

DE ERFENIS [1]

VERZAMELDE VERHALEN

GERARD LELIEFELD

Deze uitgave omvat een herziene druk van deel 1 t/m 5 van *De erfenis*

© G.B.K.M. Liefveld 2008-2019

Uitgeverij Tilia Levis

Postbus 26

5275 ZG Den Dungen

ISBN/EAN 9789071633041

Omslag: naar 'La durée poignardée' van René Magritte

www.uitgeverijtilialevis.nl

DE ZOMER VAN 2003

Het Zuiderpark lag er stil, maar niet geheel verlaten bij. Een paar zwervers waren van de Casinotuin achter de Parade naar een bankje verderop gelopen. Met een flesje bier in hun handen waren zij kennelijk in slaap gevallen. Moniek de Vries kwam hen ter hoogte van de kinderboerderij tegen, toen ze van het ziekenhuis op weg naar huis reed. Ze fietste stevig door zonder zich in hun lot te verdiepen. Niet uit haast of onverschilligheid weigerde ze dat te doen, maar uit onvermogen om zich hun situatie in te denken. Patiënten hoorden in bed te liggen, vond ze, zelfs als zij aan alcohol verslaafd waren. Als verpleegkundige had ze ook zoveel dingen aan haar hoofd en daarin was geen ruimte voor bespiegelingen over het verschil tussen een ziekenhuisbed en een bankje, die zich tot elkaar verhielden als een idyllisch plekje tot de plaats van een misdrijf. In het voorbijgaan wierp ze een blik naar opzij. Het was zomer en de temperatuur buiten bleek niet onaangenaam. Na de hitte van de dag stonden zelfs de herten liever in de wei dan dat ze hun nachthok opzochten. Maar hoe donker het ook was, er viel genoeg te zien voor wie het niet aan opmerkzaamheid ontbrak. Zou de schim van hertog Jan hier rondzwalen, vroeg ze zich af. Of zou hij na al die jaren van zijn stenen paard getuimeld zijn en zich nergens meer durven te vertonen? Er slopen immers nog genoeg schietgrage tommy's over de stadswallen van Den Bosch rond! Hoe was het eigenlijk met de verdediging van haar eigen flanken gesteld? Nee, die tommy's zouden in hun roestvrije stalen uitrusting háár vast niet te hulp komen, als ze door een onverlaat van haar fiets werd getrokken.

In volle vaart sloeg ze de Jacob van Maerlantstraat in, parkeerde haar fiets in het daarvoor bestemde hok en liep buitenom naar haar appartement op de derde verdieping. Eenmaal binnen in haar woonkamer schoof ze alle gordijnen dicht. Daarna kleepte ze zich vlug uit en ging, bij gebrek aan een partner, met een tijdschrift naar bed. Dat laatste realiseerde ze zich zonder zichzelf zielig te vinden. Een man kon zichzelf nooit redden, overwoog ze even later bij het spaarzame licht van een schemerlamp, ook niet als hij op een groene hulk lijkend in de operatiekamer zijn lancet hanteerde (om van andere geheime wapens als scalpels en, hoe heten die fijne boortjes ook alweer...trepanen nog maar te zwijgen). Dan was hij aangewezen op de assistentie van minstens één operatiezuster. Daarentegen kon een geëmancipeerde vrouw zichzelf overal staande houden, zowel in het leven als aan het bed van een doodzieke patiënt. O nee, een vrouwe-

lijke chirurg had geen operatiebroeder nodig om een medemens het leven te redden, en in de brandende hartstocht van een minnaar kon een glossy tijdschrift ook voorzien! Het was alsof haar gedachteloos werkende geest er na een saaie werkdag gewoon om vroeg door allerlei indrukken te worden overweldigd. Dat bevreedde haar wel, want ze had een volledige dienst gedraaid, pillen, poeders en drankjes bereid en de staten van tientallen patiënten bijgewerkt. Als er maar niets mis was gegaan met de toediening van één van die honderden medicamenten... Langzaam liet ze zich door wat er in het tijdschrift stond in slaap wiegen en zo kon het gebeuren, dat de nacht meer inspanningen van haar vergde dan de dag en avond daarvoor hadden gedaan.

Weer was ze aan het fietsen, maar nu ijelde ze over de droge bedding van een Mexicaanse rivier. Daar waren studenten bezig de grootste puzzel ter wereld over een oppervlakte van 40.000 vierkante meter te leggen. Terwijl zij trachtten een miljoen stukken samen te voegen tot een onherkenbare figuur die in de verte wel iets weg had van herzog Jan, vroegen zij haar met uitgestrekte armen om drank en etenswaren. Ja, dat hadden die wanhopig gebarende studenten mooi gedacht: ráád konden zij van haar krijgen zoveel als zij wilden, maar géén flesje bier. Daarmee liepen zij toch maar naar een bankje in het Zuiderpark en als zij daar eenmaal zaten, kon geen mens langs de kinderboerderij lopen zonder door hen lastig te worden gevallen. "Proost, jongens!" riep Moniek hen vanuit de verte toe, maar haar woorden vielen niet in goede aarde. Daarom wilde ze, dichterbij gekomen, daar een positieve draai aan geven: "Volgende keer beter!" Hoe verontschuldigd en guitig ze ook keek, ter maskering van haar aanvankelijk onverholen spot,-of was het angst geweest om haar mogelijke belagers gunstig te stemmen?-, toch was het kwaad al geschied. "Hé, wacht eens even... Ja, jýj daar, nurse van niks!" zei één van de studenten, terwijl hij met zijn hond hard achter haar aan holde. "Kun je mij geen alcoholische transfusie toedienen? Een pilletje dat mij een kick bezorgen kan, sla ik ook niet af!" Hij probeerde haar bagagedrager te grijpen, maar omdat zijn sombrero plotseling wegwaaide, moest hij zijn poging alsnog staken. Toen ze durfde om te kijken, zag ze hem blootshoofds en met gebalde vuisten vlak achter zich staan. Uit verlegenheid met de situatie begon hij zijn hond te aaien, die piepende geluiden maakte. Zijn ergernis daarover reageerde hij af door haar dreigend na te roepen: "Jou krijg ik nog wel!" Brutaler dan

zijzelf voor mogelijk hield, diende ze hem van repliek: "Maak jij eerst je puzzeltje maar eens af!"

Intussen was ze al op weg naar een Rus, die een hartaanval had gekregen. Hij werd bewaakt door een staffordshire, een nogal ruig exemplaar, in elk geval duidelijk verschillend van een Mexicaanse hond. Niemand van het ambulancepersoneel werd in de buurt van de Rus toegelaten, zo goed had hij zijn huisdier afgericht. Alleen een echte dierenvriend zou kunnen proberen het grommende wezen te vermurwen. De presidenten van Mexico en Rusland hadden al met elkaar overlegd en besloten, dat Moniek de Vries daartoe in de gelegenheid moest worden gesteld. Uit liefde voor de staffordshire, -om de Rus gaf ze geen zier-, trapte ze zich een ongeluk om op tijd medische assistentie te kunnen verlenen, maar als het avontuur net zo treurig zou aflopen als in het tijdschrift, kwam ze te laat. Agenten zouden de hond dan al hebben neergeschoten en vervolgens doodleuk in haar aanwezigheid constateren, dat de Rus aan de gevolgen van een hartaanval was bezweken. Wat droom ik toch raar, dacht Moniek in haar halfslaap, ik kan tot nu toe geen enkele samenhang ontdekken in mijn nachtelijke omzwervingen, of het zou mijn liefde voor dieren moeten zijn. "Crime knows no frontiers," heb ik de presidenten van Mexico en Rusland zo luid tegen elkaar horen zeggen, dat het leek alsof zij in mijn slaapkamer stonden. Die heren kletsen niet uit hun nek, zij hebben waarschijnlijk groot gelijk en wat zij over 'crime' hebben opgemerkt, geldt ook voor dierenliefde. Onder wereldburgers tref je zowel misdadigers als dierenvrienden aan. Soms worden de unieke eigenschappen van beiden zelfs in één persoon verenigd: Hitler hield van zijn herdershond Blondi en Volkert van der G. scheen erg gesteld op naamloze nertsen en fretjes te zijn, die hij veel liever vertroetelde dan Veluwe boeren. Over de misdaden van beide heren past het een verpleegkundige niet na te denken, want moderne wereldburger of niet, diezelfde verpleegkundige maakt als werkende vrouw wel gebruik van een stuitend ouderwets vervoermiddel. Haar vervoer moest eerst maar eens goed worden geregeld, wilde ze over wat dan ook gaan nadenken!

Alsof de bliksem bij haar insloeg, wendde ze plotseling haar steven die verdacht veel op het stuur van een fiets leek. De werkelijkheid bleek totaal anders te zijn, dan ze al die tijd had gedacht. Ze voer een fjord binnen, op weg als ze was naar het huisje van Ivar Roeningen en zijn Noorse vriendin Charlotte Amundsen. Die hadden liggen vrijen op

een stalen bed, waarin op het hoogtepunt van hun intieme worsteling de bliksem was ingeslagen.¹ De matrassen hadden hen gevrijwaard voor het allerergste, maar zij waren de klap nog niet te boven gekomen en vroegen totaal van hun stuk gebracht aan haar, Moniek de Vries, of ze een bankje wist, waarop zij (desnoods met hun drieën) de nacht gerieflijk konden doorbrengen. Nou, dat wist ze wel: in het Zuiderpark natuurlijk! "Mocht het onverhoopt gaan regenen," zei ze tegen Ivar, "dan kun je altijd nog schuilen in het clubhuis van de *The Dukes*, dat zijn de beste rugbyspelers van Den Bosch. Mankeren jullie echt niets?"

"Nee, hoor!" zei Charlotte, "we zijn ons alleen een ongeluk geschrokken."

"Noem dat maar niets!"

"Ach, Moniek," zei Ivar, terwijl hij min of meer beschermend een arm om haar schouders legde, "dat zeg je nou wel, maar jij weet niet half, hoe gemeen de wereld in elkaar zit. Een zorgzame ziel moet zich daarin ook maar niet verdiepen, vind ik. Zelf ben je natuurlijk ook wel een beetje gemeen."

"Hoe durf je zoiets te beweren?" mengde Charlotte zich verontwaardigd in hun gesprek, "dankzij Moniek hebben we tenminste een veilig dak boven ons hoofd gevonden."

"Dat dak is helemaal niet veilig. 't Is niet eens te zien, als ik naar boven kijk," zei Ivar tegen zijn vriendin.

"Waarom vind je mij een beetje gemeen?"

"Ach, Moniek, ben je daar nog? Ik dacht, dat je ons in de steek had gelaten. Een welgemeend advies is zo gauw gegeven... Ik zal je vertellen waarom: een werkelijk zorgzame ziel had ons allang mee naar huis genomen. Als er ooit twee mensen door een 'shock' getroffen zijn, dan zijn Charlotte en ik dat wel. Een schizofreen kan niet gespleten zijn dan wij tweeën na die blikseminslag in ons bed en wat doe jij? Jij wijst ons een bankje in het Zuiderpark aan."

"Nadat je mij er nadrukkelijk om had gevraagd, Ivar. Jij bent over dat bankje begonnen, niet ik."

"Net als over schuilen voor de regen in een clubhuis zeker. Nee, Charlotte," zei Ivar, terwijl hij zijn vriendin bij de hand nam en verontwaardigd naar hun vrouwelijke redder in de nood wees, "dat daar komt ons fjord alleen binnenvaren om ons af te schepen met een onbegrijpelijke mededeling. Wat hoor ik toch?" onderbrak hij zijn tirade. "Een rendier uit Lapland kan niet zo klagelijk janken als dit monotone

geluid van een sloopshoorn mij nu al een tijdje in de oren klinkt. Er is iets niet pluis aan boord van jouw schip, Moniek. Misschien staat de vracht in lichter laaie, of is de vacht van dat rendier verschoeid. Het noorderlicht is tot veel in staat. Ik zou je staaltjes van spontane zelfontbranding kunnen vertellen, die grotendeels vallen te herleiden tot de invloed van het noorderlicht." Hier knipperde Ivar extra met zijn ogen als om de schade nog enigszins beperkt te houden. Intussen snoerde Charlotte hem de mond met behulp van haar sjaaltje, dat ze speels heen en weer bewoog tussen zijn lippen. "Hou eens op," zei ze, "en wees alsjeblieft solidair met ons. Ook Moniek is getroffen door de bliksem. Wij staan hier alle drie als gekken te shaken!"

Op hetzelfde ogenblik ontwaakte Moniek uit haar droom, waarvan ze zich weinig meer herinnerde. In het donker meende ze een jankend rendier te zien, dat ook hoorbaar van zijn aanwezigheid blijk gaf. Rechttop in bed gezeten, luisterde ze naar de hartverscheurende kreten van een dier in hoge nood. Ze knipte het licht van de schemerlamp boven haar nachtkastje aan, zag dat het op haar wekker drie uur was, zuchtte diep en kleedde zich aan om de bron van het geluid op te sporen. Met een zaklantaarn in haar hand liep ze naar het fietshok. Het kwam niet in haar hoofd op het geluid te negeren. Of ze wilde of niet, iets dwong haar om gehoor te geven aan het daarin doorklinkende beroep op haar verpleegkundige kwaliteiten. Slingerend reed ze op haar fiets naar het Zuiderpark, terwijl de noodkreten van het dier steeds sterker werden. Voor de schuine omheining van een domein, dat ten overvloede ook nog eens was afgezoomd met een smal grachtje, stapte ze van haar fiets af. Daarachter ontwaarde ze in het donker een rendier, dat haar op slag de reden van zijn grote verdriet openbaarde. Het bleek trouwens vrouwelijk te zijn: uit haar schede bungelde de voorpoten en kop van een waarschijnlijk doodgeboren jong. Even overwoog Moniek over de omheining te klimmen en met een sprong over het grachtje het rendier te hulp te schieten, maar ze zou niet weten, hoe vervolgens te handelen. Moeder en jong zouden zonder verdoving niet van elkaar gescheiden kunnen worden, dat was haar zonder meer duidelijk. Hier diende een even kundige als ervaren dierenarts in te grijpen, letterlijk wel te verstaan. Of moest ze midden in de nacht de beheerder van het Zuiderpark waarschuwen? Ten prooi aan verwarrende gevoelens fietste Moniek naar huis terug.

In het telefoonboek vond ze geen enkele aanwijzing voor een dierenarts die 's nachts dienst deed. Onder de 'b' noch onder de 'z' viel

de beheerder van het Zuiderpark op te sporen, dus belde ze de politie. "U spreekt met Moniek de Vries," zei ze zo kalm mogelijk, "ik zit met een eigenaardig probleem, dat wil zeggen...ik eigenlijk niet, maar een hert in het Zuiderpark wel." Op de achtergrond klonken de opgewonden stemmen van agenten die hun dienstdoende collega maanden zo snel mogelijk weer aan tafel aan te schuiven,-waarop zij hoorbaar hun glazen bier neerzetten-, om met een verrassend tegenbod zijn tegenstanders totaal te verpletteren. "Piet, je moet eerzame burgers niet midden in de nacht lastigvallen met je problemen... Zei je drie klaveren?"

"Maak daar maar kalveren van, jongens!" zei Piet, terwijl hij de hoorn van de telefoon ver van zijn mond hield (maar alles wat hij zei, was toch duidelijk te verstaan), "of noteer voor mij maar één hert in plaats van drie kalveren!" Na zich met een 'alle gekheid op een stokje' voor het onbeleefde gedrag van zijn collega's te hebben verontschuldigd, adviseerde hij haar contact op te nemen met de dierenambulance, die uitsluitend op kantooruren overdag in de regio rondreed, of met de dierenbescherming, waarvan het telefoonnummer in elke stadsgids van Den Bosch viel op te zoeken. "Vrouwke, ga toch lekker slapen!" zei hij tot besluit en zich tot zijn collega's wendend hoorde ze hem zachtjes grinniken: "Of mot ik oe effe komen beffen?" "Nee, dat is niet nodig, hartenboer!" beet Moniek hem toe. De rest van de nacht was ze bezig een klachtbrief op te stellen, die ze de volgende morgen hoogst persoonlijk aan de commissaris van politie wilde overhandigen.

Om negen uur 's morgens zat ze opnieuw aan de telefoon om zich voor haar werk af te melden en contact met de dierenambulance op te nemen. "Het klagelijke geluid dat u op de achtergrond hoort," zei ze tegen een haar volslagen onbekende medewerkster van de dierenambulance, is van een hert in doodsnood. Wat wil namelijk het geval?" Ze stelde die vraag tamelijk argeloos, ter inleiding van hetzelfde probleem als waarvoor de politie geen oplossing wist te bieden, maar nog voordat ze antwoord had kunnen geven, werd haar een tegenvraag gesteld: "Kunt u ter zake komen?" Bits zei Moniek: "Daar was ik al mee bezig, bitch!"

"Uw reactie is typerend, vind ik, voor de mondige cliënt van tegenwoordig. Ik zal mij even tot mijn groepsleidster wenden om van haar te horen, of ik u overeenkomstig ons *Handboek kwaliteitszorg* óók te woord moet staan, indien uw mondigheid mijn integriteit aantast. Ik

koester ernstige bedenkingen tegen de toon waarop u een zo vredig begonnen gesprek afkapt en vooral tegen het gebruik dat u van het woord 'bitch' maakt. Heeft u een ogenblik?"

"Dat zal wel moeten, want u wacht mijn antwoord toch niet af..."

"Dag, mevrouw De Vries. U spreekt met de groepsleidster van de dierenambulancedienst in Den Bosch. U heeft...of laat ik ons boeiende gesprekje anders beginnen. Heeft u een verschil van mening met onze mevrouw De Jong? Als dat zo is, zou ik u willen vragen dat maar te laten rusten en mij te vertellen, waarom u contact met onze dienst heeft gezocht."

"Ach, heette de welbespraakte procedurefreak met wie ik eerder het genoeg had over mijn probleem te spreken mevrouw De Jong? Dat wist ik niet, evenmin als ik uw naam ken..."

"Ik heet Joke."

"...en dat, terwijl u wel mijn achternaam kent."

"Ik versta u niet goed. Kunt u de radio in uw huiskamer uitzetten, of als ik te veel van u vraag, de volumeknop iets terugdraaien?"

"Aha, nu dringen we in termen van de dierenambulancedienst eindelijk tot des Pudels Kern door, al betreft die kern dan ook de schede van een hert in het Zuiderpark. Dat dier jammert, omdat het niet van haar half uitpuilende jong wordt verlost. Wat u hoort, is niet het geluid van een radio maar het constante gejammer van een dier in barensood."

"Dat begrijp ik, mevrouw De Vries."

"Wat ik ú zou willen vragen, na alle vragen die u mij stelde, is dit: kunt u niet de dierenambulance naar het Zuiderpark sturen met een dierenarts 'aan boord', of hoe dat in uw jargon ook heten mag? Dan kan die het hert van haar pijn verlossen en, als het meezit, ook van haar jong."

"Ik kan me heel goed indenken, mevrouw De Vries, dat u die vraag stelt. Overigens bent u niet de eerste die ons vanmorgen attent op dit probleem maakt, maar ik...eh...onze dienst kan helaas niets voor u doen."

"Waarom niet?"

"Omdat wij op grond van een budgettaire beschikking van onze gemeente zieke dieren niet ter plekke medische assistentie mogen verlenen."

"Wat mag u dan wel doen?"

"Wij zorgen in eerste instantie voor een medisch verantwoord transport naar onze dierenkliniek van alles wat zich op straat aanbiedt: dode of halfzieke egeltjes, aangereden honden en katten, uit hun terrarium ontsnapte slangen en hagedissen, beschimmelde schildpads en vleugel- of, wat vaker voorkomt, pootlamme vogels van diverse pluimage."

"Waarom rept u in uw uitgebreide opsomming met geen woord van een ziek hert?"

"De auto's van onze ambulancedienst zijn niet berekend op zo'n groot dier als een hert. Wij zouden het niet eens opgebaard..., op een baar bedoel ik, door de klapdeuren naar binnen kunnen dragen. Ook het wettelijk voorgeschreven formaat van de door ons in gebruik genomen baren zélf laat niet toe, dat wij daarop grotere huisdieren vervoeren."

"Weegt een aangereden sint-bernardshond, die u kennelijk wel vervoeren mag, niet zwaarder dan een ziek hertje?"

"Mevrouw De Vries, wij dienen ons ook nog aan andere voorschriften te houden dan die ik u tot nu toe heb genoemd. In het transport van zieke huisdieren kunnen we voorzien, maar niet in dat van zieke koeien en paarden. Een bijkomend probleem is dat een hert, evenals koeien en paarden, juridisch tot de categorie van het huisvee behoort. Ik durf er mijn hele fortuin onder te verwedden, dat u nog nooit een klein veulentje in één van onze ambulances heeft aange troffen. Of wel soms?"

"Nee..."

"Nou, ziet u wel... Om ons gesprek niet negatief te beëindigen, zal ik u het telefoonnummer van de beheerder van het Zuiderpark geven. Dan kunt u zich met hem verstaan over de afhandeling van uw klacht."

Terwijl Moniek nog broedde op de vraag of nu het moment was aangebroken om 'Joker' tegen 'Joke' te zeggen, had laatstgenoemde al de hoorn op de haak gelegd of door een schakeltje over te halen met een knipbeweging van haar wijsvinger de telefonische verbinding verbroken. Vroeger wist je van elkaar hoe je op grote afstand kon communiceren, dacht ze, maar in een tijd van callcenters en satelliet-verbindingen had je geen idee meer hoe een ander jou te woord stond, tenzij de moderne techniek je er het ontbrekende beeld bij leverde. Fantasie en werkelijkheid mochten nog nooit op zo'n gespannen voet met elkaar gestaan hebben als tegenwoordig, maar dat be-

trof toch eerst en vooral verschillende delen van de werkelijkheid. De bureaucratie was er de oorzaak van dat een dier in nood niet eens goed werd geholpen en dat wie zich tot een hulpdienst wendde, uitleg kreeg over intern gehanteerde kwaliteitswaarborgen en over de grote zorg die zo'n dienst zich getroostte om niet in actie te hoeven komen. Nog even en een ter dood veroordeelde moet zichzelf ophangen, dacht Moniek. 't Moet niet veel gekker worden in deze wereld, want anders word ik dat wel. De wereld is allang aan vlijt ten onder gegaan, maar als ik de dood van een hert in het Zuiderpark voorkomen kan, zal ik dat zeker niet nalaten. Wie moest ik ook alweer opbellen? Geert Janssen met een dubbele 's'..., zo heet de beheerder van dat park volgens Joke. Ik ben benieuwd, hoe ik door hem zal worden afgescheept. Maar laat hij niet bij mij 'aan boord' komen, - wat heb ik toch slecht geslapen vannacht-, met een doorverwijzing naar de dierenambulancedienst. Als hij dat doet, spring ik uit mijn vel..., dat dan mooi als deurmatje bij de ingang van een bureaucratische instelling dienst kan doen.

Roerend in haar derde kopje koffie van die morgen draaide ze het opgegeven nummer. 'Met Geert,' klonk het even later. "Dag Geert, je spreekt met Moniek," zei ze om niet opnieuw een kritische kanttekening bij het noemen van namen te hoeven maken. "Ik heb jouw telefoonnummer van de dierenambulancedienst doorgekregen, omdat er een hert..."

"Och vrouwke, ge zijt al de vijfde die mij vanmorgen daarover de oren van de kop zeurt. 't Is ook geen hert, hè!"

"Wat is het dan wel?"

" 't Is een dámhert! Wacht, ik zal even mijn greep in de derrie van de varkens zetten. Er is hier op de kinderboerderij wel meer te doen dan luisteren naar het gejammer van een damhert of naar de goedbedoelde klachten van een Bossche bol."

"Dat dámhert blijkt anders overduidelijk een hinde te zijn, maar daarover wil ik helemaal niet met je twisten. Ik heb eigenlijk maar één vraag voor je, Geert, dus géén klacht. Wordt het dier in kwestie al geholpen? Heb je er al een dierenarts bij gehaald?"

"Kijk, vrouwke, nou stelde ge mij twee vragen, terwijl ik de grootste moeite moet doen om er één op mijn mobieltje te beantwoorden. Die varkens vechten elkaar hier de kiet uit. Ik kan me nauwelijks staande houden."

"Probeer dan alsjeblieft antwoord te geven op mijn eerste vraag."

"Ja, nou!"

"Geert, doe dat dan! Ik wacht er op."

"Houdoe!"

Boos legde Moniek de hoorn op de haak. De rest van de morgen besteedde ze aan het doen van boodschappen en het treffen van voorbereidingen voor de warme maaltijd 's avonds. Tussen de middag at ze een paar boterhammen, dronk even zoveel koppen thee en ging toen met haar voor de commissaris bestemde brief op weg naar de Vogelstraat. Schuin tegenover een moderne moskee met slanke minaretten lag daar het hoofdbureau van politie te blinken in de zon. Opgelucht, omdat hij haar brief persoonlijk in ontvangst had willen nemen, verliet ze na een bliksembezoek de hoofdcommissaris, die vorstelijker in zijn kantoor resideerde dan Allah in de zevende hemel. Ze zou nog wel van hem horen, had hij tegen haar gezegd, en om de een of andere reden geloofde ze hem eerder op zijn woord dan Geert Janssen. Op de terugweg kwam ze langs het Zuiderpark, waar ze besloot van de vermoeienissen uit te rusten op een bankje in de buurt van het clubhuis van *The Dukes*. Het was minstens zo warm als gisteren, ze wiste zich het zweet van haar voorhoofd, terwijl ze met onverholen belangstelling het doen en laten van een jongen en meisje volgde. Het tweetal kwam haar bekend voor, zeker nadat ze de jongen een beschermende arm om de schouders van het meisje had zien leggen, dat hij met Charlotte aansprak. Schichtig keek ze om zich heen, of een collega haar niet zou herkennen... Wie zich zonder duidelijke reden voor zijn werk afmeldde, moest op zijn hoede zijn om niet onder werktijd te worden betrapt op onwettig verzuim. Om die reden besloot ze geen acht te slaan op de jammerende kreten van de hinde en zag ze ervan af om een gesprek aan te knopen met omstanders, die in de verte verontwaardigd samendromden voor de omheining van de kinderboerderij.

Thuisgekomen pakte ze routinematig de rest van de boodschappen uit, waarmee ze 's morgens het aanrecht volgeladen had, zich intussen bezinnend op de laatste mogelijkheid om telefonisch in actie te komen. Het leverde haar niets op: ook de dierenbescherming was niet in staat de hinde, hoe dan ook, uit haar lijden te verlossen. Een Marokkaans meisje, dat beter Nederlands sprak dan de beheerder van het Zuiderpark, legde haar de reden daarvan uit: "Natuurlijk zou ik het moederdier tijdelijk kunnen uitschakelen met een verdovingsgeweer."

"Waarom doet u dat dan niet?"

"Omdat ik met mijn handen de verzakking van haar baarmoeder zou moeten verhelpen, nadat het kalfje is geboren."

"Prima toch?"

"Nee, want dat verstoort de relatie tussen moeder en jong zo ernstig, dat ze elkaar niet meer willen kennen. Het jong zou met de fles moeten worden gevoed."

"Als u de beheerder van het Zuiderpark daartoe niet in staat acht, wil ik dat wel doen."

"Dat is bijzonder vriendelijk van u, maar u weet niet wat u zich op de nek..., hals bedoel ik, haalt. Overigens laat ik mij niet over de capaciteiten van meneer Janssen uit, dat zou ethisch niet verantwoord zijn. Nee, mevrouw De Vries, er zit voorlopig niets anders op dan de natuur zijn gang te laten gaan."

"Dan dank ik u hartelijk voor de correcte manier waarop u mij te woord heeft gestaan, al vind ik dat u eigenlijk een keuze zou moeten maken om het leven van de moeder of het jong te redden."

"Die keuze zullen we zeker maken, maar op de basis..., op grond bedoel ik, van een vanmorgen nog door mij uitgevoerde auscultatie kan ik u verzekeren, dat de tijd daarvoor nog niet rijp is."

Enigszins gerustgesteld ging Moniek de tweede avond na het voorval, dat haar van haar nachtrust beroofd had, naar bed. Weer bladerde ze gedachteloos in tijdschriften, die in de komkommertijd haar aandacht vroegen voor de meest uiteenlopende onderwerpen: over het huisdier als verlengstuk van het menselijk ego,-dat sprak haar wel aan-, over miljoenen Britten die liever het gezicht van de voetballer David Beckham op het Engelse pond wilden zien dan dat van hun eigen koningin, over een Amerikaanse vrouw die midden in een 'bomvolle' metro opstond om tussen twee haltes in van een jongetje te bevallen,-dat vond ze na de wereldschokkende gebeurtenissen van 11 september 2001 nogal eigenaardig uitgedrukt-, over de vermeende moordaanslag op lady Dy als gevolg van de ongewenste verhouding die ze er op na hield met een inmiddels uitgestorven vogel, en over een rood aangelopen Zalm (maar toen sliep ze al half en half) die Europa in financieel opzicht streng tot de orde riep, nadat zijn snippen hetzelfde lot als Dodi al-Fayet hadden moeten ondergaan. Hoe ze in haar slaap met al deze informatie omging, wist ze zich de volgende dag niet meer te herinneren. Er viel geen touw aan vast te knopen, dat zeker goede diensten had kunnen bewijzen bij de beval-

ling van het hertenjong in het Zuiderpark. Was dit wél het geval geweest, dan zou zich hoogstens een derderangs schijnorde aandienen: de muizenissen in haar hoofd lieten zich er toch niet door verdrijven, getalsmatig en impressief overheersend als ze zich daar nestelden. Het menselijk brein is te groot voor zijn eigen bevattingsvermogen, nog afgezien van de weinig samenhang vertonende voorvallen waar het zich op richt. De nachtelijke verwerking daarvan verschaft een mens slechts gemoedsrust, waarna hij de volgende morgen opgelucht meent te hebben afgerekend met de zinloosheid van het leven, zodat een surrogaat daarvan,-de malle molen van het dagelijks bestaan-, hem weer in het rond kan slingeren, alsof er niets aan de hand is. Wat dat betreft, sloot de naderende Bossche kermis naadloos bij de verwachtingen van Moniek aan, om van de *Boulevard (of broken dreams)* nog maar te zwijgen.

Allerminst uitgerust stond ze op, even verward als haar haren zaten, toen ze in de spiegel keek. Dit keer had ze een goede reden om zich af te melden voor haar middag- en avonddienst in het ziekenhuis,-zware hoofdpijn-, die ze voor zichzelf hoopte te verzachten door niet alleen een uitgebreid bad te nemen, maar ook, de woorden van Joke indachtig, net zolang aan de volumeknop van haar radio te draaien, totdat het constante gejammer van de hinde door lichte muziek zou worden overstemd. Eigenlijk wist ze met haar dagindeling geen raad, gehinderd als ze werd door de fysieke toestand van de hinde. Wat kon ze nog meer doen dan ze al gedaan had? Bij het ontbijt had ze in het *Brabants Dagblad* een interview met Geert Janssen gelezen, die om meer aandacht voor de spelling van zijn achternaam vroeg dan voor wat hem het meest ter harte had moeten gaan: het lot van de hinde en haar jong. "De mensen denken dat wij hier een damhert aan het huilen hebben gemaakt, maar dat is helemaal niet waar. Ik ben zo onschuldig als een pasgeboren lam, waarvan we op de kinderboerderij ook een paar exemplaren hebben rondlopen. Dat verdomde damhert jankt niet eens, het roept alleen maar om zijn jong. 't Is meer een welkomstfanfare die de mensen horen dan...wat anders. Let op mijn woorden, morgen staan moeder en jong vrolijk in de wei!" Gelukkig loopt er in het Zuiderpark maar één exemplaar van Geert Janssen rond, dacht Moniek. Hoe zonnig hij de toekomst ook ziet,-vooral voor zichzelf-, ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat er onweer in de lucht hangt. Niettemin zocht ze de rest van de dag afleiding aan de Oosterplas, waar ze zonder door een gevoel van jaloezie te wor-

den beslopen stelletjes (in het jargon van BNN tegenwoordig 'setjes' genaamd) innig in elkaar verstrengeld zag rondlopen. In de liefde had ze genoeg leergeld betaald om te weten, dat er vroeg of laat een rekening werd gepresenteerd. Ze wenste die niet keer op keer te betalen, een liefdesverbintenis was in haar ogen een vorm van vrijwillige internering, waarbij de recidiverende man en vrouw beurtelings de rol van gevangene en cipier speelden. Zelfs wegens goed gedrag kon je eerder worden ontslagen dan je bij het aangaan van zo'n verbintenis had gedacht. Omdat Moniek de hoop op een betere toekomst niet geheel en al had opgegeven, was ze haar appartement na een mislukte latrelatie als een 'free cell' blijven beschouwen. Dat was trouwens haar lievelingsspelletje achter de computer, een variant van patience, waarvoor je net als in een huwelijk veel geduld moest hebben om het tot een goed einde te brengen.

In een gedrukte stemming keerde ze tegen de avond naar huis terug. Eindeloos zappend voor de televisie zag ze een stoet van beelden aan zich voorbijflitsen, waaraan elke samenhang ontbrak. Het leek wel of ze droomde over een onbekende nieuwslezer die niet goed uit zijn woorden komen kon, maar dat bleek Philip Freriks te zijn. "Beste kijkers," zei hij om zich bij voorbaat te verontschuldigen voor het gebrek aan luistergenot, "de gebeurtenissen in het bos...eh...Den Bosch stellen menigeen voor grote raadsels. In deze bij uitstek Bourgondische stad met zijn welhaast speekwoordelijke grast...eh...spreekwoordelijke gastvrijheid, neemt u mij niet kwalijk, is een hert uit het Zuiderpark ontsnapt. Niemand begrijpt, hoe dit heeft kunnen gebeuren. De verantwoordelijke autoriteiten hebben bij monde van de commissaris van de koningin...eh...burgemeester Rombouts toegegeven, dat de afrastering van de aldaar aanwezige kinderboerderij mankementen vertoonde. Het is nog een wonder dat er niet een roedel wolven is ontsnapt. Hoe dan ook, de hele stad is in roep...eh...rep en roer, neemt u mij niet kwalijk." Toen hij dacht even buiten beeld te zijn, hoorde Moniek hem joviaal verzuchten: "Zeg jongens, dat hert is volgens mij helemaal niet ontsnapt. Is er dan niemand op het idee gekomen, dat het wel eens door de wolven verslonden kan zijn? O bent u daar weer, beste kijkers, neemt u mij deze interruptie niet kwalijk." Slaperig zette Moniek het geluid van de televisie zachter, waarvoor ze dankzij de afstandsbediening niet eens uit haar stoel hoefde op te staan, om haar oor te luisteren te leggen. Onmiddellijk liet de hinde zich weer horen, dus klopte er niets van

wat de nieuwslezer haar had trachten wijs te maken. Wie kon je nog wél vertrouwen in dit land? Misschien een Marokkaans meisje met een verdovingsgeweer in haar hand, hoopte Moniek. In bed kon ze ook televisie kijken. Zou Oprah Winfrey met haar boekenclub iets interessants te melden hebben? In plaats daarvan zag ze, hoe de inboedel van Uday, de zoon van Saddam Hoessein, ter veiling werd aangeboden. Niet minder dan 193 knuppels waren onder zijn persoonlijke bezittingen aangetroffen. Een commentator merkte op, dat hij dol op embryonaal hertenvlees was. Maar nauwelijks was hij uitgesproken, of daar verscheen John Wayne in beeld, kauwend op een stukje van zijn broekriem, waarachter hij in weerwil van zijn dikke buik nog net de duim van zijn rechterhand kon persen. Deze inmiddels dode verpersoonlijking van de 'American dream' had wegens zijn anti-communistische opstelling de aandacht van Stalin getrokken, die hem in samenwerking met de president van Mexico uit de weg wilde laten ruimen. Misschien kon de moordenaar van Trotski beide wereldleiders opnieuw een dienst bewijzen? Eerst nu had deze de stilte willen verbreken om zijn geweten te ontlasten. In één keer gooide hij er alles uit wat hem dwarszat, ongeveer zoals een rendier tijdens een bevalling in het Zuiderpark placht te doen. Een correspondent van CNN deed vervolgens uit de doeken, hoe zo'n bevalling in zijn werk ging. Hij stond met een microfoon in zijn hand voor het clubhuis van *The Dukes* om te bewijzen dat behalve 'Crime' ook de 'American dream' geen grenzen kende. Daarna schakelde een achter een indrukwekkend bureau gezeten medewerker van deze wereldzender, ook wel 'anchor' geheten, vanuit Atlanta over naar Lapland, waar Ivar Roeningen tegelijkertijd met hem in beeld verscheen. In de rechterbovenhoek van het scherm gaf hij commentaar op de geboorte van een in het wild levend rendier, ter vergroting van des kijkers inlevingsvermogen door hem aangeduid met 'Baby Bambi', dat zich zonder menselijke hulp zelfs beter in de linkeronderhoek van het scherm staande bleek te houden dan een tam 'exemplaar', zoals Geert Jansen zou zeggen, in het Zuiderpark. Er zat een virtueel element in de presentatie van al deze beelden, waardoor menige kijker zijn gezond verstand dreigde te verliezen, tenzij hij er natuurlijk bij in slaap viel.

Dat laatste was Moniek overkomen, die een onnatuurlijke stilte meende te horen, toen ze wakker werd. Geschrokken zat ze rechtop in bed. De rode stand-by knop van haar televisietoestel stond aan, van buitenaf drongen alleen de gewone geluiden van het drukke

stadsverkeer door. Haastig kleepte ze zich aan, vergat bijna haar spijkerbroek dicht te ritsen en ging met ongekamde haren en ongepoets- te tanden de straat op. Lopend in de richting van de Hekellaan sloeg ze linksaf het Zuiderpark in. Langs een recent opnieuw in brand ge- stoken honk van de scouts, dat op kosten van de gemeenschap wel weer zou worden opgeknapt, haastten zich meer mensen naar de kinderboerderij. Achter de afrastering viel niets van een damhert te bespeuren, maar op veilige afstand stond Geert Janssen een wo- edende menigte te woord. Het grachtje tussen de afrastering en het weiland was de afgelopen nacht volgelopen met regenwater: die on- weersbui was alvast overgedreven, geen mens kon hem wat maken. Leunend op zijn greep verschaftte hij tekst en uitleg. Nee, de bericht- geving van het NOS-journaal was verkeerd geweest. Daar kon hij toch zeker niets aan doen? Ja, op het moment van de uitzending leefde het damhert nog. Had hij niet gezegd, dat de natuur zijn gang moest gaan? Maar wie zoiets beweerde, had mooi praten. Er brak een tijd aan dat de mens,-hij in dit geval-, een dier uit zijn lijden moest verlos- sen. Met zijn greep, die hij schuin in de lucht hield, maakte hij duide- lijk hoe hij dat gedaan had. "Toe vrouwkes, lieve zibbedeeskes van me, ge windt oe om niks op. Moeder en jong zijn allebei netjes afge- voerd in een groene wagen van de dierenambulance," zei de beheer- der van het Zuiderpark zo waardig mogelijk, waarna natte kluiten aarde hem om de oren vlogen. "Onder de groene zoden met hem," schreeuwde een dikke volkswrouw, die zo goed wist te mikken, dat haar slachtoffer zich gedwongen zag het te kleine nachtverblijf van de geiten in te vluchten. Daar is hij volgens de lokale overlevering nog lang in blijven zitten, totdat Ma Geit hem er tenslotte uit werkte.

In het *Brabants Dagblad* stond geen woord over de incidenten in het Zuiderpark. Zou ik alles wel goed hebben gehoord, wat er giste- ren op het avondjournaal en tijdens de 'worldwide' nieuwsuitzending van CNN over Den Bosch verteld werd, vroeg Moniek zich vertwijfeld af. Als ik dat gedroomd heb, kan ik me indenken waarom er helemaal niets over in de krant valt te lezen. Wat ik vanochtend heb meege- maakt, zal wel in de krant van morgen staan, maar waarom verde- digde Geert Janssen zich dan tegen de onjuiste berichtgeving op de televisie? Ik zal me aanmelden voor de avonddienst op mijn werk. Zonder arbeidstherapie kom ik mijn ontredde niet te boven. Wat staat er eigenlijk wél in de krant? Behalve een dubbelzinnige mede- deling van Poetin, dat de aanpak van Tsjetsjeense rebellen eindelijk

goed begon te werken, had ze nog niets gelezen. Ze zuchtte eens diep. Terwijl ze een eitje op de kop tikte, vlogen haar ogen over het nieuws. Om de een of andere reden voelde ze verwantschap met een Britse student, die het bestond met zijn neus een pinda over een lengte van elf kilometer voort te duwen in de richting van Downing Street no 10. In de Bossche editie van het *Brabants Dagblad*² viel over zijn niet geringe prestatie precies hetzelfde te lezen als wat in de *Daily Mail* gestaan had: de student deed dat om zijn pleidooi voor lagere collegegelden kracht bij te zetten. Maar er stond niet in, waarom een Nederlandse krant dat weinig belangwekkende bericht uit een Engelse krant had overgenomen. Evenmin werd er door de redactie van beide kranten ook maar een begin van uitleg gegeven over het al of niet tegenstrijdige verband tussen de hoogte van collegegelden en 'peanuts'. En toch, dacht Moniek koppig, en toch bestaat er een groot verschil tussen het lezen van nieuws in de komkommertijd, zoals wij die nu beleven, en het zelf daarvan wezenlijk deel uitmaken. Het damhert in het Zuiderpark heeft mij drie dagen uit mijn slaap gehouden, hoewel dat nieuws slaapverwekkend pleegt te zijn, en die Britse student heeft twee weken lang zichzelf acht uur per dag gekweld. Zijn nodeloos gezwoeg bracht hem ertoe op zijn knieën, dus als een soort Laplandse viervoeter, een heldendaad te verrichten. Wat zei hij, toen Downing Street eindelijk in zicht kwam? "Ik heb onuitsprekelijke dingen gezien. De straten waren ontzettend smerig. Overal lagen haren, fluïmen en hondenpoep." Dat laatste kan ik niet bevestigen, constateerde Moniek, daarvoor zit ik te kippig op mijn damesfiets, maar het eerste neem ik onmiddellijk aan, vooropgesteld dat hij met 'onuitsprekelijke dingen' geen smerige straten bedoelt. Morgen ga ik voor de verandering eens te voet naar mijn werk om onderweg mijn kijk op de wereld te verbreden. Waar dierenliefde het tegen de schurkachtigheid van mensen aflegt, is realiteitszin een eerste vereiste. Idealen wegen niet tegen hondenpoep op. Dat zie ik nu wel in en hardop vroeg ze zich af: "Of zou ik getergder op niet eens in de krant vermelde stukjes kauwgom reageren dan op hondenpoep? Ben ik eigenlijk nog wel een mensenvriend?" Er verscheen een glimlach om haar lippen, die op dat moment een meer raadselachtige indruk maakte dan de minder kuise versie van de Mona Lisa. Toen haalde ze onverschillig haar schouders op, waaromheen Ivar Roeningen niet eens zo erg lang geleden een beschermende arm had gelegd.

DE STEEN

Aan de burgemeester van Durbuy
Mr. Jean-Paul Deloux
Rue Comte Th. d'Ursel 181
6940 Durbuy

Weledelgestreng Heer,

Zo'n 25 jaar geleden hebben mijn vrouw en ik voor het eerst contact met u opgenomen. Dat betrof toen de aankoop van ons huis, gelegen aan de Rue du Bois in Izier, gemeente Durbuy, waarbij u als notaris optrad. U bent misschien verbaasd na zo'n lange tijd weer eens iets van ons te horen. Ik kan u 'verzekeren' (om een aan het notariaat verwante term te gebruiken), dat wij met twee opgroeiende kinderen gelukkige jaren in ons huis hebben doorgebracht, maar daarin zult u wel nauwelijks geïnteresseerd zijn. Uw broederschap strekt zich niet over de hele mensheid uit: ons contact was en is strikt zakelijk. Uit dien hoofde veroorloof ik mij de opmerking, dat ik de officiële combinatie van het notarisambt met het burgemeesterschap in uw persoon weinig gelukkig vind. Vermenging van tegenstrijdige belangen kan er immers toe leiden, dat u in de ene hoedanigheid iets doet, wat u in de andere beter zou kunnen nalaten. Als burgemeester kunt u mensen dwingen te verhuizen, of aan een onooglijk weilandje de bestemming van bouwgrond geven, om vervolgens als notaris uw winst uit te tellen. Zodoende (maar ik beweer geenszins dat u zo doet) brengt u mensen in verlegenheid, die daardoor niet meer weten tot wie zij zich in een zakelijke aangelegenheid moeten wenden. Ik verkeer zelf in zo'n positie, -hoewel ik minder verlegen ben dan de gemiddelde inwoner van Izier-, en daarom richt ik mij tot u in uw dubbele hoedanigheid van burgemeester en notaris.

Onder verwijzing naar artikel 6 van de zowel door u als mij ondertekende akte van levering, waarin onder de kop 'Leveringsverplichting' wordt ingegaan op de juridische en feitelijke staat van voornoemd 'registergoed', dat wil zeggen ons huis in Izier, heeft u mij onlangs laten weten, dat dit niet is opgezaald met 'andere lasten en beperkingen dan krachtens reeds bestaande rechtsverhoudingen aan koper werden opgelegd en hierna onder artikel 15 zullen worden vermeld.' Waarom u mij met dit schrijven overviel, was mij aanvankelijk niet duidelijk, maar na lezing van het eenzijdig door u aan de akte van levering toegevoegde artikel 15 begon het mij te dagen. Natuurlijk be-

grijp ik ook wel, dat wetten veranderen en de gevolgen daarvan voor alle betrokkenen merkbaar dienen te zijn. Het is geen mens gegeven ongestoord van zijn bezittingen te genieten. Ziekte in de familie en maatschappelijke ellende slaan geen deur over, hoe stevig die ook op slot zit. Ik maak echter bezwaar tegen elk *nodeloos* ingrijpen van de overheid dat mij persoonlijk treft: bureaucratie schijnt mij het grootste euvel van de twintigste eeuw toe, erger nog dan het 'mal du siècle' van de vorige eeuw. Bij het aanbreken van het nieuwe millennium wens ik, wat dat betreft, schoon schip te maken. Daarin schuilt de eigenlijke reden, waarom ik u schrijf. Is er op mijn kantoor wel sprake van zo'n warboel, vraagt u zich misschien af. Jazeker, want ik stel een mogelijke contradictie in uw schrijven vast: u doet het wel voorkomen, alsof alles wat onder artikel 15 wordt vermeld, overeenstemt met de akte van levering, maar wat als dit niet het geval is? Dan zijn er volgens mij twee lezingen denkbaar: voor een nadere uitwerking van wat u terecht bekend veronderstelt, is uw schrijven, hoe sympathiek ook bedoeld, in zekere zin overbodig. Als zodanig voldoet het aan mijn definitie van bureaucratie. En voor een drastische toevoeging, die haaks op de bestaande overeenkomst staat, bevat uw schrijven een nodeloze (zo niet misplaatste) geruststelling aan de lezer. Er is dan immers sprake van een regelrechte tegenstelling tussen artikel 15 en de oorspronkelijke akte van levering. In beide gevallen, of het nu gaat om een overbodig schrijven of om een nodeloze geruststelling-, maakt u zich in mijn ogen schuldig aan de hoofdzonde van een ambtenaar. Om onder mijn beschuldiging uit te komen, zou u kunnen opperen, dat artikel 15 slechts een samenvatting van de voorafgaande artikelen uit de akte van levering inhoudt. In het bijzonder zou dit voor artikel 6 kunnen gelden. Over 'misplaatst' gesproken, mijn opmerking over een *mogelijke* contradictie is misplaatst! Wat bureaucratie? Ik hoor u, behalve iets opperen, ineens ook al flink mopperen. Uw schrijven moet uiteraard worden opgevat als een soort didactische manoeuvre, burgervaders eigen, waarvan de herhaling het leidende principe vormt. Wat contradictie? Er valt helemaal niets tegenstrijdigs in uw schrijven aan te wijzen... Wilt u werkelijk op die toer gaan? Dan heeft u zich opnieuw lelijk in de nesten gewerkt, want u zult toch moeten toegeven, dat een herhaling niet 'in zekere zin' maar zonder meer overbodig is.

Wat staat er in artikel 15? Alleen het antwoord op die vraag kan uitsluitsel geven over ons verschil van mening. Het doet mij overigens

deugd, dat u geen poging meer waagt om mijn beschuldiging van bureaucratie te weerleggen. Nu gaat het tussen ons nog uitsluitend om de vraag, of er in uw schrijven van een contradictie sprake is of niet. Dít valt er tot mijn ergernis in artikel 15 te lezen: 'De koper is verplicht om het gekochte pand behoorlijk af te rasteren en afgerasterd te houden, ten genoegen van burgemeester en schepenen; de kosten voor het maken van deze afrasteringen komen geheel voor rekening van de koper.' Moet ik soms een kapvergunning aanvragen om alle bomen en struiken om te hakken, die ik 25 jaar geleden zorgvuldig heb laten planten? Of wordt onder 'afrasteringen' niet alleen 'hekwerk', maar ook 'natuurlijke aanplant' verstaan? Nauwelijks bekomen van de eerste schrik, lees ik verder: 'De koper en zijn rechtverkrijgenden moeten gedogen, dat palen, kabels, draden, isolatoren, rozetten, aanduidingsborden en pijpleidingen voor openbare doeleinden op, in, aan of boven het gekochte pand en de daarop gestichte opstallen worden aangebracht en onderhouden op elke plaats waar en op elke wijze waarop burgemeester en schepenen dit nodig zullen achten.' Er staat nog wel meer in artikel 15, bijvoorbeeld dat er 'omtrent bedoelde plaats en wijze tevoren met de eigenaar wordt overlegd', maar daarover wil ik het nu niet met u hebben. Nee, liever stel ik vast, dat er niets ('geen letter' zou overdreven zijn) van wat in artikel 15 staat, is terug te vinden in de oorspronkelijke akte van levering. In artikel 6 staat slechts, dat er 'ter zake van de levering van het registergoed geen omzetbelasting verschuldigd is'. Kunt u zich mijn ongerustheid voorstellen? Het lijkt wel, of u zich bij voorbaat heeft willen indekken tegen allerlei juridische bezwaren, die ik tegen uw plannen zou kunnen aanvoeren. Waaruit bestaan die plannen eigenlijk? Wilt u dwars door mijn tuin een ondergrondse aardoliepijpleiding laten aanleggen? Daarover maak ik mij nog de meeste zorgen: zoiets zou ik als een regelrechte bedreiging van mijn 'registergoed' opvatten. Wilt u voor mijn deur een bovengrondse telefoonverbinding laten maken, putten doen graven (ik neem tenminste aan dat 'rozetten' een eufemisme voor putdeksels is), of een voorbeeld stellen door althans op één plek in België voor een duidelijke bewegwijzering te zorgen? Mocht u zulke voornemens koesteren, dan laat ik u hierbij weten met de uitvoering ervan niet akkoord te gaan. Ik heb te veel besognes aan mijn hoofd om mij met uw plannen in te laten. Ook als u mij daartoe dwingt, kan ik er met de beste wil ter wereld niet toe komen mij in juridische spitsvondigheden te verdiepen.

U bent daarin dubbel geschoold, maar ik hang mij nog liever aan een telefoonleiding op dan op het slappe koord van uw onzalige verbeelding te dansen. Laat mij in plaats van zo'n act op te voeren u een verhaal mogen vertellen, dat te dwaas voor woorden is en toch, vanuit een totaal onverwachte invalshoek, een licht kan werpen op de thans ontstane situatie. Alleen al door het te lezen kunt u de afstand tussen bestuurders en inwoners van uw gemeente verkleinen. Is dat niet een politiek verantwoord doel waarnaar steeds meer mensen streven, of zij nu een gewone burger of burgemeester zijn? Ogenschijnlijk zal mijn verhaal over het gesol met een steen gaan, maar niets verbiedt u voor 'steen' een ander verzamelbegrip te lezen, want het gaat eigenlijk over het gesol met mensen. Net als de onfortuinlijke hoofdpersoon uit mijn verhaal doet u namelijk lukraak in andermans tuin wat in uw eigen kraam te pas komt, zonder dat ik in beide 'registergoederen' ook maar één (stijl)bloempje kan ontdekken. Het verschil tussen u en voornoemde hoofdpersoon is slechts een tijdsverschil: u bent in uw eentje zo vlot met het trekken van kabels en conclusies, dat mij deze toelichting vooraf niet overbodig lijkt.

Zoals u weet, ligt de omgeving van Wéris bezaaid met stenen. Ik wou dat ik in de tegenwoordige tijd zou kunnen schrijven over één steen in het bijzonder, maar dat is om een nog nader te noemen reden onmogelijk. De steen in kwestie wás dus een monoliet, die zich niet ver van Wéris op de aarde had neergevlijd. Hij leek mij onaantastbaar en in een geheimzinnig verband met de bekende Steen der Ouden en het Duivelsbed voort te leven. Drong ik zijn territorium binnen, dan kon ik hem (onaantastbaar of niet) nooit eens onopgemerkt 'aaïen' of, indien u bezwaren tegen mijn animistische voorstelling van zaken heeft, 'aanraken'. Alsof hij dringend moest worden beschermd, stonden er een paar rechtopstaande stenen, menhirs, als schildwachten omheen. Dat was geen overbodige luxe, zoals uit het vervolg van mijn verhaal zal blijken. Het stenen gevaarte, eerder breed dan hoog, scheen onverplaatsbaar wegens zijn eigen gewicht. Toch had geen kosmische buiteling zijn val veroorzaakt, maar een menselijke ingreep in de natuur. Onze Keltische voorouders hadden er mee lopen rondsjouwen, verbaasd over hun eigen kracht en met een bepaald doel voor ogen. Er moest en er zou een altaar voor de goden worden opgericht, een rituele slachtbank, of een monument dat hun ongenoegen over het voortschrijden van de tijd breed kon uitmeten. In het eerste geval was de steen een op zichzelf staande dolmen, in

het tweede een onderdeel van een eeuwigdurend calendarium. Tijdsbesef en gevoel voor vergankelijkheid, waarvan de druïden diep doordrongen waren, maakten de laatste mogelijkheid het meest waarschijnlijk. Archeologen van naam hadden zich ervoor uitgesproken, omdat menselijke en dierlijke resten in de buurt van de steen ontbraken en er zich tussen meerdere stenen lijnen lieten trekken, die met een bijna mathematische precisie een afspiegeling vormden van de afstand tussen sterrenstelsels. Dat is nu wel anders, maar laat ik niet opnieuw op de gebeurtenissen vooruitlopen.

In dit Stonehenge van de Ardennen, waar magie en speculatie met pure berekening samengaan, voelde ik mij van kinds af aan meer thuis dan in mijn geboortedorp. Daar kon ik geen voet verzetten zonder het hele terrein te overzien, terwijl ik hier steeds voor een verrassing kwam te staan. Het vlakke land onder Koksijde (de ware naam van mijn geboortedorp houd ik nog even voor u geheim) heeft mij nooit kunnen bekoren, al zong wijlen Jacques Brel ook met nog zo'n van ontroering verstikte stem over 'mon plat pays'. Ach, dat vlakke land was evenmin het zijne als het mijne! Nee, mijn landschap bestond uit niet al te hoge bergen, waarop holle wegen kronkelen, en uit tal van lokkende vergezichten die geen horizon verdragen. De zee kon mij gestolen worden, maar hetzelfde zou ik niet gauw beweren van de omgeving van Wéris. Ik zou trouwens niet eens weten, hoe men dat doet: een landschap stelen. De zee kan men leeg laten lopen door er bijvoorbeeld op de bodem van de Wielingen de stop uit te halen, maar niemand kan een steen of een complete steenrots onder zijn handen laten verdwijnen. Dat laatste heb ik tenminste lange tijd geloofd, totdat Henry Ziegland³ in mijn leven verscheen. Hij wist de verstoorde relatie met mijn geboortedorp nieuw leven in te blazen, zodat die zich tenslotte ook uitstreckte over een geliefd landschap. De geschonden aanblik ervan noopt mij wellicht tot een verhuizing, waarvan ik de consequenties voor vrouw en kinderen nog niet helemaal kan overzien. Moet ik terugkeren naar Sint-Idesbald (nu kent u de naam van mijn geboortedorp) of hier blijven? Ik weet het niet, maar hoop daar al schrijvend achter te komen.

Wie was Henry Ziegland? U ziet, dat ik net als over artikel 15 de juiste vraag op het juiste tijdstip stel. Henry Ziegland was één van de meest onbehouden kerels die ik ooit heb ontmoet. Proeft u uit 'onbehouden' de gretige aandacht, waarmee een beeldhouwer zijn blikken over het lichaam van zijn model laat gaan? Ziet u zo'n plotseling

geïnspireerde kunstenaar al naar hamer en beitel grijpen om op een steen in te hakken? Zijn handen zouden er inderdaad los van zijn gaan zitten, als Henry Ziegland zelf zijn handen niet zo los had zitten, dat hij er bij het minste of geringste voorval verkeerd gebruik van maakte. Beviel iemands gezicht hem niet, dan sloeg hij er al op los. Kwelijk vond ik dat, maar wel begrijpelijk voor iemand die uit de Oostkantons afkomstig was en als een echte 'Draufgänger' bekendstond. Sommige Walen hebben dat, zij zijn kleiner van stuk dan Vlamingen en menen hun gebrek aan lengte of, om het nog duidelijker voor u te formuleren, hun gebrek aan formaat te moeten compenseren door een gewelddadig optreden. Terwijl zij de vermeende krachtdadigheid van Vlamingen hekelen, lijden zij nog steeds zo hevig onder de sluiting van steenkolenmijnen en staalfabrieken, dat hun woede zich een uitweg zoekt in geweld. De taalstrijd, in wezen ondergeschikt aan hun sociale en economische achterstelling, wordt dan het middel bij uitstek om aan gekrenkte gevoelens uitdrukking te geven. Daar was Henry Ziegland erg goed in, want naarmate het vuur in de ovens van John Cockerill doofde, liet hij de taalstrijd om zich heen oplaaien (zonder zich af te vragen, wat een Ier en een Duitser in Waals gebied te zoeken hadden). Maatschappelijk mocht hij dan mislukt zijn,-zijn beheersing van het Frans stelde hem in staat zich superieur te wanen aan Vlamingen die daarin niet of, zoals ik, minder bedreven waren. In zijn geval diende de taalstrijd geenszins ter vervanging van een echt handgemeen, een min of meer veilige uitlaatklep voor verbaal geweld, maar als een hulpmiddel om zijn agressie lichamelijk bot te vieren. In het enige café tegenover de donjon van Izier viel hij Hollanders op doorreis lastig, als hij de kans kreeg. Hij beschuldigde hen van oorlogszuchtige handelingen, wanneer zij hem op zijn verzoek napraatten: "Wat Wals is, vals is!" De Vlaamse romantiek van Hendrik Conscience, die alleen al op grond van zijn achternaam beter had moeten weten, kreeg in dat café een wel heel nare bij-smaak. Die spoelde hij weg met Jupiler na de toeristen duchtig te hebben afgerost. Waarom vertel ik u dit? Ik zou kunnen antwoorden: omdat de ene Hendrik de andere Henry niet is, maar de ware reden is een andere. Toen ik dat café een kwart eeuw geleden voor het eerst betrad, vroeg ik de kastelein in mijn onwetendheid om een 'Jupiter'. Henry Ziegland barstte in hoongelach uit en wees mij er fijntjes op, dat de oppergod van de Romeinen nimmer iets te zoeken had gehad in Jupille-sur-Meuse, een plaatsje ten noordoosten van Luik, waar het

favoriete bier van iedere rechtgeaarde inwoner van Izier wordt gebrouwen. Ik deed geen moeite om zijn grootspraak te weerleggen. Uit onverschilligheid geloofde ik hem op zijn woord, maar ik stond wel uit mijn stoel op om hem daarmee van het lijf te houden. Er sneuvelden bij die gelegenheid verschillende glazen, zonder dat een levend wezen hun lot hoefde te delen. De stamgasten susten het conflict door de onruststoker in hun eigen onverstaanbare dialect toe te spreken, alsof hij voor rede vatbaar was, en de kastelein stelde grootmoedig voor de schade op niemand te verhalen. Zo verliep mijn eerste kennismaking met Henry Ziegland.

Terwijl ik eindeloos dwaalde in de bossen rondom Izier, maakte Henry Ziegland in hetzelfde gebied jacht op alles wat bewoog. Vroeg of laat moesten wij elkaar opnieuw tegenkomen. Zelf heb ik nooit op een dier geschoten, al is konijn met geuze mijn lievelingsgerecht. Toen ik mij op een keer verder dan ooit van huis had gewaagd, van Izier naar Fays was gelopen en vandaar naar de Roche à Frêne afgedaald-, zag ik hem vanuit de verte naar mij gebaren. Met zijn geweer in de aanslag stelde hij mij een vraag, die ik verkeerd verstond. Daar kon ik niets aan doen, omdat hij met zijn stem nu eenmaal een grote afstand moest overbruggen. Of ik geiten in de buurt had gezien? Ik wees hem die één voor één aan, hoewel ik niet begreep, wat hij met zoveel vreedzaam onder zijn ogen grazende geiten wilde aanvangen. Sinds wanneer behoren tamme dieren ook al tot het wild waarop Walen verwoed jagen, vroeg ik mij in stilte af. Wenst hij soms hele kuddes koeien, schapen en geiten uit te roeien? Henry Ziegland ontplofte bijna van woede, toen ik hem op de geiten attent maakte. Hij dacht dat ik hem in de maling nam, maar in werkelijkheid had ik het Franse woord voor geiten ('chèvres'), zoals u natuurlijk allang begrepen zult hebben, verwisseld met dat voor honden ('chiens'): Henry Ziegland was zijn jachthond kwijt! Grinnikend vervolgde ik mijn weg op hetzelfde ogenblik dat ik mij dit realiseerde. Ik schonk aan het voorval verder geen aandacht meer en verdiepte mij in de overweldigende schoonheid van de Roche à Frêne. De grillige vormen van die rotspartij breng ik achteraf in verband met het Latijnse woord voor 'gril' en 'geit' samen: 'capra'. Had ik dat toen gedaan, dan zou ik het capricieuze karakter van Henry Ziegland beter naar waarde hebben geschat. Weliswaar zou dat het landschap veel eerder voor mij bedorven hebben, maar in plaats van mij te vergapen aan de recht-hoekig uitgesneden rotsblokken van de Roche à Frêne was ik dubbel

op mijn hoede geweest. Nu mijd ik dat gebied, maar toen zocht ik het juist op om er de tanden van een melkmuil in te zien of een soort verticale werkvloer, waar op last van de druïden stenen voor het verderop gelegen Wéris uit de rotsen werden gehouwen. Kwam mijn steen hier ook vandaan? Telkens wanneer ik langs de Roche à Frêne liep, probeerde ik hem als het ware in het bergmassief in te passen, hoe moeilijk dat ook door de schots en scheef staande rotsblokken ging.

Naarmate ik meer in Izier ingeburgerd raakte, namen de spanningen tussen Henry Ziegland en mij toe. Mijn vrouw bleef aanvankelijk buiten schot, al bewoog ze zich ook wel eens in mijn gezelschap door de bossen. Dan parkeerden wij onze auto bij het kerkje van Wéris en verkenden vandaaruit de omgeving. Niet ver van het Duivelsbed ontdekte ik mijn steen, waarvan de vorm mij zo toepasselijk aan een kussen deed denken. Ik heb met sommige bomen een band, zoals met de twee espen die op het pleintje voor L'Esplanade staan in Durbuy, maar ook met 'mijn' steen. Hoe kan dat, vraagt u zich misschien af. Een steen is toch een levenloos ding? Een bewerkte steen is dat om te beginnen al niet, wanneer een beeldhouwer hem nieuw leven inblaast. Menig standbeeld maakt een levendiger indruk dan een mens van vlees en bloed. Mijn steen vormde daarop geen uitzondering, al was hij waarschijnlijk niet door een beeldhouwer onder handen genomen. Zijn vorm had hij volgens mij altijd al bezeten, die hoefde alleen maar te worden geaccentueerd door hem een glad oppervlak te geven en op de juiste plaats neer te leggen. Daar moeten onze voorouders hun handen vol aan hebben gehad. Op mij scheen die steen een beroep te doen om hem stevig op te kloppen, als een veren kussen, en inderdaad zou ik mijn hoofd graag op hem te rusten hebben gelegd, indien ik mij niet zo vaak bespied had gevoeld. In plaats van u te vertellen door wie, wijs ik u liever op een andere omstandigheid (door u ongetwijfeld opgevat als een bijkomstigheid, hoewel dienend ter completering van de reeds gegeven situatieschets). In die tijd las ik namelijk *Parzival* van Wolfram von Eschenbach, waardoor mijn mystieke band met de steen óók kan worden verklaard. De graal, waarnaar die arme Parsifal op zoek is, wordt door von Eschenbach met de woorden 'lapsit exillis' omschreven. In mijn editie van dit epos staat, dat men daarin een verbastering van 'lapis ex caelis' of 'lapis elixer' dient te lezen, wat betekent dat de graal een uit de hemel gevallen steen zou kunnen zijn of de beroemde Steen der Wijzen, die zijn trotse eigenaar (maar hoogmoed komt voor de

val) het eeuwig leven schenkt. Ik kende de graal alleen maar als de kelk van Jozef van Arimathea, waarin het bloed van Jezus is opgevangen. Hoezo 'alleen maar', hoor ik u al mopperen. Ja, 'alleen maar', want het betreft hier een voorstellingswijze van de kelk van Jozef van Arimathea en niet die kelk als zodanig! Speculaties over de ware aard van de graal voerden mij tot bespiegelingen over de hoeksteen van de tempel van Salomon, in *Efeziërs 2:20* 'sluitsteen' genoemd. Werd Jezus daarmee bedoeld? Zo ja, waarom werd hij dan met een sluitsteen vergeleken en niet met zoiets triviaals als een kringspier? Valt de onderkant van de samenleving, waarnaar geen mens vrijwillig afdaalt, ooit in goddelijke termen uit te drukken? Zo nee, wat is dan de waarde van een antroposofische voorstelling van God? Behalve over de hoeksteen van de tempel van Salomon peinsde ik mij suf over de rots van Sion, Petrus, wiens naam ook al een synoniem voor 'steen' is, en over de herkomst van het Oudfranse woord voor heilige graal. Zou men 'sangreal' als 'sang royal' mogen lezen? Was de laatste koning van de Merovingen, Dagobert II, een graalridder? Dan zou Stenay, waar hij volgens de overlevering bloedig werd vermoord, het Jeruzalem van de Ardennen zijn!⁴ Belachelijk zult u zeggen. Ach, daarin geef ik u achteraf gelijk. Maar toen was ik een mysticus die zozeer in de magie van de Ardennen geloofde, dat hij zijn eigen vrouw tijdelijk Artemis noemde om haar, net als de steen, bij zijn geliefde landschap in te lijven. Wederom zie ik u het voorhoofd fronsen, en terecht, haast ik mij op te merken. Tot uw geruststelling kan ik hieraan toevoegen, dat ik niet uitsluitend in de ban van hoogdravende onzin was. Een ordinaire scheldpartij bracht mij ertoe Henry Ziegland in ons dorp 'le boche' te noemen en zijn vrouw 'la bochette'. Dat laatste klinkt lieflijk, nietwaar? Maar het doet in de verte óók aan een gebocheld vrouwtje denken. Zo krijgt iets wat lieflijk klinkt ineens een veinjige betekenis.

Henry Ziegland hield van zijn vrouw, die overigens recht van lijf en leden was. Zolang ze hem maar elke morgen geroosterd brood voorzette, belegd met een dunne laag Hervekaas en rijkelijk overgoten met perensiroop, wist ze zijn honger te stillen. Ook in zijn andere lichamelijke behoeften voorzag ze ruimschoots, tenminste, wanneer ik afga op de verhalen die hijzelf daarover rondstrooide. Om mij niet te laten kennen (en juist ook weer wel, u heeft gelijk) ging ik naar het café tegenover de donjon toe, als het zo uitkwam, waar ik hem over zijn lichamelijke verrichtingen hoorde opsnijden. De geilheid van het

knaagdier dat naast de geuze deel uitmaakt van mijn lievelingsgerecht, betekende niets vergeleken met zijn onverzadigbare honger naar het andere geslacht. Mijn vrouw, over wie ik in publieke gelegenheden zo min mogelijk praat, wekte zijn nieuwsgierigheid op. Hij had haar in gebukte houding bramen en bosbessen zien plukken op Les Combles, waarvan ze thuis gewoonlijk jam maakt. Dit simpele voorval prikkelde zijn verbeelding. Een culinaire en seksuele veelvraat stak in hem de kop op, obscene praatjes over mijn vrouw volgden. Dat kon ik niet op mij laten zitten, hoe slecht ik hem ook verstond, zeker niet toen hij de kolossale afmeting van zijn geslachtsorgaan ter sprake bracht. Daarmee zou hij haar wel eens... "Och," zei ik toen tegen hem, "jouw koeterwaalse leuter mag groter zijn dan de donjon aan de overkant, Henry, maar een Don Juan zul jij nooit worden!" Ik had hem nog willen wijzen op een andere inconsequentie van zijn ongeremde ophemeling van mijn vrouw, want waarom was hij zo gecharmeerd van een Vlámse schoonheid? Hij duldde immers haar noch mij in Izier, maar ik kreeg al niet meer de gelegenheid om hem toe te spreken. Opnieuw waren de poppen aan het dansen, dat wil zeggen Henry Zieglend en ik aan het vechten. Ditmaal lukte het mij niet om hem af te weren, binnen de kortste keren lag ik languit op de vloer, met zijn knieën op mijn borst en zijn stevige knuisten om mijn hals. "Sieg Land!" brulde ik als een getergde leeuw, althans in een Vlaamse versie van dit symbool van trots en eigengereidheid. "Hoor me nou zo'n muis eens piepen," zei Henry Zieglend minzaam. Sindsdien is het nooit meer goed tussen ons gekomen. Ik schold de Waalse Übermensch uit voor 'le boche', hij mij voor 'l'étranger'. Hij schold mijn vrouw uit voor 'hoer' (zonder het Franse equivalent voor dit woord te gebruiken), ik zijn vrouw voor 'la bochette'. Dat is niet verstandig, zult u zeggen. Ik kan dat wel beamen, maar het was de enige manier om mij in onze dorpsgemeenschap te handhaven.

Toen José Happart zich in de Voerstreek begon te roeren, bedacht ik Henry Zieglend met een andere scheldnaam: Heinrich Happart. Ook dat zal hij mij wel niet in dank hebben afgenomen. Tot vermaak van mijn dorpsgenoten en om aan te geven dat ik hem een lachertje vond, kortte ik zijn nieuwe scheldnaam weldra af. 'Monsieur H.H.' ontstak hierover in zo'n grote woede, dat hij mij met zijn jachtgeweer overal volgde waar ik maar heenging. In een betonnen theeoepeltje boven Juzaine, schilderachtig aangeduid met 'Belvédère', genoot ik urenlang van het panoramische uitzicht, totdat hij in de deuropening

verscheen en zijn jachtgeweer op mij aanlegde. Als een haas ging ik er vandoor, waardoor ik hem nog meer in zijn rol van jager scheen te bevestigen. In de daaronder gelegen Grotte du Coléoptère, waar geleerden het fossiel van een gelijknamig prehistorisch insect hebben opgedolven, versperde hij mij de uitgang. Ik moest hem opzij duwen om mij van hem te bevrijden. Grot en theekepeltje werden hierna nooit meer wat ze geweest waren, twee uiterst markante plekken in een landschap, want steeds moest ik daar de onverwachte komst van Henry Ziegland vrezen. Het omgekeerde kwam trouwens ook voor: dan stond hij met zijn vooruitziende blik mij ergens op te wachten, waar ik hem het minst verwachtte. Bij het bruggetje van Pont-le-Prêtre verschool hij zich achter een Ardense hoeve, waar appelcider werd gemaakt, of kwam hij mij vanachter een buiten opgeslagen vat dreigend tegemoet. Op andere plaatsen hield ik al bij voorbaat rekening met zijn aanwezigheid. In de buurt van het kerkje van Wéris had hij zijn pick-up vaak geparkeerd, voordat ik daar een plek voor mijn auto kon vinden. Hij wist natuurlijk donders goed, dat ik naar de steen zou gaan. Zelfs als hij mij vóór was, behield ik het gevoel dat hij mij achtervolgde. Wierp ik een vluchtige blik in de laadbak van zijn auto, dan zag ik daar dode reeën en everzwijnen door elkaar liggen. Een enkele keer waren deze levenloze dieren vergezeld van een minder bloederig, maar wel dood vosje. Dit roofdier placht hij kennelijk met een strik te vangen, wat mij niet minder beducht maakte voor alles wat er uit de loop van zijn jachtgeweer kwam: hagel, kogels van een mij onbekend kaliber, stukjes lood en aaneengesmede kopspijkers als vetbolletjes voor hongerige vogels in de winter. In een wijde omgeving voorzag hij restaurants van wild en gevogelte. Eigenlijk kwam hij op dezelfde manier aan de kost, dacht ik wel eens, als vroeger de vissers in Sint-Idesbald met oesters en mosselen. Hoe graag zou Henry Ziegland mij naar hun nederige woningen hebben verbannen, die er door het veelvuldig gebruik van witkalk tot op heden uitzien als witte molshopen. Ik weet niet, wat u in mijn plaats gedaan zou hebben, maar ik besloot mij niet weg te laten sturen. Integendeel, ik kocht van de erfenis van mijn vader een naast ons huis gelegen groot terrein, op de grens waarvan ik bomen en struiken liet planten. Een klerk van uw notariskantoor heeft toen nog een aparte akte van levering voor mij opgesteld zonder die door u te laten passeren. Was dat juridisch wel in de haak? Ik wil u niet ongerust maken, maar als terloops wijzen op het genoeg dat de uitbreiding van mijn

'registergoed' mij verschaftte: er bestond tussen de erfenis van mijn vader en de grens van mijn erf eenzelfde geheimzinnig verband als tussen het Duivelsbed en mijn steen in de vorm van een kussen. U gelieve daarbij te bedenken, dat ik minder onder de indruk van Henry Ziegland was, getuige mijn jongste grondaankoop, dan van de tijdloze onwrikbaarheid van sommige stenen.

Misschien had ik wel meer onder de indruk van hem moeten zijn, want toen hij het fatale schot uiteindelijk loste, was ik er totaal niet op verdacht. Ik stond in aanbidding voor mijn steen, volkomen één met de natuur en bevrijd van alle onrust. Het was net alsof ik tegenwicht moest bieden aan de verpletterende schoonheid van de omgeving, waarvan mijn steen het sluitstuk vormde. Indien de wetten van de zwaartekracht aan een hogere macht onderworpen waren geweest, strevend naar een meer streekgebonden harmonie, had ik spontaan moeten leviteren. Dat deed ik niet, maar geestelijk bevond ik mij op eenzame hoogte. Plotseling hoorde ik, hoe iemand zich door het dichte struikgewas een weg baande. "Wat jij kan, kan ik ook," schreeuwde Henry Ziegland triomfantelijk. "Jij bevindt je op mijn grond, wil je maken dat je wegkomt!" Meteen schouderde hij zijn jachtgeweer en vuurde een schot op mij af. Te verbouwereerd om hoe dan ook te reageren, bleef ik stokstijf staan. De kogel had mij niet geraakt en scheen in het niets opgelost te zijn. In werkelijkheid was hij diep in mijn steen doorgedrongen. "Du, armer Heinrich," stamelde ik slechts, terwijl ik mij vooroverboog om de schade op te nemen. Ik beefde van angst en woede tegelijk, terwijl Henry Ziegland mij de ene verwensing na de andere naar het hoofd slingerde. "Ik word nog liever door mijn eigen kogel gedood," brulde hij, "dan dat ik jou de eerste 25 jaar op mijn land duld!" Wat moest ik daarop zeggen? Dat hij een moordaanslag op mij had willen plegen, waardoor hij mij min of meer dwong hem bij de politie aan te geven? Dat ik kon gaan en staan waar ik wilde, nadat hij eenmaal veilig was opgeborgen in de strafgevangenis van Luik? Mijn steen lag aan de rand van een openbare weg, ik kon op elk gewenst moment van de dag in zijn buurt komen. Om mijn doel te bereiken hoefde ik niemand aan te geven. "Och, Henry," zei ik voor mijn doen nogal gelaten, "het kwaad straft zichzelf. Jij hebt in mijn ogen heiligschennis gepleegd. Had je mij omgelegd, dan was er niets gebeurd. Nu je de steen geraakt hebt, krijg je de hele kosmos tegen je. Druip af, man!" Dat van die kosmos zult u wel overdreven vinden, en dat is het ook, maar kennelijk maak-

ten mijn woorden toch indruk. Even leek Henry Ziegland mij iets terug te willen zeggen. Toen het stil bleef, zei ik volkomen overbodig, als tegen een hond: "Zwijg!" Met een vuile blik in zijn ogen deed hij inderdaad wat ik hem bevolen had, want hij haalde zijn schouders op, draaide zich om en liep zonder een woord te zeggen weg.

Opgelucht streek ik over de steen, wat ik later nog ontelbare malen zou blijven doen. Ik trok mij namelijk niets van zijn dreigementen aan, wandelde er lustig op los en genoot als vanouds van wat mijn ogen zagen. Menigeen geeft zijn ogen goed de kost, maar bij mij verloopt zo'n proces net andersom. Ook daarin is enige lijdzaamheid mij niet vreemd, want zelfs als ik iets onderneem, doe ik geen indrukken op; hoogstens word ik gewaar, wat er dan om mij heen gebeurt. De spiegels van mijn ziel laten mij iets zien, zelden projecteer ikzelf beelden die mij verrukken of tot nadenken stemmen. Zo zit ik structureel in elkaar, zonder dat een ongelukkig incident van buitenaf per se vat op mij krijgt. Ik leef mijn eigen leven, onafhankelijk van mijn omgeving. Hoe zorgvuldig ik die ook uitkies, inclusief de mensen die mijn psychisch landschap stofferen, toch doe ik niet mijn eigen zin, maar laat ik mij door mijn aan de ziel verwante intuïtie leiden. Als u ooit verliefd bent geweest, begrijpt u precies wat ik bedoel. Hetzelfde geldt voor de liefde in zijn meest onbaatzuchtige vorm. Zou u moeten uitleggen, waarom u van uw vrouw en kinderen houdt, dan bleef u mij vast het antwoord schuldig. Irrationaliteit is ook ú vertrouwd, zeker waar het uw eigen kinderen betreft! Prachtig, zult u denken, maar waarom maakt hij zich dan zo druk om een onnozel schrijven dat ik hem heb gestuurd? Voor een zo onafhankelijk geest, als hij beweert te zijn, toont mijn cliënt zich immers veel te ongerust! Hier spreekt de notaris in u, aan wie ik nog de nodige uitleg verschuldigd ben en wiens schrijven nu ook weer niet zo onnozel is, als hij mij wil doen geloven. Ach, ik ben in Izier gewoon gelukkig geweest. Om het eens paradoxaal voor u te formuleren: als inwoner van Sint-Idesbald heb ik mij in de Ardennen als een vis in het water gevoeld. U gelieve overigens, vanwege het bijzondere karakter van deze uitdrukking, bij 'vis' eerder aan oesters en mosselen te denken dan aan forellen, waarvan de beken hier overstromen.

Een illustere inwoner van mijn geboortedorp, Paul Delvaux, vestigde zich later in Sint-Idesbald om wraak te nemen op de troosteloze duinlandschappen die hij daar eerder, in 1948, had geaquarelleerd. En wat deed hij? U raadt het nooit: hij schilderde Waalse huizen in neo-

klassieke stijl, uit heimwee naar zijn kinderjaren, en ook Waalse emplacements waarvan er zich niet één kon meten met een plomp Vlaams stationsgebouw. Zodoende creëerde hij voor zichzelf een andere omgeving, die hij verkieslijker vond dan het Vlaamse platteland, waarvan het weinig verheffende hem tegenstond, omdat het zich eerder dan zijn gedroomde werkelijkheid in verband liet brengen met een cultureel echec. Zo passief heb ik mij nooit tegenover het leven opgesteld, want om te voorkomen, dat ik innerlijk op de vlucht zou moeten slaan, koos ik een bij mij passende omgeving uit. Uit dit voorbeeld van Paul Delvaux kan blijken, hoe belangrijk timing is voor wie zijn ongeluk niet tegemoet wil gaan. Dat geldt evenzeer voor mij als voor Henry Ziegland, een jager met de allure van een stroper, op wie de voortschrijdende tijd joeg zonder dat hij daar erg in had. Patrijzen en fazanten mocht hij verschalken, zoveel als hij wilde, visioenen van de jacht mochten hem van tijd tot tijd wakker schudden uit een grauw bestaan en een Japanse terreinwagen mocht zelfs, ter vervanging van zijn oude pick-up, invulling aan zijn gedroomde werkelijkheid geven, toch zou de tijd hem achterhalen. Na een kwart eeuw herinnerde ik mij nauwelijks nog iets van het incident, dat mij bijna fataal was geworden. Hoe Henry Ziegland de steen had toegetakeld, wist ik maar al te goed. De profetische strekking van zijn woorden, zo ik die al begrepen had, was mij in de loop der tijd echter ontschoten. Ik werd eraan herinnerd door een bizar voorval, dat onlangs plaatsvond.

Henry Ziegland kreeg de kolder in zijn kop. Hoewel onze betrekkingen zich ogenschijnlijk hadden genormaliseerd, bleef ik zijn doen en laten niet zonder argwaan volgen. Zodoende was het mij opgevallen, dat hij drie maanden geleden alle bomen en struiken op zijn perceel in Wéris begon te rooien. Ik sprak hem daarover in Le Hibou aan. Dit nieuwe café in Izier ontpopte zich als een trefcentrum voor onze hechte dorpsgemeenschap, nadat het oude tot woonhuis was verbouwd. Geheel in uw geest vroeg ik hem, of hij een kapvergunning bij de gemeente had aangevraagd. Om niet in herhalingen te vallen zal ik u zijn reactie besparen, maar die kwam erop neer, dat hij heer en meester op zijn eigen grond was. Wilde hij van slechte bosgrond goed akkerland maken, dan was hij aan niemand rekenschap verschuldigd. Ik ontkende de juistheid van die stelling en praatte me de blaren op mijn tong om hem tot rede te brengen. "Weer worstelen wij met dezelfde materie, Henry!" zei ik tegen hem. "Nee," schudde hij zijn

hoofd, "wij hakken met hetzelfde bijltje!" Had u hem tot zo'n geestigheid in staat geacht? Hij gebruikte overigens een kettingzaag om de bomen te vellen en een tractor met verlengstuk om zijn land te egaliseren. Terwijl hij er aldus met zijn bijltje op los hakte, bleef hij zich zeker niet minder als een onbehouwen kerel gedragen. Mijn vrouw wenste mijn eenzijdige kijk op hem te corrigeren: "Jij vergist je in Henry Ziegland," zei ze mij onomwonden. "Op de eerste plaats zaagt hij meer dan hij hakt en op de tweede plaats maak jij je zowel ten aanzien van hem als van Paul Delvaux schuldig aan omgekeerde projectie!" Op de niet begrijpende blik in mijn ogen legde ze mij uit: "Meestal projecteert iemand zijn eigen ongenoegen onbewust op een ander, waarna hij zich slechts bewust lijkt van andermans negatieve gedachtegoed. Het valt hem lichter daarop kritiek uit te oefenen dan op zijn eigen verdachte hersenspinsels. Maar jij projecteert jouw ongenoegen bewust op beide mannen, die ik eigenlijk niet in één adem zou moeten noemen, en 'herkent' hun onvrede met het bestaan vervolgens als een al of niet te vermijden romantische dwaasheid in jouzelf. In beide gevallen is er sprake van zelfbedrog. De wereld spat heus niet uiteen, als Henry Ziegland op jou aanlegt en per ongeluk een steen raakt, en Paul Delvaux was geen masochistische inwoner van Sint-Idesbald, die daar in stilte werd verteerd door heimwee naar de Ardennen. Welnee, hij kwam wel vaak in Sint-Idesbald, vooral in de zomer, maar ik vraag mij af, of hij daar echt heeft gewoond. Zijn atelier stond in elk geval in Boitsfort of Bosvoorde, zoals jij zou zeggen. Geloof me, je ziet dingen, die er helemaal niet zijn. Je dicht een ander eigenschappen toe, die hij niet heeft, en dat doe je volgens mij alleen om lucht te geven aan jouw eigen opgekropte gevoelens!" Ik stond versteld van haar wijze woorden. Er sprak bezorgdheid over mijn geestelijk welzijn uit, twijfel aan de juistheid van mijn waarnemingen en iets nog veel ergers, dat ik niet mocht negeren. Heeft uw vrouw ooit zo tegen u gesproken?

In werkelijkheid hakte noch zaagde Henry Ziegland er vrolijk op los. Hij stopte drie staven dynamiet in de steen, omdat hij die wilde opblazen. Zelfs aan de rand van zijn akker dulde hij geen enkele oneffenheid. "Henry, zijt ge zot geworden?" vroeg ik hem, toen ik hem op korte afstand van de steen zag sjouwen met een kist. Of was het een kastje, waarop een T-vormig handvat in de hoogte stak? Voordat hij mij antwoord geven kon, drukte hij dat handvat al naar beneden. Er volgde een krachtige explosie, waarna een onzichtbare hand de steen

aan gruzelementen sloeg. Henry Ziegland wankelde op zijn benen en stortte langzaam neer. Verbaasd keek hij mij aan, alsof het verband tussen beide gebeurtenissen hem ontging. Hoe kon hem hetzelfde lot treffen als de steen? Leg mij dat maar eens uit, schenen zijn ogen mij te vragen. Ik zei u al, dat er een bizar voorval zou plaatsvinden. Wat valt daaraan uit te leggen? Niets toch zeker, men kan zich maar het best aan de feiten houden. Henry Ziegland werd gedood door zijn eigen kogel, 25 jaar nadat hij die in mijn bijzijn had afgevuurd. Luchtdrukverschillen in de opening van de steen, een onverwachte verharding die zich al die tijd achter de kogel bevond (of zich daar juist had gevormd ten gevolge van de inslag van de kogel) of een combinatie van beide factoren kunnen naar mijn mening niet verklaren, wat er precies was gebeurd. Vaststaat dat de kogel razendsnel een baan beschreef tussen mijn steen en het hart van Henry Ziegland. Mijn vrouw zou de eerste zijn om de oorzaak van dit dodelijke ongeluk aan het toeval toe te schrijven. Zou u met zo'n verklaring genoegen nemen? Ik weet het niet, want het toeval verklaart hier nog minder dan de wraak van de druïden. Blijkt daaruit niet overduidelijk, dat ik niets van wat ik eerder 'de magie van de Ardennen' noemde, kon delen met mijn vrouw? Ziet u, dát bedoelde ik, toen ik de wijze woorden van mijn vrouw interpreteerde als 'iets nog veel ergers, dat ik niet mocht negeren'. Dit aspect van de zaak hield mij hierna meer bezig dan de droevige afhandeling ervan. In mijn eentje liep ik zo snel mogelijk naar het kantoor van het Syndicat d'Initiative in Wéris om hulp te halen. Ik dirigeerde een ambulance naar de plek des onheils en wachtte daar op de komst van een gendarme uit Durbuy. Die maakte proces-verbaal op en liet mij verder met rust, zodat ik 's avonds 'la bochette' op de hoogte kon stellen van de eigenaardige omstandigheden waaronder haar man was overleden. Zonder een spoor van emotie te vertonen liet ze mij een half uur later de deur uit, maar nauwelijks stond ik buiten, of ze barstte in snikken uit. Hoewel ik haar op dat moment alleen horen kon, zag ik het beeld van een knoestige vissersvrouw uit Sint-Idesbald voor mij, die haar omslagdoek verschikte om tenminste nog iets om handen te hebben.

Mijn reeds geschokte zelfvertrouwen kreeg een nieuwe knauw, toen ik uw schrijven ontving. Er was al zoveel overhoopgehaald in mijn directe omgeving, nu kwam daar ook nog de dreiging van uw ondergrondse activiteiten bij. Het zit er natuurlijk dik in, dat u binnenkort een lapje grond in de omgeving van Wéris wordt aangeboden. Als ik u

was, zou ik het voor een zacht prijsje in de verkoop 'gooien' (zo heet dat toch in uw jargon?). Daarvan kunt u dan in uw beide hoedanigheden de kas mooi spekken. In ruil voor deze tip vraag ik u om clementie in mijn zaak. Moet ik werkelijk het onzalige voorbeeld van Henry Ziegland volgen en, uitsluitend voor uw genoegen, alle bomen en struiken aan de rand van mijn erf laten omhakken? Zelfs in de jaren 80 van deze al even onzalige eeuw heb ik nooit zo'n drastische ingreep in de natuur meegemaakt, waar het althans particulier bezit betreft dat aan de 'rénovation rurale' van lokale autoriteiten werd opgeofferd. En moet ik daarvoor in de plaats werkelijk 'afrasteringen' aanbrengen (het meervoud is mij een gruwel)? Liever laat ik aan de rand van mijn erf, Henry Ziegland indachtig, bukshout opgroeien. Om uit de impasse te raken heb ik er de dikke Van Dale op nageslagen, maar de betekenis van het woord 'afrastering' is mij er niet duidelijker op geworden. In artikel 15 van voornoemde akte van levering komt dit woord een paar keer voor, wat toch kan worden opgevat als een objectieve graadmeter voor het belang dat u eraan hecht. Van Dale geeft als omschrijving voor 'afrastering': 'rasterwerk waarmee iets is afgesloten'. Onder 'rasterwerk' staat in de naar hem vernoemde dictionaire 'omheining met een raster' en onder 'raster' staat...een heel verhaal. Ik heb u al een verhaal met dodelijke afloop verteld en wil u als lezer geenszins 'überfordern', zoals ze bij ons in de Oostkantons zeggen. Niettemin citeer ik wat Van Dale onder 'raster' verstaat: 'uiterst fijn netwerk van elkaar kruisende lijnen dat men verkrijgt door twee glazen platen, die bekrast zijn met dicht bijeenstaande, evenwijdige, met zwart ingevulde lijnen zo te plaatsen, dat deze haaks op elkaar komen te staan.' U kunt toch niet in alle ernst van mij verlangen, dat ik voor een erfafscheiding ga zorgen in de vorm van glazen platen? Indien er van tektonisch plaatwerk sprake is, weet ik wel wat mij te doen staat: dan loop ik morgen nog naar de restanten van mijn steen en neem die mee naar huis. De volgende dag stel ik de brokstukken van wat eens een monoliet was, zodanig aan de rand van mijn erf op, dat een geoefend oog er iets van een lijnenspel in kan ontwaren. Eerlijk gezegd, heb ik de twee grootste brokstukken allang tussen de bomen en struiken neergelegd, aan weerskanten van mijn tuinhek, alsof twee leeuwen een toegangspoort bewaken.

Denkt u gerust na over mijn voorstel, dat een compromis behelst. U krijgt uw 'afrasteringen' en ik behoud mijn aanplant. Stemt u ermee

in, dan hoef ik niet naar Sint-Idesbald terug te keren. Meer in het algemeen is Vlaanderen geen alternatief voor de geschonden werkelijkheid, die mijn dromen hier slechts één keer in een nachtmerrie heeft doen verkeren. Ginds ben ik een korrel zand, waarover de westenwind vlaagt. Hier ben ik een steen die zich, qua vorm en samenstelling, van alle andere stenen onderscheidt. Ginds is het bestaan gebaseerd op stuifzand, hier op een harde ondergrond. Dat laatste geeft mij een rotsvast vertrouwen in de toekomst. De magie van de Ardennen (binnenkort noem ik mijn vrouw Diana) mag minder mededeelbaar zijn gebleken dan ik dacht, toch blijf ik er gevoelig voor. In mijn visie is magie een ander woord voor hoop en van deze goddelijke trits of, zo u wilt, drie-eenheid: geloof, hoop en liefde, geeft de tweede 'persoon' waarschijnlijk de doorslag. Ze kunnen alle drie niet zonder elkaar, maar zonder hoop zijn geloof en liefde van ondergeschikt belang. Ziet u mij wandelen over holle wegen, waardoor het groene hart van moeder aarde klopt? Hoort u het ruisen van kronkelige aders, die het leven schenken en in stand houden? Beneemt de onverwachte aanblik van een vallei u de adem? Het is hier goed toeven, al achtervolgt de schim van Henry Ziegland mij op de vreemdste plaatsen. Kennelijk heb ik mij nog niet klein genoeg gemaakt om in berg en dal op te gaan. Is mij dat eenmaal gelukt, met behoud van mijn identiteit, dan geef ik degene die in *Brief aan mijn zoon* schreef: 'De wijze gaat het liefst onopgemerkt voorbij,'¹⁵ alsnog gelijk. Ik hoop, dat wij voor die tijd tot overeenstemming zullen komen. Morgen zal ik mijn brief aan u overlezen. Staat er geen onvertogen woord in, dan zal ik die dateren, ondertekenen en verzenden. Daarna ga ik alvast aan het karwei beginnen dat, hoe zwaar ook, mij van een zware last zal bevrijden.

EEN PLONSJE IN DE VIJVER

(vier ontmoetingen met Sarah Bernhardt)

Toen ik de lange oprijlaan van het klooster 'Grandchamps' in Versailles insloeg, hoorde ik een meisje roepen: "César, César...!" Het was onduidelijk, wie ze met die naam bedoelde. Even later zag ik het meisje ook, een mager kind van een jaar of tien. Meestal zit ik met mijn neus in de boeken: één bonte verzameling van al of niet onderhandse aktes, legaten en zekerheidsstellingen in de vorm van bankgaranties en onroerende goederen. Nu ja, bont..., dat is wat overdreven uitgedrukt. Alleen lintjes en rode lakzegels verlenen aan mijn weinig opwindende lectuur het predicaat 'bont'. Ter afwisseling daarvan vond ik de aanblik van dat meisje een verademing, want ik zie liever een levend wezen passeren dan een dode akte. Misschien moet je wel vrijgezel en notaris in Le Havre zijn om van zoiets gewoons te kunnen genieten. Mijn reis naar het klooster 'Grandchamps' stond in het teken van een korte vakantie, dus ik was ontvankelijk voor dit soort indrukken. Later zou ik al mijn belevenissen wel in de vorm van een reisjournaal proberen te ordenen. "Dag, lief kind!" zei ik tegen haar en meteen nam ik mij de stijfheid van die uitdrukking kwalijk. Een lief kind kan van alles wezen, maar in mijn mond is het vooral een te verwaarlozen klein ding. Beschaamd liep ik verder, het meisje in lichte verwarring achterlatend. Zou César een leeftijdsgenootje van haar zijn? In mijn verbeelding, door het minste of geringste voorval al geprikkeld, zag ik hen samen spelen. In de weilanden, links en rechts van de oprijlaan, was daar ook genoeg ruimte voor. Terwijl ik aan andere dingen dacht, doemde onder een ronde poort het klooster op, een streng symmetrisch gebouw, dat daar waarschijnlijk in de achttiende eeuw was neergezet. Achter de vele ramen aan de voorkant bevonden zich de klaslokalen en slaapzalen van het meisjespensioonaat, terwijl een levensgroot kruisteken op een toren aan de achterkant de plaats van de kapel markeerde. Zou César een zoon van de tuinman zijn? Net wilde ik het binnenplein naar de monumentale trap oversteken, of het meisje haalde mij in. Hard hollend met een hond aan haar zijde, die ze luid aanvuurde om haar te volgen, loste de kleine schreeuwlelijk het raadsel voor mij op: César was een bakbeest van een hond. In een mum van tijd waren ze om een hoek van het gebouw verdwenen. Ik stond nog stil te luisteren naar haar vrolijke gesnater, afgewisseld met het geblaf van de hond, toen de zware

deur van het klooster werd geopend. Op het bordes verscheen een zuster, die kennelijk dienst deed als portierster.

Hoewel die functie binnen een kloostergemeenschap weinig aanzien geniet, zo weet ik uit eigen ervaring, is degene die haar uitoefent een spraakzaam iemand. Hoe streng diens religieuze orde ook is, -een hartelijk welkom valt de bezoeker van een klooster steeds ten deel. Als kostschoolleerling ergerde ik mij aan deze gang van zaken, omdat een goedbedoeld welkomstwoord nooit het contrast tussen uit en thuis kon verdoezelen. Broeder portier had om die reden een kwade aan mij, maar daarvan liet ik vanzelfsprekend niets blijken aan de zuster die mij met open armen ontving. "Welkom, monsieur Bernhardt!" zei ze, "ik zag u al aankomen. Monseigneur Sibour is net binnen en Rosine... Maar dat hoef ik u niet te vertellen," zo maakte ze haar zin alsnog af. Ik bloosde, en niet van louter genoegen! Rosine was mijn dochter, die ik twee jaar geleden voor het laatst in Auteuil had zien optreden. Dat was bij de opvoering van *Clothilde* in het pension van madame Fressard, waar ze de rol van feeënkoningin had gespeeld. Waarom had ik haar niet herkend? En waarom was ze mij niet onstuitend om de hals gevlogen, toen ik de oprijlaan afliep? Ach, helemaal onverklaarbaar was dat niet. In haar plaats zou ik ook meer van César houden dan van mijn eigen vader. 'Distantie', in de letterlijke betekenis van dit woord, is nu eenmaal fnuikend voor de relatie tussen mensen die elkaar behoren lief te hebben. Doet zich bovendien een scheiding der geesten voor, dan is een surrogaat voor de geliefde vader, vrouw of vriend gauw gevonden. Een geliefde zoon of dochter is daarentegen onvervangbaar. Zo ervoer ik mijn band met Rosine ook: een scheiding van tafel en bed schiep, tenminste van één kant, een als smartelijk ervaren scheiding der geesten. Ik kon daarin moeilijk berusten. Haar moeder Youle, die eigenlijk Judith van Hard heette, belette mij een normale omgang met ons kind. Daardoor zag ik haar te weinig naar mijn zin (het kind bedoel ik, niet de moeder). Hun appartement in de Rue de la Michodière te Parijs was voor mij verboden terrein, wat ten nauwste samenhang met de aard van Youles betrekkingen: ze liet zich onderhouden door de hertog van Morny en andere leden van de Jockey Club. God mag weten, wie ze in haar appartement allemaal ontving. Rossini kwam dagelijks een glas malaga bij haar drinken en overnachtte er ook wel eens op een strijkplank. In dat gekkenhuis zou ik mij nooit thuis hebben gevoeld, maar ik was zéér gesteld op Rosine en betreurde het haar niet in Parijs te kunnen

opzoeken. Rossini en Rosine... Zij zullen elkaar wel niet vaak ontmoeten, dacht ik, terwijl de zuster mij door een lange gang naar de ontvangstkamer leidde. Het arme kind was meer niet dan wél thuis, telkens uitbested als ze werd, wanneer het bezoek van haar moeder geen kleine pottenkijkster kon verdragen. Van het pensioen van madame Fressard had ze het toch maar weten te schoppen tot het pensioonaat van mère Sainte-Sophie, dacht ik met genoegen. Nu ja, daar betaalde ik tenslotte ook voor. Ik mocht al blij zijn, als een deel van mijn maandelijks toelage aan haar opvoeding werd besteed.

In de gang hingen portretten van Pius IX, 'notre pape', en Henri V, 'notre roi', wat mij in dit ultramontaanse milieu niet verbaasde. Dat Frankrijk onder Napoleon III allang de status van een keizerrijk had verworven, werd met soevereine minachting genegeerd. Mère Sainte-Sophie heette mij op haar beurt welkom, informeerde vol voorgewende belangstelling naar mijn gezondheid en prees in aanwezigheid van vier andere personen mijn gulle gaven voor een of ander goed doel, waarvan ik geen flauw idee had. De Heer der hemelse leger scharen zou mij 1000-voudig het bedrag vergoeden, dat ik in een opwelling van naastenliefde aan het klooster had geschonken. In welke munt ik loon naar werken zou ontvangen, zei ze er niet bij. Voorlopig had mère Sainte-Sophie meer dan 100 medezusters, die ze haar 'geliefde congregatiegenoten' noemde, aan het werk gezet om alles in goede banen te leiden. Daar was ze uiterst handig in, -in het negeren of in bedwang houden van alles wat oncontroleerbaar is-, want ook mij leidde ze met vaste hand langs de aanwezigen, die ze de raad gaf mijn goede voorbeeld te volgen. Het klooster zou er wel bij varen en uiteraard ook al degenen, die zich op haar voorspraak in de persoonlijke aandacht van de Heer mochten verheugen. "Wat dat betreft, ma mère, snijdt het mes aan twee kanten," kon ik niet nalaten op te merken. Liefdadigheid en de scherpte van een mes mogen moeilijk te verenigen begrippen zijn, -ik laat mij toch zeker niet door een mère supérieure in de luren leggen. Ze mocht allang blij zijn, dat ik haar niet had aangesproken met 'Madame Mère', wat in deze omgeving een vorm van heiligschennis geweest zou zijn!

"En dit is monseigneur Sibour, de aartsbisschop van Parijs," zei mère Sainte-Sophie, nadat ik even tevoren de kennismaking met tante Sentibon had hernieuwd. Ze was een zus van Youle, en als zodanig niet minder bedreven in de kunst van het liefhebben. Eigenlijk heette ze ook Rosine, maar omdat ze volgens haar kleinere naamgenoot zo lek-

ker rook, noemde iedereen haar tante Sentibon. Nu ja, mère Sainte-Sophie had haar onder een andere naam aan mij voorgesteld, maar net zo gladjes als ze over een ironische opmerking van mij heen wals-te, verkoos ze mijn luid uitgesproken begroeting: "Ah, daar is mijn lieve tante Sentibon" niet te horen. Youle gaf ik slechts een hand, omdat ze in het hoogwaardige gezelschap van de hertog van Morny verkeerde. Met hem onderhield ik mij over wereldse zaken,-de plannen van baron Haussmann om heel Parijs op de schop te nemen-, in afwachting van alles wat mère supérieure nog meer voor ons in petto had.

Van onverwachte zijde kreeg ze assistentie van Youle, die mijn zorgen over de hoge rentestand in Parijs maar notariële prietpraat vond. "Dag, lieverd," zei ze tegen mij, hoewel wij elkaar al eerder hadden begroet. "Dat had ik nou tegen Rosine moeten zeggen," zei ik een beetje bedremmeld, waarna ik haar over onze ontmoeting op de oprijlaan vertelde. "Zoals jij het doet voorkomen," zei ze, "*mag* je al blij zijn met dit en *mogen* anderen al blij zijn met dat, maar *ben* je wel echt blij? Straks gaat Rosine een toneelstukje voor ons opvoeren, *Jonas en de walvis*, probeer je daarop te verheugen! Toe, wees nou eens geen stijve hannes en neem een voorbeeld aan de hertog van Morny." Ik keek de half kale man naast haar aan, streek eens bedachtzaam door de volle bos haren op mijn hoofd en zei: "Je kunt me nog meer vertellen, Youle. Ik weet dat de hertog van Morny een elegante verschijning is, die de wereld met half geloken ogen beziet. Mijn blikveld reikt gewoonlijk niet verder dan een provinciestedje, maar ik *stel* mij daarmee niet tevreden, ik *ben* het. Voor de rest heb je gelijk, Youle. Ik zal met wijd open ogen genieten van het optreden van ons dochttertje." De hertog van Morny voelde zich gedwongen een geestige opmerking te maken,-behalve elegant was hij ook werkelijk geestig-, en bracht daarop het zoontje van de tuinman ter sprake: "De keizer van Frankrijk, wiens voornaam César had moeten luiden in plaats van Napoleon, is dus óf het zoontje van de tuinman, óf een straathond. Mag ik uw woorden zo samenvatten?" Ik knikte geestdriftig van ja, terwijl ik mij erover verbaasde, hoe snel een gesprek uit de hand kon lopen. "En dan nog iets," zei hij, zijn knevel in een sierlijk puntje draaiend: "Als de keizer van Frankrijk zijn lot verbindt aan de hovenierspraktijken van zijn vader, wiens eega mijn moeder had kunnen zijn, dan zult u het mij wel niet kwalijk nemen, dat ik Youle corrigeer." Op mijn vragende blik zei hij: "U bent geen

stijve hannes, meneer, hooguit een stijve hark!" Mij restte niets anders dan hem uitbundig voor zijn compliment te bedanken, maar de sfeer in de ontvangstkamer scheen bedorven. Youle proestte het uit, ik zag leedvermaak in haar ogen blinken. Gelukkig wenkte monseigneur Sibour mij, zodat ik een goede reden had om mij tot hem te wenden. "Het was mij zeer aangenaam," zei ik nog gauw tegen de hertog van Morny, "in het bijzonder ben ik vereerd met uw aanwezigheid, omdat zij mijn dochter betreft. U verstaat als geen ander de kunst om uw horizon te verbreden, *meneer!*"

Het had mij zoveel moeite gekost het vorige gesprek tot een goed einde te brengen, dat ik mij niets meer herinnerde van wat de aartsbisschop aanvankelijk tegen me zei. Pas toen hij aan een geleerde uiteenzetting over *Jonas en de walvis* begon, kon ik hem volgen. Theologie is mijn fort niet, maar zijn betoog kwam er in grote lijnen op neer, dat hugenoten de profeet ten onrechte 'Jona' noemden en dat het verhaal over de walvis mogelijk apocrief en zeker niet historisch was. Jonas zelf kwam erin voor, die hij nu eens als één van de twaalf kleine profeten betitelde en dan weer als de zoon van Amittai. Diens drie dagen durende verblijf in de buik van een walvis, waarna het dier hem aan land had uitgespuugd, stelde de drie dagen van Goede Vrijdag tot en met Pasen voor. Ik zei, dat ik het maar een raar verhaal vond en Jonas een raar kereltje. "Waarom?" vroeg de aartsbisschop mij. "Nu ja," zei ik, "als ik het mij goed herinner, was die Jonas kwaad op Jahweh. Hij moest van Hem alle inwoners van Ninive de ondergang aanzeggen, maar daar had hij helemaal geen zin in. Omdat Jonas zich per schip uit de voeten maakte, -ook al zoiets eigenaardigs-, liet Jahweh het onderweg stormen. De bemanning, voor geen kleintje vervaard, smeed hem overboord. Terstond ging de storm ligen... Komt er in het Nieuwe Testament niet óók zo'n scène voor?"

"Jazeker," zei de aartsbisschop. Dat heeft u goed onthouden. *Matteus 14:22-33* verhaalt, hoe Jezus met de twaalf apostelen het meer van Tiberias overstak en... Maar u heeft mij nog niet duidelijk gemaakt, waarom Jonas volgens u een raar kereltje is."

"Nu ja," zei ik, "hij is voortdurend kwaad op Jahweh. Eenmaal aan land merkt hij, dat de 120.000 inwoners van Ninive massaal boete doen om de ondergang van hun stad te voorkomen. Jahweh strijkt de hand over Zijn hart en besluit alle mensen, zowel de goeden als de kwaden onder hen, te sparen. Is het wéér niet goed, want Jonas keurt de handelwijze van Jahweh af. Om hem tot inkeer te brengen

plant Jahweh speciaal voor hem een klimop, zodat Jonas heerlijk in de schaduw kan zitten. Dan laat Hij de klimop, waarvan de profeet slechts één dag heeft kunnen genieten, in één nacht verdorren. Aan Jonas, die kwader is dan ooit, vraagt Jahweh of hij de zin daarvan inziet. Op diens ontkennende antwoord zegt Hij, dat de inwoners van Ninive Hem altijd zorgen hebben gebaard. Is het dan zo gek, dat Hij voor de verandering niet 'dodelijk misnoegd'⁶ is, wanneer zij massaal hun leven beteren? Jonas snapt er niets van en vraagt aan Jahweh, wat dit met de klimop heeft te maken. Daarop volgt geen antwoord, integendeel, hem wordt de verrassende tegenvraag gesteld, hoeveel zorg hij aan zijn godsgeschenk heeft besteed. Dan pas begint het de profeet te dagen. Nee, monseigneur," besloot ik mijn verhaal, "er loopt hier een man met half geloken ogen rond, maar Jonas had zijn ogen potdicht. Het was hard nodig, dat Jahweh hem een lesje leerde. Volgens zijn heilige wens werden niet alleen de inwoners van Ninive gespaard, maar ook alle dieren. Jahweh heeft zich in deze geschiedenis onberispelijk gedragen, want zelfs de walvis brengt het er levend van af."

"U heeft dus niets dan lof voor de Heer?" vroeg de aartsbisschop mij. "Nu ja, het hangt er maar van af," zei ik, "vanuit welke invalshoek je Zijn doen en laten bekijkt. De inwoners van Sodom en Gomorra zullen heel wat minder goed over Hem te spreken zijn geweest. 't Is toch verschrikkelijk, zoals Abraham het met Hem op een mislukt akkoordje gooit. In een afdalende reeks van 50 tot tien rechtvaardigen probeert hij Jahweh te vermurwen om, ter wille van hen, Sodom en Gomorra van de ondergang te redden. Maar Jahweh laat Zich niet smeken. Zou er werkelijk maar één rechtvaardige in beide steden te vinden zijn geweest? Was alleen Lot de moeite van het redden waard? Nee, monseigneur, dat maakt Jahweh mij niet wijs. Ik zie Zijn optreden in Ninive dan ook als een soort goddelijke revanche voor alles wat Hij in Sodom en Gomorra verkeerd heeft aangepakt."

"U spreekt wel erg bewogen over hun lot."

"Nee, monseigneur, meer dan met Lot ben ik begaan met de inwoners van Sodom en Gomorra."

"U bevestigt, monsieur Bernhardt, wat ik al constateerde: u bent wel erg getroffen door hun lot..., lot met een kleine 'l', bedoel ik. Hoe komt dat zo?"

"Monseigneur, als aartsbisschop van Parijs moet u weten, dat onze hoofdstad Sodom en Gomorra in verdorvenheid overtreft. Niet voor

niets heb ik mij als notaris in Le Havre gevestigd, het Ninive van Normandië, zo u wilt. Wat mij daartoe gebracht heeft, zal ik u niet opbiechten, maar...u ziet het resultaat van mijn zonde voor u."

Op dat moment kwam Rosine de ontvangstkamer binnen. Op een theatraal drafje rende ze naar de aartsbisschop en wierp zich snikkend aan zijn voeten. "Ik ben een zondares, ik deug nergens voor!" riep ze uit. Mère Sainte-Sophie, die druk in gesprek met tante Sentibon was, keek verschrikt op. Hier vond een inbreuk op de alleen door háár te bepalen gang van zaken plaats, waartegen streng moest worden opgetreden. In een poging om het verloren initiatief terug te winnen vroeg ze aan Rosine: "Wat scheelt er aan?" Ik had de indruk dat ze het arme kind zou hebben geslagen, als wij niet in de ontvangstkamer aanwezig waren geweest. De aartsbisschop hief zijn armen wanhopig ten hemel, maar zei niets. Youle wendde zich vol spijt en schaamte van haar eigen dochter af. "Dag, lief kind..., dag mijn lieve Rosine," zei ik toen maar. Op een andere toon herhaalde ik vervolgens de vraag van mère supérieure. "Vader, ik heb zwaar gezondigd!" snikte het kind. "Daar geloof ik helemaal niets van," probeerde ik haar gerust te stellen. Ik ging op een stoel zitten en nam haar op schoot. Aanhalig strekte ze haar armen naar mij uit. "Niet jij, lieve Rosine, maar ik heb gezondigd, want zonder jou te herkennen liep ik vanmorgen zomaar langs jou heen... Dat was op de oprijlaan, weet je nog wel? Wat een mooie hond heb jij anders, zeg! Zal ik eens raden hoe hij heet?" Met verbazing keek ze mij aan: "Maar dat weet u toch! César heet hij, César... Straks speelt hij de rol van walvis in het toneelstuk, dat wij voor u gaan opvoeren. En ik ben de engel, die Jonas op zijn reis naar Ninive begeleidt."

"Zie je wel, Rosine," kon ik niet nalaten op te merken, "je zegt het zelf: engel! Hoe kan een engel nou een zondares zijn?" Op hetzelfde ogenblik sprong ze van mijn schoot af en liep weer huilensgemoed naar de aartsbisschop: "Monseigneur, hoe kan ik u onder ogen komen en de rol van engel spelen, als mijn ouders mij niet eens hebben laten dopen?" De aartsbisschop scheen met zijn figuur verlegen te zijn. Toen zei hij: "Te zijner tijd zal ik jou dopen, Rosine. Maak je nu maar niet druk, want het doopsel van begeerte heb je al ontvangen." Vragend keek ze mij aan. "Wat dat is, leg ik jou later nog wel uit," zei ik. "Weet je wat?" en ik sleepte mijn stoel naar het midden van de ontvangstkamer. "Ga jij hier maar eens op staan, dan kondig ik *De vlinder* aan. Onmiddellijk begreep mijn dochttertje wat ik bedoelde.

"Dat is goed," zei ze en als een koningin liet ze zich door mij meetro-
nen naar mijn stoel om ten gehore van haar geliefde onderdanen een
gedicht van Victor Hugo voor te dragen, waarmee ze twee jaar ge-
leden in Auteuil triomfen had gevierd. De eerste strofe kwam er zonder
haperen uit:

De vlinder

Als bij 't lentemorgenkrieken
de vlinder in zijn gouden dos
opvliegt uit het sluim'rend mos,
wondt hij vaak zijn donzen wieken
aan het scherpe doornenbos.⁷

"Mooi, hoor!" schamperde tante Sentibon na afloop, terwijl ze het
kind omhelsde. "Al die ingeslikte lettergrepen..." Rosine liep opgeto-
gen naar haar moeder, maar aan alle verrassingen van die dag was
nog geen einde gekomen. Tante Sentibon nam mij terzijde: "Weet je
wel, dat een 'doornenbos' niet altijd een 'doornenbos' is en dat 'don-
zen wieken' ook iets héél anders kunnen betekenen?" Op mijn ver-
baasde blikken barstte ze in lachen uit. "Wat ben je toch een onnoze-
le jongen," zei ze, "jij praat honderduit over de scherpste van een mes,
of dacht je soms dat ik dat niet gehoord had? En van de scherpste van
een doornenbos heb je geen flauw idee?" Prompt kreeg ik een rood
hoofd: niet van schaamte, maar uit ergernis. Mijn eerste vakantiedag
dreigde volkomen te mislukken. Te verbouwereerd om haar van re-
pliek te dienen, smeekte ik mère Sainte-Sophie de onzalige zitting op
te heffen, waaraan ze uit vrees over het uitblijven van mogelijke do-
naties onmiddellijk gehoor gaf. Gezamenlijk verlieten wij de ont-
vangstkamer en begaven ons naar het auditorium, dat ongeveer 100
meter verderop lag. Rosine hield ik onderweg stevig vast, bang als ik
was, dat tante Sentibon haar ook zou inwijden in de geheimen van
het leven.

Er klonk geroezemoes uit het auditorium, waar honderden zusters
en meisjes op ons wachtten. Andere ouders dan wijzelf zag ik niet,
wat het exclusieve karakter van onze ontvangst blijkbaar moest on-
derstrepen. Alleen de ouders van Jonas hadden ook een uitnodiging
gekregen: de jongen die de rol van de kleine profeet speelde, bleek
ook écht het zoontje van de tuinman te zijn. Maar voordat het to-

neelstuk eindelijk zou worden opgevoerd, gebeurde er nog iets onverwachts. Alsof ze de voorhang van de tempel in Jeruzalem scheurde, trad een in het wit geklede Rosine tussen de toneelgordijnen tevoorschijn. Ik had niet eens gemerkt, dat ze zich van mij had losgemaakt om zich als engel te verkleeden. Ze hield een palmtak in haar linkerhand, wachtte net zolang totdat iedereen stil was en sprak toen de volgende woorden: "Een oudtestamentische legende heeft bezit van mijn ziel genomen. Wanneer ik eindelijk gedoopt zal zijn, wordt de Zoon van God mijn cultus en de Moeder van Zeven Smarten mijn ideaal! Dankzij monseigneur Sibour, die ik van harte welkom heet, zal ik daarop niet lang hoeven te wachten. Mère Sainte-Sophie heeft mij weliswaar verboden mijn ouders welkom te heten, maar dat doe ik lekker toch: dag papa, dag lieve mama... Spitst allen nu uw oren, want u krijgt het verhaal over Jonas en de wallevis te zien en...te horen!"⁸ Een daverend applaus van haar medeleerlingen viel Rosine ten deel, maar ik zag Youle verontwaardigd fluisteren met de hertog van Morny, en mère supérieure druk gebaren met een medezuster. Ik glimlachte slechts om het theatrale effect van haar woorden, de eigenaardige vermenging van verheven en kinderlijk taalgebruik, die bij het rare kereltje dat Jonas in mijn ogen was, wonderwel paste. Het kind gunde mij een blik in haar binnenste en daar was ik heel blij om (zonder dat ik daar natuurlijk blij om *mocht* zijn van Youle).

Wat zal ik er nog meer over zeggen? Het eigenlijke drama ontpopte zich als een klucht, doordat de staartvin van César losraakte en zijn geloei, of geblaf, veel van wat er op het toneel werd gezegd, onverstaanbaar maakte. Ook kwam hij opdraven, of aanzwemmen, op de verkeerde momenten. De 'timing' van Rosine was daartegen geenszins opgewassen, maar dat stoorde mij niet. Integendeel, ik genoot van de levendige aanwezigheid van mijn dochter. Met volle teugen dronk ik haar in,-ik kan het niet anders zeggen-, zozeer liet ik haar fragiele gestalte vervloeien tot een toverdrank. Aan het slot van de voorstelling was ik in een merkwaardige symbiose zelfs helemaal versmolten met mijn engel, die toch maar de toorn van Jahweh had weten te trotseren door het zoontje van de tuinman met klimoprانken te omhangen, als waren het lauwerkransen. In het pandemonium dat toen ontstond, bleek het gezag van mère supérieure niet in staat de meisjes weer in het gareel te doen lopen. In Le Havre, waar ik regelmatig de schouwburg bezoek, heb ik nooit zulke taferelen zich voor, tijdens of na een voorstelling zien afspelen als in het eerbied-

waardige klooster 'Grandchamps' te Versailles. Mère Sainte-Sophie was in alle staten, maar niet in die van hemelse gelukzaligheid. Nog heviger woedend dan de storm die Jonas bijna het leven gekost had, stormde ze het toneel op en gelastte de meisjes naar hun kwartieren terug te keren. Het leek wel, alsof zij een leger aanvoerde, dat zojuist een smadelijke nederlaag had geleden en alleen door háár kon worden gered van de totale ondergang. Het laatste wat ik van Rosine zag, was hoe ze met geknakte vleugels van het podium afsprong om zich onder haar leeftijdsgenoten te mengen. Eén van hen was bezig haar 'donzen wieken' op te lappen, wat in het gedrang niet goed lukte.

Sindsdien heeft dat beeld zich op mijn netvlies gehecht. Ik kan het maar niet vergeten en voeg het dankbaar bij iets, wat de bekende toneelcriticus Jules Lemaître later over haar schreef: "Ze zou in een klooster kunnen gaan, de noordpool ontdekken, een keizer vermoorden, of een negerkoning trouwen, en het zou mij niets verbazen!"⁸ Na afloop van het 'grand spectacle' deed ik het enige wat ik als vader nog voor haar doen kon: ik ging naar monseigneur Sibour toe en vroeg hem Rosine zo gauw mogelijk te laten dopen, als hij tenminste zichzelf daarmee niet wilde belasten. De aartsbisschop toonde zich bij die gelegenheid weinig geschokt door haar vrijmoedig optreden, maar vroeg mij wel mijn verzoek toe te lichten. Daartoe was ik graag bereid. "Monseigneur," zei ik, "daarvoor heb ik twee redenen, nog afgezien van wat Rosine zelf bezielt. U kent mijn voorkeur voor Abraham boven Jonas, al zult u beroepshalve de vergelijking van een aartsvader met een profeet niet kunnen billijken." Hier knikte de aartsbisschop bevestigend zonder dat daaruit viel op te maken, of hij mijn voorkeur voor Abraham kende, of de vergelijking van Abraham met Jonas mank vond gaan. "Welnu," zei ik, "omwille van onze eerste aartsvader stel ik mij véél voor van de goede invloed die van zijn vrouw uit kan gaan... Op de opvoeding van Rosine, bedoel ik. Tegelijkertijd vrees ik de slechte invloed die van haar tante Rosine uitgaat. Mijn dochter groeit voor galg en rad op, monseigneur, indien zo'n tante zeggenschap over haar houdt. Ik zou u daar staaltjes over kunnen vertellen..."

"Jaja," zei de aartsbisschop haastig, "ik heb u heus wel met haar horen praten in de ontvangstkamer. Laat ik zeggen, dat een brandend braambos de vergelijking met een scherp doornenbos glansrijk kan doorstaan. Dan hoeft u mij geen tekst en uitleg te geven." Dankbaar

keek ik hem aan. "Zo is het, monseigneur, en daarom smeed ik u Rosine bij haar doop een nieuwe naam te mogen geven: Sarah!"

"Weet u wel wat die naam betekent?"

"Nee, monseigneur."

"Sarah betekent 'vorstin' in het Hebreeuws. U heeft er eerder blijk van gegeven uw dochttertje als een koningin te behandelen, monsieur Bernhardt, door haar bij gebrek aan een troon op uw stoel te zetten. Dat was, zoals u zich nog wel zult herinneren, toen ze een of ander wangedrocht van Victor Hugo voor ons ten gehore bracht. Indien u niet zult vergeten haar af en toe ook op haar nummer te zetten, zal ik graag aan uw verzoek voldoen." Met een buiging nam ik afscheid van mijn weldoener. De chaos in het klooster 'Grandchamps' scheen voorgoed geweken, wat ik diep in mijn hart betreurde, maar mijn missie was voltooid.

II

'Vandaag heb ik een vrouw gesproken met zoveel poudre-de-riz op haar gezicht, dat ze in ons geliefde vaderland voor een bleekgezicht zou kunnen doorgaan. Wat zit ik hier met een geëxalteerd wezen opgescheept! Ik kan haar niet ontwijken, want aan boord van de *America* blijft de een niet lang verstoken van het gezelschap van de ander. Tot een gesprek hoeft het gelukkig niet altijd te komen. Ik wens mijn dagen in eenzaamheid te slijten, zoals het een presidentsweduwe betaamt.

Het liefst denk ik terug aan vroeger, niet omdat ik geen toekomst meer heb, maar omdat ik toen het gelukkigst ben geweest. Tegenwoordig loop ik in zwarte jurken rond, die ik 's avonds voor een al even donker nachthemd verwissel. Overdag draag ik een rouwband om mijn linkerarm, de kant waar mijn hart zit. Zelfs de uiteinden van het sierlijke strikje, waarmee ik de rouwband op zijn plaats houd, wapperen hier in de wind. Ik trek de knoop ervan te strak aan. Hoe zou dat komen? Ik heb het gevoel, alsof een ander dan ikzelf de bloedtoevoer naar mijn linkerhand afknelt. Zou er in mij net zo'n geëxalteerd wezen schuilen, als ik vandaag ontmoet heb? Ik moet er niet aan denken en toch moet ik eraan denken. Doe ik dat, dan zie ik Mary Todd voor mij. 'Who the hell is...?' Ja, lief dagboek, wees maar niet zo ongeduldig. Wil je weten, wie Mary Todd is? Een kleine corpulente vrouw van in de 70, die na het verrichten van een routinehan-

deling tegen de wind in loopt. Met het verstand op nul en de blik op oneindig staart ze over de zee uit. Gaat er dan helemaal niets in haar om? Ik weet het niet. Wat zou een ander denken, die haar zo zag staan? Dat het op het promenadedek hard waait? Of dat ze zichzelf geweld moet aandoen om...zichzelf géén geweld aan te doen? Ik hoop het eerste, maar vrees het laatste. Mijn ontmoeting met het opgewonden standje, een overjarig opgewonden standje bovendien, heeft mij aan het denken gezet. Misschien beschik ik wel over destructieve neigingen, waaraan ik gedeeltelijk toegeef om mij niet van het leven te hoeven beroven. Misschien beschikken zulke neigingen ook wel over mij. God zal het weten, alle knellende rouwbanden ten spijt. Regeert Hij niet over degenen die over ons regeren? Alles in dit aardse leven is voorbeschikt, daarvan ben ik als lid van de First Presbyterian Church vast overtuigd. Dus als ik doe wat ik niet laten kan, voer ik slechts Zijn bevelen uit. Maar kan Hij mij aanzetten tot overtreding van Zijn eigen gebod? Hij heeft toch duidelijk genoeg gezegd: "Gij zult niet doden!" Ik kan er met mijn verstand niet bij, hoe God mij op die manier tot zich zou kunnen roepen. Als zelfmoord een geoorloofd middel is om het tijdelijke met het eeuwige te verwisselen, zou Hij Zijn eigen Zoon toch zeker de hand aan Zichzelf hebben laten slaan in plaats van Hem over te leveren aan de hogepriesters van het sanhedrin!

Laat ik stem en tegenstem in mijn hoofd voorlopig het zwijgen opleggen. Door terug te denken aan vroeger roep ik vanzelf beelden op, die ter illustratie van mijn huidige gemoedstoestand kunnen dienen. Eigenlijk zou ik aan prettige dingen moeten denken, maar dat kan ik niet. Welnu, op de dood van mijn man en twee van onze kinderen na, heb ik de veiling van mijn ouderlijk huis in Lexington het allerergste gevonden wat mij ooit is overkomen. Toch hecht ik niet aan bezit, want anders zou ik nooit met Abe Lincoln getrouwd zijn en samen met hem in een houten hutje hebben gewoond. Old Abe was toen nog jong, een gespierde kerel, die gewend was bielzen te hakken voor de spoorlijn in het Wilde Westen. In mijn ouderlijk huis voelde hij zich niet op zijn gemak. De hoge zuilen van ons voorportaal herschiep hij tot denkbeeldige reuzen, die hem louter door hun fysieke aanwezigheid de weg versperden. Dat was toen hij pas na ons huwelijk kennismaakte met mijn vader, één van de zes stichters van Lexington. In en om ons huis trof hij zoveel negerpersoneel aan, dat ook dát hem niet weinig zal hebben verontrust. Nooit liet hij zich op

de veranda door een negerin bedienen, liever liep hijzelf naar de keuken om een ijskoud drankje te halen. Nu ik dit opschrijf, zie ik hem weer voor mij met zijn holle wangen en langwerpige gezicht. Hij boog altijd zijn hoofd, wanneer hij ergens naar binnen liep. Dat was een gewoonte uit zijn kinderjaren. Ook toen al zou hij anders zijn hoofd hebben gestoten, lang als hij voor zijn leeftijd was en gewend aan nederige onderkomens.

Ik leidde daarentegen een comfortabel leventje, in een stralend wit huis, dat ik later voor het Witte Huis verruilde. Hoe zou ik de eendeloos lange zomers in Lexington ooit kunnen vergeten? Wandelingen onder witte parasols maakten er deel van uit, afgewisseld met een bal in onze grote ontvangsthall of een niet minder spectaculair bad in een koel kreekje. Sport en spel luisterden de zomers op, evenals vrijages in perfect onderhouden tuinen, die niet in vierkante meters maar in hectares vielen te bemeten (gek genoeg herinner ik mij die tuinen beter dan de jongens in kwestie), schitterend opgetuigde paarden en equipages, uitgestrekte landerijen en lange oprijlanen, aan weerskanten afgezet met tamarindes. Hoe zonovergoten zulke herinneringen aan mijn jeugd ook zijn, toch worden ze overschaduwd door het voortijdig overlijden van mijn moeder. Haar dood staat op de voorgrond, als ik aan vroeger denk, de rest is slechts een min of meer decoratieve bijzaak. Na haar dood werd ik opgevoed door mijn oudere zus Elisabeth. Toen ze met Ninian Edwards trouwde en naar Springfield verhuisde, volgde ik haar. Het kostte mij geen enkele moeite om aan mijn nieuwe omgeving te wennen, zo weinig verschil bestond er tussen het leven dat ik in Lexington en Springfield leidde. Hoogstens werd er feller over politieke onderwerpen gediscussieerd door Ninian, die gouverneur van Illinois wilde worden, dan door mijn vader. Ach, God of Todd..., dat kwam vroeger in mijn ogen op hetzelfde neer. Maar de invloed van mijn vader bleef beperkt tot een kijkje achter de schermen van de politiek, -aan regisseren kwam hij nauwelijks toe-, nadat zijn pioniersgeest zich ten volle had kunnen ontplooiën. Steeds betrokken beide mannen de al of niet noodzakelijke afschaffing van de slavernij in hun politieke beschouwingen. Hoe Ninian daarover dacht, wist ik meteen, toen ik hem hoorde zeggen, dat hij net zo'n hekel aan het begrip 'democratie' had als de duivel aan wijwater. Het is maar goed, dat hij zijn heimelijke ambitie om president van de Verenigde Staten te worden niet heeft kunnen verwezenlijken. Door toedoen van Ninian en mijn vader leek mijn jeugd

wel vergeven van (of vergiftigd door) de politiek, denk ik achteraf, met als gevolg dat niet íkzelf de belangstelling van Abe Lincoln trok, maar mijn betrokkenheid bij de politiek. Mijn sensuele onderlip viel kennelijk in het niet bij de fascinatie die van mijn sociale engagement uitging (onbewust van de gevolgen liet ik zodoende van het ene engagement het andere komen). Altijd waren er verkiezingen voor het burgemeesterschap van Springfield of het gouverneurschap van de staat Illinois, voor het Huis van Afgevaardigden of de Senaat. Altijd moesten er politieke vacatures worden ingevuld, variërend van rechter in Decatur tot postmeester in één van de nieuwe districten van staten als Kansas en Nebraska. Kon mijn neef John Stuart weer eens geen senator worden, dan dreigde de wereld te vergaan. Via hem leerde ik Abe Lincoln kennen, de grootste en rechtschapenste armoedzaaiër die ik ooit ben tegengekomen.

Young Abe had excentrieke neigingen, waarmee hij mij wist in te palmen. Anders dan in ons milieu gebruikelijk is, waar het leven zich voornamelijk aan de buitenkant afspeelt, ging hij volkomen zijn eigen gang zonder zich aan anderen te storen. Nog zie ik hem over de stoffige wegen van Springfield naar het advocatenkantoor lopen, dat hij samen met John Stuart leidde. Onder zijn hoge hoed bewaarde hij tal van processtukken, die hij pas in de rechtszaal daaruit tevoorschijn toverde als was hij een middeleeuwse magiër, de fakir van Shiva bijvoorbeeld, wiens optreden in dezelfde rechtszaal wij óók hebben bijgewoond. Verloor hij (tegen de verwachting in) een rechtszaak, dan was hij in staat zijn cliënt niet alleen geen 'honorarium' in rekening te brengen, maar hem ook nog eens uit eigen zak smartengeld te betalen. Overeenkomstig deze benaming van zijn salaris was een andere handelwijze hem zijn eer te na. Geen wonder dat hij op zakelijk gebied steeds van partner wisselde: het advocatenkantoor Lincoln & Stuart werd weldra opgevolgd door Lincoln & Logan en dat, op zijn beurt, door Lincoln & Herdon. Nooit brak hij met zijn partners, altijd was het andersom. Wat dat betreft, kon de eerste de beste baantjesjager veel van hem leren, want terwijl het begrip 'ambitie' op zijn minst een ambivalente eigenschap in iemand vertegenwoordigt, legde hij alle nadruk op de eerste lettergreep van het begrip 'eerzucht'. Ach, ik hoefde hem maar één keer te zien, of ik was 'verkocht'. Opzettelijk gebruik ik hier een woord, dat op hem noch op mij van toepassing is, maar wel de gevoelens van mijn omgeving tot uitdrukking bracht: Abe Lincoln was de slechtst denkbare huwelijkskandidaat

voor mij. Zoals Elisabeth mij eens verontwaardigd voorhield, kon hij niet eens goed lezen! En inderdaad had hij uit zijn kinderjaren de onhebbelijke gewoonte overgehouden om een krant hardop te spellen, in welk gezelschap hij zich ook bevond. Ik vond dat wel leuk en bewonderde hem, nog afgezien van zijn bizar gedrag en ronduit onmaatschappelijke invallen, om alles wat hij wél kon. Anderen hadden daarvoor geen oog en duldden hem slechts als bemiddelaar in familieruzies, zoals Elisabeth deed, toen ons ouderlijk huis moest worden geveild, of als tegenstander in politieke geschillen, zoals senator Douglas tot zijn schande moest ervaren in de slavernijkwestie. "Alle mensen zijn gelijk..." Ja, dat is natuurlijk wel zo, maar zijn negers ook mensen? Senator Douglas dacht blijkbaar van niet, terwijl de presidentskandidaat van de Republikeinse Partij slavernij menonwaardig vond en om die reden het liefst wilde afschaffen. Principieel en pragmatisch trachtte Abe Lincoln als zodanig zijn doel te bereiken uit aversie tegen iets, wat hij niet eens een noodzakelijk kwaad achtte. Toen hij later als president de slavernij afschafte, hield hij geen vaderlandslievende toespraak, geen hoogdravende rede, waarin hij zwart op wit zijn eigen gelijk bewees. Nee, hij keek om in verwondering: "Wij zijn als walvisvaarders, die te lang op jacht zijn geweest en nadat wij onze harpoenen in het afschuwelijke monster hebben gedreven, niet goed weten, hoe wij het dood moeten maken!" Is dat geen excentrieke beedspraak? Ik hield er meer van dan van de breedsprakigheid van anderen. Zo'n vergelijking maakte immers duidelijk, dat een wettelijke basis voor de afschaffing van de slavernij slechts het begin van een langdurig proces inluidde. Onder het mom van een terugblik werd aan voor- en tegenstanders van de slavernij een blik in de toekomst gegund, maar zij waren geneigd hun ziener als een infame waarzegger te beschouwen!

Abe Lincoln was een man van veel talenten, waaronder welsprekendheid, een hoge opvatting van de moraal en een juiste inschatting van politieke en militaire krachtsverhoudingen niet de minste waren. Ook bezat hij een ongeëvenaard vermogen om nederlagen te incasieren, want hij heeft tijdens zijn korte leven meer verkiezingen en veldslagen verloren dan gewonnen. En zelfs toen hij de belangrijkste verkiezing uit zijn loopbaan had gewonnen, kozen de zuidelijke staten Jefferson Davis tot hun president. Nog voordat de enige echte president van de Verenigde Staten zijn inaugurele rede in Washington had kunnen houden, moest hij al uit Baltimore vluchten, omdat een paar

wanhopige federalisten een aanslag op hem wilden plegen. Op het laatste nippertje werd die verijdeld door onwillige unionisten, heen en weer geslingerd (net als ik aan boord van de *America*) tussen plichtsbefef en sympathie voor zijn tegenstanders. Ik zat intussen dodelijk ongerust in een trein op hem te wachten, als een misdadiger achter slot en grendel opgeborgen aan de voet van een berg postzakken. Om veiligheidsredenen reisden wij gescheiden naar de hoofdstad, ons van geen kwaad bewust (de verkiezingen waren eerlijk verlopen) en toch door menigeen versmaad en gehaat. Ach, zou de nieuwe president slechts het mikpunt van spot en hoon gevormd hebben, dan was zijn leven gespaard gebleven! Nu werd hij, na zijn inauguratie, door generaal Scott onmiddellijk betrokken bij de militaire strijd. Majoor Anderson was door de federalisten ingesloten in fort Sumter in Charleston Harbour. Hoe moest hij door de unionisten worden ontzet? Ik zou het niet weten en de nieuwe president van de Verenigde Staten wist het, geloof ik, ook niet. Fort Pickens in Florida kostte hem zo mogelijk nog meer hoofdbrekens. De ene na de andere nederlaag volgde in een lange reeks veldslagen, waarvan ik aarzel hier de louter topografische namen te noemen: Bull Run, Wilson's Creek, Ball's Bluff en Fredericksburg. Ondanks de betoverende klank van die namen realiseer ik mij maar al te goed, hoeveel bloed daar is vergoten. En waarom? Om een oude situatie te herstellen, waarin eendracht onze grootste kracht was gebleken. Daaraan dankte mijn eigen familie haar opkomst en veilige bestaan, totdat de burgeroorlog er een einde aan maakte: mijn neven vochten op leven en dood met elkaar. Wat is de overeenkomst tussen verkiezingsnederlagen en verloren veldslagen? Toen ik die vraag eens aan mijn man stelde, antwoordde hij: "Dat, voor wie beide weet te overleven, de overwinning binnen handbereik ligt." Ik was het voor de verandering niet met hem eens. "Nee," zei ik, "zoals ik het zie, luidt het juiste antwoord: tweedracht als gevolg van de onherstelbare schade die mensen elkaar hebben toegebracht." Dit schrikbeeld, overigens gent op een bijzonder moordzuchtige praktijk, inspireerde hem om het onmogelijke waar te maken. Reeds vóór de bezetting van Richmond en de overgave van generaal Lee bij Appomattox spande hij zich daarom in beide partijen met elkaar te verzoenen. Haat en tweedracht moesten wijken voor hulp aan het zuiden, 'opdat allen één zouden zijn'. Dat was zo ongeveer de strekking van zijn beroemde redevoering in Gettysburg, waaruit ik hierboven nadrukkelijk niet ci-

teerde. Er zijn nog andere leermeesters dan Abe Lincoln, die ons de waarheid hebben voorgehouden en met hun eigen kostbare leven verdedigd!

Het land mocht dan in nationale rouw gedompeld zijn,-ik treurde om de dood van onze William. Nog zie ik hem opgebaard liggen in de Prince of Walesroom van het Witte Huis. Een jongen in de kracht van zijn leven te moeten verliezen aan een geheimzinnige ziekte, waartegen de beste dokters van ons land machteloos staan, is misschien nog wel erger dan een zoon op het slagveld te moeten achterlaten. Dat laatste is ons gelukkig bespaard gebleven, maar het eerste niet. Onze Edward was als klein kind gestorven aan difterie. Die gedachte alleen al vond ik onverdraaglijk, laat staan de harde praktijk des levens die in zijn geval gelijk stond met de dood. Nu kwam daar het overlijden van een (in verhouding tot zijn korte leven) lang en innig geliefd kind bij... Er brak iets in mij, zoals gisteren een deel van de reling, waaraan ik mij vastklampte om niet te vallen. In een grijs verleden kon ik tot tweemaal toe leunen op de president van de Verenigde Staten, nu moest ik aan boord van de *America* steun zoeken bij een wildvreemde vrouw. Ze bood mij spontaan haar arm aan, nog voordat het tot mij doorgedrongen was, dat ik hulp nodig had. Ik bleek diep geschokt te zijn zonder te weten waardoor: was ik bang om te vallen, of ontgoocheld omdat ik niet overboord was geslagen? Het grijze verleden veranderde ter plekke in een zwart heden. Wij maakten kennis met elkaar, waarna de vrouw zich overdreven begon te verontschuldigen. "Ik heb u de enige dienst bewezen, die u niet begeerde!" riep ze voortdurend uit. "Hoe kón ik zo dom zijn?" Met de palm van haar hand sloeg ze tegen haar voorhoofd, terwijl haar tragische oogopslag geen ziel in Dantes *Inferno* zou hebben misstaan. Ik had sterk de indruk, dat ze een rol speelde. Intussen ratelde ze maar door: "Heeft John Wilkes Booth, de moordenaar van uw man, werkelijk 'Sic semper tyrannus'* gezegd, toen hij na zijn afschuwelijke daad in het Ford Theatre een mes boven zijn hoofd hield? O, wat moet u een hekel aan mij hebben. Ik, Sarah Bernhardt, ben geen haar beter dan mijn collega, John Wilkes Booth. Wij zijn beiden immers verknocht aan het toneel en hebben een grote verantwoordelijkheid op ons geladen. Wat zult u het gezelschap van mij, arme actrice, verfoeien!" Het ontbrak er nog maar aan, of ze vroeg al jammerend naar mijn indrukken

* 'Zo vergaat het een tiran altijd'

van *Our American cousin*, de komedie waarnaar wij keken, toen... "Nee, madame," zei ik zachtjes, "ik verfoei uw gezelschap niet, maar gelooft u mij, ik stel het evenmin op prijs!" Daarna scheidden onze wegen zich. Op dat moment genoot ik de intense voldoening haar niet mijn mening over de moordenaar van mijn man te hebben gegeven. Zijn naam komt mij toch al zo moeilijk over de lippen, maar desgevraagd voorzie ik zijn doen en laten van dit commentaar: "Ik heb een acteur van die naam wel eens eerder zien spelen in een toneelstuk, getiteld *The marble heart*, dat was toevallig ook in het Ford Theatre!" Ja, die acteur had een hart van steen, zijn slachtoffer daarentegen een hart van goud, denk ik er dan meestal bij. Ach, er zijn zoveel mensen die het beste met mij voorhebben, 'comme cette Sarah Bernhardt' (wat geenszins hetzelfde is als 'comme il faut'), en mij niet zozeer uit nieuwsgierigheid als wel uit medelijden vragen blijven stellen. Ik pleeg hun armzalig teken van medeleven deerniswekkender te vinden dan zij mij. Het zij zo, ik kan er toch niets aan veranderen.

Bij alle gelatenheid blijft één ding mij verontrusten. Waarom voelde ik mij eergisteren betrupt door een Franse actrice, terwijl het schip stampend zijn reis vervolgde in de duisternis van de nacht? Is het, omdat ik van anderen aan boord van de *America* hoorde, dat de scheepsarts haar zwakke rechterbeen met 'pointes de feu' had behandeld? Koester ik op mijn beurt medelijden met een vrouw, die zich een pijnlijke behandeling met vurige houtsplinters moest laten welgevallen? Of is het, omdat ik mij erger aan haar frivole neigingen, zo weinig passend bij mijn huidige gemoedstoestand? Naar het schijnt, heeft ze een aap die Darwin heet aan boord gesmokkeld. Hoewel Franse lichtzinnigheid en ernst des levens elkaar slecht verdragen, kan ik mij niet voorstellen, dat het bestaan van een onzichtbare aap mij schrik aanjaagt. Andere, meer zichtbare huisdieren, zoals de twee schildpadden Chrysagère en Zerbinet, die de actrice met hun vergulde schilden op het promenadedek uitlaat, kunnen evenmin de oorzaak van mijn onrust verklaren. Ook laat ik mij heus niet de stuipen op het lijf jagen door verhalen over haar 'déjeuner en l'air', haar beroemde ballonvaart boven de Tuilerieën, tijdens welke ze met de aeronaut Pierre Giffard champagne dronk en een gebraden kippetje verorberde. Onze gemeenschappelijke kennis prins Napoleon Bonaparte, Plon-plon voor zijn vrienden, was bij die gelegenheid te dik bevonden om het hemelruim te doorklieven. Maar gemakkelijke

onzin, waarin een vrouwelijke waaghals uitblinkt, of hoogtevrees, waarvan ik normaal gesproken geen last heb, kan mijn onrust niet verklaren. Wat dan wel?

Ik zal er waarschijnlijk nooit achter komen en daarin valt tot op zekere hoogte (zeg ik zonder opzettelijke verwijzing naar de hete luchtballon van Pierre Giffard) te berusten. In mijn geval is het verschil tussen beide mogelijke bronnen van onrust gering. Of ik een potentiële zelfmoordnares ben of het slachtoffer van een uiterst toevallige samenloop van omstandigheden, doet er niet toe. Of ik te zwaar op de reling leunde of mij in zee wilde storten, komt er niet op aan, want ik stond voordien al onverschillig tegenover mijn eigen lot. Daarvan ben ik mij niet zonder paniek bewust geworden door iets wat 'cette Sarah Bernhardt' tegen mij zei. Kennelijk beschik ik, behalve over destructieve neigingen, ook over het vermogen om alle dingen dood te relativiseren. Aan dit zelfinzicht heeft het mij tot nu toe ontbroken en, hoewel het mij zeker niet gelukkig maakt, moet ik haar daarvoor toch dankbaar zijn. Wat heeft ze precies gezegd, zo vraag ik mij af, dat het mij nog meer bezighoudt dan alles wat mijn ongelukkige val aan boord van de *America* kan verklaren? Het moet iets te maken hebben met het moordwapen dat de acteur met zijn hart van steen in de hoogte stak, nadat hij uit de presidentiële loge in het Ford Theatre naar beneden was gesprongen. Volgens Sarah Bernhardt, wier naam ik hier eindelijk normaal uit mijn pen kan laten vloeien, was dat een mes. Maar anders dan ze suggereerde, was dat helemaal niet het wapen, waarmee hij mijn man heeft vermoord. Hij stak er majoor Rathbone mee neer, die bij ons in de loge zat. Ik kan het weten, want ik was er zelf bij, toen hij de president van de Verenigde Staten met een zogenaamd 'Derringerpistool', van het kaliber a.44 (wat dat betekent, weet ik niet), dwars door diens achterhoofd schoot. Het mes was trouwens een jachtmes, maar wat maakt dat uit? Ik ben er niet minder weduwe door geworden. Sarah Bernhardt was slecht geïnformeerd, of te onverschillig om zich van de feitelijke toedracht op de hoogte te stellen. Ik luisterde met een half oor naar haar, maar anders dan zij kan ik de waarheid niet meer achterhalen: wat mij aan boord van de *America* overkomen is, zal dus altijd wel een raadsel blijven.

Mijn onverschilligheid ten aanzien van dingen, zoals een kapotte reling of een moordwapen, zou in schrill contrast moeten staan met mijn houding tegenover mensen. Dat is echter niet het geval, voor

zover ik daaronder levende personen versta. Ik zoek alleen het gezelschap van de doden die mij lief zijn. Daarover doe ik nu al schrijvend meer dan twee dagen. Wat moet ik doen, als ik hen nergens vinden kan? God zal het weten! Ooit zal ik Hem óók zien van aangezicht tot aangezicht. In de tussentijd droom ik van mijn ouderlijk huis in Lexington, waar een klein meisje zonder moeder opgroeide en van het leven meer verwachtte dan het haar heeft willen schenken. Dat meisje ontpopte zich als een 'first lady', die het voor het oog van de wereld ver wist te brengen, al is zijzelf de laatste om dat toe te geven. Een verwend gemoed legde van jongs af aan beslag op haar. Door schade en schande had ze wijzer moeten worden, maar ze bleek niet eens in staat om zich dapper in het leven staande te houden.'

III

"Als kastelein van de Four Oaks, waarvan de laatste eik onlangs omgehakt is, kan ik mij niet meten met de châtelaine van Belle Île. In mensenkennis schiet ik zeker niet te kort, maar mijn platvloerse uitbeelding van karakters staat in geen verhouding tot haar sublieme vertolking van rollen, die ze op een verhevener toneel pleegt op te voeren dan gezeten op een barkruk of staande achter een tapkast. Mijn beperkte actieradius biedt mij hetzelfde voordeel als het betalende publiek dat, gekluisterd aan zijn stoelen, haar massaal komt opzoeken in de totaal uitverkochte schouwburgen van New York: ik doel hier op het passieve vermaak, dat een enkele keer ontardt in een slechte imitatie. Laten de acteurs en actrices zich maar net zo uitsloven als de moppentappers in mijn bar, ik amuseer mij wel! Desnoods doe ik één van die zuipschuiten na, of vertel ik een geslaagde grap door, aan wie hem nog niet kende. Is het u trouwens al opgevalen, meneer, dat ik bij wijze van spreken net zo snel van rol kan wisselen als de gevierde actrice van weleer, die zich gisteren verwaardigde om mijn bar te bezoeken en de Four Oaks te vergelijken met haar zeventiende-eeuwse fort op Belle Île? In één moeite door is het mij immers gelukt om mij als een tweederangs acteur neer te zetten en als een niet onwelwillende toeschouwer, een radertje in het grote geheel, dat ze met verdraaide ogen van gelukzaligheid haar geliefde publiek belijft te noemen of, wanneer ze in een slechte bui verkeert, haar 'monstre bien aimé'. Zo zou ik háár ook kunnen typeren, me-

neer, want het zat mij gisteren niet mee. Toen ze met groot gevolg de Four Oaks binnentrad, stevende ze recht op mij af en gaf mij een klap in mijn gezicht die nu nog nadreunt. Schenk gerust een tweede of derde borreltje in, meneer, ik zal u dat heus niet in rekening brengen. Omdat u mijn enige klant bent, kan ik moeilijk over 'een rondje van de zaak' spreken, al komt het daar wel op neer. Die lieve feeks trakteerde mij dus op een geweldige oplawaai, waarvan ik niet terughad. Nee, ik bedoel daarmee niet te zeggen, dat ik uit behoefte aan een goede tip nog wel eens aarzel een klant het te veel betaalde terug te geven, of dat ik in háár geval hooghartig had geweigerd het aan mij verschuldigde bedrag af te rekenen. Nee, ik stond perplex, meneer! Ik stond met mijn mond vol tanden en mocht mij gelukkig prijzen, dat ik die nog allemaal had. Ik bezat voldoende tegenwoordigheid van geest om haar te vragen: "Wat krijgen we nou?" Maar dat had ik beter niet kunnen doen, want toen haalde ze opnieuw uit en gaf mij toch een watjekouw! "Dit," zei ze veel geestiger dan ikzelf uit de hoek was gekomen... Neem gerust een paar cashewnoten⁹, meneer, ze staan ervoor... Haar antwoord raakte mij zo mogelijk nog dieper dan wat ze aan de man probeerde te brengen: gevatheid is nu eenmaal een dodelijker wapen dan een harde hand. Laat mij u vertellen, meneer, waarom ik een klap heb moeten incasseren van de beroemdste actrice ter wereld. Om die uit te delen moet ze over het geheugen van een olifant beschikken, die ze in dat geval ongetwijfeld als huisdier op Belle Île heeft gehouden. Hoe zou ze ooit zonder zo'n geheugen haar rollen hebben kunnen instuderen? Wacht even... Ik doe het licht uit en zal in een lichte trance gaan. U negeer ik verder, meneer, niet uit verregaande onachtzaamheid tegenover een klant, maar om mij alles beter te kunnen herinneren. Zo, daar ben ik weer, zoals Sally B. gisteren óók tegen mij zei, voordat ze mijn gezicht tot tweemaal toe onder handen nam...

Zo'n 30 jaar geleden arriveerde ze voor de eerste keer in ons land. Ik stond vol verwachting op de kade, waaraan de *America* zou afmeren. Dat was op een koude ochtend in oktober, als ik het mij goed herinner, de 27^e oktober van het jaar 1880. Honderden mensen wachtten haar daar op, die met hun allen meer stoom afbliezen dan het schip waarop ze de haven van New York binnenvoer. Dat schip was gepaivoiseerd in de Franse driekleur: langs de stagen van het enige steunzeil was een grote driehoek zichtbaar, die zich in een eindeloze reeks van wimpeltjes herhaalde. Een orkest speelde de Marseillaise, maar

wie er ook over de reling hing, of zogenaamd 'aangenaam' verrast de loopplank afliep,-er viel in de verste verte geen Sally B. te bespeuren. Integendeel, in de tegenovergestelde richting stapten verkleumde hoogwaardigheidsbekleders aan boord. Daar bleven zij wel een uur lang om haar hun welkomstgeschenken aan te bieden, waaronder veel bossen bloemen. Later hoorde ik van haar impresario, Edward Jarret, dat ze daarmee méér ingenomen was dan met de kostbare plaketten, erepenningen en wat dies meer zij, die de burgemeester van onze stad haar bij die gelegenheid had overhandigd. Tijdens de lange overtocht had ze van de chef-kok van de *America* al menig rui-kertje in ontvangst mogen nemen in de vorm van een tot een fleurig geheel verwerkte bos prei met soepgroenten. Het gekunstelde ka-rakter van zo'n boeket was ze inmiddels spuugzat, evenals het zee-ziek makende deinen op de golven, zodat de aanblik van een echte bloemenhulde haar weer in het land der levenden deed terugkeren. In dit soort hoogdravende bewoordingen moet ze zich tegenover de hoogwaardigheidsbekleders in New York hebben uitgelaten. Eén van hen had de euvele moed over een bloemenzee te spreken, maar dat viel niet in goede aarde. Madame duwde hem zijn bosje fresia's¹⁰ on-der de neus, dat ze al die tijd in haar handen had gehouden. Of hij niet goed wijs was, vroeg ze hem recht op de man af, omdat hij de Franse lelie durfde te versmaden voor een stelletje stinkende gou-wen. Als de zee zou kunnen doorgaan voor een gloeiende plaat, viel een druppel water volgens haar te vergelijken met een bosje fresia's. De man droop af, als was hij met een stok geslagen. Edward Jarret moest zich vervolgens de blaren op zijn tong praten om het conflict in de kiem te smoren. Hij zag de hele winst van Sally B.'s tournee al in de golven van de Hudson verdwijnen, en natuurlijk was hij er de za-kenman niet naar om dat zomaar te laten gebeuren.

Gehuld in een dikke chinchillamantel daalde Sally B. eindelijk de loopplank af. In haar linkerhand hield ze klein grut, treurig stemmen-de restanten van de haar eerder aangeboden feestelijke prullaria, terwijl ze met haar rechterhand het bontje van een ander dier slordig om haar hals drapeerde. Intussen trappelde ik vol ongeduld en stampvoette de menigte van de kou. Als een op hol geslagen kudde bizons dribbelden journalisten rond, terwijl zij elkaar achternazaten in plaats van achter het nieuws aan te jagen. Sommige leden van het orkest hadden er de brui aan gegeven, anderen zetten hun muziekin-strumenten weer aan hun mond. Opnieuw klonk de Marseillaise, zij

het minder luid en vastberaden dan de eerste keer. Sally B. deed een wanhopige poging om in de maat te blijven lopen, maar moest lachen, toen ze merkte er niets van terecht te brengen. Ik hing aan haar lippen om als eerste haar op het vasteland uitgesproken woorden op te vangen. In die dingen ben ik een haantje de voorste en laat ik mij niet zo gauw door anderen overtroeven. "Oowaajoe?" hoorde ik haar zeggen, "Zisizeebookuntrie!" Het duurde even voor het tot mij doordrong, wat ze precies gezegd had: "How are you? This is a beautiful country!" Een innerlijke stem gebod mij haar namens de menigte te antwoorden (dat wil zeggen ik moest antwoorden, of ik wilde of niet, zonder dat een hogere instantie mij het antwoord zelf dicteerde): "Thank you, madam. I'm very fine!" Verwonderd staaarde ze mij aan, waarna ik in een opwelling van grote genegenheid een welkomstkus van haar ontving. De menigte applaudisseerde dankbaar voor dit intieme gebaar, maar ik kon mij niet aan de indruk onttrekken, dat het op effect berekend was. Daarin werd ik de volgende morgen bevestigd, toen een sneltekenaar zijn indrukken van onze eerste ontmoeting bleek te hebben weergegeven in de *New York Herald*. 'De beroemdste actrice ter wereld veroveret het hart van een onbekende Amerikaan,' stond er in koeien van letters onder zijn tekening gedrukt, of eigenlijk niet in koeien van letters maar in vette kapitalen. In een kapitalistisch land als het onze vormen zulke kapitalen de bron van alle welvaart, waarvan ik mij als geen ander bewust ben. Wat men ook van 'het' kapitaal vinden mag,-krantenkoppen kunnen een beursganger maken of breken. Het omgekeerde heb ik in elk geval nog nooit meegemaakt!

Sally B. liet zich omstuwd door een enthousiaste menigte naar het Albemarlehotel rijden, dat aan het begin van de Fifth Avenue staat. Hoe anders dan tegenwoordig zag New York er toen uit: er stonden nog bomen langs de voornaamste wegen,-de Four Oaks droeg zijn naam met ere-, de brug in Brooklyn op de East River was nog in aanbouw en de bedrijvigheid in de stad kondigde grote gebeurtenissen aan, die zich op een uitsluitend provinciale manier met kosmopolitisme in verband lieten brengen. De overzichtelijkheid van het stadsplan en het ontbreken van uitgestrekte buitenwijken wekten in mij het gevoel op, dat ik de hele stad zo in mijn zak zou kunnen steken. Dat hoef ik nu niet meer te proberen, maar toen leek het mij nog wel een poging waard. Dat ik die niet waagde, was geenszins het gevolg van een meer realistische inschatting van het probleem, maar van

een bijna dwangmatig tot stand gekomen project dat ik mij had voorgenomen in zijn geheel uit te voeren. Daarvoor diende ik een persoonlijk onderhoud met Sally B. te hebben, dat wel iets langer zou mogen duren dan op de kade. Een uur na haar aankomst in het Albemarlehotel liet ik mij al bij haar aandienen. Een piccolo schepte mij af met de woorden, dat madame (hij sprak dit woord op z'n Frans uit, waardoor het mij een eretitel toescheen) uitrustte van de vermoeienissen van haar reis en helaas niet in staat was mij te ontvangen. "Maar wij kennen elkaar heel goed," riep ik verontwaardigd uit, terwijl ik overwoog de kinband van zijn ronde petje iets strakker aan te halen dan hij dat 's morgens zelf al gedaan had, of juist lossere om het met des te meer succes van zijn hoofd af te rukken. "Madame houdt van mij. Wij zijn lovers!" Zo'n piccolo ziet er in zijn uniform wel indrukwekkend uit, maar dat zegt mij niet zoveel: ik ken genoeg portiers die er als generaals uitzien, terwijl zij toch het aanzien van een doodbidder blijven houden. Ik liet mij door hem postpapier bezorgen en mocht in de lounge van het hotel een briefje schrijven. 'Lieve Sally,' schreef ik, waarna ik de piccolo een draai om zijn oren gaf, omdat hij probeerde over mijn schouders mee te kijken. 'Wij hebben reeds kennisgemaakt, maar de omstandigheden waaronder onze eerste ontmoeting verliep, zijn niet bijzonder gunstig gebleken voor een tête à tête. Hoewel onze wangen elkaar raakten, geldt dat kennelijk niet voor twee zulke aanverwante lichaamsdelen als onze hoofden. Het mijne heeft u overigens op hol gebracht, maar daarover wil ik nu niet uitweiden. Nee, ik heb u een interessante propositie te doen, die u en mij veel financieel gewin kan opleveren. In een interview heeft u eens gezegd, dat alles in het leven om de liefde draait. Ik word, eerlijk gezegd, kotsmisselijk van zo'n uitspraak,-die mij in tegenspraak lijkt met de harde praktijk des levens-, maar niet van wat u daaraan toevoegde: "De rest is een kwestie van...de massa." Of zei u 'kassa'? Dit gewoonlijk subtiele onderscheid tussen homoniemen in spe komt te vervallen, wanneer u het mij veroorlooft een persoonlijk onderhoud met u te hebben. In eerbiedige bewondering voor uw grootse acteerpresetaties tekent uw dienstwillige dienaar, Henry Smith.'

Mocht ik een wonder van mijn doorwrochte epistel verwacht hebben, dan kwam ik bedrogen uit. Terwijl ik in de lounge mijn tijd in ledigheid doorbracht, presenteerde dezelfde piccolo mij de rekening voor wat ik kennelijk elders in het hotel had aangericht. Madame retourneerde mijn brief met de boze, door hem nogal vreesachtig uit-

gesproken woorden, dat mijn verzoek haar te veel als een áánzoek in de oren had geklonken en dat ze van het een noch het ander gediend was. Alsof mijn woorden het verdienden om op een 'goudschaaltje' gewogen te worden, hield hij de concrete invulling van dit begrip onder mijn neus. Ik mepte het ding, dat overigens van zilver was, uit zijn handen en verliet woedend het hotel. De geïntimideerde boodschappenjongen liet ik hoofdschuddend achter: wij schudden beiden ons hoofd over zoveel onbegrip, waarvan (om het eens ingewikkeld te formuleren) de aard nochtans in gelijke mate verschillend was. Ach, was ik toen bij de pakken neer gaan zitten, dan zou alles in mijn leven anders zijn gelopen. Met de voorkennis die ik nu heb, kan ik daarvan een negatieve opsomming geven: ik zou Sally B. niet hebben geplukt als de allesbehalve kale kip die ze was, ik zou het niet hogerop hebben gezocht, dat wil zeggen naar het noorden van ons land afgereisd zijn, en ik zou niets hebben hoeven te incasseren, geen tegenslag, geen vernedering en vooral geen rake klappen. Voor zover winst niet wordt 'getoucheerd' maar 'geïncasseerd', zou ik evenmin een financiële klapper hebben gemaakt. Maar laat ik hier niet vooruitlopen op de zaken, in het bijzonder op de transactie die ik met de geduchte impresario van Sally B. zou afsluiten.

Even overwoog ik naar het Albemarlehotel terug te keren en de piccolo voor de keuze te stellen mij óf zijn aangezicht te laten verbouwen, óf zijn uniform tegen een geringe vergoeding af te staan. Dan zou ik in zijn plaats waardig naar de suite op de tweede verdieping schrijden om Sally B. eens ongezouten de waarheid te zeggen. Na langdurig het zilte nat te hebben getrotseerd, zou ze mij daartoe vast wel in de gelegenheid willen stellen. Maar op praktische gronden zag ik van die onderneming af: ons verschil in lichaamslengte maakte mij al bij voorbaat kansloos. Bovendien was mij ter ore gekomen, dat Sally B. geen mens in haar privé-vertrekken toeliet. Een door haar afgevozen rijke Arabier had zich eens in een kostbaar tapijtje laten oprollen om als een levend postpakket in haar Parijse woning te worden bezorgd. Niet alleen was hij bijna in het smyrna gestikt, maar ook had hij letterlijk met de opvliegende aard van Sally B. kennis mogen maken. Al haar woede over de schending van haar privacy projecteerde ze op de ongenode gast, die zich binnen de kortste keren door haar liet transformeren tot een levensgevaarlijk projectiel. Hij vlóóg het raam uit, wat mij vanaf de tweede verdieping van haar woning op de Boulevard Péreire no 56 nog minder een pretje lijkt dan vanaf de

tweede verdieping van het Albemarlehotel: hier zou het balkon boven de ingang mijn val kunnen breken, wanneer ik plotseling in dezelfde omstandigheden als de rijke Arabier daarginds kwam te verkeren. Sally B. zou zich vervolgens uit het raam buigen en, zich vrolijk over mij makend, het applaus van de menigte in ontvangst nemen. Want zo is ze wel: vanuit een strategisch gekozen hoek neemt ze maar wat graag applaus in ontvangst. Nooit is ze te beroerd om zich door haar bewonderaars te laten fêteren, mits het er maar véél zijn. Nee, wat dat betreft, geeft Sally B. hun gelegenheid als de eerste de beste Parijse hoer, voor wie tegenwoordig een chiquere benaming opgang maakt. Blinkt ze niet in de rol van 'courtisane' of voorname 'horizontale' uit? Is ze als actrice niet een waar natuurtalent? Wie antwoord op zulke vragen wil geven, dient te bedenken, dat er in zijn oordeelsvorming plaats moet zijn voor een gewaagde act, een formidabele acteerprestatie of helemaal niets, want dat zijn precies de drie redenen waarom ze zich uitzinnig laat bewieroken. In mijn eentje kom ik er niet aan te pas, dat realiseerde ik mij maar al te goed, of het zou moeten gaan om een groot aantal dollars. 'Massa is kassa,' luidt kort en bondig mijn formulering van een denkbeeldige natuurwet, die net zoveel met materie te maken heeft als geld met het slijk der aarde.

Ten koste van mijn nachtrust, die ik gewoonlijk overdag geniet, begaf ik mij de volgende morgen naar het Booth Theatre. Dat is niet ver van de Four Oaks gelegen op de hoek van Sixth Avenue en de 23^e straat, die er haaks op staat: ik zei toch al, dat ik New York in mijn zak kon steken! Een paar dagen later zou daar *Her Nanny* worden opgevoerd, met Sally B. natuurlijk in de hoofdrol. Wat zo'n ongetrouwde vrouw met een kindermisje te stellen had, begreep ik niet goed, zoals ik toen wel meer op geen (toneel)stukken na begreep. Met boerenslimheid wist ik mij weliswaar in het leven staande te houden, zo leerde ik als zoon van een farmer uit het Wilde Westen in te zien, maar op het gebied van kunst en cultuur viel ik lelijk door de mand. Ja, ik leerde toen verwonderlijk veel in korte tijd, mag ik wel zeggen...zonder een kletsmaajor te worden, want aan loze praatjes heb ik een hekel. Toen ik bij de kassa (daar komt mijn natuurwet voor de helft weer om de hoek kijken) een plaatsbewijs wilde kopen, bleek *Her Nanny* anders te heten. Fijntjes geattendeerd op de juiste naam van het toneelstuk, dat ook nog eens een tragedie bleek te zijn, hoefde ik het spoor van handtekeningenjagers maar te volgen om in het

entrepot van het theater te belanden, waar de meer duurzame rekwisieten van toneelvoorstellingen waren opgeslagen. Ik trof er een ongekennde chaos aan, waarvan Sally B. het middelpunt vormde. Op wel 50 m² mousseline lag de inhoud van meer dan 100 hutkoffers uitgespreid. Douaniers stapten dreigend in het rond, inspecteerden de kostuums van madame, hieven onderweg invoerrechten alsof zij in hun eentje de hele Chileense oostgrens moesten bewaken, en discussieerden onderling het al of niet geslaagde effect van kanten ruches, broderies en met gouddraad bestikte garneringen. Een vrouwelijke douanier toonde haar mannelijke collega's, hoe diep uitgesneden de décolletés van Doña Sol, Adrienne Lecouvreur, Froufou, Marguerite Gauthier, of hoe al die Mesdames Sans-Gênes ook mogen heten, wel niet waren. Pas later leerde ik hun namen kennen, nadat ik mij grondig had verdiept in de Franse taal in het algemeen en de rollen van Sally B. in het bijzonder. Dat beschouwde ik als een lonende investering om nog weer later mijn slag te kunnen slaan. Een en al verontwaardiging legde de vrouwelijke douanier een verband tussen de diepte van een décolleté en de graad van gezonkenheid van een of andere actrice (niet alle kostuums waren namelijk van Sally B.), die gehuld in zo'n gewaad geen enkel respect verdiende. Intussen stond het Franse wereldwonder met een pistool in de aanslag klaar om in te grijpen. Temperamentvol als ze is, vuurde ze in het wilde weg een schot af tussen de elkaar met degen en rapieren bevechtende douaniers. Van de consternatie die haar optreden onder hen veroorzaakte, maakte ze handig gebruik om de inhoud van de hutkoffers met een even grote tweede laag mousseline aan het oog te onttrekken. "Ma petite dame," brulde ze tegen haar kamenierster en vertrouweling, "il faut que tu m'aides!" Haastig schoot ik beide vrouwen te hulp, zonder de strekking van haar laatste woorden ten volle te begrijpen. Dankbaar wierp ze een blik op mij, die haar duur te staan zou komen. "Madame, je vous aime!" riep ik uit, waarna ik mij in het Engels uitdrukte met verzekeringen van mijn oprechte bedoelingen jegens haar. In gebukte houding trachtte ik de plooiën van het mousseline glad te strijken. Een zee van golven leek mijn voeten te ompoelen, ik waande mij ten aanschouwen van het achtste wereldwonder in de zevende hemel! Dat staarde mij overigens niet begrijpend aan, zelfs geen blik van herkenning zag ik in haar ogen. Met haar pistool nog steeds in de aanslag dwong ze de douaniers tot een haastige aftocht, waarna de grote dame tegen mij iets mompelde van: "Alors,

mon enfant!" en aan de kleine dame beval Edward Jarret te gaan halen. Deze kwam gehuld in een duffelse mantel aanzetten, bijna omvergelopen door de douaniers. Hij overzag het toneel, dat veel weg had van een strijdtoneel, en schoof zijn hoed naar achteren om zich eens uitgebreid op zijn kale schedel te krabben. "Daar komt gedonder van," was alles wat hij zei. "Madame mag zich dan vergalopperen," mengde ik mij in zijn discours met de grote en kleine dame, "maar u zult het gemakkelijk op een akkoordje kunnen gooien met de douaniers, die u ondanks uw geduchtheid onder de voet dreigden te lopen. Die lui hebben zich ernstig misdragen, meneer! Afgezien van de angst die madame hun inboezemt, zullen zij banger voor de pers of hun superieuren zijn dan voor u. Als ik u was, zou ik daar handig gebruik van maken!" Madame Guérard, zoals de kleine dame bleek te heten, viel mij bij, maar Edward Jarret vroeg zegevierend in het rond kijkend (hoewel hij op het nippertje aan een nederlaag ontkomen was): "Wie is die schreeuwlelijk?" Onmiddellijk ging ik op de in zijn vraag vervatte uitnodiging in, al was die vraag zelf ook in nog zulke onheuse bewoordingen gesteld: "Ik ben uw dienstwillige dienaar, Henry Smith, meneer!" Edward Jarret snauwde: "Smith of Jones, het zal mij worst wezen. We zitten hier met een groot probleem!" maar ik merkte tot mijn opluchting, dat de onverschilligheid die uit zijn woorden sprak niet door iedereen werd gedeeld. Sally B., gezeten op de mousseline baren, was een lichtje opgegaan. Met haar rode haren leek ze wel een vuurtoren, of op zijn minst een baken in de woelige zee. In het Frans ratelde ze een deel van haar repertoire af, waarvan ik naar de letter niets begreep maar naar de geest (en in de vertaling van Edward Jarret) des te meer. Ze herkende mij als de ongenode gast, die tot driemaal toe een poging had gedaan om tot haar door te dringen. "Driemaal is scheepsrecht," zei ze tenslotte nogal vinnig, alsof een innerlijke stem het zwijgen moest worden opgelegd, en hoewel ze reeds meer dan een etmaal op de vaste wal vertoefde, wilde ze dat recht ook dáár wel laten gelden. "Ik dank u voor zoveel welwillendheid, madame," zei ik op de vertaling van Edward Jarret wachtend om haar de eigenlijke reden van mijn komst te onthullen.

Maar dit heerschap wilde zich niet door mij laten ringeloren. "Madam," zei hij in het Engels tegen haar, op zijn beurt wachtend op de vertaling in het Frans van madame Guérard, kennelijk wond hij zich te hevig op om zich in een andere dan zijn moedertaal te uiten-, "vertrouw deze opdringerige heer niet! Zijn advies inzake het optreden

van de douaniers mag juist geweest zijn,-ik zal het dan ook stipt opvolgen-, maar laat u zich toch niet door hem overrompelen, zoals u zich vanmorgen door een stelletje wetsdienaren van dit onzalige land heeft laten overrompelen, of moet ik zeggen 'beetnemen'? Duld geen lijfelijke aantasting van uw integriteit, madam! Ik kan uw zaken beter behartigen dan wie ook. Wat een zekere Smith of Jones u gisteren in zijn eigenaardige briefje voorstelde, de 'propositie' waarover hij niet zonder geheimzinnigheid met u van gedachten wisselde, doet mij het ergste vrezen. Laat u niet met hem in, madam, want hij behoort tot het type medemens, waarover Herman Melville in zijn grootse roman *Moby Dick* schrijft: 'Dit type medemens mag verfoeilijk schijnen,-het is het ook en kan als zodanig worden vergeleken met naamloze vennootschappen.' Hoe goed begreep deze Amerikaanse schrijver de menselijke natuur, madam, die zich slechts in handelsgeest laat vertalen. Hierna vergeleek hij dit type medemens ook nog eens met naties. Doen naties niet in het groot wat naamloze vennoten in het klein doen? O, madam, ik schaam mij diep over mijn eigen land. Mijn landgenoten zijn allemaal op geld beluste schurken, halvegaren en moordenaars. Zij hebben boeventronies, zoals Herman Melville zelf in zijn roman schrijft. U heeft iemand nodig die volkomen tegen hen opgewassen is en u, met zijn eerlijke bedoelingen, behoedt voor hun duistere praktijken. Ik ben zo iemand, madam, maar hij daar..." Niet in het minst geïntimideerd door zijn lange tirade, wachtte ik geduldig tot hij was uitgeraasd.

Het toeval wilde dat *Moby Dick* het enige boek was, op een paar Bijbelse boeken na, dat ik toen helemaal had uitgelezen. Later heb ik mijn literaire achterstand wel in een verbale voorsprong weten om te zetten, anders zou ik mij niet zo zuiver kunnen uitdrukken, als ik nu doe. Tot mijn verontschuldiging kan ik hier aanvoeren, dat het Wilde Westen niet al te rijkelijk is voorzien van openbare uitleenbibliotheken. Wanneer ik dan ook vaststel *Moby Dick* als geen ander boek te kennen, moet men mij op mijn woord geloven. Zodra Edward Jarret de naam van mijn lievelingsauteur had genoemd, wist ik, dat hij om zo te zeggen 'verkocht' was. Voor de verandering druk ik mij nu eens op een manier uit, die weliswaar van handelsgeest getuigt, maar niettemin een rake typering geeft van wat ik bedoel. "Mr. Jarret," zei ik, "u kent uw schrijvers slecht. Herman Melville doet inderdaad een concessie aan de menselijke natuur, zoals alleen al het woordje 'mag' in de door u geciteerde volzin suggereert. Natuurlijk zijn er mensen

die niet willen deugen, maar na dit als het ware zeer tegen zijn zin vastgesteld te hebben, vervolgt Herman Melville aldus: 'De mens, als ideaal, is zo edel en mooi, zo groots en bezield, dat al zijn medemensen zich haasten om elke smet van hem aan het oog te onttrekken door hetzij de andere kant uit te kijken, hetzij die met de mantel der liefde te bedekken.' Moge de laag mousseline waarop madame zit, ter illustratie van zijn woorden dienen!" Hier zweeg ik eerbiedig, en gelukkig was ik niet de enige die met stomheid geslagen was. "Ik ben blij dit misverstand uit de weg te hebben kunnen ruimen," zo verbrak ik even later de stilte. "Dat u lukraak de naam van de grootste schrijver van ons land noemt, Mr. Jarret, verheugt mij nog om een andere reden, want mijn propositie hangt ten nauwste met zijn roman samen. In weerwil van de door u verkeerd of onvolledig geciteerde passage uit *Moby Dick* blijkt het leviathanse monster populair te zijn. Zou Moby Dick (het dier bedoel ik, niet het boek), evenals de mensen die jacht op hem maakten, uitsluitend een verpersoonlijking van het kwade geweest zijn, dan had zo'n eenzijdige voorstelling van zaken nooit de populariteit van deze roman kunnen verklaren. Zelfs ú, Mr. Jarret, zou in dat geval nooit de naam van zijn auteur in de mond hebben genomen!"

Hierna hief Sally B. haar armen radeloos ten hemel. Het was een uiterst bevallig gebaar, dat ze bedolven onder het mousseline maakte en waarmee ze, ondanks dat wij rechtop voor haar stonden, haar meerderheid scheen te willen onderstrepen. "Monsieur Smith," zei ze, "ik moet *Hernani* repeteren. Wilt u zo goed zijn om snel ter zake te komen?" Ze stuurde Edward Jarret intussen weg naar de plaatselijke politiecommandant met het verzoek hem aan de vriendelijke woorden te herinneren, die hij gisteren nog aan boord van de *America* had gesproken. Wie persoonlijk voor haar veiligheid garant stond, was haar in het Booth Theatre thans een dienst verschuldigd. Mij beval ze naast haar chamoistas te gaan zitten, waarin ze al haar geld bewaarde, en het geïmproviseerde karakter van het hierna volgende 'désjeuner sur l'herbe' voor lief te nemen. En werkelijk liet ze etenswaren aanrukken, haar door madame Guérard op zilveren schalen gepresenteerd. Eigenhandig stopte ze mij de mond vol met pasteitjes en petits fours, waardoor ik nog meer onder de indruk van haar vrouwelijke charmes raakte. Omdat het spreken mij ernstig werd bemoeilijkt, liet ik een foto van haarzelf zien, waarop Nadar haar en profiel heeft afgebeeld. "Madame, je vous aime!" riep ik met een brok

in mijn keel uit, waarvan de culinaire herkomst en samenstelling mij niet geheel en al duidelijk waren. Maar ze werd plotseling nijdig en drukte haar rechterwijsvinger op mijn lippen. "Zwijg!" zei ze, "hoewel niets te dol is in dit gekkenhuis, moet ik u toch verzoeken een ander onderwerp aan te roeren." Even dacht ik, dat ze een tegengebaar van mij verwachtte, een of andere innige aanraking, maar toen ik aanstalten maakte haar in concreto te omhelzen, weerde ze mij af. "Monsieur Smith," zei ze, "wat heeft uw propositie in hemelsnaam met de roman van Melville te maken? U weet toch zeker, dat die schrijver niet van Franse afkomst is?"

"Ja, madame. Zijn voornaam en het beroep van walvisvaarder, dat hij in zijn jonge jaren uitoefende, spreken boekdelen. Hij is van Nederlandse afkomst, evenals wijlen uw moeder."

"Dat klopt. Hoe weet u dat?"

"Madame, ik heb mij in uw leven verdiept."

"Waarom?"

"Omdat ik precies wilde weten, met wie ik zaken doe."

"Ah, u voelt zich wel zeker van uzelf, maar ik moet u toch echt teleurstellen. U had zich moeten verdiepen in het leven van mijn impresario, monsieur Jarret, zonder wie ik niet gerechtigd ben om welke zaken dan ook met u te doen."

"Madame, ik zal u zeggen hoe ik mij voel, zonder u op mijn beurt te waarschuwen voor uw impresario. Ik begrijp uw gevoelens van loyaliteit ten opzichte van hem heel goed. Of die nu betrekking hebben op Mr. Jarret (wiens naam u tussen twee haakjes uitspreekt als het vrouwelijk kledingstuk dat gewoonlijk even boven de knie gedragen wordt) of op de leden van het toneelgezelschap, waarmee u *Hernani* repeteert, in beide gevallen spruiten zulke gevoelens uit een positieve levenshouding voort. Het spijt mij alleen te moeten constateren, dat Mr. Jarret u daarin niet kan bijvallen."

"U zou mij zeggen, hoe u zich voelt. Hoe voelt u zich?"

"Als een zeegrondel!"

"Dat moet u mij uitleggen."

"Madame, ik wil mij niet mooier voordoen dan ik ben. Tot mijn spijt ben ik niet meer belezen dan iemand die *Moby Dick* heeft verslonden."

"Dan ben ik nog minder belezen dan u!"

"Ik zal zo vriendelijk zijn uw opmerking te negeren... U verlaagt zich om mij op mijn gemak te stellen, madame, zoals de zeegrondel zich

op zijn gemak voelt in de muil van een walvis. Montaigne, van wie ik buiten het voorwoord van *Moby Dick* geen letter heb gelezen, zegt in zijn *Apologie pour Raymond Sebond* in een door Herman Melville geciteerde passage: 'En waar alle dingen, schepen of beesten, die ingaan tot 's monsters muil, onmiddellijk reddeloos verloren zijn, verzwolgen als ze immers zullen worden, trekt de zeegrondeel zich zonder spoor van ongerustheid terug en doet een dutje.' 't Is maar wat je dingen noemt, madame, want een *beest* zou ik, evenals Herman Melville, geen *ding* willen noemen. Daaruit kunt u met een gerust hart afleiden, dat Montaigne een minder groot schrijver is dan..."

"Zelden heb ik iemand omslachtiger naar een complimentje horen vissen, terwijl hij er zelf een uitdeelt. U prijst in mij de gastvrouw, door wie u zich zo graag laat vertroetelen met pittige en zoete lekkernijen-, niet omdat u als gast goed behandeld wordt, maar omdat zo iets wenselijks het geval zal zijn. Niet ik probeer u op uw gemak te stellen, maar u mij. Daarom zal ik het u niet kwalijk nemen, dat u zichzelf met een zeegrondeel vergelijkt en mij nota bene met een walvis. Dat laatste is toch een allesbehalve vleiende vergelijking, zoals u zult moeten toegeven. U tooit zich met een vals air, monsieur Smith, want u wilt mij op een onbeholpen manier gunstig stemmen om zaken met mij te doen. Wat die behelzen, weet ik overigens nog steeds niet."

"Madame, als u vindt, dat ik meer gelijkenis met een *zeeduivel* dan met een *zeegrondeel* vertoon, dan heb ik dat maar te aanvaarden. Ik sta anders versteld van uw psychologisch inzicht, dat zelfs nog groter is dan dat van Herman Melville. Het uwe verzoent onverenigbare elementen met elkaar, terwijl het zijne niet verder komt dan de treurige constatering, 'dat er in de prairie geen water is.' Voor een zoon van het Wilde Westen is zo'n constatering te mager, dunkt mij, al is zij feitelijk niet onjuist. U spreekt over tegenstellingen in mijn karakter, maar ik over een al te eenzijdige voorstelling van zaken. Niemand kan ooit vrede met dat laatste hebben, ik nog het minst van allen. Als jongen nam ik mij voor ter walvisvaart te gaan, ik haatte de prairie, waar tijdens de hoogzomer opgedroogde en in elkaar verstrengelde doorns en distels als speelbal dienen voor wervelwinden. Ik wilde naar het voorbeeld van kapitein Achab en de 'zijn tanden met heilbotgraten stokende' varensgezel Ismaël naar zee. Ik wilde niets liever dan in hun voetspoor treden, of moet ik zeggen, dat ik walvissen wilde vangen in het kielzog van Herman Melville? Beeld-

spraak is niet mijn sterkste punt, madame, maar ik werd hoe dan ook reder van een schip. Ik instrueerde de door mij aangestelde kapitein om vooral geen witte walvis in de buurt van Kaap Blanco te vangen, zoiets zou al te zeer voor de hand gelegen hebben. Hij kwam terug in de haven van Boston met een volle lading kabeljauw. De *Lily Noah*, want zo heet mijn schip, bezorgde mij ongewild een fortuin. Toen dat zich ook nog eens uitbreidde, kocht ik de Four Oaks in New York, waar mijn Lily (de vrouw bedoel ik, niet het schip) een zaak in dameskorsetten drijft. Nu wil het toeval, dat de bemanning van de *Lily Noah* onlangs een walvis heeft gevangen. Ik had de kapitein nog zo gewaar-schuwd alleen op kabeljauw te vissen, waarvan de vangst bijna risico-loos geschieden kan en de winst profijtelijk genoeg is om..."

"Waarom ging u naar het voorbeeld van kapitein Achab en zijn maatje Ismaël niet zélf ter walvisvaart, monsieur Smith? Vond u dat soms óók al te zeer voor de hand liggen?"

"Noem mij Henry, madame. Nee, mijn verlangen naar de zee werd gesublimeerd (nu gebruik ik een term die, net als 'psychologisch', zijn tijd ver vooruit is) door mijn verlangen naar Lily Noah. Zonder haar betekenen ik niets en is mijn leven zinloos. Met haar ben ik nog net in staat een schip uit te rusten, waarvan de kapitein mijn jongensdromen in vervulling laat gaan. Mijn Lily vervulde die weer op een andere manier, maar daarover wil ik nu niet uitweiden... Uw tijd is kostbaar, nietwaar?"

"U slaat de spijker op zijn kop... Ik geef u nog drie minuten om uiteindelijk ter zake te komen."

"Madame, u moet een helderziende zijn. Mijn exemplaar van de *mysticetus* (dat is tussen twee haakjes de Latijnse naam voor een walvis) ligt weliswaar niet met een spijker in zijn kop verankerd in de haven van Boston, maar wel met twee gedeeltelijk afgeknapte harpoenen in zijn lijf. Hij leeft nog, opent af en toe zijn spuitgat en kroelt wat met zijn opvallend horizontale staart in het water van de rivier de Charles. De kranten in Boston staan er vol van, evenals van uw komst naar die stad. Daarom had ik gedacht beide nieuwsbronnen uit een oogpunt van publiciteit te verenigen tot een, als ik mij negatief uitdruk: 'nimmer aflatende' of, indien u dat meer op prijs stelt, als ik mij positief uitdruk: 'gestaag vloeiende' stroom van nieuwsberichten. Uw Amerikaanse tournee is er ten zéérste mee gebaat, madame, dat u mijn walvis met een bezoek vereert. Ik zal het ondiep vóór die tijd hebben bedacht met een menselijk klinkende naam,-Timor Tom of Nieuw-

Zeelandse Jantje schiet mij als eerste te binnen-, zodat uw visite het karakter van een sociale verplichting krijgt. U stelt mij daardoor in staat mijn walvis als een goudmijn te exploiteren en ik u om gratis reclame voor uw tournee te maken. Ik zie de koppen in de *Boston Post* al voor mij: "Het achtste wereldwonder van Frankrijk bezoekt het grootste wonder van de oceaan!" In Amerika (het land bedoel ik, niet het schip) draait alles om publiciteit. Welnu, zelden zult u een gewilliger dienaar in mijn persoon en een gemakkelijker te hanteren instrument in de vorm van mijn walvis hebben gevonden om in het centrum van de belangstelling te staan, geenszins om uw zelfs wille natuurlijk, maar ten dienste van uw hoog verheven podiumkunst. Voilà, dat is mijn 'deal', zoals wij hier, in de sinds kort Verenigde Staten, zeggen. Ik hoop u hiervan binnen de gestelde tijdslimiet op de hoogte te hebben gebracht. Zo niet, dan spijt mij dat zeer."

"Eindelijk komt de aap uit de mouw!"

"Ik weet, dat u van dieren houdt, madame."

"Hij komt zelfs uit twee mouwen, want niet alleen heeft u mij de reden van uw komst onthuld, monsieur Smith, maar ook blijkt u geen haar (een aap is nu eenmaal een harig dier) beter te zijn dan mijn impresario."

"Madame, een hoger doel dan louter financieel gewin motiveerde mij om contact met u op te nemen. Ik houd immers van u en wil alles doen wat in mijn vermogen ligt om uw Amerikaanse tournee te doen slagen. Mag ik u er in dit verband op wijzen, dat 'vermogen' een niet uitsluitend van handelsgeest getuigend begrip is?"

"Dat mag!"

"In dat geval ben ik zo vrij u nog op iets anders te wijzen. U heeft mij zojuist vergeleken met een aap, wat ik u niet kwalijk nemen zal, hoewel er een grotere overeenkomst tussen mij en een aap bestaat dan tussen u en een walvis en ik om die reden veel bozer op u zou kunnen worden dan u op mij. Uw vergelijking is minder vergezocht dan de mijne en de belediging die daaruit spreekt, zou mij daarom wel eens dieper kunnen treffen dan... Hebben wij een 'deal'?"

"Monsieur Smith, wij hebben een principeakkoord gesloten, waarvoor ik u wil verzoeken de details volgende week met mijn impresario uit te werken. U lijkt mij beiden zeer aan elkaar gewaagd. Komt u om vijf uur 's middags naar mijn hotel. Dan kunt u daar de zaak definitief beklinken. U heeft het hier zonder drank moeten stellen,-o, wat mis ik mijn geliefde Weduwe Cliquot-, maar ik beloof u, dat ons onder-

houd volgende week anders zal verlopen. Dan zullen wij gedrieën een toast op uw onvolprezen monster uitbrengen!"

"Ik dank u, madame, voor het in mij gestelde vertrouwen. Laten wij hopen, dat het monster tegen die tijd niet al te adellijk ruikt om door ons te worden ingewijd in de geheimen van de publiciteit."

Met een diepe buiging nam ik afscheid van Sally B., die zich haastig van mij verwijderde en aan madame Guérard vroeg, of er inmiddels al nieuws van monsieur Jarret was. Waren die onbeschoft in ander-mans kleding rondsnuffelende en veel te gauw in hun wiek geschoten douaniers al ter verantwoording geroepen? Ik begreep althans, dat ze iets dergelijks vroeg, door meer te letten op de toon van wat ze zei dan op de woorden die ze verontwaardigd uitsprak. Het antwoord wachtte ik niet af, ik zou er toch maar naar hebben moeten gissen. In mijn nopjes verliet ik het Booth Theatre, de komende dagen meer in beslag genomen door mijn walvis dan door de vraag, hoe een vet contract in de wacht te slepen. Dat ik aldus de ene zorg voor de andere inwisselde, ontging mij niet. Het was nu zaak mijn walvis zo lang mogelijk in topconditie te houden. Hoe pakte men zoiets aan? Er stond niets over in *Moby Dick*, dat wist ik zeker, maar in New York kende ik geen andere autoriteit dan Herman Melville die mij hierover inlichtingen zou kunnen verschaffen. Dus belde ik nog dezelfde dag bij zijn huis aan, het enige in de binnenstad dat was omgeven met een laag hek. Hij woonde daar tijdelijk om zijn contacten met de buitenwereld niet geheel en al te verliezen en zich tevens tegen de kwade invloeden daarvan te weren, iets wat volgens mij onmogelijk is. Terwijl ik dit verhaal vertel en op het punt sta het hek te ontsluiten (hoewel ik al eerder bij zijn huis aanbelde), realiseer ik mij ineens, dat wie het hoort een verkeerde indruk van mij kan krijgen. Het lijkt er verdacht veel op, alsof ik niet alleen de ene zorg, maar ook de ene beroemdheid voor de andere inwissel. Ik jaag echter op kabeljauw voor de *Lily Noah* en op klanten voor de Four Oaks, niet op beroemdheden, wier eetlust en drankzucht in geen verhouding staan tot de appetijt van het door mij opgejaagde wild. Dat was 30 jaar geleden niet anders dan nu. Ik zal daarom niet uitgebreid verslag doen van mijn bezoek aan huize Melville, integendeel, ik zal er een samenvatting van geven zonder mij door al te veel ontzag voor zijn illustere bewoner te laten leiden.

De schrijver ontving mij hartelijk in de serre van zijn woning. Ik mocht meteen doorlopen naar een wigwamvormig prieeltje, dat hij

ongeveer in het midden van de serre had laten optrekken uit de ribben van een walvis. Het deed mij sterk denken aan een soortgelijk bouwwerk, waarin kapitein Peleg zich aan boord van de *Pequod* placht op te houden. Omdat het prieeltje in de serre stond, vermoedde ik ergens een dubbele bodem en voelde ik mij niet helemaal op mijn gemak. Wanneer er een woest met zijn tomahawk zwaaiende indiaan uit gekropen was, zou mij dat in het geheel niet hebben verbaasd. Nadat ik hem (de schrijver bedoel ik, niet de indiaan) mijn probleem voorgelegd had, verwachtte ik de oplossing daarvan uit zijn mond te zullen aanhoren. Ik nam al de pose van een geduldige luisteraar aan, waarvoor ik die van een eerbiedige bewonderaar had laten varen, maar het bleef angstwekkend stil. Net toen ik tegen mijn gastheer wilde zeggen: "Nou, komt er nog wat van?" zette deze een betoog op, dat veel langer duurde dan ik erover zou doen om zijn prieeltje op te zetten. Of ik wel wist, hoe veelomvattend en complex de wetenschap van de cetologie was, vroeg hij mij, zonder zich af te vragen of ik eigenlijk wel wist, wat cetologie was. Nu heb ik met alle verering die ik de schrijver van *Moby Dick* toedraag, walviskunde altijd meer in verband gebracht met kretologie dan met cetologie, maar dat kon ik hem toen in zijn eigen huis moeilijk bekennen. Hij was zo heerlijk op dreef, dat hij zich door mijn bekentenis beledigd zou kunnen voelen, nog voordat ik goed en wel in staat was van zijn diensten gebruik te maken. Ik vroeg hem nogmaals, hoe ik mijn walvis in leven zou kunnen houden, en hij antwoordde met een verhandeling over 'brit', wat een verzamelnaam voor kleine, geelachtige diertjes bleek te zijn, waarmee de gladde of Groenlandse walvis zich in leven houdt. Het was nog het meest ter zake doende antwoord, dat hij mij voorlopig op mijn vraag geven zou, maar hij vertelde er niet bij, waar ik dat gele goedje kon vinden. Toen vroeg ik hem wanhopig, hoe ik mijn walvis-die-op-sterven-na-dood-was in leven zou kunnen houden, en hij antwoordde met een lyrische verhandeling over niets minder dan 5000 kilo walschot, dat zich gemiddeld in de kop van een potvis bevindt: "Hoe zacht en romig is die vette substantie, zoals het doorschijnende, half gestolde witte vlees van een kokosnoot in de derde maand van zijn groei, maar toch veel te vet om als vervangingsmiddel voor boter te dienen!" Ik vroeg hem ten einde raad en ditmaal met de grootst mogelijke aandrang, hoe ik mijn walvis (die er in zijn kop of waar dan ook geen zelfstandig functionerend spijsverteringsorgaan meer op na hield, zodat brit noch wal-

schot enige vat op hem scheen te hebben, "om van andere inwendige vetten nog maar te zwijgen" voegde ik er hoopvol aan toe) in leven zou kunnen houden, en hij antwoordde met een medische verhandeling over de hoorn van een narwal, waaruit ten gerieve van flauwgevallen dames het beste vlugzout ter wereld wordt bereid. Toen gaf ik het op hem als een zinnig mens te behandelen en beschouwde ik mijn vergeefse zakenreis naar zijn huis maar als een toeristisch uitstapje.

Hij sprak vervolgens bevlogen over scheepstermen, waarnaar ik hem niet eens gevraagd had, en maakte een fijnzinnig taalkundig onderscheid tussen synoniemen als 'linie' en 'evenaar', 'talie' en 'takel' en 'windas' en 'lier'. Alleen door hun praktisch gebruik lieten de eerste termen in deze opsomming van woordparen zich als scheepstermen kennen, wat niet gezegd kan worden van synoniemen als 'sjorring', 'lijk' en 'pardoen', die alle 'touw' betekenen, en van een woord als 'batting', dat volgens hem 'meskant bezaagde balk' betekent en op zijn beurt de vraag oproept, wat 'meskant' betekent. Ik klapperde intussen met mijn oren als een schip met opbollende zeilen dat door de wind gaat. Mijn gastheer zag, dat ik óók klapperde met mijn tanden, waarop hij mij voor de verandering zelf een vraag stelde: "Wat vindt Lazarus hiervan?" Ik begreep dat hij mij vroeg, of ik het koud had, en wilde net antwoorden, toen hij dat al in mijn plaats deed door mij (of Lazarus) nieuwe vragen te stellen: "Kan hij zijn blauwe handen verwarmen door die bij het noorderlicht te houden? Of zou hij liever op Sumatra zitten dan in mijn serre?" Tegelijkertijd stond hij op, waaruit ik opmaakte afscheid van hem te moeten nemen. Hij gaf mij een hand, waarvan de palm harder was dan een marlpriem, en zei ten lange leste: "Zout!" Ik moest de maaginhoud van mijn walvis zien te vervangen door tonnen zout, alleen op die manier kon ik hem in leven houden of, als hij reeds het loodje gelegd had, trachten te conserveren. Hierna gaf hij mij zijn kaartje mee, waarop hij de naam van een in het dal van de Kanawha te Charleston gevestigde firma neerkrabbelde, en een boek van graaf de Lacépède uit 1825, waarin volgens hem de beste afbeelding van een gladde of Groenlandse walvis staat.

Met die twee kostbare schatten haastte ik mij naar huis, maar niet zonder op de terugweg bij het Booth Theatre langs te gaan. Ik wisselde mijn plaatsbewijs voor *Hernani* tegen klinkende munt in, genoot ten volle van het rinkelende geluid van de kassa, en besloot mij de

rest van de week grondig te verdiepen in het boek van de Franse graaf, dat ik slechts tijdelijk het mijne mocht noemen. Als autodidact meende ik het Frans door zelfstudie sneller onder de knie te krijgen dan wanneer ik mijn tijd zou verspillen met het afleggen van nutteloze bezoeken aan het Booth Theatre. In alle toneelstukken met Sally B. in de hoofdrol, waarvan ik de meeste wel kende toen ze in Boston optrad, vallen hinderlijke pauzes en 'tijd is nu eenmaal geld', zoals wij hier zeggen. Per telegraaf verstond ik mij de volgende dag met de firma in Charleston, die bereid was mij vijftien ton zout te leveren, à 100 dollar per ton, vervoer inbegrepen. Weer had ik een voordelige 'deal' gesloten, die niet mijn walvis maar mijzelf een rib uit het lijf kostte. Om mij voor dit verlies schadeloos te stellen, bracht ik letterlijk tussen de bedrijven door hulde aan mijn Lily. Ze spreekt vloeiend Frans, waardoor het mes aan twee kanten sneed, dat wil zeggen: wat ik lichamelijk en geestelijk te kort kwam, vulde ze omgekeerd evenredig aan. Het mes sneed dus alles welbeschouwd aan vier kanten, zonder dat ik iets van mijn mannelijke superioriteit hoefde in te leveren. Het woord 'frenchy' kreeg in die dagen een even ondeugende als leerzame betekenis, die mij nog steeds doet gnuiwen. Zo bogen wij ons samen over *Athalie* van Racine, zonder aanvankelijk wijs te worden uit zulke uiteenlopende personages als Joas, Joad en Josabet (Jonas had er, wat mij betreft, ook nog wel bij gekund). Daarvoor troostten wij ons dan door te mijmeren over de derde lettergreep van Josabets naam. 'Waar *Josa* eindigt en *bet* begint' was een tijd lang een gevleugelde uitdrukking tussen ons, die ik tenminste beter begreep dan de langdradige verwickelingen tussen koningin Athalie en haar secondant Abner enerzijds, en de hogepriester Joad en zijn vrouw Josabet anderzijds, van wie de laatste drie zich inspanden om het koningskind Joas op de troon te krijgen. De grote verdienste van dat jong was, dat hij God in plaats van Baäl aanbad. Natuurlijk had de heidense koningin Athalie geen schijn van kans tegen hem, maar in werkelijkheid zou zo'n schijnheilige dwaas de nek worden omgedraaid. Het kwaad straft zichzelf niet, in tegenstelling met wat de meeste mensen denken, en wanneer het zo lijkt alsof dit wel het geval is, -ik moet hierbij onwillekeurig denken aan het pak slaag dat ik gisteren van Sally B. kreeg-, dan wordt het verkeerde kwaad gestraft, of iets goeds met kwaad vergolden in plaats van beloond. Leer mij God en de mensen kennen! Of liever niet, want zo'n kennismaking pakt meestal onzalig uit. Waar heeft God de tien geboden aan Mozes

overhandigd? U en ik weten, dat dit op de berg Sinaï geschiedde, maar in mijn uitgave van *Athalie* staat, dat God de stenen wetstafelen 'sur le mont Sina'¹¹ aan Mozes gaf. Ik moet bekennen, dat ik Mozes heel even met die zware kringen in China heb zien rondsjouwen!

Thuis verdiepte ik mij nog in andere toneelstukken van Racine, waaronder *Phèdre*. De juffrouw achter de kassa van het Booth Theatre zou mij onmiddellijk hebben verbeterd: ik las geen toneelstukken van Racine, maar tragedies. Welnu, het voordeel van *Phèdre* boven *Athalie* is, dat het tenminste over een liefdesgeschiedenis gaat. De titelheldin houdt hartstochtelijk veel van haar stiefzoon Hippolyte, die zich moreel bezwaard voelt door het incestueuze karakter van hun verhouding. Hij wil om die reden liever niets met haar te maken hebben, verliefd als hij bovendien is op de Atheense prinses Aricie. Het eigenaardige van deze liefdesgeschiedenis is, dat *Phèdre* al direct in het eerste bedrijf een stervende vrouw wordt genoemd door Théràmène, de leermeester van Hippolyte, en in de eerste scène van het vierde bedrijf (tussen welke bedrijven ik zonder ook maar iets te mankeren mijn Lily driemaal het hof maakte) door haar eigen voederster en vertrouweling Oenone zelfs dood wordt verklaard, terwijl ze toch over voldoende levenslust beschikt om haar verliefdheid op Hippolyte bot te kunnen vieren. Sterker nog, nadat koning Theseus zijn zoon heeft beschuldigd van incest (stond ik in zijn gouden sandalen, dan zou ik *Phèdre* er ongenadig mee van langs hebben gegeven) en deze, verbannen van het hof, door een vuurspuwende draak dreigt te worden gedood, ontvlamt zijn tweede vrouw opnieuw in liefde voor Hippolyte. Te midden van heel die vurige bedoening,-zijn vrouw en zijn enige zoon staan immers in lichter laaie-, komt Theseus er niet zonder moeite toe zichzelf te vervloeken en de goden te haten. Zonder een kwaad woord over zijn vrouw te spreken, die als eerste zijn zoon ten onrechte van incest heeft beschuldigd, ziet hij toe, hoe ze vergif inneemt en eindelijk doet, wat ze van Théràmène al in het eerste bedrijf had moeten doen: sterven! Foei, wat komt er toch een leger geesteszieken in deze tragedie van Racine voor, onder wie *Phèdre* in haar eentje heel dat zieke zootje aanvoert! Hoe verzint iemand zoiets? Nee, dan kwakkelen wij in Amerika toch een stuk minder met onze gezondheid dan die doodzieke Europeanen, of zij nu verzonnen personages zijn, mythologische proporties aannemend in de verbeelding van hun schepper, of die schepper zelf. Neem nou zo'n kuise atleet als Hippolyte. Hij stierf in het harnas, toen hij pro-

beerde de draak met een lans te doorboren. Of een monster vuur spuugt of water spuit, doet in dit verband niet ter zake, want met uitzondering van Hippolyte ken ik geen drakendoder of walvisvaarder die in kuise staat het onderspit moest delven (of hij dit onderspit nu in de golven delft of ergens op het vasteland). Aan boord van de *Lily Noah* en aan de tap van de Four Oaks ben ik zijns gelijke in elk geval nog nooit tegengekomen. En hetzelfde geldt voor Phèdre, in welke rol ik Sally B. in Boston heb zien optreden. Haar beroemdste regel (of 'claus' zeggen ze in het toneelwereldje) is die waarin ze overweldigd door de liefde zegt: "Venus heeft zich geheel en al aan haar prooi vastgehecht!" Ik heb haar die woorden in het Frans horen uitspreken (hoewel de oude Grieken die taal niet meester waren), waarbij ze zich ongegeneerd vooroverboog en met beide handen tussen haar dijen wreef. Het publiek in de zaal vond dat prachtig; het stond als één man op en gaf haar een daverend applaus. Maar ik had zo mijn bedenkingen. Wie hechtte zich hier (of in Boston) eigenlijk aan wie? Niet de mateloze liefde van een vrouw voor een man, van Phèdre voor Hippolyte, wordt in deze regel verzinnebeeld, maar toch zeker die van Venus voor een vrouw! Die hele zaal in Boston klapte minutenlang voor een lesbische liefdesscène, waarover ik mij al die tijd doodschaamde. Waarom vertel ik dit? Omdat Sally B. bij mij aan de bar zat en ik, ondanks de schijn van het tegendeel, haars gelijke ook dáár niet ben tegengekomen! Die vrouw moet een ware nymfomane zijn, die tevergeefs op zoek is geweest naar een geschikte wederhelft van haar eigen geslacht. Uit teleurstelling over de onbereikbaarheid van haar werkelijke liefdesideaal legde ze het met zoveel mogelijk kerels aan, maar bij mij aan de bar heeft ze zich tenminste fatsoenlijk tegenover mijn gasten gedragen.

Eén van die kerels is een zekere Hernani, een Spaanse struikrover uit de zestiende eeuw, die later een voorname edelman blijkt te zijn. Hij lijkt wel een beetje op mij, zoals hij zich kenbaar maakt aan Doña Sol:

Jij denkt misschien, dat ik een man ben uit één stuk,
even wijs als welgeschapen, geboren voor 't geluk,
een man die zonder omweg op zijn doel afgaat,
maar vergis je niet. Ik ben een echte onverlaat!

Een onverlaat ben ik ook wel, maar Hernani is mij te driest in zijn optreden en doet tal van drastische uitspraken, die uit mijn mond niet zouden klinken:

Werp mijn lijk maar buiten de poort
en poets de plaat, zoals het hoort!

Dat laatste zegt hij tegen de bejaarde oom van Doña Sol, die hem in een nogal innige omhelzing met haar betrapt. Ze staat op het punt met haar oom te trouwen, dus kan ik mij zijn reactie wel voorstellen. Natuurlijk is hij kwaad op Hernani, wiens onverschillige houding mischien wel van doodsverachting getuigt, maar niet bij een verliefde man past, zelfs niet nadat deze de wetten van de gastvriendschap heeft overtreden. Karel V, die ook al een oogje op Doña Sol heeft, begroet Hernani respectvol met 'Seigneur bandit'. Belachelijk! Ware hij nog in leven, dan zou ik tegen de moordenaar van de beste president van de Verenigde Staten, Abraham Lincoln, toch ook niet zeggen: "Meneer de moordenaar, John Wilkes Booth!" Een schurk is een schurk of een meneer, ...meneer, maar niet een 'meneer de schurk' gevolgd door eventueel zijn eigennaam. Voor de beste president van de Verenigde Staten ligt dat uiteraard anders, want het goede in een mens verdraagt geen anonimiteit, dat wil vóór alles persoonlijk worden gekend. Zelfs Karel V dacht er zo over, al wilde hij óók weten wie tegen hem samenzwoeren op het graf van Karel de Grote. Hernani blijkt dan Juan d'Aragon te zijn, hertog van Cardona en markies van Monroy. Ineens is hij niet slecht meer, maar (ontdaan van zijn schuilnaam) een nobele held. Uit liefde voor Doña Sol schenkt Karel V hem vergiffenis, zonder dat Don Ruy Gomez de Silva zijn goede voorbeeld volgt. Hij is de onverzoenlijke oom van Doña Sol, die met haar had willen trouwen en Hernani op een allerongelukkigst tijdstip herinnert aan diens eigen woorden:

Werp mijn lijk maar buiten de poort
en poets de plaat, zoals het hoort!

Daarop neemt Doña Sol vergif in,-het hopeloze van de situatie inziend-, wat Hernani natuurlijk niet op zich kan laten zitten. Beiden sterven min of meer in elkaars armen. Ach, wie van ons heeft het wilde gespartel van een Sally B. in doodsnood níet voor zich gezien?

In de rol van Doña Sol was ze een echte 'courtisane', die reeds aan het hof van Karel V vertoefde, voordat ze zo'n verdachte eretitel mocht voeren. Liefst drie kerels heeft ze als een veredelde hofdame het hoofd op hol gebracht. Dat is één meer dan in *Phèdre*, maar nog altijd minder dan in haar rol van Marguerite Gauthier en Froufrou, of hoe al die dames op koekjestrømmels ook mogen heten. Hoe kon Sally B. haar rollen toch zo naturel spelen? Dat vraag ik mij nog steeds af. Indien ze al geen nymfomane is, moet ze een 'femme fatale' zijn. Een andere mogelijkheid is er volgens mij niet, maar het kan zijn, dat ik tijdelijk verblind ben door de rake klappen die ze mij heeft gegeven.

Nog een andere kwestie hield mij in die dagen bezig, alvorens ik mij op het vastgestelde uur bij haar impresario zou vervoegen. Over de levering van het zout en mijn gestage vorderingen in de Franse taal maakte ik mij geen zorgen, maar hoe moest ik mijn walvis noemen? Was Neskyeuna Shaker een goede naam, of Fifth Oak? Op de eerste naam was ik gekomen, omdat er in *Moby Dick* melding van een godsdienstige sekte op een eiland in de Stille Zuidzee wordt gemaakt¹², waarvan ieder afzonderlijk lid zo heette. Die sekte maakte zich schuldig aan kannibalisme, als ik het mij goed herinner, kortom aan mensonwaardig gedrag dat zonder meer kan worden gekwalificeerd als 'monsterlijk'. Dat gevoegd bij het moeizame gespartel van mijn meer dode dan levende walvis (waarbij vergeleken de doodstrijd van een Doña Sol niets voorstelt), leek mij alleszins een goede reden om hem Neskyeuna Shaker te noemen. Op de tweede naam was ik gekomen, omdat Herman Melville de gewelfde kop van mijn walvis (althans de soort waartoe hij behoort) vergelijkt met de 'tronk van een eik, in de gaffelholte waarvan zich een vogeltje nestelt'. Vanuit deze invalshoek beschouwde ik de exploitatie van mijn walvis als een lucratieve onderneming, in het verlengde liggend van mijn andere werkzaamheden voor de Four Oaks. Bij nader inzien vond ik beide namen echter nogal vergezocht, hun verklaring te particulier van aard voor zo'n publiekstrekker als mijn Moby Dick zou moeten worden. Ik keurde trouwens ook die laatste naam als alternatief voor de vorige twee namen af, wegens het unieke karakter van de witte potvis, wiens spectaculaire lotgevallen onmogelijk konden sporen met de toevallige samenloop van omstandigheden leidend tot de vangst van mijn veel minder grote gladde of Groenlandse walvis. Even overwoog ik mijn walvis Charlotte te noemen, naar de rivier de Charles, Lily, of

Noachs Vrees, maar daaraan kleefden dezelfde bezwaren als aan de eerder door mij verworpen suggesties. Nee, overeenkomstig de bedoeling van mijn reclamecampagne en niettegenstaande het weinig flatteuze karakter van zo'n naam, besloot ik mijn walvis Sally B. te noemen.

Op het vastgestelde tijdstip meldde ik mij opnieuw bij de receptie van het Albemarlehotel, waar ik tot mijn verbazing hoffelijk werd ontvangen. Madame was verhinderd, zo kreeg ik te horen, maar Mr. Jarret zou mij aanstonds vragen naar boven te komen. Tot mijn opluchting hoefde ik inderdaad niet lang te wachten en de vijandige blikken van alle, mij opzettelijk passerende, piccolo's te trotseren. Eenmaal in de suite op de tweede verdieping werd ik langs allerlei vertrekken geleid, uiterst luxueus ingericht met tapisserieën en objects d'art afkomstig uit het Louvre, naar ik later hoorde (Frankrijk liet zijn dochter niet met lege handen naar een ver en vreemd land vertrekken), in één waarvan ik met terugwerkende kracht zowaar een glimp van Sally B. meende te hebben opgevangen. Ze lag daar in een verveelde pose op een chaise longue, een diva op een divan, dacht ik nog in het voorbijgaan. Een waaier onttrok het grootste deel van haar gezicht aan mijn ogen, maar de felrode kleur van haar kroezige haar liet geen misverstand over haar aanwezigheid bestaan. Ik draaide mij om, terwijl Edward Jarret mij in de deuropening van een zijkamer welkom wilde heten. "Madame," riep ik in het Frans, "laten we drinken en gelukkig zijn, want de beker is gevuld. Ik heb op u gewacht vol ongeduld!" Ik meende haar met deze opbeurende woorden uit *Hernani* gunstig te stemmen (ik wilde werkelijk niet als een autodidact pronken met mijn recent opgedane kennis van het Frans, noch haar herinneren aan haar belofte om de volgende keer persoonlijk een alcoholhoudend drankje voor mij in te schenken), maar dat pakte verkeerd uit. "Sans être inquiet," zei ze tegen mij, "j'acceuillerais Satan, si Dieu me l'envoyait," waarop Edward Jarret de kamer binnenstroomde en haar eveneens uit *Hernani* afkomstige riposte buiten adem voor mij vertaalde. Het kwam erop neer, dat Sally B., uiterlijk kalm, in staat was de duivel in hoogst eigen persoon te ontvangen, wanneer God die tenminste op haar af zou sturen. "Nou, u wordt bedankt!" stond ik op het punt als de reder die ik in wezen ben uit te varen, toen ik met stomheid werd geslagen (waaraan ik uit eigenbelang de voorkeur geef, als er toch met iets geslagen moet worden). Er was plotse-ling beweging in het voetenbankje gekomen, waarop madame haar

muiltjes liet rusten. De opgerolde boa constrictor, die als zodanig dienst deed, verkoos zijn kop op te heffen en mij sissend aan te staren. "Ik geloof, dat madame de duivel reeds vóór mijn komst ontvangen heeft," zei ik nijdig tegen Edward Jarret. Met harde hand dwong hij mij het vertrek te verlaten, terwijl madame een onbegrijpelijke woedeaanval kreeg. Ik liet mij door hem meetrone naar een ander vertrek, waar hij mij aan een soort kruisverhoor onderwierp. Om hem op andere gedachten te brengen informeerde ik langs mijn neus weg, of het hem gelukt was. "Wat?" vroeg hij argeloos in plaats van mij nog meer lastige vragen te stellen. "Om het akkefietje met de douaniers overeenkomstig de door mij uitgestippelde tactiek tot een goed einde te brengen," antwoordde ik hem. Hij liep rood aan, trok als een bezetene aan zijn sigaar en liet mij zonder iets te zeggen een contract zien. Ik nam de tijd dat nauwkeurig door te lezen en schreef er toen mijn naam met een gerust hart onder. Er stond geen onvertogen woord in: ik verplichtte mij in drie met naam en toenaam genoemde kranten, verschijnend in Boston en omgeving, kosteloos reclame voor 'Sally B.' te maken, waarbij de opsteller van het contract kies in het midden liet, wie of wat hij daaronder verstond. Eigenlijk was ik óók een soort impresario van Sally B., realiseerde ik mij ineens, maar dat hoefde mijn collega niet te weten. "U heeft een goede 'deal' gesloten, Mr. Jarret!" zei ik monter, "daar moet op gedronken worden." "Ja, maar niet hier," zei hij. "Madam wenst voortaan van uw bezoek verschoond te blijven."

"Maar hoe kan ze dan in aanwezigheid van de schrijvende en sneltekenende pers, zoals in het contract staat, mijn walvis met een bezoek vereren?"

"Zonder u!"

"Over mijn lijk, of dat van mijn in staat van ontbinding verkerende walvis. U hoort nog van mij. En madame ook!"

"Dat is nu juist niet de bedoeling. Wij lézen liever over u en uw monster."

"Ik zal u in New York met rust laten, maar des te meer in Boston achtervolgen. Ik heb mij op aanraden van madame in uw leven verdiept. Dat was toch niet erg fraai, Mr. Jarret."

"Wat?"

"U moet uitkijken, als u mij zo'n vraag stelt. Net als ik trouwens, wanneer ik een contract onderteken. U weet zelf het beste, Mr. Jarret, hoe u aan dat litteken onder uw rechteroog bent gekomen."

"Men heeft ooit op mij geschoten. Wat is daar mis mee?"

"Dat u raak heeft teruggeschoten, zodat er een dode viel."

"Ik moest mij verweren tegen een concurrent, die mij het licht in de ogen niet gunde... Nood breekt wetten."

"Nee, Mr. Jarret, u overtrad de wet. U zei inderdaad tegen uw concurrent, dat hij u niet eens het licht in de ogen gunde. Daarop trok hij als eerste een pistool om zijn woorden kracht bij te zetten, maar zijn schot trof slechts uw jukbeen. U reageerde koelbloedig en zei tegen hem, dat u een betere manier wist om zijn ogen voorgoed te sluiten. Uit wat toen volgde, blijkt dat u letterlijk over lijken gaat...en madame ook, vrees ik, wanneer ze in mijn aanwezigheid een bezoek aan mijn walvis zal brengen."

"Dat valt nog te bezien."

"Nee, Mr. Jarret. Mijn monster en ik..., wij zijn een onafscheidelijk duo. De minachting waarmee u over ons beiden spreekt, mist elke objectieve grond. Als ik u en madame met meer recht beschouw als een Siamese tweeling, dan heeft dat alles te maken met uw beider neiging om de trekker van een pistool al te haastig over te halen."

"U en uw monster zijn géén onafscheidelijk duo, daarvoor scheidt een te grote afstand de een van de ander. New York en Boston zijn per slot van rekening ook geen zustersteden, evenmin als madam en ik een Siamese tweeling zijn. U bedient zich van een hoogst eigenaardige beeldspraak, Mr. Smith, die mij aan matig bezochte kermissen doet denken, terwijl madam en ik op het toneel thuishoren. U trekt bovendien een totaal ander publiek dan wij. Uw publiek zal niet bereid of in staat zijn voor de verheven podiumkunst van madam een hoger bedrag neer te tellen dan voor een ordinaire kermisattractie. Weet u wel wat een kaartje in het Booth Theatre kost?"

"Tussen de 40 en 100 dollar!"

"Dat is juist. En wat vraagt u voor de bezichtiging van uw monster?"

"Eh...slechts één dollar. Dat is niet veel, maar ik verwacht een grote toeloop."

"Dat kunt u nu wel beweren, maar dat...valt nog te bezien. We vallen in herhalingen, Mr. Smith. Ik ben volstrekt niet onder de indruk van wat u allemaal zegt en doet. Integendeel, u doet maar wat u niet laten kunt, als u madam en mij maar geen strobreed in de weg legt. En nu...opgemarcheerd!"

Even overwoog ik overdreven met mijn armen te gaan zwaaien en als een goed gedrilde Pruisische soldaat de tweede verdieping van

het Albemarlehotel uit te lopen. Door mij hevig aan te stellen zou ik mijn gesprekspartner belachelijk maken, zoals een mens ten gevolge van een soortgelijk procédé met plaatsvervangende schaamte te kampen kan krijgen. Met het opgerolde contract bij wijze van veldmaarschalkstaf onder mijn rechteroksel zag ik mij beneden de portier, die zelfs in een schitterend generaalsuniform gestoken mijn mindere zou zijn, al minzaam groeten. In plaats daarvan bracht ik Edward Jarret een bescheiden militair saluut (er kwam geen kanon op een affuit aan te pas, wel een denkbeeldige pet met een klep), overhandigde hem mijn kaartje en zei op een tamelijk dreigende toon, dat ik hem diezelfde avond nog in de Four Oaks verwachtte om daar ons aangename gesprek voort te zetten. En inderdaad..., hoewel ik geen al te beste herinneringen aan ons gesprek had overgehouden, de man was handtastelijk tegenover mij geworden-, kwam hij mij naderhand opzoeken. Had ik 's middags nog alle moeite moeten doen om mijn zelfrespect niet te verliezen, -'s avonds was de toon van ons gesprek heel anders. Dat kan aan de bourbon gelegen hebben, die ik eigenhandig voor hem inschonk, maar ik wijt het vooral aan zijn behoefte om mij ter wille te zijn. Zijn komst was voor mij een teken, dat mijn woorden hun effect op hem niet helemaal hadden gemist. Dus bakte hij zoete broodjes, een handel waarin ik niets zie wegens de hoge kostprijs van graan en sukade, en sprak ik over koetjes en kalfjes, zoals het een zoon van het Wilde Westen betaamt. Om mij te paaien vertelde hij anekdotes uit het privé-leven van madam, alsof ik een goede huisvriend was die van de laatste nieuwtjes op de hoogte moest worden gebracht: dat haar boa constrictor kussens verslond en dat ze er daarnaast ook nog een zwarte panter op na hield. Zoveel Frans verstond ik wel, dat ik begreep wat er aan de hand was, toen hij die panter haar 'bête noire' noemde. Ik hield er de indruk aan over, dat hij mij (in plaats van ik hem) geen strobreed in de weg zou leggen, wanneer madame mijn in de haven van Boston afgemeerde walvis zou bezoeken.

De komende weken las ik mij suf, waardoor menig Frans toneelstuk van Dumas junior, Sardou, Scribe en Legouvé alsnog zijn geheimenissen voor mij ontsloot. Na hartroerend afscheid van mijn Lily genomen te hebben, haastte ik mij in de laatste week van november naar Boston, waar ik mijn glorieuze entree eerder dan madame hoopte te maken. Ik ging op reis vanuit de zekerheid, dat mijn zaken in New York goed zouden worden behartigd door het personeel van de Four

Oaks en in Boston, tijdens mijn afwezigheid, naar behoren waren waargenomen door een kapitein ter zee en een paar door mij geïnstreuerde klerken van de rederij. Laatstgenoemden waren al druk met brandweerslangen in de weer geweest om de maag van Sally B. vol te pompen met het inmiddels geleverde zout. Op de oostkade van de rivier de Charles was daar een berg van gestort, die kon wedijveren met de sneeuwtoppen van de grootste bergen ter wereld. De voorraad zout scheen maar niet te slinken, wat zij er ook met kruitwagens tegelijk van afschepten. Over dit aspect van mijn onderneming maakte ik mij dan ook geen zorgen. Zolang Sally B. niet al te heftig tegenspartelde, voorzag ik geen enkel probleem, integendeel, ik verwachtte haar net zolang in leven te kunnen houden, totdat ze oog in oog met haar beroemde naamgenoot zou staan. Of de door mij gevorderde werkwijze wreed was of niet, liet mij betrekkelijk koud: het verschil tussen een gepekeld haring, of ingevroren kabeljauw, en mijn geharpoeneerde walvis was slechts een kwestie van tijd. Als het aan mij lag, zou Sally B. niet zonder eeuwige roem aan haar einde komen. Op dankbaarheid van haar kant rekende ik niet, wel op enige inschikkelijkheid. Wie groots ten onder gaat, mag best een beetje met de genade meewerken, vind ik. Dat geldt voor mensen, maar ook voor andere sterfelijke wezens, zoals mijn Sally B., die op twee niet onbegrijpelijke uitzonderingen na nimmer haar staartvin tegen mij heeft opgeheven.

In de *Boston Post* verschenen steeds langere artikelen over de komst van de Franse actrice, die in New York triomfen had gevierd. Een gezonde rivaliteit, kunstmatig aangekweekt door vooraankondigingen van haar wereldwijd bekende repertoire, wettigde het vermoeden dat Sally B.'s succes in Boston dat van New York nog zou overtreffen. Haar laatste optreden in de stad van aankomst was als Marguerite Gauthier geweest in *La dame aux camélias*, dat ook in andere kranten dan de *Boston Post* vreemd genoeg *Camille* werd genoemd. Hartverscheurende taferelen hadden zich niet alleen op het toneel afgespeeld, maar ook bij de uitgang van de artiesten. Daar waren jonge meisjes bij bosjes flauwgevallen. Zij hadden rode haarkrullen en stukjes kleding van Sally B. afgeknipt, alsof het couponnetjes waren, en hun polsen doorgesneden om haar in staat te stellen met hun eigen bloed een handtekening op wat dan ook te zetten. Overigens was degene die haar pen in bloed doopte, lang niet altijd Sally B., want madame Guérard had zich óók wel eens voor haar uitgege-

ven, gehuld in de lange chinchillamantel van haar meesteres, die als een fetisj op het publiek bleek te werken. Daarover werd weldra schande gesproken, evenals over het bezoek dat de 'beroemdste vrouw van Frankrijk' midden in de nacht aan de 'beroemdste man van Amerika' had gebracht. Dat laatste sloeg op de hartelijke ontvangst in Menlo Park, waar Sally B. reeds per trein onderweg naar Boston, was uitgestegen om Thomas Edison met een bezoek te vereren. Het station van Menlo Park was voor die gelegenheid, evenals de woning van de wereldberoemde uitvinder, met duizenden lampjes verlicht, wat een feeërieke indruk maakte. Hieraan kan men trouwens zien, hoe kleinzielig de massa wel niet is: de praktische toepassing van elektriciteit kwam het best in het donker tot haar recht, maar een groot aantal Bostonse fatsoensrakers negeerde dit feit en sprak vol afschuw over het middernachtelijke rendez-vous van Thomas Edison en Sally B. Dientengevolge repte de in opspraak geraakte vrouw de volgende dag van Edisons 'schuchtere' manier van optreden, waarvan ze een paar minuten later kennelijk alweer spijt had, want met haar gewone aplomb verklaarde ze aan dezelfde verslaggever van de *Boston Post*: "Zijn prachtige blauwe ogen, die meer licht uitstralen dan gloeilampen, lieten mij zijn gedachten raden. Ik voelde, dat ik hem moest veroveren, mijn vechtlust ontwaakte en ik wendde al mijn verleidingskunsten aan om deze even verlegen als verrukkelijke geleerde voor mij te winnen... Een half uur later waren wij de beste vrienden!"⁸ Dat was dan zeker het geval, toen ze een paar regels uit *Phèdre* voordroeg voor een cilinderopname van haar gouden stem en de slappe lach kreeg, omdat ze Edison uiterst vals de Yankee Doodle hoorde zingen.

Intussen stonden de kranten in Boston en omgeving ook vol nieuws over mijn walvis. Ik behoefde niet eens advertenties te zetten, want in interviews kon ik daarover alles kwijt wat ik maar wilde. Heel Boston kende het nummer van de kade, waar Sally B. in de monding van de rivier de Charles 'langs zij de *Lily Noah* was vertuid'. De prijs van een toegangskaartje, verkrijgbaar bij het kantoor van Rederij Henry Smith, behoefde geen bezwaar te zijn om de moderne leviathan te bezichtigen, zo legde ik aan de interviewers uit, die al mijn uitspraken geduldig noteerden. Iedereen werd door mij in staat gesteld het grootste monster van de wereldzeeën met eigen ogen te aanschouwen. Reeds waren wetenschappelijke experimenten door zoölogen van de Harvard Universiteit uitgevoerd, aan wie het monster na ge-

dane zaken (maar dat laatste zei ik er niet bij) zou worden geschonken. De geest van Benjamin Franklin waarde nog overal rond, zodat hetgeen aan zonen van de wetenschap voorbehouden was, voor gewone stervelingen op zijn minst een unieke ervaring vormde. In één van de interviews gebeurde er iets merkwaardigs, waarover ik mij eerst opwond maar later juist vrolijk maakte. Ik had de interviewer het nodige over mijn bezoek aan Herman Melville verteld en naar aanleiding daarvan twee vergelijkingen uit *Moby Dick* aangehaald: de kop van een potvis, zo beweerde ik in navolging van mijn grote vriend, lijkt op een Romeinse strijdwagen, terwijl een gladde walvis het uiterlijk vertoont van een damesschoen met de ronde neus van een 'galjoot', wat een soort galeischip is. In de krant stond echter 'galnoot', waaronder slechts een klein bultje op of onder eikenloof wordt verstaan. Ondanks een verre reminiscentie aan de Four Oaks was ik niet gelukkig met deze laatste vergelijking, maar ik weigerde in de pen te klimmen om van een mug een olifant te maken. Ik kon mijn tijd wel beter gebruiken dan door een galnoot op te blazen tot een compleet schip met aan boord een bemanning van Barbarijse zeerovers. Een ingezonden brief zou alles bederven en de aandacht van Sally B. afleiden. Bovendien liep ik het risico een 'Barbarijse galjoot' alsnog in een 'barbaarse galnoot' te zien verkeren. Nee, ik heb goddank te veel gevoel voor verhoudingen om mij van een middel te bedienen, dat averechts staat op het effect dat ik ermee zou kunnen bereiken: een paardenmiddel is niet geschikt om een walvis tot zijn normale proporties terug te brengen.

Degene die mijn woorden zo eigenaardig verdraaide, was door mij bestookt met adviezen over hoe hij de echte Sally B. het best kon benaderen. Mijn tumultueus verlopen onderhoud in het Albemarlehotel was ik niet vergeten, integendeel, ik had er lering uit getrokken die anderen tot nut kon zijn. Het is misschien een lelijke karaktertrek van mij, dat ik tegenover derden, onder het mom van nuttige adviezen, hoog opgaf over mijn vriendschap met Sally B. Waarom zou ik mijn walvis anders naar haar hebben vernoemd? Hoe dan ook,-men zou mij er ook om kunnen prijzen, dat ik goede sier met een slechte ervaring maakte en in interviews niets ten nadele van haar vermeldde-, mijn interviewer had in zijn krant geschreven, dat Sally B. en ik 'onkissing terms' waren. Toen ze op het Southern Station in Boston arriveerde, stond hij haar al op te wachten. Plotseling ontpopte die man zich daar zich als een razende reporter. Laat degenen die zich nega-

tief over mijn karakter uitlaten, het ongerijmde van deze situatie inzien en daarbij ook de vele dramatische metamorfoses van Sally B. betrekken: hoewel ik kastelein van de Four Oaks ben en tevens een algemeen gerespecteerd lid van de Bostonse Redersclub, kan er over de transparantie van mijn karakter geen verschil van mening bestaan. Dubbelzinnigheid is mij vreemd; nooit zou ik inschikkelijkheid voorwenden, of zoete broodjes bakken om een maagzweer te voorkomen, waartoe Edward Jarret zich na mijn laatste bezoek aan het Al-bemarlehotel wel degelijk verlaagd heeft... De reporter, toen nog niet razend, stond dus gewapend met een notitieboekje in zijn hand en een potlood achter zijn oor op Sally B. te wachten. Hij schoot op haar af en vroeg: "Is het waar, madame, dat u verliefd bent op een Amerikaan?" Twijfelde hij soms aan zijn eigen woorden, of zocht hij ter bevestiging daarvan de beste bron? Sally B., danig in beslag genomen door haar zorg voor de bagage, keek hem niet eens aan, waarop hij zijn vraag voor alle zekerheid herhaalde en mij met naam en toenaam als haar minnaar noemde. Achteraf geneer ik mij nog meer voor haar reactie dan voor zijn vraag, die althans over mijn staatsburgerschap geen onduidelijkheid liet bestaan. Sally B. deed net alsof hij een krui-er was, stopte hem een flinke fooi toe en liet de vragensteller verbouwereerd op het perron achter. In haar gevolg doemde zowaar Edward Jarret op, die het tafereel glimlachend had gadegeslagen. Hij aaide de reporter over diens bol en gaf hem niet voor lang het nakijken, want plotseling kwam deze opnieuw in actie. Reporters hebben met reders gemeen, dat zij zich nooit laten afschepen. Deze reporter vloog op het rijtuig af, waarin Sally B. op het punt stond te vertrekken naar het vermaarde Hotel Vendôme, gelegen aan de Commonwealth Avenue. Hij rukte het portier open, dat ze haastig weer sloot, terwijl het rijtuig zich al in beweging had gezet. Hangend aan een deurklink bonsde hij op het raampje, dat ze tenslotte voor hem opendraaide. Edward Jarret, die ook in het rijtuig zat, boog zich voor haar langs. "Nee," zei hij, "het antwoord op uw vraag is nee!" Daarna draaide ze het raampje dicht, terwijl de paarden inmiddels in volle galop waren. De reporter schreeuwde moord en brand, sleepte met zijn onderbenen over de ongelijke kasseien en beukte met zijn vrije hand net zolang tegen het portier, totdat Sally B. halt liet houden. Vervolgens ontstond er buiten het rijtuig een heftige discussie over de gevaren van snelverkeer in het algemeen en die voor meegesleurde reporters in het bijzonder, vermengd met schrikreacties en niet eens geveinsd

medeleven van de kant van Sally B., waarna mijn zegsman haar onverwachts deze vraag stelde: "Madame, gaat u vandaag nog een bezoek brengen aan uw beroemde naamgenoot?"

Op dat moment moet ze aan haar eigen verstand getwijfeld hebben, want ze haalde vol onbegrip de schouders op. Edward Jarret, die zijn rol aanvankelijk tot die van tolk beperkt zag, begreep als eerste wat de bedoeling was. Witheet van woede brabbelde hij een antwoord, duwde madame het rijtuig in en schreeuwde een aan duidelijkheid niets te wensen overlatend bevel naar de koetsier. Om de een of andere reden beviel dit eigenmachtige optreden van haar impresario madame niet. Ze stapte als enige weer uit en riep de reporter bij zich. Daarop ontstond tussen hen een nogal moeizaam verlopende discussie, die met hulp van enkele omstanders in het voordeel van de reporter werd beslecht. Eén van die omstanders was ik. Op een strategisch gekozen plek had ik mij langs de kant van de weg opgesteld om volgens afspraak een toelichting op zijn vraag te kunnen geven. Zo rustig als in de gegeven omstandigheden mogelijk was, legde ik haar alles uit wat ze allang had kunnen weten, indien ze mij eerder te woord had gestaan. Of het nu aan de enthousiaste menigte lag, die dankzij mijn interviews al met Sally B. vertrouwd was geraakt, aan haar ongeduld om zich uit een netelige situatie te redden, of aan haar oprechte belangstelling voor andere dan menselijke wezens, ik zou het echt niet weten, maar madame zegde de reporter toe nog vandaag een bezoek aan mijn walvis te zullen brengen. Ze maakte hem duidelijk het zeer te betreuren, dat hij geen schrijfgerei meer bezat om zo'n belangrijke afspraak te noteren, al hoopte ze van ganser harte dat zijn geheugen hem in staat zou stellen op de juiste dag en het juiste uur verslag van de ontmoeting te doen. Opgelucht haalde ik adem en riep als vanouds: "Madame, je vous aime!"

"Monsieur Smith," zei ze toen, "je ne me nomme pas Lily!" Ik snapte natuurlijk meteen wat ze bedoelde, en verwachtte al een morele uitbrander van haar te zullen krijgen, maar tot mijn verbazing gaf ze mij een arm. Op haar verzoek begeleidde ik haar naar het rijtuig, dat wiebelde, omdat Edward Jarret vandaaruit het vertederende tafereel hoofdschuddend gadesloeg.

Hoe moest ik haar wonderlijk gedrag interpreteren? Waarom was Sally B. onder de indruk van mijn oude succesnummer, terwijl ze er blijk van had gegeven mij te doorzien? Ik denk dat ze mij opnieuw als minnaar aanhaalde en verstootte, omdat mijn pathetische uitroep

niet onopgemerkt was gebleven. Vertegenwoordigers van de pers hadden er al in de *New York Herald* melding van gemaakt. De aanwezigheid van de reporter dwong haar opnieuw tot het spelen van een rol, die haar niet lag. Wij maakten misbruik van elkaar ter wille van het goede doel: publiciteit! Contract of geen contract,-het verschil tussen haar en mij was, dat ik werkelijk van haar hield en een onvervreemdbaar deel van haar persoonlijkheid, haar schoonheid, net zo verrukkelijk vond als zij de hele Edison. Wat scheen ze mij toch een 'knappe' vrouw toe, in de dubbele betekenis van dat woord! Nu ik dit verhaal vertel, moet ik onwillekeurig denken aan een portret van haar, waarbij vergeleken de eerder door mij ter sprake gebrachte foto van Nadar een wangedrocht is. Haar unieke (aan geen gelijknamig ideaal beantwoordende) schoonheid is door de Hollandse schilder Antoon van Welie in elk geval beter getroffen. Ik heb in 1907, dus veel later dan toen ze Boston voor het eerst bezocht, het portret gezien dat hij van haar maakte. Die Hollanders zijn goed in walvissen vangen en schilderen, maar niet in het schilderen van een walvis. Het boek van graaf de Lacépède bewijst dat zonneklaar, zoals Antoon van Welie de andere helft van mijn stelling bewijst. De manier waarop madame mij steeds vanonder haar breedgerande hoed op het schilderij aankijkt, spottend en tegelijk op haar hoede, verschilt niet van de blik die ze in haar ogen had, toen ik haar naar het rijtuig begeleidde. De half geopende mond verleent aan haar gezicht niet alleen een sensuele uitdrukking, maar schijnt ook een bon mot aan te kondigen, of een andere belofte in te houden. De gratie en levendigheid van haar oogopslag worden versterkt door de kanten ruches van haar kleding, waardoor haar nek en boezem aan het zicht worden onttrokken. Het was dus geen bedachte gratie, geen bevallige pose die ze speciaal voor het portret had ingestudeerd, maar een oningevuld beeld van vrouwelijke gratie, waarnaar ik slechts mocht raden. Ze stapte tenslotte zonder mij in en zwaaide naar de omstanders, als was ze de koningin van Engeland die zich trots in haar eigen victoria liet rondrijden. Het was mij volkomen duidelijk, wie hier een overwinning op de volksgunst had behaald.

Zelden heb ik met minder tegenzin een grotere nederlaag geleden en mij vervolgens toch, op deze dag van contrasten, bij de grootste nederlaag uit mijn leven moeten neerleggen. Het liefste madame op het voorgeschreven uur niet te komen opdagen om mijn walvis te bezichtigen! Daar stond ik met de reporter te koukleumen op de ka-

de, waar haar alter ego af en toe venijnig kwispelstaartte en zo'n grote watermassa verplaatste, dat ik door en door nat tenslotte mijn warme kantoor opzocht. Ik had de eveneens zwaar teleurgestelde reporter met mij meegenomen 'om op verhaal te komen', zoals ik hem niet zonder succes was blijven voorspiegelen. Die uitdrukking bracht mij ertoe hem te verzoeken een artikel over de gebeurtenis te schrijven. Waar het de groten der aarde betreft, zo hield ik hem voor, is zelfs iets wat niet gebeurt van het grootste belang in het leven van de gewone man. De volgende ochtend stond er inderdaad een stukje in zijn krant, waarvan mij vooral het contrast tussen beide Sally B.'s is bijgebleven. Hij maakte toespelingen op de geringe lichaamsomvang van madame en de dikte van mijn walvis. Het was een nogal fysiek commentaar dat hij op beide wezens gaf, hem waarschijnlijk ingegeven door zijn noodlottige valpartij, waarvan de gevolgen op enkele builen en schrammen na danig waren meegevallen. Madame was zo mager, schreef hij, dat als de koetsier van haar rijtuig ergens in Boston stopte om haar uit te laten, er in het geheel *niemand* uitstapte. Verder was het hem opgevallen, dat mijn walvis een hazenlip had en een snor, waardoor deze zich 'niet ongunstig van het origineel' onderscheidde. Ook meen ik mij te herinneren, wat voor verklaring hij voor haar afwezigheid gaf. Madame was volgens hem opgehouden in de aula van de Harvard Universiteit, waar studenten haar met de onvermijdelijke Marseillaise hadden verwelkomd. Dit nu had haar ten diepste ontroerd en verleid tot een persoonlijk onderhoud met alle studenten, die maar niet uitgevraagd raakten over haarzelf en de stand van zaken in de moderne Franse literatuur. De eigenlijke reden van haar komst naar de beroemde universiteit dreigde madame hierdoor te vergeten: ze zou haar welgevormde lippen drukken op de aldaar bewaarde handschriften van Shakespeare en Milton. Kenner als ook deze reporter van *Moby Dick* was en handig inspelend op de walvismanie, waardoor zelfs de inwoners van Beacon Hill, de deftigste woonwijk van Boston, bevangen waren, vergeleek hij het even gladde als hoge voorhoofd van Shakespeare met dat van een potvis om hierna ietwat bitter te constateren: 'Maar bij de grote potvis wordt de waardigheid die zijn voorhoofd aankleeft, zo mateloos verhoogd, dat men ernaar kijkend, in dat volle vooraanzicht, de godheid en de geduchtste krachten sterker voelt dan bij het zien van enig ander voorwerp in de levende natuur!'

De volgende dag haastte ik mij op weg naar het Hotel Vendôme. Met het contract op zak wenste ik madame te confronteren met haar weigerachtige houding van gisteren en, nadat ze van de eerste schrik bekomen zou zijn, fijntjes te herinneren aan haar mondelinge belofte om nog 'vandaag' (dat wil zeggen: gisteren) een bezoek aan mijn walvis te brengen. In de lobby werd ik reeds opgewacht door een zenuwachtige Edward Jarret, die mij meedeelde geen enkele wanklank te kunnen velen tijdens het bezoek van madam aan Boston. Wat de journalisten ook over haar schrijven mochten, welke onheuse vergelijking tussen de lippen van een haas en het Franse wereldwonder zich ook mocht aandienen, -hij stond persoonlijk garant voor haar aanwezigheid op de oostkade van de rivier de Charles. Madame zou haar belofte letterlijk gestand doen, ik moest de hele pers maar optrommelen, dan zou iedere inwoner van Boston getuige kunnen zijn van twee wereldwonderen die elkaar in ogenschouw namen. Vandaag (dat wil zeggen: vandaag) zou madam om vijf uur 's middags haar opwachting bij mijn walvis komen maken! Dat klonk mij natuurlijk als muziek in de oren en al zou ik niet hebben kunnen zeggen als welk muzikaal loopje, toch was ik er zeker van dat het niet de Yankee Doodle of de Marseillaise was. Ik deed dus wat Edward Jarret mij had aangeraden, waarschuwde als eerste de reporter die gisteren een blauwtje gelopen had (hetzij van de kou, hetzij ten gevolge van zijn valpartij, hetzij bij madame zelve) en liet een stuk of tien sandwichmannen in het centrum van Boston rondlopen met een kartonnen bord, aan de voor- en achterkant waarop een aankondiging van de belangrijkste gebeurtenis van die dag viel te lezen. Het wemelde dan ook van de mensen, toen Sally B. 's middags om klokslag vijf uur op de kade arriveerde. Een door mij ingehuurde plaatselijke notabele, Mr. Gordon, heette haar welkom. Hij was de enige inwoner van Beacon Hill, die twee nuttige eigenschappen in zich verenigde: hij had niet alleen een brede rug, maar sprak ook vloeiend Frans.

Als uit het niets trad ik tevoorschijn, nam mijn gast bij de hand (waarop ik een vluchtige kus drukte) en daalde met haar een trapje af, dat toegang verleende tot de rug van mijn walvis. Twee daaruit stekende harpoenen boden ons enig houvast, maar voor het overige konden wij ons nauwelijks op zijn gegroefde rug staande houden. Omhoogkruipende eendenmosselen en ijs bemoeilijkten onze rondgang, maar een puntige stok gaf mij net voldoende grip op de harde ondergrond om, zij het indirect, ook madame tot steun te kunnen

dienen. Intussen zei ik tegen haar, dat ze een dappere vrouw moest zijn,-wat zonder toelichting van mijn kant een tamelijk dubbelzinnige opmerking was-, en zich niet om het lot van de walvis hoefde te bekommeren: "Ce monstre semble à peu près mort, madame! Le sel, vous savez." Ze knikte ten teken dat ze mij goed had begrepen. Ik maakte haar opmerkzaam op de plek waar de ogen van het monster zaten, die vergelijkbaar is met die van onze oren, vertelde honderduit over traan en olie die als een smerend mengsel door Parijse horlogers en juweliërs worden gebruikt om de fijne tandradertjes van uurwerken feilloos te doen lopen en het duurdere hang-en-sluitwerk van colliers en armbanden zo soepel mogelijk in elkaar te laten schuiven. Dat vond ze zo machtig interessant, dat ik haar ook maar begon uit te leggen, waarom mijn walvis een hazenlip had. De inwendige scheiding tussen plusminus 300 baleinen aan weerszijden van zijn muil had zich uitwendig verplaatst, zo betoogde ik, welke natuurlijke oorzaak van zijn geschonden aangezicht niet verontrustend hoefde te zijn. Nee, dat was helemaal niet verontrustend, vond ook madame. Hierdoor aangemoedigd, vroeg ik haar, of ze een bosje harige baleinen uit de muil van het monster wilde plukken. Ja, dat wilde ze wel doen, mits ze niet als een vrouwelijke Jonas zou worden opgeslokt. Ik stelde haar, wat dat betreft, gerust: ze hoorde natuurlijk op het podium van een schouwburgzaal thuis en had niets misdreven wat Gods toorn opwekken kon, terwijl mijn gladde walvis, met zoveel baleinen in zijn muil, nimmer in staat zou zijn een mens te verslinden, laat staan er een uit te spugen. Onder dit soort hoffelijk gekeuvel,-"Ziet u wel madame, dat het niet juist is wat de journalisten schrijven, namelijk dat mijn walvis een snor heeft? Hij heeft een sikje!"-, begeleidde ik haar naar de opengesperde muil van het monster. "Weet u, waarvoor baleinen worden gebruikt?" vroeg ik haar, terwijl ze zich al vooroverboog om er een paar uit de voorgeboorde gaten in zijn verhemelte los te peuteren. "Volgens Herman Melville, over wie ik de eer had eerder met u te spreken, madame, worden baleinen gebruikt voor niets minder dan paraplu's, wandelstokken en kunstig gevormde knoppen van rijzwepen. Van dat laatste begrijp ik geen snars, daarover moet ik nog eens navraag bij hem doen. Of snapt u, waarom hij wel de knoppen van rijzwepen noemt, maar dameskorsetten in dit verband verzwijgt?" Triomfantelijk rees ze omhoog met een variant van de *bouquet consommé julienne* in haar hand, die ze aan boord van de *America* hevig had versmaad.

Op dat moment ging er iets faliekant mis. Sally B. bewoog onverwachts haar staart, waardoor madame voor iedereen zichtbaar wankelde. Maakte dit haar humeur er niet beter op, -even later beging ik een grote fout door haar een toelichting te geven op mijn voorzorgen om het monster zolang mogelijk in leven te houden. Ik zei dat ik het daartoe had 'opgezouten', maar gebruikte een Frans woord dat ook kon worden uitgelegd als je reinste 'smeerlapperij'. Verontwaardigd gaf madame mij een draai om de oren, die mij niet zonder een rilling van genot de grillige kant van haar wezen openbaarde. Er ontstond een woordenwisseling tussen ons, waaraan de haastig toegesnelde Edward Jarret een einde maakte. Met flapperende jaspanden schoot hij madame over de rug van mijn walvis te hulp. Voor die heldendaad werd hij beloond met een tik op zijn wang, wat ik wrang vond, waarna madame ons beiden de rug toekeerde en zo snel mogelijk trachtte haar op de kade geparkeerde rijtuig te bereiken. Wat de apotheose van mijn triomf had moeten zijn, werd aldus letterlijk mijn afgang (al was ik niet degene die er als een haas vandoor ging). In haar overdreven haast om de plek des onheils te verlaten, greep zijzelf onvervaard de teugels van het vierspan, waarna het hele zaakje op hol sloeg. Nog zie ik het rijtuig gierend de bocht omslaan, met madame op de bok, gillend van angst. Spontaan kwamen de paarden tot stilstand, naar ik later hoorde, wat ze als een grote vernedering ervoer: niemand had het gewaagd zich voor haar op te offeren door bijvoorbeeld een stevige greep in één der neusgaten van de voorste twee paarden te doen. Bemodderd liep ze door de draaideur van het Hotel Vendôme naar binnen, haar impresario vervloekend en mij in de aandacht van Satan zelf aanbevelend als de aanstichter van alle kwaad. Voor geen mens was ze meer te spreken, verkondigde ze luid, de stad Boston was haar onwaardig gebleken. Zelfs de avondvoorstelling van *La dame aux camélias* gelastte ze af, zozeer had ze haar bekomst gekregen van alles wat zich met een gemengd boeket van bloemen en baleinen in verband liet brengen. En toen had ze nog niet eens de avondkranten gelezen, waarin onder kopjes als: 'Hoe Sally B. aan de baleinen voor haar korset komt!' de vruchten van sneltekenaars het uitvoerig beschreven debacle van die middag verluchtten.

's Nachts liet ik borden schilderen door diezelfde sneltekenaars, waarmee ik de volgende morgen mijn sandwichmannen liet rondlopen. In felle kleuren maakte ik reclame voor mijn topattractie, waarnaar de mensen bleven toestromen, alsof de rivier de Charles buiten

zijn oevers was getreden. Om het lange wachten te veraangename, stelde ik hen in staat alvast een kleiner visje te verschalken. Tientallen viskramen had ik zonder vergunning op de kade laten opstellen, welk blijk van naastenliefde mij op een fikse boete kwam te staan. Maar dat deerde mij niet, want ik verkocht voor een groter kapitaal aan gebakken kabeljauw dan aan toegangskaartjes. Ook liet ik een paar koetsjes in Boston rondrijden, op de bok waarvan iedere voerman om de vijf minuten moest roepen: "Komt allen naar de reuzenwalvis kijken. Sally B. heeft het afschuwelijkste monster ter wereld gedood om honderden baleinen te vergaren voor haar strak zittende korsetten, die ze uitsluitend door Mrs. Lily Noah in New York wenst te laten maken! Komt allen naar de reuzenwalvis kijken..." Het monster was toen al gestorven. Ach, wat zal ik nog toevoegen aan deze even dwaze als tragische geschiedenis? Het gevaar is groot, dat ik net als de voerlui in herhaling zou vallen. In de ogen van madame kon ik geen goed meer doen, -zoveel was mij wel duidelijk geworden. Mijn zaken floreerden als nooit tevoren, meer dan ooit klopten mijn rekeningen, maar met de dood van Sally B. was mijn hart gebroken. Een plonsje in de vijver, ach één plonsje maar, en het leven was er dood. Of de aardse variant daarvan mannelijk, vrouwelijk of onzijdig was geweest, deed niet meer ter zake. De onsterfelijke naamgenoot van Sally B. zag mij immers niet langer staan, waar ik haar ook opwachtte en hoe ik haar ook op mijn aanwezigheid attendeerde. In alle schouwburgen van Boston klapte ik mij de blaren op mijn handen en liet ik haar achter de coulisses dikke bossen rode rozen bezorgen al of niet vergezeld van geparfumeerde schuldbekentenissen, die niets uithaalden. Tenslotte liet ik mijn walvis uitbenen om haar met het skelet van onze vriendschap achterna te reizen in New Haven, Hartford en Springfield. In één van die stadjes kocht ze een revolver, ter (onbedoelde?) illustratie van onze haat-liefde-verhouding, waaronder meestal de dubbele gevoelens van één persoon worden verstaan. In onze verhouding waren die gevoelens eerlijk verdeeld: mijn liefde was uitsluitend voor madame bestemd, die van haar kant een dodelijke haat tegen mij had opgevat. In Springfield fluisterde ze eerst mijn naam en schoot toen een kanon van de Remington Arms Company af, op het terrein van de aldaar gevestigde wapenfabriek. Kennelijk zocht haar woede over mijn optreden zich een uitweg over de rug van al degenen die haar wilden fêteren. De knal van dit schot was zo hevig, dat het skelet van Sally B. erdoor in elkaar zakte en ik mij

urenlang moest inspannen om het gevaarte weer op de been te krijgen. In een lokaal café, dat zelf nauwelijks de naam van 'lokaal' verdiende, ruimde ik na afloop van de ook toen weer succesvol verlopen tentoonstelling alles op, wat er van mijn walvis restte. In grote zakken bezorgde ik zijn beenderen poste restante bij de Harvard Universiteit, zoals was afgesproken (want ik ben een man van mijn woord). Intussen was madame al op weg naar Montreal, waar ze in het Windsor-hotel logerend opnieuw grote triomfen zou vieren. De Canadese grens vormde voor mij een onoverkomelijke hindernis of 'barrière', zoals madame zou zeggen. Voor haar golden daarentegen geen grenzen, want ze zag in elke hindernis op haar weg niet een steen des aanstoots maar een springplank of (om het voor de verandering eens minder kermisachtig en meer musisch te formuleren) een dramatische opmaat naar iets hogers. Het laatste wat ik van haar hoorde was, dat ze met haar chamoistas stevig onder haar arm, als in een slechte scène uit *De negerhut van oom Tom*, de Sint-Lawrencerivier was overgestoken door van de ene ijsschots op de andere te springen...

Wacht even... Ik doe het licht aan, meneer. Dan kunt u met eigen ogen zien, hoe ze mij gisteren heeft toegetakeld. De reden kent u nu... 't Is anders wel hard gegaan met de cashewnoten en de drank, zie ik. Overigens sans rancune, hoor. Sans rancune! Nu zeg ik iets tegen u, waarvan ik 30 jaar lang hoopte, dat Sally B. dit tegen mij zou zeggen. Weet u, wat mij opvalt? Als ik een paar woorden Frans spreek, veert u helemaal op. Wat vond u van mijn verhaal? Volgens mij heeft u er ademloos naar geluisterd, meneer, zonder dat u in slaap bent gevallen. Mijn analyse van *Phèdre* en *Athalie* was zeker te simpel voor u en duurde veel te lang, hè? Kon *Hernani* er, wat u betreft, wél mee door? Of heeft u sowieso bezwaren tegen eruditie en geleerd gedoe, voor zover daartussen al enig onderscheid valt te maken? Ik zal uw hoed en overjas even ophalen, meneer, dan laat ik u uit... MB staat er op twee drukknopjes in uw hoed, zijn dat uw initialen? Dat zet mij aan het denken. U bent toch niet de zoon van Sally B., over wie zulke negatieve verhalen in de pers zijn verschenen? Heeft u uw handen net zo los zitten als uw moeder? Waagt u wel eens een gokje op de renbaan en licht u in de vermaardste restaurants van New York de boel op? Zulke vragen zou ik u niet moeten stellen, meneer, maar wat ik u eigenlijk zou willen vragen: bent u soms Maurice Bernhardt? Ach, ik zal u in uw overjas helpen, meneer,

en dan zie ik wel wat ervan komt. Doet u vooral, wat u niet laten kunt. Dat lijkt mij na al die jaren trouwens een beter devies dan 'mas-sa is kassa'. Het ga u goed, meneer, en doe de hartelijke groeten aan uw moeder. Als ze van de Weduwe Cliquot houdt, is de kans groot dat ik haar eens werkelijk heb liefgehad."

IV

Bordeaux, 25-2-1915

Beste Bailey,

Er is veel leed in deze wereld, waarvan het hooggeëerd publiek geen weet heeft. De schimmel tussen de tenen van *Old Joe*, onze olifant, is daarvan een schrijnend voorbeeld. Ik zou dat kunnen aanvullen met de hernia van onze dressuurpaarden, de rotte kiezen van onze tijgers en de steeds terugkerende misère met onze trapezeartisten. Als we te goed voor die lui zijn, verliezen zij hun concentratie. Dan laten zij het fraaiste staaltje van luchtacrobatiek zien, dat wij ooit mochten aanschouwen. Dat zou je tenminste denken, maar wat gebeurt er in werkelijkheid? Al onze artiesten krijgen ouderdomskwalen, omdat zij nog moeilijker van hun werk kunnen scheiden dan wij van hen. Over roestige kooien en naar zwaarmoedigheid neigende clowns zal ik maar zwijgen. Lekkende tenten en plakkend zaagsel in de pistes? Mij hoor je er niet over. Nee, ik wil jou een ander probleem voorleggen. Dat houdt me al een tijdje bezig en ik heb er geen oplossing voor. Misschien kun jij die bedenken?

Je weet, Bailey, dat ik met een vooropgezet doel naar Frankrijk ben gereisd. Aan boord van de *Lily Noah II* heb ik de overtocht betrekkelijk comfortabel kunnen maken. Alleen meende ik in de verste uit-hoek van mijn kajuit een vislucht te bespeuren, die zich niet helemaal liet verjagen. Hoewel ik net als jij een uitgesproken dierenvriend ben, stoorde mij dat zeer. Maar wat heeft mijn ergernis te betekenen tegenover het onbekende leed waarvan ik hierboven melding maakte? Er is trouwens ook heel veel bekend leed: de kranten staan hier vol met nieuws van het front. De lijst met namen van gesneuvelde soldaten, die elke dag in de *France Soir* verschijnt, is langer dan de strook papier die wekelijks uit ons kasregister rolt. Er zijn nu al meer doden in Europa gevallen dan tijdens onze hele burgeroorlog. Je ziet, Bailey,

dat ik zonder enig onderscheid dieren, artiesten, kasregisters en (burger)oorlogen namens jou omarm en vervolgens onder één noemer breng: 'onze' wereld heeft zijn langste tijd gehad en dat benauwt me. Ik weet, dat jij daarover niet wezenlijk anders denkt dan ik.

Op 23 februari 1915, een gedenkwaardige datum (vandaar dat ik het jaar er ook maar bij vermeld), belandde ik in Bordeaux. Een nachtelijke treinreis had mij volkomen uitgeput, maar ik ging toch rechtstreeks naar het ziekenhuis. Ik vroeg naar dokter Denoncé, die mij nog dadelijk te woord kon staan ook. In eindeloos lange gangen vond ik zelfstandig de weg naar zijn spreekkamer. Dat was het enige vertrek in het ziekenhuis, waarvan de ramen niet witgekalkt waren. Hij opende er één van en liet mij een binnenplein zien, waar een kale kastanjeboom in knop stond. Daaraan knoopte hij een filosofische beschouwing over de te verwachten bloei van de Franse staat vast. Hij dacht zeker, dat de oorlog binnenkort voorbij zou zijn. Ik hielp hem niet uit die droom, omdat ik nu eenmaal met een ander doel naar Bordeaux was gekomen. 'Bien sùr' stelde hij een donatie van ons zeer op prijs. 'Mais oui' was ik bij hem aan het goede adres, 'et naturellement' was de besteding van het geld geen enkel probleem, zo wendde hij zich tot mij na het raam zorgvuldig te hebben gesloten. Er lagen hier genoeg oorlogsslachtoffers, allen afkomstig uit de Gironde, te wachten op medische behandeling. Als ik die arme sloebers niet had kunnen zien, dan had ik hen toch zeker wel geroken! Maar hoe afhankelijk hij ook van giften was, nu de inkomsten van staatswege waren gehalveerd, toch diende een donatie aan het ziekenhuis onvoorwaardelijk te zijn. Of ik daarvoor enig begrip kon opbrengen?

Nee, natuurlijk. Maar dat kon ik hem niet recht in zijn gezicht zeggen. Terwijl ik nog naar woorden zocht om het voorwaardelijke karakter van een door ons overwogen donatie uit te drukken, maakte hij het mij in zekere zin gemakkelijk. Waaraan heeft mijn ziekenhuis de eer te danken, vroeg hij mij op de man af, dat het vermaarde duo Barnum & Bailey overweegt 10.000 dollar te storten op het rekeningnummer van alle oorlogsslachtoffers die hier worden behandeld? Ik keek bedremmeld naar de neus van mijn schoenen en wilde hem juist van repliek dienen, toen hij zijn vraag preciseerde. Waarom geeft u dat geld niet aan onze vijanden? ('Les boches' noemde hij die lui.) Ik antwoordde hem expres vaag, maar naar waarheid, dat ik van politiek geen verstand had. Van circussen en rondreizende kermessen weet ik des te meer, zei ik, maar ik wilde 'hic et nunc' niet de gele-

genheid te baat nemen om het zich in tenten afspelende leven van een artillerie te velde te vergelijken met dat van onze artiesten. Dat jij je vaak als een generaal gedraagt, Bailey, die de troepen inspecteert voor een grote finale (zij het niet in terminale zin), kwam toen niet in mij op. Nu wel, zoals je merkt.

Je schrikt misschien van mijn met Frans en Latijn doorspekt relaas? Dokter Denuncé is ook in die laatste taal zo bedreven, dat ik mij achteraf niet onbetuigd wil laten. Voor alle ziektes weet hij wel een Latijnse naam te verzinnen, zelfs als het de amputatie van ledematen betreft. Toen hij merkte, dat ik ongemakkelijk reageerde op zijn vragen en mij opzettelijk dommer hield dan welke August in ons circus ook, besloot hij mij een rondleiding te geven. Hij wilde natuurlijk laten zien, dat onze eventuele donatie goed zou worden besteed. Ik zei nog tegen hem, dat hij beter aandacht aan zijn patiënten kon schenken dan aan mij. "Patientia vincit omnia!" mompelde de geleerde dokter toen (zou hij soms ook doctor in iets wezen?) en ging tot de orde van de dag over. "Dat is alles goed en wel, meneer," merkte ik op, "en geduld is inderdaad een schone zaak, maar om wiens geduld gaat het eigenlijk? Dat van mij overwint niet alles, maar wijkt zo nodig voor een spoedbehandeling van uw patiënten."

"Daar zijn andere dokters voor," gaf hij mij nors te verstaan. Kennelijk had ik toch een gevoelige snaar geraakt, of was hij boos omdat ik 'meneer' tegen hem had gezegd in plaats van 'dokter'. In een doolhof van gangen volgde ik hem op de voet, totdat wij bij een operatiekamer kwamen.

Hier diende zich de beste gelegenheid aan om met mijn verzoek op de proppen te komen. Overal klonk het gekerm van gewonde soldaten, van wie zoveel uitstekende lichaamsdelen waren ingezwachteld, dat ik na de oorlog geen van hen zou kunnen herkennen. Die arme drommels waren in zekere zin al 'opgelapt', voordat zij onder het mes kwamen. Hun afgezette handen, armen en benen lagen bij wijze van 'testimonium paupertatis' van de menselijke soort in een hoek van het vertrek. Daar stond een bak, waarvan de inhoud weliswaar met een groene doek aan het oog onttrokken was, maar niet moeilijk viel te raden. Er bungelde gewoon te veel uit die bak om een vergissing van wie dan ook geloofwaardig voor te stellen. Toen ik vroeg wat het ziekenhuis met al dat menselijk afval deed, keek dokter Denuncé mij bevreemd aan. Bedoelde ik daar de soldaten mee, of wat er anoniem van hen restte? Het dode materiaal bleek meestal te worden ver-

brand en soms, afhankelijk van de gaafheid van een afzonderlijke ledemaat, te worden gebruikt voor medisch onderzoek. Als ik onze donatie nu eens afhankelijk zou stellen van slechts één afgezet been, offerde ik toen, zou u dan bereid zijn dat aan mij af te staan? Zo, het hoge woord was er nu uit. Ik kon gesommeerd worden onmiddellijk het ziekenhuis te verlaten, of een overeenkomst voor het leven hebben gesloten. Dokter Denuncé aarzelde, als de gewetensvolle specialist die hij waarschijnlijk is. In plaats van op de kern van de zaak in te gaan, wierp hij bezwaren van secundair belang op. Hoe had ik gedacht zo'n been te vervoeren? Wat zou ik doen, als ik mij bij de douane moest vervoegen? Had ik dan niets aan te geven? Die laatste vraag beantwoordde ik kort. Een schriftelijke verklaring van zijn kant zou wonderen kunnen verrichten. Waarvoor had ik in hemelsnaam een been nodig, vroeg hij mij vervolgens. Tja, Bailey, daar stond ik weer met mijn mond vol tanden. Om ten toon te stellen, gaf ik hem ten antwoord. Er gaat een huivering door het publiek heen, zo beweerde ik, als het een op sterk water gezet been kan zien alvorens onze grote tent te betreden. Mits de juiste belichting wordt gekozen, roept dat associaties met gevallen trapezeartisten op. Zoiets verhoogt de spanning en komt de voorstelling alleen maar ten goede. Waarom ik de moeite nam om voor de 'greatest show on earth' naar Frankrijk te reizen? Was er niet een been in Amerika te krijgen? Tja, Bailey, daar stond ik voor de zoveelste keer met mijn mond vol tanden. Het gaat mij niet om het been van een onbekende soldaat, maar... Ik maakte mijn zin niet af, waarna dokter Denuncé mij voorging naar zijn spreekkamer.

Onderweg spraken wij geen stom woord met elkaar. Ik was geschokt door alles wat hij mij had laten zien, terwijl hij in stilte alles verwerkte, wat ik tegen hem gezegd had. Zusters van het Rode Kruis en talloze brancardiers versperden ons de weg. Achter elke klapdeur loerde de dood, waarboven ik mij wonderlijk verheven voelde. De autoritaire manier waarop dokter Denuncé mij af en toe terzijde schoof om gillende patiënten op hun veldbed door te laten, nam ik graag voor lief. Mijn tijd was maar al te duidelijk nog niet gekomen. Daaraan ontleende ik de zekerheid, die ik nodig had om later mijn verzoek aan hem toe te lichten. Weer terug in zijn spreekkamer verbrak hij de stilte, of wat voor een ijzige variant daarvan moest doorgaan. Ik kon best een been meekrijgen, voorzien van een certificaat dat de echtheid ervan bevestigde. Maar de naam van de oorspronkelijke eige-

naar diende ikzelf in te vullen. Het kwam er dus niet op aan, van wie dat been in betere dagen was geweest. Deze zienswijze verrastte mij. Ik verzoek je dan ook, Bailey, mij zo spoedig mogelijk te laten weten, hoe ik deze zaak moet afhandelen. Het hangt met andere woorden van jou af, of ik met lege handen naar ons vaderland zal terugkeren of niet. Mijns inziens is dezelfde truc elders uit te halen, in Boston bijvoorbeeld, waar genoeg Frans sprekende inwoners zich als vrienden van het circus hebben aangemeld. Dat scheelt ons een donatie van 10.000 dollar! Hoeveel kaartjes moeten wij niet verkopen, alleen al voor ons rariteitenkabinet, om zo'n kapitaal te verdienen? Uit alles blijkt overigens, dat het gemakkelijker is aan een herenbeen te komen dan aan een damesbeen. Dat laatste wensen wij ons aan te schaffen, maar een gladgeschoren mannelijk exemplaar zou ik zeker niet bij voorbaat afwijzen. De wereld wil bedrogen worden, Bailey, en wij zouden daarvan kunnen profiteren. Het nadeel van zo'n handelwijze (want dat is er natuurlijk ook) heeft alles te maken met de juridische rompslomp, die ons nog wel eens lelijk zou kunnen opbreken. Ik wil je niet verhelen, dat ik mij daarover in de spreekkamer van dokter Denuncé reeds ernstig zorgen maakte. Wie zijn handtekening onder bedoeld certificaat zet, dient in geval van bedrog (ik spreek hier ronduit) rekening te houden met rechtsvervolging. Wat zou jij doen, Bailey, als het been van een ander voor het jouwe doorging? De rechter zou jou meteen gelijk geven, als jij staande op twee benen voor hem was verschenen om openlijk jouw beklag te doen!

Wilde ik legaal een overeenkomst sluiten, die volledig aan ons doel beantwoordde, dan moest ik dokter Denuncé vroeg of laat de naam van de vrouw in kwestie noemen. Vanachter zijn brillenglazen staarde hij mij vol verwachting aan. Ik was aan zet, maar vond geen andere opening van ons gesprek dan door hem te verbeteren. Hij had over de oorspronkelijke *eigenaar* gesproken, goed, en naar ik aannam was hij ook bereid een certificaat uit te schrijven, als het om een been van de oorspronkelijke *eigenares* zou gaan. Principieel bestond daartussen immers geen enkel verschil. Had hij de laatste tijd niet het been van een vrouw afgezet? Ik had die vraag nog niet gesteld, of alles werd de goede dokter in één klap duidelijk. Hij stond haastig op, schudde mij hartelijk de hand en raadde mij aan 'met de vrouw in kwestie' contact op te nemen. Zelf wilde hij noch met mij, noch met een 'mogelijke' (dit woord sprak hij op een verachtelijke toon uit) donatie van Barnum & Bailey ook maar iets te maken hebben. Letterlijk

foeterde hij mij uit: "Het is hier geen circus!" Nee, dacht ik toen, maar een beestenboel is het wel. Met de nietszeggende opmerking, dat hij zeker nog iets van mij horen zou, nam ik afscheid van hem. Alleen ploegde ik mij een weg door de ziekenhuisgangen naar buiten, waar het felle zonlicht mij verblindde. De rest van mijn eerste dag in Bordeaux besteedde ik aan het vinden van een tijdelijk onderkomen. Gezien de hoge kosten van mijn zeereis vond ik een bescheiden logement, dat aan een plein ligt. Het is niet duur en biedt mij de gelegenheid om allerlei mensen te observeren.

Tja, Bailey, daar zat ik dan onverrichter zake op een terrasstoel van het voorjaarszonnetje te genieten. De mensen om mij heen, voornamelijk vrouwen, spraken niet zonder angst en hoop over een spoedige beëindiging van de oorlog. Zij noemden die onder elkaar een 'wereldoorlog', hoewel het machtigste land ter wereld er niet aan deelneemt. Toen zij de beroemdste actrice van Frankrijk in hun spraakwerval betrokken,-de Niagarawaterval aan onze kant van de grens maakt minder lawaai-, spitste ik mijn oren. Het was merkwaardig, hoe goed al die mensen op de hoogte waren. Niet alleen wisten zij, dat haar rechterbeen ten gevolge van gangreen moest worden afgezet, maar ook waar ze woonde: aan de hier dichtbij gelegen baai van Arcachon. Eén van hen vertelde, hoe de actrice haar twee kleindochters moed in had gesproken, toen ze naar de operatiekamer werd gereden. Spontaan was ze uitgebarsten in een lied, dat anderen vaak genoeg voor haar ten gehore hadden gebracht. "Allons enfants de la patrie," zong Sarah Bernhardt vanuit haar ligbed op wieltjes. Zo was ze uit het zicht van haar kleinkinderen gerold, nadat ze eerst al haar ringen en armbanden had afgelegd om die door de schilder Georges Clairin te laten belenen. Haar zoon Maurice wenste namelijk een deel van zijn gokschulden af te betalen, voordat zijn moeder onder het mes zou gaan. De familie Bernhardt telt eigenaardige leden in haar midden, vind ik, onder wie de enige zoon van Sarah (heette één van onze tigers vroeger ook niet zo?) niet het minst eigenaardig is. Het lieflijke tafereeltje dat ik jou zojuist schetste, getuigt daarvan: wie beschouwt zijn inmiddels volwassen kleinkinderen nu als zijn eigen kinderen? Simone en Lysiane, zoals haar kleinkinderen heten, worden vaker in gezelschap van hun grootmoeder gesignaleerd dan in dat van andere familieleden. Ongetwijfeld houden zij meer van 'Grand' dan van hun echtgenoot en kinderen. De oorsprong van dit afwijkende gedrag valt te herleiden tot een fout in het voorgeslacht van hun

aller moeder. Vraag me niet welke fout, Bailey, want ik zou het niet weten.

Een andere vrouw vertelde, hoe Sarah Bernhardt onlangs in *Le procès de Jeanne d'Arc* van Émile Moreau was opgetreden. Op de vraag van één van haar beulen: "Hoe oud ben je?" antwoordde ze zonder blikken of blozen: "Negentien jaar!" Nu zou je verwachten, Bailey, dat het publiek haar wel wat aan de jonge kant zou vinden, dat wil zeggen te oud om zo'n rol te spelen. Maar niets daarvan. Ze speelde haar rol met zoveel overtuiging, dat het publiek in plaats van afkeurend te gniffelen haar juist een staande ovatie bracht! Begrijp jij dat nou? Stel je voor, dat onze oude Joe (niet de olifant, maar de voorman van de Vincenzo's) aan een rekje in de ene nok van ons circus hangt. Hij buigt zijn stramme benen haaks op de rekstok om met zijn armen recht naar beneden zijn kleinzoon een opzwieper te geven naar de andere nok. Wie ontvangt er na een geslaagde luchtlanding dan applaus? De kleine Vincenzo, niet zijn grootvader die het zwaarste werk heeft verricht! Oude Joe kan dus nog veel van Sarah Bernhardt leren. Wat kan die vrouw toch met haar leeftijd koketteren! In een toneelstuk dat *Attila*¹³ heet, spreekt ze de zinsnede uit: "Pour réparer des ans d'irréparable outrage..." Wat hier nodig herstel behoeft, zijn niet de zichtbare gevolgen van het oorlogsgeweld, evenmin de onuitwisbare sporen van de ouderdom. Het is, enigszins cryptisch uitgedrukt, de smaad van het niet kunnen versmaden van de volksgunst. Soms gaat een dergelijke smaad met jaloezie gepaard. Zo heeft Sarah Bernhardt zich jaren geleden over haar veel jongere beroemde tijdgenoot, Elisabeth Duncan, zeer laatdunkend uitgelaten. Quasi argeloos vroeg ze zich toen af: "Maar lééft die oude vrouw dan nog?" Nee, dan gaan oude kerels, zoals wij, heel wat beter met hun leeftijd om. Wij staan niet in de publieke belangstelling, althans niet meer in de schijnwerpers. Dit stel ik zo objectief mogelijk vast, al moet jij, Bailey, wanneer jij een enkele keer als spreekstalmeester invalt, je hoeden voor hetzelfde euvel als Sarah Bernhardt!

De volgende morgen haastte ik mij opnieuw naar het ziekenhuis, dat op loopafstand van mijn logement ligt. Ditmaal wendde ik voor Sarah Bernhardt, op de tweede dag na haar operatie, een bloemenhulde namens alle Amerikaanse circusartiesten te willen brengen. Ik ging er met lood in de schoenen heen. Weliswaar was de kans klein, dat ik een bekende tegen het lijf zou lopen, maar ik zag er zéér tegen op 'de oorspronkelijke eigenares' (om het nog beter dan dokter Denoncé te

formuleren) onder ogen te komen. Toch voelde ik mij gedwongen haar om een gunst te vragen. Het bleek mij algauw, dat ik niet in het ziekenhuis zelf moest zijn, maar in een belendend paviljoen. Ik hoefde het verplegend personeel, bedolven onder de bloemstukken, slechts te volgen. Dat deed ik met het jou inmiddels bekende zware spul in mijn schoenen; wat ik in mijn handen had, kun je wel raden (maar behalve dat, was het ook oneerlijk zweet). Zo streng als de controle bij de ingang van het ziekenhuis was geweest, -geen bloemist kreeg de gelegenheid om zijn kleurrijke waar persoonlijk aan het ziekbed van Sarah Bernhardt af te leveren-, zo weinig legde men mij daarna in de weg. Nadat ik bij de ingang had verklaard mijn vrouw te willen bezoeken, kon ik voorlopig gaan en staan waar ik wilde. Voor de deur van haar kamer trof ik drie personen aan: Georges Clairin en haar kleindochters, Simone en Lysiane. Zij namen mijn bos rode rozen in ontvangst (dat het nu juist die bloemen waren, zal je niet verbazen). Met een vriendelijk woord van hun kant werd ik verondersteld af te druipen, net als iedereen die zo ver was gekomen. Maar ik voelde er niets voor op een golf van anonieme broeders en zusters mee te deinen naar de uitgang. Dus vroeg ik aan de schilder, of ik een vertegenwoordiger van madame Bernhardt zou kunnen spreken. Dat zijzelf geen mens ontving, zo toonde ik mij één en al begrip, was niet meer dan logisch in de gegeven omstandigheden.

Georges Clairin wierp zich onmiddellijk als zodanig op. Ik had hem eerder in ons goede vaderland ontmoet, maar hij herkende mij natuurlijk niet. Eerst haalden wij gemeenschappelijke herinneringen op, met name aan de Amerikaanse tournee van Sarah Bernhardt in 1910. Daarna stond ik in die koude gang stil bij zijn fameuze portret, waarop ze 'ingénue' is afgebeeld. Ik kan er geen ander woord voor vinden, zo weinig verschil valt er te constateren tussen haar kwijnende pose op een met dikke kussens belegde sofa en de onbekommerde houding van een aan haar voeten liggende Russische wolfshond. Ik vroeg hem, wat ze toch in haar rechterhand hield. Dat heeft mij, sinds ik zijn portret van Sarah Bernhardt voor het eerst zag, altijd geïntrigeerd. Is het een scepter of een kurkentrekker? Ik weet het nog steeds niet, want de schilder keek mij verbaasd aan. "Ik dacht, dat u een vertegenwoordiger van de familie wilde spreken over een belangrijke aangelegenheid," zei hij tamelijk uit de hoogte. Ach, Bailey, ik deug niet voor onderhandelaar. Het zijn altijd anderen die ter zake komen. Jij had beter in mijn plaats kunnen gaan, dan zou je vast en

zeker niet met lege handen teruggekeerd zijn. Ik vrees, dat mijn reis zijn doel grandioos (dat wel) heeft gemist. Zie je, dat ik het zelfs nu, in mijn brief aan jou, moeilijk vind om níet op de zaken vooruit te lopen?

Vervolgens maakte ik de schilder duidelijk, waarover ik hem wilde spreken. Sluw of handig, zo je wilt, maakte ik gebruik van de informatie die ik gisteren (niet) voor niets op het terras voor mijn logement had gekregen. Tja, Bailey, ik ben nu eenmaal op de penning en geloof niet in het toeval. Als de familie in financiële moeilijkheden verkeerde, zei ik zo tactvol mogelijk, was een donatie van Barnum & Bailey ten bedrage van 10.000 dollar vast welkom. Er was echter één voorwaarde aan verbonden. Madame Bernhardt moest aan ons, apart met het circus mee rondreizende, rariteitenkabinet haar rechterbeen afstaan, dat niet slechts de koestering van gulle gevers als Barnum & Bailey verdiende. Ik was nog niet uitgesproken, of de schilder barstte in lachen uit. Kennelijk was de spanning van de operatie en alles wat daarop gewoonlijk volgt hem te veel geworden. Hij vond het zo'n gek voorstel, dat hij wel een poging wilde wagen om het aan het hoofd van de familie voor te leggen. "Doet u dat," raadde ik hem dringend aan, "in het ergste geval vrolijkt u madame Bernhardt er zéér mee op!" De deur van haar kamer ging open. De schilder draaide zich om. "In het érgste geval?" vroeg hij mij hoofdschuddend. Daarna deed hij de deur achter zich dicht, maar ik ving nog juist een glimp van haar draagstoel op. Zo'n kil attribuut maakte mij op slag de hele situatie duidelijk, misschien nog wel meer dan wanneer ik Sarah Bernhardt in levenden lijve had mogen aanschouwen. Even later was hij alweer terug. Ik had nog niet eens de gelegenheid gehad om mij met Simone en Lysiane te verstaan. "Geen sprake van!" zei hij, en opdat zijn antwoord niets aan duidelijkheid te wensen over zou laten, herhaalde hij in het Engels: "Out of the question!" Met een buiging nam ik daarop afscheid van hun drieën, plukte in het voorbijgaan één rode roos uit mijn voormalige boeket en stak die in het knoopsgat van mijn overjas. Als een mannelijke tegenhanger van Marguerite Gauthier, dat wil zeggen gelauwerd als *l'homme aux roses*, verliet ik het ziekenhuis. Beschaamd en tegelijkertijd opgelucht, liep ik naar mijn logement terug.

Tja, Bailey, en daar begon het gepieker. Zo realistisch als mijn aanpak van het probleem tot dusver was geweest, zo fantastisch bedacht ik er nu de ene na de andere oplossing voor. Ik wilde mijn tijd goed

besteden, maar wist niet hoe. Gek dreigde ik daarvan te worden. Moest ik teruggaan naar dokter Denuncé en hem meer geld bieden dan ooit tevoren? "Out of the question!" Die dokter is net zo onkreukbaar als zijn kraakhelder gesteven jasje. Moest ik 's nachts in het ziekenhuis inbreken en in de buurt van de verbrandingsoven naar een damesbeen gaan snuffelen? Er zouden daar wel genoeg bakken staan, waarvan de onwelriekende inhoud mij bij voorbaat tegenstond. Ik was bereid desnoods haar linkerbeen voor de poorten van de hel weg te slepen. Maar hoe groot was de kans dat ik tussen vervuild verbandgaas, aan flarden geknipte uniformen en bloederige ledematen het pièce de résistance zou vinden? Nihil! Moest ik soms een ploeg arbeiders inhuren met hetzelfde doel voor ogen? Door dat te doen zou ik chantabel worden, indien ik na afloop al met zekerheid over het juiste been zou beschikken. Langzaam maar zeker kwam ik tot de conclusie, dat een van het menselijk lichaam gescheiden orgaan of ledemaat *nooit* door wie dan ook kan worden aangemerkt als iets wat daarmee onlosmakelijk verbonden is geweest. Het ontleent zijn eigendomsrecht niet zozeer aan zichzelf, als wel aan zijn natuurlijke omgeving. Toen ik dat eenmaal bedacht had, werd ik pas echt gek. Stel je de implicaties van zo'n theorie voor, Bailey! Gespist op juridische consequenties bezag ik onze onderneming uitsluitend in het licht van het eigendomsrecht. Verander dat begrip in identiteit en je hebt de poppen aan het dansen. De hechtste banden tussen de leden van een gezin kunnen niet verhinderen, dat wie aan het hoofd daarvan staat (om maar eens iets afzetbaars te noemen) zijn identiteit ontleent aan zijn nek, dat wil zeggen zijn eigen vrouw, of aan zijn armen en benen, dat wil zeggen hun beider kinderen. En dan heb ik mij nog zwak uitgedrukt, want zo'n bewustwordingsproces wordt er niet door verhinderd, maar juist bevorderd! Als mijn theorie op waarheid berust, dien ik er ernstig aan te twijfelen, of ik wel Barnum ben. Ik kan in elk geval makkelijker bewijzen, dat ik Bailey ben. Dit nu stuit mij zodanig tegen de borst, in weerwil van al het door ons gedeelde lief en leed, dat ik er hard over denk onze samenwerking op te zeggen. Indien ik mijn eigen identiteit niet wil opgeven, zullen Barnum & Bailey ophouden als een onafscheidelijk duo te bestaan. Maar wil ik dat eigenlijk wel? Jij bent de enige, die mij een authentiek antwoord op die vraag kan geven. Doe je dat, dan is het net, alsof ik mijn vraag zelf heb beantwoord.

Misschien hecht ik meer belang aan jouw visie op een zakelijke aan-
gelegenheid dan strikt noodzakelijk is. Weliswaar zie ik er geen been
meer in, maar dat is minder figuurlijk natuurlijk allang in rook opge-
gaan. Onze vriendschap is echt, daaraan twijfel ik niet in het minst en
toch... Het bloed kruipt, waar het niet gaan kan. In de situatie waarin
ik mij nu bevind, is dat zo ongeveer de vreemdste uitdrukking die ik
ken; volledig in tegenspraak ook met zichzelf. Dus zal er wel een kern
van waarheid in zitten. Het wordt nog lastig voor jou, Bailey, mijn
brief te beantwoorden, want elk 'ja' van jouw kant leg ik als een 'nee'
uit. Ik ken jou als geen ander, waardoor jouw eventueel krachtige
ontkenning van mijn theorie al gauw in haar tegendeel omslaat. Je
bent dus gewaarschuwd. Jouw oude maatje is behoorlijk in de war,
dat is een ding dat zeker is. Nooit stond een circustent minder stevig
op zijn houten palen dan ik op mijn benen. Sarah Bernhardt, die in
haar dromen als een parelhoen op en neer wijpt, zou mij er terecht
een verwijt over kunnen maken. Wat een lieflijke zekerheid heeft ze
altijd uitgestraald. Zou dat nu nog zo zijn? Morgen verhuis ik naar de
baai van Arcachon om onze nieuwe verhouding onder ogen te zien.
Zal mijn gepieker op meer dan een scheiding der geesten (dáár bied
ik jou een aantrekkelijk aanknopingspunt voor de beantwoording van
mijn brief) uitlopen? Wie weet, bezorgt het weidse uitzicht over de
baai mij wel een minder enge blik op onze identiteitscrisis. Ja, Bailey,
ónze identiteitscrisis! Aan het rijtje van dieren, artiesten, kasregisters
en (burger)oorlogen valt nog iets toe te voegen, wat ik mijn ergste
vijand niet toewens, laat staan mijn beste vriend. Met Jezus ben ik
geneigd uit te roepen: "Bailey, Bailey, lama sabaktani!" Red mij, of ik
ben een verloren man. Een oorlogsgranaat had mij niet dieper kun-
nen treffen dan de verwickelingen rond het been van Sarah Bern-
hardt. Daarom vraag ik (aan wie laat ik in het midden) begrip voor de
omstandigheid, dat ik de traditionele afsluiting van mijn brieven aan
jou achterwege laat. 'Geheel de jouwe' kan ik onmogelijk over mijn
lippen krijgen. Uit mijn pen vloeit slechts

Phineas T. Barnum

P.S.: Je kunt mij gerust op het oude adres schrijven. Ik zal de eigenaar
van mijn logement in Bordeaux laten weten, wat mijn nieuwe adres
is, en hem verzoeken alle post naar mij door te sturen.

GETUIGENIS VAN EEN ONBESCHAAMD MAN

(ter nagedachtenis aan Dirk van der Eem)

De markt leek wel een binnenzee, waarop de ra van een schip zich tegen de huizenhoge golven aftekende. Wat gewoonlijk onverenigbaar is,-huizen en golven-, vormde toch een zichtbare eenheid, want alles kolkte hier en zocht meer ruimte dan er was. Groteske vervormingen van mijn eigen gezicht, die ik wel eens in een vaas van bergkristal gezien had, grijnsden mij van alle kanten tegen. Er hing een waas voor mijn ogen, zodat ook de deinende mensenmassa zich in niets van de golven onderscheidde. Hoe geruststellend had ik mij kunnen laten meevoeren op het ritme van bewegende lijven! De ene geus stond zo dicht op de andere, dat menige pofbroek het hoorbaar begaf. Volgens de Spaanse mode met baleinen versterkt, kon zo'n onneembare burcht kennelijk niet langer weerstand bieden aan de hoge druk van buitenaf. Bij nader inzien bleek het hier om een luchtkasteel te gaan. Dan hoorde ik een eigenaardig ploffend geluidje, alsof er een harde noot werd gekraakt. Vrouwen die een 'fardegalein' droegen, dat wil zeggen een eveneens met baleinen versterkte onderrok, leken uit hun voegen te barsten, zo weinig ruimte was er ook voor hen om zich te bewegen. Zelf verschool ik mij in het portiek van de enige herberg die onze stad rijk is, omdat ik op een zo groot mogelijke afstand het tafereel voor mij wilde gadeslaan. Zou iemand mij herkennen, dan was ik mijn leven niet zeker.

Meester Cornelissen had het te druk met het geven van aanwijzingen aan de ongelukkigen, die zich op hun knieën om de ra bewogen. Hetzelfde zweepje waarmee hij vroeger zijn leerlingen placht te tuchtigen, gebruikte hij nu om een zekere broeder Hendrik tot een meer aanvaardbare pose te dwingen: de monnik mocht een zijden muts, door zijn spotters als een mijter beschouwd, niet eens recht op zijn hoofd zetten. Meester Cornelissen liet hem het processievaandel met beide handen vasthouden. "Zingen!" brulde hij tegen de monnik, die later een nogal domme novice bleek te zijn, waarna uit negentien kelen het vertrouwde *Te Deum* klonk. De omstandigheden waaronder ik het nu horen moest, leken mij een aanfluiting voor de eer van God. Voor de zoveelste keer knipperde ik met mijn ogen om mijn tranen te bedwingen. Er nestelde zich een kraai op de ra, zag ik plotseling, alsof daarginds op bevel van hogerhand werd voorzien in het gemis van een kraaiennest. Kon de goddelijke voorzienigheid zich niet met een betere zaak bezighouden? Soldaten uit het gevolg van een woest uitziend heerschap, Lumey, naar één van de omstanders mij verzekerde, wierpen touwen over het horizontale gedeelte van de ra, die zij on-

derling met sloopstuijage vergeleken. Een paar vrouwen doopten hun bezems onder de stadspomp: "Asperges me hyssopo!" Met hun wijkwaterkwast deden zij vervolgens zelf, wat zij van de monniken hadden verlangd. Tot een dergelijke inconsequentie of omkering van zaken had ik tot voor kort geen mens in staat geacht. Nu was ik 's morgens in alle vroegte getuige van een schouwspel, dat Jeroen Bosch niet eens had kunnen schilderen. Bestonden er eigenlijk wel woorden voor? Dat vroeg ik mij in stilte af, terwijl het om mij heen gonsde van de stemmen.

'De hartgrondige renversie', met welke woorden meester Cornelissen de huidige situatie typeerde, hield inderdaad een breuk met het verleden in en liet onder velen ook mij niet onberoerd. Zelfs in Brabant was het gerucht doorgedrongen, dat Den Briel was ingenomen door de geuzen. De namen van Lumey en Blois van Treslong waren, anders dan hun gezichten, ook buiten Zeeland bekend. Over het geschonden gelaat van Alva deden sinds 1 april 1572 grapjes de ronde, die ik hier niet zal herhalen. Het voorwerp dat hij op zijn neus droeg, volgens de overlevering draagt hij het niet meer-, had alles te maken met het gezegde waarop ik zo-even zinspeelde. Voor dat voorwerp geldt trouwens hetzelfde als voor de namen van al die hoge heren: zolang ik mij er niets bij voorstellen kan, zijn zulke particuliere bijzonderheden lucht voor mij, 'nomines', dat wil zeggen iets wat volstrekt niet beantwoordt aan de werkelijkheid. De geschonden gezichten van de beelden, die ik vanmorgen in de Sint-Catherinakerk heb gezien, vormen hierop geen uitzondering. In zoverre ik het optreden van de beeldenstormers in mijn oude parochiekerk niet loochenen kan, weiger ik echter te geloven, dat zij met hun vandalisme het wezen van Sint-Catherina hebben aangetast. Er is nog afgezien van wat Willem van Ockham over het wezen van de dingen opmerkt, een schijn van goed en kwaad die mij niet wezenlijk verontrust, omdat zij zich uitsluitend in beelden laat vangen en met de onkenbare werkelijkheid niets gemeen heeft. Maar nu werp ik mij op als een scholasticus, die ik in wezen ook ben, zonder de realiteit op zijn minst onder ogen te zien. Voor wie zich afvraagt waaraan ik mijn besef van goed en kwaad dan wél ontleen, vooringenomen als ik sta tegenover de onkenbare werkelijkheid, zeg ik nu al: aan God, maar dat ontslaat mij geenszins van de verplichting om werkelijkheid en verbeelding zoveel mogelijk met elkaar te verzoenen. Waar dit mij enigszins lukt, voel ik mij verbonden met Erasmus, die zo'n driekwart eeuw geleden dezelfde

school bezocht als ik: het klooster van de Broeders des Gemenen Levens in Den Bosch.

Tot mijn eigen verbazing beschik ik bij alles wat mij overkomt over een gerust hart. Als stoïcijen ben ik een waar natuurtalent, als christen bevrijd van alle onrust. Wie zich ergert aan de onverstoortbaarheid waarmee ik althans mijn beschrijving van de wilde taferelen op de Brielse markt onderbrak, gelieve dit voor ogen te houden. In mijn geest rijgen alle gebeurtenissen zich moeiteloos aaneen, maar onverschrokken, hoe zelfgerust ook, heb ik er niet op gereageerd. Een stoïcijen mag het in zijn pofbroek doen van angst, als hij daaroverheen maar een keurige tabbaard draagt. Tranen zijn hem veroorloofd, mits hij niet in snikken uitbarst. Vanuit deze zienswijze zou het mij vergund zijn aan de lezer duidelijk te maken, hoe en waarom een scholasticus uit Den Bosch in zijn geboorteplaats verzeild was geraakt. Maar dat weiger ik te doen, want als stoïcijen hoef ik hier niet, uit onverschilligheid voor mijn stoïcijense levenshouding, opnieuw een staaltje van lijdzaamheid ten beste te geven: één beschouwing en een paar daaraan toegevoegde inlichtingen over mijn geestesgesteldheid lijken mij voldoende. Met de prior van Groenendaal stel ik mij op het standpunt: 'Van ongestadigheid komen derdedaagse koortsen of vervreemding van God en zichzelf en van de waarheid en alle deugden.'¹⁴ Laat mij dan mijn innerlijke kalmte op de proef mogen stellen door mijn ooggetuigenverslag te vervolgen, alsof er niets is voorgevallen. Dat laatste schrijf ik met de nodige zelfspot op, ter relativering van het feit dat het voor een scholasticus gemakkelijker is zijn kalmte in een Brabants klooster te bewaren dan op de markt van Den Briel. Kan ik hetzelfde ook beweren zonder een diep medelijden met de negentien martelaren van Gorcum te koesteren?* Stempelt mijn onthechting aan de wereld mij soms tot een gevoelloos man? God

* Noot van de uitgever: sommige beschouwingen heeft de schrijver in het hofje en op de logeerkamer van zijn moeder geschreven, onmiddellijk nadat hij van de verschrikkelijke gebeurtenissen in Den Briel op 7, 8 en 9 juli 1572 getuige was geweest. Andere beschouwingen zijn kennelijk van latere datum. Zijn opmerking over de martelaren van Gorcum moet dateren van 9 juli 1572 of later, maar is hier na een beschrijving van de gebeurtenissen op 7 juli 1572 ingevoegd. Het is helaas niet altijd even duidelijk, of de schrijver commentaar levert op iets wat hij kort of lang geleden heeft beleefd. Voor de duivel vormde dit voldoende aanleiding om hem op blz.137 e.v. belachelijk te maken.

mag het weten, maar ik ben vooralsnog geneigd iemand met een licht ontvlambaar temperament een lang leven in de hel toe te wensen of, indien dit nu juist van gevoelloosheid getuigt, in het vooruitzicht te stellen.

Had ik mij, staande in het portiek van de stadsherberg, met gevaar voor eigen leven moeten mengen in het strijdgewoel? Ik heb mij die vraag vaak genoeg gesteld en ben er niettemin het antwoord schuldig op gebleven. In *De navolging van Christus* schrijft Thomas a Kempis: 'Het ware beter uw zonden te schuwen dan de dood te ontwijken.'¹⁵ In deze woorden ligt precies het morele dilemma vervat, waarmee ik toen, op de markt van Den Briel, werd geconfronteerd. Dat ik door mij in de menigte te begeven en het gebeuren moedig van commentaar te voorzien mijn medebroeders de martelaarskroon zou hebben ontnomen, acht ik een loze redenering. Misschien waren zij wel blij met mijn bemoeienis geweest, want ik hoorde één van hen zeggen: "Wat zijn jullie voor volk? In welk land wordt zoiets geduld? Ik heb gereisd door gebieden waar Turken, Saracenen en Moren wonen, en ik heb daar ook in de gevangenis gezeten, maar nergens worden gevangenen zo wreed behandeld als hier. Ik heb daarginds niet één klap in mijn gezicht gekregen. Ach, wij hebben niemand kwaad gedaan, geen armzalige van geest verleid, en toch moeten wij dit alles verdragen. Mooi is dat! Is er dan niemand die ons wil helpen?"¹⁶ Sinds de beeldenstorm werd er door voor- en tegenstanders van de Hervorming veel over zinloos geweld gediscussieerd in kloosters en openbare gelegenheden, waarbij slechts enkele weldenkende mensen doel en middelen van het geweldsmonopolie wisten te onderscheiden. In het noorden van ons land reageerde het volk gewoonlijk met afschuw en onbegrip op de terechtstelling van de graven van Egmond en Hoorne, de ongemeen harde vonnissen van de Raad van Beroerten die in het zuiden op enig begrip konden rekenen, terwijl het omgekeerde het geval was met het optreden van de beeldenstormers en zich 'geuzen' noemende vandalen. Op de markt van Den Briel had ik partij kunnen kiezen, of desnoods zonder partij te kiezen een menselijk gebaar kunnen maken, maar ik aarzelde en liet zodoende een kostbare gelegenheid voorbijgaan. Ik sloeg de kap van mijn mantel neer en wilde juist naar het midden van de markt lopen, toen ik iemand hoorde zeggen: "Rutger, bemoei je er niet mee!" Een vrouwenhand trok mij schielijk de stadsherberg binnen, waarna ik zag aan wie die hand toebehoorde. Het was de enige dochter van mees-

ter Cornelissen, die ik al van jongs af aan kende. "Dag Andrea," zei ik, "waarschijnlijk heb je mij voor een misstap behoed. Wat zich daarbuiten afspeelt, is schandelijk en onze stad onwaardig. Jouw vader regisseert in het openbaar een wanvertoning, maar dat neem ik jou niet kwalijk."

De jonge vrouw staaarde mij met wijd open ogen aan. "Zeg zulke dingen toch niet," zei ze bezorgd en nijdig tegelijk, "want de muren hebben hier oren en alles wat de schout in jouw nadeel kan uitleggen, zal straks ook jou nog de kop kosten." Op de vragende blik in mijn ogen zei ze: "Ja, ik werk hier... Mijn klanten zijn naar buiten gegaan om maar niets van het schouwspel te hoeven missen." Vertrouwelijk sloeg ze een arm om mijn schouders, wat ik niet zonder schroom duldde. "Ben je monnik? Heb je de geloften al afgelegd?"

"Wat zijn dat voor vragen? Nee, Andrea. Dat is te zeggen..., de geloften van armoede en gehoorzaamheid heb ik wel afgelegd, maar die van kuisheid nog niet. Ik ben eergisteren weggestuurd om mij op mijn toekomst te bezinnen. Ik weet niet meer, wat ik worden wil. Misschien één ik al iemand..."

"Ga je naar je ouwe moeder?"

"Je zou met meer respect over mijn moeder kunnen spreken. Of breng je haar soms elke dag een kommetje pap? Tja, als dat zo is, schenk ik jou bij voorbaat vergiffenis."

"Niet elke dag, Rutger. Ach, ik vroeg dat alleen maar, omdat de pastorie bezet is en jij dat moet weten voor het geval je daar onderdak zou willen zoeken. Wij wonen tegenwoordig op de pastorie. Mijn vader is stadspredikant geworden, laat hij jou hier maar niet zien."

"Zo, dus Andries Cornelissen heeft het van kapelaan tot schoolmeester en van schoolmeester tot dominee gebracht. Als dat vooruitgang heten moet... Vertel mij liever, hoe het de laatste zes jaar met jou is gegaan."

"O, ik wimpel constant vrijers af."

"Is dat alles?"

"En ik ben, wat jij wel minder aangenaam zult vinden, nog niet zo lang geleden tot het nieuwe geloof overgegaan."

"Tu quoque, Brute?"

"Ja zeg, ga me nou niet een beetje in het Latijn staan sarren. Vertaal liever voor mij, wat Lumey buiten tegen de monniken zegt."

Door de dunne glas-in-lood-ramen drongen inderdaad geluiden van buiten door. "Surgite, domini!" brulde Lumey, die was afgestegen van

zijn paard, terwijl hij met zijn vuist een dreigende beweging maakte in de richting van de nog steeds neergeknielde monniken. Maar in plaats van op te staan smeekte één van hen herhaaldelijk om hulp van Onze Lieve Vrouw van Smarten: "Heer God, wij bidden U, laat nu en in het uur van onze dood de gloriejke maagd Maria, Uw moeder, krachtens Uw goedertierenheid voor ons ten beste spreken, zij wier allerheiligste ziel in het uur van Uw gezegend lijden werd doorstoken door een zwaard van smart. Ontferm U over ons, Gij die leeft en heerst in de eeuwen der eeuwen. Amen."¹⁶ Ik had de woorden van Lumey nog niet voor Andrea vertaald, of zijn adjudant liep met een opgeheven zwaard naar de luid biddende monnik toe en, woord voor woord het gebed met hem meebiddend, wachtte hij net zolang tot dat deze op het punt stond 'doorstoken' te zeggen. Op hetzelfde ogenblik stak hij de monnik door diens rechterarm, wat hem op een goedkeurend knikje van Lumey kwam te staan. Om de gevolgen van zijn wandaad scheen geen mens zich te bekommeren. Tegelijk sloeg de torenklok van de Sint-Catherinakerk het hele uur. Alsof werkelijk hun laatste uur was aangebroken, beval de adjudant van Lumey stropen om de nek van de monniken te leggen. Ladders werden tegen de ra gezet, zodat er geen praktische belemmeringen meer waren om de joelende menigte op datgene te onthalen, waarvoor zij gretig was komen opdagen. Een geus, met een beulskap op, gaf blijk van dezelfde omgekeerd vrome praktijken als de adjudant van Lumey door luid te roepen: "Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen." Hoe Bijbelvast was dit volkje, dat zich nochtans niets gelegen liet liggen aan de historische context, waarbinnen deze woorden voor het eerst geklonken hadden. "Slaafke, wat zul jij straks lekker aan de galg bungelen!" schreeuwde een vrouw uit de menigte tegen één van de monniken, die de geuzen dwongen een ladder op te klimmen. "Ego te absolvo!" zei de monnik zich half omkerend, terwijl hij de vrouw vanuit de hoogte zegende. "Laat die arme stakker toch vrij," snikte een ander haast stikkend van het lachen, "zien jullie dan niet, dat hij het al moeilijk genoeg heeft?" Zogenaamd van diep medelijden vervuld, schudden weer anderen hun hoofd.

Een pandemonium van vals pathos, waar het ogenschijnlijk het inlevingsvermogen in paapse superstitiën betrof, en van ongeveinsde haat tegen de negentien monniken maakte zich nu van de menigte meester. "Melis, Melis" scandeerde een koor van uitzinnige burgers, de hemelse teerspijze versmadend voor wat die in de ogen van hun

rooms-katholieke medeburgers gebleven was. "Aan het kruis met die bakkersknechten!" Meester Cornelissen dirigeerde het koor met zijn zweepje en baande zich toen een weg naar Lumey. "Graaf, verlos dit stelletje godvreterers niet al te gauw uit hun lijden," smeekte hij. Lumey steeg weer te paard en wendde zich tot de menigte, die hij tot stilte maande. "Jullie voorganger heeft mij gevraagd dit stelletje godvreterers niet uit hun lijden te verlossen. Ik zou op zijn vriendelijk verzoek kunnen antwoorden: "Dat komt voor de bakker!" maar ik ben bang dat mijn woorden aanleiding zullen geven tot allerlei misverstanden. Daarom zal ik het antwoord anders formuleren. Wat doen de papen met Melis? Nou, wie het weet mag het zeggen... Ik hoor niets?" Met de rechterhand achter zijn oor wachtte hij geduldig een reactie uit de menigte af. Het leek wel, of hij een weerspanning leger uitdaagde om alsnog tot de aanval over te gaan. Dat het er niet van kwam, kan gelegen hebben aan zijn dreigende houding of aan de Franse tongval, waarmee hij eerst aarzelend zijn woorden proefde alvorens die uit te spreken. "Goed, dan zal ikzelf het antwoord wel geven. Melis sluiten zij op in een monstrans, ja een mónstrans, maar daar wil ik niets mee te maken hebben. Ter aanbidding stallen die papen het hele zaakje boven een tabernakel uit, waarna andere afgodendienaars Melis met een bezoek komen vereren. Wat zal ik dus doen met de negentien godvreterers? Precies hetzelfde: ik sluit hen in de stadsgevangenis van Den Briel op, maar ik weiger mij te verlagen tot hun niveau. Niet ik zal hun daarom een bezoek brengen, maar zij mij. Vanmiddag om drie uur zal ik al deze godvre...zende lieden een warm onthaal bereiden in de schepenkamer van het stadhuis. In een openbare zitting zullen zij voor hun misdaden terechtstaan. En nu: opgedonderd!" Het onverwachte slot van zijn rede ging met veel duwen en trekken van zijn soldaten gepaard, waarna de menigte zich verspreidde.

Ik trok mij haastig van het venster terug, deed de kap van mijn mantel over mijn hoofd en nam afscheid van Andrea. "Voordat de klanten weer beslag op jou leggen," zei ik tegen haar, "wil ik jou uit de grond van mijn hart bedanken, Andrea. Waarschijnlijk heb je mijn leven gered!" Als de typische scholasticus die ik ben, kon ik niet nalaten hieraan toe te voegen: "Ken je het *Rechtsboek van Den Briel*? Nee? Daarin stelt een zekere Jan Matthijsen tot zijn genoegen vast, dat de Brielse pijnbank alleen voor 'ontheemden en vreemdelingen' bedoeld schijnt te zijn. Een vreemdeling ben ik niet, Andrea, en toch... Indien

ik Jan Matthijsen op zijn woord geloven moet, ben ik als ontheemde rijp voor de slachtbank. Vroeger dacht ik dat het nooit zo'n vaart met mij zou lopen, maar na vanmorgen ben ik daar allerminst zeker van." Misschien sprak ik ook wel zo vertrouwelijk met haar om mijn meerderheid tegenover een dienstertje te bewijzen. Hoogmoedig ben ik niet, nederig nog minder. Wat Andrea mij vervolgens toefluisterde, durf ik hier niet op te schrijven. Gelukkig had ik mijn hoofd voldoende bedekt om te voorkomen, dat ze mij rood zag aanlopen. Ergernis en schaamte verdreven mij van de plek des onheils, die zich ook wel eens zou kunnen uitstrekken over het Hoofd, de enige pier in onze haven, waar Andrea mij morgenavond om acht uur hoopte te ontmoeten. Nog eenmaal draaide ik mij noodgedwongen naar haar om, doordat een slijp van mijn mantel achter de deur van de stadsherberg was blijven haken, en toen stond ik weer buiten.

Omringd door soldaten van Lumey, werden de negentien monniken naar de stadsgevangenis gebracht. Ik zag hun halfnaakte lijven glimmen van het zweet, de striemen om hun hals rood opgloeien in de zon en, alsof dat nog niet erg genoeg was, bloed en etter gutsen uit hun wonden. Later hoorde ik, dat zij al tien dagen lang vóór hun komst naar Den Briel waren mishandeld in Gorcum en Dordrecht. Onderdeks waren zij die morgen op een mosselschip vanuit Dordrecht in de haven van Den Briel aangekomen en daar door Lumey en zijn soldaten verwelkomd. Op het Meeuwenveld, waar ook al een galg was opgericht, hadden zij een voorproefje gekregen van wat hun later op de markt te wachten stond. Rakelings liep ik langs één van hen, die ik op slag herkende: het was Lenaart Veghel uit Den Bosch. In de vastentijd was hij vaak uit Gorcum overgekomen om ons, wijdelingen, geestelijk voor te bereiden op Pasen. Als een boeteprediker had hij zijn vermaningen over onze hoofden uitgestort en mij persoonlijk moed in gesproken. "Houd vol, eerwaarde!" siste ik hem in het voorbijgaan toe, "niet iedereen is u vijandig gezind!" Vanuit een andere wereld staarden zijn ogen mij aan. "Rutger..., ben jij het?" Hij mompelde strak voor zich uitkijkend nog iets onverstaanbaars, waaruit zijn roerende zorg voor mijn welzijn zou kunnen blijken, en drukte mij toen ongemerkt een brief in handen. Om niet op te vallen liet ik mijn mantel een golvende beweging maken, die mijn woorden over de onverenigbaarheid van wat toch een zichtbare eenheid vormde, scheen te onderstrepen. IJlings maakte ik mij uit de voeten. Met mijn rug naar de stompe toren van de Sint-Catherinakerk liep ik door

nauwe straatjes naar het hofje, waar mijn moeder woonde. Wat voor reden had ik om mij op ons weerzien te verheugen? Zij was doodziek en ik om allerlei redenen ziek van ellende. De wereld mag dan een tranendal zijn om ons, gekortwiekte engelen, des te heviger naar de hemelse vreugde te doen verlangen, toch snak ik soms naar iets daartussenin: een berg van zaligheid!

Pas toen ik de klopper op de deur van haar woning liet vallen, durfde ik de verzegelde brief van Lenaart Veghel te bekijken. Ik zag er niets bijzonders aan en stak hem weg onder mijn wambuis. Omdat niemand opendeed, drukte ik de klink van de deur voorzichtig naar beneden en verschaftte mij zodoende toegang tot een woning, die nooit mijn ouderlijk huis was geweest. Ik kwam in een kleine kamer terecht, waar ik na zes jaar mijn moeder terugvond. Oud en rimpelig zat ze in een schommelstoel voor haar alkoof, totaal onkundig van wat er zich in onze stad had afgespeeld. Zo goed en zo kwaad als dat ging, stelde ik haar daarvan op de hoogte, maar alles scheen haar minder te interesseren dan de reden van mijn onverwachte thuiskomst. Kon ik haar in dit opzicht wel geruststellen? Om tijd te winnen vertelde ik haar over mijn zwerftochten door Den Bosch, waar ik graag van de Hof van Zevenbergen naar het Refugiehuisje op de markt wandelde en mij door smalle steegjes als Achter de Wereld en het Hellegat heen wurmde, waarvan de eigenaardige symboliek haar geenszins ontging. "Ontvlucht je het klooster niet, jongen?" vroeg ze mij, waarna ik haar vertelde over mijn veelvuldige bezoeken aan de Sint-Jan. En weer stelde ze mij dezelfde vraag. Dus weidde ik toen maar over een mystieke ervaring uit, die mij eens in deze gotische kathedraal had overweldigd. Ik keek naar een gebrandschilderd raam, zo vertelde ik haar, waarop Sint-Jan zelf was afgebeeld. Samen met Maria stond hij meer dan levensgroot onder het kruis, waarop alleen de doorboorde voeten van Jezus zichtbaar waren. Een adelaar nam juist een hoge vlucht boven Golgotha. Dwars door de scharlaken mantel van Sint-Jan viel het zonlicht schuin de kathedraal binnen, waardoor ik even de sensatie had het rouwende tweetal van alle kanten te kunnen bekijken. Elk tijdsbesef had mij verlaten en, zoals mijn toekomst en verleden zich in een oneindig heden leken af te spelen, kon ik, zonder dat het onderscheid tussen de hoge ruimte binnen en buiten de kathedraal er ook maar iets toe deed, mij concentreren op wat ik zag: een fel verlichte toegangspoort, waardoor ik aan twee kanten rechtstreeks de hemel in had kunnen lopen. Toen die laatste

gedachte in mij opkwam, zo gaf ik aan mijn moeder te kennen, was mijn mystieke ervaring alweer voorbij. Ach, misschien was zo'n bevlieging wel niet meer dan een lokale sensatie geweest. Treurig gestemd had ik de kathedraal verlaten en mij in het aardse gewoel van boeren, burgers en buitenlui gestort.

Zo ik meende mijn moeder te kunnen misleiden door het Hellegat in te wisselen voor de hemelpoort, bedroog ik alleen mijzelf. Voor de derde keer vroeg ze mij onomwonden, of ik het klooster was ontvlucht. Er viel niet aan te ontkomen, ik moest haar wel van replek dienen, en toen biechtte ik haar eindelijk de ware reden van mijn komst op. Stil en vol aandacht liet ze mij over mijn leven in het Bossche klooster vertellen, mijn driemaal daagse gang naar de kapel, de inspirerende vroomheid van Geert Grote, het koorgebed dat ter compensatie van mijn nachtelijke eenzaamheid diende (hoewel ik mij nooit van God verlaten heb gevoeld), en de theologische handboeken waaruit ik wijsheid putte. Hoog prees ik in haar bijzijn *De docta ignorantia* van Nicolaas van Cusa. "U en ik," zei ik tegen haar, "doen in geleerde onwetendheid niet voor elkaar onder, lieve moeder, dus kunnen wij ons volkomen gelijkwaardig vermeien in de pracht van zijn verbeelding. Welnu, zoals man, vrouw en kind in ons gezin een hechte drie-eenheid vormden, hoe tegenstrijdig hun belangen soms ook waren, vormt de 'coincidentia oppositorum' een kernbegrip in de leer van Nicolaas van Cusa. Schrik maar niet van die Latijnse woorden, lieve moeder, want daarmee bedoelt onze geleerde schrijver slechts het samenvallen van alles wat tegengesteld aan elkaar is. Dat lijkt wel raar, maar is het niet. Is de dood niet een overgang naar een beter leven en als zodanig met een geboorte vergelijkbaar? In plaats van tegenstellingen te benadrukken, zouden wij er goed aan doen onze eenheid te bewaren. In de vorige eeuw werd de Grieks-orthodoxe Kerk onder leiding van Nicolaas van Cusa herenigd met de Kerk van Rome. Als zijn visie (die niet wezenlijk van mijn visioen in de Sint-Jan verschilt) was overgenomen door de opvolgers van Paus Eugenius IV, zou de Hervorming nooit tot een scheuring onder christenen hebben geleid. Maar de enige die zijn visie overnam en verder ontwikkelde, is Erasmus van Rotterdam geweest. In zijn *Hyperaspistes*, dat ik vrij zou willen vertalen met 'slangenkuil', zegt hij: 'Fero igitur hanc Ecclesiam, donec videro meliorem' en zo denk ik er ook over. Wees maar gerust, lieve moeder, want hoeveel listige slangen de Kerk van Rome ook belagen, uw zoon zegt het Erasmus na. Er zijn tegenwoordig veel theo-

logen die niet deugen,-lutheranen, zwinglianen en calvinisten-, en 'daarom blijf ik trouw aan de Kerk, totdat ik iets beters zie opdemen'. Dat 'beters' zit hem overigens niet in het vergelijkend taalonderzoek, dat vooraanstaande geleerden tot vervelens toe in ons klooster verrichten. Zij beschuldigen Erasmus ten onrechte van nieuwlichterij, omdat hij het 'Woord' van God niet met 'Verbum' maar met 'Sermo' uit het Grieks vertaalde. In werkelijkheid ontleende Erasmus zijn vertaling van 'Logos' aan Tertullianus.¹⁷ Erasmus was dus geen nieuwlichter, maar een degelijke, ouderwetse vertaler. Door zijn kritische houding tegenover het dogma, waartegenover zijn onvoorwaardelijk geloof in de paus als plaatsbekleder van Christus op aarde stond, gold hij als verdacht. In ons klooster was mijn positie niet anders, al gaat elke vergelijking met hem mank. Daarin is een andere moeilijkheid gelegen, lieve moeder, want nederigheid is niet mijn grootste deugd. Herhaaldelijk is mij voorgehouden, wat Thomas a Kempis van zijn volgelingen vraagt: "Zoek altijd de laagste plaats en wil ieders mindere zijn."¹⁵ Ja, tegenover Erasmus erken ik volmondig mijn minderheid, maar tegenover de gardiaan van ons klooster? Op het feest van Sint-Blasius, dat wil zeggen op 3 februari van dit jaar, heb ik hem en een kerkelijk gebruik waarvan hij zich een groot voorstander toonde, belachelijk gemaakt. De gardiaan stond midden op het altaar met twee gekruiste kaarsen in zijn handen om ons de Blasiuszegen te geven, die natuurlijk net zomin tegen keelziektes helpt als een novene tot Sint-Rochus tegen de pest. Ik moet bekennen, lieve moeder, dat ik die zegen wel een keer of acht ben gaan halen, voordat de gardiaan mij in de gaten kreeg. Ten aanhoren van iedereen stuurde hij mij naar mijn cel terug, waar ik mijn zonde moest overdenken, maar desondanks mijn vrome waagstuk niet berouwde. Daarna ontstonden weer andere moeilijkheden, ten gevolge waarvan ik twee dagen geleden voor een gedwongen periode van bezinning uit het klooster ben weggestuurd."

Terwijl ik zo vertrouwelijk met mijn moeder sprak, ging ze af en toe verzitten. Haar stoel begon ineens te schommelen, wanneer ik het in haar ogen al te bont had gemaakt. Dan hield ik haar handen vast en kwam ze tot rust. "Je hebt mij vast nog niet alles verteld, jongen!" zei ze, toen ik was uitgesproken voor de allereerste keer en haar kussens nog eens flink had opgeklopt. Uit *Psalm 12* haalde ze vervolgens deze beginregels aan: "Heer, sta ons bij! Want niemand is betrouwbaar, er is geen eerlijkheid onder de mensen meer. Zij spreken leugens, ieder

tot zijn naaste, met sluwe lippen en gespleten hart." Ik schrok niet weinig van haar woorden, die mij eerder aan de Brielse markt of de slangenkul van Erasmus deden denken (zoveel verschil bestaat er niet tussen een gespleten hart en een V-vormige tong) dan aan mijn Bossche klooster of het hofje van mijn moeder. "Wat bedoelt u?" stamelde ik zenuwachtig. "Voor geus deug ik niet en een Judas ben ik evenmin. Alles wat ik u verteld heb, is waar. Zeg mij toch, waarin ik te kort ben geschoten!" Toen wees ze mij op een spreuk, die op een houten bord aan de wand van haar kamer hing. Haastig keek ik in het rond, of mij nog meer van dit soort verrassingen te wachten stond, maar dat was niet het geval. Ik las hardop: "De meest verheven en nuttige lering is deze: zichzelf waarlijk te kennen en tegelijkertijd te verachten. Aldus spreekt Thomas a Kempis in *De navolging van Christus* tot zijn getrouwe schare."¹⁵ Meteen gingen mijn haren recht overeind staan, ten teken dat deze woorden mij diep hadden geraakt. Wind je toch niet op, dacht ik bij mezelf, terwijl ik al bezig was de juistheid van Thomas a Kempis' stelling te ontkennen. Het kan toch niet zo zijn, hield ik mijn moeder voor, dat de mens enerzijds is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis en anderzijds een laaghartig creatuur voorstelt, ten prooi aan eigen en andermans minachting. Onwaardig is de mens altijd, maar nooit nietswaardig. Expres gebruikte ik het woord 'minachting' om de nog negatievere betekenis van 'verachting' te verdoezelen. "Beide is waar, jongen!" zei mijn moeder, "en dat zou jij als geen ander moeten weten. Heb je mij niet verteld, hoe veel van wat op het eerste gezicht een tegenstelling vormt, zich bij nader inzien voordoet als een eenheid? Ik kan dat uit eigen ervaring wel beamen." Verslagen keek ik mijn moeder aan: hoe was het mogelijk dat iemand die in theologische disputen met zijn ordegenoten zelden of nooit het onderspit hoefde te delven, nu openlijk zijn ongelijk moest bekennen? Hoewel ik haar niet durfde te vragen, of en waarom ze zichzelf verachtte, was er gaandeweg een sfeer van intimiteit tussen ons gerezen. "Veracht u mij, omdat ik niet de waarheid spreek?" vroeg ik haar. Op haar stilzwijgen reageerde ik met een aanvullende vraag: "Of moet ik mijzelf verachten, omdat ik niet de *volle* waarheid heb gesproken?" Dat laatste bleek de bedoeling te zijn, zoals ik uit een instemmend knikje van haar kon opmaken. Toen voelde ik mij gedwongen haar over de drie geloftes van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid te vertellen, waarvan ik de laatste niet had afgelegd. "Het celibaat valt mij zwaar, moeder. Ik ben be-

reid huis en haard te verlaten, zoals ik zes jaar geleden voor de eerste keer deed. Het kost mij geen enkele moeite mijn kruis in figuurlijke zin op te pakken..." Hier zweeg ik even om indirect de letterlijke betekenis van mijn woorden tot haar te laten doordringen. "Maar ik vraag mij af, of ik mijn roeping wel kan en mag volgen door het celibaat slechts ten dele te onderhouden. Nooit zal ik een vrouw bekenen, dus dat is de moeilijkheid niet. Nee, die is veeleer gelegen in de onthouding van elk genot. Mag een man zijn zaad verspillen, alsof het de natuurlijkste zaak ter wereld is? Er zijn zoveel lichamelijke verrichtingen, waaraan een mens zich op straffe van de dood niet kan onttrekken: eten en drinken zijn daarvan een voorbeeld. Er staat in de Bijbel niets over wat ik bedoel. Natuurlijk mag een man de vrouw van een ander niet begeren. Dat kan een kind, of zelfs de ongeboren vrucht in de schoot van een overspelige vrouw nog begrijpen. Maar omvat het kwaad, dat in *Genesis:38* aan Onan wordt toegeschreven, niet méér dan dat hij het leviraatshuwelijk met Tamar, de zus van zijn overleden broer, weigerde te voltrekken? Ook hij verspilde zijn kostbare zaad, doordat hij haar te vroeg van zich afduwde. Volgt daaruit, dat mijn begeerte zondig is? Als u ja zegt of knikt, want zo spraakzaam als ik, bent u tot nu toe niet geweest, moet ik mij wel als een groot zondaar beschouwen. Dan deug ik niet als man en is het priesterschap voor mij zeker niet weggelegd." Met een schuin oog keek ik naar mijn moeder, nieuwsgierig naar het minste teken van medeleven. In dit vertrek zou over mijn toekomst worden beslist. Ik hing bij wijze van spreken aan haar lippen, maar ze zei niets. Had ik de intimiteit, die van nature tussen moeder en zoon heerst, niet te ver doorgedreven? Zou Sint-Augustinus ooit zo vrijmoedig met zijn moeder Monica hebben gesproken? Deze gedachten spookten door mijn hoofd, toen ik een vreselijke ontdekking deed. Met open mond keek mijn moeder mij aan, maar geen verbazing of afkeuring tekende zich op haar gezicht af. Naar ik moest vrezen, verleende iets sinisters het een vredige uitdrukking. Nu pas viel mij op, hoe roerloos alles hier op zijn plaats lag, stond of hing: de bijbel van Willem Vorsterman op een plankje, het portret van mijn vader naast het houten bord, onze drinkbekers op een tafeltje, de gordijnen aan hun roede en een afgewassen kommetje aan hetzelfde rek, als waaraan ik bij mijn binnenkomst mijn mantel had opgehangen. Zou Andrea dat lege kommetje mee naar huis nemen, wanneer ze (niet elke dag) een vol exemplaar kwam brengen? Hoe stil hing Christus aan het kruis, dat

op zijn beurt boven de schouw hing. Tranen sprongen mij in de ogen, toen ik een Weesgegroet bad en hardop de woorden 'nu en in het uur van onze dood' uitsprak. Nooit eerder had ik mij gerealiseerd, dat in dit gebed de dood van mijn moeder en mij aan de orde werd gesteld. Bij het overdenken van die woorden was ik mij tot nu toe alléén van de sterfelijkheid van alle mensen bewust geweest, het slot van een pijnlijk levensproces, dat onderlinge solidariteit onontkoombaar maakt en als zodanig voldoende reden biedt om van 'onze' dood te spreken. Ach, ik was nog zo jong toen mijn vader stierf, dat zijn dood tegelijkertijd een abstractie en de zegenrijke ontkenning van een tragische gebeurtenis inhield, waardig om herdacht te worden aan het begin van het gebed dat Jezus ons zelf geleerd heeft.

Ineens begon de stoel weer te schommelen en sloeg mijn moeder haar ogen op. Ze mompelde iets wat ik niet verstond, waarna ik haar ter ruste legde in haar alkoof. "Het spijt me, jongen, dat jij getuige van mijn zwakte moest zijn," zei ze met een ondertoon van verachting in haar stem, alsof ziekte en persoonlijke verantwoordelijkheid voor haar lichamelijk welzijn nooit eens haaks op elkaar mochten staan. "Jouw oude moeder voelt zich niet alleen krank en door haar ziekte diep gekrenkt, maar ook héél erg gesterkt door jouw aanwezigheid. Blijf zo lang je wilt, jongen. Hierboven is een logeerkamer, waar je de nacht kunt doorbrengen. In de keuken kun je eten halen uit onze gemeenschappelijke proviandkast. In de onderste lade liggen dikke vetkaarsen, die je kunt aansteken aan een waskaars waarvan ik het vlammetje altijd brandend houd voor het beeld van ons Heilig Hart. Bij het licht daarvan kun je vanavond nog wat lezen, als je wilt. Denk maar niet, dat ik niets van de reden van jouw thuiskomst begrijp. Zo lichtzinnig als de priesters hier in Den Briel zijn, met uitzondering van de monniken die jij vanochtend op de markt gezien hebt, zo scrupuleus ben jij. Het celibaat is geen plicht maar een opgave, jongen. Het is er net zo mee gesteld, als met een moeilijke wiskundesom. Kun je die niet maken, dan hoef je nog geen hekel aan wiskunde te krijgen. Integendeel, oefening baart kunst en jijzelf bepaalt de moeilijkheidsgraad van alles, waartoe jouw eigen geest jou in staat stelt. Dat hoeft heus niet 'alles' te zijn, je kunt ook met minder genoegen nemen. Volmaaktheid is alleen aan heiligen gegeven. Jij en ik zijn arme zondaars, die ons gelukkig mogen prijzen, omdat wij ons van onze onvolmaaktheid bewust zijn. Zoals de ouderdom met gebreken komt, hoort het celibaat bij een priester. Je zult ermee moeten leren leven,

jongen, of je wilt of niet. Zo, en nu ga ik slapen!" Zelf schoof mijn moeder de gordijnen van haar alkoof dicht, alsof er na een zware bevalling een navelstreng moest worden doorgeknipt. Maar hoe ze zich ook van de buitenwereld afzonderde, ik voelde mij des te sterker met haar verbonden.

Staande bij het enige raam in het vertrek, was ik nu pas in de gelegenheid om de brief van pastoor Veghel te lezen. Ik had aan hem moeten denken, het onzekere lot vervloekend dat hem te wachten stond, toen ik mijn moeder naar de aard van haar ziekte had gevraagd. De in het Latijn gestelde diagnose maakte geen mens wijzer, ook de artsen niet, want die hield slechts een letterlijke vertaling van 'ouderdomskwaal' in. Als de voortekenen mij niet bedrogen, moest ik ernstig rekening houden met hun beider dood. Zowel pastoor Veghel als mijn moeder zouden binnenkort zwaar beproefd worden en daarna alle aardse onzekerheid van zich afschudden als het stof, waartoe zij langzaam zouden vergaan. Voor mijn moeder kon ik niets meer doen, maar voor het leven van pastoor Veghel zou ik diezelfde middag nog kunnen pleiten bij een man van gezag. Dat moest dan wel iemand zijn, naar wie Lumey zou willen luisteren. Had ik toen geweten, dat de prins van Oranje twee dagen eerder, op 5 juli 1572, vanuit Essen een missive naar Gorcum had gezonden om de geuzen de wacht aan te zeggen, dan zou ik mij zeker niet tevergeefs op zijn hoge autoriteit hebben beroepen. In mijn enthousiasme, dat een slechte eigenschap voor een stoïcijner is, zou ik mij rechtstreeks tot Lumey gewend hebben, mits ik over het origineel en niet over een onvolledig afschrift de beschikking had gehad. Later vernam ik van Pontus de Huyter, een afvallige kanunnik (die wat mij betreft Pontius de Huyter had mogen heten), dat de prins van Oranje in zijn missive beval de monniken geen haar te krenken en vooral de gelijke berechtiging van rooms-katholieke en protestantse geestelijken te bevorderen. Maar daarvan wist ik niets, toen ik bij het raam stond en mijn gedachten over 'een man van gezag' liet gaan. Geheel buiten mijn wil om zou deze man zich te vroeg aankondigen in de persoon van Mr. Paulus Buys en te laat zijn volle gezag doen gelden in de persoon van Willem de Zwijger. De brief van Lenaart Veghel schuin tegen het zonlicht openvouwend, las ik met stijgende verontwaardiging:

Voor wie dit leest!

In deze turbulente tijden maak ik mij geen enkele illusie meer over het lot dat de goddelijke voorzienigheid ons heeft toebedeeld. In de Blauwe Toren van Gorcum ben ik zwaar mishandeld. De geuzen, die ik liever 'kerkschenners' en 'kelkdieven' zou willen noemen dan 'geuzen', hebben Klaas Pieck drie keer achter elkaar aan een deur opgehangen. Daar werden deze doorgaans onvermoeibare lieden zo moevan, dat zij de laatste keer een tab in de deur hebben geslagen om er het uiteinde van een strop aan te bevestigen. Misschien wilden zij ook wel hun handen niet langer aan ons vuilmaken. De laatste keer lieten zij Klaas Pieck voor dood op de grond liggen. Toen hij weer bijkwam, zei deze moedige man Gods, dat het hem verheugde Jezus niet driemaal te hebben verloochend gelijk de apostel Petrus, wiens martelaarsdood hij zich overigens onwaardig achtte. Mijn kapelaan, Klaas Poppel, is eveneens beestachtig behandeld. Hem hebben beulsknechten eerst buskruit in zijn mond gestopt,-wat hij zonder zich te verzetten toeliet-, om er vervolgens keer op keer een brandende lont bij te houden. Als gevolg van de wrede behandeling die beiden moesten ondergaan, valt het spreken hun thans moeilijk. Mijn 'slaafke' mag dan te week van hart en kinds in zijn manieren zijn, zoals ik te gauw bedroefd en ongetemperd in mijn doen en laten ben¹⁸, toch stel ik mij hem ten voorbeeld. Dokter Dirk Cortman, die ons in de kerker van de Blauwe Toren een paar keer bezoeken mocht, kan mijn getuigenis bevestigen.

Hierna hebben wij onze bovenkleding moeten afleggen. Op de kade van Dordrecht zijn wij, aldus beroofd van onze uiterlijke waardigheid, tentoongesteld als anoniem vee. Sindsdien ziet de buitenwereld negentien monniken in ons. In werkelijkheid bestaat ons gezelschap uit wereldheren, reguliere kanunniken, leken- en minderbroeders en een novice, van wie ik ongetwijfeld de minste onder mijns gelijken ben. Zo bezien is mijn leven weinig waard, maar toch wil ik nog één poging doen om althans het leven van mijn metgezellen te redden. Naar verluidt, is Mr. Paulus Buys naar Den Briel gereisd. Als raadsman van de prins van Oranje, die immers een machtig voorstander van godsdienstvrijheid is, zou hij onze voorspraak bij de graaf van der Marck kunnen zijn. Alleen aan wie zijn leven nog minder waard vindt dan ik het mijne,-wat ik mij met de beste wil van de wereld niet goed voorstellen kan-, durf ik te vragen deze brief aan Mr. Paulus Buys te laten lezen. "Ite missa est" zeg ik nu al tegen hem of haar, die zich

voor een rechtvaardige zaak wil inspannen, in de hoop dat hij of zij mij te zijner tijd zal antwoorden: "Deo gratias!"

Uw dienstwillige dienaar,
Lenaart Veghel
(pastoor van de Sint-Maartenkerk in Gorcum)

P.S.: Niemand van ons is bereid zich ten koste van de anderen in veiligheid te brengen. Het heeft geen enkele zin losgeld te betalen aan lieden, die op de markt van Dordrecht hebben gedobbeld om onze togen, mantels en kovens. Bid voor ons!

Mijn verontwaardiging gold niet het feit dat deze brief uitgerekend mij in handen was gedrukt, maar de 'wrede behandeling' die de negentien gevangenen zich moesten laten welgevalen. Dus sloop ik even later uit de woning van mijn moeder om haar binnenshuis vooral niet te storen bij wat ik in gedachten haar 'bezigheden' noemde, ter verontschuldiging van de mijne, en zelf buitenshuis niet dadelijk op te vallen. Op het stadhuis was alles nog in rep en roer, hoewel de door Lumey om drie uur verordeneerde openbare zitting allang voorbij was. Tot een duidelijk vonnis was het niet gekomen, naar menig- een mij onderweg met spijt in zijn stem had verzekerd. Ongehinderd kon ik de schepenkamer betreden, waar ik Lumey met zijn adjudant hoorde napraten over de al of niet vermeende geloofsafval van Pontus de Huyter, Adriaan Bonders en broeder Hendrik. Diens zijden muts en processievaandel lagen dwars over een lange tafel, waarop de meeste plaats werd ingenomen door lege kannen bier. Er moest hier een waar drinkgelag hebben plaatsgevonden, waaraan Mr. Paulus Buys wellicht ook had deelgenomen. Tot mijn opluchting was die andere meester,-meester Cornelissen-, niet aanwezig: ik behoefde niet bang te zijn dat hij mij zou herkennen als één van zijn oud-leerlingen, wiens vlijt en gediensdigheid tegenwoordig ongeoorloofde proporties hadden aangenomen. "Is Mr. Paulus Buys hier aanwezig?" liet ik mijn stem door het vertrek schallen. Meteen waren alle ogen op mij gericht. Hierdoor enigszins van mijn stuk gebracht, vervolgde ik met aanzienlijk minder krachtige stem: "Ik heb een belangrijke brief voor hem meegenomen, die ik graag persoonlijk aan hem wil overhandigen." Lumey wenkte mij naar zich toe: "Toch niet van de prins van Oranje?" Het klonk alsof hij zijn vraag met een dreigend 'hè, manne-

tje' wilde besluiten, maar omdat hij die woorden niet in de mond genomen had, probeerde ik mij niets van zijn geringschattende blikken aan te trekken en hem recht in zijn ogen te blijven aankijken. "Nee, heer!" zei ik, een buiging voor hem makend. "Jij wil nogal veel, mannetje, terwijl ik van alles móét! Bijvoorbeeld die brief van jou lezen..." Verschrikt richtte ik mij weer op. "Dat zal niet gaan, heer. De brief is verzegeld en mijn opdrachtgever zou mij uit zijn dienst ontslaan, indien ik hem aan de verkeerde persoon overhandigde." Woedend stond Lumey uit zijn zetel op, terwijl hij mij toesnauwde: "Het interesseert mij al niet eens meer wie jouw opdrachtgever is. Hoe durf je mij trouwens de 'verkeerde' persoon te noemen...? Mr. Paulus Buys is in de stadsgevangenis. Zoek hem daar maar op en vraag aan de cipiers of zij jullie allebei een tijdje willen vasthouden!" Terwijl ik buigend afscheid van hem nam, beging ik de domheid tegen een bij de deur geposteerde soldaat te zeggen: "Ik heb anders de indruk, dat het in de stadsgevangenis overvol is!" Het gevolg van mijn loslippigheid was, dat Lumey in razernij ontstak en aan de soldaat beval mij persoonlijk bij de gevangenis af te leveren.

Eenmaal buiten vroeg ik mijn begeleider, of hij het bevel van zijn commandant wel goed tot zich had laten doordringen. Argeloos, voor zover een geus natuurlijk argeloos kan zijn, keek hij mij aan. "De graaf van der Marck heeft gezegd 'bij' de gevangenis,' zei ik, 'dus niet 'in'. Voer zijn bevel stipt uit!" Ook deze woorden vielen niet in goede aarde, want met zijn bebloede lans gaf de soldaat mij een por in mijn zij. Later hoorde ik van pastoor Veghel, dat hij tijdens de openbare zitting met diezelfde lans gestoken was. Onmiddellijk moest ik toen denken aan de voorgeleiding van Jezus voor het sanhedrin (waar Hij met een stok werd geslagen) en aan de speer van Longinus. Samen met de soldaat stak ik de markt over, een afstand van niets, waarbij het er alle schijn van had dat ik als een gewone misdadiger werd opgebracht. Maar voor de zware poort van de stadsgevangenis draaide hij zich schielijk om, zodat ik als een vrij man naar binnen kon lopen. Op mijn verzoek werd ik naar Mr. Paulus Buys gebracht, die zich ergens op de derde verdieping scheen op te houden in een vertrek, dat ik van vroeger kende als de burgerkamer. De eigenlijke stadsgevangenis van Den Briel bevond zich op de eerste en tweede verdieping van het roodstenen gebouw, dat mij als kind meer angst aanjoeg dan de zwartgeblakerde poorten van de hel. Het onderste gedeelte van deze stadsgevangenis werd de 'diefput' genoemd. Het had ook de

'beerput' kunnen heten, want het bezat een grofmazig rooster als plafond, waardoor alle min of meer substantiële vuiligheid van de daarboven in voorlopige hechtenis genomen arrestanten naar beneden viel. Ik twijfelde er niet aan, of pastoor Veghel en zijn lotgenoten waren zonder enige consideratie op de eerste verdieping opgesloten. Er kon zich daarom niet de bizarre omstandigheid voordoen, dat ik met Mr. Paulus Buys in gesprek zou raken over een brief waarvan de schrijver zich in hetzelfde vertrek bevond als wij. Afgezien van de vraag wie zich waar ophield, vroeg ik mij af, of ik de zaak van de negentien gevangenen beter zou kunnen verdedigen dan zijzelf. Wiens welbespraaktheid is groter dan die van een ten dode opgeschreven slachtoffer van een gerechtelijke dwaling? Alleen Jezus had, volgens het onverdachte getuigenis van *Markus 14:61*, voor het sanhedrin gezwegen. Zou pastoor Veghel zijn voorbeeld eerder op die middag hebben gevolgd? Deze gedachten schoten door mij heen, toen er een deur voor mij openging en ik eindelijk mijn opwachting kon maken bij Mr. Paulus Buys.

Toonbeeld van voortvarendheid en Hollands welvaren, deed hij zich achter een tafel te goed aan wild en gevogelte, dat hij met beide handen tegelijk verorberde. Hier schenen twee wetten te worden overtreden: aan de ene kant de wet van de spreekwoordelijke Zeeuwse zuinigheid en aan de andere kant de mij zo vertrouwde Bourgondische spijswetten. Wat die laatste betreft, stond althans de variëteit van het menu op gespannen voet met de hoeveelheid. De Zwanenridders in Den Bosch aten minder van meer, terwijl Mr. Paulus Buys zich onbepert te buiten ging aan steeds dezelfde konijnen, kippen, kwartels en fazanten. Daartoe vriendelijk uitgenodigd, zette ik mij tegenover hem aan tafel. Ik versmaadde een mij achteloos toegeworpen kippenboutje om met des te meer overtuigingskracht de zaak van pastoor Veghel bij hem te kunnen bepleiten. Die zaak stond niet op zichzelf, zo begon ik mijn betoog, want de negentien gevangenen wensten hun lot gezamenlijk te ondergaan. Met tegenzin liet ik intussen toe, dat hun aanstaande redder in de nood vetvlekken maakte op de brief die ik aan hem had overhandigd. "Dacht u nou werkelijk," zei Mr. Paulus Buys, terwijl hij zich uit een zilveren terrine in de vorm van een zwaan wijn inschonk, "dat ik mij hier bezondig aan een schrans- en slemppartij vanjewelste, indien ik er ook maar één seconde aan twijfelde, of zij morgen vrij zouden komen? Mijn oom bevindt zich onder hen, Dirk van der Eem, de nu al legendari-

sche rector van de tertiarissen in Gorcum. Aanstonds zal ik ter helle afdalen om hun het goede nieuws mee te delen. Het wachten is nog op een bode uit het stadhuis. Ik dacht even, dat u... Hier zijn beginnelingen van de hogere politiek in het geding, mon cher ami, waarover ik u niet alles te verstaan kan geven. C'est très simple: comme Orange je me tais.* Uw manier van doen verraadts anders de priester in u. Ik zag aan uw ogen, dat u meteen al bij uw binnenkomst een soort van laatste oordeel over mij velde. Dit type morele onbeschaamdheid, gevoegd bij een zekere schuchterheid die u aan de dag legt,-als gevolg van uw jonge leeftijd strijden schuchterheid, nuchterheid en idealisme zichtbaar om voorrang op uw gezicht-, en de kennersblik waarmee u mij wijn ziet drinken, doen in u een confrère van die arme drommels hier beneden vermoeden. Welnu, indien u niet als bode van het stadhuis maar als verkondiger van de blijde boodschap wilt fungeren,-ga gerust uw gang. Dat kan ik zo voor u regelen, overeenkomstig mijn devies: 'J'arrange toutes les choses, quand je m'arrangerai avec tous,'** of wilt u liever eerst een slokje wijn? Een vol glas zal er wel niet meer in zitten, vrees ik." Haastig wilde ik mij uit de voeten maken. "Graag," zei ik, in het midden latend, of ik van de wijn wilde proeven of de blijde boodschap verkondigen. Maar Mr. Paulus Buys was vanachter de tafel opgestaan en riep een wachter: "Breng deze verkapte monnik naar de gevangenis op de onderste verdieping!" Toen hij zag, dat zijn woorden mij een doodsschrik bezorgden, voegde hij er met een smalend lachje aan toe: "En laat hem daaruit ontsnappen, wanneer hij maar wil!"

Zo kon het gebeuren, dat ik haast tegen mijn zin oog in oog kwam te staan met pastoor Veghel. Opnieuw ontmoetten wij elkaar onder erbarmelijke omstandigheden, zij het dat er dit keer voor hem noch voor mij sprake was van direct levensgevaar. Omdat er een vloermat achter de deur op de tweede verdieping lag, stond het hele gezelschap dicht op elkaar achter de precies daaronder gelegen deur van de 'diefput'. Op die manier vonden de gevangenen nog enigszins beschutting tegen het manna, dat zo nu en dan vanuit den hoge op hen neerviel. "Ik heb niet alleen goed nieuws voor u, maar helaas ook... Waarmee zal ik beginnen?" vroeg ik hun. Op verzoek van Dirk van der Eem vertelde ik eerst het goede nieuws dat ik van zijn neef gehoord

* Het is heel eenvoudig: evenals Oranje zwijg ik.

** 'Ik plooi alles recht door mij naar allen te plooiën,'

had: hoe zij wellicht morgen al in vrijheid zouden worden gesteld en op grond van hogere politieke beginselen, godsdienstvrijheid en vrije meningsuiting, zouden kunnen gaan en staan waar zij wilden. Dat was hun om te beginnen in de 'diefput' niet mogelijk gebleken, maar zou voor hen binnenkort in Gorcum en andere plaatsen wel mogelijk zijn. Twijfel en ongeloof tekenden zich op hun gezichten af, hoewel zij zich zulke gevoelens tot nu toe niet hadden veroorloofd in religieuze aangelegenheden. "En het slechte nieuws is, dat ik deze plechtige verzekering van Mr. Paulus Buys niet serieus kan nemen," zei ik, "om de simpele reden dat de geuzen het hier voor het zeggen hebben. Zij trachten hem met vage toezeggingen te paaien en hij sust zijn geweten met onvoorstelbare hoeveelheden voedsel en drank. Mij heeft hij naar beneden gestuurd in afwachting van een bode, die wel eens niet zou kunnen komen opdagen."

Pastoor Veghel toonde zich onmiddellijk bezorgd over mijn veiligheid. "Jij moet zo gauw mogelijk verdwijnen," zei hij, "als het waar is wat je zegt. Anders dan het Woord van God heeft een geschreven woord hier geen enkele betekenis. Hoeveel te meer geldt dat voor het gesproken woord, zelfs wanneer dit uit de mond van een min of meer bezopen autoriteit klinkt? Rutger, jongen, namens ons allen bedank ik jou voor..." Hij maakte zijn zin niet af en staarde mij verbijs-terd aan. "Het kan niet waar zijn, wat je zegt. Klaas Pieck en ik moeten morgenmiddag opnieuw voor het tribunaal verschijnen. Lumey heeft ons immers bevolen in het krijt te treden tegen twee geduchte tegenstanders, van wie er één vroeger een...krijtje hanteerde en tegenwoordig een zweep laat knallen om zijn woorden kracht bij te zetten."

"U bedoelt meester Cornelissen?"

"Zo heet die persoon in kwestie."

"Ik hoop voor u, dat u hem als een vrij man van repliek zult kunnen dienen."

"Ken je hem?"

"Ja, hij heeft mij leren lezen en schrijven. Daar ben ik hem uiteraard dankbaar voor, maar niet voor zijn geestelijk onderricht. Dat was vroeger onbeduidend te noemen en is nu, in het theologische vlak getrokken, niet vrij van opportunisme. Hij zal het u morgen vast niet moeilijk maken. Erasmus zou van hem zeggen, dat hij beetwortels aanziet voor kropsla."¹⁹

"De wereld zit heel wat ingewikkelder in elkaar dan die zachtmoedige Erasmus dacht. Vergeet dat niet, jongen. Het doet mij deugd, dat je zijn *Dichterlijk gastmaal* gelezen hebt, maar alle culinaire prietpraat van de wereld kan niet verhinderen, dat een flauwe geestigheid ongeschikt is om de maaltijd des Heren te kruiden. De maaltijden die jij ons voorschotelt, of die nu worden geïnspireerd door Erasmus of door Mr. Paulus Buys, voldoen niet. Jouw maag is geen kliekenton, jongen, voed jouw geest toch met de kerkvaders! Als het om geestelijk voedsel gaat, vormt het Woord van God de hoofdmaaltijd en dat van kerkvaders als Ambrosius, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius de Grote, overeenkomstig het epitheton ornans van laatstgenoemde, een 'grand' dessert. Voor de rest zul je ook wel weten, dat je het beste 'nuchter' (in alle betekenissen van dat woord) ter communie kunt gaan."

"Dat weet ik uit innerlijke overtuiging maar al te goed, eerwaarde vader, evenals ik pas sinds vandaag heb begrepen, dat moed in sommige situaties een groter vereiste is dan zachtmoedigheid."

"Ik heb je altijd graag gemogen, jongen. Wees mijn allerliefste zoon en spreek over de doden niets dan goeds."

"Dat zal ik doen, vader! Tenminste, voor het geval dat..."

"En snap je ook, dat ik jou een lang leven toewens, hoewel ik net over jou iets goeds gezegd heb...over jóú, Rutger, en dat terwijl jij nog niet eens midden in het leven staat?"

"Dat had ik al begrepen. Vale et me ama, pater!"

Met een innige omhelzing nam ik afscheid van pastoor Veghel en de zijnen, dat wil zeggen met véél meer emoties dan een stoïcijn eigenlijk past. Nog in de kerker van de Brielse stadsgevangenis maakte ik het voornemen om al mijn belevenissen zo eerlijk mogelijk op te schrijven en de weerslag daarvan, hoe ondergeschikt ook aan alles wat zich op het wereldtoneel afspeelde, voor te leggen aan mijn biechtvader in Den Bosch. Zou ik op zijn voorspraak tot een tweede retraite worden veroordeeld, of tot een 'consilium abeundi', omdat ik op grond van de door mij beschreven gebeurtenissen nooit meer naar het klooster zou mogen terugkeren, dan had ik het vertrouwen dat pastoor Veghel in mij was blijven stellen, op één punt tenminste niet beschaamd: eerlijkheid. In het hofje van mijn moeder maakte ik de eerste aantekeningen voor *Getuigenis van een onbeschaamd man*. Daarmee bedoelde ik natuurlijk mijzelf, hoewel ik toen nog niet in staat van doodzonde verkeerde en de titel van mijn belevenissen la-

ter anders werd geïnterpreteerd door een man als Pontus de Huyter: die dacht dat ik er Lumey mee had bedoeld of, wat minder ver bezijden de waarheid is, meester Cornelissen. De populariteit van dit werkje stelt mij bij de zoveelste herdruk ervan in staat althans één grote misvatting ongedaan te maken: ik bedoel er *niet* Lumey mee. Klaas Pieck heeft hem wel een onbeschaamd man genoemd, maar dat zijn niet mijn woorden. Dat heerschap is de schaamte al zo ver voorbij, dat het volgens mij geen zin heeft iets te ontkennen wat in hem nooit wortel heeft kunnen schieten.

Te weinig schatte ik, in het licht van het voorafgaande, de immer goede zorgen van mijn moeder naar waarde, die mijn nachtkastje behalve van een brandende vetkaars ook van genoeg inkt benevens een ganzenveer had voorzien. Begeleid door spookachtige schaduwen op de wand, praatte ik nog even met haar achter de gesloten gordijnen van haar alkoof en ging toen met een blakertje de trap op naar mijn logeerkamer. Daar zou ik de ergste nachtmerrie uit mijn leven krijgen, zwarter dan de nacht, maar voorlopig voelde ik mij er veilig. Ik schreef, las en viel na een kort avondgebed bijna in slaap. Mij immuun wanend voor duivelse influisteringen, draaide ik mij al op mijn linkerszij. Het lukte mij nog net de vetkaars met mijn laatste ademtocht uit te blazen, voordat één van de honderden zonen van Hypnos (ik zou echt zo gauw niet weten welke) mij voor halfdood verklaarde en genadeloos overleverde aan duistere machten.

Voor mij rees het beeld van de duvel en zijn ouwe moer op, innig in elkaar verstrengeld en bereid om alles uit mijn geheugen te wissen, wat met een ordelijke gang van zaken in strijd scheen. In de onderste lade van mijn nachtkastje (of was het mijn moeders proviandkast?) lag geen vetkaars, maar een blaker. Ik was niet de zoon van een ongetrouwde priester, maar van mijn bloedeigen vader die helaas veel te jong was gestorven. En als ik het zou wagen aan mijn eigen eerlijkheid te twijfelen, door in *Getuigenis van een onbeschaamd man* mijn afspraakje met Andrea slechts in gedachten te noteren, was ik eerlijker dan ooit, "want eerlijkheid," zei mijn moeder, "eerlijkheid is een opgave waaraan alleen heilige boontjes kunnen voldoen. In mijn proviandkast liggen prinsessenboontjes voor jou klaar, doe daar je maaltje maar mee. Je eet misschien liever heilige boontjes, jongen, maar je geeft aan een dichterslijk gastmaal toch zeker de voorkeur boven de maaltijd des Heren?" Hierna mengde de duivel zich in ons gesprek. "Kijk eens aan," zei hij tegen mijn moeder, "daar hebben we onze

verloren zoon, die last heeft van bevliegingen als een engel van winden. Wat moet er toch van hem worden? Slim is hij wel, hè, moeder-tje. Hij kent Augustinus als zijn eigen broekzak. 'Op z'n duimpje' had ik ook kunnen zeggen, maar al kent hij alle kerkvaders ook nog zo goed,-zijn eigen vader verloochent hij. Over broekzak en duimelot gesproken: wat een uitgesproken luhannes is die jongen van ons toch! Ik ben niet zo platvloers, dat ik hem een lul zou noemen, maar toegegeven, het scheelt niet veel. Meneer heeft een visioen gehad, dat hij vergoelijkend 'een lokale sensatie' noemt, maar van een prettigitige gevoelsaandring tussen zijn benen wil hij niets weten. Wat een slapjanus, ik zou mij bijna voor hem schamen. Die jongen van ons weet van voren niet, dat hij van achteren leeft! Maar wel lulverhalen ophangen over een gebrandschilderd kerkraam, dat allermintst geschikt is voor bespiegelingen over tijd en ruimte. Hoe kan iemand nou een adelaar boven Golgotha zien vliegen, als hij tegen de doorboorde voeten van Je-weet-wel-wie aan kijkt? Die jongen van ons ziet ze vliegen, hè, moedertje? Dat oreert maar over tijd en eeuwigheid, maar haalt heden en verleden door elkaar en doet een willekeurige greep naar de toekomst, alsof de dag van morgen al voorbij is, eer die van vandaag zal aanbreken. Dat boekje van hem is warempel ook al aan een herdruk toe, voordat hij het goed en wel af heeft. Als dat een bewijs voor zijn stelling moet vormen, lach ik mij een ongeluk. Dat doe ik trouwens altijd, wanneer ik lach."

"Tenzij jij je bescheurt," viel mijn moeder hem in de rede. "Dat mag ik toch zo graag zien, vadertje, dat jij je bescheurt van het lachen. Laat mij eens kijken, of ik iets van dien aard kan bewerkstelligen. Ken jij het verschil tussen een wijwaterkwast en een bezemsteel? Nee...? Dan zal ik het jou vertellen. Op een bezemsteel kun je rijden en op wijwaterkwast ook... Voeg niet te snel de daad bij mijn hilarische woorden, vadertje, want straks zit ik nog met de brokken. Dan moet ik van Rutger alles weer samenvoegen wat van ellende uit elkaar gevallen is. Daar heb ik overigens minder bezwaren tegen dan tegen jouw fysieke illustratie van mijn grapje. Wat ben je toch een naper!"

"Interessante theorie," zei de duivel, die zich in een razendsnel tempo open- en dichtritste door de hand van mijn moeder over zijn behaarde corpus te bewegen. "Wat Je-weet-wel-wie gemaakt heeft, zal de mens niet scheiden. Vertel mij wat! 'Coincidentia oppositorum' heet zoiets. Tja, dat zijn Latijnse woorden die nog eens onopgesmukt

de waarheid onthullen. Wat ben ik blij, dat jij daar niet van schrikt, moedertje! 'Dood is leven,' zeg ik altijd maar. Ik ben dan wel geen aartsengel meer, maar als aartsrelativist sta ik nog altijd mijn mannetje. Jij vertelde mij een raar grapje? Dan zal ik jou voor de verandering eens een raadsel opgeven. Als je die wijwaterkwast of bezemsteel van jou omdraait, en je houdt de schaamharige flosjes van dat ding tussen jouw benen, wat krijg je dan? Trek maar niet zo'n onnozel gezicht, hoor, want dat weet je best."

"Asperges me hyssopo!" zei mijn moeder met gevouwen handen en een vrome blik in haar ogen, "maar niet waar dat kind bij is."

"Zie je nou wel, dat je het weet." Triomfantelijk keek de duivel in het rond, terwijl hij mij van louter genoegen een por in mijn linkerzij gaf. "Wat ben je toch een lekker wijfie. Gaan we nog een stapje verder. Wat is de kroon op het werk van Je-weet-wel-wie?"

"De mens," zei mijn moeder na enig nadenken. "Bijna goed," juichte de duivel, "verdomd als het niet waar is. Maar het is niet waar, want het goede antwoord luidt: de man. En wat heeft Je-weet-wel-wie gemaakt uit de rib van de eerste mens (jouw antwoord was heus zo gek nog niet) die toevallig een man bleek te zijn?"

"De vrouw," zei mijn moeder zonder een seconde te aarzelen. "Heel goed, wijfie, ik mag hangen als jouw antwoord fout zou zijn," knikte de duivel mijn moeder monter toe. "Nou even consequent doorredeneren en niet denken aan een paar halfnaakte zwartrokken die vanmorgen bijna waren opgehangen. Of was het gisteren? Dat mag die jongen van ons uitmaken. Wat mag dus van Je-weet-wel-wie onder geen enkele voorwaarde worden gescheiden?"

"De man van de vrouw," zei mijn moeder, "ik begin te begrijpen, waar je heen wilt."

"Ik wil nergens heen, wijfie, zo goed heb ik het bij jou. Samen met die jongen van ons vormen wij toch maar een hechte drie-eenheid. Daar kunnen ze in de hemel nog een voorbeeld aan nemen. Wij hebben het hier zelfs zo verdomd goed met ons drieën, dat ik mijn zoon nooit de wijde wereld in zou sturen om hem aan het kruis te laten slaan. O, ik heb wel kritiek op hem, maar het is geen beroerd jong."

"Wel verwarrend, hoor, eerst 'moedertje' en nu al weer een tijdje 'wijfie'. Wat ben je toch wispelturig!"

"Dat kan wel waar zijn, maar ik laat mij door jou niet van mijn slotconclusie afbrengen. Ik zei 'doorredeneren' en niet 'redeneren', weet je wel!"

"En hoe, vraag ik je, mag die fameuze slotconclusie van jou dan wel luiden?"

"Ja, hoor eens. Wie stelt hier de vragen? Ik toch zeker!" Toen zuchtte de duivel diep, waarna hij op enigszins verongelijkte toon vervolgde: "Maar ik zal net zo geduldig zijn als mijn grote vriend Lumey en zelf het antwoord geven. Welnu, mijn slotconclusie luidt, dat man en vrouw één vlees moeten zijn. Als zij op enig moment weigeren elkaar lichamelijk lief te hebben, te paren, te paaien, te naaien, te neuken, te poepjanknorren, of hoe je dat zelf ook zou willen noemen, dan scheiden zij iets wat onder geen beding gescheiden mag worden. De coïtus is dus, mits onophoudelijk en in alle eeuwigheid gepraktiseerd, het beste voorbeeld van 'coincidentia oppositorum'. Zo zie je maar weer eens, hoe de 'bespitzte Konsequenz' (zoals mijn aartsvijand Willem van Oranje zou zeggen) naar mij voert. Mijn geslachtsorgaan vormt daarvan het levende bewijs: de 'bespitzte Konsequenz' in optima forma."

"Gottegot, wat ben je weer spits vandaag!" zei mijn moeder, maar ze was nog niet uitgesproken, of de duivel en zijn ouwe moer waren verdwenen.

Als uit het niets trad Andrea plotseling naar voren. Haar uitpuilende heupen waren verscholen onder een 'fardegalein', waarvan ze de onderste zoom steeds hoger hief. Toen ze mij in bed zag liggen, schoten haar ogen vuur. Binnen de kortste keren stond ik in lichter laaie, wat haar niet verhinderde gewoon met haar bezigheden door te gaan. Dat brandje had ik razendsnel geblust, want er viel nog wel meer aan Andrea te zien, dat uitpuilde van zingenot en blijkbaar nodig moest worden getoond. "Je hebt gehoord, wat de duivel zei en Godzelf gebiedt," mompelde ze afwezig. "Uitstel heeft geen zin, Rutger. Integendeel, hoe langer je talmt, des te groter is de kans dat je permanent in staat van doodzonde zult verkeren. Dat wil ik niet op mijn geweten hebben." Haar keurslijfje was losgeschoten en lag als een ingedeukt harnas naast mijn bed. Welke ridder te paard had zich hier al te nadrukkelijk met een schone slaapster in het bos afgegeven? Terwijl Andrea haar borsten plotseling krachtig begon te masseren, lokte ze mij met haar ogen. "Van talmen komt toetasten," zei ze beslist, "bijt jij maar eens lekker in Eva's appeltjes. Kom, jong!" Dat laatste hoefde ze al niet meer te zeggen, zo haastig was ik uit mijn bed gekropen en naar haar toegerend. Weer verschikte Andrea iets aan haar kleren en tegelijkertijd aan mijn nachthemd, waardoor ik weldra

naakt en weerloos voor haar stond en zij niet anders voor mij. "Slaafke," zei ze zachtjes, "wat zul jij straks lekker aan de galg bungelen." Onverhoeds greep ze mijn geslacht beet, knielde voor mij neer en deed toen iets wat ik niet zien kon (ik vond dat trouwens helemaal niet erg), maar des te beter voelen. Vervolgens trok dat lieve loeder mij naast zich op de vloer van mijn moeders logeerkamer en wrong zich net zolang boven mij op en neer, totdat ze in mij was binnengedrongen of ik in haar, dat weet ik echt niet meer, want stelden wij niet verwoede pogingen in het werk om één vlees te worden? In een steeds sneller ritme voltrok zich onze duivelsdans, waarvan het rituele karakter nieuw voor mij was en toch zo vertrouwd als de vespers op zondag. Het nachtkastje wipte in een iets trager tempo met ons mee, alsof er met grof geweld een bolderkar over de Drentse hei moest worden getrokken. Overal klonken geluiden die een allesbehalve zwakke echo vormden van andere geluiden, die wijzelf veroorzaakten, en vlogen uitvergrote vleermuizen op de wanden af en aan. Het zweet gutste langs mijn voorhoofd, terwijl Andrea mij vol verwachting aankeek. In de plotseling ingetreden stilte zei ik: "Het is volbracht!" Roerloos lagen wij naast elkaar, Andrea met glinsterende ogen en ik dubbel beschaamd om de heiligschennende woorden die ik gesproken en de geslachtsdaad die ik als terloops volvoerd had.

De volgende morgen werd ik laat wakker. Mijn nachtelijk avontuur was maar een droom, hield ik mijzelf voor, waarvan de gevolgen weliswaar niet onopgemerkt waren gebleven, maar de oorzaak zich in volledige duisternis hulde. Er was niets gebeurd, waarvoor ik mijzelf aansprakelijk zou moeten stellen. Of school er diep in mij een wezen, dat bereid was om een monsterverbond met de duivel aan te gaan? Was ik onbewust tot het kwade geneigd en diende ik mij daarvan reukenschap te geven, zodra ik weer tot bezinning was gekomen? Uit welke bron welden de besmukte beelden van mijn fantasie op? Dat laatste vroeg ik mij af, terwijl ik mij onder de pomp in de keuken van mijn moeder waste. Vanuit de kamer riep ze mij bij zich om er zeker van te zijn, dat ik een goede nachtrust had genoten. Ik informeerde eerst naar haar gezondheid, die naar de omstandigheden niet al te slecht was, waarna ik haar indirect deelgenoot van mijn nachtelijke avonturen maakte door uit de brief van pastoor Veghel te citeren: "Ik heb een nachtmerrie gehad, lieve moeder, ongetwijfeld het gevolg van de indrukken die ik gisteren overdag heb opgedaan. Een wilde rit in een pikzwart bos kan niet angstaanjagender zijn dan wat ik heb be-

leefd. Als een apocalyptische ruiter ben ik tekeergegaan. Wat ik trap-pelend van ongeduld allemaal niet onder de hoeven van mijn paard liet vertrappen... Alles schudde en beefde. O, moeder, 't was vrese-lijk! Hoewel de Latijnse declinaties geen geheimen voor mij bevatten, zoals u van een scholasticus kunt verwachten, wist ik op een gegeven ogenblik het verschil tussen mijn toges en mijn toga niet meer. Van het een kwam het ander, nee, het was nog veel erger: ik werd een ander. Ach, uw zoon schuift de schuld van zijn wangedrag niet op zijn onbetrouwbare viervoeter af, maar neemt die zelf op zich. Ongetem-perd in zijn doen en laten als hij nu eenmaal is, al waande hij zich ook een stoïcijn, zou hij aan de negentien gevangenen een voorbeeld kunnen nemen." Natuurlijk moest ik hierbij aan één van hen in het bijzonder denken, die op zijn beurt een voorbeeld aan één van zijn lotgenoten had genomen. Daaruit wist ik onverwachts kracht te put-ten, want als zo'n vrome zondaar als pastoor Veghel zichzelf node-loos in een negatief daglicht stelde, hoefde ik mij misschien ook niet te kleineren! Deze gedachte verdreef de laatste sporen van mijn fan-tasmagorieën, waarvan de sluiers mijn nieuw verworven inzicht niet langer verhulden.

Opgelucht verliet ik het hofje van mijn moeder, nadat ik haar goed verzorgd had achtergelaten. Zouden de negentien gevangenen al zijn vrijgelaten? Ik besloot naar de stadsgevangenis te lopen om daarach-ter te komen. In de nauwe straatjes van Den Briel kwam ik af en toe bekenden tegen, die ik niet groette uit angst voor herkenning. Mijn Brielse afkomst uit een door en door rooms-katholiek nest, gevoegd bij mijn Bossche scholing in het oude geloof, stempelde mij al bij voorbaat tot een verdacht persoon. Had Mr. Paulus Buys niet een 'verkapte monnik' in mij gezien? Er stroomde bovendien veel te wei-nig geuzenbloed door mijn aderen, als ik dat tenminste vergeleek met de bloeddorstige taal van willekeurige voorbijgangers. "Aan de galg met hen," was wel het minste wat ik uit hun monden mocht ver-nemen. Namen kwamen hun niet over de lippen, zo saamhorig re-kenden zij op begrip van elkaar. Hun vertrouwelijke omgang scheen mij normaal toe, ware het niet dat zij in plaats van over koetjes en kalfjes te praten hun medemensen de vreselijkste dingen toewens-ten. Een raar soort veronderstelde medeplichtigheid hield menig vrome Briellenaar in de ban, wiens heilig vuur in geloofszaken hem niet verhinderde zich in wereldse aangelegenheden lauw of op een geruststellende manier kwaadaardig te tonen. Uit weerzin voor een

meeloper te worden aangezien, besloot ik via een omweg over de dam tussen de Goote en de Maas in de richting van de Noorderpoort te lopen, die Coppelstock op een kier had laten staan voor de geuzen. Nu ja, dacht ik in de frisse buitenlucht, ik mag de voltrekking van een doodvonnis in dit geval niet als een uitsluitend wérelmse aangelegenheid beschouwen. De beginselen van de hogere politiek zijn niet alleen in ons gewest nauw met religie verweven. Philips II regeert per slot van rekening bij de gratie Gods. Het oordeelsvermogen van mijn voormalige stadsgenoten is zo vreselijk vertroebeld, dat zij in plaats van hun naasten lief te hebben die bij voorkeur ophangen. In dit opzicht evenaart de koning hen: hij heeft de graven van Egmond en Hoorne een kopje kleiner laten maken. Het is dus maar goed, dat onze aardse gerechtigheid door een hemelse variant daarvan zal worden overtroefd.

Toen ik mij toch weer in het gewoel stortte en eindelijk heelhuids in het centrum van Den Briel aankwam, zag ik een grote menigte voor het stadhuis staan. Daar viel op een aan de deur bevestigd plakkaat te lezen, dat er hedenmiddag in alle vrijheid een debat zou plaatsvinden tussen voorstanders van het oude en nieuwe geloof. Dat zou definitief over het lot van de gevangenen beslissen. Lumey had er zelf zijn handtekening onder gezet, wat meer indruk maakte dan de suggestie van vrijheid die om het aangekondigde debat hing. Een beken-tenis op de pijnbank was de meeste omstanders liever geweest, maar Lumey zou wel weten wat hij deed. Mijn stille weerzin vormde een eigenaardig contrast met hun luidruchtigheid. Omdat het plakkaat de aanvangstijd en de plaats van het debat vermeldde, -om drie uur in de schepenkamer-, en ik nog ruim twee uur te gaan had, liep ik doelloos de ene straat in en de andere uit. Zou ik Mr. Paulus Buys om verantwoording durven te vragen en de brief van pastoor Veghel van hem teruggeven, als hij die tenminste niet had teruggegeven aan zijn oorspronkelijke eigenaar? Ik wurmde mij niet zonder moeite door de menigte naar de trappen van het trapeziumvormige bordes voor het stadhuis en beklom die onder verwensingen en bedreigingen: "Daar gaat weer een voorspreker, grijp die paap bij zijn lurven. Als hij ons nou eens losgeld zou betalen voor zijn eigen vrijlating...!" Ik deed net, alsof ik niets hoorde, terwijl de rotte eieren mij om de oren vlogen. Waren dat dezelfde lieden die ik zo-even nog voor lauw had versleten? Als blikken konden doden, had ik dood over de reling van het bordes moeten hangen. In de hal sloeg ik, behalve eierstruif, ook veel

denkbeeldig stof van mijn mantel om van de schrik te bekomen. "Kan ik Mr. Paulus Buys spreken?" vroeg ik aan een wachter en, omdat hij geen aanstalten maakte om mij te helpen, voegde ik er enigszins dreigend aan toe: " 't Is dringend!" Deze keer werd ik naar een kamer van de onderschout gebracht, ten teken dat de macht en invloed van Mr. Paulus Buys tanende waren. Hij was er dus niet met zijn volgevretten buik vandoor gegaan, dat viel mij allang van hem mee.

Zijn gezicht klaarde op, toen hij mij zag. Waarschijnlijk verveelde hij zich dood en was elke afleiding hem welkom. "Ah, *mon cher ami, vous êtes bienvenu!* Dat zegt de graaf van der Marck ook altijd tegen mij, wanneer hij mij ziet, zoals ik nu aanzienlijk minder luidruchtig tegen u zeg: 'Vraiment, vous êtes bienvenu!' Tja, mon cher ami, onder dat Franse hanengekraai gaat veel hartelijkheid schuil. Zijn Luikse accent kan ik u er jammer genoeg niet bij leveren, dat moet u maar van mij te goed houden. Nogmaals welkom, gaat u zitten." Bedrijvig verlegde hij paperassen op zijn bureau, waaronder ik zowaar de brief van pastoor Veghel zag liggen. "Daar kom ik voor," zei ik, terwijl ik vaag naar zijn bureau wees. "O, u bedoelt natuurlijk die brief van Lenaart Veghel. Kunt u krijgen, mon cher ami, kunt u krijgen. Dat is geen enkel punt!"

"Nee," zei ik, "dát niet."

"Wat schort er dan wél aan?"

"U heeft mij gisteren verkeerd voorgelicht. U gaf mij de plechtige verzekering, dat de negentien gevangenen vandaag zouden worden vrijgelaten. Wat is daarvan terechtgekomen? Dat moet u mij toch eens vertellen... Ik heb namelijk erg te doen met uw legendarische oom, die nog steeds aan de overkant gevangen zit."

"Ik heb u gisteren ietwat voorbarig de rol van Johannes de Doper laten spelen, dat is waar, maar de tijd werkt in ons voordeel. *Festina lente*,* mon cher ami, uw jeugdige overmoed speelt u weer eens parten. Let op mijn woorden: de dag is nog niet voorbij. Ik heb al veel bij de graaf van der Marck kunnen bereiken. Nog heden..."

"...zult u met Mij zijn, zoals Jezus tegen de goede moordenaar zei. Ik vrees, meneer, dat ik uw woorden alleen cynisch kan interpreteren. Wanneer het doodvonnis ten uitvoer gelegd is, kunt u uw gelijk waarschijnlijk net zo gemakkelijk bewijzen, als wanneer de negentien gevangenen vrij zouden zijn gelaten. Het is maar wat u onder vrij-

* 'Haast u langzaam,'

heid verstaat: vrij om te gaan en te staan in al onze gewesten, of bevrijd van alle onrust in het paradijs. U kiest uw woorden zo gemakkelijk, meneer, dat ik de...vrijheid neem die af en toe voor u aan te vullen. Tranendal of paradijs,-het schijnt u niet veel uit te maken, maar voor uw oom betekent het een wereld van verschil. Dat was u zeker even vergeten?"

"Dat ben ik helemaal niet vergeten, mon cher ami... Uw toon is een beetje aan de hoge kant, vind ik. Zou het kunnen zijn, dat u jeugdige overmoed paart aan onbezonnenheid?"

"U liet zich gisteren door de graaf van der Marck afschepen in de schepenkamer en verbannen naar de burgerkamer aan de overkant. Nu zou u zich schuldig moeten voelen in de kamer van de onderschout, omdat u tot nu toe niets voor uw oom of voor wie dan ook heeft weten te bereiken."

"Ik heb integendeel heel véél bereikt, want..."

"Gisteren was u zo vriendelijk hardop mijn karakter te lezen uit mijn gelaatstrekken. Vandaag heeft u nog een paar karakteristieken van mij ten beste gegeven. U grossiert in..., maar dat wil ik helemaal niet zeggen."

"Probeer dan eens te zeggen, wat u wél wilt. Ik ben graag bereid om u daarbij een handje te helpen. Een sterke arm van buiten kan misschien ook wonderen verrichten!"

"Ja, in het uiten van dreigementen bent u goed. Maar wat ik zeggen wou..., u maakte gisteren op mij de indruk van een voortvarend man. Waarom doet u nu dan niets? Misschien heb ik uit verontwaardiging daarover een te hoge toon tegen u aangeslagen. In dat geval bied ik u mijn verontschuldiging aan."

"Die zijn dan onvoorwaardelijk geaccepteerd."

"Ach, Mr. Buys, ook daar komt het niet op aan. Zoals u zich zorgen maakt over het lot van uw oom, Dirk van der Eem, maak ik mij ernstig zorgen over dat van pastoor Veghel. Straks moet hij voor een tribunaal verschijnen, samen met Klaas Pieck, naar hij mij nog geen 24 uur geleden zelf te kennen heeft gegeven. Hun doodvonnis staat volgens mij al van tevoren vast. In plaats van als kemphanen tegenover elkaar te staan, waarvan ik u gisteren nog een even wéér- als véérloos exemplaar heb zien verorberen, zouden wij eendrachtig moeten samenwerken om het onmogelijke voor elkaar te krijgen."

"Daar spreekt u een waar woord, mon cher ami, maar wat u over kemphanen zei, belief ik niet tot mij te laten doordringen. Het 'on-

mogelijke' heb ik althans *ten dele* voor elkaar gekregen. De negentien gevangenen zitten sinds gisterenavond niet meer opgesloten in de 'diefput', maar zijn in voorlopige hechtenis genomen in de ruimte daarboven. Dit subtiele onderscheid zal u niet minder ongerust maken over het lot van pastoor Veghel, wiens morele onverschrokkenheid en standvastigheid in geloofszaken ook mijn diepste respect hebben afgedwongen. Zijn ongewone geestesgaven maken hem als geen ander geschikt om in een openbaar debat de degens te kruisen met de stadspredikanten. In figuurlijke zin natuurlijk, zoals u begrijpen zult. Ook dát is iets wat ik voor elkaar heb gekregen: de graaf van der Marck heeft mij plechtig beloofd van de openbare zitting géén tribunaal te maken. Er zal van een volkomen vrije uitwisseling van gedachten sprake zijn. Onderschat het belang daarvan niet, mon cher ami!"

"Als dat alles is, vrees ik het ergste. Is de prins van Oranje op de hoogte van wat de graaf van der Marck hier uitspookt? Weet hij, wat er op het punt staat te gebeuren? U heeft, naar ik aanneem, niet voor niets met mij gesproken over 'beginselen van de hogere politiek'. Die gaan toch zeker het botte optreden van geuzen te boven!"

"Aan uw laatste veronderstelling ligt een even ongeoorloofde als naïeve vermenging van moraal met politiek ten grondslag, mon cher ami. De prins heeft de steun van de geuzen hard nodig in zijn strijd tegen diverse Spaanse spitsboeven. Het zijn initiatiefrijke lieden, de geuzen bedoel ik, die zijn leiding behoeven. Ik zou ook kunnen zeggen: het is een zootje ongeregd, dat nodig onder krijgstuicht moet worden gesteld. Daar kunnen u en ik op dit ogenblik helaas niets aan veranderen."

"Ziet u wel, dat een subtiel onderscheid de uitkomst van het debat niet minder onzeker maakt? Ik ben wantrouwender dan u wel denkt. Zegt u mij eens eerlijk: twijfelt u niet aan de goede afloop?"

"Als u met uw Italiaanse connecties Machiavelli had gelezen, zou u weten, dat het geen zin heeft mij zo'n vraag te stellen. Nee, ik heb hoegenaamd geen twijfels over de goede afloop. U koestert die daarentegen te veel, mon cher ami. In de tot nu toe succesvol verlopen onderhandelingen met de graaf van der Marck ben ik slechts op één punt teleurgesteld."

"En daarover kunt u mij natuurlijk niets zeggen, omdat de onderhandelingen geheim zijn."

"Wat is dat voor een waanwijze veronderstelling? U laat zich door uw eigen vooroordelen misleiden, mon cher ami. Mijn bedoelingen zijn volkomen oprecht. Ik heb u immers de brief van pastoor Veghel teruggegeven, al vermoed ik, dat u mij daar enkel en alleen naar vroeg om later uitgebreid verslag van de gebeurtenissen in Den Briel te kunnen doen. Zeg eens eerlijk, is die gedachte gisteren niet in u opgekomen, toen u ten aanschouwen van, laat ons zeggen, 'Jean et chaque homme' werd opgebracht naar de stadsgevangenis? Met die aandoenlijk Franse woordjes bedoel ik natuurlijk het Brielse gepeupel, dat u vóór uw binnenkomst op rotte eieren trakteerde, zoals ik met eigen ogen vanuit een venster zien kon. Over eerlijke bedoelingen gesproken, mon cher ami... Ik heb u gisteren op een kippenboutje getrakteerd. Wilt u niet vergeten, dat in uw verslag te vermelden? Of is dat in uw ogen het zoveelste subtiele onderscheid dat er niet toe doet?"

"Vertelt u mij liever, op welk punt u teleurgesteld bent. Daarmee kunt u zich, verslag of niet, op voorhand vrijpleiten."

"Uw cynisme zal ik negeren, mon cher ami, of moet ik zeggen 'mon amer ennemi', hoewel ik geen bittere vijand in u zie? De zaak is... Tja, u zult dat wel iets van ondergeschikt belang vinden, een kwestie van ambtenaren onder elkaar, maar toch... Ik kan hier slechts de gedachten van de prins in den brede ontvouwen; het was mij niet gegeven even snel tussen Leiden, waar ik het hoge ambt van pensionaris uitoefen, en Essen op en neer te reizen. Vanuit Gorcum is dat anderen wel gelukt en zij zijn met een missive van de prins teruggekomen die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. De moeilijkheid is, dat slechts een onvolledig afschrift daarvan de graaf van der Marck heeft bereikt. Ik kan mij hier wel de blaren op mijn tong praten, als wijlen uw confrère Brugman, maar wat schiet ik daarmee op, indien een nootire opstandeling elk voorwendsel aangrijpt om het gezag van niemand te hoeven erkennen? Alleen de onberekenbaarheid van het Luikse everzwijn kan de afloop van het debat vanmiddag nog onzeker maken, ongeacht in wiens voordeel het wordt beslecht."

"Maar net zei u nog, dat..."

"Voordat u mij al te luidruchtig op een contradictie meent te kunnen betrappen, mon cher ami, wijs ik u op het door mij gekozen point de vue: ik twijfel niet, maar zou ik twijfelen, dan geldt allereerst het rechtsbeginsel 'in dubio pro reo' en gaat dus ieder van de negentien gevangenen afzonderlijk alsnog vrijuit. Daarnaast kan er ook een to-

taal andere situatie ontstaan, waarop rechtsbeginselen geen vat meer hebben. Dan treedt er een ongeschreven wet in werking die de blinde paniek onder burgers in goede banen tracht te leiden met de woorden 'sauve-qui-peut'! Alleen in dat uiterste geval, doen u en ik er goed aan van het toneel te verdwijnen, dat wil zeggen, indien wij niet het voorbeeld van de negentien gevangenen hoeven te volgen, die dan ongetwijfeld óók van het toneel zullen verdwijnen!"

"En u beschuldigt mij van cynisme? U, die alles met woorden toedekt en een ongeschreven wet niet alleen voortreffelijk onder woorden weet te brengen, maar ook als een probaat middel aanbeveelt om het eigen vege lijf te redden? Wat bent u voor een rechtsgeleerde?"

"De pot verwijt de ketel, dat hij zwart ziet. Daar zou u als zwartrok in spe toch alles van af moeten weten. Ik zal u dit keer niet de stuipen op het lijf jagen door een wachter te roepen, maar ik verzoek u nu wel dringend dit vertrek te verlaten."

Hier was Mr. Paulus Buys in de volle breedte opgestaan om zijn woorden kracht bij te zetten. Ik deed nagenoeg hetzelfde in de lengte en geloof achteraf, dat ik hem zonder een hand te geven nog iets heb toegeroepen bij de deur (mijn oude fout, dat geef ik toe): "Beter een pot of een ketel die zwart ziet dan een sluw vat vol tegenstrijdigheden!" Daarna stond ik ontredderd buiten, waar een woedende menigte mij opnieuw met eieren, viskoppen en tomaten bekogelde. Uit de hoeveelheid en diversiteit van de in de strijd geworpen middelen kon ik afleiden, dat de spanning onder de bevolking was toegenomen. Weer liep ik een tijdje doelloos in het centrum van de stad rond, terwijl ik mij zoveel mogelijk trachtte te herinneren van mijn onderhoud met Mr. Paulus Buys. Daartoe prentte ik hele zinnen in mijn hoofd, tamelijk abstracte dialogen zodanig visualiserend, dat het mij later lukken zou, aan de hand van bijvoorbeeld een kale kemp-haan, mijn opmerking over eendrachtige samenwerking te reconstrueren.

Tegen drie uur drong ik de schepenkamer van het stadhuis binnen, wat geen gemakkelijke opgave was, omdat de meeste mensen buiten moesten blijven staan. Uit de speciaal voor deze gelegenheid geopende vensters zouden zij slechts flarden kunnen opvangen van alles wat daarbinnen werd besproken. Ik maakte gebruik van een oude truc om mij toegang tot het stadhuis te verschaffen: wapperend met de brief van pastoor Veghel vroeg ik naar Mr. Paulus Buys, die wel in de schepenkamer aanwezig zou zijn. Angstvallig hield ik mijn duim op

het verbroken zegel, of wat daarmee nog enige gelijkenis vertoonde, om niet als een valse koerier te worden ontmaskerd. Bij mijn binnenkomst wees dezelfde wachter die mij eerder naar de kamer van de onderschout had gebracht de plaats aan, waar de veelbezochte jurist achter een bijzettafel was gaan zitten, op veilige afstand van Lumey. Hij knikte mij geestdriftig toe, als was ik een goede bekende van hem, maar tot een gesprek kwam het ditmaal niet. In een hoek van de schepenkamer, schuin voor een lessenaar die tegen de lange tafel was aangeschoven, wachtte ik de loop der dingen af. Aan de geluiden die van buitenaf door de geopende vensters binnendrongen, kon ik horen, dat pastoor Veghel en Klaas Pieck in aantocht waren. Zouden zij ook worden bekogeld met ordinaire invectieven en rotte etenswaar, vroeg ik mij in stilte af. Lumey spitste zijn oren en gaf aan twee in een ouderwetse toga gehulde personen een teken. Meester Cornelissen frommelde zenuwachtig aan zijn witte bef, alvorens zich naar de lessenaar te begeven. De andere stadspredikant bleef bedremmeld achter hem staan, maar trachtte zijn verlegenheid te maskeren door van tijd tot tijd met gekruiste armen de houding van een gevierd redenaar aan te nemen. Zelfs de koppen van de Zeeuwse leeuwen, die hier meer dan levensgroot op het stucwerk van plafond en muren prijkten, leken naar één kant uit te kijken: die van de deur, waardoor de beide gevangenen weldra hun opwachting zouden maken. Intussen scheen de schepenkamer mij een even sombere als sobere pronkkamer toe, waarin protestantse herenboeren hun zondagsrust in acht namen. Ik moest in dit verband denken aan een opmerking van onze paus Adrianus VI, die de Sixtijnse kapel eens met een badkamer had vergeleken¹⁷. Zo weinig oog voor details had ik en zo reikhalzend keek ik naar de komst van de gevangenen uit, dat de plaats waar ik mij toen bevond, onmogelijk aan mijn gespannen verwachting kon voldoen.

Geboeid werden pastoor Veghel en Klaas Pieck voor Lumey geleid, die niet eens de moeite nam voor hen op te staan. "Opdat de openbare zitting in alle vrijheid haar beslag zal krijgen," zei hij dreigend, "gelast ik de gevangenen van hun boeien te ontdoen. Alleen vrije mensen zijn in staat een debat" (dit woord sprak hij op z'n Frans uit) "over geloofszaken te voeren." Daarna gaf hij het woord aan meester Cornelissen, die ik maar zo zal blijven noemen op grond van mijn jeugdherinneringen. "Neem een voorbeeld aan mij!" stak deze schipper naast God van wal, terwijl hij de gevangenen strak aankeek. "Ja,

neem gerust een voorbeeld aan mij, indien u tenminste niet wilt, dat uw scheepje aan de grond loopt. Ik ben net als u priester geweest, waarover ik mij vroeger niet schaamde, maar nu ben ik godzijdank stadspredikant. Als zodanig oefen ik een eervol ambt uit, dat ik zonder meer als positief zou kunnen kwalificeren, in elk geval niet als iets dubbel negatiefs. Sta ik niet op goede voet met de huidige machthebbers? U beschouwt mij als een afvallige priester, maar ik heb gekozen voor het zuivere Woord van God. Wat kunt u daartegenover stellen? Liturgische vieringen die in pracht en praal niet onderdoen voor Byzantijnse hoffeesten? Maar God heeft ons de armoede aanbevolen als een middel om rechtstreeks toegang tot de hemel te verkrijgen. De aanbidding van alle heiligen? Maar het eerste van de tien geboden is daarmee flagrant in tegenspraak. Een bovenmenselijke verering van de paus? Maar zelfs Petrus heeft het, na het laatste avondmaal, nooit gewaagd op de stoel van Christus te gaan zitten. Daarvoor was hij zich al te diep bewust van zijn drievoudige verloochening van de Zoon van God. Wilt u uw leven niet verbeuren en, wat nog belangrijker is, uw hemelse zaligheid evenmin mislopen, dan vraag ik u hier, in de schepenkamer van Den Briel, slechts één ding: verloochen God niet, zoals Petrus deed, maar verloochen de paus! Alleen dan brengt u het er levend vanaf. De andere gevangenen zullen uw voorbeeld zeker volgen, waardoor u voorkomt, dat zij als martelaren voor een verkeerde zaak zullen sterven. Ik ben eerlijk genoeg om ook dit argument in de strijd te werpen, niet omdat ik op uw persoonlijk heil bedacht zou zijn, maar omdat ik in uw halsstarrigheid (waarvan de striemen op uw lichaam zichtbaar getuigen) een voorteken zie van iets wat onze goede zaak zou kunnen schaden."¹⁶

Op een wenk van Lumey mocht Klaas Pieck achter de lessenaar gaan staan. Hij toonde zich niet onder de indruk van de argumentatie van zijn voorganger en maakte zelfs een grapje over diens officiële status. "Mijn vóórganger," zei hij sterk afkeurend, "die nooit mijn voorganger zal zijn, vraagt het onmogelijke van mij. Dat scheepje van hem is hier met geuzen en al aan de grond gelopen. Ik was gelukkig niet aan boord. Wat wil hij toch van mij? Moet ik ter wille van mijn armzalig leven het ware geloof verzaken en in plaats daarvan zijn valse leer aannemen? Dat is toch al te dwaas! De dood zal mij ooit verrassen. Dat kan nu het geval zijn, of binnen afzienbare tijd. Als ik dan toch sterven moet, wil ik graag zélf het noodlot over mij afroepen door het ware geloof uit te dragen. Laat mij zo met mijn dood mogen bevesti-

gen, wat ik altijd heb gepreekt." Zijn stem had onder de wrede behandeling van de geuzen weinig te lijden gehad. Zou zijn bijdrage aan het debat beperkt blijven tot dit krachtige getuigenis? Of zou hij, anders dan Jezus voor het sanhedrin, alsnog een poging wagen om met zijn welbespraaktheid eigen en andermans leven te redden? Over een mogelijk antwoord op deze vragen dacht ik na, terwijl ik pastoor Veghel al na Klaas Pieck het hoogste woord hoorde voeren. Niet langer liet ik mijn gedachten afdwalen, toen hij zijn gehoor op een ook door mij al eerder opgemerkte inconsequentie wees: "Het is volgens u een gemeenplaats te beweren, dat het geloof vrij moet zijn en dat niemand op het punt van religie mag worden gedwongen of gehinderd. Waarom wilt u mij dan, in strijd met de vrijheid die u voor uzelf opeist, dwingen om tegen mijn geweten in te handelen en mijn geloof te verzaken?" Uitdagend voegde hij hieraan toe: "U kunt mij er niet van overtuigen, dat ik een vals geloof aanhang. Integendeel, volgens mij bent u op de verkeerde weg, maar misschien kan ik u wel op uw schreden doen terugkeren. Het ware geloof oefent niet alleen op mij een grote aantrekkingskracht uit. Ik ben bereid om deze plaats en deze voor een priester wel zeer onwaardige omstandigheden voor lief te nemen, indien u mij een Latijnse vertaling van de Bijbel bezorgt, want u baseert zich toch op het zuivere Woord van God? Welnu, laten wij dan over de interpretatie daarvan debatteren. Maar alvorens dat te doen, zullen wij het over één ding eens moeten zijn. Waaruit bestaat dat zuivere Woord van God eigenlijk?" Meester Cornelissen drong zich naar voren en antwoordde vastberaden: "Uit het Oude en Nieuwe Testament!" De andere stadspredikant, die het bijna voorgekauwde antwoord op de vraag van pastoor Veghel kennelijk niet wist, knikte overdreven verheugd. "Goed," zei pastoor Veghel, "maar wat verstaat u onder het Oude en Nieuwe Testament? Zijn dat de vijf boeken van Mozes, meer in het algemeen de geschiedkundige boeken, de boeken van wijsheid en de profetische boeken? Zijn dat de vier evangeliën, waarvan de eerste drie wel 'synoptisch' heten, omdat ze een beknopt overzicht van Jezus' leven geven, gevolgd door *Handelingen*, de brieven van de apostel Paulus, beginnend met zijn *Brief aan de Romeinen* en eindigend met zijn *Brief aan de Hebreëen*, die op hun beurt worden gevolgd door de brieven van de apostelen Jacobus de Jongere, Petrus, Johannes en Judas Taddeüs, en het *Boek der Openbaring*?" Beide stadspredikanten keken bij deze opsomming verveeld toe en trommelden met hun vingers op wat zij maar konden

raken: de bijbel of hun gespierde bovenarmen. Waarschijnlijk waren zij niet eens in staat het antwoord van pastoor Veghel op zijn eigen vraag te herhalen. Meester Cornelissen geeuwde luid en de andere stadspredikant vroeg Lumey meer vaart te zetten achter de afhandeling van het debat. "Maar van wie heeft u het ware geloof en de zekerheid ontvangen, dat het Oude en Nieuwe Testament het Woord van God zijn?" vroeg pastoor Veghel. Hij was nog niet uitgesproken, of Klaas Pieck vulde hem aan: "Neemt u de vier evangeliën aan? Zo ja, van wie heeft u die dan ontvangen? Wie hebben u bijvoorbeeld geleerd, dat het eerste evangelie door de apostel Matteüs en het tweede door Petrus' discipel Markus is geschreven?" Wederom bleven de beide stadspredikanten hun het antwoord schuldig, wat de ook in de schepenkamer aanwezige schout verleidde tot een spottende opmerking: "Wel, Andries, waarom antwoord je niet op hun vragen? Weet je ineens niet meer, van wie je het evangelie hebt ontvangen? We praten hier over de eeuwigheid, man, dan zou een mens toch niet zo kort van memorie moeten wezen!" In het nauw gebracht, stamelde meester Cornelissen slechts: "Deze volksverleiders kennen niets anders dan drogredenen. Daarmee trachten zij anderen op een dwaalspoor te brengen. Wie van u twijfelt er aan het zuivere Woord van God? Toch zeker niemand! O, zij stellen wel serieuze vragen, maar bedoelen iets héél anders: het gaat hun er niet om twijfel te zaaien over het Woord van God, integendeel, zij proberen ons de uitspraak te ontlokken, dat het Woord van God mondeling is overgeleverd. Door wie? Door hun afgod natuurlijk, de antichrist, de roomse paus! Ziet dan niemand de bedrieglijkheid van hun listen in?"

Na deze inleidende schermutselingen was er een grote beroering in de schepenkamer ontstaan. Mr. Paulus Buys gaf mij nadrukkelijk een knipoogje, alsof hij een medestander zocht met wie hij zijn waardering voor zoveel verborgen schrandereheid van de kant der priesters en wanhopig inzicht in hun streken van de kant der stadspredikanten zou kunnen delen. Een kleine machiavellistische woordenstrijd scheen in het voordeel van de priesters beslecht, mogelijk drukte het knipoogje ook daarvoor zijn waardering uit, of voor de eigen nog veel grotere superioriteit waarmee hij beide strijdende partijen te slim af was. In dat laatste geval zag hij in mij niet zozeer een medestander, als wel een bewonderaar aan wie hij openlijk een blik in zijn binnenste gunde. Ik wist niet, waar ik kijken moest, en richtte mijn blikken daarom maar op Lumey, die met zijn beringde hand de discussie over

andere onderwerpen trachtte aan te zwengelen. "Hoe zit het met de transsubstantiatie?" brulde hij, alsof het om een onbenullig nieuwsfeitje ging. "Ik geef daarover graag het woord aan één van beide stadspredikanten. Wie zal het zijn? Andries Cornelissen moet zijn collega ook eens aan het woord laten komen. Na het voorafgaande kan alles wat uit de mond van die stille getuige klinkt, alleen maar meevallen. Vooruit met de geit, of voor mijn part het Lam Gods. Ik raak waarachtig de kluts nog kwijt!" Haastig fluisterde meester Cornelissen zijn collega in, wat men onder 'transsubstantiatie' verstond, waarna deze de lessenaar omarmde als een drenkeling een stuk wrakhout. "Het vraagstuk van de transub...biatie is helemaal niet zo moeilijk, als de papen het hebben gemaakt!" begon hij hakkelend zijn betoog. "Zij willen ons doen geloven, dat Jezus werkelijk aanwezig is in de tekenen van brood en wijn. Maar hoe kan dat nou? Beste mensen, gebruik toch jullie gezond verstand! Toen Jezus op de avond vóór Zijn lijden het brood in Zijn heilige handen nam, het zegende, brak en aan Zijn discipelen gaf met de woorden: 'Neemt en eet, want dit is Mijn lichaam,' was Hij er Zelf toch zeker ook nog? Zijn unieke aanwezigheid verhindert dus, dat Hij iets anders bedoeld kan hebben dan: 'Dit is *bij wijze van spreken* Mijn lichaam.' En toen Hij de kelk in Zijn heilige handen nam, een dankgebed uitsprak en Zijn discipelen daaruit te drinken gaf met de woorden: 'Drinkt allen hieruit, want dit is Mijn bloed van het Nieuwe Verbond, dat voor u wordt vergoten tot vergiffenis van uw zonden,' sneed Hij zich heus niet gauw in Zijn duim of in een ander lichaamsdeel, alvorens hen van Zijn bloed te laten drinken. Waarom zou Hij ook? Jezus is geen paap, die ons meer wil doen geloven dan Hij zegt. Stellen jullie je het tafereel van het laatste avondmaal eens voor. Om Zichzelf uit te delen, zou Jezus Zich razendsnel buitengeslachtelijk moeten hebben voortgeplant. Klinkt niet erg aannemelijk, wel? Onze geliefde rabbi was vast niet zo rabiaat, dat Hij..."

"Hè, ja, laten we het eens over de rabbi...atie van onze rabbi hebben!" mengde Lumey zich in het debat. "Genoeg hierover... Onder verwijzing naar het laatste avondmaal geef ik thans het woord aan Klaas Pieck. Het zouden namelijk wel eens zijn laatste woorden kunnen zijn. Ik drink alvast op de goede afloop!"

"Aanhoor het getuigenis van een wel zeer onbeschaamd man!" zei Klaas Pieck. "Pastoor Veghel heeft eerder aangedrongen op een waardiger plaats dan de schepenkamer om over geloofszaken te de-

batteren. Niet alleen zijn de plaats en omstandigheden volkomen ongeschikt voor dit doel, maar ook sommige personen. Ik heb er spijt van, dat ik in uw midden mijn mond niet heb gehouden. Mijn laatste woorden zijn dan ook: ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk, de gemeenschap van alle heiligen, de vergeving van de zonden, de verrijzenis van het lichaam en het eeuwig leven. Amen!" "Weg met die paap!" brulde Lumey verontwaardigd, "afvoeren die houten Klaas! Het kruis is nog te goed voor hem. Hangen zal dat galgenbrok!" Nadat hij zijn kalmte enigszins herwonnen had, vervolgde hij: "Tot nu toe verloopt het debat precies, zoals ik had verwacht. Ik ben benieuwd, wat Lenaart Veghel ons heeft mee te delen over het vraagstuk van de transsubstantiatie. Veel bijzonders zal het wel niet zijn, na dat hoogst opmerkelijke geredekavel over buitengeslachtelijke voortplanting. Overigens lijkt mij zoiets zonde van de moeite, wat ik van de geslachtsdaad als zodanig niet gauw zal beweren. Voor zover het aan een tegenstander toegeschreven *veronderstellingen* betreft, mis ik anders de logica in dit debat. Mag ik Lenaart Veghel verzoeken zich tot het vraagstuk zelf te bepalen en een logische uiteenzetting te geven van zijn eigen standpunt?"

Met een sprongetje stond pastoor Veghel achter de lessenaar, terwijl hij verbaasd omkeek naar degene die hem ter aanmoediging een stomp in zijn rug had gegeven. "Als ik een tweede rug zou hebben, zoals wij allen dankzij onze Schepper over een tweede wang beschikken, had ik die nu aan Andries Cornelissen aangeboden," zei hij trillend van verontwaardiging. "Nou ben jij nog geen minuut aan het woord," viel Lumey hem woedend in de rede, "of de logica is alwéér ver te zoeken. Ik had jou nog wel zo gewaarschuwd. Kom vlug ter zake, paap, of verdwijn uit mijn ogen!"

"Laat mij ter inleiding op het vraagstuk van de transsubstantiatie dan mogen opmerken," begon pastoor Veghel dit onderdeel van zijn betoog voorzichtig te formuleren, "dat logica niet alles is. Wie de wonderen van de Heer tracht te begrijpen, Zijn wederopstanding in het bijzonder, komt met zijn gezond verstand niet verder dan het kruis op Golgotha. Hij kijkt, zoals Jan van Ruusbroec het zo trefzeker onder woorden brengt, tegen de zon in, 'want de bovenzwevende goddelijke klaarheid slaat terug en verblindt elk begrip bij haar ontmoeten. Aldus blijft God in Zijn klaarheid boven alle geesten in de hemel en op aarde staan.'¹⁴ De rede, waarop onze logica berust, is met andere woorden een geoorloofd controlemiddel, dat ons weliswaar voor de

illusie van het gevoel beschermt, maar voor de levende aanwezigheid Gods komt te vervallen. Wie zich door de rede laat verblinden, schiet jammerlijk in redelijkheid te kort. Dat is de paradoxale uitgangssituatie van iedere gelovige. Hij kan in de Bijbel nalezen, welke woorden Jezus tijdens het laatste avondmaal in de mond nam, en vraagt zich vervolgens (niet in *alle* redelijkheid) af, hoe de ene God in drie personen Zich onder Zijn discipelen kon verdelen. Dit vraagstuk lijkt mij overigens tijdens het laatste avondmaal niet moeilijker op te lossen dan daarna, en ook niet door het gecompliceerde beginsel van de Heilige Drievuldigheid en de aanwezigheid van een kleiner of groter aantal communicanten in mindere of meerdere mate logisch te verklaren. Daarin verschil ik principieel van mening met mijn opponent, die ten aanzien van Jezus' procreatie alleen complicaties ziet optreden tijdens het laatste avondmaal. Wij staan hier voor een mysterie, 'boven de rede, maar niet zonder de rede' zoals Jan van Ruusbroec zegt¹⁴, dat we kunnen aanvaarden of niet. In *1 Korinthiërs 2:14* verzucht niemand minder dan de apostel Paulus in opperste staat van zielsverrukking, dat het verstand tot niets dient. Had men mij een bijbel ter hand gesteld, dan zou er over deze vindplaats tenminste geen discussie mogelijk zijn. Nu vraag ik u dit van mij aan te nemen, zoals ik brood en wijn dankbaar aanneem uit handen van Jezus."

"Alles goed en wel, paap, je hebt voor het vraagstuk van de transsubstantiatie een verklaring gegeven, of de onmogelijkheid van een deugdelijke bewijsvoering aangetoond, maar je hebt onze stelling niet weerlegd. Wie garandeert mij, dat de woorden die Jezus tijdens het laatste avondmaal over brood en wijn uitsprak, letterlijk zijn bedoeld?" Met een rood hoofd interpelleerde meester Cornelissen de spreker, die op een teken van Lumey naast de lessenaar was gaan staan. Er heerste een benauwde atmosfeer in de schepenkamer. Menigeen wiste zich het zweet van het voorhoofd en keek verlangend naar buiten. Het viel mij op, dat meester Cornelissen, met 'u' als aanspreekvorm begonnen, onder invloed van de geuzenleider op 'je' was overgeschakeld, wanneer hij zich rechtstreeks tot zijn tegenstanders richtte. Ademloos volgde ik het debat, waarbij ik de neiging in mij voelde opkomen om de laatste spreker op voorhand gelijk te geven. Er hing ook zoveel van de uitkomst van dit debat af. Wie zou meester Cornelissen antwoord op zijn vraag geven en hoe zou dat luiden? "Ik," antwoordde pastoor Veghel eenvoudig, terwijl hij een pauze inlaste om het dramatisch effect van dat ene woordje te verhogen. "Ja,

ík zeg u, dat Jezus brood en wijn letterlijk heeft veranderd in Zijn lichaam en bloed. Maar voor het geval u dat niet overtuigend vindt, omdat mijn persoon u niet aanstaat, kan ik u verzekeren in goed gezelschap te verkeren. Is het u trouwens opgevallen, dat ik uit de Bijbel citeer zonder te beschikken over een eigen exemplaar, terwijl u met een bijbel in de hand tot nu toe niets van het zuivere Woord van God te berde heeft gebracht?"

"Die zit, Andries!" liet de schout zich weer van onverwachte zijde horen. "Hier wordt een bekend vooroordeel tegen al die papen ontmaskerd, man. Van dat 'goed gezelschap' snap ik geen biet, maar dat komt vast nog wel."

"Stilte! Het zal mij toch niet overkomen, dat ik de schout door de dienaars van de schout uit de schepenkamer moet laten verwijderen!" schreeuwde Lumey. "Laat Lenaart Veghel zijn betoog op zo'n manier vervolgen, dat hij anderen minder vaak dwingt hem te interrumperen. Van een uitdrukking als 'te berde brengen' dient hij zich voortaan te onthouden, op straffe van verlies van één of meer ledematen, want zij houdt een geniepige verwijzing naar het schoolbord van Andries Cornelissen in. De tegenstanders in dit debat dienen elkaar wel serieus te nemen!" Met het plat van zijn zwaard sloeg hij op tafel om zijn woorden kracht bij te zetten. Daarna zei hij nog iets tegen zijn adjudant, waarom deze moest grinniken. Kennelijk dwong zijn optreden zoveel ontzag af, dat het debat niet langer voortgang vond. Hierdoor geërgerd draaide Lumey zich om en riep in de richting van de lessenaar: "Continuez, mijne heren, continuez!"

"Hoe goed uw gezelschap ook is," zei pastoor Veghel onaangedaan, "dat van de apostel Paulus is nog beter. In *I Korinthiërs 11:22* vraagt hij: 'Hebt gij dan geen huizen om te eten en te drinken?' De maaltijd des Heren is met andere woorden niet iets wat zomaar op straat kan worden genuttigd, tussen twee gerechten door, 'want wie op onwaardige wijze het brood eet of de kelk des Heren drinkt,' zegt Paulus in *I Korinthiërs 11:27*, 'bezondigt zich aan het lichaam en bloed des Heren.' Zou hij dat ook hebben gezegd, als de woorden van Jezus symbolisch dienen te worden opgevat? Maar nog belangrijker dan deze overweging, lijken mij de woorden van Jezus Zelf. Hij heeft namelijk niet gezegd: 'Dit brood *betekent* Mijn lichaam' of toen Hij de kelk in Zijn heilige handen nam: 'Drinkt allen hieruit, want dit *betekent* Mijn bloed van het Nieuwe Verbond, dat voor u wordt vergoten tot vergiffenis van uw zonden.' Nee, in plaats van het Hebreeuwse

woord voor 'betekent' gebruikte hij dat voor 'is'. In mijn Latijnse vertaling van de Bijbel wordt bij deze passage de Hebreeuwse grondtekst vermeld. Het spijt mij zeer, dat ik u die er niet bij kan leveren."

"Ook al staat er 'is' in *Matteüs 26*,-het juiste vers zou ik even moeten opzoeken-, toch ontslaat dat de ware christen niet van de plicht over de betekenis van dat woord na te denken."

"Maar dat heeft die paap nu juist gedaan!" onderbrak Lumey de vorige spreker, in wie de lezer meester Cornelissen wel zal hebben herkend. Verheugd eindelijk naar een tekst in de Bijbel te hebben kunnen grijpen, droop de stadspredikant na deze zoveelste terechtwijzing verongelijkt af. Even liet hij zijn blikken op mij rusten, maar ik vreesde al niet meer door hem te zullen worden ontmaskerd als een paap. "Wat voor andere argumenten kunnen tegen de letterlijke interpretatie van Jezus' woorden worden ingebracht? Over logica en taalkundige finesses wil ik niets meer horen," probeerde Lumey het debat nieuw leven in te blazen. Na enig geblader in zijn bijbel antwoorde meester Cornelissen ten diepste bewogen: "In *Matteüs 26:28* spreekt Jezus over het Nieuwe Verbond. De hele wereld kan, wat mij betreft, op zijn kop gaan staan, maar ik ben van mening dat het nieuwe geloof zijn bestaansrecht ontleent aan het Nieuwe Verbond. Alles waarover wij tot nu toe gesproken hebben, is daaraan ondergeschikt. Jezus is ons Zelf, met Zijn niet-aflatende vernieuwingsdrang, in het geloof voorgegaan. Hij brak met een eeuwenoude traditie,-met farizeïsche wetten die verdacht veel op dogma's lijken-, waarom zouden wij niet hetzelfde doen? Ik mag dan wel niets meer zeggen, althans niets wat een noodzakelijk beroep op de rede doet, maar ik heb voor mijn geloofsovertuiging wel degelijk mijn redenen!"

"Wie durft zich het recht aan te matigen het *Nieuwe Verbond* in het *Nieuwste Verbond* om te zetten? Alleen een onbeschaamd man kan op zo'n gedachte komen," diende pastoor Veghel zijn tegenstander andermaal van replek. "Jezus bezat dit recht, maar wie Hem dat ontnemen wil, is in mijn ogen een ketter. Sint-Augustinus heeft ooit over de manicheeërs opgemerkt, dat zij vogellijm op hun tong hadden...²⁰ Kettters blijven maar praten over God en weten blijkbaar van geen ophouden, terwijl zij toch beter zouden moeten weten. Ach, de ene christen is de andere niet. Te lang heb ik gedacht, dat er waarheid school in de woorden van Hadewijch: 'Grote volmaaktheid is het alles van mensen te verdragen. Maar God weet: de allergrootste volmaaktheid is het alles van valse broeders te verdragen, indien zij zich

opwerpen als huisgenoten des geloofs.¹⁸ Er is een grens aan wat ik verdragen kan, zeker wanneer ik hen opvattingen over de transsubstantiatie hoor verkondigen die in een openbaar debat om weerlegging vragen. Waarom kan ik hun opvattingen zo moeilijk over mijn kant laten gaan? Omdat die in strijd zijn met de officiële leer van de kerk. Zoals Sint-Augustinus de manicheeërs hard aanpakte, omdat zij weigerden in het kwade een potentiële vermindering van het goede te zien, zo verzet ik mij tegen de verkondigers van het nieuwe geloof. Zij praten te veel *over* God en te weinig *met* God. Is het niet wederom de apostel Paulus, die ons voor hen waarschuwt? In *I Korintiërs 11:19* geeft hij een uiterst zinnige verklaring voor het optreden van ketters in het algemeen: 'Want het is nodig, dat er scheuringen onder u zijn, wil blijken wie onder u standvastig is.' Met deze woorden veroordeelt Paulus ook de nieuwlichters van vandaag, die tevergeefs hun heil buiten de kerk zoeken. Zo vervuld van hun eigen theologische hersenspinsels waren de voormannen onder hen, -Luther, Zwingli en Calvijn-, dat zij de woorden van Jezus in *Johannes 17:11* niet hoorden: 'Heilige Vader, bewaar hen in Uw naam, opdat zij allen één mogen zijn, zoals Ik één ben met U.' Dit zuivere Woord van God heeft eeuwigheidswaarde, wat anderen zeggen wordt hun ingegeven door de satanische waan van de dag. Dat geldt trouwens ook voor mij, wanneer ik niet uit de Bijbel citeer, of zelf iets zou verkondigen wat in strijd is met de officiële leer van de kerk."

"Mooi gesproken, paap, héél mooi gesproken!" zei Lumey. "Dat hoor ik de stadspredikanten jou niet nadoen. Of wel soms?"

"Nou, dat valt nog te bezien!" antwoordde meester Cornelissen bescheiden. "Dat is te zeggen... Ik zou een lang referaat kunnen houden over wat 'kerk' is en over wie trouw aan de traditie is gebleven, maar in plaats daarvan merk ik liever iets anders op. Ik verschil met deze paap niet van mening over de zuiverheid van de door hem aangehaalde teksten uit de Bijbel, nee, ik verschil met hem van mening over de interpretatie daarvan. Dat blijf ik staande houden, al betreur ik het zo weinig de gelegenheid te hebben gekregen om mijn eigen interpretatie tegenover de zijne te stellen."

"Je hebt dus wat op mij aan te merken. Begrijp ik dat goed?"

"Nee, graaf... Ik zou niet durven."

"Wat klets je dan?"

"... "

Met een licht schouderophalen beantwoordde meester Cornelissen deze retorische vraag. Verongelijkt staarde hij in de verte, waar meer steun voor zijn standpunt viel te verwachten. De menigte buiten zou hem zeker aanmoedigen en toejuichen. In de schepenzaal had hij zijn oratorisch talent nergens aan kunnen verspillen: het was niet eens aan bod gekomen.

Hierna werd het debat voor geëindigd verklaard en de zitting opgebroken, hoewel volgens ingewijden later nog drie andere gevangenen voor Lumey werden geleid. Ik kan alleen maar verklaren, wat ik met mijn eigen ogen gezien heb: hoe pastoor Veghel en Klaas Pieck zich eerst geboeid voor een open venster moesten vertonen, hoe vervolgens een bord om hun nek werd gehangen waarop in hanenpoten van letters stond: 'Ik houd mijn smoel, uit vrees voor Petrus' Stoel' en hoe zij tenslotte werden bewierookt met koperen vaatwerk, dat uit de Sint-Catherinakerk afkomstig was. Met gebogen hoofden moesten zij zich alle schimpscheuten van de menigte beneden hen laten welgevallen: de scherpe punt van een horizontaal gehouden hellebaard verhinderde, dat zij hun hoofd en rug konden rechten. Tijdens hun publieke vernedering hoorde ik Mr. Paulus Buys tegen Lumey zeggen: "Hoe nu verder, mon cher comte?" Ik spitste mijn oren, want voor zover de openbare zitting van die middag al een 'debat' genoemd mocht worden, had dat geen officiële winnaars opgeleverd, net zomin als de 'openbare zitting' of het 'tribunaal' van gisteren had geleid tot een officieel vonnis. Fijntjes geattendeerd op de verwarring die dit soort termen onder zijn eigen aanhangers zaaide, snauwde Lumey de Leidse pensionaris toe: "Ah, mon cher ami, vous n'êtes plus bienvenu ici... Vraiment, vous n'êtes plus bienvenu!" waarna hij minder luid in het Nederlands vervolgde: "Ik heb allang de ondergang gezwoeren van alle mispapen en monniken, die zich hier in Den Briel rond mij durven te verzamelen. Mits het er maar negentien zijn... Ik ben vastbesloten de dood te wreken van de graven van Egmond en Hoorne, en van alle Hollandse edelen, die aan de onmenselijke tirannie van Alva ten offer zijn gevallen. Aan het bevel van de prins van Oranje laat ik mij niets gelegen liggen. Zegt u maar tegen hem, dat ik mij door niemand de wet laat voorschrijven. Ik ben net zo goed als hij heer en meester van dit gewest. U moet maar denken, dat aan een paap of, over fijn onderscheid gesproken, aan een 'mispap' niets verloren gaat. Ik heb de commandant van Gorcum beloofd negentien gevangenen terecht te stellen. Negentien zullen het er zijn, al heb ik

geen toezegging gedaan over *welke* negentien. Snapt u wel? Zo zit de vork in de steel, comme on dit ici, oftewel zo hangt de strop aan de galg. Ik geef aan die laatste uitdrukking verreweg de voorkeur. Moet ik u nog uitleggen waarom?"¹⁶

"Tja, mon cher comte, als de zaak er zo voor staat... Tegenover zoveel fidele vastberadenheid valt weinig uit te richten," zei Mr. Paulus Buys. "Ik zal Orange uw woorden letterlijk overbrengen. Er is altijd wel een koerier bij de hand, dus dat is het probleem niet." Met een diepe buiging nam hij afscheid van Lumey, terwijl hij mij in het voorbijgaan bemoedigend toeknikte. "Doe, zoals ik," siste hij, "verdwijnt van het toneel, comme on dit ici, oftewel poets zo snel mogelijk de plaat. Persoonlijk geef ik aan de laatste uitdrukking, die u niet onbekend in de oren zal klinken, de voorkeur. Zij getuigt van een typisch Hollandse manie voor orde en netheid. Snapt u wel? En dan nog iets: noem het laatste hoofdstuk van uw ongetwijfeld leerzame werkje *De imitatione Buysii!*"

"Nee," antwoordde ik met een hand voor mijn mond, "ik draag het hele werk aan uw oom op. Dat had u zeker niet verwacht? In rond Nederlands, zodat veel lezers het kunnen begrijpen, zal ik mijn getuigenis als ondertitel meegeven: *Ter nagedachtenis aan Dirk van der Eem.*"

Achter Mr. Paulus Buys verliet ik de schepenkamer, verbijsterd en verontwaardigd, diep begaan met het lot van de ter dood veroordeelden en, terwijl ik mij min of meer voortsleepte als een gebroken man, in elk opzicht het tegendeel van de diplomatieke stoïcijn die voor mij liep. Zijn onbekommerde levenshouding stoorde mij meer dan wat ook. Het benedenmaatse optreden van de stadspredikanten bezat tenminste nog een goede kant, die de welsprekendheid en overtuigingskracht van met name pastoor Veghel des te scherper liet uitkomen. Het onbehouden gedrag van Lumey, dat zich uitte in een quasi geïnteresseerd volgen van het debat, beantwoordde aan het beeld dat ik mij reeds van hem gevormd had, zodra hij te paard op de markt van Den Briel was verschenen. Wat anders kon ik van een apocalyptische ruiter uit Luik verwachten? Maar de volkomen beginselloze opstelling van een politieke veelvraat als Mr. Paulus Buys, die zelfs scherts veinsde waar medeleven geboden was, vond ik onverdraaglijk. Met gebogen hoofd liep ik achter hem het stadhuis uit. Daar scheidden onze wegen zich voorgoed. In het tumult zou ik ongemerkt naar het hofje van mijn moeder kunnen sluipen. Maar toen ik

tegen beter weten in omhoog keek, zag ik Klaas Pieck uit een open venster hangen met de zijden muts van broeder Hendrik schuin over zijn achterhoofd getrokken. Met dat potsierlijke beeld nog steeds voor ogen liet ik de klopper vallen op de deur van het kleine huisje, dat mijn veiligheid voor de duur van mijn verblijf in Den Briel moest garanderen. Te laat realiseerde ik mij, dat mijn moeder mij niet zou opendoen. Dus verschaftte ik mij net als gisteren toegang tot haar woning door de klink van de deur naar beneden te drukken. In de korte tijd dat ik in mijn geboortestad was, verrichtte ik ongewild al verkeerde routinehandelingen, waarover ik mij diep schaamde. Kon ik dan niets goed doen? Overweldigd door een gevoel van schuld en schaamte, ging ik naar binnen.

In snikken uitbarstend, vertelde ik mijn moeder alles wat mij de afgelopen uren overkomen was. Hoe weinig had ik kunnen uitrichten om het lot van de negentien gevangenen te verlichten, die ik vanaf dat ogenblik wel als martelaren moest beschouwen. Mr. Paulus Buys had, niet alleen volgens eigen zeggen, nog meer voor elkaar gekregen dan ik. Hoe onbeduidend was een mensenleven in andermans ogen, dat het kon vervluchtigen als kaf in de wind. Ontroostbaar over de vergeefsheid van mijn eigen leven noemde ik mij een nietsnut en overijverige bemoeial,-slaaf van zijn eigen zinnen en lusten-, en een totaal mislukte priester, die zijn studie niet eens naar behoren had kunnen afronden. Er kwam geen einde aan mijn jeremiade, zo vervuld van ellende was ik en zo weinig vatbaar voor rede. Mijn moeder hield alleen mijn handen vast zonder een woord te zeggen. Achteraf was dat misschien wel het verstandigste wat ze had kunnen doen, want voor iemand die zichzelf niet is (terwijl hij denkt op het summum van zijn kunnen te functioneren) is geen redding mogelijk. Al zijn zintuigen worden immers afgeleid van de kern van zijn bestaan, waarvoor louter invloeden van buitenaf in de plaats gekomen zijn. In de redeloze staat waarin hij verkeert, lijkt hij op een mysticus, die in de hel afdaald in plaats van de zeven trappen der zaligheid te beklimmen. Mijn moeder liet mij al die tijd node begaan en wachtte geduldig, totdat ik mijzelf min of meer had hervonden. Samen gebruikten wij het avondmaal, dat bij ons beiden pijnlijke herinneringen aan het debat van die middag opriep. Voor mijn moeder was het een wereldse afspiegeling van de transsubstantiatie, waarom ze met haar tandeloze mond tenslotte smakelijk lachen moest, voor mij was het meer een eucharistische verzoening met het leven: ik wenste tenminste

nog in een eerste levensbehoefte te voorzien. Met het vallen van de avond werd mijn neiging daartoe steeds sterker, totdat een rusteloze gedrevenheid zich van mij meester maakte en ik tegen acht uur aankondigde haar weer te zullen verlaten.

Op het Hoofd kwam ik Andrea tegen. Ik bewonderde haar ranke figuurtje vanuit de verte, maar wist niet goed hoe haar te benaderen. Ze had een hoofddoekje om en droeg armbanden die ik al hoorde rinkelen in de wind, voordat ze naar mij zwaaide. "Dag, lieverd!" zei Andrea even later, terwijl ze zich dicht tegen mij aandrukte en de kap van mijn hoofd trok. Al mijn reserves waren op slag verdwenen, meegespoeld met de golven aan de voet van de pier, en levenslustiger dan ooit tevoren sloeg ik mijn armen om haar heen. O, alles te vergeten, dacht ik, en toen viel ik ten prooi aan een zinnelijke vervoering die ik maar niet als mystiek zal betitelen om het profane karakter ervan zo zuiver mogelijk te houden. Wij kusten elkaar en fluissterden met ingehouden adem onze namen. Dat was eigenlijk alles, maar het betekende voor ons heel veel. Hand in hand liepen wij langs de monding van de zee, waar de zon langzaam in de golven verdween. Zolang het licht was, konden wij door de Noorder- of Zuiderpoort naar de stad terugkeren. "We hebben nog een zee van tijd, Rutger!" zei Andrea toepasselijk. "Wat zullen we doen?" Die vraag verraste mij, allang tevreden met de huidige situatie als ik was. Automatisch richtten onze voetstappen zich steeds verder naar het zuiden. In de verte tekende zich in het weidse polderlandschap een bosje af, waarheen wij op mijn voorstel zouden lopen. Onderweg praatten wij honderduit over onze gemeenschappelijk doorgebrachte jeugd in Den Briel,-onze ouders en hun opvoedkundige principes-, over godsdienst en politiek, waarbij wij niet schuwden intimiteiten uit te wisselen, die betrekking hadden op onze diepste gevoelens en een herhaling inhielden van onze innige begroeting op de pier. Ik leerde algauw, hoe mijn ademhaling te regelen onder het kussen, waarin Andrea mij zeer bedreven toescheen zonder dat mij dat stoorde. Integendeel, ik genoot van haar nu eens stille, dan weer luidruchtige aanwezigheid en vermeide mij maar wat graag in haar liefkozingen. Onder een eikenboom spreidde Andrea haar jakje uit, waarop wij beiden konden zitten. Weer omarmden wij elkaar, streelden dwars door onze kleren heen elkaars bovenlichaam. Voor het eerst voelde ik, hoe licht en zacht een vrouwenborst kan zijn, en hoe heerlijk het is die van al te knellende kledingstukken te bevrijden. De-

zelfde sensatie die Adam en Eva in het aardse paradijs bevangen had, maar dan zonder pijnlijke gewaarwording van de eigen naaktheid, ondergingen wij daar aan de voet van die eikenboom. Achteraf verbaas ik mij over de trefzekerheid van de handelingen die wij toen verrichtten om elkaar zo nabij te komen, als de ene mens de andere maar kan zijn. Zonder enige schaamte lagen wij in elkaars armen, kneedde Andrea mijn geslacht, en woelde ik op en naast en onder haar lichaam, waarvan de hortende bewegingen mij zeker niet onberoerd lieten. De apocalyptische ruiter, dacht ik verheugd, toen Andrea eindelijk op mij ging liggen en mijn geslacht in het hare schoof, alsof er een oogst moest worden binnengehaald. Het feest, dat daarna meestal op een boerendeel wordt gevierd, vierden wij in één moeite door. Ik was bereid aan hanenbalken te gaan hangen, stallen grondig uit te mesten, melk uit de volle uiers van koeien, schapen en geiten te persen zonder hun spenen aan te raken, met een riek als een onzinnige hooi te verplaatsen en nog veel meer, waartoe een scholasticus gewoonlijk niet in staat wordt geacht. Ik at geen druiven maar hele druiventrossen, dronk geen kannen bier maar liters wijn, wentelde net zolang speenvarkens aan een gouden spit, totdat het vet ervanaf spatte, droeg Goudse kazen aan op houten planken en speelde muziek op een gitaar, waarbij ik mijzelf ook nog eens begeleidde op een spinet. Niets scheen te gek, alles was goed. Een droom was het leven, het leven een droom! Nog nahijgend van alle inspanningen, staarden wij sprakeloos van gelukzaligheid door de bladeren van de eikenboom naar boven. Het begon al donker te worden, maar wij besloten niet terug te keren naar de stad. Op het jakje van Andrea en onder mijn mantel zouden wij de nacht gezamenlijk doorbrengen. Waar was het beter toeven dan onder een machtige eikenboom in de buurt van Den Briel?

Tegen middernacht werden wij opgeschrikt door luide stemmen en wild flakkerende flambouwen. Aanvankelijk veronderstelde ik, dat de inwoners van Den Briel een zoektocht waren begonnen: mijn verdwijning zou wel minder opzien baren dan die van Andrea. Haar vader was in staat een vendel geuzen te mobiliseren om zijn dochter op te sporen. Haastig verdwenen wij in het bosje met onze kleren onder de arm. Vanachter dicht struikgewas beraadslaagden wij over de vraag, hoe wij in de gegeven omstandigheden het best konden handelen. Zouden wij ons overgeven? "Dat nooit!" zei Andrea, "want als die geuzen mij hier vinden, gaan zij op zoek naar jou. Alleen God

weet, tot welke rampen dat zal leiden." Ik bedekte haar lichaam gedeeltelijk met varens, trok mijn kleren aan, sloeg een kruisteken en klom in een boom. Langs de weg kwam een menigte van ongeveer 100 man naderbij. Gewapend met speren, zwaarden en hellebaarden marcheerde een vendel geuzen in onze richting. In hun midden liepen gevangenen, twee aan twee geboeid, onder wie ik weldra pastoor Veghel en Klaas Pieck herkende. Bijgelicht door flambouwen, die in het zachte schijnsel van de maan opvlamden, baanden zij zich een weg door de duisternis. Pas toen begreep ik, wat er stond te gebeuren. Vlug liet ik mij uit de boom naar beneden glijden, wat mij zonder kleerscheuren lukte, om het schouwspel van nabij te kunnen gadeslaan. Eén van de geuzen gaf pastoor Veghel zo'n ongenadig pak slaag, dat ik ondanks mijn goede voornemen uitriep: "Laat die man toch met rust, hij is er al erg genoeg aan toe. Staak uw zinloos geweld!" Maar pastoor Veghel keek mij aan, met wijd open ogen die mij niet meer schenen te zien, en zei tot mijn stomme verbazing: "Voor hem zijn er minstens tien anderen. Laat mijn beulen hun gang gaan. Godlof is het nu al zo met mij gesteld, dat ik hun slagen niet eens meer voel, integendeel, de felste pijnen schenken mij troost en verkwikking!"¹⁶ Ik begreep niet, hoe pastoor Veghel zich innerlijk op de dood kon verheugen. Dat hij zich ermee verzoend had, vond ik niet onvoorstelbaar: de dood was in zijn geval een verlossing. Maar dat hij in het clair-obscur van de nacht verkoos de duisternis te negeren en alleen oog te hebben voor het licht, scheen mij in tegenspraak met de eendigheid (of duistere kant) van het leven. Wie strompelde er nu blijmoedig zijn eigen ondergang tegemoet en ging zich, zelfs gebukt onder slagen, nog te buiten aan het ophemelen van geweld? Met veronachtzaming van zichzelf bereidde pastoor Veghel zich op de dood voor. Wie dat voor een paradoxale wijsheid houdt, zou ik eigenlijk voor gek moeten verklaren. Nu kan ik slechts herhalen, wat ik eerder al te kennen gaf: ik heb het met mijn eigen ogen gezien en met mijn eigen oren gehoord.

Hevig ongerust liet ik mij in de stoet opnemen, die zich na het incident in het bosje langzaam voortbewoog in de richting van het klooster 'Te Rugge'. Dat kende ik nog van vroeger, toen ik er als misdienaar een enkele keer liturgische vieringen had mogen opluisteren. Een paar maanden geleden was het klooster door de geuzen met de grond gelijk gemaakt. Alleen de houten turfschuur hadden zij, met een vooruitziende blik, overeind laten staan. Zouden de negentien

gevangenen daar moeten sterven? Zou de laatste acte van hun leven zich in dat sinistere gebouw afspelen? Dreigend tekende zijn silhouet zich tegen de hemel af, waar wolken als vermoeide oogleden knipperden tegen de maan. Staande in de deuropening liet de adjudant van Lumey de gevangenen één voor één naar binnen. In het flakkerende licht van de flambouwen zag ik, hoe zij van hun weinig overgebleven kleren werden ontdaan. Geschopt en geslagen verdwenen zij in het halfduister van de turfschuur, kermend van de pijn en voor de allerlaatste keer hun ongetwijfeld kleine zonden biechtend bij elkaar. Op dat ogenblik ervoer ik de waarheid van de Prediker: 'Het oog wordt nooit verzadigd van het zien, het oor heeft nooit genoeg van het horen.' In hetzelfde vers, *Prediker 1:8*, staat daarvoor trouwens een zinnetje dat niet volmaakter op mij van toepassing had kunnen zijn: 'Al die rusteloos werkende dingen vermag de mens niet op te sommen.' Ik kon dat inderdaad niet, maar een ander kon dat wel. Van broeder Hendrik hoorde ik een paar uur later, wat ik hier volledigheidshalve in mijn getuigenis vermeld. Als knechtje van Lumey's luitspeler was broeder Hendrik het kamp van de geuzen na de eerste openbare zitting ontvlucht om zich in de nacht van 8 op 9 juli 1572 weer bij zijn medebroeders aan te sluiten, maar niet voor lang. Als een vrij man zag ik hem na afloop van de terechtstelling de turfschuur uit lopen, hoewel hij daar gedurende de rest van zijn korte leven óók in gebleven is. Voor de negentien martelaren geldt vreemd genoeg hetzelfde als voor broeder Hendrik: nog diezelfde nacht werden zij in Gorcum gezien, wonderen verrichtend en vermaningen uitdelend, alsof zij niet waren gestorven. Maar ik heb niemand van hen in levenden lijve teruggezien, nadat zij eenmaal in de turfschuur waren verdwenen.

Klaas Pieck werd als eerste opgehangen aan de binten van het dak, waartegen, net als tegen de ra op de markt van Den Briel, hoge ladders waren neergezet. Zijn laatste woorden luiden: "Broeders, strijdt de goede strijd dapper en volhardt tot de laatste snik. Behoudt het geloof. Ja, houdt tot in de dood vast aan het geloof en de geest van broederlijke liefde, waarin u zich tijdens uw leven met vallen en opstaan hebt geoefend. Laat dit laatste uur toch niemand scheiden van deze gewijde Gideonsbende, waarin de liefde u voor altijd verenigt. U staat op het punt uit handen van de Heer de kamprij te ontvangen. Ja, de martelaarskroon van het eeuwig geluk is al voor u gemaakt, hij hangt boven uw hoofd. Verliest hem niet door lafheid.

Houdt hem stevig vast, veracht de dood. Volgt mij allen even blijmoedig, als ik u nu voorga..."¹⁶ Als gardiaan van de minderbroeders in Gorcum gaf Klaas Pieck toen een schitterend voorbeeld van doodsverachting, dat hij ook nog eens ondergeschikt wist te maken aan zijn rotsvast geloof in het hiernamaals en zijn herderlijke zorg voor anderen. Op het laatste ogenblik van zijn leven kwam hij mij zelfs welsprekender voor dan hij tijdens de tweede openbare zitting was geweest. Hierna werd broeder Jeronymus opgehangen, wiens voeten de geuzen dreigden af te hakken, omdat hij daarmee een hem op de ladder achtervolgende predikant uit Gorcum een schop had gegeven. "Ga weg, slecht mens, werktuig van de duivel!" zei broeder Jeronymus tegen de predikant, voordat de kruisen op zijn armen en borst werden weggesneden: hij had de ladder moeten afdalen om die zichtbare tekenen van zijn pelgrimage naar Jeruzalem uit zijn huid te laten verwijderen. De predikant had nog meer van hem te horen gekregen: "Jij spreekt niet, de duivel spreekt uit jouw mond. Ik voel geen droefheid omdat ik sterven moet, zoals jij denkt. En zelfs al was ik wél bedroefd, dan had ik toch zeker een trooster van jouw formaat niet nodig. Maar ik voel pijn, omdat jij een simpele, domme novice door jouw praatjes hebt bedrogen en meegetroond naar jouw eigen pestilente broeders!"¹⁶ Dat laatste sloeg op de geloofsafval van broeder Hendrik, op wie de Gorcumse predikant net zolang was blijven inpraten, totdat deze, het goede voorbeeld van Klaas Pieck negerend, de paus had verloochend. Toen de geuzen inderdaad aanstalten maakten om de voeten van broeder Jeronymus af te hakken, riepen de overgebleven martelaren in koor: "Nee, niet zijn voeten, anders kan hij de ladder niet meer op!"¹⁶ Voor dit praktische argument zwichtten de geuzen waarachtig, al voegde broeder Jeronymus hun staande voor de ladder toe: "Maak je niet bezorgd, satansgebroed, dat ik de ladder niet op kan. Als dit ellendig lijf toch geofferd moet worden, kunnen jullie het net zo goed zelf naar boven tillen. Ik ben immers niet waardig de sporten van een ladder te beklimmen, die mijn gardiaan heeft geheiligd. Ik offer mijn voeten graag aan Hem, wiens voeten op het kruis dropen van het bloed!"¹⁶ Na hem stierven Dirk van der Eem, rector van de tertiarissen in Gorcum, Klaas Poppel en broeder Nicasius van Heeze, die aanvankelijk een strop om zijn mond in plaats van om zijn nek kreeg uit wraak voor de bezielende woorden waarmee hij trachtte zijn lotgenoten moed in te spreken. In de opsomming van alle 'rusteloos werkende dingen' vermeld ik tenslotte

ook de dood van pastoor Veghel. Zijn laatste woorden luidden volgens broeder Hendrik: "Ik ben niet bedroefd, omdat ik op het punt sta te sterven. Deze dood verlang ik van ganser harte, maar mijn moeder leeft nog en om háár treur ik, want ik weet hoe groot het verdriet zal zijn, als ze binnenkort de dood van haar zoon moet vernemen."¹⁶

Al die tijd stond ik daar in de verwaarloosde boomgaard van het klooster 'Te Ruggel', tegen een appelboom leunend, op slechts een paar passen afstand van de turfschuur. Ik heb er mijn geloof in de mensheid verloren, maar niet mijn geloof in de Heer. Geen onttakeld paradijs zal in mij het verlangen naar de hemelse zaligheid doen verflauwen. In het ochtendgrauw probeerde ik broeder Hendrik op te beuren. Hij was immers geen Judas Iskarioth, die zijn meester voor 30 zilverlingen had verraden. Nee, hij was geen haar beter dan Simon Petrus, die zichzelf had verraden door Jezus te verloochenen in een binnenhof. Het huis van een hogepriester kon je best met een afgebroken klooster vergelijken, de binnenhof met een turfschuur. Wat was daarop tegen? In zijn verslagenheid besloot broeder Hendrik mij verslag te doen van de tragische gebeurtenissen die zich daarbinnen hadden voltrokken. Samen gingen wij op weg als twee totaal mislukte Emmausgangers. Ter hoogte van het bosje wekten wij Andrea uit haar slaap. Op dezelfde plaats waar ik haar blote armen en benen had toegedekt met varens, rees ze koud en rillerig voor ons op: een arcadische nimf ontdaan van haar hartveroverende bekoorlijkheid. Gedrieën liepen wij naar Den Briel, in stilte biddend voor de martelaren die ons gebed minder nodig hadden dan wijzelf. "Dag, Andrea!" zei ik tegen haar, toen wij voor de pastorie van haar vader afscheid namen. "Dag, Rutger!" Ik heb haar nooit meer teruggezien. "Dag, Hendrik!" klonk het even later voor het hoofdkwartier van Lumey, gelegen aan één van de vele rikken of rakken van Den Briel. "Dag, Rutger!" was ook het laatste wat ik uit zijn mond hoorde.

Weer zocht ik de woning van mijn moeder op, een veiliger haven dan de haven van Den Briel ooit voor mij is geweest. Op mijn logeerkamer maakte ik als een bezetene aantekeningen van alles wat mij sinds gisteren was overkomen. School er waarheid in de duivelse boutade, dat dood leven is? Voor de martelaren van Gorcum hoopte ik van wel. Was de dood ook een onpersoonlijke overgangsfase in mijn leven, mits ik mij maar klein genoeg wist te maken? Uit het voorbeeld van pastoor Veghel viel zoets af te leiden, al zou ik voor

een definitief antwoord dwars door de dood heen hebben moeten kijken om hem van gene zijde geestdriftig ja te zien knikken als antwoord op mijn vraag. Wie door een gebrandschilderd kerkraam de hemelpoort had zien opdoemen, moest in de man die 'nee' tegen Lumey gezegd had toch zeker een jaknikker kunnen ontdekken! Dat pastoor Veghel zich tijdens zijn leven had weggecijferd voor zijn kudde, door hem allerminst als anoniem vee bestempeld, herinnerde mij aan de wiskundesommen van mijn moeder. Bestond er een onbaatzuchtige variant van de liefde, die ik te weinig kende? Zo ja, dan zou ik voortaan nederig moeten zijn en alles wat naar eigenbelang zweemde uit mijn leven moeten bannen. Of was nederigheid een deugd, die het beoefenen niet waard was, omdat de in het vooruitzicht gestelde beloning van het eeuwig leven een te grote claim op God legde, en gaf een nederig mens door nederig te zijn, -niet als doel maar als middel om zich met zijn martelaarskroon boven anderen te verheffen-, juist blijk van hoogmoed? Verstrikt in tegenstrijdige redeneringen smeekte ik de Heilige Geest mijn verstand te verlichten. Ik maakte nieuwe aantekeningen en knoopte er bespiegelingen over minne en rede aan vast, waarvan ik de laatste versmaadde. 'Wat ook tot rede behoort, -het is al in strijd met het heil der gerechte natuur van minne,' schrijft Hadewijch in haar twintigste brief.¹⁸ Redeloos viel ik tenslotte in slaap en radeloos werd ik wakker. Voor welke variant van de liefde zou ik kiezen? Ik wist het niet, want ik had grote moeite met het onderhouden van het celibaat en huiverde voor de zinnelijke aspecten van mijn liefde voor Andrea. Had ik na mijn doodzonde eerlijk opgebiecht te hebben nog wel een keuze, of zou ik die moeten overlaten aan de gardiaan van het klooster in Den Bosch? Eén ding wist ik zeker: ik wilde zo gauw mogelijk weg uit Den Briel, waar de voeten van de martelaren hinderlijk voor mijn ogen zouden blijven zweven. Hun bungelende ledematen bracht ik in verband met dit gezegde van Sint-Augustinus: 'Onbestendige dingen hebben in God hun vaste grond.'²⁰ Daaraan moest ik denken, terwijl ik langzaam de trap van de zolder naar beneden afdaalde. De afgang van een scholasticus had niet groter kunnen zijn, maar was er desondanks niet ergens een plek voor hem op deze wereld? Ik boog mijn hoofd en besloot mijn lot met stoïcijnse onverschilligheid te dragen.

DE KONINGIN VAN LOMBARDIJE

Tussen Bologna en Florence biedt Toscane tal van weidse vergezichten, waarvan de recht omhoog wervelende cipressen en één enkele bergtop gewoonlijk voor een verticale verrassing zorgen. Pio Naldi keek uit het raampje van de trein om te controleren of dat laatste wel waar was: hij liet zich graag verrassen, al school er nu juist géén verrassend element in de bevestiging van wat hij hoopte te zien. Een nog warme avondzon zette het landschap in helle gloed, waarop enige van de voorste locomotief afkomstige rookslierten hem af en toe het zicht benamen. Het was niet druk in de coupé, waarin hij eindelijk languit kon gaan zitten, zoals het evenmin druk was geweest op het centraal station van Bologna, de hoofdstad van de provincie Emilia Romagna, vanwaar zijn trein op 28 augustus 1902 om even voor zeven uur 's avonds was vertrokken. Na veertien uur in een kast gestaan te hebben, wilde hij per se zijn ledematen naar eigen verkiezing kunnen strekken. Het kwam dan ook in zijn hoofd niet op, dat hij het raampje zou kunnen opendraaien om beter van het uitzicht te genieten. Hij zou er immers voor hebben moeten opstaan en daar had hij na zijn langdurig verblijf in de kast van Francesco Bonmartini geen zin in.

Opgelucht was Pio Naldi de stad te kunnen verlaten, die niet alleen letterlijk gezegd was met één van de oudste universiteiten ter wereld en om die reden 'la dotta' werd genoemd. Het daarvan afgeleide mannelijk equivalent had op hemzelf van toepassing kunnen zijn, afgestudeerd in de medicijnen als hij sinds kort was. Bologna had hem veel geboden, maar weinig meer te bieden. Het liefst had hij altijd gekeken naar de Neptunusfontein op de Piazza del Nettunu, wanneer hij die passeerde op weg naar college of naar huis. De meer dan manshoge drietand van de zeegod bracht hem vrijwel dagelijks het grafelijk kroontje van Francesco Bonmartini in herinnering. Het verschil tussen beide wapens,-de bronzen slagstanden van de een en de daarbij geheel in het niet verzinkende heraldische opsmuk van de ander-, had iets potsierlijks. Aan afgevijlde tanden van een melkmuil deed het grafelijk kroontje hem denken, terwijl degene die dit wapen in zijn schild voeren mocht, toch meer dan 125 kilo woog. Neptunus, zelf een zwaargewicht, zou goed voor hem moeten oppassen, want Francesco had zijn handen losser zitten dan wie ook. Een scherpe tong was overigens het geduchtste wapen, dat dit adellijke heerschap

tegen om het even wie in stelling bracht. Zijn eigen vrouw, Linda Murri, zou daarover kunnen meepraten, indien haar man haar tenminste aan het woord liet komen. Zelf zou hij, Pio Naldi, daarover óók zijn zegje kunnen doen: de verbale bejegeningen van Francesco hadden hem, noch zijn vriend Tullio, onberoerd gelaten. Wat Neptunus ogenschijnlijk gelaten over zich heen liet komen, water en nog eens water, wekte meer dan eens de woede van Pio Naldi op, althans waar het Francesco's spraakwaterval betrof. Onmiddellijk hierna schoot hem ook zijn minst geliefde plek in Bologna te binnen; hij liep er net als om de Neptunusfontein meestal met een grote boog omheen. Op de Piazza di Porte Ravegnana stonden twee scheve torens: de Asinelli, die de hoogste was, en de Garisenda, die ongeveer de helft kleiner leek. Beide waren genoemd naar twaalfde-eeuwse architecten, wier genialiteit niet had kunnen verhinderen dat hun bouwwerken scheef stonden. Hoe had Francesco gemeend de vriendschap tussen hem, Pio Naldi, en Tullio Murri te moeten typeren? Door hem 'Garisenda' te noemen en Tullio met een diepe buiging 'Asinelli', alsof er iets scheefs in hun verhouding stak: een angel die een vleeswond kon veroorzaken. Nee, Tullio was en bleef toch zijn beste vriend. Voor wie anders zou hij veertien uur lang in een donkere kast hebben willen staan, rechtop en zonder ook maar één ogenblik te wankelen of, door onverwachts van houding te veranderen, het zijne aan scheve toestanden bij te dragen?

De avondzon contrasteerde slechts tijdelijk met zijn gedachten. Pio Naldi liet die de vrije loop, zoals de stoker dat ergens voor hem met het hoog opgepompte water in de stoomketel deed door nog een schep kolen op het vuur te gooien. Daarbij kwamen krachten vrij die zich schoksgewijs door het lange lint van coupés en goederenwagens verplaatsten, alsof de trein over een steeds kleiner wordende hobbel reed. Hoe aangenaam was het om het aldus verstoorde ritme te neutraliseren, totdat er een cadans ontstond waarop zich als vanzelf een metrisch vers aandeed. Het was alleen jammer, vond Pio Naldi, dat de snelheid waarmee de coulissen in het heuvelachtige landschap voorbijschoten, -frisse gele vlakken en donkergroene boompertjes-, haaks stond op wat hij hoorde, en dat de langgerekte schaduw van een seinpaal onmogelijk als maatstreep voor het metrisch gedender van de stoomtrein dienst kon doen. Oog en oor schenen elkaar wat dat betreft te bedriegen, tenzij hijzelf de coördinatie van beide zintuigen alsnog ter hand zou nemen. Wat zag hij daar in de verte zon-

der er aanvankelijk woorden bij te horen? Dwars door een stralenkrans van struiken rees het gezicht van Linda Murri voor hem op en regen de woorden van de dichter Giovanni Ghiandalbero zich vanzelf aaneen tot een zo al niet metrisch dan toch ritmisch vers:

Hier, in haar kleed met linten en op blote voeten,
één en al krullen van halfrijm en wildzang,
overkwam hem de droom van de dichter als zonlicht
dat verder de duistere struiken inging.²¹

Duister waren die struiken allerminst, maar voor de rest scheen alles 'hier' te kloppen. Een poëtisch waasje had voor zijn gevoel altijd al het gezicht van Linda Murri omhuld. Haar krullend haar en rinkelende armbanden, waarvan ze er om beide polsen gewoonlijk meerdere droeg, evenals haar met een ceintuur bijeengehouden wijde jurken, appelleerden aan zijn beeld van de ideale vrouw, een soort ingetogen zigeunerin, die hem desnoods op blote voeten kon vermaken met zang en dans. Als de Venus van Botticelli ooit uit haar schulp zou kruipen, hield ze hem vast ook op zo'n aangename manier bezig. Maar voor wie veertien uur in een kast gestaan had, met zijn beide benen op de grond (al bestond die uit nog zulke gewone planken), was het zaak de realiteit niet uit het oog te verliezen en die kwam er in zijn geval op neer, dat Linda Murri een getrouwde vrouw was en dus blijkbaar niet voor hem bestemd... Nee, gravin Bonmartini was er sinds haar huwelijk zeker niet minder aantrekkelijk op geworden, stelde hij even later met gemengde gevoelens vast.

Gestoord door de komst van een conducteur die zijn treinkaartje officieel doorknipte, alsof het een lint was, stelde Pio Naldi zich voor welke ontvangst hem thuis ten deel zou vallen. Hoe zou zijn vader reageren op het vertoon van zijn medische doctorsbul? Net zo plechtig als de conducteur op zijn treinkaartje? Enthousiast natuurlijk, omdat zijn zoon een gediplomeerd arts was en het grote geld voortaan zijn huis binnen zou stromen in plaats van met scheppen tegelijk de deur uit te vliegen. Er moest meteen bij wijze van culinaire orgie een maaltijd worden aangericht, waarop het hele gezin en de burens van weerskanten zich kostelijk zouden vermaken. "Mijn jongen, mijn Pio, heeft als eerste in de familie een academische studie voltooid," zou zijn vader zeggen, zich trots op de borst kloppend om vooral zijn eigen verdiensten breed uit te meten. In het niet verzinkend bij zo'n

verdienstelijk man, zou hij er als gelauwerde academicus schaapachtig bij staan. Misschien vond hij in die hoedanigheid wel genoeg moed om eraan toe te voegen: "Maar niet als laatste van de familie," waarna zijn vader waarschijnlijk korzelig en ad rem verwijzend naar de schaapachtige indruk die zijn zoon op de aanwezige feestvierders moest maken, tot de kern van de zaak doordrong: "En daarom heb ik een schaap voor jou geslacht!" Dank u feestelijk, dacht Pio Naldi, ik ben de verloren zoon niet. Zonder ook maar iets te zien staarde hij naar buiten. Een stem kondigde aan, dat er in de restauratiewagon vers belegde broodjes waren te krijgen. "Mangia!" klonk het even later weer, welke uitnodiging om te gaan eten natuurlijk als een bevel moest worden opgevolgd. Maar de gasten ontvingen eerst nog enige praktische aanwijzingen: "Ik had gedacht met truffeltjes te beginnen,"-om de een of andere reden klonken verkleinwoorden niet uit de mond van zijn vader-, "in een warm bedje van risi e bisi," welke rijst met doperwten prompt het uiterlijk van twee afschuwelijke gnomen kreeg of de, in dit verband, totaal misplaatste allure van een pauselijke zegen. Alsof zijn vader zijn gedachten raden kon, vervolgde hij als vanouds bevelend: "Leg het servet niet op jullie schoot, beste mensen, maar knoop het stevig om jullie hals, want die kereltjes" (bedoelde hij daar de rijst of de doperwten mee?) "springen werkelijk als gekken in het rond en hebben de akelige gewoonte om mensenkinderen bij de strot te grijpen, als ze daar tenminste de kans voor krijgen. Haha!" Vreselijk, dacht Pio Naldi, straks gaat hij ons ook nog een uitvoerige beschrijving van het slachtingsritueel geven. Waarom kan hij zijn gasten niet gewoon trakteren op een helder soepje vooraf in plaats van op een almaar uitdijende woordenbrij? "Over de strot grijpen gesproken," vervolgde zijn vader opgewekt, "weten jullie, hoe de slachting van het schaap in zijn werk is gegaan?"

"Ja, papa, dat weet ik."

"Nee, jongen, jij mag nu wel alles weten van kwakjes en zalfjes,-van kwikjes en strikjes schijn je anders nog bar weinig te weten-, maar hoe je in één vloeiende beweging een schaap op zijn rug moet kantelen en tegelijk met één enkele snede van jouw stiletto kelen, daarvan weet je niets!" Als hij mij maar niet omhelst om zijn grappig bedoelde betweterij goed te maken, dacht Pio Naldi, dan vind ik alles goed. "Nee, papa, daar weet ik hoegenaamd niets van," zei hij in gedachten, "trouwens ik heb helemaal geen stiletto!"

"Laat mij jou omhelzen, jongen, minder krachtig uiteraard dan ik gisteren dat arme schaap om de hals gevlogen ben ... God is mijn getuige, ik ben trots op jou!"

"Leefde mama nog maar, papa."

"Ja, jongen, dat is juist opgemerkt. Laten wij het allereerste en dus meest feestelijke glas van de maaltijd heffen op háár nagedachtenis. Straks leg ik jullie de verdere gang van zaken wel uit. Voor het hoofdgerecht komen nog in zwarte olijven gedrenkte stufato, gestoofd kalfsvlees, waarvan Pio als kind al zo lekker smullen kon, en een tusenrondje met zijn beide lievelingskazen, stracchino en taleggio, waaruit ik gisteren zélf alle beestjes heb losgepeuterd om jullie de moeite van het ontwormen te besparen. Alleen zo komt de smaak daarvan ten volle tot zijn recht. Proost, jongen, op mama!" Natuurlijk zou daarna onmiddellijk het tweede glas van een speciaal voor deze gelegenheid bewaarde fles wijn, ongetwijfeld een Chianti di San Domenico, op de gezondheid van de nieuwbakken medicus worden geheven, waarbij zijn vader het vast niet kon nalaten een snerende opmerking over de gezondheid van mensen in het algemeen en die van medici in het bijzonder te maken: "Ik heb, zoals jullie weten, dankzij San Dominico altijd een goede gezondheid genoten, aan mijn lijf geen tarantella. Haha! Maar jij, Pio, jij kunt het je nu niet meer permitteren ziek te zijn. Reclame, jongen, denk toch aan jouw toekomstige patiënten. Wat zouden onze burens wel niet van jou denken, als... Jij gaat je hier toch zeker niet vestigen? Dat kun je de mensen niet aandoen. Haha!" Straks voegt mijn vader er nog aan toe, dat hij alleen maar een grapje maakte, dacht Pio Naldi, terwijl hij zijn kuitspieren intussen onrustig kneedde. De enige vrouwelijke passagier in zijn coupé keek hem vragend aan.

"Even serieus, beste gasten. Pio was als kind al een lekkerbek..."

"Dat was de enige eigenschap, die ik toen met u gemeen had, papa." Nee, zo iets zou hij vast niet zeggen, dat dácht hij. "Zoals ik al opperde, voordat ik hinderlijk werd onderbroken door mijn geleerde zoon, il dottore Pio Naldi: hij was een eersteklas smulpaap en is altijd een smulpaap gebleven. Paaps is die jongen van mij jammer genoeg niet meer, hij heeft zelfs de schijn niet willen ophouden dat het wel zo was." Hier zweeg de spreker even om zich onverhoeds tot zijn zoon te wenden voor een komisch bedoeld terzijde: "Doe altijd, alsof je gezond bent, jongen. Jouw leven hangt ervan af. Haha! Maar nu heb ik lang en onsamenhangend genoeg gesproken, zoals Torquato Tasso

zei, toen hij Jeruzalem eindelijk had bevrijd van de Arabieren, en gaan wij het afstuderen van onze Pio op gepaste wijze vieren. Dat laatste rijmt, dus zal het wel waar zijn. Mangia!"

"Scheelt u iets?" vroeg de vrouw tegenover hem, "als u niet goed ter been bent, wil ik wel even een broodje voor u halen."

"Doet u geen moeite" antwoordde Pio Naldi beleefd. "Ik heb de godganse dag gestaan. Dat is eigenlijk het hele probleem." Terwijl de vrouw een gesprek begon over haar vermoeide benen, alsof het de rubberen banden van een automobiel betrof, viel hem opeens iets in. Hij had zich zijn ontvangst thuis verkeerd voorgesteld, want hoe kon zijn vader over een hinderlijke onderbreking spreken, als die uitsluitend op de gedachte van een ander betrekking had? Toch durf ik er een eed op te doen, dat ik hem die woorden heb horen zeggen, dacht Pio Naldi.

Buiten begon het te schemeren, waardoor de langzaam invallende duisternis bezit nam van zijn geest en, sluipenderwijs, ook van Ghiandalbero's struiken. Hij glimlachte naar de vrouw tegenover hem. In het gangpad naast hun coupé hoorde hij de conducteur aankondigen, dat zij over enkele ogenblikken op het centraal station van Florence zouden arriveren. Lichten floepten aan, als om de passagiers het uitstappen te vergemakkelijken. Voor de zoveelste keer die avond ging Pio Naldi verzitten. Hij keek naar de zware koffers boven in het bagagenet. Zou hij die het hele eind met zich meezeulen van de Piazza della Stazione naar de Arno, waar hij zijn jeugd had doorgebracht aan de Lungarno Corsini? Dan moest hij langs het als een fort versterkte kerkje van San Maria Novella lopen naar de voorlaatste brug voor de Ponte Vecchio en daar had hij helemaal geen zin in. Hij voelde in de binnenzak van zijn colbert, of zijn portefeuille met de 3000 lire van Tullio er nog in zat. Soms was het lonend in een kast te staan. Hoeveel had hij voor het eerst van zijn leven per uur verdiend? Een snel rekensommetje leerde hem, dat het bijna 215 lire moest zijn. Zijn dag was uitzonderlijk goed geweest, waarom zou hij die dan bederven door naar zijn ouderlijk huis te gaan? Op het station zag hij, hoe de stoker en de machinist samen van de voorste naar de achterste locomotief liepen om voorbereidselen te treffen voor de terugreis naar Bologna. De goederenwagens werden van de stoomtrein losgekoppeld. Gehoor gevend aan een opwelling besloot hij zich per koets naar de Piazza della Cure te laten rijden. Het moest toch mogelijk zijn om vandaaruit naar Livorno af te reizen? Eenmaal in die badplaats

aangekomen, zou hij naar de haven gaan. Scheepsarts was een eerzaam beroep, waarvoor men niet al te zeer afhankelijk was van de willekeur van zijn patiënten. Zijn vader had gelijk: hij deed er beter aan zich niet in Florence te vestigen.

Laat op de avond van 28 augustus 1902 nam hij zijn intrek in een goedkoop hotelletje te Livorno. Voor een smulpaap had hij weliswaar weinig gegeten, maar zijn honger woog ruimschoots tegen het gevoel van vrijheid op, dat hem steeds meer be kroop. Voortaan zou hij op eigen benen staan, met het verleden had hij voorgoed gebroken. Niet zonder zwier ondertekende hij het hotelregister met zijn naam en beroep: 'P. Naldi, medico'. De verrast opkijkende portier, die tevens werkzaamheden aan de balie verrichtte, zei: "Ik hoop, dat wij van nacht geen gebruik van uw diensten hoeven te maken, dokter." Dat was het enige persoonlijke contact, waarop hij meer dan twee weken moest teren. Er volgde, na een onrustige nacht, een paar dagen van informatie inwinnen en bezoeken afleggen bij scheepsagenturen en internationale companies. Het resultaat van al zijn inspanningen was, dat Pio Naldi zich, althans de komende drie maanden, geen zorgen over zijn werk hoefde te maken. Maar zestien dagen na zijn aankomst in Livorno bleek hij zijn plannen drastisch te moeten bijstellen. Twee heren met aanzienlijk minder ontzag voor de medische stand dan de portier van het hotel legden hun hand op zijn schouders, terwijl hij juist over de Ligurische Zee staarde. Of hij hen maar wilde volgen naar het dichtstbijzijnde politiebureau. In verband met de moord op Francesco Bonmartini wilden zij hem graag nader aan de tand voelen. Hij had daarover zeker wel het een en ander in de kranten gelezen? Een weigering om op hun verzoek in te gaan zou misplaatst zijn geweest, dus liet Pio Naldi zich ten aanschouwen van enige verlate vakantiegangers geboeid meevoeren.

II

Linda Murri was opgevoed door een strenge vader en een bigotte moeder. Volwassenen boezemden haar van jongs af aan afkeer in, waardoor ze later in een inniger relatie met haar eigen kinderen stond dan met haar man. Francesco Bonmartini mocht dan wel van adel zijn,-en welk jong meisje droomde niet van koningszonen in schitterend witte paleizen?-, toch hield ze niet van hem. Zijn sanguinisch temperament stootte haar af, evenals zijn al te openlijk ten-

toongespreide bravoure. Wat haar bij hun twee kinderen nauwelijks energie kostte,-het moederschap ging haar werkelijk moeiteloos af-, vergde véél van haar geduld en algehele inzet bij haar man: ze had geen relatie met hem, ze onderhield die slechts ten koste van haar gezondheid. Op aanraden van een bevriende huisarts en een haar vertrouwde biechtvader,-zonder wie ze in navolging van haar moeder geen stap verzette-, was ze naar het Lido van Venetië afgereisd om daar te gaan kuren. Hoewel Francesco een hatelijke opmerking over het verband tussen haar kuren en het kuren als zodanig niet voor zich had kunnen houden, was ze met Maria en Ninetto uit Bologna vertrokken, hun gemeenschappelijke woning zoals gewoonlijk in wanorde achterlatend. Boze opzet stak daar niet achter: gewend aan personeel als ze was, viel haar de omgang met het personeel toch zwaar. Ook dat was een voortdurend terugkerend gesprekstema tussen beide echtgenoten, totdat Francesco de oude huishoudster weer eens ontslagen had en Linda een nieuwe in haar plaats mocht aanstellen. Voor een tijd leek dan het huishouden op rolletjes te lopen tot opluchting van alle betrokkenen; lang duurde zo'n periode van gewapende huisvrede echter nooit. Recent had Francesco om orde in de chaos te scheppen niet alleen de oude huishoudster ontslagen, maar ook zelf een nieuwe aangesteld. Linda Murri, die trotser op de naam van haar beroemde vader was dan op die van haar man, had er vrede mee kunnen hebben: de ontslagen huishoudster, een stijf exemplaar, beviel haar slecht en de in haar plaats aangestelde,-het halfachterlijke meisje Rosina-, was Francesco warm aanbevolen door haar jongere broer Tullio. Toch voorzag ze moeilijkheden, want Rosina was eigenlijk een naaistertje en niet in staat een groot huishouden te bestieren.

Vanuit een ligstoel sloeg ze Rosina en de kinderen gade. Zelf verre van onbekommerd, hoorde ze hun vrolijke kinderstemmen. "Rosina, kom eens kijken naar het zandkasteel, dat ik voor papa heb gebouwd. Er zit ook een kamer voor jou in. Wat zeg ik? Een héél grote zaal! Jij mag voor altijd bij ons wonen, als je wilt. Rosina, komt oom Tullio vandaag nog? Nou, wat denk je? Rosina, er zit een winkelhaak in mijn zwembroek." Maria en Ninetto speelden al een uur met elkaar zonder ruzie te maken, terwijl Rosina al die tijd toezicht op hen hield. Vanuit het gerenommeerde badhotel begaven meerdere gasten zich al 's morgens vroeg op weg naar het strand. Sommige ouderen onder hen wierpen een vertederde blik op de kinderen, waarbij zij ongetwij-

feld moesten terugdenken aan hun eigen onbezorgde jeugd. Een enkeling groette Linda Murri in het voorbijgaan. Zelfs hier ben ik geen onbekende, dacht ze dan. Het felle zonlicht, hoewel door een parasol getemperd, deed pijn aan haar ogen. Het glinsterende water van de zee benam haar steeds meer het zicht op het strand, naarmate het reflecterende zonlicht aan kracht won. Sinds Befana, het feest van Driekoningen, had ze pijn in haar linkeroog. Het traande voortdurend en baarde haar grote zorgen. Daarom luisterde ze liever naar de kinderen dan dat ze naar hen keek.

Tegen elf uur werd haar een telegram bezorgd, waaruit ze tot haar grote ergernis opmaakte, dat Francesco diezelfde dag nog langs zou komen. Langzaam zette ze haar strooien hoed op en liep naar de vloedlijn, waar Rosina en de kinderen aan het pootjebaden waren. "Dat is leuk," riep ze al vanuit de verte om hun aandacht te trekken. Triomfantelijk zwaaide ze met het telegram in het rond. "Jullie raden nooit, wie er vandaag op bezoek komt."

"Oom Tullio, oom Tullio!" juichten de kinderen. "Nee," zei hun moeder verrast, "dat is te zeggen, die verwacht ik ook... Wees maar gerust, hoor, want oom Tullio komt vast en zeker. Maar er komt nóg iemand en jullie raden nóóit wie dat is."

"Jullie vader," mompelde de onnozele Rosina. Eén ogenblik verstrakten de gezichten van de kinderen, maar toen zij aan de houding van hun moeder merkten, dat Rosina het raadsel al voor hen had opgelost, reageerden zij opgetogen. "Dan ga ik taarten bakken," nam Maria zich voor. Ninetto wist niets te verzinnen om zijn vader een plezier te doen en keek zijn moeder vragend aan. "Ga jij je maar omkleden," zei ze. "Rosina zal jou wel helpen. Als papa komt, moet alles tiptop in orde zijn. Die zwembroek is geen gezicht."

"Wat is 'tiptop'?"

"Dat betekent 'prima', zodat papa er niets op aan te merken heeft." Verongelijkt keek Ninetto over zijn magere jongenslijf naar beneden. "Ga nu maar," zei zijn moeder vriendelijk, terwijl ze hem met zachte hand in de richting van Rosina duwde. "Ik let in de tussentijd wel op Maria. Doe maar kalm aan!"

In plaats van taarten te bakken bleef Maria angstvallig aan haar moeders zijde hangen. Deze verwonderde zich daarover, maar vroeg pas naar de reden van haar opvallende gedrag, toen Rosina en Ninetto uit het zicht waren verdwenen. Het meisje bleef het antwoord op haar vraag schuldig. "Ik heb jullie net een raadseltje opgegeven," zei

haar moeder, "nu zal ik proberen te raden, waarom je niet een eindje verderop lekkere mokkaartjes van nat zand wilt gaan bakken. Dat doe je niet..., dat vertik je gewoon..., omdat papa geen taartjes lust." Het meisje lachte: "Papa lust wel 100 taartjes op één dag."

"Dat doe je niet..., dat vertik je gewoon..., omdat je niet goed tegen de baklucht van taartjes kunt."

"Fout," zei het meisje streng. "Dan weet ik het ook niet meer," zuchtte haar moeder. "Geeft u het nu al op?" klonk het na een korte stilte, "dat is wel erg gauw!"

"Tja, of het moest zijn dat jij een oogje op mij wilt houden in plaats van ik op jou."

"Goed," zei het meisje ernstig. "Maar waarom dan?" vroeg haar moeder verwonderd. Meteen ging haar een licht op. "O, ik snap het al. Jij denkt, dat mama niet goed een oogje in het zeil kan houden. Kind, wat fijngevoelig..." Verlegen keek het meisje haar aan. "Maar zoals die uitdrukking te kennen geeft, is één oog al voldoende om een oogje in het zeil te houden. Maak jij je dus maar geen zorgen over jouw moeder, kind... Wat geef ik jullie anders een taallessen vanmorgen. Kom," hier pakte ze het meisje stevig bij de hand, "dan gaan wij samen taartjes bakken."

Het behoorde tot de logica van een dergelijk kinderspel, dat zij de taartjes en het zandkasteel onbeheerd op het strand achterlieten om gevierden het middagmaal in het badhotel te gebruiken. Aan tafel nam Linda Murri de post van die dag door, waarvan ze de belangrijkste brieven met behulp van een lorgnon las. Zoals gebruikelijk, zat er een obscene ansichtkaart van Francesco bij, verzonden uit een of ander Bolognees bordeel, waarop een nogal dikke dame was afgebeeld. 'Ik mis jou alle dagen!' stond er op de achterkant, 'je liefhebbende F.' Verbeeldde ze zich een bezorgde blik in de ogen van Maria te zien? Ten aanschouwen van iedereen verscheurde ze de ansichtkaart in steeds kleinere snippers, zonder een woord te zeggen, toen plotseling de deuren van de eetzaal openzwaaiden en de liefhebbende echtgenoot in kwestie verscheen. "Als je het over de duvel hebt...", mompelde Rosina zonder haar zin af te maken; soms scheen ze minder onnozel dan ze in werkelijkheid was. Linda Murri stond op om haar man te begroeten. De kinderen wisten niet goed, of de hun hardhandig ingeprinte tafelmanieren het veroorloofden haar voorbeeld te volgen. Maar lang hoefden zij niet te aarzelen, want hun vader nam het initiatief voor een uitbundige begroeting. Hij gooide

Ninetto hoog de eetzaal in, waar de jongen aan één van de kroonluchters dreigde te blijven hangen. "Vanmiddag ben ik jouw zeepaard, Ninetto. Jij mag op mijn rug zitten en dan zwemmen wij samen naar Triëst en weer terug. Of had meneer andere plannen?" Daarna kuste hij Maria hartstochtelijk op de mond. "Kijk onze oudste eens, ze wordt al een echte dame. Geef papa ook eens een kusje." Vervolgens nam hij, zonder Rosina een blik waardig te keuren, zijn vrouw apart. "Ik heb wel gezien, wat daar op dat zilveren couvert ligt," zei hij dreigend. "Is het, wat ik denk dat het is?" Zijn vrouw siste hem toe: "Pas de querelle en présence de nos enfants!"* waarna ze iets luider in het Italiaans vervolgde: "Had je mij de afbeelding van die vrouw in een onmogelijke positie niet kunnen besparen?" "Nee," antwoordde hij, "en trouwens..., zo onmogelijk is die positie helemaal niet. Dat zal ik jou bij een andere gelegenheid nog wel eens bewijzen!" Met een arm om haar schouder, die ze daar node scheen te dulden, bracht hij haar terug naar de tafel. "Ik heb een reuzetrek vandaag," kondigde hij overeenkomstig de kolossale afmeting van zijn lichaam aan. Een ober schoot haastig met een stoel toe. "Als jullie een beetje indikken, kom ik gezellig met jullie mee-eten." De anderen konden gemakkelijker aan die voorwaarde voldoen dan hijzelf, maar ook Francesco voegde zo goed en zo kwaad als dat ging de daad bij het woord.

In plaats van na het middagmaal siësta te houden begaven allen zich naar de theesalon, waar zij langdurig van een uitgebreid dessert genoten. Tegen drieën verlieten zij het badhotel om hun vertier op het strand te zoeken. Francesco vond een cabine om zich moeizaam in zijn badpak te hijsen; Ninetto had weer zijn oude zwembroek op zijn kamer aangetrokken. Zijn vader maakte er tot zijn grote opluchting geen aanmerkingen op. In opperbeste stemming bezichtigden zij de resultaten van een ochtend ingespannen arbeid: het zandkasteel en de taartjes lagen er nog precies zo bij, als deze waren achtergelaten. Vader en zoon zwommen in de Adriatische Zee, dat het zelfs volgens Linda Murri een lieve lust was, ofschoon zij de kust van Triëst in de verste verte niet bereikten. Intussen scheen de zon onbarmhartig op hun blote lijven, die door de inwerking van het zoute water een steeds rodere kleur kregen. Toen het hele gezelschap onder inder-

* "Geen ruzie in aanwezigheid van onze kinderen!"

haast aangesleepte parasols lag te luieren, met de ogen dicht keuvelend over alledaagse zaken, daalden twee heren de trappen van het badhotel af. Maria was de eerste die hen opmerkte tussen alle andere badgasten: "Oom Tullio komt er aan, en...hij is niet alleen." In hun geklede jassen staken de beide heren schrill tegen het gezelschap af, dat hen weldra begroette. "Ik heb een medisch student van onze vader meegenomen," zei Tullio Murri tegen zijn zus, "ik hoop niet, dat het jullie inconvenieert." Francesco sloeg hij hartelijk op de pijnlijke schouders, terwijl de student zich voorstelde als Pio Naldi. Binnen de kortste keren verbroederden de heren zich, waarbij zij er zorgvuldig op letten in hun mannelijk beschaafde omgang het vrouwelijk gezelschap, aanvankelijk met uitzondering van Rosina, te betrekken. Dat laatste verwonderde Linda Murri zéér, omdat ze het bestaan van een meer dan innige band tussen Rosina en haar broer vermoedde. Ninetto hing dadelijk om de hals van zijn oom, waardoor deze onder het zand kwam te zitten. Hij deed toen maar, in tegenstelling tot zijn vriend Pio Naldi, zijn overjas en jasje uit.

"U komt mij bekend voor," zei Linda Murri tegen de student, die op haar een overbeschaafde indruk maakte. "Hebben wij elkaar niet eerder ontmoet?" Haar woorden schenen hem te ontroeren, meer dan normaal bij een eerste kennismaking het geval kon zijn. En inderdaad hadden zij elkaar eerder ontmoet, in de studeerkamer van haar vader, professor Augusto Murri. Onder uiterst pijnlijke omstandigheden had de in Italiaanse literatuur geïnteresseerde professor daar een passage uit *I promessi sposi* voorgelezen, waarin Alessandro Manzoni de bekeringsgeschiedenis van pater Cristoforo beschrijft. Vroeger heette deze (evenals Pio Naldi niet onbemiddelde) koopmanszoon: Lodovico. Het pijnlijke school hem in de overeenkomst tussen het streven van Lodovico om in de adellijke kringen van Milaan te worden opgenomen en dat van de student Pio Naldi om hetzelfde in Bologna voor elkaar te krijgen. Over zijn leesbril heen hem van tijd tot tijd ietwat meewarig aankijkend, had professor Murri de navolgende passage voorgelezen, die sindsdien in het geheugen van Pio Naldi gegrift stond: 'Lodovico had de gewoontes en manieren van een voornaam heerschap aangenomen, en de vleiers in wier midden hij was opgegroeid, hadden hem eraan gewend, dat men hem met onderscheiding behandelde. Maar zodra hij met de eersten der stad wilde omgaan, vond hij een totaal andere ontvangst dan waaraan hij gewend was; en hij zag in, dat om in hun kringen te verkeren, zoals

zijn verlangen was, hij nog een hele school van onderwerping en geduld zou moeten volgen, altijd onderdanig zou moeten blijven en menig bittere pil te slikken zou krijgen. Zo'n leefwijze kwam noch met Lodovico's opvoeding, noch met zijn aard overeen. En vol ergernis keerde hij zich van hen af. Maar toch speet het hem heel erg, omdat hij werkelijk van mening was, dat hij onder de aanzienlijken van de stad thuishoorde. Hij had hen graag wat inschikkelijker gezien.¹²² Pio Naldi voelde zich te beschaamd om de vraag van Linda Murri positief te beantwoorden; hij vreesde er een toelichting op te moeten geven. Bovendien wist hij zich geen raad met de situatie, voor zover die het contrast tussen een donkere professorenkamer en een in het zonlicht badend strand betrof. Verlegen keek hij haar aan. Tot zijn ontsteltenis meende Linda Murri er goed aan te doen met hem te flirten. Haar man moest vooral niet denken, dat hij de hele wereld in pacht had; verder dan een cocotte in Bologna reikten zijn invloed en fysieke mogelijkheden niet. Vertrouwelijk nam ze Pio Naldi in de arm om, voor het oog van de verbaasde volwassenen in hun gezelschap, met hem op en neer te lopen. In wat een geanimeerd gesprek moest lijken, babbelde ze aan één stuk door over de bezienswaardigheden in Venetië, het ongeregelde leven dat haar broer elders leidde en de opvoeding van haar beide kinderen. Lachend dwong ze hem na elke 100 passen om te keren, opdat haar betuigingen van bijval voor zijn schaarse woorden duidelijk hoorbaar voor de anderen zouden zijn.

Toen Francesco moeizaam uit zijn ligstoel oprees en naar hen toeliep, vreesde Tullio een conflict (het zoveelste, waarvan hij getuige moest zijn). Daarom stond hij óók op, zij het aanzienlijk leniger dan zijn zwager, om te trachten hem voor te zijn. Al die tijd wachtte Linda Murri gelaten de loop der dingen af. Wat zou haar man in de zin hebben? Deze sloeg de strooien hoed van haar hoofd af, zodra hij haar dicht genoeg genaderd was, en greep Pio Naldi bij de revers van zijn overjas. "Baggiana," schold hij zijn vrouw uit, terwijl hij intussen al verwoed bezig was de medisch student af te tuigen. Volgens Alessandro Manzoni betekent dit scheldwoord 'sukkel', maar heeft het geen al te onaangename bijklank, indien Milanezen het gebruiken voor hun streekgenoten in het land van Bergamo. Aan die beperkende voorwaarde werd uiteraard op het strand van het Lido niet voldaan, zoals Tullio als enige beseftte. Eerst ontzette hij zijn vriend, daarna ging hij hijgend tussen zijn zus en zwager staan. "Is het nu

uit?" riep hij hun verontwaardigd toe, "jullie lijken wel kinderen. Houdt op met die flauwekul!"

"Wat is uit? Tussen ons is alles uit," zei Linda Murri, terwijl ze haar man strak in de ogen keek, "en tussen ons...is er nooit iets geweest." Die laatste woorden sprak ze toonloos uit, zonder Pio Naldi aan te kijken. "Nee maar," zei Francesco cynisch, "dan heeft Tullio ons huwelijk weer eens gered." Hij gaf zijn vrouw een vriendschappelijk bedoeld klapje tegen haar achterste en reikte haar de strooien hoed aan, alsof lichamelijk geweld zich achteraf tot een beleefd gebaar liet reduceren. Zich de stof van hun kleren afkloppend, liepen zij naar Rosina en de kinderen terug.

"Wat deden jullie daar?" vroeg Ninetto. Het huilen stond hem zichtbaar nader dan het lachen. "Oom Tullio en ik hebben voor de grap gevochten... Hij heeft gewonnen," zei Francesco luchtig, "maar...ik bied hem revanche aan." Hij streek over de haren van zijn zoon. "Als wij het nou eens met ons tweeën tegen oom Tullio opnemen, dan zijn de krachten eerlijker verdeeld." In het hierna volgende handgemeen dolf de vader opnieuw het onderspit, wat vrij letterlijk genomen moest worden, doordat Ninetto en Tullio onverwachts een bondgenootschap hadden gesloten om hun gemeenschappelijke tegenstander zogenaamd 'levend' te begraven. Bij wijze van totale overwinning mocht Maria op de onzichtbare buik van haar vader dansen met een vaantje in haar hand. Dat had ze, met toestemming van haar broertje overigens, mogen plukken van het zandkasteel.

Al met al eindigde de dag, zoals die in de belevingswereld van de kinderen was begonnen. Francesco Bonmartini toonde zich een sportieve verliezer en onthaalde zijn gasten 's avonds op een copieuze maaltijd tijdens welke hij het salonorkest verzocht, speciaal voor zijn vrouw, '*Il frutto proibito è più saporito*' te spelen. Daarbij liet hij attent in het midden, of ze de verboden vruchten of de pêche melba het lekkerst moest vinden; hij had althans de tact haar er niet openlijk naar te vragen. Sindsdien beschouwde Tullio zich als de redder van hun huwelijk, ondanks de ongemeen harde woorden waarmee zijn zus hem een kijkje in haar huwelijksleven had gegund en de daarop gevolgde cynische uitspraak van zijn zwager. De rol van reddende engel speelde hij zo goed, dat Francesco hem en zijn vriend Pio Naldi weliswaar gastvrij in zijn huis te Bologna ontving, maar hen nooit meer bij hun ware voornaam noemde.

Driekoningen werd in huize Bonmartini groots gevierd. Volgens de traditie waren de kinderen op die dag de baas in huis, wat aanleiding gaf tot tal van vertederende taferelen. Voor Francesco gold het feest van de aanvang af als bedorven wegens de nadrukkelijke bemoeienissen van zijn schoonmoeder. Giannina Murri trachtte op haar manier het ontregelde huishouden in goede banen te leiden door Maria en Ninetto elk jaar op 6 januari met kostbare geschenken te overladden. De kinderen kwamen in haar ogen al zoveel te kort, dat een geschenk meer of minder de onderlinge verhoudingen niet kon verstoren. Dat ze zodoende onwillekeurig wedijverde met hun ouders, kwam niet in haar op: Maria, hoewel niet naar haar vernoemd, was haar petekind en het omgekeerde was het geval met Ninetto. Eigenlijk had haar oudste kleinkind naar haar moeten heten, maar omdat de held en heldin uit *I promessi sposi* hun eerste dochter Maria hadden genoemd en professor Murri indertijd niet ongevoelig was gebleken voor een verwijzing van haar naam naar dat hoogtepunt uit de Italiaanse literatuur, heette ze Maria. Een echtelijke twist tussen beide grootouders lag dus ten grondslag aan haar naamgeving; de rooms-katholieke moraal, op grond waarvan aan een naar Maria vernoemd meisje de allerhoogste deugden worden toegedicht, speelde bij de kwestie van Maria's naamgeving slechts indirect een rol. Toen professor Murri later zijn opvattingen over de rooms-katholieke moraal publiceerde, waardoor hij zich liet kennen als een vrijdenker, was het kwaad in zekere zin al geschied. Hij weigerde op 6 januari bij de Bonmartini's over de vloer te komen, evenals op andere kerkelijke hoogtijdagen, zodat Giannina Murri behalve in het reeds vermelde tekort ook nog eens moest voorzien in het gemis van zijn aanwezigheid. Daartoe was ze naar de mening van Francesco maar al te graag bereid. "Het feest van Befana," placht hij tegen zijn vrouw te zeggen, "doet zijn naam alle eer aan. In plaats van twee koningen zijn er op die dag immers drie in huis de baas: Maria, Ninetto én jouw moeder!"

Op 6 januari 1902 werden de kinderen gekroond na de hoogmis in de kerk van San Dominico te hebben bijgewoond. Zij werden in purperen mantels gehuld, waarvan de stijfheid hun koninklijke waardigheid des te beter moest doen uitkomen. Hun grafelijke kronen, afkomstig uit de voorvaderlijke schatkamer van Francesco Bonmartini,

waren ook echt van zilver en goud. Het personeel, waaronder een huishoudster kon wedijveren met de stijfheid van hun mantels, vergaapte zich aan al die bonte pracht, zodat de kinderen nog meer het gevoel kregen iets bijzonders mee te maken. Hoewel zij te jong waren om ter communie te gaan, hadden zij uit overwegingen van vanzelfsprekend geachte solidariteit met hun ouders nog niet ontbeten. Hongerig schreden zij naar de eetzaal waar, naar zij wisten, de geschenken voor hen klaar zouden liggen op een speciaal voor dit doel bestemde tafel. In de opzettelijk donker gehouden gang waren zij vol verwachting op weg naar het licht, zoals volgens de overlevering eens Caspar, Melchior en Balthasar de ster naar Betlehem waren gevolgd. Tot driemaal toe vroegen hun ouders, die samen met oma Murri achter de gesloten deuren van de fel verlichte eetzaal stonden, of zij in het licht wilden treden. Hun verdraaide stemmen deden het ergste vrezende: wat konden volwassenen zich toch vreemd gedragen! Durfden zij wel naar binnen? Na dat voor de derde keer bevestigd te hebben, mochten de kinderen eindelijk hun opwachting maken. Sneller dan in overeenstemming met hun koninklijke waardigheid was, stapten zij op de rijk versierde tafel af en gristen alles uit zakjes en dozen wat hun maar voorhanden kwam. "Hier, moet je eens kijken, Ninetto," zei Maria, "taartvormen voor op het strand en daar een poppenhuis met vier verdiepingen van oma." Het eerste geschenk, dat van haar vader was, keurde ze geen blik meer waardig om dadelijk het hele interieur van het poppenhuis aan een onderzoek te onderwerpen. Ninetto pakte een gekleurde strandbal en schepjes in verschillende maten uit, maar juichte pas toen hij uit een berg van papier een houten hobbelpaard tevoorschijn zag komen, klaar om te worden bereden. "Van oma, van oma!" riep hij voor zijn doen haast te opgetogen uit. Het gevaarte stond naast de pakjestafel, zo groot was het. Van hun moeder kregen zij allebei een gouden ring en puntzakken vol snoep, van hun vader een Venetiaanse speeldoos en schrijfbenodigdheden. Nog waren alle geschenken niet uitgepakt. "God straalt, wij zijn gelukkig!" zongen de kinderen op een oud Napolitaans volkswijsje, waarvan de zelf verzonden tekst met name Gianina Murri ontroerde. In een dolle bui zong hun vader met hen mee en, als betrof het een cotillon, leidde hij daarna een dans door alle vertrekken in huis, waaraan iedereen behalve de stijve huishoudster meedeed. Tenslotte lag er nog één geschenk op tafel, dat iemand van het keukenpersoneel er op een stille wenk van Francesco als laatste

had neergelegd. "Voor wie zou dit nou zijn?" vroeg hij geheimzinnig. "Het is niet voor Maria, het is ook niet voor Ninetto, maar...het is voor mama!" Enthousiast dromden de kinderen en bedienden samen voor wat ongetwijfeld het hoogtepunt van die morgen zou worden. De met meer mensenkennis behepte Giannina Murri hield zich enigszins afzijdig. Befana was een kinderfeest, waarop een man niet een tastbaar blij van waardering aan zijn vrouw behoorde te geven. Francesco tilde het pakket voorzichtig op, zodoende suggererend dat het iets breekbaars bevatte. Er zat een lint om het rood glanzende papier, dat zijn vrouw met trillende vingers losknoopte. Toen ze ook de verpakking verwijderd had, kwam er een grote kristallen vaas uit tevoorschijn, die Francesco als om haar bij het uitpakken behulpzaam te zijn bij de onderkant vasthield. "Kijk maar eens goed," zei hij, "want ik geloof, dat er nóg iets in zit!" Blijkbaar lag er op de bodem, die hij grotendeels met zijn handen afschermde, een tweede geschenk. Zou dat in kostbaarheid het eerste overtreffen? "Wat lief...," stamelde zijn vrouw, terwijl ze haar gezicht boven de vaas hield. Ze zag er door alle opwindning niets in zitten. Tegelijkertijd gaf Francesco een klein klapje tegen de onderkant van de vaas. Een roetwolk steeg naar boven, die haar neus en ogen zwart kleurden. "Bah, wat is dat?" "Ik zal jou eens precies vertellen, wat dat is, lieve Linda," zei Francesco. Ondanks zijn omvangrijke gestalte maakte hij een bedrijvige indruk. De kinderen waren doodstil geworden, Giannina Murri fronste hooghartig haar wenkbrauwen en de stijve huishoudster proestte het uit van het lachen, dat ze niet dan met de allergrootste moeite bedwingen kon, toen ze plotseling de reactie van de anderen bemerkte. "Deze vaas schenk ik aan de liefste van alle moeders, maar wat erin zit, is uitsluitend bestemd voor mijn vrouw. 'La vedova era vestita di nero'," citeerde hij een toepasselijk duistere schrijver, en al ging die weduwe niet in het zwart gekleed, toch deed zijn vrouw geenszins voor haar onder. Alsof het een goede grap betrof, begon Francesco te bulderen van het lachen, waarin hij eindelijk werd bijgevalen door de stijve huishoudster. Even wisten de kinderen zich met hun houding geen raad, totdat Ninetto schreeuwde: "Mama is de 'nero'!" "Nero...," schamperde hun moeder. Deze benaming gold niet alleen het zwarte knechtje van Melchior, die het op het Driekoningenfeest vaak moest ontgelden wegens het door hem bedreven kattenkwaad. Ook blanke 'knechtjes' werden met hem vereenzelvigd. In sommige huisgezinnen kregen ondeugende kinderen op 6 januari een pakje

met steenkolen of tot gruis vermalen stenen, dat hun ouders bij wijze van pedagogische tik aan hen uitdeelden. Met opgeheven hoofd liep de volwassen 'nero' samen met haar moeder weg. "Hierover is het laatste woord nog niet gesproken," zei Giannina Murri, terwijl ze waardig voor haar schoonzoon neeg. Pas toen zetten de kinderen zich met hun vader aan tafel. Zij deden zich in stilte te goed aan een pasteitje à la Balthasar en een opengewerkte melanzaanappel, die voor de gelegenheid was omgedoopt tot Casparslofje.

IV

Professor Augusto Murri was hoogleraar in de geneeskunde te Bologna en als zodanig een gezien man. Hij was er zelfs tot ereburger benoemd, nadat hij dankzij zijn inzichten in de forensische geneeskunde een misdaad had weten op te lossen. Tot zijn specialismen behoorde ook tal van gynaecologische aspecten der geneeskunde, die betrekking hadden op het voortijdig afbreken van zwangerschappen, of het juist bevorderen ervan. De bevalling van zijn eigen kinderen, Linda en de drie jaar jongere Tullio, had hijzelf geleid en voorspoedig doen verlopen met behulp van een soort verlostang, die hij nog vóór zijn benoeming tot hoogleraar had uitgevonden. Maar al deze verloskundige activiteiten in gezinsverband waren de relatie met zijn vrouw niet ten goede gekomen, zoals hij aanvankelijk tot zijn verdriet moest constateren. Later leerde hij daarin te berusten en nog weer later maakte hij er dankbaar gebruik van om, niet in het minst gehinderd door zijn vrouw, blijk van eigen inzichten te kunnen geven. Met name op politiek en religieus gebied ontwikkelde professor Murri zich tot een zelfstandig denker, die zich langzaam van de rooms-katholieke Kerk afwendde en in plaats van de gevestigde orde te verdedigen zich meer liberale gedachten eigen maakte. Zijn afstandelijkheid ten opzichte van zijn kinderen,-de strengheid waarmee hij hen had opgevoed-, waren gedeeltelijk rudimenten uit zijn eigen jeugd. Ze dienden weliswaar een goed doel, maatschappelijke zelfstandigheid, maar dat werd met verkeerde middelen nagestreefd. Tullio mislukte als student in de medicijnen en zocht als politicus zijn toevlucht in socialistische kringen, terwijl Linda hoopte haar heil in een te vroeg gesloten huwelijk te vinden. Beiden wensten hun ouderlijk huis zo snel moge-

lijk te verlaten en waren daar op hun manier ook voortreffelijk in geslaagd.

De 25e sterfdag van Alessandro Manzoni, die op 22 mei 1898 in heel Italië feestelijk werd herdacht, vormde een keerpunt in het leven van professor Murri. Hij herlas *Il trionfo della libertà*, een jeugdwerk van de grote Italiaanse schrijver, dat deze officieel verloochend had toen hij zich tot het rooms-katholicisme bekeerde-, *Osservazioni sulla morale cattolica* en natuurlijk diens meesterwerk *I promessi sposi*. Men kon hem in die tijd vaak aantreffen met een vinger tussen zijn boek, zoals pastoor Abbondio (een bijfiguur uit het meesterwerk van Manzoni) die tussen zijn brevier hield, psalmen lezend en nadenkend over de zin van het leven. Tussen de bedrijven door, op zijn werkkamer in de kliniek, of thuis maakte professor Murri aantekeningen van alles wat hem in deze roman was opgevallen. Daaruit laat zich de volgende door hemzelf gemaakte (maar hieronder enigszins verkort weergegeven) samenvatting destilleren, van belang voor zijn visie op *I promessi sposi*, die vervolgens in de nasleep van de moord op Francesco Bonmartini de publieke opinie hevig in beroering zou brengen: Lorenzo Tramaglino, Renzo genaamd, houdt zielsveel van Lucia Mondella. Op hun trouwdag, 7 november 1628, laat de door hen beiden ingeschakelde pastoor Abbondio het om een plotseling zeer urgent geworden reden afweten, want Don Rodrigo, de plaatselijke tiran, stuurt een huurlegertje op hem af. Nog net niet afgerost, maar al wel behoorlijk geïntimideerd, begrijpt pastoor Abbondio, dat hij als wereldheer moet buigen voor de op macht en niet op recht gebaseerde grillen van een wereldse heer, die vanuit zijn burcht nabij Lecco zijn oog op Lucia heeft laten vallen. De pastoor weigert dan ook het huwelijk te voltrekken. Renzo weet door middel van een list de reden van diens weigering te achterhalen. Wanneer een louche advocaat, die hij eerder in de arm genomen had, op het horen van de naam 'Don Rodrigo' weigert hem nog verder behulpzaam te zijn, stelt hij zich samen met Lucia en haar moeder Agnese onder bescherming van pater Cristoforo. Gedrieën vluchten zij over de Adda naar het kapucijnenklooster 'Porta Orientale' in Milaan. Op voorspraak van pater Cristoforo zorgt de gardiaan van dat klooster ervoor, dat beide vrouwen worden ondergebracht in het vrouwenklooster van de Signora, een adellijke dame, die zich geen detail van Lucia's seksuele relatie met Renzo laat ontgaan.

In een dronken bui doet Renzo tal van Spaans gepeperde uitspraken: het in Milaan heersende broodoproer kan volgens hem uitsluitend tot een goed einde worden gebracht, als het volk zijn vertrouwen stelt in Antonio Ferrer, de Spaanse grootkanselier van Milaan. Ferrer neemt hem deze uitspraken, hoewel tamelijk neutraal geformuleerd, niet in dank af. Er wordt zelfs een arrestatiebevel tegen Renzo uitgevaardigd. Met gevaar voor eigen leven weet hij uit Milaan te ontsnappen, diep bedroefd, omdat hij voortaan van zijn geliefde Lucia gescheiden zal zijn. In Bergamo, buiten de Spaanse invloedssfeer, zoekt hij zijn neef Bortolo op. Renzo hoopt daar als zijdevever de kost te kunnen verdienen. Het geluk is met hem: hij wordt met open armen door zijn neef ontvangen, waardoor hij zich voorneemt later samen met Lucia in Bergamo te gaan wonen.

Don Rodrigo is er intussen in geslaagd, invloedrijk man als hij is, pater Cristoforo te laten overplaatsen naar Rimini. Door een beroep te doen op de 'ongenoemde', een nog groter en machtiger tiran dan hijzelf, zet Don Rodrigo de Signora zo zwaar onder druk, dat ze toestemming geeft om Lucia te laten ontvoeren uit het vrouwenklooster. Per koets wordt het totaal ontredderde meisje naar het kasteel van de 'ongenoemde' gebracht. Als deze oog in oog met haar komt te staan, laat hij plotseling zijn geweten spreken. De komst van kardinaal Federico Borromeo, die hij in een pastorie ontmoet, brengt hem tot het besluit Lucia haar vrijheid te hergeven en zich van zijn lastige bondgenoot Don Rodrigo te ontdoen. De als een heilige afgeschilderde kardinaal trekt zich hierna persoonlijk het lot van Lucia en haar moeder aan. Ook in het wel en wee van Renzo stelt hij persoonlijk belang. Heeft pastoor Abbondio niet ten onrechte geweigerd hun huwelijk te voltrekken? Is het tegen Renzo uitgevaardigde arrestatiebevel wel op goede gronden gebaseerd? De kardinaal laat het antwoord op die laatste vraag zorgvuldig uitzoeken. Doordat in Milaan intussen de pest is uitgebroken, raakt het maatschappelijk leven er totaal ontwricht. Renzo heeft daarom, ongeacht het resultaat van de intensieve naspeuringen van de kardinaal, weinig van de Spaanse grootkanselier te duchten. Maar beiden zijn er niet van op de hoogte, dat Lucia een gelofte heeft afgelegd. Als de 'ongenoemde' haar vrijlaat, zo heeft het meisje plechtig aan Maria beloofd, zal ze in een strenge kloosterorde intreden.

Als Agnese achter die droevige waarheid komt, stelt ze Renzo hiervan meer dan eens schriftelijk op de hoogte. De jongen laat zich door

haar moeilijk te ontcijferen kattedelletjes niet uit het veld slaan en begeeft zich van Bergamo op weg naar Milaan, waar hij Lucia hoopt te ontmoeten. Wat hij dáár aantreft is volgens Alessandro Manzoni met geen pen te beschrijven, maar verleidt hem desondanks tot het schrijven van de indrukwekkendste bladzijdes uit zijn boek. In uiterst moeilijke omstandigheden leidt pater Felice gedurende zeven lange maanden het lazaret van Milaan, dat als gedwongen verblijf voor tienduizenden pestlijders dienst doet. Pater Cristoforo heeft zijn overste gevraagd hun lot ter plaatse te mogen verzachten, waarin genadig bewilligd is, zodat Renzo hem na lange tijd in dit lazaret terugziet. De goede pater, evenmin op de hoogte van Lucia's gelofte als kardinaal Federigo,-en door Renzo daarover wijselijk ook niet vooraf geïnformeerd-, zorgt voor hun hereniging. De morele bezwaren van Lucia daartegen neemt hij weg door te wijzen op haar eerder gedane belofte om een goede vrouw voor Renzo te zijn. Kort daarna sterft de reeds door builen getekende pater Cristoforo aan de pest.

Als ook alle schurken tenslotte aan de gevolgen van de pest zijn overleden, de 'ongenoemde' en Don Rodrigo inclusief, na zich zonder ook maar één uitzondering berouwwol tot God gewend te hebben, wordt het huwelijk van Renzo en Lucia alsnog ingezegend door pastoor Abbondio. Helemaal van harte gaat dat niet, want de simpele dorpspastoor is nog steeds beducht voor Don Rodrigo. Diens opvolger in de burcht nabij Lecco laat zich van zijn beste kant kennen: hij koopt het huisje en alle landerijen van Renzo voor een veel te hoog bedrag op. Dankzij deze gift en de vrijgevigheid van kardinaal Federigo kan het jonge paar zich zelfstandig in de omgeving van Bergamo vestigen. Binnen een jaar bevalt Lucia van hun eerste kind, een meisje, dat indachtig haar gelofte aan de moeder van Jezus Maria wordt genoemd. Zo eindigt deze roman anders dan zijn titel zou doen vermoeden met een rijk gezegend huwelijk.

Hoe sentimenteel de bekende liefdesgeschiedenis van Lorenzo Tramaglino en Lucia Mondella ook is, toch had zij het hart van professor Augusto Murri gestolen. Hij kende haar sinds zijn kinderjaren gedeeltelijk vanbuiten en had zich volledig vereenzelvigd met de mannelijke held van het verhaal. Zelfs de keuze van zijn eigen vrouw was niet weinig door het lezen van *I promessi sposi* beïnvloed: Giannina Murri was een natuurgetrouwe kopie van Lucia, deed althans qua zedelijkheid en vrome levenswandel niet voor haar onder. Bij het ouder worden begonnen deze eigenschappen van zijn vrouw hem nu juist hin-

derlijk voor te komen. Dagelijks, en op elke zondag zelfs tweemaal, hadden zij met hun beide kinderen vooraan in de kerk van San Domenico gezeten, tot stichting van henzelf en de andere gelovigen. In hun pontificale kerkgang staken zij de bisschop van Bologna naar de kroon, die hij overigens zelden droeg. Toen professor Murri de beroemde roman herlas, ergerde het stichtelijke karakter ervan hem zo hevig, dat hij zich rekenschap wenste te geven van iets wat hij onbewust allang wist. Waren er op zijn eigen vakgebied niet genoeg problemen gerezen, als gevolg waarvan hij moeilijke gesprekken had moeten voeren met het bestuur van de universiteit van Bologna? Werd dat niet met veel bombarie door de Italiaanse clerus gedomineerd? Het ging hem te ver het gezag van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders openlijk en rechtstreeks te trotseren, maar door kritiek te leveren op niet de minste in het Italiaans geschreven roman kon hij wel indirect zijn gram halen.

In de *Avvenire d'Italia* publiceerde hij zijn *Nuovi osservazioni sulla morale cattolica* in een drietal afleveringen, waarvan alleen al de titel wegens de rechtstreekse verwijzing naar de beschouwingen van Manzoni provocerend was. De inleiding van zijn artikelenserie was lang en gedragen van toon. Professor Murri verwaardigde zich de plaats van Manzoni in de wereldliteratuur te bepalen en, door hem met Dante te vergelijken, de eerste plaats in de Italiaanse literatuur te onthouden:

De buitenlandse lezer zal de vergelijking, die Italianen gewend zijn te maken, tussen Manzoni en Dante overdreven, bepaald sterk overdreven, zo al niet gewaagd en onzuiver in de oren klinken. En met recht, want Dante vertegenwoordigt bijna 1000 jaar middeleeuws leven, een leven dat in geheel Europa vrijwel identiek en daarom van meer algemeen belang was-, terwijl Manzoni de synthese vormt van het eeuwenlange streven van één volk, in het bijzonder het Italiaanse, dat erin slaagde dit streven te verwezenlijken in de volle, gewichtige jaren van zijn nationale opleving. Maar, zoals Dante universeel is, steekt er ook in Manzoni een zo grote menselijkheid, dat de aandachtige lezer, -zelfs als deze geen Italiaan is-, redenen te over zal vinden om hem tot de grote geesten te rekenen, die, omdat zij groot zijn, terecht 'universeel' worden genoemd!

Behalve een speciaal historische betekenis, is er nog een reden waarom Italianen Manzoni gewoonlijk op één lijn stellen met Dante.

Waar laatstgenoemde,-inderdaad de 'miglior fabbro del parlar materno'*, bij wijze van spreken de grondlegger van het Italiaans is geweest, vond deze taal in haar geleidelijke ontwikkeling en daaruit voortvloeiende veranderingen in Manzoni de kunstenaar, die haar nieuw leven wist in te blazen door haar te ontdoen van het academische kleed, dat zij eeuwenlang gedragen had, en door haar terug te voeren tot de frisse, levende bron van de volkstaal, waaruit Dante reeds de voor zijn wonderbaarlijk visioen passende woorden heeft geput.²²

Na deze, voor een hoogleraar in de geneeskunde, enigszins pedante inleiding beperkte professor Murri zich tot het verkondigen van vier stellingen, die zoveel stof deden opwaaien, dat hij later zijn *Ultimi osservazioni sulla morale cattolica* besloot te publiceren in de niet onder kerkelijke voogdij staande *Stampa*. Zijn eerste stelling luidde, dat Manzoni het ten onrechte doet voorkomen, alsof er tegenover de ene slappe priester, die pastoor Abbondio is, drie geestelijken van formaat staan. In kwalitatief en kwantitatief opzicht zou daarmee de eer van de moederkerk gered zijn, aldus professor Murri, maar waren pater Cristoforo, kardinaal Federigo en pater Felice wel zulke nobele figuren? Nee, want op alle drie viel met Manzoni's eigen woorden het nodige af te dingen. Hoe reageert pater Cristoforo bijvoorbeeld op Lucia's dringende verzoek ('bede' is wellicht een beter woord in verband met het vrome tijdsbestek waarin het verzoek gedaan werd) om hulp? Zo laat Manzoni hem reageren:

"U in de steek laten!" antwoordde hij. "Hoe zou ik God ooit iets voor mijzelf durven te vragen, als ik u in deze toestand verliet, een meisje dat mij door hemzelf wordt toevertrouwd! Laat de moed niet zakken: God zal u helpen. Hij ziet alles. God kan ook zijn nederigste dienaar tot werktuig gebruiken om een... Laat eens zien, laten wij eens beraadslagen over wat wij voor u zouden kunnen doen."²²

Egoïsme blijkt de drijfveer van pater Cristoforo te zijn, want hoe onbaatzuchtig hij zich tegenover Lucia ook opstelt, na in zijn jonge jaren nota bene een moord gepleegd te hebben (door hem, sinds zijn bekering, als een jeugdzonde afgedaan), toch verleent hij haar alleen

* 'De beste smeder der moedersprake' (*Purgatorio*, caput 26, vers 117)

hulp om voor zichzelf iets aan God te durven vragen. Bovendien is pater Cristoforo traag van verstand, zo niet dom, want na een lange inleiding herhaalt hij slechts Lucia's vraag. Over 'dom' gesproken, zo verzuchtte professor Murri, was het niet meer dan een domheid van kardinaal Federigo om ten tijde van de in Milaan heersende pest het gebeente van zijn oom, San Carlo, in een plechtige optocht te laten ronddragen? Aanvankelijk zag de kardinaal niets in deze zinloze processie. Manzoni schrijft althans dat het volksvertrouwen 'in dit eigendunkelijk middel'¹²² hem mishaagde, maar later gaf hij toe: 'Of, bij de toegeeflijke houding van de kardinaal, ook zwakheid van wil een rol speelde of niet, dat zijn geheimen van het menselijk hart. Wanneer men in enig geval de schuld geheel aan het verstand geven kan en het geweten ervan vrijpleiten, dan geldt dit zeker voor de enkelen (tot wie deze man behoorde) uit wier hele leven een vastberaden gehoorzaamheid aan het geweten blijkt, zonder dat zij in het minst rekening houden met welke wereldse belangen ook. Bij de herhaling van het verzoek gaf hij dus toe; hij gaf verlof tot het houden van de processie en keurde het vervolgens goed,-om te voldoen aan de algemene en dringende wens van het volk-, dat de kist met het stoffelijk overschot van San Carlo op het hoofdaltaar van de Dom werd geplaatst, waar zij gedurende acht dagen voor iedereen te zien zou zijn.'¹²² Wie devoot kwam kijken of meeliep in de processie had een grote kans om een paar dagen later aan de pest te overlijden, want volgens Manzoni steeg het aantal doden onder alle standen snel als gevolg van dit gesol met San Carlo's lijk. Nu is vergissen menselijk, aldus professor Murri, maar waarom moest kardinaal Federigo's conflict tussen verstand en geweten (bedoeld wordt waarschijnlijk: tussen verstand en gevoel) als iets verschoonbaars worden voorgesteld? Nog afgezien van zulke menselijke zwakheden, waarin pater Cristoforo en kardinaal Federigo lijken te grossieren, vroeg professor Murri zich af, voor welk doel pater Felice zijn stok in het lazaret gebruikte. Enerzijds is Manzoni vol lof over het werk van de pater en zijn medebroeders ten behoeve van de nooddrufte pestlijders: 'Daarom verdient het werk van zelfopoffering en liefde dier broeders met bewondering, ja, met innige dankbaarheid te worden herdacht; met de dankbaarheid die wij allen verschuldigd zijn voor de grote diensten door mensen aan mensen bewezen, des te meer aan degenen die haar niet als beloning verwachten.'¹²² Die lof is natuurlijk terecht, vond ook professor Murri, maar anderzijds valt er het nodige

op af te dingen. De goede pater moest zich tal van pestlijders met een stok van het lijf houden tijdens zijn rondgang door het lazaret: 'Pater Felice, dag en nacht onvermoeid in de weer, doorliep de galerijen, de kamers, het ganse grote gebouw, nu eens een stok in de hand dragend, dan weer slechts beschermd door zijn boetekleed. Hij regelde alles, kalmeerde de mensen, wekte hen op, legde twisten bij, dreigde, strafte, berispte, troostte, droogde en stortte hete tranen. In het begin kreeg hij de pest, maar hij genas en nam met nieuwe moed en ijver zijn taak weer op.'²² Manzoni vervolgt tot ergernis van professor Murri aldus: 'Zijn medebroeders lieten er grotendeels het leven, en allen met blijmoedigheid.'²² Kwam er nu werkelijk nooit eens een klacht over hun lippen? Verdroegen de medebroeders van pater Felice hun lijden soms nog geduldiger dan Jezus aan het kruis?

De tweede stelling van professor Murri luidde, dat de door Manzoni aangeprezen rooms-katholieke huwelijksmoraal een te hoog zedelijkheidsgehalte bevatte. Hoe reageert neef Bortolo in Bergamo, als Renzo hem over de lotgevallen van Lucia vertelt? Door een jeugdherinnering op te halen: "Arme Lucia Mondella! Ik herinner mij haar nog als de dag van gisteren: een best meisje! Altijd de zedigste in de kerk."²² Op grond van welke maatstaf kan een ander zoiets vaststellen, vroeg professor Murri zich hardop af. En wat Lucia zelf aangaat, is ze wel het toonbeeld van deugdzaamheid dat Manzoni van haar heeft gemaakt? Als ze op haar trouwdag moet vluchten voor Don Rodrigo, weet ze het zo 'handig' in te kleden, dat Renzo achter haar en haar moeder loopt: 'Lucia, gearmd lopend met haar moeder, drukte zich tegen haar aan en wist zodoende de hulp, die de jongeman haar bood op de slecht begaanbare buitenweg, handig te vermijden, zonder dat het hem kon kwetsen; want zelfs terwijl ze ontdaan was, voelde ze er een lichte schaamte over reeds zoveel alleen en familiair met hem te zijn geweest, in de stellige verwachting binnen enkele ogenblikken zijn vrouw te zullen worden.'²² Waar haalde Lucia de zekerheid vandaan, dat ze door haar handelwijze Renzo *niet* kwetste in zijn diepste gevoelens voor haar? Wat is de deugdzaamheid van een vrouw waard, als ze nota bene op hun trouwdag de familiaire omgang met haar man berouwt en zelfs zijn letterlijke toenaderingspoging afwijst? Het antwoord op deze vragen liet professor Murri graag aan de lezers van de *Avvenire d'Italia* over, in het volste vertrouwen dat zij het zijne wel konden raden.

Zijn derde en minst belangrijke stelling luidde, dat het gebruik van het Latijn de werkelijkheid verhult. Pastoor Abbondio bedient zich van die taal om Renzo op zijn trouwdag de mond te snoeren:

"Weet jij, hoeveel absolute huwelijksbeletselen er wel niet zijn?"

"Wat zou ik van huwelijksbeletselen moeten weten?"

"Error, conditio, votum, cognatio, crimen, cultus disparitas, vis, ordo, ligamen, honestas, si sis affinus...",** begon don Abbondio op zijn vingers af te tellen.

"Houdt u mij voor 't lapje? Wat heb ik met uw potjeslatijn te maken?"

"Nu, als jij niets van dit soort zaken begrijpt, laat ze dan aan de mensen over die er wel verstand van hebben en wees geduldig."²²

Zo wordt het volk dom gehouden, moet professor Murri na lezing van deze passage gedacht hebben, in navolging overigens van Manzoni, nadat hij haar had opgeschreven. Behalve pastoor Abbondio bedient ook pater Cristoforo zich van het Latijn, wanneer hij de vlucht van Renzo en Lucia wil regelen, om te voorkomen dat broeder Fazio hem lastige vragen stelt:

"Omnia munda mundis,"** zei hij tegen broeder Fazio, helemaal vergetend dat deze geen Latijn verstond. Maar het effect was daarvoor juist des te groter. Was de pater begonnen met uitleg van zijn handelwijze te geven, dan zou broeder Fazio zeker wel het een en ander daartegen hebben aangevoerd, en de hemel weet waar hun woordenstrijd precies zou zijn geëindigd. Maar bij het aanhoren van al die plechtige en geheimzinnig klinkende woorden, met zulk een zekerheid uitgesproken, dacht de broeder dat daarin wel de opheffing van zijn twijfel gelegen moest zijn. Hij was dus gerustgesteld en zei: "Goed, goed, u weet het beter dan ik."²²

Hier lijkt Manzoni partij te kiezen voor pater Cristoforo, die broeder Fazio in het Latijn de mond mocht snoeren om groter onheil te voor-

* "Dwaling, voorwaarde, gelofte, bloedverwantschap, schuld, onverenigbaarheid van karakter, geweld, stand, onderlinge band, eer, of als je verwant aan elkaar bent...",

** "De reine is alles rein,"

komen. Professor Murri stond daarentegen aan de kant van broeder Fazio, hoewel die zich anders dan Renzo in zijn domheid schikte. Het effect van een dergelijk standpunt was, dat de Italiaanse clerus zich, zij het niet in het Latijn, aangesproken voelde. Moest de rooms-katholieke Kerk op last van professor Murri soms breken met een traditie van eeuwen? Mocht de mis niet meer in het Latijn worden opgedragen en waren gregoriaanse gezangen voortaan uit den boze? Het is net alsof de schrijver van de *Nuovi osservazioni sulla morale cattolica*, wiens derde stelling niets met de rooms-katholieke moraal als zodanig te maken had, voorvoelde, dat de Italiaanse clerus hem vijandig gezind zou zijn. Daarom haastte hij zich nóg een voorbeeld van verkeerd gebruik van het Latijn te geven. In plaats van deze gewoonte bij zijn eigen stand te hekelen, waarvoor hij ettelijke doktoren uit Manzoni's roman had kunnen laten opdraven, liet hij Renzo over 'een verwenste hebbelijkheid'²² van de advocatuur spreken. In een Milanese herberg gaat de jongen inderdaad flink tegen advocaten tekeer:

"En dan houden zij er nog een andere list op na: als zij een eenvoudige burgerjongen in de war willen brengen, een eenvoudige jongen, zeg ik, die niet zoveel geleerd heeft, maar die toch heel wat in zijn mars...jullie begrijpen mij vast wel..." en om zijn bedoeling duidelijk te maken, tikte hij met zijn wijsvinger tegen zijn voorhoofd, "en als zij dan merken dat hij de zaak begint te snappen, dan... flang, gooien zij er gauw een paar woorden Latijn tussendoor om hem zo de draad van het verhaal kwijt te doen raken en helemaal van de wijs te brengen. Dat moeten zij maar eens gauw afleren!"²²

De vierde en laatste stelling van professor Murri luidde, dat het rooms-katholicisme door Manzoni wordt voorgesteld als een panacee, een wondermiddel dat de tegenstrijdigste doelen heiligt; het verzoent een mens haast te gemakkelijk met zijn bestaan, of hij nu het goede nastreeft of niet. Het verschil tussen een rooms-katholieke en een gewetenloze schurk kan toch niet daarin gelegen zijn, dat zij beiden even opgewekt door het leven gaan? Niettemin doet Manzoni het voorkomen, alsof dit wel zo is: 'Het is één der eigenaardige en onverklaarbare vermogens van het rooms-katholieke geloof, dat het de mens die er, bij welke gelegenheid of in welke omstandigheden dan ook, zijn toevlucht toe zoekt, de weg weet te wijzen en te troos-

ten. Bestaat er nog een mogelijkheid tot herstel van het kwaad, dan geeft het de middelen daartoe aan en schenkt het kracht en wijsheid om die tot elke prijs aan te wenden. Bestaat die mogelijkheid niet, dan leert het de mens inderdaad, zoals het spreekwoord zegt, van de nood een deugd te maken. Het leert hem datgene, wat hij lichtvaardig begonnen is, met wijsheid voort te zetten, neigt de ziel tot blijde aanvaarding van hetgeen haar slechts werd opgedrongen en geeft aan een roekeloze maar onherroepelijke keuze alle heiligheid, alle wijsheid en, -oprecht gesproken-, alle vreugden van een roeping. Het rooms-katholieke geloof is gelijk een weg, die de mens, wanneer hij deze betreedt vanuit welk doolhof en vanuit welke afgrond dan ook, veilig en welgemoed kan bewandelen om tevreden en gelukkig zijn doel te bereiken.²² Dus wie een moord pleegt, komt na zijn daad niet berouwvol tot inkeer, maar verheugt zich erover dat het karwei geklaard is, en ziet dankzij de door Christus verkondigde Blijde Boodschap al verlangend naar een volgend slachtoffer uit? Nee, aldus professor Murri (die onder 'doel' iets anders verstond dan Manzoni), dan heeft kardinaal Federigo een heel wat dieper inzicht in de rooms-katholieke moraal dan de schrijver zelf. De eenvoudigste mensen begrepen tenminste wat de kardinaal bedoelde, toen hij een preek over goed en kwaad hield. Dit is hun gesproken commentaar: "En hij heeft zo mooi doen uitkomen, dat wij, niettegenstaande er hongersnood is, God moeten danken en tevreden zijn; wij moeten doen wat wij kunnen, ijverig zijn, elkaar helpen en dan wéér tevreden zijn. Want te lijden en arm te zijn is geen ongeluk, maar kwaad te doen, dat brengt ongeluk. En wij luisteren niet naar louter mooie praatjes, want het is bekend, dat de kardinaal zelf leeft als een arm man en zich het brood uit de mond spaart om het aan de armen te geven, terwijl hij beter dan wie ook een leven van weelde zou kunnen leiden. O, op die manier is het een genot iemand te horen preken; niet als zovele anderen: doet naar mijn woorden en niet naar mijn daden!"²² Maar ook dit commentaar kon uiteindelijk geen genade vinden in de ogen van professor Murri, want wie ter wereld zou de stelling durven te verdedigen dat het lijden géén ongeluk is, dat wij er God dankbaar voor moeten zijn en ons het oorzakelijke verband tussen het kwaad en het lijden persoonlijk moeten aantrekken, ook als wij helemaal niets op onze kerfstok hebben? Plaatsvervangende schaamte kan zich van ons meester maken, als wij een medemens verkeerd zien handelen. Maar zulke schaamte mag niet op één lijn worden gesteld met ons per-

soonlijk zondebesef. Zijn degenen die kwaad in hun schild voeren trouwens wel ongelukkig? Misschien laten zij anderen pijn lijden, terwijl zij er zelf heerlijk op los leven, en wordt zo indirect het kwaad in de wereld alsnog door andermans leed gecompenseerd!

Moest professor Murri hierbij denken aan zijn schoonzoon? Zijn vierde stelling is waarschijnlijk te algemeen geformuleerd dan dat het door zijn schoonzoon veroorzaakte lijden van Linda Murri er betrekking op had. Hoe dat ook zij,-aan het slot van zijn serie artikelen ontbrak een persoonlijke noot niet. Die had alles te maken met zijn geloofstwijfel, waardoor professor Murri opnieuw en ditmaal fundamenteel de afstand tussen hem en de Italiaanse clerus vergrootte. Met de 'ongenoemde' riep hij uit: "God! God! God! Zag ik Hem maar! Hoorde ik Hem maar! Waar is die God?" Het antwoord van kardinaal Federigo bevredigde hem geenszins: "Dat vraagt u aan mij? U? En wie is Hij meer nabij dan u? Voelt u Hem dan niet in uw hart, voelt u niet, dat Hij u drukt, in beroering brengt, u niet met rust laat en u tegelijkertijd tot Zich trekt, u hoop op rust, op vertroosting doet gevoelen, op een vertroosting die onmetelijk en volkomen zal zijn, zodra u God herkent, Hem belijdt en smeekt!"²² Wat, zo vroeg professor Murri zich af, als een mens God vurig aanroept en een totale leegte om zich heen gewaarwordt? Rest hem dan slechts een beklagenswaardige gemoedsrust? Het antwoord op deze retorische vraag was in hoge mate bepalend voor zijn eigen gemoedsrust, al was het alleen maar omdat zijn vijanden juist deze slotbeschouwing aangrepen om hem in een kwaad daglicht te stellen en zijn vier stellingen niet te hoeven bestrijden.

Even literair als hij zijn *Nuovi osservazioni sulla morale cattolica* vorm had gegeven, en inmiddels geschrokken van de heftige reacties van zijn tegenstanders, vervolgde en eindigde hij zijn reeks beschouwingen. De *Ultimi osservazioni sulla morale cattolica* bevatten vooral kritische opmerkingen over de stijl van Manzoni en diens behandeling van de pest. Daarmee begaf professor Murri zich op veilig terrein, ver buiten het bereik van zijn klerikale criticasters. Allerlei uitweidingen die Manzoni zich als alwetende verteller permitteerde, zoals die over de Signora, legden volgens hem het verhaal lam. Bovendien werd de noodzaak ervan op een verkeerde manier aangetoond. Als Manzoni het levensverhaal van de Signora in zijn roman invlecht, laat hij de vluchtende Agnese en Lucia aan hun lot over en besluit aldus: 'Deze bijzonderheden werden echter niet opgemerkt door Agne-

se en Lucia, daar zij de ene non niet van de andere wisten te onderscheiden; en de gardiaan, die de Signora op die dag niet voor 't eerst zag, was als zovele anderen reeds gewend aan het vreemde in haar voorkomen en manieren.¹²² Met deze uitleg erbij had de lezer een uitweiding bespaard kunnen blijven. Omgekeerd stelde Manzoni belangwekkende vragen, waarop hij weigerde antwoord te geven. Hoe komt het, zo vroeg hij zich af, dat de bijna 100 literaire meesterwerken van kardinaal Federigo door niemand meer worden gelezen? Men zou toch mogen verwachten, dat de stichter van de Ambrosiaanse bibliotheek blijvende roem voor zijn eigen in het Latijn en Italiaans geschreven boeken ten deel was gevallen. Niets is echter minder waar: 'De vraag is redelijk, zonder twijfel, en van groot belang, aangezien de oorzaken van dit verschijnsel veel algemene feiten betreffen en op hun beurt aanleiding kunnen geven tot het verklaren van meer van dit soort verschijnselen. Maar die oorzaken zouden talrijk en uiteenlopend zijn; als ze u dan eens niet bevielen en u er de neus voor optrok? Het zal daarom maar beter zijn de draad van ons verhaal weer op te nemen en in plaats van nog langer over deze man te redeneren hem met onze auteur als gids in actie te gaan zien.'¹²² Manzoni's verbroedering met de lezer, wiens gemakzucht hij bevordert, neemt hier wel héél eigenaardige trekjes aan. Professor Murri had er geen goed woord voor over, zoals hij ook afwijzend stond tegenover psychologische interpretaties van iemands uiterlijk. Honend citeerde hij Manzoni's beschrijving van kardinaal Federigo's gezicht: 'Het voorkomen van kardinaal Federigo vertoonde inderdaad een meerderheid, maar een meerderheid die sympathie wekt. Uit zijn houding sprak beheersing en rust, iets bijna vorstelijks: in weerwil van zijn jaren was hij niet in het minst krom of langzamer in zijn bewegingen geworden. Hij had levendige, maar ernstige ogen en een glad, nadenkend voorhoofd. Niettegenstaande zijn grijs haar, zijn bleke gelaatskleur en de tekenen van onthouding, overpeinzing en vermoeienis had hij een zekere maagdelijke frisheid behouden: aan zijn trekken was duidelijk te zien, dat hij in vroegere jaren bepaald wat men 'mooi' noemt, moest zijn geweest. Nu hadden zijn altijd ernstige en welwillende gedachten, zijn jarenlange zielsvrede en naastenliefde en zijn blijvende vreugde als gevolg van een vast vertrouwen in God er een, wat ik zou willen noemen 'schoonheid van de ouderdom' voor in de plaats gesteld, die de magnifieke eenvoud van het purper des te beter liet uitkomen.'¹²² Ondanks de 'maagdelijke frisheid' van de kar-

dinaal volgt nog geen bladzijde verder zijn innige omhelzing van de 'ongenoemde', stelde professor Murri tevreden vast, alsof hij een schurk op heterdaad had betrapt. Als forensisch geneeskundige moest hij niets van psychologische interpretaties hebben, op grond waarvan men meende het uiterlijk van een misdadiger te kunnen reconstrueren, zoals in zijn tijd in de mode was. De braafste mensen kunnen er immers als schurken uitzien en omgekeerd; Manzoni legde dan ook te veel van zijn eigen ziel in de beschrijving van kardinaal Federigo's gezicht, dat hij zodoende de stereotiepe trekken van een noble figuur verleent. Maar in werkelijkheid zag het gezicht van de kardinaal er totaal anders uit dan hij het heeft beschreven.

Op zijn eigen vakgebied verwaardigde professor Murri zich een allerlaatste opmerking over *I promessi sposi* te maken. Zonder de ware oorzaak van de pestepidemie te noemen stond Manzoni stil bij de vraag aan wie de schuld voor het uitbreken ervan viel toe te schrijven. Zat Wallenstein er soms achter of kardinaal de Richelieu? Veroorzaakten geheimzinnige poeders of verdachte smeersels de pest? Werden zulke middelen via wijwatersbakken in de kerken verspreid op last van Frankrijk of Spanje? Uit welke bestanddelen bestond eigenlijk het gif van de pest, waartegen geen verweer mogelijk was? 'Men zei, dat het vergif was samengesteld uit padden, slangen, kwijl en etter van pestlijders, van alles wat de verhitte geesten maar voor smerigs en afschuwelijks wisten te bedenken. Hieraan voegde men nog tovermiddelen toe, die elke gewenste uitwerking mogelijk maakten, elke tegenwerping aan kracht deden verliezen en elk bezwaar oplossen.'²² Ondanks een zekere scepsis liet Manzoni uiteindelijk in het midden, hoe de eerste pestlijders ziek waren geworden. Dat de pest werd veroorzaakt door een bacterie, de zogenaamde 'pasteurella pestis', kon hij niet weten, maar waarom bezondigde hij zich aan ellenlange speculaties over de oorzaak van de pest zonder er zelfs maar een flauw vermoeden van te hebben? Waarin school de verdienste van de arts Lodovico Settala, die Manzoni de hemel in prees, omdat hij deze volksziekte bestreed met munt, wijnruit, rozemarijn en liefst dagelijks te verversen azijn? Weliswaar sprak Settala als enige niet van 'kwade koortsen' en noemde hij de pest dadelijk bij haar ware naam, maar, zo citeerde professor Murri uit *Romeo and Juliet*: 'What's in a name?' Had Manzoni tenslotte niet moeten wijzen op de verspreiding van de pest via ratten en *steenmarters* om het *huiselijke* karakter van de pest te doen uitkomen? Het moge duidelijk zijn, dat

zelfs de beste bladzijdes uit *I promessi sposi*, de hoofdstukken 31, 32, 34 en 35, geen genade konden vinden in de ogen van deze al te scherpzinnige criticus.

Na het verschijnen van zijn artikelen werd professor Murri zelf het voorwerp van kritiek. De bisschop van Bologna wenste hem zijn ereburgerschap te ontnemen en liet al zijn gangen nagaan door drie geheime kamerheren van de paus. In de *Avvenire d'Italia* verschenen artikelen van een dominicaan die in zijn eentje het uitgedoofde vuur van de Heilige Inquisitie aanwakkerde om professor Murri in het openbaar te kunnen brandmerken als een moderne ketter. Waren diens opvattingen over abortus niet flagrant in strijd met de kerkelijke leer? Journalisten van de *Stampa* raakten door deze kwestie slaags met hun concurrenten, wat voor de verslaglegging van de moord op Francesco Bonmartini niet zonder gevolgen zou blijven. Met één van hen, de journalist Bruno Gigliocampo, sloot professor Murri vriendschap voor het leven.

V

De dominicaan verdiende een afstraffing. Professor Murri besloot hem die eigenhandig toe te dienen door nogmaals naar de pen te grijpen. Nadat San Dominico in het jaar 1218 na Christus vier medebroeders naar de universiteit van Bologna had gezonden, onder leiding van magister Reginald, verkreeg de orde der dominicanen (ook wel 'predikheren' genoemd) een grote invloed op het bestuur van stad en universiteit. Hoewel hun invloed tanende was, gold de stichter van de orde gedurende de negentiende eeuw nog steeds als een lichtend voorbeeld voor zijn volgelingen en voor de vele gelovigen die naar hun preken kwamen luisteren. Professor Murri had zich maar al te vaak onder hun gehoor bevonden in de kerk van San Dominico. Hij had er het praalgraf van de heilige gezien, dat in schril contrast stond met de eenvoudige kist van cipressenhout waarin deze was begraven. Dit graf leek volgens hem verdacht veel op een taartachtig geheel van steeds kleiner wordende marmereen doodskisten boven elkaar, in tegenstelling waarmee het bovenste gedeelte was uitgehouwen als een relatief groot huis. Dat er door verschillende meesters aan gewerkt was, viel goed te zien. Niccoló Pisano had het onderstel vervaardigd, waarna Niccoló di Pugliari en Alfonso Lombardi het karwei van hem hadden overgenomen en, naarmate de heilige steeds

heiliger werd, de grote Michelangelo het had mogen voltooien. In zijn artikel over de orde der dominicanen hekelde professor Murri het historische gegeven, dat er een praalgraf voor San Dominico was opgericht. Stond er in het libellus van Jordanus van Saksen, de eerste biografie van de heilige, niet over hem geschreven: 'Hij had iets in zich wat schitterender en groter is dan wonderen: de zedelijke volmaaktheid van zijn persoon en de onstuimigheid van zijn vurige ijver voor God, beide zo groot, dat men er niet aan twifelen kon, of de zegen van God rustte op hem,'²³ maar was het met zijn goddelijke voorbestemming niet in tegenspraak, dat hij in een klein paleisje was begraven? Wie zich het zedelijke ideaal van de armoede ten doel stelt, verdient ook na zijn dood een beter lot. Had San Dominico niet zelf een armelijke woning bij de kerk van Santa Maria della Mascarella tot zijn verblijfplaats gekozen, toen hij zich tegen het einde van zijn leven kwam vestigen in Bologna?

In plaats van de dominicaan van repliek te dienen, bestreed professor Murri het bestaansrecht van de orde der dominicanen. Zijn beschouwing over het prestigieuze praalgraf vormde slechts een inleiding voor wat hij als het meest wezenlijke van de orde beschouwde: een niet te verenigen combinatie van armoede en wetenschappelijke scholing, nodig om het apostolaat van het woord gestalte te geven. Hij formuleerde het aanvankelijk paradoxaal: 'De krullen van het marmere praalgraf zijn lijnrecht in tegenspraak met de verkondiging van Gods woord!' Vervolgens ging hij dieper op het bestaansrecht van de orde in en stelde hij zich de vraag: 'Kan iemand die volgens de belangrijkste regel van San Dominico bedelend aan de kost moet komen om Gods woord te verspreiden, het zich veroorloven datzelfde woord in een klooster te bestuderen?'²³ Daar is zijn kostje immers gekocht! In de archieven duikend kwam professor Murri tot de conclusie, dat één van de eerste bisschoppen van Toulouse, Fulco genaamd, in het jaar 1215 na Christus al een weinig coherente regel voor de orde had ingevoerd. Daarin was geen verandering gekomen door een tweetal later gehouden kapittels, waarvan de leden tijdens San Dominico's leven de zogenaamde 'constituties' hadden vastgesteld. Dit is wat professor Murri over de regel in samenhang met de 'constituties' opmerkte, waarbij hij een leven van evangelische armoede en prediking slechts indirect (zoals professoraal proza betaamt) van elkaar onderscheidde:

Het religieuze plan van de Broeders der Prediking is niet zo eenvoudig als het lijkt. Het heeft twee verschillende aspecten. Een leven van prediking in evangelische armoede is het eerste aspect. Op deze manier volgt San Dominico al negen jaar lang op zijn tochten de apostelen na en dat zal hij blijven doen tot aan zijn dood. De beoefening van deze bedelende prediking is tot in de kleinste onderdelen vastgelegd. Maar het plan heeft ook een tweede aspect: het religieuze gemeenschapsleven dat de broeders in staat stelt zich geestelijk te vormen, te studeren, rust te vinden en verzorging te ontvangen in geval van ziekte. Hun onderhoud is nu verzekerd voor een bepaald bedrag, door bisschop Fulco toegekend uit de tienden van zijn bisdom. Een reeks beperkingen tracht aan deze inkomsten het karakter van een tijdelijke ondersteuning te geven.

Men zal moeten erkennen dat beide soorten van armoede die in de regel van het jaar 1215 na Christus worden vermeld, niet erg harmonieus met elkaar verenigd zijn. Leven van de tienden van de bisschop, terwijl men zich in het klooster geestelijk en lichamelijk voorbereidt op de verkondiging van Gods woord, is stellig het leven van een aalmoes dat 'de armen van Christus' volgens de traditie dienen te leiden. Maar is het aanvaarden van deze periodieke ondersteuning niet 'lijnrecht',-ik herhaal dit eerder in mijn bespreking van San Dominico's praalgraf gebezigde woord nog maar eens-, in strijd met het ideaal van de prediker die op zijn missietochten bedelt en dag in, dag uit alles aan de voorzienigheid overlaat?²³

Het ging er professor Murri niet alleen om kritiek te leveren op het bestaansrecht van de orde der dominicanen. Hij nam het hun stichter ook persoonlijk kwalijk, dat deze het apostolaat van het woord had doen verkeren in dogmatisch onderricht. Waarom zond hij de knapste koppen onder zijn medebroeders uitgerekend naar de orthodoxe universiteiten van Parijs en Bologna? Hadden zij niet wat beters te doen? 'Gaat heen en onderwijst alle volkeren!' staat er in het Nieuwe Testament, niet: 'Gaat heen en onderwijst alle reeds gekerstende volkeren!' Als gevolg van dit laatste artikel in de *Stampa* was de positie van professor Murri aan de universiteit van Bologna nog meer omstreden geworden. Maar de dominicaan die zijn woede had opgewekt, overkwam het ergste wat een predikheer kon overkomen: zijn generaal-overste legde hem een absoluut spreek- en schrijfverbod op.

Met Tisa wandelen was net zoïets als een ongeleid projectiel afsteken, een voetzoeker, die een grillig patroon volgt om ergens tussen de menigte in het niets te verdwijnen. Tullio wandelde niet graag, maar hij had Tisa nu eenmaal voor iets nodig. Hij liep gearmd met haar door de drukste winkelstraat van Bologna, wat haar niet verhinderde telkens even weg te glippen en voor een etalageruit stil te blijven staan of in een winkel te verdwijnen. Dan floot hij het begin van de Internationale en waren zij daarna weer voor korte tijd herenigd. Voor iemand die in kringen van de anarchist Bresci had verkeer, moordplannen beramend op koning Umberto I, was het misschien een eigenaardig liedje dat hij floot. Het lokte reacties van anderen dan Tisa uit, maar dat deerde hem niet. Integendeel, hoe meer kameraden hem in het voorbijgaan toeknikten met een blik van onverwachte verstandhouding in hun ogen, des te liever was het hem. Tullio Murri was niet een man om alleen te zijn. Daarom kon hij het ook zo goed vinden met zijn bijna afgestudeerde vriend Pio Naldi. In een restaurant kwamen hij en Tisa tot rust, wat beiden de gelegenheid bood tot het voeren van een meer dan luchtige conversatie. "En heb je het Carlo Secchi nog gevraagd?" vroeg hij haar, "of durfde je er na zijn botte weigering van de vorige keer niet meer op terug te komen?" Tisa zweeg geheimzinnig, terwijl ze een koekje in haar cappuccino dipte. Ze liet hem graag nog langer in onzekerheid om het ongewone van zijn verzoek goed tot hem te laten doordringen. "Nou, ik vroeg je wat," zei Tullio minder hartelijk dan hij eigenlijk bedoeld had. Hij raakte haar schouder vluchtig aan als om het belang van zijn vraag te onderstrepen. "Ik weet het niet, hoor," zei Tisa aarzelend, "Carlo spant zich de laatste tijd zo hard voor zijn studenten in, dat hij nergens anders meer tijd voor heeft." Carlo Secchi was als assistent van professor Murri zijn werkzaamheden op de geneeskundige faculteit van Bologna begonnen, waar hij sinds twee jaar in de rang van lector met het geven van colleges was belast. "Hij laat mij zijn dictaten uitschrijven, maar ik kan die bijna niet ontcijferen," zei Tisa weer. Illus-tratief knipperde ze met haar ogen. "Bovendien laat hij mij andere klusjes opknappen. Zo heb ik met ingang van 15 augustus aanstaande een appartement voor hem moeten huren naast dat van de Bonmartini's. Wist jij dat?"

"Nee," zei Tullio, "maar ik begrijp heus wel wat daarachter zit. Als ik jou dat nou eens haarfijn uitleg, vertel je mij dan wat hij heeft geantwoord op mijn vraag?"

"Dat is goed, maar eerst wil ik nog een cappuccino... Denk jij overigens, dat Carlo en Linda van elkaar houden?" Vertrouwelijk vooroverleunend wachtte Tisa zijn antwoord af. Er hing meer van af dan haar houding suggereerde. "Nee, dat was vroeger het geval," zei Tullio tegen beter weten in. "Carlo Secchi is net als mijn vriend Pio Naldi van betrekkelijk eenvoudige komaf, moet je weten. Mijn vader wilde niets over een verbintenis tussen hem en mijn zus horen. Ondanks zijn goede vooruitzichten was Carlo volgens mijn moeder bovendien veel te oud voor Linda... Zij schelen twintig jaar met elkaar, dus wat wil je." Wat ik wil, dacht Tisa, wat ik wil? Dat Carlo en ik officieel zullen trouwen, maar dat hoeft jij niet te weten. "Mijn moeder bekende tijdens een heftige woordenwisseling, dat Carlo helemaal niet van Linda gecharmeerd was," vervolgde Tullio zijn relaas. "Hij zou haar in een onbewaakt ogenblik 'een dom gansje' hebben genoemd. Dat was natuurlijk gelogen, maar volstond om het ergste liefdesvuur tussen die twee te doven." Een ober bracht intussen de bestelling op een presenteerblad, wat bij beiden vaag illusies over de oplossing van hun problemen wekte. "Maar waarom is Carlo dan van plan naast de Bonmartini's te gaan wonen?" herhaalde Tisa haar vraag van zo-even in iets andere bewoordingen. Er klonk ongerustheid in haar stem door. "Tja, dat is eigenlijk een lang verhaal, maar het komt kort gezegd hierop neer: Linda heeft sinds Befana pijn in haar linker oog. Daarvoor is ze in Zwitserland geopereerd door een beroemde en, wat veel belangrijker is, in chirurgisch opzicht uiterst bekwame optometrist, maar het heeft haar bitter weinig geholpen. Dat gevoegd bij andere lichamelijke klachten maakt voortdurende medische bijstand in haar geval noodzakelijk. Carlo Secchi kan haar die als geen ander geven, wanneer ze uit Venetië zal zijn teruggekeerd. Eh..., Francesco weet nergens van, dus ik stel jouw discretie op hoge prijs. Ik zal jou graag van de ontwikkelingen op de hoogte houden in ruil voor..." Hier zweeg hij een ogenblik. "Je weet wel, wat ik bedoel. De ene dienst is de andere waard, daarom wil ik nu eindelijk antwoord op mijn vraag."

Tisa begreep, dat ze hem niet langer aan het lijntje houden kon, zoals ze tijdens hun wandeling in de stad een paar keer tevergeefs had geprobeerd-, zonder zijn verdenking op zich te laden. Ongege-

neerd trommelde Tullio met zijn vingers op het tafelblad. "Haast je wat," zei hij brutaal, "denk aan jouw toekomst!" In plaats van het werkwoord 'pensare' had hij de onbeschaamdheid het werkwoord 'curare' te gebruiken. "Nou, Carlo vindt het een idioot plan," zei Tisa onwillig. "Dat vergif is niet geschikt om zo'n sterke man als Francesco Bonmartini te...vloeren. Vraag hemzelf maar naar de details, ik heb mijn best gedaan."

"Maar niet genoeg, mijn lieve Tisa, muze van mijn ziel. Jij bent als enige in staat Carlo over te halen. Geloof mij, hij luistert naar jou. Veel meer dan naar mij. Waarom zou je het jezelf toch zo moeilijk maken?" Zijn laatste woorden klonken als een dreigement. "Wat wil je dan, dat ik doe?" opperde Tisa timide. "Dat Carlo Secchi mij laat zien," zei Tullio, "waarom mijn plan niet werkt. Laat hij dat maar eens aantonen, die geleerde vriend van jou."

"Hoe dan?"

"Door curare in te spuiten bij een schaap. Ik zal wel voor het schaap zorgen, als hij maar zorgt voor de curare. Blijkt dit medisch experiment niet te kunnen worden uitgevoerd op de geneeskundige faculteit, dan weet ik nog wel een ander adresje. Daar zal ik jou dan zo gauw mogelijk over berichten."

"Het arme schaap... Jij bent stapelgek!"

"Minder gek dan jij wel denkt. Heus, ik wéét wat ik doe. Er valt binnenkort een dode. Het is Linda of dat arme schaap."

"Gaat het niet om een andere keuze?"

"Je bedoelt Linda of mijn zwager?"

"Ja, dat heb jij Carlo en mij zelf omstandig verteld."

"Alles op zijn tijd, liefje."

"Ik ben jouw liefje niet."

"Nee, muze van mijn ziel, maar als je andermans liefje wilt blijven, dien je wel een beetje met de genade mee te werken. Mijn vader is een invloedrijk man, dus..."

"Welnee, professor Murri is een man in opspraak. Zijn artikelen over de rooms-katholieke moraal zijn overal in Italië slecht ontvangen en zijn aanval op de orde der dominicanen heeft hier, in Bologna, de woede van het hele universiteitsbestuur opgewekt."

"Niettemin trekt mijn geliefde vader op de geneeskundige faculteit nog steeds aan de touwtjes. 't Is heus niet zo moeilijk om daar een strop van te vlechten, hoor. Voor de verandering zou hij ook eens iemand kunnen ophangen."

"Niemand mag het recht in eigen handen nemen."

"Behalve in kwesties van leven of dood, liefje. Hebben wij het nu niet over zo'n kwestie? Linda is geenszins mijn lust, maar mijn leven is ze wel."

"En na deze intieme bekentenis, verwacht je van mij het onmogelijke?"

"Zo onmogelijk is het niet, wat ik van jou vraag. Carlo's medewerking aan een medisch experiment kan in wetenschappelijk opzicht baanbrekend zijn. Misschien is curare wel een beter anesthesiologisch middel dan lachgas."

"Vraag maar aan jouw 'geliefde' vader zo'n experiment uit te voeren. Dan baart hij eindelijk wetenschappelijk ópzien, wat zijn geschonden áánzien enigszins zou kunnen herstellen."

"Onzin! Mijn vader is een autoriteit,-en niet alleen op zijn vakgebied-, die zich door mij niets laat voorschrijven. Uit eigen beweging heeft hij Carlo Secchi eerder dwarsgezet, toen hij van mij iets hoorde wat hem bijzonder onwelgevallig was. Dat zou een tweede keer kunnen gebeuren."

"Heb je er dan helemaal geen spijt van, dat je hem de eerste keer iets influisterde wat een bedreiging vormde voor het levensgeluk van Linda?"

"Nee, want ik dacht dat ze met een andere man gelukkiger zou worden. Carlo is een oude bok."

"Oude bok, arm schaap... Jij houdt er een complete menagerie op na!"

"Ja, ik zou ook als leeuwentemmer de kost kunnen verdienen. Ik ken het klappen van de zweep, dus pas jij maar op!"

Uiterst hoffelijk was Tullio opgestaan om Tisa in haar zomerjas te helpen, nadat hij hun consumpties had afgerekend. Zelf had hij een paar glazen rode wijn gedronken, die hem licht naar het hoofd waren gestegen. Jolig gaf hij een tikje tegen haar achterste, terwijl hij in de deuropening tot niemand in het bijzonder sprak: "Hier scheiden onze wegen zich, liefje, maar niet voor lang. Het zal jou vast wel opluchten even van mijn gezelschap verlost te zijn!" Lachend verdween Tullio in de menigte. Zonder om te kijken zwaaide hij haar met zijn hand hoog in de lucht vaarwel, alsof hij wist dat ze hem nastaarde. Hoe zeker leek hij van zijn zaken! Punt voor punt ging hij in gedachten hun gesprek na. Als Carlo Secchi het experiment niet op de geneeskundige faculteit wilde uitvoeren, kon het schaap nog altijd in zijn nieuwe ap-

partement worden binnengesmokkeld. Tot welke kluchtige verwickelingen zou zo iets wel niet aanleiding geven? Ook de kamer van Pio Naldi bood goede perspectieven voor het uithalen van een studentengrap. Deze schaapachtigste onder zijn vrienden zou hem graag een dienst bewijzen, zeker als er een geringe vergoeding tegenover stond. De kamer van Rosina, die hij met haar deelde, leek hem hiervoor minder geschikt.

VII

Carlo Secchi had er alle belang bij dat Francesco Bonmartini voor hem 'het veld' zou 'ruimen'. Aan die uitdrukking gaf hij verreweg de voorkeur boven 'uit de weg ruimen'. Hij moest er niet aan denken, dat men hem van medeplichtigheid aan moord zou beschuldigen! Linda Murri was de enige echte liefde in zijn langdurig vrijgezellenbestaan geweest; met Tisa Borghi behielp hij zich om fysiek niet al te lang 'droog te staan', zoals hij dat later ter typering van hun verhouding noemde. In zekere zin kon hij met haar doen en laten wat hij wilde, terwijl Linda Murri een voor hem onbereikbaar ideaal bleef. Ze manipuleerde hem in plaats van hij haar, wat hem, nog afgezien van welke seksuele beloning ook, in hoge mate intrigeerde. In de drie politierapporten die van zijn verhoor werden opgemaakt, hield hij niet op haar lof te zingen. Kunstzinnig als hij was, vergeleek hij Linda Murri met de *Madonna* van Rafaël, die gezeten in een met goudbrokaat belegde stoel haar kind ervan tracht te weerhouden een belangrijke rol in de wereld te spelen. Hijzelf was als dat kind, en leek de prominente knop van een stoelpoot op Rafaëls schilderij niet op een scepter, die Jezus elk ogenblik met Zijn voetjes omver zou kunnen duwen? Het omlaag krullende rechterbeentje duidde op een helaas verkramppte poging van het kind om Zijn moeder te gehoorzamen. Daarin had hij, Carlo Secchi, een voorteken moeten zien. Was hij in zijn jonge jaren maar minder ambitieus geweest, dan zou hij nu van het leven hebben genoten zonder weg te hoeven kwijnen in een cel. Tisa Borghi vergeleek hij om een voor de hand liggende reden met de *Venus van Urbino*, haar muizengezicht met Rubens' portret van Isabella Brandt.

Zijn omgang met Tisa werkte intussen wel zo verslavend, dat hij haar niet slechts als zijn dienstbare secretaresse kon behandelen. Daarom gaf hij haar kleine geschenken, -een parasol met oosterse dessins, een gouden pennetje en een reisnecessaire-, en nam hij haar mee naar

Florence, waar hij in het Palazzo Pitti en de Uffizigalerij samen met haar de schilderijen bekeek die zo'n diepe indruk op hem hadden gemaakt. Toen uitgerekend zij, die het minste belang had bij een verandering van hun situatie, erop aandrong, dat hij het medisch experiment zou uitvoeren, zwichtte Carlo Secchi voor haar verzoek. Om de zaak in eigen hand te houden besloot hij zelf de geneeskundige faculteit in gereedheid te brengen. Tullio liet zich weldra met schaaap en al in een schamel koetsje voorrijden en stapte uit, alsof hij een rashond aan de lijn hield. "Een boer is zo vriendelijk geweest mij zijn wollige lieveling tijdelijk af te staan," zei hij tegen Carlo Secchi, die hem buiten opwachtte. "Mocht dit diertje straks het tijdelijke met het eeuwige verwisselen, dan hebben wij een probleem." Omdat het schaaap weigerde uit zichzelf de trappen van de geneeskundige faculteit op te lopen, tilde Tullio het op. Alsof hij het Lam Gods op zijn schouders droeg, strompelde hij met zijn vrachtje naar boven. "Daar zul jij wel niet zwaar aan tillen," zei Carlo Secchi met enig leedvermaak in zijn stem. "Als jouw...lieve Tisa...bij het ontvangstcomité...had gestaan..., zou ik daarop...ter completering van...mijn eigen menagerie...hebben opgemerkt..., dat ik...een sterke beer ben... Maar dat...zal jij...wel niet begrijpen!" Nog nahijgend liep Tullio met het schaaap aan de lijn door een lange en slecht verlichte gang. "Wacht maar tot jij ónze menagerie gezien hebt," zei Carlo Secchi, die hem voorging. Aan het einde van de gang lag een laboratorium, waarin voor die tijd zeer vooruitstrevende medische experimenten op dieren konden worden gedaan. In een afzonderlijke ruimte bevond zich de speciaal voor dit doel in smeedijzeren kooien opgesloten fauna, waartoe veel ratten en muizen behoorden en ook een enkele aap. De achterkant van het gebouw was hoger gelegen dan de voorkant, zodat Tullio zich alsnog ergerde aan de omstandigheid dat hij trappen had moeten beklimmen met een volwassen schaaap op zijn schouders. "Had je mij niet kunnen vragen achterom te komen?" vroeg hij aan Carlo Secchi. "En ben jij soms bang jouw vader hier tegen te komen?" stelde deze prompt een tegenvraag. "Nee hoor, want mijn vader heeft een bespreking met het bestuur van de universiteit...ten bisschoppelijke paleize," grijnsde Tullio, "en alleen God weet, waartoe zoiets goddeloos zal leiden."

Tisa wachtte hen in een stinkend washok op. "Zo, dus hier doen jullie het," begroette Tullio haar joviaal, terwijl hij het schaaap dwong naar binnen te gaan. "Ik ben hier nooit eerder geweest. Vroeger heb

ik in deze buurt colleges gelopen. Dat waren nog eens mooie tijden, al heb ik sindsdien een hekel aan lopen gekregen. Tisa kan daarover meepraten..."

"Ja, hoor eens even hier," onderbrak Carlo Secchi hem, "je bent buitengewoon grappig..., 'lollig' is een beter woord. Ettelijke keren heb je mij nu al verklaard, waarom je een hekel aan lopen hebt: een gesjeesde student hoort zich volgens jou in een sjees te verplaatsen, en zo te zien voeg je de daad al áárdig bij het woord. Maar ik ben niet gediend van zulke praatjes. Laat mij er voor alle duidelijkheid nog aan toevoegen, dat ik jou bepaald ónaardig vind."

"Tja, als de zaken er zo voor staan..., " zei Tullio geen spatje minder opgewekt. "Jij maakt van jouw hart anders ook geen moordkuil."

"Over 'moordkuil' gesproken," zei Carlo Secchi, "ik wens niet te worden beschuldigd van medeplichtigheid aan moord. Integendeel, door toe te stemmen in dit medisch experiment, tracht ik jou juist van een wild plan af te houden. Tisa is mijn getuige. Na vandaag wil ik jou nooit meer zien. Heb je dat goed begrepen?"

"Zo waar, als ik Tullio Murri heet. God is mijn getuige, daar kan zelfs Tisa Borghi niet aan tippen."

Zonder Tullio een blik waardig te keuren, zette Carlo Secchi het schaap klem tussen zijn knieën. Het leek alsof het dier zich de verhevenheid van zijn laatste ogenblikken overdreven bewust was; het blaatte niet en liet gewillig alles met zich doen. Tisa overhandigde Carlo Secchi een spuitje, dat curare in vloeibare vorm bevatte. Hij spritste met gehandschoende handen in de lucht, er zorgvuldig op toeziend dat de zuiger zich in de juiste positie bevond. De inhoud van het glazen buisje verspreidde geen onaangename geur. Tullio deinsde van schrik een paar passen terug. "Jij weet vast nog wel zoveel uit jouw medisch verleden," doceerde Carlo Secchi op een licht spottende toon, terwijl hij naar een geschikte plaats zocht om de spuit te zetten, "dat curare een Zuid-Amerikaans pijlvergif is. Het verslapt alle dwarsgestreepte spieren op de plaats waar zenuwprikkels worden overgedragen. Wij noemen die plaats 'de motorische eindplaat'. Je zou er bij wijze van spreken liters van kunnen drinken zonder dat het kwaad kan. Wees dus maar niet bang." Met zijn rechterduim drukte hij de spuit langzaam leeg. Terstond was de uitwerking van zijn handeling merkbaar. Op ranke poten zakte het schaap ineem zonder een kik te geven. Het spartelde nog wat na en lag vervolgens doodstil op zijn zij. "Dat was dan dat," zei Tullio. "Goed spul, moet ik zeggen!" Hij

pakte de spuit met blote handen op. "Daar zou ik best een voorraadje van willen hebben."

"Onder geen enkele voorwaarde," wees Carlo Secchi hem terecht. "Jij hebt er ondanks de door mij gegeven uitleg geen idee van, hoe en waar je het vergif moet spuiten. In een gevecht met Francesco Bonmartini, die ongetwijfeld meer tegenstribbelt dan dit arme schaap, zouden de ergste dingen kunnen gebeuren."

"Is dat ook niet de bedoeling?"

"Nu ben ik jouw praatjes zat. Verdwij uit mijn ogen en loop, ik herhaal, lóóp voor mijn part naar de maan, of laat je in een sjees naar de pomp rijden!"

Tisa, die al die tijd niets gezegd had, begon zich plotseling met het gesprek te bemoeien. "Er is te veel gebeurd," zei ze. "Zo kunnen we niet uit elkaar gaan. Geef elkaar de hand en sluit vrede. Vooruit, doe wat ik zeg! Ik ruim intussen hier de rommel wel op." Ze pakte het schaap bij zijn staarthomp vast en maakte aanstalten het in de richting van een kolossale afvalbak in het laboratorium te sleuren. Met een schoten beide mannen haar te hulp. "Als je toch niet kunt laten wat je van plan bent," siste Tisa nijdig tegen Tullio, "gebruik dan een zak met loden kogels om jouw zwager neer te slaan. Jullie, mannen, maken de dingen altijd veel ingewikkelder dan nodig is." Met vereende krachten hesen zij het schaap in de afvalbak, dat werd toegedekt met dode ratjes en muizen. "Ik zal hiervan rapport opmaken," zei Carlo Secchi gewichtig, "voor het geval er navraag naar ons experiment wordt gedaan." Samen liepen zij in stilte de lange gang door. Tullio verdween in hetzelfde koetsje als waarin hij was gearriveerd. In zijn kamer op de tweede verdieping van het faculteitsgebouw dronk Carlo Secchi met Tisa een stevige borrel op wat zij beiden 'een goede afloop van de zaak' liefden te noemen.

VIII

In de zomer van 1902 keerde Linda Murri met Rosina en de kinderen moe uit Venetië terug. Het kostte haar een paar dagen om het huishouden enigszins op orde te brengen en de draad van het bestaan weer op te pakken. Ze vond het te warm in Bologna en leed onder een drukkend gevoel van onvrijheid. Vrijwel dagelijks ontving ze bezoek van Tullio en zijn vriend Pio Naldi, die zich even intiem als timide met hem scheen te verstaan. Het optimisme van haar broer, die geen

middel onbeproefd liet om haar de zonzijde van het huwelijksleven te laten inzien, maakte op haar een onnatuurlijke indruk. Het leek wel of hij in twee werelden leefde, waartussen het hem moeilijk viel een keuze te maken: één die ze maar al te goed kende en één die zich aan haar waarneming onttrok. In overeenstemming met het heersende seizoen wees hij voortdurend op de volle bloei van haar moederschap, kinderweelde (alsof die twee begrippen los van elkaar stonden) en huiselijk geluk, dat na een lang en moeizaam verlopen gewinningsproces eindelijk tot volle wasdom was gekomen. Ook prees hij Francesco's tact, die haar vrijwaarde van al te druk geslachtelijk verkeer. Maar achter zijn roerende zorg voor haar welzijn vermoedde ze meer angst voor een echtscheiding dan oprechte betrokkenheid. Bovendien gaf hijzelf niet het goede voorbeeld. Ze meende nu met zekerheid te weten, dat hij in zonde leefde. Rosina had het min of meer toegegeven in een vertrouwelijk gesprek. Zich beroepend op het tweede gebod, dat volgens haar naastenliefde op één lijn stelt met de liefde voor God, was het naaistertje onnozel genoeg geweest om de implicaties van het zesde en negende gebod buiten beschouwing te laten.

Zo onnozel was Linda Murri niet, wat haar naast praktische bezwaren tal van gewetensbezwaren opleverde. Eerlijk biechtte ze haar eigen zonden op, wanneer ze in afwezigheid van haar man weer eens de nacht had doorgebracht bij Carlo Secchi. Overigens kende Francesco Bonmartini haar voorgeschiedenis: zij had hem vóór hun huwelijk bekend ooit een andere man met heel haar hart en ziel te hebben liefgehad. Die jeugdzonde had hij haar toen net zo grootmoedig vergeven, als een priester haar vergiffenis in de biechtstoel schonk. Toch was er een niet onbelangrijk verschil met vroeger: de laatste tijd sprak haar biechtvader steeds indringender met haar over de onverbreekelijkheid van het huwelijk, waarvoor hij zich op *Matteüs 19:1-12* beriep. Thuis vergewiste ze zich van de juistheid van zijn stellingname. Maar toen de kracht van zijn Bijbelse woorden het definitief bleek te hebben afgelegd tegen haar onstilbare behoefte aan liefde en genegenheid, won haar biechtvader de raad van derden in. Kort daarop kreeg hij van hogerhand de wenk haar een scheiding toe te staan: drie geheime kamerheren van de paus hadden hem daartoe schriftelijk gemachtigd. Het ongebruikelijke van hun beslissing verwonderde hem, want blijkens de aanwezigheid van twee kinderen was het huwelijk zowel 'de jure' als 'de facto' geconsumeerd. Wie

echter derden in de vorm van drie geheime kamerheren van de paus raadpleegt, dient zich van tevoren neer te leggen bij de gang van zaken. Met tegenzin deelde hij haar hun beslissing mee, als terloops blijk gevend van zijn verwondering daarover en niet zonder zijn eigen morele standpunt te verdedigen als het in wezen meest juiste. Sindsdien trachtte Linda Murri haar geweten te sussen met de drogreden, dat ze eigenlijk geen overspel pleegde maar slechts een voorschot op de toekomst nam. Toch hinderde het haar niet weinig, dat ze tegenover haar eigen man het stilzwijgen over haar relatie met Carlo Secchi moest bewaren om de weldra te starten echtscheidingsprocedure voor haar en de kinderen zo min mogelijk in hun nadeel te doen verkeren. Anders dan in het verleden voelde ze zich door deze kwestie zeer geremd. Zelfs Tullio durfde ze niet deelgenoot van haar intiemste gevoelens te maken, uit vrees voor de gevolgen van het luidruchtig viriele eedverbond, dat hij onlangs met haar man scheen te hebben gesloten.

Francesco Bonmartini zocht zijn geluk intussen buitenshuis, op zijn werk en in bordelen. Kwam hij tegen middernacht thuis, dan voelde hij zich verplicht zijn vrouw op de hoogte te stellen van zijn galante avonturen met Lina en Tina, of hoe de hoeren ook mochten heten met wie hij aan de slag was geweest. Hij rekende haar precies voor, wat haar weigerachtige houding hem gekost had en bracht dat bedrag vervolgens tot en met de laatste lire in mindering op het gezinsbudget. Onverzadigbaar als hij scheen, besteeg hij háár daarna ook wel eens, alsof ze een onwillige merrie was. Op het hoogtepunt van hun geworstel noemde hij zichzelf 'een besnorde Phoebus die op zijn zwetend ros de ziedende alkoof in rijdt'²⁴. Wat hij met 'alkoof' bedoelde was haar niet helemaal duidelijk, maar weerzinwekkend was het wel. Sprak ze de volgende morgen met hem over hun naderende echtscheiding, dan eiste hij onmiddellijk de kinderen voor zichzelf op. Dat stak haar nog het meest van alles, terwijl hij zich te goed deed aan een uitgebreid ontbijt. Francesco genoot er zéér van haar in seksueel opzicht dwars te kunnen zitten en met heerlijke gerechten voor zich te laten opdraven onder verwijzing naar de merrie die hij, vunzige lekkerbek, 's nachts zo vurig had bereiden. Zelfs toen ze dat draven allang had uitbesteed aan Rosina, verzuimde hij niet met zijn smakende tong en lippen de herinnering aan al het gesmaakte levendig te houden. Bovenal genoot hij ervan als vader de mooiste rol in hun echtelijk drama te spelen. In aanwezigheid van Tullio en Pio Naldi,

zijn gewillig publiek, maakte hij 's middags onder het genot van een kopje thee wilde plannen voor hun aller verhuizing naar Venetië of Padua, waar, naar hij wist, het klimaat een slechte invloed op de gezondheid van zijn vrouw zou uitoefenen. Die was bereid zijn smoesje, dat verandering van lucht de kinderen goed zou doen, nog te slikken ook en pakte in haar verbeelding al ontelbare koffers. Maar wat er ook gebeuren mocht,-van haar twee kinderen wilde ze in geen geval scheiden.

Op de avond van 21 augustus 1902 kwam Francesco Bonmartini dronken thuis. In de salon stonden alle ramen wijd open in verband met de hitte van de dag. Traag bewogen de gordijnen op een onvoorspelbaar ritme, gevoelig voor zelfs maar het minste zuchtje wind. Hij trad onder veel geraas binnen en begon luid te zingen: "La donna è mobile."* Met zijn wandelstok dirigeerde hij een onzichtbaar orkest. Toen hij uitgezongen was, klapte niemand van de aanwezigen. Tullio zei: "Een serenade hoor je onder het raam van jouw geliefde te brengen, Francesco. Dat was jij zeker even vergeten?" Pio Naldi bette zijn voorhoofd met een zijden zakdoekje; het was onduidelijk of hij dit deed ten gevolge van de hitte of van de gespannen atmosfeer. In de nu volgende stilte wankelde Francesco op zijn benen. "Ga toch zitten!" zei Linda Murri tegen hem, maar in plaats van haar advies op te volgen bulderde hij: "Ik ben jouw schoothondje niet. Dacht jij nou echt, dat ik mij in mijn eigen huis door jou liet afblaffen?" Hij greep de wandelstok, die hij uit zijn hand had laten vallen, en trachtte daarmee alles kort en klein te slaan, wat op de tafels, consoles en toch al wankele etagères stond. De grote kristallen vaas, die hij haar op het feest van Befana had gegeven, moest er als eerste aan geloven. Zelfs van de witte oleanders, waarmee de vaas gevuld was, bleef niets over. Daarna pakte hij de wandelstok bij de onderkant vast om er met één enkele slag nog meer snuisterijen mee te kunnen vernielen. Alles sloeg hij aan diggelen: de portretten van hun kinderen, beeldjes van Amor en Cupido, schemerlampen en de asbak, waarin Tullio zijn brandende sigaar had neergelegd. "Wat doen die Garisenda en Asinelli hier?" brulde hij. "De een is nog stommer om voor de duvel te dansen dan de ander. Weg met die lui!" Voor het eerst realiseerde Tullio zich dat zijn scheldnaam ook kon slaan op een ezeltje, zelfs op

* "De vrouw is wispelturig."

meer dan één. Terwijl hij zijn sigaar kalm op de vensterbank neerlegde, liep hij met afgemeten passen naar Francesco toe en gaf hem onverwachts een kopstoot. Ook Pio Naldi stond op, eerst hevig geschrokken van wat er om hem heen gebeurde en toen vastbesloten om zijn vriend te hulp te schieten. Samen dwongen zij Francesco in een stoel te gaan zitten, wat hun niet dan na een uiterste krachtsinspanning lukte. Op het gejammer van Linda Murri snelde het voltallige personeel toe, dat Francesco op staande voet meende te moeten ontslaan om zijn greep op de situatie te herstellen. Tegen zijn vrouw zei hij slechts: "En jou krijg ik nog wel!" Handenwringend stond ze de loop der gebeurtenissen af te wachten, maar ineens nam ze het initiatief: "Na vanavond zet ik geen voet meer in dit huis. Tullio, maak de kinderen wakker. Breng jij Maria en Ninetto naar vader? Ik breng de nacht wel hiernaast door. Morgen vertrek ik alleen, hoor je mij, Francesco, alléén naar Venetië. Ik wil jou niet meer zien!" Somber voor zich uitstarend, deed Francesco Bonmartini toen iets onverwachts. Hij pakte Tullio's nog steeds brandende sigaar van de vensterbank en nam behaaglijk, achterover in zijn stoel gezeten, een trekje. "Je doet maar," zei hij tegen zijn vrouw, "en groet Carlo Secchi van mij, welja, doe hem vooral mijn hâtelijke groeten... Jij denkt dat je de koningin van Lombardije bent, Lina of Tina Murri, maar je bent eigenlijk niet meer dan een Bolognese hoer." Treiterig begon hij weer te zingen: "La donna è mobile."

"Dit is... Ja, dit is onvergeeflijk," stamelde Pio Naldi. "Een lieve vrouw zo te beledigen!" Hij legde zijn arm om haar schouders, alsof hij haar in bescherming wilde nemen. "Kom," zei hij zachtjes tegen haar, "ik breng jou wel naar de bureu."

"De bureu...," schamperde Francesco, terwijl hij aan het tweede couplet van de bekende aria uit *Rigoletto* van Verdi begon. "E sempre misero chi a lei s'affida,"* zong hij uit volle borst. Zelfs in de gang konden de kinderen hun vader nog horen zingen, zou Tullio Murri later aan de politie verklaren. Het was hem volkomen duidelijk, dat de situatie onhoudbaar was geworden. Toch had hij een gevoel van medelijden met zijn zwager niet kunnen onderdrukken. Francesco Bonmartini legde zijn hele ziel in die woorden en had hij achteraf geen ongelijk gekregen? De rechter van instructie vond zo'n retorische

* "Hij wordt ongelukkig, die haar vertrouwt,"

vraag in hoge mate ongepast.

IX

Voor 3000 lire wilde Pio Naldi wel een paar uur met zijn vriend in een kast van kersenhout gaan staan om Francesco Bonmartini 'de les te lezen', zoals hij van tevoren duidelijk had afgesproken, maar niet om hem 'definitief het zwijgen op te leggen'. Het geld kon hij goed gebruiken om zijn verpande abortuskoffer terug te kopen, een platte leren koffer met bijbehorend medisch instrumentarium, zonder welke hij zich nergens als arts zou kunnen vestigen. Het had er dus alle schijn van dat Tullio h m een vriendendienst bewees, terwijl eigenlijk het omgekeerde het geval was. Samen waren zij naar de pandjesbaas gegaan, met wie Tullio zelf had afgerekend. Na deze zakelijke aangelegenheid, die minder kosten met zich meebracht dan Pio Naldi verwacht had, verklaarde Tullio zich bereid hem alsnog het volle bedrag te overhandigen, en wel na afloop van hun gezamenlijke onderneming. Waaruit die precies bestond, liet de royale bedenker van het plan in het midden: kansen moest je grijpen als ze zich voordeden, die kon je niet creëren. Hoogstens kon je proberen het geluk af te dwingen. Was het daarmee niet net zo gesteld als met het geluk dat je bij onwillige vrouwen kon beproeven? "Jij bent geen haar beter dan Francesco," was alles wat Pio Naldi daarop had geantwoord. Toen hij een paar dagen later zijn medische doctorsbul op de universiteit van Bologna wilde afhalen, -veeleer een administratieve plichtpleging dan een feestelijke uitreiking-, kwam hij op hun onderwerp van gesprek terug. Had hij, Pio Naldi, niet voldoende kansen voor zichzelf gecreëerd om zover te komen als hij nu gekomen was? Tullio ontkende dat ten stelligste: zijn vriend had zoveel moeite moeten doen om zijn bul in ontvangst te nemen, dat hij in dat opzicht slechts het geluk had afgedwongen. Zijn gezwoeg was lonend gebleken, maar kon elk ogenblik door het toeval weer teniet worden gedaan. Bovendien kon je colleges lopen toch niet vergelijken met iemand de les lezen? Nee, wat dit laatste betrof, bleef Tullio van mening dat het beter was naar bevind van zaken te handelen. Wel liet hij doorschermen in geval van nood te kunnen beschikken over een spuit met een restje curare. Over de krachtige uitwerking van dat brouwsel vertelde hij Pio Naldi sterke verhalen, waaraan geen touw viel vast te knopen. Er kwam een schaap in voor, dat nu juist w l stevig aan een

touw vastzat, en een zak gevuld met loden kogels, waarmee Tullio het dier in één klap scheen te hebben vermorzeld. 'Een machtig wapen' had hij zo'n zak genoemd, maar op de avond van 27 augustus 1902 kwam hij er niet mee opdagen.

Voor zover er een plan bestond, zouden zij zich op die avond in de klerenkast van Francesco Bonmartini verstoppen. Lag deze eenmaal in bed, dan zouden zij zich gezamenlijk op hem werpen 'om de rekening te vereffenen', zoals Tullio het de ene keer uitdrukte, of 'om hem er ongenadig van langs te geven', zoals hij de andere keer zei. "Ik weet zeker, dat hij 's avonds om klokslag elf uur thuiskomt. Dat heeft hijzelf tegen Rosina gezegd. Van haar heb ik onlangs een sleutel van het appartement gekregen. Dus, wat kan ons gebeuren?" Niets, had Pio Naldi gedacht, zolang wij tenminste in de kast blijven staan. Hij waagde het niet om die gedachte hardop onder woorden te brengen; had hij Tullio al niet meer dan voldoende blijk van zijn scepsis gegeven? Diens verzekering dat zij eerder hadden gevochten met Francesco Bonmartini, en wel op het strand van het Lido, toen zij als glorieuze overwinnaars uit de strijd tevoorschijn waren gekomen, stelde hem maar half gerust. Niemand kon hem uit zijn hoofd praten, dat het géén koud kunstje was een reus van 125 kilo te vellen. Toen hij zijns ondanks toch over dat 'koude' kunstje begonnen was, wat hij natuurlijk nooit had moeten doen, keek Tullio hem alleen maar veelbetekenend aan. Dat voorspelde ook al weinig goeds. Wij begrijpen elkaar als vrienden soms te goed, dacht Pio Naldi, daarom moet ik hem helpen. Het hangt van mij af, of hij een grote dwaasheid zal begaan of niet. Arme Linda... Haar man en haar broer zijn straks in een gevecht op leven en dood gewikkeld. Hoe dat ook afloopt,-zij zal er altijd de dupe van zijn. Moet ik haar waarschuwen? Nee, want als het noodlot in volle hevigheid toeslaat, kan ze het best maar zo min mogelijk van de toedracht weten. Tullio zou verstandiger moeten zijn, misschien kan ik hem op het nippertje nog op andere gedachten brengen. Dan volgt er een verzoening tussen alle partijen, een 'minnelijke' schikking, die op zichzelf niets met de seksuele escapades van Tullio's zwager te maken heeft ...en toch ook weer wel. Arme Linda... Als ze gescheiden is, kan ik misschien de plaats van Francesco innemen. Of is dat een te vermetele gedachte?

Ongeruster dan ooit meldde Pio Naldi zich omstreeks tien uur 's avonds in een buurtcafé, vanwaaruit zij samen zouden vertrekken naar het appartement van de Bonmartini's. Zij dronken zich alvast

moed in zonder met een woord van hun onderneming te reppen. Tullio vertrok als eerste, op de voet gevolgd door zijn vriend. Onderweg kwamen zij geen bekenden tegen, wat hun hoop op een goede afloop niet weinig versterkte. In de gang glipten zij door niemand gezien het appartement binnen. De vertrouwde inrichting daarvan liet hen op de tast de slaapkamer van Francesco vinden. Zonder het licht aan te steken verscholen zij zich in zijn klerenkast, waarvan de deuren geluidloos over een houten richel rolden. "Heb jij daar wel aan gedacht?" fluisterde Pio Naldi tegen Tullio. "Waarom?" vroeg deze verwonderd.

"Moet ik jou dat nog uitleggen? Als je de deuren openschuift, hadden die wel eens zoveel lawaai kunnen maken, dat Francesco meteen gealarmeerd zou zijn. Dan had hij ons aan zijn mes kunnen rijgen, voordat hij er erg in zou hebben dat wij geen inbrekers zijn."

"Heeft Francesco dan een mes?"

"Met jou valt ook geen zinnig woord te wisselen."

"Daar is het nu het moment niet voor." Beiden waren in lachen uitgebarsten, dat zij tevergeefs trachtten te smoren in de zijden overhemden van Francesco Bonmartini. "Het duurt anders wel lang, hè, voordat hij komt," zei Pio Naldi.

"Francesco is altijd een nachtbraker geweest."

"Jawel, maar het is toch onbeleefd van hem, dat hij ons zo lang laat wachten."

"Francesco neemt tegenover niemand de egards in acht, behalve tegenover...Francesco. Wij zullen hem eens een lesje in burgermansfatsoen geven."

"Met onze blote handen?"

"Jazeker, al heb ik mijn curarespuit ook meegenomen."

"Ik dacht, dat jij een zak met loden kogels zou meenemen."

"Waar haal ik die vandaan?"

"Je wilt toch niet beweren, dat je makkelijker aan curare kunt komen dan aan lood?"

"Goed geraden! Stil, ik hoor wat."

"Dat zijn de bovenburen maar... Die gaan al naar bed, dat zouden wij ook moeten doen."

"Jij kletst te veel, kop dicht!"

Af en toe kwam Tullio uit de klerenkast tevoorschijn om poolshoogte te nemen. Op het minste gerucht spurtte hij naar hun schuilplaats terug, maar telkens bleek een burenruzie in het trappenhuis, een

dichtslaande deur of een rammelende waterleidingsbuis niet de thuiskomst van hun slachtoffer aan te kondigen. Tegen één uur 's nachts begonnen zij de moed te verliezen: zou Francesco de nacht soms ergens anders doorbrengen? Klopte het door Rosina opgegeven tijdstip wel, of had ze haar voormalige werkgever niet goed verstaan? Andere mogelijkheden spookten door hun hoofd: Francesco was op weg naar huis verongelukt, hij had onverwachts de nachttrein naar Venetië genomen, of zou pas tegen het ochtendgloren in zijn eigen huis arriveren. Zij besloten de laatste mogelijkheid als de meest waarschijnlijke te aanvaarden en geduldig op hem te blijven wachten. Tegen zes uur in de morgen begon het al licht te worden. In de klerenkast drongen enkele lichtstralen door en ook straatgeluiden, die op het ontwakende leven van de stad duiden. Pio Naldi kon een geeuw niet onderdrukken. "Zullen wij de zitting opheffen?" vroeg hij aan Tullio, maar deze schudde heftig zijn hoofd. "Nee, Francesco kan nu elk ogenblik binnenkomen, let op mijn woorden. Dadelijk zul je hem in de keuken een ontbijt voor zichzelf horen klaarmaken. Heb jij trouwens trek?"

"Dat valt wel mee," zei Pio Naldi, "je hoeft voor mij niets uit de voorraadkast te halen. Nu kunnen wij nog ongezien vertrekken."

"Nee, wij maken samen af wat wij begonnen zijn."

"Als jij dat maar niet al te persoonlijk opvat."

Bijna hadden zij in de klerenkast ruzie met elkaar gekregen. Maar hun wederzijdse afhankelijkheid verhinderde, dat zij aan hun eigen impulsen toegaven. Hier deed zich een tegenstrijdigheid in hun karakter voor. Pio Naldi was van nature veel te beschaafd om een ordinaire tijdsfactor vat op zijn innerlijk te laten krijgen, behalve wanneer hij een trein moest halen. Daarentegen raakte Tullio steeds meer bezeten van zijn voornemen, naarmate de tijd verstreek. Een gevoel van gelatenheid en opluchting maakte zich van de een meester, terwijl de ander zich in zijn fantasie te buiten ging aan gevoelens van wraak en ridderlijke onbezonnenheid. Uiteraard spraken zij met elkaar over het voorwerp van hun blinde verering: Linda Murri. Een paar dagen geleden was ze, naar Pio Naldi eerst nu vernam, vanuit Venetië naar Zwitserland gereisd om aan haar linkeroog te worden geopereerd. Dat oog was door dezelfde optometrist die haar al eerder behandeld had, vervangen door een glazen exemplaar. Daaruit staarde ze tegenwoordig over het strand van het Lido. Voor beiden bevatte die wetenschap voldoende reden om het middaguur in de kast af te wach-

ten. Pas om twee uur 's middags kropen zij er onverrichter zake uit, teleurgesteld en opgelucht tegelijk, omdat Francesco Bonmartini niet was komen opdagen. "*Uit de kast*," zei Pio Naldi plechtig, waarna hij even pauzeerde om het effect van zijn woorden goed tot Tullio te laten doordringen en het gelijknamige gedicht van Ghiandalbero reciteerde:

De zangeres in flamboyant satijn
mag even rusten, luit en
viola da gamba vlechten
het ritselend struweel

waaruit de blokfluit klinkt
als een vogel, maar ook
zoals geen vogel ooit
gezongen heeft.

Spitsneuzig, sluikeharig meisje,
recht zittend als een Whistlers Moeder,
rokken tot op de grond,
voor jou zoek ik

in mijn mahoniehouten kast
en vind daar tussen stug linnen
het woord kwinkeleren
terug.²¹

"Och, ik begrijp jouw zogenaamd 'ongekunstelde' verlangens wel," zei Tullio, "maar je maakt heus een karikatuur van Linda, een onbezoldigde zigeunerin, die tijdelijk geen muziek meer horen kan. Jij speelde zeker op die blokfluit? Wat ben je toch een rare vogel. Of ben je in de kast op zoek naar een woord geweest? Nou, ben je blij dat je het eindelijk hebt gevonden? Ik vind het maar een raar gedicht, bovendien zaten wij in een kast van kersenhout. Zeg, ben je wel goed bij je hoofd?" Pio Naldi zei niets, hij dacht aan de neus van Linda Murri, die volgens hem absoluut niet spits was en dat eigenlijk wel zou moeten zijn. Zich verschuilend achter de gordijnen hielden zij tot vijf uur in het appartement de wacht, waarna zij het gezamenlijk verlieten. In een café overhandigde Tullio zijn vriend de overeengekomen

3000 lire. "Koop er maar een mooie blokfluit voor," zei hij spottend, "of ga je nu rechtstreeks naar huis? In dat geval loop ik graag met je mee naar jouw kamer. Ik zal dit keer geen koetsje huren, want ik wil mijn beste vriend zo lang mogelijk uitgeleide doen. Wanneer vertrekt de trein naar Florence?" Hoe hongerig zij ook waren, beiden aten niets. Doodmoe slenterden zij door de straten van Bologna, totdat Tullio in het stationsgebouw met een kus afscheid van zijn vriend nam. "We zien elkaar vast nog wel," zei hij, "ik zal mijn zaken voortaan zelf moeten regelen." Daarna draaide hij zich bruusk om, hetzij omdat hij er nu alleen voor stond, hetzij omdat hij op hetzelfde ogenblik het gezelschap van Pio al miste.

Ik heb het helemaal verkeerd aangepakt, dacht Tullio op de terugweg, alles is mislukt; zelfs mijn curarespuit ben ik kwijtgeraakt. Maar zijn gezonde eetlust won het van zijn somberheid en al gauw deed hij zich in een hem vertrouwd restaurant te goed aan een maaltijd met vijf gangen. Terwijl hij als laatste de mozzarella nuttigde, -volgens de menukaart betrof het kaas bereid uit afgeroomde buffelmelk-, maakte hij plannen voor de rest van de avond. Waarom zou hij zijn zwager niet opnieuw een bezoekje brengen? Zij konden toch als twee verstandige mensen hun moeilijkheden uitpraten? Als Francesco zich een klein beetje inschikkelijker toonde, van de kinderen afstand zou willen doen in ruil voor een scheiding van tafel en bed, waren zij al tot een vergelijk gekomen. Dan hoefde er geen druppel bloed te vloeien en kon het leven voor alle betrokkenen zijn normale gang hernemen. Hoe groot was de kans daarop? Niet erg groot, dacht Tullio, maar het was het proberen waard. Zonder zich een ogenblik te bedenken, stapte hij in een koets en ging naar het appartement van de Bonmartini's terug, dat inmiddels geheel in duisternis was gehuld. Hij liet zich niet insluiten, maar posteerde zich voor de hoofdingang van het gebouw. Aan de straatzijde werd dat door meerdere lantaarns verlicht, achter één waarvan hij zich verschool om zijn zwager te kunnen verrassen. Langer dan een uur stond hij daar, vergroeid met de lantaarnpaal, en al die tijd met de rand van zijn hoed neergeslagen om voortijdige herkenning te voorkomen. Hij slaagde nog in zijn opzet ook, toen Francesco Bonmartini tegen half twaalf bij zijn huis aankwam.

Op zijn benen waggelend zong de dronken graaf luid een aria uit de negende scène van Pietro Mascagni's *Cavalleria rusticana*. Hij werd onderbroken door Tullio, die om de lantaarnpaal heen zwierend hem

plotseling staande hield. "Dag, Francesco," zei hij, "ik wou je graag nog even spreken. Het is al laat, ik weet het, maar aangezien het dringend is... Wij moeten eens een ernstig gesprek met elkaar voeren over..."

"A casa," lalde zijn zwager, "a casa, amici, ove ci aspettano le nostre donne, andiam!"*

"Wat je daar zingt, is jammer genoeg niet waar..., wás het maar waar. Daarover wil ik jou nu juist spreken," zei Tullio, terwijl hij de gemankeerde operazanger bij de arm nam en hem voorzichtig, stapje voor stapje, hielp de trap op te lopen. "Ach, Turridu is vermoord," klaagde Francesco Bonmartini luid, "die arme Turridu is vanavond vermoord...door Alfio. Het zal morgen wel in alle kranten staan."

"Wat bazel je nou? Geef mij de huissleutel maar."

"Ik ben vanavond naar de opera geweest...en naar een paar cafés. Viva il vino spumeggiante!"** Bijna was de dronkaard in een lofzang op de wijn uitgebarsten, maar Tullio duwde hem haastig naar binnen. "Ga zitten," zei hij tegen zijn gastheer, wiens rol hij ongevraagd had overgenomen, "en luister eens goed naar mij!" Daarna ontspoon zich een levendig gesprek tussen die twee, dat tot ver na middernacht duurde. Het bevatte in essentie niets nieuws: de een haalde allerlei herinneringen aan hun eens zo machtig eedverbond op, de ander luisterde verveeld toe. Linda Murri waarde intussen als een geestverschijning in het vertrek rond. Naarmate zij hun wederzijdse uiteenzettingen met meer wijn besproeiden, viel het hun lichter haar doen en laten van commentaar te voorzien. Op grond van welk geslachtelijk postulaat durfde ze haar honger naar liefde te stillen in een kamer, die aan de slaapkamer van de kinderen grensde? Had haar minnaar door de keuze van juist déze locatie de erotische wellievendheid niet op de spits gedreven? Deze vragen stelde de dronken graaf, wiens welbespraaktheid niets aan kracht en kwaliteit scheen in te boeten. De naam van Carlo Secchi, die Tullio per ongeluk liet vallen, wekte een aanval van woede bij Francesco op. Hij noemde zijn rivaal onder verwijzing naar de wijn die hij gedronken en de opera die hij gezien had, respectievelijk 'het ergste schuim der natie' en 'een tweede Alfio' die het op zijn leven had gemunt. "De kwaliteit van

* "Kom, laten wij naar huis gaan, vrienden, naar huis waar wij door onze vrouwen worden verwacht!"

** "Leve de schuimende wijn!" (*Cavalleria rusticana*, negende scène)

jouw wijn laat niet toe, dat jij zo'n vergelijking maakt," probeerde Tullio hem tevergeefs te sussen. "Ach, Asinelli, jij weet niet wat er in de wereld te koop is," zei Francesco tenslotte moedeloos, "maar ik zal de rollen omdraaien. Als ik de kans krijg, maak ik die parvenu, dat...dat...omhooggevallen heerschappij, een kopje kleiner. Als hij Linda met rust had gelaten, zaten wij hier nu niet te praten over mijn huwelijksproblemen." Zoals wel vaker bij gewoontedrinkers het geval is, beving een zekere ontuchtering hem midden in zijn roes. "Een man moet het heft in eigen handen nemen," verklaarde hij met grote stelligheid, "wil hij tenminste niet door zijn eigen vrouw worden onteerd. Nu weet ik wat mij te doen staat."

"Ja, maar...," zei Tullio.

"Ach, Asinelli, een geile impuls maakt alle verwijten krachteloos. Ik vergeef Carlo Secchi zijn zonde, maar hij moet er wel aan geloven."

"Ja, maar volgens ons geloof mag je geen doodzonde plegen, Francesco. Een móórdzonde is vast nog een graadje erger dan een dóódzonde. Besef jij dat wel?"

"Zijn wij, mannen, niet allemaal de slaaf van onze godvergeten lust? Zadelde de Schepper ons niet met een apparaat op, waarover hij in zijn gebruiksaanwijzing de meest tegenstrijdige richtlijnen pleegt te geven? Ach, jongen, ik ben ten einde raad."

"Laat mij jou dan raad mogen geven: leg je neer bij de ontstane situatie. Begin een nieuw leven zonder vrouw en kinderen... Kinderen horen bij hun moeder."

"Maria en Ninetto zijn anders bij mijn schoonvader ondergebracht. Jij hebt toch zelf gehoord, wat Linda op die fatale avond zei, toen we..."

"Breng Maria en Ninetto naar vader," zei ze tegen jou, "naar vader", dus niet "naar moeder". Nee, jongen, kinderen hebben hun vader hard nodig. Als er één is die er als zodanig over mee kan praten, ben ik dat wel."

"Als dat zo is... Waar heb jij Linda dan nog voor nodig?"

"Voor de ene helft om de kinderen op te voeden en voor de andere helft om onder het mom van liefde mijn vleselijke lusten bot te vieren."

"Dus echte liefde komt er niet aan te pas?"

"Welnee, maar wat niet is, kan altijd nog komen. Huwelijksrouw bestaat niet, jongen, neem dat van mij aan. Het huwelijk is een emotioneel gewenningsproces, dat langzaam voor de liefde in de plaats komt. Op den duur weten man en vrouw niet beter of zij hebben el-

kaar lief. Ik doe mijn best naar haar toe te groeien, ook letterlijk... God, wat heb ik mijn best gedaan, maar zij..."

"...wijst jou af?"

"Ja, jongen, alleen in je eigen graf ben je het beste af..., in elk geval stukken beter dan in andermans wereld!"

Bij het horen van die honend uitgesproken woorden, verloor Tullio zijn zelfbeheersing. Er kwam een waas voor zijn ogen, waardoor hij de gewoonste dingen niet scherp meer zag. "Dan zal ik jou bewijzen, dat je ongelijk hebt," zei hij dreigend, terwijl hij naar zijn zwager toeliep. Deze voelde zich (om een typisch Bolognese uitdrukking te gebruiken) als een kuiken in het vlas. Hij nam de houding aan van iemand die slagen afweert, hoewel Tullio hem alleen maar genaderd was. "Wacht even, voordat je mij...", zei Francesco toen ineens zonder zijn zin af te maken, en met een verbazingwekkende snelheid rende hij naar de slaapkamer. Onder het matras van zijn bed haalde hij een slagersmes tevoorschijn, waarmee hij op zijn beurt dreigend op Tullio afstormde. "Jij dwingt mij eindelijk het heft in handen te nemen. Mijn huis uit! En vlug een beetje!" Te verbouwereerd om handelend op te treden, keek Tullio zijn zwager aan. Tegelijk ontving hij de eerste steken in zijn rechterarm, even boven zijn elleboog, die hij in een reflex voor zijn gezicht had gehouden. "Ik ga al, kalm nou maar, Francesco, ik ga al," zei hij, maar door de aanhoudende pijn die hij eerst niet eens gevoeld had, raakte hij steeds meer buiten zinnen. Binnen de kortste keren was hij in een stil gevecht gewikkeld, dat gaandeweg een strijd op leven en dood werd. Het lukte hem zijn tegenstander het slagersmes te ontfutselen en daarmee begon hij toen, razend van woede, een reeks stekende bewegingen te maken, alsof hij een klophamer in zijn hand hield. Zonder te kijken waar hij toestak, sneed Tullio zijn zwager meer dan twintig keer in diens lichaam, waaruit de levensgeest al geweken scheen voordat hij ermee kon ophouden. "Wat heb ik gedaan?" riep hij staande in een plas bloed uit, "dus toch..., dus toch...!"

Hoe moet het nu verder? dacht Tullio even later. Overvallen door een totale stilte gaf hij zich rekenschap van de situatie. Eerst liep hij een rondje om het levenloze lichaam van zijn zwager. Toen hij ervan overtuigd was, dat deze echt niet meer leefde, vermande hij zich. Ik moet koelbloedig te werk gaan, dacht hij, niet denken aan wat hier gebeurd is, maar aan wat ik nu, op dit moment, moet doen om later niet de minste of geringste verdenking op mij te laten vallen. Haastig

doorzocht hij de zakken van Francesco's kleren. Er zat een welgevulde portemonnee in, verstopt achter een briefkaart van een vrouw, die hem slechts haar voornaam onthulde. Om de moord op een roofoverval te doen lijken nam Tullio al het geld uit de portemonnee weg. Hij propte het in zijn broekzak, waarna hij dit alledaagse voorwerp wegwierp als het verachtelijke omhulsel van wat eens een eigen ziel had bezeten. Terwijl hij zijn schoenen aan het vloerkleed schoon wreef, las hij wat de onbekende vrouw aan zijn zwager had geschreven: 'Lieve Francesco, laat mij s.v.p. zo spoedig mogelijk weten op welk tijdstip je mij thuis kunt ontvangen. Wordt het een tedere omhelzing of een knellende embrace? Kusjes, je Lina.' Er kon ook 'Tina' staan, maar dit fijne onderscheid kon Tullio niets schelen. Hij gaf de briefkaart een opvallende plaats op de schoorsteenmantel in het vertrek, waardoor de al eerder door hem geënceneerde roofoverval zou lijken op het bezoek van een pooier met vrouwelijk gezelschap. Zo koortsachtig ging hij daarbij te werk, dat zijn steekwonden hem toen pas opnieuw pijn begonnen te doen. Hij bloedde niet meer, maar haastte zich toch naar de keuken om zijn rechterarm met een droogdoek te verbinden. Daarna waste hij zijn handen en gezicht, deed zijn overjas aan, -vergat zijn hoed niet-, en liep na de voordeur op slot gedaan te hebben zo snel mogelijk naar de kamer van Rosina.

Om drie uur in de morgen maakte Tullio haar wakker. In een paar woorden legde hij uit wat er aan de hand was. Rosina, die hem in een nachtgewaad opendeed, trok gauw een van haar eigengemaakte jurken aan, terwijl hij al bezig was zijn bebloede kleren uit te trekken. Daarvan maakten zij een lang en smal pakketje door al zijn kleren, samen met Francesco's droogdoek, in een versleten tapijt op te rollen. Ook Tullio kleepte zich om, waarna beiden in de nacht verdwenen. Volgens sommige getuigenverklaringen gingen zij naar Cesenatico, waar zij het pakketje in zee deponeerden. Er reed geen nachttrein naar die vissersplaats, maar zij werden daar wel opgemerkt en bij hun bezigheden gestoord door een vroege strandjuttersfamilie. Volgens andere getuigenverklaringen verbrandden zij het pakketje aan de oever van een ondergrondse rivier, die even buiten Bologna aan de oppervlakte treedt. Hoe dat ook zij, -op één punt stemden alle getuigenverklaringen opvallend overeen: toen zij in het donker werden betrapt, deden Tullio en Rosina net alsof zij aan het vrijen waren. Voor het oog van de onthutste omstanders trokken zij al hun kleren uit. Tullio zou bij die gelegenheid hebben opgemerkt, dat zij hun uit-

gaansavond waardig moesten besluiten, alvorens van zijn kant te demonstreren wat hij daaronder verstond. Zijn roeiende bewegingen waren die van een drenkeling geweest, die wanhopig probeert aan wal te komen. Terwijl Rosina onder hem (of zijn gewicht) kreunde, had hij het uitgeschreeuwd, dat hij met haar wilde trouwen.

X

Op 1 september 1902 werd het lijk van Francesco Bonmartini gevonden door de huishoudster van professor Murri. Ze wilde niet alleen een paar stukken speelgoed, maar ook alvast de nodige winterkleren van Maria en Ninetto uit hun ouderlijk huis ophalen. Het zag er namelijk vóór die datum al naar uit, dat de kinderen langer bij hun grootvader zouden logeren dan in de nacht van hun overhaast vertrek de bedoeling was geweest. Er werd onmiddellijk groot alarm geslagen; de politie begon haar eerste onderzoek onder leiding van een rechter van instructie, Felice Stanzani geheten, die zich uit hoofde van zijn functie persoonlijk naar de plaats van het misdrijf haastte. Het scheen hem in één oogopslag duidelijk, wat er was gebeurd. Francesco Bonmartini had in afwezigheid van zijn vrouw natuurlijk de bloemetjes buiten willen zetten, maar dat bleken achteraf geen gewone bloemen maar aronskelken te zijn. De in alle haast geïmproviseerde aanwijzingen van Tullio lieten niets aan duidelijkheid wensen over: hier had een roofoverval plaatsgevonden, die moest zijn gepleegd door de souteneur van een zekere Lina of Tina. Naar het achterhalen van hun identiteit werd naarstig onderzoek gedaan, maar dat leverde de politie in de eerste dagen hierna niets op. Minder vruchteloos bleven daarentegen de pogingen van de rechter van instructie; hij stelde alles in het werk om nog diezelfde dag in contact te komen met Linda Murri. Het lukte hem haar adres in Venetië te achterhalen en de aldaar argeloos kurende vrouw er telegrafisch van te overtuigen, dat haar overkomst naar Bologna dringend noodzakelijk was.

Hoewel ze op het punt stond opnieuw naar Zwitserland af te reizen en in verband daarmee zelfs op 1 september nog enige telegrammen aan haar man had verzonden, besloot Linda Murri een dag later spoorwegs terug te keren naar Bologna. Onkundig gelaten van de ware reden voor haar overkomst, trof het nieuws van zijn dood haar diep. Zoals het een goede broer betaamt, was Tullio haar tegemoet

gereisd. Van hem hoorde ze voor het eerst, in de stoomtrein naar Bologna, dat Francesco het slachtoffer van een afschuwelijke roofmoord was geworden. Hoe meelevend en verontwaardigd tegelijk kon haar broer daarover vertellen! Er viel tegenwoordig toch ook geen mens meer te vertrouwen! Dit soort algemene uitspraken deed hij blijkbaar liever dan op de zaak zelf in te gaan. Maar geen enkele aanwijzing voor de veronderstelde toedracht van de roofmoord bleef haar een paar uur later bespaard, toen ze zonder Tullio de plek des onheils bezocht. Felice Stanzani leidde haar daar hoogst persoonlijk rond als in een museum. Af en toe attendeerde hij haar op een mogelijk spoor of een verdacht voorwerp, dat de aandacht van de politie had getrokken. Het stoffelijk overschot van haar man had hij reeds naar het stedelijk mortuarium laten overbrengen, zo vertelde hij haar, waar de lijkschouwing was verricht door een collega van haar vader. Als ze dat wilde, kon ze hem daar met een laatste bezoek vereren. De rechter van instructie toonde zich na zijn rondleiding vooral onder de indruk van de voorname kringen, waarin de Bonmartini's en Murri's verkeerden. Tegen een ondergeschikte maakte hij een volstrekt niet cynisch bedoelde opmerking over de mate van zelfbeheersing, waarmee de gravin het slechte nieuws had opgenomen: ze hield zich nóg beter dan men zou mogen verwachten van iemand van haar stand. En inderdaad had hij alle reden om diep onder de indruk van haar entourage te zijn. Vertegenwoordigers van de adel en de allerhoogste Italiaanse geestelijkheid, waaronder de intussen tot kardinaal en aartsbisschop verheven bisschop van Bologna, verdrongen zich ten huize van professor Murri om hun medeleven te betuigen. Vandaaruit zou Francesco Bonmartini op 3 september worden begraven.

Een pompeuze begrafenisstoet vergezelde hem naar zijn laatste rustplaats. Met zwarte pluimen getooiden paarden trokken de kar, waarop hoog achter doorzichtig glas zijn doodskist lag. Het gevaarte, dat volgens een in de *Avvenire d'Italia* afgedrukte pentekening meer van een straatorgel weg had dan van een lijkwagen, trok veel bekijks. De dode zelf liet een nat spoor na, ten gevolge van het smeltende ijs waarmee de begrafenisondernemer trachtte diens voortijdig bederf tegen te gaan. Het duurde uren, voordat de stoet het centrum van Bologna was gepasseerd. De aartsbisschop verrichtte tenslotte de absoute op het kerkhof van San Severia, terzijde gestaan door twee in zwarte dalmatieken gehulde kardinalen. Hij schonk Francesco Bon-

martini ruimhartig vergiffenis voor alle mogelijk door hem bedreven zonden, zonder die nader te specificeren. Maar 's avonds verscheen er in sommige kranten, behalve een uitgebreid verslag van de begrafenisplechtigheid, al een eerste kort bericht over de levenswandel van de vermoorde graaf. Was hij niet méér dan het tragische slachtoffer van een roofoverval geweest? Was hij niet óók ten prooi gevallen aan zijn eigen vuige lusten? Toen Felice Stanzani daarop de landelijke pers van nieuws begon te voorzien, raakten er steeds meer gruwelijke details bekend over de omstandigheden waaronder de moordaanslag had plaatsgevonden. Met name de *Avvenire d'Italia* beschuldigde de graaf openlijk van liederlijk gedrag, waaraan zijn drankmisbruik wel niet vreemd zou zijn geweest. Adeldom had hem er geenszins toe kunnen verplichten een voorbeeldig leven te leiden, integendeel, in een land dat grote klassentegenstellingen kende, getuigde de moraal van de eerste de beste fabrieksarbeider van meer levensernst en een groter gevoel van verantwoordelijkheid voor zijn medemens dan men uit de losbandige en asociale levenswijze van de graaf zou kunnen afleiden. In menig redactioneel commentaar werden kanttekeningen geplaatst bij de in maatschappelijk opzicht hoge positie, die een geprivilegeerd man als Francesco Bonmartini had misbruikt voor eigen doeleinden. Met geld en aanzien had hij uitsluitend voor wereldse genoegens geleefd, ongetwijfeld tot groot verdriet van zijn vrouw en twee kinderen. Linda Murri werd tegelijkertijd afgeschilderd als 'een ware engel van goedheid, reinheid, vroomheid en moederliefde'²⁵.

Maar daarin kwam drastisch verandering, toen de politie ontdekte, dat de onbestorven weduwe was verwickeld in een liefdesaffaire met Carlo Secchi. Het gaf niets, of deze na zijn arrestatie wel of niet verzekerde, dat hij 'eerder een ziekenverpleger dan de minnaar'²⁵ van Linda Murri was geweest. Buurtonderzoek wees onomstotelijk uit, dat hij sinds kort een appartement naast dat van de Bonmartini's had gehuurd en omgetoverd tot een volgens sommigen imposant en volgens anderen eerder schunnig liefdesnest. In de *Avvenire d'Italia* publiceerde de journalist Ceccaroni zijn eerste artikel, waarin hij Linda Murri 'een baarljke duivelin vol zinnelijkheid, moordlust en ongeloof' noemde en ook 'een tweede Lucrezia Borgia'²⁵. Plotseling werd ze van een beklagenswaardige vrouw gedegradeerd tot een zwarte weduwe, de onttroonde koningin van Lombardije, die de hulde van haar volk niet langer waard was. Door haar alibi kon ze volgens Cecca-

roni onmogelijk de hoofdverdachte in een nog te voeren proces worden, maar verdacht was ze wel. Hoe had het zover met haar kunnen komen? De verdorven levensinstelling van professor Murri moest de kiem hebben gelegd voor haar onnatuurlijke, zo niet tegennatuurlijke neigingen. Wie het heilige niet eert,-en dat had de geleerde schrijver van de *Nuovi en Ultimi osservazioni sulla morale cattolica* al te duidelijk nagelaten-, vervalt natuurlijk van kwaad tot erger. Wie vooraan in de kerk van San Dominico placht te zitten en de heilige niettemin de heftigste verwijten maakte, gaf zijn kinderen het slechtst denkbare voorbeeld. Linda Murri was vlees van zijn vlees, zo stelde Ceccaroni apodictisch vast, tegen de bedorven geur waarvan de buitenwereld maar op één manier kon worden beschermd. Ze diende de rest van haar leven achter tralies te slijten, in volstreekte afzondering van al haar medegevangenen, die ze met haar duivelse listen en louter zinnenprikkelende schoonheid anders maar zou doen volharden in het kwaad.

Toen Tullio dit soort onheilspellende krantenberichten las,-in één waarvan hij nota bene werd beticht van incest²⁵-, ontwaakte in hem een ridderlijk gevoel, dat hem al eerder tot een vurige pleitbezorger van zijn zus had gemaakt. Om dezelfde reden als waarom hij Francesco Bonmartini wel vermóorden kon, overwoog hij thans zich aan te geven. Het heimelijke karakter van de ene overweging stond weliswaar haaks op het meer publieke karakter van de andere, maar de hetze in de pers dwong hem tot het maken van een ondubbelzinnige keuze. Gaf hij zichzelf aan, dan zou hij zodoende Linda beschermen tegen rechtsvervolging. Liet hij alles op zijn beloop, dan zou Carlo Secchi worden beschuldigd van de moordaanslag op Francesco Bonmartini en in zijn voetspoor waarschijnlijk ook de zogenaamd 'kwade' genius, die hem daartoe had geïnspireerd. Kiezend voor wat hij als het minste van twee kwaden beschouwde, gaf Tullio zich op 11 september 1902 aan. Tegelijkertijd hield professor Murri een persconferentie in zijn eigen woonhuis, waarop hij verklaarde, dat zijn zoon tijdens een nogal heftige woordenwisseling zijn schoonzoon had 'gedood'. Met socialisme of antiklerikalisme had de dood van Francesco Bonmartini volstrekt niets te maken, wel met een uit de hand gelopen familieruzie. Meer wilde hij daarover niet kwijt, of het moest zijn, dat zijn zoon uit pure zelfverdediging had gehandeld. "Maar wijst het omwoelde bed in de slaapkamer van de graaf niet op een welbewuste poging van uw zoon om iets anders dan zelfverdediging te sug-

gereren?" vroeg de journalist Ceccaroni hem op de man af. Professor Murri weigerde daarop antwoord te geven en wees de in zijn ogen brutale vragensteller resoluut de deur. Tijdens het langdurige voorarrest van Tullio en Linda Murri zou Ceccaroni hem, uit rancune over wat er tijdens de persconferentie gebeurd was, een godloochenaar noemen, die het recht naar believen manipuleerde, en een ontaarde vader, die in bloedschande met zijn dochter leefde.²⁵ Hij zou tal van getuigen omkopen om zijn gelijk te bewijzen en erger nog: hij zou worden geloofd!

XI

Eenmaal in de gevangenis besloot Tullio zijn gedragslijn om niets ter sprake te brengen, wat ook maar enigszins belastend voor zijn zus zou kunnen zijn, consequent te blijven volgen. Hoe kon hij haar het best sparen? Door de rol van de inmiddels ook gearresteerde Rosina en Carlo Secchi, die (behalve zichzelf) haar het meest na stonden, zoveel mogelijk te verzwijgen en hen, qua tijdstip, een solide alibi te verschaffen. Dus bekende hij de moord op 28 augustus 1902, 's avonds om half zeven, in zijn eentje te hebben gepleegd en verzweeg hij het medisch experiment met curare. Het gevolg van deze onware bekentenis was drieledig: Felice Stanzani geloofde hem niet langer, degenen die Tullio wilde sparen werden extra verdacht en Pio Naldi, die op de bewuste avond om even voor zeven uur de stoomtrein naar Florence had genomen, werd voortaan als de belangrijkste medeplichtige aan moord beschouwd. Het stond voor de rechter van instructie namelijk vast, dat één persoon onmogelijk de dader kon zijn. Daarvoor was Francesco Bonmartini een te zwaar gebouwde man geweest, een soort atletische reus, wiens lichaamskracht moeilijk kon worden overschat. Slechts met hulp van buitenaf was het Tullio Murri gelukt die boom van een kerel te vellen en wie anders dan Pio Naldi (van nature toch al enigszins behept met rustieke neigingen) had hem daarbij de helpende hand geboden? Weer verrichtte de politie naspeuringen om aan deze, op twee valse hypothesen gebaseerde, verdachtmaking de schijn van waarheid te geven. Men vond een vrouwelijke treinpassagier, die in dezelfde coupé als Pio Naldi had gezeten en, hoe was het mogelijk, gelijktijdig met hem uit Bologna was vertrokken. Ze wilde graag een belastende getuigenverklaring afleggen: tijdens hun gemeenschappelijke reis naar Florence

had de verdachte zijn kuitspieren tot bloedens toe gekneed, ongegeneerd zijn pantalon tot kniehoogte opstropend, alsof zijn medepasagiere niet bestond. Paradoxaal genoeg was zijn blik 'afwezig' geweest, alsof hij in gedachten op de plaats van het misdrijf vertoefde en daar nog steeds met een alleen voor hemzelf zichtbare tegenstander worstelde. Ze had een worstenbroodje voor hem willen halen, maar hij had dat botweg afgewezen. Dit ogenschijnlijk onbelangrijke detail was haar daarom zo scherp bijgebleven, omdat hij met zijn worsten van vingers ook háár bedreigd had. Onder het mom van vingeroefeningen had hij zich plotseling naar haar voorovergebogen, zijn handen als in een wurgende greep om haar hals vouwend en met een van haat verwrongen gezicht bewegend, dat het hem geen enkele moeite zou kosten om haar ook..., waarna hij zijn zin niet eens had durven af te maken, maar nog wel met haar over een groot, hem blijkbaar kwellend, probleem had gesproken. Om zijn aandacht af te leiden had ze hem toen honderduit verteld over haar dagelijkse bezigheden in een winkel voor furnituren en dameskleding te Bologna. De hele dag stond ze daar klanten te woord, letterlijk wel te verstaan, waardoor zijn vermoeidheidsklachten natuurlijk bij de hare in het niet moesten verzinken. Met haar scherp oog voor mode had ze opgemerkt, dat hij er als een heer uitzag, maar met haar fijne neus voor minder frisse zaken was haar een vlekje op zijn colbert opgevallen, dat zeer wel voor een bloedvlek zou kunnen doorgaan.

Deze belangrijke getuigenverklaring bewaarde Felice Stanzani in een houten kist, die ten tijde van het eerste proces meer dan 4000 stukken bevatte. Pas bij de herziening van het proces zou blijken, dat hij die kist in een veel te vroeg stadium had dichtgespijkerd. Als reden voor zo'n bizarre handelwijze gaf hij toen op, dat hijzelf er voor zijn professionele oordeelsvorming geen enkele behoefte meer aan had gevoeld om de inhoud van de kist te raadplegen: als rechter van instructie kende hij immers allang de ware toedracht van de zaak, voordat die zich tot een echte rechtszaak zou ontwikkelen. Evenmin gunde hij anderen inzage in de stukken, hoewel er een onder ede afgelegde verklaring van meerdere getuigen in de kist lag die elke verdenking tegen Pio Naldi ophief. Leden van voornamen kringen in Bologna, onder de indruk waarvan de rechter van instructie zich eerder lovend had uitgelaten over Linda Murri, en,-typerend voor de exuberante levensstijl van Francesco Bonmartini-, enige te goeder naam en faam bekendstaande Bolognese kroegbazen spraken zich ten gunste

van deze verdachte uit. Zij bevestigden allen, zonder ook maar één uitzondering, dat zij de vermoorde graaf op 28 augustus 1902 na acht uur 's avonds nog hadden gezien, in levenden lijve wel te verstaan, hetzij bij de opvoering van de *Cavalleria rusticana*, hetzij na afloop daarvan in hun eigen 'etablissement', zoals zij hun kroeg liefden te noemen. Aangezien Pio Naldi ruim een uur eerder vanuit Bologna naar Florence vertrokken was, kon hij niet medeplichtig aan moord zijn. Hun gezamenlijke verklaring zou hem uiteindelijk vrijpleiten, maar toen had hij er al een gevangenisstraf van jaren op zitten.

Felice Stanzani beschikte nog over een andere belangrijke getuigenverklaring, even vals als die van de vrouwelijke treinpassagier maar niet minder belastend voor Pio Naldi. Volgens Tisa Borghi deugde de hele familie Murri niet, want waarom had Tullio het medisch experiment met curare verzwegen? Omdat zijn vader hem dat dodelijke vergif had bezorgd! "Maar dat experiment is toch uitgevoerd door Carlo Secchi?" vroeg de rechter van instructie haar verwonderd. Ja, dat was wel zo, moest Tisa Borghi hem toegeven, maar professor Murri en niemand anders had de voor het experiment benodigde hoeveelheid curare bij de firma Merck in Zwitserland besteld om zijn schoonzoon uit de weg te laten ruimen. Carlo Secchi was weliswaar op de hoogte van verschillende door Linda Bonmartini beraamde moordplannen geweest, maar hij had zich steeds op hetzelfde nobele standpunt gesteld: "Ook voor een Bonmartini is er plaats op deze wereld!"²⁵ Hij had het medisch experiment juist uitgevoerd om Bonmartini's leven te redden en zodoende te voorkomen, dat de ernstig geesteszieke dochter van professor Murri alsnog haar zin zou krijgen. "U weet, dat wij een curarespuit in de klerenkast van de vermoorde graaf hebben gevonden?" vroeg de rechter van instructie haar. "Zegt u mij eens: welke rol speelde Pio Naldi volgens u vóór, tijdens en na dit medisch experiment met curare?"

"Edelachtbare," zei Tisa toen naar waarheid, "Pio Naldi was daar niet in het minst bij betrokken. Die jongen was helemaal idolaat van Linda Bonmartini, maar ja, hij had geen schijn van kans bij haar. Heeft u wel eens gehoord van platonische liefde? Nou, die dient volgens mij uitsluitend om mannelijke ondeugden te verbloemen. Daar was die jongen héél goed in. Al stond hij er met zijn neus bovenop, dan nog dweeptte hij met haar als met een verre geliefde."

"Waarop...?" Hier schraapte de rechter van instructie zijn keel,-de vraag was hem ontglipt nog voordat hij haar had kunnen inslikken-,

waarna hij de ondervraging van Tisa Borghi haastig voortzette. "Dus naar uw mening is Pio Naldi onschuldig?"

"Nou..., nee, edelachtbare. Dat zou ik niet graag beweren, daarvoor was hij te dik bevriend met Tullio Murri. Herinnert u zich nog, wat ik u eerder heb verteld over die afschuwelijke scène op het strand van het Lido, toen Tullio en zijn vriendje de Bonmartini's in Venetië opzochten? Het is dat u ernaar vraagt, nu moet ik het wel zeggen. Dat was allemaal afgesproken werk, ziet u. Pio Naldi moest een gevecht met die arme Francesco uitlokken door zich op het strand al te vrijmoedig ten opzichte van Linda Bonmartini te gedragen. Ze zou zijn avances luid aanmoedigen, waardoor haar man wel tussenbeide móést komen, of hij wilde of niet. Tullio wierp zich vervolgens in de strijd, niet om die twee vechtersbazen uit elkaar te halen, zoals u en ik gedaan zouden hebben, maar om Francesco te vermoorden. Dat lukte hem toen niet, daarom probeerde hij het even later nog een keer. Linda Bonmartini en Rosina stonden al met een curarespuit in de hand klaar om op het beslissende moment toe te slaan. Alleen, dat moment kwam niet. U vraagt mij, edelachtbare, of Pio Naldi onschuldig is. Natuurlijk is hij niet onschuldig, hij was immers de handlanger van Tullio Murri. Maar ik zou hem wél het minst schuldig willen noemen."

"U beschrijft deze...weinig idyllische strandscènes, alsof u er zelf bij aanwezig bent geweest. Hoe weet u zo precies, wat er op het strand van het Lido is voorgevallen?"

"Edelachtbare, dat weet ik uit de eerste hand."

"Was dat soms dezelfde hand, die de curarespuit op het strand vasthield?"

"U zegt het."

"Dus Linda Bonmartini heeft u zélf over haar moordplannen ingelicht?"

"Ja!"

"Ook over haar plan om de graaf met arsenicum te vergiftigen?"

"Ja, dat goedje stinkt naar knoflook. Hun hele huis stonk ernaar."

"Waarom lichtte ze u over haar moordplannen in? Op grond van welk belang zou ze zoiets doen? U was toch elkaars rivale bij Carlo Secchi?"

"Ach, edelachtbare, Carlo hield eigenlijk alleen van mij. Linda Bonmartini wist hoegenaamd niets van onze verhouding af, wat mij de

gelegenheid gaf de rol van een vrouwelijke postiljon d'amour te spelen. Ik genoot het volste vertrouwen van beiden."

"U had dus eigenlijk Tisa Borgia moeten heten," besloot de rechter van instructie zijn ondervraging van Tisa Borghi.

Geconfronteerd met deze lezing van de gebeurtenissen, voorafgaand aan de moord op haar man, hulde Linda Murri zich in stilzwijgen. Door anderen werd dat als een halve bekentenis opgevat, maar het was eigenlijk een wanhopige poging van haar kant om Carlo Secchi niet in een kwaad daglicht te hoeven stellen. Na enig aandringen van de rechter van instructie verklaarde ze slechts: "Nooit zijn zulke plannen in mij opgekomen. Maar het kan zijn, dat Tisa het een of andere voorval verkeerd uitlegt."²⁵ Hoe anders reageerde Carlo Secchi, toen hij op zijn beurt Tisa's lezing van de gebeurtenissen moest bevestigen of ontkennen. Haar wildste verdachtmakingen aan het adres van zijn 'gravinnetje', zoals hij Linda Murri in betere dagen placht te noemen, werden volledig door hem onderschreven. Dat gravinnetje was inderdaad een uitgesproken 'femme fatale' die hem in het verderf had gestort, niettegenstaande al zijn aantoonbaar goede bedoelingen. Had hij, zijn hippocratische eed indachtig, haar niet zorgzaam verpleegd? Had hij Tullio Murri niet plechtig verzekerd, dat hij niets, maar dan ook helemaal niets, met moord te maken wilde hebben? Hoe fel Carlo Secchi zich echter ook verdedigde, -de rechter van instructie bleef hem van medeplichtigheid aan moord verdenken: hij en Linda Murri schenen er het meeste belang bij te hebben, dat die dikke operettefiguur van een Francesco Bonmartini voorgoed van het toneel zou verdwijnen.

GEDREVEN door een wonderlijke mengeling van sensatiezucht en wishful thinking publiceerde de journalist Ceccaroni intussen nieuwe onthullingen in de *Avvenire d'Italia*. Deze noodlijdende krant schuwde geen enkel middel om zich van een groot lezerspubliek te verzekeren, waartoe de moord op Francesco Bonmartini zich uitstekend leende. Ceccaroni stond à tort et à travers aan de kant van de gevestigde orde, 'bewees' in zijn krant keer op keer het gelijk van de rechter van instructie en liet zich daarbij ook nog eens door drie geheime kamerheren van de paus voorschrijven, wat hij wel of niet over de moordzaak zou publiceren. Hij beschouwde het als zijn speciale taak de rooms-katholieke huwelijksmoraal hoog te houden door negatief over Linda Murri te schrijven. Dat hij zodoende zijn landelijk opgekrikte reputatie van waarheidslievende journalist vroeg of laat zou

moeten schaden,-afgezien van de schade die hij anderen berokkende-, scheen hem niet te deren. Professor Murri, tegen wie hij ook graag zijn scurriële toorn richtte, zocht naar een mogelijkheid om al dit publicitaire geweld tegen te gaan. Nu kwam hem zijn vriendschap met de journalist Bruno Gigliocampo goed van pas. Samen spraken zij af in de *Stampa* artikelen te laten verschijnen, die veel meer met de werkelijke gang van zaken zouden overeenkomen dan tot dusver het geval was geweest.

Onder de kop 'Zelfmoordenaar tracht gerechte straf te ontlopen' onthulde Ceccaroni in de *Avvenire d'Italia*, dat Pio Naldi in de gevangenis van Bologna zijn beide polsen had doorgesneden, omdat hij niet langer kon leven met de immense schuld waarmee anderen zijn geweten belastten. De rek die daarin zat, had 'die verrekte kerel' er blijkbaar niet van kunnen weerhouden naar het mensonwaardige middel van de zelfmoord te grijpen. In de *Stampa* nuanceerde Gigliocampo de mislukte zelfmoordpoging van Pio Naldi tot wat zij in werkelijkheid was: de wanhoopsdaad van een man die het niet kon verkroppen, dat zijn beste vriend hem indirect een loer had gedraaid. 'Waarom heb je toch verklaard, dat je de moord op Francesco om half zeven 's avonds hebt gepleegd?' schreef hij in zijn afscheidsbrief aan Tullio, 'terwijl je mij op dat tijdstip naar het station bracht. De kus, die je mij bij die gelegenheid gaf, blijkt achteraf dus een judaskus geweest te zijn. Je wordt bedankt! Jouw leugen heeft mijn hele toekomst geruïneerd. Nu zit ik voor de verandering in een kast waar ik nooit meer uit kom, tenzij ik mij van het leven beroof.' Toen Gigliocampo hierover meer van Tullio wilde weten, bleek deze tot tranen toe geroerd te zijn. "Ik had dat zeker niet mogen zeggen," bekende hij, "want het is in strijd met de waarheid. Ik hoop, dat Pio mij deze verschrikkelijke leugen zal vergeven, en wens hem van hieruit een voorspoedig herstel toe." Inderdaad zou Tullio Murri zich ten tijde van het eerste proces aan de waarheid houden, maar toen werd hij nog maar door weinigen geloofd. Bruno Gigliocampo was één van hen, als geen ander in staat leugen van waarheid te onderscheiden. Overigens ging het er deze journalist niet alleen om de geloofwaardigheid van getuigen en verdachten aan een nader onderzoek te onderwerpen,-hij spande zich ook persoonlijk in om de weinig gunstige levensomstandigheden, waaronder Linda Murri gevangen zat, zoveel mogelijk te verbeteren.

Uit haar, in de gevangenis bijgehouden, medisch dossier blijkt ze daar te hebben geleden aan paratyfus, longontsteking, diverse oogkwalen leidend tot tijdelijke blindheid aan haar (nog enig goede) rechteroog, en een chronische nierkoliek. Gigliocampo kon haar lijden niet langer aanzien, dat naar zijn mening werd verhevigd door een niet te veronachtzamen psychische factor: ze moest immers de steun van Carlo Secchi ontberen en het in een vijandige omgeving zien te stellen zonder het haar allerdierbaarste gezelschap van Maria en Ninetto. In een cynisch artikel, waaruit nochtans zijn oprechte verbondenheid met Linda Murri bleek, schreef Gigliocampo voor de lezers van de *Stampa*: 'Nu heeft ze alles verloren, want haar kinderen laat men niet tot haar toe en hun ontroerende brieven worden haar niet overhandigd. Men behandelt haar als een stuk vee, of zelfs nog erger dan dat. Wordt een Italiaanse koe niet beter behandeld dan een hondsvot? Haar dagelijks voedsel neemt ze slechts in kleine stukjes gesneden of fijngemalen tot zich, omdat al haar gerechten minutieus worden onderzocht op eventueel naar binnen gesmokkelde ijzerwaren. Van zo'n geraffineerde moordnares kan men immers alles verwachten! Gedurende de eerste acht maanden van haar voorarrest mag niemand haar bezoeken. Stelt ze vragen, bijvoorbeeld over de gezondheid van haar kinderen, dan mogen die volgens een pijnlijk nauwkeurige beschikking van de rechter van instructie niet worden beantwoord: hij houdt haar moederliefde voor huichelarij. Nog steeds wordt ze niet gelucht. Als een schoonmaakploeg haar cel reinigt, moet ze in een hoekje blijven staan toekijken. Ze mag dan niet eens even de frisse lucht in. Heeft een cipier toestemming gekregen om het raam voor haar op een kier te zetten, dan moet ze daar op handen en voeten onderdoor kruipen, opdat ze vooral geen blik naar buiten zal werpen. Wat een kleinzielig gechicaneer is het een visueel gehandicapte vrouw het minste oogcontact met de buitenwereld te misgunnen! En in de strenge winter van 1903 mocht ze de kachel niet aansteken, evenmin haar mantel dragen om in een noodzakelijke levensbehoefte te voorzien. Zelfs weigerde men haar een deken ter bescherming tegen de kou te geven. Deze laatste weldaad bewees men haar pas in het voorjaar, toen haar nierkwaal volgens de gevangenisarts zo erg geworden was, dat ze in acuut levensgevaar verkeerde. Gelukkig brengen de zusters, die om haar zachte inborst van haar houden, af en toe een hete baksteen mee, wanneer zij haar tenminste mogen bezoeken, maar als de rechter van instructie haar nóg een

winter op een kale brits laat bivakkeren, hoeft ook dát niet meer. Dan is het probleem vanzelf opgelost.¹²⁵

Nog steeds vasthoudend aan zijn op twee valse hypothesen gebaseerde verdachtmaking en overtuigd van Linda Murri's morele schuld aan het familiedrama, stelde de rechter van instructie een officiële aanklacht op. In de loop van 1904 overhandigde hij de rechtbank in Turijn een door hemzelf geschreven samenvatting van alle noodlottige gebeurtenissen, die uiteindelijk hadden geleid tot de moord op Francesco Bonmartini. Een beperkt aantal processen-verbaal was er als een afzonderlijke bijlage aan toegevoegd, alleen voor zover die zijn zienswijze op de zaak bevestigden. Alle andere stukken stopte Felice Stanzani (als betrof het een private handeling) in de kist, die hij op de eerste dag van het proces eigenhandig dichtspijkerde om niet in de verzoeking te komen er alsnog een blik in te werpen. Hij kon zich de luxe van twijfel aan eigen inzichten helemaal niet meer veroorloven, nadat hij de journalist Ceccaroni een kopie van de officiële aanklacht had bezorgd. Tegen het einde van 1904 woedde de polemiek tussen de *Avvenire d'Italia* en de *Stampa*, tussen voor- en tegenstanders van Linda Murri, het hevigst. Bruno Gigliocampo liet zijn lezers weten, dat het proces tegen haar reeds met oneerlijke middelen gevoerd scheen te zijn, voordat een rechter het goed en wel voor geopend had kunnen verklaren. Daarom diende hij een officiële aanklacht (die in extenso in zijn krant werd afgedrukt) tegen de rechter van instructie in.

XII

Hoelang het proces ook duurde, van 21 februari tot 11 augustus 1905, en hoeveel getuigen zich ook meldden, meer dan 400 in totaal, toch beperkte de hele gang van zaken zich tot een herhaling van zeten. Formeel was de rechter van instructie niet langer meer aan zet; de regie van het getuigenverhoor was voorbehouden aan de president van de rechtbank. Hij en de officier van justitie bepaalden de voortgang van het proces, dat volgens de Italiaanse wet slechts op de eerste en laatste dag diende te worden bijgewoond door de rechter van instructie. Wegens het ontbreken van duizenden processen-verbaal en onder ede afgelegde getuigenverklaringen werd het Hoge Gerechtshof van Turijn voor het eerst ter rechtszitting geconfronteerd met elkaar tegensprekende getuigen. Zij bestonden uit medi-

sche deskundigen, die Tullio Murri wel of niet toerekeningsvatbaar verklaarden, en uit kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, onder wie zich de twee eerder genoemde kardinalen bevonden. Anders dan de drie geheime kamerheren van de paus lieten zij zich uitermate lovend over de opvoeding van Linda Murri uit. Zorgde hun optreden al voor de nodige verwarring,-de opsplitsing in een civiel- en strafrechtelijk deel van het proces maakte die nog groter. In verband met de erfenis van Francesco Bonmartini waren aan zijn kinderen twee advocaten toegewezen, wier taak eruit bestond de belangen van ieder kind afzonderlijk tegen die van de moeder te verdedigen. Uit de brieven van Maria en Ninetto, die niet waren opgenomen in de bijlage van de officiële aanklacht, sprak echter een roerende verknochtheid aan hun moeder, waarmee het optreden van beide advocaten in tegenspraak scheen.

Intussen was graaf Mainardi, een neef van Francesco Bonmartini, tot hun toezien voorged benoemd en al verzekerde dit gewichtige personage met de grootst mogelijke stelligheid, dat de kinderen veel van hun moeder hielden, en gaf hij onomwonden blijk van sympathie voor de in zijn ogen ten onrechte van moord beschuldigde gravin door haar voor het getraliede gedeelte van de rechtszaal moed in te spreken en overdreven lang de hand vast te houden, toch bleven de advocaten van Maria en Ninetto dezelfde rol spelen als die van de officier van justitie. Zij beschuldigden Linda Murri openlijk van moord op haar man om voor de kinderen de hele erfenis te kunnen opeisen. Dit hereditaire aspect van de rechtszaak was niet aan de orde gekomen tijdens het voorarrest van de verdachten, maar hoe nieuw en verwarrend het ook bleek te zijn,-de president van de rechtbank liet zich er niet door van de wijs brengen. Hij achtte de relatie tussen moeder en kinderen van ondergeschikt belang, want de schuldvraag en niet de vraag, of zij van elkaar hielden, stond volgens hem voorop. Te midden van de chaos die er in de rechtszaal heerste, klampte hij zich vast aan de officiële aanklacht van de rechter van instructie, wiens zienswijze hij op grond van de hem ter beschikking staande bewijsstukken wel moest delen. Zo werd het proces tegen Linda Murri een doublure van de verhoren tijdens haar voorarrest en speelde de rechter van instructie, hoewel hij geen woord mocht zeggen en het merendeel van de tijd afwezig was, toch een hoofdrol.

De stemming in de rechtszaal bereikte een kookpunt, toen Tullio zich beroepend op geen andere dan anarchistische principes mocht

uitleggen, waarom hij de moord op zijn zwager had gepleegd: "Wanneer ik plotseling een onbekende man op straat zie lopen die mijn zus aanvalt met de bedoeling haar zo snel mogelijk een kopje kleiner te maken, beschouw ik het als mijn dure plicht haar te beschermen en hem onverwijld neer te slaan. Wanneer een familielid haar als gevolg van zijn geborneerde wreedheid langzaam ombrengt, is het toch zeker niet minder mijn plicht, maar zelfs mijn goed recht, om net zo te handelen? Er viel geen dag meer te verliezen, edelhoogachtbare, want mijn innig geliefde zus kon elk ogenblik sterven en dat nog wel door toedoen van mijn alom geminachte zwager!"²⁵

"U speelde dus voor eigen rechter," constateerde de president van de rechtbank, "wat u overal elders niet betaamt en hier, in deze rechtszaal, nog het minst van al. U had zich aan 's lands wetten moeten houden, Murri. In geval van nood had u net als iedereen de hulp van politie en justitie kunnen inroepen."

"Nood breekt wetten," zei Tullio, "ik moest wel tussen twee kwaden kiezen. Ik erken, dat ik fout heb gehandeld...volgens de letter van de wet, maar zoals ik mij nu verantwoordelijk voel voor een slechte daad, die ik helaas niet vermijden kon, zou ik mij anders verantwoordelijk hebben moeten voelen voor een goede daad, die ik ten onrechte niet had verricht. Nu is mijn geweten tenminste zuiver, maar in het tegenovergestelde geval zou ik mij geen raad hebben geweten. Hoeveel Italianen houden zich aan de wet, terwijl zij zich juist de hevigste verwijten zouden moeten maken over hun wangedrag? Ik hield mij inderdaad niet aan de wet, edelhoogachtbare, maar er valt mij in moreel opzicht gelukkig niets te verwijten."

"Ik kan niet in uw binnenste kijken," zei de president van de rechtbank, "noch beschouw ik het als mijn taak in moreel opzicht een oordeel over u te vellen, gesteld dat ik uw geweten al zou kunnen peilen en uw motieven ten diepste doorgronden. Er zijn hier artsen verschenen, die u niet volledig toerekeningsvatbaar hebben verklaard. U stelt van die manhaftige vragen, Murri, gebruikt grote woorden als 'wet' en 'moraal'. Mag ik u eens een vraag van man tot man stellen?"

"Dat mag, edelhoogachtbare, al maak ik u er graag attent op, dat ú als eerste hoogdravend over 's lands wetten' heeft gesproken!"

"Ik zal uw vrijmoedige, zo niet vrijpostige houding, gebaren en woorden laten voor wat ze zijn: de uitingen van een verwarde geest. Wat zou er van de rechtspraak in Italië terecht komen, indien iedere, voor mijn part volledig toerekeningsvatbare, burger zich niets aan de wet

gelegen liet liggen en zich in plaats daarvan zou beroepen op zijn eigen geweten? Niets, zeg ik u, en dat met des te meer klem, waar u ongetwijfeld op grond van uw eigen geweten durft te spreken over 'geborneerde' wreedheid, alsof daarvan ook een minder bezwaarlijke variant bestaat. Door uw zwager van 'geborneerde' wreedheid te beschuldigen, pleit u zichzelf allerminst vrij van schuld. Integendeel, Murri, als u uw zo geroemde geweten eens nader had willen onderzoeken, zou gebleken zijn, dat u zich heeft overgegeven aan sadistische genoegens, die overigens geen verband hoeven te houden met de zaak waar het hier en nu om gaat: de moord op graaf Bonmartini." "Edelhoogachtbare, ik protesteer..."

"En als mijn woorden u niet kunnen overtuigen van uw eigen gewetenloosheid ten aanzien van een serie wrede handelingen door u verricht, dan gelieve u, Murri, te bedenken dat uw sadistische genoegens over het algemeen ten koste van uw slachtoffer gaan en dat, wat u geneigd bent naar eer en geweten positief op te vatten, door uw slachtoffer negatief wordt beoordeeld. De wet is er nu juist om de ene burger tegen het geweten van de andere te beschermen."

"Edelhoogachtbare, ik protesteer opnieuw..."

"En als u nu uw mond niet houdt, laat ik de meer dan twintig messteken in het lichaam van graaf Bonmartini alsnog aanmerken als de sadistische daad van een overijld handelende man, die de wreedheid van anderen 'geborneerd' durft te noemen en er zelf naar hartenlust op los moordt, wat in dit unieke geval wil zeggen, dat hij zijn zwager net zolang heeft gepijnigd tot de dood erop volgde!"

Zelfs Bruno Gigliocampo kon geen argumenten verzinnen om de principiële stellingname van de president van de rechtbank te bestrijden, laat staan in haar geheel te weerleggen, al vond hij wel, dat zo'n hoge magistraat Tullio Murri niet tot tweemaal toe had mogen onderbreken. Verwijzend naar de snijwonden van Francesco Bonmartini, schreef hij in de *Stampa*, dat het hem, Bruno Gigliocampo, aan te veel steekhoudende argumenten had ontbroken om in het op de spits gedreven conflict tussen wet en geweten de kant van Tullio Murri te kiezen. 'Mijn verstand zegt mij, dat de president van de rechtbank een juist standpunt huldigt,' berichtte hij eerlijk aan zijn lezers, 'maar mijn gevoel zegt mij, dat er bijzondere situaties kunnen ontstaan waarin het geweten toch de doorslag geeft. Wie besluit zich in zulke situaties aan de wet te houden, hoeft niet altijd in strijd met zijn geweten te handelen. Bij Tullio Murri is de gevoelsmatige com-

ponent daarvan sterker ontwikkeld dan de verstandelijke, die Italiaanse burgers gewoonlijk voor een misstap behoedt. Als hij op een onwettige manier, maar niet in strijd met zijn geweten, *ten koste van zichzelf* zou hebben gehandeld door bijvoorbeeld een ander het leven te redden, had de president van de rechtbank wél respect voor hem getoond. De wet komt dus niet altijd en in alle omstandigheden op de eerste plaats, zoals de president van de rechtbank ons wil doen geloven, waarom ik het des te meer betreur, dat hij Tullio Murri niet heeft laten uitspreken.'

Zo moeilijk als het Bruno Gigliocampo viel Tullio Murri te verdedigen, zo gemakkelijk lukte het hem zijn lezers te overtuigen van Linda Murri's onschuld. Alle verdachtmakingen en beschuldigingen aan haar adres kwamen immers uit haar al of niet vermeende liederlijke levenswijze voort. Was daarvan werkelijk sprake geweest? Hadden haar biechtvader en twee kardinalen niet het tegenovergestelde beweerd? Wie moest men geloven, de officier van justitie, die haar 'onoprecht, boosaardig, leugenachtig, zinnelijk en reeds vroeg bedorven'²⁵ had genoemd, of haar geestelijke raadslieden? Had de officier van justitie concrete bewijzen voor zijn vernietigend oordeel over Linda Murri geleverd? Nee, want in zijn eindrequisitoir erkende hij slechts over 'aanwijzingen' of 'aanwijzingen voor aanwijzingen' te beschikken. Zelf beseftte deze slimme jurist ook wel hoe zwak zijn zaak ervoor stond, doordat hij weigerde zich op zulke vage gronden te beroepen voor de schuld en strafmaat van Linda Murri's misdaad. Wat had hij wel gedaan om zich niet als het eerste het beste jurylid in geval van twijfel voor de verdachte (volgens het bekende juridisch beginsel: 'in dubio pro reo') te hoeven uitspreken? Hij had zich enerzijds op het gezond verstand beroepen en anderzijds op de persoonlijkheid van de aangeklaagde gravin. Maar psychologische speculaties zijn van een heel andere categorie dan wettige en overtuigende bewijzen en volstaan nog minder dan tamelijk vernuftig geconstrueerde aanwijzingen om de schuld van Linda Murri aan te tonen. Door bovendien de mening van deskundigen, die zich ten gunste van de beide Murri's hadden uitgesproken, te bestempelen als 'astrologisch gewzets', beroofde de officier van justitie zichzelf van de allerlaatste schijn van objectiviteit en bracht hij zo de rechtsgeldigheid van het proces de genadeslag toe.

Viel er op de rechtsgang als zodanig het nodige af te dingen, zo ging Bruno Gigliocampo voort, de manier waarop Linda Murri door de of-

ficier van justitie en in de landelijke pers was afgeschilderd als de hoer van Babylon, terwijl ze uit Bologna kwam, stond haaks (en niet alleen in topografische zin) op de feiten. Afgezien van diverse smadelijke aantijgingen, beschuldigingen van incestueuze verhoudingen met haar vader en haar broer, die achteraf ongefundeerd bleken te zijn, was daar (in Bologna) haar verhouding met Carlo Secchi nog bijgekomen. Had ze 'in zonde' met hem 'geleefd', zoals men in het onderhavige geval volgens een onder rooms-katholieken gangbare zegswijze klakkeloos veronderstelde? Hoelang zou hun zondige relatie dan geduurd moeten hebben? In de maand augustus van het jaar 1902 had zich het laatste bedrijf van Linda Murri's huwelijkstragedie afgespeeld. Pas half augustus had Carlo Secchi aan Tisa Borghi de opdracht gegeven om een appartement naast dat van de Bonmartini's voor hem te huren, waarin hij niet onmiddellijk zijn intrek had genomen. De duur van hun verhouding viel dus, in dagen uitgemeten, op de vingers van twee handen af te tellen. Moest daar nu zo'n ophef over worden gemaakt? Ja, zou men kunnen redeneren, want de duur van een zondige relatie doet niets aan de zondigheid ervan af, het aantal keren dat men zondigt staat in geen verhouding tot de zonde als zodanig. Waaruit Linda Murri's zonde bestaan had, was duidelijk genoeg gebleken, maar was de lichamelijke uitdrukkingvorm van haar liefde voor Carlo Secchi wel in termen van goed en kwaad te ondervangen? Een dergelijk natuurlijk proces vindt doorgaans zonder rationele overwegingen plaats. Morele preoccupaties kondigen zich vaak achteraf aan. Daarmee valt overspel niet goed te praten,-berouw komt maar al te vaak na de zonde-, maar was daar in dit unieke geval wel sprake van geweest? Nee, want Linda Murri had eerst op het strand van het Lido tegen haar man gezegd dat alles uit was tussen hen, alvorens toenadering tot Carlo Secchi te zoeken. Tullio Murri en Pio Naldi, die de Bonmartini's in Venetië hadden opgezocht, waren bij deze onverkwikkelijke scène aanwezig geweest en konden persoonlijk voor de waarheid ervan instaan: Linda Murri had géén overspel gepleegd! Ze beschikte bovendien over een door de Rota uitgevaardigd document, waarin haar door de Heilige Stoel toestemming was verleend om van Francesco Bonmartini te scheiden. Alleen haar scrupuleuze aard, waartegen haar biechtvader en zelfs twee kardinalen niet bestand waren gebleken, was er de oorzaak van, dat ze zich desondanks schuldig bleef voelen over het mislukken van haar huwelijk. Dat ze zichzelf het etiket van een zondares opplakte,

waar het stigma van een heilige haar geenszins misstaan zou hebben, pleitte niet tégen haar maar juist vóór haar. Zou de hoer van Babylon zich ooit zorgen over haar reputatie hebben gemaakt?

Op de dag van het vonnis publiceerde Bruno Gigliocampo een interview met de voorzitter van de jury. Deze verwees daarin naar de samenvatting van de president van de rechtbank, waarin hij gedurende de laatste drie dagen van het proces de belangrijkste punten uit de officiële aanklacht van de rechter van instructie nog eens uitgebreid de revue had laten passeren en van zijn persoonlijk commentaar voorzien. "Ik ontken het niet," zei de voorzitter van de jury, "de woorden van meneer de president zijn voor ons gezaghebbend geweest. Hij is voor de volle 100 % overtuigd van de schuld der beide Murri's, wat niet nagelaten heeft een diepe indruk op ons te maken. Daarom hebben wij hen schuldig verklaard aan de hun ten laste gelegde misdaad, beïnvloed als ons oordeel tevens werd door de ethische opvattingen in huize Murri en het weinig godsdienstige opvoedingssysteem dat daar heerste. Wij hebben hierover geen enkele twijfel. De vier stellingen van professor Murri over de katholieke moraal en zijn onafgebroken strijd tegen de orde der dominicanen getuigen van een diep zedelijk verval, dat zijn uitwerking ook op óns niet heeft gemist. "Berouw komt na de zonde," zeggen wij onze interviewer van harte na... Linda Bonmartini en Carlo Secchi waren in de liefde verenigd, mogen zij dit nu ook in de uitboeting van hun zonden zijn!"²⁵ Nadat de slecht geïnformeerde voorzitter van de jury de verdachten schuldig had verklaard, zo berichtte Bruno Gigliocampo zijn lezers op de voorpagina van dezelfde editie van de *Stampa* als waarin het eerder genoemde interview was verschenen, las de president het vonnis van het Hoge Gerechtshof voor: 30 jaar gevangenisstraf voor Tullio Murri en Pio Naldi wegens moord, tien jaar gevangenisstraf voor Carlo Secchi en zeven jaar gevangenisstraf voor Rosina Bonetti wegens medeplichtigheid aan moord, en vier jaar gevangenisstraf voor Linda Bonmartini wegens medeplichtigheid aan moord, gepleegd 'zonder voorafgaand beraad.' Terwijl ronkende krantenkoppen de *Avvenire d'Italia* vulden: 'Onze kruistocht is met de zegen van de Allerhoogste tot een goed einde gebracht,' en de *Giornale di Roma*: 'Niet individuen, maar een systeem, ja een ganse moraal is veroordeeld,' sprak Bruno Gigliocampo er als enige zijn verwondering over uit, dat Pio Naldi zo'n onrechtvaardig vonnis had gekregen. Hij drukte in gecursiveerde letters bovendien de reactie van Linda Murri's advocaat af:

'Dit vonnis heeft mijn vertrouwen in een goede afloop van het proces vernietigd, maar ik blijf geloven in de onschuld van mijn cliënte. Dit is een even onverklaarbaar als ongerijmd vonnis, want indien mijn cliënte schuldig is, kan ze onmogelijk 'zonder voorafgaand beraad' hebben gehandeld. Wegens deze absurde motivering van het vonnis doe ik thans een beroep op het geweten van onze natie.'²⁵ Met instemming van Bruno Gigliocampo deed de advocaat nog iets meer: hij beschuldigde Tisa Borghi en de journalist Ceccaroni van meened en tekende bij het Hoge Gerechtshof van Turijn beroep tegen het vonnis aan.

XIII

Rosina was altijd al weinig vatbaar voor rede geweest. Toen ze het vonnis vernam, probeerde ze zich de kleren van het lijf te rukken en onder de hartstochtelijke uitroep, dat ze onschuldig was, uit de rechtszaal te vluchten. Tot ontsteltenis van allen die het proces hadden bijgewoond, sprong ze behendig over stoelen en banken, alsof het horden waren. Volkomen over haar toeren werd ze pas buiten het gerechtsgebouw overmeesterd door drie politieagenten, die haar ook toen niet volledig in bedwang konden houden. Reeds staande voor de boevenwagen waarmee ze op het punt stond te worden afgevoerd naar de gevangenis van Turijn, werd ze daarom platgespoten met zo'n zwaar verdovingsmiddel, dat ze haar normale geestesgesteldheid nooit meer terug zou krijgen. Een paar weken later werd ze overgebracht naar een krankzinnigengesticht, waar ze weldra zou overlijden. Hoe onhandelbaar Rosina Bonetti tegen het einde van haar leven ook bleek te zijn, toch was ze voor alles een hulpvaardige vrouw geweest met beperkte verstandelijke vermogens, op grond waarvan de Italiaanse justitie haar nooit had mogen laten arresteren en veroordelen.

Het verging Carlo Secchi niet veel beter. Ook hij stierf, na een korte periode in de gevangenis te hebben gezeten. Zijn onschuld kwam een paar jaar later aan het licht, toen geen mens zich meer druk om zijn rehabilitatie maakte. Anders dan Rosina leed hij niet onder zijn gevangenschap omdat hij onschuldig was, maar omdat hij al zijn vertrouwen in één persoon gesteld had, Tisa Borghi, en daardoor van de ene op de andere dag gedwongen was geweest om zijn maatschappelijke loopbaan op te geven. Wat dat laatste betrof, verkeerde

hij in dezelfde omstandigheden als Pio Naldi. Maar er bestond één wezenlijk verschil tussen hen: Carlo Secchi had zich ten volle kunnen ontplooiën binnen de universiteit van Bologna, was volgens sommige ingewijden kort voor zijn arrestatie zelfs van lector bevorderd tot professor aan de medische faculteit, en wist maar al te goed wat hij in de gevangenis van Turijn miste, terwijl Pio Naldi zich slechts een voorstelling van zijn maatschappelijke loopbaan had kunnen maken. Pas in 1908 kwam de nog jonge arts vrij dankzij de bemoeienissen van Karl Federn, die in 1906 een boek over het proces publiceerde: *Die Wahrheit über den Prozess gegen die Gräfin Linda Murri*. Zoals Émile Zola zich vastbeet in de zaak Dreyfus, rustte Karl Federn niet, voordat hij dit geval van gerechtelijke dwaling tot op de bodem had uitgezocht. Voor zijn boek maakte hij dankbaar gebruik van gegevens, die Bruno Gigliocampo hem ter beschikking had gesteld alvorens eveneens de geest te geven. Anders dan de Italiaanse journalist vermeed deze Duitse schrijver (wiens boek datzelfde jaar nog in het Frans werd vertaald) elk contact met Linda Murri om vooral niet de schijn van partijdigheid op zich te laden. Hij hoedde zich er angstvallig voor etiketten met stigma's te verwisselen, maar was natuurlijk even partijdig als zijn voorganger, doordat hij zich met name het lot van Pio Naldi en Linda Murri persoonlijk aantrok, de enige nog levende wezens die volkomen onschuldig moesten lijden onder de gevolgen van een deels gerechtelijke dwaling. Na zijn vrijlating noemde Pio Naldi hem zijn 'deus ex machina', met het accent op het eerste woord van die uitdrukking: de gevangenis was een helse machine, waaruit Godzelf hem had bevrijd! Samen met Karl Federn reisde hij naar Livorno, dat voortaan zijn thuishaven zou zijn. Pio Naldi pakte daar de draad van zijn bestaan weer op en zwalkte tot aan het einde van zijn leven als scheepsarts over alle wereldzeeën, Florence steevast mijndend als de pest, waarover hij zulke wetenswaardige details in de beroemde roman van Manzoni had gelezen.

Linda Murri verkeerde lange tijd in de veronderstelling, dat het Opperste Gerechtshof in Rome haar tijdens een tweede proces in vrijheid zou stellen. Toen dit laatste om tal van redenen niet gebeurde, het boek van Karl Federn was nog niet verschenen en het hoogste rechtscollege zag lagere vertegenwoordigers van de Italiaanse justitie niet graag in zoiets mensonterends als een beklagdenbank plaatsnemen-, greep koning Victor Emanuel III persoonlijk in. Hij schonk Linda Murri vier maanden na de zitting van het Opperste Gerechtshof

gratie, maar verbande haar tevens uit Rome. Zodoende 'diende de koning zijn rechters een knallende oorvijs toe'²⁵, wat naar het geschikte rechtsgevoel van Karl Federn te weinig pijn deed om het vertrouwen in de Italiaanse justitie te herstellen. Nog steeds vermeed hij elk contact met de weduwe van Francesco Bonmartini, wier tragische allure internationaal de aandacht trok en de pen van menigeen in beweging bracht. Zo ontving ze in haar vrijwillig gekozen ballingsoord Porto San Georgio, gelegen aan de Adriatische kust, een in het Frans en Duits geschreven petitie, die mede was ondertekend door de vrouw van Émile Zola en door de gebroeders Mann: 'Wij, vrouwen en mannen uit verschillende landen, voelen ons verplicht om u te zeggen, hoe diep wij met u meeleven, hoe krachtig wij protesteren tegen het onrecht dat in u iedere vrouw en moeder is aangedaan, en geven jegens u uitdrukking aan onze grote bewondering voor de kracht en de liefde waarmee u een vreselijke tijd heeft doorstaan, zonder enige hulp of steun van buitenaf, moederziel alleen strijdend tegen laster, haat, domheid en blindheid. Wij zenden u de groeten van vele bekende en onbekende vrienden en koesteren de vurige hoop, dat de publieke opinie in uw eigen vaderland lering zal trekken uit de gerechtelijke dwaling,-waarvan u helaas het slachtoffer bent geworden-, opdat waarheid en gerechtigheid uiteindelijk zullen zegevieren.'²⁵ Hoewel deze petitie een zekere miskennis inhield van het werk dat Karl Federn in navolging van Bruno Gigliocampo voor haar verricht had, was Linda Murri er ten zeerste door geroerd.

Pas eind mei 1908, toen het Opperste Gerechtshof niet alleen was overgegaan tot rehabilitatie van Rosina Bonetti en Pio Naldi, maar ook de gevangenisstraf van Tullio Murri had bekort tot twaalf jaar, ging Karl Federn per fiets op weg naar Porto San Georgio. Een ministeriële beschikking, ondertekend door de koning zelf, pleitte Linda Murri vrij van alle schuld aan de moord op haar man. Aan haar kortstondige verbanning uit Rome was toen officieel een einde gekomen, maar ze verkoos in het vissersplaatsje te blijven wonen. Daar wachtte ze op de komst van de man, die erin geslaagd was haar leven een gunstige wending te geven. Typerend voor haar karakter besloot ze even voor zijn aankomst de aanklachten wegens meened tegen Tisa Borghi en de journalist Ceccaroni in te trekken, waartoe ze volgens de Italiaanse wet als meest gedupeerde het recht had. Ze wilde een streep onder het verleden zetten, hetzij uit vergevingsgezindheid,- een christelijke deugd, die dankzij haar vader altijd al latent in haar

aanwezig was geweest-, hetzij uit verlangen naar een onbezorgde toekomst voor haarzelf en de kinderen. Terwijl hij zijn fiets tegen de muur van het zomerhuis zette, waar de overgebleven Bonmartini's woonden, keek Karl Federn verwonderd om zich heen. Het vissersplaatsje had niets met een luxe badplaats gemeen, de bergen waren ondanks de ver gevorderde lente grijs en kaal, en de zee scheen hem een nauwelijks minder grijze watermassa toe. Binnen hoorde hij de vrolijke kinderstemmen van Maria en Ninetto, die hem al hadden opgemerkt. In de verduisterde salon zag hij aanvankelijk geen hand voor ogen, totdat een in het zwart geklede vrouw moeizaam uit haar zetel oprees en hem met open armen ontving.

NAUMBURG, 1893

Een toevallige ontmoeting tussen twee mensen kan lang duren, afhankelijk van onder meer de weersgesteldheid, gesprekstof en goedstoestand waarin zij zich bevinden. Nemen zij op straat uitgebreid de tijd voor elkaar, dan wekt dat in een provinciestedje als het onze geen verbazing, hoogstens nieuwsgierigheid. Nu ik weer ten volle over mijn verstandelijke vermogens beschik, geef ik mij middels deze niet al te knappe observatie rekenschap van mijn toestand. Volgens mijn huisgenoten is die verre van rooskleurig, maar van wat zich in mijn binnenste afspeelt, hebben zij nooit enig idee gehad. Ik hoop daar trouwens zelf al schrijvend achter te komen. Toen ik mijn aantekeningen over mijn ontmoetingen met professor Wanderer doorlas, besepte ik deze snel te moeten ordenen in de korte tijd die mij nog rest. Later moet men maar uitmaken, of mij dat gelukt is. Ik kan er nu alleen dáárom al geen zinnig woord over zeggen, omdat ik mij op een helder ogenblik zonder de geringste moeite kan verplaatsen in de persoon die ik was, voordat een vlaag van verstandsverbijstering zich van mij meester maakte. Ik heb mij altijd gemakkelijk kunnen identificeren met mijn eigen persoonlijkheid, hoewel ik daarnaast ook een buitenstaander ben gebleven voor zover ik mij van mijn zelfidentificatie bewust was. Wat zou er van mij geworden zijn, indien ik mij op jeugdige leeftijd had aangewend meer afstand tot mijn eigen doen en laten te scheppen? Als ik mij dit afvraag, staat er waarachtig reeds een derde persoon om de hoek te gluren. Ach, ik heb een heel leger achter mij staan, wat mijn huisgenoten ook mogen denken. Dóén zij dat eigenlijk wel eens, vraag ik mij af, dénken? Of beschouwen zij het ordenen van hun gedachten als een passief proces, waardoor hun zintuigen nodeloos worden gekweld? Volgens mij laten zij zich eerder leiden door alledaagse beslommeringen dan door de hemel bestormende ideeën; dientengevolge zijn zij op de verkeerde weg. Mijn moeder is nauwelijks meer geletterd dan Alwine, onze dienstbode, en in de mening van Tittel, onze commensaal, ben ik sowieso niet geïnteresseerd. Maar laat ik deze inleiding niet langer maken dan strikt noodzakelijk is: ik sta per slot van rekening niet met iemand op straat te praten.

Zoals gewoonlijk wandelde ik in de Bürgergarten van Naumburg, toen er een lange man op mij afkwam. Zijn hoge, enigszins naar achteren wijkende voorhoofd verried een zekere intelligentie, al kon hij ook een mislukte bolleboos zijn. Ik zag, dat het hem moeite kostte zijn evenwicht te bewaren. Hij wankelde althans, voordat hij mij

staande hield, en schudde een beetje met zijn hoofd, waarvan de beide gezichtshelften opvallend asymmetrisch waren. Een ruige hangsnor scheen intussen druk bezig om de door mij gesignaleerde wanverhouding tussen mond en ogen recht te trekken. Dat bleek een onmogelijke opgave te zijn, maar kon wel verklaren, waarom hij met een convulsieve tic behept was: er viel in deze wereld zoveel recht te zetten, dat er geen beginnen aan was, en wie daartoe toch een poging deed, moest het uitzichtloze van zijn onderneming kennelijk aan den lijve ondervinden.

"Bent u de kleine pincher Koss?" vroeg de man mij, terwijl hij zijn beide handen op mijn schouders liet rusten en mij recht in de ogen aankeek. "Nooit geweest," zei ik somber, "en ook nooit van gehoord!" Met een bruuske beweging wilde ik zijn gestrekte armen buigen (als filoloog zou ik eigenlijk moeten zeggen: 'circonflexeren'), waarmee hij mij op korte afstand van zich hield. Zo monstert een moeder haar zoon, dacht ik, nadat deze voor een extractie of, erger nog, een pijnlijke zenuwbehandeling bij de tandarts is geweest. Alleen op uiterlijkheden bedacht, wil ze zich ervan overtuigen dat zijn gezicht ongeschonden is gebleven. Maar ze verzuimt aan hem te vragen, of hij pijn lijdt en daar draait, behalve de boor van iedere tandarts, toch het hele leven om.

"Dan zal ik mij voorstellen," zei de man hoffelijk, "hoewel anderen zich plegen voor te stellen aan mij. Indien u uw naam als eerste genoemd zou hebben, had er zo-even tussen ons geen misverstand over de kleine pincher Koss hoeven te rijzen." Hij mompelde zijn naam en gaf mij de gelegenheid de mijne te noemen en zijn hand te drukken. Meer verbaasd dan verbouwereerd liet ik hem begaan, maar toch kon ik een gevoel van ergernis niet onderdrukken. "Ik ben het faliekant met u oneens," zei ik om te verhinderen dat hij de spot met mij zou drijven, "want het ligt er maar aan, waar u in dit soort kwesties het accent op legt. Wat u opmerkt over het voorkómen van een dwaas misverstand heeft minder te maken met de volgorde, waarin de ene mens zich aan de andere voorstelt, dan met het verschil tussen mensen en pinchers. Schort er iets aan uw onderscheidingsvermogen? Bent u soms filosoof?" Tot mijn verbazing overhandigde de man mij zijn visitekaartje, waarop in sierlijk gecursiveerde letters stond: 'Prof. Friedrich Wanderer, hoogleraar in de filologie en filosoof.' Wat ik toen dacht, durfde ik ook openlijk onder woorden te brengen. "Ik zie, dat het uzelf niet ontbreekt aan academische scho-

ling op het gebied van de filologie," zei ik, "dit in tegenstelling met de filosofie, waarin u blijkbaar niet hoogleraar bent.' Op de vragende blik van professor Wanderer vulde ik aan: "Anders zou uw visitekaartje wel vermelden, dat u hoogleraar in de filologie én de filosofie bent. Nu doet u het middels dit onder heren van stand steeds gangbaarder wordende communicatiemiddel vóórkomen, alsof filosoof een soort van onbeschermd titel is die, ongetwijfeld tegen uw zin, niet op één lijn kan worden gesteld met het hoogleraarschap in de filologie." Professor Wanderer knikte goedkeurend. "Met u kan ik praten," zei hij, en daardoor aangemoedigd vervolgde ik: "Filosofie als wetenschap zegt mij niets,-of vrij weinig-, maar er gaat geen dag voorbij, of ik probeer op mijn eigen bescheiden wijze zelfstandig na te denken over de loop der dingen. Wat dat betreft, bevind ik mij in een ongelukkige tussenpositie: enerzijds kan ik niet tippen aan de denkkraft van grote filosofen, anderzijds stoort mij de borrelpraat van ongeschoolde betweters die al te vrijmoedig hun gedachten over de zin van het leven laten gaan. Hoeveel landgenoten liefhebberen niet in de filosofie, waardoor zij zich vroeg of laat als amateurs in de slechte zin van dat woord onderscheiden van wetenschappelijk geschoolde wijsgeren? Als gepromoveerd filoloog merk ik overigens op, dat 'in de slechte zin van dat woord' terugslaat op 'amateurs', dus niet vooruitwijst naar 'onderscheiden', terwijl de pejoratieve uitkomst van wat ik u zeggen wil, in beide gevallen toch hetzelfde is."

Professor Wanderer keek mij zwijgend aan, alvorens hij bekende: "Zelfs nu ik net als u op gevorderde leeftijd ben, wankelt na een uur van sympathiek discours met wildvreemden (onder wie ik u nú al niet meer reken) mijn hele filosofie.²⁶ Wat u misschien alleen in uw jeugd overkomen is, overkomt mij nog dagelijks. Dan ga ik ijlings na,-nu eens met 'stomheid' dan weer met 'domheid' geslagen-, of al mijn redeneringen wel kloppen, op grond waarvan ik tot een bepaalde conclusie ben gekomen. Als een schaker, die ten gevolge van tijdnood in paniek verkeert, doe ik vaak een verkeerde zet en betrek ik soms stellingen, waarop (en waarom!) mijn tegenstanders mij ten onrechte voor gek verklaren. Zo heb ik mij gisteren nog verdiept in de *Philosophie des Unbewussten* van Eduard von Hartmann. Ik dacht: wie is er nu gek? Hij of ik? In het tweede deel van zijn opus magnum, *Metaphysik des Unbewussten*, zet hij zijn kritiek op Schopenhauers theorie over de negativiteit van de lust uiteen. Plompverloren noemt hij het door Schopenhauer geleverde bewijs, dat deze wereld de slechtst

denkbare van alle werelden is, een sofisme. U weet natuurlijk wel wat een sofisme is, mijn waarde heer, maar weet u ook waarom Eduard von Hartmann zo negatief over dat bewijs dacht? Omdat deze wereld er volgens hem beter niet dan wel had kunnen zijn.²⁷ Nu vraag ik u, wat is dat voor een domme redenering?" Mijn antwoord niet afwachtend, vervolgde hij: "Hoeveel galactische ontdekkingen moeten er nog gedaan worden (ik laat in het midden door welk universeel genie), alvorens men geloof zal hechten aan het bestaan van meer dan één wereld, wat toch nodig is om 'deze' wereld te kunnen afzetten tegen een denkbeeldig andere?" Professor Wanderer sloeg quasi wanhopig een blik naar omhoog. "Het ontbreekt mij aan voldoende vergelijkingsmateriaal om van een sofisme te kunnen spreken," zei hij. "Ik begrijp niet, dat een filosoof als Eduard von Hartmann daartoe wel in staat is, zoals ik evenmin begrijp, hoe hij met morele categorieën kan werken in een wereld waarvan het bestaan door hem wordt ontkend. Staat u mij toe u eerstdaags deelgenoot van mijn diepere inzichten hieromtrent te maken?" Ik knikte en onderging de vreemde sensatie sinds jaar en dag onafscheidelijk van mijn nieuwe gesprekspartner geweest te zijn. "Filosofen denken maar raak," zei ik tenslotte. "Ik druk mij minder ironisch uit dan mijn bedoeling is, maar u begrijpt vast wel wat ik bedoel. Wie is er niet al bij voorbaat van overtuigd, dat hun premissen uit een zonderling mengsel van waarheid en dwaling bestaan, en dat het daarom nauwelijks de moeite loont om na te denken over de consequenties van wat zij over deze en andere werelden te zeggen hebben? Het ogenschijnlijk geacheverde karakter van hun zogenaamde 'systemen' trekt misschien jongeren aan en maakt daarnaast indruk op onervaren ouderen, maar hoogontwikkelde mensen, zoals u en ik, laten zich door niets of niemand in de luren leggen. Wij zijn altijd bereid hun toespelingen en vermoedens gunstig op te vatten en zelfs de kleinste waarheid is ons welkom. Een dik boek vol deductieve filosofie lokt daarentegen onze argwaan uit. Talloze onbewezen, abstracte principes zijn haastig door een stelletje sanguinische lieden in elkaar geflanst of met zorg in boeken en theorieën uitgewerkt om er de hele wereld mee te verklaren. Maar de wereld bekommert zich niet om hun abstracties, meeneer, en dat is geen wonder ook, omdat ze in tegenspraak met elkaar zijn!"²⁸

Zo raakten wij voor de eerste keer aan de praat, nieuwsgierig naar elkaars academisch verleden dat, toeval of niet, veel overeenkoms-

tigs bevatte. Het klikte dadelijk tussen ons, hoewel wát er nu precies klikte door geen van ons beiden kon worden waargenomen of gehoord. Professor Wanderer, die vreemd genoeg niet eens officieel doctor in de letteren was, had net als ik in Leipzig gestudeerd om vervolgens filologie te gaan doceren in Bazel, terwijl ik na in diezelfde studie gepromoveerd te zijn mij na veel omzwervingen in Naumburg had gevestigd. Onkundig van ons wederzijds verleden hadden wij elkaar voor het eerst in de Bürgergarten van Naumburg ontmoet. Mijn nuchtere breedsprakigheid (een combinatie die niet vaak voorkomt) en zijn absurde bevlogenheid vonden in de filologie een gemeenschappelijke voedingsbodem, die wij beiden aan een nader onderzoek wilden onderwerpen om tot een beter inzicht in het leven te komen. Ik ervoer onze kennismaking dan ook als een zonderlinge gebeurtenis van de eerste orde, waarover professor Wanderer in een mij maar al te vertrouwde stijl (dus ík zou het gezegd kunnen hebben) opmerkte: "Een gebeuren bezit alleen dan grootheid, wanneer er twee factoren samenwerken: de geestelijke grootheid van hen die het voltrekken én de geestelijke grootheid van hen die het ondervinden."²⁸ Vervolgens weidde hij zonder enige aanleiding over zijn vriendschap met Richard Wagner uit, zodat ik wel tot de conclusie moest komen, dat ik in onze zich geleidelijk aan ontwikkelende vriendschap dezelfde rol van ondergeschikte op mij zou moeten nemen als hij had gespeeld ten opzichte van zijn muzikale leermeester. Aangezien ik een stuk kleiner ben dan professor Wanderer, zei ik dat ons verschil in lichaamslengte hem niet bij voorbaat mocht verleiden tot speculaties (en daaraan stilzwijgend verbonden kwalificaties) over iemands geestelijke grootheid, waarvan de productiviteit of ontvankelijkheid immers niets meer of minder kan toevoegen aan de innigheid van onze vriendschap. Als ik het mij goed herinner, sprak ik al dadelijk over de 'potentiële' innigheid van onze vriendschap: zo gauw geef ik mij nu ook weer niet aan een wildvreemde gewonnen.

Thuis overdacht ik alles wat mijn nieuwe gesprekspartner, alias amicus in spe, mij te verstaan had gegeven. Een gebeurtenis kan zich als een plechtigheid voltrekken, maar filologisch zette ik een groot vraagteken achter een 'gebeuren' dat door iemand wordt 'voltrokken' en ook nog eens 'ondervonden'. Het pijnlijke hiervan werd ik mij des te scherper bewust, toen ik mij de volgende dag verdiepte in professor Wanderers stilistische uitvallen tegen David Strauss. In een essay gaat hij vreselijk te keer tegen een mijns inziens onnozel zinnetje

van 'de taaltemmer Strauss', die het in *Das Leben Jesu* (of één van de vervolgen daarop) waagde te schrijven, dat 'de evidentie in de dood heel de mens, zoals hij geweest is, te gronde ziet gaan'¹²⁸. Ook in overdachtelijke zin, zo meent Wanderer, 'ziet' de evidentie niets. Nu goed, laat hij daarin gelijk hebben (mij stoort het bepaald lidwoord 'de' voor 'evidentie' meer), maar wie naar stijlfouten op zoek gaat in de filosofische beschouwingen van Wanderer zelf,-of goed naar hem luistert, zoals ik-, treft eveneens stijlfouten aan. Van nature ben ik heus niet kritischer ingesteld dan de gemiddelde lezer van Wanderers werk, maar zijn kritiek op anderen houdt ook (en volgens hem zelfs op de eerste plaats) in, dat hij hogere normen aan zichzelf dient te stellen dan aan zijn 'slachtoffers' of 'tegenstanders' (zo oorlogszuchtig denkt hij namelijk over 'anderen'). Extra pijnlijk wordt het dan hem op fouten te moeten betrappen. Wie even scherpzinnig als subtiel van mening is, dat David Strauss ten onrechte schrijft over bepaalde zegswijzen die 'te allen tijde een geliefde speelweide voor democratische platitudes hebben gevormd', omdat zegswijzen geen speelweiden vormen 'doch daarop alleen kunnen rondravotten'¹²⁸ (dat laatste woord klinkt mij als een contaminatie in de oren), mag voor mijn part Wanderer heten, maar zo iemand voldoet niet aan zijn eigen stilistische normen. In dat opzicht was ik geneigd, evenals waar het zijn vriendschap met Richard Wagner betrof, hem een spiegel voor te houden en mijn indrukken van wat hij daarin zien moest, gelijktijdig en zonder enige schroom onder woorden te brengen.

Dat deed ik dan ook onmiddellijk bij onze tweede ontmoeting. "Bent u de paleograaf Tischendorf?" vroeg professor Wanderer mij wankelend op zijn benen. Ik negeerde dit overduidelijke blijk van misverstand en opende, wederom in de Bürgergarten van Naumburg, ons gesprek met vragen over zijn stilistische opvattingen in het algemeen en de filologie in het bijzonder. Zijn antwoord zal ik mij altijd blijven herinneren. "Mijn waarde doctor Schatten," zei hij na wat inleidende schermutselingen, "daartussen bestaat geen wezenlijk verschil. U vraagt mij naar een definitie van 'filologie'? Die zal ik graag geven, indien u mij tenminste wilt toestaan u onder dit peripatetisch onderrecht een arm te geven. Ik loop nogal moeilijk, weet u, maar samen komen wij vast een heel eind." Alsof hij een klein kind gerust wilde stellen, vervolgde hij op sussende toon: "De Bürgergarten van ons geliefde Naumburg lijkt inderdaad op een speelweide, waarop wij ons zullen onthouden van democratische platitudes en, in verband met

wat u over 'rondravotten' beliefd op te merken, óók van alles wat rond is, cirkelredeneringen inclusief. Pas op, valt u hier niet!" riep hij onverwachts tegen mij, terwijl hij zich nog steviger aan mij vastklampte om zelf niet over een afgewaaid tak te vallen. "Welnu, onder filologie versta ik de kunst een tekst goed te lezen, dat wil zeggen zonder dat ik die door een voortijdige interpretatie mijnerzijds vervals, of in mijn verlangen naar inzicht de voorzichtigheid, het geduld en de nuancering uit het oog verlies. Ik ben een voorstander van filologie als 'ephexis'... U kent natuurlijk de betekenis van dit Griekse woord?" Ik knikte bevestigend, waarna professor Wanderer vervolgde: "En daarom geef ik aan een dralende interpretatie de voorkeur boven een dwalende, of het nu om boeken gaat, ordinaire nieuwsberichten in de krant, het noodlot in een Griekse tragedie of het weer op Cyprus, om nog maar te zwijgen over het zogenaamde 'zielenheil' van christenen."²⁹ Juist passeerde ons een in het zwart gehulde rooms-katholieke geestelijke, die zijn bonnet hoffelijk voor ons oplichtte en wiens tonsuur mij onwillekeurig de woorden van professor Wanderer in herinnering bracht: dat wij ons dienden te onthouden van alles wat rond is. "Daar gaat weer een dienaar Gods," merkte hij op. De smalende toon waarop hij dat zei, trof mij onaangenaam. Misschien sprak hij toen al niet over 'God', maar (zoals hij later herhaaldelijk doen zou) over 'de grote onwaarachtige' of 'dat hybridisch afvalproduct uit het jaar nul'²⁹. "Als filoloog," zei ik, terwijl ik hem staande hield, "vind ik 'Hebreeuwse Hybride' een fraaiere uitdrukking voor God dan wat u er in een boze bui van maakt, maar belangrijker dan deze vaststelling is mijn grote afkeer van elke vorm van antisemitisme... Ik veronderstelde die ten onrechte aan u bekend zonder er met zoveel woorden uiting aan te hebben gegeven. U gaat te ver, mijn waarde heer, door op zo'n misprijzende toon over de voortreffelijkste aller Joden te spreken!"

"Hoe kan ik nu te ver gaan?" vroeg professor Wanderer, terwijl hij mij met een kleine ruk van zijn rechterbovenarm weer in beweging zette. "Trouwens, ik zou net zomin graag omgaan met een Roomse priester als met een Poolse Jood: niet dat ik tegen hen ook maar het geringste bezwaar zou hoeven aan te voeren... Zij rieken beiden niet goed!"²⁹

"Tja, als u er zo over denkt, wil ik niets meer met u te maken hebben!" riep ik uit, maar hoe ik mij ook aan zijn greep trachtte te ontworstelen, ik slaagde er niet in mij letterlijk van hem te distantiëren. Op een rustiek bankje, terzijde van de Naumburgse beukenallee,

drukte professor Wanderer mij neer en kwam naast mij zitten. "Bent u de spoorwegexpediteur Otto?" vroeg hij mij spottend, waarna hij mijn stilzwijgen blijkbaar als instemming uitlegde, want hij noemde mij vervolgens tot driemaal toe Otto, hoewel ik Wilhelm Schatten heet en doctor in de filologie ben. Zo verward was ik, dat ik mijn niet ter zake doende universitaire titel in verband bracht met zijn vraag, waarop ik simpelweg "nee" had moeten antwoorden. Wat bond mij toch aan deze verstrooide professor, die over meer lichaamskracht beschikte dan ik voor mogelijk hield? Misschien het vage gevoel met een genie of geniale gek contact te hebben? Was het ontzag voor zijn kordate manier van optreden? Omgekeerde zielsverwantschap? Of was het een negatieve fascinatie voor wat ikzelf meende te verafschuwen? De Hebreeuwse Hybride mocht het voor mijn part weten, maar ik had er geen flauw idee van.

Alsof hij een bokkensprong maakte (en tegelijk door een adder werd gebeten), stond professor Wanderer plotseling op. "Niemand marcheert met stijve tred over een onbekende en door 1000 afgronden onderbroken weg, maar het genie snelt behendig en met gedurfd of zwierige sprongen voorwaarts en hoont het zorgvuldige, vreesachtige afmeten van passen!"²⁸ riep hij uit. Ik begreep er niets van. De vlakke beukenallee had niemand aanleiding tot zo'n ontboezeming kunnen geven. Wilde hij soms dat ik opstond om hem te volgen? "U verandert wel erg snel van gespreksonderwerp," zei ik geschrokken, "tenzij er een door mij niet vermoede connectie bestaat tussen Joden, spoorwegen en genialiteit. Acht u zich wellicht superieur aan onze Joodse landgenoten? Wilt u hen om redenen van minderwaardigheid en raszuiverheid uit ons vaderland laten transporteren door de bekende spoorwegexpediteur Otto, in wiens dienst schoenen ik in dat geval geen seconde zou wensen te staan? U bent knettergek, meeneer, en overdrijft bij het leven. De weg waarop wij lopen, voldoet op geen stukken na aan de ironisch bedoelde beschrijving die u zo vriendelijk was daarvan te geven, noch ontwaar ik ook maar in de verste verte iets gedurfd of zwierigs in uw wijze van voortbewegen. Integendeel, u gaf mij eerder zelf te kennen moeilijk uit de voeten te kunnen, een eigenschap of lichamelijke gesteldheid waarom ik u alerminst benijd, want ik zou mij maar wat graag uit de voeten maken." Ik sputterde nog wat langer tegen, totdat professor Wanderer mij het spreken onmogelijk maakte. Hij legde zijn hand op mijn mond. "Kom," zei hij, "u windt zich weer eens te veel op. Dat is niet

goed voor u. Voordat u er erg in heeft, vloeien kwaadaardige effusiën van de gal naar de maag.³⁰ Ik zal u, om te beginnen, eens trakteren op een Löwenbräu in het Waldcafé. U hongert naar kennis en dorst naar inzicht. Dat is voor iemand van uw leeftijd hoogst opmerkelijk. In beide levensbehoeften kan ik voorzien, maar niet zonder er voor u en mij een streng diëtistisch régime op na te houden. Als filoloog zult u de fysieke implicaties van wat ik zeg wel naar waarde weten te schatten." Dit laatste zei hij op zo'n buitengewoon vriendelijke en tegelijk vragende toon, dat ik mij ondanks alles spoedig gewonnen gaf en samen met hem de beukenallee in de richting van het Waldcafé afliep.

Onder een luifel, die over de volle breedte van het etablissement was neergelaten, zetten wij ons aan een ronde tafel. Er lag een geblokt tafelkleedje overheen, dat met zilverkleurige klemmen op zijn plaats werd gehouden. Hoe inconsequent, dacht ik opnieuw. Zouden wij ons niet onthouden van alles wat rond is? Anders dan bij vorige gelegenheden hield ik mijn mond, ook al omdat mij de gedachte bekreep, dat ik vrouwelijke rondingen net zomin uit mijn geest kon bannen als de grootste filoloog in staat was de letters 'o', 'ö' en 'oo' uit het woordenboek te schrappen. Professor Wanderer bestelde voor mij één Löwenbräu, voor zichzelf (in verband met zijn maagklachten) één lauwe chocolademelk, die volgens zijn aanwijzingen met een bepaalde hoeveelheid cacao van de Zwitserse firma Sprüngli moest worden aangemaakt en met een Pruisische garde opgeklopt, en voor ons beiden een broodje Wielse ham. Terwijl wij ons dat goed lieten smaken, smakte hij zo luidruchtig met zijn tong en lippen, dat een oudere dame tegenover ons haar hoofd schudde. Er ging iets streng bestraffends van haar blikken uit, waaronder ik mij steeds ongemakkelijker begon te voelen. Met een volle mond sprak professor Wanderer haar aan, waarop ze bedaard haar borduurwerkje terzijde legde: "Heet u Franziska?"

"Jazeker," zei de oude dame, "dat weet je best, Fritz!"

"Ik ga met doctor Schatten naar de Zwinger," zei professor Wanderer tegen haar, "en ik wens noch door u gevolgd te worden, noch mijn gedachtegang door uw beuzelachtige praatjes te laten onderbreken."

"Maar ik heb niets gezegd, Fritz."

"U houdt er onduldbare pretenties op na, mevrouw! Beweerde u zo-even niet iets beter dan goed te weten? Dat is mij zelfs als professor

in de filologie nog nooit gelukt. Op grond van welk plotseling verkregen zelfinzicht meende u iets 'best' te weten?"

"Ik weet niets 'best', Fritz. Ik zei alleen maar dat jij best wist, hoe ik heet."

"Ego sum in puncto desperationis!"*

Boos en met een verwilderde blik in zijn ogen maakte professor Wanderer zich uit de voeten. Het geblokte tafelkleedje trok hij uit de klemmen los, waardoor het zich als een uitzonderlijk lang pochet achter hem aan sleepte. Mij trok hij mee zonder op de ravage om zich heen te letten. "Nee," zei hij nors op mijn vraag, of de oude dame met het ovaalvormige gezicht en een brede haarscheiding in het midden zijn moeder was. " 't Is jammer, dat ik geen zweep bij mij heb. Anders zou ik dat ouwe mens een pak rammel hebben gegeven. Onze plaatsgenoot Nietzsche heeft daarover eens een behartenswaardige opmerking gemaakt. "Gaat u naar de vrouwen," zei deze filosoof-met-de-hamer allesbehalve consequent, "vergeet dan niet een zweep mee te nemen." Ik zou het zelf gezegd kunnen hebben, ware het niet dat in zijn zienswijze 'vrouwen' haast te gemakkelijk kunnen worden ingewisseld voor 'haaien', vindt u ook niet? Ik ben geen liefhebber van vis, doctor Schatten, maar ik houd van vrouwen, mits goed getemd en langdurig gedomesticeerd. Kent u Nietzsche?"

"Nee," zei ik, "die is mij even onbekend als...de kleine pincher Koss. Ik beschouw de grote Goethe als het nec plus ultra van onze Duitse letterkunde. Alles wat na hem komt, lijkt mij van aanzienlijk mindere kwaliteit."

"Maar dat is in filosofisch opzicht onjuist," reageerde professor Wanderer geschokt. "U zou alles gelezen moeten hebben, dus ook bijvoorbeeld *Also sprach Zarathustra* van Nietzsche, om met goed gevolg zo'n afweging te kunnen maken. Hier betrap ik u voor het eerst op een foutieve redenering, waarvan de gevolgen, dankzij mijn ingrijpen overigens, beperkt zullen blijven... Waar hadden wij het ook alweer over, voordat die vrouwelijke uitvoering van een groot dierenvriend,-heette de persoon in kwestie niet Franziska?-, ons hinderlijk onderbrak?"

In een grote bocht kuierden wij naar de Zwinger, een brede Naumburgse stadsmuur met torens en aangrenzende moestuinen. "We hadden het over de invloed van een goed dieet op de menselijke

* "Ik sta op het punt wanhopig te worden!"

geest," zei ik, "en daarvóór weidde u even onstuitbaar als onuitstaanbaar over de weg uit, die een genie krachtens zijn genialiteit nu eenmaal moet bewandelen."

"Zo is het!" riep professor Wanderer enthousiast uit. "De menselijke teeltkeus dient om genieën voort te brengen. Het is toch zonde, dat hele generaties hun zaad verspillen zonder daarin te slagen! Ik stam aan vaderskant van de Poolse woiwode Christoffel Wanderersky af, wiens adellijk geslacht ten onrechte in verband wordt gebracht met middeleeuwse keuterboeren en zeventiende-eeuwse keurvorstelijke slachters in Opper Lausitz-, en aan moederskant van de beroemde achttiende-eeuwse grondvester der Saksische borduurindustrie Max Krause. Maar afgezien van mijzelf en mijn illuster voorgeslacht..., hoe lang duurde het niet, voordat er na de Franse Revolutie een Napoleon opstond? Een bewuste menselijke teeltkeus zou alle Bismarcken en keizer Wilhelms kunnen veranderen in genieën. Wat een grote zegen voor de mensheid zou dat zijn!"

"Dat meent u niet," riep ik verontwaardigd uit. "Genieën ontstaan op een onvoorspelbare manier. Uw Napoleon Bonaparte, die wat mij betreft Malaparte had mogen heten, werd op Corsica geboren uit onbeduidende ouders. Ajaccio moet in 1769 een ware heksenkraam geweest zijn, want filologisch klopt er ook al niets van: het kind dat de vreugde van zijn ouders was, had een moeder die Laetitia heette... Er bestaat geen bewuste menselijke teeltkeus, mijn waarde heer, en vanaf het ogenblik dat de hoogste Europese adel pogingen in het werk heeft gesteld om daar een begin mee te maken, is het resultaat toch ronduit..., ik herhaal rónduit teleurstellend geweest. Het goede van de Franse Revolutie is nu juist, dat haar aanhangers, althans in theorie, persoonlijke verdiensten hoger inschatten dan het geboorterecht van doorgaans gedegenereerde edellieden." Terwijl mijn verontwaardiging steeds groter werd, voelde ik mij groeien. Hoe nietig, -nog veel kleiner dan Napoleon Bonaparte-, leek mij bij schuin invalend licht de gestalte van professor Wanderer, waartegen ik als een reus afstak. Er zaten nog kruimels van de Wielse ham in zijn hangsnor, die ik er voorzichtig uit veegde. Zo intiem gingen wij blijkbaar al met elkaar om, dat ik met mijn hand zijn mond aanraakte. Ik verbaasde mij erover, dat professor Wanderer mijn ergernis kon opwekken en tegelijk appelleren aan een diep in mij verborgen gevoel van bescherming, een soort vaderlijk instinct, dat ik allang verloren had gewaand. Er lag een wereld van verschil tussen onze denkbeelden.

Waarom zou ik hem voortaan niet links laten liggen? Een verklaring daarvoor had ik niet, of die moest in het onvoltooide karakter van onze reeks ontmoetingen gelegen zijn.

Later, op mijn studeerkamer, -ik woon Am Weingarten no 18-, vroeg ik aan onze dienstbode Alwine of ze een zekere professor Friedrich Wanderer kende, die zich een paar jaar geleden in Naumburg had gevestigd. Het brave kind verschoot van kleur, zodat ik even dacht dat ze hem werkelijk kende, -of dankzij hem in elk geval het klappen van de zweep-, maar dat bleek toch niet zo te zijn. Meer dan van het attribuut waarmee professor Wanderer in navolging van de grote Nietzsche furor had gemaakt, was ze onder de indruk van mijn welbespraaktheid. "U leek mij zo opgewonden, toen u thuiskwam," zou ze mij later verklaren, "dat ik versted stond van de manier waarop u uw zinnen formuleerde." Onze Alwinchen beschikt over een grote opmerkingsgave, is bereid voor mij van hot naar haar te vliegen en uitgerekend zij zou, overal flarden van gesprekken opvangend, er met fladderende schortenbanden niet in slagen het adres van professor Wanderer te achterhalen? De kans dat het zo'n beweeglijk ding niet lukken zou, leek mij kleiner dan dat één van haar vele toevalstreffers zijn doel zou missen. Ik verzocht haar dus inlichtingen over hem in te winnen en mij die op een gepast moment te bezorgen. "Vanmiddag, Alwinchen, heb ik nog een wandeling met professor Wanderer gemaakt. Wij liepen samen op de beukenallee in de Bürgergarten en zijn vandaaruit naar het Waldcafé gelopen. Beschut tegen de reeds felle voorjaarszon hebben wij daar een consumptie genomen. Natuurlijk had ik hem op het buitenterras ook zélf naar zijn adres kunnen vragen, maar voor zo'n onderneming is een zekere vertrouwelijkheid nodig, waaraan het ons vanmiddag ontbrak. Wij, filologen, laten trouwens in principe een uitgelezen gelegenheid voorbijgaan." Ik vroeg mij af of Alwinchen de portee van mijn laatste opmerking wel goed begrepen had, terwijl ik er al toe overging een toelichting op de lichte verteerbaarheid van de genoten consumptie en een nauwkeurige persoonsbeschrijving van professor Wanderer te geven. "In de Zwinger gingen wij uiteen," besloot ik mijn dringend verzoek aan haar, "juist op het moment dat er een donkere wolk voor de zon schoof. Onze ontmoetingen beginnen en eindigen tamelijk onverwachts, moet je weten, maar het abrupte karakter daarvan hoeft jou er geenszins van te weerhouden op de plaatsen die ik zo-even summier heb aangeduid, inlichtingen over hem in te winnen. Wil je dat

voor mij doen? O ja," voegde ik er nog aan toe, "professor Wanderer beschikt in de Zwinger over een moestuintje met een kleine bloemkas. Daaruit haalde hij twee flesjes voor mij tevoorschijn, één met rabarberpoeder, waarmee klachten van obstipatorische aard kunnen worden behandeld, en één met Karlsbader water, dat heilzaam schijnt te zijn voor de darmflora en waarin jij, Alwinchen, wel zo goed wilt zijn de rabarberpoeder voor mij op te lossen. Professor Wanderer acht het noodzakelijk mij onder zijn diëtistische hoede te nemen. Daar heb jij, behalve een tweede opdracht van mij, alwéér een aanknopingspunt om de eerste naar behoren uit te voeren."

Terwijl Alwine naar beneden vloog om mij het gevraagde op een presenteerblad aan te bieden, moest ik denken aan de reden waarom ik mijn eetgewoontes ging veranderen. Professor Wanderer en ik snakten naar een beter levensinzicht dan ons tot dusver ten deel was gevallen. Weliswaar had hij voor een goede voedingsbodem voor zijn theorieën willen zorgen door mij rijkelijk van rabarberpoeder en Karlsbader water te voorzien, maar wat hadden zijn eigenaardige ideeën over genieën daarmee te maken? In plaats van rabarber te kweken en tot moes te vermalen, maakte hij er een roodbruin poeder van. Diende er op soortgelijke wijze genieën te worden gekweekt, of haalde ik doel en middelen door elkaar? Ik nam mij voor om hem de volgende morgen een paar vragen over morele problemen te stellen, aangezien ik het meest worstelde met vragen over de in Duitsland bestaande moraal (er wordt al genoeg door ons, Duitsers, geheerst, daarom kan ik er niet toe komen over de in Duitsland *heersende* moraal te schrijven) en het bestaan zélf van die moraal. Als hij daarover maar niet dezelfde onzin zou debiteren als over het ontstaan van genieën. Beschouwde hij zichzelf soms als een genie? Hoe gemakkelijk sprak hij niet over wat er millennia na hem met de wereld zou gebeuren, alsof zijn dood eenzelfde mijlpaal voor de mensheid betekende als de geboorte van Christus! Ik hoorde het hem nog zeggen: "De mensheid, doctor Schatten, de mensheid? Daar moet men boven staan, ten eerste op eigen kracht, ten tweede door het verheven karakter van zijn ziel en ten derde uit verachting..."²⁹ Ik zag hem al vol minzame verachting snuivend op een door hemzelf drieledig samengestelde sokkel staan, een sokkel op een sokkel, te wankel om zich op zijn kromme benen staande te houden. En wat dit pythische wangedrocht bij onze eerste kennismaking had durven te orakelen over zijn eigen stijl, grensde helemaal aan het ongelooflijke:

"Vóór mijn optreden in de Duitse literatuur, doctor Schatten, wist men niet, wat er met de Duitse taal gedaan kon worden. Men wist niet eens, wat er in het algemeen dankzij de taal mogelijk was. De kunst van het grote ritme, de grote stijl in de periodiciteit, als uitdrukking van een gigantisch 'pendulum' tussen platvloerse en sublieme hartstochten, is pas door mij ontdekt."³⁰ Jaja, 'rondravotten' zul je zeker bedoelen, dacht ik toen, en 'pendulum' heb je vast en zeker van Edgar Allan Poe gepikt. Periodiciteit of niet, mannetje, jij maakt op één bladzijde van jouw essay over *Das Leben Jesu* meer stijfjouten dan Goethe in al zijn werken bij elkaar. Hoeveel boeken verslindt volgens jou een gemiddelde, dus niet eens geniale, filoloog per dag? 200!³⁰ Is dat niet wat veel, of is dat een flauw grapje? Weerhoudt leeswoede jou er soms van (anders dan in de overdrijving) origineel te zijn? Zelfs Nietzsche zal nooit kunnen tippen aan jouw grootheid, want zei je niet, dat die halve gek Zarathustra 'aan de borsten van het licht'³⁰ liet zuigen? Wat ben jij eigenlijk zélf, Fritz? Een halve gek of een groot filosoof? Ik vind jou niet te groot om er hoogte van te krijgen, maar tegen die wisselende hoogtes van jou heb ik geen verweer. Je daalt in mijn achting, als je jouw zelfrespect laat afhangen van wat anderen in het buitenland over jou denken, of als je een mijns inziens onnozel extern referentiepunt zoekt om er jouw gevoel van eigenwaarde aan af te meten. Dat het Peabody Instituut in het verre Baltimore zich voor jou interesseert,-het zal mij op z'n Duits gezegd worst wezen. Dat je dezelfde lage polsslag als Napoleon hebt, 60 slagen per minuut,-het zal mij op z'n Frans gezegd een saucijsje zijn. Maar net als ik denk: knakken die handel, kap er mee! word je aandoenlijk sentimenteel. Dan kom je met een licht verteerbare consumptie aanzetten, die ik niet weigeren kan, of geef je mij twee flesjes mee waarvan de aanvankelijk onbestemde inhoud mij meer veraste dan alles wat je tot nu toe tegen mij zei. En scheiden wij tenslotte in een duister steegje van de Zwinger, dan zeg jij iets wat mij tóch nog stof tot nadenken geeft: "Zo'n wonderlijke heilige als ik," zeg je met knipperende ogen, terwijl er ergens onder jouw hangsnor een vage glimlach te zien moet zijn geweest, "die de last van vrijwillige ascese (een moeilijk te begrijpen ascese des geestes) bij al zijn overige lasten en niet geringe ontzeggingen op zich genomen heeft,-geen wonderlijke heilige maar een doodgewoon mens-, die met betrekking tot het geheim van zijn levensdoel geen medeweter kent: zo'n mens verliest onuitsprekelijk véél, als hij de hoop verliest ooit

een overeenkomstig wezen te ontmoeten, dat niet alleen een vergelijkbare tragedie met zich meedraagt, maar ook naar een vergelijkbare oplossing zoekt."²⁶ Dit nu stemt mij onzegbaar wee, Fritz, en is een beter bindmiddel (om het eens in minder verlekkerde termen dan worst en saucijsjes uit te drukken) dan de schampere opmerking die je meende hierna te moeten maken. Je bestond het naar mijn oren te kijken, Fritz, terwijl je onvoorzichtig opperde dat ik jou wel niet zou kunnen volgen. "Waarom niet?" vroeg ik jou geërgerd, "ik mankeer immers niets aan mijn oren!" Jij mat mij met de blik van een stierendoder, maar dacht intussen al aan een ander dier. "Omdat u over grotere oren beschikt dan ik, doctor Schatten. Die van mij zijn in verhouding net zo klein als de voeten van een Chinese vrouw. U heeft daarentegen ezelsoren!" Om de belediging minder erg te maken, raakte je vervolgens niet uitgepraat over de sierlijke vorm van mijn oorschelpen, waarvan de fluwelen zachtheid de overmaat aan lengte ruimschoots schijnt te compenseren (dat woord 'ruimschoots' zit mij achteraf vreselijk dwars, zelfs nog meer dan 'schijnt'), over de oorbhaarheid van het oor in het algemeen, die het een genie als Napoleon (met kleine oren) toestond er zijn hovelingen (met grote oren) geducht in te knijpen, bij wijze van onverdacht compliment, en over jouw oren in het bijzonder. "Alles goed en wel, mijn waarde heer," zei ik, "als ik een domoor ben,-het lijkt mij overigens een teken van intelligentie zoiets niet bij voorbaat uit te sluiten-, dan bent u een domkop." Ik maakte een loos gebaar in de ruimte, waardoor ik alsnog op een aanvullende gedachte kwam. "Als het om ruimtelijke ordening gaat,-ruimtelijke ordening in engere zin, die ik een vereiste acht om tot welk levensinzicht dan ook te komen-, en ik doe zonder boos te worden een verwoede poging om uw domheid af te zetten tegen de oneindigheid van het heelal, dan is 'domkop' nog mild uitgedrukt!"

"Tiens, tiens," zei professor Wanderer met een volmaakt Franse tongval, "soms heeft een hond betere manieren dan zijn baasje. Het komt niet vaak voor, maar zo nu en dan mag ik er persoonlijk getuige van zijn. Ik heb ooit eens een kleine pincher gekend... Hoe heette die ook alweer?"

"Koss?" opperde ik hoopvol. "Dat zou kunnen," beaamde professor Wanderer, "natuurlijk, dat zou héél goed kunnen, maar de potentialis is in dit geval niet aan de orde. Ik denk meer aan de adhortativus, want u heeft een aansporing nodig. U wilt niet langer aan mijn leiband lopen,-naar u mij zo plastisch te kennen geeft-, maar bent u wel

een vrije geest? Dat is belangrijk, hoor. Het is voor de toekomst van Europa noodzakelijk, dat wij over steeds meer vrije geesten beschikken!" Zoals ik zeker over een paar ezelsoren beschik, dacht ik, terwijl ik die (zo klein mogelijk) te luisteren legde bij professor Wanderer. Door geen enkele pedagogische reserve gehinderd, vervolgde deze zijn jachtige redenering: "Wie zijn die 'wij', hoor ik u al vragen. Tja, die vraag valt moeilijk te beantwoorden. In een zo duister steegje als waarin wij nu lopen, zou ik mij eigenlijk duidelijker moeten uitdrukken. Duits en duister horen bij elkaar in tegenstelling met Duits en duidelijk. Weet u wat? Ik zal vanavond eens proberen mijn gedachten daarover op schrift te stellen. Met één van Sönneckens voortreffelijke rondschriftpennen moet mij dat lukken. Nu laat ik de versleten leren riem, door middel waarvan ik u enerzijds al te lang, qua tijd, en anderzijds al te kort, qua lengte, in mijn greep hield, vieren en voordat het gaat regenen (ziet u, hoe daarginds donkere wolken zich boven de Zwinger samenvakken?) koop ik te dien doeleinde een nieuwe riem papier. Denk thuis niet in verwaten verkleinwoorden..., -och kom, wij zijn filologen onder elkaar, nietwaar?-, ...in diminutiefsuffixen over mij. Wij horen immers bij elkaar? Oude banden slijten niet en vooral..., " hier streek professor Wanderer bedachtzaam of tergend langzaam (dat viel nergens uit op te maken) over zijn hangsnor, "voel u geen haar de mindere van mij! Ruimtelijke ordening of niet, domoor of domkop, wij zijn geen medestanders en geen tegenstanders. Wij zijn iets veel beters: medeweters! Zult u dat goed onthouden, doktor Schatten?" Ik geloof dat ik toen, -ezel die ik ben-, braaf 'ja' geknikt heb en, alsof dat niet erg genoeg was, zijn rijmende uitspraak ook nog eens van een dom keurmerk heb voorzien: "Het rijmt, dus zal het wel waar zijn!"

De ordening van Gods uitwendige schepping hield mij nog op een andere manier bezig dan uit het voorafgaande zou kunnen blijken. Nooit heb ik er een louter kosmisch of komisch bedoeld postulaat onder verstaan om tot een beter levensinzicht te komen. Er spookte van alles door mijn hoofd, alvorens ik ver na middernacht de ogen kon sluiten. Maar zo laat was het nog niet, toen de eerste chimères kwamen opzetten. Ruimdenkend als ik ben, vulde ik mijn slaapkamer met de aanwezigheid van onze Alwine op. Vliegenvlug ontdeed ze zich van al haar kleren, -zag ik-, bestaande uit een serie reeds voor de nacht aangetrokken tule gewaden, die ze zonder mij aan te kijken (maar zich wel van mijn blikken bewust) één voor één op de grond

liet glijden. Door de zich opeenhopende fijne mazen ontstond er een zich snel verdichtende toef slagroom, lijkend op de om zijn lengteas draaiende toren van een luchtkasteel, waarop ik mij likkebaardend stortte bij gebrek aan het vluchtige wezen dat er gewoonlijk in huisde. Ariël, zoals ik haar maar noemen zal, suisde wild geworden langs het plafond omhoog en omlaag zonder dat ik haar kon grijpen. Deed ik daartoe dan een poging? Met het schaamrood op de kaken moet ik bekennen, dat ik mijn beide handen naar haar ophief, te weinig als ik werd weerhouden door de indrukwekkende staaltjes van luchtacrobatiek die onze huishoudster mij placht voor te toveren, en door het bijna incestueuze karakter van onze verhouding. Woonden wij niet samen onder één dak? Ik slingerde de al te levendige verpersoonlijking van mijn eigen 'tale of mystery and imagination' in het rond, hield haar aan een verre van denkbeeldig lijntje (dat ook een riem had kunnen zijn) en noemde haar liefkozend Koss. Als een onwillige vlieger haalde ik haar net zolang in, totdat wij tegenover elkaar stonden: een cirkelende Circe tegenover een razende Roeland, beiden onverwachts maar niet voorgoed tot rust gekomen. Hijgend van opwinding haalde ik een zweep onder mijn bed vandaan en sloeg haar daarmee de striemen op het lijf. Ik leek wel een dompteur die de controle over zichzelf had verloren. "Wie is er hier een beest?" brulde ik, terwijl ik haar met mijn blote handen een pak slaag gaf. "Een hond geef je zijn verdiende loon. Hier, pak aan!" Pruisische preutsheid verbiedt mij te vermelden, waaruit haar loon precies bestond, en nu ja..., mannelijk onvermogen, waarvóór ze dat had verdiend. Laat ik maar zeggen, dat ik het bedrag liefdevol op haar huid noteerde. Heb ik mij werkelijk zo misdragen? Ach, in de liefde heb ik het nooit verder gebracht dan een mislukte circusartiest of een weinig toeschietelijke Feldwebel, wiens wapengekletter anderen op afstand houdt. Ook als er niemand te zien is, zwaait zo'n dode diender met zijn houwdegen in het rond, waarvan de preventieve werking hemzelf allereerst verbaast en daarna nog het meest van iedereen bevalt. Dan klakt hij vrolijk met zijn hielen en springt in de houding, het enige seksuele standje dat hij perfect beheerst-, en is zich niet van enig kwaad bewust, voordat hij het ten volle heeft bedreven. Of dat hem in zijn greep houdt, is nog maar de vraag. Hoe hij zich ten slotte uit zijn netelige situatie redt, laat ik graag aan andermans verbeelding over. Zo moeilijk is het niet om zich daarvan een voorstelling te maken. In elk geval dank ik God op mijn blote knieën voor de wijze

waarop hij een ruimte in de kosmos heeft opgevuld met vrouwelijke materie, 'Alwine' genaamd. Wij zijn allemaal uit sterrenstof geschapen, maar dat van Alwine dwarrelt in mijn slaapkamer rond als het poeder met behulp waarvan een magiër zijn duivelskunsten verricht. Zonder haar goede zorgen en mijn amoureuze neiging om haar toe te dekken, zou ik die nacht waarschijnlijk geen oog dicht hebben gedaan.

De volgende drie dagen zocht ik systematisch de Bürgergarten af, toen professor Wanderer maar niet kwam opdagen. Met toenemende ongerustheid stelde ik zijn verdwijning vast, die ik evenwel weigerde te aanvaarden als een voldongen feit. Waar was hij gebleven? Zijn eigenaardige gang moest mij al van verre opvallen. Over de beukenallee liep ik naar het Waldcafé zonder een spoor van hem te ontdekken. Ik klom bovenop de stadsmuur en lette scherp op, of ik in één van de lager gelegen moestuinen iemand zag bewegen. In het kleine stadspark om de Zwinger heen doorkruiste ik elk steegje, waar wij ons laatste gesprek konden hebben gevoerd. Huizen en bomen gingen er haast ongemerkt in elkaar over, zoals hij en ik (zij het minder duurzaam) in een wonderlijke symbiose ervaringen hadden uitgewisseld. Was ik te diep in gedachten verzonken geweest om de omgeving goed in mij op te nemen? Ik zocht overal, waar ik meende een glimp van hem te kunnen opvangen. Maar wat ik ook deed, -professor Wanderer leek wel voorgoed van de aardbodem verdwenen. Op de een of andere manier kwam mij dat niet onlogisch voor: het scheen in overeenstemming met zijn botanische lusten (zoals ik mij met een Pruisische houwdegen vereenzelvigde, deed hij dat waarschijnlijk met keurig op een rij gestoken kropjes sla) en hield terecht een afwijzing van mijn gedrag in. In de druipende regen, het gevolg van een wolkbreuk, smolt ik nog meer samen met de man wiens kreupele gestalte zo weinig leek te corresponderen met zijn fiere geesteshouding. Niet het edele of superieure, maar het ongebrokene daarvan fascineerde mij zo hevig, dat ik bij alle zichtbare en onzichtbare tegenstellingen die er tussen ons bestonden, of als donkere wolken in de lucht hingen, bleef geloven in onze vriendschap. Ik scheen geen schaduw meer van de man, die ik vóór onze kennismaking was geweest. Was dat geen zeker teken, dat wij voor elkaar bestemd waren? Nat en totaal op Naumburg uitgekeken, ging ik in de namiddag naar huis. Zelfs Alwine kon mij de inlichtingen, die ik nog feller begeerde dan haar vrouwelijk corpus, niet verschaffen: profes-

sor Wanderer was door geen van haar Naumburgse kennissen gesignaleerd. Zou ik hem nooit meer terugzien?

Pas toen de maartse buien waren overgedreven en de voorjaarszon aarzelend bezit nam van de Naumburgse pleinen en straten, keerden mijn kansen. Eerst nog twijfelend aan wat ik flets in een regenplas zag opspatten, ving ik tussen de langgerekte schaduwen van torens en bomen een glimp van hem op. Ik schreeuwde zijn naam, maar in de verte keek niemand om en van dichtbij stootten mensen elkaar aan, of wezen boos naar hun voorhoofd. Zou ik mij uit de voeten moeten maken om aan hun achtervolging te ontkomen? Later zag ik het wegschietende beeld van een, naar het uiterlijk te oordelen, veeleer professorale dan professionele bedelaar, die moeilijk met zijn benen trok en een boom omarmde in plaats van mij. Geen beukenallee of steegje, maar een heuse avenue, die van de markt van Naumburg naar de Zwinger loopt, vormde tenslotte het kale decor van onze hernieuwde kennismaking. Takken en twijgen zonder blad, met verdikkingen die op knopjes wezen, konden niet inniger in elkaar verstrengeld zijn dan wij, toen onze opgekropte emoties zich ontlaadden. Hartstochtelijk omarmden wij elkaar onder de uitroep: "Waar was je nou?" Gek genoeg liet ik mij wel mijn adres ontfutselen, maar verzuimde ik opnieuw naar het zijne te vragen. Ik had op dat moment wel andere dingen aan mijn hoofd dan personalia die in een betrekkelijk klein provinciestadje als het onze weinig belang inboezemen, omdat navraag bij derden vroeg of laat garant staat voor het juiste antwoord. In Unter den Linden, met welke bomen de gelijknamige avenue aan weerskanten afgezoomd is, zetten wij ons aan een tafeltje en bestelde ik één Löwenbräu en één lauwe chocolademelk, nadat ik zo attent was geweest eerst naar Karlsbader water te informeren. De woordenzee van de ober indammend, die met sprankelende alternatieven voor het hem onbekende watertje kwam aanzetten, zei ik tegen professor Wanderer dat ik blij was aan een filosoof mijn vragen over de moraal als zodanig te kunnen stellen, naast vragen van morele aard, waarop ik het antwoord ook al schuldig moest blijven. Om hem niet dadelijk tot confronterende uitspraken te verleiden vertelde ik hem over mijn nachtelijke belevenissen met Alwine, in bedekte termen uiteraard, maar daardoor juist in hoge mate waarheidsgetrouw. Hij knikte instemmend en smakte als vanouds met zijn lippen. Eindelijk stelde ik het eigenlijke onderwerp van gesprek aan de orde.

"De moraal?" vroeg professor Wanderer. Hij fronste zijn wenkbrauwen en keek nogal bedenkelijk, waarna hij vervolgde: "De morele kant van een zaak bekommert mij minder dan de profijtelijke. Alwine wekt morellen, naar ik mag aannemen. Of wij dit jaar een rijke oogst zullen krijgen of niet, dus een vraag naar de aard, kwaliteit en hoeveelheid van haar morellen, interesseert mij meer dan uw vraag naar de zin van de moraal in het algemeen en naar de meeste hoedanigheden of attributen van goed en kwaad in het bijzonder. Wat levert al dat geleerde gepraat over de moraal op? Ik zal u zelf het antwoord geven: niets! In de moraal zit geen pit, terwijl in een morel..."

"Nu stelt u een op profijt gerichte vraag, die ten aanzien van morellen inderdaad gesteld kan worden," onderbrak ik hem. "Het onderwerp leent zich er als het ware voor, maar kan hetzelfde ook worden gezegd van de moraal? Is dat niet een onderwerp waarover een filosoof, hoe hoogstaander hij is, in termen van 'plicht' en 'opoffering' zou moeten spreken om zijn eigen handelen te verklaren, kortom, in termen die juist het tegenovergestelde van 'profijt' zijn?"

"Ik merk, dat uw geest de afgelopen drie dagen niets aan scherpte heeft ingeboet," zei professor Wanderer. "Mijn hoofd staat echter niet naar morellen of naar een minder smakelijk ethisch aftreksel daarvan. Onze hernieuwde kennismaking staat, wat mij betreft, in het teken van de vriendschap die wij voor elkaar voelen. Laat mij u over mijn vriendschap met Wagner mogen onderhouden, misschien wel niet met uw volledige instemming, maar wat kan mij dat schelen? U heeft mij zelf onvrijwillig betrokken in een ménage à trois, toen u over uw avonturen met Alwine uitweidde." Ik achtte het typerend voor onze verhouding, dat professor Wanderer over 'onderhouden' in plaats van 'vertellen' sprak. Het leek wel, of zijn manier van vertellen een bitse ondertoon moest hebben, terwijl hij degene aan wie hij iets vertelde een standje gaf. "Ik wil Alwine noch Wagner met een fâcheux troisième vergelijken," zei hij, "maar wacht eens, nu ben ik aan de beurt om mijn zegje over een ander te doen. Ach, doctor Schatten...,"-hij weet wie ik ben, hij kent mij! juichte ik inwendig-, "u verwacht de kunst van het filosoferen met vermoeiende uiteenzettingen over de moraal, ofschoon zij..., die holde Kunst in wagneriaanse zin..., het ontspannen gebabbel tussen twee vrienden nabijkomt. Ik lust nog wel een broodje Wielse ham." Ik haastte mij hem het gevraagde te laten bezorgen.

"Houdt u van Wagner, ik bedoel zijn muziek?" vroeg hij mij plotse-
ling op de man af. Er zat een korst van het knapperige broodje tussen
zijn tanden. "Nee," zei ik, "zijn muziek doet mij denken aan schuim in
plaats van een gewichtiger substantie. Als zodanig laat zij zich het
beste met de opgeklopte bovenlaag van uw chocolademelk vergelij-
ken. Zijn muziek klinkt mij te veel als trompetgeschal in de oren, zin-
loos lawaai (van een heraut die niets aankondigt), dat zelfs op ijle
hoogten niet verflauwt. Toch zou je dat laatste wel mogen verwach-
ten. Is musiceren boven de boomgrens niet een menselijke bezig-
heid...? Maar de naargeestige misthoorns waarmee de ouverture van
Tannhäuser inzet, gevolgd door polyfoon geloei van hoog tot laag en
een serie staccato klinkende trillers die extase moeten uitdrukken, la-
ten mij koeien in de Zwitserse Alpen horen. Ik kan mij slechts in vage
gelijkenissen over Wagners muziek uitlaten. Die behoefte heb ik bij
een minder literair aangelegde componist als Brahms niet. Of het nu
om *Tannhäuser* gaat, of om *Die Meistersinger von Nürnberg*, om Sieg-
frieds *Rheinfahrt* of om het *Vorspiel* én de *Liebestod* van Isolde,
steeds vaker hoor ik iets wat ik niet zou moeten horen. Ach, du mein
Lieber...,"-heimelijk genoot ik de voldoening mijn vriend in zijn te-
genwoordigheid opnieuw te tutoyeren-, "zou u wat minder luid kun-
nen smakken? De wijze waarop u uw broodje Wielse ham verorbert,
kan tot een ongewenste herhaling van de scène in het Waldcafé lei-
den. Herinnert u zich die nog?"

"Ja, natuurlijk!" zei professor Wanderer afwezig, omdat hij meer ge-
interesseerd leek in alles wat ik over Wagners muziek had opge-
merkt. "Ik deel zelfs uw mening over Wagner, al begrijp ik niet goed
wat schuim of ander licht materiaal met koeien...-het waren toch
geen pinken, hè?-, in de Zwitserse Alpen te maken heeft." Op het ge-
vaar af dat hij mij 'doctor Schattebout' zou noemen, boog ik mij ser-
viel naar hem voorover en veegde zijn mond schoon met mijn eigen
servet. "Over koeien gesproken," zei ik, "uw mond zit onder de boter.
Staat u mij toe...," maar ik wachtte zijn antwoord niet af en beroerde
opnieuw zijn mond, voordat hij mij toestemming voor wat dan ook
had kunnen geven. Gelaten liet hij mij begaan, wat mij met betrek-
king tot de muziek van Wagner op een laatste gedachte bracht.
"Waar heb ik ooit gelezen, dat het hoogste musische genot in het wil-
loos aanschouwen der dingen gelegen is? Als dat waar is, schuilt het
hoogste muzikale genot vast en zeker in het willoos aanhóren der
dingen," zei ik. "Wat die dingen zijn, doet er niet toe. Voor mijn part

zijn het levende wezens als koeien, waarover wij zo-even nog van gedachten wisselden. Het gaat mij om het woord 'willoos' in de definitie. Waarom kan ik niet 'willoos' naar de muziek van Wagner luisteren? Omdat hij de extase die het gevolg van sublieme verklankingen zou moeten zijn, zelf al in zijn muziek oproept, waardoor hij dus iets laat horen van wat in diepste wezen zijn eigen gevolg is. Het geforceerde karakter van zo'n soort extase verhindert mij Wagners muziek 'willoos' te aanhoren. Nee, ik vind Wagner geen goede componist, meneer, eerder een slechte dirigent die geen maat kan houden. Ik hoop, dat ik u niet in uw diepste gevoelens heb beledigd," voegde ik hieraan toe.

"Toen ik voor de *Bayreuther Blätter* schreef," zei professor Wanderer, "zou ik mij door uw woorden ongetwijfeld zéér beledigd hebben gevoeld. Ik cijferde mij geheel en al voor de meester weg en eiste van anderen in mijn omgeving een niet minder grote inzet ter bereiking van ons gemeenschappelijk doel: de verbreiding van Wagners muziek vanuit een door zijn vrienden,-eigenlijk leerlingen en volgelingen-, te bouwen kunsttempel in Bayreuth. Ik bedreef acquisitie voor de meester, waarmee hij minder ingenomen was, toen het Festspielhaus eindelijk kon worden ingewijd. Achteraf had hij kritiek op mij, die zich afhankelijk van 's meesters luimen richtte tegen de hoogte van de door mij ingezamelde bedragen, tegen mijn kritiek op hooggeplaatste personen als graaf Bismarck en keizer Wilhelm,-voor wie hij zich allernederigst placht uit te sloven-, en tegen mijn muzikale smaak. Dat laatste kon ik hem nog het moeilijkst vergeven. U zegt, dat de meester geen maat kan houden? Die gedachte be kroop mij voor het eerst, toen hij in mijn bijzijn zijn plannen voor een tetralogie ontvouwde. Als filoloog geeft u misschien de voorkeur aan 'tetrafonie' voor de benaming van alle opera's die Wagner in één groots verband wilde scheppen, maar zelf sprak hij nadrukkelijk van 'tetralogie': het woord was voor hem een machtiger wapen dan de toonzetting ervan! Zijn vrouw Cosima, die ik hoger acht dan welke andere vrouw ook, schoof hem bij die gelegenheid een liefst vierdelige ring aan zijn vinger. Daar was iets eigenaardigs mee aan de hand, letterlijk wel te verstaan... Neemt u mij niet kwalijk: die uitdrukking ontsnapte mij voor ik er erg in had, al vrees ik dat u haar nu juist treffend zult vinden... Het had de ring van de Nibelungen kunnen zijn, maar het was een gouden artefact dat qua compositie een overweldigender indruk op mij maakte dan het slechts uit drie delen bestaande hoofddeksel van pausen,

waarvan ik ooit een glimp had mogen opvangen in de schatkamers van het Vaticaan. Die ring is te veel van het goede, dacht ik toen. Nu zou ik zeggen: meer dan genoeg van het kwade. Ik zou trouwens wel een broodje Amerikaanse tong blieven, waarvan mevrouw Rothpletz mij enige exemplaren in Zürich heeft bezorgd.²⁶ Hier dienen ze die lekkernij met dillesaus op, niet te dik en niet te dun, zodat u straks niet wederom mijn mond hoeft af te vegeen." Ik haastte mij het gevraagde voor hem te bestellen, dat inderdaad een specialiteit van Unter den Linden bleek te zijn.

Terwijl hij zich de tong goed liet smaken, sprak professor Wanderer met afkeer van Wagners openlijk, dat wil zeggen in geschrifte en metterdaad, beleden antisemitisme. Dat deed mij deugd, wat ik hem onmiddellijk te kennen gaf. Hij keek mij grijnzend aan en schudde meewarig zijn hoofd. "Wij zouden van gedachten wisselen over de moraal en sommige morele kwesties," zei hij, met zijn rechterduimnagel een graatje als was het de korst van een knapperig broodje tussen zijn tanden wegpeuterend, "maar in plaats daarvan praat ik over mijn vroegere vriendschap met Richard Wagner. Betreurt u dat?"

"Ja," zei ik, "maar over dat andere onderwerp kunnen wij desnoods morgen of overmorgen redetwisten."

"Dan luistert u niet scherp genoeg," zei hij, "want de moraal is nu al meer dan eens om de hoek komen kijken. De manier waarop bijvoorbeeld de tong mij-, en mijn antisemitisme u-, bekomen is, had daarover uitsluitsel kunnen geven. Let u eigenlijk wel goed op?" Ik antwoordde niet, maar moest hem in mijn hart gelijk geven. Toch zei ik nijdig: "U had mij ook kunnen aansporen om bij de les te blijven. Dat zou een even schoolmeesterachtige opmerking geweest zijn en dus een professor onwaardig."

"Ik heb uw gevoeligheid op het punt van antisemitisme reeds leren kennen," vervolgde hij mijn opmerking totaal negerend, "en daarom denk ik dat de reden waarom ik deze verwerpelijke houding tegenover Joden in zo'n groot man als Richard Wagner afkeur, u niet zal bevallen."

"Wat is die reden dan?"

"Geen principiële, zoals bij u. O nee, ik keur Wagners antisemitisme af, omdat het beledigend is voor de nagedachtenis van zijn Joodse stiefvader, Ludwig Geyer, die hem als zijn eigen zoon heeft opgevoed..., wat hij misschien ook wel was. Deze vorm van antisemitisme verwerp ik dus niet om zichzelf wille, zoals u dat zou doen. O nee, ik

hef hem als het ware op een hoger plan en vuur er op grond van een categorische imperatief mijn fatsoensnormen op af: zo dient een zoon zijn vader niet te behandelen! Ik zei u al, dat spreken over Wagner hetzelfde is als spreken over de moraal. Het is misschien méér typisch joods dan christelijk om een vader te haten,-parricide komt in alle kringen voor-, maar de uiterste consequentie daarvan wordt door weinigen getrokken. Volgens één van hen, Nietzsche, is de god van de christenen dood. Dat was een Jood. Is Nietzsche daarom een antisemiet? U zult daarover geen mening hebben, want u kent hem niet: u weet niet wat die filosoof-met-de-hamer Jezus aandoet, hoe hij bij wijze van spreken de ene nagel na de andere in diens heilige vlees drijft... Ik til niet zo zwaar aan die kwestie, omdat elke morele verontwaardiging te laat komt en er dus eigenlijk niet meer toe doet, wanneer een vader zijn zoon heeft gedood. Deze vorm van omgekeerde parricide, of die nu al heeft plaatsgevonden of nog in wording is, schijnt mij zo'n laaghartige streek toe, dat wie hem levert elk recht van spreken verliest..., zeker als dat recht zou moeten leiden tot de morele zelfrechtvaardiging van betrokkene of tot een aanklacht tegen onschuldige mensen die zich, althans niet persoonlijk, in het zoveelste voorgeslacht aan de erfzonde schuldig hebben gemaakt. Godverdomme... Ik wind mij op. Houd mij vast, of ik bega een ongeluk!"

Wankelend was professor Wanderer opgestaan. Terwijl hij naar een krakkemikkig ogende pianoforte strompelde, riep hij uit: "*Heldenklage*."³¹ Met een gekwelde uitdrukking op zijn gezicht rukte hij de klep open en schoof de geborduurde stofhoes, die er ter bescherming van de toetsen op lag, als een vod terzijde. Uit de nauwelijks ontstemde tingeltangel klonk weldra een lieflijke klacht, die niets wagneriaans meer had en geen transpositie van grote gevoelens verried, maar veeleer een klein verdriet van de pianist zelf. "*Ungarische Marsch*,"³¹ kondigde hij plotseling de komst van een marcherend peloton aan, waarvan de soldaten nochtans een hoorbaar Pruisische inborst bezaten. Met wapperende haren speelde hij ook nog *Aus der Czarda*³¹ en een of andere sombere mazurka³¹. Ik was naast hem gaan staan en luisterde al die tijd heel aandachtig, waarbij een glazen spoelende ober mij niet weinig hinderde. "Die laatste twee stukken klonken à la Chopin," zei ik, "hoorde ik daar niet het bekende motief sol mi fa-re re van uw in voorvaderlijk opzicht Poolse landgenoot? En in uw mazurka klonk zijn beroemde *Wals no 1* in E grote terts door. U

speelt niet slecht, mijn waarde heer, ik bewonder zelfs uw aanslag!" Touché, dacht ik meteen, ik had touché moeten zeggen om de indruk van zijn spel te karakteriseren en zijn lichtgeraaktheid van Pruisische agressie te ontdoen. Rustig troonde ik hem mee naar onze zitplaatsen in het verder lege Unter den Linden.

"Heeft u soms heimwee naar uw Poolse vaderland?" vroeg ik hem, toen wij weer aan tafel aanschoven, "of bevalt Hongarije u toch beter? U liet uw vingers over de toetsen draven, alsof die werden achternagezeten door vurige paarden op de poesta. Er was iets kolossaal gedisciplineerds aan het vluchten, althans zo klonk het mij in de oren." Volkomen beheerst antwoordde professor Wanderer: "Mijn muziek ademt in elk geval niet een geest van onrust en prikkelbaarheid, een nerveuze haast om 100 dingen tegelijk te begrijpen, een hartstochtelijk behagen in bijna ziekelijk te noemen hooggespannen verwachtingen, of een abrupt overspringen van momenten van gevoelvolle bedaardheid naar luidruchtige violentie."²⁸ Ik begreep dat hij met deze woorden zijn algemene indrukken van Wagners muziek probeerde weer te geven, wat mij tot dankbaarheid stemde. Voordat hij zich daarover persoonlijker zou uiten, hekelde hij naar ik mij herinner nog de dubbelzinnigheid van Nietzsche, wiens *Der Fall Wagner* de titelheld van dit boek als een belangwekkend psychologisch geval voorstelt, -slecht voer voor goede psychologen-, en als een gevallen grootheid. In beide gevallen was er volgens professor Wanderer sprake van een veel te weinig negatieve karakteristiek. Wat deugde er bijvoorbeeld van Wagners eigenhandig geschreven libretti? Niets! Ordinair gewin vormde de diepere achtergrond van *Der Ring des Nibelungen*, de Wandelende Jood werd dankzij Senta onwaarschijnlijk honkvast in *Der Fliegende Holländer*, en, over parricide gesproken, Parsifal wedijverde met zijn zoon Lohengrin in lachwekkende deugdzaamheid: beiden plegen een aanslag op de zedelijkheid, de een wegens zijn onnatuurlijke kuisheid³² en de ander wegens een eenzijdig door hem ingestelde informatiestop. Parsifal, die reine dwaas, mag de graal vinden, omdat hij niet zwicht voor de verleidingskunsten van Kundry ("O, laat die kelk alsjeblieft aan mij voorbijgaan," smeekte professor Wanderer, in het midden latend of hij met 'kelk' de graal of het geslacht van Kundry bedoelde) en Lohengrin, die roemruchte verdediger van Elsa von Brabants eer, wil zich niet laten kennen, hult zich enerzijds in stilzwijgen over zijn identiteit en spreekt anderzijds een allesbehalve feestelijke banvloek over het

inwinnen van informatie³² uit. Zo steekt een zoon zijn vader naar de kroon, die voorzien van dorens een dodelijk lijden veroorzaakt. Men zou ook kunnen zeggen: zo verziekt het christendom de Germaanse godenleer, waarbinnen het zich listig heeft vertakt.

Professor Wanderer werd al minder onpersoonlijk, toen hij een voor zijn ogen gevolgd atropinekuur in verband bracht met dit dodelijk lijden en vervolgens de *Siegfried* in ons gesprek betrok. Terwijl hij een door mij geheel op eigen initiatief besteld kalfsleverpastaetje naar binnen schrokte, hoorde ik hem zeggen op een toon die mij duidelijk moest maken, dat het hem in tegenstelling tot Lohengrin geen enkele moeite zou kosten om zijn identiteit te onthullen (maar dan ontdaan van het valse pathos waarmee Richard Wagner zichzelf in zijn personages ontledigde): "In de *Siegfried* kom ik onder mijn eigen naam voor, namelijk 'Wanderer'. Daar kijkt u van op? Nou, ik ook! Er voer een schok door mij heen, toen ik mijn naam zag staan tussen die van de andere dramatis personae. Het was geen schok der herkenning, die op grond van een onder ons wijdverbreide zelfingenomenheid als aangenaam wordt ervaren. O nee, het was iets heel anders. Wat dan wel? Pronkzucht is mij vreemd; van ijdelheid houd ik mij gewoonlijk ver. Ik ben geen Thuringse boskabouter of een aan het germanendom ontsproten mythologische figuur, zoals er zovelen zijn, noch verlang ik in hun rijen te worden opgenomen. Laat mijn naamsonbekendheid zich mogen uitstrekken onder de hoogste goden en degenen die hen hier op aarde vertegenwoordigen. Bedenk wel: Richard Wagner is een komediant, ik niet! Nee, het was een 'shock', die mij bewust maakte van de min of meer onrechtmatige inwisselbaarheid van mijn persoonlijkheid. Heeft u daar nooit last van gehad, doctor Schatten? Hoeveel heldentenoren zullen zich voor mij uitgeven, dacht ik bij de eerste opvoering van de *Siegfried* in Bayreuth. Een kleine identiteitscrisis was het gevolg van dit eigenmachtig optreden van de meester... Niet geheel en al onbegrijpelijk zou ik zo denken, vindt u ook niet? Sindsdien sprak de meester mij met 'der' Wanderer aan, alsof hij mij op deze voor zijn doen subtiele manier te kennen wilde geven, dat ik mij voortaan naar het voorbeeld van een door hem verzonnen personage zou moeten gedragen. 'Der Weckrufer bin ich,'*³³ legde hij mij in de mond, maar ik zou echt niet weten waartoe

* 'Ik ben degene die oproept,'

ik anderen heb opgeroepen. 'Des Felsens Hüter'^{**33} noemde hij mij vol trots, maar ik laat mij toch zeker het protectoraat over een stelletje rotsen niet aanleunen? Ik zou allang onder hun gewicht bezweken zijn, indien ik mij niet op tijd had gerealiseerd, dat de rol van Wanderer slechts een projectie van de meester inhield. Wagner en Wanderer..., 't lijkt verdacht veel op elkaar. Wie van hen zou van duurzamer materiaal zijn vervaardigd, 'der' Wagner of 'der' Wanderer? Nou, wat denkt u? Komt zoiets er bij een projectie trouwens wel op aan? Indien het rotsen al niet lukt de eeuwen te trotseren, dat wil zeggen ongeschonden uit de strijd tegen weer en wind tevoorschijn te komen, valt hun beschermheer toch zeker niet méér te beklagen dan zij? Het interesseerde mij niet langer, wie de meester deze woorden in de mond legt: 'Mir schwanckt und schwindelt der Sinn,'^{**33} want ik had eindelijk begrepen, dat hijzélf niet goed bij zijn hoofd moest zijn.

Toen die gedachte eenmaal in mij was opgekomen, begon ik de hele *Siegfried* belachelijk te vinden. Wat voor eeuwig vrouwelijks schuilt er in hemelsnaam (of die van Wodan) in Brünnhilde, 'das wild wütende Weib'^{***33}? Zelden heb ik een onaantrekkelijkere furie, zwaarder bepantserd dan heden ten dage in een stalen korset mogelijk zou zijn, de Walkuren horen aanvuren of aanvoeren (haar brandende bronst doet het verschil daartussen vrijwel teniet). Daarmee vergeleken is onze Alwinchen (ja, kijkt u maar niet zo verrast, want ik bedoel inderdaad de liefvallige dienstbode die u navraag naar mij heeft laten doen) een luchtspiegeling, Ariël versus Brünnhilde, een lichtgewicht tegenover een log gevaarte, men kan ook zeggen: een hondje tegenover een bakbeest. Nee, de bedenker van al dit fraais deugde niet en dan zwijg ik nog maar over de vele inhoudelijke herhalingen in de *Siegfried*, waartegen u als filoloog misschien nog wel meer bezwaren zult aanvoeren dan ik:

Eile dich, Mime,
Mühe dich rasch!^{***33}

* 'Beschermheer van het rotsgesteente'

** 'Ik raak totaal de kluts kwijt,'

*** 'de wild razende vrouw'

**** Haast je, Mime,
Maak toch vlug voort!

en over de letterlijke reprises:

Denn heute noch, schwör ich,
will ich das Schwert;
die Waffe gewinn ich noch heut!*

soms in combinatie voorkomend met een dom navraagje van Mime:

Was willst du noch heut mit dem Schwert? **³³

Met deze onnozele hals moest het wel slecht aflopen. Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zw..., pardon, door hetzelfde-wapentuig-dat-hij-eerder-ter-hand-heeft-genomen vergaan. Maar dat geldt blijkbaar niet voor Siegfried. Daar heb je weer één van die verrukkelijke inconsequenties van de meester, zullen we maar zeggen!"

Het cynisme droop van zijn woorden af, die ik hier en daar misschien niet letterlijk heb weergegeven, maar voor het waarheidsgehalte waarvan ik volledig instaat. Er klonk de teleurstelling van een leerling in door, wiens streven naar volmaaktheid was mislukt door toedoen van zijn eigen geliefde leermeester. Hij had hem te dicht op de vingers mogen kijken bij de voorbereiding van kostelijk voedsel, dat onder diens handen werd opgediend als niet meer dan een lekker kostje. Terwijl wij ons te goed deden aan een gebakken forel uit de Saale, die dwars door Naumburg stroomt, dreven wij de vergelijking tussen wagneriaanse opera's en mislukte culinaire hoogstandjes op de spits. "Ik heb mij aan Wagner overeten," verklaarde professor Wanderer met beide handen, nu eens genoeglijk dan weer klagelijk, over zijn buik wrijvend. En ik...? Hoe reageerde ik op wat de verveeld dienstdoende ober ons voorzette? Ik sprak onder verwijzing naar theatrale effecten en degelijke (zij het niet van deeg vervaardigde) etenswaren over klapstuk en hutspot, Gesamtkunstwerke, al of niet integraal met een christelijk sausje overgoten en in een voor mijn part heilige graal opgediend. Ons gesprek was dus minder een monoloog dan ik tot nu toe heb laten blijken. Weliswaar bleef mijn bijdrage aan onze conver-

* Want vandaag nog, zweer ik,
wil ik het zwaard;
dat wapen krijg ik vandaag nog!

** Wat wil jij vandaag nog met het zwaard?

satie enigszins beperkt, maar zij was er niet minder om. Wat ik hier niet vermeld heb, is in mijn ogen het vermelden niet waard geweest, hetzij omdat het slechts een herhaling vormde van wat door één van ons al eerder was opgemerkt, hetzij omdat het (hoe verrassend ook) teruggreep op een voordien al aan de orde gesteld vraagstuk. Om niet van zelfcensuur verdacht te worden geef ik hiervan een klein voorbeeld: de hersenspingsels van mijn vriend over het eeuwige vrouwelijke lokten een bespiegeling over het vergankelijk mannelijke uit, waartoe hij opnieuw de figuur van Parsifal aan een nader onderzoek onderwierp. Als een variant van een eerder door hem verkondigde stelling betoogde hij, dat wie kuisheid preekt openlijk ophitst tot tegennatuurlijkheid.³⁰ "Nee," verbeterde ik hem verontwaardigd, "ik heb u die onzin wel vaker horen beweren en u telkens in gedachten verbeterd. Tegennatuurlijkheid? Onnatuurlijkheid zult u bedoelen! Parsifal is toch niet tegen Kundry's verleidingskunsten opgewassen, omdat hij diep in zijn hart (maar nu noem ik een lichaamsdeel dat er het minst toe doet) de voorkeur geeft aan geslachtelijke omgang met mannen? Of met zichzelf? Hoewel ik daar liever niet over spreek, kan ik mij voorstellen, dat de onchristelijke geweldenaar 'Wotan' in uw visie rijmt op 'Onan', al zou ik hier vrouwelijk rijm prefereren, dus 'Wotan' bijvoorbeeld laten rijmen op 'rotan', en 'Onan'...op niets natuurlijk. Die Germaanse oppergod kan ons, Nietzsches zweepje indachtig, nog verstedelend doen staan door met zijn van rotan vervaardigde gesel de hele wereld te tuchtigen. Wat heeft onanie trouwens met Richard Wagner te maken? Probeert u voor Parsifal een antiheld te construeren? Een man die in zijn eentje slippertjes maakt en zijn zaad op de verkeerde plek deponeert? Op rotsgrond, waarvan hij als mislukte varkenshoeder wel alles zal afweten? 'Des Felsens Hüter' op zijn retour? Ik vraag u nogmaals: welk maniakaal verband bestaat er tussen een dergelijke antiheld en Richard Wagner?" Ik voelde mij steeds ongemakkelijker worden onder zijn blikken en dacht er hard over onze zitting op te heffen. Morgen konden wij op een andere plaats over een ander onderwerp spreken. "Meer dan u denkt," zei mijn vriend somber voor zich uitstarend, maar het geschikte ogenblik is nog niet aangebroken om u daarover in te lichten. Wat schuilt er anders een lyrische boosheid in u. Ik schrik er gewoon van... U vroeg, wanneer ik definitief heb gebroken met de meester? Dat was toen hij mij de partituur van de *Parsifal* toezond, met een herderlijk schrijven, dat hij had ondertekend in zijn hoedanigheid van ouderling of kerken-

raadslid." Wat houdt mijn vriend er een omslachtige methode van redeneren op na,-dacht ik intussen-, om een seksueel taboe niet te hoeven doorbreken: op een vraag die ik hem herhaaldelijk gesteld heb, weigert hij mij antwoord te geven en uit zichzelf geeft hij antwoord op een nooit eerder door mij gestelde vraag!

In de schemering van Unter den Linden leek het onderwerp Richard Wagner toen voorgoed afgedaan. Slechts indirect kwam mijn vriend er nog een keer op terug: "Nu heb ik een componist ontdekt..., nog beter dan Wagner." Achter een oranjebittertje gezeten, begreep ik maar al te goed, wat hij bedoelde. Geen tirade van wie ook kon hem zijn eerste en enige grote liefde doen vergeten, die hij uit gekwetste eigenliefde pas echt naar waarde had leren schatten. In Tribschen noch in Huize Wahnfried, waar de meester als een vorst resideerde, waren de composities van mijn vriend ooit onderwerp van gesprek geweest. Wagner sloofde zich voor koningen, Bismarck en de keizer uit, in die volgorde van belangrijkheid, maar aan de composities van mijn vriend verspilde hij geen woord. In zijn huizen werd een norm gesteld, waaraan anderen ook dán nog moesten voldoen, als zij voor hem op de vlucht waren geslagen. Handenwringend placht hij het verlies van hun gezelschap te boven te komen, zijn rembrandtieke baret verfrommelend als een stukje bordpapier. Weer had Fafnir een transformatie ondergaan. Weer was een reus een kartonnen draak gebleken, die niet eens vuur kon spuwen. Maar ik had geen zin mij nog meer in Wagners problemen te verdiepen, veeleer trok ik mij het lot van zijn slachtoffers aan. Degenen die hem meden als de pest, moesten zich in de vriendschap behelpen met een ander, voor wie zij hun plaatsvervangende schaamte over de vlucht en alles wat daaraan voorafgegaan was, zo positief mogelijk trachtten om te buigen. Was ik zo'n ander, of... "Hoe heet die componist, over wie u zojuist sprak?" vroeg ik belangstellend om mijn vriend niet op stang te jagen. "Köselitz..., Heinrich Köselitz," kreeg ik ten antwoord. "Nooit van gehoord," zei ik korzelig, alsof het om de kleine pincher Koss ging. "Toch is onze vriend Köselitz een musicus van de eerste rang," zei mijn vriend, langzaam maar zeker in vervoering rakend, "en bezit zijn werk een nieuwe en geheel eigen schoonheid, waarin niemand van de levende componisten hem evenaart. Ook Wagner niet, die helaas te vroeg van ons is heengegaan. Hoe opgewekt klinkt de muziek van deze nieuw opgestane meester, hoe lieflijk en innig, met een grote boog van gevoelens, variërend van ongecompliceerde blijdschap tot on-

schuldige verhevenheid; daarbij paart hij technische volmaaktheid aan fijnzinnigheid en stelt hij de allerhoogste eisen aan zichzelf, welk amalgaam van in noten omgezette gevoelens mij in deze grove en weerzinwekkende eeuw onuitsprekelijk verfrissend dunkt."²⁶

"Jaja," zei ik, "dat zal wel. Galmend amalgaam zegt u? Indien zijn muzikale inventiviteit uw verbale begaafdheid evenaart, zou ik graag een deuntje van hem willen horen. Maar voorshands breng ik zijn naam in verband met iets listigs en boosaardigs,-hij heet toch niet Böselitz?-, of is het mijn eigen slechte inborst, die mij op zo'n gedachte brengt? U maakt mij niet wijs, mon cher,"-het gewoonlijk daarop volgende 'ami' liet ik expres achterwege-, "dat er een muzikaal genie van die naam onder ons verkeert. Heb ik gelijk, dan reduceert dat vrijwel alles wat u over hem opmerkt tot beuzelpraatjes, hovaardig gekeuvel, waarvoor geen dirigent van naam warm loopt. De opera's van Heinrich Köselitz zullen nergens worden opgevoerd, vrees ik. Past u maar op, dat uw bewondering voor zo'n obscure figuur niet terugslaat op uzelf. Schrijvers en componisten hebben veel met elkaar gemeen wat koestering verdient, maar in uw geval wel eens nadelig zou kunnen uitpakken. Bent u niet bang voor een aantasting van uw stilistisch vernuft?"

"Nee," zei mijn vriend, "dankzij mijn stilistisch vernuft heb ik Luther en Goethe allang het nakijken gegeven,-ik zou hier ook zonder hun namen te noemen, om uw bewondering voor Goethe geen geweld aan te doen, de stelling durven te pomen, dat ik de Duitse taal als geen ander heb verlevendigd-, en op grond van datzelfde vernuft beschouwt men mij, terecht, als het muzikale geweten van mijn tijd. Ik hoef Hans von Bülow maar een briefje te schrijven, of mijn verzoek om *Der Löwe von Venedig* van Heinrich Köselitz op te voeren zal hij zeker inwilligen. Ach, mijn genialiteit verlaat mij nooit. Die zit zo diep in mij verankerd, dat ik haar niet zou willen vergelijken met zoiets eenmaligs en minder duurzaam als de avontuurlijke tocht die ik in mijn jeugd heb gemaakt. Te paard besteeg ik toen de Drachenfels..., dát doe ik nooit meer. Genie en doodsangst verdragen elkaar niet."

Ik ergerde mij aan zijn grootspraak, die eindigde met een aforistische wijsheid, dacht erover definitief op te stappen en wenkte de ober om af te rekenen. Terwijl ik nu pas de omfloerste entourage van Unter den Linden goed in mij opnam,-hertenkoppen uit de muur zag hangen omgeven door bloederige jachttafereelen-, kabbelde ons gesprek als de Saale voort. Ik hoorde mijn vriend verklaren, dat de in-

tensiteit van zijn gevoelens hem vaak liet lachen en huiveren tegelijk: "Ik verkeer dan in een opgewonden staat, die mij verhindert mijn kamer te verlaten." Hier verzuimde ik opnieuw naar zijn adres te vragen, hoewel de gelegenheid daarvoor zich niet passender had kunnen aandienen. "Mijn ogen zijn dan ontstoken. Weet u, hoe dat komt? Tijdens mijn wandelingen huil ik hete tranen, niet van verdriet maar van vreugde, het jubelt in mij, diep vanuit mijn ingewanden stijgt een leeuwerik naar mijn keel, ik zing en praat onzin, vervuld van nieuwe inzichten, die ik vrees met anderen te moeten delen. Maar voor u ben ik niet bang, hoor, want in u zal ik de hele mensheid versted doen staan..."²⁶

"Gaat er dan helemaal niets zuiverends van dat brakke goedje...uw tranen bedoel ik...uit, waardoor u zich een levensgevaarlijke atropinekuur kunt besparen?" vroeg ik zonder naar zijn antwoord te luisteren. Met een vaatdoek slordig om zijn linkerschouder gehangen, stond de ober intussen geduldig naast mij te wachten. Ik rekende een relatief hoog bedrag voor alle genoten consumpties af en gaf hem een geringe fooi voor niet of nauwelijks bewezen diensten. "Waarom spoelt u uw traanklieren niet met Karlsbader water door?" vroeg ik mijn vriend. De ober maakte een veelzeggend gebaar naar zijn voorhoofd, waarvan ik mij afvroeg of dat op zijn fooienpot betrekking had of op mijn sarcastisch bedoelde opmerking. Moeizaam richtte mijn vriend zich op, een zichtbaar oude man, die ik even later in zijn overjas hielp. Wij stonden op het punt Unter den Linden te verlaten, toen de ober vanuit het niets opdoemde. In zijn handen droeg hij de stofhoes van de pianoforte, die hij losjes als een foulard om de hals van mijn vriend wikkelde. Overdreven bezorgd haalde hij een pluisje op diens overjas weg, dat er volgens mij nooit had gezeten. "Wie is er nu gek?" vroeg ik hardop. "Een ober, die zijn plaats achter de tapkast vergeet uit woede over een te lage fooi, of ik, die thans een keizerlijk pensioen geniet (waarmee ik moet woekeren zonder er overigens als een woekeraar mee om te gaan) en vroeger in heel Europa vorstencongressen organiseerde ter wille van de vrede?" Soms voel ik mij groepen om de volle waarheid als gesnoef in de oren te laten klinken. Ik rukte de stofhoes los en liet die voor de voeten van de verbaasde ober neervallen. Hij boog niet gediensstig voor mij, maar greep instinctief naar de stofhoes om die vervolgens met de grootst mogelijke tegenzin van de vloer op te rapen. Ik zag, hoe de vaatdoek langzaam van zijn linkerschouder gleeed, en bukte op mijn beurt om hem

bij het oprapen daarvan behulpzaam te zijn. Mijn vriend fronste zijn borstelige wenkbrauwen. Hij scheen mijn handelwijze af te keuren, maar ik dacht over dit soort dingen (stofhoezen en vaatdoeken) nu eenmaal anders dan hij. Waarom zou er vanuit het kleine Naumburg geen krachtige impuls voor de vrede in Europa kunnen uitgaan? Begint elke oorlog niet met een verstoring van de lieve vrede? Wie het kleine niet eert, toont zich niet alleen het grote niet waardig, zoals een bekend spreekwoord zegt, maar speelt ook met mensenlevens. Zo denk ik er tenminste over.

Onder het licht van een gaslantaarn omarmde ik mijn vriend, die plotseling weer professor Wanderer was geworden. Niet zijn herwonnen autoriteit was hier debet aan, evenmin mijn van diep ontzag vervulde houding tegenover een hulpbehoevende man: wist hij zich niet dapper in het leven staande te houden? Professor Wanderer was in mijn ogen ontzagwekkend noch hulpbehoevend, eerder deerniswekkend vanwege een deel van zijn gedachtegoed. Op zijn wankele benen leek hij een dronkaard, maar wel een dronkaard met de blik van een ziener. Nee, zijn professe (of liever gezegd: het beroepsmatige karakter van zijn persoonlijkheid) kwam eigenlijk even vlug om de hoek kijken, als onze vriendschap daarachter was verdwenen. Voordat wij afscheid van elkaar namen, hadden wij ons al van elkaar verwijderd. In het portaal van Unter den Linden zette ik een fatale stap in de richting van de fraai bewerkte smeedijzeren deur, of had de man die ik zo-even nog mijn vriend noemde mijn steun niet langer nodig? Dacht hij elders tegenwicht te kunnen vinden voor zijn zwabberende ledematen? Begreep hij niet, dat er meer dan een ijzeren rolstang voor nodig is om zich in de vijandige buitenwereld staande te houden? De teleurstelling over zoveel onbegrip moet op mijn gezicht af te lezen zijn geweest, -dat typerend voor een filoloog boekdelen spreekt-, want om er de moed in te houden zong hij plotseling uit volle borst: "Adé, ich muss nun gehen!"*²⁶

Ik had weinig vertrouwen in die door hem luid aangekondigde onderneming, maar hij blaakte van zelfvertrouwen. De wereld lag aan zijn voeten, dus waarom zou hij het op een lopen zetten? Het 'nun' in de eerste regel van zijn liedje vergde kennelijk uitstel, sloeg op een motorische handeling die hij pas 'straks' zou hoeven te verrichten. Zijn gedrag vertoonde dezelfde tegenstrijdigheid, als ik in zijn muzika-

* "Adieu, ik moet nu gaan!"

le voordracht meende te bespeuren. Gaan strijdlust en lichamelijke onbeholpenheid ooit goed samen? Hoewel hij zich fel tegen patriotisme kantte, klonk alles wat hij zong mij als een Duitse variant van de Marseillaise in de oren, en inderdaad bekende hij het lied in 1870 te hebben gecomponeerd. In het vuur van de strijd had hij het destijds aan...Richard Wagner toegezonden, voordat hijzelf een vreselijke ontdekking deed: dit meerstemmig voor mannen- en vrouwenkoor gecomponeerde strijdlied bleek volkomen ongeschikt voor mannenstemmen te zijn, waarvan het bereik niet hoog genoeg is om hen de partij voor tenoren en niet laag genoeg om hen die voor bassen te laten zingen. "U heeft gelijk, doctor Schatten," zei professor Wanderer, terwijl hij stil bleef staan en mij plotseling een hand gaf. Ik begreep, dat hij ondanks dit intieme gebaar nog geen afscheid van mij wilde nemen. "U heeft mij vandaag de beperktheid van mijn eigen muzikale kwaliteiten doen inzien, waarvoor ik u dankbaar behoor te zijn. Het kost mij meer moeite dan ik zou willen toegeven, maar het moet toch gezegd worden: ik ben u dankbaar! However..., zoals de gemene lui in Baltimore zeggen, daarmee is lang niet alles gezegd. U heeft mij inzicht in mijn eigen situatie gegeven, -ik zal u hetzelfde teruggeven. U houdt zich voor een verlichte geest op seksueel gebied, maar bent u dat eigenlijk wel? Getuigen uw wilde fantasieën en zogenaamd 'vrijmoedige' bedenkingen niet van het tegendeel? Beangstigt de lichamelijke kant van de liefde, -het duistere lichaam versus de verlichte geest, nietwaar-, u niet zo hevig, dat u weigert met mij van gedachten te wisselen over uw seksuele praxis?"

"Vindt u dat dan een geschikt onderwerp van gesprek om onder het licht van een Naumburgse gaslantaarn te bespreken?" vroeg ik hem. "Ja," zei hij op gedempte toon, "indien u er zelfs onder het schijnsel van een schemerlamp niet toe komt opening van zaken te geven... Wat ik tot mijn schade en schande geleerd heb, kan ook u tot voordeel strekken. In strijd met de heersende moraal is elke vorm van eigenliefde die niet in narcisme ontaardt, volgens mij geen kwaad maar juist een groot goed: het tast de zelfstandigheid van onze sekse niet aan, het voorkomt geslachtsziektes (waarvan ik denk er zelf een te hebben opgelopen in Heidelberg), het laat de natuurlijke gehechtheid van mannen aan vrouwen niet in nodeloze of ongewenste intimiteit omslaan, en het is een zichtbaar teken van de werkzaamheid der natuurlijke evolutie. Is de spontane eruptie van een vulkaan in moreel opzicht verwerpelij, afgezien van haar te beïnvloeden gevolgen voor mens, dier en plant? Ik zou denken van niet.

Wat wordt afgeschilderd als het kwaad der knapen, zou onderhevig aan een radicale omslag van alle waarden moeten zijn. Het bedrijven daarvan is, ook op hoge leeftijd, nog zeer de moeite waard. Zelf was ik zo gevoelig op dit punt..., dat het de eigenlijke oorzaak van mijn breuk met Wagner betekende. Ik heb niets tegen zijn muziek, die de menselijke geest after all aangenaam verdooft, maar wel tegen zijn vergaande bemoezucht. Had hij zich op zowel musisch als fysiologisch gebied uitsluitend met de anesthesie beziggehouden, dan waren er nooit moeilijkheden tussen ons gerezen. Wat kan hem er toch toe hebben aangezet, achter mijn rug om, een briefje naar een zekere dokter Eiser te schrijven, waarin hij mijn talrijke kwalen eerst aan onanie weet, en later nota bene aan pederastie?²⁶ Waarom misbruikte hij mijn vertrouwen door mij, die volkomen onwetend was van zijn demarches, naar een vertrouwensarts te sturen en mij op mijn seksuele voorkeuren te laten onderzoeken? Zoiets doet een gentleman niet en een vaderlijke vriend al helemaal niet. Hoe minder ik mij schaam over mijn eigen doen en laten, des te meer schaam ik mij voor mijn vaderlijke vriend. Ik zei u toch al, dat spreken over Wagner hetzelfde is als spreken over de moraal. Weet u wat het slechtste is, wat ik in mijn leven gedaan heb?" Ik had niet het lef om hem te onderbreken, hoewel hij zwaar tegen mij aanleunde en ik hem nauwelijks overeind kon houden. "Het slechtste wat ik ooit had kunnen doen, is tevens het allerdomste. Domheid is in tegenstelling met onwetendheid een ondeugd, zoals u weet." Nee, dacht ik in stilte, onwetendheid is de tijdelijke staat waarin iemand verkeert, die, als hij dom is, permanent een amoreel gebrek aan verstand demonstreert. "Ik heb dus in dubbel opzicht gezondigd, toen ik op verzoek van Wagner in Bazel ondergoed voor hem kocht en, nadat ik mij naar behoren had gekweten van mijn taak, *hem nota bene schriftelijk bedankte voor die eer.*" Het bovenstaand gecursiveerde gedeelte van zijn woorden sprak professor Wanderer met de grootst mogelijke nadruk uit. Bijna jammerend vervolgde hij zijn relaas, waarnaar ik al niet meer luisterde in beslag als ik werd genomen door de wetten van de zwaartekracht.

Wanhopig keek ik om mij heen, of er iets was wat tegenwicht kon bieden aan de grote druk die op mij werd uitgeoefend. Binnen de kortste keren verstrengelden onze lichamen zich om de gietijzeren paal van de gaslantaarn, zoals wilde wijnranken om een thyrsusstaf kruipen. In welk bizar nachtelijk tafereel was ik terechtgekomen? Zou er een nocturne van Chopin bestaan, waarin de stilte van de nacht hoorbaar wordt in combinatie met stadse en arcadische geluiden? Of compromitteerde ik mij door nog langer deel te nemen aan zulke

nocturnalia, waarvan het einde zoek was? Hoelang ik mij in slaap liet sussen door soortgelijk vage overwegingen, weet ik niet, maar ik voelde in mij krachten aan het werk, die een zwakke afspiegeling van de unio mystica moesten vormen. Professor Wanderer en ik omknelden elkaar, alsof ons leven ervan afhing, zonder enig besef van tijd, met de gaslantaarn als bindend element in ons midden. Goddelijk was onze drie-eenheid zeker niet, maar eeuwig leek zij wel te duren. "Goed dat ik u zie," hoorde ik plotseling een stem klinken. Ik meende, dat de ober van Unter den Linden onze verrichtingen vanachter een raam had gadegeslagen en ons, uit bezorgdheid over wat er dichtbij hem op de stoep gebeurde, uit onze benarde positie wilde bevrijden. Het was echter de stem van de heer Tittel, onze commensaal, door mijn moeder wegens de geringe hoogte van mijn keizerlijk pensioen in huis genomen. "Ach, Tittel, ben jij het?" vroeg ik tevergeefs in het duister starend naar een bekend gezicht. "Kun je mij naar huis brengen? Ik sta zo wankel op mijn benen, dat ik mij heb moeten vastklampen aan deze gaslantaarn. Het wordt tijd, beste kerel, dat jij een einde aan mijn dwaze eenmansactie maakt." Ik was nog niet uitgesproken, of ik hoorde iemand met een andere stem zeggen: "Morgenochtend, om elf uur bij de Geschwister von Hündisch!" Dat was de stem van professor Wanderer, die kennelijk haast had en zonder fatsoenlijk afscheid van mij te nemen in het duister verdween.

Tittel nam mij in een soort familiale houdgreep, die ik de samoerai op Japanse pentekeningen wel heb zien toepassen op nietsvermoedende geisha's. Na mij zo lang te hebben uitgesloofd voor professor Wanderer, liet ik mij de ondersteuning door een ander graag welgevallen. Dwars door Naumburg, waarvan ik het stratenplan wel nooit uit mijn hoofd zal kennen, bracht hij mij naar ons huis Am Weingarten no 18. Mijn moeder wachtte ons dodelijk ongerust op: ik lees al haar gevoelens op haar ovaalvormige gezicht af en zag onmiddellijk welke uitdrukking het ditmaal vertoonde. "Waar bleef je nou toch, Fritz?" vroeg ze mij aan een stuk door. Aan haar stem kon ik horen, dat haar ongerustheid langzaam overging in opluchting: ik wás er tenminste. "Alwine en ik hebben met het avondeten gewacht tot negen uur. Daarna heb ik meneer Tittel gevraagd om jou te gaan zoeken." Dat ze mij Fritz in plaats van Wilhelm noemde, schreef ik aan haar hoge ouderdom toe. Ook kon de verwarring waaraan ze tijdens mijn afwezigheid kennelijk ten prooi gevallen was, de functie van haar hersenen hebben aangetast. Terwijl ik onze commensaal een

knipoogje gaf, zei ik: "Meneer Jota heeft zich uitstekend van zijn opdracht gekweten, moeder. Overigens heb ik al warm gegeten in Unter den Linden. 't Heeft mij buitengewoon goed gesmaakt!" De bezorgde blik die mijn moeder op mijn steun en toeverlaat wierp, ontging mij niet. "Wind je maar niet op, jongen!" zei ze zachtjes, meneer Tittel..., eh...Jota heeft jou naar ons huis gebracht, hij wil jou vast ook wel even naar boven brengen."

Het zou geschieden naar haar woord, onze commensaal bracht mij inderdaad naar mijn en suite gelegen studeer- en slaapkamer op de tweede verdieping, waar even later ook Alwine verscheen om blijk te geven van roerende zorg. Nooit zal ik begrijpen wat een vrouw daaronder precies verstaat, maar onze Alwine verschikte zit- en slaapkussens, alsof haar leven ervan afhing, verschoof stoelen en verschoonde lakens, opende of sloot een dakvenster en babbelde intussen zo opgewekt over wat ze de afgelopen dag had meegemaakt, dat ik er hoofdpijn van kreeg. Toen ik er eindelijk een woord tussen kon krijgen, zei ik: "Luister, Alwinchen, ik heb professor Wanderer vandaag gesproken... Je hoeft niet meer te informeren naar zijn adres. Hij heeft het mij zelf gegeven, maar daar wil ik het nu niet over hebben. Ik heb een nieuwe opdracht voor jou. Er is haast mee gemoeid, dus hoe eerder je mij kunt vertellen waar de Geschwister von Hündisch in Naumburg wonen, des te beter! Ik wil jou vanavond geen last meer bezorgen, daarvoor is het al veel te laat, maar morgenvroeg zou je op de jou inmiddels gebruikelijke wijze informatie voor mij kunnen inwinnen." Tot mijn stomme verbazing zei Alwine, dat ze zo'n omslachtige procedure helemaal niet hóéfde te volgen, want dat ze uit haar hoofd wel wist, waar de beide broers en enige zus von Hündisch woonden. Ze noemde mij het adres van deze familie, wier specialiteit bestond in het drijven van een fotozaak. Eigenlijk heetten zij anders dan de naam waaronder zij in Naumburg bekend zijn geworden: Mayer of Süßmayer, dat is mij ontschoten. Hun bijnaam dankten zij in elk geval aan de topattractie in hun achter de winkel gelegen atelier, een hondenkar, die bij gebrek aan een bokkenwagen het eerder artificiële dan schilderachtige decor van al hun fotografische studies en portretten vormde. In plaats van een echte bok liep er een in verhouding veel te kleine trekhond voor of onder de kar, wat de spotlust van de gegoede burgerij had opgewekt. Ter wille van een geslaagde foto was men echter bereid dit inconveniënt voor lief te nemen, waarvoor men zich achteraf op de familie wreekte door haar afzon-

derlijke leden hun ware naam te onthouden. Alwine vertelde mij deze en nog veel meer bijzonderheden, zodat mijn hoofdpijn langzaam overging in cephalalgische paroxismen. De hevigheid daarvan maakte een onredelijk mens van mij. Hardhandig zette ik de veroorzaakster van dit grof zinnelijke leed mijn kamer uit, maar al stribbelde ze ook tegen,-handtastelijk werd ik dit keer niet. Een half uur later liet ik mij gewillig door haar uit- en aankleden voor de nacht. Zelfs geen seconde dacht ik aan professor Wanderer, toen ik uitgeput in slaap viel.

De volgende dag haastte ik mij naar de Geschwister von Hündisch, in wier lege winkel ik tegen elven arriveerde. Er werd mij verzocht naar achteren te gaan, waar de proefopstelling al in gereedheid was gebracht. Hun fotozaak zou aan de voorzijde een winkel in galanterieën worden, naar één van de hondse wezens achter de toonbank mij vertrouwelijk meedeelde. Trots op de Franse sfeer van hun nieuwe winkel, vroeg hij mij voor welk artikel ik eventueel belangstelling zou koesteren. Op die vraag wist ik zo gauw geen antwoord te verzinnen. "Boekensteunen," zei ik toen maar om van het gezeur af te zijn. Op weg naar achteren bedacht ik, dat deze toch weinig modieuze 'galanterie' degelijker was dan uit de oppervlakkige benaming voor een snuisterij kon worden afgeleid. 'Bibelot' was eigenlijk een beter woord, omdat het in etymologisch opzicht reeds naar een (weliswaar klein) boek verwees. Of zou 'bibelot' niets te maken hebben met het verkleinwoord van het boek der boeken, maar een innige relatie onderhouden met het Franse woord voor iets moois? Sloeg dat woord op de gestotterde schoonheid van twee boekensteunen? Door zulke taalkundige besognes danig in beslag genomen, vond ik de uitdrukking 'naar achteren gaan' ineens ook al niet een juiste weergave van wat hier de bedoeling scheen. Des te meer verheugde ik mij op de betoverende indruk, die ik van het atelier zou krijgen. Het felle licht van ontbrandend magnesiumpoeder maakt van de fotograaf een soort tovenaarsleerling, die, allerm minst zeker van het eindresultaat, zijn gezicht onder een grote schaamlap verborgen houdt. "Bent u de houtdraaijer Oldag, Gudenauer Gasse 518 in Bonn?" vroeg professor Wanderer mij, toen ik het atelier eindelijk betrad. Warm schudde hij mij de hand. "Ja, hoor," zei ik hartelijk om mijn ongenoegen niet te laten blijken. Mijn hoofd stond naar heel andere dingen dan ik hem hoorde zeggen.

Voor een uitgevouwen rol papier bevond zich een houten bruggetje, waarvan de knoesten onnatuurlijk bruin waren geschilderd. Tegen

een witte achtergrond stak alles wat kleur had des te scherper af. Het vermoeden van een grote watervlakte werd gewekt door golvend materiaal dat over een paar katrollen heen was getrokken om in eindeloze verstarring beweging te kunnen suggereren. Een enkele snaakse vis stak zijn kop boven het water uit, dat hij hevig geschrokken van wat hij daar zag, zo vlug mogelijk weer als zijn natuurlijk domein in bezit wenste te nemen. Moerassen, venen en weilanden bevolkten slechts enkele vierkante meters zeildoek, dat vanuit een bepaald perspectief de verte voorstelde, hoog- en laagland samengeperst in een onmogelijk panorama: een parodie op wat de decorbouwers van het Festspielhaus in Bayreuth tot stand hadden gebracht. Op het houten bruggetje was plaats voor een in verhouding veel te kleine hondenkar, die werd getrokken door een grote herdershond. Met één been staande in de laadbak hield professor Wanderer de hond tegen, die klaaglijk jankte en af en toe aan zijn leidsels rukte om het gebrek aan actie te compenseren. "Ik meende dat de Geschwister von Hündisch de kar lieten trekken door een klein hondje," merkte ik verbaasd op. "Wilt u door een lid van deze legendarische familie een portret van ons beiden laten maken? Dan moet ik u helaas teleurstellen. Ik bedank voor die eer. Als ik een denkbeeldige lijn trek van het statief naar de hondenkar, prijkt uw hoofd als een chthonisch gezwel boven de Zugspitze, of hoe die berg op de achtergrond ook heten mag. U staat voor gek, mijn waarde heer, ik ga niet naast u staan." "Vertrouw op mij!" riep professor Wanderer uit, "ik heb er heus een zuivere bedoeling mee. Achteraf zal u wel duidelijk worden welke... Morgen zal ik u in ruil voor wat ik heden van u vraag onderrichten over de moraal, die u blijkbaar hoger zit dan de Zugspitze. Gun mij alstublieft dit ogenblik van ultieme triomf over...Wagner." Nauwelijks had hij de naam van zijn eens diep vereerde leermeester (in tegenstelling met de woorden die daaraan voorafgingen) fluisterend uitgesproken, of één van de onherkenbaar vermomde Geschwister von Hündisch betrad het atelier. Gehuld in een blauw geruite kiel maakte hij, behalve een artistieke, vooral een bedrijvige indruk, stelde mij op de kennelijk door professor Wanderer van tevoren afgesproken plaats naast hem op, -wat ik, omdat hij mij daarom smeekte, nog toeliet ook-, en kroop achter zijn statief zoals een schilder achter zijn ezel. Op vier uitgeschoven spinnenpoten stond er tegenover ons een rechthoekige camera, waarin hij één voor één glazen platen schoof. Het knarsende geluid waarmee deze handeling gepaard ging,

gaf professor Wanderer de gelegenheid mij te waarschuwen: "Dit hondsvot, dat dadelijk onder een lappendeken verdwijnen zal, heet niet echt von Hündisch. Dat weet u toch? Bespaar u en mij een pijnlijke vergissing!" Daarna werd er een reeks foto's van ons genomen, waarvoor wij langer moesten poseren dan ik had verwacht. Ook na elke ontploffing van het magnesiumpoeder mochten wij ons niet bewegen, in welke opzet van één der onherkenbaar vermomde Geschwister von Hündisch de herdershond nog het minst slaagde. De indringende geluids- en lichteffecten bezorgden het dier telkens weer een doodsschrik. Alleen doordat professor Wanderer hem regelmatig bijvoerde, leverworst voor de neus wierp en snippers van een ossenschenkel rondstrooide, sloegen wij niet gezamenlijk op hol. Het dier behoorde hem op een of andere manier toe, wat mij bleek uit diens vochtige oogopslag en kwijlende bek. Ja, de combinatie van appetijt en dankbaarheid veronderstelde een onmiskenbaar hechte band tussen deze baas en zijn herdershond!

"Is dit nu de kleine pincher Koss?" vroeg ik hem spottend na afloop van de sessie, die wij nochtans staande in het atelier hadden doorgebracht. Professor Wanderer was mij rekenschap verschuldigd en ik vond, dat hij mij die nu maar eens moest geven. "Nee," zei hij, "Koss was de lievelingshond van Richard Wagner. Volgende week stuur ik Cosima een Ansichtkaart uit Naumburg. Zo'n modern ding..., -zo'n 'Ding an sich' zou u ongetwijfeld zeggen-, is een echte 'specialité de la maison', één van de vele spectaculaire aanbiedingen van de Geschwister von Hündisch. Daar grossieren zulke kleinburgers in." Sombor staarde hij voor zich uit, alsof hij niet geloofde in wereldwonderen van dit rechthoekige formaat. Vervolgens legde hij mij uit, wat precies de bedoeling was: nadat hij de foto's in een chemisch bad had laten ontwikkelen, zou er op de voorkant in witte letters 'Groeten uit Naumburg' worden gedrukt. Op de achterkant van de best geslaagde foto van ons beiden zou hij zich met zijn rondschriftpen als volgt tot Cosima wenden (wat iets anders is dan aan haar schrijven): 'Sinds het overlijden van de meester heb ik constant aan u gedacht. Hier sta ik met zijn opvolger, in wie u waarschijnlijk geen enkele gelaatstrek van uw dierbare overledene zult herkennen, in gezelschap van een hond, die in de verste verte (heeft u het weergaloze uitzicht al bewonderd?) niet op Koss lijkt. Zo vergankelijk zijn de tijden, dat wij al blij zijn ons te mogen behelpen met een vaag en onherkenbaar beeld van de werkelijkheid. Ter herinnering aan het herderlijk schrijven van wijlen

uw echtgenoot ben ik, zoals u ziet, tot de aanschaf van een (overigens zeer goed in deze pastorale omgeving passende) rashond overgegaan. In diepe genegenheid voor u en de kinderen verblijft uw Friedrich Wanderer. P.S.: In de staander rechts van de bok (ja, er zit een bok op deze hondenkar) bevindt zich een holle ruimte. Daarin zit een zweepje verborgen, dat de voerman niet van plan is te gebruiken. U weet wel, waarom niet!" Vergenoegd keek de spreker om zich heen; nooit had iemand een meesterlijker plan kunnen bedenken dan in dit geval, waarin de onzichtbare meester zelf er deel van uitmaakte. Het enige wat hem zorgen baarde, was, of hij onder het postscriptum 'Parsifal' zou zetten of niet. Gelukkig bezat hij genoeg tact om mij hierover niet naar mijn mening te vragen.

Ik wist niet, of ik ingenomen met het plan moest zijn of het juist moest verfoeien, want ik twijfelde op zijn zachtst gezegd aan de zuiverheid van professor Wanderers bedoeling. In de zaak aan de voorzijde van de straat betaalde deze inmiddels een vorstelijk bedrag aan zus von Hündisch. Ik zou mij zoiets nooit met mijn keizerlijk pensioen hebben kunnen veroorloven, dacht ik op datzelfde ogenblik, afgezien van het feit dat ik geen cent aan zo'n dwaze onderneming zou besteden. Toch werd ik minder door ressentiment gekweld dan de man naast mij. De vrouw telde het geld zorgvuldig na en borg het in een geldkist op: steekpenningen, zo schenen mij de door haar vergaarde muntstukken toe, een judasloon, voor wie aan een ander de kans bood zijn lusten bot te vieren. Wie was hier rijk, wie arm? Zwiggend liepen wij even later langs de dreven van de Saale, die in het vroege voorjaar niets van hun aantrekkelijkheid hadden verloren. In afwachting van nog betere tijden staken krokussen hun kopjes boven de grond uit, waarin ze qua verwachtingsvolle bloei nauwelijks van mij verschilden. Verbeelde ik het mij, of had ik werkelijk moeite om professor Wanderer bij te benen? Ik gaf in elk geval aan stilte de voorkeur boven zijn superieure gezwets. Toen wij bij het badhuis aan de Saale waren gekomen, dat uit een overdekt en een open lucht gedeelte bestaat, verbrak hij de stilte. "Hier scheiden onze wegen zich," verklaarde hij plechtig, "morgen verwacht ik u om tien uur in het binnenbad. Zwemkleding verplicht. Dan zal ik u officieel dopen ten teken van uw toelating tot mijn klooster van vrije geesten. U lijkt mij een geschikte kandidaat."

"Halleluja!" brulde ik overdreven enthousiast. "Prijs de Heer voor alle weldaden aan mij bewezen! Zijn aardse bedienaren van het woord

waren tenminste niet gehandicapt door een leerstoel in de wijsbegeerte, zoals u. Of was het in de filologie? U zegt het maar!"

"Halleluja uit uw mond klinkt als een beleefde verontschuldiging of een gefluisterde galanterie²⁸. Ik zal u dat, in verband met het bezoek dat wij vanmorgen aan een galanteriewinkel in oprichting hebben gebracht, niet euvel duiden."

"Beleefde verontschuldiging...? Gefluisterde galanterie...? Laat mij niet lachen."

"Misschien is uw humorloze ernst wel uw grootste probleem."

"Er valt weinig te lachen in deze wereld."

"Déze wereld? Hebben wij daar niet eerder... Dan moet u maar verhuizen naar een andere wereld, of u aan het lachen laten maken."

"Door wie dan? Toch zeker niet door u!"

"Kijk om u heen en lach eens vrijuit in plaats van voortdurend, een en al morele bekommernis, zelf te oordelen. Ik wil u niet op ons gespreksonderwerp voor morgen vastpinnen. Wat let ons om voor de verandering eens niet via Richard Wagner over de moraal of via de moraal over Richard Wagner te spreken, maar over de moraal zonder meer... Dáár..., ik doe u nu een aanbieding waar de Geschwister von Hündisch geen brood van lusten, maar u wel. Nu maakt u mij waarachtig aan het lachen. Wat scheelt er aan? U kijkt zo grappig."

"Ik glimlach om een tweetal redenen. Beïnvloed als u bent door Naumburgse neringdoenden zegt u 'aanbieding' in plaats van 'aanbod' en, tja..., ik heb net iets bedacht."

"Wat dan wel?"

"U heeft uw herdershond achtergelaten in het atelier van de Geschwister von Hündisch. Wie weet wat voor een ravage het arme dier daar ondertussen al heeft aangericht, omdat het zijn baasje mist. Dat kan u duur te staan komen."

"Vindt u dat grappig? Ik kan er niet om lachen!"

"Dat is nu precies de reden, waarom ik uw advies om wél te lachen niet in alle gevallen kan opvolgen."

"Morgen om tien uur en geen minuut later verwacht ik u in het binnenbad!"

Bruusk draaide professor Wanderer zich om, terwijl ik mijn weg naar huis vervolgde. Op de veranda achter onze woning zou ik mij met een pul bier installeren en de rest van de dag al lezend doorbrengen. Het lezen van een goed boek schenkt meer voldoening dan het luisteren naar een slechte vriend, dacht ik. Zou onze volgende ontmoeting

weer uitlopen op een teleurstellende confrontatie, waarin het diepste van onze beweegredenen onuitgesproken bleef? Ik deug niet voor de filosofie, mijn manier van denken verzet zich tegen een systeem dat vroeg of laat aanvechtbaar blijkt te zijn. Tot welk levensinzicht was ik tot nu toe gekomen? Dat de menselijke geest bij de vraag naar de zin van het bestaan een groter gewicht in de schaal legt dan alles wat zij aan gedachten en gevoelens produceert. Dat gemeenschapszin, waarvan vriendschap een onderdeel vormt, daarnaast irrationele trekken vertoont. Wat zijn dat eigenlijk: irrationele trekken? Dat hoeven heus niet de gelaatstrekken van een dierbare overledene als Wagner te zijn om toch tot een verrassende conclusie te leiden: mijn verbondenheid met professor Wanderer was groter dan ikzelf voor mogelijk hield. Onafscheidelijk van elkaar waren wij niet,-dat had deze ochtend zonneklaar bewezen-, maar een niet onalledaagse twee-eenheid vormden wij wel. Zijn gezelschap prikkelde mij tot het geven van commentaar, dat mijn huisgenoten nooit uit mijn mond zouden horen. Voor een aartsrelativist, zoals ik van nature ben, was het ook bijzonder prettig, dat hij telkens weer het initiatief tot onze samenkomsten nam. Die ene keer dat ik hem overal gezocht had, kon ik hem nergens vinden. Had ik ooit vrienden gekend, die zoveel van zichzelf prijsgaven als hij? Was het nu niet mijn beurt om mijn ziel voor hem bloot te leggen? Wie het oppervlak daarvan aanschouwen kon, hoefde niet meer de diepte in te gaan: die had genoeg gezien. Ware vriendschap, zo besloot ik mijn overwegingen van die dag, verbindt tegengestelde karakters die de actieradius van de menselijke geest kunnen overzien zonder daarin af te dalen. Het raden naar iemands bedoelingen, zonder die werkelijk te kennen, scheidt een illusie (ook wanneer men goed raadt) die als reëler wordt ervaren dan een op gelijke interesses gebaseerde vriendschap. Het gaat mij om die illusie, dacht ik, om het spel van ongekende krachten. Ik zal morgen niet in het diepe springen, maar proberen aan de oppervlakte te blijven spartelen. Het badhuis aan de Saale reikt mij waarachtig de ene na de andere metafoor aan om mijn gelijk inzake de vriendschap te bevestigen. Ook daar hoor ik professor Wanderer dankbaar voor te zijn, al vraag ik mij wel af, of hij onze plaats van samenkomst niet om een andere reden heeft uitgekozen. Deze gedachten spookten door mijn hoofd, voordat ik mij tenslotte zonder angstwekkende geestverschijningen op het plafond te ontwaren door Alwine in bed liet stoppen. Wat een nanny betekent voor de geestelijke ontwikkeling van

een kind, dacht ik tussen droom en werkelijkheid in, kan een dienstbode betekenen voor de rust en ontspanning van een oudere man. Daar weegt het divertissement van een onbehouwen commensaal niet tegen op. Leer mij de Tittels dezer wereld kennen!

De volgende morgen meldde ik mij op de afgesproken tijd en uiteraard in de voorgeschreven kleding bij de ingang van het badhuis aan de Saale. Ons provinciestadje maakt een uitgestorven indruk, behalve op zondag in en om de Domkerk-, waarop het binnenbad geen uitzondering vormt. De eenheid van dit grote complex had, wat haar landelijke rust betreft, in elk van zijn afzonderlijke delen niet beter tot uitdrukking kunnen komen! Professor Wanderer, die al bezig was baantjes te trekken, en ik waren de enige betalende bezoekers van het badhuis. Aangezien ik de zwemkunst niet meester ben, ging ik in het ondiepe gedeelte te water. "Bent u de blikslagersweduwe Sabine Tschopp-Holzach, Gellertstrasse 22 in Bazel?" verwelkomde hij mij met een brede grijns op zijn gezicht. "Is er iets wat u reden kan geven zulks te veronderstellen?" kaatste ik nuffig terug. Daarbij verkeerde ik ontegenzeggelijk in het nadeel, omdat ik mij in mijn badpak schaamde voor de natuurlijke welvingen van mijn lichaam. Het liefst was ik kopje-onder gegaan, maar dat durfde ik niet. Terwijl ik mij krampachtig vasthield aan een leuning en voetje voor voetje de trappen afdaalde, zwom professor Wanderer mijn richting uit. Zonder enige schaamte stond hij op, ongeveer waar het ondiepe gedeelte van het bassin begon, en liep mij tegemoet. Toen het waterpeil op kniehoogte was gekomen, onderscheidde ik zijn geslacht, dat druipend en zichtbaar terloops naar beneden hing. "Kom," zei hij, "ik zal u bevrijden van een zware last:... uzelf!" In de holle ruimte klonk zijn stem mij in de oren, zoals die van God in *Genesis* moet hebben geklonken, dat wil zeggen primordiaal en vooral gebiedend. Met beide handen vormde hij een klein kommetje, dat hij volschepte met water. "Ik doop u in naam van de Vrijheid," zei hij niet minder gebiedend om er haast dreigend aan toe te voegen: "Dat is het, waar alles op aankomt. Geloof niet in Gelijkheid en Broederschap, want die begrippen bestaan niet of zijn onder zo'n gering deel van de mensheid gemeengoed geworden, dat ze in het niet verzinken bij de alles overweldigende tegendelen daarvan. Dat er tussen ons vriendschap moge heersen en vrede, die onze belangeloze uitwisseling van gedachten nooit zal doen verkeren in tweestrijd. Wat is daarop uw antwoord?" Ik was mij er niet bewust van antwoord op een vraag te moeten ge-

ven, maar besloot mijn kritiek op dit aspect van het doopritueel voor mij te houden. "Amen," zei ik, "dat het gefilterde water van de Saale mij moge reinigen van alle zonden, waaronder ik mijn zondige gedachten als eerste reken." Met het accent van de streek voegde ik er nog aan toe: "Het water van de Saale strekke mij tot heil!" Het lukte mij de naam van deze rivier als 'ziel' te laten klinken, waardoor ik op zijn minst de suggestie wekte aan het door mij beoogde zielenheil minder hemelse dan aardse pretenties te ontlennen. Ik liet mij kopje-onder duwen en vervolgens zaten wij minder ongelijk dan uit de woorden van de eigenlijke doop viel af te leiden, nat en rillerig, op de rand van het bassin. Onze benen bungelden naar beneden, schaduw van het golvende water waren zichtbaar op de hoge gewelven boven ons.

In deze etherische sfeer nam mijn vriend plotseling het woord: "Wat is goed? Wil je dat graag weten?" (*Zonder mij te bezondigen aan nog méér sfeertekening, waarvoor het mij helaas aan tijd ontbreekt, zal ik proberen ons tweegesprek hierna weer te geven. Het vergt overigens het uiterste van mijn concentratievermogen om de inhoud ervan te reconstrueren.*) "Nee," zei ik, "dat interesseert mij minder dan een andere vraag, maar geef er toch maar antwoord op. Ik stel jouw mening op hoge prijs." Tegen wil en dank tutoyeerde ik hem. "Wat is goed?" vroeg hij opnieuw. "Alles wat een mens het gevoel van macht, de wil tot macht, de macht zelf geeft. Wat is slecht (dit wil je natuurlijk óók graag weten)? Alles wat voortkomt uit zwakte. Wat is geluk (dit is natuurlijk de sluitsteen in *jouw* redenering)? Alles wat een mens het gevoel kan geven, dat zijn macht groeit, terwijl de weerstand van anderen juist wordt gebroken. Wat is schadelijker dan alle ondeugden op een rij (dit is natuurlijk de sluitsteen in *mijn* redenering)? Alles wat in mensen daadwerkelijk medelijden met mislukkingen, ernstig zieken en de zwakste broeders in onze samenleving opwekt, kortom: het christendom."²⁹

"O ja, is dat zo? Ik zou jou het liefst eens flink door elkaar willen schudden, wanneer je dit soort beweringen doet. Ze liggen in het verlengde van jouw onverhulde antisemitisme en zijn niet op macht gebaseerd, maar op begeerte naar macht. Bovendien praat je Schopenhauer na, die er ondanks zijn gedurfde constructies van de oerwil tenminste nog een persoonlijke moraal op na hield (zoveel weet ik nog wel van filosofie). Maar ik zal mij beheersen om onze belangeloze uitwisseling van gedachten niet in tweestrijd te doen verkeren.

Wie zich boos maakt op een ander staat sowieso (zeg ik als filoloog) aan de verkeerde kant. Jouw definitie van het goede deugt niet. Wat goed is kan uitsluitend een positieve strekking hebben, waaronder menigeen iets anders verstaat. Voor een sadist zal het uitoefenen van macht een waar genoegen zijn, maar voor een masochist een wrede kwelling die hem, in plaats van lust, gevoelens van onlust bezorgt. Macht corrumpert de machthebber, maar kan ook ten goede worden aangewend, dus is zij ongeschikt om in welke algemene definitie van het goede dan ook te worden opgenomen."

"Door iets wat goed is in tweeën te splitsen, een goed en een kwaad deel, verplaats je de moeilijkheid alleen maar. Je verschuift de definitie van wat goed is naar een deel van wat je eerder in zijn geheel vond deugen. Bij nader inzien zul je trouwens ontdekken, dat de grootste tegenstellingen zich laten oplossen door de grootste gemene deler en de kleinste door het kleinste gemene veelvoud. Hegel bezat een groot absorptievermogen om tegenstellingen in zich op te nemen en vervolgens tot klaarheid te brengen in een weldoordachte synthese: iemand die arm is, bezit niets, maar kan wel over een rijke geest beschikken, en iemand die rijk is, bezit voor mijn part 'alles', maar kan wel een armzalige van geest blijken te zijn. Zo bezien is God de allergrootste hegeliaan, omdat hij er als geen ander in slaagde om de tegenstelling tussen dood en leven op te heffen. Waar zijn verrijzenis al niet goed voor is..."

"Iemand die, zoals ik, een keizerlijk pensioen geniet, kan men desondanks een zekere spiritualiteit niet ontzeggen... Is dat ongeveer de strekking van jouw betoog? Maar zo'n synthese kun je, zo goed en zo kwaad als dat gaat, in alles ontwaren zonder het idee van goed en kwaad te hoeven verloochenen. Of bedoel je soms te zeggen, dat die morele uitersten elkaar precies in evenwicht houden in iets op te splitsen goeds en kwaads? Ben je een nihilist, een masochistisch aangelegde aartsrelativist, die de volheid van het leven reduceert tot een luchtledige ruimte? Zou jij je soms het liefst willen terugtrekken in twee Maagdenburgse halve bollen? Dan moet je toch wel ziende blind zijn."

"Nou je het zegt..., sinds ik een atropinekuur voor mijn ogen volg, zie ik een stuk slechter. Maar was de blinde Homerus niet een groot zienner? Wist hij zich niet in tijden van geweld staande te houden? Hier, in dit zwembad, hangt een waas voor mijn ogen en toch verdrink ik niet. Ik ben inderdaad een nihilist..., jouw grootste vrees wordt wat

dat betreft bewaarheid, maar om een totaal andere reden dan jij denkt. Goed en kwaad bestaan niet en het heeft daarom geen enkele zin die twee eindeloos te blijven herverkavelen in zichzelf. Nee, als je de schepping in ogeschouw neemt, zie je dat morele overwegingen er niet toe doen. Mensen zijn zo gek, dat zij altijd klaarstaan met een waardeoordeel. Zij zien niet, dat er ook een jager klaarstaat om hen te doden. Wat begin je met een waardeoordeel tegenover een speer? Toch zeker niets, nihil, nada! In de dierenwereld gaat het er nog veel harder aan toe. Maakt de gelegenheid een dief,-wordt de ene mens door omstandigheden 'soms' (zeg ik optimistisch) een wolf voor de andere-, in de dierenwereld is roofzucht een aangeboren eigenschap van de succesvolste soorten. Wie het wezen van de Schep- per probeert te achterhalen op grond van Zijn schepping, ziet dus het goede niet triomferen over het kwade, maar het recht van de sterk- ste zegevieren. Hoogstens verzint zo iemand achteraf een morele bij- bedoeling van de schepping, op grond waarvan jagers de jacht ver- dedigen: het is goed voor de mensheid in haar geheel, dat het recht van de sterkste zegeviert. Een zwak exemplaar kan immers de onder- gang van de hele soort betekenen. Zoiets moet ten koste van alles worden voorkomen! Gelukkig gaat er een preventieve werking van het recht van de sterkste uit, die ruimschoots opweegt tegen het er- door veroorzaakte leed. Het lijden van één persoon is erg, maar hoe erg is het lijden van de hele mensheid wel niet? Harde heelmesters zouden hier op aarde gewenst zijn, indien zij al niet bestonden. Wie naastenliefde preekt en zich door zijn medelijden laat meeslepen, negeert daarentegen de belangrijkste natuurwet. Waarom doet een christen of, als hij niet meer in God gelooft, een christen van de daad zoiets? Waarom stelt hij zich zo afhankelijk van anderen op? Omdat hij door een valse voorstelling van zaken te geven zijn eigen hachje hoopt te redden. Wie de mond vol heeft over goed en kwaad, waar die begrippen er in de hedendaagse wereld totaal niet meer toe doen, maakt óók nog eens de fout het goede kwaad en het kwade goed te noemen. Dit is zo dom en ondanks de schijn van altruïsme ook zo gericht op eigenbelang, dat ik niet begrijp, waarom de sterken zich voor het karretje van de zwakken hebben laten spannen. Maar ja, sinds wij in de zaak van de Geschwister von Hündisch een stil- staande hondenkar hebben gemend, zonder een zweepje te hoeven hanteren, zal ik er maar het zwijgen toe doen. Er is een grens gesteld

aan mijn voorstellingsvermogen, ooit houdt een mens op zich nog langer over iets te verbazen."

"Wanneer hebben goed en kwaad dan wel geldigheid bezeten? Jij zegt, dat die begrippen er in de hedendaagse wereld niet meer toe doen, dus vroeger hebben ze volgens jou wel..."

"Ik dacht aan het scheppingsverhaal in het Oude Testament. God schiep Adam en Eva in hun volle glorie, alles was even mooi en prachtig, maar Hij verbood hun te eten van de boom der kennis van goed en kwaad. Wat blijkt daaruit? Stelde God om dezelfde reden een informatiestop in als Lohengrin? Wilde Hij Zich niet laten kennen, omdat er anders verontrustende feiten aan het licht zouden komen? Wat kon het door Hemzelf geschapen daglicht niet verdragen? Dat Hij de eerste mensen had begiftigd met ambities, die hoger reikten dan met hun wezen in overeenstemming was? Ach, voordat zij zich uit hoogmoed de gelijken van God zouden wanen door de vruchten van die boom op te eten, was alles goed. Dankzij hun zalige onwetendheid kende het paradijs geen constructiefouten, hoewel zich van de aanvang af een slang om de bomen slingerde. Daarna ging er van alles mis: de schepping corrumpeerde de Schepper. Ja, toen alles goed was en niets kwaad, bezat de moraal een universele geldigheid. Maar zodra de eerste mensen meer wilden weten dan goed voor hen was, bijvoorbeeld dat zij naakter waren dan wij beiden hier en nu in dit badhuis zijn, verloochenden zij zichzelf. God heeft halsbrekende toeren moeten uithalen om het een en ander weer recht te zetten (of 'breien' zeg ik, de weeffout in de schepping indachtig), maar helemaal is Hem dat nooit gelukt. Mijn conclusie is dan ook dat de moraal ongeldig is geworden, voor wie zijn blikken op de toekomst richt, en bar weinig van haar oorspronkelijke geldigheid heeft behouden, voor wie omziet naar het verleden. Uit respect voor de collectieve herinneringen van christenen ben ik nog net geen amorele cynicus geworden, maar het scheelt niet veel. Ik heb in elk geval geen goed woord voor de moraal over. Moraal is gebaseerd op het ressentiment van de geboren verliezer, die met een scala aan deugden probeert te maskeren, dat hijzelf niet deugt. Uit minachting voor de moraal ben ik liever slim en slecht dan dom en goed. Ja, ik minacht de moraal van de christenen! Het is een slavenmoraal... Zij herinnert mij te sterk aan de horigheid van Adam en Eva aan de Heer."

"Dat zeg je nou wel, maar jouw minachting, die in wezen de onverhopen minachting van een heerser voor zijn onderdanen is, komt niet-

temin uit vrees voor hun vrees voort. Ik sta sterk genoeg in mijn schoenen (nota bene een door jou begeerde positie) om mij niet te hoeven laten beïnvloeden door zo'n negatieve beweegreden. Ja, je kunt nu wel naar mijn blote voeten staren, maar zo is het. Diep in jouw hart, denk jij, dat je beter bent dan een ander. Dat vind ik kwalijk, omdat daar toch een zekere onmacht uit blijkt. Zelfs als het waar is, heb jij een ander nodig om je aan hem te spiegelen en, wat meer over jou dan over hem zegt, om je te vergapen aan jouw eigen goedheid. Ben je trouwens wel zo vrij van ressentiment, als je het doet voorkomen? Het is mij opgevallen, dat je dat woord gebruikt met een zekere triomfantelijkheid in jouw stem, alsof het een sleutelwoord is. Ressentiment hoort bij anderen,-zo geef je daarmee te kennen-, die in jouw ogen volstrekt niet willen deugen. Maar zelf deug je evenmin volgens jouw eigen maatstaf, want je laat een rancuneuze ansichtkaart naar Cosima Wagner sturen met de groeten uit Naumburg. Op muzikaal gebied heb jij je meerdere in de meester moeten erkennen. Heb je God soms tegen Wagner ingeruild, uit woede waarover je gisteren eindelijk wraak hebt genomen? Dat ik heb meegedaan aan jouw kleinzielig vertier neem ik mijzelf achteraf kwalijk, maar dit terzijde. Mij gaat het niet om definities van de moraal, schaamteloze invullingen van de begrippen goed en kwaad en een daarmee ten nauwste samenhangend ethisch netwerk van ge- en verboden in onze tijd, vreugde over onze nationale voorspoed en droefheid over het gebrek aan distinctie tussen Naumburgse kleinburgers en de Duitse keizer, nee, mij gaat het om het bestaan van de moraal zelf. Ik zet daar geen vraagteken achter, zoals jij, maar een uitroepteken. Het verschil tussen jou en mij is, dat jij een halve amoralist bent en ik een hele moralist. Dat stempelt mij niet a priori tot een beter mens dan jij, sterker nog: ik zou jou graag het etiket van een beter mens willen opplakken. Altruïsme is jou noch mij vreemd, als het erop aankomt. Heb jij je niet oprecht bekommert om mijn gezondheid? Schuilt er in jouw leefregel niet méér dan een dieet, dat je mij wilde opdringen? Komt jouw recept voor rode rabarberpoeder of hoe dat goedje ook heten mag (hé, hoor je mij: 'goedje!') niet neer op een ethisch voorschrift? Het valt met jouw amoralisme wel mee, denk ik dan, terwijl ik juist grote moeite heb om jou de funderingen van mijn moralisme te laten zien. Radeloos en gek van angst zou ik worden, als ik moest leven in een wereld waar goed en kwaad vage noties zijn. Hun onderlinge verwisselbaarheid zou mij de zin aan elke handeling ontnemen.

Sinds ik jou ken, heb ik mij dag en nacht gepijnigd met de vraag naar de objectieve aantoonbaarheid van de moraal (de zin ervan was mij wel duidelijk). In de aard van deze pijnlijke ervaring lag tevens het antwoord op mijn vraag besloten. Dat wij in onze zienswijze op de moraal verschillen van elkaar, zo drong het ineens tot mij door, is niet de oorzaak van ons verschil in levensbeschouwing. Dat is onze totaal verschillende beleving van de pijn! Jij duldt die stilzwijgend, in welk opzicht jij aan een christen doet denken. Zo iemand verklaart het lijden door vroeg of laat op de erfzonde te wijzen. Jij accepteert het lijden als een op zichzelf staand fenomeen. Ben jij geen christen van de daad, dan toch een van de passie. Ik onderga het lijden wel, maar kan het vaak niet verdragen. Voor jou is pijn een graadmeter van het lijden en tegelijk een gevaarlijke oefening in zelfverloochening³², voor mij is pijn het absolute dieptepunt in een toch al armzalig mensenleven. Jij laat jouw zenuwen erdoor stalen, -ik verlies er mijn volledige persoonlijkheid door. Dat is nóg zwak uitgedrukt, want in werkelijkheid ga ik spontaan tot zelfontbinding over. Overigens..., ondanks een voor ieder van ons verschillende beleving van het lijden, geloof ik, dat de intensiteit ervan het ook jóú eenmaal zal doen uitschreeuwen van de pijn. Zeker als het lichamenlijk lijden betreft, lijkt mij zo'n reactie niet meer dan normaal. Misschien heb jij niet lang genoeg geleden om iets van je te laten horen, een rauwe kreet bijvoorbeeld, maar jouw lijden zal vast niet tot een zacht doodssnikje beperkt blijven. O nee, daarvoor ken ik je nu al te goed, met jouw slechte gezichtsvermogen, overlopende gal en sterk wisselende stemmingen als gevolg van een reeks nooit aflatende maag- en darmklachten."

"Ook bij jou zit er rek in wat je aan pijn kunt verdragen, dat geldt voor ieder van ons. Je kunt jouw hoofdpijn wel als een hypochonder opvoeren tot 'cephalalgische paroxismen', maar dan neem je slechts een verbaal voorschot op kwadere tijden. Als ik je hoor praten over jouw eigen gezondheidstoestand, denk ik er het mijne van... O, je wilt weten wat? Al is de leugen ook nog zo snel, -want jij houdt ervan te overdrijven-, de pijn achterhaalt haar wel!"

"Heb ik mij ooit in dit soort termen uitgelaten over mijn hoofdpijn? Dat herinner ik mij helemaal niet. Jij brengt trouwens mijn gedachte voortreffelijk onder woorden: meer pijn staat in direct verband met kwade tijden. Ik geloof in het goede, omdat wij onder het kwade lijden. Goed en kwaad zijn dus als zodanig niet gelijkwaardig. Het lijden maakt van het kwade iets goeds, maar ik haat God om de omweg die

Hij ons laat maken. Daar moet ik nog eens een geleerde theoloog over aanschieten, maar niet zo eentje als David Strauss, die de verrijzenis van Christus wereldhistorische humbug noemde. Voorlopig stel ik vast, dat jouw recht van de sterkste haaks op mijn moreel besef staat: het neemt het lijden niet voor lief, zoals ik dat doe, het negeert de uiterste grenzen van de ethiek ter wille van de macht die het uitoefenen van dit recht jou verleent. Gaat dat ten koste van anderen, dan spreek ik niet over een recht maar over een groot onrecht, tenminste, als ik aan Napoleon denk, voor wie jij zo'n grote bewondering schijnt te koesteren."

"Kun je dan echt niet eens één keertje badinerend over de moraal praten? De rand van dit bassin nodigt jou er toch niet toe uit Napoleon op een marmeren voetstuk te zetten? Je hóéft hem helemaal niet te bewonderen. Wij zitten hier gezellig bij elkaar, op arduin dat harder klinkt als je er met jouw vingers op klopt (kun je tegen synesthesie, of is die metafoor óók te pijnlijk voor jou?) dan het zoetsappige gejammer van de najaden onder ons. Ik geloof waarachtig, dat er één van hen is ontsnapt uit haar natuurlijk domein. Een wel zeer mannelijke uitvoering van hun aanvoerster nadert ons met rasse schreden."

Hierna nam de loop der gebeurtenissen een verrassende wending, die er in al haar onwaarschijnlijkheid toch het waardige besluit van vormde. Vanachter de zuilengalerij kwam een blozende, dikke man tevoorschijn, die zichzelf aan ons voorstelde als Rijksbadmeester eerste klasse van de Naumburgse Watervereniging. Hij was in een wit uniform gekleed en hield dreigend een bootshaak in zijn hand. Wat of wij in het badhuis kwamen doen, indien wij niet waren gekomen om te zwemmen? Ik verwachtte een nijdig antwoord uit de mond van mijn vriend te horen, maar die stond ineens op en liep naar de badmeester toe, alsof hij een geestverschijning zag. "De meester...," stamelde hij slechts, terwijl ik hem op enige afstand volgde, "de meester... Hij is eindelijk teruggekomen! Hoe is het mogelijk?" Devoot knielde hij voor de dikke man neer, terwijl hij mij beduidde hetzelfde te doen. Ik bleef in weerwil van zijn stille wenk gewoon staan. Zag hij in de badmeester de aardse verschijningsvorm van Richard Wagner of de Mensenzoon? Wendde hij soms eerbied voor, of potsierlijke ernst, om zich uit een niet al te hachelijke situatie te redden? Nooit zal ik antwoord op die vragen krijgen, want terwijl de badmeester mijn vriend ruw bij diens schouders vastgreep en toesnauwde, dat hij maar héél even weg was geweest om een kopje koffie te drinken,

liepen wij gedrieën langs de rand van het bassin en viel ik in het water. Voordat de golven zich boven mij sloten, hoorde ik mijn vriend mompelen: "Zacht doodssnikje...? Hier geldt toch zeker het recht van de sterkste! Peripatetisch onderricht...? Aanschóuwelijk onderwijs zul je bedoelen!" Ik geef toe dat het in verhouding tot de duur van mijn val véél woorden zijn, maar achteraf op mijn studeerkamer de zaak reconstruerend, geloof ik toch echt, dat die zich zo heeft voorgedaan. In mijn hoofd zie ik opnieuw de beelden van die dag terug, waarvan de sequenties telkens weer beginnen met het kletterende geluid van de bootshaak. De badmeester had die op de vloer laten vallen om mijn vriend vast te pakken, maar toen ik in het diepe gedeelte van het zwembad naar adem lag te snakken, rende hij terug en redde mij het leven met behulp van hetzelfde nederige attribuut dat de vergelijking met een bisschopsstaf of drietand misschien niet goed doorstaan kan, maar voor mij een onschatbare waarde vertegenwoordigt.

Toen ik als een potvis op het droge lag, totaal vervreemd van de mij vertrouwde elementen (waarvan ik op dat moment niet had kunnen zeggen of ze uit lucht dan wel uit water bestonden), zag ik alleen de badmeester. Mijn vriend had zich ijlings uit de voeten gemaakt. Bezorgd staarde de gespierde najade mij aan: vreesde hij voor mijn leven? Ik wilde hem geruststellen en zei nog steeds op de vloer liggend, terwijl er water uit mijn mond gulpte: "Dank u! Waar is professor Wanderer gebleven?" Ik wilde eraan toevoegen, dat ik veel van hem geleerd had, maar de woorden bleven in mijn keel steken. "Er is hier geen professor Wanderer geweest," verklaarde de badmeester boos, "ik heb u naakt en hulpeloos spartelend aangetroffen in het diepste gedeelte van het bassin. Bent u niet goed bij uw hoofd?" Ik wist wel beter, maar zag ervan af mijn reddende engel tegen te spreken. Hij zou op meer dan één punt zijn ongelijk hebben moeten bekennen en dat wilde ik hem niet aandoen. "U kunt de heer Tittel waarschuwen," zei ik zo kalm mogelijk, "die zal mij gehuld in wat dan ook naar huis brengen." Ik gaf de nog altijd geagiteerde Rijksbadmeester eerste klasse mijn adres op en hulde mij, in afwachting van de nodige kledingstukken, in het enige wat mij overbleef: stilzwijgen.

Onze commensaal kweet zich wederom uitstekend van zijn taak. Om hem op zijn gemak te stellen vergeleek ik de zuilengalerij in ons badhuis met die van de Contrado del Po in Turijn. Ik zei, tegen beter weten in, aan de Naumburgse variant van de stoa de voorkeur te geven. Met een daaraan aangepaste uitdrukking op het gezicht, die niet ge-

heel en al mijn innerlijk weerspiegelde, liet ik mij door Tittel mee naar huis voeren. Om de een of andere reden trokken wij onderweg veel bekijks,-het scheen dat wij spitsroeden moesten lopen te midden van de Naumburgse spitsburgers-, maar geen van ons beiden liet zich daardoor van de wijs brengen. Wel scheen onze wederkomst eeuwig te duren, wat mij de betrekkelijkheid van alle dingen nogmaals gewaar liet worden. In Turijn was ik, bevangen door een lichte duizeling, ooit op de gedachte van de eeuwige wederkomst gekomen, toen ik de aapjeskoetsiers steeds hetzelfde punt zag passeren. Ik zat in een rosarium van het zonlicht te genieten. Beweging noch stilstand kon uitdrukking verlenen aan wat hen bezielde. Die tegenstelling was tenminste opgeheven, dacht ik tot mijn grote opluchting, en ik legde mij al bij de consequenties van deze duizelingwekkende gedachte neer, namelijk dat er geen voortgang of vooruitgang op aarde mogelijk is. Toen ik het rosarium verliet, was ik een ander mens geworden. Dat mijn Naumburgse medeburgers nu, op hun beurt, aapjes wilden kijken, vergaf ik hun bij voorbaat, onmachtig als zij zijn aan hun retrospectieve zienswijze grootse gedachten te verbinden. Af en toe stootte ik Tittel aan om hem op iets opmerkelijk te maken, maar dat was ook aan hem nauwelijks besteed: een fraaie voorgevel of marmeren beeldengroep roept in hem niet de herinnering aan de schoonheid der klassieken op. Hij is anders dan ik nu eenmaal niet van alle tijden.

Verlost van al mijn filologische en filosofische pretenties, arriveerde ik Am Weingarten no 18. Mijn moeder stond reeds in de deuropening, wat op mij de indruk van een déjà vu maakte. "Waar was je nou toch, Fritz?" vroeg ze mij telkens weer, terwijl ze haar arm beschermend om mijn schouders legde. Onder haar zwarte fichu was plaats voor minstens twee personen, wier naaktheid ze keurig netjes (in overeenstemming met de pudeur van haar Saksische voorouders) aan het oog had onttrokken door een keur (of was het een keurs?) van ruitvormige motieven. Wilde ze professor Wanderer in haar armen sluiten? Noemde ze mij daarom bij zijn voornaam? Mijn blikken verzonken in haar ovaalvormige gezicht, dat op een open boek leek: hoe diep kon ik haar in de ogen staren zonder het geringste levensgevaar te hoeven duchten! Dat was vanmorgen in het bassin wel anders geweest, op de ovaalvormige rand waarvan een slang lag die in zijn eigen arduinen staart beet. Daar had ik een voorteken in moeten zien, dat het nog eens slecht met mij zou aflopen. Ik raakte door de

herinnering aan alles wat zich daar had afgespeeld zo in de war, dat ik mijn lieve moeder vroeg: "Heet u Franziska?" Ik bedoelde er niets kwaads mee,-ik wilde alleen maar controleren, of ik werkelijk met haar en niemand anders te maken had-, maar het mensje barstte in snikken uit. Alwine moest haar te hulp schieten, wat er in de praktijk op neerkwam, dat beide vrouwen elkaars tranen droogden. Tittel en ik keken schutterig toe, totdat hij mij op mijn moeders verzoek naar boven bracht. Midden op de dag sloot hij de gordijnen van mijn studeer- en slaapkamer en dwong mij naar bed te gaan.

Omdat ik rilde van de kou, zou Alwine mij, naar hij beloofde, straks een warme kruik komen brengen. Hij had zijn hielen nog niet gelicht, of ik stapte uit bed en hulde mij in een sjamberloek. Ik zette mij haastig aan mijn bureau om al mijn bevindingen van die dag te noteren: de filosofische doorbraak, die tot veel meer had geleid dan een scheiding der geesten tussen professor Wanderer en mij. Mijn gedachten volgden elkaar zo snel op dat ik vreesde stapelgek te zullen worden, indien ik geen vaart zette achter het noteren ervan. Het was werkelijk verbluffend hoeveel ik mij van het voorgevallene herinnerde, totdat dat woord zelf mijn geest volkomen in beslag nam: voor-ge-val-le-ne. Het slokte al mijn energie op, terwijl ik mij voortdurend trachtte te herinneren wat mijn beste vriend tegen mij gezegd had, voordat ik in het water viel. Moeiteloos zweefde ik tussen de zuilen van het zwembad door om luistervink te spelen bij de man die mijn lot in handen hield. Het acanthusmotief van de kapitelen onderwierp ik en passant aan een nader onderzoek, met het ene zintuig de geur van bloemen opsnuivend en met het andere scherp luisterend naar elk gesproken woord. Wie zich in mijn armzalig leven verdiept, heeft inmiddels kunnen ontdekken, wat ik meende uit de mond van de aldaar aanwezige personen op te vangen: hoe de een het recht van de sterkste wilde doen zegevieren (vanuit wiens standpunt geschiedde dat eigenlijk 'rücksichtslos?'), waardoor ik met een smak in het water belandde (o, wat houd ik van die paradoxale uitdrukking!), en hoe de ander daaraan met behulp van een ordinaire bootshaak paal en perk stelde. Uit de handelwijze van beiden bleek, hoe gering de macht van het woord is. Dat werd ik nog eens extra gewaar, toen ik even later de warme kruik van Alwine in ontvangst mocht nemen. Als filoloog heb ik het belang van het geschreven woord zwaar overschat, dacht ik bij die gelegenheid vol dankbaarheid. Van een kruik knap ik immers meer op dan van welke reeks akoestische tekens ook, die doodleuk

naar zo'n gebruiksvoorwerp blijven verwijzen, zelfs als er een niet te versmaden alcoholhoudende drank in zit in plaats van helder water uit de pomp.

De volgende dagen bleef er een gedrukte stemming in huis hangen. Nu ik een tijdelijke 'remissie' heb, zoals dokters het herwonnen inzicht van een geesteszieke in zijn eigen situatie noemen, begrijp ik de oorzaak van die stemming maar al te goed. Wat ik mij van de donkerste dagen uit mijn leven herinner, zijn niet meer dan oplichtende flarden: fragmenten van gesprekken die mijn moeder in mijn bijzijn met bevriende artsen in Jena voerde over mijn gezondheid, een gedicht van Alwine (maar niet van haar hand) dat mij weer in de macht van het woord deed geloven en haar warme kruiken naar een daaraan ondergeschikte positie verbande, dat wil zeggen naar het voeteneinde van mijn bed, het hardhandige optreden van onze commensaal dat kennelijk nodig was om mij weer in het gareel te doen lopen, en bovenal hun gezamenlijk speuren naar een lichamelijke oorzaak voor mijn vreemde gedrag. Ik schijn dagenlang te hebben uitgeroepen: "Ik ben dood, omdat ik dom ben! Ik ben dood, omdat ik dom ben!" Nog een wonder dat mijn huisgenoten niet doodziek van mij werden; ik zou het omgekeerd wél van hen geworden zijn. Mijn moeder ging tenslotte zo zwaar onder dit verbale geweld gebukt, dat ze mij de godganse dag door een dove koetsier in Naumburg liet rondrijden. Wie zou daar niet doodziek van worden, als hij het al niet was? Met mijn moeder op het terras van het Waldcafé gezeten, heb ik haar tegen een vriendin horen zeggen: "Hij is niet altijd zo geweest, hoor!" Waarom zegt ze niet, waar het op staat, vroeg ik mij intussen af. Rust er een taboe op mijn doen en laten, of wordt mijn oude moedertje langzaam dement? "Voor het eerst is hij zo geworden," vervolgde ze onverstoorbaar, "toen zijn leraar wiskunde op Schulpforta zich aan de klas voorstelde: Buchbinder! Dat was kennelijk meer dan een filoloog in spe kon verdragen. Ik heb mijn Fritz enige dagen thuis moeten houden, maar hij herstelde verbazingwekkend snel." Ik liet haar woorden van grimassen en spastische bewegingen vergezeld gaan, waarom de vriendin van mijn moeder stiekem moest lachen. Daarentegen zag Alwine aan mij, hoeveel pijn ik in die dagen leed. Háár baarde mijn grove motoriek zorgen. Ze legde op mijn bureau een door mij in betere tijden eigenhandig afgeschreven kwatrijn van Lou Salomé neer, dat *An den Schmerz* heet. Het is een loflied op de pijn, waarvan zelfs in tijden van nood een positieve werking op de

menselijke geest kan uitgaan. Pijn scherpt ons denken, schijnt deze sympathieke dichteres ons op het hart te willen drukken, en wij moeten ons er vooral niet door laten ontmoedigen. In onze streek worden ziekenverzorgsters 'troosteressen' genoemd. Ik begreep heel goed, waarom Alwine mij nu juist dit loflied op de pijn wilde laten lezen:

De ware overwinnaar van de mens zul jij niet zijn,
Al toont die ook, dat hij de minste is geweest.
Misschien stort hij ineem, maar altijd zul jij zijn:
Een sokkel voor de ware grootheid van zijn geest.³⁴

Ik heb het inderdaad gelezen, want nog dagenlang riep ik in het verlengde van eerder door mij gedane uitspraken, dat er toch ergens in Naumburg een sokkel voor deze sukkel (welk mogelijk *déjà ouï* speelde mij hier parten?) te vinden moest zijn. Daarbij klopte ik mij zo krachtig op de borst, dat Tittel mijn handen herhaaldelijk moest omdraaien om erger te voorkomen.

Nu hebben mijn huisgenoten mij op de veranda neergezet,-de Am Weingarten zo toepasselijk met wingerd omrankte wijkplaats voor wie het binnenshuis niet meer kan harden...van de pijn. Ondanks hun roerende zorg bemerken zij niet, dat ik tijdelijk weer over mijn verstandelijke vermogens beschik. Alsof ik een boef ben, luchten ze mij op een veilige plaats, die mij in hun ogen geen kwaad kan doen (ze bedoelen: geen ontsnapping toelaat). Het horizontale en verticale latwerk reikt hier minder hoog dan een tralievenster in een cel, maar de veranda bevindt zich boven de bel-etage: ik zou een salto mortale moeten maken om ervan af te springen. Dat doe ik natuurlijk niet, want ik heb nu al pijn genoeg aan mijn handen en in mijn borst. Zetelen er in mijn borst, van welke menselijke toponymie Goethe in dit verband gewag maakt, twee zielen? Ach, ik zou niet weten op welke andere stoelen dan in de bekende Naumburgse uitgaansgelegenheden professor Friedrich Wanderer en doctor Wilhelm Schatten ooit gezeten hebben!

Inwendig rouw ik om de verdwijning van mijn beste vriend, wiens bestaan mijn huisgenoten openlijk in twijfel trekken. Hoe onveranderlijk slecht mijn vooruitzichten ook zijn,-ondanks de met steeds grotere tussenpozen gepaard gaande opflakkingen van wat mijn moeder en Alwine, mij ter wille, de 'overschaduw' der menselijke

geest' noemen-, toch is het mij gelukt hen te laten twijfelen aan de volle omvang van mijn verstandsverbijstering (mijn eufemisme voor wat mij werkelijk scheelt). Mijn beste vriend blijkt wel degelijk te bestaan, want heden ontving ik een levensteken van hem. Het had niet concreter kunnen zijn dan de vorm waarin hij het speciaal voor mij heeft willen gieten: een boek. Er staat een opdracht in, die ons beider miraculeuze bestaan bevestigt: "Beste vriend, lees u dit laatste voortbrengsel van mijn geest alstublieft aandachtig door en vraagt u zich daarna eens af, of er sporen van lijden en beklemming in te vinden zijn."²⁶ De titel van het eigenhandig door hem ingebonden boek luidt: *Der Wanderer und sein Schatten: ein Zeugnis der Liebe*. Aan dit onvervalste getuigenis van een groot man klamp ik mij vast in de tijd die mij nog rest. Heeft hij mij niet een zetje in de goede richting gegeven? In hoeverre verschilt dat van het ultieme gebaar, waarmee iemand zich voor eeuwig ter ruste legt? Ik leg mij vrijwillig bij de onvermijdelijke gang van zaken neer. Voor wie de liefde hoger in zijn Pruisische vaandel heeft staan dan welke andere bekommernis ook, is de dood tenslotte maar een kleine moeite.

HET SYNDROOM VAN BONNET

Terwijl de oude vrouw druk met serviezen in de weer was, waarvan het porselein een nog brozere indruk maakte dan zijzelf, stoomde er een trein op volle kracht de huiskamer binnen. Dat was hinderlijk, omdat de dampende thee zich met stoomwolken vermengde en haar het zicht op de vertrouwde dingen benam. Geen ogenblik kwam het in de oude vrouw op dat die dingen, evenals zijzelf, gevaar konden lopen: het spoor liet geen spoor van vernielingen na. Het lukte haar de kopjes neer te zetten zonder iets van hun geurende inhoud te vermorsen. "Dat was weer een trein, Charles, zo'n ouderwetse locomotief als wij vroeger vaak een Haags station zagen binnenrijden. Klontje?" Zonder het antwoord van Charles af te wachten, deed ze een klontje suiker in zijn thee. "Ik mag geen klontje van jou zeggen," berispte ze zichzelf, "een 'prise' is volgens jou het juiste woord ter omschrijving van een handeling, die ik evenwel niet verricht. Wat ik in één keer, door een zwarte knop in te drukken, in een klein en bodemloos aluminium bakje naar buiten schuif, zou je (daar bedoel ik jou heus niet mee, Charles) een 'prise' kunnen noemen, maar het daarvoor benodigde type suikerpot heb ik niet: zo eentje met een schuine helling en een opening op de bodem in de vorm van een half maantje. Ik beschik slechts over een zilveren bakje met een tang, waaraan jij met niets ontziende hardnekkigheid mijn voornaam geeft. Wolkje?" Zonder wederom het antwoord van Charles af te wachten goot ze met haar ene hand een paar druppeltjes melk uit een eveneens zilveren kannetje in zijn thee. Met haar andere hand wuifde ze donkere wolken weg die er nooit geweest waren of zich inmiddels in de thee hadden opgelost.

Charles zei niet veel. Hij zat het liefst op zijn trijpen stoel een pijp te roken of voor zich uit te staren. Over wat hij zag, deed hij vrijwel geen mededeling in tegenstelling tot zijn vrouw. Dat kon op een vorm van introvert gedrag wijzen,-zwijgzaamheid-, maar ook op een gebrek aan verbeeldingskracht. In de ogen van zijn vrouw was hij steeds meer gaan lijken op een ooit voor seksuele doeleinden aangeschafte opblaaspop, althans op een zeldzame mannelijke variant daarvan, die haar persoonlijke vertroeteling behoefde om niet van ellende in elkaar te zakken. Uit routine en zonder verdergaande fysieke beroeringen dan een vluchtig kusje op haar wang liet ze zich zijn avances aanleunen. Het kinderloze echtpaar woonde op het Lange Voorhout,

waar in de vorige eeuw al een romanfiguur als mevrouw Van Erlevoort had gewoond en, op nummer 32, de beroemde fotografe Alexandrine Tinne³⁵. Op een minder aristocratisch gedeelte van het Lange Voorhout huisde Charles met zijn vrouw. Hij had er als hoefsmid op de travaille gewerkt, een met een zadeldak overdekte smidse rustend op een achttal gietijzeren colonnes. Thans waren daar bo-dega 'De Posthoorn' en visrestaurant 'Saur' gevestigd. De open travaille was allang afgebroken, maar nog steeds scheen zich een scheiding der geesten op het Voorhout te voltrekken, gepaard gaande met aanzienlijke standsverschillen, die in de loop der tijd tot weinig onderlinge verschuivingen hadden geleid. Voorouders van Charles hadden naast de travaille een herberg gedreven die 'Het Leydsche Wagenveer' heette, omdat vandaaruit dagelijks de postkoetsen naar Leiden vertrokken. Zijn familie mocht er in maatschappelijk opzicht niet erg op vooruitgegaan zijn, -honnkvast was zij wel gebleven.

De oude vrouw ruimde juist de kopjes op, waarvan er één leeg en één vol was, toen ze een makreel het luchtruim zag doorklieven. Zijn kieuwen hadden de spanwijdte van vleugels. "Charles, zie ik ze vliegen?" vroeg ze verbaasd aan haar man, "of moet ik negeren wat zich onverklaarbaar op het netvlies van mijn beide ogen aandient?" Haar man keek verstoord op, mompelde iets van zure Saur, informeerde honend en volstrekt niet ter zake doend naar de gezondheid van mevrouw Erlenmeyer en schold zijn vrouw uit voor 'trien' en 'tinnef'. "Aandienen?" vroeg hij zich luid en duidelijk articulerend af, "áándienen...? Denk jij nou écht, dat werkelijkheid en verbeelding zich in onze huiskamer laten áándienen als de sloofjes van mevrouw Erlenmeyer?" Voor iemand die niet veel zei, kwam deze eruptie van wel-sprekendheid onverwachts. De oude vrouw vertrouwde daarom haar eigen oren niet. "Als ik door jou heen praat, Charles, zoals ik vroeger door jou héén kon zien," opperde ze een weinig bemoedigend, "dan hoef ik mijn gedachten niet helemaal uit te spinnen. Hoogstens word ik besprongen door nieuwe denkbeelden die als chimères door de kamer razen... Wij leven in een omgekeerde wereld: als ik niet zo oud was, zou ik hén besprongen en meteen de sporen geven." Terwijl ze zo met Charles voortkeuvelde en uitsluitend voor zijn genoegen beelden opriep van een hitsig daghitje, dat schrijlings een als een hit vermomde oude knol bereed, werd ze bijna omvergereden door een vooroorlogse tram. Boos zwaaide ze naar de machinist. Het krakende geweld waarmee de tram zich een weg over de slingerende rails

baande, werd overstemd door het gerinkel van theekopjes. 'Hollandsch Spoor' stond er met grote letters op de indicator vermeld. De slinger, met behulp waarvan elke stadse bestemming naar believen tevoorschijn kon worden gebracht, hing uitnodigend naar buiten. Werd ze verondersteld er een draai aan te geven als aan het rad van fortuin? Een lege coupé werd afgewisseld door een volle. Achter één van de ramen ontwaarde ze haar moeder. Razendsnel reed een op de Regentes lijkende vrouw het dressoir voorbij met een minzame blik in de ogen. Er school geen herkenning in. Hoe onpersoonlijk wordt met-tertijd de verhouding tussen moeder en kind, dacht de oude vrouw, je staat erbij en kunt er niets aan veranderen. Gelukkig heb ik Charles nog. Zich de ogen uitwrijvend, stommelde ze de gang door om zich verdrietig in haar eigen bed ter ruste te leggen.

II

De student was zich ook na de beëindiging van zijn studie als een onwetende leerling blijven beschouwen. Als een volledig gediplomeerde maar werkloze medicus scharrelde hij eerst een tijdje in de omgeving van Oegstgeest rond. Daar vertrouwde een professor hem, min of meer kunstmatig, de zorg voor een tweede generatie van oorlogsslachtoffers toe. Psychiatrie was een boeiend vak, vond de student, maar toen hij zich daarin wilde specialiseren, bleek de professor hem uiteindelijk niet naast zich te dulden. Er ontstond een raar psychologisch spelletje van loven en bieden, geven en nemen, en,-voor zover er niet op basis van gelijkwaardigheid twee personen aan te pas kwamen-, van afhankelijkheid aan een vaderfiguur en een daarmee gepaard gaande afhankelijkheid van diens ontzagwekkende statuur. Ge-kneveld en licht beneveld had de student afscheid van zijn leermeester genomen, met wie hij wel contact bleef houden. Op diens voor-spraak werd hij opgeleid tot gerontoloog in een Haags ziekenhuis, dat zijn bestaansrecht trachtte te rekken (en fusieproblemen te ontlopen) door extra veel aandacht aan de oudere psychiatrische patiënt te schenken.

Op het Lange Voorhout vond hij een kamer in het benedenhuis van een weduwe. Hij richtte die met bijzondere zorg in, niet om zijn hospita te plezieren of haar ongevraagd een bewijs van orde en netheid te geven, maar om te getuigen van zijn persoonlijke smaak. Een re-productie van *La durée poignardée*, een meesterwerk van René

Magritte, kreeg een ereplaats in dit vertrek. Hij hing het boven de schouw. Het schilderij stelde zelf ook een schouw voor, waarop een vierkante pendule stond. Hierdoor ontstond een verdubbeling van het beoogde effect: iedere freudiaan had alleen al aan dit beeldend materiaal genoeg om de dubbele 'schouw' (of wat daarin zat) als uitlaatklep te kunnen laten dienen voor zijn of andermans diepste zielenroerselen. Er hoefde niet eens een locomotief, als een pijp zonder kachel, voor uit de wand te steken. Evenmin was er een spiegelend effect voor nodig, dat de aanwezigheid van de pendule tweemaal onder de aandacht van een toeschouwer bracht,-en dus duurzamer maakte-, en het unieke karakter van elke kandelaar aan weerszijden van de pendule zelfs verviervoudigde.

Wat voor indruk maakte dit interieur op wie er voor het eerst een blik op wierp? De weduwe had het onder de vaardige handen van de student zien ontstaan. Met een plumeau ging ze in het hele huis ongerechtigheden te lijf, alsof haar leven ervan afhing, zich meer bekommerend om stofnesten of de schone schijn der dingen dan om welke indruk haar binnenste op anderen maakte. Het was nota bene de student die haar, ter beantwoording van die vraag, een paar suggesties aan de hand had gedaan. Hem was het verbale vermogen van de weduwe opgevallen,-haar even concieze als precieze wijze van uitdrukken-, op grond waarvan hij bij haar een ontvankelijk gemoed voor zijn eigen invallen veronderstelde. De ernst des levens, zo legde hij haar geduldig uit, kreeg in dit vertrek iets bewust overdrevens. Deze maakte van de eeuwigheid een ogenblik, waaraan geen vreemdsoortige dolkstoot of kandelaar in de vorm van een zandloper veel kon veranderen. Ter surrealistische relativering van dit tijdsbesef diende hier immers het getal, niet het beeld! De weduwe knikte instemmend. Dat een reproductie in plaats van het origineel een ereplaats in huis had gekregen, leek daarmee wonderwel in overeenstemming. De student was zich trouwens zo sterk van de herhaalbaarheid der dingen bewust,-waarover hij verder niet met de weduwe sprak-, dat hij zich als een bezetene op zijn studie wierp om zijn aanwezigheid op aarde minder terloops te maken dan zij van nature (wat hij ook zou ondernemen) toch al was. Maar door dat te doen vergat hij zichzelf, wat weer haaks op zijn oorspronkelijke bedoeling stond. Om stoom af te blazen wierp hij zich daarom óók wel eens op een plastic pop, waarvan de meervoudig instelbare schaamdelen het voor de rest geslachtsloze wezen zijn vrouwelijkheid of mannelijkheid

ontnemen. Uniceit bestond niet in dit vertrek, een 'normaal' mens zou er tureluurs van worden.

Tot de herhaalbaarheid der dingen behoorde ook zijn voornaam, die hem met minstens drie andere dragers ervan verbond. Als gerontoloog in opleiding had hij in het zich 'zorgcentrum' noemende ziekenhuis het syndroom van Bonnet leren kennen. Diens voornaam luidde Charles, wat een zekere vertrouwdheid met het door hem beschreven ziektebeeld met zich meebracht. Nu had de student ten tijde van zijn junior coschappen al ten zeerste geleden onder een naamloos syndroom, dat wil zeggen dat hij meende zelf te lijden aan de syndromen van een ander. Er kon geen uniek ziektebeeld uit de doeken worden gedaan, met alle daarbij behorende verschijnselen, of hij ontdekte die één voor één bij zichzelf. Medisch gezien was hij een hopeloos geval gebleken, niet omdat er geen genezing voor hem mogelijk was, maar omdat zijn ziektes onbestaanbaar waren. Daarentegen ervoer de student bij het syndroom van Bonnet voor het eerst van zijn leven iets van opluchting, tot uitdrukking komend in een lichte mate van afstandelijkheid ten opzichte van zijn eigen lichaam. Hij wist zeker er niet aan te lijden, misschien uit vertrouwdheid met de door zijn naamgenoot beschreven verschijnselen van de ziekte. Hoe dat ook zij,-of hij nu gezond en wel was, een ingebeelde zieke, of een patiënt die de ziekte waaraan hij leed ontkende of niet-, voor zichzelf legde hij bij de bestudering van het syndroom van Bonnet meer het accent op 'verschijnselen' dan op 'ziekte'.

Wat houden zulke verschijnselen eigenlijk in? Deze vraag had de student zich voor het eerst gesteld, toen hij op een speciale afdeling van het zorgcentrum werd geconfronteerd met een mummelend oudje, dat hem vol trots en ongeloof attendeerde op de aanwezigheid van kabouters. Met een schalkse blik in haar ogen en bezwerende handgebaren gaf ze hem een toelichting op wat ze in de gauwigheid allemaal waargenomen had: hoe groot en aardig die kleine kereltjes wel niet waren, welke 'medische', nee 'modische' (hier versprak het mummelende oudje zich) eigenaardigheden het meest opvielen, indien men hun uitmonstering in ogenschouw nam, en waar zij zich bij voorkeur ophielden. Vooral de mengeling van haar onverholten trots en ongeloof frappeerde hem. Hoewel het zorgcentrum een zo prettig mogelijk 'leefmilieu' voor zijn bewoners heette te creëren door zijn 'kernactiviteiten' te laten bestaan uit ouderenzorg, somatische en psychogeriatrische verpleeghuiszorg, een stuk flanke-

rende dienstverlening (dat er zijn mocht), consultatie en poliklinische zorg (dagbehandeling, intensieve dag- en nachtverzorging, nacht-opvang en meerzorg) en hoewel het ook tot de taken van de student behoorde zelfstandig diagnoses te stellen en onderzoek te verrichten naar de aard, ernst en prognose van cognitieve stoornissen, wist niemand iets met de in huis gesignaleerde kabouters aan te vangen. Desgevraagd noemde de oude leermeester van de student (zonder de hoornen bril daarvoor ook maar één millimeter van zijn neus naar zijn voorhoofd te hoeven verplaatsen) het volledige syndroom bij zijn naam, dus met het eponiem 'Charles Bonnet' erbij, verwijzend naar de in dit opzicht hoogst belangwekkende studies van de Nederlandse wetenschapsjournalist J. Ekkelboom en de Amerikaanse psychiaters K. Gold en P. Rabins van de Johns Hopkins University School of Medicine in Baltimore.

De student deed er in de Koninklijke Bibliotheek zijn voordeel mee en kwam thuis tot de volgende bevindingen, die hij in een schrift noteerde: omstreeks 1760 maakte Charles Bonnet in een geleerde verhandeling bekend, welke uitwerking de visuele hallucinaties van zijn grootvader, Charles Lullin, als patiënt op hem en zijn naaste omgeving hadden. De 89-jarige grijsaard leed onder een sterk verminderd gezichtsvermogen, maar leek voor het overige kerngezond. Wel zag hij beelden op plaatsen waar dat feitelijk onmogelijk was: tal van mannelijke en vrouwelijke gestalten verdrongen zich in zijn slaapkamer, hoewel hun skeletten in een gesloten kist op het kerkhof hoorden te liggen. Paradijsvogels twinkelerden zichtbaar (gek genoeg niet hoorbaar) in de serre van zijn buitenhuis, die uiterlijk geen enkele gelijkenis met een voliëre vertoonde, rijtuigen reden rakelings langs hem heen op de gang, en de toiletdeur gaf toegang tot een indrukwekkend bankgebouw: 'Pecunia non olet'* stond er op een halfronde boog boven de toegangsdeur gebeiteld. Aan dat laatste herkende men natuurlijk de Zwitserse inslag van de lijder aan het syndroom. Curieus was dat Charles Bonnet op latere leeftijd *als patiënt* aan het nog weer later naar hem *als ontdekker* genoemde syndroom had geleden.

Anders dan in geval van delirium tremens en het daarvan te onderscheiden onophoudelijke beven van Parkinsonpatiënten, waarbij ook geestelijke verwardheid en louter cerebrale disfuncties kunnen op-

* 'Geld stinkt niet'

treden, heeft een lijder aan het syndroom van Bonnet weet van de tijdelijkheid van de op zijn netvlies geprojecteerde beelden. Vaak volstaat een knippering met één van beide ogen al om deze beelden te verjagen, zodat hem na een korte periode van gewenning aan zijn ziekte een lichte geamuseerdheid in plaats van verontrusting bevangt. Behalve met delirium tremens en de ziekte van Parkinson, noemde de student de meest in het oog lopende verschillen met andere ziektes, zoals dementie, migraine en epilepsie. Al zijn notities zouden hem later immers kunnen helpen bij het stellen van een juiste diagnose. Over de oorzaak van deze merkwaardige ziekte las hij nog bij John Ekkelboom: 'Er zijn verschillende hypothesen over de oorzaak van het syndroom. Een oude theorie luidt, dat ten gevolge van een mysterieuze oogziekte cellen in het netvlies abnormaal worden geprikkeld. Gewoonlijk zouden er dan alleen elementaire, 'onzinnige' beelden moeten ontstaan, maar bij sommige mensen worden deze door een onbewust proces tot zinnige, complexe beelden omgevormd. Andere hypothesen leggen een relatie met verouderingsprocessen in de hersenen, hersenziektes, sociaal isolement of persoonlijkheidsfactoren als hoge intelligentie en artistieke begaafdheid. Zelf hangt Teunisse de *release*-theorie aan. Deze houdt in, dat door verminderde visuele impulsen van buitenaf ten gevolge van een oogziekte, het visuele systeem in de hersenen uit zichzelf beelden genereert.'³⁶ De student dacht: wie is Teunisse? En hij dacht in zijn onwetendheid: bij welke andere studie dan psychiatrie kan er een niet-tegenstellend verband bestaan tussen de begrippen 'elementair' en 'onzinnig'?

Even overwoog hij *La durée poignardée* te vervangen door *Le thérapeute* van dezelfde Belgische schilder, waarop de romp van een medisch hulpverlener op zijn beurt is vervangen door een kooi met twee duifjes. Als dat paradijsvogels geweest waren, zou hij misschien de daad bij het woord hebben gevoegd. Nu liet hij alles bij het oude. Een hulpverlener zonder eigen gezicht, met een stok in de ene en een op knappen staande zak in de andere hand, mocht wat hem betrof Teunisse heten.

III

De oude vrouw ontving op zondagavond. Zoals op sommige party's niet genoeg hapjes kunnen worden aangesleept,-zo vol is het er met

gasten en zo leeg zijn kennelijk hun magen-, slaagde ze er niet in genoeg gasten om zich heen te verzamelen. De student behoorde tot haar stamgasten. Met hem kon ze zich beter dan met wie ook onderhouden over alles wat haar geest bezighield, zelfs als dat zoiets onnozels als de uitdrukking 'stamgast' betrof. Als ze het waagde hem aldus te noemen,-zo liet ze hem weten-, moest hij dat niet opvatten als een belediging. In bodega 'De Posthoorn' werd men reeds als stamgast erkend, na er drie keer in veertien dagen binnengelopen te zijn (en zich natuurlijk met sterk spul te hebben laten vollopen). Bij haar lag dat beduidend anders, niet zozeer vanwege de voor zo'n erkenning vereiste tijdsduur, als wel vanwege haar afkeer van het alternatief 'vaste' gast. Niets stond immers vast in deze wereld! Ongetwijfeld was de student vertrouwd met het panta rhei der voorsocratische filosofen, die in Heraclitus hun spreekbuis ('microfoon' ware een anachronisme geweest) hadden gevonden. De student knikte instemmend. Dan hoefde het geen verbazing te wekken, dat ze hem om een negatieve reden 'stamgast' noemde. Een positieve reden was daar overigens ook wel voor aan te voeren: op een stam kan men van alles en nog wat 'enten', gedachtegoed bijvoorbeeld, in het verlengde daarvan wilde ze voor hem graag een 'stamgastvrouw' zijn. Weer knikte de student,-hij zat toch niet te knikkebollen in de trijpen stoel van Charles?-, dat was dus voor eens en altijd afgesproken!

Sommige gasten moesten er met hun haren worden bijgesleept, zoals haar moeder, wier onbeholpen bolpoten steeds meer gelijkenis gingen vertonen met het onderstel van een dressoir. Haar moeder zei niet veel meer, in tegenstelling tot mevrouw Van Erlevoort. Zou geestelijke immobiliteit kunnen samengaan met (of wellicht het gevolg zijn van) de onmogelijkheid om zich lichamelijk van zijn plaats te verroeren? Daar moest ze Charles bij gelegenheid eens naar vragen. Nee, zo stil als de een was, zo luidruchtig was de ander. Als ze tenminste niet zelf ontving, verscheen mevrouw Van Erlevoort zelden alleen: ze liet zich door Marie of Lili Verstraeten 'chaperonneren'. Zoiets gaf in de vestibule al direct aanleiding tot een min of meer gezellige omhaal van woorden. Ook meneer Fliss en het echtpaar Klaf behoorden tot haar zondagse getrouwen.³⁷ Een enkele keer kwam Doringe van Lowe, als familie zaken haar tenminste niet beletten elders heen te draven. Dit hele gezelschap, waarvan de ongelijkwaardige leden wel eens hardop tegenover elkaar uitspraken 'bien étonnés' te

zijn 'de se trouver ensemble'*; voerde de oude vrouw in haar eentje aan. Het deed haar dan ook deugd van onverwachte zijde steun te krijgen en te merken, hoe hartelijk meneer Fliss de sinds kort bij haar inwonende student begroette: "Zo, aanstaande heer professor..., waarde dokter in spe..., hoe gaat het met de patiënten? Heb je er veel op het moment? Allemaal kierewiet zeker, hè? En is de mensheid sedert uw hygiënisch optreden toegenomen in vitaliteit en primordiale levenskrachten?"³⁸ Dat zo'n bullebak als meneer Fliss zich verstrikte in (in)formele aanspreekvormen, nam juist voor hem in. Zulk goedmoedig, mannelijk gebrom stimuleerde haar om aan mevrouw Van Erlevoort te vragen, of ze goed tegen de drukte kon, veroorzaakt door de constante aanwezigheid van vier kleinkinderen in huis. Welke grootmoeder zou niet graag met haar kleinkinderen willen pronken, al was het alleen maar om een beginnende doofheid te camoufleren? "Of ik tegen hun drukte kan, mevrouw? Ik voel mij erdoor herleven," zei mevrouw Van Erlevoort iets te luid, "ja, ik voel mij er opnieuw jong door worden. Ik heb behoefte aan jeugd, véél jeugd om mij heen. Net als u dat ook heeft, als ik mij niet vergis. Ik heb geen treuriger leven gekend, dan toen mijn dochters en mijn zoon Théodore pas getrouwd waren, en toch had ik nog drie kinderen in huis en ja, Freddy en Etienne zijn uitgelaten als kinderen..."³⁹

Mevrouw Van Erlevoort is vanavond goed op dreef, dacht de oude vrouw, maar ze heeft slechts indirect antwoord op mijn vraag gegeven door in een onbewaakt ogenblik haar drie kinderen, van wie ze er maar twee met hun voornaam noemt, de plaats van de vier Van Rijseltjes in te laten nemen. Ze zal toch nog wel in staat zijn de dingen op een rijtje te zetten? Als je haar hoort praten over Nico, die ze op haar schoot laat klimmen, alsof het niets is, en in haar oren laat toeteren met een kindertrompetje, of als je haar hoort mopperen op de dikke juffrouw Frantzen, haar dienstbode, die ze vanavond aan mij heeft uitgeleend, tja, dan is het wel duidelijk wie ze hier ziet vliegen. Een haast onmerkbaar knikje in de richting van de keuken had tot gevolg, dat haar gasten even later door juffrouw Frantzen van zoete dranken en zoute hapjes werden voorzien. "Ik wens niets liever," ging mevrouw Van Erlevoort voort, "dan dat de hele bende inclusief de dikke juffrouw bij mij aan tafel zit, onbevreesd als ik ben mijn fijne damast met saus overstroomd, enige glazen gebroken, of kleine vin-

* 'er zeer over verwonderd zich in elkaars gezelschap te bevinden'

gertjes in de compôte aan het grabbelen te zien."³⁹ Zelf graaide ze met beide handen in de schalen, die net iets te hoog voor haar werden rondgedragen, om haar woorden kracht bij te zetten. Straks klimt ze ook nog op een stoel, dacht de oude vrouw.

In een uithoek van de kamer sprak Dorine van Lowe met het echtpaar Klaf over wie zich in welke kringen meende te moeten 'pousseren' en wie daadwerkelijk 'apparitie maakte' aan het Hof of, zo mogelijk nog gewichtiger, bij haar zus, Bertha van Naghel, in het Bezuidenhout. Hoewel de jonge vrouw jachtig en op gedempte toon sprak, kon de oude vrouw haar toch woord voor woord verstaan. "Weten jullie, wat mijn broer Gerrit altijd zegt? Daar zullen jullie van ophoren: "Ik ben de pachyderm van de familie!"³⁸ Dat zegt mijn broer Gerrit, de ritmeester, als hij zich weer eens in een moeilijke situatie heeft gemanoeuvreed. Daar bedoel ik natuurlijk géén militaire manoeuvres mee..., dat snappen jullie wel. Ik pleeg hem dan letterlijk op de vingers te tikken, maar ja, daar voelt zo'n dikhuid helemaal niets van. Mij laten opdraven om zijn escapades buitenshuis af te kopen met kostbare geschenken voor zijn lieve vrouw en kinderen... Hoe durft-ie. 't Lijkt waarachtig wel, of hij mij behandelt als één van zijn drachtige merries, maar ik ben te volbloedig..., hóren jullie dat..., ik ben véél te volbloedig om mij zo'n behandeling te laten welgevalen. Zegt mijn broer Gerrit laatst tegen mij, alsof hij een circusnummer aankondigt: "Als ik me weer eens diep in de nesten gewerkt heb, wend ik me tot een deskundige bij uitstek, een verwénd nest..., dames en heren..., niemand minder dan m'n eigen zus Dorine!" Nou ja, dat is wel joviaal en gekscherend tegelijk bedoeld, maar toch... Ik ben zijn peerd niet!" Meewarig stemde het echtpaar Klaf ermee in, dat zoiets geen pas gaf,-'escapades buitenshuis', ter genoegdoening waarvan een opperstalmeester zijn bloedeigen zus liet opdraven-, dat zoiets bepaáld geen pas gaf... Die gekke Gerrit permitteert zich al te veel, dacht de oude vrouw, het loopt vast nog eens slecht met hem af!

Intussen was Dorine van Lowe opgestaan om toenadering te zoeken tot mevrouw Van Erlevoort, in wie ze hier een ideale remplaçante voor haar eigen moeder vond: de vier Van Rijsseltjes waren op het Lange Voorhout heel wat beter af dan zij in haar eenvoudig pension. Hoe graag had ze dat niet voor het grote huis van haar moeder op de Alexanderstraat verruild. 't Viel ook zo moeilijk uit te leggen aan vrienden en kennissen, waarom haar oude moeder liever alleen bleef wonen in dat ellendig grote huis. En dat, terwijl zij, als liefhebbende

dochter, beter voor haar had kunnen zorgen dan wie ook van het aanwezige personeel! Ik kom voor zo'n moederrol natuurlijk niet in aanmerking, dacht de oude vrouw bitter, die het vertederende tafereeltje op enige afstand gadesloeg.

Meneer Fliss, wiens achternaam door toedoen van Mr. Theodoor van Onderwaarden onlangs was voorzien van een dubbele 's', voegde zich bij hen. In elke hand droeg hij een zoute krakeling, die hij ter ere van zijn naamsverandering in één keer placht te verorberen. "Hoorde ik u zo-even over mijn advocaat spreken, mevrouw?" vroeg hij aan mevrouw Van Erlevoort. Die keek hem uit de hoogte aan, niet gediend van al te familiale bejegeningen als ze was. Daarom vulde hij haastig, maar met volle mond aan: "Mr. Theodoor van Onderwaarden!" Nu ging mevrouw Van Erlevoort een licht op: "Nee, meneer, ik sprak 'slechts' over het lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, dat na het overlijden van mijn man ('zaliger' kan ik er helaas niet aan toevoegen) onze goederen in Gelderland beheert, mijn zoon Mr. Théodore Otto baron van Erlevoort ter Horze." Terwijl hij zenuwachtig met de charivari van zijn horlogeketting speelde, droop meneer Fliss af. Tegen het sarcastisch machtswoord van de ongekroonde koningin op deze party was hij niet bestand. Hier was de tact van een gastvrouw geboden, dus greep de oude vrouw persoonlijk in. Meneer Fliss bij een mouw vattend, keerde ze samen met hem in de kleine kring terug. "Ik vergis mij ook wel eens in namen," zei ze vergoelijkend tegen mevrouw Van Erlevoort. "Vorige week verwarde ik de oudste zoon van Bertha van Naghel nog met uw zoon Otto. Of eigenlijk was het omgekeerde het geval en,"-in alle stilte boog ze haar hoofd als om een memorabel feit voor zichzelf te laten spreken-, "dat zeg ik waarlijk niet uit reverentie voor een mij dierbare gaste." Dorine van Lowe knikte geestdriftig van ja, haar neef Otto zou binnenkort uit Indië terugkeren: "Het zijn drukke dagen bij de Van Naghels, hoor," zei ze met een zorgelijke blik in haar ogen, maar verheugd om de eigenlijke reden van haar aanwezigheid eens breed te kunnen uitmeten, "werkelijk héél drukke dagen, vol emoties van verschillende aard ook. Over drie weken gaat Emilietje trouwen en over veertien dagen verwachten Van Naghel en Bertha hun zoon Otto terug uit Indië, met zijn lieve vrouwtje en hun beide kinderen."

Als een op drift geraakt slagschip voer ze de veilige haven uit: "Julie weten toch wel dat Otto, vroeg gepromoveerd, op zijn 24e naar Indië is gegaan en dat hij het daarginds als ambtenaar bij het gerecht niet

heeft kunnen bolwerken. Waarom niet, vragen jullie je misschien af. Nou, dat zal ik jullie eerlijk vertellen: omdat zijn vrouw, vanaf de eerste dag, in Batavia ziek is geworden en gebléven. Dat is de grote ergernis van Van Naghel, die zich over de carrière van zijn zoon ernstig zorgen maakt, al is die jongen ook nog zo jeugdig en al kan hij hem heus wel helpen aan iets anders in Holland. Maar ja, hij is altijd tegen dit huwelijk geweest: een zwak meisje, zonder geld, hè. Zij zullen de kinderen voor hun rekening moeten nemen, en hoewel Van Naghel gefortuneerd is en Bertha," hier keek Dorine van Lowe haar toehoorders zelfbewust aan, "aardig wat geld heeft,-en hoewel hij natuurlijk ook zijn ministerstraktement ontvangt-, is het alles bij elkaar ternauwernood genoeg voor het zeer kostbare huishouden dat zij voeren. Tel maar op, uit hoeveel personen dat bestaat: hun oudste zoon, nu uit Indië terugverwacht met vrouw en twee kinderen, daarnaast hun eigen twee jongens, Frans en Henri, al een paar jaar tegelijk stude-rend in Leiden en in tegenstelling tot Charles," hier keek ze de student met een schuin oog aan, "blijkbaar niet van plan om af te stude-ren, hun drie uitgaande meisjes, van wie het tweede straks gaat trouwen, een jongen nog van zestien en een meisje van veertien jaar. Dat zijn alles bij elkaar elf personen!" zei Dorine van Lowe, die opnieuw begonnen was op de vingers van haar linkerhand mee te tellen en daarmee dreigde door te gaan, alsof alle niet-persoonsgebonden budgetten thans aan de beurt waren. "Daar komt hun salon nog bij." De oude vrouw zag, dat deze uit liefst vier vingers bestond. "Vanwege Van Naghels ambitie is dat natuurlijk een officiële salon, waar zij veel mensen zien uit de hogere regeringscôterie, terwijl die van het corps diplomatique er zo'n beetje dwars doorheen loopt. Alles bij elkaar voeren zij zo'n kostbaar huishouden, dat Bertha de grootste wonderen van zuinigheid moet verrichten om met een slordige halve ton 's jaars, een-hálve-ton-'s jaars, toe te komen."

Och, dacht de oude vrouw, mijn salon is er niet minder om. Een arts of een diplomaat, wat maakt het eigenlijk uit? 't Is jammer, dat Charles en de Klafjes vanavond niet goed uit de verf komen. Daar zou ik iets aan moeten doen, maar wat? Door de nadruk op 'halve' te leggen, doet Dorine van Lowe het effect van haar eigen woorden teniet. Het bedrag dat ze schaamteloos noemt,-het bedrag dat Bertha jaarlijks aan haar huishouden besteden mag-, wordt er niet méér maar juist mínder kolossaal door. Alleen als geld je niet interesseert omdat je er 'genoeg van hebt', in beide betekenissen van die uitdrukking,

kun je er zo ongegeneerd over praten als zij doet. Wat een familie! Gelukkig voelt meneer Fliss zich weer helemaal op zijn gemak, al zou hij niet nog altijd met de charivari van zijn horlogeketting moeten spelen. Hij lijkt wel een rooms-katholieke kerkganger, die tijdens het Marialof (zo heet dat toch?) razendsnel een rozenhoedje bidt, of een moslim, die één voor één de kralen van een gebedssnoer door zijn vingers laat glippen. Een zoutkorreltje..., één enkel zoutkorreltje kan het inwendige van zijn zakhorloge ontwrichten. Of draagt hij een minder kwetsbaar apparaat met quarks of, hoe heten die moderne dingen ook alweer, kwartsen erin? Ik geloof warempel dat Charles daar in een hoekje met Marie Verstraeten zit te praten. Hij zal toch niets in haar zien?

"Ik wil u straks graag nog even spreken," zei de oude vrouw tegen mevrouw Van Erlevoort, terwijl ze zich in de richting van het echtpaar Klaf begaf. Hoe geanimeerd ze weldra met de beide echtgenoten ook in gesprek was, toch bleef ze volgen wat Dorine van Lowe over het huishouden van haar oudste zus ter sprake bracht: "En alle kosten van levensonderhoud worden opgevoerd. Alles wordt maar duurder. De twee jongens, Frans en Henri, kosten bijna driedubbel zoveel als Otto hun vroeger heeft gekost. Emilie en Marianne, -de ene al drie, de andere pas één jaar in de wereld-, stellen veel hogere eisen aan hun eigen welbevinden dan Louise, die nu al zes jaar uitgaat. De studenten zijn lid van de Weerbaarheid. Hoeveel denken jullie, dat zoiets wel niet kost? Emilietje beschikt over een uitzet, die driemaal zoveel kost als wat Bertha zelf indertijd van papa en mama Van Lowe heeft gekregen. Marianne wil haar minste japonnetje met zijde gevoerd hebben, want serge," zei Dorine van Lowe verontwaardigd, "serge is haar te min." 't Duurde even voordat de oude vrouw begreep, dat serge niet een door Marianne afgewezen Russische minnaar was, maar een goedkoop substituut voor zijde. "Karel, de gymnasiast, is een lange, zwakke, magere jongen, maar niettemin lid van allerlei clubs: hij speelt football, cricket en tennis. Karel krijgt geen zakgeld van zijn vader. O nee, hij ontvangt een toelage, en in hun jongste meisje ziet Bertha een hang naar luxe die haar het ergste doet vrezen voor de toekomst. Zo is het van buiten wel een groot druk huis, -papa minister, de meisjes aan het Hof gepresenteerd, de jongens flink geld stukslaand-, maar van binnen, tussen Van Naghel en Bertha, is het vaak een moedeloze bedoening."³⁸

Mevrouw Van Erlevoort was blij eindelijk aan een stille wenk van haar gastvrouw gehoor te kunnen geven. Het prátén over geldelijke besognes mocht dan minder ongepast schijnen dan het eigenlijke onderwerp van gesprek, toch duizelde het in haar hoofd van al die Frans getinte jongens- en meisjesnamen, als in een Haagse familie-roman van 'Louis' Couperus. Daartegen stak de Hollandse voornaam van haar zoon Otto tenminste gunstig af. Nu ja, ...zij was allang blij de namen van de vier Van Rijsseltjes paraat te hebben, klein grut van haar dochter Mathilde waarmee voorlopig nog niets mis was. Tafelmanieren mochten hun fort niet wezen, maar hun ongeciviliseerd gedrag leidde niet tot zulke onverkwikkelijke taferelen als bij Bertha van Naghel thuis. Hoogstens smeekte Thilly 'haar toch niet te weerstreven in gerechtvaardigde strengheid en verdiende strafuitdelingen'³⁹, omdat ze als grootmama er nu eenmaal een manie van had de kleinkinderen te bederven. "Dorine draaft soms zo door," klaagde ze even later haar nood bij de oude vrouw, "deze week doet ze het bijvoorbeeld voorkomen, alsof haar broer Gerrit, de ritmeester bedoel ik,-mooie, oerdegelijke Hollandse naam, vindt u ook niet...?-, alsof die ritmeester haar de sporen geeft. Soit, denk ik dan, soit, maar wat ze daarna over Bertha van Naghel vertelt, vind ik deprimerend, zo ongelóóflijk deprimerend..., net zo deprimerend, als wat ze de vorige week over haar broer Ernst verkondigde,-de malste van het hele stel-, met een mimisch talent..., met een zo ongelóóflijk mimisch talent, dat het mij nog steeds naduizelt. Ernst van Lowe moet een schitterende collectie Delftse en Japanse cloisonnévazen hebben, waaronder een paar net zulke gekke exemplaren als Ernst en Gerrit tezamen, even groot ook, met lange halzen..., ja met van die ongelóóflijk lange halzen. Doet ze haar handen om haar eigen nek om uit te beelden, hoe Ernst er op grond van een of ander bizar voorgevoel bang voor is, dat zijn twee 'ploerten',-met wie hij de juffrouw en haar broer bedoelt die hem voeden en in leven houden, zijn persoonlijke weldoeners dus..., anders kan ik het écht niet vatten-, dat uitgerkend die twee 'ploerten' de gelegenheid te baat zullen nemen om zijn vazen te wurgen. Gekke familie, hoor..., die hele familie Van Lowe, stapelgek..., anders kan ik het écht niet vatten!"

De oude vrouw voelde zich niet geroepen de reputatie van de familie Van Lowe hoog te houden. Zonder enige overgang vroeg ze: "Is Eline Vere wel de juiste vrouw voor uw zoon Otto? Ik ken haar al zo lang in de periferie van mijn kennissenkring. Ze is toch de jongste van

de twee zusjes, donkerder van haar en ogen, slanker, en iets minder rijk van vormen dan Betsy?" Terwijl mevrouw Van Erlevoort haar stomverbaasd aankeek, vervolgde ze op een toon die geen tegenspraak duldde: "Eline is toch de dochter van een artiest, een beeldend kunstenaar, met (misschien wel beide van haar vader overgeërfd) een beeldig figuurtje én teveel onrust in haar lijf? Innerlijke artistieke is haar vreemd, tenminste..., zo denk ik erover. Haar donkere blik, bij de geämberde bleekheid van haar teint, en het kwijnende van sommige van haar gebaren geven haar iets van een lome odalische. Maar Otto behoeft de vrouwelijke charmes van een energetische in plaats van enerverende persoonlijkheid, volbloedig, desnoods à la Dorine van Lowe, in plaats van anemisch. Otto heeft zeker niet een vrouw als Eline nodig, die op elk uur van de dag met haar vingers, waarvan de nagels roze gelakt zijn, de volmaakte lijn van haar wenkbrauwen en wimpers volgt en die zich haar oogleden een tikje amandelvormig vertrekt, of haar bruine haren woest om zich heen laat golven, in de houding van een schalkse, maar intussen o zo Haagse zingara."³⁹ Mevrouw Van Erlevoort nam haastig een slokje van een zoete likeur, waarvan ze de naam niet kende. "Ik heb mijn twijfels over Elines geschiktheid als levenspartner voor wie dan ook," hoorde ze de gastvrouw zeggen. "Neem dan Marie, Marie Verstraeten..., dat is een schat van weldoende liefde, die anders verloren zou gaan. Tja, ik vraag u Marie te nemen...als voorbeeld van een mogelijk geschikte huwelijkskandidate voor Otto. U noch ik hebben iets te nemen of te laten natuurlijk, maar voor Otto geldt in hoge mate, dat zij à prendre ou à laisser is. Vindt u ook niet?"³⁹ De oude vrouw zag Charles opeens dreigend op zich afkomen, hoewel ze juist voor een negatieve reactie van haar vrouwelijke gesprekspartner beducht was geweest.

Van toen af aan volgden de gebeurtenissen elkaar bliksemsnel op. Een kleine vonkenregen daalde van het rijk gestuukte plafond naar beneden, alsof daar ergens, hoog boven hun hoofden, ijzer langs ijzer schuurde. Mevrouw Van Erlevoort stond erop onmiddellijk naar huis te vertrekken,-samen met Marie en de dikke juffrouw Frantzen-, waartoe ze reeds een tram wilde laten stoppen. Met haar witte parasol als een geweer in de aanslag was het onduidelijk, wie ze op de korrel nam: de machinist of de oude vrouw. Terwijl ze nog natrilde van verontwaardiging, kneep ze met haar vrije hand Marie bepaald niet zachtzinnig in haar bovenarm. "Kom kind," zei ze, "hier zijn wij voor het laatst geweest. Ik hoef mij door de vrouw van een gewezen

hof..., eh...hoefsmid niet te laten adviseren,-over wat dan ook-, het Lange Voorhout is immers geen..., ik herhaal..., is immers géén Gret-na Green!" Ze scheen nog meer te willen zeggen, maar haar mond viel open van verbazing. Op een los aan de voorste coupé bevestigd reclamebord viel te lezen: 'Zingara, uw likeur!' Daaronder stond met kleine letters: 'Geniet, maar drink met mate.' Staande in eenabri zag ze, dat de bedoelde likeur was gemaakt van abrikozen en andere vruchten. Gezeten tussen twee krakelingen die op ruitvormige tentakels leken, waarmee de tram elektrisch contact met de bovenleiding maakte, bukte meneer Fliss zich diep naar beneden om haar de helpende hand te bieden bij het instijgen. Geen postiljon van Het Leydsche Wagenveer had ooit waardiger dan hij een kindertrompetje terzijde gelegd, alvorens zijn passagiers behulpzaam te zijn. Zonder de oude vrouw ook maar één blik waardig te keuren nam mevrouw Van Erlevoort pal boven de merknaam van de likeur plaats. Marie ging met een kwade kop tegenover haar zitten. Voordat de als een harmonica ingevouwen deuren van de tram dichtklapten, hoorde de oude vrouw, hoe mevrouw Van Erlevoort een haar niet onbekende aria zong: "La donna è mobile." Nu zie ik ze toch echt vliegen, dacht de oude vrouw, terwijl de tram zich knarsend in beweging zette en meneer Fliss wanhopig de krakelingen als vleugels op en neer bewoog. Correctie: ik hóór ze vliegen. Kan dat eigenlijk wel? Ze knipperde met haar ogen. Het klagelijke geluid van een kindertrompetje verstierf in de verte. Steeds weer dezelfde tonen, dacht de oude vrouw, het was mij al na de eerste keer duidelijk, dat zulke geluiden niet afkomstig kunnen zijn van Joshua's bazuinen of Oberons hoorn. Maar wat schiet ik met zo'n nieuw verworven inzicht op? Was de vrouw die zichzelf koelte toewuifde in de tram, zoals wijlen koningin Wilhelmina dat een hele menigte placht te doen, mijn moeder? Waar is iedereen toch gebleven? Verdrietig over zoveel onbeantwoorde vragen zette ze zich op de bank naast Charles neer. "Gelukkig heb ik jou nog," zei ze tegen hem. "Laten wij de zondag eens ouderwets besluiten. Kijk maar niet zo onschuldig, mijn jongen. Onze leden mogen oud en stram zijn, maar ons vroegere standaardgrapje stelt wel degelijk een fysieke norm. Daarom zeg ik jou, ter herinnering aan betere dagen: Au travaille, Charles, au travail!"

De student had zich die avond uitstekend vermaakt, al kostte het hem aanvankelijk moeite zijn schaamte te overwinnen. Hij kon maar niet begrijpen, wat de weduwe ertoe had bewogen om een plastic pop uit zijn klerenkast te halen en met de haren (het betrof een door hemzelf op de schedel vastgelijmde pruik, van het type Claudia, middelblond, nummer 167 uit de Wehkampcatalogus) naar boven te slepen. De beelden die ze hem vervolgens in de huiskamer voortoverde, lieten niet na een diepe indruk op hem te maken. Meer dan interactieve televisiebeelden vermochten, slaagde de weduwe erin hem aan zich te kluisteren. Als hospita, bij wie men een verplichte visite aflegt, boeide ze hem minder dan als patiënt. Eerst dacht hij nog met een ingebeelde zieke te maken te hebben, zo absurd klonken haar monologen en zo weinig hoefde hijzelf te doen om haar aan de praat te krijgen. Maar toen ze de door haar ten tonele gevoerde personen begon uit te beelden, boekentaal afwisselend met natuurlijke stiltes, realiseerde de student zich dat ze moest lijden aan het syndroom van Bonnet. In zijn jonge jaren, toen cultuuruitingen op middelbare scholen nog algemeen werden gewaardeerd (en om die reden door de lagere overheid flink gesubsidieerd), had hij de Nederlandse acteur Ben van Aerden wel eens in zijn eentje de hele *Hamlet* zien spelen. Grappig was dat geweest, want alleen al door de simultane rolbezetting ontaardde zo'n tragedie in een komedie. Polonius en Ophelia beeldde de acteur moeiteloos uit, schurk en heldin, op het toch al van schurken en heldinnen vergeven familiale vlak. Het geslacht van zijn personages scheen hem onberoerd te laten. Evenmin scheen hem hun aantal te deren of de al of niet voorgeschreven ernst van de situatie: moeiteloos beeldde de acteur geheel alleen de clowneske grafdelvers in het vijfde bedrijf uit. 'Frailty, thy name is woman!'^{*40} dacht de student in stijl. Hoe zwierig had de acteur plaagstootjes met zijn rapier uitgedeeld en zich vol overgave nu eens met de linker-, dan weer met de rechterheup van het proscenium de zaal in gestort, een zwarte mantel strak of losjes om de schouders slaand, al naargelang de handeling zulks vereiste. Nee, op het punt van zwierigheid deed deze Hamlet voor geen Batman onder.

De weduwe liet hem ook zulke staaltjes van onbekommerde spel-

* 'Jdelheid, uw naam is vrouw!'

vreugde zien. Hij hoefde maar met een denkbeeldige muis op *Starten* te klikken in het menu *Bestand* (o, een bestand..., laten wij een bestand overeenkomen, dacht de student halverwege de avond), of ze vloog op hem af als het zichtbare gedeelte van een automatische piloot, of, indien hij meer op haar uiterlijke verschijning lette, als een zelfzwichtende molenwiek. Feilloos wist ze uit haar geheugen herinneringen aan reeds lang gestorven mensen en passages uit vergeelde boeken op te diepen. Kennelijk schepte ze er behagen in die volgens haar eigen logica te bewerken. Zij was voortdurend aan het woord, zij gaf hem volslagen vreemde personages dramatisch gestalte. Hij hoefde niets te doen. Aan minder dan een half woord van hem had ze al genoeg om uit een rijk en ongetwijfeld 'fotografisch' geheugen à la Alexandrine Tinne te putten. De niet echt ten tonele gevoerde Eline Vere kende hij natuurlijk wel,-meer dan alleen van naam-, voor zover een romanpersonage überhaupt te kennen valt. Als ik dat voorbehoud nu eens niet gemaakt had, dacht de student, zou ik dan ook aan het syndroom van Bonnet lijden, of speelt mijn oude kwaal mij weer eens parten en ben ik een ingebeeldde zieke..., een ingebeeldde zieke met hier en daar Don Quichote-achtige trekjes? Toe maar, niets is te dol. Straks koppel ik nog twee romanpersonages aan elkaar, een Spaanse edelman aan een Haagse joffer, zoals de weduwe zo-even voor koppelaarster speelde door Marie Verstraeten onder de welwillende aandacht van mevrouw Van Erlevoort te brengen... 'Welwillende aandacht',-ik praat waarachtig als de opperstalmeester over wie eerder vanavond zulke behartenswaardige opmerkingen zijn gemaakt door ene Dorine van Leeuwen, of was het door het echtpaar Kif? De student wist dat hij zich die laatste twee namen verkeerd herinnerde, zijn geheugen was dus waarschijnlijk slechter dan dat van de weduwe. Als dat zo is, dacht de student, zou ze mij toch niet hoeven te verwarren met haar man. Of zou haar geheugen selectiever zijn dan het mijne? Kun je dezelfde 'ze' die je ziet vliegen óók de revue laten passeren? Wie is er hier eigenlijk niet goed bij zijn hoofd? Afgezien van de rol die mij wordt opgedrongen, beeldt de weduwe zoveel rollen tegelijk uit... Zou ze soms aan een meervoudige-persoonlijkheidsstoornis lijden? In dat geval is ze als klein meisje waarschijnlijk het slachtoffer van een seksueel misdrijf,-aanranding of verkrachting-, geworden. Typisch, dat ze wel over haar moeder praat, maar

niet over haar vader. Zou een verdringingskwestie kunnen zijn. Moet ik toch eens navragen bij professor B.

Even later beving de student een grote vrees, toen de weduwe hem straal negeerde en zich naast de plastic pop op een sofa nestelde met een verliefde blik in haar ogen. Pasten tal van auditieve aspecten niet in het beeld, dat hij zich van een lijder aan het syndroom van Bonnet gevormd had,-nog minder paste daarin de moedwillige ontkenning van wat zo'n lijder zelf had kunnen zien: wégtoveren was iets heel anders dan tevóórschijn toveren. De student was er niet en toch was hij er wel, want ze had zich van hem afgewend en streelde de pop op een allergevoeligst plekje. "Lief slingertje, Charles," fleemde ze, "laten wij samen naar het Hollandsch Spoor gaan. Treintjes kijken, schatten hoeveel paardenkracht... Of wil jij niet zo ver? Vroeger nam ik op zondag ook altijd de Leidse leidsels stevig in handen, weet je nog wel? O, dat belieft jij je niet meer te herinneren. Meneer is voor de verandering beledigd in plaats van beledigend. Ga niet zitten bokken, ga nou niet zitten mokken, mijn jongen, maak er geen beestenboel van..., geen circusvoorstelling. Wát zeg je? Ik een olifogreen wijfje? Oligofreen zul je bedoelen. Vort, sik... Ja, doe maar eens goed je best, dan zal ik jou hoogst persoonlijk mores leren... Ach, 't hoeft al niet meer. Sic transit gloria mundi!"* Onder het uitspreken van die laatste woorden schudde de weduwe haar hoofd, niet omdat ze getuige van een bedenkelijk voorval was, maar omdat volgens haar een jong meisje zoiets deed om haar weelderige haardos des te beter te doen uitkomen. "Beeldig!" plachten haar vrouwelijke bewonderaars daarop in koor uit te roepen. Wisten zij veel? Wisten zij bijvoorbeeld, dat de weelderigste haardos (behalve met lijm) kan worden bijeengehouden met zoiets simpels als een speld? Wisten zij, wat er allemaal voor komt kijken om zo'n puntig voorwerp in een pop met een opgeblazen gezicht te steken en hoe het is om even later het geluid van een langzaam leeglopende ballon te horen? Pffffff... Nee, dat wisten zij niet. En de student? "Kai ouden menei," zei de student, "niets blijft! Dat geldt ontegenzeggelijk ook voor mij. Weet je wat?" Hij drapeerde een denkbeeldige mantel om zijn schouders, alsof hij het tegenovergestelde van een apparitie wilde maken. "Ik denk, dat ik maar eens opstap!"

* Zo vergaat de heerlijkheid der wereld!

DE CEDER

'Ik heb een ceder in mijn tuin geplant,
gij kunt hem zien, gij schijnt het niet te willen.'

Han G. Hoekstra

Op een uitloper van de Oeral, genoemd naar de Zweedse dominee Trigland, groeide een woud van ceders. In lang vervlogen tijden was de aanwezigheid van Triglandus goed geweest voor een nieuwe naam van dit gebergte, zodat de oude benaming ophield in volksverhalen voort te leven, en voor de aanplant van een groot aantal ceders. Maar wat daar nooit eerder was gesignaleerd, vond in de ogen van de plaatselijke bevolking geen genade. Daarom maakte zij korte metten met dominee Trigland en zijn jonge aanplant: een bijl besliste over hun beider lot. Slechts één ceder overleefde de kaalslag, die de verbeelding van Triglands moordenaars hevig prikkelde. Stond er in hun heilige boeken niet geschreven, dat één rechtvaardige over het lot van allen kon beslissen? Had Mohammed zijn bewondering voor de ceder niet onder stoelen of banken gestoken (die zelf van cederhout gemaakt hadden kunnen zijn) en de koning van Tyrus alsnog gecomplimenteerd voor zijn logistieke bemoeienissen met de bouw van de tempel in Jeruzalem, waaraan veel door hem persoonlijk geleverd cederhout te pas was gekomen? Eenmaal uitgeraasd en tot bezinning gekomen, betuigden enkele volgelingen van de profeet hun spijt over de kaalslag. Er vonden op hun verzoek grootscheepse leveranties van ceders uit de Libanon naar de Oeral plaats, die op de Triglandus voor blijvend groene flanken zorgden. Een Zweedse lust tot bekeren en botaniseren had aldus ergens anders dan in het moederland de basis gelegd voor industriële activiteiten op het gebied van de bosbouw.

Rond 1900 had het van origine christelijk geboomte zich al zodanig met de islamitische variëteiten van de *Cedrus libani* vermengd, dat een opvallend groene zone tussen Orsk en Orenburg de nieuwsgierigheid van een Amerikaanse toerist prikkelde. John Browning deed zich althans voor als toerist, maar gaf in werkelijkheid zijn ogen goed de kost om de zakelijke belangen van de Firma J.M. Browning, gevestigd in de Verenigde Staten, te behartigen. Hij nam ter plekke enige monsters, waarvan hij in zijn laboratorium de hard- en duurzaamheid vergeleek met die van de *Western red cedar* (van de familie *Thuja plicata*). Het lag in zijn bedoeling beide houtsoorten, -naaldbomen, eventueel nog aan te vullen met gelijknamige Zuid-Amerikaanse loofbomen-, tot pulp te verwerken. Zodoende kon hij met behulp van lijm en cellulose de ideale grondstof bereiden voor het houten gedeelte van een browning. Er kwamen zoveel werelddelen aan de fa-

bricage van dit geduchte wapen te pas, dat het zijn mondiale bekendheid dááaraan scheen te danken. Toch vormde niet een (alleen al in geografisch opzicht) ingewikkeld procédé, maar de ingenieuze constructie van een browning de ware reden voor de wereldwijde belangstelling, waarin het wapen zich sinds 1897 mocht verheugen. Het kon in populariteit wedijveren met de colt, een revolver waaraan Samuel Colt zijn naam had gegeven, en het pistool. Het was geen vuist- maar een handwapen, zoals John Browning zijn Russische afnemers voorhield, de grote handzaamheid ervan benadrukkend. Het had geen langwerpige patroonmagazijn, zoals een pistool, evenmin een draaibare cilinder waarvan de patroonkamers door het spannen van de haan net zo ver om hun eigen as draaiden, totdat ze één voor één met de daarachter gelegen slagpin in het verlengde van de loop lagen. Nee, de browning was een zichzelf door middel van stalen veren ladend pistool, waarvan het magazijn zich onzichtbaar in de houten kolf bevond. Het was niet dodelijker dan andere pistolen, maar wel sneller dodelijk. Wie zich op stel en sprong moest verdedigen, was vanzelfsprekend met zo'n wapen het best af. In dit soort bevoordingen sprak John Browning over het naar zijn familie genoemde wapen, alsof het om een familiewapen ging, een niet alleen in heraldische zin onschuldig artikel, dat uitsluitend ter zelfverdediging kon worden aangewend.

Zijn Russische afnemers wisten wel beter. Zij toonden grote belangstelling voor het wapen, waarvan zij de productie zelf ter hand wilden nemen. In licentie van het moederbedrijf te Bridgeport mochten zij er 100.000 stuks van vervaardigen. In een qua moderniteit afnemende reeks van transportmiddelen zou hun de ontbrekende grondstof in de vorm van halffabrikaten worden aangeleverd, eerst per spoor over het Amerikaanse vasteland naar New York, dan per schip over de Atlantische Oceaan naar Rostov en vandaar hoofdzakelijk per paard en wagen naar Orsk. Onder toezicht van John Browning werd tussen Orsk en Orenburg, aan de wild stromende Samara, een cederhouten loods gebouwd, waarbinnen het weldra net zo geheimzinnig toegang als in een kolf van het door zijn firma gepatenteerde pistool. Uit dossiers van de Ochrana bleek later, dat minstens de helft van het ter plaatse aangeworven personeel in dienst van de geheime politie was. Omringd door veiligheidsagenten, die hij voor gewone fabrieksarbeiders hield, zag John Browning op het productieproces toe. De op grote schaal gevelde ceders van de Triglandus verdwenen onherkenbaar

in de loods, of kwamen er via een achterdeur zwaar gehavend uit om zo op transport naar Amerika te worden gesteld. Tot op de dag van vandaag zijn er daarom in Rusland brownings met een zuiver Amerikaanse loop en in Amerika met een voornamelijk Russische kolf in omloop. 'Misdad kent geen grenzen' luidt een bekend Angelsaksisch gezegde, maar geldt dat ook niet voor menig wapen, in het bijzonder voor een browning, waarmee een misdaad wordt gepleegd? John Browning zou die vraag, waarschijnlijk tegen zijn zin, bevestigend hebben beantwoord. Ten gevolge van een bedrijfsongeval, zoals de officiële lezing luidde, stierf hij op 30 september 1901 (volgens de nieuwe kalender) in de leeftijd van 36 jaar, vier maanden en twaalf dagen. Er zaten net zoveel kogelgaten in zijn lichaam als het aantal jaren dat hij na aftrek van het aantal maanden en dagen oud was.

II

De dood van John Browning vormde voor de Ochrana het zekerste bewijs, dat het mede naar hem genoemde wapen deugde. Op timing kwam het tegenwoordig aan, méér dan op lichaamskracht. Uit een door geheim agent Toergatsev opgemaakt rapport van 2 oktober 1901, bewaard in het Historisch Archivarisch Instituut te Moskou, krijgt men de indruk, dat meerdere geheim agenten de Amerikaan hebben vermoord, terwijl hun voornamelijk met een stopwatch in de hand toekeek. Alsof er in de loods een startschot afging, had Toergatsev tot drie geteld, maar voordat hij 'vuur' kon zeggen, was het kwaad al geschied en nauwkeurig, tot op honderdsten van seconden, geregistreerd. In precies 0,42 seconde werd John Browning namelijk door zijn eigen meesterwerk vernietigd. Het kostte aanzienlijk meer tijd om de Amerikaanse ambassadeur ervan te overtuigen, dat er ten gevolge van een hevige explosie in een wapenfabriek, halverwege tussen Orsk en Orenburg, geen stoffelijke resten van de medefirmant van Browning op het loodsterrein aanwezig waren. Verificatie van die mededeling bleef uit, zodat de liquidatie van de wapenfabriek schriftelijk kon worden afgehandeld. Tot volle tevredenheid van alle betrokken partijen regelde Toergatsev het laatste transport van de nog resterende eigendommen van de Firma J.M. Browning. In een paar grote cederhouten kisten, waarin hij ook de persoonlijke eigendommen van de medefirmant liet stoppen, verlieten niet meer dan 5000 Russische brownings het land. Naar aanleiding daarvan merkte Toer-

gatsev cynisch op, dat de familieband tussen ceders over de hele wereld hechter is dan die tussen de Brownings, omdat zij hun ongehuwde zoon, broer en oom toch maar lelijk aan zijn lot hadden overgelaten. Het Russische woord voor 'hechter' suggereert een grotere stevigheid van ceders dan van een levend wezen. Niemand kon dat beter weten dan deze geheim agent, aan wie de distributie van de overgebleven brownings onder zijn collega's was toevertrouwd.

Zelf beschikte hij over een zwartglanzend exemplaar, waarin het nummer 389965 was gestanst. Hij liet er door een kleermaker in Orsk een leren holster voor maken, met een ingenieus drukknopsysteem, dat in het geheel niet remmend werkte op de snelheid waarmee hij het wapen in geval van nood moest kunnen trekken. Door diezelfde kleermaker liet hij ook een diplomatenkoffer maken, met een opvallend nikkelen handvat, twee koperen hengsels aan de zijkant en, eveneens van koper, acht grillig gevormde hoekornamenten, waarvoor in de directe omgeving van Orsk genoeg grondstoffen voorhanden waren. De lichtste druk op een knopje onder het handvat kon de bodem haast geluidloos in de zijwand van de koffer doen springen. Het knopje stelde net zo'n mechanisme in werking als van een paraplu of een stiletto, zij het met één wezenlijk verschil: wat het zichtbaar maakte in het ene geval, maakte het juist onzichtbaar in het andere. Voor deze bewijzen van hoogwaardig vakmanschap ontving Leib Joerovski, zoals de kleermaker heette, een vorstelijke beloning. Bij de eerste pogrom in Orsk werd hij uit naam van tsaar Nicolaas II als eerste doodgeschoten. Ballistisch onderzoek had kunnen uitwijzen, dat de kogel die hem recht in het hart trof, afkomstig was van een browning met nummer 389965.

III

Op 16 juli 1903 reed de trein van tsaar Nicolaas II het station van Arzamas binnen. Er waren uitgebreide voorzorgsmaatregelen getroffen om een aanslag op zijn familie te voorkomen. Onderweg van Tsarskoje Selo, het buitenverblijf van de Romanovs, naar Arzamas had de tsaar bittere verzuchtingen geslaakt over de slechts ter gelegenheid van zijn doorkomst opgeknapte buitenkant van sommige huizen die langs de spoorweg stonden, -passend in een decor waarover Potemkin zich niet zou hebben hoeven te schamen-, of over de ijzeren golfplaten die op bevel van minister Pleve her en der als wachthuisjes

waren neergezet. Vandaaruit kon tenminste geen kogel op hem afgevuurd, geen bom naar hem gegooid worden. Maar wie zou zich desondanks veilig wanen? De tsaar het minst van allen. Afgezien van vorstelijke personen op het Europese vasteland, waar hele koningshuizen dreigden te worden uitgeroeid, waren zijn ministers van Onderwijs en Binnenlandse Zaken, en de gouverneur van Finland kort na de eeuwwisseling vermoord. Wuivend naar de plaatselijke bevolking stelde de tsaar aan zijn nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, Vjatsjeslav Konstantinovitsj Pleve, daarom de vraag of deze zijn onderdanen op eerbiedige dan wel op veilige afstand van hem hield. Pleve had daarop zo gauw geen antwoord, maar stelde zich wel uiterst gediensig op. Hij goochelde met overdreven hoge aantallen veiligheidsbeambten, een geheim van minuut tot minuut uitgewerkt reisschema en ellenlange overzichten van kosten door de staat gemaakt en moeite door hem persoonlijk gedaan om de reis van tsaar Nicolaas II en zijn gemalin naar het klooster van Sarov te doen slagen.

Dodelijk vermoeid steeg het echtpaar op het station van Arzamas uit de trein, de tsarina van top tot teen in het wit gekleed, wat haar in stoomwolken gehulde gestalte extra vage contouren verleende, de tsaar zoals gewoonlijk gestoken in het uniform van het garderegiment der Poolse huzaren. De daarbij behorende kolbak weigerde hij in verband met de hitte van die dag te dragen. Een veiligheidsbeambte schoot toe om hem de relatief zware huzarenmuts uit handen te nemen en, naar het scheen, om minister Pleve een diplomatenkoffer met opvallend beslag van rood koper en nikkel te ontfutselen. Beide voorwerpen verdeelde hij over twee tafeltjes aan weerskanten van een kathedr, als waren het kostbare relieken. Met valse bescheidenheid schreed de veiligheidsbeambte terug, terwijl Pleve zich voorwaarts begaf naar de op het perron voor de hoofdingang van het station opgestelde kathedr. Onder doodse stilte,-als geen andere geschikt om een aanslag te plegen-, haalde hij uit zijn binnenzak een rede tevoorschijn, die hij weldra begon voor te lezen: "Majesteit, Keizerlijke Hoogheid, laat ik mij tot u mogen richten zonder alle andere aanwezigen hier te kort te doen of hun gezelschap, waarvan de samenstelling en het maatschappelijk aanzien varieert van hoogwaardigheidsbekleders tot uw nederigste onderdanen, ook maar één seconde van mijn welgemeende *laudatio caesaris* uit te zonderen. Majesteit, u bent niet 'slechts' de Vader des Vaderlands,-wat voor menige voorganger van Uwe Majesteit de hoogst bereikbare (mits in alle

oprechtheid geschonken) eretitel geweest zou zijn-, neen, u belichaamt het Vaderland, u bent de jeugdige verpersoonlijking van het Russische Volk, dat in Uwe Keizerlijke Hoogheid," hier wendde Pleve zich met een lichte buiging tot de tsarina, "de waardige trekken van Moedertje Rusland herkent!" Na deze hoogdravende inleiding, waarin hij volgens eigen zeggen een 'nauwelijks' verborgen hulde aan de tsaar en tsarina had gebracht, ging Pleve ten overstaan van duizenden mensen op de eigenlijke reden van hun samenkomst in. Was het niet zo, dat de tsaar bij zijn kroning in de steek was gelaten door de patriarch van de Russisch-orthodoxe Kerk, Sergi Radonezjki, toen hij als hoogste wereldlijk leider eer had willen bewijzen aan de hoogste geestelijk leider in het Sergiusklooster van de Allerheiligste Drie-vuldigheid te Moskou? Had het middagslaapje van de patriarch toen niet jammerlijk de goede bedoelingen van de wakkere vorst doorkruist? Was diens vergeefse gang naar het Sergiusklooster niet een slecht voorteken geweest, vooruitwijzend naar het verschrikkelijke bloedbad, dat een paar dagen later, om precies te zijn op 18 mei 1896, zou plaatsvinden op het Chodynkaveld? Waren toen niet 2000 mensen gestorven, die elkaar op dat militaire oefenterrein in de ongedempte loopgraven hadden verdrongen en vertrappt, bij de uitreiking van gratis voedsel en drank in eveneens gratis verstrekte gemailleerde bekertjes, voorzien van het zegel van de nieuwe tsaar? Had dat niet een domper gezet op de algehele feestvreugde, zodat de tsaar zelfs op het punt had gestaan om die avond het bal bij de markies van Montebello af te gelasten? "Pozor!" klonk er een stem uit de menigte, "schande!" Teneinde de hechte band tussen het huis Romanov en de Russisch-orthodoxe Kerk te bevestigen, zo ging Pleve onverdroten voort, stond de tsaar vandaag te midden van zijn geliefde volk op het station van Arzamas om zich vandaaruit naar het klooster van Sarov te begeven. Waar eertijds de patriarch in zalige onwetendheid omtrent zijn komst had verkeerd,-op Ruslands heiligste grond-, wachtte thans de Heilige Serafim hem vol verlangen op. Waar ruim zeven jaar geleden zovelen de dood gevonden hadden, mocht de tsaar zich nu omringd weten door een levende haag van hem welgezinde mensen. Zo transformeerde de tijd een plek des onheils tot een gelukzalig oord. Vergeten was het vreselijke incident op het Chodynkaveld, want ook omgekeerd had de grootmoedigste aller tsaren het zijn volk vergeven, dat het een bloedige smet had geworpen op zijn kroning. Sprak er althans geen vergevingsgezindheid uit zijn militair

tenue, dat maar al te duidelijk de landsaard verried van de Pool Berzowski, die zijn grootvader had vermoord?

Op hetzelfde ogenblik klonk er een schot. Dat was het werk van Toergatsev, die van Pleve de opdracht had gekregen om in de lucht te schieten, zodra hem het woord 'vermoord' over de lippen was gekomen. Haastig borg de minister van Binnenlandse Zaken zijn rede op, liep achter de kathedrandaan om de diplomatenkoffer van één der zijtafeltjes weg te grissen en rende zogenaamd met gevaar voor eigen leven naar de tsaar. Er viel duidelijk zichtbaar voor de directe omstanders een pistool op de grond, een browning met een onleesbaar nummer, waarmee de minister blijkbaar bereid was geweest om het leven van tsaar Nicolaas II te verdedigen. Die zou hem voor deze geste wel eeuwig dankbaar blijven, hoopte Pleve, maar die hoop bleek ijdel. (Niet lang daarna vloog hij namelijk de lucht in, volgens Toergatsev het natuurlijke domein van deze hoogdravende redeenaar-, ten gevolge van een op hem gepleegde bomaanslag. Het leek wel of men onder Russische ziekte niet langer 'alcoholisme' diende te verstaan maar 'anarchisme', van welke ongenummerde volksziekte de door Pleve zorgvuldig in scène gezette gebeurtenissen op 16 juli 1903 een angstwekkend symptoom vormden.) Alsof er niets bijzonders was voorgevallen, raapte Toergatsev de browning van de grond op. Hij nam ten tweeden male zijn hoogste baas de diplomatenkoffer uit handen en ontfermde zich en passant over de tsarina, die onder haar breedgerande hoed zo stijf vooroverhelde als de stok van een pajong. "Fi donc!" sprak ze waardig, starend naar de lege plek waar zo-even nog een wapen had gelegen. Veel tijd om te bekomen van de schrik kreeg ze niet, want in een open calèche werd ze reeds samen met de tsaar, omstuwde door een enthousiast juichende menigte, naar het klooster van Sarov afgevoerd. Niet hij stond vanaf dat ogenblik in het middelpunt van de belangstelling, maar zij, de tsarina, die er gewoonlijk niet van hield in het openbaar op te treden.

Het was bepaald geen lieflijk klooster dat uit de kale vlakte oprees, meer in de breedte dan in de hoogte-, al suggereerde het grote aantal gouden koepels ook een sprookjesachtige werkelijkheid. De komst van de allerhoogste gebieders van Rusland scheen het effect daarvan op de hele omgeving te versterken. De witte kloostermuren staken even fel tegen het okerkleurige landschap af, als de talloos vele Russisch-orthodoxe kruisen tegen de hemel. Deze tentakels van de menselijke ziel schenen het bovennatuurlijke te trotseren in plaats van

het contact ermee te bewerkstelligen. Mystieke gevechten speelden zich ook in de onderaardse gewelven van het klooster af, duistere concaves, waar de monniken hun cellen hadden en zich in gebed rondom hun gestorven medebroeders plachten te verenigen, tenzij zij zich in het op de begane grond gelegen gedeelte van de kerk overgaven aan verhevener erediensden of aan de meer gebruikelijke liturgische plechtigheden van het jaar. In het heilige der heiligen, door middel van een massief gouden iconostase van de rest van het kerkelijk interieur gescheiden, kwamen de meeste monniken zelden of nooit. Een hun jarenlang ingeprent zondebesef scheen hier debet aan te zijn. Toch werden de tsaar en tsarina door hen rechtstreeks naar deze plek geleid, waar zij zich lange tijd alleen met de abt van het klooster onderhielden. Aan hem openbaarden zij de ware reden van hun komst, volledig afwijkend van wat Pleve daarover in zijn rede te berde had gebracht. Zij wilden het graf van de in 1833 gestorven vader Serafim bezoeken om van hem net zoveel kracht en wijsheid te ontvangen, als zij in hun huwelijksleven nodig hadden.

Aangezien beiden niet onmiddellijk hun hele spirituele hebben en houden voor de abt wilden blootleggen, begon de tsarina een theologisch dispuut over de Heilige Drievuldigheid, waarmee ze zonder het zelf te beseffen toch aanknoopte bij de eerder op die dag door Pleve geschetste beginsituatie in 1896. "Vader Hermogenus," vroeg ze hem op hoge toon, "hoe kunnen wij als Gezalfden des Heren, drie in getal, verlangen naar een vierde persoon? Waarom zijn wij onszelf niet genoeg? U bent tot abt van dit klooster gewijd, de tsaar en ik tot geestelijk leidsman en -vrouw van het Russische volk. Gedrieën hebben de standen, die wij hier gezamenlijk representeren, een troonopvolger nodig, een tsarevitsj, zoals God de Vader in de loop der tijd een Zoon naast Zich behoefde... Maar waarom en waarvoor eigenlijk? Kon Hij het werk alléén niet meer aan?" De abt keek haar mistroostig aan, ontsticht door de verwarrende lekenpraat van de tsarina. Hij hoorde er heiligschennis en een belediging van hemzelf in doorklinken. Nicolaas Romanov en Alix von Hessen representeerden de derde stand al evenmin, als zij er de gééstelijk leidsman en -vrouw van waren. "Waarom is één niet voldoende?" zei hij streng. "Waarom verlangt een man naar een vrouw en omgekeerd een vrouw naar een man, en waarom verlangen beiden naar een kind? Waarom verlang ik, die sinds jaar en dag zulke verlangens niet meer ken, naar de Heer? Ik zal u zeggen waarom: omdat het menselijk één onvoldoende

is. Ach, de verstorvene wenst te sterven om één te blijven. Slechts de dood biedt een gereede kans om de in ieder menselijk schepsel belichaamde eenheid Gods zo zuiver mogelijk intact te laten. Pacteren wij, monniken, niet allemaal met het goddelijk één? Dit zult u misschien niet dadelijk kunnen begrijpen, maar u moet wel goed beseffen, dat de kwestie van twee-, drie- of viervuldigheid er helemaal niet toe doet. Zelfs waar onze geliefde kerkvader Augustinus spreekt van één wezen en drie goddelijke personen, Vader, Zoon en Heilige Geest, is er geen sprake van vier, of drie, maar van éénvuldigheid... Ik begrijp heel goed, waarom u naar ons klooster bent gekomen. Laat u niet door religieuze bekommernissen van de wijs brengen, wees ontvankelijk..." Hier werd vader Hermogenus ten eersten male onderbroken, voordat hij de kans kreeg eraan toe te voegen: "...voor de genade Gods!"

"O ja," lispelde de tsarina. Ze was op haar knieën gevallen voor de abt, die daarvan niet gediend scheen te zijn en haar kribbig overeind hielp. "Alles wat wij hier bespreken, kan in de kerk worden gehoord," waarschuwde hij haar, met zijn rechterhand wijzend naar de op een kier staande deur in de gouden iconostase, maar ze hoorde hem niet. "Het gezelschap waarmee u naar ons klooster bent gekomen, bestaat behalve uit u vertrouwde en betrouwbare personen ook uit..."

"O ja, ik zal ontvankelijk zijn, vader Hermogenus," onderbrak ze de abt ten tweeden male. "In verband met het leerstuk of, beter gezegd, het mysterie van de Heilige Drievuldigheid, zal ik drie volle dagen biddend in mijn cel doorbrengen, in de heilige vijver en op het graf van vader Serafim. Op deze wijze zal ik driewerf hulde brengen aan de Heilige Eenvuldigheid. Dat beloof ik u!" Er biggelden tranen over haar wangen, terwijl een koor *Gospodi pomiluy* en het uiterst ingetogen *Heruvimska* uit de liturgie van de Heilige Johannes Chrysostomus van Tsjaikovski zong. Nog steeds diep ontroerd schreed de Hessische hystérica even later tussen buigende oude mannen voort,-onder wie sommigen voor haar neerknielden, als ware zij onbesmet (en had zij reeds onbevlekt ontvangen), een Russische Dame Blanche of de Moedermaagd in levenden lijve-, met flardjes baardhaar op de onooglijkste plaatsen, aan wier lichaamshygiëne zij, uit idealisme of als blijk van goede wil, volstrekt niet wilde twijfelen. "De monniken van Sarov ruiken niet," stelde ze na afloop van de plechtigheid opgelucht, maar waarschijnlijk ver bezijden de waarheid vast. 'Wishful believing' noemde zijzelf de kronkelige redeneringen die haar naar het voor-

beeld van haar Engelse grootmoeder in staat stelden veel van wat er in materieel opzicht op aarde niet deugde, om andere dan materiële redenen, door de vingers te zien. Ze had blijkens haar minutieus uitgewerkte dagboeknotities een fijne neus voor monniken of heilige mannen, voor 'staretsen' of 'znachars', die zelfs als zij uren in de wind stonken, onsamenvattend spraken of zich aan dronkemanspraatjes bezondigden, volgens háár een geur van heiligheid bleven verspreiden en, in verbintenis met de Allerhoogste, diepzinnige waarheden verkondigden of nuttige adviezen verstrekten. Daaraan kreeg ze steeds meer behoefte, bevreesd als ze was in het vervullen van haar duurste plicht te kort te schieten: het baren van een mannelijke erfgenaam, die als troonopvolger het geslacht van de Romanovs alle eer zou aandoen. Langs wat voor een omweg was ze, zo gezien, in het klooster van Sarov gearriveerd!

Pas na drie dochters te hebben gebaard,-Olga, Tatjana en Marie-, wilde ze niets liever dan het leven schenken aan een zoon. In het jaar van 1900 was Nicolaas II bijna aan tyfus overleden,-vanuit Jalta bezochten zijn ministers hem dagelijks in het witmarmeren Livadiapaleis op de Krim-, wat de al langer slepende kwestie van de troonopvolging tot een acuut probleem verhief. Hun oudste dochter kwam daarvoor niet in aanmerking, omdat tsaar Paul I uit weerszin tegen zijn moeder, Catharina de Grote, de troonopvolging alleen in mannelijke lijn en met uitsluiting van alle vrouwelijke nakomelingen had geregeld. Als kleindochter van koningin Victoria verdroot dat de tsarina zeer. Mannelijke voorouders van haar moeder hadden in Engeland slechts 'huisgehouden', vond ze, vrouwelijke daarentegen 'geregeerd'. Die principiële onvrede gevoegd bij het feit dat de natuur haar in de steek liet, waardoor ze het niet eens mocht opnemen voor een ongebooren zoon ten koste van haar oudste dochter, wakkerde haar paradoxale zin voor het bovennatuurlijke aan. Initiatiefrijk als ze was, zocht ze daarom contact met allerlei wonderdoeners, van wie er één op aanbeveling van de Montenegrijnse prinsessen Militsa en Stana, gehuwd met neven van de tsaar, aan het hof zou verschijnen. Zijn naam was Philippe Vachot, hij kwam uit Lyon. Eigenlijk verdiende hij er als slagersknecht de kost, maar in die hoedanigheid was hij niet salonfähig genoeg om door de tsarina te worden ontvangen. Dus werd hij, dankzij Toergatsev, tot doctor in de medicijnen gepromoveerd, in de rang van staatsraad eerste klasse, alvorens een enkele reis naar Sint-Petersburg te mogen boeken. Monsieur Philippe reisde

door naar Tsarskoje Selo en nam onmiddellijk na aankomst zijn intrek in de slaapkamer van Nicolaas II. Vandaaruit voorspelde hij de tsarina eerst, dat ze dankzij zijn, in heel Frankrijk beroemde, magische handgrepen zwanger van een zoon zou worden, wat in werkelijkheid niet gebeurde: ze bleek schijnzwanger te zijn. Toen voorspelde hij hetzelfde nog een keer, maar de geboorte van een vierde dochter, Anastasia, toonde overduidelijk zijn medische onkunde aan. Hij trachtte zich uit deze onverwachts voor hem gerezen moeilijkheden te redden door de tsarina mee te delen, dat hij voor Anastasia een wel zéér bijzondere toekomst zag weggelegd, zwanger gaande van mannelijke idealen à la Jeanne d'Arc, die immers óók het hart van een man had bezeten. "Mevrouw," zei de slagersknecht nederig, "ik weet alles van organen. Staat u mij toe hier nog aan toe te voegen, dat uw jongste dochter zo'n bijzonder hart niet als een tweede in haar lichaam draagt...na het dapper op een man veroverd te hebben." De als het op redeneren aankwam voor geen kleintje vervaarde tsarina begreep niets van zijn woorden en meende, dat hij zijn gelijk alsnog wilde halen door haar ongehuwde dochter te zijner tijd met een zoon op te schepen. "Hoe durft Anastasia mij nu al, in haar gezegende toestand, onder ogen te komen!" zou ze tamelijk bits gemompeld hebben en luider: "En dat geldt in zekere zin ook voor u!" Vervolgens beloofde monsieur Philippe met zijn gebeden de komst van een troonopvolger te zullen bespoedigen,-zelf sprak hij van 'bestendigen' in plaats van 'bespoedigen', omdat de tsarevitsj er in zekere zin al was-, maar hij had zijn krediet bij haar verspeeld. Hij werd ras opgevolgd door een monnik, Mitka de Zot geheten, wiens gebedsleven hem sterkere troeven scheen te bezorgen dan mondaine behaagzucht ooit had kunnen schenken aan zijn voorganger. Maar deze monnik sloeg zulke godslasterlijke taal uit en brabbelde voor het overige zo onverstaanbaar, dat de tsarina hem tenslotte wel moest laten vallen, na hem eerst nog een poosje te hebben opgehemeld als de authentiekste armzalige van geest die er in heel Rusland rondliep. Na Mitka de Zot kwam Darja Osipova, een waarzegster, in wie de Montenegrijnse prinsessen dit keer het volste vertrouwen hadden. Hoe meer cocaine er aan het hof gesnoven werd, tijdens druk bezochte spiritistische sances, des te beter zou het de tsarina vergaan. Een zekere Vera Leonidovna, die veel in hofkringen verkeerde, beschreef uitvoerig welke eigenaardige vormen de spiritualiteit van deze paranormaal begaafde vrouw kon aannemen:

Zwemmen in een rivier tijdens hevige storm en wassende maan,-dat was Darja Osipova's recept voor een geslaagde bevruchting. Ze vertelde ons ook, hoe wij een toverdrankje konden bereiden dat een vrouw verandert in een heks, zodat ze 's nachts kan vliegen. Ik herinner mij de primitieve manier, waarop ze over zulke zaken sprak: "Daslook, doornappel, heksengras..."⁴¹

Vader Johannes van Kronstadt vond het toen de hoogste tijd worden om de tsarina en, in haar gevolg, de Montenegrijnse prinsessen te wijzen op het bestaan van een échte heilige, vader Serafim, wiens wonderen het zondige en op z'n minst verdachte handelen van magiers ver te boven gingen. Niet in een rivier moest ze gaan baden, zo raadde hij haar aan, maar in de heilige vijver waaraan het klooster van Sarov zijn faam dankte! Bij nacht en ontij waren er op voorspraak van vader Serafim al veel zieken genezen. Bedrukten en zwaar terneergeslagenen gingen vertroost huiswaarts om de hun onverwachts teruggeschonken blijmoedigheid nooit meer te verliezen. Had de heilige niet het goede voorbeeld gegeven door zich met de nodige bruiden van Christus te omringen, met wie hij psalmen zingend in de vijver was afgedaald? Hun maagdelijke staat, vermengd met zijn boven elke verdenking staande kuise natuur, had van het water een explosief mengsel gemaakt. Proefondervindelijk was er althans de wonderbaarlijke werking van aangetoond: blinden konden plotseling weer zien, lammen weer lopen en langdurig onvruchtbare vrouwen plachten in verhouding veel sneller dan de Heilige Anna zwanger te worden. Diep onder de indruk liet de tsarina vader Serafim alvast uitroepen tot patroonheilige van alle Romanovs en tevens tot beschermheilige van het Russische volk. Zoveel postume erkenning schiep natuurlijk verplichtingen, waaraan zelfs geen dode heilige zich zou kunnen onttrekken.

In negentiende-eeuwse politierapporten kwam vader Serafim er minder goed vanaf. Was hij wel vrij van hartstocht geweest in zijn omgang met de bruiden van Christus? School er geen belachelijke imitatie van gelukzaligheid en hemelse zoetheid in zijn gedrag? Kerkelijke autoriteiten lieten het niet tot een rechtszaak komen,-een klacht over zijn vrijmoedige omgang met jonge mannen en vrouwen werd geseponeerd-, waarop een zwaar in zijn eer en waardigheid aangetaste vader Serafim zijn naderende einde aankondigde. "Voer mijn lichaam maar aan de wilde dieren," zei de nederigste van Gods

dienaren. Toen er voor hem niet uit de psalmen maar uit het evangelie moest worden voorgelezen, zoals Dostojevski het ritueel voor pas gestorven priestermonniken omschrijft⁴², werd in een laatste politierapport de balans van zijn leven opgemaakt. De meeste van zijn voorspellingen waren uitgekomen, maar een klein aantal visioenen was nog niet werkelijkheid geworden. Edward Radzinsky verhaalt in zijn biografie over tsaar Nicolaas II om welke visioenen het ging, waarvan er één nota bene het jaar 1990 betrof. "70 jaar na mijn dood zal ik heilig worden verklaard," voorspelde vader Serafim, "en 70 jaar nadat mijn stoffelijke resten het daglicht hebben gezien, zullen die worden herbegraven." Dat klopte precies, want 'in 1920 werden zijn stoffelijke resten opgegraven en door autoriteiten in beslag genomen. Men vermoedde dat de relikwieën van vader Serafim daarna zoek waren geraakt, maar 70 jaar later werden deze ontdekt in de kelder van het Historisch Museum voor Religies en Atheïsme, dat is gevestigd in de Kazaanse kathedraal te Sint-Petersburg.' En Radzinsky (uit wiens boek het voorafgaande citaat afkomstig is) vervolgt:

Het oog van een medewerker van het museum viel op een groot, rechthoekig, in canvas verpakt object, dat in een hoek stond. Toen hij het canvas had verwijderd, werd een houten kist zichtbaar. Onder het deksel bevonden zich watten, en daaronder vond hij tot zijn verbazing het in redelijke staat verkerende lijk van een man. Zijn hoofdhaar en baard waren bewaard gebleven, evenals delen van het spierstelsel. Op zijn schedel bevond zich een monnikskap, op zijn borst een bronzen kruis, en op zijn gekruiste armen borduursels van gouddraad, voorzien van de tekst: 'Heilige vader Serafim, bid voor ons.'⁴¹

Voordat men als lezer dieper (dan strikt noodzakelijk is) onder de indruk van vader Serafims zwarte kunst raakt, volgt hier nog een bericht over zijn weinig profetische kijk op de regering van Nicolaas II: 'In het begin van zijn regeringsperiode zal het rijk van deze monarch worden geteisterd door nationale rampen, een allesbehalve succesvolle oorlog en grote verwarring. Vaders zullen zich tegen hun zonen keren, broers tegen hun broers. Maar gedurende de tweede helft van zijn regeringsperiode zal het tij keren en het leven van de vorst zal lang zijn.'⁴¹ De suggestie van de Romanovs aanvaardden zulke voorspellingen van zaken even klakkeloos, als zij dat met de voorspellingen van Darja Osipova hadden gedaan. Vera Leonidovna schrijft over

haar: 'Zij was overigens degene die voorspelde, dat de Russische geschiedenis onder de laatste drie tsaren elke twaalf jaar een scherpe wending zou nemen. Oordeel zelf, mijn vriend*: in 1894 besteeg Nicolaas de troon; in het twaalfde jaar van zijn regering maakte de grondwetswijziging van 17 oktober 1905 een einde aan zijn alleenheerschappij, en twaalf jaar later, in 1917, kwam er een einde aan het keizerrijk. Weer twaalf jaar later, in 1929, kwam er een nieuwe 'tsaar' aan de macht: Stalin. En in 1941 begon de oorlog. In 1953 overleed Stalin en kwam Chroesjtsjov aan de macht. Ik hoop dat ik lang genoeg zal mogen leven om met eigen ogen te zien, wie er twaalf jaar later naar de macht grijpt.¹⁴¹ Het is natuurlijk maar wat men onder 'tsaar' verstaat en onder 'twaalf jaar', want beide door Vera Leonidovna genoemde communistische wereldleiders waren nu juist geen tsaren, althans niet van het onzekere type dat Nicolaas II was, en tussen de troonsbestijging van de laatste tsaar (wiens jongere broer kennelijk te kort na hem regeerde om als zodanig vermeld te worden) en de oprichting van de Doema ligt géén twaalf jaar!

Hoe anders dan de bijgelovige tsarina had de goedgegelovige tsaar zich voorbereid op zijn bezoek aan het klooster van Sarov. Nigromantie was ook hem niet vreemd, gezien zijn onvoorwaardelijke en zelfs jaren later niet te schokken geloof in de voorspellingen van vader Serafim, waarvan hij zich op diens graf geen detail liet ontgaan. Radzinsky geeft er een fraai voorbeeld van, dat hij ontleende aan de memoires van graaf Witte, de Russische minister van Buitenlandse Zaken: 'Toen Witte vertrok om het vredesverdrag met Japan in Portsmouth te tekenen, stuurde Nicolaas hem een telegram na. Hij moest zich vooral geen zorgen maken. De Heilige Serafim had immers *voorspeld*, dat het vredesverdrag zou worden getekend.¹⁴¹ Het kwam blijkbaar in het hoofd van de tsaar niet op dat hij, behalve door vader Serafim, verkeerd zou kunnen worden voorgelicht door een geheim agent van de Ochrana. Hij geloofde grif, wat men hem wilde doen geloven. Staande aan het graf van zijn patroonheilige aanhoorde hij kritiekloos, wat de monniken over hun medebroeder vertelden; dat was nog tot daar aan toe, maar dat hij ook aan soortgelijke verzinsels van Toergatsev geloof hechtte, was onbegrijpelijk en voor een man in zijn positie funest. Als men achteraf zou kunnen constateren, dat Toergatsev en niet vader Serafim de tsaar een lang en gelukkig leven in

* De lezer gelieve zich als zodanig te beschouwen.

het vooruitzicht had gesteld, danste deze autocratische vorst dus naar de pijpen van een ondergeschikte...en bevatten de échte profetieën van vader Serafim misschien wel een grotere kern van waarheid dan een kritische geest diep in zijn hart zou willen toegeven.

Reeds in de trein naar Arzamas had de tsaar zich verdiept in een op zichzelf staand deel van *De gebroeders Karamazov*, waarvan de auteur (overigens niet Alexej Fjodorovitsj Karamazov) volgens hem te bekend was om met name genoemd te worden. Het zesde boek van het tweede deel handelt over de levensgeschiedenis van starets Zosima, met wie hij zich op grond van hun gemeenschappelijk militaire verleden vereenzelvigde: Sint-Petersburgse kadettenkorpsen bestonden kennelijk, ondanks het liederlijke gedrag van hun afzonderlijke leden, uit goed gedrilde tsarevitsjen en monniken in spe. Als de starets zich vertwijfeld afvraagt: "Wat is een monnik?" herkende de tsaar zich in het antwoord, dat op zijn eigen (in zekere zin) onmaatschappelijke positie betrekking had: "In de verlichte wereld onzer dagen wordt dit woord door menigeen met een spottend lachje uitgesproken en in de mond van sommigen is het zelfs een scheldwoord geworden. En dat wordt hoe langer hoe erger."⁴² Zoals monniken ogenschijnlijk parasiteren op de samenleving, doen tsaren dat ook. Beiden roepen dezelfde verdeelde reacties op, waartegen op den duur alleen de intensiteit van hun gebedsleven opgewassen lijkt. In tegenstelling tot het gewone volk hadden de hogere standen zich innerlijk allang van God afgewend, zo dachten tsaar en starets hardop, evenals van de christelijke moraal of van kernbegrippen daaruit: "Anders staat het met de hogere standen. Die willen in het spoor van de wetenschap een slechts op de zuivere rede gebaseerde rechtvaardige samenleving organiseren, waarin Christus niets meer te zoeken heeft, zoals vroeger, en zij verkondigen reeds dat misdaad en zonde niet bestaan. En vanuit hun gezichtshoek is dat ook helemaal in de haak, want als men God verwerpt, waar blijft dan het begrip 'zonde'?"⁴² Het volk, waartoe menig publieke dronkenlap en stiekeme kwartaaldrinker behoorde, was zich wel van zijn zonden bewust. Zondebesef ten gevolge van een nederig godsgeloof zal de Heer Rusland doen redderen, zo dachten tsaar en starets. "Dit is geen drogbeeld: ik ben altijd getroffen geweest door het edele en prachtige gevoel van eigenwaarde, dat in ons grote volk leeft. Ik heb het zelf gezien, ik kan ervan getuigen," zei de tsaar de starets na. "Ons volk is geen slaafs volk ondanks twee eeuwen van slavernij. Het is frank van oogopslag en vrij in

de omgang en neemt nergens aanstoot aan."⁴² Dit laatste getuigenis van starets Zosima bevatte een gedachte, die zij beiden maar al te graag koesterden. Op het sentimentele af meenden zij, dat het Russische volk wraakzuchtig noch haatdragend jegens een 'verdorven rijk-aard' kon zijn: "Maar God zal Rusland redden, want het is groot door zijn nederigheid. Ik mag mij graag vermeien in onze toekomst en dan zie ik die als het ware helder voor ogen. Zelfs de meest verdorven rijk-aard zal zich eenmaal voor de armen schamen vanwege zijn rijkdom, en als de armen dit als een blijk van nederigheid opvatten, zullen zij het begrijpen, hem in zijn waardigheid laten en zijn edele schaamte met genegenheid vergelden."⁴² Dat er noch van edele schaamte aan de kant van de rijk-aards, noch van genegenheid aan de kant van het volk sprake zou kunnen zijn, achtten zij uitgesloten, want de tamelijk zelfverzekerde starets besluit zijn tirade met de woorden: "Neemt u maar van mij aan, dat het zo zal lopen!"⁴² Maar helemaal wereldvreemd waren tsaar en starets nu ook weer niet. Wie hen voor onpraktisch ingestelde idealisten hield, kreeg bijvoorbeeld te horen: "Hoeveel ideeën zijn er niet in de wereldgeschiedenis geweest, waarvan men de verwezenlijking een decennium lang voor ondenkbaar hield en die, toen de tijd er rijp voor was, overal ingang vonden en vervolgens over de hele wereld gemeengoed werden?"⁴² Tsaar en starets dachten daarbij natuurlijk aan het christendom, vooringenomen als zij stonden tegenover de maatschappelijke denkbeelden van Karl Marx en Lenin. Dat er iets goeds zou kunnen schuilen in een politieke vertaling van de *Bergrede* van Christus, ontging hun te enen male. Daarentegen sloten zij allerminst de ogen voor de kwalijke kanten van de Eerste en Tweede Internationale, dat wil zeggen voor de fervente aanhangers van het communisme en socialisme, die zich verder van de werkelijkheid hadden verwijderd dan welke vrome christen ook: "Waarlijk, er leeft onder hen meer fantasterij dan onder ons. Zij denken een rechtvaardige samenleving te kunnen opbouwen, maar door Christus overboord te zetten zullen zij de wereld in een bloedbad storten, want bloed roept bloed op en wie het zwaard trekt, zal door het zwaard vergaan."⁴² Deze voorspelling van starets Zosima kwam uit, maar niet die, waarin hij de redding van Rusland toeschreef aan de nederigheid en de eenvoud des harten van moezjeks, en aan de nooit aflatende werklust en het voorbeeldige plichtsgevoel van fabrieksarbeiders. Hun zachtmoedigheid was inmiddels achterhaald door een op het communisme gebaseerde

revolutionaire gezindheid, die harde acties niet langer uitsloot. Hun nederigheid weerhield hen er geenszins van de hoogste autoriteiten aan te vallen. Nee, God zou Rusland niet omwille van de zachtmoedigen en nederigen van aard redden, welke overdreven verwachtingen starets Zosima en, in zijn voetspoor, de tsaar daarover ook mochten koesteren. Proletariërs en kapitalistische machthebbers plunderden elkaar liever ongegeneerd uit dan elkaars edele schaamte met geneugten te vergelden. Het enig 'edele' aan hen vormden hun van schaamte vervulde delen. Rusland bleek het redden niet waard te zijn, want het was in plaats van groot in zijn nederigheid juist klein in zijn hovaardij. Waar haalde een onaanzienlijke moeziek de moed vandaan om zich beter te wanen dan de tsaar? En bestond er daarnaast een goede (niet slechts historische) reden voor het omgekeerde proces, op grond waarvan één man zich kon opwerpen als kampioen der gerechtigheid?

Terwijl de tsaar zich intens met een dood romanpersonage bezighield om zodoende een gestorven persoon nader te komen, die voortleefde in het klooster van Sarov, had de geëxalteerde tsarina zich geestelijk voorbereid op haar doop in de Jordaan. De Russische variant daarvan maakte de aanwezigheid van vader Serafim zo al niet tastbaar dan toch voelbaar. De heilige vijver was het natuurlijke domein van deze Doper geweest, dat wil zeggen zelf een lust voor het oog, nog afgezien van welke taferelen zich ter plaatse met de bruiden van Christus hadden afgespeeld. Daarheen begaf de tsarina zich in de tweede nacht van hun verblijf te Sarov op weg, alsof het een bedevaart betrof. In een onnatuurlijke dracht, geïnspireerd op de Byzantijnse gewaden van wijlen keizerin Theodosia, schreed ze onafgebroken starend op een door haarzelf gedragen icoon door de maanacht. Er groeiden paarse lotusbloemen in de vijver, waaromheen in hoge kuipen opgestelde palmbomen stonden. Van zorgvuldig gecultiveerde rijkdom noch van een zekere monachale slonzigheid, ten nauwste samenhangend met christelijke verstervingspraktijken, viel hier ook maar iets te bespeuren, of het moest de noeste arbeid van de tuinman zijn, die zich zichtbaar had ingespannen om de natuur een harmonieuze indruk te laten maken op de contemplatief ingestelde bezoekers van het klooster. Twee van hen bevonden zich in de onmiddellijke nabijheid van de tsarina, die zich eerst op z'n Russisch bekruste en daarna langzaam begon uit te kleden. Haar al te wijde gewaden legde ze op de icoon neer om een gestorven heilige niet

alsnog in verzoeking te brengen. De tsaar zat intussen op de rand van één der kuipen, waarover hij zijn benen naar beneden liet bungelen. Half geamuseerd en door vroomheid bevangen waande hij zich onbespied, wat viel af te leiden uit de lieve woordjes die hij haar toeriep. "Pozor!" riep hij met een zogenaamd van verontwaardiging trillende stem uit, omdat ze hem haast te bekoorlijk toescheen, en "sjvibzik", wat 'kleintje' betekent. In dat laatste woord school een even wrang als ironisch grapje, want zijn vrouw was bijna een hoofd groter dan hij. Een geheim agent hoorde alles aan, terwijl hij met knikkende knieën achter de manshoge varens stond. Ademloos keek hij toe, hoe, gehuld in een lange onderrok, de tsarina de trap afdaalde die de heilige vijver voor haar ontsloot. Ze baadde niet en waadde niet, maar onderging een vreemd soort bapisma. Haar lichaam moest door onderdompeling uitwendig rein en inwendig rijp voor conceptie worden gemaakt. Ergens in de vijver school een mystieke kracht, waardoor ze eindelijk in staat zou zijn een mannelijke nakomeling te baren. Peurde ze verborgen krachten uit de stengels van lotusbloemen en zachtjes op het wateroppervlak wiegende algen, of uit de lichte beroering van ontelbare vissensnuiten die haar zowaar een duwtje in de goede richting gaven? God zal het weten, maar de vrouwelijke 'sjvibzik' baarde niet lang hierna een mannelijke, die ze heel zijn korte leven zou blijven bedenken met dit troetelnaampje van de tsaar.

Toergatsev berichtte zijn superieuren, wat hij tussen de manshoge varens in Sarov had ontdekt. Die waren er niet al te diep van onder de indruk, maar gelastten hem wel op zoek te gaan naar een springlevende remplaçant voor vader Serafim. Zou een manipuleerbare monnik de Ochrana niet uitstekende diensten kunnen bewijzen? Zij gaven hem de opdracht om alle voorspellingen van de gestorven wonderdoener zodanig te herschrijven, dat de tsaar zich onmogelijk in het waarheidsgehalte (en de voor hem positieve strekking ervan) zou kunnen vergissen. In het gevolg van minister Pleve reisde de geheim agent per trein terug. Boven zijn hoofd lag een diplomatenkoffer in het bagagenet, met een opvallend nikkelen handvat, twee koperen hengsels aan de zijkant en, eveneens van koper, acht grillig gevormde hoekornamenten. Van tijd tot tijd wierp Toergatsev er een blik op, als om zichzelf gerust te stellen en de absolute zekerheid te hebben dat zich niets van zijn plaats bewoog, of er moest minstens een klein knopje voor worden ingedrukt. Om hetzelfde doel

te bereiken wilde hij, in plaats van zo'n knopje in te drukken, ook wel een trekker overhalen.

IV

In de Sint-Petersburgse editie van de *Poetj Pravdy* verschenen verontrustende berichten over een man Gods, die niet uit Juda maar uit een Siberisch dorpje afkomstig was. Nazareth of Pokrovskoje,-het scheen voor de heiligheid van de man weinig uit te maken. Knettergek moest hij zijn, althans hoorbaar sloegen er elektrische vonken uit zijn lichaam, dat qua omvang en gewicht de vergelijking met een Russische beer moeiteloos kon doorstaan. "Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven," zei de man, ter onbedoelde illustratie van de naam van de krant die in het Russisch 'Weg der Waarheid' betekent, en klopte zich onder het uitroepen van zulke Bijbelse woorden fier op de borst. Grigori Raspoetin (= de losbandige) heette hij. Voorlopig genoten zijn daden een grotere bekendheid dan zijn bijnaam. Wie durfde de vergelijking met Christus zo ver door te drijven, dat hij niet ín maar ónder een stal wilde wonen als een heremiet in een donkere grot? Wat bewoog zo'n man daartoe? Nederigheid? Of wilde hij als een kind herboren worden en zijn kinderlijke vroomheid voor het oog van de wereld uitstallen en verder ontwikkelen, maar eerst, hoe tegenstrijdig ook, onthullen in het duister van een door hemzelf gegraven onderaardse gang? Vragen waren dat en nog eens vragen, waarop profane antwoorden mogelijk waren! Vragen over de nederige afkomst en het buitensporige gedrag van Grigori Raspoetin vielen er anders ook genoeg te stellen. Wie kon zich nog sneller bezatten dan zijn vader, Jefim Andrejevitsj Novych, die in Pokrovskoje toch een waarlijk niet geringe reputatie onder zijns gelijken had op te houden? Wie trad er in diens voetspoor en werd, hoewel hij zich op jeugdige leeftijd reeds aan drankmisbruik schuldig had gemaakt, oberkellner te Tobolsk? En wie vergreep zich aan vrouwelijk schoon om zoiets ongrijpbaars als zijn eigen schroom gewaar te worden, of danste de roeskaja met ontblote geslachtsdelen in het Moskovische Café-Restaurant Jar? Een berucht restaurant was dat, met halfronde matglazen ramen, waardoor men tot zijn spijt vaker niet van buiten naar binnen kon kijken dan omgekeerd. Toergatsev kwam zich daar persoonlijk overtuigen van de charismatische persoonlijkheid van de ander. De man zonder gezicht zag de priemende ogen van een Siberi-

sche boer en huiverde om wat hij hem hoorde zeggen: "Wie mij zoekt, zal mij vinden en wie mij vindt, zal mij verliezen. Er is voor hem geen middenweg, zoals de scheiding op mijn hoofd suggereert, waarnaar hij nu onthutst als naar een splijtzwam kijkt. Er is voor hem alleen een uiterste weg, met...Vedev? Een weg van uitersten..., be-gaanbaar met de Heer... De heer Brown..., wenkbrauwen? Een weg van uitersten, ja, maar géén uitweg!" Gezeten in een moderne stalen stoel, met verchromde buisframes, zag Toergatsev, hoe het licht daarvan weerkaatste in de ogen van Raspoetin. Hij liet er graag zijn Wiener sachertaartje voor staan en zijn pose van verveelde man van de wereld voor varen. "Ik kan u een introductie bezorgen bij archi-mandriet Theofan, de rector van de Theologische Hogeschool in Sint-Petersburg," zei Toergatsev zakelijk, de as van zijn Egyptische sigaret met kleine tikjes tegen een zilveren pijpje (dat als mondstuk diende) aftippend. "Dan kunt u via hem kennismaken met de beide grootvor-sten en via hen weer met de Montenegrijnse prinsessen. Ik hoef u waarschijnlijk niet te vertellen, wie u zodoende nog meer zult kunnen ontmoeten?" Raspoetin schudde zijn hoofd, wat even goed een nega-tief antwoord kon inhouden als een afwijzende reactie op hun hele gesprek. Opnieuw keek Toergatsev met een gefronst voorhoofd naar het gebogen hoofd van de ander, dat op de korte nek van een paard leek, met de manen keurig netjes aan weerskanten gescheiden. Er school iets dubbelzinnigs in de houding van de man die tegenover hem stond, quasi nederig vanuit de hoogte op hem neerziend, terwijl hijzelf, even quasi comfortabel in een stoel gezeten, juist tegen hem opzag. "Nee," zei Raspoetin, "dat hoeft u mij niet te vertellen. Dat wéét ik!" Daarna dansten zij samen de roeskaja, een beer met zijn berentemmer, die elkaars krachten probeerden te ontzien en tegelij-kertijd verkeerd inschatten, totdat zij het ritmische geweld van de Russische horlepiep niet meer verdroegen en vermoeid op de gladde dansvloer van Café-Restaurant Jar neervielen. Het was een godswon-der dat zij zich daarop nog zolang staande hadden kunnen houden, zou Toergatsev later aan zijn enige vriend bekennen, méér onder de indruk van de heilige man dan hij op dat moment wel wilde toege-ven. "Er zaten klitten in zijn baard," zei hij zo neutraal mogelijk om zich een houding te geven en, verdiept in zijn herinneringen, voegde hij er nog aan toe: "Wat stonk die Grigori toch vreselijk uit zijn paar-denbek!"

Minister Pleve las het verslag, dat zijn geheim agent van hun bijeenkomst had gemaakt. Café-Restaurant Jar werd sindsdien dag en nacht bewaakt, maar wat Raspoetin er ook deed,-de liefde preken en bedrijven in het openbaar-, niemand legde hem een strobreed in de weg. Integendeel, zijn zedeloze levenswandel werd in de *Poetj Pravdy* uitgelegd als een teken van waarachtige heiligheid, van solidariteit met zondaars, die niet 'welgemeend' en 'opgelegd' was, maar 'zelfgekozen' en daarom des te waardevoller. Precies zo zou de tsarina er later tegenaan kijken, doodzonden verwarrend met opperste heiligheid, de seksuele uitpattingen van Raspoetin (die 'Mama' tegen haar zeggen mocht) vergoelijkend als een kinderlijke, enigszins primitieve tegenhanger van de ook door haar vurig gewenste vereniging met de Heer. In haar biografie over de meestermagiër legde Jane Oakley een fundament voor dit soort geestelijke optrekjes. Ze beschrijft met een variant van de heilige vijver van Sarov een jeugdherinnering van Raspoetin, waarin hij niet wordt afgeschilderd als een heilige zondaar, wie veel te vergeven valt tot vreugde van de Heer, maar als een zondaar die zich wentelt in heiligheid en dus helemaal geen vergiffenis nodig heeft:

Bij één van zijn meditatieve wandelingen werd Raspoetin gekweld door zijn ongeremd seksuele verlangens. Hem teisterden gedachten en beelden die zijn pogingen om te bidden volledig ontkrachten. Uitgeput, te moe om te slapen en wanhopig als hij was, werd zijn aandacht getrokken door het pijnlijk zoete fluiten van een vogeltje in een boom. Toen hij opkeek, zag hij hoe het vogeltje, een mannetje, zijn vrouwtje toezong. De vloeiende schoonheid van zijn gekwinkeleer, dat zo sterk deed denken aan de geestelijke extase waarnaar Raspoetin haakte en die hem al een tijdje leek te worden onthouden, was een direct resultaat van de hofmakerij van de vogel, dat wil zeggen van zijn seksuele verlangens. Plotseling scheen het Raspoetin toe, dat hij de sleutel tot zijn vreselijk dilemma in handen had. Als een intens verlangen dit vogeltje tot zijn hemelse gezang had aangespoord,-hoe kon het dan slecht zijn? Dit was het antwoord op zijn gebeden, een teken van de natuur zelf, dat rechtstreeks verwees naar de levenssfeer van God.

Het verhaal vertelt verder hoe Raspoetin, verrukt door deze nieuwe openbaring, zijn weg vervolgde, totdat hij ineens ergens luid gelach hoorde. Op een open plek in het bos stuitte hij op drie jonge vrou-

wen, die naakt aan het baden waren in een meertje. Zonder enige aarzeling of schroom trok hij zijn kleren uit en voegde zich bij hen. Onder veel plezier, gespat en geplaagd bedreef hij vervolgens met ieder van hen afzonderlijk de liefde op de grazige oevers van het meertje.

Volgens het verslag van zijn dochter kon hij die nacht voor het eerst sinds weken weer bidden, met een kracht en helderheid die hem ervan overtuigden, dat hij er eerder op die dag in was geslaagd de behoeften van de geest in harmonie te brengen met de niet minder grote behoeften van het lichaam. Dit incident was het begin van Raspoetins filosofie over geestelijke verlichting door middel van seksuele bevrediging, een filosofie die hij zou blijven verkondigen en volgens welke hij voortaan wenste te leven.⁴³

Van typisch christelijke deugden als onthechting en versterving had hij blijkbaar niet gehoord. De tsarina wel, maar ze stond zo mijlenver boven Raspoetins ondeugden, dat ze het zich als kleindochter van koningin Victoria wel kon permitteren er als een verlichte despoot op te reageren. Ze wilde, wat de fysieke aspecten van haar eigen liefdesleven betrof, zo 'gewoon' mogelijk zijn. Dat kon ze onder meer laten zien door Raspoetin de hand boven het hoofd te houden. Hoe prachtig zou haar streven in dat opzicht zijn, overtuigd als ze ervan was de gelijkwaardigheid van lichaam en ziel,-het 'mens sana in corpore sano'-, in de praktijk te brengen! Maar hoe vreesachtig en gelaten onderging ze zijn 'doorborende' blikken op een foto, die ze persoonlijk van hem gekregen had, en hoe afhankelijk zou ze van hem worden voor de lichamelijke gezondheid van haar zoon! Tegen de platvloerse mystiek van deze wonderdoener diende daarom, volgens haar, met begrip te worden opgetreden. Dat was ook de mening van haar invloedrijke vriendin, Anja Tanejeva Vyroebova, die haar daadwerkelijk met de heilige duivel kennis liet maken. Radzinsky beschrijft, hoe dat in zijn werk ging en wie dus aan het scenario van Toergatsev de laatste hand legde. Dat was dezelfde Anja Vyroebova, die de tsarina een enkele keer met 'Sana' in plaats van 'Alix' aansprak:

Nadat de Montenegrijnse prinsessen Alix nieuwsgierig hadden gemaakt met hun opgewonden verhalen over de heilige man, besloot Anja hem ten paleize uit te nodigen. Als een echte regisseuse creëer-

de ze een scène, waarin de heilige man voor de tsarina moest verschijnen.

Het is al laat in de avond, de tsarina en zij spelen een quatre-mains van Beethoven. Op instructies van Anja wordt Raspoetin tegen middernacht zachtjes de schemerige kamer binnengeloodst. De tsarina zit met haar rug naar hem toe. Ze blijft doorspelen. De klok slaat twaalf uur.

"Voel jij niet dat er iets gaande is, Sana?"

"Ja, ja," antwoordt de tsarina, een beetje bang.

Dan draait Anja langzaam haar hoofd om, en de tsarina volgt gehoorzaam haar voorbeeld. Wanneer Alix de vage gestalte van een moe-ziek in het halfdonker ontwaart, als in een visioen, wordt ze hysterisch. Raspoetin loopt naar haar toe, sluit de gekwelde vrouw in zijn armen en streelt haar zachtjes, terwijl hij fluistert: "Wees maar niet bang, mijn kind, Christus is met u."⁴¹

De grootste destabiliserende factor in de Russische politiek was daarmee in huis gehaald, zoals de Ochrana later tot haar eigen schade zou ondervinden. Maar behalve de springlevende Raspoetin had Toergatsev ook de magie van diens dode voorganger ingeschakeld, een celibatair levende monnik, om aan de kamertjeszonden van de tsarina enige allure te verlenen. Hij liet namelijk de voorspellingen van vader Serafim in twee versies bundelen, dat wil zeggen opsieren met een aantal voor de tsaar positieve en negatieve varianten afkomstig uit het authentieke materiaal. Hoe belachelijk Toergatsev de cultus rond de figuur van vader Serafim vond, blijkt uit de door hem moedwillig aangebrachte wijzigingen in diens taalgebruik. De toevoeging van een quasiarchaïsch woord als 'moederen' voor 'moeders' wijst daarop. Zo'n woord heeft vader Serafim tijdens zijn leven nooit in de mond genomen; 'moederen' valt immers niet te herleiden tot een Bijbels of gedateerd negentiende-eeuws woord in het Russisch. Het is net, alsof Toergatsev de tsaar een kleine aanwijzing heeft willen geven. Wie die niet oppakt, zo zou hij geredeneerd kunnen hebben, is geen knip voor de neus waard. De bizarre brutaliteit van deze geheim agent was, hoe dan ook, gezagsondermijnd! In het begin van zijn regeringsperiode, zo heette het in beide versies, zullen nationale rampen, een bloedig incident op het Chodynkaveld en een allesbehalve succesvol verlopende oorlog tegen Japan het rijk van de monarch teisteren. Vaders zullen zich tegen hun zonen keren,-en dan

volgt een letterlijk gedeelte uit één van de twee gebundelde versies-, 'moederen tegen hunne dochters', broers tegen hun broers, zussen tegen hun zussen en de ene Nicolaas, dat wil zeggen de tweede, tegen de andere, dat wil zeggen de derde. Er hangt constant een dreiging van moord en zelfmoord boven het huis Romanov, uit wiens midden één grootvorst het luchtruim zal kiezen, zoals meerdere ministers van de tsaar ten hemel zullen varen naar het tot dan toe ongeëvenaarde voorbeeld van de profeet Elias. De zeggingskracht van het woord 'varen' zal trouwens zo groot zijn dat, wanneer zij het unieke voorbeeld van voornoemde profeet volgen, naar analogie daarvan zowel een kleine als een grote scheepsramp de wereld hevig in beroering zal brengen. In het kielzog van het eerste schip zal Nicolaas Romanov letterlijk het loodje leggen, want hij moet goed begrijpen, dat wie de Doema verdoemt zelf ten dode opgeschreven is. Rondom de als een meiboom feestelijk uitgedoste Alexanderzuil op het Slotplein in Sint-Petersburg zullen de lijken zich huizenhoog opstapelen, omdat de zondagsrust onvoldoende in ere wordt gehouden. Huis noch datsja, paleis noch hemelse tent zal voldoende bescherming kunnen bieden aan wie in geestelijk opzicht dakloos is. Wee alle nihilisten, wee alle zondaars en zondaressen! Aldus zou een resumé van het door Toergatsev samengestelde materiaal kunnen luiden. In de ene versie wordt vervolgens letterlijk gesproken van 'een wereldbrand, die zelfs Nicolaas II niet zal kunnen blussen', terwijl in de andere versie een positieve wending aan al het opgesomde en minder breed dan in de eerste versie uitgemeten wereldleed wordt gegeven: 'Maar gedurende de tweede helft van zijn regeringsperiode zal het tij keren en het leven van de vorst zal lang zijn.' Uiteindelijk zou deze laatste versie, met haar veel te abrupte afsluiting als in een sprookje, de tsaar onder ogen komen. Hij schonk dááaraan wel geloof in tegenstelling met een door Toergatsev eveneens bewerkte versie van de *Protocollen van Sion*, die op last van minister Pleve achteraf dienst moest doen ter legitimering van de pogroms. Zo goedgelovig als zijn gemalin bijgelovig was, wenste de tsaar nu ook weer niet te zijn. Hij was zich er terdege van bewust, dat velen tegen hem samenspanden.

Minister Pleve, onder wie de geheime politie ressorteerde, maakte deel uit van de camarilla, dat wil zeggen een tegen de tsaar van Rusland samenzwerend groepje van getrouwen dat zijn soeverein het liefst zou willen vervangen door grootvorst Nicolaas Nicolajevitsj, een

neef van tsaar Alexander III. Het rechtse groepje vreesde steeds meer privileges kwijt te raken, naarmate de tsaar zich inschikkelijker toonde voor tal van noodzakelijk geachte veranderingen van de grondwet. De camarilla had behoefte aan een krachtpatser, een militaire geweldenaar, die intern orde op zaken zou kunnen stellen. Ter veiligstelling van hun eigenbelang voerden de meeste leden van de camarilla het landsbelang als een respectabel motief voor hun handelwijze op. Nicolaas Nicolajevitsj voldeed in zijn hoedanigheid van opperbevelhebber der strijdkrachten uitstekend aan het door hen geschetste profiel,-zelf spraken de samenzweerders natuurlijk van 'ideaalbeeld', waaraan hij zelfs een zekere meerwaarde scheen toe te voegen door de trotse voor- en achternamen die hij (ter verbetering van het origineel) droeg. Maar in weerwil van de hoogste militaire rangen door hem doorlopen, was Nicolaas Nicolajevitsj veel te recht door zee om zich voor de slinkse praktijken van wie dan ook te laten lenen. Loyaal in de goede zin des woords had hij óók wel iets weg van een nogal zwijgzame bullebak. Dat bracht hem ertoe met zijn dienstwapen te spelen in aanwezigheid van de tsaar: nu eens om hem van aftreden te weerhouden of om diens intrede in een klooster te verhinderen, dan weer om hem in het gareel te doen lopen door openlijk met zelfmoord te dreigen. Zo'n manier van optreden was weinig geschikt om een goed contact tussen de camarilla en haar beoogde voorman tot stand te brengen. Nicolaas Nicolajevitsj zat dan ook ongewild en waarschijnlijk zonder het zelf te weten midden in het web van een complot, waarvan Toergatsev de sterkste draden weefde.

In een sfeer van intimidaties en verdachtmakingen pleegde de geheime politie aanslagen op tsaristische bolwerken, waarvan zij de schuld aan revolutionaire oproerkrakers gaf. Zo werd de dubbelzinnigheid ten top gevoerd! Roemde minister Pleve de oorlog tegen Japan als een probaat middel om het hoofd te kunnen bieden aan revolutionaire troebelen,-evenals stiekem door de staat georganiseerde pogroms-, tegelijkertijd werd de binnenlandse onrust er juist door vergroot en weerklonk de roep om een sterke man luider. Verried dat laatste niet Pleves ware bedoeling? Toergatsev meende te weten van wel. Hij had het niet begrepen op de minister die hij 'sinister', noch op linkse bewegingen die hij 'slinkse bewegingen' noemde. Later besprak hij met zijn enige vriend, Michail Medvedev, de opeenvolgende gebeurtenissen: hoe eerst minister Pleve overleed aan de gevolgen van een door linkse terroristen gepleegde bomaanslag en hoe daarna

grootvorst Sergej, op 4 februari 1905 (volgens de Juliaanse kalender), ten gevolge van een door rechtse terroristen gepleegde bomaanslag praktisch van de aardbodem verdween. Eigenlijk was het probleem nog veel ingewikkelder, vertrouwde Toergatsev zijn vriend toe, want in termen van 'links' en 'rechts' lieten deze twee verschillende bomaanslagen zich nauwelijks vatten. De moord op grootvorst Sergej alléén al was het werk van een zekere Kaljajev geweest, die na zijn arrestatie verklaarde graag te willen sterven voor zijn linkse idealen, en van Jevno Azef, een agent-provocateur in dienst van de Ochrana. Deze had aan Kaljajev de bom geleverd. Bijna was ook de Russische gezant in Engeland samen met de grootvorst vermoord, zo beweerde Toergatsev met iets van spijt in zijn stem. Dat kon nog wel eens waar zijn ook, gezien het navolgende commentaar, dat Vladimir Nabokov op deze schokkende gebeurtenis geeft in *Speak, Memory/Geheugen, spreek*: 'Oom Konstantin was in diplomatieke dienst en voerde in het laatste stadium van zijn carrière in Londen een verbitterde en vergeefse strijd met Sablin over de vraag, wie van hen beiden het Russische gezantschap zou leiden. Zijn leven verliep zonder spectaculaire gebeurtenissen, maar twee keer ontsnapte hij toch aan een minder tam lot dan de tocht in een Londens ziekenhuis die hem in 1929 de dood in joeg. De eerste keer was in Moskou, op 17 februari 1905*, toen een oudere vriend, grootvorst Sergej, hem een halve minuut voor de ontploffing een plaats in zijn rijtuig aanbood, en mijn oom zei: "Nee, dank je, ik loop liever," en weg rolde het rijtuig naar zijn fatale rendez-vous met een terroristenbom. De tweede keer was zeven jaar later, toen hij weer een afspraak misliep, ditmaal met een ijsberg, door zijn passagebiljet voor de *Titanic* terug te brengen.'⁴⁴

Een paar weken vóór de moordaanslag op grootvorst Sergej, op 6 januari 1905, vond er een bizarre scheepsramp plaats. De tsaar bevond zich aan boord van de *Jordan*, afgemeerd aan de uitsluitend voor keizerlijke jachten bestemde kade in Sint-Petersburg. Het was een goede traditie, dat hij op Driekoningen het water van de Neva zegende, voor welke plechtigheid meestal een wak in het ijs moest worden gehakt. De patriarch van de Russisch-orthodoxe Kerk week niet van zijn zijde, toen Nicolaas Romanov minzaam buigend een reeks van kruistekens maakte, wat de veilig op afstand gehouden menigte in mystieke vervoering bracht. Toergatsev bevond zich onder

* volgens de Gregoriaanse kalender

degenen die achter de rug van een politieagent deze van oorsprong Byzantijnse ceremonie aandachtig volgden. Werktuigelijk betastte zijn rechterhand een in leer uitgevoerde holster, waarvan de inhoud geheel aan het oog onttrokken was. Juist maakte de tsaar een ironisch bedoelde opmerking over wie, van stoere vlootvoogd tot eenvoudige 'visserman', bij de zegening van het water baat zou kunnen vinden, of een kanon van de tegenover de keizerlijke kade gelegen Petrus-en-Paulusvesting ging af. Eén van de kanonnières verklaarde later, dat de kardoeshulzen meerdere omstanders om de oren waren gevlogen, wat vanzelfsprekend niet had horen te gebeuren. Hem sloeg de schrik om het hart, omdat hij het kanon nauwkeurig had gericht op één van de ronde patrijspoorten van de *Jordan*, bij wijze van schietschijf, en op dat moment al zeker wist niet met louter losse flodders, maar met scherp te hebben geschoten. De tsaar overleefde deze zoveelste aanslag op zijn leven,-overeenkomstig de voorspellingen van vader Serafim-, wat helaas niet kon worden gezegd van de politieagent, die met zijn rug naar Toergatsev stond: 'Als door de donder getroffen' (zo althans formuleerde zijn moordenaar het later, dat wil zeggen minder eufemistisch dan clichématig) zeeg hij neer. Een kogel uit de browning met nummer 389965 had hem recht in het hart getroffen. Voor wie zal de volgende kogel bestemd zijn, vroeg de scherpschutter zich intussen op nog geen twee meter afstand van zijn slachtoffer verwijderd af. Voor de meeste omstanders was het onbegrijpelijk wat er om hen heen gebeurde, totdat zij tot hun ontsteltenis de naam van de overledene hoorden noemen: Nicolaas Romanov. Was er soms sprake van een persoonsverwisseling geweest? Handen, die de in hun midden verdwijnende moordenaar nawezen of de dodelijk gewonde politieagent te hulp wilden schieten, bleken zich tevergeefs uitgestrekt te hebben: ze bevroren plotseling in de lucht en keerden na een tijdje onverrichter zake terug in jaszakken of achterop de al te rechte ruggen van de toeschouwers. 'Veelbetekenend' werd dit incident in verschillende kranten genoemd. Verslaggevers ter plaatse besteedden meer aandacht aan de mimische reacties van het publiek dan aan de spoorloos verdwenen moordenaar of aan het onschuldige slachtoffer.

Een paar dagen later, op 9 januari 1905, volgde Bloedige Zondag. Er vielen meer dan 1000 doden op het voor het Winterpaleis gelegen Slotplein, doordat officieren van de Ochrana een door geheim agent Gapon geleide demonstratie ten gunste van de tsaar bloedig lieten

neerslaan. Hoe sprak Gapon 's avonds de arbeiders toe, die hij 's morgens nog had gesmeekt om hun steun aan de tsaar te betuigen? Zo driest deed hij dat: "Bloed, kameraden! Er is vandaag onschuldig bloed vergoten! Soldaten hebben alle portretten van de tsaar aan flarden geschoten. Ons vertrouwen in hem is onherstelbare schade toegebracht. Wij zien het als een plicht onze kameraden te wreken. De tsaar is door het volk vervloekt en niet alleen hij, maar vrijwel heel het addergebroed waartoe hij behoort, met inbegrip van ministers en andere van regeringswege aangestelde plundersaars van ons ongelukkige vaderland. Dood aan hen!"⁴¹ Deze tekst was door Toergatsev enige dagen tevoren reeds goedgekeurd, conform de regieaanwijzingen die hij daartoe persoonlijk van de camarilla in ontvangst had mogen nemen. Hij had er daarna, op eigen gezag, een hierboven niet vermelde vergelijking tussen de Alexanderzuil en een meiboom aan toegevoegd om de herinnering aan vader Serafims voorspellingen levend te houden. Misschien deed hij nog wel iets meer ook en ontnam hij de overdrachtelijke zin aan een vergelijking, die alleen in een context van moord en doodslag volledig opging: er lagen te veel lijken op het Slotplein!

Wat er verder gebeurde, is overbekend. De tsaar zat maandenlang opgesloten in zijn eigen zomerpaleis. Hij ondertekende op 17 oktober 1905 een lijvig document dat herziening van de grondwet mogelijk moest maken en kreeg daar onmiddellijk spijt van, liet de Doema samenkomen en ontbinden, ontsloeg premier Witte en benoemde Stolypin in diens plaats,-hoe liberaal en voortvarend ging Pjotr Arkadjevitsj Stolypin niet te werk, totdat zijn datsja op het Apothekers-eiland de lucht in vloog-, schafte de doodstraf af en voerde die langs de omweg van een krijgsraad te velde weer in, zodat menig revolutionaire held alsnog met Stolypins das om zijn nek stierf: Lenins broer trof zo'n wreed lot. Op 14 september 1911 volgde de nieuwe premier het voorbeeld van zijn datsja, hij werd althans onder de ogen van tsaar Nicolaas II en diens kinderen neergeschoten door een geheim agent van de Ochrana. De zwaargebouwde man scheen een sierlijk sprongetje te maken, toen zijn voeten zich tot verbijstering van de tsarenkinderen langzaam van de grond verhieven. Maar wat in hun ogen was begonnen als een hemelse dans, eindigde maar al te voorstelbaar op aarde. De Doema stelde daarop een onderzoek in, dat op 15 oktober van datzelfde jaar de totale ontwrichting van het tsarenrijk aan het licht bracht: 'Het is zonneklaar dat er in de afgelopen tien

jaar een serie moorden op Russische bewindslieden is gepleegd, die direct in verband kan worden gebracht met de geheime politie. Onder haar bezielende leiding worden overal illegale kranten gedrukt, bommen gemaakt en terroristische acties voorbereid.¹⁴¹ En wat deed de tsaar, toen hij kennis nam van dit voor hem ronduit vernietigende onderzoeksrapport? Niets, of toch wel: hij benoemde graaf Vladimir Nikolajevitsj Kokovtsov tot de nieuwe premier van Rusland.

V

Grootvorst Michail Alexandrovitsj, de broer van Nicolaas II, verloor bij de geboorte van de tsarevitsj het recht om de tsaar, in geval van diens overlijden, als eerste op te volgen. Hij leidde het leven van een bon vivant en was daarom in de ogen van de camarilla nog minder geschikt dan zijn broer om in Rusland orde op zaken te stellen. Dat hij de niet-adellijke en reeds tweemaal getrouwde Nathalie Wulfert, geboren Sjeremetjevskaja, het hof maakte, vormde minstens zo'n grote handicap voor een goede regeling van de troonopvolging als de geheimzinnige bloederziekte van de tsarevitsj. De camarilla zag niets in beide troonopvolgers, maar vreesde uitsluitend degene met de oudste rechten. Die wilde zij hem tot elke prijs ontnemen, voordat de natuur (desnoods met enige kunstgrepen van buitenaf) degene met de jongste rechten zou hebben uitgeschakeld. Om die reden ontving Toergatsev van zijn superieuren het bevel zich naar Oostenrijk te begeven, waar de grootvorst dikwijls met zijn geliefde Nathalie verbleef. Hij moest het tussen hen uitgedoofde liefdesvuur oprakelen en na een mogelijk kortstondige opleving daarvan opnieuw zo hevig aanwakkeren, dat het tsarenrijk niet zou worden opgescheept met een stuk onbenul, indien er iets verschrikkelijks met de tsaar en tsarevitsj was gebeurd.

In de zomer van 1908 reed Toergatsev in een open Smerdjakov, een extra brede auto van Russische makelij, door de bergen van Karinthië. Hij zat achterin met een kussen onder zijn hoofd, waarvan de uiteinden tot aan de buitenste veren van de leren kap reikten. Eén van de kussenkwastjes was in het draaibare mechanisme van de veer gaan zitten, zodat het dak van de auto niet meer dicht kon. Het was een ongewoon zonnige zomermiddag, die zelfs voor iemand met gesloten ogen het genieten volop waard was. Toergatsev liet zich rijden naar hotel 'Die schöne Mühlerin' in Velden aan de Wörthersee, waar,

naar hij wist, grootvorst Misja en Nathalie Wulfert tijdelijk hun onderkomen hadden gevonden. Af en toe sprak hij met zijn chauffeur over koetjes en kalfjes, waarvan er in de grillig gevormde uitlopers van de Gurktaleralpen heel wat exemplaren met klokken (zelf noemde hij die 'toeters') en bellen om hun hals rondliepen. De idyllische sfeer werd onverwachts verstoord, toen een hevig onweer losbarstte en Toergatsev er samen met zijn chauffeur niet in slaagde om de op de achterzijde van de auto rustende, als een harmonica ineengevouwen, leren kap uit te klappen en over het stalen koetswerk heen te vouwen. De gevolgen waren funest, want druipend van de regen meldde hij zich even later bij de balie van hotel 'Die schöne Mühle-*rin*', juist toen de grootvorst zich met zijn geliefde in de lounge bevond.

Nathalie schoot in de lach, toen ze hem daar zag staan, en riep niet zonder leedvermaak uit: "Misja, heb jij ooit zo'n natte wolf gezien?" Van schrik liet de troonopvolger één van zijn vele goudomrande monocles (voor elke dag van het jaar bezat hij een ander exemplaar) uit zijn rechteroog vallen. Hij staarde haar niet begrijpend aan. Meende ze werkelijk Russisch te kunnen spreken zonder ook maar het geringste risico te lopen, dat men haar in Oostenrijk zou verstaan? Even had Toergatsev de neiging haar eveneens in het Russisch te antwoorden: "Ja, dat was alvorens hij zijn scherpe tanden in jouw vlees zette!" zoals de riposte letterlijk in het toneelstuk van Vladimir Tsechondrin luidt. Maar hij wist zich te beheersen, zei niets en begaf zich naar zijn kamer. Nog diezelfde avond liet hij zich in de garderobekast, een groot mahoniehouten gevaarte waarin Herr Biedermeier desgewenst had kunnen wonen, op de slaapkamer van Nathalie insluiten. Nauwelijks trad ze het vertrek binnen om een bad te nemen, of als een duveltje uit een doosje stond Toergatsev plotseling voor haar. Hij hield een browning in zijn hand, waarmee hij schoksgewijs de richting aangaf die ze diende in te slaan. Alsof hij een camera instelde, keek hij naar de vuurmond van zijn wapen. "Loop naar de badkamer," zei hij dreigend, "en kleeid je daar uit." Nathalie maakte aanstalten om zijn bevel op te volgen en viel toen flauw, waarna Toergatsev besloot het karwei voor haar af te maken. Hij sleepte de ogenschijnlijk levenloze vrouw naar een hemelbed, dat midden in de kamer stond, en begon haar langzaam maar zeker uit te kleden. Daarna legde hij haar op haar buik neer en wekte de indruk, door iets aan zijn eigen kleren te verschikken, dat hij haar zou verkrachten. Zover kwam het echter

niet, want met volle kracht liet hij zijn rechterhand op haar zitvlak neerdalen. " 't Was natuurlijk allesbehalve een zitvlak," zou hij later zijn nuchtere kijk op die gebeurtenis verklaren, "daarvoor was het veel te onbedekt en weerloos naar mij toegewend. Eigenlijk keek ik naar een grote mond, waarvan de dikke lippen uitpuilden als die van een negerin, en heftig op en neer bewogen om zich tenslotte niet horizontaal maar verticaal te sluiten." Uit woede over die lichamelijke anomalie had hij haar opnieuw met de vlakke hand geslagen, "pozor!" roepend en net zolang worstelend met de zich ineens fel te weer stellende vrouw, totdat hij zijn tanden in haar nek kon zetten. Geen razende liefdesbeet scheen ooit grimmiger gegeven. "Nat ben ik niet," hijgde hij, "en nat zal ik jou evenmin maken!" Hij wikkelde een van het hemelbed afhangend gordijn om haar hals, dreigde de om zijn polsen gedraaide uiteinden ervan strakker aan te halen, maar liet die plotseling losjes naar beneden vallen. Wederom wekte hij de schijn haar te zullen verkrachten: gestriemd vrouwenvlees wond hem blijkbaar op. In plaats daarvan nam hij slechts foto's van haar lichaam, dat hij wellustig, zoals een broeierige windvlaag vitrage kan doen opbollen, alle kanten uit liet staan. Ze hoefde niet lang voor hem te poseren, ondanks het feit dat de fotografie nog in haar kinderschoenen stond. Samen spraken zij af, wanneer hij het best terug kon komen om in dezelfde mahoniehouten kast een dit keer voornamelijk door Nathalie geënceneerde foto van haar en Misja te nemen. "Ik schiet de mooiste plaatjes van jullie, maar niemand zal ervan genieten," meesmulde Toergatsev, "vergeet niet het naakte tsarenbroertje af te leiden, als het buiten bliksemt. Dan neem ik in de kast een foto. Het zal mij benieuwen of dat heerschap ook in bed een monocle draagt. Denk erom ramen en balkondeuren open te laten, zodat hij niets van een kleine magnesiumontploffing bemerkt. Ik wil hem niet aan het schrikken maken. Er zijn in ons goede vaderland al genoeg onverwachte explosies geweest!"

Het zou geschieden naar zijn woord. De grootvorst kwam die avond als nooit tevoren aan zijn trekken, won meer dan hij fortuinen in casino's verspelend ooit gewonnen had: het hart van Nathalie Wulfert, dacht hij-, maar zonder het te weten of het waarom van zijn later onvrijwillige verbanning te bevroeden, verspeelde hij óók zijn recht op de troonopvolging. Hoe kon dat gebeuren? Had zijn onvrijwillige tegenspeelster 's middags geen smoesje kunnen verzinnen om de voor een later tijdstip gemaakte afspraak niet te hoeven nakomen? Ze liet

zich wel erg gemakkelijk door Toergatsev chanteren om een reden die tegenwoordig nog naspeurbaar is in een kantoorgebouw, dat in dit verband de ietwat potsierlijke naam van 'Staatsdepot voor Kostbaarheden' draagt. Daar worden de compromitterende foto's van de grootvorst en zijn meest geliefde courtisane bewaard. Een Brusselse kleindochter van Nathalie Wulfert hield de desbetreffende negatieven jaren later tegen het zonlicht, toen glasnost en perestrojka haar in staat stelden het verhaal van Toergatsev persoonlijk in Moskou te komen verifiëren. Niet alleen kreeg ze een vaag idee van wat diezelfde begrippen omstreeks de eeuwwisseling hadden ingehouden, maar ook ving ze een glimp van de geheim agent op. Op één van de foto's komt zijn silhouet voor, het enige teken van zijn sinistere aanwezigheid op aarde, althans in lijfelijk opzicht. Het vervulde haar met walging. Maar fatsoensnormen maakten al even weinig indruk op haar als indertijd op haar grootmoeder. "Toergatsev n'est pas *capable*," zei ze met soevereine minachting in haar stem, "mais il est *culpable*!"* Ze nam het hem kwalijk, dat hij in plaats van meer dan eens het liefdesvuur tussen haar grootmoeder en de grootvorst aan te wakkeren hen belachelijk had gemaakt. Door zijn foto's aan de Ochrana toe te spelen had Toergatsev van het tsarenbroertje sowieso een onmogelijke figuur gemaakt, vond ze, wat zijn superieuren hem ook mochten hebben opgedragen. Langer dan een liefdesrelatie meestal duurt, had hij zich ervan verzekerd, dat de tsaar niet door Michail Alexandrovitsj kon worden opgevolgd. Uit onvrede over zo'n gemiste kans liet ze het dagboek van haar grootmoeder in het staatsdepot achter. Het was geenszins haar bedoeling geweest de mystieke band tussen de dingen te versterken, waar die tussen mensen verbroken was of nooit had bestaan. Het ging er haar integendeel om contrasten aan te scherpen en het silhouet van háár gedroomde werkelijkheid zich haarscherp, zij het in een donkere la, te laten aftekenen tegen die van anderen.

VI

In *De revoluties* beschrijft Judicus Verstegen, hoe weinig zachtzinnig de kerstening van de Georgiërs in haar werk ging. Zij vormden een minderheid in een eerst door heidenen en later door mohammeda-

* "Toergatsev is niet potent, maar hij is schuldig!"

nen gedomineerd gebied. In de twintigste eeuw wordt daarop niet anders gereageerd dan in een ver verleden: 'Onze Verlichte Eeuw leert ons, dat de gangbare procedure met minderheden is hen tot een probleem te benoemen en dit probleem vervolgens de wereld uit te helpen.'⁴⁵ Dat laatste kan men niet letterlijk genoeg nemen, want onder het mom van wettelijke voorschriften en een welhaast aan naastenliefde grenzende bereidwilligheid worden echte asielzoekers (te onderscheiden van economische vluchtelingen) onder de arm genomen om het land te worden uitgezet, vinden er op grote schaal etnische zuiveringen plaats en leidt nationalisme tot volkerenmoord. Judicus Verstegen, die zijn roman in 1971 liet verschijnen, had een vooruitziende blik. Het is zo'n twintig jaar later in Georgië (en te veel andere delen van de wereld) niet anders dan in het verleden. Gaat het dan nooit ergens goed? Jawel, laat Verstegen zijn lezers in de verte een lichtpuntje ontwaren, en soms meer dan een lichtpuntje, de zon zelf:

Ook de kalief van Bagdad vertoonde zijn gezicht op de Kaukasus. Men zegt, dat hij de juist gestorven familieleden van de Georgiërs liet opgraven. Rouwende familieleden werden met hennep aan de ontbindende lijken vastgebonden en zo, levend en wel, aan de ratten gevoerd.

Maar tussen twee nachten gaat de zon op. Toen in 1112 na Christus het mohammedaanse Tbilisi in handen viel van de Georgische koning David de Bouwer, schonk hij, na de gebruikelijke drie dagen van plunderingen, genade aan de moslims. 'Hij suste hun harten,' schrijft de Arabische chroniqueur Ibn-al-Azrak stomverbaasd, 'en liet hen alleen in zijn goedheid.' Hij spaarde zelfs hun religieuze gevoelens door de Georgiërs te verbieden varkens naar de moslimwijken te brengen. Zijn opvolger Dimitri I sloeg munten met zijn eigen monogram aan de voorkant en dat van de kalief en de sultan aan de achterkant. Hoewel strikt orthodox christen, bezocht hij geregeld de vrijdagdienst in de moskee en schonk de mullah 200 goudstukken. Tolerantie bloeide. Waarvan, met enige troost, acte.⁴⁵

Er viel rond de eeuwwisseling zo weinig van werkelijke tolerantie te bespeuren, dat Georgiërs in grote steden als Tbilisi en Koetaisi elkaar naar het leven stonden en, gezamenlijk, Abchaziërs en Azerbeidzjanen in hun respectievelijke woonplaatsen Soechoemi en Bakoe ver-

moordden. Geheim agenten van de Ochrana destabiliseerden elders het land als gevolg van een politiek, die de camarilla welgevallig was. Aanhangers van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij deden precies hetzelfde om de 'Verelendungspolitik' van Karl Marx kracht bij te zetten. Bij alle intolerantie vonden die twee vijandige kampen elkaar ter verwezenlijking van hun gemeenschappelijk doel. Sommige voormalige vijanden verbroederden zich. Toergatsev en zijn enige vriend Michail Medvedev, die eigenlijk Koedrin heette, zijn daarvan een voorbeeld. Haast onmerkbaar ging in hun persoon de tsaristische geheime politie in de leninistische over, dat wil zeggen de Ochrana in de Tsjeka.

Het viel moeilijk uit te maken, wie tot het ene en wie tot het andere kamp behoorde. Toergatsev kreeg van de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken de opdracht beide kampen in Tiblisi en omgeving in kaart te brengen. In Café Transfer sprak hij daarover met Medvedev, die persoonlijk met Lenin bevriend was. Per brief van 3 oktober 1905, gericht aan het bolsjewistische actiecomité in Sint-Petersburg, raadde de grote leider arbeiders en studenten aan stoottroepen te formeren: 'Alle eenheden dienen zich naar hun beste vermogen te bewapenen. Dat kan zijn met revolvers, maar ook met messen, flessen en benzine (waarmee zij brand kunnen stichten). Zij dienen onmiddellijk militair te worden getraind, en wel door hen praktijkervaring te laten opdoen, zoals nodig is voor het vermoorden van geheim agenten of het opblazen van politiebureaus. Ook mogen er gerust bankovervalen worden gepleegd, teneinde aan geld voor de revolutie te komen. Elke eenheid dient zich te oefenen, al is het maar in het liquideren van politieagenten.'⁴¹ Vladimir Iljitsj Oeljanov, zoals Lenin in die van schuilnamen vergeven tijd in werkelijkheid heette, schuwde blijkbaar geen enkel middel om zijn doel te bereiken. Natuurlijk lokte dat protesten uit, maar die werden óf voor niet-ontvankelijk verklaard óf om een andere reden afgewezen, namelijk door eenvoudigweg alles te ontkennen wat de minste aanleiding tot protesten zou kunnen geven. Edward Radzinsky merkte daarover nogal cynisch op: 'Al snel bezorgden gewapende bendes de partij een slechte naam. Tijdens het partijcongres van 1907 werd over de toepassing van terreur gediscussieerd en het 'onteigenen' van andermans bezit verboden. Maar zoals in de geschiedenis van de bolsjewieken gebruikelijk is, was deze maskerade slechts bedoeld om te verhinderen, dat de partij zou worden aangesproken op verkeerd geachte ontwikkelingen, die in de praktijk

dus gewoon bleven doorgaan. De eerste revolutie was mislukt en de bolsjewieken zochten koortsachtig naar geld, ten behoeve van de naar het buitenland uitgeweken leiders en de ondergrondse beweging in Rusland. Terwijl men het terrorisme openlijk afzwoer, om de publieke opinie gunstig te stemmen, moedigde men datzelfde terrorisme in het geheim aan.¹⁴¹ Dan volgt in het boek van Edward Radzinsky een onthullend zinnetje, waarin ook de opvolger van Lenin te kijk wordt gezet: 'In 1907 pleegde Jozef Stalin een overval op het postkantoor van Tbilisi en...hij ging er met meer dan een miljoen dollar vandoor.'¹⁴¹ Zou het waar zijn, wat daar staat? Liet Stalin zich werkelijk in Amerikaanse munt betalen voor zijn criminele praktijken, nadat hij er eerst op aanraden van Lenin de partijkas mee had gespekt?

In Café Transfer had Toergatsev de naam van deze jeugdige terrorist voor het eerst horen noemen, geenszins bij diens ware naam, die Jozef Vissarionovitsj Dzoegasjvili luidde, maar bij diens literaire pseudoniem Koba. "Als Koba een communist is," zei Medvedev bitter, "dan ben ik de hofnar van Nicolaas II. Die kameraad dringt zich aan ons op, maar is als gewezen seminarist sluwder dan welke jezuïet ook. Hij heeft partijgenoten verraden en weet zijn sporen zo goed uit te wissen, dat de partijleiding hen beschuldigt van hoogverraad zonder de minste verdenking tegen hem te koesteren."

"Hij doet dus ongecontroleerd in zijn eentje, wat wij in opdracht van onze superieuren doen: tweedracht zaaien!" meesmulde Toergatsev, "wat is daar eigenlijk op tegen? Hoe meer zielen, hoe meer vreugd!" "Daar heb jij wel gelijk in, maar die kameraad heeft geen ziel."

Beide mannen waren gewend de politieke situatie van Rusland te bespreken in Café Transfer. Zij deden dat met hun revolver en pistool openlijk, op een houten tafelblad, tussen hen in. Vergelijkingen met de Franse Revolutie drongen zich aan hen op, waarin Medvedev één van zijn verre voorvaders, Coudrin geheten, ten tonele voerde en meteen ook maar een hoofdrol liet spelen. Retorische vragen van het type 'Qu'est-ce que le tiers état?'^{*} stelde hij er luid en duidelijk aan de orde, met zijn revolver als een banier rondzwaaiend, ten aanhoren van een al bij voorbaat geïmponeerd publiek: wie zorgde vanuit Straatsburg voor de verbreiding van het meest patriottische lied aller

* 'Wat is de derde stand?' Tevens naam van een brochure van abbé Sieyès uit 1789.

tijden? Coudrin! Wie verhinderde de vlucht van de vorst (met opzet gebruikte hij het Russische woord voor een regerend koning) bij Varennes en sloeg hem even later in Parijs het hoofd af? Coudrin! Wie behaalde voor Napoleon de ene militaire overwinning na de andere? Coudrin! Ach, aan de alomtegenwoordigheid van die verre voorvader had hij zijn eigen bestaan in Rusland te danken, zijn bekende voorliefde voor de Franse en, zij het in mindere mate, ook voor de Duitse taal en literatuur. 'La propriété c'est le vol!'^{*} praatte hij Pierre-Joseph Proudhon na, wiens uiteenzettingen over het mutuëllisme tenminste nog voor enige diepgang in hun conversatie zorgden. Zijn praatjes klonken wel krijgshaftig, maar vormden een contrast met zijn onbeduidende zwerversuiterlijk, dat anders dan de vermetelege oogopslag van Toergatsev iets spiedends verried. Beiden boezemden niet weinig ontzag bij de stamgasten in en werden door het bedienend personeel met rust gelaten, zolang zijzelf hun al te zichtbaar uitgestalde wapens maar met rust lieten. Medvedev vermeldt in zijn autobiografie, hoe op zekere dag, tot schrik van menige ober, de revolver en het pistool van eigenaar wisselden. Dat was toen hij aan Toergatsev vertelde, dat Koba bij de politie een aanklacht tegen hem, Medvedev, had ingediend. Het geval had mogelijk niets te beduiden, maar hij maakte zich er toch grote zorgen over. De reactie van Toergatsev kwam sneller dan hij had durven denken: "Dan heeft zijn laatste uur geslagen!" Alsof zij elkaar een drankje aanboden, kreeg de een het vuurwapen van de ander. Zo werd met holster en al Michail Medvedev de nieuwe eigenaar van de browning met nummer 389965.

Binnen een uur stonden zij voor het huis van Koba. Van diens hospita kregen zij te horen, dat hij naar Bakoe was vertrokken. Onverwijld begaven zij zich naar die grote industriestad aan de Kaspische Zee. Daar was een nachtelijke treinreis mee gemoeid, zodat zij pas in het ochtendgloren het havenkwartier van Bakoe goed in zich konden opnemen. Geen Venetiaanse schoonheid of oriëntaals morgenlicht streelde hun ogen, veeleer benam een door ontelbare schoorsteenpijpen uitgebraakt mengsel van zwavel en kooldioxide hun de adem. Waar zouden zij Koba in hemelsnaam kunnen vinden? Godsdienst mocht dan wel opium voor het volk zijn, maar zonder steun van de Allerhoogste, 'de hemelse tsaar der tsaren', zoals zij on-

* 'Bezit is diefstal!'

derling verzuchtten, konden zij niet achter zijn adres komen. In een havencafé debatteerden de twee agnostisch ingestelde vrienden over de vraag, welke engel daarboven het best kon worden vergeleken met een geheim agent: de aartsengel Michaël of Rafaël? Wie in het hemelrijk de rol van agent-provocateur speelde, was hun zonder meer duidelijk: Lucifer. Terwijl Medvedev het ene na het andere glas wodka naar binnen sloeg, deed Toergatsev zijn ontbijt met 'tvorog', een plaatselijke specialiteit, voornamelijk bestaande uit een romig kaasje waarvoor gestremde melk door een in alcohol gedrenkte neteldoek moest worden gewrongen. Hij was daardoor aanzienlijk minder beneveld dan zijn partner in het kwaad. Hoe die tegen zichzelf aankeek, heeft hij in zijn autobiografie onder woorden gebracht. Zo dronken was hij trouwens niet, of hij zag en onthield wat voor gerecht Toergatsev had besteld. Zich het debat over de drie engelen herinnerend, reserveerde hij voor zichzelf de rol van de heroïsche Michaël,-per slot van rekening zijn naamgenoot-, voor zijn vriend die van Rafaël en voor Koba die van Lucifer! Behoefde dat laatste in zijn ogen geen uitleg,-wel nam hij nog de moeite om uit te leggen, waarom hij zijn vriend had vergeleken met de aartsengel Rafaël. Was die gevleugelde geweldenaar of 'heilige man', zoals hij in *Tobias 12:1* heet, niet de begeleider van Tobias, die hij redde uit de klauwen van de boze demon Asmodeüs? Niet het ene woord haalt in zijn autobiografie het andere uit, maar de ene vergelijking de andere! Zoveel is wel duidelijk, dat Medvedev zijn vriend achteraf dankbaar was voor de bemiddelende rol die hij in deze kwestie had gespeeld.

Toergatsev liet hem laveloos in het havencafé achter. Op een midden in het centrum van Bakoe gelegen politiebureau maakte hij zijn identiteit bekend. Zodoende verzekerde hij zich van alle denkbare medewerking om Koba te vinden. Waarschijnlijk gaf hij later op de dag met opzet een verkeerd adres aan Medvedev op, want dit is wat er gebeurde: met zijn browning in de aanslag stond de een op het door platanen verduisterde Morskajaplein tevergeefs op Koba te wachten, terwijl de ander hem op de Tverskojkade no 4 eigenhandig arresteerde. Wat blijkt uit dit misverstand? Tot tweemaal toe had Toergatsev zijn vriend de helpende hand geboden. De eerste keer door hem zijn browning toe te schuiven, waarmee hij immers sneller op een gevaarlijke situatie in kon spelen dan met zijn eigen revolver. De tweede keer door hem uit de gevangenis van Tbilisi te houden, waartoe de arrestatie van Koba in Bakoe dienstig kon zijn. Toch moet

het niet helemaal uitgesloten worden geacht, dat Toergatsev in zijn rol van reddende engel ruzie met zijn vriend maakte. In Café Transfer hadden zij, uitgaande van verschillende vertrekpunten op levensbeschouwelijk gebied, elkaar ergens halverwege ontmoet. In het havencafé kunnen zij zich voor de moordaanslag op Koba te veel moed in hebben gedronken, waarna de reddende engel zich tot een engel der wrake ontpopte door Medvedev zijn pleziertje te misgunnen: Toergatsev arresteerde Koba slechts in plaats van hem te vermoorden. Vaststaat, hoe dan ook, dat de volgende kogel uit de loop van de Browning met nummer 389965 niet voor Jozef Stalin, maar voor tsaar Nicolaas II was bestemd.

VII

In zijn beroemde autobiografie beklagt Nabokov zich erover, dat hij niet wist dat Marat 'een volijverige lepidopterist'⁴⁴ was, waarmee geen kruising tussen een haas en een konijn wordt bedoeld. 't Is net of het vangen van vlinders, ongetwijfeld de koninginnenpage in geval van Marat, een vergoelijking inhoudt voor het doden van mensen.⁴⁶ De vanzelfsprekendheid waarmee deze Russische meester Prikkebeen een Browning hanteerde, -in zijn Sint-Petersburgse jongensjaren met een groter gemak dan welk onschuldig vlindernetje ook-, is schokkend. Als hij al lichtzinnig met zo'n wapen omging, dat hem in de werkkamer van zijn vader tussen allerlei andere voorwerpen nauwelijks opgevallen was, -hoe deden anderen het dan in die tijd? Toen de jonge Nabokov zich eens in een arrenslee over de Nevskiboulevard liet rondrijden, dacht hij onwillekeurig aan de mannelijke bibelots in het studeervertrek van zijn vader: 'Terwijl de slee over de Nevskiboulevard voortkroop, waar wazige lichten zweefden in de valende avond, dacht ik aan de zware, zwart geschilderde Browning die mijn vader bewaarde in de rechter bovenla van zijn bureau. Ik kende dat pistool even goed als alle andere, meer opvallende voorwerpen in zijn werkkamer: de *objets d'art* van kristal of geaderde steen die in die dagen in de mode was, de glimmende familiefoto's, de grote, zacht verlichte Perugino, de kleine, als honing glanzende Hollandse olieverfschilderijen, en vlak boven het bureau het roze, wazige pastelportret van mijn moeder. Bakst had haar gezicht getekend in drie-

kwart profiel, waarbij hij haar fijne gelaatstrekken prachtig tot uitdrukking wist te brengen: de opwaartse golflijn van haar askleurige haren (die waren vergrijsd, toen ze nog geen 30 jaar oud was), de zuivere welving van haar voorhoofd, de duifblauwe ogen, de bevallige lijn van haar hals.¹⁴⁴ De achter zoveel verfijnde levenskunst verborgen of verdrongen moordzucht lag reeds op de loer en had in Vladimir Nabokov een gewillige prooi gevonden. Tegen de morele tik die het bezit van zo'n moordwapen uitdeelde, was waarschijnlijk geen behaagzucht opgewassen. Wat dat betreft, kon de browning van Nabokov glansrijk een proef met de smerige schapenvacht van Mstislavski doorstaan. Op Tsarskoje Selo moest de inmiddels onttroonde tsaar dit prototype van de revolutionaire held onder ogen komen, of hij wilde of niet. Terwijl Ethiopiërs hem bedienden met gewatteerde tulbanden op hun hoofd,-gehuld in karmozijnrode jassen die waren afgezet met goudbrokaat-, en een heel leger van deftiger dan de voormalige tsaar uitgedoste lakeien hem trouwer diende dan het slecht uitgeruste militaire equivalent daarvan, kwam de revolutie in de persoon van Mstislavski alvast een kijkje nemen. De half onder zijn riem weggestoken revolver maakte, zonder af te gaan, zijn eerste slachtoffer: een ruige beer draaide de rollen om en schoot in gedachten op de jager terug. Nergens anders was het contrast tussen verfijnde levenskunst en een grove schending van mensenrechten groter dan in Rusland, waar moordzucht zich haast ongemerkt van een verwende vliedervanger meester maakte en de tsaar zich terzelfder tijd moest beschouwen als aangeschoten wild.

Niet lang daarna, in de zomer van 1917, werden de Romanovs per geblindeerde trein afgevoerd naar Tjoemen en vandaar met de *Rusland* verscheept naar Tobolsk, waar zij in het huis van een Siberische gouverneur werden ondergebracht. In dit zogenaamde 'Huis van de Vrijheid' bracht geheim agent Medvedev alleen een kort bezoek om de epauletten van de tsaar en diens gevolg (dokter Botkin droeg sindsdien geen generaalsjas meer) officieel in beslag te nemen. Hij vroeg aan de voormalige tsarina, of alle vanuit het Alexanderpaleis in Tsarskoje Selo meegenomen goederen veilig waren aangekomen. De anders humorloze vrouw veroorloofde zich voor één keer een bitter grapje: "Nergens kwamen onze hutkoffers zo goed tot hun recht als aan boord van de *Rusland*," verklaarde ze opgewekt, "beter dan haringen in een ton of dan onze mensen in Tobolsk. Aangezien wij als levende have niet méér betekenen dan onze bagage,-en omgekeerd,

onze bagage niet méér betekent dan wij-, en u mij hier gezond en wel voor u ziet staan, moet het antwoord op uw vraag wel bevestigend luiden. Maar zou u belangstelling tonen voor onze gééstelijke bagage, dan beantwoordde ik uw vraag bevestigend noch ontkenkend. Naar die van u informeer ik per slot van rekening ook niet!" Medvedev maakte van dit incident gewag tegenover zijn zoon, die het als een fraai voorbeeld van de arrogantie der tsarina aanprijst. Zelf verwees ze wegens de grote hoeveelheid bagage, zonder de naam van de daarin geïnteresseerde Medvedev te noemen, naar *Ezra 1:9-11*: 'Ziehier het getal: 30 gouden en 1000 zilveren kommen, 29 offerpannen, 30 gouden en 2400 zilveren bekers en 1000 andere vaten. Het hele getal gouden en zilveren vaten bedroeg 5400. Dit alles nam Sjesjbas-sar mee, toen de ballingen wegtrokken van Babel naar Jeruzalem.' Dit citaat lijkt niet helemaal gelukkig gekozen, want het contrast tussen de behouden thuiskomst van de Joodse bannelingen en de aankomst van de Romanovs in het Huis van de Vrijheid had moeilijk groter kunnen zijn.

In het zich opschuivende niemandsland tussen de Voorlopige Regering van Kerenski en de oprukkende Sovjets werden de Romanovs gedwongen te verhuizen naar Jekaterinenburg. Hun veiligheid kon, ten teken van de voortwoekerende twee- of driespalt in het land, uiteindelijk noch door de liberalen, noch door de Rode of Witte Gardisten worden gegarandeerd. Per 'kosjevi', een rietenmand op twee ski's getrokken door paarden, werd eerst over een afstand van meer dan 300 kilometer de bevroren weg van Tobolsk naar Tjoemen afgelegd. In de lente van 1918 was een lange reis met zo'n primitief vervoermiddel een zware beproeving voor Nicolaas en Alix Romanov, van wie de laatste zich in huis al nauwelijks zonder rolstoel kon verplaatsen. Hun op één na oudste dochter, grootvorstin Marie, reisde ter ondersteuning met hen mee. Daarna reden zij per trein van Tjoemen naar de hoofdstad midden in de Oeral, waar de lente volgens Boris Pasternak ernstig ziek is. Met name schemerlampen schijnen er in dat seizoen het nog schaarse zonlicht een steeds oneerlijker wordende concurrentie aan te doen, zodat daartussen een verhouding ontstaat als tussen een glas water en het bed van een zieke.⁴⁷ Morbide was de lente van 1918 zeker, misselijk makend de reis ook naar de mening van Medvedev, die zijn gevangenen in Jekaterinenburg dezelfde vraag stelde als in Tobolsk. Dit keer keurde niemand hem een blik, laat staan een antwoord op zijn vraag waardig. Daarover ten

zeerste verbolgen deed hij zijn beklag bij de commandant in het Huis van Ipatjev, zoals deze laatste statie op de lijdensweg van de Romanovs naar zijn vorige bewoner heette. Commandant Avdejev verbood daarop Nicolaas Romanov nog langer gebruik te maken van zijn in de tuin geïnstalleerde trapezium, een soort gymnastiektoestel, waarop de voormalige tsaar zulke acrobatische toeren placht uit te halen, dat hij nog net het torenspitsje van de nabijgelegen Hemelvaartskerk door de allerhoogste boomkruinen heen kon zien schemeren. Er stond namelijk een inderhaast opgetrokken en later zelfs nog aanzienlijk verhoogde schutting om het Huis van Ipatjev, zodat hij bij zijn aankomst (dus in omgekeerde richting) slechts een glimp van het dak had kunnen opvangen.

Dit huis was op een berg gelegen aan de doodlopende Hemelvaartsaan in Jekaterinenburg. Alle ramen van de rijkversierde voor-, zij- en achtergevel waren ondoorzichtig gemaakt met witkalk, zodat er alleen bij openstaande ramen viel te genieten van het uitzicht op de tuin of op de westelijke buitenwijk van de stad. De bovenverdieping werd grotendeels in beslag genomen door de Romanovs, dokter Botkin, de lange hofdame Demidova, de oude lakei Trupp, de kok Charitonov en zijn koksmaatje Sednev. Ook de commandant had er een grote werkkamer om de gevangenen vooral niet de indruk te geven, dat zij een verdieping voor zichzelf konden reserveren. Zelfs sanitaire voorzieningen, waaronder de enig aanwezige porseleinen wc-pot opzettelijk werd bevuild (en niet schoongemaakt mocht worden), moesten zij met wildvreemden delen. Op de benedenverdieping waren de wachtkamers van de schildwachten en Rode Gardisten gevestigd, die samen met een paar toezichhoudende arbeiders van de Zlokazovfabriek aan de overkant, in het Huis van Popov, woonden. Het meest opvallende aan het verblijf van de gevangenen bleken de in- en uitspringende ornamenten langs de twee klokvormige voorgevels te zijn, symmetrisch uiterst links en rechts van de ingang gesitueerd, die zelf links van het midden lag en een portiek had in de vorm van een kleine kathedraal. Tussen beide huizen baande Medvedev zich vaak een weg, als hij met de op 4 juli 1918 nieuw benoemde commandant Jakov Joerovski problemen van organisatorische aard wilde bespreken. Een enkele keer begaven beiden zich daarvoor naar het souterrain, dat aan de doodlopende kant van de Hemelvaartsweg lag. Wilden zij elkaar echt ongestoord kunnen spreken, dan ging

Medvedev ook wel naar kamer drie van Hotel Américain in het centrum van de stad.

Er waren problemen te over. Op de eerste plaats waren er in de directe omgeving van Jekaterinenburg Tsjechische krijgsgevangenen en kozakken tegen de bolsjewieken in opstand gekomen, waardoor de Oeralsovjiet bij het handhaven van de orde des te afhankelijker was van Jermakovs arbeidersregiment en Joerovski's geheim agenten van de Tsjeka. Om die reden had commandant Avdejev het veld moeten ruimen voor iemand met meer invloed in de hogere kringen van politici en militaire machthebbers. Op de tweede plaats moesten er, nadat het doodvonnis over de gevangenen geveld was, wettige en overtuigende bewijzen van hun schuld worden gevonden. Commandant Avdejev had zich in dat opzicht niet onbetuigd gelaten door ettelijke briefjes over een tsaristisch complot, verborgen in melkflessen afkomstig van het Novotichvinskiklooster, het Huis van Ipatjev binnen te smokkelen. Typierend voor de dubbelzinnigheid van die tijd deed de voormalige tsaar net alsof hij in het bestaan van zijn redders geloofde, terwijl zijn door migraine en reumatische pijnen gekwelde vrouw ook werkelijk haar vertrouwen aan hen schonk. Ze veerde uit haar rolstoel op en taxeerde, samen met haar man ijsberend in hun gemeenschappelijke slaapkamer, hardop hun kansen op ontsnapping. En waar hij zich in zijn dagboek onbewimpeld uitliet over het complot, in de hoop dat men er hem en hem alléén voor zou laten opdraaien-, smeedt zij de natte kompressen van haar voorhoofd weg om weer de 'Spitzbube' van weleer te worden, die hij slechts voor korte tijd in haar zou kunnen bewonderen. Met behulp van zo'n alledaags gebruiksvoorwerp als een melkfles werden er dus voor het Centraal Uitvoerend Comité in Moskou onweerlegbaar geachte bewijzen van hoogverraad verzameld, ter legitimering van het doodvonnis, aan de voltrekking waarvan de bewakers en diep in zijn hart ook de voormalige tsaar niet in het minst twijfelden. Op de derde plaats bestond er een sterk vermoeden, dat de Romanovs hun juwelen niet alleen in tal van cassettes, maar ook in opvallend dikke dameskorsetten hadden verborgen. Medvedev zon op middelen om 'de rovers te beroven', zoals men in die tijd graag zei: hij wilde zich van de legendarische schat der Romanovs meester maken door hun geschonden vertrouwen te herwinnen.

Had Joerovski zich eerder als arts voorgedaan, quasi zorgzaam de zieke ledematen van de voormalige tsarevitsj betastend, thans wierp

hij zich als kampioen der gerechtigheid op. Hij beloofde zijn gevangenen een einde aan de ergerlijkste vormen van diefstal te zullen maken, evenals aan het wangedrag van sommige gardisten,-helaas had hij niet al zijn mannen in de hand-, die hij ijlings liet vervangen door Letse scherpschutters. De ramen mochten tijdelijk open, waardoor iedereen in het Huis van Ipatjev eindelijk vrij zicht op de tuin kreeg. Medvedev stond daar op een goede dag te spitten dat het een lieve lust was, de ene spoorloos uit het keizerlijk bestek verdwenen zilveren lepel na de andere opgravend, die hij triomfantelijk omhoog hield. Wat hij allemaal uit de grond tevoorschijn haalde, verzamelde hij in een gouden juskom. Tal van kleinere sieraden verdwenen daarin, nadat hij die eerst had schoongepoetst met zijn zakdoek. "Het jus mot zijn recht hebben," riep hij even plat als dreigend naar boven, "ik maak recht wat krom is!" Een verbogen lepel boog hij recht, waarna hij deze, kennelijk ingenomen met het resultaat, net zolang tegen het zonlicht hield, totdat hij er zichzelf omgekeerd in weerspiegeld zag. De fonkelendste juwelen werden meteen naar boven gebracht, daar opnieuw provisorisch gereinigd en onder het toezien van de Romanovs in kistjes gelegd, die zij vervolgens eigenhandig mochten verzegelen. Het was hun niet toegestaan deze zonder toestemming van de commandant te openen, al konden zij er wel in hun eigen kamer over beschikken. Maar anders dan Joerovski had verwacht, werd de lijst met geregistreerde kostbaarheden niet langer dan die al door de schatgraverij van Medvedev geworden was. In de dagen daarna werd het op zichzelf gerechtvaardigde wantrouwen van de Romanovs afgestraft: Joerovski liet de reeds geblindeerde ramen voorzien van tralies. Ook liet hij een elektrische beveiligingsinstallatie in het Huis van Ipatjev aanleggen, waarvan de opvallend zwarte draden rechtstreeks naar het Huis van Popov liepen. Medvedev trok juist een slap hangende draad recht, toen Nicolaas Romanov hem opmerkte. "Ik zie, dat u alwéér bezig bent recht te maken wat krom is," zei hij met een vergoelijkend lachje, terwijl hij zenuwachtig aan zijn snor plukte.

Intussen vond er een beslissende bijeenkomst plaats in kamer drie van Hotel Américain. Jakov Joerovski zetelde daar in een uitermate luxe entourage, waar hij zich door zijn particuliere chauffeur, Sergej Ljoechanov, graag heen liet rijden om zijn gedachten de vrije loop te laten. Het ontbrak hem werkelijk aan niets: Amerikaanse whisky en Egyptische sigaretten gingen er van hand tot hand. In cederhout verpakte bolknaks deelde hij uit, alsof het roebels voor de allerarmsten

waren. Medvedev, die zich dag en nacht in zijn zwartleren Tsjekajack hulde, was gewend zich in kamer drie van zijn eveneens zwartleren pet te ontdoen en zijn koppelriem op een marmeren tafel te leggen, alvorens diep in de kussens van een canapé weg te zakken. De browning lag onder handbereik, maar mocht hem niet in de weg zitten. Pjotr Jermakov was eveneens bij het navolgende gesprek aanwezig. "Weten jullie wat Lenin over de Romanovs heeft gezegd?" vroeg de leider van het arbeidersregiment aan zijn ongewapende wapenbroeders. Eén van hen antwoordde: "Om hun afstammelingen van nog meer misdrijven te weerhouden moeten minstens 100 Romanovs worden onthoofd!"⁴¹ Jermakov reageerde zogenaamd verontwaardigd op die stelling. Hij was het er niet mee eens. "Och," zei hij tenslotte, "ik zou er mijn mes niet aan vuil willen maken. Mijn gat wel, dat veeg ik graag aan al die lui af." Recentelijk had deze grofgebekte kapitalistenvreter zijn theorie over de selectie van communistisch materiaal uiteengezet. Het ging er volgens hem niet om doorgaans adellijke grootgrondbezitters als woorden op een hun afgenomen goudschaaltje te wegen (want soort zoekt soort) en daarna terecht te stellen, nee, het ging er om het soortelijk gewicht van een arbeider op te waarderen, en het gouden hart van een arbeider en de gouden dageraad van de arbeidersbeweging zuiverder dan 24 karaats voor te stellen. Het was dus beter van 'voorstellen' te spreken dan van 'terechtstellen'. Door slechte elementen uit de samenleving te verwijderen knapte men die immers zienderogen op! De hele Russische samenleving was hard aan een opknabbeurt, zeg maar een grote schoonmaak toe. 'Opruimen' hoorde het parool te zijn en daarmee was alles wel gezegd. Hoe kweekte men het allerbeste communistisch materiaal? Door op grote schaal de bezittersklasse uit te schakelen! "Ik begrijp niet wat jij bedoelt," zei Medvedev, "dat gedoe met al die schalen bevat mij niet. Vertel Jakov liever, hoe jij de 'diadka'* van Alexej hebt voorgesteld aan de Allerhoogste, want dat is een sterk verhaal dat uitstekend ter illustratie van jouw wilde theorie kan dienen." Pjotr Jermakov vertelde, terwijl hij behaaglijk een trekje aan zijn sigaar nam, hoe hij de matroos Nagorny een schop onder zijn kont had gegeven. Wie zich uit eigen vrije wil als slaaf had verkocht aan de nog altijd bloedende troonopvolger van weleer, hoefde niet op een fatsoenlijke behandeling te rekenen. Nicolaas de Bloedige had

* 'een matroos, die verantwoordelijk was voor de veiligheid van 'zijn' kind'

zich anders wel onsterfelijk geblameerd door in deze tijd van gewijzigde productieverhoudingen een tsaristisch wangedrocht voort te brengen. Dat had het recht verspeeld op deze wereld rond te huppelen met een hem vertroetelende matroos aan zijn zij. Op timing kwam het in zo'n situatie aan, méér dan op lichaamskracht, zoals Medvedev wel zou weten. Direct na aankomst in Jekaterinenburg had Nagorny het bevel gekregen uit de goederenwagon te stappen om zich over de koffers van Alexej te ontfermen. Op een stil plekje had hij, Pjotr Jermakov, de wijze woorden van Lev Trotski indachtig, de dikke 'diadka' een schop onder zijn kont gegeven, dat wil zeggen hij had hem een schot in de rug en vrijwel gelijktijdig een trap na gegeven om zelf niet met bloed te worden bespat.

"Wat heeft Lev Davidovitsj dan gezegd?" vroeg Medvedev, "dat jij zo diep onder de indruk van zijn woorden bent?" Jermakov legde zijn sigaar bedaard in een asbak neer. Toen zei hij: "Wij moeten voor eens en altijd een einde maken aan al die christelijke onzin over de heiligheid van het menselijk leven!"⁴¹ Joerovski knikte bevestigend en klapte van louter genoegen met zijn handen in de lucht: "Zo is het, zo is het!" Met zijn laarzen scandeerde hij zijn eigen, volgens anderen in het vertrek, veel te luide bijval. Medvedev was daarentegen ontstemd. Hij mompelde iets over een Joods complot, dat hier en nu leek te worden gesmeed om de voormalige tsaar, ter genoegdoening van de eerder uit diens naam georganiseerde pogroms, om het leven te brengen. "Pjotr *Zachariavitsj*, ik eis het recht op Nicolaas met dat wapen dood te schieten!"

Plotseling verstomde het gesprek in kamer drie. Allen keken naar één en hetzelfde voorwerp, dat in zijn van drukknopjes voorziene leren holster op de marmeren tafel lag. "Dat recht eis ik op," zei Pjotr Jermakov kalm, "ik heb namelijk nóg een theorie om mijn standpunt te verdedigen. Jij hebt alleen maar een browning om jouw standpunt kracht bij te zetten, Michail, maar ik heb een theorie... Jij schiet in het wilde weg en durft mij ervan te beschuldigen, dat ik er een wilde theorie op na houd?" Vervolgens hield Jermakov een gloedvol betoog, waarin hij een vergelijking tussen zwevende deeltjes in normale en gewichtsloze toestand maakte. Hij hief het glas om zijn gelijk aan de troebele inhoud ervan te demonstreren. Het effect van samenklontering, coagulatio, was in het eerste geval veel minder groot dan in het tweede. Achteloos had hij de Latijnse naam voor dit onverklaarbare fysische verschijnsel in hun midden laten vallen. Hij mocht

dan wel grof in de mond zijn, ongeletterd was hij allerm minst. "Wat heeft dat in hemelsnaam met ons gespreksonderwerp van zo-even te maken?" vroeg Medvedev hem nijdig. "Kom eindelijk eens ter zake, man!" Hij nam een slok van de bourbon, waarbij een peinzende uitdrukking op zijn gezicht verscheen. "Het heet hier vast 'Hotel Américain'," zei hij, "vanwege de whisky die ze er schenken. Nou, ik neem graag die zowel voorvaderlijke als Amerikaanse gewoonte over om een Bourbon in één keer achterover te slaan, maar nog liever zou ik de Russische gewoonte willen invoeren om hetzelfde met een Romanov te doen. Ik kan het bloed van Nicolaas wel drinken!" Jermakov wachtte even, totdat zijn vriend was uitgeraasd. Alsof deze zijn betoog niet hinderlijk onderbroken had, trok hij de conclusie dat het Russische volk zonder tsaar het best af zou zijn. De onderlinge solidariteit zorgde immers voor een hechtere gemeenschap of coagulatio, naarmate de tsaar minder gewicht in de schaal legde. "God, daar heb je hem weer met zijn schaal...", mompelde Medvedev tegen niemand in het bijzonder. Hij zat er voor de rest van de avond wezenloos bij. Joerovski voelde zich desondanks aangesproken, want hij merkte op, dat hij en niemand anders, als commandant van alle in het Huis van Ipatjev gelegerde soldaten, de meest aangewezen persoon was om Nicolaas Romanov dood te schieten. Hij gunde die eer echter aan de commissaris van de Oeral,-hier boog hij zijn hoofd voor Pjotr Jermakov-, zoals hij grootvorstin Marie had bestemd voor zijn grote vriend Michail Medvedev en 'die häßliche Alix von Hessen' voor zichzelf. Op de vragende blik van Medvedev reageerde hij met de woorden: "Wie het eerst komt, het eerst maalt." Blijkbaar onderscheidde Marie zich van de andere tsarenkinderen, doordat ze als eerste uit Tobolsk in Jekaterinenburg was aangekomen. Zelf taxeerde Medvedev de situatie dan toch heel anders. Hij bleef zitten mokken op zijn canapé, totdat een reeks bloederige lichtbeelden zijn geest geheel en al in beslag nam. Uit de lens van een toverlantaarn schenen die zich op zijn netvlies te projecteren, maar was het wel een lens? Het kon ook een naar binnen uitschuifbare monocle zijn, of een inwendig oog,-dat even rond was als de loop van zijn browning-, waarmee minder geschoven hoefde te worden om het beeld scherp te stellen. "Richt op hun hart om onnodig lijden te voorkomen!" besloot Joerovski zijn menslievende uiteenzetting, waarin hij ook helder onder woorden bracht welke taak hij zag weggelegd voor de Letse scherpschutters. Ter viering van dit vooralsnog denkbeeldige wapenfeit liet hij nog

meer drank aanrukken. Gedrieën sloegen zij de armen kruislings om elkaars schouders, terwijl zij samen luidruchtig de roeskaja dansten.

Op vrijdag 12 juli 1918 nam Medvedev het volgende decreet van het Uitvoerend Comité van de Oeralsovjet in ontvangst, dat hij een paar dagen later, na de executie van de 'gekroonde beul', overal in Jekaterinenburg liet aanplakken: 'Decreet van het Uitvoerend Comité van de Oeralsovjet bestaande uit alle afgevaardigde arbeiders, boeren en soldaten van het Rode Leger. Aangezien steeds meer contrarevolutionaire bendes Jekaterinenburg, de Rode hoofdstad van de Oeral, naderen en als gevolg hiervan de gekroonde beul zich zou kunnen onttrekken aan het volkstribunaal, heeft het Presidium van de Regionale Sovjet op uitdrukkelijk verzoek van het volk besloten om de voormalige tsaar Nicolaas Romanov, die schuldig is bevonden aan het plegen van talloze bloedige misdrijven, te executeren.'⁴¹ Dat Nicolaas Romanov niet als enige zou worden terechtgesteld, blijkt al evenmin uit dit decreet, als dat de bewijzen van schuld aan het hem ten laste gelegde ontbraken, op een onnauwkeurig door hemzelf getekend plattegrondje van het Huis van Ipatjev na. Ook staat er niet in, dat Lenin het in wezen nooit hardop uitgesproken vonnis van het volkstribunaal pas wilde laten voltrekken, nadat hij en niemand anders het van toepassing had verklaard op meerdere personen. Lenin zou immers de knoop doorhakken door laat op de avond van de 16^e juli toestemming aan commandant Joerovski te geven om 'de hele litanie te bidden'. Zo spottend en cynisch tegelijk dacht de grote Vladimir Iljitsj over de terechtstelling van de Romanovs, waarvan de iets minder grote Lev Davidovitsj het voor alles zou betreuren, dat hij noch bij de besluitvorming betrokken was geweest, noch in een daaraan voorafgaand volkstribunaal had kunnen schitteren als openbaar aanklager.

Op zondag 14 juli 1918 mocht vader Storozev in het Huis van Ipatjev de Heilige Mis opdragen, waarvoor hij zich omkleedde in de kamer van Joerovski. De naïeve aartsdiaken verbaasde zich erover, dat er op de piano zoveel bommen en granaten lagen in plaats van de gebruikelijke partituren. Op zoek naar een lege plek voor zijn paramenten zou hij het licht ontplofbare wapentuig bijna achteloos terzijde hebben geschoven, als de commandant hem niet had tegengehouden. Toen pas was de aartsdiaken een licht opgegaan. Hij zag ineens wat er precies op de piano lag en begreep beter dan zichzelf, maar vanzelfsprekend niet als enige-, welk lot de Romanovs te wachten stond. Radzinsky beschrijft uitvoerig, hoe aan de aanwezigen,

zonder dat zij het zelf ten volle beseften, het sacrament der stervenden werd toegediend:

Joerovski was de enige die wist, hoe betekenisvol dit moment was. Hij, de zoon van een arme Joodse kleermaker, stond de tsaar zijn laatste Heilige Mis toe.

Toen vader Storozjev de vertrekken van de familie betrad, hadden de Romanovs zich al verzameld. Alexej zat in zijn moeders rolstoel; hij begon tamelijk volwassen te lijken, maar zijn gezicht zag erg bleek, ten gevolge van zijn langdurige ziekte en het verblijf in benauwde kamers. Alexandra Fjodorovna droeg een lila japon die ze ook aanhad, toen vader Storozjev voor het eerst de Heilige Mis was komen lezen. Ze zat in een stoel naast de voormalige troonopvolger. Nicolaas droeg eveneens hetzelfde uniform en schoeisel dat hij destijds voor die gelegenheid had aangetrokken: een kaki overhemd, een kaki broek en legerkistjes. De dochters bleven staan; zij droegen lichte blouses en donkere rokken. Hun haar was gegroeid en reikte inmiddels tot hun schouders. Achter in de kamer stonden dokter Botkin, een bediende en Sednev, het koksmaatje.

De Heilige Mis begon met een gebed en Nicolaas knielde als eerste neer. Hij was de tsaar en wist, dat het lot van de tsaar in Gods handen was. En hij wist ook, dat God hem weldra tot zich zou roepen.⁴¹

De merkwaardige mededeling over het haar van de dochters, van wie de oudste, Olga, inmiddels 23 jaar was, slaat op een ziekte die alle kinderen in Tsarkoje Selo onder de leden hadden gehad, -mazelen-, ter behandeling (of hygiënische afdoening) waarvan zij hun haar moesten laten afscheren. Hun vader had toen een foto van hen genomen waarop, boven zwarte draperieën, alleen hun vijf kale hoofden prijken als vazen op een vensterbank, een weinig lieflijk doodsprentje, dat zij al tijdens hun leven lieten afdrukken.

Op dinsdag 16 juli 1918 nam Joerovski kaas en eieren mee, afkomstig van het Novotichvinskiklooster, die ter versterking moesten dienen voor het hele gezin. Hij kwam de gevangenen om tien uur 's morgens inspecteren. Hun algehele lusteloosheid bracht hem er des te gemakkelijker toe een filosofische verhandeling over het verschil tussen het 'inwendige van de mens' en de 'inwendige mens' af te steken, waarin zijn toehoorders wel nauwelijks geïnteresseerd zul-

len zijn geweest. Hij had zijn hielen nog niet gelicht, of de voormalige tsaar besloot hetzelfde te doen. Met zijn dochters wandelde hij een uur lang in de omheinde tuin. De verdere dagorde week weinig van die van alle andere dagen af, behalve toen tegen een uur of vijf 's middags een opgewonden Medvedev het Huis van Ipatjev binnens stormde. Lesjka Sednev, het koksmatje, moest onmiddellijk het huis verlaten wegens droevige familieomstandigheden. Medvedev nam de tegenstribbelende jongen met zich mee naar het Huis van Popov, naar later bleek, om diens leven te sparen. Weer verdween er iemand uit hun midden, naar wiens welbevinden de zieke Alexandra Fjodorovna via dokter Botkin liet informeren zonder er veel wijzer van te worden. Dit keer was haar bezorgdheid om het lot van een ander niet terecht, hoewel haar ongerustheid geenszins misplaatst was. Ter vertroosting liet ze Tatjana de eerste verzen uit *Amos 4* voorlezen:

Vrouwen van Samaria, luister naar wat ik ga zeggen. Jullie, die vadsig zijn als de koeien van Basan, -jullie mishandelen de zwakken en onderdrukken de armen. En tegen de mannen zeggen jullie: "Breng ons toch wat te drinken." God, de Heilige Heer, heeft bij Zichzelf gezworen: "De tijd komt, dat men jullie als vissen aan de haak zal slaan, tot de laatste vrouw aan toe. Jullie zullen regelrecht naar buiten worden gesleurd, door bressen in de muur, en vandaar naar de Hermon. Dat kondig Ik, de Heer, aan!"

Waarom liet Alexandra Fjodorovna juist deze verzen voorlezen? Wilde ze haar dochters kapittelen wegens hun in ledigheid doorgebrachte uren en nam ze zich haar eigen lethargische geestesgesteldheid kwalijk? Viel haar gebrek aan politiek engagement met geen vroomheid meer te camoufleren en wilde ze die beide zonden binnens kamers opbiechten? Of was haar energie ten opzichte van haar echtgenoot verkeerd gericht geweest en voorvoelde ze, anders dan in het verhaal over Tobias, dat er geen 'happy end' voor haar en haar geliefde dochters was weggelegd? Niemand kan op zulke vragen antwoord geven, wat wel mogelijk is met betrekking tot de vraag waarom ze een paar dagen daarvóór, blijkens aantekeningen in haar dagboek, zelf uit *Ezra 8:26-30* had voorgelezen. Net als *Ezra 1:9-11* bevatten deze laatste verzen een verwijzing naar de juwelen van de Romanovs, die het verdienden als kostbare tempelschatten te wor-

den bewaard en gekoesterd. De materiële vroomheid van een hysteric kende haar eigen preoccupaties, zo blijkt uit de keuze van deze verzen, door geen metaforisch of Bijbels taalgebruik te verhullen. Bezique spelend en opnieuw in de Bijbel lezend, ging ze op 16 juli 1918 omstreeks elf uur 's avonds naar bed. Misschien lag ze nog wel even naar het gedempt klinkende artillerievuur te luisteren en naar de vele revolverschoten die in de verte of dichtbij regelmatig voor opschudding zorgden. De oprukkende Tsjechen en kozakken maakten het de Roden in Jekaterinenburg steeds moeilijker, wat voor alle inwoners des te gevaarlijker was, omdat de deelnemers aan een tsaristisch complot al dicht in de buurt waren gekomen.

Intussen namen de schildwachten in en om het huis hun normale plaats in. Rode Gardisten hadden hun mitrailleurs geïnstalleerd op het balkon van de bovenverdieping en bij de achteruitgang. Daarmee konden zij op strategisch belangrijke posities eventuele aanvallers bestoken. Veel later dan de bedoeling was, kwam de particuliere chauffeur van commandant Joerovski aanrijden in een gammele vrachtwagen. Eindelijk had Lenin per telegram het laatste woord gesproken, zodat uitvoering kon worden verleend aan het decreet van het Uitvoerend Comité van de Oeralsovjet. Om middernacht liet Medvedev het alarm in het Huis van Ipatjev afgaan. Een oorverdovend lawaai van elektrische bellen wekte alle gevangenen. Dokter Botkin liep in zijn kamerjas op de overloop commandant Joerovski tegemoet. Op zijn vraag wat of er aan de hand was, antwoordde deze dat het Centraal Uitvoerend Comité in Moskou absolute zekerheid wilde hebben over het lot van de Romanovs. De Witten wonnen zoveel terrein, dat er een groepsfoto van alle gevangenen in het souterrain moest worden genomen, ten bewijze van hun onveranderlijke aanwezigheid in Jekaterinenburg, en natuurlijk gedoogde dat gezien de ernst van de situatie geen uitstel, haastte hij zich hieraan toe te voegen. Er stonden in het souterrain geen stoelen, dus dienden de Romanovs zelf kussens mee te nemen, als zij tenminste niet op de harde vloer wilden zitten. Ongeveer 40 minuten later verschenen alle gevangenen op de overloop om vandaaruit gezamenlijk naar het souterrain te gaan. Nicolaas Romanov droeg zijn zieke zoon op de arm naar beneden, gevolgd door zijn vrouw en kinderen. Om zo mooi mogelijk op de foto te staan droegen zij geen overjas of sjaal, evenmin als het personeel dat met hen mee de trap afdaalde. Medvedev sprak later met een wachtcommandant over de indruk die hij van dit

ongewone tafereel gekregen had: de tsarevitsj diende meer als levend schild voor de tsaar dan als voorwerp van vaderlijke zorg. Zo heidens was hij niet, of hij herinnerde zich bijtijds de woorden van Johannes van Kronstadt: 'De christen die ongelukkig is of lijdt, moet niet twifelen aan Gods goedheid en wijsheid, maar bij zichzelf na-gaan in hoeverre het Gods wil is, dat hij ongelukkig is of lijdt. Moge iedereen zijn eigen Izaäk naar Gods offerbank leiden.'⁴¹ Door een vreemde samenloop van omstandigheden droeg die wachtcommandant dezelfde naam als hij: Medvedev, al bestond er tussen hen net zomin een familierelatie als tussen de beide Romanovs van wie er één op 6 januari 1905 was neergeschoten door Toergatsev.

Via een binnenplaats kwamen de gevangenen in het souterrain aan. Dat was een klein vertrek van ongeveer 36 vierkante meter, met een verzegelde bergruimte aan de ene en twee halfronde suitedeuren aan de andere kant. Alexandra Fjodorovna vroeg uit de hoogte: "Wat? Geen stoelen? Mogen wij niet eens zitten?" Haastig schoot Demidova met een paar kussens toe, die ze evenals de grootvorstinnen voor alle zekerheid had meegenomen. Joerovski beval twee stoelen te gaan halen, één voor de voormalige tsarina, die er naast het enige zijraam in mocht plaatsnemen, met drie van haar vier dochters staande achter haar, en één voor de voormalige tsarevitsj, die te ziek was om op zijn benen te kunnen staan. Joerovski posteerde de voormalige tsaar in het midden, daarachter dokter Botkin naast de kok Charitonov en de lakei Trupp, terwijl hij de lange Demidova samen met de overgebleven grootvorstin links van de verzegelde deur zette. Plotseling traden er zeven Letse scherpschutters het vertrek binnen, gevolgd door onder meer de beide Medvedevs en Pjotr Jermakov. In totaal stond er, drie rijen dik en stomdronken, een executiepeloton van twaalf man tussen de suitedeuren, één persoon meer dan het aantal gevangenen. Joerovski verzocht Pavel Medvedev het vertrek te verlaten om te horen of er geluiden uit het souterrain naar buiten zouden doordringen. Hij beval zijn particuliere chauffeur, Sergej Ljoechanov, flink gas te geven in de vrachtwagen die achter het huis stond. Aan de gediensstige bereddering van Joerovski, waarnaar alle gevangenen zich graag schikten ter wille van een fraaier resultaat, was toen een einde gekomen. "Fi donc!" snauwde Alexandra Fjodorovna tegen hem, terwijl hij tegen Nicolaas Romanov zei: "In verband met het feit dat uw familie de aanval op Sovjet-Rusland niet staakt, heeft het Uitvoerend Comité van de Oeralsovjet besloten u te execu-

teren!" Nicolaas Romanov draaide zich verbijsterd naar zijn gezin om. De mededeling kwam op dat moment volkomen onverwachts, bovendien had de commandant zich tot hém gericht en was het niet duidelijk of hij alleen, zijn hele gezin, of alle gevangenen tegelijk zouden worden terechtgesteld. Hij draaide zich weer om, keek Joerovski niet begrijpend aan en stamelde slechts: "Wat? Wat zegt u?" Om te laten zien dat de voornaamste gevangene respect noch mededogen waard was, vouwde Joerovski een papiertje open dat hij met zijn linkerhand vasthield, terwijl hij zijn rechterhand nonchalant in zijn broekzak hield. In deze uitdagende pose las hij luid en zorgvuldig articulerend het decreet van het Uitvoerend Comité voor. Hij was nog niet uitgesproken, of hem bereikte het verzoek het volledige decreet nog eens voor te lezen. Ten tweeden male, maar nu alles vlug afraffelend, las hij het doodvonnis aan de gevangenen voor. Zij slaakten wanhoopskreten, die ook blijk van ongeloof gaven. Wederom draaide de tsaar zich om: "Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!" Dat waren zijn laatste woorden, voordat hij schuin door zijn knieën wegzakte.

Een hels kabaal was losgebroken. Over elkaars hoofden heen trachtten de leden van het executiepeloton de tegenover een nagenoeg (op de deur van de bergruimte na) blinde muur opgestelde gevangenen te doden. Medvedev schoot de tsaar met zijn browning dood, maar Joerovski en Jermakov hadden zich na hem evenmin onbetuigd gelaten. De tsarina stierf zittend in haar stoel. Kort na haar stierven de lakei Trupp, dokter Botkin en de kok Charitonov. De lange Demidova liep gillend voor de blinde muur heen en weer, terwijl ze zich met kanten kussentjes trachtte te wapenen tegen een regen van kogels. De grootvorstinnen lagen beduusd op de grond maar leefden nog steeds, wat de leden van het executiepeloton niet weinig zenuwachtig maakte, omdat zij overeenkomstig de instructies van hun commandant nauwkeurig hadden gemikt op het hart van de gevangenen. Joerovski beval het vuren te staken, waarna het doodstil werd in het met kruitdamp gevulde souterrain. Drie minuten na zijn vertrek stak Pavel Medvedev triomfantelijk zijn hoofd om de deur: "Nou, jongens, ik heb het fluiten van de kogels buiten niet kunnen horen, zo voluit was Sergej bezig gas te geven!" Zijn laconieke mededeling viel niet in goede aarde. Michail Medvedev en Joerovski reageerden tenminste geprikkeld op wat hij zei. Zij hadden andere dingen aan hun hoofd: de dood van de gevangenen moest nog officieel vastge-

steld worden, bovendien waren zijzelf gewond geraakt. Toen zij hun schoten afvuurden, stonden zij zo dicht tussen de suitedeuren op elkaar, dat als gevolg hiervan de een met een verbrande nek en de ander met een verbrande vinger rondliep. Voordat Pavel Medvedev zich uit de voeten maken kon, zag hij nog net, hoe Joerovski met twee schoten van zijn colt de tsarevitsj doodde. In de optrekkende kruitdamp probeerde de jongen met zijn linkerarm het onvermijdelijke af te weren, nadat zijn lichaam al meer dan een heel magazijn kogels had opgevangen. Alleen de lange Demidova leek nog in leven. Het kwam Joerovski onbegrijpelijk voor, maar het in zekere zin gemakkelijkste doelwit was niet geraakt, het smeekte hem zelfs om genade. Op een wenk van de commandant verscheen één van de Letse scherpschutters, die in alle rust een vlijmscherpe bajonet op zijn winchester schroefde. Het lukte hem niet daarmee door het dikke korset van de hofdame heen te steken, waarover hij zich steeds meer begon op te winden. "Godverdomme," vloekte hij, "dat mens wil niet sterven!" Toen ze zijn bajonet met blote handen vastpakte, riep hij zijn kameraden te hulp. Samen sloegen zij haar met de kolf van hun geweer de schedel in.

Hierna meenden zij, dat het karwei geklaard was. Uit de slaapkamers op de bovenverdieping haalden zij schone lakens om daarin alle lijken te vervoeren naar de vrachtwagen, waarvan de motor nu stationair draaide. Medvedev, die nog steeds met zijn browning in de aanslag rondliep, beval teerdoek uit de verzegelde bergruimte in de vrachtwagen te leggen. Als in hangmatten werden de lijken één voor één naar buiten gedragen, na eerst te zijn opgevist uit een zee van bloed. Pas toen bleken de grootvorstinnen nog springlevend te zijn, ondanks dat Joerovski hun polsslag had gecontroleerd. Zij verzezen als het ware uit de dood! Sieraden die zij gewoonlijk zichtbaar op hun lijf droegen, -gouden oorbellen, ringen, met diamanten bezette armbanden en horloges-, waren de grootvorstinnen al afgenomen. Pjotr Jermakov liet zich door hun deplorabele verrijzenis nog het minst van de wijs brengen, ter bezegeling van hun lot, maar hij kreeg geen assistentie van de bijgelovige scherpschutters. Sommigen lieten van schrik de geroofde sieraden uit hun handen vallen, anderen waren met stomheid geslagen. Medvedev borg zijn browning haastig op; even leek het of hij zich in gebed verzonken ter aarde zou werpen. In plaats daarvan grepen zijn handen de huzarenmuts van de tsaar vast, die tijdens de voltrekking van het vonnis naar een hoek van het ver-

trek was gerold. Op zijn knieën gevallen zag hij, hoe Jermakov zijn mauser op de grootvorstinnen leegschoot en hen met bajonetsteken afmaakte. De afdrukken daarvan zouden op de vloer nog lang zichtbaar blijven in de vorm van kleine putjes, evenals de kogelgaten in de blinde muur, alsof het Huis van Ipatjev zelf ook letsel had opgelopen en er blijvend littekens aan zou overhouden.

Nog kon de vrachtwagen niet vertrekken. Joerovski wenkte Medvedev en maakte hem attent op een Letse scherpschutter, die er met de huzarenmuts van de tsaar vandoor dreigde te gaan. Medvedev gelastte hem het hoofddeksel af te geven, dat hijzelf zo-even nog wezenloos in zijn handen had gehouden. Haast mechanisch sneed hij er de kokarde voor zichzelf van af, voordat hij het onooglijke restant weer op de grond liet vallen. Dat was een vorm van lijkenpikkerij, waarover zijn zoon later alleen vergoelijkend kon spreken door eerst op een grovere vorm van hetzelfde euvel te wijzen: 'Toen zij bezig waren met het verzamelen van de juwelen der Romanovs, ontbrak er een horloge. Ook het horloge van de dode dokter Botkin was ineens verdwenen. Joerovski zei: "Wij gaan nu even het vertrek uit, en als wij over drie minuten terugkomen, verwacht ik dat beide horloges weer op hun oude plek liggen." Hij verliet het vertrek samen met mijn vader en na drie minuten kwamen zij weer binnen. De horloges waren inderdaad teruggelegd. Joerovski zag er met andere woorden nauwlettend op toe, dat er niets werd gestolen. Toen de tsaar ter aarde stortte, rolde zijn soldatenmuts naar een hoek. Eén van de soldaten die de lijken naar buiten sleepten, pakte het hoofddeksel op en stak het in zijn zak. Joerovski gebaarde mijn vader, dat de soldaat iets had verdonkeremaand. Die muts móést worden teruggegeven. Het was een volkomen normale muts, zoals iedere soldaat gewend was te dragen, zonder initialen of andere bijzondere kenmerken. Mijn vader sneed er alleen de kokarde van af en liet de rest op de vloer liggen. Wij hebben de kokarde van de tsaar nog lang bij ons in huis gehad. Als kind speelde ik er vaak mee. Op school hadden wij eens een toneeluitvoering en ik speelde een politieagent, natuurlijk met die kokarde op mijn pet. Door de vele verhuizingen is het ding uiteindelijk zoek geraakt.¹⁴¹ Er bestond een innige verstandhouding tussen Medvedev en zijn zoon, die als kind blijkbaar in het voetspoor van zijn vader wilde treden. Althans de pet die de vader later als kolonel verbonden aan de Politie Academie in Moskou paste, sloot ook nauw om het hoofd van de zoon. Hier dringt zich een vergelijking op

tussen de tsaar en de meestal in een Circassisch uniform gestoken tsarevitsj. Wie had nog in Tobolsk zijn gouden epauletten bij Medvedev moeten inleveren? Knellende banden kunnen al te menselijke trekjes niet verhullen. In het geval van deze kolonel lieten zij, als een afgezakt aureool, lelijke striemen op de hoofdhuid van hem en zijn zoon na.

Om drie uur 's nachts reed de met lijken volgeladen vrachtwagen eindelijk weg. Joerovski en Jermakov zaten in de cabine, naast de achter het stuur gezeten Sergej Ljoechanov. Voorzichtig draaide de vrachtwagen van de Hemelvaartsweg naar beneden in de richting van de hoofdstraat. Sikkeneurig bleef Medvedev in het Huis van Ipatjev achter. Wat had Jermakov hem grijnzend toegevoegd, terwijl hij het raampje van de cabine opendraaide zonder hem aan te kijken? "Opgeruimd staat netjes!" Behalve een cynische voorstelling van zaken lag er in die woorden een nauwelijks verholen opdracht verscholen, alsof er bij het uitzwaaien van op zichzelf dierbare familieleden toch nog vlug iets onaangenaams geregeld moest worden, dat men eerder op de avond niet ter sprake had durven brengen. Liet een met competenties en bevoegdheden samenhangend probleem zich wel op zo'n manier oplossen? Dat was wat Medvedev zich in het nachtelijk duister afvroeg. Maar de grote schoonmaak kon ook wat hem betrof beginnen, waartoe hij alle Letse scherpschutters en Rode Gardisten opriep. Tegen de ochtend waren zij volgens eigen zeggen klaar. Zij mochten van hem weggaan, voordat hij voor het laatst alle vertrekkers in zijn eentje zou gaan inspecteren. Wat hij toen zag, stemde hem uiterst somber. Het grauwen van de ochtend, langzaam overgaand in morgenrood, kleurde voortaan zijn herinneringen aan de voorbije nacht. In de witgekalkte vertrekkers op de bovenverdieping zag hij de ongeleegde nachtspiegel van de tsarevitsj en het half uit een mof hangende dode hondje van Anastasia (dat om een onduidelijke reden van beneden naar boven was gebracht). Op de overloop lag het over een bruine legerjas gedragen Sint-Jorislint van de tsaar en, naast een wirwar van klerenhangers, een licht beschadigde icoon van de Moeder Gods, die overduidelijk aan de tsarina had toebehoord. De icoon liet Medvedev liggen, maar haar boeken (waaronder een paar delen van *Oorlog en Vrede* en een biografie gewijd aan vader Serafim van Sarov) nam hij mee naar het Huis van Popov. Daar zouden de Witten de persoonlijke bezittingen van de tsarina een paar dagen later vinden, samen met vier bijbels van de grootvorstinnen,

voorzien van zelfgeborduurde boekenleggers, en *L'Aiglon* van Edmond Rostand. Dat laatste boek was in het bezit van Olga geweest, op wie vooral deze overpeinzing van het adelaarsjong grote indruk had gemaakt:

N'ayez pas des penses de derrière la tête.
Ayez des sentiments, là, de devant le coeur.
Ce serait si joli qu'un jour un empereur
Pour gêter son enfant bouleversât l'histoire;
Et puis c'est quelque chose, et c'est un peu de gloire,
De pouvoir quelquefois,-sans avoir l'air, tu sais-,
Dire: "Mon petit-fils, l'empereur des Français!"*⁴⁸

De uitroeptekens die ze eigenhandig in de kantlijn ter hoogte van de vierde regel had gezet, doen vermoeden, dat ze als oudste dochter haar vader net zo rijp voor een 'historische' omwenteling wilde maken, als het adelaarsjong indertijd zijn Oostenrijkse grootvader. Een kind of kleinkind verdient het iets te worden toegestopt. Zou haar vader de geschiedenis niet eens flink op z'n kop kunnen zetten door háár in plaats van de tsarevitsj tot de allerhoogste waardigheid te verheffen? Dat zou toch 'quelque chose' zijn! Ze verafgoodde hem, -lang nadat hij van zijn voetstuk gevallen was-, ontwikkelde om die reden een speciale devotie tot Sint-Nicolaas en mat zich zelfs zijn karakteristieke loopje aan om te zijner tijd als Olga de Grote een al haar mannelijke voorgangers in waardigheid overtreffende indruk op het volk te kunnen maken. Medvedev mocht deze in zijn ogen bespottelijke overpeinzing graag in het Frans citeren tijdens de theebransjes bij hem aan huis, wanneer Joerovski en Jermakov herinneringen kwamen ophalen aan de nacht van 16 op 17 juli 1918. Hij moet er een paar uur na de executie van Olga voor het eerst kennis van hebben genomen. Maar meer dan deze regels van een toen wereldberoemde dramaturg bleven hem de woorden van een onbekende dichter bij, wiens oudste dochter deze zorgvuldig in haar eigen fraaie handschrift

* Koester geen heimelijke bijgedachten,
Kom zonder al te diep na te denken voor uw gevoelens uit.
Hoe aardig zou het niet zijn, als op een dag een keizer
Om zijn kleinkind te bederven de geschiedenis op zijn kop zou zetten.
En dan, het hééft wel wat, en het heeft ook wel iets triomfantelijks,
Soms te kunnen zeggen,-zonder je daarop voor te laten staan, weet je-:
"Mijn kleinzoon, de keizer van Frankrijk!"

had bewaard. 'Blaas Uw dienaren op de drempel van het graf nieuwe adem in,' dichtte de vrome Nicolaas Romanov in het Russisch, 'opdat wij met bovenmenselijke kracht kunnen bidden voor onze vijanden.'⁴¹ Er knapte iets in Medvedev toen hij deze, mede door zijn toedoen, profetisch gebleken woorden las. De 'dienaren' terecht met 'wij' vereenzelvigend, maar in zijn achterhoofd een totaal andere lezing overwegend dan de bedoeling was,-waarin een goedige Medvedev God om kracht vroeg, opdat hij de tsaar alsnog vergiffenis zou kunnen schenken voor al diens zware misdaden-, liet hij zijn tranen de vrije loop. In een moment van zwakte (zo zal hij er later zelf tegen aangekeken hebben) nam hij een dichtbundel van Heinrich Heine mee naar beneden, nadat zijn oog toevallig op andere dienaren gevallen was, dat wil zeggen in termen van ballistiek of wapengeweld: dienaren van een totaal ander kaliber dan de Romanovs. Met grote letters kalkte hij over het ruitjesbehang in het souterrain: 'Belsazar ward aber in selbiger Nacht von seinen Knechten umgebracht!'^{*41} Daarna legde hij zich moe maar voldaan in het Huis van Popov ter ruste.

Een paar uur later was hij op de markt van Jekaterinenburg te vinden. Zoals elke morgen was een boodschappenjongen van het Novotichvinskiklooster hem room, kaas en eieren komen brengen. Medvedev had er zijn ontbijt mee gedaan en de jongen laten weten, dat hij voortaan niet meer terug hoefde te komen. Van een zware last bevrijd wandelde hij langs de kramen, waarvan de planken en schappen ver doorbogen onder het gewicht van de uitgestalde waren. Zich verbazend over het contrast tussen zijn innerlijk en wat zijn ogen waarnamen, werd hij door twee Rode Gardisten op zijn schouders getikt. Zij riepen hem terzijde van het marktgewoel. Voor een liter Amerikaanse whisky die, naar zij wisten, in Hotel Américain verkrijgbaar was, bleken zij bereid hem precies te vertellen, hoe de 'definitieve' teraardebestelling van de Romanovs in zijn werk was gegaan. Het laatste nieuws daarover wilde Medvedev zeker niet missen. Omstreeks elf uur liet hij zich in de foyer van het hotel informeren over alles wat er met de vrachtwagen gebeurd was, nadat hij deze had zien verdwijnen in de richting van de hoofdstraat. Weer viel hem een contrastrijke metafoor op: terwijl hij zijn zegslieden liet vollopen met

* 'Belsazar werd echter in dezelfde nacht door zijn dienaars omgebracht!' (H. Heine, *Belsazar*)

whisky, tapte hij hun informatie af. Die kwam erop neer, dat de vrachtwagen naar de renbaan, aan de rand van Jekaterinenburg, was gereden en vandaar naar het twintig kilometer verderop gelegen mijnwerkersdorpje Koptjaki. Om daar te komen moest men eerst de spoorweg naar Perm oversteken en daarna ook nog een onbewaakte spoorwegovergang, waarlangs een goederentrein van de mijnen placht te rijden. In de uitgestrekte bossen was de vrachtwagen, eenmaal afgeslagen van de hoofdweg, aan het dwalen geraakt. Ondanks de assistentie van nog meer Rode Gardisten, daartoe inderhaast door Jermakov opgetrommeld, bleek het moeilijk de weg naar hun eindbestemming te vinden. Ter hoogte van wisselwachtershuisje 184 bezorgde de kokende motor van zijn vrachtwagen Sergej Ljoechanov zoveel problemen, dat hij moest uitstappen en besloot aan een al wat oudere vrouwelijke wisselwachter om water te vragen. Hij schold haar voor het gemak meteen de huid vol, verweet haar dat zij sliep als een tsarina (dat wil zeggen onder verwijzing naar haar snor en volle baard 'prinsheerlijk', terwijl hij zich daarentegen in het zweet moest werken om de tsarina rustig te laten slapen) en riep de twee Rode Gardisten te hulp, toen ze hem niet vlug genoeg naar zijn zin water gaf. "Pozor!" riep ze verontwaardigd uit, het klonk als 'gespuis' of het hulpeloze gesis van een kat. Waar heb ik dat eerder gehoord, schoot het door Medvedev heen, terwijl hij aandachtig naar de Rode Gardisten luisterde. Het oude mensje had als een bezetene water staan pompen, want deze kerels boezemden haar in tegenstelling tot de chauffeur van de vrachtwagen wel ontzag in; geen heilig ontzag natuurlijk, daarvoor hingen er te veel iconen aan de wanden van het wisselwachtershuisje. Die chauffeur had de gek met haar gestoken en er tegenover zijn kameraden, naar later bleek, nog een halfobsceen grapje over gemaakt: zij pompte op dat moment nog harder dan hij tijdens de executie van de afgelopen nacht, toen Joerovski hem bevelen had flink gas te geven. Behalve water namen zij ook houten palen van haar mee. De vrachtwagen kon dankzij die laatste gulle gave dieper het bos in rijden, want de drassige bodem werd er als het ware mee overbrugd. Toen de laatste paal voor dat doel was aangewend, schoten er van alle kanten Rode Gardisten toe om de elf lijken van de vrachtwagen over te laden op boerenkarren. (Over 'pompen' en 'palen' gesproken, die tsarendochters waren niet om aan te zien geweest. Hun legendarische schoonheid had, zonder fabelachtig te zijn, méér iets weg van een fabeltje. Ja, dat kon je zo wel stellen!) Zodoen-

de waren zij er met z'n allen achter gekomen, dat de tsarina een gordel met parels op haar lichaam droeg en ieder van de vier grootvorstinnen afzonderlijk twee op elkaar gestikte korsetten, volgestopt met diamanten, waarop zij onmiddellijk hun begerige blikken hadden laten vallen. De Rode Gardisten waren toch al boos, omdat de eigenlijke terechtstelling buiten hen om was geregeld. Zij wensten niet, dat anderen hen opnieuw vóór zouden zijn, sloegen dreigende taal aan het adres van Joerovski uit, maar Jermakov had hun letterlijk de pas afgesneden en na een korte toespraak bevolen huiswaarts te keren. De twee Rode Gardisten wisten niet zeker, of de gammele boerenkarren het verderop óók hadden begeven en of de vrachtwagen niet alsnog een belangrijke rol tijdens het transport had gespeeld. Via een omtrekkende beweging waren zijzelf bij Ganja's Groeve terechtgekomen, een verlaten goudmijn, op bijna twee werst afstand van Koptjaki. Niet ver daarvandaan bevond zich een met water volgelopen mijnschacht, waarvan de naam hun ontschoten was. Bij het schijnsel van twee kampvuren hadden zij van dichtbij gezien, hoe anderen (die zij daarom schenen te benijden) bezig waren de lijken één voor één te ontkleden. De striemen van al te knellende kledingstukken waren plotseling zichtbaar geworden. Zij geloofden hun eigen ogen niet: gespen, gouden knopen, kruisbeelden en, naar het scheen, kilo's parels en diamanten legden hun overdreven ijverige kameraden op aparte hoopjes, alsof het steenkolen waren. Vervolgens moesten deze dienstkloppers enige waardeloze amuletten met daarin gebeden van Raspoetin geborduurd, zoals zij Joerovski verontwaardigd hadden horen zeggen, en drie medaillons met diens beeltenis verbranden. De lijken werden achteloos in de mijnschacht gesmeten, waarna Joerovski er voor alle zekerheid granaten in liet gooien. Toen die tot ontploffing waren gebracht, hadden de twee Rode Gardisten het verstandiger geoordeeld de plek des onheils te verlaten.

Hoewel zij hem ook omstandig over de terugreis wilden vertellen, bood Medvedev hun daartoe geen gelegenheid. Vanuit de foyer sloot hij zich in kamer drie op, wachtend op de komst van Joerovski. Samen besloten zij nog diezelfde avond naar de plek, die ook voor hen een plek des onheils dreigde te worden, terug te keren in gezelschap van de twee Rode Gardisten. De rest van de middag besteedden zij aan het rekwireren van drie vaten zwavelzuur en benzine, die zij op één vrachtwagen en twee personenauto's overlaadden, om daarmee later op die dag alle sporen te kunnen uitwissen. De oprukkende Tsje-

chen en kozakken, onder wier geschutsvuur Jekaterinenburg nu vrijwel onophoudelijk lag, mochten van de omgeving van Ganja's Groeve natuurlijk geen bedevaartsoord maken. Na een gevaarlijke tocht kwamen zij 's avonds bij de naamloze mijnschacht aan, waarin de twee Rode Gardisten zich aan een touw lieten afzakken. Alle lijken werden met hun hulp omhoog getakeld, wat door de ingeslagen granaten een nogal vies karweitje bleek te zijn. De met bajonetten aan mootjes gehakte lijken van Alexej en de lange Demidova werden het eerst verbrand op dezelfde plek waar eerder twee kampvuren waren aangestoken. Er bleek een zo grote hoeveelheid zwavelzuur en benzine voor nodig te zijn, dat Joerovski beval een ruim graf van minstens twee meter diep te delven. Daarin werden de negen overige lijken gelegd. De precieze plaats van dit massagraf gaf hij later op een tekening weer, waarbij hij van twee coördinaten uitging: de kruising van beide spoorwegen en een aan de oever van het Isetskmeer gelegen houtzagerij. Meerdere malen, voor het laatst in 1991, zijn de negen lijken daar opgegraven en evenals het touw en de drie vaten onderzocht, maar de Witten hebben dit graf nooit kunnen ontdekken. Wel lieten zij Ganja's Groeve en de naamloze mijnschacht leegpompen. In de laatste ruimte vonden zij waarachtig een dode vinger en delen van een menselijk gebit, een dasspeld van dokter Botkin, een oorbel van de tsarina met daarin een zwarte of verbrande parel verwerkt, dekzeilen van teerdoek en Olga's icoon van Nicolaas de Wonderdoener.

Geen dag te vroeg verlieten de gezworen kameraden Jekaterinenburg, dat na een grimmig intermezzo onder de Witten, Sverdlovsk zou gaan heten. Als dieven in de nacht maakten zij zich uit de voeten, het merendeel van hun buit nochtans afgevend aan de bevoegde instanties. Pas toen er met de executie van de tsaar de nodige eer kon worden ingelegd, riep ieder van hen om het hardst dat hij en niemand anders het dodelijke schot had gelost. Medvedev hield zich, wat dat betreft, nog het langst koest,-zijn zoon zou later voor hem spreken, zoals zijn browning het daarvoor gedaan had-, maar Joerovski en Jermakov begonnen op hun Moskovische theebransjes tegen elkaar op te bieden; hun doodsverachting scheen geen gelijke tred te kunnen houden met hun verachting voor de tsaar. Bij de tienjarige herdenking van het uitbreken van de Oktoberrevolutie hielden beiden lezingen, nota bene in het Huis van Ipatjev, waarin zij hun vaderlandslievende daden breed wensten uit te meten ter scholing van het

aanwezige partij kader. Toen zij daar eenmaal de smaak van te pakken hadden gekregen, wisten zij van geen ophouden meer. Wat zei Pjotr Jermakov tegen de Rode Pioniers van de Tsjeljabinsk Tractor Fabriek op een jeugdkamp in 1934? Precies hetzelfde als wat hij in zijn memoires schrijft: 'Ik mag mij werkelijk gelukkig prijzen, dat ik het vonnis van de Russische proletarische justitie heb mogen voltrekken. De bijna onmenselijke tiran, de gekroonde autocraat, die tijdens zijn bewind duizenden mensen heeft laten ophangen en doodschieten, moest zich eindelijk tegenover het volk verantwoorden. Ik genoot de eer mijn plicht tegenover volk en vaderland te mogen vervullen.'⁴¹ In de nasleep van de feestelijke tienjarige herdenking van de Oktoberrevolutie stuurde hij zijn mauser met nummer 16174 naar het Museum van de Revolutie te Sverdlovsk, want daarmee had hij volgens eigen zeggen de tsaar doodgeschoten. Met dat nummer is trouwens iets eigenaardigs aan de hand. Het lijkt sprekend op het nummer van een andere mauser waarmee Jakov Joerovski beweerde de grootvorstinnen te hebben neergeschoten: 'In verband met de komende tiende verjaardag van de Oktoberrevolutie en de belangstelling van onze jongere generatie voor de 'stille getuigen' (de wapens waarmee de voormalige tsaar Nicolaas II, zijn gezin en zijn loyale bedienden werden geëxecuteerd), ben ik van mening, dat ik twee vuurwapens aan het museum moet toevertrouwen: een colt, genummerd 71905, met zeven kogels, en een mauser, genummerd 167177, met een houten holster die ook als kolf kan worden gebruikt. De reden waarom ik u de vuurwapens en een magazijn met tien kogels doe toekomen, is, dat ik Nicolaas heb doodgeschoten met de colt en dat Nicolaas' dochters, die waren bepantserd met een vrijwel ondoordringbare laag diamanten, door iemand anders zijn afgemaakt met de mauser.'⁴¹ Joerovski schreef deze brief in 1927 aan de directeur van het Museum van de Revolutie. Pas kort voor zijn dood in 1964 zou Michail Medvedev iets soortgelijks doen.

Over de reden van zijn langdurig stilzwijgen hoeft geenszins geheimzinnig te worden gedaan: hij was als de dood voor Stalin, die hij eerder dan wie ook in zijn ware gedaante, zij het onder een valse naam, had leren kennen in Georgië. Angst en niet de schaamte waardoor hij slechts tijdelijk in het Huis van Ipatjev bevangen was geweest, een oneigenlijk soort valse schaamte-, weerhield hem ervan ruchtbaarheid aan zijn aandeel in de terechtstelling te geven. Waaruit dat had

bestaan, verwoordde zijn zoon met een bijna ontwapenende eerlijkheid:

Mijn vader mocht zijn arrogantie graag een beetje overdrijven. De anderen kletsten maar wat; hij en niemand anders had Nicolaas gedood. Eens betrok hij mij bij een experiment. Mijn vader bezat een uitgebreide collectie wapens, onder andere een mauser, een colt en een browning. Het ging erom welk wapen sneller was. Natuurlijk was de browning het allersnelst, *net als toen*. Joerovski bestreed dit nooit. Hij zei zelfs eens tegen mijn vader: "Ja, maar jij liet mij ook niet uitpraten, jij begon direct al te schieten! Toen ik het vonnis voor de tweede keer aan Nicolaas voorgelezen had, wilde ik er nog aan toevoegen, dat het werd voltrokken ter nagedachtenis aan alle revolutionaire helden die hij in zijn naam had laten executeren."⁴¹

In 1928 wilde Majakovski het graf van de tsaar bezoeken. Hij dwaalde in de bossen van Koptjaki rond op zoek naar drie wigvormig gemarkeerde berkenstammen. Een daarop ingekepte hoofdletter 'N' vormde het zekerste bewijs voor de aanwezigheid van het graf. Dit had hij van niemand minder dan de voorzitter van de Oeralsovjet te horen gekregen, 'dus' haastte hij zich er voor zijn gedicht *De Tsaar* naartoe:

Zo alleen als het laatste oog
Van een man die naar de blinden gaat!⁴⁹

Majakovski zag in zijn hoedanigheid van een (ongetwijfeld door hem onttroonde) éénogige koning in het land der blinden inderdaad niet zo veel en, het weinige dat hij wél zag, niet al te scherp. Een visionair ingesteld man zocht het, wat hem betrof, nooit ver genoeg. Het vroom zo hard, dat hij er met zijn gehandschoende handen niet eens in slaagde een laagje sneeuw van de berkenstammen weg te vegen. Allesbehalve sfeer of poëzie opsnuivend stierf hij daar minstens 1000 doden, waarvoor hij zich later wreekte in zijn aan de tsaar gewijde grafgedicht. Hij kon geen berk meer zien, dus liet hij Nicolaas II (wederom volgens de logica van die tijd) maar onder een ceder begraven liggen. Op zijn eigen megalomanische manier stelde hij het volk vervolgens op de hoogte van zijn bevindingen. Dit grafgedicht vond gretig aftrek. 'Men is Majakovski onder dwang gaan invoeren, net als de

teelt van aardappelen ten tijde van Catharina de Grote,' schrijft Boris Pasternak in zijn *Autobiografisch essay*⁴⁹. Visionair of niet, Majakovski liet Nicolaas II onder een ceder rusten. Aldus legde hij zonder het te weten een link met de browning, die eens dood en verderf had gezaaid, maar nu in een museum rust. Het houten gedeelte ervan wordt gevormd door een ceder. Had één exemplaar van die bijzondere boomsoort niet de verbeelding van dominee Triglands moordenaars geprikkeld? Dat was in lang vervlogen tijden het geval geweest. Stond er in hun heilige boeken niet geschreven, dat één rechtvaardige over het lot van allen kon beslissen? Dat is een retorische vraag, waarop men om meer dan een formele reden het antwoord schuldig moet blijven.

DE WEDEROPSTANDING

Maria Dolores werd gewoonlijk naar haar derde doopnaam Concepción genoemd, waardoor ter bekroning van haar drievoudige relatie met de Heilige Maagd het accent op de Onbevleete Ontvangenis was komen te liggen. Als haar man Jozef had geheten en timmerman van beroep was geweest, zou dat een regelrechte verwijzing naar het kerstverhaal hebben ingehouden, maar hij heette Feliciano en oefende het vak van elektricien uit. Feliciano was een harde werker, die als losarbeider meestal een zwervend bestaan leidde. Na de sluiting van de wereldtentoonstelling in Sevilla was hij werkloos geworden. Sindsdien leefde het echtpaar in behoeftige omstandigheden die, wat Concepción betrof, óók 'gezegend' mochten worden genoemd. Ze was inderdaad in verwachting, maar anders dan bij de meeste vrouwen had de beslissende geslachtsdaad zich in een zo ver verleden aan haar voltrokken, dat ze er geen al te levendige herinneringen meer aan bewaarde. Het spreekwoordelijke verdriet dat man en vrouw daarna pleegt te overvallen, had haar van tevoren reeds overmand,-dat herinnerde ze zich nog wel-, zoals Dolores in het rijtje van drie doopnamen aan Concepción voorafging.

Op 25 december 1994 baarde ze een weinig levensvatbaar kindje, dat tijdens de vijfde maand van haar zwangerschap het inwendige van de moederschoot had verwisseld voor een hem vijandig gezinde buitenwereld. Jezus werd de jongen genoemd,-dit in verband met de opmerkelijke datum van zijn geboorte-, alvorens een kanten lijkwade van het streekziekenhuis hem zou omhullen als een tweede huid. De dienstdoende gynaecoloog wist zo gauw geen andere naam te verzinnen en omdat de moeder niet aanspreekbaar was, had hij het doodscertificaat uiteindelijk maar onder die zelf verzonnen naam ingevuld. Een zielig hoopje mens lag even later naast Concepción, dat zich bereidwillig leek te plooiën naar al haar wensen zonder dat haar liefste wens in vervulling mocht gaan. Met tranen in haar ogen nam ze afscheid van het verstijfde ventje. Haar man moest komen, gaf ze ongedurig aan een verpleegster te kennen, terwijl haar eerstgeborene op een veel te grote baar werd weggerold. Het ijzeren gevaarte kende geen vering, zodat elke drempel een ongewilde levitatie van het kinderlijkje ten gevolge had. In gedachte volgde Concepción de laatste gang van haar zoon naar hetzelfde ondergrondse mortuarium

waar haar vader Joachim nog niet zo lang geleden opgebaard had gelegen te midden van bloemen en somber feestgedruis. Een eiland vormt de dode bij zo'n gelegenheid, dacht ze verdrietig, een stil en roerloos eiland te midden van een zee van bloemen, waarheen geen enkele veerboot meer vertrekt.

Feliciano viel niet gemakkelijk te bereiken. Bereid allerhande werk aan te pakken, was hij niet zonder zelfverloochening de Guadalquivir overgestoken (wat wegens zijn Italiaans klinkende voornaam reminiscenties aan de Rubicon opriep) om zich in de binnenstad van Sevilla als timmerman te verhuren aan een grote aannemer. Een opdracht voor de volgende wereldtentoonstelling bracht zoveel werk met zich mee, dat Feliciano onmiddellijk aan de slag kon gaan en besloot dag en nacht door te werken aan de bouw van de twee beroemdste torens van de stad: de twaalfde-eeuwse Giralda en de dertiende-eeuwse Torre de Oro. Op een vierde van hun ware grootte waren die door de Raad van Oudsten besteld voor het toekomstige houten paviljoen van Tsjetsjenië. Het ene islamitische broedervolk wendde zich alvast tot het andere, -alsof er sinds de bouw van beide torens geen eeuwen voorbij waren gegaan-, in de hoop dat de opkomst van nationaal zelfbewustzijn zich zou herhalen in twee Moorse torenspitsen, waarvan de ene, slank en rond, aan minaretten deed denken en de andere, dik en stomp, aan een Romaans bolwerk. Als er niet tot tweemaal toe een toren op die laatste toren gestaan had, zou de Torre de Oro (nog afgezien van zijn huidige bestemming: een marinemuseum) eerder met stompzinigheid en onderdrukking van de Moren worden geassocieerd dan met de wederopstanding en triomf van een ook in Tsjetsjenië geliefde staatsgodsdienst. Wat de houten kopie van de Torre de Oro niettemin een onvervalst Moorse indruk verleende, was de in afwijking van het origineel ruimschoots toegepaste mudéjarstijl. Ontelbare kleurvlakken en systematisch herhaalde lussen en krullen benadrukten het Arabische karakter van de houten segmenten die, opgeslagen in een hoge loods, waren voorbestemd om te zijner tijd te worden samengevoegd tot een veel groter Tsjetsjeens paviljoen. Feliciano dacht wel eens, dat de drukke Moorse versieringen, zowel getalsmatig als lineair, de verticale driedeling van de Torre de Oro doorkruisten. Sinds zijn vrouw in verwachting was, neigde hij ertoe de toren te betrekken op zijn eigen gezinssituatie. Wie daarin welke rol speelde, was hem in één oogopslag duidelijk geworden,

toen de grote aannemer hem een tekening van het Tsjetsjeense bouwproject had laten zien.

Op de eerste kerstdag hoorde hij dat zijn vrouw hem dringend verzocht naar het streekziekenhuis in de binnenstad te komen. Hoewel hem de reden van het verzoek niet was meegedeeld, had hij natuurlijk wel een vermoeden van wat hem te wachten stond. Haastig liet hij zijn spanijzers en krultangen achter voor wat deze waren,-martel-instrumenten ter bewerking van onwillig hout-, om door de Calleja Grande naar de binnenstad te lopen. Buiten adem meldde hij zich bij de receptie van het streekziekenhuis: "Waar ligt mijn vrouw? Op welke kamer?" De receptioniste keek quasi verveeld naar een rooster, waarop de zieke vrouw onder haar mans achternaam voorkwam. In de plotseling ingetreden stilte klonk ver weg een sirene, die van een ambulance of politieauto afkomstig scheen. Op haar aanwijzingen, aangevuld met niet ter zake doende informatie op talloze borden en richtingaanwijzers onderweg, stormde Feliciano naar boven. "Concepción," stamelde hij bij hun onverwachte weerzien, "Concepción, je leeft nog! Goddank, leef je nog... Wat is er gebeurd?" Geduldig legde ze hem uit, hoe de geboorte van hun zoon in zijn werk was gegaan, welke dokter de bevalling geleid had en tenslotte bereid was geweest het doodscertificaat van de kleine Jezus te ondertekenen. Pas op dat moment drong de volle omvang van die waarheid tot Feliciano door. Zich voorzichtig losmakend uit de omhelzing van zijn vrouw, ging hij aanzienlijk minder snel dan zo-even de trap naar een nog hogere verdieping op. Wat doe ik hier, dacht hij even later. Ik heb er mijn hoofd niet bij. Dit ziekenhuis is de Torre de Oro niet. Weliswaar tors ik de zwaarste lasten, want ik draag mijn vrouw op handen, maar zij droeg ons beider kind. Wat op de bouwtekening van de Torre de Oro de hoogste geleding vertegenwoordigt, bevindt zich nu onder de grond. Dus moet ik naar beneden in plaats van naar boven! Terwijl Feliciano zich vastgreep aan de leuning, maakte hij rechtsomkeer en daalde aanzienlijk langzamer de trap af dan hij die zo-even had beklommen.

In het mortuarium klonk gewijde muziek, *Ehre sei Gott in der Höhe*, uit het *Weihnachtsoratorium* van Bach. Het was een ijle koorzang, die niet alleen spotte met de wet van de zwaartekracht maar ook met het verloop van de tijd, bestemd als zij immers is voor de tweede kerstdag. Feliciano luisterde er onwillekeurig naar. Hij verstond de woorden wel, maar begreep er niets van. Bij het daarop volgende recitatief, *So recht, ihr Engel, jauchzt und singet*, werd het hem te

mchtig. Wat valt er hier te juichen, dacht hij opstandig, ik weet met mijn krultangen beter wat recht of krom is dan welke engel ook. "Waar is mijn zoon?" vroeg hij aan een in het zwart geklede begrafenisondernemer, die zich in het mortuarium een vaste werkplek had verworven. Een en al gedienschtigheid luisterde de man naar wat Feliciano tegen hem zei. Het gedienschtige van zijn houding school vooral in zijn schouders, waarvan de onnatuurlijke stand óók nog eens in staat bleek begrip uit te drukken. Zelfs in deze onderaardse ruimte drongen geluiden van buiten door. Na het laatste koraal, *Wir singen dir in deinem Heer*, werd de stilte verbroken door het geloei van steeds meer sirenes. "Volgt u mij maar," zei de begrafenisondernemer, "wij hebben onze dierbare overledene in een koelruimte geparkeerd. Hoe klein hij ook is, -u zult begrijpen, dat wij er alles aan doen om lichamelijk bederf tegen te gaan." Alsof hij een steen moest wegrollen, opende hij een reusachtige kluisdeur in één der zijvertrekken van het mortuarium.

Feliciano wachtte netjes buiten, totdat de man hem op effen toon verzekerde, dat hij naar binnen mocht gaan. In een niet al te dichte mist ontwaarde hij de haveloze baar, waarop volgens Concepción hun zoon was weggevoerd. Er bestond geen enkele reden om aan de waarheid van haar woorden te twijfelen, dus moest dit kind met een in verhouding veel te lang en gerimpeld nekje hun zoon zijn. De lijkwade die hem omhulde, geelwit en fijngeplooid, maakte van het geheel een frivole ijstaart. Het stoorde Feliciano niet weinig, dat hem in deze situatie geen triviaal detail ontging. In een impulsieve bui griste hij het kind van het formica tafelblad weg, waarop het was neergelegd door de begrafenisondernemer, drukte het stevig tegen zich aan en vroeg verontwaardigd: "Waarom heeft u niet een kussentje onder zijn hoofd gestopt?" Het antwoord niet afwachtend wendde hij zich van de begrafenisondernemer af. Jammerend liep hij met zijn zoon de koelruimte uit, stapte verdoemd in het mortuarium rond, maar omdat hij zich geen raad wist, overhandigde hij zijn kostbare last even later aan de hem naarstig volgende begrafenisondernemer. "Parkeert u onze dierbare overledene maar weer in de koelcel," zei hij bitter, "dit om lichamelijk bederf tegen te gaan." Op de vragende blik van de begrafenisondernemer antwoordde hij: "Ik heb als gastarbeider in Duitsland gewerkt, señor, maar op de Zugspitze heerst minder kilte dan in uw hart!"

Terwijl hij zich naar de uitgang haastte, viel hem het aanzwellende geluid van sirenes op. Waarom ga ik niet bij mijn vrouw langs, vroeg Feliciano zich af, dan kan ik met haar delen wat ons ondanks alles het meest samenbindt: het verdriet om ons gestorven zoontje. Reageer ik niet even afstandelijk als de begrafenisondernemer? Zit er in mijn hart een grote ijsklomp, of weet ik maar al te goed, wat Concepción en mij scheidt? Is het verschil tussen leven en dood groter of kleiner dan tussen volt en ampère? Dat zou ik als elektricien toch moeten weten. Ter hoogte van de Calleja Grande begreep hij, wat hem rusteloos had voortgedreven: geen angst voor het onbegrepen of afkeer van een kil gemoed, dat grenst aan het resultaat van ongepaste zelf-observatie, maar de afschuwelijke zekerheid in gebreke te zijn gebleven. De sirenes zouden wel eens níet afkomstig kunnen zijn van een ambulance of politieauto,-zoals hij al die tijd verondersteld had-, maar van af en aan rijdende brandweerwagens. Toen hij de laatste hoek omsloeg en bijna struikelde over een wirwar van uitgerolde waterslangen, zag hij hoe de vlammen huizenhoog uit de loods van de grote aannemer sloegen. Ze overstemden het geloei van de sirenes. De hitte dreef zijn kameraden dicht opeen, op veilige afstand van de eigenlijke brandhaard. "Wat is de oorzaak van de brand?" vroeg hij aan één van hen, maar zelfs toen hij zijn vraag op luide toon bleef herhalen, volgde er geen antwoord. Tot zijn ontzetting dwarrelde het dak van de hoge loods neer, nadat het zich eerst boven het terrein verheven had, als zocht het een geschikte landingsplaats. Het bord met de firmanaam 'I. Pedilla, Contratista de Obras' werd er brandend en wel door meegesleurd. De zo kunstig vervaardigde Giralda viel vervolgens ten prooi aan de vlammen en daarna, met een diepe zucht, het hoogste segment van de Torre de Oro. Spanijzers noch achteloos achtergelaten krultangen konden verklaren, waarom de brand in een voor Feliciano ontoegankelijk gedeelte van de loods was uitgebroken. Desondanks stelde hij opnieuw de vraag: "Wat is toch de oorzaak van de brand?" Hij leek haast te bereidwillig om zijn geweten te onderzoeken. Niemand gaf hem antwoord, behalve op onpersoonlijke wijze de *Diario del Sur*. In de avondeditie van deze Andalusische krant werd gesuggereerd, dat de spoorloos verdwenen aannemer er meer van wist en illegale maatregelen had genomen uit vrees voor het annuleren van een uiterst belangrijke order. Het ging immers allesbehalve goed met Tsjetsjenië!

Drie dagen later meldde de jonge vader zich opnieuw bij de receptie van het streekziekenhuis. Hij wilde zijn kind nog één keer zien, alvorens het zou worden begraven. Dat werd hem als een gunst toegestaan. Weer daalde hij naar het mortuarium af, dat mede door de recente gebeurtenissen in de binnenstad was gaan lijken op een inferno. Alsof tijd en plaats zich naar willekeur lieten uitwisselen, negeerde hij de op zacht verwijtende toon uitgesproken aanwijzingen van de begrafenisondernemer. Uiteindelijk kwam hij in een rouwkapel terecht, waar de Engelenmis op het punt stond te beginnen. Niets bemerkend van de verraste blikken van zijn familieleden liep hij naar de witte kist, waarin achter een klein raam van plexiglas zijn zoon ten dele zichtbaar was. Hij kon zich nauwelijks bedwingen om het kinderlijkje op te tillen en stevig tegen zich aan te drukken. Plotseling kruiste een priester zijn pad, die met een kwast wijwater sprenkelde op het met koperen schroeven gesloten deksel van de kist. Er straalde een valse gloed van het metaal af, dat van nature toch al glimmend het licht van tientallen brandende kaarsen weerkaatste. Feliciano werd er bijna door verblind. Een misdienaar hield de zware koormantel van de priester aan één kant vrij, zodat deze zo min mogelijk werd belemmerd in zijn bewegingen. Voordat Feliciano zelf precies beseftte wat er gebeurde, had hij de misdienaar al opzij geduwd. Verontwaardigd wees hij de priester op het transparante vensterglas. Behalve wijwaterdruppels aan de buitenkant viel er wasem aan de binnenkant waar te nemen. Zag dan niemand dat zijn zoon nog leefde? De toegesnelde begrafenisondernemer verzekerde hem dat dit 'godsonmogelijk' was, schudde meewarig het hoofd over de gevolgen van zoveel gefrustreerde vaderliefde en liet tenslotte al zijn beroepsreserves varen. Het was alleen de Heiland gelukt,-zo betoogde hij met gedempte stem-, na drie dagen te verrijzen. Deze Jezus was zeker weten dood. Wat een leek aanzag voor menselijke condens, kon een deskundige op twee manieren verklaren. Ofwel er ontstond in deze witte kist dezelfde soort mist als in een koelcel ten gevolge van de omzetting van zuurstof in koolzuur. Dat viel niet moeilijk te verklaren. Het kunststofmateriaal waarvan de meeste kisten tegenwoordig worden gemaakt, zo vervolgde hij zijn betoog, veroorzaakt meer kieren dan er barsten zitten in zogenaamd 'eerlijk' hout. Daardoor vindt de bedoelde omzetting eerder plaats dan na het herhaaldelijk openen van een koelceldeur. Ofwel het lijk produceerde zelf, ter compensatie van bepaalde uitdrogingsverschijnselen, een vochtige aan-

slag die helemaal niets met wasem te maken heeft. Hoe dat ook zij, pas nadat het uren in een koelcel gelegen had, was dit lijk in één der zijvertrekken van het mortuarium opgebaard. "Ik heb uw verzoek om het in de koelcel...op te bergen dan ook genegeerd," zei de begrafenisondernemer, "zo zeker was ik van de doodsoorzaak van onze dierbare overledene. Dokter Hernandez heeft mij daarover persoonlijk ingelicht, maar ik wil mij tegenover u niet beroepen op de autoriteit van een gediplomeerd medicus. Na ons laatste...gesprek wilde ik onze dierbare overledene zelf afleggen. U zult wel begrijpen waarom. Enig teken van leven viel er tijdens mijn met de grootst mogelijke zorgvuldigheid uitgevoerde handelingen niet te bespeuren. Maar stel dat Jezus leeft, señor, dan heeft hij dat te danken aan de omstandigheid dat ik niet naar u geluisterd heb. In beide gevallen, of Jezus nu leeft of niet, heeft u dus alle reden om mij dankbaar te zijn!"

Feliciano had intussen de vleugelmoeren van het deksel losgeschroefd. Met zijn linkerhand onder het in verhouding veel te grote achterhoofd van zijn zoon droeg hij hem op zijn rechterarm naar Concepción. "Vrouw, ziedaar uw zoon," zei hij kortaf tegen haar, alsof hiermee zijn driedaagse afwezigheid wel voldoende was verklaard. Sprakeloos nam ze de kleine in ontvangst, terwijl hij zich voor een nieuwe retraite uit de voeten maakte. Maar eerst viel er nog een rekening te vereffenen. Dwars door gangen en verdiepingen baande Feliciano zich een weg naar dokter Hernandez, die zo onverstandig was geweest het desbetreffende doodscertificaat te ondertekenen. Razend van woede en met grote snelheid sloeg hij de ene hoek na de andere om. Niets kon hem als een slopersbal in zijn vaart stuiten. Patiënten met hun hoog aan een rek opgehangen infusen aan de wandel, schoof hij achteloos terzijde. Verpleegkundigen en rollend materieel,-karretjes met glazen platen waarop tal van medische instrumenten hoorbaar lagen te wachten op hun hergebruik-, alles en iedereen moest wijken voor deze ultieme verpersoonlijking van de boosheid: de Boze zelf. Toen Feliciano in de kamer van de gynaecoloog stond, was zijn woede al zo ver gezakt, dat hij in de achter een kolossaal bureau gezeten man bijna zijn tweelingbroer kon zien, zijn onbedreven partner in het kwaad. Hij zag in hem in elk geval niet een overtredener van het wetboek van strafrecht of van de wet op de lijkbezorging. Voor hem was een arts opgerezen, op wie hij allereerst een beroep moest doen om het leven van zijn zoon te redden. Natuurlijk stond er, behalve het prille geluk van een mensenleven, nog iets an-

ders op het spel: een sinds lang gevestigde medische reputatie. Dit laatste verklaarde de grote snelheid, waarmee beiden de weg in omgekeerde richting aflegden. Dokter Hernandez liep voorop, op de voet gevolgd door Feliciano. Minder angstig dan zo-even speelde hij de rol van jonge vader die de toekomst van zijn zoon met vertrouwen tegemoet ziet. Maar voordat zij het mortuarium bereikten, was hij alweer van de aardbodem verdwenen, tenminste, indien men daaronder de spiegelgladde vloer van een ziekenhuisgang mocht verstaan.

Uit een krantenbericht werd duidelijk, wat Feliciano sindsdien had uitgevoerd. Het bevatte een niet geheel juiste en, naar later bleek, evenmin volledige voorstelling van zaken. Kritiek daarop betrof slechts punten van ondergeschikt belang, want in hoofdlijnen gaf de *Diario del Sur* correct weer, welk wonder zich in het streekziekenhuis van Sevilla had voltrokken. Onder de juichende krantenkop '*Lijkwade van Sevilla onthult: Jezus leeft!*' volgde de enigszins spottend getoonzette inhoud van het bericht:

In Spanje noemt men het al 'het wonder van deze eeuw' en 'de verrijzenis van Jezus'. Wat is het geval? Een doodgewaande baby, die vier maanden te vroeg werd geboren, overleefde een verblijf van anderhalf uur in een koelcel!

Het gebeurde op de eerste kerstdag in Sevilla. De moeder van het jongetje, met de veelbetekenende voornaam Concepción, kreeg hevige weeën en ging naar het streekziekenhuis aldaar. Omdat de vijfde maand van haar zwangerschap reeds voorbij was, duiden alle voortekenen op een miskraam. Het jongetje vertoonde geen enkel teken van leven en werd daarom door de behandelend geneesheer doodverklaard. Een toevallig op de receptie werkzame zuster bood aan de baby te dopen. Hij ontving bij deze 'nooddoop' de naam Jezus, omdat het Kerstmis was. Vervolgens werd hij in een wit doods-kleed gewikkeld en naar een koelcel in het ondergrondse mortuarium van het streekziekenhuis vervoerd.

Een paar dagen later wilde vader Feliciano zijn zoon Jezus nog een keer zien. Toen een zuster de lijkwade voor hem verwijderde, ontdekte hij, dat de baby licht ademde. Kunstmatige voeding en verpleging in een couveuse hebben bijgedragen tot zijn herstel. Afgelopen woensdag, de zeventiende dag van Jezus' leven, heeft dokter Hernandez hem voor het eerst een slokje melk te drinken gegeven. Zijn

toestand is nog steeds niet stabiel. Het is de medici een raadsel, hoe het kind wist te overleven. Zelfs met goede medische zorg lukt dat slechts in tien procent van alle te vroege geboortes.

De vader heeft tegen het bestuur van het streekziekenhuis, in wiens dienst dokter Hernandez is, twee aanklachten ingediend: één wegens incompetentie, omdat niemand van het personeel in de gaten had dat Jezus nog leefde, en één wegens nalatigheid, omdat dokter Hernandez aanvankelijk weigerde een geboortecertificaat af te geven. Feliciano is overigens géén timmerman, maar een ten gevolge van de brand in de binnenstad van Sevilla werkloos geworden electricien.⁵⁰

II

In de Belgische Ardennen ontmoetten dokter Hernandez en Malcolm Fisher elkaar. Hun ontmoeting had het karakter van een verlate kerstvakantie, maar in plaats van sneeuw (die als manna uit de hemel neerdaalde) zweefde beiden een collegiale samenspraak voor ogen. Malcolm Fisher was als gynaecoloog en voorzitter van de medisch specialisten in Engeland, verenigd in de National Health Service, geen onbekende voor zijn Spaanse collega. Menig internationaal congres op het gebied van de gezondheidszorg, -vooral de organisatie ervan-, hadden beiden met hun aanwezigheid opgeluisterd. Als zoveel goede artsen, bij wie de zorg voor patiënten geleidelijk was omgeslagen in belangstelling voor een op zieke cliënten gericht management, reageerden zij innerlijk nogal verdeeld op hun werkzaamheden. Welke taken hadden zij zichzelf toebedeeld en welke hadden anderen hun opgelegd, zodat zij aan de eigenlijke uitoefening van hun beroep niet meer toekwamen? In Lavacherie, een klein plaatsje met een onwaarschijnlijk groot aantal kruisingen, logeerden zij vaak met hun gezinnen bij madame Rênard, die zich de eigenares mocht noemen van een de wijde omgeving dominerend kasteel en een luxueus verbouwde boerderij. Ze sympathiseerde openlijk met een rooms-katholiek genootschap, waarvan haar mannelijke gasten in het geheim lid waren; daarin was zowel de sterkte als de zwakte van hun onderlinge band gelegen. Nu waren beide gezinshoofden zonder vrouw en kinderen, maar wel vergezeld van een paar geesteskinderen in de vorm van boeken, op het kasteel neergestreken, omdat de boerderij al aan anderen verhuurd bleek te zijn. Vóór de jaarwisseling wenste dokter

Hernandez zicht te krijgen op een probleem, waarvan de aard en omvang hem benauwden. Te voet op weg naar het nabijgelegen Saint-Hubert sneed hij het eigenlijke onderwerp van hun gesprek aan.

"Hoe vaak komen wij hier nu al?" vroeg hij retorisch aan zijn vriend, terwijl hij op het besneeuwde landschap wees. "En hoe vaak hebben wij óók al niet met Kerstmis het standaardgrapje over 'La vache qui rit' gemaakt?" vulde deze op dezelfde toon aan. "Alleen dit keer ben ik het rund," zei dokter Hernandez, "zeg maar gerust het stomme rund, dus niet een lachende os of zo...maar de ezel, die toekijkt en met zijn hete adem tevergeefs probeert het kerstkind nieuw leven in te blazen." Daarna vertelde hij zo uitvoerig mogelijk en met veel aandacht voor de in zijn ogen juiste details, wat er in het streekziekenhuis van Sevilla was voorgevallen. Hij vermeed het rechtstreeks in te gaan op vragen die met een verkeerde diagnose van het kerstkind te maken konden hebben, met eigen medisch en menselijk falen, of met een correcte en voor hem voordelige afhandeling van mogelijk juridische procedures. Hun gezamenlijke wandeling kreeg daardoor het karakter van een bedevaart naar de iets verderop vereerde Sainte-Ode: al pratend probeerde dokter Hernandez met behulp van zijn Engelse vriend achter de motieven voor zijn handelwijze te komen. Blijkbaar had hij een queeste naar het waarom van zijn geschokte zelfvertrouwen te volbrengen, of was het geen queeste maar een kwestie van niets? "Als je het mij vraagt," zei Malcolm Fisher hem, "heb jij last van een omgekeerd Cervantescomplex. Zoals je hier en nu met mij optrekt, ben je een doodgewone wandelaar...,-of nee, 'doodgewoon' is niet het juiste woord, dat bezorgt jou te veel hoofdbreken-, ben je 'gewoon' een wandelende Spanjool, dat wil zeggen een tamelijk zwakke afspiegeling van de Wandelende Jood. En wat doe je als zodanig? Jij maakt van jezelf een dolende ridder, die het kleine niet eert of opblaast tot monsterachtige proporties, maar integendeel reduceert tot vrijwel niets. Vervang 'het' kleine door 'een' kleine en je krijgt 'de' kleine van Concepción. Jij transformeert een kleine die in levensgevaar verkeert met terugwerkende kracht tot een doodgeboren kindje. Waarom doe je dat? Dat is nergens voor nodig! Je hoeft toch niet te vroeg last van gewetenswroeging te krijgen, waarvan Ahasverus de weerslag te laat (en bij het voortschrijden van de tijd in steeds heviger mate) heet te ondervinden? Afgezien van jouw woordkeus,-'queeste' of 'kwestie' schijnt jou niet veel uit te maken-, vlecht jij in alles wat je mij vertelt een soort innerlijke tegen-

spraak in. Dat duidt op ambivalentie. Jij moet het spoor wel erg bijs-ter zijn, dat een substantief als 'calleja' in jouw mond of in het stads-plan van Sevilla,-daar wil ik verder buiten blijven-, meteen wordt ver-gezeld van een adjectief als 'grande'... Nee, ik maak heus geen toe-speling op een jou bekende 'collega' die in elk opzicht 'great' lijkt, want dat is hij niet, laat staan dat jij hem 'great' zou moeten vinden. Weet je wat het met ons is? Wij kennen elkaar te goed, terwijl ande-ren..." Met een overdreven accent bouwde Malcolm Fisher een stel Amerikanen na, van wie er één dokter Hernandez moest voorstellen: "Hello, who are you?"

"I am Malcolm Fisher."

"O really? Great, Malcolm, nice to meet you!"

"Vervloekte dweepzucht van een ganse natie! Zal ik eens zeggen, wat jou mankeert? Jij maakte van iets kleins (behalve iets nog veel klei-ners) al indirect iets groots door mij bij onze hernieuwde kennisma-king zo overdreven hartelijk te begroeten, dat ik van schaamte wel door de grond moest zinken, en hetzelfde presteerde je nog een keer door die 'calleja' van jou groter te maken dan een gelijknamig steegje in Sevilla ooit geweest kan zijn. Zodoende laat je een mug op oli-fantspotten rondlopen, wat God verhoede: Spaanse insecten worden toch al niet zo goed door iedereen begrepen. Je zou een verteller als Cervantes en een schilder als Dali moeten zijn om die beestjes recht te doen wedervaren, maar zo'n ontspoord genie ben je niet... Nu zou jouw visie nog van een zekere (noem het voor mijn part 'syntheti-sche') grootheid kunnen getuigen, als het jou gelukt was om de inner-lijke tegenstrijdigheden ervan op te heffen, als je uit iets kwaads en iets goeds iets-goeds-wat-zo-kwaad-nog-niet-is had weten te destille-ren, maar door het ene uiterste tegen het andere weg te schrappen blij jijzelf met lege handen staan... Over destilleren gesproken, ik lust nog wel een druppel uit de heupflacon die ik madame Rênard voor jou heb zien vullen uit een speciaal fust in één van haar fraaier-dan-zijzelf-gewelfde kelders."

Terwijl zij ter hoogte van een militair vliegveld rechtsaf de bossen in liepen, struikelde dokter Hernandez over een half ondergesneeuwde boomstronk. "En dan nog iets," zei zijn vriend afgemeten. "Je ziet overal verbanden waarvan ik mij afvraag, of die wel bestaan. Als je bijvoorbeeld uitweidt over Moorse dwarsverbanden en de verticale driedeling van de Torre de Oro, breng je een extra dimensie in jouw verhaal over Feliciano aan... Rare naam trouwens, doet mij Italiaans

aan. Heette die Feliciano soms José met zijn voornaam? Nou, daar schiet mij ineens te binnen, wat voor niet ter zake doende informatie er op al die borden en richtingaanwijzers in jouw ziekenhuis staat: 'No dog allowed!' Waarmee ik natuurlijk niets ten nadele van Feliciano bedoel... Laat ik aannemen, dat die ongeletterde losarbeider zelf tot zulke gedachten in staat is en dat hem geen literaire of muzikale hersenspinsels van jou parten spelen,-jij hebt toch een muzikale voorkeur voor Bach en jij gaat toch het liefst op wintersportvakantie naar Garmisch Partenkirchen om op jouw ski's hoe-heet-die-beroemde-berg...de Zugspitze af te dalen?-, dan nog kan ik het belang ervan gemakkelijk in twijfel trekken. Wil je weten hoe? Door op andere, slechts schijnbaar eendere verbanden te wijzen. Er zijn bijvoorbeeld genoeg horizontale kruisingen in Lavacherie, verticale ook als je denkt aan het vliegveld dat wij zo-even links hebben laten liggen. Maar tussen wat wij onderweg hebben gezien en Feliciano's indrukken van de Torre de Oro bestaat geen enkel verband, tenminste, ik zie het niet... Dat van de functionele herhaling had er misschien voor kunnen zorgen, maar nogmaals: ik zie het niet... Om die reden ontgaat mij ook het totale verband,-zeg maar de samenhang tussen de door jou geschetste Moorse dwarsverbanden en de verticale driedeling van de Torre de Oro aan de ene kant, en de gezinssituatie van Feliciano en de plattegrond van jouw ziekenhuis aan de andere kant-, terwijl je dat soort ingewikkelde verbanden volgens mij wel degelijk in jouw verhaal wilde leggen. Over dwarsverbanden gesproken..., dat zit mij een beetje dwars, zoals jou waarschijnlijk mijn veronderstelling dwarszit dat er behalve van een niet-functionele herhaling ook sprake kan zijn van een belachelijk nevenverband in een verhaal, waardoor een op zichzelf waardevol gedachtegoed niet voor herhaling vatbaar zou moeten zijn. Een voorbeeld van dat laatste? Stel nou eens, dat er tussen jouw Moorse tierelantijnen en mijn militair vliegveld wél een op functionele herhaling gebaseerd verband had bestaan, dan nog kan ik er geen kant mee uit. Dat is vooral op zo'n vliegveld een verd... pijnlijke situatie, waaruit ik mij alleen zou weten te redden door jou even later te laten struikelen, omdat je te diep in de heupflacon van madame Rênard hebt gekeken. A propos, zoals deze 'grande dame' zelf pleegt te zeggen, bestaat er bij ontstentenis van een glaasje iets lachwekkenders op deze wereld dan een heupflacon? Jouw verhaal krijgt onder meer ridicule trekjes door de ma-

nier, waarop je mij alles van het begin tot het einde vertelt. Snap je wat ik bedoel?"

Dokter Hernandez knikte van nee. "Dat moet jij nodig zeggen met jouw 'ontstentenis van een glaasje'," zei hij nijdig. "Jij hebt het over mijn woordkeus gehad,-laat ik het eens over die van jou hebben. Als er al iets mis is met de timing van mijn gewetenswroeging, geldt dat zoveel te meer voor jouw woordkeus. Wie van ons beiden is er trouwens over die heupflacon van madame Rênard begonnen? Met opzet spreek ik van 'beginnen' in plaats van 'alles van het begin tot het einde vertellen'. Jij doet het voorkomen, alsof het mijn verhaal anders dan het jouwe (waarom ik niet gevraagd heb) aan logica ontbreekt, alsof ik in staat ben op het allerlaatste ogenblik een nieuw personage in te lassen. O zeker, je zegt niet dat ik dat heb willen doen, maar je acht mij er zonder meer toe in staat. Misschien vereenzelvig je mij wel met een deus ex machina en moet ik mij nog geveleid voelen ook, omdat je mij niet hebt vereenzelvigd met een duvel uit een doosje. Onzin, Malcolm! Ik durf bijna niet te herhalen, dat ik op het gebied van dit soort overwegingen een ezel ben, maar toch is dat zo. Ach, weet je..., afgezien van wat jij hebt opgemerkt over de herhalingen in mijn versie van het kerstverhaal (overigens op zichzelf al een herhaling van 'het' kerstverhaal), ben ik het eens met alles wat je over mijn ambivalente houding zegt. Er zitten inderdaad onduidelijke tegenstellingen tussen kou en hitte in mijn verhaal, tussen dood en leven als je alleen al kijkt naar Jezus, tussen elementen van het aloude rooms-katholicisme en de zogenaamd 'moderne' islam, die (gelet op hun huidige bestemming) letterlijk culminereren in de tegenstelling tussen de Giralda en de Torre de Oro. Maar kun jij in Jezus of de Torre de Oro niet óók iets van die door jou zo hoog gewaardeerde synthetische grootheid ontdekken? Ons kerstkind (om een of andere reden blijf ik van 'ons' spreken) is uit de dood opgestaan en, anders dan de Giralda, verenigt het verticale spanningsveld van de Torre de Oro zowel Moorse als Romaanse invloeden! Het spijt mij erg, dat je nu juist dat element..., die elementaire waarheid niet beluistert in mijn woorden. 't Gaat per slot van rekening niet om een door mij goed of slecht verteld verhaal, maar om een persoonlijke belevenis... Hoe erg mij dat ook spijt, toch ben ik jou dankbaar voor alles wat je opmerkt over functionele herhalingen, over de vermaledijde samenhang tussen 'mijn' Moorse kunst en vliegwerk en 'jouw' militair vliegveld, dat ik mij hierbij toe-eigen. Ik ben het namelijk apert met jou oneens, als

je tot tweemaal toe een verband daartussen ontkent; daarom maakte ik net ook een voorbehoud ten aanzien van de herhalingen in mijn versie van het kerstverhaal. Niettemin blijf ik jou dankbaar, omdat je mij de ogen hebt geopend voor iets wat ik nog niet wist, toen ik naar Lavacherie kwam." Op het vragende gezicht van zijn vriend verscheen een glimlach: "Jij bedoelt vast niet, dat je nu, dankzij mij, in staat bent de gemiddelde hoogte te berekenen van de Torre de Oro en een militaire verkeerstoren."

"Nee," zei dokter Hernandez langzaam, "nee, ik heb ergens anders synthetisch hoogte van gekregen... De inhoud van een heupflacon heeft daar overigens bar weinig mee te maken, dat kan ik jou ondanks het bestaan van synthetische alcohol wel verzekeren." De laatste woorden sprak hij op zo'n eigenaardige toon uit, dat het leek, alsof hij er zijn gedachten niet helemaal bij had. Ook konden die zo'n hoge vlucht genomen hebben, dat ze voor aardse stervelingen nauwelijks meer te volgen waren. "Wat mij ziek maakt van ellende, is helemaal niet de dood en wonderbaarlijke wederopstanding van een kind, dat door mijn toedoen bijna was gestorven. Zoiets wil jij mij doen geloven. Jij stempelt mij tot een min of meer berouwvolle verteller van het kerstverhaal, dat hopelijk een happy end zal krijgen. Dus (zo schijn je te redeneren), waar maak ik mij in afwachting daarvan nog druk om? Por amor de Dios... Zonden worden een mens in een vloek en een zucht vergeven, zolang het tenminste geen dóódzonden zijn die hem of haar de kop kosten. Jij schijnt te denken, dat ik mijn eigen medisch falen in een kerstverhaaltje aan de orde stel, maar in werkelijkheid ben ik een ten diepste verontruste lezer van het paasverhaal. Feliciano en zijn zoon verdwijnen zomaar van de aardbodem, alsof het niets is. Dat is nu juist wat mij choqueert: het is ook niets! Wie ten hemel opstijgt, hoort minstens eeuwig te leven. Dat geldt voor iedereen die zoiets wonderbaarlijks ervaart, zou ik zo denken. Maar tegenwoordig lijkt Jezus heel wat doder dan een man als Nietzsche zijn goddelijke Vader al in de vorige eeuw heeft verklaard. Over verticale verbanden gesproken, die gedachte kan ik niet verdragen, -al erken ik er ook de juistheid van, toch kan ik die gedachte niet verdragen-, want zie je, dat ik faal is nog tot daaraan toe, maar dat Onze Lieve Heer... Ach, misschien heb jij wel op jouw eigen Britse wijze...after all...gelijk: het ontbreekt mij niet weinig aan een synthetische visie op vraagstukken van leven en dood."

Ten prooi aan even verwarrende als sombere gevoelens liepen beide vrienden over routenummer 13 van de Grandes Randonnées naar huis terug. Dat hun huis een kasteel was (waarop zij niet als eigenaars aanspraak konden maken), sprak weinig tot hun verbeelding; zij verkeerden in een stemming, waarin elk onderkomen als tijdelijk moest worden beschouwd. Hoe diepzinnig maar absurd leken uitspraken over het alledaagse leven, waarop laag bij de grondse gedachten noch filosofische hoogstandjes vat konden krijgen! Malcolm Fisher probeerde 's avonds, voor het open haardvuur gezeten, hun gesprekken samen te vatten. Hij hield een lange monoloog, die bedoeld was om zijn vriend op te beuren. Zou de vrome Bach zich er ook maar iets van hebben aangetrokken, vroeg hij zich af, indien er in zijn tijd religieuze traktaatjes over de ontkenning van Gods goedheid waren verschenen? Stel dat het antwoord op die vraag negatief was. Dan hoefde iemand met een omgekeerd Cervantescomplex het toch ook niet erg te vinden, dat er in de Engelse vertaling van *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* van een zekere H. M. Kuitert slechts tien bladzijdes waren gewijd aan de opstanding van de Heer... ("Who the hell is Kuitert?" onderbrak dokter Hernandez hem om vervolgens zelf het antwoord te geven: "Kuitert is cute.") O zeker, je hoefde geen Malcolm Fisher te heten om te zien met hoeveel aandacht en verontrusting tegelijk zijn vriend in een boek met zo'n verderfelijke titel had zitten lezen en hoe opzettelijk hij dat in hun gemeenschappelijk woonvertrek had laten slingeren... Wat betekende dat, tien bladzijdes van de ruim 300 die het hele boek telde? Dat betekende dat die Hollandse theoloog het christendom niet serieus nam, dat hij bereid was het fundament ervan (althans in kwantitatieve zin) te vernietigen nog voordat hij bij wijze van spreken een zinnig woord over de figuur van Jezus te berde had kunnen brengen. Nou ja, zinnig... Heilloos gegoochel met metaforen leidde er uiteindelijk toe, dat de schrijver graankorrels afwoog tegen korenaren, alsof iets wat een zaaier niet dood maar levend in de grond stopt, kan worden vergeleken met de gruwelijke stijfheid van gestorvenen, en iets wat na een tijdje welig uit de grond tiert maar er niettemin stevig in geworteld is, met de verrijzenis van de Heer. Tja, als de zaken er in theologisch opzicht zo bevoerd voor stonden, was het verder een koud kunstje om het weer levend worden van een lijk, zelfs als dat het gestorven lichaam van Jezus van Nazareth betrof, alvast met de mond ongedaan te maken.⁵¹ Over het lichaam van die andere Jezus,-Jezus van Sevilla-, was het

laatste woord evenmin gesproken, want waar een Hollandse theoloog erin slaagde de ene Jezus tot tweemaal toe te laten sterven, kostte het een Spaanse wonderdokter natuurlijk geen enkele moeite de andere Jezus tot tweemaal toe het leven te schenken. Hoe was het los daarvan mogelijk, vroeg Malcolm Fisher zich tenslotte af, dat dezelfde schrijver die zo schandelijk met zijn twijfels over het christendom te koop liep, enthousiast kon raken over het tromgeroffel waarmee Bachs Weihnachtsoratorium begint?⁵¹ Welke liefhebber van deze gewijde muziek zette een reeks van amelodische uitroeptekens, vergelijkbaar met tromgeroffel, achter de stelling: Christus, onze Heiland, is geboren, om die meteen daarna te verwerpen? Zoiets ongerijmds opende pas gunstige perspectieven voor een Spaanse wonderdokter!

Dokter Hernandez knikte. "En dat zegt een nuchtere Britse kwakzalver tegen mij... Hear, hear! Zoals jij stiekem in één van mijn boeken hebt zitten snuffelen," liet hij er onmiddellijk op volgen, "heb ik dat in een detective van jou gedaan. Het gaat over mensen die per trein reizen en volslagen vreemden voor elkaar zijn. Kan het nog alledaagser? Op de achterflap staat een wervend praatje over de bewondering die Graham Green de vrouwelijke auteur⁵² toedraagt en over de geslaagde verfilming van het boek; niemand minder dan Alfred Hitchcock schijnt daarvoor verantwoordelijk te zijn. Wat mij in één van de hoofdfiguren trof, is dat hij Plato leest in de trein. Vind je dat niet net zo absurd, als wanneer je over Plato leest in een detective? De hoofdfiguur is ogenschijnlijk een evenwichtig man, die van zichzelf zegt, dat het tweede paard van de wagenmenner hem even goed gehoorzaamt als het eerste.⁵² Er woont dus maar één ziel in zijn borst. Kan het nog Griekser? Hij is architect en lijkt als zodanig in harmonie met zijn omgeving te functioneren, wat met zijn visie op het leven zou kunnen samenhangen: overal ontwaart hij eenheid in verscheidenheid. Hier..." Intussen was dokter Hernandez langzaam naar een salontafeltje gelopen, waarop het desbetreffende boek lag. Zonder te aarzelen sloeg hij het op de juiste bladzijde open. "Dit is het raadselachtigste loflied op de door jou zo hoog gewaardeerde synthetische grootheid, dat ik ooit ben tegengekomen," zei hij en hardop las hij voor: 'Haat en liefde, dacht hij, huizen zij aan zij in het menselijk hart. Daarin tref je niet alleen verschillende doseringen van goed en kwaad aan, maar ook alles wat op dat gebied maar denkbaar is. Zoek je naar een beetje van het een, dan vind je alles van het ander. Je hoeft

daarvoor niet eens diep in jezelf af te dalen. Alle dingen hebben hun tegendeel vlakbij, tegen elke beslissing valt wel een redelijk bezwaar aan te voeren, elk dier heeft een ander dier dat het verslindt, man en vrouw bestrijden elkaar op leven en dood, het positieve vernietigt het negatieve. Maar atoomsplitsing is de enige ware vernietiging, waardoor de universele wet van éénheid wordt verbroken. Voor de rest kan niets bestaan zonder zijn tegendeel dat daarmee verbonden is. Kan ruimte bestaan in een gebouw zonder voorwerpen die er de eindigheid van aangeven? Kan energie bestaan zonder materie, of materie zonder energie? Materie en energie, het inerte en het actieve, eens als elkaars tegendeel beschouwd, zijn één naar iedereen nu wel wist.¹⁵² Dokter Hernandez wachtte even, alvorens hij vervolgde: "Gebouwen zijn de uiterlijke vorm van jouw synthetische grootheid, dat wil zeggen ruim en beperkt. Wat de schrijfster over een gebouw opmerkt, is in verband met het beroep van de hoofdfiguur extra de moeite waard. 't Maakt het des te onbegrijpelijker, dat iemand met zo'n ontwikkeld gevoel voor verhoudingen zich als een moordenaar ontpopt. Met de gulden snede in zijn hoofd had hij eigenlijk een mes op zak moeten hebben...net als ik bij wijze van spreken, wanneer ik de operatiekamer binnenloop. Maar nee hoor, in plaats daarvan droeg hij een revolver en moest ik zo nodig op het beslissende moment een plank voor mijn kop hebben. Hij deed tenminste nog iets, terwijl ik al te veel heb nagelaten. Mooie eenheid in verscheidenheid is dat! Ik bedoel daarmee niet te zeggen, dat de tegenstelling tussen actief en passief gedrag altijd tot hetzelfde resultaat leidt: de dood. Nee, ik bedoel daarmee te zeggen, dat de tegenstelling tussen leven en dood juist níet kan worden opgeheven. Voor een op zijn gemoedstrust gestelde aartsrelativist mogen leven en dood twee verschillende verschijningsvormen van hetzelfde zijn, maar op mij hebben die een verwoestender effect dan iets wat zijn tegendeel volgens de schrijfster moet ontberen: een atoombom. Ik kan mij helaas niet hoog genoeg verheffen, als een nucleaire paddenstoel, om de aarde te ontstijgen, evenmin zal ik ooit uit mijn graf opstaan om alles vanuit grote hoogte waar te nemen. Stel je daartegenover *Le Penseur* voor, dat wil zeggen God in Zijn blootje, eeuwig zittend op een nucleaire paddenstoel als op een in hoogte verstelbare troon... Wat zou er in Zijn hoofd omgaan? Ik zou het niet weten, want het ontbreekt mij aan voldoende inzicht in het leven. Dat is erg... Weet je wat nog erger is? Dat die omhoog gevallen kabouter Spillebeen doodgemoedereerd op

Zijn paddenstoel blijft zitten, terwijl de wereld om Hem heen vergaat, en dat Hij met enigszins afgewend hoofd antwoord lijkt te geven aan een interviewer,-wiens ster uiteraard snel rijzende is-, maar dat ik Hem niets te vragen heb. Er heerst te veel onbegrip tussen ons!"

Hulpeloos keek dokter Hernandez zijn vriend aan, die zijn schouders ophaalde. Zij vulden elkaars glazen in stilte. Even ging hun gesprek nog over de vermeende doodsoorzaak van Feliciano's zoon. Hadden kleine blaasjes, de zogenaamde 'blebs', een spontane pneumothorax kunnen veroorzaken in zijn longtop? Of hadden met meer lucht gevulde blazen, de zogenaamde 'bullae', de beschikbare ruimte in de rest van zijn longen opgeëist? Bij dat laatste Latijnse woord zag Malcolm Fisher al Spaanse stieren door een denkbeeldige arena ronddraven, terwijl het dokter Hernandez te moede was, alsof de Giralda en de Torre de Oro plotseling elkaars concurrenten waren geworden in de veel te kleine borstholte van een kind. Luchtkastelen van een buitengewoon moordzuchtige architect, gebouwd door een zekere Ibrahim Pedilla, Contratista de Obras, werden hierna moeiteloos omgetoverd tot luchtballonnen, waarop de horens van stieren geen vat konden krijgen. Hoog boven hun scharlaken koppen zweefden deze van synthetisch materiaal vervaardigde 'grootheden' (of waren het kunststoffen gevaartes?) even teer als ijl, buitenaards en van een verpletterende schoonheid. Naarmate de avond vorderde, kon dokter Hernandez niet meer ophouden de kwaliteit van dit ook nog eens onbrandbare materiaal te roemen, waarna Malcolm Fisher de bizarre vorm van luchtballonnen vergeleek met het plumpe uiterlijk van de wonderwagen waarop de profeet Elias ten hemel was gevaren. Niet te stuiten uitweidingen over ufo's volgden, die uiteraard konden concurreren met elk ander wonderlijk pronkstuk Gods uit het Oude Testament. Nog afgezien van het gebruikte materiaal, doorstonden ze in elk geval glansrijk de test met moderne luchtschepen. Pas toen dokter Hernandez verklaarde, eenmaal terug in Spanje, zijn lidmaatschap van *Opus Dei* te zullen opzeggen, begreep zijn vriend, dat hun min of meer 'jezuïtisch' bacchanaal ten einde moest lopen. Zekerheid daaromtrent verkreeg hij pas, toen madame Rênard onverwachts de kamer binnenstroomde en, hun om stilte vragend, de ergste scheldwoorden naar het hoofd geslingerd kreeg. Typerend voor de situatie was dat 'Opoe Dei' daaronder niet tot de minste behoorde, symbolisch ook voor de breuk die weldra volgen zou. Briesend als een stier, die hij zo-even nog ergens anders had zien ronddraven, mengde Malcolm Fis-

her zich in het conflict. Hij kon er geen wending ten goede aan geven en verliet deerlijk gehavend, met minstens twee Spaanse spiesen in zijn zijde, de arena. Voor hemzelf was de overeenkomst met Ibrahim Pedilla ineens duidelijk: hij moest maken dat hij hier wegwam.

Uit een krantenbericht viel op te maken wat hem (en het personage waarmee hij zich het meest vereenzelvigd had) sindsdien was overkomen. Het bevatte een niet geheel juiste en, naar later bleek, onvolledige voorstelling van zaken. Kritiek daarop betrof slechts punten van ondergeschikt belang, want in hoofdlijnen gaf de *Times* correct weer welke vreemde gebeurtenissen zich in Britse ziekenhuizen hadden voltrokken. Onder de krantenkop '*Britse Gezondheidszorg, een smartelijke en smadelijke afgang!*' volgde na een korte samenvatting de inhoud van het bericht:

Ziekenhuizen die patiënten kwijtraken in bouwvallige paviljoens, een oudere dame die plotseling haar bed niet meer aantreft, als ze naar de wc is geweest, en een peuter die levenloos wordt gevonden op de vloer van een wasserij. De Britse gezondheidszorg raakt steeds vaker in opspraak!

Van een speciale redacteur

Hoe Ibrahim Pedilla stierf, weet niemand. Deze Spaanse asielzoeker werd rond de jaarwisseling levenloos aangetroffen achter een verwarmingsbuis in een Londens ziekenhuis. Kort tevoren had hij daar een zware operatie ondergaan. Als gevolg van de brand in Sevilla, waarvan de politieke achtergronden nog steeds niet helemaal duidelijk zijn, was Pedilla er in meer dan één opzicht slecht aan toe. Toen hij hoorde dat de kosten van zijn medische behandeling niet voor vergoeding in aanmerking kwamen, ontstak hij in grote woede. Even later was hij spoorloos verdwenen.

De verdwijning van Pedilla, tezamen met de vondst van zijn lijk, vormt de opvallendste gebeurtenis in de Britse gezondheidszorg van de laatste maanden. De lijst met vreemde voorvallen wordt intussen almaar langer. Zo kreeg kerstkindje Ben Jones een wel héél speciale geboortepremie van het ziekenhuis. Zijn moeder zag twee weken na haar bevalling, hoe de punt van een chirurgische naald onderhuids uit zijn billetje stak.

In hetzelfde hospitaal was net een verpleegkundige geschorst, nadat ze een operatie had geleid zonder daarvoor bevoegd te zijn. De meeste ongevallen zijn te wijten aan een tekort aan verplegend personeel. Een 80-jarige patiënt bezweek onlangs aan longontsteking, nadat hij in een koude gang ruim zeven uur op zijn behandeling had moeten wachten.

Critici stellen de National Health Service verantwoordelijk voor al deze misstanden. Zij spreken van een rommelige organisatie die haar patiënten niet eens naar behoren registreren kan, laat staan behandelen.

Zes jaar geleden haalde de conservatieve regering de bezem door de Britse gezondheidszorg, die aan 60.000.000 mensen hulp moet bieden. De National Health Service werd in 1946 opgericht om iedereen van gratis medische zorg te voorzien. Nu is de trots der natie zelf aan een grote reorganisatie toe, nadat in de laatste tien jaar het aantal klachten over ziekenhuizen en doktoren is verdrievoudigd! De National Health Service handelt die niet of uiterst traag af, zo stelt ombudsman William Reid. Hij onderzocht bijna 1400 klachten, waarvan hij 80 % voor gegrond verklaarde. "Mensen raken gedesilluseerd," meent Malcolm Fisher, die in ons land voorzitter van de grootste vereniging van medisch specialisten is. "Wij, artsen, nemen een steeds zwaardere last op onze schouders. Dit is een internationaal verschijnsel. Wij werken letterlijk op het scherpst van de snede en moeten onvoorstelbaar veel dingen tegelijk doen. Het is een wonder, dat er niet meer ongelukken gebeuren."¹⁵³

DE MEESTERKNECHT

(een streekverhaal)

's Ochtends in alle vroegte trommelde Wilhem Lang een werkploeg van vijf dagloners op, die de perenboom in brand moest steken. Dat wekte bevreemding: kennelijk stond er iets te gebeuren, wat het daglicht niet of slecht kon verdragen. Nog de avond tevoren had Erika Maag haar knecht ingelicht over wat ze van ieder van hen afzonderlijk verwachtte. Veel kracht en overleg kwam er niet aan te pas. De dagloners moesten de houten omheining van het Eiland, zoals het drassige erf achter Eikenlust heette, uit de grond verwijderen en als aanmaakhout om de stam leggen. Daarna moesten zij er op de bon verkrijgbare benzine overheen sprenkelen, zodat het vuur des te gemakkelijker de nog volop aanwezige levenssappen aan de perenboom kon onttrekken. Het ter plekke ruim voorradige rijshout mocht van Erika Maag, samen met een paar dode rozenstruiken, als aanmaakhout voor de brandstapel dienen.

De ceremonie verliep precies volgens plan. Weldra schoot de perenboom als het prototype van een twee- of drietrapsraket in brand, maar wat de dagloners het nakijken gaf, bleef anders dan bij de start van een echte raket op zijn plaats. Slechts het vuur verhief zich langzaam in de hoogte. Het veroorzaakte een even heftige als kortstondige visualisering van de aura die het gevaarte omgaf, een kolossaal uitwaaijende vlammenzee, met lekkende tongen en van nature al gekruld blad. Ineenkrimpend van de pijn richtte de perenboom zich in het plotseling ingetreden halfduister weer op. Pas daarna werd hij met wortel en tak uitgeroeid, een niet al te zwaar karwei, waarvoor de potigste dagloner een door hemzelf meegenomen bijl gebruikte. Met de spullen van Frau Maag was niets mis, zo betoogde de mannetjesputter druk doende in tegenstelling tot zijn werkloos toezieende kameraden, maar op grond van eigen inzicht en ervaring gaf hij toch de voorkeur aan gereedschap van zichzelf. "Wat mij verbaast," zei hij even later, als een Thuringse boskabouter op weg naar huis, terwijl hij het blad van de bijl losjes over zijn schouder liet hangen en de steel stevig in zijn vuisten klemde, "wat mij nou toch écht verbaast, is dat Frau Maag ons eerst die boom in de fik heeft laten steken, voordat wij hem moesten omhakken. Andersom zou toch logischer zijn geweest. Wat steekt daar volgens jullie achter?" Zijn kameraden moesten hem het antwoord op die vraag schuldig blijven, maar des-

gevraagd antwoordde Erika Maag voor het gerecht, dat de perenboom te veel dood hout had bevat om nog langer vruchten voort te brengen. "Het leek mij ongewenst," zo gaf ze als haar mening te kennen, "van deze omstandigheid géén gebruik te maken bij de definitieve vernietiging van de *Pyrus communis*." Een nogal schraal uitgevallen officier van justitie nam genoegen met dit antwoord, waarvan de potige dagloner beweerde geen snars wijzer te zijn geworden. Tot in het voorjaar van 1947 had de perenboom bloesems gedragen en zoete geuren verspreid, verklaarde hij, die hem noopten de aangrenzende rivier de *Neckar* om te dopen tot de *Nectar*. Frau Maag loog dat ze barstte, al sprak ze ook nog zo vloeiend Latijn. Wacht maar eens, totdat hij haar op dezelfde manier onder handen zou nemen als die dode *Pyrus*. Niet dat hij haar voor een lelijke heks hield die het eerlijk verdiende haar lot op een brandstapel te ondergaan, maar met zijn bijl was hij heel wat mans en tot veel creatiefs in staat... Frau Maag moest hem niet als een domme August behandelen, of hem wegens zijn achternaam voor gek zetten. Een man als August Brandt liet niet met zich sollen, hoezeer hij dat zelf ook met perenbomen placht te doen. Dat Frau Maag krimpens van de pijn aan een darmkoliek mocht bezwijken, nadat ze eerst langdurig aan 'Magenbeschwerden' had geleden.

"Het spijt mij te moeten constateren," merkte de officier van justitie droogjes op, "dat de perenboom op het Eiland van Frau Maag zo'n exemplarische rol speelt in het proces tegen Wilhelm Lang. Op zichzelf laat het mij koud, werkelijk steenkoud, of de boom in kwestie vruchten heeft voortgebracht of niet, maar als lichtend voorbeeld laat zijn dood mij zeker niet onberoerd. Dit hele gedoe toont namelijk aan, hoe een verschil in visie met verduistering van het bewijsmateriaal gepaard gaat." August Brandt haalde zijn schouders op. "Hm," gromde hij, "wat u nu zegt, gaat mij te hoog, edelachtbare, in elk geval hoger dan de kruin van een perenboom. Lichtend voorbeeld... verduistering, ik snap er niets meer van." De officier van justitie keek hem strak aan. "En u, Herr Brandt, heeft blijkbaar nog nooit van een paradox gehoord. Dat reken ik u overigens minder nadelig aan dan uw onverholven dreigementen aan het adres van Frau Maag. Mag ik u verzoeken die in het vervolg achterwege te laten? Het zou mij enorm spijten, als ik ú in plaats van Wilhelm Lang moest verzoeken in het beklagdenbankje plaats te nemen."

De witte hoeve van Ottmar Maag was een langgevelboerderij, voorzien van een zeshoekige toren, waar adellijke heren uit Karlsruhe zich 's zomers plachten te verpozen. Zij lag met haar korte kant aan een zanderige weg tussen de Lofahrt, gelegen aan de rand van Berlingen, en de Maliskampf, een bosachtig gebied dat helemaal tot aan Heilbronn grensde. De omliggende landerijen waren drassig, doordat slechts een deel van de aftakkingen van de Neckar waren gekanaliseerd. Voor het woonhuis stonden hoge eikenbomen als trouwe wachters, waarvan het ongenaakbare karakter minimaal werd benadrukt door de aanwezigheid van een smalle, in de loop der tijd meer dan eens gedempte slotgracht en de afwezigheid van een poort in de vooruitstekende toren. Toegang tot de hoeve, die Eikenlust heette, kon men zich verschaffen middels een asymmetrisch geplaatste deur, links van de toren, met een fraai bovenlicht in de vorm van twee eiken die zo dicht in elkaar verstrengeld waren, dat de lenigste inbreker zich er niet doorheen zou kunnen wringen. Een wirwar van ramen van verschillende grootte en op meerdere hoogtes completeerde de voorgevel. Niet alle ramen waren voorzien van luiken, zodat net als bij de aanleg van het slotgrachtje zich een zekere besluiteloosheid meester van de oorspronkelijke bouwheer, of eigenaar van de hoeve, moest hebben gemaakt. Was de hoeve een bescheiden kasteel of een uit zijn krachten gegroeide boerderij? Hoe het antwoord op die vraag ook luiden mocht, -haar huidige eigenaar, vergroeid met zijn bezit, had net zulke vage contouren als Kleine Klaas in het begin van het gelijknamige sprookje ten opzichte van Grote Klaas.

En inderdaad woonde er in het uitgestrekte Berlingen ook een schatrijke herenboer op De Wamberg, een adellijke behuizing, waarvan Otto Maag de trotse eigenaar was. Haar op elke windrichting uitspringende trapgevels, in één waarvan een oud uurwerk prijkte, domineerden het landschap in een wijde omgeving. Een Latijnse inscriptie boven de hoofdingang, waarnaar een lange oprijlaan in plaats van een zanderige landweg leidde, en vergulde bouwornamenten in de vorm van bolle vazen en sierlijk ontrolde vanen verwezen naar de renaissance als tijd van ontstaan. In plaats van een antediluviale waterput, zoals er een droger dan droog op het erf van Eikenlust stond, sprong hier dadelijk een klaterende, aan een eeuwigdurende bron ontsprongen waterval in het oog, kunstig in een

fontein op het binnenplein verwerkt: Vrouwe Fortuna stortte er dag en nacht water uit een marmeren hoorn des overvloeds, terwijl een ingenieus, ondergronds drainagesysteem voor afvoer van het overtollige water naar de slotgracht zorgde. De Wamberg was alleen al door deze combinatie van een technisch snuffje met een klassiek vrouwenbeeld onmiskenbaar een kasteel, waarvan de hoge status nog eens extra werd onderstreept door een er links los van staande grote boerderij. Maar afgezien van dit verschil in status, had de tegenstelling tussen Otto en Ottmar Maag niet groter kunnen zijn. Laatstgenoemde bezat niet de geldingsdrang van zijn alter ego uit het sprookje om zijn rijkere naamgenoot, die hem nooit iets misdreven had, voor het minste of geringste onrecht bitter te doen lijden. Seigneurale aanspraken waren hem, ook als hij géén mest uitreed, ten zeerste vreemd. Wel had hij er schik in, dat Eikenlust door voorname aristocraten uit Karlsruhe en De Wamberg door nog voornamere kooplui uit Heilbronn was gebouwd, bewoond en in vroegere tijden ook nog eens verpond en verpacht. Gemeten naar de belangrijkheid van beide steden had zijn 'plaats' eigenlijk in relatie met Heilbronn moeten staan en die van Otto Maag met Karlsruhe. Dankzij één van 's levens verrassingen was dat niet zo, wat een nadenkend mens tot nederigheid stemde en min of meer voorbeschikte tot het doorbreken van verwachtingspatronen.

Otto Maag beantwoordde daarentegen bijna volledig aan de verwachtingen, die men reeds vóór de Tweede Wereldoorlog in politiek en militair opzicht van hem koesterde. Een goed vaderlander, die zich in zijn kaste verschanste als in een kasteel (en omgekeerd, omdat hij niet van adel was), róók niet alleen zijn kansen maar gréép die ook, dat wil zeggen kwam in zijn geval openlijk voor antisemitisme uit en greep in de praktijk, behalve Polen, veel Poolse Joden. *Mein Kampf* had hij gelezen en de allereerste nummers van de *Völkischer Beobachter*, waarvan hij zich de Berlijnse editie nog altijd thuis liet bezorgen. Belezen als hij was, leek Otto Maag zich niets van de officiële verontwaardiging over Entartete Kunst aan te trekken, noch deelde hij in de feestvreugde als gevolg van massaal georganiseerde boekverbrandingen. Liep hij wat dat betreft niet helemaal in de pas met de nationaalsocialistische partij? De toekomstige SS-Gruppenführer was ook toen al zo dol op discipline (zij het meer in het leger dan in de partij), op marcheren vooral, dat elke onregelmatigheid in tegenpraak met zijn diepste wezen scheen. Alleen wanneer iets appel-

leerde aan zijn eigenzinnigheid, week hij van een vast stramien af. Typerend voor hem was zijn gedweep met een officieel verboden boek van Lion Feuchtwanger, *Die Geschwister Oppenheim*, waarin een uitgebreide beschrijving van het concentratiekamp Moosach voorkomt, evenals van bijna alle later bekend geworden verschrikkingen van de holocaust; één van de Joodse hoofdpersonen uit het boek moet die namelijk zelf ondergaan onder de valse naam Georg Teipschitz. Otto Maag duidde hem consequent met 'Teipscheisse' of 'Teipschatz' aan, want het was hem een lieve lust (of indien hijzelf het 'lieve' aan die lust wilde ontnemen: een onweerstaanbare drang) om zich tegen alles wat Joods was te verzetten, met uitzondering natuurlijk van Jezus van Nazareth, zoals het menig vrome christen in die tijd betaamde.⁵⁴ Denigrerend en ironisch tegelijk maakte hij een karikatuur van Lion Feuchtwangers portret van een hoogstaand man, die hij aldus verlaagde tot zijn eigen niveau om er beter contact mee of vat op te krijgen. "Jawohl, meine Herrschaften, ich habe es schon im Jahre 1933 gewußt!"* snoefde Otto Maag zelfbewuster dan welke nazi-officier ook, toen hij na de Tweede Wereldoorlog voor zijn oorlogsmisdaden in Polen terecht moest staan. Dat was een sterk staaltje van eerlijkheid, een patriottische deugd, die volgens hem te weinig door andere goede vaderlanders werd beoefend. Verwijzend naar de epiloog in Feuchtwangers roman vond hij, dat zij 'het' ook hadden kunnen of moeten weten. Daartoe door een Poolse rechter in de gelegenheid gesteld, citeerde hij die merkwaardig genoeg uit het Nederlands vertaalde epiloog in zijn geheel: 'Niet één van de mensen uit dit boek zal men kunnen vinden in de annalen van de burgerlijke stand, binnen de grenzen van het Duitse Rijk, in de jaren 1932-1933. Wel hun totaliteit. Om een waarheidsgetrouw beeld van het mensdom te geven, moest de auteur de fotografische werkelijkheid van elk afzonderlijk gezicht tenietdoen. De roman *Die Geschwister Oppenheim* beschrijft geen werkelijke mensen, maar historische figuren. Ander materiaal over de opvattingen, zeden en gebruiken der nationaalsocialisten in Duitsland kan men vinden in Adolf Hitlers boek *Mein Kampf*, in de verslagen van degenen die uit de concentratiekampen wisten te ontsnappen en vooral in de officiële publicaties van Duitse Staatscourant, jaargang 1933.'⁵⁵

* "Ja, heren, ik heb het al in 1933 geweten!"

Indien het begrip 'waarheidsgetrouwheid' al in gesubstantiveerde vorm bestaat, zo betoogde Otto Maag staande voor zijn rechters, dan is dat een synthese, die als zodanig de tegenstelling tussen 'werkelijkheid' en 'verbeelding' opheft, om over de onjuiste tegenstelling tussen 'werkelijkheid' en 'historiciteit' nog maar te zwijgen. Wie trouw aan de waarheid wil zijn, schakelt ten aanzien van één van beide theses (die zich als these en antithese tot elkaar verhouden),-'verbeelding'-, zijn eigen al te subjectieve geest uit. Hij engageert zich, maar waarmee? Toch zeker niet domweg met boekverbrandingen, die in een enkel geval zo goed gelukt zijn, dat er na de Tweede Wereldoorlog alleen in de Nederlandse taal nog bewijzen van een door Joodse schrijvers gepleegd verraad aan de kunst bestaan? Nee, in de keuze die hij maakt, toont de geëngageerde mens zijn ware (per definitie niet domme) aard, de een door bijvoorbeeld voor het internationale Jodendom te kiezen, de ander door uitdrukkelijk goed te keuren wat zich ver voor de Tweede Wereldoorlog in een denkbeeldig concentratiekamp had afgespeeld en zich later op veel grotere schaal in Auschwitz zou herhalen. "Mijn engagement is heus niet minder objectief of waardevol dan dat van een overtuigde zionist," zei Otto Maag, voordat hij in een Pools pakhuis werd opgehangen. "God weet, hoe ik mij in Gleiwitz voor de goede zaak heb ingespannen. De Allerhoogste is de enige die mijn verdiensten naar waarde kan schatten. Hij nam alvast een voorproefje van mijn nieren... Dat zo'n hemelse pottenkijker daar trouwens zin in heeft! Hij is ook de enige, die antwoord kan geven op de vraag, wat ik toch gedaan moet hebben om vanuit mijn eerste uitvalsbasis in Gleiwitz, Mon Repos, de eeuwige rust deelachtig te worden. Straks val ik in een zwart gat. Dan verlaat ik mijn laatste uitvalsbasis in Kratowice, maar jammer genoeg niet met opgeheven hoofd. Ach ja, Gleiwitz, witz... Voor mij is het nu 'aus' met de 'Witz'. Kunt u niet een romanfiguur in plaats van een mens van vlees en bloed laten terechtstellen? Teipscheisse in plaats van Oppenheim? Of Oppenheim in plaats van...mij?" voegde hij er nog wanhopig aan toe. De in het pakhuis aanwezige opperrechter kreeg geen kans hem van repliek te dienen, zo snel had de beul al een kap over het hoofd van Otto Maag getrokken en een hendel overgehaald die, objectief gezien, besliste over dood en leven.

Volgens Artikel 99 van het Verdrag van Versailles werd de Memel (het gebied in en om de gelijknamige stad) eerst van Duitsland gescheiden en daarna, in 1923, onder heerschappij van Litouwen gesteld. Sinds 22 maart 1939 verkeerde de Memel wederom in Duitse invloedssferen. E. Philipp Schäfer merkt daarover in *Dertien dagen wereldgeschiedenis 22 augustus-3 september 1939* op: 'Daarmee had Duitsland aan de Poolse noordflank een bondgenoot verworven. Om dit heuglijke feit voor het oog van de hele wereld te vieren, voer Hitler aan het hoofd van een vlootdivisie op de Oostzee langs de Poolse grens. Op 24 maart van dat jaar gelastte Polen een gedeeltelijke mobilisatie in de Corridor.'⁵⁶ Twee dagen later berichtte de Poolse ambassadeur aan de toenmalige Duitse minister van Buitenlandse Zaken: 'Ik heb de onaangename plicht u erop te wijzen, dat het verder nastreven van Duitse plannen met betrekking tot een exterritoriale auto- en spoorwegverbinding tussen Oost-Pruisen en het overige Rijk, speciaal voor zover die een terugkeer van Danzig in het Rijk betreffen, oorlog met Polen betekent!'⁵⁶ Het antwoord van Joachim von Ribbentrop, die woedend was over de gedeeltelijke mobilisatie van Polen, liet niet lang op zich wachten. Het is te vinden in de *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, deel VI, nr 101*: 'Als de zaken zich in deze richting verder ontwikkelen, zou er binnenkort een ernstige situatie kunnen ontstaan. Een schending van het soevereine gebied van Danzig door Poolse troepen zal Duitsland opvatten als een schending van de Rijksgrenzen.'⁵⁶ Natuurlijk is 'ernstige situatie' hier een eufemisme voor 'oorlog', waarvan de dreiging, naar niet alleen achteraf kan worden vastgesteld, van dag tot dag groter werd. Op 31 maart 1939 beloofde Chamberlain in het Lagerhuis, dat Groot-Brittannië de Polen in geval van schending van hun grondgebied militair te hulp zou snellen, aan welke verplichting Frankrijk in dat geval eveneens zou hebben te voldoen. Op 3 april van hetzelfde jaar gelastte Hitler zijn generale staf *Fall Weiss* uit te werken, dat wil zeggen de aanval op Polen tot in de kleinste details voor te bereiden. Als uiterste datum voor deze aanval noemde hij 1 september 1939. Het kort tevoren gesloten niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie stelde hem immers in staat Polen te veroveren tot aan de daarin per geheim protocol overeengekomen demarcatielijn, bestaande uit de loop van drie rivieren: de Narev, Weichsel en San!

Het woord 'oorlog' moest op persoonlijk bevel van Hitler worden vermeden. Beter ware het zijns inziens te spreken van 'aanval' of, wat eigenlijk nog beter was, van 'tegenaanval'. Ter misleiding van de publieke opinie gaf hij de Reichsführer van de SS, Heinrich Himmler, en diens gedoodverfde opvolger, de Obergruppenführer van de SD, Reinhard Heydrich, het bevel een reeks van grensschendingen voor te bereiden die zogenaamd 'Poolse opstandelingen' in scène moesten zetten. "Een bewijs van Poolse overvallen is voor de buitenlandse pers en voor de Duitse propaganda van zéér groot belang,"⁵⁷ hield Hitler hun in een rede voor. H.S. Hegner verhaalt in zijn boek over *Die Reichskanzlei 1933-1945*, wat er vervolgens in het hoofd van Heydrich omging: 'In het SS-bureel Obersalzberg, het voormalige hotel 'Zum Türken' boven op de Berghof, bestudeerde Heydrich de Duitse oostgrenzen op een landkaart. Bij een overval van 'Poolse opstandelingen', zei de SD-chef bij zichzelf, zou de halve wereld, net als bij de Rijksdagbrand, in gedachten aanwezig moeten zijn. Die brand had men zelfs kunnen filmen en in de bioscoopjournaals van 1933 vertonen. Aldus nadenkend kwam Heydrich vanzelf tot een oplossing. Wat hij niet kon laten zien, moest hij bij gebrek aan beter laten horen. Een 'Poolse overval' op een Duits radiostation aan de grens, met een toespraak in het Pools en een toepasselijke achtergrond van geluiden, een schietpartij en exploderende handgranaten, zou vast geloofwaardig op de luisteraars overkomen, ondanks eventuele dementi's van de regering in Warschau.'⁵⁷ Vóór 1 september 1939 voerde Heydrich daarom langzaam maar zeker de spanning aan de Poolse grens op. Gehoorzaam aan de Führer bracht hij zoveel mogelijk structuur in een reeks geplande grensincidenten aan, die qua aantal en intensiteit hun bekroning zouden vinden in de bezetting van het radiostation.

Zoals Hitler van de diensten van een tweemanschap gebruik maakte om zijn doel te bereiken, deed Heydrich dat ook. Hij schakelde op zijn beurt SS-Sturmbannführer Alfred Naujocks en SS-generaal Heinrich Müller in. De een moest met zijn in Poolse legeruniformen uitgedoste manschappen het Duitse radiostation Gleiwitz bezetten, gelegen ten noordwesten van Kratowice; de ander moest zich met een beperkt aantal Joden, afkomstig uit een naburig concentratiekamp en nota bene als SS'ers verkleed, in de pan laten hakken door 'Poolse opstandelingen' (er was al een kleine duinpan ten zuiden van Oppeln voor uitgezocht). Hoewel het een typische verrassingsaanval betrof, diende het groepje als SS'ers verklede Joden, minus Heinrich Müller, net

zolang weerstand te blijven bieden, totdat de laatste man gesneuveld zou zijn. Hier drong zich de vergelijking van een kleine duinpan met een enge bergpas op, want de heroïek in een Oppelnse duinpan hoefde op zichzelf natuurlijk niet onder te doen voor de lang geleden in een pas bij Thermopylae betoonde heldenmoed en vastberadenheid. Bij de voorbereiding van al deze plannen scheen noch de bezetting van het radiostation, noch de selectie van Joodse gevangenen een probleem op te leveren. Wel maakte Heydrich zich zorgen over de Poolse legeruniformen: hoe daaraan te komen? Ook vroeg hij zich af, of beide acties met elkaar te combineren waren en zo ja: hoe dan? Moest hij twee afzonderlijke 'Poolse' legertjes rekruteren, of volstond één en hetzelfde leger in Gleiwitz en Oppeln? Indien hij kon beschikken over genoeg legeruniformen, hoefden de 'Poolse' overvallers van het radiostation niet noodzakelijkerwijs daarvóór het als SS'ers verklede groepje Joden aan te vallen. Zo zou het volgens Otto Maag uiteindelijk toch geschieden⁵⁸, om redenen van efficiëntie, dus nog afgezien van het aantal voorradige en benodigde Poolse legeruniformen. Het verschil daartussen bleek in de praktijk niet erg groot te zijn: 'Moeilijk scheen het echte Poolse uniformen te vinden voor de SS-troep, die de overval zou uitvoeren. Want de truc lag immers juist daarin, dat men bewijzen kon: geregelde Poolse troepen hebben een vreedzame SS-afdeling arglistig overvallen en afgemaakt. Zoals de te doden 'SS'ers' gevangenen uit een concentratiekamp moesten zijn, wier leven naar de mening van Heydrich toch geen enkele waarde had, zo konden de soldaten in Poolse uniformen alleen al vanwege de geheimhouding slechts SS'ers zijn, die persoonlijk de eed op de Führer hadden afgelegd. Tot Heydrichs verbazing bleek al vrij spoedig, dat originele Poolse uniformen hem in voldoende mate ter beschikking stonden. Ze waren van Volksduitsers geweest, die waren gedeserteerd uit het Poolse leger en hun uniformen bij de grensoverschrijding met zakboekjes en al hadden ingeleverd.'⁵⁷ Nu ook dit probleem was opgelost, stond niets een officiële aanleiding voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog meer in de weg.

Op zichzelf onbetekenende voorvallen, niet onschuldig maar wel uitgesproken landelijk van aard, begonnen plotseling de aandacht van een breed publiek te trekken. Kon normaal gesproken een hele perenboomgaard in brand vliegen, zonder dat er een haan naar kraaide, thans kwam daar snel verandering in. Op 25 augustus 1939 lieten Poolse opstandelingen, althans volgens de officiële berichtge-

ving uit die dagen, de varkensstal van boer Reinhard Briefe in Schargau en de boerderij van weduwe Martha Zerbowski (die haar naam niet helemaal mee scheen te hebben) in Schönerswalde, district Rosenberg, West-Pruisen, tot de grond toe afbranden. In de nacht van 25 op 26 augustus ging de graanschuur van molenaar Domke, gelegen in een landstreek die bekend stond als de Somminer Mühle, district Bütow, in vlammen op: 'Uit een onderzoek op de plaats van de brand bleek dat Domkes schuur door middel van een elektrische tijdbuis was aangestoken.¹⁵⁶ Van de Poolse daders ontbrak natuurlijk elk spoor. In de vroege ochtend van 26 augustus schoot een Duitse schildwacht voor het kantoor van de douane in Wetzhausen op een uit de bosjes tevoorschijn gekomen Poolse soldaat, die samen met vijf landgenoten de grens had overschreden en zijn geweer dreigend in de aanslag hield. Tegen 15.00 uur brandden op diezelfde dag de woon- en bedrijfspanden van oerdegelijke Duitse families als de Werners en Scheffers uit Neukrug 'tot op de buitenmuren'¹⁵⁶ af. De daders waren over de grens met Polen weggevlucht. Bij Betsche-Süd waren Volksduitse vluchtelingen in een maïsveld beschoten door Poolse douaniers, die daartoe volstrekt niet het recht hadden. Op 28 augustus moest het douanekantoor Beuthen het ontgelden, er werd althans omstreeks 01.00 uur met een later als Pools geïdentificeerd machinegeweer geschoten op grenswachters die aan de Schlackenhalde, op het sportterrein Borsigwerk, in stelling lagen. Tegelijkertijd was er volgens de politie in Oppeln, op de weg van Ratibor naar Hohenbirken, door een Duits luchtafweercommando geschoten op Poolse grensovertreders. Drie kwartier later was het wéér raak geweest, dit keer in Alt Eiche, waar korporaal Grudzinski uit Hansdorf de stormaanval van véél in tirailleurslinie uitgezwermde Poolse soldaten onmogelijk had kunnen stoppen. In zijn eentje had hij het nochtans dapper tegen hen opgenomen.⁵⁶ Een kwartier voordat die dag ten einde zou lopen, raakten twee douaniers, Fleischer en Quenzel, van het douanekantoor in Gleiwitz gewond. Zij redden waarschijnlijk hun leven door zich te verschuilen achter een tankversperring, die was opgesteld bij de douanepost in Neuberstein: 'Pas na een gevecht van twintig minuten met de Duitse grenswacht staakten de Polen het vuren.'¹⁵⁶ De Poolse regering maakte daarnaast óók melding van grensincidenten, met name in de vorm van vijandelijke verkenningsvluchten, die met enige regelmaat werden uitgevoerd door Stuka's en Messerschmitts 109. Tot ver in Polen scheerden weer andere

vliegtuigen over strategisch niet onbelangrijke doelen. Zo vloog er op 29 augustus om 10.45 uur een driemotorige Junker over Redlowo.⁵⁶

Alleen op 27 en 30 augustus 1939 was het betrekkelijk rustig aan de grens. De stilte voor de storm werd op 31 augustus verbroken door een ingelaste radio-uitzending in het Pools: gedurende twee à drie minuten hielden 'Poolse opstandelingen' het vernielde radiostation Gleiwitz bezet om één van hen in de gelegenheid te stellen via een noodzender een opruiende toespraak te houden. De stilte na de storm werd door Hitler zelf verbroken, toen hij op 1 september 1939 voor de Duitse Rijksdag verklaarde: "Polen heeft vannacht, voor de eerste keer, zijn reguliere troepen op ons eigen grondgebied ingezet. Sinds 5.45 uur wordt er teruggeschoten. Vanaf nu wordt elke bom met een nog veel grotere bom vergolden!"⁵⁷

IV

Otto Maag beklagde zich nog dezelfde dag over de rede van de Führer. Niet het daarin genoemde tijdstip wekte zijn ergernis, al klopte er naar zijn mening weinig van, maar de suggestie dat het werk van Heydrich en Müller gedeeltelijk voor niets was geweest. Hoezo had Polen vannacht 'voor de eerste keer' een militaire operatie op Duits grondgebied uitgevoerd? Was er niet éérder in Duitsland strijd geleverd door tal van Poolse soldaten, die tot de geregelde troepen behoorden? Of wilde Hitler er openlijk blijk van geven niet in zijn eigen propaganda te geloven? Terwijl hij met name aan Gestapo-chef Müller hand- en spandiensten bewees ter voorbereiding van de zogenaamde 'tegenaanval', geloofde Otto Maag kennelijk ook echt, dat Poolse soldaten massaal de grens met Duitsland hadden overschreden. Overal, behalve natuurlijk in Gleiwitz, waren zij in zijn ogen te ver gegaan. Hetzelfde gold voor veel Duitsers die maar niet konden begrijpen, waarom hun vaderland onlangs een pact met de duivel (lees: Stalin) had gesloten. De weinigen onder hen die de Führer wegens het niet-aanvalsverdrag met Rusland durfden te bekritisieren, noemde Otto Maag daarom geringschattend 'Polen'. Zulke lieden gingen te ver, schoten althans te ver door in hun kritiek op Hitler, waar anderen het vuile handwerk moesten opknappen en tenminste echte schoten met de vijand hadden gewisseld. Goede vaderlanders wisten uit het tweede deel van *Mein Kampf*, dat een pact met de duivel precies het tegenovergestelde betekende van wat het scheen:

'Laat men nu niet met het bezwaar aankomen, dat er bij een verbond met Rusland niet onmiddellijk aan oorlog gedacht moet worden, of dat men zich eerst dan grondig zou kunnen voorbereiden, wanneer dat wel het geval is. Neen. Een bondgenootschap, dat zich niet mede ten doel stelt een oorlog uit te lokken, mist elke zin en is waardeloos. Bondgenootschappen sluit men alleen om te strijden. Ook al ligt het conflict op het moment, dat er een verdrag tussen twee bondgenoten wordt gesloten, in een nog zo ver verschiet,-de diepere reden ervan is niettemin het vooruitzicht in een oorlog verwickeld te raken.¹⁵⁹ Het is duidelijk dat Otto Maag zich in die dagen van nationale euforie kritisch over de Führer durfde uit te laten,-wat gelijk stond met heiligschennis-, doordat hij zich had verstrikt in nationaalsocialistische dialectiek. Wat hij zijn leider kwalijk nam in de Poolse kwestie was een reden om hem in Russische aangelegenheden juist te bewonderen. 'Ja, ik bewonder de Führer vurig om zijn strategisch inzicht en dat roep ik niettegenstaande alle platgebrande hoeven op Duits grondgebied uit! Immers,' schreef hij op 3 september 1939 vanuit Oppeln aan zijn Herzliebchen op De Wamberg, 'onze Führer heeft voor alles wel een geldige verklaring, of het nu gaat om het te lang negeren of te vroeg creëren van een reële oorlogsdreiging. Indien het hem in zijn oneindige wijsheid goeddunkt de aanvang van de oorlog met Polen te vervroegen, dat wil zeggen volgens mij een uur eerder te laten beginnen dan hijzelf officieel voor de Rijksdag bekend heeft gemaakt, is mij dat liever dan het strikt punctuele tijdsbesef van een Benito Mussolini. Dat in Italië de treinen op tijd rijden, verraadt geen enkele diepere bedoeling. Men kan het de Duce als een verdienste aanrekenen of niet,-gezien de bijna spreekwoordelijke onbetrouwbaarheid van de Italiaanse volksaard lijkt mij die keuze overigens niet al te moeilijk te maken-, en daarmee basta! In Duitsland zit achter het al of niet op tijd rijden van treinen wel degelijk een diepere bedoeling, die rechtstreeks met het gemechaniseerde binnenste van onze Führer te maken heeft, met het altijd warm kloppende hart waarmee hij nu eens zijn ijzeren arm opheft en dan weer zijn stalen vuist samenbalt. Troost je met de gedachte (die ik hier zonder diepere bedoeling weergeef voor wat zij waard is,-niets-, en dus op z'n Italiaans neerschrijf), dat het mij ook nooit zal lukken het wezen van de Führer te doorgronden. Het zal jou na dit alles geenszins verwonderen, Herzliebchen, dat ik hoop mijn brief keurig op tijd bij jou te laten bezorgen. Wat is dat eigenlijk: 'op tijd' (over 'keurig' zullen wij het in de-

ze barre tijden, eerder geschikt voor tragisch heldendom dan voor burgerlijke deugden, maar helemaal niet hebben)? De tijd zal het leren! Geef je mijn ordonnans een antwoord mee terug? Ik bid de hemelse Führer alle dagen dat het, jouw lieve voornaam indachtig, spoedig vrede mag worden!

De brieven van zijn vrouw Frida, Gräfin von Glawitz, zijn in tegenstelling met die van Otto Maag niet in het *Hauptarchiv* van de NSDAP bewaard gebleven. De gravin bewaarde zijn brieven kennelijk zorgvuldiger dan hij de hare, maar ze deed er in eerste instantie alleen een officier van de Amerikaanse inlichtingendienst een genoegen mee. Na de zoveelste naoorlogse huiszoeking op De Wamberg leken de brieven van Otto Maag zoek geraakt te zijn, totdat deze in voornoemd archief werden aangetroffen. Dat bevond zich, naar de toenmalige maatstaven, ver weg te Alexandria in de Amerikaanse Staat Virginia, wat de Poolse openbaar aanklager in het in 1954 tegen Otto Maag gevoerde proces een diepe zucht deed slaken: "Wat heb ik niet een moeite moeten doen om alle benodigde processtukken op tijd uit Virginia te ontvangen. Met een tamelijk filosofisch ingestelde verdachte heb ik mij afgevraagd: "Wat is op tijd?" Met de verdachte heb ik daarop geantwoord: "De tijd zal het leren!" Maar opdat men mij zo min mogelijk met hem vereenzelvige, haast ik mij in tegenstelling tot de verdachte hieraan toe te voegen: "De tijd hééft het mij geleerd!" en voor wie daaraan twijfelt, houd ik hier de bewijzen in mijn hand." Triomfantelijk zwaaide de openbaar aanklager met een bundel brieven, waarin Otto Maag veel voor hemzelf belastende verklaringen heeft afgelegd. Er bestaat een foto van, afgedrukt in het *Kratowicese Dagblad* van 4 januari 1954. Wapperende gewaden versterken de indruk van gerechtigheid, die niet toornig is als Nemesis, maar wordt verpersoonlijkt door een klein, op Chamberlain lijkend mannetje: 'Peace in our time!' Wat zou de tijd eigenlijk aan deze grote vrede-stichter hebben geleerd?

In tweeërlei opzicht waren de brieven van Otto Maag voor hemzelf belastend: door de rechters inzicht te verschaffen in het ideologische fundament van zijn doen en laten en door uitgebreid melding te maken van zijn oorlogshandelingen. Het zijn voor een SS-Gruppenführer ongewoon beeldend geschreven brieven, waarin Otto Maag zowel de verovering en eigenlijke bezetting van het radiostation Gleiwitz van commentaar voorziet als, opgesierd met nationaalsocialistische leuzes, zijn veel langduriger Poolse escapades. Wat hij met Joden in

Kratowice deed, of liever gezegd: wat hij hun áándeed, omvat volgens zijn eigen (onvervalste en daarom des te geloofwaardiger) getuigenis een breed scala van menselijke ondeugden. Hij hing hen bij voorkeur aan een kleine zilveren ketting op (waaraan hij een door hemzelf gevlochten strop had bevestigd om zich niet alleen in persoonlijk, maar ook in materieel opzicht zo min mogelijk met Joden te hoeven afgeven en daarnaast toch zeker van het gewenste eindresultaat te zijn), of schoot hen zonder pardon neer met zijn dienstpistool, dat hij na gedane arbeid dikwijls voor een ander inwisselde, alsof het een onrein voorwerp betrof. Joden waren in zijn ogen nog minder dan Polen, maar Poolse Joden weer een stuk minder dan alle andere 'onmensen' bij elkaar. Na in het begin van 1943 een bezoek aan het getto van Warschau te hebben gebracht, citeerde hij met instemming uit *Mein Kampf*: 'Als er alleen Joden op deze wereld bestonden, zouden zij enerzijds stikken in hun vuil en viezigheid, en anderzijds elkaar, vol haat en verbetenheid, proberen te bezwendelen en uit te roeien, voor zover niet hun absoluut gebrek aan elke vorm van opofferingsgezindheid, dat tot uiting komt in hun lafheid, ook hier van de strijd valse schijn zou maken.'⁵⁹ Kennelijk was hij in het getto van Warschau, voordat Joden er heroïsch en zo echt als het maar zijn kon, in opstand kwamen tegen de bestaande Duitse overmacht! Dat dezelfde Otto Maag na een rondleiding in Auschwitz, als betrof het een toeristisch uitstapje, voor een aandachtig militair gehoor uiteenzette, hoe daar ook met zijn instemming alsnog het grootste verzuim uit de Eerste Wereldoorlog kon worden goedge maakt, namelijk de vergassing van alle Joden op Duits grondgebied, voegt aan het beeld van deze overtuigde nazi weinig toe. Men neemt er tegenwoordig kennis van zonder ook maar iets van zo'n denkwereld te begrijpen, met stomheid geslagen als men toch al placht te zijn uit onbegrip voor de 'echte' wereld, waarop tot overmaat van ramp steeds meer 'onbegrijpelijke' gedachten vat schijnen te krijgen. Men troost zich met de gedachte dat Poolse rechters Otto Maag hebben veroordeeld op andere dan in de tenlastelegging voor de bezetting van het radiostation Gleiwitz aangevoerde gronden en wel voor misdaden tegen de menselijkheid gericht, voorbereid en uitgevoerd onder eindverantwoordelijkheid van het departement voor ras- en kolonisatieaangelegenheden, het *Rasse- und Siedlungshauptamt* der SS. Waarom put men troost uit zo'n gedachte? Omdat er een

alibi in schuilt om zich, althans binnen de kaders van deze absurde historie, niet met nog méér oorlogsgeweld te hoeven bezighouden.

De ideële fundering daarvan lag niet bij iets of hemzelf, maar bij de Führer. Otto Maag verschafte daarover klaarheid, in dezelfde brief als waarin hij over zijn belevenissen in Gleiwitz vertelt, zij het dat hij niets vermeldt over zijn toe-eigening van andermans ideeën. A priori *had* de Führer gelijk, maar a posteriori *gaf* hij hem gelijk. Dat laatste scheen Otto Maag niet goed te willen beseffen, hoe omstandig hij ook over het eerste rekenschap aflegde. In een soort vraag- en antwoordspel, dat als een kleine catechismus voor grote nazi's dienst zou hebben kunnen doen, schreef hij een gedeelte uit *Mein Kampf* over. Achter de retorische vragen van de volksschrijver noteerde hij voor alle zekerheid zelf maar het goede antwoord, tussen haakjes en gecursiveerd, want zo duidelijk lag dat nu ook weer niet besloten in de vraagstelling: 'Het trotse parlement, Herzliebchen, heeft zichzelf als instelling allang overleefd. Niet alleen bij ons in Duitsland is dat zo, maar ook in Engeland. Zoals wij in het boek van onze geliefde Führer kunnen lezen, nemen parlementariërs wel besluiten, maar hoe verkeerd die ook uitpakken, toch dragen zij er in het geheel geen verantwoordelijkheid voor en leggen zij er evenmin rekenschap over af. Of moeten wij soms onder het afleggen van rekenschap verstaan, dat een regering aftreedt na een ehec zonder weerga te hebben geleden, na een verandering in de samenstelling van de coalitie, of na de ontbinding van het parlement? (*Driewerf nee!*) Dient een steeds uit andere politieke partijen bestaande meerderheid in de regering of in het parlement überhaupt rekenschap over iets af te leggen? (*Nee, want wat men daaronder verstaat, hoort duurzamer te zijn dan zo'n veranderlijke meerderheid!*) Kan één persoon verantwoordelijkheid voor alles dragen? (*Jazeker!*) Kan men de persoon van de regeringsleider aansprakelijk stellen voor handelingen die het volk verricht of wenselijk acht? (*Niet als het volk niet weet, wat het wil!*) Moet een regeringsleider zelf goede ideeën hebben, of is dat helemaal niet nodig en hoeft hij slechts de ideeën van anderen op een goede manier aan de man en vervolgens, met hun toestemming, in de praktijk te brengen? (*Ja, nee, nee en nog eens nee. 't Zou me een mooie boel worden, Herzliebchen, als één leeghoofd aan een hele kudde leeghoofden toestemming moest vragen om iets wel of niet te doen!*) Is een regeringsleider onbekwaam, doordat hij er niet in slaagt een toevallig ontstane meerderheid in het parlement voor zijn standpunt te

winnen? (*Ja, maar hij is gek genoeg óók onbekwaam, als hem dat wel lukt!*) Is zo'n meerderheid ooit in staat geweest een idee te begrijpen, voordat succes haar grootheid rondbazuinde? (*Nee! Gedachten en ideeën zijn vrouwelijk, Herzliebchen, dat is de reden waarom ik jou ermee verveel. Laat een door mij puntsgewijs te geven kloeke uiteenzetting daarvan dus mannelijk zijn.*) Houdt niet elke geniale daad op deze wereld het zichtbare protest van een genie tegen de domme massa in? (*Ja!*) Wat moet een regeringsleider doen, die er niet in slaagt de goedkeuring van een parlementaire meerderheid voor zijn plannen te krijgen? (*Zijn die plannen goed, dan moet hij het parlement ijlings naar huis sturen, laat hij anders zelf ontslag nemen!*) Moet hij het parlement stroop om de mond smeren? (*Nee!*) Moet hij het omkopen? (*Nee!*) Of moet hij, gezien de domheid van zijn medeburgers, er maar in berusten dat alle taken onuitgevoerd blijven, die hij op zich zou moeten nemen ter wille van het voortbestaan van de staat? (*Nee!*) Moet hij aftreden? (*Nee, tenzij hij een slappeling is!*) Of moet hij ondanks alles aanblijven? (*Ja, natuurlijk, want hij zou zichzelf een brevet van onvermogen geven door het parlement níet te ontbinden!*).¹⁵⁹

Zoals uit zijn particuliere correspondentie blijkt, was Otto Maag een vrijwel kritiekloze bewonderaar van de Führer geworden die, ter toetsing van welk geweldsmonopolie ook, niets of niemand anders meer nodig had. De Führer was nu eenmaal die hij was, zoals alleen God zeggen kan: "Ik ben die Ik ben!" De Führer was, zoals in een litanie, de volstrekt unieke belichaming van de Spes Patriae, de IJker en Herijker van alle waarden, de God van het nationaalsocialisme, want hij maakte alle dingen nieuw. De Führer was, hoewel alomtegenwoordig, een mijlpaal in de wereldgeschiedenis en als zodanig (waarom ook niet?) een onmogelijk te passeren grensstation. Adolf Gleiwitz had hij kunnen heten in plaats van Adolf Hitler, even succesvol beschäftigt met de Poolse als met de zich, dankzij hem, steeds verder openende Oostenrijkse grenzen. Op de Obersalzberg zat deze pan-Germaanse Olympiër goed, want voor zichzelf had hij alleen Lebensraum in de hoogte nodig. Voor zijn volk zocht hij naar Lebensraum in het oosten. Indien het voortbestaan van een hele natie op het spel stond, doordat an und für sich al hinderlijke Poolse soldaten ook nog eens de grens met het te krap bemeten vaderland overschreden, was moord en doodslag zeker geoorloofd. Otto Maag geloofde dat de Führer, waarschijnlijk zeer tegen zijn zin, in Gleiwitz openlijk wilde la-

ten zien waartoe zijn weinig vervaarlijke tegenstanders overal elders clandestien in staat waren. De grote man hielp hen als het ware zichzelf te ontdekken en goed te begrijpen. Hoe? Door hen van hun eigen geringe formaat bewust te maken. In dat opzicht werd de mens Adolf Hitler slecht begrepen. Hij was geenszins de agitator, voor wie anderen hem ten onrechte versleten, maar een katalysator. Wie zou de reinigende werking daarvan niet als een weldaad ervaren? Wie zou zijn vurigste wens niet in vervulling zien gaan, als hij hem op zijn beurt de helpende hand mocht bieden? Zo kritiekloos bejubelde Otto Maag zijn held, voor wiens aanvankelijk kunstmatig gecreëerde tegenstanders hij geen goed woord over had.

V

De uitgestrekte bezittingen van haar familie, voor het merendeel gelegen tussen Oppeln en Gleiwitz, vormden voor Gestapo-chef Müller aanleiding om contact met Frida, Gräfin von Glawitz, op te nemen. Diep onder de indruk van haar charmante verschijning vergat hij de eigenlijke reden van zijn bezoek niet: hij wenste beslag te leggen op één van haar dicht bij de Poolse grens gelegen landerijen. Zoiets was uiterst onaangenaam, naar hij haar tactvol liet weten, convenieerde de mensen nóóit, maar diende toch te gebeuren ter wille van de goede zaak. Wat daaronder verstaan diende te worden, viel natuurlijk niet moeilijk te raden voor wie nog geabonneerd was geweest op een slechts twee keer per week verschijnende *Völkischer Beobachter*. Zoiets convenieerde partijleden altijd, had hij ook kunnen zeggen. Onmiddellijk haakte de bij het gesprek aanwezige Otto Maag daarop in. Wat er 'diende' te gebeuren of onder iets verstaan 'diende' te worden was niet het pakkie-an van een of andere Gestapo-chef, wiens indrukwekkende uniform met-schouderpatten-en-al men naar hartenlust in het openbaar en desnoods urenlang in stilte bewonderen kon, maar hing uitsluitend van hém af, de enige echte heer des huizes. Door zijn huwelijk 'vermaagschapt' aan één van de oudste adellijke geslachten in Duitsland, -*Herr* Müller diende hem deze woordspeling te vergeven-, gaf hij en natuurlijk niet zijn genadige vrouw toestemming voor het terecht zo discreet gevraagde. De Gestapo-chef kreeg geen kans meer om zijn gastvrouw nader te leren kennen. Hij werd langdurig door zijn gastheer over De Wamberg rondgeleid om tenslotte sneller in zijn witte Mercedes uit Berlingen

te verdwijnen dan hij op het landgoed was gearriveerd. "Nooit heb ik tijdens mijn leven meer zijpaden bewandeld dan op De Wamberg," verklaarde oorlogsmisdadiger Heinrich Müller later aan een Amerikaanse ondervrager, die hem ter voorbereiding van het Neurenbergse Tribunaal hierover uithoorde. "De zwartste vennen worden er door de bontste verzameling rododendrons omkranst. Echt waar..., ik kijk met zéér gemengde gevoelens op het werkbezoek terug, dat ik in augustus 1939 aan de gravin heb gebracht!"

Behalve over zwarte vennen,-en wellicht ter compensatie van de plotseling afwezige vrouw des huizes-, had de Gestapo-chef zijn ogen laten dwalen over de hoorn des overvloeds, die op De Wamberg werd vastgehouden door een wel zeer bleke Vrouwe Fortuna. Haar schoot zat vol met dierlijke ongerechtigheden, ten gevolge waarvan zijzelf steeds meer van kleur verschoot. "Mehlhorn wordt jouw code-naam," kondigde hij zijn voormalige gastheer op 16 augustus 1939 aan, "Dr. Jacob Mehlhorn. Onthoud dat goed!" In de manier waarop hij dat zei, het vertrouwelijke 'jouw' en de keuze van een naam die geen koosnaam was, school iets van rancune en meer dan dat: vergelding voor het een paar dagen eerder op De Wamberg geleden echec. Zo althans vatte Otto Maag het op, wiens inlijving bij de SS op of omstreeks diezelfde datum werd beloond met een hogere rang. Voortaan was hij direct verantwoording verschuldigd aan de Gestapo-chef, die hem in het verlengde van een wit uitgeslagen Vrouwe Fortuna (maar intimiderender dan ooit tevoren) details van *Fall Weiss* onthulde. Wilde hij zijn geliefde Frida niet een langzame verdrinkingsdood laten sterven of, positief uitgedrukt, van een wisse verdrinkingsdood zien te redden (zoals anderen met één been in het graf stonden, lag zij al te spartelen in het zwarte water van een ven), dan 'diende' hij (bij het gebruik van dit woord had de Gestapo-chef zorgvuldig vermeden hem recht in het gezicht te kijken) slechts te blijven doen, wat zijn superieuren hem geboden. "Dat is, ja..., dat is..., " stotterde Otto Maag verontwaardigd. "Chantage," had hij met iets meer stemverheffing willen zeggen, maar in plaats daarvan fluisterde hij slechts één ander woord: "Goed!"

Niet lang daarna nam Otto Maag zijn intrek in de villa 'Mon Repos' te Gleiwitz, op nog geen vijftien kilometer afstand van het Oppelense politiebureau, waar hij later met Gestapo-chef Müller placht te confereren. Hij trof de villa van zijn vrouw in een totaal ontredde staat aan, zoals hij haar op 21 augustus 1939 berichtte: niet 'ver-

vallen' of desnoods 'verwilderd', maar 'ontredderd'. Dat woord verried veel van zijn gemoedstoestand, in het bijzonder van zijn eigen ontvankelijkheid voor verval van krachten. Het zinken dak lekte op meerdere plaatsen tegelijk, de eens zo fraai gevormde gevellijsten lagen deels verrot op de grond en van de oorspronkelijke tuinaanleg liet zich weinig of niets meer raden. Alleen de morsig geworden omtrekken van een vijver waren nog zichtbaar, een grijze betonnen rand, waaromheen op kinderhoogte, ten teken van de hem diep ontroerende ouderlijke bezorgdheid van weleer, een verroest smeedijzeren hekje stond. Op kosten van derden (waarmee hij het Derde Rijk bedoelde) liet Otto Maag huis, tuin en bijgebouwen opknappen: 'Toen Heinrich Müller en ik jullie vroegere vakantiewoning voor het eerst bezochten, was hij onaangenaam getroffen door de aanblik van overwoekerde toegangswegen. Volgens zijn zeggen stelden deze hem niet in staat welk zijpad dan ook te bewandelen, waarvan hij de charmes op De Wamberg nu juist zéér had leren waarderen. Om mij ter wille te zijn, bood hij aan alles op kosten van derden in oude luister te herstellen. Ik kan jou niet zeggen, hoe blij ik daarmee ben. Er waren tussen ons, dat wil zeggen tussen hem en mij (natuurlijk niet tussen óns, Herzliebchen), opnieuw harde woorden gevallen die mij zijn aanbod dankbaar doen aanvaarden: ik knap er zélf zienderogen van op. Overigens zal ik mij hier tot 1 september a.s. moeten behelpen, want de kleine Heinrich wil tot die tijd zo min mogelijk ruchtbaarheid aan mijn verblijf geven. Het gekras van mijn vulpen zou hem al pijn aan zijn oren doen, ware hij hier geweest. Op het mahoniehouten blad van jouw moeders 'secretaire', waarmee ik geenszins de klepbroek van jouw geliefde vader bedoel, schrijf ik deze brief. Het groene vilt zit onder de vlekken en ligt vrijwel los op het kromgetrokken hout. Blaasjes en bladderende verf moeten mij eigenlijk 'lak' doen hebben aan de hele wereld, maar onder verwijzing naar de klepbroek van jouw vader heb ik er 'schijt' aan. Neem mij deze grofheid niet kwalijk, Herzliebchen, en wil haar wijten aan de uiterst primitieve omstandigheden waaronder ik hier als man moet leven. Zeg, wil je ophouden de spot te drijven met mijn nieuwe voornaam? Ik weet wel dat die weinig Arisch klinkt, maar draag hem niettemin met ere. Weet jij veel, of Jacob een *Joodse* aartsvader is geweest? Er is vast wel een of andere Duitse sibbenkundige te vinden, die een boek over de Aramese of Arabische (klinkt met weglating van een aantal letters al aardig 'Arisch', nietwaar?) afstamming van Jacob heeft ge-

schreven. H.H.! Nu lijkt het net alsof ik jou uitlach, maar dat is niet zo. H.H. staat ook niet voor Heil Hitler, als je dat soms mocht denken, maar voor Heil Herzliebchen! Ach, ik verlang er naar jou spoedig weer te zien en prijs in afwachting van dat heerlijke vooruitzicht de dag, waarop je mij hier gezelschap zult komen houden.' Wat valt er onder de gewild nationaalsocialistische en ongewild antisemitische spotlust aan deze brief op? Kennelijk was Frida, Gräfin von Glawitz, op de hoogte van zijn codenaam. Hun verhouding werd toch al gekenmerkt door zo weinig schroom, dat Otto Maag geen militaire geheimen voor zijn vrouw verborgen hoefde te houden.

Voorzichtigheidshalve duidde hij met 'Moosach' het kamp aan, waaraan hij op 17 augustus 1939 samen met de Gestapo-chef zijn eerste bezoek bracht. Opgetogen berichtte hij zijn vrouw, hoe schoon het daar wel niet was, wat voor een schitterende bloemenzee hun witte Mercedes daar wel niet wachtte. De open kap lag er helemaal onder bedolven. Het precies op tijd toesnellende dochtertje van de nieuwe kampcommandant had ook aan hém een bloemenhulde gebracht, hoewel hij in burger was en als zodanig minder vrees inboezemde dan een geüniformeerde SS-generaal. Hun vriendelijke ontvangst had in schril contrast gestaan met de barse toon waarop de gevangenen werden toegesproken, allen zonder uitzondering als meer dood dan levend vee gehouden Joden, die in hem hun natuurlijke bondgenoot zagen vanwege zijn voornaam en beroep: Dr. Jacob Mehlhorn, medisch specialist. Uitgescholden, vernederd en geslagen kregen zij op de Moosachse appelplaats van Müller te horen, hoe hij over hen dacht en wat hij met hen voorhad. Dertien Hebreeuwse volksverdervers zouden binnenkort op transport naar Gleiwitz worden gesteld, zo legde hij hun uit. Twaalf van hen zouden worden geüniformeerd en bewapend als SS'ers. Zij moesten het tegen Poolse oproerkraaiers opnemen, voor wie slechts één van hen zou mogen spelen, herkenbaar aan en uiteraard voor zijn eigen veiligheid gehuld in een Pools legeruniform. Alle dertien moesten zij hun gehate streepjespak inleveren om er ongetwijfeld voor het eerst van hun leven piekfijn bij te lopen, zij het de een met zijn Poolse aspiraties toch wat minder indrukwekkend dan de anderen. Natuurlijk konden zij het niet zonder scheidsrechter stellen. Welnu, op zijn bevel zou Dr. Jacob Mehlhorn als zodanig optreden, in wiens ruime villa zij voor de duur van het gemakkelijke, hoewel enigszins 'kriegerisch' getinte gezelschapsspel zouden worden ingekwartierd. 't Was zeker niet zo, dat

één Pool geen schijn van kans had tegen twaalf SS'ers, al diende men behept met enige realiteitszin wel van de tegenovergestelde verwachting uit te gaan. Op een vraag van de zogenaamd 'bezorgde' kampcommandant, wat of hij met die laatste opmerking bedoelde, legde Müller geduldig uit: "Ik bedoelde geenszins te zeggen, dat één echte SS'er geen schijn van kans heeft tegen twaalf Polen. Natuurlijk heeft hij wel een kans. Maar het hangt van Dr. Mehlhorn af, of één Pool het er tegen twaalf SS'ers levend van weet af te brengen. Ik heb daarover indirect de nodige twijfels willen zaaien, omdat jullie geen echte SS'ers zijn." Vervolgens trad Otto Maag naar voren om voor het eerst in zijn hoedanigheid van medisch specialist dertien Joden voor zijn Sonderkommando uit te zoeken. Hij deed er volgens ooggetuigen expres lang over, alsof hij ervan genoot, dat een op het eerste gezicht eenvoudig burgermannetje gevaarlijker voor de gevangenen kon zijn dan een in uniform gestoken SS-generaal. Met zorgvuldigheid had zijn optreden niets te maken, want lang nadat er dertien gevangenen waren geselecteerd, stonden de overige nog steeds kaarsrecht in het gelid, wachtend in hun gestreepte plunje op toestemming om terug te keren naar de barakken. Die werd hun uiteindelijk door de nieuwe kampcommandant verleend, van wie zich wederom een schijn van goedhartigheid meester maakte. Otto Maag duidde hem echter met hetzelfde woord aan als Lion Feuchtwanger bezigt voor net zo'n grillige wreedaard in Moosach: 'Satraap'⁵⁵. Zo'n woordkeus kan geen toeval zijn en zegt iets over het door hem onbewust als 'slecht' ervaren karakter van de kampcommandant, over wiens functioneren hij bij vol bewustzijn wel goed te spreken zal zijn geweest.

's Nachts werden in de terminologie van Müller 'Jezus' en 'de twaalf apostelen' op een open vrachtwagen naar de villa 'Mon Repos' vervoerd, waar zij onder gewapend geleide in een broeikas onderdak vonden. 'Jezus' was een echte Pool, wiens naam Rodzinsky luidde. Hij werd apart van de anderen op een veldbed neergelegd, nadat hij door een huisarts uit Gleiwitz was behandeld met een zwaar verdovend middel. Uitgerekend deze ogenschijnlijk nietige omstandigheid zou jaren later tot een reeks van incidenten, uitlopend op moord, in Berlingen leiden. Uit wroeging of ten gevolge van voorgewende loslippigheid stelde de Duitse huisarts de nabestaanden van Rodzinsky nog tijdens de oorlog op de hoogte van alles wat er op Mon Repos was voorgevallen: hoe hij door een collega, een zekere Dr. Jacob Mehlhorn, twee dagen tevoren was ingelicht over de komst

van een Poolse Jood, hun echtgenoot en vader, aan wie een intraveneuze injectie met natriumpentothal moest worden toegediend. Hoe hij dat karweitje voor zijn ondeskundige collega had moeten opknappen onder bedreiging met een dienstpistool, waarvan de loop bij wijze van spreken 'dodelijker' in zijn richting wees dan de scherpe naald met een niet-dodelijke injectie in de richting van de Jood. Hoe zij diens lichaam met vergeelde palmladeren afkomstig uit de orangerie van Mon Repos hadden toegedekt, -'zij' waren SS'ers die hém als een quantité négligeable beschouwden en de Jood eerbiedig met 'Jezus' aanspraken-, hoe 'Jezus' hem had gesmeekt om te mogen blijven leven: zijn beide zoons hadden hem nog zo hard nodig! Hoe hij als huisarts van kwaad tot erger was vervallen door op de laatste dag van augustus 1939 'Jezus' op de trappen van het radiostation Gleiwitz eerst, en nog wel onder geruststellend gebrom, in te spuiten met natriumpentothal, een routinehandeling al bijna, en daarna met een dodelijke hoeveelheid kaliumchloride. Hoe hij tijdens zijn driemaal daagse gang naar Mon Repos had moeten denken: 'Bespitzte Konsequenz führt zum Teufel,' met welke duivel hij niemand anders bedoelde dan zijn vereerde opdrachtgever, Dr. Mehlhorn, maar hoe hij bij zijn laatste gang naar het radiostation had gedacht: 'Bespitzte Konsequenz führt zum Hölle,' met welke hel hij niets anders bedoelde dan een eindeloze herhaling van zijn eigen miserabel leven. Dat was hem langzaam maar zeker tot een hel geworden, een gloeiend hete hel, waaruit ook na zijn rijkelijk late zelfbekentenis geen ontsnapping meer mogelijk was. Eens kijken... (hier had de huisarts quasi nadenkend rondgekeken), wat moesten de nabestaanden van de Jood Rodzinsky nog meer weten? Dat Dr. Jacob Mehlhorn het volgens sommigen met de vrijvrouw von Glawitz hield, met wie hij volgens anderen onder de naam 'Otto Maag' in het huwelijk was getreden. Als huisarts had hij eraan meegeholpen een zo goed als zeker uit hun echtverbintenis stammende Adolf Maag het levenslicht op Mon Repos te doen aanschouwen. Geen geleerder hulpje van Mefistofeles kon zich dieper schamen over die weliswaar direct aan de vrijvrouw, maar indirect aan de Opperduivel zelf bewezen dienst. Die was vast niet de minste zijner Maagen en zou dus wel ongrijpbaar wezen. In tegenstelling tot zulk mystiek addergebroed, dat tot in lengte van dagen iets onvervreemdbaar eigens bleef houden, waren zijn bezittingen vanzelfsprekend niet onvervreemdbaar: die lagen wel degelijk voor het grijpen! Hoe schitterend na de eerste

oorlogsdagen ook gerestaureerd, en als zodanig wedijverend met Görings feodale herenboerderij in Schorfheide, vormde niet de villa van de vrijvrouw maar het landgoed van de herenboer Otto Maag in Berlingen een mogelijk doelwit voor represailles van de gebroeders Rodzinsky. Nou, hij kon het hun aanbevelen... Dat kleine Adolfje en zijn charmante moeder moesten zij maar liever ongemoeid laten, evenals om een andere reden hemzelf: hij nam zich voor met een voor de hand liggend middel zelfmoord te plegen in één van de broeikassen op Mon Repos. Kon hij rustig onder het *groene* glas omhoog staren en terugdenken aan de Jood Rodzinsky, wiens discipel hij in zekere zin geweest was. Dan zou hij geïnspireerd door de symboliek van die opvallende kleuren voor het laatst nagaan, wat in termen van goed en kwaad geoorloofd en wat volstrekt ontoelaatbaar scheen. Alsof de tijd niet zinloos was vergleden, zou hij als 'goede' moordenaar het moede hoofd neerleggen naast dat van Jezus..., hem misschien wel een por in zijn gehavende linkerzij geven: "Hé, jij...wakker worden!" Beiden zouden zij zich dan pijnlijk bewust worden van het gemis van een derde persoon: de 'slechte' moordenaar, die ergens in Polen zijn zoveelste slag sloeg. Lieten zij hem toch zeker alsnog halen! Hoe vreselijk Dr. Jacob Mehlhorn dáár ook te keer ging, ondanks of dankzij zijn absurde gezwets over *Die Geschwister Oppenheim*, ja, hoe hij in elke uithoek van Polen ook 'huishield', toch zou hij vroeg of laat wel een keertje worden gepakt. Liep hij mooi tegen de lamp van dezelfde straatlantarens als waaraan hij volgens hardnekkige en tot nu toe onweersproken geruchten Poolse Joden bij bosjes of trosjes, als waren het radijzen, had opgehangen. Dat het uiteindelijk zo zou gaan..., ach ja, dat kon een simpele huisarts je op een briefje geven,-daar hoefde je echt geen medisch specialist voor te zijn-, en dééd een huisarts dat, dan was zo'n briefje geen recept! Nee, je hoefde er evenmin vergif op in te nemen. Dat had Rodzinsky al voor jou gedaan. De Geschwister Rodzinsky moesten maar eens flink 'huis' gaan 'houden' in Berlingen. Wisten zij eigenlijk wel, waar ter wereld dat onzalige oord lag...? Totaal overstuur stond de huisarts van de keukentafel op, waarop hij zo-even nog het moede hoofd had neergelegd ter illustratie van zijn bekentenissen, en keek de weduwe van Rodzinsky verweesder aan dan haar beide zoons dat ooit hadden durven doen na het verlies van hun vader. Ze begreep niet goed, wat zo'n vijandige Duitser in haar huis te zoeken had, pronkend met zijn topografische kennis. Zelfs het

verschil tussen een simpele huisarts en een simpele ziel ontging haar, en wat haar jongens in Berlingen moesten doen, stond haar nu al niet meer helder voor de geest: op overleven kwam het aan!

Inderdaad trof Otto Maag het lijk van de huisarts ter voorbestemder plaatse aan, volgens het naoorlogse getuigenis van zijn vrouw, maar hij begreep aanvankelijk niets van de zinloze daad gepleegd door een 'Versager'. Het oostfront kon immers geen man missen? Aan de huisarts was blijkbaar geen 'man' in de goede zin des woords verloren gegaan. 'Um so besser', opgeruimd staat netjes, zal hij hebben gedacht. Deze kranige zienswijze, gevoegd bij de latere gebeurtenissen in Berlingen, bewees hoe ongegrond (of absurd!) de verdenking van de openbaar aanklager ten tijde van het tegen Otto Maag gevoerde Kratowicese proces was, namelijk dat deze oorlogsmisdadiger maar al te graag een hinderlijke getuige van de slachting in Gleiwitz uit de weg had willen ruimen. Daarvan was geen sprake geweest, integendeel, de ten onrechte van moord verdachte SS-Gruppenführer had een lapje grond op de openbare begraafplaats van Gleiwitz gekocht, kadastraal bekend onder sectie H no 1, waar hij de alom betreurde huisarts een half jaar na diens dood had laten herbegraven. En hij had nóg iets opmerkelijks gedaan, waartoe geen mens hem ooit zou hebben kunnen verplichten: hij had op eigen kosten een steen uit Mauthausen laten overkomen, waarop '*Deuteronomium 32:51*' stond gebeiteld. Wie het desbetreffende vers in het Oude Testament opzoekt, leest: 'Want gij beiden zijt Mij ontrouw geweest te midden van Israëls kinderen, bij het water van Meribat-Kadesj in de woestijn van Sin, en hebt Mij ten onrechte niet als een heilige behandeld te midden van Israëls kinderen.' Voert het te ver om te veronderstellen, dat Otto Maag zich door zijn huisarts en Rodzinsky in de steek gelaten voelde? Dat zijn aanvankelijk onbegrip voor de een en daarmee ten nauwste samenhangende onverschilligheid voor het lot van de ander omsloegen in hun tegendeel, dat wil zeggen in een ziekelijk soort zelfmedelijden? Als dat zo is, drukt de grafsteen niet het goede uit, waartoe een slecht mens op een moment van zwakte in staat is, maar het kwaad van de postume wraakzucht; met dien verstande dat het hier geen wreker betreft die vanuit zijn graf doet wat hij tijdens zijn leven niet laten kon, maar een zich op de doden wrekend levend mens. Dan ligt er tot op de dag van vandaag een steen des aanstoots op de openbare begraafplaats in Gleiwitz.

Het lot van 'de twaalf apostelen' verschilde niet wezenlijk van dat van 'Jezus'. Hun niet-Joodse uiterlijk was het enige selectie criterium van Otto Maag geweest, waardoor een logistieke medewerker van Müller hen korte tijd zelfs voor wapenbroeders hield, -even orthodox in de nationaalsocialistische leer geschoold als hijzelf-, die zich heerlijk ontspanden in de tuinen van Mon Repos. Zij leken hem alleen niet weldoorvoed genoeg om voor verwante zielen te kunnen doorgaan. Tevens zag deze eigenzinnige interpreter van het 'mens sana in corpore sano' daarin nu juist het nut en de eigenlijke reden van zijn eigen aanwezigheid op het landgoed gelegen: hij moest en zou die boffers annex arme stakkers eens uitgebreid van krachtvoer voorzien. Bij de uitoefening van zijn functie kon Müllers knechtje het te veel koolhydraten bevattende voedsel in blik bijna niet aangesleept krijgen en werkte hij zich 'dus' verongelijkt in het zweet, terwijl zijn zogenaamde 'wapenbroeders' zich in een speciaal voor hen ontsloten paradijsje overgaven aan de genoegens van sport en spel. In hun één maat te groot gesneden SS-uniformen speelden zij voetbal, alsof dat spel niets met oorlog te maken had. Zij leerden geheel onttrokken aan het oog van de buitenwereld, maar onder scherp toezicht van Otto Maag, te exerceren en bralden, aldus binnen de kortste keren tot bruikbare ledenpoppen omgevormd, foutloos liederen uit de nationaalsocialistische bundel: 'Wenn Judenblut von Messer spritzt!' De kracht waarmee zij vol overgave het Joodse bloed van hun denkbeeldige messen lieten spatten, maakte diepe indruk op anderen. Zelfs Müller stond versteld van hun snelle vorderingen, waarvan hij zich persoonlijk kwam overtuigen: "Die lui ballen en brallen beter dan ik!" Dat was toen Heydrich hem op 31 augustus 1939, 's middags om twee uur, het minder aan hun hongerige magen (dan aan wat er zoal in gestopt moest worden) ontleende wachtwoord doorbelde: 'Konserve'. De Gestapo-chef stond ineens voor hun neus, klein en pafferig, gewichtig maar nog meer gewichtig doend, een parmantig heerschap, dat zich in verhouding tot zijn logge lichaam geestelijk allerlenigst voortbewoog. Hij hield een cynisch toespraakje, waarin hij met een knipoog naar Otto Maag het wachtwoord openlijk noemde en, -alsof hij daarvan spijt kreeg, maar bijtijds besepte zich voor niets en niemand te hoeven inhouden-, ook in nauwelijks bedekte termen parafraseerde. Vandaag was eindelijk de grote dag aangebroken, orakelde hij met een van emotie verstikte stem, waarop de bederfelijkheid van menselijke waren ten volle zou kunnen blijken. Wat als conserven wordt

ingeblikt, doorstaat de tand des tijds niet lang. Blik kan roesten, van weckflessen springen onder hoge druk de deksels af. In een Duizendjarig Rijk, waarin de eeuwigheid op voorhand stiefmoederlijk bedeed scheen, was voor conservatieve geesten al helemaal geen plaats. Vandaag konden zij de nationaalsocialistische revolutie doen slagen door genadeloos af te rekenen met alle conservatieve geesten, die zich afkerig toonden van het nationaalsocialistische gedachtegoed en als onwillige lieden op de rem gingen staan in plaats van de Führer overall, dus ook over de landsgrenzen heen, te volgen. Vandaag was dan eindelijk de grote dag aangebroken, waarop boontje om zijn loontje zou komen. De sufheid van hun Poolse collega, die nog te beroerd was gebleken om op zijn eigen benen te staan, was er de oorzaak van dat hij, Heinrich Müller, tegen zijn zin de regels van het vermakelijke gezelschapsspel had moeten wijzigen. Wat hij thans in gedachten had, zou wel eens in bloedige ernst kunnen verkeren, hoewel Dr. Jacob Mehlhorn tijdens de voetbalspelen in het recente verleden blijk van voldoende arbitrale kwaliteiten had gegeven om ontsparingen op dat gebied te voorkomen. Vanavond werd hun de unieke kans geboden om zich tegen Poolse soldaten te weren, die een hoogst verraderlijke aanslag op het radiostation Gleiwitz hadden beraamd. Als zij in een duinpan, plaatselijk bekend als de Woestijn van Sin, het Poolse schoelje zouden overwinnen, wilde hij wel een goed woordje voor hen doen bij niemand minder dan de Reichsführer van de SS, Heinrich Himmler. Wellicht zou er in dat geval plaats voor maximaal twaalf apostelen (die er overeenkomstig hun zendingdrang en goddelijke opdracht ten onrechte aan gewend waren in hogere sferen te verkeren) kunnen worden ingeruimd in de onderste regionen van de Schutzstaffeln. Zij hoefden er gezien hun Joodse afkomst nimmer op te rekenen het tot een hogere rang dan onderofficier te brengen. Het had echter weinig zin daar nu verder over uit te weiden. Voor alles kwam het erop aan, dat zij op de kronkelige Rijksweg tussen Oppeln en Gleiwitz, die zij tweemaal moesten oversteken om in de duinpan te geraken, een goede indruk op toevallige voorbijgangers zouden maken. En daarvoor was het weer een absoluut vereiste dat terstond, bij wijze van finishing touch, hun haren zouden worden geknipt. "Van achteren kort," beval Müller het bewakend personeel, "boven drie millimeter lang en maak een Poposcheiding in het midden!"

Even later liet hij hen opnieuw aantreden: "Jullie zijn zowaar mensen geworden," hoonde hij, "hoe is het mogelijk! Een paar weken zijn voldoende om uit zonder meer inferieure mensen SS'ers te kweken. Ik dacht, dat zo'n onderneming tot mislukken gedoemd zou zijn, of aanzienlijk meer tijd zou kosten. Dr. Mehlhorn heeft een groots werk verricht, waarvoor het Vaderland hem eeuwig dank verschuldigd zij. Heil Hitler!" Door dicht struikgewas verdween de dikke Gestapo-chef naar zijn op de Rijksweg geparkeerde auto. Otto Maag liep op een drafje met hem mee (met de 'struikrover', zoals hij aan zijn vrouw schreef, 'die vindt dat het Vaderland mij eeuwig dank verschuldigd zij in plaats van *is?!*') om het precieze tijdstip te vernemen, waarop later op die dag een stelletje als SS'ers verklede Joden in de pan moest worden gehakt door als Poolse soldaten uitgedoste SS'ers. 'Het leek wel een voor mij zelfs te gecompliceerde klucht,' schreef hij aan zijn vrouw, 'of in verband met het late tijdstip van de uitvoering nog iets heel anders: een gekostumeerd bal of zo.' Om de deels luchtige toon, zoals die door de Gestapo-chef gezet was, vol te houden gaf Otto Maag hem de plechtige verzekering dat 'Unternehmen Otto', Hitlers codenaam voor de inlijving van Oostenrijk, succesvol zou verlopen. "Eerst zien, dan geloven," beet de Gestapo-chef hem toe, blijkbaar minder tot schertsen geneigd dan zijn dienstknecht, waarop de nietsvermoedende gravin niet lang daarna per brief van haar heer en meester te horen kreeg, 'dat blaffende honden met uitzondering van Heinrich Müller niet bijten!'

Diezelfde middag werd Rodzinsky per brancard naar het politiebureau van Oppeln overgebracht. Alleen zijn hoofd stak boven het witte laken uit, zodat niemand zijn Poolse legeruniform kon zien. Sturm-bannführer Alfred Naujocks liet hem naar een bovenverdieping brengen, waar zijn eigen manschappen bezig waren zich in een soortgelijk tenue te hullen. Onder grote hilariteit hadden zij dat drie dagen geleden óók al een keer gedaan; vooral de Poolse petten hadden toen, vanwege de in hun ogen rare randen en onnodig vele hoeken, hun lachlust opgewekt. 'Maarschalk Piet Lutsky' noemden zij elkaar, naar de beroemde maarschalk Jozef Pilsudsky, wiens opvolger zij vrijwel dagelijks met net zo'n belachelijk hoofddeksel op het bioscoopjournaal zagen, of op foto's in de krant. Goed herkenbaar als Poolse soldaten hadden zij op 28 augustus 1939, kort voor middernacht, twee douaniers, Fleischer en Quenzel, met losse flodders bestookt en achternagezeten tot voorbij de betonnen tankversperring van de doua-

nepost in Neuberstein. Toen de beide douaniers zich uit liefde voor het Vaderland dapper begonnen te verweren tegen hun als Polen vermomde landgenoten, dreigde het Duitse onderonsje compleet uit de hand te lopen: het krijgshaftige duo schoot uiteraard met scherp terug. Niet de Duitsers maar de 'Polen' zaten plotseling in het nauw, gek genoeg vol met in het heetst van de strijd nog opgekropte gevoelens van trots over wat de tegenpartij vermocht te presteren, totdat Alfred Naujocks besloot een einde aan de wanvertoning te maken. Hij bezorgde Fleischer een niet al te diepe vleeswond in diens rechter-schouder. Zodoende stelde hij zijn manschappen in staat zich zonder gevaar voor eigen leven terug te trekken. Maar met hoe relatief weinig bloedverlies zij de strijd ook hadden gestaakt, toch zou nu juist dit incident de bezetting van het radiostation Gleiwitz bijna doen mislukken.

Correct volgens de Poolse militaire voorschriften gekleed, stapten Naujocks' manschappen tegen de avond van 31 augustus 1939 één voor één in een legertruck, die op een binnenplein van het politiebureau stond. De laadbak was op stahoogte met camouflagestof omwikkeld, zodat geen vredelievende burger hun vertrek uit Oppeln kon gadeslaan. Op de Rijksweg naar Gleiwitz mochten zij wel opvallen; er waren immers ooggetuigen nodig die later ter rechtvaardiging van het uitbreken van de oorlog naar eer en geweten zouden verklaren, dat daarvóór Poolse soldaten op Duits grondgebied hadden geopereerd! Na linksaf een zijweg te hebben ingeslagen, die van de Rijksweg naar een bos- en duinachtig gebied leidde, bevonden zij zich op privé-terrein. Voordat de manschappen zich achter een met zandzakken versterkte houten schutting konden verstoppen, waarin kleine openingen waren uitgespaard om de loop van hun automatische geweren door te laten, maande Alfred Naujocks hen tot nietsontziende hardheid aan. "Kameraden, wij bevinden ons op levensgevaarlijk terrein," begon hij zijn toespraak. "De vrijvrouw von Glawitz staat ons toe deze weldra heilige grond te betreden, omdat de vrijheid in het geding is. Bij een radicale verandering van alle waarden slaat gedachteloos genoten vrijheid licht in wrede onderdrukking om, vrede in oorlog en, kameraden, een wereldwijde aanvaarding van de rechten van de mens in een regelrechte verwerping daarvan op Duitse bodem. Waar ligt het omslagpunt tussen vrijheid en onderdrukking, vrede en oorlog, recht en op de slavenmoraal van Joden gebaseerd onrecht? Kameraden, ik zou

kunnen antwoorden: hier, in deze laagvlakte van Armageddon, die in werkelijkheid geen Bijbelse vlakte maar een Duitse duinpan is. Hoe kan ik dat zeker weten? In deze hoogst verwarrende tijden, zo weten wij immers allen uit eigen ervaring, valt het moeilijk vriend van vijand te onderscheiden, Duitsers van Polen, van wie wij de afzonderlijke kwaliteiten zullen wegen, alvorens tot een voor hen positieve of negatieve slotsom te komen. Kameraden, ik spreek ten onrechte van 'ik' en 'wij', en vergeet helemaal van 'hij' te spreken. Want wie maakt eigenlijk de balans op? Het verheugt mij jullie te kunnen meedelen, dat de Führer hier en nu zijn volle gewicht in de schaal werpt. Laat niemand zich bezwaard voelen, want namens ons volk wikt en weegt de Führer alles ten goede van het Vaderland. Wij handelen in zijn naam! Kameraden, het is typerend voor het dubbelzinnige karakter van onze tijd, dat Polen op Duitsers schieten en omgekeerd. Kameraden, het is typerender voor het dubbelzinnige karakter van onze tijd, dat Polen-die-Duitsers-zijn schieten op Duitsers-die-Polen-zijn. Kameraden, het is misschien wel het typerendst voor het dubbelzinnige karakter van onze tijd, dat ikzelf als een Pool wiens hart en nieren nochtans Duits zijn, moest schieten op een dappere landgenoot. Ik heb voor die ogenschijnlijk euvele daad verantwoording afgelegd. Jullie weten inmiddels, waaróm ik dat vervloekte schot op Fleischer heb gelost. Het deed mij meer pijn dan hem, geloof mij! Kameraden, net zomin als wij ons Polen voelen, zijn de SS'ers die ik in de verte al hoor naderen Duitsers. Het zijn niet anders dan tot de reguliere troepen behorende Poolse soldaten, die een aanslag tegen ons in de zin hebben. De radiozender, waarvan jullie de mast boven het gelijknamige bos zien uitsteken, willen zij misbruiken voor hun propagandistische doeleinden. Kameraden, staan wij hun dat toe? Zoals ik bij onze nabespreking van de zaak Fleischer & Quenzel gedaan heb, leg ik ook nu mijn revolver op de grond neer. Wie het met mij oneens is,-wie het met andere woorden goedkeurt, dat Poolse soldaten de dienst uitmaken op onze eigen Vaderlandse bodem-, die mag naar voren treden en, na zich allergehoorzaamst bij mij gemeld te hebben, mijn revolver oprapen om er mee te doen wat hem goeddunkt!"

Op hetzelfde ogenblik, waarop Dr. Jacob Mehlhorn met zijn twaalf apostelen de duinpan al dicht genaderd was, trad één van de SS'ers naar voren. "Krijg nou wat," zei hij onder doodse stilte tegen de Sturmbannführer, "zoiets laat ik mij heus geen twee, of wat is

het...drie keer zeggen." Hij kwam uit een Berlijnse volkswijk, waar men in overeenstemming met de gezinssituatie in tamelijk onbekommerde gezagsverhoudingen leefde. Met de revolver van Alfred Naujocks in de hand liet hij zijn gezond verstand hardop werken: "Ik begrijp niet goed, waarom wij hier in een hinderlaag gaan liggen voor een stelletje Poolse soldaten. Als wij die hebben neergeknald, veroveren wij het radiostation en leggen volgens plan de Jood, die in onze truck is achtergebleven, op de trappen neer. Er klopt iets niet, de juiste volgorde is zoek. Onze Sturmbannführer," hier wendde hij zich tot de manschappen, "heeft een ingewikkeld complot ontrafeld..., een bar ingewikkeld complot. Snappen jullie het? Snap ik het! Is het waar wat hij zegt, dan kunnen wij die Poolse soldaten toch veel beter ongemoeid laten..., voorlopig tenminste? Nemen wij ze achteraf te grazen! Laat die lui de zender maar veroveren, dat is toch ook de bedoeling? Zij zullen daar gemakkelijker in slagen dan wij in onze apenkies. De Sturmbannführer wil ons eigenlijk het vuile werk laten opknappen voor de vijand. Mannen, pikken wij dat?" Een schot in zijn rug, deed hem even wankelen, alvorens hij ter aarde stortte. Terwijl Alfred Naujocks zijn rokende revolver opborg in een holster onder zijn linkeroksel, liep hij naar voren om het gewoonlijk zichtbaar gedragen dienstwapen aan de dode te ontfutselen. Ogenschijnlijk was hij de situatie meester. "Kameraden," zei hij kalm, "de SS'ers die in aantocht zijn, durf ik niet op het radiostation Gleiwitz af te sturen. Het zijn inderdaad geen Polen, zoals onze gestorven kameraad al vermoedde, maar Joden. Dat maakt de zaak er niet minder, maar juist nog méér beroerd op. Ik kan hén toch zeker niet óns karwei laten opknappen! Nee, onze gestorven kameraad had beter op zijn tellen moeten passen. Niet alleen beoordeelde hij de situatie totaal verkeerd, maar ook kon hij niet rekenen. Pas in de nabespreking van zijn zaak, zal er sprake van scheepsrecht zijn. Dat beloof ik! Dan zal ik jullie ten derde male uitdagen om manhaftig eigen en andermans lot onder ogen te zien. Tegen ieder van jullie afzonderlijk zal ik zeggen: "Sterf, of maak mij dood!" Het is dan aan jullie om daarover een beslissing te nemen. Weest nu echter even meedogenloos tegenover de vijand, als jullie het later tegenover mij zullen zijn."

Haastig werd op zijn bevel het levenloze lichaam van de SS'er achter de houten schutting neergelegd, naast een paar brancards, die onuitgeschoven op elkaar lagen om straks het transport van de overige lijken te vergemakkelijken. Er was niet eens tijd om de dode SS'er erop

te leggen, even zorgzaam toegedekt als Rodzinsky, die in de legertruck lag te wachten op zijn naderende einde. Met gespreide benen liggend op hun buik, wachtten (overeenkomstig een woord van Otto Maag) de leden van het 'ontvangstcomité' op het bezoek, dat zich moeizaam een weg door de duinen baande. Bij een klein beekje, oud-testamentisch aangeduid met 'het water van Meribat-Kadesj', hielden de Joden halt. Het beekje kabbelde voor allen luid hoorbaar in de stilte van de avond. Dat was degenen die het konden navertellen nog het meest opgevallen: dit merkwaardige contrapunt, waarin het onhoorbare hoorbaar werd gemaakt, sereen en spontaan, een ritmische bevlieging van stem en vooral tegenstem. Als was hij Mozes, liet Dr. Jacob Mehlhorn hen vanuit Meribat-Kadesj het Beloofde Land in trekken. Hij wees hun de juiste richting aan, gebiedend, met in de hand van zijn horizontaal uitgestrekte rechterarm, bij wijze van staf, een zweep of bullenpees. Een voorschot op de naaste toekomst nemend, maakte hij er van tijd tot tijd knallende geluiden mee. Zelf schreed hij zijdelings weg om niet langer dan strikt noodzakelijk was in het schootsveld van het bewakend personeel te staan. Aan twee kanten ingesloten, beseften de twaalf apostelen plotseling wat hen te wachten stond. Sommigen gooiden hun wapens weg om blijk te geven van goede bedoelingen, anderen trachtten er tevergeefs mee te schieten en ontgrendelden alvast knielend hun geweer. Eén van hen stond stil met de handen omhoog,-ten teken van zijn onvoorwaardelijke overgave-, maar toen hij achter zich schoten hoorde, rende hij alsnog met opgeheven handen,-uit diepe wanhoop of om Jahweh als getuige aan te roepen-, terug naar de beek. Hij kreeg niet eens de kans om die in omgekeerde richting over te steken. Lijkschouwing zou later uitwijzen, dat hij als enige van de twaalf apostelen de verdrinkingsdood was gestorven. In een geheim rapport, dat na de oorlog alleen van zijn terechtstelling bleek te bestaan, wordt behalve van verdrinking ook van een 'onnatuurlijke' dood gerept, alsof de elf andere apostelen een natuurlijke dood waren gestorven!

Op de plaats van de houten schutting aangekomen, schudde Otto Maag de hand van Alfred Naujocks. Zij feliciteerden elkaar uitbundig met de goede afloop van het 'eerste' bedrijf. Dachten zij soms aan het uitbreken van de oorlog, of aan de zware taak die hen later op de avond wachtte? Moest het eigenlijke drama zich in hun ogen nog voltrekken en spraken zij daarom van het 'eerste' bedrijf? Volgens het getuigenis van een dramaturgisch beter onderlegde omstander

moest dat minstens het derde bedrijf zijn: wat hij zo-even had meegemaakt en tot zijn verwondering goed doorstaan, vormde de climax van een serie gebeurtenissen, waarbij de bezetting van het radiostation kon worden opgevat als een catastrofe. Dat er zich, hoe dan ook, een menselijke tragedie in de duinen had afgespeeld, scheen in niemands hoofd op te komen. Plotseling weer zakelijk geworden, lieten beide officieren alle doden in de legertruck inladen. Zij gaven het bevel Rodzinsky tegen hun gestorven kameraad uit te wisselen, en lieten het bewakend personeel de plaats innemen van de als Poolse soldaten uitgedoste SS'ers. Terwijl Alfred Naujocks en zijn manschappen, met de enige echte Pool op een brancard, binnendoor hun weg naar het radiostation vervolgden, keerde Otto Maag haastig in de legertruck naar het Opperlânse politiebureau terug. Hij sommeerde een deel van het bewakend personeel zich in een naburige kazerne schuil te houden en bracht de overigen op de bovenverdieping van het politiebureau onder, dat wel enige militaire versterking kon gebruiken. Hierna ontfermde een zichtbaar aangedane Müller zich over de doden, die hij inclusief de ter plekke geëxecuteerde SS'er voor de ingang van het politiebureau uitstalde, als waren het even stijve als verstijfde wilhelminische museumstukken, de aandacht van een breder publiek waard. IJlîngs lichtte hij de pers in, eerder verontwaardigd over het optreden van Poolse troepen op Duits grondgebied dan helder in zijn commentaar op wat er was gebeurd. Zo kon noch wilde hij ingaan op vragen van journalisten over de reden, waarom er zoveel goede vaderlanders tegenover slechts één dode Pool in Gleiwitz om het leven waren gekomen (met wie overigens niet Rodzinsky werd bedoeld). Hij maakte zich er met het argument van af, dat een diepgaand onderzoek zou worden ingesteld naar de doodsoorzaak van allen. In diens witte Mercedes reed Otto Maag naar het radiostation, waar geen Pool hem een strobreed in de weg legde, toen hij de trappen van het bunkerachtige gebouw opvloog. Vandaaruit zocht hij telefonisch contact met Müller, die pas na afloop van dit gesprek aan de toegestroomde pers meedeelde, dat het grote aantal doden viel te wijten aan de bestorming van het naburige radiostation.

Na buiten de zendmast opgeblazen en binnen een paar waarschuwingsschoten gelost te hebben, gingen de overvallers voor het overige geruisloos te werk. Hadden zij hun mond opengedaan, dan zou hun weinig Poolse tongval hen onmiddellijk hebben verraden. Hoewel Otto Maag niet langer als Dr. Jacob Mehlhorn zijn medische

stand tegenover de gevangenen hoefde op te houden, liep hij nog steeds in burger rond. Op de linkerrevers van zijn overjas droeg hij een esculaapspeldje met een swastika erop. Dat wekte de dubbele bevreemding van één der portiers, want hoe kon zo'n kennelijke nazi bij de Poolse overval betrokken zijn geraakt en waarom liet hij, zelf nota bene medicus, een huisarts uit Gleiwitz opdraven voor de Poolse soldaat die bewusteloos op de trappen buiten het gebouw lag? Veel tijd om daarover na te denken had de portier niet, want de gebeurtenissen overrompelden hem volledig. Op hem en een opnametechnicus na werd het voltallige personeel opgesloten in de kelder: de een was nodig voor de bediening van de telefooncentrale en de ander voor het afregelen van de inmiddels in werking gestelde noodzender. Toen de opnametechnicus er openlijk aan twijfelde, of de eerder geloste waarschuwingsschoten wel in de Duitse huiskamers te horen waren geweest, werden er bij wijze van microfoontest opnieuw schoten gelost. Gedurende drie minuten kreeg vervolgens een uit Polen afkomstige SS'er, om precies 20.00 uur, de gelegenheid een toespraak in het Pools te houden. Zijn door Heydrich persoonlijk goedgekeurde tekst, die eigenlijk vier minuten had moeten duren, luidde als volgt:

"Landgenoten, hier spreekt de opperbevelhebber van de exterritoriale Poolse troepen. Ik wend mij via de radiozender Gleiwitz tot u. Luistert u goed, want er volgt een belangrijke mededeling aan het einde van deze uitzending!

Er wordt steeds méér en heviger geweld gebruikt tegen u, die Polen hebt verlaten om u te vestigen in een ver en vreemd land. Duitsland ligt dichtbij, zullen mijn in Polen woonachtige luisteraars tegenwerpen, en zijn goede bedoelingen zijn ons genoegzaam bekend. Niets is minder waar: Duitsland ligt verder weg dan ooit, sinds het zich van zijn burenen heeft vervreemd door oorlogszuchtige handelingen te verrichten. Goede bedoelingen? Landgenoten die Polen hebben verlaten om uiterst respectabele redenen, -niet alleen te maken hebbend met de uitoefening van het boerenbedrijf, maar ook met het geven en volgen van onderwijs, met het sluiten van een huwelijk en het drijven van handel-, en die thans in Duitsland woonachtig zijn, kunnen u er alles over vertellen. Ach, zij wonen wel in den vreemde, maar hebben er geen leven: hun innerlijk fatsoen legt het voortdurend af tegen de onbedwingbare neiging van hun burenen om met na-

tionaalsocialistische denkbeelden te paraderen. Het nationaalsocialisme, beste luisterende maar nog niet tot uw schade en schande ontluis..., eh...ontluisterde landgenoten, is het geestelijk eigendom van welhaast iedere Duitser geworden. Dankzij die leer waant een nationaalsocialist zich superieur aan iemand met een andere nationaliteit. Duitsers voelen zich op grond van raskenmerken uitverkoren. Zij wánen zich niet alleen het uitverkoren volk, zij zijn het ook, want deze avontuurlijk aangelegde Ariërs trekken net zo onbezonnen over de wereld rond als Joden. Duitsers zijn te beschouwen als de Ahasveri van het Avondland, de grootste parasieten van het westelijk halfmond, gevaarlijker nog dan Joden, doordat zij over een goed uitgerust en getraind leger beschikken en, in de persoon van Adolf Hitler, over een machtiger leider dan Mozes.

Landgenoten, hoeveel Polen zijn er al niet het slachtoffer van Duitse agressie geworden? In ons geliefde vaderland vliegen de Junkers en Messerschmitts ons om de oren. En in Duitsland? Zeer recent hebben zwaar bewapende Duitse artilleristen de boerderij van één onzer, Martha Zerbowski, in Schönerswalde, gelegen in het West-Pruisische district Rosenberg, zomaar in brand gestoken. In Alt Eiche moest korporaal Grudzinski, afkomstig uit Hansdorf, het in zijn eentje opnemen tegen een heel legioen van als Polen vermomde Duitse soldaten. Goede bedoelingen? Ik zeg u: "Geweld en verraad vieren hoogtij!" Uiteraard kunnen wij, Polen, ons een dergelijke behandeling van landgenoten in Duitsland niet laten welgevalen. Onze wraak strekt zich dan ook uit over een groot gebied en over een nog groter aantal objecten, variërend van de varkensstal van boer Reinhard Briefe in Schargau tot de graanschuur van molenaar Domke in de Somminer Mühle, van twee woon- en bedrijfspanden in Neukrug tot de douanekantoren in Wetzhausen, Beuthen en Gleiwitz, en van de elektriciteitscentrale in Oppeln tot het radiostation vanwaaruit ik de eer heb u thans toe te spreken."

Terwijl de opperbevelhebber van de exterritoriale Poolse troepen op het punt stond de eerder door hem aangekondigde belangrijke mededeling te doen, klonk er een reeks snel en vooral sterk in hoogte verschillende pieptonen in de ether. Geen raszuivere Duitse herder liet zich horen, maar een koor van Mexicaanse honden. Daarna zweeg de noodzender Gleiwitz abrupt: het was de gewonde Fleischer met hulp van Quenzel gelukt een hendel in de elektriciteitscentrale

van Oppeln over te halen, waardoor de stroomvoorziening naar het radiostation werd onderbroken. Zij hadden Alfred Naujocks al eerder een poets gebakken, nu was hun dat opnieuw gelukt. Uit woede over zoveel onverwachte tegenspoed wilde de Sturmbannführer meteen de opnametechnicus doodschieten, hetzij ter afronding van de bloederige slachtpartij in de duinen, hetzij om een bekentenis los te krijgen van wie hem op zijn minst enige uitleg verschuldigd was. Otto Maag wist het ergste te voorkomen door pal voor hem te gaan staan: "Denk aan Fleischer," herhaalde hij zachtjes, "denk aan Fleischer!" Hij bedoelde, dat Duitsers niet op Duitsers moesten schieten, maar zou Alfred Naujocks zijn advies naar de letter hebben opgevolgd, dan was er bijna nog een dode gevallen. Overigens was het eigenaardig, dat de naam van de saboteur al zo snel na het uitvallen van de noodzender viel. Het had er daardoor alle schijn van, dat hij op heterdaad was betrapt.

Hals over kop verlieten de SS'ers het gebouw, struikelend over het lijk van de Pool. Otto Maag controleerde of die ook werkelijk dood was, waarna officieel de aftocht kon worden geblazen. Als liefhebber van glimmend leer en glanzend koetswerk verwisselde hij graag van overjas, alvorens in de witte Mercedes naar het politiebureau van Oppeln terug te rijden. Zijn kameraden marcheerden over de Rijksweg naar de villa 'Mon Repos', her en der vernielingen aanrichtend in overheidsgebouwen,-een school en een postkantoor-, waarover het laatste woord nog niet gesproken was. Zelfs Müller vond achteraf, dat zij het te bont hadden gemaakt: echte Polen vertoonden eerder een neiging tot zelfdestructie,-die wat hem betrof ongehoorde proporties aannemen mocht-, dan tot vandalisme. Toch liet hij Otto Maag de witte Mercedes uit erkentelijkheid houden, toen zij elkaar 's avonds ontmoetten in de met veel tuinfakkels verlichte serre van de villa. Zij dronken daarbinnen en -buiten op de goede afloop (de serre ging haast ongemerkt in de tuin over), niet om die te bezweren maar om die juist uitgebreid te vieren, zodat Otto Maag er een aangename herinnering aan overhield. Het schonk hem innige voldoening, dat er op die ene zomerdag meer champagne had gevloeid dan bloed. Aan zijn Herzliebchen vertelde hij opgetogen, hoe het witte schuim van de champagne zich moeiteloos had vermengd met de kleur van de Mercedes. Alfred Naujocks doopte Müllers auto met die goddelijke drank, zonder al te afgunstig op de nieuwe eigenaar te reageren. Müller moest over een goede reden beschikken, zo beweerd

de de Sturmbannführer, om bij deze doop belangeloos te willen optreden als peetvader van Otto Maags troetelkindje. Belangeloos ja! Zo'n vuilwitte kleur symboliseerde het verlies van maagdelijke onschuld, wat de door de champagne reeds opgeroepen associaties met het schuim der natie in een niet wezenlijk ander perspectief plaatste. Wat Otto Maag gedaan mocht hebben om zo'n beloning te verdienen, wist de Sturmbannführer niet, maar wat hijzelf had gedaan, wist hij maar al te goed: zijn plicht! Opzettelijk vermeid hij het van 'dure' plicht te spreken. Is een in het vooruitzicht gestelde beloning niet iets anders dan een nobel gebaar achteraf, vroeg hij zich af, en dus te beschouwen als een onnodig blijk van waardering? Zelf had hij behoefte aan het een noch het ander, maar afgezien van de persoon van de begunstigde... Onbaatzuchtig optreden kenmerkt de ware ouderliefde. Hij hoopte maar, dat de nieuwe eigenaar van de Mercedes zijn troetelkind net zo weinig stiefmoederlijk zou behandelen, als de genereuze Müller hém had behandeld. Het is wel goed met jullie, dacht die nieuwe eigenaar intussen, maar toen zijn oog viel op een paar SS'ers begon hij daaraan toch te twijfelen. Tussen slagschaduw en die langer waren dan de bomen speelden zij, elkaar eveneens met tuinfakkels bijlichtend, een partijtje voetbal. Inclusief de rieten omhulsels leken sommige voorwerpen in hun hand verdacht veel op champagneflessen, waarvan de lange halzen waren omgekeerd en de ziel triomfantelijk de lucht in stak. Hals of lont, fles of fakkel, de dingen zijn niet meer wat ze lijken, dacht Otto Maag. Zou het omgekeerde ook waar zijn? Zou dus niet alleen alles wat verschillend is op elkaar lijken, maar ook alles wat op elkaar lijkt verschillend zijn? Ik kan helaas geen maat meer houden. Straks ben ik niet dronken maar nuchter, en zijn mijn levenslustige kameraden dode Joden. Heydrich, of nee... Heinrich krijgt een rolberoerte als ik hem dat vertel. Hoe verhouden fictie en feiten zich tot elkaar? Anders dan feiten en fictie? Nee natuurlijk, ik stel de verkeerde vragen. Het gaat om hun onderlinge werkelijkheidsgehalte. God, wat ben ik moe. Morgen zal ik aan Frida schrijven, dat ik mij de vorige avond al had voorgenomen aan haar te schrijven. Als ik dat nu denk en morgen doe, ben ik de tijd te slim af. Maar wat, over 'schieten' gesproken, schiet ik daarmee op? Hé, ik kan iets eerder bedenken dan onder woorden brengen. Zou ik vandaag een daad hebben verricht zonder er eerst goed mijn gedachten over te hebben laten gaan? Als het antwoord 'ja' luidt, kán ik mij dan schuldig voelen of is dat, net als alles wat ik in een opwelling doe,

iets wat zich te enen male aan begrippen als 'schuld' en 'onschuld' onttrekt? Móét ik mij soms schuldig voelen? Nee natuurlijk, ik stel weer eens de verkeerde vragen.

VI

Ottmar Maag bracht zijn achternaam niet in verband met het bekende lichaamsdeel 'waardoor de liefde van een man pleegt te gaan', zoals één van de weinig originele beweringen van Erika Maag luidde, maar met Hongaren die op wilde paarden de poesta onveilig maakten. Hij waande zich graag één van die behendige ruiters, zonder er wel bij te varen, verteerd als hij werd door zogenaamd 'Magyaarse' levenssappen. Kreeg deze volbloed Duitser de geest of greep een heilig vuur hem aan, dan moest hij zich maar op vreemde bodem zien te behelpen. Dan jakkerde hij, bij gebrek aan beter, zijn Duitse vrouw af. Er was tussen hen allang geen sprake meer van wezenlijke interesse voor of in elkaar. Zijn achternaam kon aldus, vanuit eng Hongaars standpunt bezien, met een min of meer onzichtbare halfgod in verband worden gebracht, Amor of Priapus, met de maag of een ander lichaamsdeel, dat zich nochtans dicht in de buurt van zijn maag bevond. Zeker in opgerichte toestand zorgde dat voor een niet mis te verstane organische toenadering tussen de maag en 'zichzelf',-hoe rekbaar dat begrip ook zijn mocht-, in plaats van tussen man en vrouw. De constante identiteitscrisis van Ottmar Maag, die zich 's nachts in bed had moeten openbaren, maar onder de oppervlakte van het alledaagse leven verborgen bleef, was waarschijnlijk een gevolg van overdreven bemoedering in zijn kinderjaren en de in seksueel opzicht weigerachtige houding van zijn vrouw. "Wilgenhout is wil lig hout," placht hij verwijzend naar het drassige erf achter Eikenlust te zeggen, "maar mijn vrouw? Ik weet niet, uit wat voor hout ze gesneden is, misschien wel uit heel ander materiaal... Eboniet zou óók goed kunnen, of tropisch hardhout... Ik maak mijn handen er niet meer aan vuil, noch wil ik er mijn tanden op breken." Door dat laatste zo grof te formuleren gunde hij de kastelein van De Pan, een plaatselijk vermaarde kroeg, een blik in zijn binnenste: hij consumeerde zijn huwelijk als een vooroorlogse diepvriesmaaltijd. Het kostte hem te veel tijd om die te ontdooien en panklaar op te dienen, omdat een koude kern hem steevast wachtte onder de bedrieglijk verhitte buitenkant. In plaats van puntig getande vorken en kartelmessen zou hij

een botte bijl of een hakmes nodig hebben gehad om tot de kern ervan door te dringen. Dat beviel hem in de loop der jaren steeds minder, onbedreven in en van nature toch al ongeschikt als hij zich voelde voor vrouwelijke kookkunsten in het algemeen en het stijlvol opdienen van een maaltijd in het bijzonder. Scharrelde hij tussen het half opengereten vlees van koeien en varkens in zijn eigen vrieskelder rond, dan verbéélde hij zich niet eens meer het binnenste van zijn vrouw te zien. Hij keek slechts tegen de ribben van een rij volstrekt anonieme dieren aan, waarvan hem de soort noch het geslacht onbekend voorkwam.

Tegen de verwachting van zijn moeder in was hij met Erika Mayer getrouwd, een boerendochter, met wie het aanvankelijk goed vrien was geweest. Menig stoppelveldje liet zich 's winters in een handomdraai omtoveren tot een grazige poesta, waar ze ondanks de kou met opgeschorte kleren voor hem verscheen, een hoofddoekje voor hem afdoend en haar blonde krullen in het rond schuddend, alsof er hoognodig een verenbed moest worden opgeklopt. Er ging iets aanminnigs van haar uit, iets spontaan bevalligs van haar leden, wat zich op een voor hem uitsluitend geruststellende manier met huwelijk en bevallingen in verband liet brengen. 's Zomers viel haar smalle taille het best te vergelijken met zongerijpte korenschoven op het land, als zandlopers of tekens van vermenigvuldiging kruislings in elkaar geschoven. Dat was vóór hun huwelijk. Daarna nam Erika Maag het heft op de boerderij in handen, even krachtig als ze het voordien buiten placht te doen. Hun huwelijk was overigens niet kinderloos gebleven, -wat iets anders is dan gezegend met kinderen-, zodat ze aan het beredderen van haar huishouding, het instrueren van de knechts en het verrichten van voornamelijk financieel rekenwerk haar handen meer dan vol had. Ottmar Maag belastte zich meestal met de uitvoering van alle door haar getroffen maatregelen, die zo doeltreffend bleken te zijn, dat hij er achteraf onveranderlijk zijn goedkeuring aan kon hechten. Naar eigen inzicht verving hij oude landbouwwerktuigen door moderne apparatuur, waarvan een in 1943 aangeschafte bietenmachine het pronkstuk vormde. Het scheidde niet alleen de bieten van het loof, maar stelde hem ook in staat de resterende, uitgedroogde snijdsels in de vorm van pulp aan de kalveren te voeren. Met zijn knecht, Wilhelm Lang, die getrouwd en wel in een daglonershuisje in Berlingen woonde, besprak hij uitgebreid de voor- en nadelen van het in zijn ogen nogal plumpe, gietijzeren gevaarte. Tot

de eerste categorie behoorde, dat de firma Krupp von Bohlen er geen kanonnen van had kunnen gieten, wat zijn knecht trouwhartig maar waarschijnlijk met tegenzin beaamde; tot de tweede categorie, dat de Britse motor bij wijze van spreken meer lawaai produceerde dan het hele apparaat pulp. Hadden zij de vijand, of had de vijand hun een dienst bewezen met de aanschaf dan wel de levering van zo'n luidruchtige bietenmachine? Zo van gedachten wisselend met Wilhelm Lang, deed hij gewoonlijk samen met hem de ronde over de uitgestrekte velden. Boer en boerenknecht mochten elkaar wel, hielden werkbesprekingen onder en niet vóór of na het werk,-ten teken van hun weinig geformaliseerde gezagsverhouding-, en spanden zich gezamenlijk in om het Erika Maag naar de zin te maken.

Er dreven dan ook lange tijd geen donkere wolken aan hun aller hemel, totdat de geallieerden het luchtruim van Berlingen begonnen te schenden met een reeks van bombardementsvluchten. Uit voorzorg werd er toen een lokale vrouwenafdeling van de luchtafweer in het leven geroepen, waarvoor Erika Maag zich aanmeldde met medeweten van haar man. Zelf had Ottmar Maag sinds enige tijd hevige pijn in zijn nieren, reden waarom hij ongeschikt voor militaire dienst was bevonden. Dankzij zijn vrouw bleef er tenminste nog één Maag actief voor het vaderland. Terzelfdertijd had Wilhelm Lang zich bij de semimilitaire Bond ter Bescherming van de Bevolking laten benoemen tot blokhoofd van de afdeling Berlingen. Voor belangrijk overleg trok hij zich met Erika Maag in de opkamer van Eikenlust terug,-om zo te demonstreren dat sommige defensieve kaders van Duitsland in het verlengde lagen van hun eigen verdediging tegen een vijandige buitenwereld-, zonder dat dit de argwaan van wie dan ook wekte. Maar daarin kwam plotseling verandering, toen Erika Maag haar man naar het ziekenhuis in Heidelberg stuurde. Onder het voorwendsel dat zijn nierkwaal zich danig had verergerd, liet ze hem daar opnemen. Zou Ottmar Maag al enige verdenking van huwelijksontrouw tegen haar gekoesterd hebben, dan verdween elke grond daarvoor bij het eerste medisch onderzoek. Dat wees namelijk uit, hoe dringend noodzakelijk een operatie wel niet was om zijn leven te redden. Een chirurgische ingreep zou hem van zijn linkernier verlossen. Maar in de turbulente tijden die, na zijn opname in het ziekenhuis, Heidelberg en omgeving teisterden, werd zijn rechternier verwijderd. Het inmiddels tot een militair hospitaal omgedoopte ziekenhuis erkende later een fout te hebben gemaakt, zij het niet van harte: de suggestie dat de ene

nier sprekend op de andere leek, stempelde beide organen al te menselijk tot eeneige tweelingen, en dat ze zich kennelijk 'overal' wandelend in het menselijk lichaam konden verplaatsen, maakte de situatie er voor niemand, chirurg noch patiënt, beter op. Zieker dan ooit keerde Ottmar Maag in het najaar van 1944 op Eikenlust terug, vol dankbaarheid tegenover zijn vrouw, wier niet onjuist gebleken medische diagnose meer zorg voor hem verried dan een heel professioneel team in het ziekenhuis daadwerkelijk aan hem had kunnen besteden.

Tegen de verwachting van zijn artsen in bleef hij in leven, sterker nog, bleek hij als vanouds in staat de ronde met Wilhelm Lang te doen. Neerslachtig liep hij met de Berlingense dagloner over zijn landerijen, minder snel ter been dan vroeger. Hij zag heel goed, dat Erika's zorg zich tijdens zijn afwezigheid had uitgestrekt over mens en dier. Zelfs prees hij haar er in stilte om, dat ze in zijn plaats een zekere August Brandt, afkomstig uit Thuringen, samen met de inheemse dagloner Wilhelm Lang alle akkers winterklaar had laten maken. Koud tot op het bot en door de mist in een deken van anonimiteit gehuld, hield hij zijn oudste knecht staande: "Helm," formuleerde hij zo onpersoonlijk mogelijk, maar met tranen in zijn ogen en een verstikte stem (beide konden het gevolg van de belabberde weersomstandigheden zijn), "Helm, slaap jij wel eens met de vrouw?" Wilhelm Lang ontkende in alle toonaarden: "Aber nein, Ottmar, heb je mij ooit op heterdaad kunnen betrappen? Je was toch vóór en na jouw ziekenhuisopname aan huis gekluisterd! Heb je toen verdachte geluiden opgevangen? Aber nein, Ottmar, hoe komt men om hemelswil op zulke slechte gedachten?" De kleine knecht maakte van de gelegenheid gebruik om met een stokje klei uit de reliëfzolen van zijn laarzen los te peuteren, waardoor hij met gebogen hoofd voor zijn meester stond. "Helm, jij bent ontslagen," zei deze toonloos, waarna zij samen zwijgend hun weg vervolgden. Er hadden zich luidkeels kraaien in de hoge eiken voor de boerderij genesteld, die toen als trouwe wachters minder voorstelden dan de heer des huizes vroeger had gehoopt. Zelf trad hij door de voordeur links van de zeshoekige toren Eikenlust binnen, wat hij anders nooit deed, terwijl Wilhelm Lang via een zijdeur naar binnen ging. De knecht zag Erika met een zware wasmand lopen en even later met een nog zwaardere treef, die hij haar haastig uit handen nam, intussen even luid als de kraaien buiten zijn onschuld op de deel betuigend: "Jouw man heeft mij ontslagen, Erika, maar...ik

heb niets misdaan." Dat laatste hoorde Ottmar hem timide verklaren, voordat hij zich bij hen voegde. "Helm, d'r uit!" Erika Maag werkte de knecht vlug de deur uit, maar haalde hem een week later noodgedwongen weer binnen, omdat haar man alsnog, ter vervulling van zijn militaire dienstplicht, naar de Wilhelm II-kazerne in Darmstadt moest vertrekken en het werk op de boerderij natuurlijk niet kon blijven liggen. De Duitse verliezen aan manschappen en materieel hadden toen al zo'n grote omvang aangenomen, dat steeds meer jongeren, ouderen en zieken moesten worden ingeschakeld om de oorlogsmachine draaiende te houden.

Ziekte noch kostwinnerschap bracht de bevoegde instanties op andere gedachten, zodat Ottmar Maag tenslotte werd ingekwartierd in één van de Darmstädter poortgebouwen van het naar prins George genoemde achttiende-eeuwse paleis. Dat stond midden in de Altstadt, waar hij zich gedurende een paar dagen bij een Oost-Duitse prostitué schadeloos stelde voor het jarenlang bij zijn vrouw geleden ongerief. Het meisje in kwestie heette Hannelore Killer; ze liep hém tegen het lijf (en niet omgekeerd: hij háár), welke ontmoeting beiden haast fataal werd. Terwijl zij na spertijd in de verduisterde Altstadt rondliepen, viel er een zware bom op korte afstand van hen neer. In een flits lichtte de oude residentie van de landgraven op, waarheen zij in bewusteloze toestand werden overgebracht door een toevallig passerende oorlogsweduwe, Anna Renner genaamd. "Er is iets hoogst eigenaardigs met de namen van het slachtoffer, de verdachte en getuigen aan de hand," zou de officier van justitie later opmerken, toen al deze feiten en feitjes⁶⁰ aan het licht kwamen. "Fräulein Killer verslindt mannen of loopt er gearmd mee de baan op, bij voorkeur wanneer er bommen uit de hemel vallen. Frau Renner doet precies het tegenovergestelde: ze rent weg om het leven van twee mensen te redden. Wilhelm Lang is klein van stuk en heeft te kampen met maagpijn, waardoor hij ten onrechte niet in militaire dienst hoeft, terwijl Ottmar Maag aan een nierkwaal lijdt en ten onrechte wel in militaire dienst moet. August Brandt steekt een perenboom in de fik, dan is er nog een buurman die Toll heet... Ik word er niet goed van en hoop dat mijn achternaam, Lüchner, niet aanleiding zal geven tot soortgelijke misverstanden, hetzij doordat men die in verband brengt met leugens, hetzij doordat men mij verslijt voor iemand die altijd de waarheid spreekt. Dat laatste moet ik eerlijkheidshalve ontkennen!"

In het vroege voorjaar van 1945 was Ottmar Maag te ziek om het voorbeeld van Hannelore Killer te volgen en naar huis terug te keren, maar, eenmaal uit zijn coma ontwaakt, niet ziek genoeg om verder in een vleugel van de een militair hospitaal ingerichte residentie te worden verpleegd. Anna Renner besloot opnieuw als reddende engel op te treden. Samen met haar zestienjarige zoon Kurt vertroetelde ze de herenboer, zo goed en zo kwaad als dat ging, in haar Darmstädter arbeidershuisje. Zelfs reddende engelen dienden er echter rekening mee te houden, dat het verzorgen van een ernstig zieke patiënt eerder kwaad dan goed ging in die dagen, en dat wie het, in weerwil van de spanwijdte van zijn of haar beschermende vleugels, niet breed heeft, het ook niet breed kan laten hangen. Moeder en zoon lieten zich door zulke valse berekeningen ('calculaties van het crapuul' volgens de officier van justitie) er niet van weerhouden een daad van eenvoudige naastenliefde te stellen. Het onbaatzuchtig optreden van Anna en Kurt Renner redde het leven van Ottmar Maag, maar niet voor lang.

VII

Op 27 februari 1946 speelde zich het eigenlijke drama af, waarvoor de spelers en het hooggeëerde publiek van heinde en ver waren toegestroomd. Wie was hier een held, wie een booswicht? Wie deed zich interessanter voor dan hij was? Pas achteraf viel, wat hen betrof, het kaf van het koren te scheiden; de officier van justitie rekende dat onder meer tot zijn taak. Maar van zo'n seizoensgebonden bezigheid trokken de spelers zich op voornoemde datum weinig aan, met uitzondering van Ottmar Maag en Anna Renner, die in een grote schuur de bietenmachine bedienden ter afronding van de najaarscampagne. Om aan te sterken bevond de weduwe zich met haar inmiddels zeventienjarige zoon op Eikenlust, evenals Hannelore Killer, want nergens anders kon hun naoorlogse honger beter worden gestild dan juist daar; zij profiteerden er van de omstandigheid, dat een relatieve overvloed aan voedsel kennelijk in geen verhouding stond tot de aan hen verschuldigde dankbaarheid. Kurt Renner bracht omstreeks 19.00 uur de melkopbrengst van die dag naar de landbouwcoöperatie, die in het centrum van Berlingen lag. Uit zijn later onderede afgelegde getuigenverklaring bleek, dat hij noch de dader, noch een getuige van de moord kon zijn geweest. Hannelore Killer deed de

vaat in de keuken van Eikenlust, terwijl Erika Maag zich in hetzelfde vertrek aan licht verstelwerk zette. Daarvoor maakte ze gebruik van een af en toe luid ratelende naaimachine. Als vrouw des huizes kon ze het goed met de nieuwe keukenhulp vinden, die om redenen van sentimentele aard door haar 'Hanni' werd genoemd. Onwillekeurig maakte ze onder het ritmisch uitspreken van die meisjesnaam een paar flinke trapbewegingen, waarop sneller dan voorheen het ondergoed van haar vier kinderen onder de naald van de ouderwetse naaimachine doorgleed. "Heb jij alle luiken aan de voorkant goed dichtgemaakt, Hanni?" vroeg ze bezorgd. Op het bevestigende antwoord scheen ze niet te letten, zo onrustig bleef ze opzien van haar werk. Buiten regende het aan één stuk door; het was aardedonker. Wie over de zandweg naar Eikenlust liep, zou geen hand voor ogen hebben kunnen zien, slechts bijgelicht als hij zou worden door een stralenbundel die uit het keukenraam aan de achterzijde van de hoeve flauw naar buiten scheen. Het brandpunt ervan werd gevormd door een uitgespaard hartje in het midden van de alleen van binnenuit gesloten luiken. Hoe gedetailleerd zou zo'n eenzame wandelaar zich van de ligging van hoofd- en bijgebouwen op de hoogte hebben gesteld, indien hij de zich daar afspelende gebeurtenissen had kunnen voorzien! Achter elkaar lagen gedrieën tegenover de linkerzijde van de hoeve een vrieskelder, schuur en stal. Hun enige in- en uitgang bevond zich tegenover de lange linkerzijde van de hoeve, waartussen een gedeelte van het erf met een ronde put lag. Achter de nagenoeg dichte achterzijde van de drie bijgebouwen liep een veldweg, een hoek van 90 graden makend met de zandweg die voor Eikenlust langs liep. De drie bijgebouwen lagen dus met hun korte kant recht tegenover de hoeve. Wie vanuit het keukenraam naar buiten keek, zou bij normaal zicht nog net de halfronde deuren van de schuur en de stal hebben kunnen zien: het leken wel twee poorten. Omdat de deur van de schuur niet alleen het hoogst was, maar ook het moeilijkst viel te openen, -zich logischerwijs door zijn grotere gewicht eerder klem zettend op de ongelijke stenen van de vloer-, zat daar nog apart een rechthoekige onderdeur in; ondanks de geringe instaphoogte van een paar decimeter werd het in- en uitgaan van mensen er toch enigszins door bemoeilijkt.

Even na 20.00 uur stormde Ottmar Maag plotseling uit de schuur naar buiten, struikelend over het opstapje, dat de anders zo gebruiksvriendelijke onderdeur scheidde van de halfronde poort. Om precies

20.00 uur was de avondvoorstelling begonnen, toen er vanuit een disselgat in de dichte achterzijde van de schuur een schot werd gelost. Het behoorde tot de voornamelijk bouwkundige eigenaardigheden van die streek, dat de lange disselbomen niet in een opslagruimte omhoog staken, noch op de grond rustten als het paard uitgespannen en de wagen gestald was, maar dwars door een buitenmuur konden worden gestoken om binnen de nodige ruimte te besparen. Op Eikenlust waren in verband met de winterse kou de disselgaten opgevuld met jutezakken, waarvan iemand er minstens één naar binnen moest hebben geduwd om een wijde opening in de buitenmuur te maken. Ottmar Maag en Anna Renner hoorden boven het lawaai van de bietenmachine uit het schot klinken. Meteen kwamen beiden in actie: de een kwaad, de ander hevig geschrokken. "Verdomd, nou wordt er ook al op mij geschoten," zei de boer. Hij liep zo snel mogelijk naar buiten, terwijl de weduwe buitenom naar de vrieskelder vluchtte. Daar hoorde ze Ottmar Maag praten met de knecht Wilhelm Lang, die in de stal aan het werk was geweest. Wat die twee zeiden, kon ze niet verstaan. Bibberend van angst of van de kou (dat wist ze zich nadien niet goed meer te herinneren) hoorde ze, hoe hun voetstappen zich verwijderden. Nu gold voor haar het gezegde, 'd'r op of d'r onder', zoals zijzelf in simpele bewoordingen haar goedstoestand schilderde. Ze besloot tot het eerste, rende naar boven en stak van links naar rechts het erf over om de keuken binnen te vluchten. Boven het gerinkel van kopjes en het ratelende geluid van de naaimachine uit hadden Erika Maag en Hanni het schot ook gehoord. De boerin was naar het keukenvenster gelopen, waarvan ze de luiken van binnenuit opende. Toen ze haar man in het donker met een hooivork zag lopen, die hij inderhaast moest hebben meegenomen uit de schuur, riep ze hem toe: "Ottmar, blijf toch hier! Toe, Ottmar!" Maar haar smeekbede was tevergeefs geweest. Kort daarna hoorden de achtergebleven vrouwen, hoe drie schoten, met niet al te lange tussenpozen, na elkaar werden afgevuurd. Dodelijk geschrokken wachtten zij in huis de loop van de gebeurtenissen af.

Een kwartier later kwam Wilhelm Lang terug, met Ottmar Maag in zijn armen. Diens onderlijf was verlamd, wat hun tactische terugtocht er niet eenvoudiger op had gemaakt. Sprakeloos hing de boer in de armen van zijn knecht, -als een bokser in de touwen-, wie hij na het eerste van de drie schoten nogal heerszuchtig had toegevoegd: "Til mij op, Helm!" Voorzichtig werd hij op de keukentafel neergelegd,

terwijl hij het felle lamplicht met een hand voor zijn ogen trachtte te weren. De jammerende Erika Maag knipte haastig de bloederigste kledingstukken weg om, zij het oppervlakkig, de aard van zijn verwondingen te kunnen vaststellen. Hij bleek te zijn getroffen in zijn toch al zo kwetsbare buik, wervelkolom en rechterdijbeen. Eerst verweet ze haar man heftig, dat hij niet had willen luisteren naar haar smeekbede, toen vroeg ze kalm aan de knecht, wat er gebeurd was. Wilhelm Lang vertelde, hoe drie mannen hen op het Eiland stonden op te wachten. Twee van hen schoten op Ottmar zonder enige aarzeling of waarschuwing vooraf. Zij moesten onder de perenboom op de loer hebben gelegen, of hadden zich achter de houten omheining van het veulenweitje verschanst. Wie zou het zeggen? Na het eerste schot had hij zich schielijk teruggetrokken achter een muur van de boerderij om pas, na het derde schot in successie, zijn baas te hulp te komen. Ja, en het allereerste schot had hij gehoord, toen hij in de stal bezig was geweest met het kruien van paardenmest. Meteen was hij komen opdaven, dat sprak vanzelf! Het betrof al met al een uiterst vreemde historie, waarvan hijzelf ook niets begreep. Samen hadden zij op het erf nog overlegd,-hier kreunde Ottmar Maag instemmend-, van welke kant zij de achtervolging zouden inzetten. Op wie? Op de vreemdelingen natuurlijk, die Berlingen de laatste tijd onveilig maakten! Nog meer wilde Wilhelm Lang te berde brengen, maar Erika Maag gaf hem daartoe geen gelegenheid meer. Er moest handelend worden opgetreden, de gezondheid van de boer ging zienderogen achteruit. Af en toe verloor hij het bewustzijn, ook sloeg hij wild met zijn armen in het rond, zuchtte diep en kreunde luid. Terwijl er zich drie vrouwen over de dodelijk gewonde man ontfermden, die trachtten het vooral uit zijn buikwond gutschende bloed te stelpen en hem met lieve woordjes te bemoedigen, haastte Wilhelm Lang zich naar de pastorie van Berlingen. Vandaaruit telefoneerde hij met de politie en de huisarts van de familie Maag. Geen lokale veldwachter bleek toen over dit geval van (mogelijk) moord en (op zichzelf al zo goed als bewezen) doodslag te gaan, maar een zekere inspecteur Mühlhing. Speciaal voor dit geval zou de inspecteur op zijn motorfiets komen aanrijden uit een naburig district. Hij arriveerde het laatst van allen die, ieder op grond van zijn eigen maatschappelijke functie, hulp en bijstand moesten verlenen. Het slachtoffer van de laffe aanslag was toen reeds, voorzien van het heilig sacrament der stervenden, opgenomen in het ziekenhuis van Heidelberg.

Het eerste wat deze voortvarende politiefunctaris 's avonds laat nog deed, was een nieuw opschrijfboekje tevoorschijn halen en daarin het merk van zijn motorfiets in zwierige letters noteren tegenover dat van Erika Maags naaimachine: 'Rabeneick versus Singer'. Zodoende bezorgde hij zich ter plekke weliswaar een interessante casus, maar het belangrijkste,-datgene, wat hij eigenlijk als eerste had moeten doen-, liet hij achterwege. Omdat er reeds een algemeen uitgaansverbod voor Berlingen en omgeving uitgevaardigd was, vond hij het onnodig een verscherpte bewaking op de plaats van de misdaad in te stellen. Het was echter in de nacht van 27 op 28 februari 1946 zo'n druk komen en gaan op Eikenlust,-"Boerenhulp is burenhulp!" zoals men in die streek graag zei-, dat vrijwel alle sporen van de misdaad de volgende morgen óf onbruikbaar bleken te zijn, óf geheel waren uitgewist. Op de veldweg krioelde het, ter hoogte van het Eiland, van de voetstappen van buurman Toll en andere oprecht in de zaak geïnteresseerde dan wel op sensatie beluste dorpsbewoners. Het waren er zoveel, dat de eerder door Wilhelm Lang gedane mededeling over de drie mannen niet door middel van een uitgebreid sporenonderzoek kon worden bevestigd. Ook kwam buurman Toll de volgende dag aanzetten met vier keurig schoongemaakte patroonhulzen, die hij 's nachts, na zelf een onderzoek ingesteld te hebben, voor alle zekerheid maar mee naar huis had genomen; de vindplaatsen had hij met een rode baksteen gemarkeerd. Deskundigen op het gebied van de ballistiek konden er later geen conclusies aan verbinden die wettig en overtuigend bewijsmateriaal opleverden. Zelfs uit de twee in het lichaam van Ottmar Maag gevonden kogels viel niet af te leiden met welk(e) wapen(s) de dodelijke schoten waren afgevuurd. Hoewel hij dus over weinig aanknopingspunten beschikte, vormde Jacob Mühling zich al wel een eerste theorie. De daders moesten ongetwijfeld in buitenlandse kringen worden gezocht, dacht hij. In Berlingen waren drie Polen bij de Arbeitseinsatz betrokken geweest, één van hen was na de oorlog in het dorp blijven hangen, wat lag er nog meer voor de hand dan te denken aan wraak als motief voor de aanslag? Vreemdelingenhaat had bij menigeen de plaats ingenomen van het eigen superioriteitsbesef, waarvan bitter weinig was overgebleven na de totale en onvoorwaardelijke capitulatie van het Duitse leger. Ook in Berlingen waren de onderlinge verhoudingen tussen Polen en Duitsers er niet beter op geworden.

De volgende dagen zocht de inspecteur ijveriger naar bewijzen voor zijn theorie dan naar aanwijzingen die hem de ware toedracht van de zaak zouden kunnen onthullen. Van Ottmar Maag werd hij niets wijzer, nadat hij in de nacht van 27 op 28 februari 1946 naar het ziekenhuis van Heidelberg was getuift. Men had hem niet eens toegelaten tot het ziekbed van de man, die hij vóór alle andere getuigen wilde spreken. Klopte het bijvoorbeeld, dat Ottmar Maag in 1943 van de diensten van een Franse boerenknecht gebruik had gemaakt? Waren zij uit elkaar gegaan na een hoogoplopende ruzie? De inspecteur was ten volle bereid op zijn motorfiets naar Frankrijk af te reizen om daar de voormalige ervvijand een verhoor af te nemen. In zijn opschrijfboekje noteerde hij achter diens naam: 'Aan een scherp verhoor onderwerpen!' Wat deze rechercherende Übermensch ervan weerhield de daad bij het woord te voegen, was betrouwbare en gemakkelijker dan via de openbare weg te verkrijgen informatie over de aard van hun relatie. Ottmar Maag had nu werkelijk niets overheersends in zijn karakter, of in zijn ideologie en persoonlijke filosofie aan de dag gelegd, zo liet de Fransman hem telefonisch weten. Integendeel, hun betrekkingen waren hartelijk geweest, zo niet van vriendschappelijke aard, bevestigde Wilhelm Lang diens mening. Bleven de drie Polen in Berlingen over, van wie er één de oudste knecht van Ottmar Maag een flink pak slaag had gegeven. Wellicht maakten de aanslagen op de boer en zijn knecht deel uit van een reeks incidenten, want Berlingen werd de laatste tijd geteisterd door diefstallen,-helaas op een te grote schaal om te worden gepleegd door kruimeldieven-, en door overvallen en half mislukte brandstichtingen, zoals die kort vóór de oorlog in de grensstreek met Polen waren voorgekomen. Kwamen de drie Polen soms op herhaling? Durfden zij zich tegenwoordig als overwinnaars verder in Duitsland te wagen dan in het roemruchte jaar 1939, toen zij als verliezers ten onrechte waren doorgeslagen voor succesvol? Of was er nog iets anders aan de hand en berustte de geruchtenstroom op waarheid, dat destijds niet Polen maar Duitsers grensincidenten hadden uitgelokt? Een goed voorbeeld doet goed volgen: waarom zou de toen geësceneerde zelfhaat van Duitsers, op grond waarvan zij hun eigen mensen hadden opgeofferd voor een hoger doel, de drie Polen niet op een lumineus idee kunnen hebben gebracht? Hun oprecht gekoesterde haat tegen de inwoners van Berlingen vertolkte nationalistische gevoelens in het algemeen, als die veronderstelling tenminste juist was, en hun slechte ervaring met de

Arbeitseinsatz had zulke gevoelens natuurlijk in het bijzonder versterkt. "Lumineus wil zeggen lichtgevend," orakelde de inspecteur ten aanhoren van zijn ondergeschikte, "en zetten die lui niet de heleboel in lichter laaie?" Zij deden het natuurlijk wel een stuk klungeliger dan wij, Duitsers, het gewoon waren vóór de oorlog in ons eigen land te doen, of zouden het toch Polen geweest zijn, gezien de matige tot slechte kwaliteit van het afgeleverde werk? Zo liet Jacob Mühling zijn gedachten de vrije loop om zijn eerste theorie te bewijzen.

Hij begon het werk van Berlingense vandalen te betrekken in zijn onderzoek: er kon geen raampje van een varkensstal ingedrukt, geen hooimijt in brand gestoken zijn, of hij liet zich daarover uitvoerig informeren. Op Eikenlust was in het najaar van 1945 een poging gedaan om de stal in brand te steken, waarbij twee varkens en drie kippen waren gestolen. Dat was al erg genoeg, maar het allerergste was volgens de bewoners van de hoeve, dat onbekenden hen sindsdien langdurig van hun nachtrust hadden beroofd met behulp van hun eigen potten en pannen. 's Morgens bleken daarvan óók wel eens een paar exemplaren verdwenen te zijn. Op de gekste tijden ondervonden zij geluidsoverlast, overdag en vooral 's nachts. Avondwakes en nachtelijke patrouilles hadden de bron van alle kwaad niet kunnen opsporen. Nee, dacht Jacob Mühling, nogal wiedes, daarvoor moet je bij de politie werken. Anna Renner stelde hem in dit verband een verrassende vraag: "Wat is erger, inspecteur, geluidsoverlast of het optreden van een zekere gewenning aan geluiden?" Wijselijk bleef hij haar het antwoord op die vraag schuldig, maar voor zichzelf plaatste Jacob Mühling deze ook door Anna Renner gesignaleerde vorm van akoestische milieuvervuiling op het niveau van gewenning: tegen de tijd dat de drie Polen met veel lawaai werkelijk hun slag zouden slaan, waren de bewoners van de hoeve er immuun voor geworden. Zij zouden geen enkele verdenking meer tegen luidruchtige vreemdelingen koesteren, noch blij geven van hun verontrusting. Erger dan het werk van vandalen (uit die volkenkundige aanduiding bleek al dat het niet om Duitsers kon gaan) was overigens de brand van de Trots van Berlingen, een oude wipkorenmolen annex moderne graanschuur, die aan het hele molenaarsgezin van Jochem Ried het leven had gekost. Twee voorvallen verhinderden Jacob Mühling de Polen ook dáárvóór verantwoordelijk te stellen.

Bij navraag bleek de enige Pool die Berlingen nog rijk was, Lech Karwocik geheten, over een pracht van een alibi te beschikken, dat gel-

dig was voor zowel de plaats van de misdaad als het tijdstip waarop hij die had kunnen plegen. Hij werkte namelijk dag en nacht in een nabijgelegen Amerikaans legerdepot om te zijner tijd in Berlingen een eigen garagebedrijf uit de grond te kunnen stampen, en niemand mocht het zwaar bewaakte terrein verlaten zonder permissie van de dienstdoende wachtcommandant: Karwocik gaf een gave voorstelling van een diep in zijn eer aangetaste Pool, zwaaide woest met militaire bescheiden in het rond waaruit zijn onschuld blijken moest, en repareerde en passant de cardanas van Jacob Mühlings motorfiets. Stemde dit voorval de veelgeplaagde politiefunctaris tot nadenken,-het feit dat niemand, behalve Wilhelm Lang, de drie Polen samen gezien had, riep nog meer vragen omtrent hun louter bestaan op. Men had hen weliswaar gehoord, maar was dat voldoende om in hun verderfelijke aanwezigheid te geloven? Een ander voorval maakte het antwoord op die vraag overbodig. Of er nu wel of niet drie voormalige vijanden in Berlingen waren neergestreden,-het was op grond van het alibi van Karwocik en het ontbreken van harde bewijzen voor het bestaan van twee andere Polen toch al duidelijk geworden, dat zij niets met de aanslag op Ottmar Maag hadden uit te staan. Maar wie dan wel? Voordat hij op 3 maart 1946 dood zou gaan, wees de herenboer volkomen onverwachts Wilhelm Lang als de vermoedelijke dader aan. Op de vraag hoe en waarom de knecht tot zijn daad gekomen was, bleef het verder stil in het ziekenhuis van Heidelberg. Navorsingen van zijn ondergeschikte leerden de inspecteur, dat er mogelijk een verband bestond tussen het laatste bezoek van Erika Maag aan haar man en diens opzienbarende getuigenverklaring. Bij wijze van cynisch, maar zeker niet onzinnig grapje noteerde hij in zijn opschriftboekje: 'Heeft Erika Maag haar man soms opgestookt, voordat hij in de oven van een crematorium verdween, om L. te beschuldigen?' Inmiddels had Jacob Mühling een tweede theorie bedacht, die deels met de 'Poolse kwestie' samenhang.

Hield Erika Maag van de knecht? Ja en nee. Na het eerst in alle toonaarden ontkend te hebben, gaf ze later toe diep van hem onder de indruk te zijn geweest. Hij was klein, knap, stug en vooral zwijgzaam, welke laatste hoedanigheid ze na haar affaire met de luidruchtige Franse boerenknecht ten zeerste had leren waarderen. Dat ze moeite moest doen om zijn schuwheid te overwinnen, had haar zinnen niet weinig geprikkeld en een uitdagend contrast gevormd met het gemak waarmee de Fransman viel te versieren. Zei haar eigen

familie niet van haar, dat Erika zich vromer voordeed dan ze was om des te heimelijker haar lusten bot te kunnen vieren? Dat ze weliswaar niet naar de letter van de wet, maar dan toch naar de geest van een even primitieve als primaire levenswet, uit Geilenkirchen afkomstig had kunnen zijn? Consequent in haar stille liefde voor de knecht was ze allerminst, -hij trouwens ook niet in de zijne voor haar-, want openlijk kwamen beiden voor hun genegenheid voor elkaar uit. Erika Maag las het om de keukentafel verzamelde personeel uit *De Meesterknecht* voor, geschreven door een Joodse auteur die in Berlingen woonde. Bij de meest erotische passage in het boek stakte haar adem en staarde ze Wilhelm Lang veelbetekenend aan. Het warrige relaas gaf deels in spiegelbeeld uitsluitsel over hun eigen relatie: een rijke boer vergreep zich aan een keetmeid, die hij diep in zijn hart wel kon vermoorden. Het standsverschil was te groot om hun liefde te laten opbloeien in een rustiek prieeltje van rijshout en rozen, zodat de rijke boer, anders dan tot dusver gebruikelijk was, wel in actie moest komen toen de keetmeid door zijn toedoen in verwachting raakte. Met bloeddoorlopen ogen keek hij het voor een boerenzoon 'te tere meidje' aan, nauwelijks in staat weerstand te bieden aan boze influisteringen: 'Zijn ogen nepen samen onder de vinnig trekkende brauwen en in zijn oren gierde hellemuziek.'⁶¹ De desbetreffende passage uit het boek heeft niet betrekking op moord, maar op 'de zwaarste lijfelijke vervoering' die de rijke boer zo graag bij het arme keetmeidje wilde 'bergen'⁶¹. Wilhelm Lang strekte zijn benen languit onder de keukentafel en zei na het aanhoren van deze passage: "Echte liefde kom je heus niet alleen in boeken tegen!" Niemand durfde hem tegen te spreken. Slechts een enkele keer zei hij iets wat minder complimenteus klonk, of zong hij het voorwerp van zijn liefde verontwaardigd toe: "Und das heisst Erika!" Meestal ondervond hij in afwezigheid van Ottmar Maag een door hem zeer op prijs gestelde voorkeursbehandeling van 'zijn' Erika, wier werkorders hij namens haar mocht uitdelen aan meiden en knechts. Al met al leek hij als uitgesproken (maar soms te weinig stille) mannelijke tegenspeler van een rijke boerin op de meesterknecht aan wie de streekroman gewijd was, dat wil zeggen op een voorlopig nog weinig moordzuchtige rivaal van Ottmar Maag.

Jacob Mühling las het boek ook, plichtmatig, omdat het boerse karakter ervan hem tegenstond. Wist hij veel, of het laten rijzen van grienden een minder grote kunst is dan het stevig busselen van te-

nen? Of het verstandig is tweejaarszaailingen van de rosa canina op een open plek in het hoefhout uit te zetten?⁶¹ In zijn opschrijfboekje noteerde hij verontwaardigd: '*Het stierengeld vereffenen*, mijn hemel, wat een boerse uitdrukking/duidt waarschijnlijk op een nog eigenaardiger bezigheid dan de handeling naar aanleiding waarvan zij wordt verricht.' Dat een boer in deze streekroman steevast wordt aangeduid met 'een duffelse bonker'⁶¹ en de afgelegen ligging van zijn boerderij met 'een eind uit de bewoonde slinger'⁶¹ kon hem evenmin bekoren. Hem interesseerden daarentegen de hoofdlijnen van het verhaal des te meer, de opvallende gelijkenis tussen de meesterknecht en Wilhelm Lang die, anders dan de rijke boer in de nevenintrige, niet van een keetmeidje hield maar van de boerin zelf. De naam van de boerderij, 'Eikenlust', en het drassige erf dat met een perenboom in het midden als veulenweitje dienst deed, afgezet met een houten omheining, schenen rechtstreeks naar Berlingen te verwijzen, ja zelfs de in 1943 aangeschafte bietenmachine van Ottmar Maag kwam in het boek voor, maar dan als het min of meer revolutionaire ontwerp van een grasmaaimachine. De knoestige perenboom moest worden omgezaagd om het technisch vernuftige apparaat zijn werk te laten doen: 'Toen reed de rijke boer ermee naar de voormalige bogerd, dat wegens de rotheid van de bomen tot gras-kamp was geslecht en daar beproefde hij voor 't eerst, hoe of het ging. En lustig scheerde het rooie machien 't zware gras daar af met een prachtig regelmatig zwad, zo breed wel als van een Duitse hannesmaaiër. Maar voordat de rijke boer een hele keer ten ende de oude bogerd was geweest, reed hij de maaimessen stijf in bovengrondse wortels, waar vroeger een perenboom had gestaan.'⁶¹ Jacob Mühling las het vreemde Duits, dat ondanks het beschreven 'revolutionaire' ontwerp van een maaimachine nog steeds archaïserend op de lezer werkt, en begreep 'alles'. Jammer genoeg kon hij de Joodse auteur niet meer om inlichtingen vragen, omdat enige antisemitische inwoners van Berlingen hem samen met zijn vrouw en vier kinderen bij de autoriteiten hadden aangegeven; sindsdien was zijn vaste woon- of verblijfplaats onbekend, wat bij de plaatselijke middenstand kwaad bloed had gezet wegens een paar nog onbetaalde rekeningen. Toen Jacob Mühling daarover zijdelings kwam te spreken met Wilhelm Lang, haalde deze laconiek zijn schouders op: Sallie Hamburger had het als een tot het protestantisme bekeerde Jood nóg lang volgehouden in Berlingen,-hoe luidde de voornaam van de inspecteur

ook alweer?-, en was zelf een grote antisemiet geweest, tenminste, als je zijn beschrijving van Dr. Elias in *De Meesterknecht* las: 'De familie Elias is tot de protestantse godsdienst overgegaan al van het vorige geslacht, maar 't Joodse wezen is er nog niet uit, bij lange na niet. 't Blijft echter meer in 't verborgene van de gelaatstrekken en openbaart zich slechts bij tijden, zoals nu in dit mild schemerlicht.'⁶¹ De inspecteur sprak hem boos tegen: "Op grond van zo'n beschrijving kan geen zinnig mens tot welke vorm van antisemitisme ook besluiten, Herr Lang. Er wordt bijvoorbeeld helemaal niet met spijt geconstateerd, dat het Joodse wezen 'er nog niet uit' is,-pas wie dat zou doen, verradt zijn ware aard-, noch met vreugde, dat het zich zelden openbaart!"

De tweede theorie van Jacob Mühling luidde, dat Wilhelm Lang de moordenaar van Ottmar Maag moest zijn. Meer dan één motief had hem tot zijn daad aangezet, of eigenlijk een wonderlijke mengeling van motieven bestaande uit hebzucht, wraak en liefdesverdriet. Door zijn baas uit de weg te ruimen kon Wilhelm Lang immers te zijner tijd met Erika Maag in het huwelijk treden, ook al had ze hem de laatste tijd versmaad als minnaar, en was het hem eindelijk vergund Eikenlust door de voordeur te betreden! Ottmar Maag stond hem dubbel in de weg: als bezitter van een kapitale hoeve, die hem naar believen kon ontslaan, en als medeminnaar. Had de herenboer zich niet met zijn vrouw verzoend, nadat hij uit het Darmstädter arbeidershuisje van Anna Renner bij haar was teruggekeerd? Had hij zijn meesterknecht niet lang van tevoren ontslag per 28 februari 1946 aangezegd, dus op één dag na de moordaanslag? Sprak daaruit niet een groot wantrouwen van het potentiële slachtoffer ten opzichte van de dader? Hoe sluw moest de meesterknecht te werk zijn gegaan! Het kon immers geen toeval zijn, dat de ongeregelde heden in Berlingen begonnen waren, kort nadat Wilhelm Lang een ernstig verstoorde relatie met zijn werkgever had gekregen. Eén Duitse meesterknecht was heel wat meer mans dan drie Polen bij elkaar. Hij had elke gelegenheid te baat genomen om de bewoners van Eikenlust het leven zuur te maken en om ter voorbereiding van zijn ultieme daad de schuld voor kleinere vergrijpen alvast af te schuiven op de drie Polen. Wat had Wilhelm Lang gezegd, toen er een klopjacht werd geopend op de ongeziene vreemdelingen? Dat het met al die "gevalletjes van huisvredebreuk" wel meeviel. Wat had hij gezegd, toen de klopjacht voorlopig niets bleek te hebben opgeleverd? "Zoek maar niet ver-

der!" Met bebloede kop om toch maar vooral een geloofwaardige indruk op de officier van justitie te maken,-met wie hij toen voor het eerst in aanraking gekomen was-, zei zo'n kerel ijskoud: "Zoek maar niet verder!" Dat ene zinnetje sprak boekdelen. Hij wist natuurlijk als geen ander, dat er nooit drie Polen in Berlingen hadden rondgelopen, laat staan drie Polen met snode plannen. Die koesterde hij namelijk zelf! Door bij zijn dorpsgenoten een min of meer latent aanwezige vreemdelingenhaat aan te wakkeren bereikte hij twee doelen: politie en justitie zouden hém nergens van verdenken en Ottmar Maag was gemakkelijk met een schot naar buiten te lokken. Dit zogenaamde 'lokschot' had de meesterknecht op de avond van 27 februari 1946 gelost in de wetenschap dat zijn baas zo mogelijk nog 'geladener' was dan zijn pistool, voor zover men althans kogels met gevoelens van mensen kon vergelijken.

Vanuit de stal was hij ongemerkt het erf aan de achterzijde overgestoken, terwijl iedereen dacht, dat hij mest aan het kruien was. Het had hem vervolgens weinig moeite gekost om de juten prop uit één van de disselgaten te verwijderen, daar de loop van een pistool doorheen te steken (misschien was pas ten gevolge van die handeling de juten prop naar binnen gevallen) en er zodanig in de hel verlichte schuur mee te vuren, dat Ottmar Maag noch Anna Renner het schot konden zien. Wel hoorden zij een luide knal: bukkend haalde Wilhelm Lang de trekker van het duopistool over, dat pas op 28 februari 1946 bleek te zijn ontvreemd uit een bureaulade in de opkamer. Behalve de herenboer hadden alleen Erika Maag en de meesterknecht zich toegang kunnen verschaffen tot dit zelden bewoonde en voor het personeel slechts bij bijzondere gelegenheden te betreden vertrek op Eikenlust. Hoewel het moordwapen op de veldweg noch op het dras-sige erf was aangetroffen,-waardoor hij het evenmin waterdicht bewijzen kon-, nam Jacob Mühling toch aan, dat het getuigenis van Erika Maag op waarheid berustte: ze had de meesterknecht er op de dag vóór de moordaanslag mee zien rondlopen. Het wapen stak uit zijn rechterbroekzak, herinnerde Erika Maag zich, want ze had het op de kolf aanwezige ronde merk duidelijk kunnen lezen. Het bracht haar gelukkiger tijden in herinnering, waarin ze een hecht duo had gevormd met Wilhelm Lang. "Zoiets verzint een mens niet," had ze de onbeschaamdheid tegen de inspecteur te zeggen, "Helm heeft ook zijn goede kanten, dat verzeker ik u!" Deze slikt haar verhaal voor zoete koek,-van het soort dat ter plaatse 'Süßleiner moppen' wordt

genoemd-, maar liet zich wel verschillende exemplaren van het oorspronkelijk Tsjechische wapen bezorgen. In afwachting daarvan 'spon' hij uit haar getuigenis alvast bewijzen voor zijn tweede theorie, zoals de eerste de beste knecht op Eikenlust wiepen 'spon', waarvoor hij volgens Sallie Hamburger met een tanige blees de bol-einden van rijshout zou moeten afknellen: Jacob Mühling verkocht zonder het te weten 'bollepraat'⁶¹.

Hoe vlug en behendig de meesterknecht ook probeerde zijn baas op het drassige erf vóór te zijn,-het was hem niet gelukt. Ottmar Maag rende vlugger de schuur uit dan zijn meesterknecht weer in de stal terug was. Dat verklaarde, waarom Erika Maag alleen haar man had zien staan, toen ze het keukenvenster opende. Zwaaiend met een hooivork toog deze als een razende Triton op pad, gevolgd (en dus niet voorafgegaan) door Wilhelm Lang. In de donkere nacht had hun fatale rendez-vous plaatsgevonden, ter hoogte van het veulenweitje, zoals korte tijd later zou blijken uit de vindplaats van drie van de vier patroonhulzen. Daarbij gold het als hoogst verdacht, dat de vermoedelijke dader pas na het derde schot, uit de bekende serie van drie, in beweging was gekomen om hulp te verlenen aan zijn slachtoffer. Als hij niet de dader was geweest, zou hij vast en zeker al na het eerste schot zijn toegesneld: "Til mij op, Helm!" Ach, degene die deze van pure wanhoop getuigende woorden in de mond genomen had, gaf zelf vóór zijn dood te kennen dat er, behalve de vermoedelijke dader, niemand anders achter hem aan had gelopen. Daarmee was de ware toedracht van de zaak wel zo'n beetje achterhaald, want wie zou het meest gewijde ogenblik in zijn leven misbruiken om een ander vals te beschuldigen? Op dit punt in zijn overwegingen aangekomen, begaf Jacob Mühling zich per motorfiets naar Berlingen. Hij reed er via een omweg over het Amerikaanse legerdepot heen. Als duopassagier, voor wie een nieuw zadel op de Rabeneick bevestigd was, voorzien van een stevige handgreep, reed Wilhelm Lang met hem mee terug. Het woord 'duo' had de inspecteur met grote nadruk uitgesproken, toen hij zijn arrestant verzocht achter hem op het zadel plaats te nemen voor een ritje naar het dichtstbijzijnde politiebureau.

VIII

Wegens gebrek aan bewijs werd de gearresteerde meesterknecht al na een paar weken uit het huis van bewaring in Sinnsheim ontslagen.

Het scheen bij het rommelige karakter van de procesgang te horen, dat hij een jaar later opnieuw werd gearresteerd. De officier van justitie in Heidelberg liet een zekere inspecteur Hötz de zaak toen tot op de bodem uitzoeken, waarna Wilhelm Lang alsnog, op 13 augustus 1947, officieel in staat van beschuldiging werd gesteld. Ruim twee maanden later, op 17 en 18 oktober van datzelfde jaar, vond het eerste tegen hem gevoerde proces plaats, toen hij moest verschijnen voor de arrondissementsrechtbank van Heidelberg. Er is evenals van de twee daarop volgende processen uitvoerig en gedegen verslag van gedaan door een journalist, Hermann Mostar, die al vanaf het allereerste begin overtuigd was van de onschuld van Wilhelm Lang. In *Beroemde gevallen van gerechtelijke dwaling* (oorspronkelijke titel: *Unschuldig verurteilt*, Schertz & Goverts Verlag, Stuttgart, 1956) beschrijft hij, hoe in het eerste proces vooral de psychologische motivering van het vonnis de gemoederen van rechter en officier van justitie bezighield. Mostar vond hun aanpak vaag, althans te veel ruimte voor speculaties openlatend, en liet zich dan ook in laatdunkende bewoordingen over hen uit. Dat hun 'lieflijk gezever' hem evenals de verdachte danig stoorde,-die weinig zei, maar zich tijdens de openbare behandeling van zijn zaak wel liet ontvallen, dat de justitiële rede-neerzucht en schier eindeloze dispuuteerlust volgens hem zowel het dissel- als het spuigat uit liepen-, moge blijken uit zijn commentaar op de motivering van het tweede vonnis: 'De juridische motivering was in hoofdlijnen gelijk aan die van het eerste vonnis. Opnieuw veel psychologie, vaak van een hoogst zonderling soort, bijvoorbeeld wanneer het Lang wordt aangerekend, dat hij vreselijk opgewonden was, toen hij Ottmar Maag na de aanslag het woonhuis binnensleepte. Was hij kalm en bedaard geweest, dan had men hem dat waarschijnlijk ook kwalijk genomen, en met meer recht!'⁶⁰

Haast idyllisch schetste de rechter, tijdens het eerste proces, het karakter van de niet veel later door hem tot levenslange tuchthuisstraf veroordeelde meesterknecht (die hij dan als een stijfhoofdige boer afschildert): "Lang is een mens met uitgesproken positieve karaktertrekken. Vlijtig, rustig, bezonnen, slechts zelden, en dan nog gedurende korte tijd, opvliegend van aard, een goede vader voor zijn drie kinderen en op een bijna fanatieke wijze verliefd op zijn drie jaar oudere vrouw."⁶⁰ Een even fraaie rol dichtte de rechter Ottmar Maag toe, "die zo goed van vertrouwen was en zo door en door fatsoenlijk, dat hij pas laat argwaan kreeg en zelfs ook toen nog grootmoedig

bleef; bij wie het nooit eens opkwam, dat Lang hem naar het leven zou kunnen staan en die, op zijn sterfbed, zijn vrouw alles vergaf en nergens vijanden had."⁶⁰ Des te raadselachtiger lijkt het, zo is men met Hermann Mostar geneigd te denken, dat de een de ander kon vermoorden. De oplossing van dit raadsel lag volgens de rechter in de persoon van Erika Maag, "die haar man ondanks hun vier kinderen nooit trouw was geweest."⁶⁰ Zij moest een wel zéér kwade genius zijn, de positieve eigenschappen van haar tegenspelers kwadraterend in het negatieve, deze "Erika Maag, tegen wie tijdens de oorlog nog was opgetreden door de nationaalsocialistische partij, omdat ze omgang had met een Franse boerenknecht; die, hoewel ze dat bestreed, er ook sterk van werd verdacht erotische contacten met andere knechts te hebben onderhouden; die door haar eigen schoonzus weliswaar als temperamentvol, flink en plichtsgetrouw werd afgeschilderd, maar ook als onbegrijpelijk harteloos en die, wanneer haar dat beter uitkwam, het met de waarheid niet zo nauw nam; die Lang als knecht binnenhaalde, maar hem als heer en meester liet regeren en, als was hij een mannelijk lustobject, in tegenwoordigheid van anderen met kussen overlaadde. Daardoor wekte ze in Lang de hoop op, dat hij ooit haarzelf en haar boerderij zou bezitten. Ze legde het erop aan, dat hij zich na de lang verwachte terugkeer van haar man niet naar een vreemde wil zou kunnen voegen en, in zijn onmacht, openlijk haat tegen Ottmar Maag en zelfs moordplannen zou gaan koesteren."⁶⁰

De verdediging kon zich moeilijk met deze zienswijze van de rechter verenigen. Wat hem bij zijn oordeelsvorming leidde, hield de bevestiging van een onjuiste voorstelling van zaken in, zoals de officier van justitie die, enkel en alleen gebaseerd op een paar getuigenverklaringen, had gegeven. De verdediging tekende dan ook hoger beroep aan: 'De rechtbank, zo beweerde zij, is in hoge mate te kort geschoten in zijn plicht om de waarheid te achterhalen. De rechter heeft het verzoek tot het instellen van een onderzoek ter plaatse afgewezen. Hij heeft achter de groene tafel beslissingen genomen in een zaak, waarover hij zich slechts ter bestemder plaatse een oordeel had kunnen vormen. Hoe ver straalde het licht van de keukenvensters over het erf uit? Wat viel er zien? Als Lang in de stal aanwezig was geweest en, zoals hij beweerde, in de deuropening naar het erf had gestaan toen hij bezig was paardenvijgen op te veggen, zou dan de weg naar het Eiland voor hem niet korter moeten zijn dan voor Ottmar

Maag? Deze kwam immers achter de bietenmachine vandaan en had eerst nog de schuurdeur geopend. En verder was er die kwestie met het pistool. Had de vrouw van Maag niet verklaard, dat het pistool van haar man een *rode* cirkel op de kolf had, terwijl de cirkel op het duopistool *grijs* was? Er bestaan alarmpistolen met een rode cirkel. En beweert Lang niet, dat het wapen van Maag slechts een alarmpistool is geweest?'⁶⁰ Zoveel onbeantwoorde vragen rechtvaardigden cassatie van het eerste vonnis. De verdediging werd inderdaad in het gelijk gesteld in tegenstelling tot de officier van justitie, die op zijn beurt hoger beroep tegen de cassatie van het vonnis aantekende, omdat hij er fel op gebrand was deze verdachte alsnog de doodstraf te doen ondergaan.

Op 3 juni 1948 vond het tweede tegen Wilhelm Lang gevoerde proces plaats. Het gerechtshof van Karlsruhe bepaalde, dat dezelfde rechtbank als van een half jaar geleden zijn intrek in het gemeentehuis van Berlingen moest nemen wegens de noodzakelijk geachte reconstructie van het misdrijf. Niet iedereen was even gelukkig met deze uitspraak van het gerechtshof. Zoals hij een onderscheid wenste te maken tussen formeel recht en intrinsieke gerechtigheid, deed Hermann Mostar dat ook tussen procesrecht en psychologisch inzicht, met welk laatste begrip hij geenszins een eigen bijdrage wilde leveren aan het eerder door hem juist verfoeide 'justitiële gewauwel'. Terrecht vroeg hij zich af, of dezelfde zaak niet beter had kunnen worden behandeld door een andere rechtbank: 'Zoals het strafprocesrecht voorschrijft, werd de zaak terugverwezen naar de rechtbank waarvan het eerste vonnis was vernietigd. En zo werd deze tweede openbare behandeling, en dus ook het horen van de getuigen, alsmede het onderzoek ter plaatse, gepresideerd door dezelfde rechter die bij de eerste behandeling het verhoren van bepaalde getuigen en het verrichten van nader onderzoek overbodig had gevonden. Volgens het in Duitsland geldende procesrecht is zoiets in orde. Maar was het psychologisch gezien ook juist?'⁶⁰ Vooroordelen en competentiekwesties konden licht verhinderen, dat het recht zou zegevieren. Uit weerzin tegen een door het gerechtshof gewraakt verzuim weigerde de rechtbank opnieuw na te gaan, of de belangrijkste verklaring van de verdachte op waarheid berustte. Bij de reconstructie van het misdrijf had immers moeten blijken, of de weg naar het Eiland voor Wilhelm Lang korter was geweest dan voor Ottmar Maag. Die proef op de som werd echter niet genomen, wat uiteindelijk zou leiden tot het

derde proces. Wel toonde de rechtbank zich tijdens het tweede proces bereid het veulenweitje, met zijn houten afrastering en perenboom in het midden, grondig te inspecteren: 'Kon die houten omheining aan twee of drie daders dekking bieden? En kon dit in het bijzonder het geval zijn met de dikke perenboom? Dit ontkende de arrondissementrechtbank, die in eerste instantie vonnis gewezen had, zonder een onderzoek ter plaatse in te stellen. Veel, ja alles hing van de omheining en de perenboom af. En dus gingen de magistraten achter de schuur de veldweg op en zochten zij naar een concreet antwoord op hun vragen. Maar zij vonden niets van dien aard. *Want de omheining en de perenboom waren er niet meer. Erika Maag had de omheining laten opruimen, nadat ze de perenboom had laten omhakken*' (cursivering van Hermann Mostar).⁶⁰ Wilhelm Lang werd toen, ondanks zoveel gebrek aan bewijs, opnieuw tot levenslange tuchthuisstraf veroordeeld.

Van 17 tot 24 september 1953 vond het derde tegen hem gevoerde proces plaats, nadat de procureur-generaal in Stuttgart daartoe eindelijk de laatste juridische beletselen had weggenomen. Ditmaal moest hij verschijnen voor het gerechtshof van Heidelberg. Weer stelde dezelfde officier van justitie hem dezelfde vragen, waarop een nieuwe verdediger soms verrassend in zijn plaats antwoordde. Deze verdediger, die anders dan zijn voorganger de kunst verstond in de aanval te gaan, heette Dr. Ernst Schwanke. Reeds bij de voorbereiding van het derde proces was hij voortvarend te werk gegaan. Op de eerste en tweede dag van zijn pleidooi toonde hij aan, dat zijn cliënt nooit een dubbele tegenstander in Ottmar Maag had gezien, integendeel, zij konden het redelijk goed met elkaar vinden. Weliswaar hing zijn cliënt ontslag boven het hoofd, maar hij hoefde niet op stel en sprong zijn biezen te pakken en de dag van de moordaanslag, 27 februari 1946, was zeker niet zijn laatste werkdag in loondienst van Ottmar Maag geweest. Inmiddels had Erika Maag zo'n hekel aan haar minnaar gekregen, zoals de verdediger aannemelijk wist te maken, dat noch hij van zijn baas, noch deze van hem ook maar iets als medeminnaar te duchten had. Schuilt er in de liefde een zekere bezitsdrang, dan leed zijn cliënt daar geenszins onder. Zou hij zich niettemin, behalve van Erika Maag, ook van de kapitale hoeve meester hebben willen maken, -hun beider bezit was per slot van rekening met het begrip 'lust' verbonden-, dan pakte zijn cliënt dat toch wel uiterst onhandig aan. Uit bewijsstuk nummer 23 a bleek namelijk, dat

niet Ottmar Maag de eigenaar van Eikenlust was, maar zijn oude moeder. Er was dus geen sprake van een zodanige vererving van de hoeve, dat de weduwe van Ottmar Maag die ooit trots de hare zou mogen noemen. Evenmin kon ze ooit een trouwakte zonder huwelijksvoorwaarden laten opstellen, waardoor haar nieuwe echtgenoot er voor de helft de wettelijke eigenaar van zou worden. Bij het wegvallen van een ten onrechte belangrijk gevonden motief voor de moordaanslag handelde niet zijn cliënt, maar Erika Maag uiterst verdacht door August Brandt de perenboom te laten opruimen. Wilde ze door die opdracht aan een knecht te geven niet de indruk wekken, dat haar meesterknecht bezig was sporen uit te wissen? Probeerde ze soms zijn cliënt in die hoedanigheid verdacht te maken, zoals ze hem ook bij haar eigen man verdacht had gemaakt op diens sterfbed? Hier keek de verdediger dreigend de rechtszaal in. Of wilde ze een oude rekening met August Brandt vereffenen, omdat hij haar in de oorlog verschillende landbouwwerktuigen afhandig had gemaakt? Nam ze op een subtiele manier wraak voor een reeks nimmer opgehelderde diefstallen,-inheemse voorbodes van de aanzienlijk minder bescheiden verrichtingen waartoe de drie Polen in staat moesten worden geacht-, door August Brandt in plaats van kruimeldiefstallen een veel zwaardere misdaad in de schoenen te schuiven? Waren de omtrekkende bewegingen, die ze nagenoeg in haar eentje maakte, niet verdachter dan die van de drie Polen tezamen? Over hen was het laatste woord trouwens óók nog niet gesproken...

Nee, Erika Maag deugde niet, ze was een onkuise vrijbuitster die veel te verbergen had, omdat ze nog meer wist. Op de avond van 27 februari 1946 was deze ontaarde vrouw onrustig geweest, alsof ze onheil voorvoelde. Buiten ruiste de regen, zoals uit een door hem, Dr. Ernst Schwanke, opgevraagd meteorologisch rapport was gebleken. In de schuur, maakte de bietenmachine af en toe ploffende geluiden. Binnenshuis ratelde de naaimachine, alsof de geallieerden bezig waren met succes een precisiebombardement uit te voeren, en rinkelde porseleinen kop en schotels om het hardst in de zinken spoelbak. Over een hoe scherp gehoor moest men eigenlijk beschikken om alles te kunnen horen wat Erika Maag te midden van al die huiselijke herrie had gehoord? Hier zweeg de verdediger geruime tijd. Goed, zou men daartegen kunnen inbrengen, maar Hannelore Killer had het schot ook gehoord. Stel dat beide vrouwen inderdaad over een uitzonderlijk scherp gehoor beschikten,-(zacht) hij zou het door te fluis-

teren proefondervindelijk kunnen vaststellen-, (*luid*) dan nog blijft de reactie van Erika Maag hoogst merkwaardig. Meteen rende ze naar het raam, in plaats van zich in de vrieskelder te verstoppen, zoals Anna Renner deed, of zich afzijdig van de onverwachte gebeurtenis te houden, zoals Hannelore Killer in een opwelling besloot te doen. Erika Maag durfde als enige van hen het gevaar te trotseren. Waarom? Omdat ze zo dapper was, of omdat ze wist, dat er niet op háár zou worden geschoten?

Na een korte pauze vervolgde de verdediger zijn betoog. Natuurlijk wist Erika Maag dat. Ze wist immers, hoe *De Meesterknecht* eindigt en op grond van die inspirerende voorkennis meende ze ook te weten, hoe het met de echte meesterknecht zou aflopen. Zou haar vroeger geduchte, maar tegenwoordig steeds meer verdachte minnaar de schuld van de moordaanslag op haar echtgenoot krijgen, dan was ze met een variant op 'vrij man' in dubbel opzicht een vrije vrouw. Maar een tamelijk voorspelbaar streekromannetje is niet als een mens van vlees en bloed! Erika Maag heeft zich op allebei, man en streekroman, verkeken. Eerst suggereerde ze, dat de verhouding tussen de rijke boer en het keetmeidje, zij het in spiegelbeeld, inzicht gaf in haar eigen relatie met de boerenknecht. Ze bedoelde vooral de fysieke aantrekkingskracht der beide seksen onder aandacht van het personeel te brengen, dat zich onzijdig en vrijwel geslachtsloos, zoals het goed en degelijk personeel betaamt, in afwezigheid van Ottmar Maag rondom de keukendis liet vergaren: niet voor een voedzame boerenmaaltijd, maar om de vrouw des huizes onvoorstelbare pikanterieën uit een streekroman te horen voorlezen. Hoe ongepast waren deze lezingen, bestemd voor werklieden die ontspanning behoefden en er geprikkelde zinnen voor in de plaats kregen! Wat ze niet voorzien kon, was de werkelijke betekenis van de in wezen simpele *nevenintrige* van deze roman. In spiegelbeeld komt die erop neer, dat ze de meesterknecht naar het leven zou moeten staan, precies zoals ze ook in werkelijkheid deed, want tegen wie was de doodstraf bijna voltrokken op grond van háár gemanipuleer met de feiten? Hier pauzeerde de verdediger even en keek zijn cliënt bemoedigend aan. Later suggereerde ze, dat niet de verhouding tussen de rijke boer en het keetmeidje, maar de aanvankelijk romantische verhouding tussen de meesterknecht en de boerin model voor haar relatie met Wilhelm Lang zou hebben gestaan. Wat de minder simpele *hoofdintrige* van deze streekroman betreft, is er inderdaad sprake van een rijkelijk tot

de verbeelding sprekende verhouding tussen een boerin en een van haar bezeten meesterknecht. Inspecteur Mühling raakte zelfs diep onder de indruk van alle overeenkomsten en denkbare gelijkenissen tussen de romanfiguren in *De Meesterknecht* en springlevende personen, met naam en toenaam bekend en zo nodig met een vinger na te wijzen in de dorpsgemeenschap van Berlingen. Hij zag echter voorbij aan de werkelijke betekenis van het geheel. Ontdaan van alle spiegelingen komt die erop neer, dat de meesterknecht zich aan de boerin had moeten vergrijpen, zijn cliënt dus aan Erika Maag, indien er tenminste in de behoefte aan een verregaande uitwisselbaarheid van bestaande personen en fictieve personages was voorzien. Maar de schrijver zal er geen voorstander van zijn geweest om het spel van werkelijkheid en verbeelding zodanig op de spits te drijven, dat zijn dorpsgenoten hem daarvoor later ter verantwoording zouden roepen. Het boek verscheen immers, toen een voorgenomen huwelijk tussen de echte meesterknecht en de boerin niet aan de orde was. Heeft Erika Maag in tegenstelling tot de schrijver dit omineuze spel wél op de spits gedreven, dan deed ze dat vooral om haar eigen seksuele fantasieën uit te leven en die van anderen te prikkelen, of deed ze dat om de meesterknecht de verkeerde persoon te laten vermoorden, dat wil zeggen haar man in plaats van haarzelf? In het boek staat: 'De boerin greep wéér naar zijn pols en toen de meesterknecht niet lette op de bloedkrassen die ze in zijn hand reet, stortte ze zich onberaden tegen hem aan; zwijgend. Even wankelde hij, totdat zij beiden vielen. Het hakmes drong in de grond, de oude zag kans krabbelend en steunend overeind te komen, maar de boerin bleef liggen met open ogen, en zwaar ademend.'⁶¹ Masochisme lijkt deze vrouw niet vreemd, de slachtoffersrol is haar in elk geval op het lijf geschreven; waarschijnlijk betreurde ze het, dat het hakmes diep in de grond was gedrongen zonder in haar eigen vlees te snijden. De meesterknecht vermoordt haar dus níet, zoals de rijke boer wél het keetmeidje, maar toegegeven..., het scheelde weinig. Welke conclusie valt er nu te trekken uit het feit dat nagenoeg dezelfde situatie, al of niet gespiegeld, zich in deze streekroman herhaalt? Hier keek de vragensteller de rechtszaal in, treurig gestemd ten gevolge van zoveel onbegrip en vooral verbaasd over de moeite die hij zich moest getroosten om dit bij iedereen weg te nemen. Hij kon maar één conclusie trekken: in een sfeer van sterk overprikkelde zinnen en uitgelokte gewelddadigheid bestond er geen enkel verband tussen de oude

meesterknecht uit het gelijknamige boek en zijn cliënt. Wel bestond er een onbewust aangebrachte en daardoor des te opmerkelijker samenhang tussen enerzijds de seksuele provocaties van een verdorven boerin, zoals anderen die, volgens de schrijver althans, in haar directe omgeving hadden ervaren, en anderzijds de gedragingen van Erika Maag. Haar liederlijkheid zette aan tot moord en haar masochisme tot zelfmoord. In haar geval lagen die twee gewoonlijk goed te onderscheiden begrippen zo dicht bij elkaar, dat het ouderschap, hoe dan ook, viel te herleiden tot slechts één persoon: het was zeker niet nodig hier een naam te noemen!

Terug naar de feiten, gelastte de verdediger zichzelf. Een grondige reconstructie van het misdrijf zou de waarheid kunnen aantonen van wat zijn cliënt daarover eerder had verklaard. Stel dat deze brave ziel Ottmar Maag wél had willen vermoorden, dan ging hij uiterst omslachtig te werk (dat hij bovendien nodeloos verrichtte) door het disselgat achter in de schuur slechts te benutten voor een lokschoot. Wie daardoor de dikke loop van een karabijn had willen steken, verschaftte zich nóg genoeg ruimte om de hele schuur als schootsveld te kunnen bestrijken. Waarom zou zijn cliënt het zich in dat onwaarschijnlijke geval zo moeilijk hebben gemaakt? Maar belangrijker dan welke veronderstelling ook was de constatering, dat het Ottmar Maag meer tijd had gekost om bij de put te komen dan zijn cliënt. Als dat nu eens met een stopwatch in de hand zou kunnen worden aangetoond, had zowel Erika Maag gelijk (hier keek de spreker haar zijns ondanks ongelovig aan), die beweerde alleen haar man te hebben kunnen zien wegens het slechte zicht, als Anna Renner, die beweerde beide mannen buiten te hebben horen overleggen bij de put. Het onverdachte getuigenis van Anna Renner sloot absoluut de mogelijkheid uit, dat zijn cliënt eerst het lokschoot had gelost om daarna, via de achterzijde van de stal, de put eerder te bereiken dan Ottmar Maag. Het was niemand gegeven een langere weg in kortere tijd af te leggen! Om zijn cliënt van alle blaam te zuiveren, voegde de verdediger er nog aan toe, dat Ottmar Maag net als zijn vrouw gelijk had, toen hij tegenover inspecteur Mühling verklaarde dat Wilhelm Lang schuin achter hem aan had gelopen, en zijn cliënt net als Anna Renner, toen hij verklaarde schuin voor de herenboer uit te hebben gelopen. Na ongeveer 50 meter waren zij immers op hun schreden teruggekeerd: de een sprak over de situatie op de heen-, de ander over de situatie op de terugweg! Had de herenboer, alvorens te worden

opgetild door zijn knecht, daarvan niet nog een gedeelte op eigen kracht kunnen afleggen? Zou hij zich het laatste stuk naar huis hebben laten dragen door een man, die zich elk ogenblik alsnog had kunnen opwerpen als zijn moordenaar? Nee, natuurlijk niet. Zelfs een volkomen gezond mens zou zo iets wel uit zijn hoofd laten. Men moest de dingen niet nodeloos ingewikkelder maken dan ze toch al waren. Zo was het ook helemaal niet onverklaarbaar, waarom zijn cliënt pas na het derde schot in successie Ottmar Maag te hulp was geschoten; het woord 'geschoten' scheen in dit verband minder gelukkig gekozen, waarvoor hij en passant excuus vroeg. Wat de rechter zijn anders zo hulpvaardige cliënt tijdens het tweede proces ten onrechte zwaar aangerekend had, -afzijdigheid-, bleek in werkelijkheid te maken te hebben met de snelheid waarmee de drie schoten waren afgevuurd en met de doodsangst van zijn cliënt. Die had blijk gegeven van een instinctieve drang tot zelfbehoud, eigen lijfsbehoud wel te verstaan. Wat is daar mis mee?

De verdediger besloot zijn betoog, dat in het Duitse rechtssysteem 'het eerste pleidooi' werd genoemd, met een verwijzing naar het begin van zijn optreden. Over de drie Polen was het laatste woord nog niet gesproken... Hij wilde niet één beschuldigende vinger naar Erika Maag uitsteken, maar bijna zijn hele hand naar haar en de drie Polen tezamen. Wie waren zij en waarom had de officier van justitie niet onderzocht, of zij door anderen dan zijn cliënt waren *gezien*? Inspecteur Mühling kwam tenminste de eer toe dat hij had onderzocht, of zij door anderen waren *gehoord*. Deze luidruchtige lieden bleken wel degelijk zichtbare sporen te hebben nagelaten, óók op de avond van de moordaanslag! De verdediger rekende het zich tot een verdienste, dat hij het gerechtshof thans een lijst met namen van getuigen kon overleggen: zolang zij nog niet waren gedenazificeerd, hadden de meeste inwoners van Berlingen zo onopvallend mogelijk door het leven willen gaan en om die reden verzwegen, wat hun geweten sinds 27 februari 1946 niet met rust liet. Op de zand- en veldweg om Eikenlust dromden op die dag meer mensen samen dan menigeeen dacht, want omstreeks 20.00 uur hadden zij van minstens drie Polen de voetstappen gehoord en, zij het vaag, het postuur waargenomen. De opgewonden stemmen van de Polen verrieden de misdaad, waarover de kranten weldra uitvoerig en gedetailleerd zouden berichten: 'Poolse moord op Duitse herenboer', hij zag de krantenkoppen al voor zich. Hier zuchtte de verdediger hoorbaar, alvorens zich met een

ongewoon verzoek tot de raadsheer van het gerechtshof te wenden. Aangezien de schrijvende pers zich ook ten tijde van dit derde proces niet onbetuigd had gelaten, zo lichtte hij zijn verzoek toe, kon het gebeuren dat een Letse vrachtwagenchauffeur pas gisteren het verslag van de eerste zittingsdag onder ogen had gekregen. Naar aanleiding daarvan herinnerde deze, op Duitsland rijdende, vrachtwagenchauffeur zich in de herfst van 1945 een paar Polen te hebben ontmoet. Zij voerden een gesprek met elkaar in de stationsrestaurant van Frankfurt am Main. Verstoken van koffie, maar des te uitgebreider voorzien van schnaps, onthulden zij hem hun snode plannen om een zekere boer Maag uit Berlingen een kopje kleiner te maken. Die boer zou zich in hun eigen land schuldig hebben gemaakt aan de allerergste oorlogsmisdaden. Laaiend van woede waren de Polen, witheet, wat hen in de koude winter van 1946 tot wel zeer bijzondere pyromanen stempelde om nog andere redenen dan van zuiver vaderlandslievende aard. Winterse kou had daar minder mee te maken dan een persoonlijke wraakoefening op die boer. Hun vader of hun jongere zusje, dat wist de Letse vrachtwagenchauffeur niet precies meer, was één van diens eerste slachtoffers geweest. Zij zouden hem wel weten te vinden, ten bewijze waarvan één van hen triomfantelijk een naambordje had laten zien: 'O. MAAG' stond er,-niet weinig toepasselijk en daarom des te gemakkelijker te onthouden-, in koeien van letters op. Hoe bizar het menigeen ook zou voorkomen,-welke Pool haalde het in zijn hoofd voor eigen rechter te spelen in het naoorlogse Duitsland?-, toch kon het getuigenis van de Letse vrachtwagenchauffeur een wezenlijk element toevoegen aan het nog steeds ontbrekende inzicht omtrent de daders en het motief voor de moordaanslag. Waren zij overigens wel daders, of moesten zij als medeplichtigen worden beschouwd, huurmoordenaars in dienst van de eigenlijke daderes, die het in weerwil van alle *meester*knechten op de wereld verdiende als het *meester*brein achter de moordaanslag te worden ontmaskerd? Voor het geval het gerechtshof de Letse vrachtwagenchauffeur níet in de getuigenbank wilde laten plaatsnemen, kende dit edelachtbaar college inmiddels de voornaamste punten uit 's mans onder ede afgelegde verklaring. Hier keek de verdediger van Wilhelm Lang de raadsheer met een superieure glimlach aan, in de wetenschap dat alles wat gezegd had moeten worden, nu reeds was gezegd. De dag vóór het requisitoir en het daarop volgende slot-

pleidooi wees het gerechtshof, na enig juridisch geharrewar, aan als de laatste mogelijkheid voor de verdediging om getuigen te horen.

Intussen zat de hoofdverdachte uiterlijk onbewogen in de beklaagdenbank, 'geflankeerd door twee politieagenten. En ik moet toegeven,' schrijft Hermann Mostar enigszins ontgoocheld in zijn boek, 'dat de indruk die hij op bijna alle aanwezigen in de rechtszaal maakte, geheel overeenkwam met de juridische toelichting die op het eerste vonnis was gegeven. Nog altijd maakte hij een zeer beheerste, bijna stijfhoofdige indruk. Nog altijd was het niet mogelijk op zijn gemoed te werken en viel er geen enkele emotie op zijn gezicht af te lezen, speciaal ook geen verontwaardiging over de zware misdaad die hem ten laste werd gelegd. Hij volhardde in deze houding gedurende het hele verhoor, dat uren duurde. Ook toen men hem wees op, overigens niet al te belangrijke, tegenstrijdigheden in verband met eerder door hem afgelegde verklaringen. Zo bijvoorbeeld, toen hij de ene keer zei, dat hij na het afgaan van het derde schot in successie onmiddellijk dekking had gezocht achter een muur van de boerderij, en de andere keer, dat hij op datzelfde ogenblik nog even had omgekeken om de drie mannen goed in zich op te nemen.

"Wat is nu juist?" vroeg de raadsheer hem.

"Wat ik u nu zeg."

"Waarom hebt u vroeger dan iets anders gezegd?"

"Ik heb nooit iets anders gezegd."

"Het staat toch in het proces-verbaal!"

Lang haalt slechts vermoeid de schouders op en dat is niet erg overtuigend.⁶⁰

Dit incident bleek naderhand niet alleen illustratief te zijn voor de onverschillige aard en de op koele berekening berustende houding van Wilhelm Lang, althans op anderen maakte hij stevast de indruk een weinig mededeelzame en nogal gevoelsarme kerel te zijn, maar ook voor wat Hermann Mostar 'de zieke akten' liefde te noemen: geknoei met onder andere processen-verbaal, die een normaal mens (laat staan een raadsheer) boven elke verdenking verheven zou wenen.

Nadat de man in de beklaagdenbank een lange stoet van getuigen, onder wie Erika Maag en zijn eigen moeder, aan zich voorbij had zien trekken, veerde hij op toen inspecteur Hötz de rechtszaal binnentrad. Na diens inzwering als getuige-deskundige barstte hij in snikken uit,

met gierende uithalen, ten teken dat hij de controle over zichzelf volledig had verloren. Uit het verslag van de rechtszitting blijkt waarom:

"Maar, verdachte⁶², waarom huilt u eigenlijk?"

"Neemt u mij niet kwalijk, edelachtbare, maar als ik die man zie, moet ik huilen."

"Maar waarom dan toch?"

"Omdat hij mij twintig uur aan één stuk door heeft onderworpen aan een verhoor, van 's middags vier tot de volgende dag twaalf uur."

"Maar, verdachte, wie zou dat nu geloven! Tijdens zoveel verhoren en rechtszittingen en in talloze verzoekschriften, zeven jaar lang nu al, vergeeft u mij die terloopse woordspeling-, heeft u daar met geen woord van gerept! Waarom tóén niet en nú wel?"

"Men heeft mij er immers niet naar gevraagd."

"Dat is het toppunt! Wilt u misschien ook nog beweren, dat u uw verklaringen onder druk heeft afgelegd?"

"Inderdaad, edelachtbare. Daarom heb ik mijn verklaringen niet ondertekend. Er staan dingen in, die ik nooit gezegd heb. Ik moest aldoor mijn levensloop opschrijven en vragen beantwoorden over de mij ten laste gelegde misdaad, zonder dat ik mocht ophouden met schrijven!"

"Hm..., u heeft niets ondertekend, dat is waar. Maar wat de rest betreft... Getuige Hötzt, heeft u deze verdachte ooit twintig uur achtereen verhoord?"

"Uitgesloten, edelachtbare. Ik heb een groot aantal moordzaken opgelost en niemand langer dan hoogstens zes uur achter elkaar verhoord."

"En moest Lang zijn hele levensloop opschrijven, terwijl u hem een verhoor afnam?"

"Onzin!"

"Wat zegt u daarop, verdachte?"

"Dat ik zojuist de waarheid heb gesproken."

"Ik geef het woord aan de officier van justitie."

"Dank u... Er kan op een betrekkelijk eenvoudige manier worden aangetoond, dat Lang liegt..., wéér liegt. Wij hoeven alleen maar het bezoekersregister van de staatsgevangenis in Sinnsheim op te vragen. Daarin staat immers precies vermeld, op welke verschillende tijdstippen inspecteur Hötzt het gebouw dagelijks betrad en weer verliet."

"Ik zie, dat getuige Hötzt het woord verlangt."

"Ja, dat is te zeggen... Het is zinloos dat register erbij te halen. Want voor zover ik mij kan herinneren, werd er in Sinnsheim helemaal geen register bijgehouden."

"Dat zullen wij laten controleren."

"Ik moet er nogmaals uw aandacht op vestigen, dat ik mij alles niet meer zo nauwkeurig kan herinneren. Ik ben al jaren niet meer in functie."

"Inderdaad. 'Ontslag op eigen verzoek' staat er in de stukken. Klopt dat?"

"Jawel, maar ik heb eigenlijk ontslag genomen wegens een kwaaltje."

"Wat voor 'kwaaltje' was dat dan?"

"..."

"Getuige Hötz, u verlangde zo-even het woord. Dan moet u nu ook eerlijk antwoord geven op de vraag waarom u de dienst heeft verlaten!"

"Wegens geheugenverlies."

"Bent u daarvoor medisch behandeld?"

"Ja, edelachtbare."

"Waar?"

"Uiteindelijk in een psychiatrische kliniek."

"Hoe?"

"Met elektroshocks."

"Vaak?"

"..."

"Váák?"

"Ja."⁶⁰

Hoe korter vraag en antwoord werden, des te meer opschudding ontstond er in de rechtszaal. Het opgevraagde bezoekersregister bleek de volgende dag wel degelijk te bestaan. Wilhelm Langs klacht over zijn te lange en ook qua methodiek onrechtmatig verlopen verhoren werd gegrond verklaard en de ziekte van inspecteur Hötz officieel geboekstaafd als schizofrenie in plaats van geheugenverlies, niettegenstaande hij nu juist aan die laatste ziekte geleden moest hebben om de eerste officieel gediagnosticeerd te krijgen. Toen de geesteszieke inspecteur Wilhelm Lang in Sinnsheim begon te onderwerpen, klonken er al zoveel stemmen in zijn hoofd, dat hij voortdurend moeite moest doen om uit een koor van engelachtige en duivelse wezens niet de verkeerde stem te kiezen. 'Zwijg!' noteerde hij dwars over sommige getuigenverklaringen heen. Eenmaal uit actieve

dienst ontslagen, had hij met stofzuigers van het merk 'Electro' langs de deur lopen venten, naar hij zich nog goed wist te herinneren. Wilde het gerechtshof meer over zijn naoorlogse ervaringen weten? Menige huisvrouw had indringender op hem ingesproken dan de bijkans geslachtsloze wezens in zijn hoofd dat plachten te doen. Ja, de Duitse huisvrouw had hem gevormd tot het type van de selfmade man, die hij pas onder haar invloed geworden was. Als een pasja in zijn harem, zo had hij zich toen gevoeld. Daarna was het snel bergafwaarts met hem gegaan, totdat het stofzuigermerk hem tenslotte de schok van zijn leven had bezorgd, niet één keer, maar... Hier liet zijn geheugen hem toch echt in de steek. Dit zou het gevolg kunnen zijn van zijn behandeling in een psychiatrische kliniek...

Het gerechtshof hoorde hem geduldig aan, maar verklaarde hem voor gekker dan zijn voorganger: beide inspecteurs waren niet goed bij hun hoofd. Immers, ook de manier waarop Jacob Mühling zijn duopassagier had gearresteerd, kon in de ogen van de raadsheer geen genade vinden. Wie rende er nu met een getrokken pistool op een verdachte af onder de pathetische uitroep: "Handen omhoog! Gij zijt de moordenaar!" En wie liet de aldus gearresteerde verdachte vervolgens rustig áchter zich op zijn motorfiets plaatsnemen? Daarin school eenzelfde vertekening of overschatting van de eigen belangrijkheid, als in de maniakale ondertekening op vrijwel elke bladzijde van de door zijn opvolger getypte processen-verbaal met 'Anton Hötz, Inspecteur bij de Rijksrecherche, Districtscommando der Rijksveldwachters!!!' Hun beider opsporingsmethodes, nog afgezien van de manier waarop zij van hun opsporingsbevoegdheden gebruik hadden gemaakt, werden van nul en generlei waarde verklaard. Eigenlijk was Wilhelm Lang op dat moment, toen de raadsheer van het gerechtshof aan de griffier verzocht hier goed notitie van te nemen en ietwat boosaardig herhaalde: "Schrijft u maar op: van nul en generlei waarde, met minstens drie uitroepetekens achter 'waarde',"-dat was op de derde dag van het proces-, al een vrij man.

Voordat de reconstructie van het misdrijf de verdediger in het gelijk zou stellen, deed de officier van justitie nog een laatste poging om een punt te scoren. Stel dat het slachtoffer met een duopistool van Tsjechische makelij om het leven was gebracht, zo trachtte ook hij een vernuftige hypothese op te bouwen, dan moest de verdachte wel de moordenaar zijn geweest. Erika Maag had immers getuigd, hoe het hém daar,-hier priemde de rechterwijsvinger van de officier van

justitie in de richting van de beklagdenbank-, was gelukt het wapen van haar man een dag vóór de moordaanslag te ontvreemden om er, zoals ze hem zelf had horen zeggen, 'leuke dingen voor de mensen mee te doen'. Graag verzocht hij deze door velen totaal verkeerd begrepen vrouw in de getuigenbank plaats te nemen. Gesluierd en wel trad Erika Maag daarop naar voren, bedeesd en zenuwachtig frommelend aan haar koolzwarte volanten, terwijl ze trachtte meer gelijkenis met een mater dolorosa te vertonen dan haar stand of staat van onbestorven weduwe op te houden. De journalist Hermann Mostar beschrijft, als een professionele rechtbankverslaggever, wat er toen gebeurde: 'Erika Maag moet vertellen, wat ze weet over de 'kwestie van het pistool'. Tot dan toe heeft ze beweerd, dat haar man een echt pistool had bezeten, een duopistool; Lang beweert, dat het om een alarmpistool ging, dat men in het midden kon openklappen als een boek. Nu worden haar door een deskundige van het departement van justitie tien verschillende pistolen voorgelegd. Aarzelend grijpt ze eerst naar één pistool, dan naar een tweede. En de deskundige verklaart: "Het zijn allebei alarmpistolen!" Als ze dat hoort, grijpt ze nog eens: "Deze zou het ook kunnen zijn!" Iedereen in de rechtszaal gelooft, dat ze de verdachte er, koste wat het kost, bij wil lappen. Maar de deskundige stelt vast: "Zo, dat was het derde en laatste alarmpistool. De zeven pistolen die ze heeft laten liggen, zijn echt!" En alsof dat nog niet genoeg is, overtuigt een laatste proefneming: direct na de misdaad heeft Erika Maag op verzoek van inspecteur Mühling een schets van het duopistool gemaakt, zoals dat er in haar herinnering uitzag. Deze schets bevindt zich nog tussen de stukken. Zij wordt tevoorschijn gehaald. En wat blijkt? De drie alarmpistolen passen op een haar na, in de omtrekken van de schets. Maar de echte niet!⁶⁰ Verpletterd door dit zoveelste bewijs van onschuld, althans aan de kant van de verdachte, kromp de officier van justitie ineen. Er viel een korte stilte. "Ik neem aan dat Dr. Lühner geen vragen meer heeft?" opperde de raadsheer een weinig hoopvol, "en dat hetzelfde geldt voor Dr. Schwanke?" De anders zo tot welsprekendheid geneigde verdediger knikte nee, maar waar de een 1000 doden stierf, bootste de ander een stervend zwaantje na dat, weliswaar in overeenstemming met zijn achternaam, maar in allerminst treurige omstandigheden, rechtstreeks ten hemel scheen te varen.

Wilhelm Lang zat er de rest van de tijd, op één enkele uitzondering na, ontspannen en verwezen bij. Hij verkeerde in minder hoge sferen

dan zijn verdediger, zocht een enkele keer oogcontact met zijn vrouw in de rechtszaal en scheen maar half te volgen, wat er zich om hem heen afspeelde. Zo bracht het getuigenis van de Letse vrachtwagenchauffeur niet hém, maar zijn verdediger danig in de war: de twee gebroeders Rodzinsky, wier namen pas een paar maanden later, in januari 1954, landelijke bekendheid zouden krijgen, bleken Ottmar Maag te hebben vermoord met hulp van een landgenoot, die waarschijnlijk het loksot voor hen had gelost. Handelden zij in opdracht van Erika Maag, of moest er geloof worden gehecht aan hun verhaal over de oorlogsmisdaden van ene boer Maag? Er zal toch geen tweede boer met zo'n naam in Berlingen wonen, schoot het even door het hoofd van de verdediger heen. Hoe slecht bleek hij anders het dodelijk getroffen slachtoffer gekend te hebben: wat had Ottmar Maag in hemelsnaam in Polen te zoeken? Als hij, Dr. Ernst Schwanke, Erika Maag ten onrechte had beschuldigd van de moordaanslag op haar man, deugde hij niet voor zijn werk. Ook hij ('Advocaat & Procureur' stond er deftig op zijn naambordje) was dus niet helemaal goed bij zijn hoofd. Behalve Anna Renner waren er blijkbaar geen helden in deze zaak, of één van hen moest haar zoon zijn. Maar verbergt een ware heldin zich in een vrieskelder om zich aan het boze oog te onttrekken? Ontloopt een jonge held het kwaad door melk van de koe naar een nabijgelegen landbouwcoöperatie te brengen? "Ik geloof in hen," zei Dr. Ernst Schwanke tijdens zijn slotpleidooi, waarin hij ook verantwoording aflegde over zijn eigen doen en laten, "omdat het absurd is en er geen kwaad in steekt. Credo in parvos, quia absurdum et non malum: een handjevol mensen maakt de stand gelijk. Twee moordenaars staan ter linker- en Anna en Kurt Renner ter rechterzijde. De stand is dus twee tegen twee,-met de deugd voor mijn part in het midden-, of als ik mijn cliënt en een derde Pool in dit macabere spel betrek en gezond verstand en moraal nog wat verder door elkaar hutsel: drie tegen drie."

Wat valt er aan al deze zinswendingen en haaks op elkaar staande redeneringen nog toe te voegen? Dat Wilhelm Lang de schrik van zijn leven kreeg, toen een getuige hem alsnog beschuldigde van de moordaanslag op Ottmar Maag? Een celgenoot in Sinnsheim beweerde op de één na laatste dag van het derde proces, dat de verdachte hem alles uit eigen vrije wil had opgebiecht. Tal van details die alleen de moordenaar van Ottmar Maag weten kon, hadden zich sindsdien in zijn geheugen gegrift. "Pas maar op..., straks wordt uzelf

als hoofdverdachte in deze zaak beschouwd, indien u ons even bereidwillig en royaal als Wilhelm Lang 'alles' wenst te onthullen!" waarschuwde de raadsheer hem niet zonder kennelijke voorpret, "of had u soms zin in een excursie? Zocht u wellicht naar een geschikt moment om uw gevangenis te verlaten en brak dat bij de aanvang van dit proces aan?" De celgenoot gaf volmondig toe niet eerder in een rechtszaal op heterdaad betrappt te zijn: dit was echt de allereerste keer. Hij genoot van het uitstapje, maar schaamde zich dood en deed er verder het zwijgen toe. De raadsheer van het gerechtshof roerde zich daarna des te meer. In zijn bloedrode toga leek hij op een bisschop of kardinaal, die zich rechtstreeks namens God ontfermde over een slachtoffer van het hemelse gerecht. Dat had onfeilbaar moeten zijn, maar was het in dit geval niet geweest. Vandaar dat alles wat hij zei eerder verontschuldigd klonk dan barmhartig. Gesticulerend, met mouwen als fladderende vleugels, zette hij zijn woorden kracht bij. Op 23 september 1953 las hij, in afwezigheid van de officier van justitie, het vonnis voor: "In naam van het volk maak ik het volgende bekend: ten eerste, het vonnis, dat de strafkamer van de Heidelbergse arrondissementsrechtbank op 4 juni 1948 over Wilhelm Lang heeft gevelde, moet onmiddellijk worden vernietigd. Ten tweede, voornoemde inwoner uit Berlingen wordt wegens het ontbreken van een gegronde verdenking vrijgesproken. Ten derde, de totale kosten van het proces, waaronder alle eerder aan de verdachte opgelegde boetes, komen voor rekening van de staat."⁶⁰

In Berlingen kreeg men de indruk dat het recht uiteindelijk had gezegevierd, wat niet alleen voldoening schonk, maar ook de nodige wrevel opwekte, toen het proces tegen Otto Maag de dorpsgemeenschap andermaal in het nieuws bracht. Geen vrieskelder was toen groot genoeg om onderdak te kunnen bieden aan alle brave burgers die te weinig zagen of te veel hoorden, koel en onverschillig als zij stonden tegenover het nooit eindigende oorlogsgeweld.

DE DOOD VAN MARAT

Burger Jacquot was een nuchter ingestelde kleermaker, die zich schaamde over zijn geringe lengte. Om zijn 'lichaamsgebrek' te compenseren, deed hij dagelijks rekoefeningen en ontving hij, met gekruiste benen op tafel gezeten, de nodige gasten. Zijn korte benen deden aan degens denken, waarvan het gevest op een puntige schoen leek. In gekruiste toestand maakten die een onschuldige indruk: opvouwbare degentjes vormen nu eenmaal geen geducht wapen. Door onbeleefd te volharden in zijn kleermakerszit bewees burger Jacquot zijn gasten dus eigenlijk een dienst. Maar het was de vraag, of de meesten van hen dat ook zo ervoeren. Zij waren geen genode gasten, veeleer opgejaagde klanten, van het type 'adellijk gespuis', dat na de Parijse septembermoorden van 1792, als bij toeval, de dans was ontsprongen. Een enkele onder huisarrest gestelde girondijn bevond zich tegen het einde van dat jaar reeds onder hen. Omdat 'fatsoenlijke' lieden zich nergens tussen de Rue d'Enfer en de Rue de Sèvres in hun nanking spanbroeken konden vertonen, of inwoners van de wijk Saint-Michel zouden hen onmiddellijk arresteren, trachtten zij hun ruime redingotes door burger Jacquot te laten vermaken tot veelal kleurrijk gestreepte sansculottes. De burger deed het nog ook, -hij was handig en wist met naald en draad, priem en ellestok, even vaardig om te gaan als met verschillende textiele verfsorten-, al stond er in een voorloper van de Wet der Verdachten zo'n zware straf op elke aan een Vijand van het Volk bewezen dienst, dat hij sinds kort liever van 'gasten' sprak dan van 'klanten'. Dat scheen hem minder compromitterend toe. Nog niet zo lang geleden was hij meteen voor hen opgestaan, quasi verrast door hun komst, bereid hun alle eer van de wereld te bewijzen, maar naarmate de Revolutie meer dodelijke slachtoffers vergde, volstond hij met een steeds korter knikje ter begroeting. Wie hier als gast ontvangen wilde worden, zo gaf hij met dat weinig heftige maar wel zeer gedecideerde knikje te kennen, diende zijn adellijke vooringenomenheid ten opzichte van zijn medeburgers in het algemeen en zelfbewuste kleermakers in het bijzonder te laten varen.

Ware burger Jacquot een dichter geweest, dan zou hij de jongste revolutionaire ontwikkelingen hebben afgemeten aan veranderingen in de woordenschat van journalisten als Métra en Camille Desmoulins (om van de grote Vriend van het Volk aan de overkant nog maar te zwijgen). Misschien zou hij zich hun woordenschat wel eigen hebben gemaakt. Op zijn minst zou hij hebben bevroed, welke oude eufemis-

men in onbruik en welke nieuwe ter maskering van maatschappelijke ellende in zwang waren geraakt. Maar hem kwam een woord als 'guillotine' niet over de lippen. Evenmin werd hij diep getroffen door modieuze uitdrukkingen als 'in de mand niezen' en 'onder het nationale scheermes vallen', waarmee de stoere kuipers in zijn wijk hun relaas lardeerden als waren zij spekkopers of Sanson zelf. Het gemak waarmee dat soort lieden van rol wisselde, benauwde hem wel: de geachte afgevaardigde dokter Joseph-Ignace Guillotin ontpoppte zich als een verlengstuk van justitie, of een meer op de praktijk gerichte handlanger van de beul, en brave huisvaders veranderden in grotere tirannen dan Lodewijk XVI (zelf een brave huisvader) ooit geweest was. Dat maakte een zeker niet minder verontrustende indruk op hem, -als de eenvoudige kleermaker die hij in wezen was-, dan het op hem als dichter had kunnen maken.

Op een grauwe zolderkamer in de Rue des Cordeliers ontving hij tal van adellijke snoeshanen om hun letterlijk de maat te nemen. Aan de hoogte van hun fluwelen kragen en dus niet aan de woorden die onophoudelijk uit een opening in hun verlopen tronies rolden, bemerkte hij iets van de revolutionaire stand van zaken. Steeds meer girondijnen met open kragen, of in het geheel geen kragen, kwamen er de laatste tijd bij hem over de vloer. Uit de Conventie verdreven, vierden zij hun redenaarstalent op hem bot, voor zover zij niet de benen naar de provincie hadden genomen. Burger Jacquot stond versteld van alles wat zij hem, in weerwil van het luid van de daken verkondigde gelijkheidsideaal, durfden te zeggen. Hoe die ci-devants hem beschaafd en toch zonder enige schaamte commandeerden! Zulke huzarenstukjes dienden tegenwoordig zelfs ex-militairen niet op andermans zolder uit te halen. Het mocht dan wel zo zijn, dat een in die zomer van 1793 héét zinken dak hem slechts van de waarheid scheidde, of van wat politiek bevlogen idealisten als zijn overbuurman Jean-Paul Marat daaronder verstonden, niettemin vielen gastheer en gasten om het minste of geringste (uitsluitend voor hun eigen genoegen) in hun oude rol terug, die van vóór de Revolutie, ter uitbeelding van respectievelijk arrogantie en domestieke inschikkelijkheid. "Hoger man, hoger!" snauwden zijn gasten hem toe, terwijl burger Jacquot onderdanig als weleer en zogenaamd bedachtzaam met beide handen over zijn hals wreef, als was hij nog niet helemaal zeker van een binnenvoering. Moest die van rood fluweel of zwarte tafzijde zijn, van opgeruwde wol of gebleekt linnen? Daarover

was niet gauw het laatste woord gesproken. Hij had immers tijd genoeg in tegenstelling tot zijn adellijke clientèle. Hoe hoger volgens haar onbescheiden wensen (waarmee hij terdege rekening hield) een herenkraag of damescol diende uit te vallen, des te meer gevaar liep het toch al van nature dunne lichaamsdeel dat menigeen ermee bedekte. Daar verknukelde burger Jacquot zich niet over, al zag hij in gedachten wel andere dan kleermakersrekeningen vereffend.

Hadden zijn gasten meestal geen gezicht, doordat hij zijn ogen beroepshalve lager dan een ander over hun lichaam liet ronddwalen, hun postuur kwam hem na één oogopslag al bekend voor. Ontmoette hij hen later bijvoorbeeld in Café Foy of in de tuinen van het Palais-Royal, wat een armzalig feest der herkenning was dat eigenlijk, dan wist hij meer over hun politieke gezindheid dan welke spion ook. Op zijn zolderkamer daarentegen zetten zijn ogen de heimelijkste lichamelijke verdikkingen desnoods in vierkante millimeters stof om, terwijl zijn geest razendsnel berekende, hoe groot in een onderhavig geval het verschil tussen kost- en verkoopprijs van een al of niet door hem bewerkte lap stof moest zijn. Inlevingsvermogen of eenvoudige mensenkennis was vaak van invloed op zulke berekeningen, soms ook werklust en beroepstrots. Burger Jacquot durfde aan een gast die hij sympathiek vond een minder hoge stapel assignaten te vragen dan aan zijn beroemde overbuurman, die naakt in diens huis rondliep of zich in een armoedig hermelijnen pelse hulde, waarin mot en luis zich met zichtbaar genoeg hadden genesteld.

'Mot' en 'Luis' waren zijn favoriete benamingen voor Cathérine en Simone Evrard, van wie de laatste Marats officiële verloofde was. De gezusters Evrard woonden tegenover elkaar in de Rue des Cordeliers. Cathérine was de huurbazin van burger Jacquot, Simone van Marat. Hun gestorven vader had in het huis van Cathérine een welbeklante drukkerij gehad. Voor zijn plotseling in een revolutionaire stroomversnelling terechtgekomen verlichtingsidealen had Simone zich van jongs af aan meer ontvankelijk getoond dan Cathérine: overeenkomstig de door vader Evrard gedrukte zoögrafieën zat de Luis Marat dichter op de huid dan de Mot. In het souterrain, waar eens de door dienaren des konings in beslag genomen drukpersen van vader Evrard hadden gestaan, stonden nu met toestemming van de Mot, rondom een stenen waterpomp met een wel zéér lange, ijzeren arm, grote aarden potten vol meekrap en geweekt brazielhout voor rode kleuren, wouw voor witte of gele kleuren en indigo en Amerikaans

blauwhout voor paarse en blauwe kleuren. Het waren de verfpotten van burger Jacquot, die lakense stoffen, behalve in elk gewenst formaat, ook in elke gewenste kleur kon leveren. Zelf ondanks de schijn van het tegendeel allerminst een wezen dat van kleur verschoot, kon hij zo indirect, ter uitoefening van zijn beroep, de kameleontische neigingen van anderen volgen, dat wil zeggen burger Jacquot liet, als waren het preferente aandelen in een of andere Zwitserse onderneming, hun smaak en voorkeur binnenshuis volop aan bod komen om hen met wegcijfering van zichzelf in staat te stellen onopgemerkt in het bonte straatleven van Parijs te verdwijnen.

Hield hij van de Mot? Hij had haar nog met een allonge-achtig pruikje gekend, waaraan men de stand der friseertangen duidelijk kon afzien. Nee, hij hield niet van de Mot. Ze was nu eenmaal geen lieflijk wezen, hoe lijfelijk aanwezig ook, en meer een politiek georiënteerde activiste dan een potentiële huisvrouw, weliswaar iets minder gedreven dan haar al evenmin bekoorlijke zus, maar toch een in zijn ogen gevaarlijke vrouw. In fysiek en politiek opzicht wenste hij zich onder geen beding met haar af te geven. Maar om een voor hem onnaspeurlijke reden was de Mot wel verliefd op hem, wat hem dagelijks meerdere keren een onbehagelijk gevoel gaf, als hij haar vrijmoedige oogopslag en onderzoekende blikken gelaten over zich heen liet gaan. "Waar bleef je nou?" schenen haar ogen te zeggen. "Wat voerde je daarboven uit?" Altijd bevond ze zich op haar post, bij de ingang van haar huis, dat ook het zijne was. Nooit kon hij de verfpotten beneden controleren, de waterpomp aanzwengelen, inkopen doen of zomaar de stad in lopen zonder háár eerst te moeten passeren. "Dag burger!" zei ze dan op zachte toon, zonder als een volleerde conciërge zijn achternaam te bezigen, een tussen hen niet bestaande vertrouwelijkheid suggererend, die ze nog vergrootte door hem onder het mom van gelijkheid te tutoyeren. Andere huurders, onder wie een zelden of nooit aanwezige legerarts, sprak ze slechts bij hun achternaam aan. Tegen hém zei ze: "Heb je 't al gehoord, burger?" waarna ze vlug het laatste nieuws de revue liet passeren. Het nieuws mag er wel door, maar ik niet, dacht hij wel eens bitter.

"Dat zal jou als kleermaker vast wel interesseren, burger. Weet je wat Lodewijk, dat varken van Varennes, vandaag voor kleren droeg?" had ze hem op 21 januari van dit jaar gevraagd. "Ik zal het je precies vertellen. Ja, burger, laat mij jou dat nou eens haarfijn uit de doeken doen," vervolgde ze omslachtig met omslagdoeken in de weer. Ze

wachtte even om te kijken, of haar woorden hun uitwerking op hem niet zouden missen en minstens zijn nieuwsgierigheid hadden opgewekt. "Hoor mij nou eens...'haarfijn', zeg ik, 'haarfijn'! Dat kan wel kloppen, hoor, want die Lodewijk is vandaag als een fijne meneer geknipt en geschoren. De burgers Sanson en Santerre hebben allebei zijn dikke varkenskop eens flink onder handen genomen, ja die kerels hebben zich verdomd goed gevoeld. Heel wat beter dan hun koninklijke klant of 'gast', zoals jij zou zeggen. Maar wat ik zeggen wou," onderbrak ze zichzelf, "want ik dwaal af... Hij droeg een jas van bruin laken, van een vieze leverkleur, de kleur van Guinese biggen, zo smerig als jij die in mijn kelder niet kan mengen. Ik zweer het je, burger, zo vreselijk smérig! Daaronder..., dat wil zeggen van buiten naar binnen..., droeg hij een wit piqué vest en daaronder..., dat wil zeggen van boven naar beneden..., droeg hij een grijze broek en witte kousen."

"Jij bent goed op de hoogte, Cathérine," was alles wat burger Jacquot erover wilde opmerken. Hij was het oneens met het doodvonnis van koning Lodewijk XVI geweest en keurde om die reden ook de tenuitvoerlegging daarvan af. De koning had volgens hem moeten worden gedeporteerd naar één van de verst afgelegen kolonies van Frankrijk: opgeruimd staat netjes, ook in Cayenne of op het eiland Martinique.

"Tja, ik vertel jou geen zotteklap, burger. Mij hoor je al evenmin onzin praten als Lodewijk, onzaliger nagedachtenis, dat ooit nog in zijn graf zal doen. Het varken bloedde als een rund," vervolgde ze haar verhaal niet helemaal logisch. "Wat dat betreft, had die Lodewijk beter een vestje van jouw meekrap kunnen aantrekken. Weet je wat ze met zijn kop gedaan hebben? Tussen zijn benen gelegd, ter hoogte van zijn lul. Die lag er als een vreselijk zielig vraagtekentje bij, burger, niet als het ferme uitroepteken dat mij dierbaar is. Kijk nou maar niet zo verschrikt, omdat ik het ééns koninklijke orgaan een naam geef. Ik ben wel niet zo geleerd als onze overbuurman, die de héle Lodewijk 'een lul' noemt en het lichaamsdeel in kwestie 'een in profylactisch opzicht mishandeld aanhangsel', maar... Dat is mooi gezegd, hè? 'Een in profylactisch opzicht mishandeld aanhangsel...'," onderbrak ze zichzelf opnieuw. Ze proefde die woorden aandachtig, nam er alle tijd voor-, waardoor het hem toescheen, alsof ze in het openbaar niet alleen aan fellatie dácht, maar ook dééd. "Om je zo geleerd te kunnen uitdrukken, moet je medicijnen hebben gestudeerd. Helaas, dat

heb ik in tegenstelling tot mijn lieve zwager niet." Steevast eindigde ze haar relaas met een loflied op de 'lieve zwager', die ze ook wel 'haar grote vriend' (dat ben ik dus niet, dacht hij wel eens opgelucht), 'de overbuurman', of eenvoudigweg 'Hem' noemde: Jean-Paul Marat. Om zijn nering niet onnodig in gevaar te brengen hoorde burger Jacquot haar gewoonlijk min of meer gelaten aan, pareerde haar vrijmoedigheid met stilzwijgen en antwoordde,-nu eens belangstelling veinzend voor een door haar aangesneden onderwerp, dan weer oprecht van zijn medeleven met haar getuigend-, altijd even beleefd.

Van de Luis vernam hij op diezelfde dag, dat Marat zich niet geleerd maar correct placht uit te drukken over de kwaal, waaraan koning Lodewijk XVI geleden had: fimosis. Die ziekte (beter ware het te spreken van 'ongemak', zo oreerde ze in navolging van de grote orator) hield pas op te bestaan, nadat de tuitvormige voorhuid van 's konings lid door een team van artsen operatief was verwijderd. "Marat had graag een handje meegeholpen," verzekerde ze hem onbedaarlijk lachend. De achternaam, die de Mot nooit voor haar geheime minnaar wenste te reserveren, bezigde de Luis nu juist bij voorkeur voor haar officiële verloofde. "De Oostenrijkse bewaarde het geval samen met de blonde haarlokken van haar man en kinderen in een paar gouden lakdoosjes," vervolgde de Luis, "die ze god betere 't had uitgesteld in een vitrine. En weet je, waar die stond? In haar slaapkamer! Toen de koning haar daarvoor berispte, nam ze gelijk de hele santenkraam mee naar Petit-Trianon. Daar had een jongere broer van de koning, de graaf van Artois,-nota bene in diens bijzijn-, één van de doosjes opgemerkt en prompt gevraagd, wat het zo fraai op een dekseltje gekalligrafeerde opschrift 'Mijn Talisman' te beduiden had. "Ja, dat zou ik ook wel eens willen weten," had de koninklijke papzak onnozel opgemerkt... Wat zo'n man toch altijd secundair reageerde! "Sire," zou de Oostenrijkse slet toen, voor haar doen ongewoon ad rem, geantwoord hebben, "Sire, daar zit iets in, wat u enerzijds mist en anderzijds tot grote hoogte verheft." Snap je 'm? En snap je nou ook zo'n blöde Kuh? Je moet het gore lef maar hebben," besloot de Luis háár verhaal van die middag. Wat ze zei, had dreigend genoeg geklonken, alsof ze een onzichtbare tegenstandster te grazen wilde nemen, ongetwijfeld 'die blöde Kuh'. Ze liet er ook niet de minste twijfel over bestaan, hoe ze dat wilde doen: door haar beide handen op haar heupen te planten. "Ach, daar bedoel ik jou niet mee, m'n jongen, kijk maar niet zo benauwd. Ik hoorde Cathérine met jou praten en

vroeg jou binnen te komen, omdat ik een zijden kamerjapon voor Marat wil bestellen. Die arme stakker heeft weer zo'n last van zijn huid. Nee, niet z'n vóórhuid natuurlijk, ik bedoel z'n ópperhuid. Ik ben daarom net bij de apotheek van Deschamps geweest... Die man heeft zijn voornaam niet mee." Ze trok een vies gezicht, alsof ze zo-even de bitterste pil uit zijn apotheek had moeten slikken. De apotheker heette voluit Louis Deschamps, maar zijn koninklijke voornaam had hij al maanden geleden van de winkelruit laten verwijderen. "Deschamps is namelijk de enige die een kaolienoplossing kan bereiden, waarbij Marat werkelijk baat heeft," verzuchtte de Luis. "Waarom zeg je niets, m'n jongen? Kom maar mee." Daarop had burger Jacquot het genoegen mogen smaken, dat ze hem in stilte de badkamer van Marat binnenliet.

Daar zat de Vriend van het Volk in een verwarmd porfieren bad,- januari was een koude wintermaand-, dat de vorm van een kolossale overschoen had. Vanuit de verte leek de grote man op Klein Duimpje, verdwaald in één van de zevenmijlslaarzen. Een bezoeker moest hier met reuzenschreden de afstand tussen de deuropening en het bad afleggen. Perspectivisch klopte er wel meer iets niet in dit vertrek, waar het zonlicht slechts door één hoog venster binnenviel. Er lagen handdoeken op een commode, in de directe omgeving waarvan grijze stofdeeltjes de aandacht van burger Jacquot trokken. "Kom binnen, kom binnen," noodde Marat hem niet onvriendelijk. Dit soort initiatieven van de Luis keurde hij blindelings goed: zij bepaalde, wie hij wel of niet ontving. Dat laatste was in verband met zijn slechter wordende gezondheid steeds vaker het geval. Hij keek totaal niet op of om, maakte alleen met zijn hand een ongeduldig gebaar van toenadering, verdiept in regeringsstukken als hij was. Misschien dacht hij wel, dat het al tegen de avond liep, het tijdstip waarop Laurent Bas de kopij voor zijn krant, *Le journal de la République française*, kwam ophalen. Ik zal de Vriend van het Volk eens in zijn blootje voor mij laten opstaan, dacht burger Jacquot een tikje geërgerd. Die vent heeft bepaald een onhebbelijke gewoonte van mij overgenomen, want ik sta evenmin als hij beroepshalve voor mijn gasten op. Wie denkt die verwaande kwast eigenlijk wel, dat hij is?

Het vertrek op de derde verdieping was sober ingericht. Op korte afstand van het bad, overdekt met een soort secretaire annex bijzettafeltje, stond een houten stoel op de plankenvloer. Een kale muur werd voor driekwart gedeelte in beslag genomen door een wand-

kaart, waarop de nieuwste departementale indeling van Frankrijk was aangegeven met rode stippellijnen. Er lag een radeertangetje onder, zodat het leek, alsof iemand bezig was geweest naar eigen inzicht grenzen te wijzigen. Op een andere muur waren kruislings twee pistolen opgehangen, met de kolf naar beneden en de loop naar boven. Daaronder hing een bordje met twee door Marat eigenhandig geschreven woorden: 'De Dood.' Precies zoals die pistolen daar hingen, pleeg ik thuis mijn benen te kruisen, dacht burger Jacquot. Zou dat één van de pistolen zijn die Marat in de Conventie tegen zijn slaap drukt om vervolgens pathetisch uit te roepen, dat hij zichzelf nog liever overhoop schiet dan machteloos te moeten toezien, hoe het Vaderland in het verderf wordt gestort door een stelletje voormalige aristocraten en een eerloze kliek van godvergeten priesters die de eed niet hebben afgelegd? In plaats van deze gedachte verder hoorbaar uit te werken, zei hij zo neutraal mogelijk: "Simone heeft mij gevraagd een kamerjapon voor jou te maken. Kun je even opstaan?"

"Ah, daar hebben we onze kleermaker," zei Marat, "een grapjanus, die denkt dat ik meteen voor hem in de houding spring. Maar zo is het niet!" Hij wond zich zichtbaar op, brieste: "Ik laat mij door jou geen oor aannaaien!" en stelde tenslotte een, eerder door de kleermaker in iets andere bewoordingen gestelde, niet onbelangrijke, retorische vraag: "Wie denk je wel, dat je bent?" Even dreigde hij zich door zijn woede te laten meeslepen en alsnog uit het bad op te staan. Bijtjids ergerde hij zich aan zijn eigen inconsequentie. "Simone, laat jij deze voyeur, of moet ik zeggen 'gluiperige gladjanus', onmiddellijk uit? Kan hij zich aan het lichaam van een ander verlustigen! Weet je, ma chérie, hij mag op verzoek van jouw zus best 'je' of 'jij' tegen mij zeggen, daar heb ik geen enkel bezwaar tegen. Hij mag voor mijn part een hele garderobe voor mij in elkaar flansen, maar ik eis wel van hem, dat hij als kleermaker mijn lichaam respecteert. Ach, mijn rijkdom aan briljante ideeën weiger ik natuurlijk met zo'n armoedzaaier te delen,-het hondsvot zou niet eens begrijpen, waar zijn baasje het over heeft-, maar laat hem met zijn vuile poten van mijn lijf afblijven. Dat wil zeggen, indien hij zijn lelijke kop nog langer dan vandaag op zijn romp wil ronddragen. Ik zeg jou, het Vaderland heeft mensen met een visie nodig, patriotten met een ruime blik, die nergens voor terugdeinzen. Aan voyeurs heb ik een broertje dood. Voyeurs...? Ach, voyeurs zijn geen zieners, maar pottenkijkers, áárden-pottenkijkers.

Voyeurs...? Dat zijn slechte patriotten. Girondijnen zijn voyeurs. Zo'n Brissot denkt zeker de revolutionaire kunst van een oude jakobijn als ik er een in hart en nieren ben en altijd wel zal blijven, te kunnen afkijken. Nou, dat heeft hij dan mooi mis. Ik juich de dag toe, Simone, waarop de allerdeugdzaamste vrouwen niet meer van hun breiwerk zullen opkijken, wanneer zij aan de voet van een guillotine vrijwillig..., o zéker vrijwillig..., de zoveelste terechtstelling bijwonen. Laat hun vrouwelijke onverschrokkenheid allen die gaan sterven ten voorbeeld strekken. Ave feminae," hij wist zo gauw niet wat onverschrokkenheid in het Latijn betekende, "vos morituri salutant!* Misschien kunnen de grootste schurken er nog hun voordeel mee doen in het hiernamaals, wanneer zij de Allerhoogste te woord moeten staan!"

Geschrokken van zoveel potsierlijke ernst en weinig samenhang vertonende venijnigheid (zijn overbuurman scheen zelfs in staat Onze Lieve Heer een kopje kleiner te maken) mompelde burger Jacquot, dat hij geen kwade bedoelingen had. Daarna herstelde hij zich enigszins en klonk het fier: "Mijn kop en romp zijn één en ondeelbaar, burger, net als de Republiek. Wat zeg ik? Mijn kop en romp vormen net zo'n onverbreekelijke eenheid als jouw lichaam en geest." Even keek Marat hem vuil aan, alsof hij zeggen wilde: "Neem een ander in de maling," maar in plaats daarvan staarde hij stil voor zich uit. Tenslotte zei hij: "Dat zegt Michel Lepeletier jou niet na, jongen." Ten prooi aan snel wisselende stemmingen legde hij de kleermaker uit, dat volgens hem niet de sterfdag van Lodewijk ("dat varken zat al klem in zijn eigen hok, voordat de boer hem kwam ophalen"), maar die van Michel Lepeletier wereldgeschiedenis zou maken. "Lepeletier heeft het onder het vorige bewind ver weten te schoppen,-hij was een markies van Saint-Fargeau-, en zag er op tijd de zwakheid van in. Al dat verwaande gedoe en geleuter van aristocraten die zelf de kost niet eens kunnen verdienen, maar wel op kosten van het Vaderland leven..., dat vond Lepeletier maar niks. Daar moest maar eens een punt achter gezet worden, vond Lepeletier, geen kommaatje of puntkomma, maar een dikke punt. Dat zag hij goed. Die man heeft...had niet alleen visie, maar was ook ten volle bereid een comfortabel leventje op te geven voor zijn hoge idealen. Zo ontmoet ik er niet velen onder mijns gelijken." Die laatste woorden sprak Marat op een theatrale toon uit, terwijl hij onder het verdraagd formuleren van 'gelij-

* "Gegroet vrouwen, zij die gaan sterven groeten u!"

ken' triomfantelijk naar burger Jacquot keek. "En wat gebeurt er met zo'n voortreffelijk mens? Zo'n mislukte markies, die als een Saint-Fargeau afstand van al zijn overgeërfde vooroordelen moest doen, alvorens een Michel Lepeletier te worden,-héél anders dan ik, die revolutionaire ideeën bij wijze van spreken met de paplepel kreeg ingegoten-, nou, wat gebeurt er met zo'n voortreffelijk mens, vraag ik je?" Marat keek burger Jacquot strak aan. "Heeft Cathérine jou dat niet verteld? Nee...? Goed, dan zal ik het jou vertellen! Lepeletier is eergisteren met een keukenmes neergestoken, als een dolle hond afgemaakt, en weet je door wie? Door een voormalig lid van de koninklijke lijfwacht, luisterend naar de naam van een Trojaanse kroonprins. Pâris heet die vuile flikker! Ik stel er een eer in hem persoonlijk onder de valbijl te brengen. Let op mijn woorden, die kerel gesp ik nog eens eigenhandig op de wipplank vast. 't Is dat ik mij vorig jaar openlijk heb geschaard achter een mechanische voltrekking van het doodvonnis, anders zou ik die antieke ledenpop, die lelijke neparistocraat meteen de nek...omdraaien!" Marat had zijn bovenlijf half omgedraaid, zoekend naar het juiste woord waarvan de uitspraak min of meer synchroon zou lopen met zijn lichaamsbewegingen. Even scheen hij in staat Pâris ook nog de nek te breken, als het moest. Witheet van woede zocht en vond hij op de tast een glazen kalebas, die achter een poot van het bad verstopt was en als urinaal dienst deed. Terwijl hij zich hevig op zijn rug krabde, was hij opgestaan. Het sneeuwde plotseling fijne schilfertjes in het vertrek, ten gevolge van de artritische psoriasis waaraan de zieke leed. Simone schoot haastig toe om hem met een handdoek tegen de vijandige buitenwereld te beschermen. Daartoe behoorde op dat moment zeker ook burger Jacquot.

Toen Simone de handdoek op de grond liet vallen, verbrak de Vriend van het Volk de stilte. "Ik weet wat jij zo-even dacht, jongen. Jij dacht: Marat is een blote woesteling. Hij lijkt op een boze fee, die met haar toverstaf wild in het rond zwaait. In plaats van kinderlijk getekende sterretjes dwarrelen er tal van hoornen vliesjes naar beneden... Je hebt gelijk, jongen, er zijn een heleboel mensen die mij niet mogen. Mijn voorspellingen zetten kwaad bloed, ik weet het."

"Dat komt, omdat jij een onheilsprofeet bent," zei burger Jacquot koel. "Kom, ik stap maar weer eens op. Er komen vanmiddag nog gasten."

"Wou jij de Vriend van het Volk soms de mond snoeren?" mengde de Luis zich onverwachts fel in het gesprek dat eigenlijk al afgelopen was. "Begrijp jij dan niet, dat de vrijheid om alles te zéggen alleen vijanden kweekt onder mensen die zich het recht willen voorbehouden om alles te dóén?"

"Ik heb stellig de indruk, dat je een uitspraak uit *L'Ami du Peuple* citeert," zei burger Jacquot. "Prachtig, hoor! Maar ik houd niet van holle frases of retorische parafrases van woord en daad. En afgezien daarvan, wat bedoel je eigenlijk, Simone? Voorstanders van de vrije meningsuiting zijn, net als welke praktisch ingestelde burgers ook, onderworpen aan wetten en bovenal aan een persoonlijke moraal. Wie kritiek heeft op een criticaster (daar bedoel ik heus jóúw vriendje niet mee) is niet per definitie een gewetenloze schurk of op één lijn te stellen met iemand die alles verkeerd doet!"

"Ach, blijf nog even," verzocht Marat zijn aanstaande zwager, "net nu het hier reuzegezellig wordt. Dan mag jij de lijkwade voor Lepeletier maken. Over 'praktisch ingestelde burgers' gesproken,-stel je maar in verbinding met Palloy, die kan jou er vast meer over vertellen. Zeg maar dat ík je gestuurd heb, dan verleent hij jou die opdracht wel!"

Aldus had burger Jacquot op één en dezelfde dag,-de dag van de terechtstelling van koning Lodewijk XVI-, de vererende opdracht gekregen om zowel een zijden kamerjapon voor Marat als de lijkwade voor Lepeletier te maken. Over wat vererender was, liet hij zich niet uit, zeker niet tegenover de gewiekste zakenman die Palloy was. Hij kende zijn nieuwe opdrachtgever maar al te goed als een verlichte geest, die tegen betaling geïllumineerde bals gaf op de puinhopen van de Bastille. Samen met de Mot was hij wel eens gaan kijken, hoe anderen zich daar kostelijk schenen te amuseren. Hij had met eigen ogen gezien, hoe de gastheer zich tijdens zulke massale bijeenkomsten evenmin onbetuigd liet. Diens dwaze passen op de maat van de muziek waren fameus. Met een kostbaar kazuifel omhangen, placht Palloy zijn gasten dansend op het Feest der Verlichting voor te gaan. Tijdens de pauze konden zij dan, behalve de gebruikelijke versnaperingen, ook stenen kopen ('Koop geen 'pastilles' maar 'bastilles'!' luidde zijn vaderlandslievende reclame), waarin een ploeg arbeiders de achternamen van Frankrijks beroemdste gevangenen had gekrast. Het deed er blijkbaar niet toe, of zij in de Bastille of in een andere gevangenis hadden gezeten. Toen burger Jacquot oog in oog met Palloy stond, spookte hem dan ook eerder diens kazuifel dan de zijden ka-

merjapon van Marat, of de lijkwade van Lepeletier door het hoofd. Het zou hem overigens weinig hoofdbrekens kosten om de naam van zijn firma hoog te houden en beide bestellingen op tijd te bezorgen; daaraan twijfelde hij niet in het minst.

Van dit al te bedrijvige heerschap vernam burger Jacquot de volgende dag, hoe de derde grote staatsbegrafenis, na die van Mirabeau en Voltaire, in zijn werk zou gaan. Op de Place des Piques was voor de laatste in dit rijtje van de Grote Drie (maar 'de Eerste Martelaar van de Revolutie', zoals Palloy plechtig verklaarde) een katafalk opgericht, die rustte op een twee verdiepingen hoog trapezium. Dat stond half achter een sokkel, waarop het ruitersstandbeeld van Lodewijk XIV had gestaan. Volgens strikte aanwijzingen van de schilder Jacques-Louis David moest het stoffelijk overschot van Lepeletier daar dagenlang, met een vanaf de heupen ontbloot bovenlijf, de weersinvloeden trotseren. Het zou geschieden naar zijn woord, zoals burger Jacquot later zelf kon vaststellen. Zienderogen verwerd het lijk er tot een steeds meer in de vochtige winterlucht verkommerende piëta, wiens door de Natie geadopteerde dochter als een levende Moeder Gods van tijd tot tijd één van de trappen aan weerszijden van het trapezium mocht beklimmen om het lot van haar vermoorde vader te bewenen. Vier dag en nacht rokende urnen verspreidden welriekende geuren, ter versterking van de suggestie dat de grote man in een geur van heiligheid was gestorven. Een slip van de door burger Jacquot op tijd afgeleverde lijkwade onttrok een deel van de tekst aan het oog, zoals die op één van de vier medaillons op de sokkel voorkwam, waardoor het van wijd en zijd toegestroomde publiek tenminste niet de naam van de Zonnekoning hoefde te lezen. Wat er nog wél op te lezen viel, waren de (breed uitgemeten) laatste woorden van de alom betreurde Olympische Geweldenaar: "Ik sterf tevreden, omdat de Tiran niet meer leeft!" Burger Jacquot was de enige niet die zich afvroeg, hoe Lepeletier zo zeker van zijn zaak had kunnen zijn, aangezien hij één dag eerder was overleden dan de Tiran in kwestie. Samen met de Mot bracht hij een nachtelijk bezoek aan de Place des Piques om het resultaat van zijn naargeestige arbeid in alle rust te kunnen gadeslaan. Het licht van honderden flambouwen werd evenzovele keren weerkaatst door het berijpte lijk van Lepeletier. "Een indrukwekkend schouwspel, heel wat mooier dan op de puinhopen van de Bastille," was alles wat hij er tegenover haar over kwijt wilde.

In de hierna volgende maanden spitsten de conflicten tussen Marat en de gematigde girondijnen zich toe. Burger Jacquot stond het meest sympathiek tegenover de revolutionaire zaak, zoals die werd verdedigd door Camille Desmoulins. Geen plebeïsch despotisme à la Marat trok hem aan, maar een sierlijk en niet onsentimenteel sticisme ter vervolmaking van een nieuw Romeins rijk. Als er voor de inrichting daarvan rijke draperieën ter bekleding van triomfbogen, voorhangen van tempels, ontelbare toga's en tunieken nodig waren, kortom geen lapjes maar hele balen stof, voorzag hij gouden tijden. Maar die konden alleen aanbreken, als burgerzin op grote schaal zou worden aangemoedigd. Het democratische gehalte van zijn eigen tijd kwam hem net als Camille Desmoulins minder aantrekkelijk voor, naarmate uitbarstingen van volkswoede steeds openlijker het leven van alle dag gingen bepalen. De wet van de communicerende vaten scheen hierop van toepassing: wat aan de ene kant winst opleverde, zorgde aan de andere kant voor verlies. Bestond er wel een raakvlak tussen democratische verworvenheden en uitbarstingen van volkswoede? Vandalisme en straatterreur lieten weliswaar niets aan duidelijkheid te wensen over, maar versluisden de hooggestemde idealen van menig Franse burger. Ook hij kwam soms niet zonder kleerscheuren van partijvergaderingen thuis. Innerlijk veranderde burger Jacquot er niet door, integendeel, hij probeerde nog beter te begrijpen, wat er zich op het grote wereldtoneel (waarvoor hij graag de gordijnen zou willen leveren) afspeelde. Hij begon zich te verdiepen in de oorzaak van machtsverschuivingen en in de politieke en morele motivering van het geweld, waarmee oude machthebbers aan de kant werden gezet en nieuwe verwelkomd. Hij zag, hoe die laatsten zich tevergeefs trachtten te handhaven. Van het federalisme der girondijnen begreep hij wel zoveel, dat een verplaatsing van de hoofdstad van Frankrijk naar Bourges als symbolisch voor de door hen veroorzaakte tweedracht moest worden beschouwd. Maar democratie liet zich volgens hem niet op een geografisch beperkte schaal invoeren. Was de Republiek niet het Mystieke Lichaam van álle Franse burgers? Met tegenzin las burger Jacquot in kranten als *L'Orateur du Peuple*, hoe er in de departementen werd gestreefd naar onafhankelijkheid. Het hele land scheen in rep en roer te zijn. Vooral in de maand april werden verwoede pogingen gedaan, zo las hij in zijn lijfblad *Le tailleur patriottique*, om alle maatschappelijke factoren in Frankrijk onder één noemer te brengen, die van de grootst mogelijke

republikeinse deugdzaamheid, waarvan de tellers nochtans varieerden van lasterlijke aantijgingen tot juridisch gefundeerde beschuldigingen aan het adres van priesters en aristocraten, van parlementaire grootspraak tot een zekere eenvoud des harten, van controle en overdreven regelzucht tot een niet alleen met de mond beleden geloof in de natuurlijke goedheid van de mens, van politiek defaitisme tot voornamelijk militaire dadendrang, van scepsis en regelrechte burgerlijke ongehoorzaamheid tot onvoorwaardelijke trouw aan het gezag en van een paar voorbeelden van oprechte vaderlandsliefde tot een hele reeks min of meer ondubbelzinnige blijken van landverraad. Burger Jacquot vroeg zich als lezer van zo'n overweldigende hoeveelheid informatie af, of het wel zinvol was een onderscheid te maken tussen al die tellers en slechts één noemer. Ontaardde republikeinse deugdzaamheid zo langzamerhand niet in nationale waanzin, of zelfs meer dan dat, in een verschrikkelijke ramp voor alle mensen? Liep wie aan het buitenland zijn revolutionaire beginselen wilde opleggen, niet het gevaar zijn edelste motieven in internationale zwendel ten onder te zien gaan? Zo hoorde hij de burgers overal om zich heen praten: in moralistisch getinte krantenkoppen. Honderden soldaten met lood in de schoenen (als zij die al hadden, dacht burger Jacquot) en met de dood voor ogen volgden in het vroege voorjaar van 1793 generaal Dumouriez. Zij dwaalden over opwaartse wegen in Neerwinden, waarvan de bevroren kronkels evenmin glad vielen te strijken als de plooiën in de lijkwade van Lepeletier. Zelfs moegestreden leverden deze exporteurs van de Franse Revolutie nog staaltjes van dapperheid en voorheen ongekende camaraderie. Dat was goed voor weer andere krantenkoppen. Hoe oneindig veel meer inspirerend werkte hun voorbeeld dan dat van de meeste Franse officieren, die met bepluimde stekken op hun hoofd eerder aan hansworsten of exotische vogels deden denken dan aan vechtersbazen of inheemse kemphanen! Tenminste, zo dacht burger Jacquot erover. Misschien vormde hun weinig krijgshaftige uiterlijk in het aprilnummer van *Le tailleur patriottique* wel een afspiegeling van wat zij stelselmatig verzuimden, maar natuurlijk wél hadden moeten doen: opstanden dempen in het binnenland. In plaats daarvan 'gingen onze soldaten zingend buitenlands', zoals het in de vakpers voor kleermakers heette, 'om complete volksstammen te fraternaliseren, ook als die daarvan helemaal niet gediend zijn', of pleegden zij waarschijnlijk hoogverraad door, zoals Dumouriez deed, naar de Oosten-

rijkers over te lopen. Tenzij deze generaal zijn eigen paard van Troje was, stond het er in april 1793 naar de mening van vrijwel iedere patriottische kleermaker in Frankrijk slechter dan ooit met de Republiek voor.

Marat zou in diezelfde maand worden gearresteerd én vrijgesproken. Door girondijnen aangeklaagd, maar nog niet in staat van beschuldiging gesteld, wipte hij in een zijden kamerjapon gehuld heen en weer tussen beide huizen van de gezusters Evrard. Als er gevaar dreigde, hield hij zich op de zolder van burger Jacquot schuil. Tijdens deze *ménage à quatre* (want ook Simone stak de Rue des Cordeliers herhaaldelijk over) spraken zij uitvoerig met elkaar over het ophanden zijnde proces, dat tegen Marat gevoerd zou worden. Montané zou als president en Fouquier-Tinville als rechter én openbaar aanklager optreden. Beiden waren sinds kort in dienst van het Revolutionaire Tribunaal. "Het is tijd voor veranderingen," zei de Vriend van het Volk, op hetzelfde thema improviserend dat hij later zo uitpuddend voor het tribunaal zou behandelen. "Wat bedoel je daarmee?" vroeg burger Jacquot hem. "Iedere wijsneus zegt het jou even lijjig na. Is zo'n vage vaststelling geen dooddoener?" Marat bevestigde de juistheid van die vragend aan de orde gestelde zienswijze, zij het niet in figuurlijke maar, zoals hij uitdrukkelijk stipuleerde, in letterlijke zin. "Mijne medeburgers, het is tijd voor ingrijpende veranderingen. Vandaag vieren wij het Mysterie van de Franse Revolutie." Weer onderbrak burger Jacquot hem: "Het lijkt waarachtig wel, of iemand hier de Heilige Mis opdraagt. Als jij pleit voor ingrijpende veranderingen, geef je daarmee te kennen, dat de grootste omwenteling sinds eeuwen, die we net met z'n allen achter de rug hebben, weinig of niets voorstelt. Je gaat me nou toch niet vertellen, dat je doelt op..., laten we zeggen..., koninklijke willekeur op het gebied van de rechtspraak, die in de persoon van Fouquier-Tinville zijn revolutionaire tegenhanger heeft gekregen? Je moet niet zielig gaan zitten doen, hoor. Dat maakt een verdomd slechte indruk op jouw rechters!"

Marat vertrok zijn gezicht tot een sardonische grijns, omdat zijn overbuurman van 'we' had durven spreken. De pluralis majestatis was onder oratoren van zijn slag uiterst verdacht, al maakte hij zich daaraan zelf ook schuldig. Bovendien tapte zijn gedoodverfde zwager uit een vaatje dat hem niet beviel. "Keer terug naar jouw aarden potten," lispelde hij kwaadaardig, "bemoei je niet met dingen waar je

geen verstand van hebt. Denk aan het spreekwoord: schoenmaker blijf bij je leest."

"Ik ben kleermaker," zei burger Jacquot trots, "geen schoenmaker." Daarop kon Simone zich niet langer stilhouden: "Jij doet net, alsof de Vriend van het Volk jouw vijand is. Laat hem toch uitspreken. Hij is mans genoeg om te zeggen, wat hij op zijn lever heeft. Ik drink tenminste zijn woorden in, zoals...zoals een priester die de eed aflegt, zich te goed doet aan miswijjn. Jij...," wendde ze zich fel tot burger Jacquot, "jij bent niet eens mans genoeg om Ca...," waarna ze even onverwachts, als ze zich eerder in hun dispuut gemengd had, er weer het zwijgen toe deed.

Met gespreide armen vervolgde Marat zijn betoog: "Dus sta ik hier terecht aan het einde van een lange winter, maar door de woorden die ik tot u spreek en de perspectieven die ik u te bieden heb, roep ik het voorjaar op, een voorjaar dat wordt herboren in de eerste en enige democratie ter wereld, die genoeg visie en moed kan opbrengen om Frankrijk opnieuw uit te vinden. Toen onze afgevaardigden even vastberaden als stoutmoedig de onafhankelijkheid van de Republiek uitriepen en onze nationale doelstellingen aan de Almachtige Zelf bekendmaakten, wisten zij heel goed, dat Frankrijk drastisch zou moeten veranderen om te overleven. Weet dan, dat ik geen verandering omwille van de verandering voorsta, maar verandering om de idealen van Frankrijk te behouden: leven, vrijheid en het nastreven van geluk, héél veel mensengeluk. Hoewel ook ik natuurlijk marcheer op de muziek van onze tijd, de onvolprezen Marseillaise, is onze missie in diepste wezen tijdloos." Met flonkerende en scheef in zijn gele gezicht staande ogen staarde Marat in de verte, gesticulerend in zijn zijden kamerjapon, waarvan het stiksel onder zijn rechteroksel los begon te raken.

"Er zit een naadje los," zei burger Jacquot, "laat mij maar even be- gaan." Terwijl hij ter plekke de nodige reparaties verrichtte, sprak hij onduidelijk, met steeds in oog en lengte wisselende naalden in zijn mond, over het montere taalgebruik van de spreker. Hij mompelde en foeterde tegelijk: "Winter...voorjaar.., zei de Almachtige trouwens nog iets terug? Veranderingen...tijdloos, wij...u...ik, muziek... Zeg, waar komt die muziek ineens vandaan? Vrijheid is een ideaal, dat kan ik wel beamen, maar leven en het nastreven van geluk niet. Leven is een min of meer fataal gegeven, zou ik zo denken, en wie gelukkig wil worden is het zo vaak niet, dat hij er achteraf wel nooit toe zal komen

om het verleden te idealiseren." Hij draaide Marat als een paspop in het rond, terwijl hij met een kritisch oog het resultaat van zijn minieme gezwoeg bekeek. Dat viel hem blijkbaar niet tegen, want met een zucht van verlichting ging hij weer zitten.

De paspop ging intussen onverdroten verder: "Onpeilbare krachten schokken en herscheppen onze wereld, zodat de vraag rijst, of wij nog tijdens dit tijdsgewricht in staat zullen zijn Verandering tot onze Vriend te maken in plaats van tot onze Vijand. Hoewel de uitdagingen waarvoor wij staan, groot zijn, geldt dat ook voor onze krachten. Fransen zijn altijd een rusteloos zoekend en vooral hoopvol gestemd volk geweest. Wij moeten ons nu meer dan ooit laten inspireren door de visie en wilskracht van allen die vóór ons kwamen. De grote Jean-Jacques Rousseau geloofde oprecht, dat wij van tijd tot tijd drastische veranderingen nodig zouden hebben om de fundamenteën van onze Natie te versterken. Ik zeg hem dat graag na. Mijne medeburgers, dit is onze tijd. Laten wij die omarmen!" Snikkend vielen de gezusters Evrard de spreker in zijn armen, die daarvan niet gediend scheen te zijn, waarom zij elkaar in plaats van hem met heftige knikjes bemoeidigen.

"Onze voorvaderen zagen zichzelf in het licht van het nageslacht. Wij kunnen het niet met minder doen. Iedereen die ooit een kind in slaap heeft zien vallen, weet wat nageslacht is. Nageslacht is de wereld die komt, de wereld waarvoor wij onze idealen koesteren. Van ons nageslacht hebben wij deze planeet in bruikleen gekregen en tegenover ons nageslacht dragen wij derhalve een heilige verantwoordelijkheid!" Een afwerend gebaar van de spreker verhinderde, dat de gezusters Evrard opnieuw op hem afvlogen. Burger Jacquot dacht na over de mogelijkheid (of onmogelijkheid) tijdelijk iets van het nageslacht cadeau te krijgen, maar hield dit keer wijselijk zijn mond. In gedachten verzonken pakte hij de draad pas weer op, toen hij Marat hoorde zeggen: "Onze mooie hoofdstad is net als elke hoofdstad, sinds de dageraad van de beschaving, een plek van intriges en berekening geworden. Machthebbers bewegen ook heden ten dage nog hemel en aarde om meer macht te krijgen en maken zich eindeloos zorgen over wie goed handelt en wie slecht, over wie aan de winnende hand is en wie verliest. Ondertussen vergeten zij alle brave burgers, die hen met hun arbeid en eerlijk zweet betalen. Fransen verdienen een beter lot dan door een stelletje nietsnutten te worden geregeerd. Gelukkig zijn er in onze hoofdstad genoeg burgers die bereid

zijn om hun handen uit de mouwen te steken." Dat van die mouwen is wel goed gezegd, dacht burger Jacquot, maar voor de rest hoor ik iemand praten zonder hem te verstaan.

"Ik zeg u," vervolgde de stem, zonder opnieuw iets te vermijden dat bedrieglijk veel op een pluralis majestatis leek, "laten wij besluiten de wereld van de politiek te hervormen, opdat macht en voorrechten niet langer de stem van het volk verstikken. Laten wij ons niet langer voor persoonlijk gewin inspannen, opdat wij ons ideaal van een waarlijk vrij en vereend Frankrijk zullen kunnen verwezenlijken. Laten wij besluiten van onze regering een broedplaats te maken van wat Rousseau eens noemde 'moedig en aanhoudend geëxperimenteer', een regering voor morgen, dus niet een regering van gisteren, en laten wij onze hoofdstad teruggeven aan de burgers van Parijs, aan wie zij ook rechtens toekomt." Een daverend applaus viel de spreker ten deel, maar de gezusters Evrard rezen niet als één man uit hun zetel op. "Terwijl Frankrijk zich innerlijk vernieuwt, zullen wij niet terugdeinzen voor uitdagingen en evenmin kansen onbenut laten die de nieuwe wereld ons biedt. Samen met onze vrienden en bondgenoten brengen wij de nodige veranderingen tot stand, opdat anderen ons niet onder de voet zullen lopen. Indien onze vitale belangen worden bedreigd, of de Algemene Wil en het geweten van de internationale gemeenschap het laten afweten, zullen wij vastberaden handelen, met vreedzame diplomatie waar dat mogelijk, met geweld waar dat nodig is. De dappere Fransen die onze Natie vandaag dienen, van de Maas in het Noorden tot aan de Rijn in het Oosten, zijn een levend getuigenis van onze vastberadenheid. Maar onze grootste kracht ligt besloten in onze ideeën, die helaas voor veel landen nieuw zijn. Niettemin verwachten wij, dat het nationale gedachtegoed van Frankrijk langzaam maar zeker door de hele wereld zal worden omhelsd, en daarover verheugen wij ons oprecht. Onze hoop, onze harten, onze handen zijn met allen die op elk continent werken aan democratie en vrijheid. Hun zaak is de zaak van Frankrijk!"

Hoewel de spreker zich met stemverheffing, rollende ogen en dramatisch ten hemel geheven handen naar een hoogtepunt had opgewerkt, bleef het opmerkelijk stil. Nooit stond Marat degenen die hem nastonden, nader dan op dit moment, maar hij beseftte niet, dat er van eenrichtingsverkeer sprake was. Ieder van zijn toehoorders had wel een goede reden om niet voor hem te hoeven applaudisseren. "Ben ik nou nog een onheilsprofeet?" vroeg hij zonder één van hen in

het bijzonder aan te kijken. "Hoe kan ik iemand, die mij zo triomfantelijk en hoopvol tegelijk een vraag stelt, het antwoord schuldig blijven," zei burger Jacquot even diplomatiek als licht vertwijfeld, want hij wenste eigenlijk iets heel anders op te merken. "Ik vraag mij alleen af, tegen wie of waartegen jij je wilt verdedigen." Op een bemoeidigend knikje van Marat vielen de gezusters Evrard in: "De Vriend van het Volk zal zich niet verdedigen. Wie boven de partijen staat, hoeft zich niet te verdedigen. Alleen een boven elke verdenking stand persoon kan de eer van Frankrijk redden!"

Kort na deze generale repetitie op een grauwe zolderkamer werd Marat inderdaad in staat van beschuldiging gesteld. Hij wérd echter niet gearresteerd, hij liet zich arresteren. In de Conciërgerie fulmineerde hij tegen zijn bewakers, die hij er op zijn beurt van beschuldigde de Vriend van het Volk als een vijand te behandelen. Het waren dan ook hectische tijden, niet vrij van een zekere dialectiek, waarin onder het mom van vaderlandsliefde vriend en vijand, gevangene en cipier, bondgenoot en verrader, tot gek makens toe, van rol wisselden zonder geheel in elkaars rol op te gaan. Een girondijnse verklaring ten gunste van volkssoevereiniteit, eerst afgelegd in de Assemblée en later in de Nationale Conventie, en een uit naam van datzelfde volk door jakobijnen aanbevolen radicalisme van enkelingen in de Commune verhitten de gemoederen van velen. Geweld en geweldloosheid streden niet om voorrang met elkaar, het probleem van de legalisering van het geweld was niet onoplosbaar, maar wat een met geweld afgedwongen vrede bevorderen kon, scheen strijdig met een zogenaamd 'vredige' vorm van geweld. Marat, sinds kort tot voorzitter van de Jakobijnenclub benoemd, had blijkens een paar artikelen in zijn *Journal de la République française* het patent op die laatste vorm van geweld. Wat hij daaronder verstond, legde burger Jacquot als moord met voorbedachten rade uit, of als moord in koelen bloede. Het vredige zat hem alleen in de onverschilligheid van de overheidsdienaar, die zich ter wille van een hoger doel mocht bezighouden met het uitoefenen van geweld. Hoe systematischer dat werd aangewend, des te onpersoonlijker kon de toch al geblinddoekte Vrouwe Justitia haar vonnis laten voltrekken aan allen die zelf vanuit het duister voor haar traden.

Op 24 april 1793 eindelijk voor het Revolutionaire Tribunaal in het Paleis van Justitie geleid, praatte Marat zich de blaren op zijn tong om de negentien pagina's tellende aanklachten stuk voor stuk te ont-

zenuwen. Hij zat voor zijn doen goed in de kleren, maar stak nog beter in zijn vel. Aan het eerste had burger Jacquot bijgedragen, aan het tweede een combinatie van factoren; in volgorde van belangrijkheid: de kaolienoplossing van Louis Deschamps, innerlijke zekerheid en luidde betuigingen van bijval. Had hij in woord en daad het gezag van de Nationale Conventie ondermijnd? Welnee, die club stelde net zoveel voor als de som van de afzonderlijke leden. Zolang er girondijnen lid van waren, moest natuurlijk het ergste worden gevreesd. Lag er achter zijn politieke ambities een streven naar anarchie verborgen? Welnee, hij streefde geen persoonlijke roem na en was juist een voorstander van legalisering van het geweld. Hij legde zijn rechters uit, hoe zij voor enige wetgevende ordening in dat opzicht zouden kunnen zorgen. Leg het geweldsmonopolie in handen van één man die de kunst verstaat de Algemene Wil zuiver te interpreteren, en er zullen officieel geen onschuldige mensen meer terechtstaan. Natuurlijk zal het aantal terechtgestelden daardoor niet afnemen, want als de Vriend van het Volk die ene man zou moeten zijn, liet hij liever 100 in moreel opzicht onschuldige mensen terechtstellen dan 1000 misdadigers vrijuit te laten gaan. De schade die laatstgenoemden aanrichten, is immers veel groter dan hun slachtoffers ooit zullen kunnen begrijpen of op hun beurt veroorzaken. De overheid moest het dus niet zo nauw nemen met het begrip 'recht' en het vooral niet iedereen naar de zin willen maken. Wie bij zichzelf, rechter of niet, zo'n menslievende neiging bespeurde, moest die ijlings onderdrukken of er ernstig rekening mee houden, dat hij zou worden beschuldigd van landverraad. Zelf had hij om het eens paradoxaal te formuleren 'goddank' geen last van zulke aanvallen van naastenliefde. Over 'aanvallen' gesproken,-in plaats van zich te verdedigen ging hij, Marat, liever in de aanval. Voor lauwheid had niemand ooit een lauwerkrans gekregen. Voor zo'n ondeugd was in deze roerige tijden al helemaal geen plaats. Wat hij als zodanig beschouwde? Voor de dood van koning Lodewijk XVI stemmen, maar terugschrikken voor de voltrekking van het doodvonnis! Ander voorbeeld? De Eenheid van de Republiek in gevaar brengen door tweedracht te zaaien! Wie maakten zich aan beide praktijken schuldig? Girondijnen! Als het aan hen gelegen had, was de koning niet eens aangeklaagd. Waren de meeste girondijnen in die zin nalatig, anderszins waren zij juist bijzonder actief door zich te roeren als voorstanders van het federalisme, die het wettig gezag in Parijs uitholden om in relatief kleine departementen als de Calva-

dos, en in nog kleinere steden als Caen, particuliere legers te verzamelen. Nu stelden al die legertjes nog niet veel voor, maar het hoefde een overijverige generaal maar in zijn bol te slaan, of al die afzonderlijke militaire eenheden konden te zijner tijd tot een machtig leger worden samengevoegd. Wie had er oog voor zulke, voor de Franse staat, hoogst nadelige ontwikkelingen? Wiens vurig temperament stelde hem in staat om de al of niet vermeende lauwheid van anderen te doorgronden?

Natuurlijk spraken zijn geestverwanten (onder wie de beruchte Fouquier-Tinville) Marat vrij. Op 26 april 1793 werd hij letterlijk op handen gedragen naar de Conventie, waar hem een indrukwekkend eerbetoon ten deel viel. Burger Jacquot was er getuige van, hoe de banken onder het gewicht van talloze aanhangers van Marat bezweken, hoe paarden op hol sloegen in hetzelfde gebouw dat ooit nog eens als koninklijke manege dienst had gedaan en hoe vandalen hun niet alleen girondijnse volksvertegenwoordigers massaal molesteerden. Al met al was de schade nog beperkt gebleven, omdat de Vriend van het Volk een voor zijn doen gematigde rede hield,-op een kleine wijziging na dezelfde als hij op een zolderkamer in de Rue des Cordeliers had gehouden. Was het effect van zijn woorden toen ver beneden de verwachting van burger Jacquot gebleven,-nu werden allen hevig teleurgesteld die, naar achteraf bleek, voor niets zijn parlementaire onschendbaarheid hadden opgeheven met als voornaamste doel hem op 24 april 1793 te laten berechten. Sindsdien wisten de meesten onder hen, dat zij als girondijnen in de minderheid waren, maar niet hoe zij van die wetenschap gebruik moesten maken om hun eigen hachje te redden.

Typerend voor deze hoogst onzekere situatie was een toevallige ontmoeting een paar dagen later, op 2 mei 1793, in Café Foy tussen Brissot en Marat. Slechts één geniepig woordje hoorde burger Jacquot zijn nu alom gevreesde overbuurman uitkramen ter begroeting van de girondijnse voorman: "Hallali," de kreet waarmee Franse jagers hun in het nauw gedreven prooi afslachten! Brissot haalde slechts zijn schouders op. Om zich een houding te geven zou hij zich volgens een onbevestigd bericht hebben gewend tot burger Jacquot, die toevallig het dichtst bij hem in de buurt stond. Wegens de kille bejegening van Marat voelde de girondijnse voorman zich genoodzaakt aan een wildvreemde de vraag te stellen, of hij het op die dag ingediende wetsvoorstel van Charles Barbaroux óók steunde om

géén maximumprijs voor graanproducten in te voeren. "Natuurlijk," zei burger Jacquot, minstens zo verlegen met de situatie als degene, die door Marat in het nauw gedreven onverwachts het woord tot hem gericht had, "want als er wél een maximumprijs wordt ingevoerd, zullen naargelang de hoogte daarvan hetzij de boeren, hetzij de burgers aan het hamsteren slaan." Marat bleek die zienswijze even later absoluut niet te delen: "De wil van het volk is belangrijker dan het gelijk van een zekere Barbaroux, jongen, neem dat maar van mij aan. Als het volk bodem- en plafondprijzen voor graan wil, waartussen het ongetwijfeld als tussen twee molenstenen vermorzeld zal worden..., het graan, bedoel ik, niet het volk natuurlijk..., dan krijgt het bodem- en plafondprijzen voor graan. Dat is nou spijtig." Op de vragende blik van burger Jacquot herhaalde hij precies volgens zijn bedoeling: "Dat is nou spijtig, dat ik er zo-even getuige van moest zijn, hoe een *wereldvreemde* figuur met een *wildvreemde* debatteerde over een politieke kwestie... Jij moet niet achter mijn rug om met een girondijn smoezen, jongen, dat is slecht voor jouw gezondheid en de mijne. Jij denkt, dat je gezond verstand hebt, misschien is dat ook wel zo, maar ik heb politiek instinct...én gezond verstand natuurlijk." De laatste woorden van Marat wezen op een wonderlijke mengeling van berekening, kwaadaardige interesse in het welzijn van een ander en demagogische zelfspot tegelijk. Burger Jacquot bedacht later, hoe weerloos zelfs zo'n machtig man als Brissot zich gevoeld moest hebben, dat hij zich toen al door Marat liet afslachten als opgejaagd wild (hoewel zijn gedrag meer overeenkomst vertoonde met dat van willoos vee). Zelf had hij er ook met zijn mond vol tanden bijgestaan, maar waren de girondijnse afgevaardigden tot voor kort gewend geweest om zich zelfbewust uit hun spreekgestoelte te verheffen en, ongeacht het onderwerp van de politieke agenda, triomfantelijk van zich af te bijten, nu verlaagden zij zich er blijkbaar al toe wildvreemden aan te spreken bij gebrek aan voldoende geïnteresseerde leden uit hun eigen achterban. Wie zou er nog als katalysator kunnen functioneren voor zoveel verschijnselen van partijpolitieke achterklap en zichtbaar gebleken onvermogen om zich te midden van tendentieuze staaltjes van volkswoede staande te houden?

Onder de arcaden van het Palais-Royal liet burger Jacquot zich op diezelfde dag een nieuwe opdracht geven. Hij zou op 14 mei 1793 zijn intrek nemen in een hotel, gelegen aan de Place du Pilori te Caen, om in de hoofdstad van het departement Calvados het optreden van

contrarevolutionaire krachten in kaart te brengen. Op verzoek van Marat zou hij de anti-jakobijnse schrijvers van een brief aan de Nationale Conventie te verstaan geven, 'dat zij dwaalden en er ernstig rekening mee moesten houden als minder dan zwarte schapen te worden behandeld, tenzij zij onmiddellijk zouden terugkeren op hun schreden'. Het betreft hier een bijzonder statig soort schapen, dacht burger Jacquot, maar ik zal wel zien, of er voor hen nog een plaatsje in de jakobijnse kudde is. Hij had daar op voorhand weinig vertrouwen in, aangezien de brief van de verontruste burgerij van Caen-, gericht aan de Nationale Conventie-, in nogal krasse bewoordingen gesteld was. De kans dat zij niet als lammeren, maar als volgroeide schapen ter slachtbank zouden worden geleid, leek hem daarom veel groter. In die geest had hij zich tegenover de Mot uitgelaten, met wie hij de laatste tijd vriendschappelijker scheen om te gaan dan in het verleden. Hij had haar gevraagd vanaf 14 mei de lopende zaken naar eigen inzicht voor hem af te handelen, geen nieuwe opdrachten meer aan te nemen en, desnoods met hulp van de krantenjongen Laurent Bas, dagelijks de inhoud van zijn aarden potten om te roeren, zodat de ongebruikte verf niet zou kunnen gaan klonteren gedurende zijn afwezigheid. Uit eigen belang dulde hij haar grove toespelingen op andere dan plantaardige producten die, in aanzienlijk kleinere omhulsels dan aarden potten maar nóg beter van de buitenwereld afgesloten, niet voor hun natuurlijke doeleinden werden aangewend, ja zelfs totaal dreigden te verkommeren, indien niemand er gebruik van zou maken. In gedachten zag ze zich al met opgeschorte rokken op een ladder staan, zei ze, en ijzeren zeven in de vorm van pollepels hantieren, terwijl het toch het werk van een man was zulke gevaartes in het rond te slingeren en, ter wille van een beter resultaat, liefst krachtig op en neer te bewegen. Daarbij kan Laurent Bas jou dan mooi assistieren, dacht burger Jacquot, toen hij eindelijk begreep waarop ze doelde, maar hun gesprek over de bevrediging van háár lusten en zín politieke ambities was toch in bed geëindigd. Samen hadden zij daar de brief van de verontruste burgers van Caen gelezen en herlezen, tot dat zij de portee ervan niet meer begrepen: 'De club der jakobijnen is de bron van alle onrust. Zolang de Nationale Conventie naar de pijpen danst van lieden als Marat, Robespierre en Danton, maakt een kleine klik de dienst uit en lijdt gans een volk. Dat kan en mag zo niet langer doorgaan.' Deze brief zou volgens de adressanten, na zijn verzending naar Parijs, worden aangeplakt op honderden muren, ra-

men en zuilen in Caen. Ter verdere intimidatie van de geadresseerden hadden zij er hun namen in bloed onder geschreven. "Maakt een kleine kliek de dienst uit," lachte de Mot, terwijl ze hem van onderen nog eens stevig beetpakte. "Gans een volk," zei burger Jacquot, "dat kan en mag zo niet langer doorgaan!"

Op de Place du Pilori van Caen had hij heimwee naar de fysieke festijnen, die zij samen zo onverwachts voor zijn vertrek hadden aangezicht. Zag hij het bewuste aanplakbiljet op een boom, die de adresanten verzuimd hadden óók in het intimiderende rijtje van muren, ramen en zuilen op te nemen, dan dacht hij niet zonder vertedering aan de Mot terug. 'Vrouw, wat is er tussen u en mij?' schreef hij haar onomwonden, alsof hij in Caen de bruiloft van Kana vierde. Ze was méér dan de belichaming van haar vaders verlichtingsideaal het zijne geworden, ook letterlijk, want zijn nachtelijke bezoeken aan de restanten van de Bastille en aan het flonkerende lijk van Lepeletier kregen in zijn herinnering een steeds sprookjesachtiger allure. De Mot onderging daarbij, op veilige afstand uiteraard, dezelfde transformatie als Assepoester. Het kostte hem niet de minste moeite om van de ruïnes van de Bastille een door prinsen bevolkt en kleurrijk omwolkt luchtkasteel te maken. Zelfs een in lompen gehulde dienstmeid (grover in de mond dan welke dienstmaagd uit een blijspel van Molière ook) toverde hij in zijn dromen om tot een in fraaie, door hemzelf ontworpen kledingstukken ronddansende prinses, een half-oosterse verrukking, die goedlachs met een ietwat te schelle stem alleen het nadeel had op de meest onverwachte momenten beslag op hem te leggen. Wie in dit sprookje met terugwerkende kracht de rol van prins speelde, Palloy of hijzelf, was hem niet helemaal duidelijk. Er waren, hoe dan ook, te veel destructieve krachten aan het werk om met behulp van verdwenen en teruggevonden attributen, zoals een glazen muil, het sprookje gelukkig te doen eindigen.

Zo liep burger Jacquot op de Place du Pilori rond, zwaar in gedachten verzonken en gehuld in een driekleurige sjerp, waarvan de leverantie aan tal van nieuwe hoogwaardigheidsbekleders hem geen windeieren had gelegd. Als een mannelijke uitvoering van de goede fee nam hij zich voor om zich door geen kwade genius in de luren te laten leggen, ook niet tijdelijk, zoals in sprookjes te doen gebruikelijk is. Het heette al spoedig, althans in de volksmond, dat de dagelijks tegen inwoners van Caen opbotsende burger Jacquot werd verteerd door een intens heimwee naar Parijs. Naar kleinsteedse begrippen

was daarmee wel veel, zo niet alles, afdoende verklaard. Wat had de Place du Pilori een verwende Parijzenaar te bieden, dat elk willekeurig plein in Parijs niet had? Zelfs het in een hoekje van de Place du Pilori opgestelde schavot was kleiner dan zijn tegenhanger in de hoofdstad, waar tot overmaat van ramp méér hoofden in de rieten mand rolden dan in Caen. Daartegen viel alleen al uit demografisch oogpunt niet te concurreren, dus bekeek men dit (merkwaardig genoeg tropisch uitgedoste) zwijgzame ijsbeertje met argusogen. Zolang niemand er de ingetrokken klauwen van hoefde te vrezen, legde men het geen strobreed in de weg. Caen was een grote dierentuin geworden, waarin bezoekers,-veel oppassers en weinig dierentemmers-, zich samen met één bezienswaardig exemplaar van de *ursus maritimus* hadden opgesloten. Wat had een ijsbeer eigenlijk op het vasteland te zoeken, waarvan de weinig maritieme klank hem alleen al ziek van heimwee moest maken? In plaats van dit dier met harde hand te dressereren voorzagen zij het liever van de nodige victualiën, waaronder hun van appels gestookte brandewijn (niet alleen plaatselijk bekend onder de eigennaam van het departement) een belangrijke plaats innam. De calvados verdoofde het dier,-maakte het Parijse monster in hem onschadelijk-, en suste tegelijk het niet al te geruste geweten van zowel jakobijnen als niet-jakobijnen. Ware aan het pittige smaakje van deze brandewijn de vurigheid van hun revolutionaire gezindheid af te meten geweest, dan zou geen enkel lid van de Nationale Conventie ook maar iets te klagen hebben gehad over voor- en tegenstanders van de Revolutie. Helaas voor alle betrokkenen hield dit monster niet van sterke drank.

Niemand slaagde erin burger Jacquot onbevangen tegemoet te treden, wat zeker niet lukte, als een voorbijganger op grond van eigen minderwaardigheidsgevoelens ruim baan voor hem maakte, of hem uit angst ontweek. Als représentant-en-mission dwong hij door aanvankelijk niets te zeggen meer respect af dan hij anders gedaan zou hebben. Zijn geloofsbrieven van de Nationale Conventie waren welsprekender dan de allergrootste redenaar in Caen. Als zodanig kon een vertegenwoordiger van de plaatselijke clerus worden beschouwd, die de op 5 april 1793 op de Place du Pilori terechtgestelde abbé Gombault, curé van de Saint-Gilles, in Caen was opgevolgd. Deze priester had in tegenstelling tot zijn voorganger de eed op de grondwet wél afgelegd, waarop hij zich in het eerste gesprek met burger Jacquot nadrukkelijk liet voorstaan. Smakelijk en tegelijk met

diepe minachting in zijn stem vertelde hij, hoe er in de uitgestrekte bossen van La Délivrande, even buiten Caen, met bloedhonden jacht was gemaakt op zijn voorganger. Diens aan flarden gescheurde soutane hing als een hertenkop, -de jakobijnse versie van opgezette buit-, dus ogenschijnlijk als een jachttrofee maar in werkelijkheid als een antirelikwie, aan een spijker in de sacristie van de Saint-Gilles. Dit on-eigenlijke heiligdom deed burger Jacquot daardoor nog meer aan een augiasstal denken. Zou hij er de Hercules naar zijn (als er tenminste niet een op orde en netheid gestelde koster in de buurt woonde) om die te reinigen?

"Waren er geen parochianen in verzet gekomen tegen de smadelijke afgang van hun trouwe herder?" vroeg de opvolger van abbé Gombault retorisch om zelf in tegenwoordigheid van de représentant-en-mission haastig het zelfgenoegzaam klinkende antwoord op die vraag te geven. Nee, er waren geen parochianen in verzet gekomen, op een enkelinge na, wier moeder elf jaar geleden in het kraambed was gestorven. Men moest wel van buitengewoon lage Normandische adel wezen, of een tragicus als Corneille als voorvader hebben, om zo fel tegen de religieuze verworvenheden van de Revolutie te ageren, als dit meisje uit het huis van Armont gedaan had. Ze durfde hem een farizeeër te noemen, uit gehechtheid aan zijn terechtgestelde voorganger. Politieke meningsverschillen hadden er tussen hen niet of nauwelijks bestaan. Voor haar was de wereld op 5 april jongstleden vergaan, evenals een paar maanden daarvoor op 21 januari, toen ze in mindere mate tekenen van overspanning had vertoond. Hysterisch gedoe van een meisje was het, een nog jonge vrouw, die schoksgewijs de ernst des levens leerde kennen. Vóór de paus was ze, maar tégen de koning. Nou, zo ongeveer dacht hij er ook over. "Ligt de zaak niet wat ingewikkelder?" vroeg burger Jacquot hem op de man af. "Misschien heeft dat meisje haar koningsgezindheid wel laten varen, op hetzelfde ogenblik dat de koning zijn handtekening zette onder de wet die priesters ertoe dwingt de constitutionele eed af te leggen. In dat geval was ze dus een royaliste tegen wil en dank, en bleef ze trouw aan haar eigen principes voor het oog van God en de wereld. Ik ken dat meisje natuurlijk niet, over wie u met zoveel verve spreekt, maar het zou mij niets verbazen, als ze zich op dit standpunt had gesteld: 'Geef God en de koning beiden, wat ieder van hen afzonderlijk toekomt, en probeer het weinige dat er overblijft zo eerlijk mogelijk onder de mensen te verdelen.' Hoe denkt ú daar eigenlijk

over? Heeft u net zoveel eerbied voor God als voor de koning?" De opvolger van abbé Gombault keek hem verbijsterd aan. Even dacht hij het probleem te kunnen oplossen door op te merken dat er geen koning meer was, maar zo'n snedig antwoord maakte zijn eigen nek er ook niet dikker op. Dus haastte hij zich met een brok in de keel te verklaren, dat alle mensen in principe gelijk waren (hier maakte zich een zichtbaar nobele opwinding van hem meester), althans in de ogen van God, en dat een koning zich vooral niet meer moest verbeelden dan zijn nederigste onderdaan. Deed hij dat wel, dan kwamen er grote moeilijkheden van, zoals de recente geschiedenis van Frankrijk overduidelijk had aangetoond. "Voor de paus maakt u anders graag een uitzondering op het door u hartstochtelijk beleden gelijkheidsideaal," zei burger Jacquot, "dat begrijp ik niet goed. Waar liggen uw prioriteiten? Jezus was een mensenvriend, ongetwijfeld te uniek om met wie dan ook vergeleken te worden, maar hoe zit dat met de Vriend van het Volk, is die soms wél uws gelijke?" De met stomheid geslagen priester haalde voor het antwoord een dik boek uit de kast, waaruit hij op gedragen toon voorlas: "Wij geloven dat de goede God, uit oorzaak der verdorvenheid van het menselijke geslacht, Koningen, Prinsen en Overheden heeft verordend; willende, dat de wereld andermaal wordt geregeerd door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der mensen wordt bedwongen, en het alles met goede ordinantie onder de mensen toegaat." Als koningen en prinsen verstek lieten gaan, zo redeneerde de in het nauw gebrachte priester, dan waren er gelukkig nog mensen als Marat die de draad oppakten, waar anderen van schrik iets veel zwaarders, een scepter of kroon bijvoorbeeld, op de grond hadden laten vallen. Dat had hij ook tegen Charlotte gezegd, zoals de jonge vrouw in kwestie heette. Of ze tegen zijn strenge opvattingen bezwaar had gemaakt? Jazeker, ze was het niet met hem eens, omdat er ergens in *Deuteronomium* staat, dat de mens zich in kwade zaken niet naar de meerderheid dient te voegen, op straffe van hel en verdoemenis. Dat ijselijke wesen baseerde zich op een persoonlijke moraal zonder zich om conventies te bekommeren, laat staan natuurlijk om de Nationale Conventie. Het ontbrak haar aan een in deze moderne tijden strikt vereiste om te overleven: burgerzin! Ze beschikte ondanks de onschuld van haar jaren over weinig rousseauïstische deugdzaamheid, over te weinig Algemene Wil, goede wil zeg maar, de meest behoudende en behoedende gezindheid die de goede God aan alle mensen in welbe-

hagen had geschonken, opdat zij bevrijd van alle onrust verzekerd zouden mogen worden van een veilig bestaan. Tegelijkertijd gaf dat meisje met haar bijzondere voorkeur voor het boek *Deuteronium* blijk van een mozaïsche neiging, zo betoogde de opvolger van abbé Gombault, en dwong een innerlijke noodzaak haar blijkbaar wetten voor anderen uit te vaardigen, eigen wetten wel te verstaan. Dat laatste had met onschuld niets meer te maken, maar was regelrecht een doodzonde. In zekere zin was ze dan ook des doods schuldig. "Dat bent u niet minder," schamperde burger Jacquot, "aan de dood van uw voorganger 'wel te verstaan'. Zorgt u er alstublieft voor, dat ik de volgende keer zijn soutane niet meer aan een roestige spijker hoef te zien hangen!"

Zoals menig ander zijn verdriet in een soortgelijke situatie verdrinken zou, kocht burger Jacquot op last van Marat tonnen graan en balen stof, wat hem bij de lokale middenstand van Caen geliefd maakte. Voor het transport van al die goederen naar Parijs moest hij veel regelen in cafés, waar hij een graag geziene gast werd. Hij sprak er dikwijls met zijdevevers, kooplieden en beurspeculanten, en leerde er de steeds grotere radeloosheid van gewone mensen en (in gelijke mate) de waardeloosheid van wettige betaalmiddelen kennen, zoals assignaten en door Zwitserse staatsbankiers gedekte schuldbekentenissen. Het viel hem op, dat de naam van generaal de Wimpffen nog meer dan die van betrouwbaar geachte verpachters van de Franse staatsschuld op vrijwel ieders lippen lag. Hij zag in zijn verbeelding, hoe een allegaartje van soldateske stijlen zich in deze levende legende verenigde. Was generaal de Wimpffen een van oorsprong Keltische veldheer of een Pruisische franskiljon? Was hij een Redder des Vaderlands, een girondijnse vertrouweling van de Allerhoogste, die als enige in staat zou zijn het hoofd te bieden aan een jakobijnse despoot als Marat, zoals Brutus eertijds weerstand had geboden aan de Etruskische koning Tarquinius Superbus? In zijn schriftelijk verslag aan de Nationale Conventie maakte burger Jacquot vooral gewag van diens naam: generaal de Wimpffen. Dat was wel zo ongeveer de brutaalste Brutus die er ooit op deze armzalige aardkloot had rondgelopen. Als afgevaardigde voor de Calvados in de Constituante mocht de generaal indertijd nauwelijks opgevallen zijn,-nu was hij bezig zijn schade, wat dat betreft, dubbel en dwars in te halen. Had Marat er niet voor gewaarschuwd, dat het een generaal maar in zijn bol hoefde te slaan, of het wettig gezag in Parijs zou volkomen worden uitge-

hold? Generaal de Wimpffen was zo'n man; daarvoor durfde hij, burger Jacquot, in moed en vastberadenheid niet onderdoend voor wijlen Mucius Scaevola, zijn hand in het vuur te steken. Overal in Neustrië,-van Caen in Normandië en van Bretagne tot de Vendée in het westen-, en in het hart van Gallië,-van de Gironde en de Provence in het zuiden tot Lyon en Besançon, de hoofdstad van de Franche-Comté, in het oosten-, was generaal de Wimpffen bezig het verzet tegen jakobijnse 'despoten' als Marat te organiseren. Een groot federalistisch leger voerde een tangbeweging uit, lag reeds om het nog nauwkeuriger te formuleren als een hoefijzer om Parijs. Zelfs iemand met weinig verbeeldingskracht (of in het tegenovergestelde geval: een kind) kon begrijpen, dat dit raspaardje onder de Franse steden geen been meer had om op te staan, indien een contrarevolutionaire hoefsmid met de nodige militaire aspiraties erin zou slagen het te beslaan. Welnu, dat was precies wat er dreigde te gebeuren, indien generaal de Wimpffen zijn zin zou krijgen. Kon hij niet onmiddellijk worden teruggeroepen om in het openbaar verantwoording af te leggen voor zijn daden? De Nationale Conventie zou er goed aan doen deze vermetele krijgshoofd een toontje lager te doen zingen of, als zij hem onverbetterlijk en haar eigen inspanningen daartoe ontoereikend achtte, van de Tarpeïsche rots af te werpen. Achter het Capitool werden landverraders in het oude Rome immers van die hoge rots af gesmeten, opdat zij aan de voet daarvan hun roemloos einde zouden vinden. Wat belette de geachte afgevaardigden om zo'n goede gewoonte opnieuw in te voeren? Van de Tarpeïsche rots naar de Mont-Martre was een kleine stap. Generaal de Wimpffen hoefde nog maar één verkeerde beweging te maken, of voortaan zou een mythologische adelaar aan de voet van de Mont-Martre naar zijn lever pikken. Dit voor het menselijk leven onontbeerlijke orgaan moest in zijn geval nu al van welhaast prometheïsche proporties zijn, als het tenminste waar was dat de generaal zoop als een ketter.

Wat burger Jacquot hierboven op neoclassicistische wijze uiteenzette, was zeker niet tegen dovemansoren gezegd, want op 3 juni 1793 kreeg generaal de Wimpffen inderdaad het bevel om zich voor zijn militaire escapades in Parijs te komen verantwoorden. Met eenzelfde soort zelfoverschatting als de hertog van Brunswijk nog geen jaar geleden aan de dag gelegd had, stelde de generaal een voor die gelegenheid snorkend manifest op, waarin hij plechtig beloofde verantwoording over zijn krijgshaftige verrichtingen in Parijs te zullen afleg-

gen, niet in zijn eentje natuurlijk maar aan het hoofd van minstens 60.000 gewapende manschappen. Men was dus gewaarschuwd! In afwachting van zijn komst werden er in alle hoofdstedelijke secties barricades opgericht, terwijl de generaal zelf doodgemoedereerd zijn intrek in het Hôtel de l'Intendance nam op de Grande Cour van Caen. Daar verbleef hij met girondijnen als Charles Barbaroux, Pétion, de oud-burgemeester van Parijs, en de Bretonse afgevaardigde Kervélgan, die met zijn rechterbeen trok sinds hij bij zijn mislukte arrestatie uit een raam was gevallen. Om de materie te kastijden had deze afgevaardigde met hulp van zijn vrouw uit het desbetreffende raamkozijn een fraai bewerkte wandelstok laten snijden, waarmee hij zich in Caen jakobijnen en ander hinderlijk gespuis van het lijf hield. Burger Jacquot beschreef hem in zijn brief van 5 juni 1793 aan de Mot als 'een gevallen engel, wie het jammerlijker dan Lucifer vergaan zal, omdat Parijs, wel verre van een paradijs te zijn, is veranderd in je reinste hel.' In diezelfde brief vergeleek hij de half gesloten luiken (van het soort dat men 'persiennes' noemt) voor het Hôtel de l'Intendance met oogkleppen, die de dragers ervan niet elk zicht op de werkelijkheid hadden benomen. Ook hij, burger Jacquot, nam zijn intrek in dit statige huis, zij het geenszins vrijwillig. Hij werd er door generaal de Wimpffen en zijn hofhouding ontboden. Hoe dat in zijn werk is gegaan, heeft hijzelf in voornoemde brief beschreven: 'De generaal deed zich te goed aan ganzenlevertjes, die hij in kleine porties achter een kanten servetje verorberde. Hij zat op een gouden troon, waarvoor een rode loper van uitstekende kwaliteit was uitgelegd. Ik schat de inkoopprijs van dit weinig courante artikel toch al gauw op zo'n 11.000 livres. Dat lijkt wel veel, maar jij zou het waarschijnlijk met mij eens geweest zijn, lieve Cathérine, indien jij er de totale lengte van in ogenschouw had kunnen nemen. Met een volle mond prattend stelde de generaal mij allerlei vragen: waarom ik de opvolger van abbé Gombault de wacht had aangezegd, of ik wel eens brieven liet bezorgen in Parijs en wat of daarin over hem stond. Onmiddellijk haalde ik deze brief aan jou uit een leren foedraal, dat ik met behulp van een verend mechanisme openklapte en als een roofvogel op hem af liet vliegen. "Bedoelt u deze brief soms?" vroeg ik met stemverheffing. Hij schrok zich dood, verslikte zich prompt in het zoveelste pastetje, terwijl hij zich bukte om de brief op te rapen die ik in alle consternatie had laten vallen, en las er met een gefronst voorhoofd de eerste tien regels van. Tot zover was ik namelijk gekomen, toen Ker-

vélegan mij kwam ophalen. Het woordje 'hel' was nog nat van de inkt en ik dacht: als je het over de duivel hebt, trap je hem op zijn staart. Je hoefde er maar één krulletje bij te denken, of je zag de omgekeerde wandelstok van Kervélegan voor je. Toen de generaal las, wat ik over die 'duivelse hinkepoot' (dit zijn mijn woorden) had opgeschreven, wenkte hij de 'Bretonse afgevaardigde' (dit zijn zijn woorden), sloeg met de vlakke hand op mijn brief aan jou, ging er met veel gekraak van zijn hoge witte kaplaarzen eens goed voor zitten, begon te bulderen van het lachen en wilde net de een of andere dodelijke opmerking maken, toen ik naar voren liep en hem de brief uit zijn handen griste. Daar had hij niet van terug. Ik ziedde van woede, omdat hij het openlijk had aangedurfd op een brief van mij aan jou te slaan. Dat vatte ik als een persoonlijke belediging op. Ik laat een mij allerdiërbaarst wezen toch zeker door niemand mishandelen! "Generaal," riep ik verontwaardigd uit, "generaal, ik verbied u die brief aan de Bretonse afgevaardigde te overhandigen. Alleen een duivel zou op de gedachte kunnen komen om een brief bestemd voor het engelachtigste wezen dat ik ken, aan een ander te laten lezen. Wat u ook wél moge zijn, generaal, een duivel bent u allerminst. Helaas kan niet ieder van de hier aanwezigen u dat nazeggen, waarbij ik er gemakshalve,-maar misschien volkomen ten onrechte-, van uitga, dat u en uw volgelingen er *a priori* lust toe gevoelen dit soort vertrouwelijke mededelingen over zichzelf te doen." De generaal keek mij zuur aan, alsof ik hem voor de gek hield. Dat was natuurlijk ook zo, alleen durfde hij het zich op dat moment niet te bekennen. Ons gesprek eindigde ermee, dat hij mij dringend verzocht een ruime werkkamer, naast zijn suite, als de mijne te beschouwen. Ach, lieve Cathérine, wantrouwen en intimidatie gaan overal hand in hand. Zal ik jou eens wat zeggen? Ik zou echt niet meer weten, wie hier wie in de gaten houdt. Vroeger werden er onschuldige mensen op de Place du Pilori terechtgesteld door jakobijnen, nu op de Grande Cour door girondijnen. Wat is het verschil? Ik weet het niet. Op elke straat in Caen worden rode lopers voor mij uitgelegd, waarover ik liever niet zou willen lopen. De dood waart alom rond, denk ik vaak, wanneer ik over beide pleinen kuier en angstig om mij heen kijk. Herinner jij je, hoe er in de badkamer van onze geliefde zwager op de muur twee keer 'De Dood' staat? Nou, die zie ik hier dubbel en dwars onder ogen.'

Verscholen achter de rug van de knappe Charles Barbaroux stond burger Jacquot herhaaldelijk op het bordes voor het Hôtel de l'Inten-

dance. Hij aanhoorde er tal van verwarde en in de wind verwaaiende toespraken,-vooral schimpscheuten aan het adres van Robespierre en Marat-, en inspecteerde er in gezelschap van generaal de Wimpffen de troepen. Vanaf 10 juni 1793 vonden op de Grande Cour uitgebreide wapenschouwingen plaats, waarover hij aan de Nationale Conventie berichtte. Slechts eenmaal voerde hij, gehuld in een drie-kleurige sjerp van eigen maaksel (of 'fabricaat', als men denkt aan de talloze leveranties van dit zeer gewilde kledingsstuk door de Firma Jacquot & fils), tijdens zo'n parade het woord. In zijn hoedanigheid van représentant-en-mission beweerde hij niet veel op te hebben met deugd, zonder welke de hevigste terreur schadelijk is, en nog minder met terreur, zonder welke de hoogste deugd machteloos staat. Het goede voorbeeld vermag meer dan de onthoofding van de grootste schurk, hield hij zijn toehoorders voor, die hem ter verdringing van hun eigen angsten en gewetensnood na afloop van zijn toespraak op de schouders namen. Waar had burger Jacquot dit eerder gezien, overigens zonder dat er van een déjà vu sprake was? Vanwaar kwam hem zijn welsprekendheid toen aanwaaien, zodat hij zich onder de groene kastanjabomen op de Grande Cour kon ontwikkelen tot een tijdelijk gevierde redenaar? Was Camille Desmoulins zijn carrière niet net zo begonnen, als een tonloze Demosthenes, in de tuinen van het Palais-Royal? Dit was het soort vragen, dat hij zichzelf onophoudelijk stelde. Het eveneens door hem gegeven antwoord had minder met Camille Desmoulins of Marat te maken dan met natuurlijke schranderheid en een min of meer spontaan aanpassingsvermogen, dat hem in staat stelde zijn lot zelf ter hand te nemen. Te lang had hij volgens eigen zeggen een slapend bestaan geleid. Te lang ook hadden sleur en toeval zijn levensloop bepaald, totdat daaraan een einde was gekomen door de Revolutie. Had de Mot hem lichamelijk bevrijd,-Marat maakte hem thans bewust van zijn gevoel voor eigenwaarde. Zo kon een geestelijk vrijgemaakt man, blijkens zijn brieven aan de Mot, worden overmeesterd door dichterlijke gevoelens, die hij voordien nooit had bezeten. Burger Jacquot liet zich althans ontroeren door een poëtische tekst in het Panopticum van Caen. Aan de Mot schreef hij over een wassen beeld van Lodewijk XVI 'op de dag zijner terechtstelling', waarvoor hij lang in gedachten verzonken had gestaan. Hoe had de gelijkenis van dat beeld met haar mondelinge beschrijving van weleer hem getroffen! De koning droeg inderdaad een bruin lakens jasje, met blauw geëmailleerde knopen

(daarover had ze op de 21^e januari 1793 niet gesproken), maar zijn aandacht werd vooral getrokken naar een, ter hoogte van diens nek gemonteerd, ellipsvormig ijzeren plaatje, dat een kwatrijn bevatte. Wat daarin onder woorden werd gebracht, was ten zeerste op hem, burger Jacquot, van toepassing:

Ook wie het lot in eigen handen neemt,
de doolweg volgend die het volk bevreemdt,
vindt overal de tirannie der raadsele;
en van de vrijheid slechts wat er naar zweemt.⁶³

Toen hij die regels las, zo schreef hij aan de Mot, drong het plotseling tot hem door, dat hij zijn eigen soeverein was geworden en dat dit besef geen opluchting teweegbracht maar teleurstelling. Ja, zijn in een wassenbeeldenmuseum gewonnen zelfinzicht, waarvan het tastbare bewijs gemakkelijk om te smelten en dus in elke denkbare vorm te gieten ware geweest, zou hem de rest van zijn leven bijblijven. Burger Jacquot was bij die gelegenheid koning geworden, een burgerkoning *avant la lettre*, dat wil zeggen een heerser zonder troon (gemaakt van was of klatergoud) en met een zijn onderdanen zeker niet zonder slag of stoot afgetrosgeld zelfbewustzijn. 'Ach, eigenlijk ben ik in een hevig gevecht gewikkeld met mijzelf,' biechtte hij de Mot eerlijk op, 'een gevecht dat ik voortdurend verlies, met opgeheven hoofd weliswaar (wat te weinigen mij in deze kwade tijden kunnen nazeggen), maar ook met knikkende knieën om van andere ledematen nog maar te zwijgen. Ik ben gewoon bang om dood te gaan. Stel dat het mij nu lukt dit Normandische strijdtoneel heelhuids te verlaten, -hoe zal het dan later onze zoon *ex statu nascendi* vergaan? Wat een perspectiefloos gezwoeg staat ons allen te wachten, zodra wij hier eenmaal in dit grauwe ondermaanse geboren zijn. Laat alsjeblieft gauw wat van je horen, lieve Cathérine, want al heb ik over zulke zaken jarenlang nagedacht, toch ben ik niet in staat mij er een ook maar bij benadering gefundeerd oordeel over te geven.'

Op zondag 7 juli 1793 ging burger Jacquot naar de Heilige Mis in de Saint-Gilles, die aanvankelijk voor een handjevol mensen werd opgedragen door de opvolger van abbé Gombault. Welke sentimenten laatstgenoemde zouden bespringen, toen hij voor zijn wekelijkse prevelement de preekstoel beklom, kon geen van de gelovigen aan de voet van zijn klerikale troon bevroeden. Bloeddorstige taal placht hij

zeker niet te versmaden: "Ik kap ermee," waren zijn eerste woorden, nadat hij kort daarvoor, zoals gewoonlijk, een kruisteken had geslagen onder het uitspreken van de bekende Latijnse woorden om zijn quasiverbondenheid met de Kerk van Rome uit te drukken. Vervolgens smeekte deze herder zijn uitgedunde kudde om genade en vergeving voor zijn zonden, waarvan hij bekende er ontelbaar vele te hebben bedreven. Nee, daar smeekte hij bij nader inzien niemand om, want kon hij het helpen dat de goede God hem te zwaar op de proef gesteld had, of voortdurend liet bezwijken voor duivelse verleidingen waarbij vergeleken vrouwelijke verleidingskunsten in het niet verzonken? Jezus in de woestijn had het heel wat gemakkelijker gehad dan hij in Caen! In een ledig oord als een woestijn kon je geen enkel mens kwaad doen, terwijl als je erover nadacht, in een overvol stadje als Caen... Hier zweeg de opvolger van abbé Gombault discreet, maar niet zonder burger Jacquot vanonder het dak van zijn preekstoel aan te staren. Helaas ontbrak het hem aan een goddelijke natuur, vervolgde hij zijn preek, hoewel hij daaraan méér behoefte had dan de Mensenzoon, die een dergelijke natuur zomaar van zijn goddelijke Vader had meegekregen. Daarin school iets onrechtvaardigs, zoals de hele schepping naar zijn bescheiden mening onrechtvaardig werd bestierd. Wanhopig wrong de priester zijn handen, die uit de hardgesteven mouwen van zijn albe staken. Het Mystieke Lichaam van de Allerhoogste had hij geschonden door een eed op de grondwet af te leggen, zodoende Gods toorn over zichzelf afroepend. Had hij zich maar gehouden aan de goddelijke wetten, door Mozes in de tien geboden verzameld, dan zou hij zich niet hebben hoeven te vergrijpen aan de soutane van een collega! Hoe was het toch zo ver met hem gekomen? Zelfs een novene door hem ter ere van de Heilige Clara gehouden, geenszins om zichzelf wille of ter vermeerdering van eigen aardse goederen, leverde niet het gunstige resultaat op, dat hij zich in zijn vrome onnozelheid ervan had voorgesteld. Waarom deed een mens zoiets, bidden...? Tot de Heilige Clara had hij zich in zijn nood gewend, omdat hij zich niet meer rechtstreeks tot de goede God durfde te wenden. Kon zij geen klaarheid in zijn situatie brengen? Dat was alles wat hij aan haar gevraagd had: een heilige met zo'n voornaam verplichtte zich toch zeker antwoord te geven, al was het maar 'ja' of 'nee'. Ging hij zodoende zijn boekje te buiten? Handelde hij in strijd met de Bijbel? Als abdis van de San Damiano moest ze over diepere inzichten in de geestelijkheid in het algemeen en het

spirituele leven van franciscaanse monniken in het bijzonder beschikken! Als goddelijke afgezante van Assisië moest ze hem de vurig afgesmeekte assistentie kunnen verlenen! Niets was minder waar gebleken, althans hij had er tot nu toe niets van bespeurd. Goed, hij mocht een zondig mens zijn, een vrome zondaar wellicht, maar hij had oprecht gebeden en vervolgens tot zijn leedwezen moeten constateren, dat zijn gebed niet was verhoord. Daaruit viel maar één conclusie te trekken: of hij was veroemd als Kaïn, of de goede God bestond niet. Aangezien hij niet de indruk had, dat het eerste het geval was,-hoe lieten hel en verdoemenis zich trouwens rijmen met de goedheid van God?-, moest het laatste wel waar zijn. Het had daarom geen enkele zin vertwijfeld de handen omhoog te heffen en uit te roepen: "Waar blijft-ie nou?" zoals zijn geestelijk leidsman, de bisschop van Caen, in soortgelijke omstandigheden placht te doen. Nee, ontkende je het bestaan van 'een' of 'het' Opperwezen, dan was je voortaan op jezelf aangewezen. Er zat niets anders op,-hier keek de priester ter rechtvaardiging van zijn diep gevoelde onmacht burger Jacquot opnieuw indringend aan-, dan zijn toeg aan de wilgen te hangen, zoals zijn onwaardige voorganger diens soutane aan een roestige spijker in de sacristie van de Saint-Gilles had opgehangen.

De priester stond op het punt de daad bij het woord te voegen. Hij had zich van stola en manipel (met een innige kus van elk van beide liturgische gewaden afscheid nemend) en van albe en toog reeds ontdaan, daalde in burgerkleding de rijk versierde houten trap van de preekstoel af (als beklom hij een ruwhouten schavot) en wilde net samen met zijn huishoudster vertrekken, die al die tijd beneden geduldig op hem had staan wachten, toen tromgeroffel in het kerkportaal en het op luide toon uitgesproken commando: "Neigt het vaandel!" hem deden terugdeinzen. Honderden soldaten uit de Bretonse departementen Finistère en Morbihan maakten plotseling hun opwachting, liepen door het middenpad naar voren en verspreidden zich over de zijbeuken van de wanstaltig lege kerk, in de verwachting er als goede katholieken hun zondagsplicht te kunnen vervullen. Burger Jacquot baande zich even later een weg door de menigte om de priester tijdig bij zijn kraag te grijpen en hem te dwingen op zijn onzalige schreden terug te keren. Daarop verrichtte deze dezelfde handelingen als zo-even, maar nu in omgekeerde volgorde. Na een korte welkomstgroet verzocht hij de soldaten op te staan en samen met hem de geloofsbelijdenis uit te spreken: "Credo in unum Deum..."

Naar menige kerkganger tot zijn verbijstering zou ervaren, was hiermee nog geen einde gekomen aan de reeks bizarre voorvallen van die dag. Dankzij het mondelinge verslag, dat burger Jacquot twee dagen later, op 9 juli 1793, in de Nationale Conventie uitbracht, is precies bekend wat er eerst in de Saint-Gilles en later op de Grande Cour in Caen gebeurde. Generaal de Wimpffen vond het noodzakelijk de troepen weer eens te inspecteren. Het betrof een generale repetitie voor zijn opmars naar Parijs. Controle op de wendbaarheid der flanken kon volgens de girondijnse legerleiding nergens beter worden uitgeoefend dan op een stadsplein met de relatief geringe omvang van de Grande Cour. Nergens anders waaide het stof zo overzichtelijk op, of wist een officier, in vol ornaat te paard gezeten, nu eens de schijnbewegingen van een vijandelijk vendel vóór te zijn, dan weer de bloedstollende pseudocharges van zijn eigen cavalerie op het moment zelf naar waarde te schatten. Staande in zijn stijgbeugels registreerde de generaal daarom een kleurrijk schouwspel, dat achteraf niet veel meer bleek te zijn dan een girondijns onderonsje. Met veel machtsvertoon draafde er onder de zwaar overhangende kastanjabomen een leger van slechts 2500 man voorbij, dat wil zeggen nog geen vijf procent van het beoogde aantal manschappen! Het leger van de federalisten leed die dag een verpletterende nederlaag, naar burger Jacquot terecht vaststelde, nog voordat het had deelgenomen aan een 'historische' veldslag: het maakte veel te vroeg geschiedenis! Staande op het bordes voor het Hôtel de l'Intendance, achter de brede rug van generaal de Wimpffen, noteerde hij in gedachten de aantallen soldaten per departement. Om die te kunnen onthouden moest hij over een fenomenaal geheugen beschikken, omdat de militaire parade, beurtelings afgewisseld met schitterende huzarenstukjes en schetterende kapelmuziek, uren in beslag nam: '422 man uit de Eure en 378 uit de Calvados, 491 man uit het naburige departement Ille-et-Vilaine en 809 uit de Bretonse departementen Finistère en Morbihan, 180 man uit de Manche en 220 uit de Mayenne...'. Op oudtestamentische wijze gaf hij in zijn verslag ook een opsomming van het openlijk getoonde wapentuig, alsof de onder meer meegevoerde mortieren en granaten stammen Israëls waren. Hoe onduidelijk er op het plein ook mee heen en weer werd gesjouwd, behalve over een fenomenaal geheugen moest burger Jacquot over het dubbele vermogen beschikken om dwars door mensen én stofwolken heen te kijken-, toch hechtte hij wel zoveel belang aan wat hij

in Caen met eigen ogen gezien had, dat hij onmiddellijk na afloop van de militaire parade naar Parijs vertrok.

Daar wilde hij Marat als eerste over 'het kleurrijke fiasco' inlichten, zoals hij de parade betitelde. Simone wachtte hem met tranen in haar ogen op. Het ging niet goed met de Vriend van het Volk; tegen zijn oude kwaal, artritis psoriasis, scheen geen kruid gewassen. "Ik zit tegenwoordig meer in bad dan in het parlement," klaagde Marat even later tegen zijn politieke beschermeling. Zijn rug was bonter gekleurd dan de landkaart in zijn kamer. "Hier vind ik tenminste nog enige verkoeling voor mijn 'kleurrijk fiasco', dat net zo zorgvuldig moet worden opengekrabd als alle zweertjes en haast niet meer te tellen etterbuilen, die in de vorm van respectievelijk girondijnen en federalistische legers mijn geliefde Frankrijk op de huid zitten. Er verschijnen steeds meer rode speldjes op mijn landkaart. Zorgelijk is dat... Ach, jongen, aan de overkant is het anders ook een kleurrijke bedoening. Jij hebt in Caen goed werk geleverd, maar Cathérine hier, in Parijs, zo mogelijk nog beter! Samen met Laurent Bas heeft ze heel wat bestellingen voor Jacquot & fils afgeleverd... Ik vertrouw die jongen niet helemaal, hij staat mij te ijverig in jouw verfpotten te roeren. Ik zou hem wegsturen, als ik jou was... Dat bord aan de overkant met Jacquot & fils erop..., is dat niet wat voorbarig?" Gaandeweg het gesprek had Marat zich van burger Jacquot afgewend, alsof wie geneigd was in het groot te denken zich voor de persoonlijke noot van zijn opmerkingen schaamde. "Cathérine heeft hem in mijn bijzijn ontslagen," zei burger Jacquot koeltjes, "maar ik kan jou geruststellen. Er is niets gebeurd, wat de toets van jouw en mijn kritiek niet zou kunnen doorstaan... Heb jij van Simone al gehoord, dat Cathérine afgelopen zondag een miskraam heeft gehad?" Er ging Marat een licht op: "Daarom huilde ze dus. Ik dacht, dat ze medelijden met mij had, of ontroerd was door het weerzien met jou."

De laatste week van zijn leven scheen de Vriend van het Volk zich de beslommeringen van anderen meer aan te trekken dan wie ook uit zijn directe omgeving, waaronder alleen Simone met hem wedijverde in altruïsme. Ze was vóór alles bedacht op zijn persoonlijk welzijn, terwijl haar zus minder als minnares van burger Jacquot dan als compagnon van de Firma Jacquot & fils, haar gefnuikt moederschap ten spijt, uit eigenbelang leek te handelen. Zo liet ze, na de laatste huurder op staande voet de huur te hebben opgezegd, alle verdiepingen tussen het souterrain en de zolder van haar huis opnieuw decoreren.

"Waar doe je dat toch allemaal van?" vroeg burger Jacquot haar verwonderd. "Van het geld, dat de verkoop van een paar 1000 Frygische mutsen mij heeft opgeleverd," antwoordde zij. Uit haar verwoede pogingen om die aan de man te brengen viel af te leiden, dat de herinrichting van hun woning haar meer ter harte ging dan haar miskraam. Was dat in werkelijkheid ook zo? Volgens burger Jacquot zocht ze daarin nu juist afleiding voor de kwalijke gevolgen van haar miskraam en zou er in dit opzicht sprake van een grove sublimatie zijn, een materialistische ombuiging van leed, dat zowel lichamelijk als geestelijk met geen 1000 Frygische mutsen viel te bedekken. Het was trouwens veel te warm om die eigenaardige hoofddeksels te dragen, want in plaats van op en neer te wandelen langs de nog steeds egaal geschoren hagen in de tuinen van het Palais-Royal (de Revolutie zorgde beter voor haar planten, struiken en vrijheidsbomen dan voor haar eigen kinderen) zocht burger Jacquot er samen met de Mot verkoeling onder de arcaden, waarvan de zuilen waren versierd met hun eigen driekleurige linten. In het nabijgelegen Café Foy bereidde hij samen met Palloy de aanstaande viering van de val der Bastille voor. Natuurlijk bespraken zij het verslag dat hij op 9 juli 1793 in de Conventie had uitgebracht, bewaard in de *Archives parlementaires* onder nummer NEUSTRIE/OCC. 9793, en becommentarieerden zij ook het voorstel van de betrekkelijk onbekende afgevaardigde Léon Bourdon, die eindelijk het hoge woord gesproken had: hij eiste niets meer of minder dan de doodstraf tegen alle girondijnen. Burger Jacquot was het er bij die gelegenheid niet mee eens geweest, zo beweerde Palloy later, dat het tijdelijke huisarrest van girondijnen zou worden omgezet in een eeuwigdurende verbanning naar het rijk van Hades. Die politieke stellingname van een 'mannelijke' (hier maakte Palloy een toespeling op de geringe lichaamslengte van burger Jacquot en misschien ook wel op diens al te gemakkelijke inzetbaarheid voor klusjes in de bouw of voor sloperswerkzaamheden) dat zijn zaakjes gewoonlijk goed voor elkaar had, wekte alomtevertoefening. Men zou zoiets van een kleermaker kunnen verwachten, maar niet van een représentant-en-mission. "Och," voegde dit regelmatig faillierende heerschap er neuswijs aan toe, "waar het hart van Parijs 'île de cité' heet, zou een echte burger ('un vrai citoyen') ook wel hebben begrepen waar zijn belangen lagen." Burger Jacquot was in zijn ogen kennelijk een girondijn, die de tekenen des tijds niet goed verstond, een provinciale samenzweerder tegen Parijs, wiens federalistische

genoegens haaks op de geest van het door hem, Palloy, natuurlijk wél van de aanvang af goed begrepen jakobinisme stonden.

Intussen was er één die, als een eigentijdse Jeanne d'Arc, meende de geest van het jakobinisme beter te begrijpen dan wie ook. Ze zag er niet het spook van een of andere opera in, waaraan veel geld verdiend kon worden,-zoals Palloy deed, die op 14 juli 1793 een opera van Grétry wilde opvoeren op de plek waar nog niet zo lang geleden de Bastille had gestaan-, maar iets verderfelijks, waartegen uit naam van de Revolutie krachtig moest worden geprotesteerd, een kwaad, dat ze hoogst persoonlijk wilde uitroeien in de persoon van Marat. Ze wenste oog in oog met hem te staan, zolang Vrouwe Justitia niet bereid was haar blinddoek af te werpen. Er moest snel handelend worden opgetreden, vond ze,-de politieke situatie was er immers naar-, en niemand moest zich erover verwonderen, dat een vrouw zich in zo'n geval kordater gedroeg dan een man. Ook om dat laatste aan te tonen, desnoods tot ontsteltenis van haar eigen vader, was ze op 9 juli 1793 (twee dagen na burger Jacquot) uit Caen vertrokken naar Parijs. Haar stond een tweeledig doel voor ogen, waarvan het tweede, dat op haar eigen sekse betrekking had, waarachtig niet het minste was. In het Oude Testament zijn er engelen der wrake geweest, zo liet ze zich tijdens één van haar verhoren ontvallen, Judith was zo iemand. In het Nieuwe Testament zijn er publieke vrouwen geweest, Maria Magdalena was zo iemand. Zij, Charlotte de Corday, viel onmogelijk onder die laatste categorie vrouwen te rangschikken, ze was geen Théroigne de Méricourt, een revolutionaire hetaere van het eerste uur voor wie, naar ze vernomen had, zelfs een kuis man als Marat zich het vuur uit zijn tot op de draad versleten sloffen liep. Nou zei dat natuurlijk niet veel, dat Marat zich voor een vrouw met wapperende haren en een bloedige banier, een helleveeg met martiale blikken in de ogen en een los om haar lijf zittende blouse, het vuur uit de sloffen liep, want in figuurlijke zin zou welhaast iedere man dat doen. Marat kreeg echter in zo'n opwindende situatie iets overdreven bedrijvigs over zich. Hij kon aan een heroïeke pose voorbijzien, waarvoor hij op zichzelf niet ongevoelig was, op zoek naar een onbestaanbaar vrouwelijk wezen. En vond hij dat niet dadelijk, dan ontwaakten er grootinquisiteursneigingen in hem. Als hij zich al niet aan zijn eigen hartstocht brandde, zou hij er wel voor zorgen, dat de vlammen er bij zijn vrouwelijke slachtoffers uitsloegen. Ze zag hem in haar verbeelding al met rijshout slepen voor een brandstapel. Die

man h ad iets met vuur. Als 'femme savante' kende ze zijn wetenschappelijke en nota bene met een koninklijke prijs bekroonde verhandeling over het wezen van de elektriciteit. Wat een onzin! Dat vermaledijde wezen zou in een kolfje met vurige vloeistoffen zitten. Mooi niet, althans zij had het er nooit in kunnen ontdekken. Misschien hield Marat het gevangen in de glazen kalebas op zijn kamer in de Rue des Cordeliers? Nee, de politieke experimenten van de Vriend van het Volk waren op een al even verkeerde veronderstelling gebaseerd als zijn scheikundig onderzoek naar het wezen van de elektriciteit. Een fanatieke allemansvriend was Marat, als zodanig loos en voos, een koninklijke hielenlikker, die graag prijzen in ontvangst nam voor onbewezen stellingen. Als hij het daarbij nou gelaten had, als hij zich alleen schuldig zou hebben gemaakt aan het verkondigen van onwaarheden over een opvallend natuurverschijnsel, had ze niet als een tweede Judith in actie hoeven te komen. Maar Marat had de daad bij het woord gevoegd en was in september van het jaar 1792 een hysterische massamoordenaar geworden, een tweede Holofernes, die Parijs en daarmee het hele land in zijn greep hield, zoals die beruchte Assyrische veldheer de stad Betylua had onderworpen aan zijn moorddadige nukken en grillen. Dit nu achtte zij, Charlotte uit het huis van Armont, volstrekt ontoelaatbaar. Aanvankelijk had ze gedacht, dat hij Parijs niet klein zou krijgen, dat men van betere huize moest komen dan Marat om zo'n (in het negatieve althans) grote prestatie te kunnen leveren, maar daarin had ze zich vergist. Daarom was ze op 9 juli uit Caen vertrokken naar Parijs met de vooropgezette bedoeling om de wreedste aller tirannen te doden. Dat had ze al eerder verklaard, maar wilde ze desgewenst in aanwezigheid van andere getuigen wel herhalen.

Onmiddellijk na haar aankomst in Parijs, op donderdag 11 juli 1793, begon ze te informeren naar de ligging van het gebouw, waarin de Nationale Conventie zetelde. Daar ging ze de volgende dag naartoe om Marat op heterdaad te betrappen. Ze wilde hem er na een eerste verkenning lichamelijk op een symbolische plek treffen, namelijk recht in zijn hart, om zodoende ook geestelijk de natie in de kern van haar bestaan te bedreigen. Een wapen had ze nog niet aangeschaft, al wist ze al wel waarmee ze haar heroische daad wilde verrichten: een dolk. Maar in de buurt van de Tuilerie en vernam ze, dat de Vriend van het Volk, in plaats van het spreekgestoelte te beklimmen, het bed moest houden. Ze trof er een deels landerig, deels onver-

zoenlijk tegen een deurpost hangende volkstribuun aan, die haar letterlijk wegwijz maakte in Parijs, en deze daad van marginale menslievendheid een paar weken later met de dood moest bekopen. Van hem kwam ze te weten, dat Marat in de buurt van de Rue des Cordeliers woonde. Even overwoog ze zich als een doodzieke patiënte voor te doen, voor wie het toedienen van elektroshocks volgens de ook toen nog volop heersende mode heilzaam was, maar zou zo'n mesmeriatische therapie geloofwaardig kunnen worden toegepast door een dokter, die zelf niet gezond was? Zijn ziekte vormde een onweerlegbaar bewijs voor de weinig doeltreffende aanpak van zo'n behandeling. Dus besloot ze een beroep op de politicus Marat te doen door hem persoonlijk een in roerende bewoordingen opgestelde brief te overhandigen,-of hem die, als dat onmogelijk zou zijn, te doen overhandigen-, ter beantwoording waarvan hij haar wel bij zich moest laten roepen. De rest van de dag besteedde ze onder meer aan het vervaardigen van een '13 juli 1793' gepostdateerde brief, waarmee Jacques-Louis David later de dode Marat zou afbeelden. Deze uit haar brief gelichte zinsnede: 'Aan mijn ongelukkige staat ontleen ik het recht op uw welwillendheid' zou op het bekende schilderij (en in de harten van veel Parijzenaars) de grootste morele aanklacht tegen de moordenares vormen, tezamen met een opgekruld assignaat, dat zogenaamd 'achteloos' op een tafeltje is neergelegd boven de eigenhandig geschreven 'opdracht' van de Vriend van het Volk. Bij wijze van laatste wilsbeschikking gebiedt Marat het assignaat te overhandigen aan een weduwe met vijf kinderen, 'wier echtgenoot voor het vaderland gestorven is'. Niemand deed tevergeefs een beroep op de nu dode weldoener, lijkt David met zijn schilderij te willen zeggen. Wee haar, die ten koste van weduwen en wezen een morele claim op hem legde!

Het schilderij bevat overigens een reeks van gecompliceerde dubbelzinnigheden en antinomieën, niet alleen tussen twee onzichtbare vrouwen,-een loslopende moordenares en een kinderrijke weduwe, die er alle twee zonder Marat natuurlijk even slecht aan toe zijn-, maar ook tussen een op zichzelf waardeloos assignaat en een kostbaar mensenleven, tussen woord en moord, woord en daad, schilder en politicus en tussen de ondank, die 's werelds loon is, en de dienstbaarheid van de geliefde David aan de dierbaarste aller dienstbaren, Marat. Dat culmineert in een gevisualiseerde paradox, waarin de maar al te duidelijk zichtbare ellende van één man wordt overscha-

duwd door een onzichtbare ramp voor het hele volk. De dubbelzinnigheid van het woord, óók gesymboliseerd door twee ganzenveren die allebei aan Marat toebehoren, tegenover het ene dodelijke wapen op de grond maakt uiteindelijk David tot een even dubbelzinnige figuur als Marat. Iets daarvan bespeurde burger Jacquot ook, toen hij over het beroemde schilderij opmerkte, dat de woorden die Charlotte de Corday in de mond gelegd zijn, net zo goed door Marat zelf hadden kunnen worden uitgesproken: 'Aan mijn ongelukkige staat ontleen ik het recht op uw welwillendheid.' Het dubbelzinnige dáárvan weer zit hem in de suggestie, dat er in zijn 'ongelukkige staat' en niet in zijn arbeidzaam leven een verdienste school, die een golf van medelijden met het slachtoffer veroorzaakte. Burger Jacquot vond Marat dus eerder een zielige figuur dan een figuur met een grote ziel, indien men althans afgaat op wat zijn ogen later in het schilderij zouden ontdekken.

Hij was er door een stom toeval op 12 juli 1793 getuige van, hoe de schilder in zijn dubbele hoedanigheid van afgevaardigde in de Nationale Conventie en lid van het Comité van Algemene Veiligheid langs zijn neus weg naar de gezondheid van Marat kwam informeren. De Firma Jacquot & fils had zulke goede zaken gedaan, dat de stenen pomp beneden, in het souterrain van de Mot, uit zijn onzichtbare voegen dreigde te barsten. De lange, ijzeren arm waarmee de pomp placht te worden aangezwengeld, was zo zwaar belast, dat hij uit zijn arduinen kom was geschoten. Wilde burger Jacquot deze en de volgende dag zijn aarden potten met meekrap bijvullen, dan moest hij naar de overkant gaan om daar van een soortgelijke installatie gebruik te maken. Omdat zijn eigen pomp al eerder dienst geweigerd had, terwijl die aan de overkant normaal functioneerde, noemde de Luis de zijne 'Artois' (naar de broer van de koning, die als emigré verstek had laten gaan) en de hare, om een voor de hand liggende reden, 'de buik van Lodewijk'. Met een schuin oog gericht op het uitgangbord, dat onveranderlijk naar een blijde gebeurtenis in de toekomst scheen te verwijzen, kondigde burger Jacquot met luide stem aan, dat hij naar 'de buik van Lodewijk' ging. Hij was nog niet uitgesproken, of David had een arm om hem heen geslagen en gezegd: "Ik zou nog liever naar de hel lopen dan naar de buik van Lodewijk!" Sinds de dood van Lepeletier kenden zij elkaar goed genoeg om revolutionaire grapjes ten koste van de koning te maken. Bij wie zouden die trouwens niet in de smaak gevallen zijn? Samen liepen zij de trap

naar de derde verdieping op, waar Marat, behalve een badkamer, een slaap- en studeerkamer tot zijn beschikking had. Mat en bleek gaf deze zelf antwoord op de vraag van David, hoe het met zijn gezondheid ging: "Dat ik hier ziek in bed lig, betekent nog niet, dat het met mij gedaan is. 't Lijkt wel of iedereen mij ver vóór de fatale datum dood wil hebben. Laat allen die zo bezorgd naar mijn gezondheid informeren, waarvoor ik hun uiteraard erkentelijk ben, rekening houden met mijn spoedige terugkeer!" Uit de eerste hand wenste hij vervolgens te worden ingelicht over de meest recente gebeurtenissen in de Nationale Conventie. Had het verslag van burger Jacquot geleid tot scherpere maatregelen tegen generaal de Wimpffen en consorten? Waren er recent nog girondijnen gearresteerd? Pas toen David zich versprak en vertelde, dat hij Louis de Bourbon vanochtend de doodstraf tegen alle girondijnen had horen eisen, week de sfeer van grimmige ernst enigszins om plaats te maken voor dezelfde humor als waarmee de schilder burger Jacquot zo-even had bejegend. Maar hun jolige toon beviel de zieke niet, gepikeerd als hij was, omdat de onbetekenende Léon Bourdon en niet hijzelf zijn vijanden de doodsteek had gegeven: "Jij geeft jouw oren minder goed de kost dan jouw ogen, beste vriend," zei hij tegen de schilder, "maar jij zit anders wel in het parlement om beide open te houden!"

Op zaterdag 13 juli 1793, de laatste dag van zijn leven, stond Marat nog even ziek als voorheen op. Hij installeerde zich wankelend in de badkamer op zijn eigen verdieping om zich door de Luis met kaolien te laten bestrijken. Op de onbedekte delen van zijn bovenlijf onderzocht hij extra veel last van zijn kwaal ten gevolge van de zomerhitte, die de zweertjes op zijn huid niet uitdroogde, maar juist vuriger maakte dan ooit. Alleen een kaolienoplossing kon hem enige verlichting brengen, een donkergrijs opkleurend mengsel, dat 'pâte tendre' heette. Er was uiterst breekbaar porselein van vervaardigd tijdens het bewind van madame de Pompadour. Nu werd het met liefde door de Luis aangebracht, eigenhandig, een spatel kwam er niet aan te pas-, terwijl ze hem haar 'broze pasja' noemde. Het smerige karweitje kon zowel om het aanbrengen op zijn huid als om het later losweken ervan maar het best in de badkamer worden verricht. Nauwelijks had ze hem geheel en al verzorgd achtergelaten, zodat hij er met zijn dik ingesmeerde rug en ingezwachtelde hoofd als een Egyptische mummie uitzag, of er stopte een rijtuig voor hun huis. Daaruit stapte een vragend om zich heen kijkende jonge vrouw, die

later haar witte Cannaise muts bleek te hebben verruild voor een zwarte met groene linten. Waarschijnlijk deed ze dat niet uit vrouwelijke behaagzucht, maar om de symboliek van beide kleuren tot uitdrukking te brengen. In de winkeltjes onder de arcaden van het Palais-Royal, in één waarvan ze die ochtend het nieuwe mutsje gekocht had, hingen ter herinnering aan de groene kokarde van Camille Desmoulins net zoveel groene linten als Frygische mutsen, ter versiering van de etalage of als losse artikelen in de verkoop. Haar uiterlijke verschijning was de Mot die morgen dadelijk opgevallen: Charlotte de Corday droeg kledingstukken van de concurrentie. Ze had er burger Jacquot omstreeks half twaalf attent op gemaakt. Misschien moest de Firma Jacquot & fils zich op de fabricage van groene linten gaan toeleveren voor de viering van de tiende augustus, de dag waarop in heel Frankrijk de bestorming van de Tuilerieën feestelijk werd herdacht, zo had ze zich nog hardop afgevraagd. Een paar uur later bleek het maar wat goed te zijn, dat de Firma Jacquot & fils zich had beperkt tot de productie van totaal andere goederen. Het zou 'tot schade van alle manufacturen- en fourniturenzaken'⁶⁴ nog slecht met het mutsje van Charlotte de Corday aflopen. Was groen aanvankelijk de kleur van de Revolutie,-typerend voor de dubbelzinnigheid der tijden, zou deze kleur later juist met het begrip 'Contrarevolutie' worden geassocieerd.

Het in de buurt van de Rue des Cordeliers op en neer dreutelende meisje scheen eindelijk vastbesloten het huis van Marat te betreden. Vliegenschvlug schoot de Mot voor het raam weg, tot verbazing van burger Jacquot, die zo gauw geen verklaring voor haar schichtige gedrag kon vinden. Hijgend haalde ze Charlotte de Corday op de trap in, die naar de bovenverdieping van Marat voerde. Halverwege het trappenhuis begon ze al te foeteren, dat het (althans voor haarzelf) een lieve lust was. "Je hebt hier niets te maken, de Vriend van het Volk is ziek, maak dat je wegkomt!" snauwde ze het verbouwereerde meisje toe. Onder haar kleren droeg dat meisje een keukenmes,-geen romantische dolk-, met een eenvoudig houten heft en een spits toelopend lemmet, waarvan de lengte ongeveer dertien centimeter bedroeg. Ze had dat eveneens 's ochtends in de buurt van Café Février gekocht. Vanwege het lichteffect zou David het rechte gedeelte van het heft laten uitlopen in een ivoorkleurige ramshoren. Kennelijk liet de lijkbleke kleur van Marats bovenlijf zich eerder met geelachtig ivoor in verband brengen dan bijvoorbeeld de schrijftafel op het

schilderij met een houten heft. Onbewust van alles wat haar nog boven het hoofd hing, daalde de Mot met Charlotte de Corday gedwee achter zich aan de trap af, milder gestemd nu en niet langer ongenegen overleg te voeren over de reden van het onverwachte bezoek. Hopend de zaak een gunstige wending te geven, haalde Charlotte de Corday haar van tevoren geschreven brief tevoorschijn. Zou die aan Marat kunnen worden overhandigd? "Natuurlijk, liefje," zei de Mot, terwijl ze de brief aanpakte, "wacht hier maar even. Staat jouw naam eronder?" Vervolgens stommelde ze hijgend en wel de trap op, zonder echter de badkamer van Marat binnen te gaan. Na enige tijd kwam ze terug en verklaarde opgewekt, dat Marat haar brief met grote belangstelling had gelezen. Er zat toen voor Charlotte de Corday niets anders op dan onverrichter zake te vertrekken.

Maar om zeven uur 's avonds keerde ze terug, vast van plan om zich door niets of niemand weg te laten sturen. Dit keer hield de Luis haar in huis tegen. Het rook er naar vers brood, dat Laurent Bas zojuist samen met een exemplaar van Marats eigen krant had bezorgd. Wat of ze tegen etenstijd in het huis van een ander kwam doen? "Ik kom voor een kwestie van leven of dood," antwoordde Charlotte de Corday geheel naar waarheid. "Daarover had ik vanochtend al met de Vriend van het Volk willen spreken. Dat is mij belet door een vrouw, aan wie ik toen een voor hemzelf bestemde brief heb overhandigd. Vanmiddag heb ik een nieuwe brief geschreven met nog meer ont-hullingen over girondijnse samenzweringen in Normandië... Niemand uit het volk heeft ooit tevergeefs een beroep op de grote Marat gedaan. Hij móét weten, wat er zich in de provincie afspeelt. Ik ga hier niet eerder weg, voordat ik antwoord op mijn beide brieven heb gekregen." De Luis onderwierp haar aan een kort kruisverhoor om erachter te komen, of ze oprecht meende wat ze zei. Wat daarvoor pleitte, was de hardnekkigheid of, positiever uitgedrukt, de buitengewone inzet waarmee ze haar zending blijkbaar wilde voltooien. Alleen wie altruïstisch en goed gemotiveerd tegelijk is, zou zich op een zaterdag zo hard uitsloven als deze jonge vrouw. Wat daartegen pleitte en haar zelfs uiterst verdacht maakte, was de manier waarop ze diverse vragen had beantwoord: staande op de trap, met stemverheffing tegen de gesloten deur van de badkamer sprekend (waarbij de indringster niet schroomde een trechter van haar rechterhand te maken), een paar treden hoger dan de Luis, op wie ze zachter prattend neerkeek. Ongetwijfeld zou de toegang haar ontzegd zijn, als

Marat niet zelf het dilemma voor zijn officiële verloofde (en onofficiële secretaresse) had opgelost: "Laat haar binnen!" Samen betraden de vrouwen het vertrek, waarvan de kale inrichting Charlotte de Corday verbaasde. Ze had verwacht, dat het bloeddorstige monster er warmpjes bij zou zitten, over lijken als dat immers ging om zich persoonlijk te verrijken. De Luis vertrouwde het zaakje na de begroetingsceremonies over en weer nog te weinig om benedenshuis tot haar normale bezigheden over te gaan. Bovendien interesseerde de politieke strijd tussen jakobijnen en girondijnen ook háár zo hevig, dat ze als een volwaardige gesprekspartner blijk wenste te geven van haar eigen revolutionaire inzichten. Wie zou het niet interesseren, hoe eenvoudige mensen in de provincie over de Revolutie dachten en welke diplomatieke strategieën men in het gunstigste, of welke jakobijnse tegenmaatregelen men in het ongunstigste geval dacht te kunnen stellen tegenover de vermetele tactiek van generaal de Wimpffen? Een kwartier lang vertelde Charlotte de Corday, wat er in Caen was misgegaan. Mannen als Brissot, Barbaroux, Kervélegan en Pétion hadden het er voor het zeggen gekregen en schoven met hun politieke vernuft een militaire stroman naar voren, een ongelofelijke pochhans, luisterend naar de naam van generaal de Wimpffen, een grote sul (maar dat klonk te vergoelijkend voor wat hij op zijn kerfstok had) en een nog grotere snoodaard, die weliswaar bereid was om met iederéén een robbertje te vechten, maar zich uiteindelijk voor de strijdwagen van de girondijnen had laten spannen. Door zijn misdadige onnozelheid bracht zo'n man het welslagen van de Revolutie ernstig in gevaar. Kortom, ze bevestigde in grote lijnen het verhaal van burger Jacquot. In een laatste onderonsje knikte Marat de Luis veelbetekenend toe. Zonder de naam van zijn overbuurman te noemen zei hij tegen Charlotte de Corday: "Jouw verhaal bevestigt mijn ergste vermoedens... Ik ben blij, dat je mij alles eerlijk opbiecht. Al die eerloze schurken breng ik persoonlijk onder de valbijl!" Het enthousiasme van zijn jonge aanhangster werkte aanstekelijk op hem. Hoewel hij twee keer zo oud was als zij, maakte zich een jeugdige energie van hem meester. Het eerste wat hij aanstaande maandag eens wettelijk zou gaan regelen, was de onthoofding van... In werkelijkheid had haar geveinsde enthousiasme ten doel een diep in haar verborgen wraakengel mentaal voor te bereiden op een daad die, naar alleen zij wist, moest volgen op de heftige tirades van haar slachtoffer. Gerustgesteld liet de Luis de twee politieke debaters aan

hun lot over om haastig aan een door één van hen eerder gedaan verzoek gehoor te geven. Ze ging bij apotheker Deschamps nog meer kaolien halen, dat, ook in water opgelost, een lijder aan artritische psoriasis verlichting van jeuk en pijn kan brengen.

Ze had het vertrek nog niet verlaten, of Charlotte de Corday maakte plotseling aanstalten om weg te gaan. Ze stond van een dichtbij het bad geschoven houten stoel op, deed net alsof ze met haar kleren aan de rieten zitting was blijven haken, haalde het keukenmes onder haar keurslijf tevoorschijn en stak in één keer kort maar krachtig toe. Onder het rechtersleutelbeen van de bader, wiens halsslagader geraakt was, begon onmiddellijk bloed te vloeien. Marat had haar zijn hand reeds ten afscheid gereikt, maar liet zijn rechterarm slap naar beneden vallen, terwijl de rest van zijn bovenlichaam langzaam in het bad weggleed. "A moi, ma chère amie," waren zijn laatste woorden. De Luis rende het vertrek binnen, riep met opgeheven handen: "Mijn God, hij is vermoord!" met welke woorden ze de situatie meteen juist typeerde. Dat ze toen al in de derde persoon over Marat gesproken had, zo verklaarde ze naderhand, diende een tweeledig doel. Het hielp haar (veel te vlug) de nodige afstand in acht te nemen ten opzichte van haar gestorven 'echt vriend' en het leerde anderen haar noodkreet als een welhaast objectief verzoek om hulp in te schatten. Ze reageerde in de gegeven omstandigheden inderdaad koelbloedig. Tegen Charlotte de Corday, die zich niet verroerde, zei ze: "Onge-lukkige, wat heb je gedaan?" Op dat moment kwam Laurent Bas de kamer binnenstormen. Woedend gooide hij de omgevallen houten stoel naar de ongelukkige, die nu juist géén ongelukkige indruk maakte en ondanks dat ze aan de grond genageld scheen, zich toch werktuiglijk bukte om niet te worden geraakt. De in seksueel opzicht danig gefrustreerde Laurent Bas aarzelde geen ogenblik, zoals hij later zonder schroom aan zijn politieke vrienden opbiechtte, en greep de moordnares bij haar borsten beet om te voorkomen, dat ze de plaats van de misdaad zou ontvluchten. In het tumult dat vervolgens ontstond, was een legerarts gelijktijdig met burger Jacquot de badkamer binnengekomen. Deze voormalige huurder van de Mot trachtte de slagaderlijke bloeding uit de steekwond te stelpen en tilde, toen dat onmogelijk bleek, het deerlijk gehavende lichaam uit het bad. Samen met een eveneens toegesnelde tandarts, aan wiens professionele zorgen al evenmin nog enige behoefte bestond, droeg hij het lichaam naar een schamel ledikant in het vertrek daarnaast. Daar stel-

de hij officieel de dood van Marat vast, wat Laurent Bas en niet de Luis een hysterische huilbui (door hemzelf later eufemistisch omschreven met 'jammerklachten') bezorgde. Burger Jacquot siste: "Paniekzaaier!" maar kon de door hem ontslagen loopjongen niet tot bedaren brengen. Dat lukte de Mot wel, die verschrikt van de overkant was komen aanfladderen. Aangezien ze de indruk wekte zich ter plekke op de moordnares te willen wreken, moest de verbouwerde Laurent Bas opnieuw, maar dit keer volkomen terecht, in actie komen. Zo trof de inderhaast gewaarschuwde commissaris van politie, Guellard, hen gedrieën aan. Het leek wel of één jongeman bezig was zich twee vrouwen van het lijf te houden, terwijl hij die in werkelijkheid van elkaar probeerde te scheiden.

Meteen na de bekendmaking van het schokkende nieuws werden in de wijken Saint-Germain en Saint-Michel de noodklokken geluid, zodat er niet alleen binnenshuis maar ook in de Rue des Cordeliers een drukte van belang ontstond. De aldaar verzamelde menigte liet zich allerminst onbetuigd. Men wist, al kon men het haast niet geloven, dat Marat was vermoord door een vrouw. Om die dubbele schande uit te wissen wilde men haar meteen 'à la lanterne' opknopen, volgens de toenmalige opvattingen over het recht op weerwraak, of tergend langzaam aan haar eigen mes rijgen. Voorstanders van de ene methode dreigden die van de andere openlijk met geweld. Hier was geen vigilie van het grote feest op 14 juli aan de gang. Hier werd geen stille nachtwake voor een alom gerespecteerd man gehouden. Nee, hier ving een kwaadaardig soort volksfeest aan, dat tot diep in de nacht zou voortduren. Bij gebrek aan levend materiaal koelde de menigte, plotseling weer eensgezind geworden, zijn woede op allerhande gebruiksvoorwerpen, -het uithangbord van de Firma Jacquot & fils moest er als eerste aan geloven-, op losse onderdelen van deuren, luiken en ramen, op ijzeren pinnen, planken en stenen staketsels, die alle tegen de ramen op de derde verdieping van Marats woning werden gegooid. "A bas, à bas!" scandeerde de menigte luid, waardoor Laurent Bas heel even meende, dat men om hém riep. Niet gediend van zulke blijken van volksgunst riep hij in de overvolle badkamer tegen burger Jacquot: "Doe iets, doe iets!" Net als de menigte beneden op straat scandeerde hij die woorden: "Maar doe dan toch iets!" Zijn voormalige werkgever keek hem hulpeloos aan. Tegen zoveel vandalisme viel weinig uit te richten. Overal lag nog bloed van Marat op de vloer, wat hem meer dan het gekrijs van de menigte met ontzetting

vervulde en ook herinnerde aan zijn geknoei met volle emmers meekrap, eerder op die dag, toen 'Artois' weer eens verstek had laten gaan ten gunste van zijn koninklijke broer. Het bloeddorstige taalgebruik van zijn overbuurman was aanzienlijk minder retorisch dan hij altijd had gedacht. Het spoor van bloed volgend kwam hij in de slaapkamer terecht, waar commissaris Guellard de moordnares in aanwezigheid van een wel héél erg stille getuige het eerste verhoor afnam. "Kunt u de menigte tot kalmte manen?" vroeg burger Jacquot hem. Ook deze vraag werd genoteerd in het proces-verbaal, dat de commissaris later op de avond van dit eerste verhoor liet opmaken. Het antwoord daarop werd verrassend genoeg niet door hemzelf gegeven. "Dat zal ik doen," verklaarde postmeester Drouet, die plotseling het toneel beheersend achter burger Jacquot de slaapkamer was binnengedrongen. Diens gezag was groot, omdat hij de vlucht van de koninklijke familie bij Varennes had weten te verijdelen, wat hijzelf, afhankelijk van het gezelschap waarin hij verkeerde, anders uitlegde. "Ik heb twee vrouwen het leven gered, die zonder mijn toedoen zeker zouden zijn gelyncht," zei hij nog gedurende de Revolutie tegen zijn aristocratische vrienden, totdat ten tijde van de Restauratie schaamte over zijn revolutionaire verleden hem begon te kwellen en voor de rest van zijn leven bijzonder zwijgzaam maakte. Dat Marie-Antoinette en Charlotte de Corday allebei zijn reddingspoging niet lang hadden overleefd, scheen hem niet te deren. Hij was nu eenmaal een boerenkinkel ('vraiment un paysan', aldus burger Jacquot), die zich erop beroemde een natuurtalent te zijn, een soort rousseauïstisch wonderkind, dat zonder een goede opvoeding te hebben genoten er des te gemakkelijker in slaagde zijn klassiek geschoolde medeleden van de Nationale Conventie te overtuigen van zijn welsprekendheid, omdat hij ook anderszins over eigenschappen beschikte die hem meer geducht dan geliefd maakten.⁶⁵ Die eigenschappen kwamen hem toen, in het huis van Marat, uitstekend van pas. Drouet boog zich niet uit een hoog raam om de menigte beneden op straat toe te spreken, maar hield staande in de deuropening een gloedvolle rede. Wie wilde tonen, dat hij de vriendschap van de Vriend van het Volk ten volle waard was, zo betoogde hij, moest de moordnares, die zich inderdaad nog in huis bevond, niet voor eeuwig het zwijgen opleggen. Het was natuurlijk een koud kunstje,-hier keek de postmeester zijn gehoor met een blik van verstandhouding aan-, haar aan een lantaarnpaal op te hangen, of volgens de aloude wet van 'oog om

oog, tand om tand' op dezelfde manier 'toe te takelen' als zij haar fameuze slachtoffer had 'toegetakeld', en haar dus met één messteek af te maken overeenkomstig het moderne revolutionaire gelijkheidsbeginsel, maar wat viel er op die manier te winnen? Wie aan een lantaarnpaal bungelde, zo mocht toch bekend worden verondersteld, was weinig mededeelzaam van aard. De moordnares moest niet worden onderworpen aan een ongetwijfeld gezond volksoordeel, althans niet hier en nu, maar aan een kruisverhoor door de politie. Het was immers onmogelijk en zeker onvoorstelbaar, dat één persoon, en dan nog wel een vrouw, een zo veelomvattend complot tegen de staat had kunnen smeden. Ze moest dan ook ongehinderd naar de Abbaye worden weggevoerd, opdat allen die van haar, als van een willoos werktuig, misbruik hadden gemaakt, zelf niet buiten schot zouden blijven. Met de onthulling van hun namen zou het complot pas echt ontrafeld zijn, waarna de moordnares diende te worden overgeleverd aan een willoos werktuig, zoals er in Frankrijk geen tweede bestond, een meedogenloze scherprichter die nog nooit genade voor recht had laten gelden. Waarom niet? Omdat deze scherprichter zich als een oudtestamentische God, vanuit de hoge hemel neersuizend, over zijn slachtoffers placht te ontfermen. Niemand van de hier aanwezigen hoefde er ook maar één seconde aan te twijfelen, of de dood van Marat zou op de meest eervolle wijze worden gewroken. Als hij, voormalig postmeester Drouet, daarover tot op de seconde uitsluitel durfde te geven, dan moest men hem op zijn woord geloven. Had hij niet in zijn eentje het tijdschema voor de vlucht van de koninklijke familie ontregeld? Gold hij niet als de held van Varennes? Een goede postmeester was en bleef óók een goede dragonder. Zoals hij zich twee jaar geleden in het zadel had geslingerd om het lieve Vaderland te redden, was hij bereid nu hetzelfde weer te doen. Als men ruim baan voor hem wilde maken, zou hij te paard gezeten zijn gevangene persoonlijk op de op één na laatste halteplaats vóór haar dood afleveren. Op dat moment trad burger Jacquot met een paard aan het bit tevoorschijn, als een duvel uit een doosje. 'Alsof het afgesproken werk was,' stond waarschijnlijk minder ver bezijden de waarheid de volgende morgen in *Le tailleur patriottique*.

Meteen na hun vertrek haastte burger Jacquot zich naar boven terug. Woedend sommeerde hij iedereen, Laurent Bas inclusief, het huis te verlaten. Samen met de Mot en de Luis dreef hij zelfs commissaris Guellard het huis uit, nadat deze er de laatste hand had mogen leg-

gen aan het proces-verbaal dat was opgesteld van diens allereerste verhoor van Charlotte de Corday. Details daaruit stonden de volgende morgen in de zondagseditie van verscheidene kranten, zonder dat er overigens een bron bij werd vermeld. Er was de overgebleven personen niet veel tijd vergund om gedrieën de vreselijke slag die hen getroffen had, innerlijk te verwerken. De Luis zat er stillietjes en verlagen bij, de Mot probeerde haar zus tevergeefs aan het praten te krijgen en burger Jacquot had zijn slaperig aplomb geheel en al verloren. "Onbegrijpelijk... Wat nu?" vroeg hij herhaaldelijk tussen twee pijnlijke stiltes in. Hij scheen zich geweldig op te winden en met zijn woede niet goed raad te weten, wat hem nog kwader maakte dan hij al was. Toen er even later aan de deur werd geklopt, deed hijzelf open. Nors stond hij Jacques-Louis David te woord, die hem meewarig en monter tegelijk toeknikte. Al babbelend met zijn kleine vriend over zijn grote vriend, naar wiens gezondheid hij nog niet zo lang geleden was komen informeren, wrong de schilder zich naar binnen. Hoe grillig was Vrouwe Fortuna! Wie zich vandaag in haar gunsten verheugen mocht, had morgen reeds haar misnoegen opgewekt. Daar kon je in beide gevallen niets aan doen. Zoiets overkwam je. Hoe had Marat de vorige keer durven te verklaren, dat het nog niet met hem gedaan was? Dat was de goden verzoeken, je hoefde zoiets zeker tegen een vrouw als Fortuna maar één keer te zeggen, of voordat jij er het zwijgen toe deed, kwam zij al in actie. Tja, en wie zij eenmaal in de steek gelaten had, was er onveranderlijk slecht aan toe, tenzij zo iemand natuurlijk over een eigen fortuin beschikte, of Jezus van Nazareth heette. Op dit punt in zijn bespiegelingen aangekomen, klopte de schilder zijn tijdelijke gastheer niet onvriendelijk op de schouder, waarna hij zijn monoloog vervolgde. Met Vrijheid en Broederschap ging het dankzij de Revolutie goed, maar met Gelijkheid, -om van economische gelijkheid nog maar te zwijgen-, onveranderlijk slecht. Een man als Marat had vooral naar dat laatste beginsel willen handelen. Hoe moest dit nu zonder hem in de praktijk worden gebracht? Het zou voor Frankrijk een ware uitkomst zijn, als Marat zijn woord gestand zou doen. Had hij gisteren niet gezegd, dat hij spoedig zou terugkeren? Had hij daarmee niet zijn eigen verrijzenis aangekondigd? Wie tijdens zijn leven toch al niet weinig van profetische gaven verstoken was geweest, dankzij of ondanks zijn ellenlange jeremiades (dat wist de schilder niet precies), had met deze woorden natuurlijk op zijn eigen onsterfelijkheid gezinspeeld. "Onzin," viel

burger Jacquot hem geprikkeld in de rede. "Gróte onzin... Bovendien ben ik helemaal niet gediend van jouw schouderklopjes. Heb ik net iedereen het huis uit gewerkt,-sta ik hier nu met jou op de overloop van de derde verdieping... Ik wéét, waarvoor jij bent gekomen. Jij wilt hem schilderen... Condoleren, een ander jouw medeleven betuigen..., dat is niks voor jou. Jij wilt hem zien!" David boog dankbaar het hoofd voor zoveel begrip, meer dan waarop hij gerekend had, en maakte al aanstalten om de verzegelde badkamer binnen te lopen, toen burger Jacquot hem tot de orde riep: "Nou, vooruit dan maar, daar ligt hij niet meer..., je moet in de slaapkamer zijn."

Samen spraken zij in diens nabijheid op een totaal andere toon over de overledene. David kreeg de naam van de moordenaar te horen, vernam iets over haar gedweep met Charles Barbaroux en ook over haar girondijnse gezindheid, die volgens burger Jacquot uitsluitend op anti-jakobinisme stoelde. Ze wenste namelijk niet te worden vergeleken met Pâris, de moordenaar van Lepeletier. Commissaris Guelard had er uitdrukkelijk naar gevraagd: die vergelijking ging volgens haar niet op. Ze geloofde juist vurig in Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, misschien nog wel vuriger in Zusterschap, maar dat maakte haar in revolutionair opzicht niet minder verdacht of toegewijd aan de goede zaak. Een eigenaardige vrouw was zij, Charlotte de Corday, die daadkracht en apathie in zich verenigde, een typisch kind van deze tijd. Weet je wat voor een vreemd antwoord ze gaf, als de commissaris haar een naar haar zin te lastige vraag had gesteld? "Laat mij samen met Brutus en de Antieken de rust van de Elysische velden genieten!" Dat was toch geen manier van doen. Nee, beaamde de schilder, dat was een dooddoener. Het waren wel uitgerekend dit soort details, die de volgende morgen in de krant stonden.

Op bevel van de *afgevaardigde* David werd vervolgens de verzegelde badkamerdeur geopend, zodat de gelijknamige *schilder* in staat was op de plek des onheils een schets te maken. Burger Jacquot en de Mot legden op diens verzoek het lijk van Marat precies zo in het bad neer, als zij het na de moordaanslag hadden aangetroffen. Voor zover er iets aan te verschikken viel, lieten zij de dode poseren voor zijn laatste portret. Daarbij gingen zij per ongeluk zo ruw te werk, dat ze zijn rechterarm ernstig ontwrichtten. In innige omarming met Marat moest burger Jacquot denken aan de ligging van het corpus delicti, het keukenmes, op de vloer. Was Marat zelf niet een corpus delicti in handen van de Natie geweest? Hoe bezoedeld moesten zijn han-

den wel niet zijn, als er aan de vingernagels van Charlotte de Corday een niet eens denkbeeldig rouwrandje kleefde? Ze zat nu in de Abbaye, waar de beruchte septembermoorden hadden plaatsgevonden. Burger Jacquot bukte zich om het wassen zegel bijeen te rapen, dat verbrokkeld op de drempel lag. Het bevatte de bekende afbeelding van een roedebundel met lictorenbijl, waarmee hijzelf in kleiner formaat zijn verslag voor de Nationale Conventie had verzegeld. Hij gooide de brokstukken weg, die hij met beide voeten tussen de spleten van de plankenvloer liet verdwijnen. Veel later schreef hij in een brief aan de Mot, met wie hij toen allang officieel getrouwd was, wat hij tijdens het verrichten van die handeling had gedacht: 'Sic transit gloria mundi!'^{*} Uit deze 13 juli 1813 gedateerde brief, geschreven vanuit de Salpêtrière, blijkt ook waarom hij en zijn vrouw erin hadden toegestemd met het lijk van Marat te gaan slepen: als zij dat zouden hebben geweigerd, was de Firma Jacquot & fils niet bij de begrafenisplechtigheden ingeschakeld. De regisseur daarvan, Jacques-Louis David, schuwde geen enkel middel, ook niet chantage, om zijn onvolprezen meesterwerk te kunnen maken. Hij ging als nationale opperceremoniemeester voorbeeldig in de rouw, maar profiteerde zelf als schilder méér dan wie ook van de dood van zijn Vriend, en liet er op zijn beurt een andere vriend van meeprofiteren. Aangezien burger Jacquot de bewuste brief, waarin hij voor het laatst zijn licht op de dood van Marat liet schijnen, precies twintig jaar na dato schreef en er in verband met zijn langdurig verblijf in Charenton kan worden getwijfeld aan zijn geestelijke vermogens, is de inhoud ervan door tal van onderzoekers genegeerd. Maar wie zich zo helder kon uitdrukken als burger Jacquot, in een stijl die niet wezenlijk verschilt van die van alle brieven door hem vóór zijn opname in Charenton geschreven, zich ten volle bewust van de morele aspecten van zijn (zelf)beschuldigingen-, verleent aan wat hij schrijft het merkteken der waarachtigheid. Er hoeft dan ook niet in het minst te worden getwijfeld aan zijn lezing van de gebeurtenissen. Het relatief bescheiden aandeel dat hij daarin had, heeft hij niet breed willen uitmeten. Noch heeft de koddige pose die hij later in Charenton zou aannemen als 'de eenarmige bandiet door wie het fort moest worden verdedigd' kunnen verhinderen, dat men hem serieus nam. Daarin school veeleer ironie en groteske verbeeldingskracht, waarvoor (anders dan men geneigd is te

* 'Zo vergaat de heerlijkheid der wereld!'

denken) in een Maison de Santé, een gekkenhuis, weinig plaats is.

Na een doorwaakte nacht ontdekten de gezusters Evrard, dat er een groot plakkaat op de voordeur van hun huis was bevestigd. Daarop stond een afbeelding van Marat, ter verluchting van een gedicht. Overmand door verdriet lazen zij het door leden van de Section des Piques speciaal voor hen vervaardigde kwatrijn, dat zij in dank aanvaardden:

Mensen, hij is dood, die het Vaderland liefhad,
Uw grote Vriend, uw steun en toeverlaat Marat.
Hij viel onder de slagen van de verslagen horden.
Ween, maar weet dat hij gewroken zal worden!

Dat met 'de verslagen horden' girondijnen werden bedoeld, zullen de gezusters Evrard onmiddellijk hebben begrepen. Wat zij in de komende dagen tot 17 juli 1793, de dag van de officiële begrafenis van het volksidool, niet konden of wilden begrijpen en dientengevolge als uitermate hinderlijk ervoeren, was de staatsbemoeiens met een man, die zij ieder op hun eigen manier hadden verafgoed. Het plakkaat bezat, behalve zijn eigen zeggingskracht, een symbolische waarde. Het was een op een allerongelukstigst tijdstip afgegeven visitekaartje van de samenleving, waartegen de gezusters Evrard met gemengde gevoelens aankeken. Niet alleen moesten zij afstand doen van de publieke figuur Marat,-dat waren zij tijdens zijn leven al min of meer gewend geweest-, maar ook moesten zij toestemmen in de onteigening van zijn lijk. Dat laatste was, waar zijn geest nog maar zo kort geleden zijn lichaam verlaten had, het moeilijkst voor hen. Een hun overhandigd exploit van de Nationale Conventie, op die zondagmorgen voor een feestelijke zitting bijeengekomen, repte van de inbeslagname van Marats overblijfselen,-die nodig was om de onsterfelijke een staatsbegrafenis te kunnen geven-, en van een tragisch contrast tussen de feestelijke herdenking van de val der Bastille enerzijds en rouw om de val van zo'n groot man anderzijds. Maar eigenlijk kon men niet van een 'val' in dit verband spreken. Daarvoor was hij een té groot man geweest. Het gezamenlijk door David en de gezusters Evrard betekende exploit stelde zijn dood als een praktisch onbestaanbare banaliteit voor die, paradoxaal genoeg, toch met veel pracht en praal moest worden herdacht. Daartoe had de Nationale Conventie officieel besloten in een welhaast maniakale ontkenning

van de dood, waarin zij alleen werd geëvenaard door sommige kranten. De zondagsedities van *Le tailleur patriottique* en *Le publiciste de la République française* vermeldden althans in grote koppen op hun voorpagina, dat Marat in tegenstelling tot anders luidende berichten NIET was gestorven! De hoofdredacteur van laatstgenoemde krant, Jacques Roux, kwam nog diezelfde dag bij burger Jacquot bedelen om de overjas van Marat. Hij wilde die graag hebben om redenen van persoonlijke (hij beschouwde zichzelf als de opvolger van Marat) en devotionele aard, als ging het om een kostbare relikwie. De Luis, die Jacques Roux later voor zijn radicale politieke ideeën won, moest erbij geroepen worden. Zij en geen ander willigde zijn verzoek tenslotte in. Hun zonderlinge kennismaking leidde er zelfs toe, dat Jacques Roux haar sinds die dag geëxalteerd en dus met verloochening van zijn eigen persoonlijkheid, zoals het een 'enragé' min of meer betaamde, het hof zou maken.

Bij de aanvang van de zitting op zondag 14 juli 1793 vroeg de voorzitter van de Nationale Conventie aan David, of hij zich met Palloy wilde bezinnen op een pompeuze enscenering van de begrafenistoet, waarvoor beiden zich haastig in één der zijvertrekken van het parlamentsgebouw terugtrokken. Even later riep de vergeetachtige voorzitter verbijsterd om zich heen kijkend en met een meer zoekende dan speurende blik in zijn ogen uit: "David, waar zijt gij?" Hij herhaalde zijn vraag nog een paar keer en wendde zich, toen niemand antwoord gaf, wanhopig tot het in de zaal opgehangen portret van Lepeletier, dat blijkbaar als een surrogaat voor de grote meester dienst moest doen: "David, waar zijt gij? Neem uw penseel ter hand, want er is nóg een portret dat gij moet schilderen!" Iedere afgevaardigde begreep meteen, wat hij bedoelde. De een wilde zelf laaiend van enthousiasme het patriottische vuur in de ander aanwakken door ongezien een voor de rouwplechtigheid inderhaast opgestelde begroting goed te keuren, waarop alleen al een post van 7500 livres ter balseming van het lijk voorkwam. De ander wilde daarvan niets horen en een derde van de noodzaak overtuigen 100.000 livres méér aan David te schenken dan waarop hij blijkens de zojuist ingediende begroting recht had. Andere varianten van de 30 zilverlingen werden uitvoerig besproken en van commentaar voorzien, totdat de voorzitter eindelijk de knoop doorhakte. De schilder zou carte blanche krijgen, zodat hij overeenkomstig de letterlijke en figuurlijke betekenis van die uitdrukking, zowel financieel als picturaal, volstrekt

zijn eigen gang kon gaan. Vervolgens riep de voorzitter de geest van Marat aan, die hij anders dan tijdens zijn oproep aan David wel waagde te tutoyeren: "Marat, ben je daar?" Een waarlijk doodse stilte volgde. Tot driemaal toe weigerde de Vriend van het Volk zich te manifesteren, waarna één der zittende leden zich uit zijn zetel verhieft om hem met tranen in de ogen het graf in te prijzen. "O, hart van Jezus," snikte hij, "o, allerheiligst hart van Marat, dat bloedt om onze politieke zonden! Ontferm je over ons!" Die laatste woorden ("Garde nous!") sprak hij op een steeds hogere en luidere toon uit, eerst op de 'vlakke', dan halverwege en tenslotte op de top van de 'berg'. Ook hij tutoyeerde de overledene uit vertrouwdheid met de dood of ter markering van een bedrieglijk standsverschil met de eerder rechtstreeks aangesproken David. "Alleen de dood maakt ons allen gelijk. Marat, jij zorgde er tijdens jouw leven voor dat deze 'berg', waarop wij, jakobijnen, als apostelen huizen, niet hoefde te worden vergeleken met Calvarië en nog minder met Golgotha. Jij bent dood, Marat, maar verdomd als het niet waar is, lang zul je leven!" Hadden de afgevaardigden Frygische mutsen gedragen, dan zouden zij die toen uit pure blijdschap de lucht in hebben gegooid. Nu stonden zij op en vielen elkaar juichend in de armen.

Burger Jacquot zat als een levende dode op de tribune. Hij had alles gadeslagen en niets gehoord, zoals hij later nogal lapidair verklaarde, uit weezin tegen allen die Marat de hemel of het graf in hadden geprezen. Hij wilde David herinneren aan diens eerder gedane belofte en daarnaast als représentant met een persoonlijke missie zijn vermeende zwager in het parlement vertegenwoordigen. Met Palloy sprak hij in weer een ander zijvertrek van het parlamentsgebouw af, dat zij de kerk van de minderbroeders het aanzien van een Griekse tempel zouden geven. Daarvoor wensten zij gebruik te maken van doorschijnend linnen, in de nationale driekleur geverfd, om alleen al de katafalk waarop het lijk van Marat zou komen te rusten met een geheimzinnig waas van 10.000 m² te omgeven. Tussen de pilaren van de kerk, die gewoon 'zuilen' heetten toen de religieuze bestemming ervan verloren was gegaan, zouden strakke draperieën de herinnering aan een voorhang levendig houden. Een kunstig geplooid rozet in het midden tussen twee zuilen moest enerzijds, vanwege haar bloedrode kleur, de eeuwige hartenklop van de Revolutie symboliseren en anderzijds, vanwege haar niet geringe zwaarte, de rest van de voorhang in bedwang houden. Een doublure van de schets, door

David nog geen 24 uur geleden in het huis van Marat gemaakt, diende als werktekening voor de inrichting van de kerk, die zou worden herschapen in een veel te ruime badkamer annex Griekse tempel. Terwijl David zich bij hen voegde, zwetend over zijn werktekening waaraan hij voortdurend nog iets veranderde, ging een deel van het Latijnse gezegde verloren, dat er rechtsonder ter vervanging van zijn naam en ter karakterisering van zijn werk in hoofdletters op vermeld stond: 'Qui miscuit utile dulci!'^{*} De schilder bekommerde zich echter niet om de vlekken die hij op zijn eigen werktekening had gemaakt, hem kwelde de vraag aan wie hij de balseming van het lijk moest toevertrouwen. Die zaak duldde geen uitstel, want het was hartje zomer en anders dan ten tijde van het overlijden van Lepeletier kon er niet worden volstaan met een louter cosmetische oplossing van het probleem. Louis Deschamps en niet de legerarts zou, dankzij een aanbeveling van burger Jacquot, de eer te beurt vallen om met vijf assistenten tot balseming van het lijk te mogen overgaan. Het eerste wat de apotheker, die zich sinds kort Léon Deschamps noemde, na aanvaarding van zijn eervolle opdracht deed, was bij wijze van provisie burger Jacquot benoemen tot één van zijn vijf assistenten. Door wat op het eerste gezicht een sinecure leek, zou deze al te vlot benoemde assistent uiteindelijk in een gekkenhuis belanden en, volgens één van zijn behandelende geneesheren, niet langer meer in staat zijn het verschil met de wereld daarbuiten op te merken.

Rond het middaguur begaven David, Palloy en burger Jacquot zich naar de kerk van de minderbroeders om er ter plaatse de situatie in ogenschouw te nemen. Marat woonde daar schuin tegenover, dus besloten zij hem eerst een laatste bezoek te brengen. In de Rue des Cordeliers sloot de inmiddels gewaarschuwde apotheker zich bij hen aan. Terwijl de schilder zich gedwongen voelde om zijn dode vriend in de herinnering van zoveel geestverwanten tot leven te wekken, waartoe hij de badkamer met reukwater besprenkelde-, betastte de apotheker het aan zijn zorgen toevertrouwde 'object' met een professionele onverschilligheid die, hoe men daarover ook denken mocht, in elk geval van weinig respect voor de dode getuigde. De Luis stond op het punt de apotheker het huis uit te jagen, toen deze plotseling vroeg of iedereen, op burger Jacquot na, de tot rouwkamer omgedoopte badkamer wilde verlaten. Als eerste vertrok de schilder

* 'Die het nuttige met het aangename verenigt!'

om in één van de tuinen achter de kerk van de minderbroeders aan een reeds uitgehakte grot de bestemming van Marats laatste rustplaats te geven. De grillige uitsteeksels daarvan wenste hij door een ploeg van Palloy's werklui in de vorm van een M boven de ingang te laten uithouwen. Was Christus ook niet in de kunstmatige opening van een bergwand begraven? Een pasklaar gemaakte rotssteen zou het graf van Marat moeten afdekken. Het getimmer, geklop en geboor, dat als gevolg van dit onzalige besluit twee dagen lang in de kerk te horen zou zijn, maakten de mensen, toch al gek van verdriet, horendol. Muzikanten zouden onder het spelen van rouwmuziek, 'J'ai perdu mon Euridice' van Christophe Willibald von Gluck, weigeren hun partij nog langer mee te blazen en demonstratief hun instrumenten in de kerk achterlaten. Maar hun protest tegen het oorverdovende lawaai buiten haalde evenmin iets uit, als dat van de achterblijvers in de kerk.

Na David met zijn onzalige voornemens vertrok de een na de ander, dat wil zeggen Palloy na de Luis, totdat de apotheker aan burger Jacquot duidelijk kon maken wat hun te doen stond. Allereerst moest Marats huid worden ontdaan van de kaolienoplossing. Ging men daarbij hardhandig te werk, dan kon de opperhuid gemakkelijk loslaten. Dit karweitje, dat toch al nauw luisterde, werd extra gecompliceerd, doordat de Luis zo kort voor zijn overlijden een fijne kleilaag op zijn rug had aangebracht. Het hele in- en uitwendige reinigingsproces kon maar het best aan de assistenten worden overgelaten, zo oordeelde Léon Deschamps, niet omdat zij er de schuld van zouden krijgen als er iets mis zou gaan, maar omdat zij al ruim vóór het uitbreken van de Revolutie ervaring in dit soort werk hadden opgedaan. Menig adellijke heer wiens lichaam thans, gedecapiteerd en wel, onder een laagje ongebluste kalk was verdwenen in een onbekend massagraf, had zijn overleden vader of moeder netjes laten balsemen alvorens hun stoffelijk overschot in het familiegraf ter ruste te leggen. Burger Jacquot kon een glimlach vanwege dat 'men' niet onderdrukken, maar het lachen verging hem, toen hij de apotheker hoorde zeggen, dat het hart van Marat hun bijzondere aandacht verdiende. Het zou op last van David afzonderlijk worden tentoongesteld in een agaten urn, als een godslamp zwevend boven de hoofden van de weinig vrome kerkgangers. De apotheker dichtte zichzelf genoeg chirurgische bekwaamheden toe om het hart uit de borstholte (door hem met 'thorax' aangeduid) te verwijderen. Bij gebrek aan een medisch

instrument gebruikte hij daarvoor iets wat dicht in de buurt lag: het keukenmes van Charlotte de Corday. Ter opvulling van de holte die ten gevolge van deze operatie ontstond, vroeg de apotheker aan burger Jacquot houtwol, afkomstig van brazielhout, aan de overkant van de straat te gaan halen. Gegeven het improviserende karakter waarmee de rouwplechtigheden werden georganiseerd, wekte zelfs het gesleep met doorweekte houtwol niemands verwondering: de Luis, die zich inmiddels in het huis van haar zus bevond, liet hem stil-tjes begaan. Samen met de Mot zou ze de rest van de zondag op een atelier elders in de stad doorbrengen om bij de in haar ogen toch al mensonterende behandeling van haar geliefde vriend niet aanwezig te hoeven zijn. Ze wilde zich nuttig maken door zoveel mogelijk rozetten voor de voorhang van de tempel te naaien. Dat laatste deed ze liever dan te moeten toezien, hoe de dode Marat werd adergelaten, wat hij niet zonder kennis van zaken, maar kleinzielig als hij in dit soort fysieke aangelegenheden nu eenmaal was, tijdens zijn leven een verwerpelijke medische ingreep had gevonden. Ondanks zijn van bloed doordrongen taalgebruik had hij al evenmin als de Luis bloed kunnen zien. Ze wilde er niet getuige van zijn, hoe anderen later op die dag sterk water zouden spuiten in zijn aderen om zodoende het in de zomerhitte extra aan bederf onderhevige lijk voor het volk toonbaar te maken. Behalve burger Jacquot was er dan ook niemand van Marats nabestaanden aanwezig, toen de zichtbare gevolgen van deze open hartoperatie werden weggewerkt.

Vervolgens moest de tongriem van de overledene worden doorgesneden, omdat zijn hoofd op het flink opgeklopte kussen van een Romeins bed zou komen te liggen en het anders lijken zou, alsof hij zijn tong uitstak tegen allen die voorgoed afscheid van hem kwamen nemen. Ook dat was een kolfje naar de hand van de apotheker, maar dat gold niet voor de oplossing die hij had bedacht voor de ontwrichte rechterarm van Marat. Die bungelde er maar zo'n beetje bij, kon op geen enkele wijze de positie op E4 innemen, dat wil zeggen op de inmiddels van een fijn raster voorziene werktekening van David, en moest vanaf het 'caput humeri' los van het schouderblad worden getornd. Daar deinsde de apotheker niet voor terug. Ook het zorgvuldig prepareren van de 'musculus deltoïdeus', gelegen om het opperarmbeen, en van de uiteinden van schouder- en armspieren, respectievelijk de 'musculus infra- en supraspinatus' en de 'bi- en triceps', zou een ander menig druppeltje zweet kosten, maar hém niet. Hij

wist precies wat hem te doen stond om de uit zijn kom geschoten rechterarm, na al deze met het keukenmes uitgevoerde preparaties, er weer 'goed' aan te zetten, althans zonder zichtbare contorsies van spaak- en ellebeen en vooral zonder verwrongen 'ar-ti-cu-la-ti-o' op schouderhoogte. Maar wat hij níet kon, moest hij door een ander laten opknappen. Burger Jacquot zag natuurlijk ook wel, dat de gependende wond onder het rechtersleutelbeen nodig moest worden gehecht. Mocht hij, apotheker Léon Deschamps, aan een kleermaker vragen naald en draad te hanteren op die plaatsen van het menselijk lichaam, waar dat in de gegeven omstandigheden het allernoodzakelijkst was? Burger Jacquot was zo goed niet, of hij deed wat er van hem werd verlangd. Hij naaide met een kruissteek de wond onder het sleutelbeen nagenoeg dicht, zodat alleen het keukenmes van Charlotte de Corday erin paste, en maakte met een zigzagsteek de arm van Marat weer aan het schoudergewricht vast. Volgens één van de later verhoorde assistenten van Deschamps nam hij daarvoor op hetzelfde houten bijzettafeltje plaats, als waaraan de grote politicus in bad had gezeten. Met behulp van cosmetica werden de ergste zweertjes en littekens aan het zicht onttrokken, wat voor de piëtachtige opstelling van het lijk in de kerk van de minderbroeders een absoluut vereiste was en niet door middel van een alles verhullend kledingstuk, de aan Jacques Roux weggegeven overjas bijvoorbeeld, in het gerede had kunnen worden gebracht. Curieus in dit verband is een artikel in *Le peintre français*, met als ondertitel 'tijdschrift voor hedendaagse museologie', waarin in de zestiger jaren der twintigste eeuw serieus de mogelijkheid werd besproken, dat röntgenologisch onderzoek van Davids meesterwerk de kruissteekjes van burger Jacquot aan het licht zou kunnen brengen. Dat kan om twee redenen niet het geval zijn: de schilder was ten eerste bij het balsemen van het lijk niet aanwezig en maakte ten tweede zijn beroemde schilderij naar een reeds de avond tevoren gemaakt ontwerp. David dreef zijn realisme heus niet zo ver door en beschikte evenmin over zoveel psychologische 'diepgang', dat hij tot een dergelijke ontleding van Marats 'sublieme kadaver' (zoals hij het lijk noemde) in staat was. Voor de verandering besprenkeld met azijn en zwaar geparfumeerd, werd dit tegen het vallen van de avond door Palloy persoonlijk opgehaald.

Voorafgegaan door een gehuurde stoet van rouwklagers werd Marat op een gammele handkar, waarmee Laurent Bas de zwaarste bestellingen van burger Jacquot placht rond te brengen, naar de kerk

vervoerd. In triomf werd hij met zijn vanaf de heupen ontbloot bovenlijf op een geïmproviseerd praalbed ten aanschouwen van de menigte driemaal om de kerk gedragen. Men deed dit om hem een laatste blik op de buitenwereld te gunnen, voordat hij zijn ogen voor altijd zou moeten sluiten, en ook om zijn aanhangers definitief te overtuigen van zijn dood. Eenmaal in de kerk aangekomen werd hij, ontrokken aan al te nieuwsgierige blikken, op dezelfde katafalk neergelegd als waarop Lepeletier eerder in de buitenlucht had gelegen. Op een nog hoger altaar dan als zodanig dienst had gedaan op de Place des Piques, lag de onsterfelijke daar met zijn geblanket gelaat naar de mensen toegewend, terwijl zijn rechterarm slap over de rand van het praalbed neerhing. Een lauwerkrans drukte zijn slapen. Geen trappen aan weerszijden van dit altaar boden aan nabestaanden de mogelijkheid om dicht in zijn buurt te komen. Nee, hij lag daar volkomen ongenaakbaar, alsof hij zich tijdens zijn leven nooit op eenzaamere hoogte had bevonden. De kromming van zijn rug was iets minder groot dan toen de dood hem overvallen had, waardoor hij meer leek te rusten dan recht overeind te zitten. Het porfieren bad zelf, in de bekende vorm van een overschoen, stond ongeveer tien meter lager opgesteld. Zelfs het verstelbare houten mechanisme, dat Marat in staat stelde in de hiel ervan achterover te leunen, ontbrak niet. Zijn in bloed gedrenkte hemd, het houten bijzettafeltje en het keukenmes stonden als stille getuigen recht overeind naast elkaar aan de voet van het altaar. Niets was aan de verbeeldingskracht van eventueel onwetende zielen overgelaten, de nuchterste sterveling kon zien wat er met het lichaam van Marat, de grootste martelaar van de Franse Revolutie, was gebeurd. Twee van de Bastille afkomstige stenen tafelen vermeldden voor alle zekerheid toch maar zijn naam en eretitel. Op de werktekening van David kwamen die attributen niet voor; het initiatief tot plaatsing aan weerszijden van het altaar was kennelijk van Palloy uitgegaan. Pas in de loop van de volgende dag, 15 juli, werden de draperieën met rozetten door de Firma Jacquot & fils afgeleverd en opgehangen, waarna de officiële openstelling voor het publiek volgde.

Een eindeloze stoet van mensen, onder wie door de staat betaalde vertegenwoordigers van alle 86 departementen (die, voor zover afkomstig uit de Languedoc en de Provence, nooit op tijd voor de begrafenis hadden kunnen zijn en daarom op hun beurt moesten worden vertegenwoordigd door anderen), en eindeloos geweeklaag

kenmerkten de volgende dag het ceremoniële vertoon in de kerk. Uit het departement Calvados was de opvolger van abbé Gombault naar de rouwplechtigheid afgevaardigd, van wie men niet goed wist, of hij nu een oprechte jakobijn was of niet. In de voormalige sacristie van de kerk was hij in een levendig gesprek met burger Jacquot gewikkeld op het moment van zijn aanhouding. De president van het Revolutionaire Tribunaal, Montané, en de openbaar aanklager, Fouquier-Tinville, hadden niet alleen zijn arrestatie gelast, maar ook besloten die zelf te verrichten. Hiertoe bracht dit rechterlijk duo op 15 juli 1793 een officieel bezoek aan de thans opgebaarde man, die zij nog in april van hetzelfde jaar hadden vrijgesproken van hoogverraad. Beide keren konden zij zich superieur aan hem wanen, de eerste keer omdat er in de rechtszaal een geur van zeker niet van hen afkomstig angstzweet had gehangen, de tweede keer omdat het in de heilige ruimte niet naar wierook maar naar formaldehyde rook. Zij boezemden hun omstanders ontzag, maar de opvolger van abbé Gombault hevige schrik in. Diens naam was tijdens één van de Charlotte de Corday afgenomen kruisverhoren gevallen, natuurlijk niet in positieve zin. Wie enigszins op de hoogte van haar voorgeschiedenis was, zou zich moeilijk hebben kunnen voorstellen, dat ze partij voor deze priester trok. Kennelijk wisten haar ondervragers na twee dagen nog steeds niet met wie zij te maken hadden. Als de redenering 'de vijand van mijn vijand(in) is mijn beste vriend' ook maar een kern van waarheid zou bevatten, hadden zij hem om de hals moeten vliegen. In plaats daarvan hielden zij hem in de Abbaye gevangen om hun idee-fixe van een girondijns complot te kunnen blijven koesteren. Zelfs deden zij het tegenover Charlotte de Corday voorkomen, dat zij ook de bisschop van Caen, monseigneur Claude Fauchet, in voorarrest hielden. Ook die zou deel van het complot hebben uitgemaakt, wat de moordnares verontwaardigd van de hand wees. De bisschop van Caen had de eed op de grondwet afgelegd en zodoende allang zijn geloof(waardigheid) voor haar verloren. Daarin was Charlotte de Corday uiterst consequent, want toen ze een paar dagen later zou worden terechtgesteld, weigerde ze om die reden de geestelijke bijstand van een beëdigd priester. Ze had als rechtschapen vrouw een misdaad begaan, maar voelde zich omringd door misdadigers die de wet aan hun kant hadden staan. Haar eigen geweten gaf nu eenmaal de doorslag bij al haar handelingen, in welk opzicht ze de unieke tegenspelerster was van iedereen die zich in deze moordzaak achter een

masker van gewetenloosheid verschool, of zich beriep op zoiets ongrijpbaars als collectieve verantwoordelijkheid en schuld.

De arrestatie van de opvolger van abbé Gombault had, ondanks de vriendelijkheid die het rechterlijk duo alle directe omstanders in de kerk van de minderbroeders bewees, burger Jacquot diep geschokt. De Mot begreep niet, waarom hij zich ziek van ellende voelde, maar stopte hem wel eigenhandig in bed. Daar spookte het beeld van een in witte windselen gehulde Marat door zijn hoofd, die hem geenszins ophitsend of huilerig van toon maar veeleer gelaten en sereen, met een weemoedige glimlach à la de Mona Lisa op zijn lijkkleke gelaat, beschuldigde van de ergste misdaden. De opvolger van abbé Gombault stond dicht achter de homo politicus, die hij stevig bij diens lendenen vasthield, heftig ja knikkend bij alle door hem in het wilde weg geuite beschuldigingen. De priester leek een onbeduidende karikatuur van degene die voor hem stond, een soort menselijke sokophouder, die geen sokken maar een lendendoek ophield om te voorkomen, dat zijn onfortuinlijke heer en meester naakt voor een wildvreemde zou oprijzen. "Ecce homo, ziedaar, ik kijk jou ironisch en irenisch aan, jaja, ironisch en irenisch," kraaide de priester triomfantelijk tegen burger Jacquot, die zichzelf hoorde vragen, of gevoelens van triomf zich wel verdroegen met ironie en vredelievendheid. Pas tijdens zijn verblijf in Charenton schreef hij zijn in een nachtmerrie verkerende dagdroom van 15 juli 1793 op. Er school meer logica in dan zijn oppassers toen konden vermoeden en het mag als een klein wonder worden beschouwd, dat Coulmier, de directeur van het gesticht in Charenton, de slordig geschreven notities van burger Jacquot heeft bewaard. Misschien voelde deze humane directeur zich er wel toe aangespoord door een voetnoot bij *Les crimes de l'amour* van markies de Sade, die een poosje gelijktijdig met burger Jacquot in Charenton verbleef: 'Dromen zijn verborgen ingevingen, die men gewoonlijk niet genoeg naar waarde schat. De ene helft van de mensheid lacht erom, de andere hecht er geloof aan. Er bestaat geen enkel bezwaar tegen het interpreteren van dromen, als men zich er met een gerust hart voor openstelt...' ¹⁶⁶

's Avonds laat begaf burger Jacquot zich met de gezusters Evrard opnieuw naar de kerk om Marat de laatste eer te bewijzen. Hij bleef er zeker wel een paar uur, totdat de schemering in de donkere ruimte inviel en honderden walmende vetkaarsen voor meer licht zorgden dan de zon overdag. Het flakkerende licht van een koperen kroon-

luchter met een diameter van minstens drie meter vormde de uiterst bewegelijke achtergrond voor het inmiddels bekende tafereel, dat alle kenmerken van een tableau vivant vertoonde. Met een stijve nek staarde burger Jacquot naar boven, waar de dode Romein als een Oosterse despoot tussen de blauw-wit-rode bloemen lag opgebaard. Zachte muziek, enigszins amechtig gespeeld op het al te lang buiten werking gestelde orgel, vulde de ruimte. Geen geluiden van buiten de kerk vielen er te horen, kennelijk werd er even niet doorgewerkt aan de groeve in de grot. Een bovenaardse stemming maakte zich haast tegen wil en dank van de aanwezigen meester, alsof schuifelende voeten en zo nu en dan het gekuch van een kerkganger geen inbreuk op de stilte maakten. Wat doe ik hier, dacht burger Jacquot. Er wordt gefluisterd, dat Robespierre vanavond een bezoek aan zijn dode aartsrivaal zal brengen. Dat kleine kereltje voor wie daarginds iedereen ruim baan maakt, met een blauwe geklede jas en een gele nanking spanbroek aan, zou hem wel eens kunnen zijn. Hoe durft hij zich zo op straat te vertonen, met dat naar achteren wijkende voorhoofd van hem, getooid met een bepoederd pruikje, dat ter hoogte van zijn nek sierlijk wordt bijeengehouden door een zwart lint en daarboven, in een hard gesteven tafzijden zakje, decent aan het oog onttrokken. Hoe geduldig laat hij zich alles uitleggen, gewend als hij is, dat er om hem heen misbaar wordt gemaakt. Zelf vormt hij natuurlijk het rustige middelpunt van alles en iedereen, waarin alleen verandering komt door een lichte beweging van zijn bovenarm, als hij zijn lorgnet met blauwe glazen opheft om een detail beter te kunnen waarnemen... Voor een Onkreukbare zitten er teveel kreukels in zijn jaspanden. Degelijk maaxsel trouwens, goede snit en keurige afwerking. Zou dit ouwelijk heertje zich in een koets hebben laten voorrijden? Dan heeft hij vergeten zijn jaspanden op te lichten, toen hij ging zitten... Kijk, hij neemt niet eens de moeite om zich aan de nabestaanden van Marat voor te stellen. Zou hij soms te verlegen zijn om de Luis te condoleeren...? Wat een afgemeten toon en trage gang heeft die Robespierre. Zou hij beide cultiveren om zijn tegenstanders in slaap te sussen? Ik heb een stijve nek, hij een stijve rug. Wat is erger...? Hoorde ik daar niet een hond blaffen? Zou hij soms zijn trouwe hond 'Brount' hebben meegenomen? Ik kan mij niet voorstellen, dat hij als een gek achter dat dier aanrent in de bossen van Boulogne of Montmorency⁶⁷. Hond in kerkportaal, hondsvot in de kerk. Nee, in *Le tailleur patriottique* stond, dat Robespierre de Vriend van het Volk met een ander

dier vergeleek: een adelaar, die zijn nest op het topje van de 'berg' heeft verlaten om van nog grotere hoogte waakzaam op de Republiek neer te zien. Wat een onzin allemaal! Maar wel gevaarlijke onzin, want er zijn tot nu toe in de maanden juni en juli al honderden Parijzenaars terechtgesteld. Laat ik mij maar op de 'vlakke' houden. Hoe onopvallender ik mij van nu af aan gedraag, des te beter zal het mij vergaan!

Burger Jacquot lag na deze overpeinzingen nog geen uur in bed, -alleen, want de Mot en de Luis hielden elkaar aan de overkant gezelschap-, of drie gardisten met een rouwband om hun bovenarm maakten beneden zo'n stampeij, dat hij klaarwakker zijn hoofd uit een bovenraam stak en gekscherend vroeg, of zij hém soms kwamen halen. Tot zijn stomme verbazing luidde hun antwoord bevestigend. Of hij zijn goede goed mocht aandoen? Hij stelde hun die vraag om, op zijn manier, als een ridder in het harnas te mogen sterven. Nee, een kamerjapon was voldoende, maar hij moest wel al zijn kleermakersgerei meenemen. Er was haast bij! Gerustgesteld voegde burger Jacquot zich even later bij de drie gardisten, die hem toevertrouwen in opdracht van een zekere Deschamps te handelen. De apotheker wachtte hem reeds buiten de kerk van de minderbroeders op. "Er is een ramp gebeurd," was alles wat hij zei, "een ca-ta-stro-fe." Latijn of Grieks, dacht burger Jacquot verveeld, nooit spreekt die man zijn moerstaal. Het was al ver over twaalven, toen zij beiden met dichtgeknepen neusgaten de kerk in liepen. Alsof hij een standbeeld onthulde, trok de apotheker een aantal losjes over het praalbed gewikkelde, witte lakens weg. Niet de stank van het onzichtbaar, maar verregaand, in staat van ontbinding verkerende lijk veroorzaakte een grote schok. Het was de ontbrekende arm: die zat niet aan de rechter-schouder vast, maar lag met een ganzenveer nog stevig in zijn vuist geklemd, op de vloer. Van alles wat daar aan betekenisvolle attributen was uitgesteld, maakte Marats arm de meest levenloze indruk. Het scheen een wonder, zo snel als apotheker en kleermaker elkaar vonden en zonder verwijten over en weer aan het werk gingen. Eerst vergewisten zij zich ervan, of de arm nog bruikbaar was. Dat bleek het geval te zijn, want noch het bindweefsel, noch de zigzagsteek vertoonde enige tekenen van ondeugdelijkheid. De draad was blijkbaar niet sterk genoeg geweest om het volle gewicht van de arm te torsen. Het verhaal van de ci-devant markies van Créqui, dat in de nacht van 15 op 16 juli 1793 de arm van een ander lijk aan dat

van Marat is vastgenaaid, berust dus niet op waarheid! Burger Jacquot bevestigde dezelfde arm weer aan de schouder, staande op een ladder die de apotheker in de buurt van de grot had gevonden. Het moet een extra lastig karweitje zijn geweest, omdat hij zijn werk gewoonlijk zittend deed en de kamerjapon hem niet weinig hinderde bij al zijn bewegingen. Intussen had de apotheker, zittend op de rand van het praalbed, de arm in de juiste stand vastgehouden, net zolang totdat zijn assistent klaar was. Wie niet beter wist, zou er een eed op hebben durven doen, dat er niets was veranderd. De dikkere en dit keer dubbel geknoopte draad werkten zij tenslotte achter een laag schmink weg. Marat scheen, zeker op de eerbiedige afstand die zijn bezoekers de volgende dag in acht moesten nemen, weer geheel de oude.

Die nacht deed burger Jacquot geen oog dicht, bang als hij was elk ogenblik te worden gearresteerd. "Er zijn er om minder terechtgesteld," had hij de apotheker bij het weggaan voorgehouden. Alleen de Mot stelde hij 's morgens op de hoogte van wat er was voorgevallen. "Vroeger kon ik ons huis niet in- of uitgaan, of je zag mij. Vanacht was ik eenzamer dan ooit. Dat was ik overigens al, voordat de drie gardisten mij kwamen ophalen!" De Mot trachtte hem van zijn eigen problemen af te leiden door op die van Chalier in Lyon te wijzen, waar het anti-jakobinisme zorgwekkende vormen had aangenomen. Deze Lyonnese représentant-en-mission zou binnen afzienbare tijd worden ge Guillotineerd, op precies dezelfde dag als Charlotte de Corday, maar wat in Parijs legaal en als het ware in één moeite door ging, wilde in Lyon illegaal maar niet lukken. "Dat vervloekte federalisme kostte Hem de kop," zei de Mot met een snelle hoofdbeweging in de richting van de overkant, "en zo zal het die kuise Jozef ook vergaan." Burger Jacquot besloot haar indirect seksuele toespeling te negeren, alvorens hij serieus op de politieke betekenis van haar woorden inging: "Je moet inderdaad niet mij, maar Marat met Jozef Chalier vergelijken. Federalisme of anti-jakobinisme, -het is mij om het even als politieke idealisten mensenoffers gaan *eisen*, of voor een of ander goed doel, Vrijheid, Gelijikheid of Broederschap, willen *bren-gen*. Daarin zijn ze bepaald niet kinderachtig, één mensenleven meer of minder maakt hun niet veel uit. Is het jou nooit opgevallen, Cathérine, dat zij met uitzondering van Charlotte de Corday zichzelf altijd sparen? Die lui planten graag een dolk in hun borst, maar zo héél erg diep hoeven zij die er nu ook weer niet uit te halen. De radicaal-

sten onder hen koketteren met de dood, waarvoor zij bij voorkeur anderen laten bloeden. Die Chalier is geen haar beter. Hij wilde 900 mannen en vrouwen achter de reling van de Pont Morand zetten om hen zonder vorm van proces te laten neerschieten. Hoeven hun lijken niet te worden begraven. Op die manier vinden gewone mensen als jij en ik hun graf in de golven van de Rhône. Wat zijn de jakobijnse zeden tegenwoordig toch vochtig! Men hoort zich de blaren op zijn tong te praten, speeksel in het rond te laten vliegen, zijn eigen of andermans bloed te vergieten en zichzelf of, liever nog, zijn politieke tegenstanders te verdrinken. Snap jij er het nut van? Ik ben tegen federalisme en jakobinisme, ik ben zelfs tegen anti-jakobinisme. Weet je wat ik ben? Marat heeft mij dat vroeger ook wel eens gevraagd, maar toen moest ik hem het antwoord schuldig blijven. Nu weet ik het eindelijk, ik ben een politicus zonder partij!"

Die middag diende er een even pijnlijke als noodzakelijke beslissing te worden genomen. De begrafenis van Marat, gepland op 17 juli, gedoogde niet langer uitstel. Hoewel de lucht in de kerk van de minderbroeders nauwelijks te harden was, bleven er rouwende mensen toestromen om afscheid van hun gehavende idool te nemen. Wat dat betreft, had die datum in plaats van naar voren net zo goed naar achteren kunnen worden verschoven. In overleg met het Comité van Algemeen Welzijn werd in allerijl besloten Marat 's avonds te begraven, wat plechtig en onder hevig geweën en gekners der tanden zou geschieden. De begrafenis had dan ook een improvisatorisch en demonstratief karakter. Het (onchristelijke) spook van het federalisme was in de persoon van zijn moordnares weliswaar achter slot en grendel gezet, maar waarde nog volop rond. Het lag in velerlei gedaantes op de loer om zijn grijppgrage klauwen naar brave burgers uit te strekken. Zo werden er 's avonds, als waren het inderhaast gedrukte bidprentjes, verschillende afbeeldingen van Charlotte de Corday onder de rouwende menigte uitgedeeld: heidense karikaturen, die haar als de sterk opbollende geest uit de fles van Aladdin haar vernielzuchtige werk lieten doen, satanisch getinte iconen, die op het gevaar van de in haar verpersoonlijkte antichrist wezen, en mythologische spotprenten, die haar als een verslagen draak kronkelend aan Marats spies voorstelden. Spook, antichrist of draak,-het verdriet van de menigte was er niet minder intens om, noch de roep om wraak minder luid. In een cantate van Gossec werd om vergelding gevraagd, dat wil zeggen om aardse gerechtigheid,

terwijl de hemelse variant daarvan werd afgesmeekt in het, buiten in de tuin van de kerk gespeelde, *Introitus* uit Grétry's *Requiem*. Met jammerende uithalen van de violen werd het lijk van Marat onder de woorden 'Et lux perpetua luceat eis'* de donkere grot in geschoven. Volgens sommigen zou bij die gelegenheid het *Introitus* uit Mozarts beroemde *Requiem* in D kleine terts ten gehore zijn gebracht, dat na de dood van de te vroeg gestorven componist werd voltooid door zijn leerling Franz Xaver Süssmayr. Maar de eerste complete uitvoering van dit werk vond pas op 14 december 1793 in Wenen plaats, vijf maanden na de dood van Marat, zodat een uitvoering van het door Mozart in 1791 nog zelf voltooide *Introitus* niet zijn première in de tuin van de minderbroeders kan hebben beleefd. In een vergelijking tussen beide requiems stelde een bewonderaar van Grétry in het meinumner van *Mensch en melodie* (1952) vast: 'Het mag tot de artistieke eer van Grétry worden gerekend, dat zijn *Requiem* in deze situatie vrij bleef van het profane, sensitieve karakter van Mozarts muziek, en dat hij bij het aanwenden van mozartiaanse technieken in zijn *Requiem* zijn eigen geestelijke stem kon laten horen.' Bestaat er dan toch enig verband tussen beide composities? Grétry kan het *Requiem* van Mozart vóór 16 juli 1793 evenmin hebben gehoord als wie dan ook, zo zou de (voorlopige) conclusie kunnen luiden, maar hij heeft wel een vooral in technisch opzicht sterk daarop gelijkend eigen *Requiem* geschapen, waarvan het *Introitus* bij de begrafenis van Marat is uitgevoerd. Op deze en geen andere klanken verdween de gevierde volksvriend, met achterlating van zijn bloedend hart, voorgoed uit het openbare leven.

Burger Jacquot was diep ontroerd door de ten gehore gebrachte muziek, zoals hij later in Charenton aan markies de Sade zou schrijven zonder overigens in zijn notities de naam van de componist te noemen. Het behoorde tot de officiële nasleep van de begrafenis, tijdens welke er meer franciscaanse monniken in hun onteigende kerk en kloostertuin rondliepen dan vertegenwoordigers van de Franse overheid, dat de Rue des Cordeliers in zijn aanwezigheid en die van de gezusters Evrard werd omgedoopt tot Rue de Marat. De Mont-Martre zou voortaan Mont-Marat heten en, alsof dat nog niet genoeg was, liet de latere koning van Napels, Joachim Murat, de 'u' in zijn naam officieel veranderen in een 'a', uit afschuw voor de monar-

* 'En het eeuwige licht verlichte hen'

chie in het algemeen en uit bewondering voor de Franse Revolutie in het bijzonder. In hun nationale dweepzucht met de Vriend van het Volk wilden secties, communes en vrijmetselaarsloges niet voor elkaar onderdoen. Zij vernoemden zich, evenals ouders hun zonen, drievoudig naar Brutus-Lepeletier-Marat in de hoop hun vaderlandsliefde niet met de dood te hoeven bekopen. Als de Firma Jacquot was gezegend met een zoon, zou die ongetwijfeld ook net zulke voornamen hebben gekregen. Nog maandenlang prijkte de naam van de dode volksheld op de voorpagina's van kranten en gelegenheidsdrukkerijen, variërend van toneelprogramma's tot literaire hoogstandjes als hymnen, ballades en ingewikkeld rijmende necrologieën. In augustus 1793 kondigde het Théâtre du Marais aan zijn naam in Théâtre de Marat te zullen wijzigen, in september schreef markies de Sade als voorzitter van de Section des Piques een op staatskosten gedrukte éloge op de tirannendoder en in oktober zou in het Louvre eindelijk het schilderij van 'David à Marat' worden onthuld. Dat laatste vormde de apotheose van de rouwplechtigheden, tot de officiële nasleep waarvan eerst en vooral de terechtstelling van Charlotte de Corday behoorde.

Uit het haar op 17 juli 1793 afgenomen verhoor werd voor burger Jacquot zwaar belastend materiaal gedestilleerd, wat aan de vooravond van het Schrikbewind leidde tot zijn eerste arrestatie. Het toeval speelde daarbij een grote rol, want de president van het Revolutionaire Tribunaal, Montané, was alleen geïnteresseerd in girondijnse vertakkingen van het complot. Wat kon hem een dode kleermaker meer of minder schelen? Uit de *Actes d'accusation* en één der door hem uitgegeven *Bulletins*⁶⁴ was gebleken, dat Charlotte de Corday sterk onder invloed van de girondijnse pers stond. Haar derde en laatste ondervraging had weliswaar de bedoeling om haar op dit punt tot een ruimhartiger bekentenis te dwingen, maar ze maakte er een indrukwekkende tegenaanklacht van:

Montané: Heeft u in die kranten (hier worden girondijnse kranten bedoeld) gelezen, dat Marat een anarchist was?

Corday: Ja, en ik heb ook de brief van de verontruste burgers van Caen gelezen, of zeg maar gerust 'gespeld'. Ik wist dus, dat Marat bezig was Frankrijk te gronde te richten... Ach, ik heb één man gedood om het leven van 100.000 mensen te redden.

Montané: Was u niet bang?

Corday: Ik ben voor niets of niemand bang. Marat was bang, een echte Patagonische angsthaas, die als de grond hem te heet onder zijn voeten werd, plotseling verdween, zoals in januari 1790, toen hij in Engeland zat, en in april van dit jaar, toen hij zich schuilhield voor justitie en politie. U ziet, ik heb mij heus wel in de materie verdiept.

Montané: Toe maar..., u beschuldigt Marat van alles wat lelijk is: anarchisme, moord en doodslag, lafheid... Is er misschien nog meer in zijn karakter of in zijn doen en laten, wat u niet aanstond?

Corday: Marat richtte niet alleen anderen te gronde, maar ook verrijkte hij zichzelf. Hij was een ordinaire hamsteraar. Ik heb met eigen ogen gezien, hoe een handlanger van hem in Caen werd gearresteerd. Die kocht op grote schaal allerlei goederen voor hem in. Vorige week zaterdag...

Montané: Hoe heette die man?

Corday: Dat weet ik niet, zijn achternaam deed mij aan een voor-naam denken en wekte de suggestie van iets kleins of onnozels, zoals Paulin..., of Charlot..., ik kan het mij echt niet meer herinneren.

Montané: Door wie werd die 'handlanger van Marat', zoals u hem noemt, gearresteerd? Of bent u dat soms ook vergeten?

Corday: Door Kervélegan.

Montané: Goed...goed, eerlijkheid is een republikeinse deugd.

Corday: Ik was allang, voordat de Revolutie uitbrak, een republikeinse in hart en nieren, aan energie heeft het mij nooit ontbroken.

Montané: Wat bedoelt u in hemelsnaam met 'energie'?

Corday: Dat zal ik u precies vertellen. Alle mensen zijn met energie begiftigd, die op een onbaatzuchtige manier bereid zijn om zich voor een goede zaak in te spannen. Ik offer mij graag voor het welzijn van mijn vaderland op.

Montané: Doet u dat als volbloed republikeinse, of omdat de geest van het jakobinisme in u huist?

Corday: Ik verfoei de geest van het jaco... Nu weet ik weer, hoe die handlanger van Marat heette: Jacquot!

Montané: Goed...goed. Nu iets heel anders... Heeft u van tevoren geoefend, ik bedoel..., voordat u Marat neerstak?

Corday: O! U denkt toch zeker niet, dat ik op mensen geoefend heb, ik ben geen massamoordenaar! Hoe monsterlijk van u om zoiets van mij te denken! Waarvan durft u mij te betichten? (Hier toonde de getuige zich, volgens het proces-verbaal horend bij de *Acte d'accusation*, zeer geëmotioneerd.)

Montané: Niettemin heeft het medisch rapport aangetoond, dat u Marat onmogelijk had kunnen doden, indien u hem met één lange haal van uw mes zou hebben neergestoken.

Corday: Het was hoe dan ook meteen raak, zoals u weet. Ik heb geluk gehad.

Montané: Geluk? Ja...ja, ik weet dat u daar zo over denkt. Wie hebben u ertoe aangezet om welbewust deze moord te plegen?

Corday: Ik zou zoiets nooit op aanraden van anderen doen. Wat denkt u wel? Ik heb het plan helemaal zelf bedacht en uitgevoerd.

Montané: Hoe moet ik geloven, dat u géén opdracht had om Marat van het leven te beroven? U heeft mij zelf verteld, dat u hem als de oorzaak van alle kwaad in Frankrijk beschouwde, Marat nota bene, die nooit te beroerd was om verraders en samenzweerdere te ontmaskeren!

Corday: Alleen in Parijs kijken patriotten tegen Marat op. In de rest van Frankrijk wordt hij nog steeds als een monster beschouwd.

Montané: Hoe kon u hem als een monster beschouwen, terwijl hij u uit menslievende overwegingen bij zich liet komen, omdat u hem had geschreven hevige ondervervolging te lijden?

Corday: Wat maakt het uit dat hij zich ten opzichte van mij menselijk opstelde, als hij tegen anderen als een beest tekeer ging?

Montané: Denkt u, dat u alle Marats in Frankrijk heeft gedood?

Corday: Nu hij dood is, zullen zijn handlangers misschien bang worden!⁶⁴

Eén van die handlangers zat danig in de rats: burger Jacquot. Zoals hij moest vrezen, waren door twee personen ernstige beschuldigingen tegen hem geuit. De opvolger van abbé Gombault had hem beticht van girondijnse sympathieën,-wat ook zonder nadere toelichting al levensgevaarlijk was-, die zich hadden gemanifesteerd in steunbetuigingen aan het adres van zijn onbeëdigde voorganger en in het onbewimpeld, ja meer dan onbewimpeld, zeg maar gerust 'schaamteloos' ophemelen van Charlotte de Corday. Daar kon hij als abbé zijn ondervragers staaltjes over vertellen, waarvan de goede God en een gewoon mens de haren ten berge zouden rijzen. De moordenaar had burger Jacquot er op haar beurt van beschuldigd een hamsteraar te zijn, wat desnoods met behulp van een groot aantal opgespoorde cognossementen zou kunnen worden aangetoond. Op de geloofwaardigheid van beide getuigen viel weliswaar het nodi-

ge af te dingen, en een beschuldiging uiten is natuurlijk niet hetzelfde als een beschuldiging staven,-zo redeneerden hun beider ondervragers-, maar er was toch voldoende reden om de 'beklaagde' te laten arresteren. Blijkbaar mocht die het stadium van 'verdachte' overslaan, zodat hij al zo goed als zeker veroordeeld, op 17 september 1793, nota bene de dag waarop de Wet der Verdachten werd aangenomen, voor zijn rechters moest verschijnen. Maar uit respect voor Marat stelden zij déze verdachte terstond in vrijheid. Had hij zich niet in opdracht van de Vriend van het Volk in girondijnse kringen begeven en zich mogelijk, in dat geval geenszins ter verrijking van zichzelf maar ter leniging van de ergste nood van anderen, aan zwarte handel schuldig gemaakt? Een zwarthandelaar was volksvijand nummer één, zo hielden zij hem dreigend voor, en diens verwerpelijke handelwijze mocht door niets of niemand rechtstreeks in verband worden gebracht met de Vriend van het Volk. Zoiets zou de van smetten vrije zelf bezoedelen,-diens aureool doen verbleken-, en dat was erger dan een doodzonde: dat was heiligschennis! In de veronderstelling dat de zaak voor hem alsnog goed afgelopen was, keerde burger Jacquot opgelucht naar de Rue des Cordeliers terug.

Daar ondervond hij de komende maanden ten dele geveinsde hartelijkheid van de Mot naast oprechte vijandschap van de Luis, die zich had opgeworpen als hoedster van Marats politieke erfenis en haar aanstaande zwager daarin absoluut niet wenste te laten delen. Zo veel huiselijk geluk viel hem desondanks ten deel, dat hij kort na zijn vrijlating met de Mot in het huwelijk trad. Als man en vrouw wettig in de echt verbonden, werden zij officieel uitgenodigd om in het Louvre aanwezig te zijn bij de lang verbeide onthulling van Davids schilderij. Bij die gelegenheid besprak burger Jacquot een eigenaardig project met de schilder,-waarvan niet vaststaat, of het daadwerkelijk is uitgevoerd-, dat ten doel had twee standbeelden van Venus (die van Milo en van Arles) samen met de Kariatiden, in de zalen rechts van de Cour du Sphinx op de begane grond, in authentiek lijkende gewaden te hullen. Naar analogie van de graftombes der Medici's in Florence wilde David een enigszins kitscherig realisme uitproberen, waarvan de antieke accenten mede dankzij burger Jacquot het modebeeld van de late jaren 90 in de achttiende eeuw zouden gaan bepalen. Aldus maatschappelijk in aanzien, verzekerd van een goed inkomen en van een ogenschijnlijk veilig bestaan, zouden de Jacquots nog lang en gelukkig hebben kunnen leven, als...Laurent Bas niet in dienst van de

gelijknamige Firma was gebleven en als...de instelling van het Schrikbewind niet tot aanscherping van de Wet der Verdachten had geleid. Marats duvelstoejager bleek zijn gewicht in assignaten meer dan waard te zijn tijdens de gedwongen afwezigheid van zijn baas, maar buitte zijn zakelijke onmisbaarheid fysiek bij de vrouw van zijn baas uit. Ze speelde als zodanig zeker geen ondergeschikte rol en was misschien nog wel meer een echte baas dan burger Jacquot. Er ontstonden kleine wrijvingen, die hun ménage à trois evenwel niet fundamenteel bedreigden. De Mot ging er in deze fase van haar leven toe over haar man 'père Jacquot' te noemen, wat, behalve de ietwat sullige aanduiding voor een min of meer geslaagde zakenman, de suggestie van onvermoed vaderschap inhield.

In het vroege voorjaar van 1794 werd burger Jacquot voor de tweede keer gearresteerd op grond van een wet, die volgens de revolutionaire kalender op 23 Ventôse van An II was aangenomen en met onmiddellijke ingang van kracht geworden. Hij behoorde tot de derde categorie verdachten, van wie de meesten na een hernieuwd vooronderzoek voor het Revolutionaire Tribunaal moesten verschijnen. Aangezien men hem in de namiddag had gearresteerd, zou hij pas de volgende dag worden voorgeleid. Was zijn voorgeleiding vóór twaalf uur 's middags geschied, dan had hij er eigenlijk op het moment van zijn arrestatie al rekening mee moeten houden, dat hij de volgende dag zou worden terechtgesteld. Bij zijn aankomst in de gevangenis, dit keer in de Conciërgerie, vroeg een stelletje onbeschofte sansculottes hem: "Beschik jij over klinkende munt?" ("As-tu de la sonnette?") De Mot, die haar man te voet gevolgd was, knikte heftig van ja. Zodoende voorkwam ze, dat burger Jacquot er op stro ('à paille') werd gelegerd. In plaats daarvan zouden de sansculottes hem, voor het door haar ter plaatse overhandigde bedrag van 27 livres en twaalf sous ('à la pistole'), gedurende één maand in een aparte cel onderbrengen. De Mot noemde die geldstukken 'de pistoletten van het verraad', want werd er gelet op het totale aantal terechtgestelden niet in negen van de tien gevallen ten onrechte één maand vooruitbetaald? Pinnig en op de penning als ze was, foeterde ze op veilige afstand tegen de sansculottes: "Die kerels lopen trots met plukken stro in hun klompen rond, zoals officieren paraderen met hun zilveren tressen om van hun met goud bestikte epauletten nog maar te zwijgen. Voor grof geld verraden zij de idealen van de Revolutie. Zelfs in de gevangenis vind je tegenwoordig geen Gelijkheid meer, niet on-

der het bewakend personeel en al helemaal niet onder de gevangenen. Zo schandelijk gaat het er dus in de wereld toe! Ongeacht het slag mensen dat zij vertegenwoordigen, worden schurken en deugdzame aanhangers van de Republiek ongelijk behandeld, alvorens zij tenslotte allen over één en dezelfde kam worden geschoren. Broederschap en Vrijheid hoef je niet in een gevangenis te verwachten, dat begrijpt een kind, maar Gelijkheid? Die sansculottes zijn grotere uitbuiters dan de Bourbons: een rijke die van de armen steelt, weet niet wat hij doet en is om die reden minder schuldig dan een arme die van de armen steelt." Had ze toen geweten, hoeveel 'pistoletten van het verraad' er in totaal moesten worden betaald voor de onvrijwillige huisvesting van haar man, dan was ze vast nog bozer geworden dan ze al was.

Wandelend in de Rue de Paris, de naargeestigste gang van de Conciergerie, waar de verdachten (of eigenlijk beklaagden) en reeds ter dood veroordeelden hun lot gezamenlijk onder de tientallen meters hoge spitsbogen moesten afwachten, besprak burger Jacquot met zijn medegevangenen de uitgereikte dagvaardingen. Voor sommigen bestonden die uit een concreet vonnis, voor anderen uit een vage tenlastelegging. In beide gevallen stonden er tijdstippen op vermeld die, hoe weinig verschillend ook, het grootste standsverschil tussen hen tenietdeden. 'De idee van Broederschap brengt mij onmiddellijk de Rue de Paris weer in gedachten,' schreef burger Jacquot (kennelijk verzot op alliteratie) later, 'daar heb ik het voor mij wezenlijkste beginsel van de Franse Revolutie in de praktijk zien brengen door hoeren, helers en hoge heren, die het in plaats van de Héberts onder ons verdienen als heiligen te worden vereerd. Ach, politici bemoeien zich wel met mensen, maar zij zijn zelf géén mensen. Daarom worden zij of verguisd als Hébert, of verafgood als Marat. In werkelijkheid zijn zij onmensen. Dat moeten zij wel zijn om hun menselijkheid te bewijzen!' Niettegenstaande het politieke standpunt van zijn vrouw, bleef burger Jacquot zijn eigen mening over politici en politieke beginselen verkondigen, óók toen hij één dag na zijn arrestatie in het nabijgelegen Paleis van Justitie werd voorgeleid voor het Revolutionaire Tribunaal. President Dumas, met aan zijn linkerkant de gevreesde Fouquier-Tinville als openbaar aanklager en aan zijn rechterkant drie andere rechters, zag hoe de verdachte tegenover hem geen krimp gaf en, in plaats van geïntimideerd te zijn, toenadering tot hem zocht.

Daarover verbaasde Dumas zich zozeer, dat hij vroeg: "Hebben wij elkaar soms eerder ontmoet?"

"Welnee, ik herken twee van de drie doden," kreeg hij ten antwoord, "en slechts één van de vijf levenden aan de pluimen die hij in...zijn eigen hoed heeft gestoken." Geamuseerd verzocht de president hem tekst en uitleg te geven over het eerste gedeelte van zijn antwoord (het tweede liet hij wijselijk buiten beschouwing). "Och," zei burger Jacquot, "achter u staan de marmeren bustes van Brutus, Lepeletier en Marat. Mag ik u eraan herinneren, dat ik twee van hen zeer goed heb gekend. U zult wel niet van mij verlangen, dat ik antwoord geef op de vraag: wie van hun tweeën het best?"

"Tiens," zei de president, "mag ik dan na onze hernieuwde kennismaking deze helaas in anekdotiek verzande discussie hier afkappen?" Dat laatste woord sprak hij niet zonder heimelijke dreiging en voldoening in zijn stem uit. Vervolgens ontspoon zich, ondanks de massaregie die aan dit soort openbare verhoren ten grondslag lag, een ellenlange discussie tussen Fouquier-Tinville en burger Jacquot over de vraag of deze een girondijn of een jakobijn, met als tussenvariant eventueel een anti-jakobijn, was geweest. Dat er in zijn aanwezigheid al in de voltooid tegenwoordige tijd over hem gesproken werd, verontrustte burger Jacquot in het geheel niet, omdat hij dat beschouwde als een gevolg van het door hem ingenomen standpunt: sinds de dood van Marat was hij een politicus zonder partij. "Heren, ik ben een eenvoudige kleermaker, op wiens vaderlandsliefde niets valt af te dingen," verklaarde hij keer op keer. "Dat is nú misschien wel zo," hoonde de openbaar aanklager hem, "maar dat is dan rijkelijk te laat. Geef mij antwoord: was jij wel of niet persoonlijk bevriend met Marat?" Na een bevestigend knikje van burger Jacquot verscheen er een triomfantelijke grijns op het gezicht van de openbaar aanklager: "Leg mij dan eens uit, waarom Marat volgens het onverdachte getuigenis van Simone Evrard jou bij de ene gelegenheid een 'gluiperige gladjanus' noemde en bij de andere een 'lapzwans'? En kom mij nou niet met een of ander flauw smoesje aanzetten of, erger nog, een glasharde ontkenning van wat de grote Marat zo bondig over jouw karakter beliefdde op te merken."

"Hondsvot," zei burger Jacquot kalm, waarna hij even pauzeerde. "Ik wil Uwe Edelachtbaarheid natuurlijk niet uitschelden, want dat past mij niet. Het juiste woord is niettemin 'hondsvot'. Dat voegde de gro-

te Marat mij vroeger eens toe, toen hij mij tijdelijk minder vriend- schappelijk gezind was, dus niet 'lapzwans' maar 'hondsvot'!" "Ziedaar, hij heeft bekend, hij heeft bekend!" brulde de openbaar aanklager met een van woede vertrokken gezicht naar de zaal. De wijsvinger van zijn rechterhand stak hij beschuldigend naar de verdachte uit. Terwijl de veren op zijn hoed nog natrilden van veront- waardiging, begon hij als een getergde leeuw (wiens manen veel te hoog zaten) aan zijn eigenlijke requisitoir. "Sommige verdachten ha- len het bloed onder mijn nagels uit, alvorens ik mij genoodzaakt voel dat van hen ergens anders vandaan te halen. Deze verdachte vormt daarop geen uitzondering," sprak hij zichzelf alvast moed in. "Zelden heb ik een dubbelhartiger natuur gezien dan de zijne. In de Rue des Cordeliers ontving verdachte zijn adellijke clientèle, die hij,-hoe mis- leidend-, met 'gasten' placht aan te duiden als ware hijzelf een voor- treffelijk gastheer. In werkelijkheid waren zij natuurlijk gasten noch klanten, maar girondijnse samenzweerdere. Een kleermaker die als dekmantel dient voor girondijnse aspiraties..., dat is bij mijn weten iets zo ongehoords, dat het begripsmatig op de *ontrafeling* van een complot of *coup d'état* een geheel nieuw licht werpt. Op 2 mei van het vorig jaar vertoonde verdachte zich met Brissot in Café Foy, waar hij met hem sprak over 'hamsteren' en 'broodprijzen', en beweerde een verklaard tegenstander te zijn van de maximumprijzen voor graan, die nochtans nodig zijn gebleken om woekerwinsten uit te bannen en het volk genoeg te eten te geven. Met Barbaroux sprak hij later in Caen over precies dezelfde onderwerpen en, wat erger is, in een nauwelijks daarvan verschillende conspiratieve geest. Verdachte stond nota bene in zijn hoedanigheid van représentant-en-mission midden tussen de gevluchte girondijnen op het bordes van het Hôtel de l'Intendance, hield opruiende toespraken, of luisterde met een onbewogen gezicht naar de toespraken van andere samenzweerdere, die natuurlijk geen traditionele redevoeringen hielden, maar venijnige aanvallen lanceerden op Robespierre en Marat. Verdachte nam, staande op het bordes, in gezelschap van de beruchte generaal de Wimpffen militaire parades af,-inspecteerde ook op tal van andere plaatsen in het departement Calvados de legertroepen-, organi- seerde met Charlotte de Corday het eerste verzet tegen een beëdigd priester en bereidde samen met haar een aanslag op de man voor, wiens vriend hij voorgaf te zijn. Zo vonden een ijsbeer en een ijselijk wezen elkaar: door abnormaal koeltjes te reageren op de grootste

verworvenheden van onze Revolutie. Alleen in intieme kring toonde hij zijn ware gezicht. Tegenover de algemeen gerespecteerde burger Palloy verklaarde hij op 12 juli 1793, dat hij tegen de doodstraf voor girondijnen was. Deze eerste intimus van verdachte wist hem het masker des verraads van zijn gezicht af te rukken, maar hij was de enige niet! Een tweede intimus van verdachte, de algemeen gerespecteerde burger Deschamps, heeft ons van a tot z verteld, hoe degene die daarginds kalmpjes met de armen over zijn borst gekruist in de beklagdenbank zit, de nagedachtenis van Marat heeft bezoedeld met zijn eigen handen. De meest onfrisse ledematen van heel Frankrijk, op de nek van Louis Capet na, zijn daarmee vergeleken schoon en zuiver als mijn geweten. Zelfs het lijk van zijn zogenaamde 'vriend' kon verdachte niet met rust laten. In de nacht van 15 op 16 juli 1793 takelde hij het op zo'n vreselijke manier toe, dat de rechterarm ervan losliet, uitgerekend die arm van Marat waardoor geen bloed vloeide, maar inkt ter redding van de Natie! Ik weet niet, waarom verdachte het praalbed waarop de vermoorde volksvriend in de kerk van de minderbroeders lag, met zijn levende aanwezigheid heeft willen ontveren. Ik weet niet, waarom hij zich in het holst van de nacht op de dode heeft willen storten als een roofvogel op zijn prooi (in werkelijkheid was Marat natuurlijk een adelaar die zich op het kleine musje had kunnen storten, wat hij in zijn oneindige goedheid blijkbaar niet de moeite waard heeft gevonden), noch met welke onzichtbare tegenstander verdachte meende te moeten afrekenen. Ik weet wél, dat er in die kerk een gevecht met de engel heeft plaatsgevonden, waarvan de vreselijke gevolgen niet onzichtbaar zijn gebleven. Onze engel offerde zich namelijk op, liet zich aan de rechterkant van zijn lichaam vleugellam maken door een moeizaam klapwiekende vampier. Hij liet zich verminken om ons opmerkzaam te maken op de duivelse arglist van zijn belager. Dat is hem gelukt en ik prijs hem daarvoor, zoals ik burger Deschamps prijs om zijn heilige arbeid en dienstbare instelling jegens de Natie. Dat doe ik in het volle besef van de paradoxaal genoeg onvolprezen inzet, waarmee voornoemde burger tenminste een poging heeft gedaan om in diezelfde nacht de Vriend van het Volk weer vóór het volk toonbaar te maken. Voor verdachte heb ik daarentegen geen goed woord over. Ik verzoek de president hem niets tot zijn verdediging te laten aanvoeren en hem vanaf heden voor eeuwig het zwijgen op te leggen. Ik rekwireer tegen hem dan ook de straf die hijzelf voor girondijnen te zwaar vond: de doodstraf!"

De president gaf om zijn kwade geweten te sussen (waardoor hij eens te meer humane overwegingen ondergeschikt aan het systeem van rechtspleging maakte) toch het laatste woord aan burger Jacquot. Die voerde onder aanmoediging van de Mot tot zijn verdediging aan, dat hij zich in Caen als een ware jakobijn had gedragen of misdragen (afhankelijk van de invalshoek die men wenste te kiezen), waarvan de straatstenen op de Place du Pilon en de Grande Cour konden getuigen. In reactie op de brief van de verontruste burgers van Caen was hij onverwachts door Marat tot représentant-émission benoemd, hoewel hij geen lid van de Conventie was. Sprak daaruit niet een welhaast onbeperkt vertrouwen in zijn bekwaamheden? Was dat niet een teken van 'vriendjespolitiek' in de minst ongunstige zin van dat woord? Wie had zich uit liefde voor het Vaderland laten gijzelen in het Hôtel de l'Intendance? Wie had er sterk op aangedrongen, dat generaal de Wimpffen zou worden teruggedroepen naar Parijs, waartoe vorig jaar op 3 juni inderdaad het bevel was uitgevaardigd door de Nationale Conventie? 't Was toch te gek voor woorden hem van girondijnse sympathieën te beschuldigen of hem een federalistische gezindheid aan te wrijven, waarvan hij in zijn verslag op 9 juli 1793 aan alle leden van de Conventie vol afschuw had gerept! Nee, wie toen ten gehore van het beste deel der Natie geen twijfel over zijn revolutionaire denkbeelden had laten bestaan, mocht nu niet worden terechtgesteld (dat kon in zekere zin niet eens, want in Caen had hij reeds zijn leven voor het Vaderland gegeven), integendeel, zo iemand diende de openbaar aanklager als zijns gelijke te behandelen. Had hij daarin gelijk of niet? Die vraag stelde burger Jacquot plotseling met een zekere loomheid, alsof zijn leven er niet van afhing. Later zou hij noteren, waaraan hij op dat belangrijke moment in zijn leven had gedacht: aan een tekening van Jacques-Louis David, *De eed op de Kaatsbaan*, waarop links bovenaan een opbollend gordijn de aandacht van de golven van sympathie beneden in de zaal afleidt. Zoals de schilder met één blik de hele zaal lijkt te overzien, maar zelf nadrukkelijk buiten beeld blijft, was burger Jacquot als het ware uit zichzelf getreden. Hij hoorde zichzelf hardop nadenken, maar was blijkbaar al zo ver heen, dat hij scherp moest luisteren om nog een woord in de rechtszaal te kunnen verstaan. Met een gevaarlijke twinkeling in zijn ogen keek Fouquier-Tinville de verdachte aan. "Goed dan," zei hij, alsof hij zich met de grootst mogelijke tegenzin liet overhalen tot een weerzinwekkende daad, "aangezien jij het ge-

lijkheidsideaal hoog in het vaandel hebt staan, zal ik jou ter nagedachtenis aan Marat niet alleen een kopje kleiner maken, maar ook een arm armer." Even leek het tot niemand door te dringen, wat de openbaar aanklager bedoelde. Toen begon het te rommelen in de zaal. Er barstte een hevig onweer los, waarvan op de tekening van David slechts een dreigende voorbode te zien valt, geen echt onweer dat met bliksemschichten en donderslagen gepaard gaat, maar wel een natuurverschijnsel dat even luidruchtig was en door de meeste aanwezigen ook met evenveel ontzetting werd gadeslagen. Lucide, als had een donderslag bij heldere hemel hem getroffen, liet burger Jacquot zich wegvoeren. Hij herinnerde zich niet eens meer, welk vonnis de president over hem had geveld. Voordat hij de rechtszaal verliet, draaide hij zich nog één keer naar zijn vrouw om, die minder dan ooit op een getemde feeks leek. Ze balde haar vuisten en mompelde, dat ze voortaan haar mannetje voor twee zou staan, wat hem geruststellend in de oren klonk, maar ook een definitief afscheid kon inluiden.

Dit ongewone vonnis, dat in een broeierige atmosfeer tot stand gekomen was, werd minder snel ten uitvoer gelegd dan men zou denken. Eerst zat burger Jacquot wekenlang in de Conciërgerie opgesloten, vervolgens maandenlang in het Maison Saint-Lazare en tenslotte met een kleine onderbreking jarenlang in het Hôpital Saint-Antoine. Gelet op de namen van al die inrichtingen, zou men verwachten dat er mettertijd enige versoepeling in het gevangenisregiem was opgetreden, maar dat bleek niet het geval te zijn. Het Schrikbewind eiste dagelijks meer slachtoffers dan de bestaande gevangenis konden herbergen, zodat ook andere gebouwen werden gevorderd om als gevangenis dienst te doen. De voor dit doel in beslag genomen gebouwen varieerden van kazerne tot klooster, van paleis (of voormalig koninklijk bordeel) tot ziekenhuis en van een oud leprozengesticht tot het halfronde loodsje op Picpus. In veel te kleine ruimtes zaten daar vaak honderden mensen dicht opeengepakt, van wie er dagelijks tientallen uit elke gevangenis afzonderlijk werden terechtgesteld. Op ladderwagens werden zij ook vanuit het Hôpital Saint-Antoine afgevoerd naar de nabijgelegen Place de la Nation, waar alleen al meer dan 1300 mensen hun hoofd onder de guillotine verloren. In de korte tijd dat het Nationale Venster op dat plein stond en de ter dood veroordeelden werden gedwongen er een kijkje door te nemen, trachtten vertegenwoordigers van diverse overheidsinstanties vooral de

stankoverlast tot een minimum te beperken om deugdzaame burgers en verstokte misdagers niet de illusie te ontnemen, dat zij een in zedelijk opzicht wel zéér verheffend schouwspel bijwoonden. Daartoe werden de lijken van de terechtgestelden in langwerpige, rieten manden naar een open veldje ten zuiden van de Place de la Nation vervoerd. Een bloederig, zelfs tweemaal daags niet met vers zand te bedekken spoor leidde van de Place de la Nation naar Picpus, waar in een halfronde loods de beul benodigdheden voor zijn handwerk bewaarde: slijpstenen om de valbijl zijn scherpte niet te doen verliezen, touwen, boeien, op maat en sekse gesorteerde onder- en bovenkleding, ongebluste kalk en, als betrof het een rekwisiet voor een zelden gespeeld macaber toneelstuk, een op een iets kleinere schaal nagebouwd exemplaar van de guillotine die op de Place de la Nation stond. De loods had ook een baas, met wie burger Jacquot zich later in de hete zomer van 1794 vergeefs zou trachten te verbroederen.

Nadat hij op kosten van de Mot was ondergebracht in het Hôpital Saint-Antoine, sprak burger Jacquot in de gemeenschappelijke ruimte van dat voormalige ziekenhuis opnieuw met zijn medegevangenen over hun naderende einde. Hij raakte gewend aan zijn eigen met de dag steeds irreëler wordende doodsangst, dat wil zeggen geloofde zich 'dapper' in het onvermijdelijke te zullen schikken. Aan de doodsangst van anderen, wier reactiepatronen hij leerde te onderkennen, wende hij volgens eigen zeggen nooit. Er bevonden zich ook patiënten onder hen, geesteszieken, die de gemeenschappelijke ruimte vrij konden betreden. Mede als gevolg van hun aanwezigheid ontdekte hij, hoe uitzinnige droefheid zich in het Hôpital Saint-Antoine met waanzin vermengde. Om zelf niet zijn greep op de werkelijkheid te verliezen zag hij reikhalzend naar de bezoeken van de Mot uit, die tegen beter weten in hoopte op voorspraak van Jacques Roux. Zou de opvolger van Marat verlichting in zijn lot kunnen brengen? Al te hoge verwachtingen koesterden zij beiden niet: de Luis had aan dat illustere lid van de Conventie méér dan Marats overjas, haar hart, geschonken en bleek niet van zins haar in de loop der tijd alleen maar toegenomen reserves ten aanzien van burger Jacquot te laten varen. Ontzet over alles wat de Revolutie had teweeggebracht, maar allerminst met stomheid geslagen, wierp de Mot zich in deze periode als zijn grote pleitbezorgster op. Ze bezocht niemand minder dan Danton op voorspraak van een plotseling in Parijs opgedoken zus van Marat en stuurde een paar brieven, ondertekend door de voorzitter van haar

sectie, naar rechtbankpresident Dumas. 'Had ik over het brede palet van een David kunnen beschikken,' zo schreef ze hem in de geest van burger Jacquot, 'dan zou ik u uitvoerig de revolutionaire gezindheid van mijn man schilderen. Geen moeite was hem voor de goede zaak te veel, zoals de voorzitter van onze sectie hieronder met zijn handtekening bevestigt. Mijn man hóéft helemaal niet in het Hôpital Saint-Antoine verpleegd te worden. Laat mij hem toch thuis mogen verzorgen!' Natuurlijk kreeg de Mot nul op het rekest, al leek het soms alsof ze, met haar verwoede pogingen om hem uit het ziekenhuis te krijgen, alsnog in haar opzet zou slagen.

Op de langste dag van het jaar werd burger Jacquot al vroeg gewekt, omdat men hem via een achteruitgang van het ziekenhuis naar de Place de la Nation wilde vervoeren. Het verwonderde hem, dat hij als enige op een ladderwagen was geduwd zonder het ziekenhuis, na een langdurig ochtendappel, samen met andere gevangenen aan de voorkant te hebben moeten verlaten. Voor de ter dood veroordeelden onder hen was dat immers de gebruikelijke gang van zaken. Nieuwsgierig keek hij om zich heen. Ik ben in het geheel niet bang, dacht hij, in elk geval niet zolang ik in de wijk Saint-Antoine wordt rondgereden. Als straks het schavot in zicht komt, kan ik mij altijd nog schrik aan laten jagen. Sterven in het vroege zonlicht is een waar genoeg. Eindelijk heb ik met geen mens meer iets te maken. Daar dank ik de 'goede God' voor, als ik mijn hoofd voor altijd buig of 'moede in Zijn schoot leg', zoals de opvolger van abbé Gombault zou zeggen. God zal mij vast minder pijn laten lijden dan de wrede barbier die indertijd mijn verstandskies heeft getrokken. Wat zou hij met die steen des aanstoots hebben gedaan? Straks blijft dat als enig blijk van mijn fysieke aanwezigheid op aarde over. Ach, de 'goede God' is geen barbier maar een barbaar. Zou het waar zijn, dat een mens zijn hele leven in een flits aan zich voorbij ziet trekken, kort voordat hij sterft? Als zo'n flits nu eens minder snel voorbijaat dan het geweld waarmee de valbijl naar beneden suist, gaat een mens dan met een hoofd vol beelden dood? Waar blijven al die beelden toch? Rollen die samen met zijn hoofd in een rieten mand? Of klets ik nu uit mijn nek? Tijdens mijn leven heb ik mij belangrijker vragen gesteld, maar door dat op deze manier vast te stellen doe ik ten onrechte, alsof ik al dood ben. Dat is ook een goedkope truc, die ik waarschijnlijk heb verzonnen om mij met gene zijde te verzoenen. Dus ben ik toch wel een béétje bang. Marat zou daaruit hebben afgeleid, dat ik een misda-

diger ben, want hoe drukte hij zich ook alweer over het wezen van de angst uit? 'Angst is het merg van alle menselijke misdaden. Twijfel, geweld, laksheid en tirannie zijn slechts twijgen op haar oerstam!'⁶⁸ Hij moet wel een héél erg bange man geweest zijn, Marat, banger dan de koning..., religieuzer ook dan hijzelf voor mogelijk hield met zijn 'menselijke' misdaden... Wat voor andere dan 'menselijke' misdaden zou hij op het oog hebben gehad? Goddelijke misschien? Om het leven van miljoenen burgers te redden eiste hij met een ijzige-wekkende vanzelfsprekenheid 10.000 koppen..., 10.000 koppen, waaronder binnenkort ook de mijne. Wat zei hij over het joelend tuig dat zich aan de septembermoorden schuldig had gemaakt? "Laat ons de kleine misdadigers redden, opdat diefstal en overspel niet hetzelfde lot ondergaan als volksverraad!"⁶⁸ Sinds wanneer is moord niet meer het noemen waard of op één lijn te stellen met diefstal en overspel? Zou hij met volksverraad het plegen van de septembermoorden bedoelen of een aristocratisch complot tegen de staat? Vragen... Ik hoef mij gelukkig niets meer af te vragen... De ijzeren banden om de wielen knarsen in het zand, dus zullen we dadelijk wel stilhouden. Jezus, wat een hoog gevaarte. Uw kruis was er niets bij vergeleken. God...schavot...galgenmaal...Golgotha. Wat krijgen we nou? We rijden door! Ik mag nog even leven en ik had zo graag het aardse stof van mij willen afschudden. Nu ja, volgende keer beter!

Bij de Place de la Nation aangekomen, boog de ladderwagen rechtsaf naar beneden. Vervolgens leidde de Rue de Picpus hem naar het gelijknamige open veldje, omzoomd met een rozenperk. Daar werden de lijken van de terechtgestelden in een kruisvormig gegraven ondiepte gekieperd. Burger Jacquot die zich, staande op de ladderwagen, met zijn knieën in evenwicht probeerde te houden, keek vanuit de hoogte op hen neer. Hemd en sokken dienden de terechtgestelden volgens een voor hun teraardebestelling vigerend reglement aan te houden, wat evenals hun onthoofde staat de indruk van treurige uniformiteit versterkte. Wanneer zal ik daar schots en scheef tussen komen te liggen, vroeg hij zich verwonderd af, en waar laten ze in hemelsnaam al die hoofden? De ladderwagen hield stil naast een houten perron, wat hem even later het uitstappen vergemakkelijkte. Het in zijn geheel verrijdbare perron bevatte aan de kant van de ondiepte een mechanisme, dat een lange, in verhouding nogal smalle, plank kon laten kantelen. Twee kniehoge, ongeveer één meter van elkaar uitstaande pinnen deden blijkbaar dienst om de rieten

manden aan hun hengsels vast te houden. Een mens wordt hier niet zonder technische foefjes terechtgesteld en begraven, dacht burger Jacquot in het voorbijgaan. Bij de halfronde loods aangekomen, werd hij opgewacht door een in een leren voorschoot gehulde man, die hem hardhandig bij zijn rechterbovenarm vastgreep en zonder pardon naar binnen duwde. In het halfduister werd hij, nog steeds met zijn handen geboeid op zijn rug, voor een guillotine geleid, waarvan de loodsbaas de wipplank had verwijderd. In plaats daarvan stond er een houten bank overdwars voor de twee staanders, waartussen het met een ruwe steen verstevigde lemmet was opgehaald. Een nieuw koord, dat met een grote lus was bevestigd aan een zijhaak op één der staanders, hield dankzij een veer een ijzeren wig in bedwang. In ontspannen toestand verhinderde die wig de vrije val van het lemmet, maar wie aan het koord zou trekken, spande de veer en liet zodoende de wig tussen de ijzeren glijders naar binnen vallen. Er hing een lucht van verse olie in de loods, van muffe kleren en hout. Een links op de houten bank bevestigd leren riempje trok de aandacht van burger Jacquot, die zich plotseling tegen de loodsbaas begon te verzetten. Gehuld in een mouwloos onderhemd rukte hij zich los. Toch lag hij binnen de kortste keren met zijn buik op het bankje en, nadat zijn handen tijdelijk waren vrijgemaakt, bemerkte hij er niet op vooruit te zijn gegaan. Met zijn rechterarm in een rond houten blok vastgezet tussen beide staanders en met zijn linkerarm ter hoogte van zijn pols vastgegespt op de bank, kon hij geen kant meer uit. De loodsbaas stond recht voor hem, terwijl zijn naamloze begeleider een met rode lak verzegeld exploot voorlas. Burger Jacquot verstond slechts de woorden 'gelijkheid' en 'Marat'. Voor het overige drong al niets van betekenis meer tot hem door, totdat een vlijmende pijn hem het bewustzijn deed verliezen.

Toen hij wakker werd, stond de loodsbaas juist over hem heengebogen. "Alles is goed gegaan, mijn jongen," zei hij welgemoed, "je mag van geluk spreken, dat je het er levend van hebt afgebracht." De aldus aangesprokene was zichzelf niet meer, maakte met zijn omzwachtelde bovenarm de indruk van een gewonde soldaat. "De Mot," zei hij, "de Mot moet komen!" maar de loodsbaas verstond hem niet, dacht dat hij niet goed bij zijn hoofd was. Toen ze toch kwam, konden zij elkaar ondanks een half uit gewoonte daartoe gedane poging niet eens in de armen vliegen. Beschaamd wendden zij hun hoofd af: de een, omdat hij even was vergeten dat hij geen arm meer had, de an-

der, omdat ze beseftte hoe incompleet het lichaam van haar man geworden was. "Dit is nou Cathérine," zei burger Jacquot tegen de loodsbaas. Deze volstond ermee grijnzend zijn schouders op te halen, niet gediend van idyllische prietpraat als hij in zijn eigen loods was. "Ik doe mijn werk," antwoordde hij onverschillig, als burger Jacquot hem iets vroeg wat buiten zijn gezichtsveld lag, "en voor de rest bemoei ik mij nergens mee." Dat werk bestond voornamelijk uit het uitgraven van de ondiepte, waarover houten vlonders met luiken voor een afscheiding zorgden. Het terrein was door zijn naarstig gewroet langzamerhand herschapen in een vierdelige rechthoek. Tweemaal per dag werden de luiken geopend om de onfrisse inhoud van de rieten manden door te laten. De loodsbaas had er zijn handen zo vol aan, dat hij zich daarnaast niet óók nog eens om het lot van een hem toegewezen gevangene kon bekommeren..., indien hij dat al gewild zou hebben. Een enkele keer nam hij een lijk naar de loods mee om het, ten aanschouwen van zijn gevangene, te ontdoen van waardevolle bezittingen. Het leek dan wel, of hij bezig was een kale kip te plukken, zo gaf burger Jacquot zijn indrukken van die macabere vertoning later weer. Wierp de loodsbaas zo'n onder handen genomen lijk in de moordkuil, dan kon zijn gevangene aan het plofje horen, hoe diep of ondiep het er was. Aan de kleding viel soms te zien, wie of wat voor iemand de terechtgestelde was geweest. Priester of geleerde, karmelietes of overspelige vrouw (de laatste was herkenbaar aan een lichtgroene hulk, die zij ten teken van haar overspelige staat verplicht was op de dag van haar terechtstelling te dragen),-de een na de ander zocht hen daar, in hun halfronde inferno op, zonder uiteraad een stom woord te spreken. Een mens zou er stapelgek van worden, burger Jacquot niet. Pijn en andere fysieke ongemakken verdroeg hij min of meer gelaten, maar toen de loodsbaas eens vrienden en bekenden had uitgenodigd voor een spectaculaire enscenering van een terechtstelling en hem daarvoor wilde gebruiken als proefkonijn, moet er in zijn binnenste toch iets geknapt zijn. Zo gedetailleerd als hij na de eeuwwisseling zijn herinneringen aan Marat op papier zou zetten, zo vaag en hoogstens indirect duidde burger Jacquot zijn eigen gefingeerde terechtstelling aan. Die maakte zo'n diepe indruk op hem, dat hij sindsdien geestelijk niet meer de oude was. 'Weliswaar stond ik niet met één been in het graf,' schreef hij ietwat cryptisch, 'noch behoefde ik slechts één arm naar gene zijde uit te strekken, maar wel heb ik mijn hoofd boven het hellevuur gehouden.

De loodsbaas op Picpus was de duivel in eigen persoon, van wie ik meer geleerd heb dan van Marat. Wat een gevallen engelen waren zij beiden, die mij met succes wisten te betrekken bij hun luciferistische wanen. Zonder mij een dienst te bewijzen sloofden zij zich de godganse dag voor mij uit. Ter compensatie van mijn geringe lichaams-lengte, of gereduceerde lichaamsomvang, hadden zij dat heus niet hoeven te doen! Goedhartig en gemeen, maar vooral onberekenbaar, heeft de loodsbaas keer op keer geprobeerd mij van het leven te beroven, terwijl zijn gasten onder het genot van een hapje en een drankje rustig toekeken en ook later op de avond, bij kaarslicht, hun gespeelde wanhoop en ontzetting met liters wijn wegspoelden. Men zegt wel eens achteloos: "Ik stierf 1000 doden." Welnu, ik stierf aanzienlijk minder doden, maar elke keer weer zonder te weten, of het menens zou worden of niet!

Gefnuikt en volkomen onhandelbaar begon burger Jacquot nu aan een jarenlange zwerftocht langs echte ziekenhuizen, gestichten, inrichtingen en tehuizen voor geestelijk gestoorden. Daar waren er in Parijs maar al te veel van, die hij snel en grondig van binnen leerde kennen. Het Maison de Santé in de ene wijk had hij aan de voorkant nog niet verlaten, of aan de achterkant betrad hij het Hôtel de Dieu in de andere wijk, geen tempel maar een ziekenhuis, bestemd voor geheel en al op liefdadigheid aangewezen patiënten. Voor de tweede keer kwam hij in het Maison Saint-Lazare terecht, een heilig huisje, dat hij op zijn eigen krankzinnige manier omver trachtte te schoppen. Een vreemde combinatie van detentie en opname, van misdaad en geestelijke gezondheid, zou daarna zijn levensloop bepalen. Omdat slechts een deel van het over hem gevelde vonnis voltrokken was, bleef hij in justitiële ogen een misdadiger tot aan het einde van zijn leven. Uit menslievende overwegingen mocht de beul zich niet aan een krankzinnige vergrijpen, maar voor een buitenstaander leek het er toch 'verdacht' veel op, dat burger Jacquot hieraan het recht ontleende een persoonlijke revolte tegen alles en iedereen te ontketenen. Het leek wel, alsof hij bezig was zijn eigen revolutie in het klein te regisseren, waarin de bijrol van Vrouwe Justitia en de hoofdrol van de weinig ladylike Marianne als Nemesis voor hemzelf waren weggelegd. Daarbij ging hij kinderachtig noch zachtzinnig te werk, getuige de vele rekeningen die aan de Mot, of (op haar verzoek) een enkele keer aan een charitatieve instelling werden gepresenteerd voor vernield meubilair, kapotte ramen en sponningen, ingetrapt deuren en

geforceerde sloten en, kennelijk met een zekere voorliefde, overal waar hij maar kwam, aan diggelen geslagen tuinornamenten. "Ik heb een waar fortuin aan onrechtmatig geleege hoornen des overvloeds en vernielde Fortuna's uitgegeven," verzuchtte de Mot. "Arm en benen wist mijn man tijdens zijn latere leven beter te gebruiken dan zijn verstand." Daarin had ze wel gelijk, ware het niet dat burger Jacquot hierover zelf sprak in termen van 'een ware zegetocht langs 's rijks instellingen', wat aan zijn zwervend bestaan de schijn van een min of meer boze opzet geeft. Zou er aan zijn destructieve neigingen, waarvan hijzelf nooit het slachtoffer werd, puur lijfsbehoud ten grondslag hebben gelegen? Was hij wel gek, althans zo gek dat hij moest worden opgesloten in een dolhuis? De voor zijn tijd vooruitstrevende directeur van een soortgelijke inrichting in Charenton zag in hem geen enkel gevaar voor de samenleving, noemde hem 'een scherpzinnige dwaas' en bekommerde zich voor het overige liever om zijn beruchte patiënt, markies de Sade. Daar was trouwens meer moed voor nodig dan zou kunnen blijken uit zijn desinteresse voor burger Jacquot.

Tegen het einde van de achttiende eeuw voltrok zich een koude sarnering in de Franse politiek, die overal zijn sporen naliet en behalve op kerkhoven en in sanatoria, of wat daarvan een zwakke afspiegeling vormde, het peil van de volksgezondheid aanzienlijk verhoogde. Dat viel althans af te leiden uit de manier waarop het recht van de sterkste zegevierde over alles wat zwak en ziek was: de uitroeiing daarvan had zulke vormen aangenomen, dat de Franse overheid zich wel enig medelijden kon veroorloven met het nog levende, beste deel der natie. Burger Jacquot leidde als gevolg hiervan een teruggetrokken leven, zich ogenschijnlijk niet bewust van wat er in zijn omgeving gebeurde. Het interesseerde hem niet meer, wie zich 'bij het loket kwam vervoegen', liet hij bij de zoveelste machtsovername in Frankrijk weten, wat toch inventief mag worden genoemd van iemand die een tijd lang al te modieuze standaarduitdrukkingen voor een terechtstelling door middel van de guillotine niet eens als zodanig had herkend. Hij wist zogenaamd niets van politiek, maar toen Napoleon naast Cambacérès en Lebrun als eerste consul aan de macht kwam, zei hij: "Dit zoveelste triumviraat zal ook wel geen lang leven beschoren zijn," aldus een toespeling makend op de omverwerping van het Directoire in 1799, toen Napoleon met Sieyès en Roger-Ducos ook al een driemanschap had gevormd. Bonaparte mocht van hem (voor zijn part) de hele wereld veroveren, maar een goed deel of

liever gezegd het beste deel van zijn leven bracht burger Jacquot zelf bij voorkeur in inrichtingen door, waar het minst van de buitenwereld viel te duchten. Ofschoon men van iemand zonder arm moeilijk zou kunnen beweren, dat hij strompelde, had hij omstreeks de eeuwwisseling toch een 'strompelende' gang, die opvallend genoeg was om de aandacht van zijn medebewoners te trekken. Het leek wel, of hij het ene 'lichaamsgebrek' probeerde te compenseren met het denkbeeldig andere. De eerste Napoleons onder hen (die zich pesterig met hun rechterhand op de juiste hoogte tussen twee knoepjes van hun vest aandienden) schiepten er behagen in hem te imiteren, wat burger Jacquot het commentaar ontlokte, dat zijn strompelende gang hém tenminste weerhield van kreupele redeneringen. Hij was goddank geen Napoleon en al helemaal geen Marat. Met laatstgenoemde wilde hij wel graag in gesprek blijven, niet om zich op zijn beurt als een halve gek te vereenzelvigen met een beroemd man, ter completering van zijn eigen nietswaardige persoonlijkheid, maar om zich in moreel opzicht aan hem te spiegelen. Het viel ook andere medebewoners op, onder wie markies de Sade niet de geringste was, dat burger Jacquot voortdurend in een dialoog met zichzelf verwickeld scheen. Pas in Charenton kruisten burger en markies elkaars pad, waar zij herinneringen aan hun gemeenschappelijk (zij het niet gemeenschappelijk beleefd) verleden ophaalden. In hun beider kennissenkring figureerden, behalve de dode Marat, ook het lijk van Lepeletier en een aanhankelijke kardoes van de loodsbaas op Picpus, die zich met de beste wil van de wereld niet met een springlevende hellehond in verband liet brengen, noch zijn morsige baas met Charon, wat met name de markies daarover ook wenste op te merken.

De tegenstelling tussen adellijke filosoof en revolutionaire kleermaker had niet groter kunnen zijn. Maatschappelijk gezien hadden zij misschien het tussen hen bestaande verschil in stand al ten tijde van de Franse Revolutie opgeheven, maar waar een zekere levenskunst, een eigen invulling van het begrip 'goede manieren' en vooral de stilte de een weldadig aandeden, maakten die op de ander een hoogst onnatuurlijke indruk. Eigenlijk zag de even keurige als onopvallende burger Jacquot, die niets van markiezen moest hebben, al zijn vooroordelen in de ander bevestigd. Daarentegen was deze markies een vadsige schuinsmarcheerder, een spraakwerval, wiens eindeloze woordenvloed door niemand viel in te dammen, dik, en met zijn 1,58 meter niet veel groter dan hijzelf. Zoals men in zijn boeken niet tus-

sen de regels door hoefde te lezen om toch een reële indruk van zijn bedoelingen te krijgen, hoefde men óók niet zijn dikke huidplooiën glad te strijken, of de vetkwabben op zijn buik met een klinische blik te doorboren, om ergens onder al dat lillende mensenvlees een libertijnse geest te ontwaren. Welke vergrijsde albino was zo slechtiend als markies de Sade en daarnaast, naar eigen lust en willekeur, toch in staat de dingen scherp waar te nemen? In de selectie van wat hij wilde zien, ging er van tijd tot tijd nog wel eens iets grondig mis, dan schold hij met parmantige uithalen van zijn stem zijn vrouwelijke bijzit de huid vol,-wenste haar in het bijzijn van burger Jacquot dezelfde kwaal toe als waaraan Marat geleden had-, en droop op zijn oude dag zowaar beschaamd af, als ze hem verontwaardigd terechtwees. Voor iemand met een 'gestoorde agressiebeheersing', zoals één van de vele diagnoses van zijn ziekte luidde, had de markies zijn handen kennelijk niet al te los zitten. Evenmin liet hij in aanwezigheid van burger Jacquot iets van genitale aanvechtingen of anale gerichtheid merken. Behalve oneerbare voorstellen dééd deze markies niet zo veel meer. De combinatie van seksueel venijn met een weinig daadkrachtige grijsaard haalde zelfs de angel uit het verbale geweld, waarmee hij zijn bezoekers onophoudelijk bestookte. Al met al leek hij een flamboyante persoonlijkheid, die men ondanks dat hij in fysiek opzicht een uitgebluste indruk maakte, niet te na moest komen. Het loonde dan ook nog steeds om op zijn hoede voor de markies te zijn. Daarin school zelfs een zekere aantrekkelijkheid voor wie hem wilde ontmoeten, want of men nu arts was, advocaat of boerenknecht, dienstmeid, hoer of napoleontische hofdame,-men toonde zich haast zonder uitzondering ontvankelijk voor zijn veelzijdige charmes.

Kwaadáárdig was hij volgens burger Jacquot, met het accent inderdaad op de tweede lettergreep. In de ogen van deze burger was de coprofiele markies geen haar beter dan de losbandige maar geenszins lichtzinnige koning Lodewijk XV, of de lichtzinnige maar geenszins losbandige koningin Marie-Antoinette, dat wil zeggen een typische vertegenwoordiger van zijn stand, met alle onhebbelijkheden van dien. Helaas waren die voor een gewone burger van een totaal andere orde,-het spijtige van die vaststelling school vooral in het wederzijdse onbegrip-, maar daaruit mocht niet worden afgeleid, dat de markies zijn seigneurale behoeften straffeloos mocht vergelijken met armeluisgrillen, wat hij in één van zijn gesprekken met burger Jacquot deed, die grillen als minderwaardig voorstellend en daaraan het recht

(of het privilege?) ontleend zijn eigen behoeften op een hoger plan te tillen. In zijn notities draaide burger Jacquot de zaken juist om. Seigneurale grillen mochten zeker niet worden botgevierd op armoedzaaiers, welke onhebbelijkheden en min of meer aangeboren hoogmoed een (mon)seigneur ook eigen waren. Natuurlijke neigingen konden volgens burger Jacquot veel verklaren en mochten altijd ter verontschuldiging van iemand worden aangevoerd, maar nooit ter rechtvaardiging dienen voor welke verkeerd uitgepakte handeling dan ook. De markies wist hem veel van dit soort apodictische uitspraken te ontlokken, van welk stilistisch middel beiden zich bedienden om zich rekenschap van hun situatie te geven. Soms debatteerden zij zo heftig, dat de markiezin (oorspronkelijk een zekere vrouw Quesnet) bij gebrek aan argumenten haar niet onaanzienlijke gewicht in de schaal moest werpen om de strijdende partijen uit elkaar te halen. Politiek en godsdienst bepaalden in hoge mate hun gespreksonderwerpen, zij het dat wat de een, tot ergernis van de ander, in politieke aangelegenheden opperbest beviel hem in theologische kwesties, tot diens opluchting, juist tegenstond. Hun conversatie kreeg daardoor een mutueel masochistisch karakter, wat ten nauwste samenhang met de gebrekkige controle van hun eigen standpunten en inzichten: een pijnlijke bevestiging van het eigen gelijk.

Dat God in-en-in verdorven is ('Dieu est l'être absolument et entièrement vicieux'⁶⁶) was het stokpaardje van de markies, dat hij thans vaker bereed dan zijn eigen vrouw om frustraties af te reageren en natuurlijk ook om burger Jacquot tot het uiterste te tergen. "Die God van jou is een mafkees, asociaal en stapelgek, maar desondanks niet ongenegen onder mensen te verkeren." Burger Jacquot vulde voor de ander aan: "...als Hij bestaat tenminste." Het begin van hun conversatie had vaak iets moeizaams, omdat zij bij wijze van steelse plagerij elkaars standpunten innamen en verdedigden. "Alleen wie sterk in zijn schoenen staat, durft afstand van zijn geestelijk eigendom te doen," opperde burger Jacquot niet vrij van opportunisme. "Dan is hij wel een domoor, die zichzelf van zijn meest wezenlijke bezit berooft," antwoordde de markies, "en daar bedoel ik niet zijn schoenen mee. Dan is hij volgens mij een 'zelfdief' en een zelfmoordenaar tegelijk, kortom een karakterloos sujet in plaats van een sterke persoonlijkheid!" Zo'n boude bewering kon burger Jacquot niet onweersproken laten, dus besloot hij dit eerste dispuut drie weken na zijn aankomst in Charenton met de woorden: "En dat zegt iemand die niet sterk in

zijn schoenen staat, maar er uit verwaandheid naast loopt!" Nu zou de markies hieraan kunnen toevoegen: "Net als die God van jou," en ik weer: "Hij liep op blote voeten of sandalen," dacht burger Jacquot blijkens één van zijn losbladige notities, maar wat schiet ik daarmee op? De markies had zich vervolgens uit zijn stoel gehesen, zoals indertijd de opvolger van abbé Gombault voor hem opgerezen was, fier en in het nauw gebracht, en was naar zijn boekenplank gelopen (een kast kon hij zich niet veroorloven). "Hier staat iets...," had hij met een spottend lachje gezegd, "ik zou het zelf niet beter hebben kunnen formuleren." Kennelijk uit eigen werk citerend, las hij voor: "Ware het dan niet meer in overeenstemming geweest met de goedheid, het verstand en de billijkheid van God slechts stenen en planten te scheppen in plaats van mensen, van wie het gedrag voor henzelf eindeloze straffen kan uitlokken? Een God, trouweloos en boosaardig genoeg om al was het slechts één mens te scheppen, en hem dan bloot te stellen aan het gevaar zichzelf te verdoemen, kan niet als een volmaakt wezen worden beschouwd. Hij is een monster van onredelijkheid, onrechtvaardigheid, arglist en gruwelijkheid."⁶⁶ Burger Jacquot was ontgaan van die woorden, waarin zelfs voor zijn meest vage deïstische hersenspinsels geen plaats was. "Daarom heeft hij zijn Zoon gestuurd," zei hij kortaf, "om het karwei voor ons af te maken. Wat door menselijk falen in het ongerede is geraakt, wordt vroeg of laat hersteld. Tijd speelt voor de Eeuwige geen enkele rol, wij moeten geduldig zijn en dankbaar voor de idee van volmaaktheid ons door hem geschonken. Juist te midden van de allergrootste ellende zijn wij ons van het tegendeel bewust. Wat zijn stenen en planten zonder ons bewustzijn? Toch zeker niets! De stenen van Palloy zijn waardevol vanwege hun symboliek of het belang dat wij er zelf aan hechten. Mensen zijn waardevol vanwege het belang dat God aan hen hecht. Zij zijn levende bouwstenen en als zodanig niet vergelijkbaar met het afgebikte puin van de Bastille, waarmee men trouwens ook aardige optrekjes in elkaar kan flansen."

De markies keek hem meewarig aan. "Hoe kan een mens zoiets onnozels geloven?" vroeg hij quasi geschokt. Tot de eigenaardigheden van hun conversatie behoorde het vermijden van de woorden 'u' en 'jij', omdat die respectievelijk te veel en te weinig afstand tussen hen schiepen. "Hoe kan een mens volmaaktheid in ellende ontdekken, of een aardig optrekje in een puinhoop? Wie het weet mág, nee, móét het zeggen. Ik weet mijn verbeeldingskracht overigens beter dan wie

ook te gebruiken, en heus niet alleen voor seksuele doeleinden, maar afgezien daarvan... Hoe kan een mens een socratische theorie verkondigen, die het goede in het kwade aanwezig veronderstelt en het kwade in het goede, het mooie in het lelijke en het lelijke in het mooie, of als die tegenstellingen zich niet gelijktijdig maar in de loop der tijd aandienen, het goede ná het kwade en het kwade ná het goede, het mooie ná het lelijke en het lelijke ná het mooie, als die theorie uiteindelijk niets sluitends oplevert? Ik ga er misschien ten onrechte stilzwijgend vanuit, dat zij wordt aangehangen ter wille van het nodige profijt (wat ook geestelijk gewin insluit). Wat ging er in het hoofd van die arme Job om, toen hij op zijn mestvaalt zat als op een troon? Was hij zich van zijn vroegere rijkdom bewust? Hoopte hij weer, net als vroeger, rijk en welvarend te worden? God stelde hem in beide gevallen aan een wrede kwelling bloot. Dat hoef ik hier niet verder uit te leggen, zij het dat die kwelling mij in het eerste geval wegens het ontbreken van enig perspectief wreder lijkt dan in het tweede. Afgezien van goed en kwaad, mooi en lelijk, rijk en arm..., laat ik de hele boel maar eens drastisch samenvatten..., wat schiet een gewone sterveling ermee op als zijn leven aan hem voorbijtrekt en dat was het dan? Hij was misschien nog nooit zo levend, als toen hij stierf, maar het omgekeerde is niet waar. Het vooruitzicht te moeten sterven maakt het leven waard ten volle geleefd te worden,-in dat opzicht is de socratische theorie van de tegenstellingen inderdaad lonend-, maar de doden leven niet met terugwerkende kracht, althans niet zoals de levenden zich kunnen verbeelden te sterven. Dood en leven vormen dus géén twee-eenheid." De markies ijsbeerde in zijn gestichtskamer, hief plotseling zijn armen ten hemel (wat burger Jacquot met enige jaloezie gadesloeg) en zei moedeloos: "Het verschil in zienswijze tussen ons is veel te groot om zomaar overbrugd te worden. De moraal speelt ons parten. Wie gelooft, dat het kwade zich ten goede kan keren, zal zich eindeloos moeite blijven geven om het onmogelijke waar te maken, maar wie goed en kwaad als zodanig accepteert, stoort zich net als ik aan God noch gebod. Ben ik daarom als amoralist, behept met perverse opvattingen, slechter dan wie zich op zijn 'hoge' moraal laat voorstaan? Mijn inborst is heel wat nobeler dan die van een ethische ploert, die de goedheid zelve is. Goed en kwaad bestaan eigenlijk niet. Het kwaad is in elk geval een zwaar overschat verschijnsel, indien het onze morele verontwaardiging al opwekt. Werkelijkheidszin, mijn waarde, werkelijkheidszin is

de hoogste deugd. Daar raak ik net zo opgewonden van als een ander van de moraal. Zo onoverbrugbaar is het verschil in zienswijze tussen ons nu ook weer niet!" Nee, dacht burger Jacquot, maar een mens kan het kwaad ook accepteren door het bestaan ervan niet te loochenen. Het is een verschijnsel waarvan ik nooit iets begrijpen zal, want ik lijd zelfs onder een noodzakelijk kwaad. De markies geniet er daarentegen van. Bestaan goed en kwaad nu wel of niet volgens hem? Zijn hele redenering valt in duigen, als hij daaronder iets anders verstaat dan ik. Waarschijnlijk heeft hij die twee tegenovergestelde kernbegrippen uit de ethiek niet onderling verwisseld maar dood gerelativeerd. Wat kan hem, als dat waar is, de juiste interpretatie van goed en kwaad schelen? Waar maakt hij zich dan eigenlijk nog druk om?

De woorden van de markies brachten hem vooral aan het nadenken over de oprechtheid van zijn eigen aard. Had hij Marat niet te veel naar de mond gepraat? Viel financiële afhankelijkheid (waarvan in zijn geval moeilijk kon worden gesproken, omdat hij als kleermaker zijn kostje steeds bij elkaar had weten te scharrelen) wel te rijmen met een onafhankelijke opstelling? Waar liepen beide in elkaar over? In Caen, wist hij meteen, maar afgezien van een dergelijke locatie, waar was zijn oneerlijkheid begonnen? Het ging hem te ver om in Marat zijn broodheer te zien, of nog vreemder, maar als zodanig meer in overeenstemming met zijn huidige verblijfplaats, in zijn politieke broodheer een 'bakker' en in de Mot een 'bakkersvrouw', zoals hordes hongerigen deze voor het dagelijks bestaan onmisbare handwerkslieden zogenaamd hadden 'herkend' in wijlen Lodewijk XVI en Marie-Antoinette. Anders dan het Parijse gepeupel had hij niet ter voorkoming van ziekte en uithongering een 'bakker' en een 'bakkersvrouw' in zijn nabije omgeving hoeven te velen, om van het aanminnige 'bakkersjong' (het zoontje van de Firma Jacquot & fils) nog maar te zwijgen. Dat jong kon hem gestolen worden, wás hem in zekere zin ook ontstolen door Laurent Bas. Zo gezien was hij geen dief maar een gedupeerde echtgenoot, die weinig onder zijn slachtoffersrol had geleden. Hij moest nu ook weer niet onnodig véél last van scrupules krijgen. Viel hem dan niets te verwijten? Jawel, wie er met een schok achter kwam, dat hij tot geen enkele politieke partij behoorde, na zich langdurig te hebben bewogen in girondijnse en jakobijnse kringen, kon voor zowel een spion als een contraspion doorgaan. Wie in het huwelijk trad met dezelfde vrouw om wie hij eerder met een gro-

te boog heen placht te lopen, schipperde met zijn loyaliteiten. Was hij niet dubbelhartig in de politiek en de liefde geweest? Geestelijke rijping veronderstelt verandering van standpunten in de loop der tijd. Gelet op zijn discussie met de markies had hij er *gelijktijdig* verschillende opvattingen op nagehouden. Was dat moreel verwerpelijk? Of zou de werkelijkheid zo gecompliceerd zijn, dat alleen een weldenkend mens tegelijk twee (of meer) kanten uit kon redeneren om zich in het leven staande te houden? Burger Jacquot ging voor het antwoord op die vragen met zichzelf te rade. Hij kwam tot de conclusie, dat hij de dubbelzinnigheid van zijn manier van doen niet mocht vergoelijken door op het complexe karakter ervan te wijzen. Nee, hij ging in moreel opzicht zeker niet vrijuit, maar hij had het er wel ten koste van zijn rechterarm levend van afgebracht.

Het minst van al was burger Jacquot te spreken over de zelfgenoegzaam als deugd aangeprezen werkelijkheidszin van de markies. Ook daarover wisselden zij uitvoerig van gedachten, wat de een bij zijn verkregen zelfinzicht gemakkelijker afging dan de door hem onverbeterlijk geachte ander. Het was overigens niet slecht toeven in markies de Sades vertrek op de tweede verdieping, gelegen in de rechtervleugel van het Charentonse fort. Burger Jacquot beschreef dat vertrek in zijn notities als 'kleiner dan de badkamer van Marat, maar even spaarzaam gemeubileerd'. Er stonden slechts 'een bed, een gemakkelijke leunstoel, twee stoelen met matten zittingen, een schrijftafeltje, een marmeren commode en een klerenkast, die de schamele garderobe van de bewoner bevatte'⁶⁹. In kleermakerszit op die commode gezeten, naaide burger Jacquot enkelhandig voor de markies een kostbare kamerjapon, zijn handelsmerk, waarin het nodige goudgalon was verwerkt. Dit relatief zeldzame goedje hield hij over aan de door hem verzorgde kostumering van een stuk of vijf toneelstukken, natuurlijk alle geschreven en geregisseerd door niemand minder dan de markies zelf, met schitterende vrouwennamen als *Adelaïde van Brunswijk* en *Isabella van Beieren*. Op een stoel gezeten las hij de slechtiende markies voor uit één van de werken op het boekenplankje, dat scheef aan de muur hing en waarop 'boeken van Voltaire, Suetonius, Tacitus, *Don Quichote*, de *Fabels* van La Fontaine, Newton's *Elementen der physica*, essays van Condillac en enkele van markies de Sades eigen werken'⁶⁹ stonden. Er kon een vuurtje worden gestookt, er was genoeg te eten en te drinken en bovenal, er viel genoeg te bespreken. Toen de markies hem eens uit een brief, ge-

richt aan zijn secretaris Gaudifry, deze passage voorlas: 'Ik zou willen dat de koning het hoofd van de natie was. Ik wil geen Nationale Vergadering, maar twee kamers, zoals in Engeland, waardoor de koning de beschikking krijgt over een beperkte macht die in evenwicht wordt gehouden door de tegenstelling tussen twee standen, adel en burgerij, en de natie in haar geheel, want de derde stand, de geestelijkheid, is nergens voor nodig,'⁶⁹ wipte burger Jacquot van de commode af en ontstak in grote woede. "Ik wil..., ik wil..., " hoonde hij, "ik wil ook wel twee kamers, twee ruime kamers met een fraai uitzicht, maar zal ik die ooit van Coulmier krijgen? Natuurlijk niet! Laat wie hoog over zijn werkelijkheidszin opgeeft, zich aanzienlijk bescheidener opstellen dan hij nu doet!" Voordat de markies ook maar iets tot zijn verdediging had kunnen aanvoeren, vervolgde burger Jacquot: "En laat wie diep in zijn hart een loflied op Marat zingt en beweert voorgoed te hebben gebroken met zijn hoge stand, niet onder het mom van anti-jacobinisme gaan flirten met de constitutionele monarchie!" De aldus aangesproken markies schrok minder hevig van de strekking van deze woorden dan van de furieuze ernst waarmee ze werden uitgesproken. "Hoe is het mogelijk," riposteerde hij op zijn beurt, "dat wie daar mat op een matten zittinkje zit, zijn plaats zozeer vergeet, dat hij timiditeit kan doen verkeren in ongewenste intimiteit? Ik maak zelf wel uit, meneer, met wie of wat ik 'flirt'! Ja, als van het verfoeilijke één,-deze Britse wijze van beminnen, waarvan de substantivering bij gebrek aan wezenlijke substantie het best kan worden aangeduid met het woord 'flirtation'-, het lofwaardige ander komt,-een minder schuchtere landaard dan die van Fransen en Grieken maakt echte passies pas mogelijk-, en als ik behoefte heb aan een mannelijke chaperonne, zal ik overwegen..., 'overwegen' zeg ik, of ik een beroep zal doen op wie zo dom is om zichzelf in mijn aanwezigheid totaal te vergeten."

Wat in hun relatie ook de boventoon mocht voeren, furieuze ernst of stille weerzin, voorliefde voor hoogdravende nonsens of potsierlijke verontwaardiging, beide mannen hadden elkaar nodig om in het Maison de Santé van Charenton min of meer zichzelf te kunnen zijn. De nederige burger hulde zich soms in adellijke onverschilligheid, de hoogmoedige markies in platvloerse burgerlijkheid. Dan was de een naar de mening van de ander op zijn best. De markies liet zich de eigenaardige grapjes van burger Jacquot aanleunen, letterlijk op de gang van de tweede verdieping, waar hij met zijn stok gesticulerende

bewegingen maakte tot schrik van de van tijd tot tijd toesnellende oppassers of ter ondersteuning van het betoog van zijn eenarmige opponent. Zij vulden elkaar uitstekend aan, want door alles op losse schroeven te zetten kon de markies voorzien in de voortdurende behoefte aan herijking van waarden en een daarmee grotendeels gepaard gaande geestelijke verrijking van burger Jacquot. Een tijd lang plachten zij elkaar in de derde persoon te begroeten met 'cet abominable fantôme'⁶⁶, wat een medische buitenstaander als de Charentonse gestichtsarts Ducrot het ergste deed vrezen voor hun geestelijke gezondheid en de juistheid van zijn diagnose scheen te bevestigen: beide heren zagen ze reeds vliegen, voordat zij definitief een klap van de molen hadden gekregen. In werkelijkheid sprak burger Jacquot de markies aldus aan (waarna de een uit principe die gewoonte van de ander overnam) om hem spottend te vereenzelvigen met God, die als zodanig in de atheïstische visie van zijn geestelijk leidsman niet eens bestond. Ook zou men in die aansprektitel een verwijzing naar de fantoompijnen in zijn afgezette rechterarm kunnen zien, in elk geval niet een reden om, zoals dokter Ducrot al te gemakkelijk deed, uit te gaan van een 'onbehandelbare persoonlijkheidsstoornis'. Burger Jacquot mocht dan een arm missen, maar zijn verstand had hij allerminst verloren!

In zijn ongepubliceerde *Mémoires d'un médecin*, met als lange ondertitel *pour servir l'histoire de la Maison de Santé à Charenton-Saint-Maurice (1802-1813)* beschrijft Arthur Ducrot óók de lotgevallen van de levende have in het gesticht. Zijn belangstelling voor bouwkundige veranderingen in, aan en om het fort was, getuige het aantal met de hand geschreven pagina's dat op de onroerende goederen ter plaatse betrekking heeft, vele malen groter dan zijn zorg voor de patiënten, wat niet wegneemt dat hij een beschouwing over twee van hen, markies de Sade en burger Jacquot, ten beste geeft. Met zijn interesse voor ruimtelijke ordening was hem een opmerking van laatstgenoemde bijgebleven: dat hij in Parijs was begonnen op een armoedige zolderverdieping (Ducrot vroeg zich af, waarmee burger Jacquot een begin had gemaakt) en sindsdien zijn heil telkens een verdieping lager had moeten zoeken, totdat hij helemaal was 'afgezakt'. Die opmerking had zijn belangstelling voor de zichtbaar gehandicapte patiënt gewekt, overigens één van zijn vele patiënten, zonder dat hij zijn mening over hem zou herzien. Ducrot bezag hen allen als vogels van diverse pluimage, een al te levendige menagerie, die men alleen in

toom kon houden door middel van strenge diëten. In het dal van de Marne ontving hij zijn patiënten in een vrijstaand bijgebouwtje, dat thans deel uitmaakt van een veel groter complex. In een apart kabinetje worden daar zijn onuitgegeven memoires samen met een wandelstok van de markies en de door burger Jacquot eigenhandig voor hem gestikte kamerjapon bewaard (met talloze andere curiosa, zoals de door Coulmier bewaarde notities van patiënten, een compositie van een zekere Mouret en een album met gedichten van Eugène Hugo, een broer van de grote dichter). Zijn potloodtekening van de markies, die meer aan de plattegrond van een hoofdstedelijk gebouw doet denken dan aan een portret, maakt in één oogopslag duidelijk hoe Ducrot over hem dacht. Het kapsel van zijn patiënt bevat zoveel wilde krullen, dat diens schedel op een aureool van bokkenhorens lijkt.

Curieus in dit verband is de naam waaronder burger Jacquot in deze memoires voorkomt: 'Dorgeville'. Dat was ongetwijfeld slechts één van de namen die de markies hem gaf. Bekend is dat burger Jacquot in Charenton een tijd lang door zijn medepatiënten ook 'Letour' werd genoemd. De reden voor dat tweede alias was gelegen in een vermannelijking van de naam van één der knechts van de familie de Sade, een zekere Latour, met (behulp van) wie de markies homoseksuele handelingen placht te verrichten op zijn Zuid-Franse familie-slot 'La Coste'. Dacht de brave gestichtsarts bij de verschillende benamingen van één en dezelfde persoon aan een gespleten persoonlijkheid en maakte hij die met zijn culinaire voorschriften het leven zuur, tot gek wordens toe,-in werkelijkheid mankeerde zijn patiënt niets (behalve dat het hem natuurlijk aan een rechterarm ontbrak). 'Dorgeville' als naam voor burger Jacquot, het eerste alias, kan op verschillende manieren worden verklaard en wijst, hoe dan ook, evenmin als 'Letour' op een zieke geest van de naamgever of -drager. Het is de naam van een, op het eerste gezicht, brave hoofdpersoon uit het verhaal *Dorgeville ou le criminel par vertu*. Markies de Sade had het geschreven om te laten zien, hoe een man die niet over een volmaakt lichaam beschikt, zich toch kan verheugen in de aandacht van vrouwelijk schoon. Sterker nog, het verhaal moest bewijzen, dat een man met een lichaamsgebrek eerder de seksuele belangstelling van een vrouw wekt dan een ogenschijnlijk volmaakt geschapen echtgenoot of vriend. Beide namen, 'Letour' en 'Dorgeville', hielden dus een verborgen hulde van de markies aan de hetero-

seksuele geaardheid van burger Jacquot in, waarbij 'Dorgeville' nog een kleine hatelijkheid bevatte: de ondertitel van het gelijknamige verhaal scheen een korte samenvatting in te houden van het leven van burger Jacquot, met wiens officieel tot misdaad vervallende deugdzzaamheid de markies aldus de spot dreef.

Zich om de attractieve aspecten van het kwaad en allerhande kwalen niet in het minst bekommerend, noteerde Ducrot, dat de krankzinnigheid van de markies ongeneselijk was. Voor wie in het menselijk lichaam niets meer zag dan een weinig tot de verbeelding sprekend voorbeeld van architectuur, op z'n hoogst een tempel des Heren, was dat geen onlogische conclusie. Ducrot was per slot van rekening een gestichtsarts, geen plastisch chirurg. Wel onlogisch was, dat hij zich daarbij ten dele baseerde op precies dezelfde uitgangspunten als burger Jacquot had vastgelegd in zijn notities. Woordelijk stemden arts en patiënt in de beoordeling van hun beruchte medebewoner overeen: markies de Sade verkoopt 'amorele kletsboek' ('le Marquis de Sade a dit d'amoral potin'), het ontbreekt dit adellijke heerschap te enen male aan 'verantwoordelijkheidsbesef en werkelijkheidszin' ('il n'a pas un sentiment de responsabilité et de réalité'). Het verschil tussen hen beiden was, dat dokter Ducrot zich wel erg gauw door eigentijdse fatsoensnormen had laten inpalmen, alvorens tot een eigen oordeel te komen, terwijl burger Jacquot het morele besef en de werkelijkheidszin van de markies voortdurend op de proef bleef stellen. Van de trefwoorden die hij bezigde, begon vooral het woord 'moraal' op de markies als een rode lap op een stier te werken. Uit moraal en werkelijkheidszin liet zich geen smakelijke cocktail brouwen, althans niet een drankje dat deze gevallen grand seigneur, door zijn eigen knecht Letour toe bereid en opgediend, zou willen proeven. Het scherpst kwam dat tot uiting, toen markies de Sade in het betrekkelijke comfort van zijn gestichtskamer op de tweede verdieping sprak over de nood van arme mensen: "De behoeftige is voor de staat, wat de parasitaire tak is voor een fruitboom. Hij droogt uit, ondanks dat hij zich voedt met het levenssap van zijn gastheer, en levert verder niets op. Wat doet een fruitteler, als hij zo'n tak ziet? Hij hakt hem terstond zonder enig berouw af. Ach, moge de staatsman hier toch op dezelfde wijze te werk gaan als de fruitteler, want één van de eerste natuurwetten luidt, dat er niets onnuttigs op aarde dient te bestaan."⁶⁶ Onmiddellijk voelde burger Jacquot zich aangesproken, bij het beeld van de parasitaire tak onwil-

lekeurig terugdenkend aan de tijd dat hij nog kon beschikken over zijn rechterarm. "Wie maakt uit, wat nuttig is of niet?" barstte hij in woede uit. "Trouwens, wat is nuttig in dit verband? Als de Onkreukbare zich aan uw advies gehouden had, *monsieur* de Sade, zouden er twee man minder in uw kamer zitten!" Voor het eerst en het laatst had hij de markies in de tweede persoon aangesproken, waarvan hij meteen spijt scheen te krijgen, want hij vervolgde als vanouds het woord tot hem richtend: "Laat ik thans afscheid mogen nemen van de grootste opportunist die ik ooit ontmoet heb." Een en al valse gediensstigheid was de markies reeds opgestaan, '-voorkomend' in meer dan één betekenis van dit woord-, om zijn gast onder doodse stilte uit te laten.

In zijn op de eerste verdieping gelegen gestichtskamer noteerde burger Jacquot, wat volgens hem eigenlijk de moeite van het opmerken waard zou zijn geweest. Dat enerzijds het knippen van zijn eigen nagels, parasitaire tak of niet, toch iets anders is dan het afhakken van andermans hoofd. Dat er anderzijds weinig nut in seksueel genot zit, althans als man en vrouw in een door hen gewenst kindertal hebben voorzien zonder tot zulke draconische maatregelen te zijn overgegaan als de markies had voorgesteld. Dat de redenering: wat nuttig is, is goed, wat hem betrof gerust mocht worden vervangen door: wat genot verschaft, is goed (desnoods via een tussenredenering door in genot nut te willen zien), maar dat daarin geen enkele rechtvaardiging kon worden gevonden voor alle mogelijke ellende die de ene slechterik de andere aandoet. Dat er in *Les 120 journées de Sodome* ontegenzeggelijk sprake is van seksuele terreur, als slechts zestien van de 46 mensen alle verschrikkingen overleven. Hoeveel mensen zouden het er trouwens levend van hebben moeten afbrengen om níet van seksuele terreur te hoeven spreken? Dat wie er om te beginnen al geen been in ziet om een ander naar het leven te staan, zich uiteindelijk in niets van een lustmoordenaar onderscheidt, zoals de markies waarschijnlijk wel zou weten en van zijn kant gewetenloos beamen. Waarom? Omdat zo iemand zich niet afvraagt, of wat 'goed' is voor hemzelf, ook 'goed' is voor een ander! Dat zo'n verzuim, volledig in strijd met het gelijkheidsbeginsel, niet amoreel maar immoreel is. Dat Godzelf blijkbaar zo'n grote moeite met het recht van de sterkste had, dat Hij (hoewel eeuwig of tijdloos van nature) de schepping in moreel opzicht nog eens dunnetjes liet overdoen door Zijn enig geboren Zoon, die er evenmin in slaagde om een einde aan

'al het gesodemieter' te maken. Zouden wij, mensen, daar anders niet nog middenin zitten? Pas bij de wederkomst van de Messias zal er aan alle narigheid een einde komen. Dat het hoog tijd wordt ook, dat Hij komt, omdat ons tot nu toe niet gelukt is wat de Heilige Drie-vuldigheid (nomen est omen) hopelijk in drie keer wél zal lukken. Kortom, burger Jacquot begon zich, zoals blijkt uit zijn talloze notities, in de eerste persoon meervoud rekenschap te geven van zijn eigen geestelijke nood. In grote letters schreef hij 'à Dieu' op zijn notitieblaadjes en daaronder in steeds kleinere 'Jacquot' ter verwijzing naar het schilderij, dat David van Marat had gemaakt. Daartussen kwam steeds minder tekst te staan.

In 1813 zat hij korte tijd in de Salpêtrière, waar hij op kosten van de staat moest worden onderhouden in verband met liquiditeitsproblemen van de Firma Jacquot & Bas. Vandaaruit schreef hij op 13 juli 1813 zijn laatste brief aan de Mot, waarin hij tal van herinneringen ophaalde aan wat er twintig jaar geleden was gebeurd. Bij wijze van voorproefje tekende hij een ijzeren plaat, waarop het nummer van zijn cel stond. De ellipsvorm daarvan bracht hem een ander plaatje in herinnering, dat in het wassenbeeldenmuseum van Caen, zichtbaar maar pijnloos, met behulp van twee koperen pinnen was gemonteerd op de nek van wijlen koning Lodewijk XVI. Ach, minder dan ooit voelde hij zich soeverein, schreef hij aan zijn vrouw, al had hij in de Salpêtrière niets te klagen. Het enige wat hem zorgen baarde, was de opvallende overeenkomst van zijn lotgevallen met het ronduit tragische lot van de eveneens in de Salpêtrière gedetineerde Théroigne de Méricourt, wier gezelschap hij noodgedwongen scheen te hebben verkozen boven dat van markies de Sade. Verdacht van girondijnse sympathieën was ze tijdens een door haar uitgesproken rede voor de Société des Femmes Républicaines (herinnerde zij, Cathérine, zich haar schitterende rede nog?) afgetuigd door een stelletje marktvrouwen, die zich maar al te toepasselijk als viswijven hadden gedragen, en volgens haar eigen zeggen door een (als het waar was) wel zéér edelmoedige Marat van een wisse dood gered. Geestelijk was ze die aanslag op haar leven nooit meer te boven gekomen. Maar niet het contrast tussen de schone vrouwelijke dragonder die op een geleende Arabische volbloed een menigte van vrouwen aanvuurde,-naar wie elk wassen of, in verband met de kosten, gipsen beeld van de onverdacht republikeinse 'Marianne' gemodelleerd had kunnen zijn-, en de halfvervuilde zottin die burger

Jacquot in de gevangenis aantrof, baarde hem zorgen. 'Er valt inderdaad geen zinnig woord met haar te wisselen,' stelde hij min of meer gelaten vast, 'en God weet, dat ik echt moeite heb gedaan om haar uit de diepste duisternis in het volle daglicht te doen treden.' Lichamelijk en geestelijk verval (zich in de loop der tijd in één persoon of gelijktijdig in verschillende personen manifesterend) imponeerde hem niet als zodanig, hoe ernstig van nature hij op zijn oude dag ook was gebleven. Zelfs kon hij er de humor wel van inzien, dat deze door anderen geïdealiseerde hetaere zich in de tijd van haar grootste triomfen had laten onderhouden door een gecasteerde heldentenor. "Elk vogeltje zingt, zoals het gebekt is," zei Théroigne hem in een zeldzaam heldere bui, maar de heldentenor had nooit echt gezongen. Nee, wat haar gesprekspartner hevig verontrustte,-en nog meer opwond-, was het gemak waarmee gestichtsartsen hun onzinnige diagnoses stelden: Théroigne de Méricourt zou aan 'revolutionaire koorts' lijden. 'Koorts is net als revoluties van voorbijgaande aard,' merkte burger Jacquot snedig op (als de snijder die hij ééns geweest was), 'maar Théroigne is gebleven!' Eenmaal terug in Charenton vroeg hij zich af, of hij haar geestelijk isolement wel om een goede reden had willen doorbreken. Waarschijnlijk speelde daarbij een rol dat ze, als spionne in dienst van Marat, voor zijn gevoel niet meer van de ondergang te redden was geweest. Een zekere zelfidentificatie met Théroigne, net als hij het slachtoffer van een allerminst edelmoe-dige maar uit eigenbelang handelende Marat, had hem in een onbe-waakt ogenblik zijn werkelijkheidszin doen verliezen. Toen had hij dus het onmogelijke willen presteren door in de Salpêtrière,-als was hij Orfeus-, een vrouwelijke geestverwant,-als was zij Euridice-, tot leven te wekken. Hoe had hij zichzelf zo kunnen vergeten? Dat verzuim ervoer hij als storender dan de morele dilemma's, waarvoor zijn superieure geest,-of was het zijn scrupuleuze aard?-, hem bleef plaatsen: burger Jacquot peinsde zich dikwijls suf zonder te weten waarover. Na zich te hebben verstrikt in allerlei redeneringen over Marat, volgens hem een niet onwaardige vertegenwoordiger van het mensenras, liet hij in zijn notities andere levende en vooral dode wezens aan bod komen. Dat mensen moesten sterven was nog tot daaraan toe, maar planten en dieren? Wat hadden die elkaar misdaan, dat zij zo'n afgrijselijk lot verdienden? Moest men over de allure van een markies de Sade beschikken om zich over dit alles heen te zetten? Morele preoccupaties met dierenleed namen hem

tenslotte geheel in beslag. Zijn laatste notities bevatten uitsluitend observaties over een eiland in de Stille Zuidzee, waar schildpadden vroeger massaal aan land kwamen om eieren te leggen. Helaas slaagde er maar een paar van die beklagenswaardige dieren in hun soort te verjongen, want het merendeel van hun eieren werd weggespoeld of opgeslokt door krokodillen. Zulke taferelen speelden zich overigens pas op dat verre eiland af, nadat de meeste schildpadden waren opgewacht en verslonden door uitgehongerde dingo's, die op hun beurt weer werden opgevreten door 'als een broek van sansculottes gestreepte' tijgers. Men zou uit dit vroegnegentiende-eeuws gelaagde rampenscenario zonder al te veel moeite een moderne aanklacht tegen de Schepper kunnen destilleren: hoe wreed zit de schepping in elkaar, dat moord en doodslag het voortbestaan ervan in evolutionair opzicht bepalen!

Als spion van gene zijde beschikte burger Jacquot op het laatst van zijn leven over een rechtstreekse verbinding met de Schepper, die ook zijn Schepper was. Diens ontluistering kon men slechts tegengaan door zelf zo goed mogelijk te leven en zodoende het rechtstreekse verband tussen Hem en al het geschapene te herstellen. Alles hing met alles samen, wist hij nu, de kastanjabomen in de tuinen van het Maison de Santé met die op de Grande Cour van Caen. Waar had hij als redenaar grotere triomfen gevierd dan juist daar? Hun takken waren vast en zeker onderling verbonden, maar anders dan hun wortels niet in elkaar verstrengeld, en vormden hoog boven hem een in strakke banen geleide hemelboog. De tralies voor de ramen van zijn kamer leken identiek aan het raster op een werktekening van David, waarop de schitterendste taferelen zich in onderling volmaakte proporties lieten intekenen. Als de Mot hem een enkele keer in gezelschap van Laurent Bas kwam opzoeken, lichtte hij als voor een denkbeeldig publiek toe, wat hij tussen de zwart omrande vakken voor lijnen zag lopen: "Een bruiloft zie ik..., de bloedbruiloft van Kana." Op een dag zei burger Jacquot plotseling "*Johannes 2:4*" tegen zijn vrouw, maar ze had er geen flauw vermoeden van, dat hij haar zo zijn ware aard onthulde: 'Wie zegt: Ik ken God, doch diens geboden niet onderhoudt,-hij is een leugenaar, en in hem is de waarheid niet.' Dat het anderen begon te schemeren voor hun ogen, niet in staat of bereid als zij waren de grote lijnen te ontwaren, zoals hij die schetste, scheen hem niet te deren. De val van Napoleon Bonaparte en de restauratie der Bourbons waren in zijn ogen nietige gebeurtenissen, vol-

komen ondergeschikt aan de val van Marat, die hij persoonlijk beentje had gelicht. Hoe keurig had hij dat been er weer aan genaaid, dat was nog eens een restauratie (of was het vakwerk?) geweest! Had Robespierre zich niet verwaardigd hem daarvoor een hoge onderscheiding op te spelden in de kerk van de minderbroeders? Dat was héél lang geleden. Nu kreeg geen mens hem meer voor zo'n feestelijke plechtigheid de deur uit. Apathisch en vol verwachting voelde hij zijn einde naderen, waarop hij zich alleen dán kinderlijk verheugde, wanneer een oppasser hem tot représentant-en-mission benoemde en vervolgens vrij liet spelen in het nabijgelegen Bois de Vincennes. Onder diens toezicht draafde hij huiswaarts om bij de toegangspoort van het Maison de Santé te vervallen tot somber gepeins: dan luchtte hij zijn hart, waarvan hij nooit een moordkuil had gemaakt.

'HEB UW NAASTEN LIEF!'

Op het vliegveld heerste een drukte van belang, die niet door zéér belangrijke personen werd veroorzaakt. Het was er een druk komen en gaan van zakenlui op weg naar verre bestemmingen,-met een nors gezicht om in den vreemde des te vriendelijker voor hen voordelige transacties af te sluiten-, hoge ambtenaren en staffunctionarissen van internationale bedrijven. Een profijtelijke sfeer bepaalde hun doen en laten, maar hoe gewichtig zij zichzelf ook vonden,-er was onder hen geen véry important person te vinden. Evenmin viel er zo'n persoon op te merken onder de vertrekkende toeristen en, met het oog op familiebezoek of om een andere reden, op het vliegveld gearriveerde passagiers. Vaak was het verschil tussen hun vertrek en aankomst niet eens goed te zien, of het zou in het zichtbare gesjouw met fiscaal onbelaste flessen sterke drank en sloffen sigaretten gelegen moeten zijn: de belastingvrije winkels bevonden zich in een ontvangstruimte achter grote glazen deuren en waren uitsluitend bestemd voor de vertrekkende passagiers. Hun plastic tassen puilden uit van iets waarmee anderen in de verderop gelegen aankomsthal te koop liepen. Wat waren dat toch voor vreemd uitgedoste mensen?

Met fel gekleurde dassen, veel te warm voor de tijd van het jaar en daarom des te meer symbolisch verwijzend naar hun onvoorwaardelijke trouw aan de club, dromden aanhangers van Rapid Wien en A. C. Milan voor de uitgang samen, alvorens zich gescheiden in bussen naar het Olympisch Stadion te laten vervoeren. Daar zou 'de wedstrijd van deze eeuw' worden gespeeld, zoals de media een paar keer per jaar aankondigden in wat de 'definitieve' slag om de gunst van kijkers en lezers werd genoemd. Hadden de aanhangers van beide voetbalclubs nog geen kans gezien hun belastingvrije aankopen in de (veel te laat) op een lopende band gearriveerde bagage te stoppen, of dronken zij openlijk uit flessen bier om zich onderling en met hun tegenstanders te verbreederen? Hun voorlopig nog ongevaarlijk voetbalvandalisme beperkte zich tot geluidsoverlast, maar ergerde de meeste lezers van de Londense en New Yorkse editie van de *Financial Times*. Ook zij zochten met een blik van verstandhouding toenadering tot elkaar, terwijl zij hun kranten zuchtend dichtvouwden om ruim baan te maken voor de stroom uitzinnige aanhangers van beide voetbalclubs. Eén enkele zakenman lachte toegeeflijk in de hoop dat niemand hem zijn diplomatenkoffer zou ontfutselen, die eigenlijk net zomin (of even tijdelijk) bij hem hoorde als het domme petje of de kleurrijke das bij een fanatieke voetbalsupporter.

In zo'n sfeer van ongebruikelijke verbroedering arriveerde de partijleider van de neoconservatieven uit Oostenrijk. Hij beschouwde zichzelf natuurlijk wél als een vip, die werd omringd door minder belangrijke bestuursleden van zijn eigen partij. Ter ontspanning en om zijn even pokdalige als in politiek opzicht gehavende gezicht in het buitenland te laten zien, was hij 's morgens in alle vroegte op Schiphol geland. Het lag in de bedoeling, dat hij na aankomst incognito (voor zijn eigen gemak) maar wel duidelijk herkenbaar (ter verhoging van zijn populariteit) blijf zou geven van zijn voorkeur voor Rapid Wien. Nu had de partijleider, wiens achternaam eerder herinneringen aan een Amerikaanse wereldkampioen schaatsen opriep dan aan welke politicus ook, totaal geen verstand van voetbal. Hij wist alleen, dat er een aanvoerder was met een band om zijn arm, die voor zijn elftal het vuile werk moest opknappen, terwijl een coach aan de zijlijn en een scheidsrechter in het veld hem het werken onmogelijk trachtten te maken. Zo'n band deed hem denken aan de uiterlijke vereenzelviging van Duitse nationaalsocialisten in de jaren 30 met hun partij. Daar was niets mis mee, al stond een aanvoerder eigenlijk boven de partijen en hoorde hij als leidinggevende figuur niet ondergeschikt aan zijn eigen partij te zijn. Op een voetbalveld was de aanvoerder afhankelijker van samenwerking dan in een politieke arena, dacht de Oostenrijkse partijleider, terwijl hij langzaam in de richting van de douane opschoof. Het viel hem niet mee netjes in de rij te moeten blijven wachten, totdat hij aan de beurt zou zijn. Klein van stuk als hij was, kon hij niet goed zien wat er om hem heen gebeurde. Meestal werd hij snel op zijn wenken bediend,-hij beval, anderen haastten zich zijn bevelen uit te voeren-, maar hier, in Nederland, kreeg hij geen speciale behandeling, zoals in zijn eigen land, en moest hij zich met opgeheven hoofd de controles van paspoort en bagage laten welgevalen. Dit land met zo weinig verheffends in zijn eigen naam was desondanks in staat de baas over hem te spelen, dacht de partijleider met iets van spijt, maar na afschaffing van de landsgrenzen en invoering van de euro zouden de rollen ongetwijfeld worden omgedraaid: als het een kleine Oostenrijker lukte de baas over een veel groter rijk te spelen, dan moest het hém toch zeker lukken de baas over een kleiner...

"Ihr Paß, bitte!" onderbrak een marechaussee zijn overpeinzingen. Diens rijk getreste uniform zorgde onder de meeste buitenlanders voor een lichte vorm van stress, maar daarvan had de partijleider

hoegenaamd geen last. Met zijn witte regenjas nonchalant over de linkerarm zocht hij met zijn rechterhand in de binnenzak van zijn blazer. Eindelijk vond hij, wat hij zocht. In zijn portefeuille zaten, behalve foto's van zijn vrouw en kinderen, diverse creditcards en een verlopen rijbewijs (omdat hij zich toch door zijn eigen chauffeur overal naartoe liet rijden), maar geen paspoort. "Moment mal," zei de partijleider gebiedender dan de marechaussee zo-even tegen hem gesproken had, "ich habe doch schon, wie üblich, bei meinem Abflug..., ich weiß doch ganz genau..., ich meine..." Verontrust door zijn eigen gestuntel zocht hij systematisch alle binnen- en buitenzakken van zijn kleren af, zonder evenwel het vereiste reisdocument te vinden. "Da sehen Sie meine Frau und zwei Kinder," zei hij intussen gemeenzaam tegen de marechaussee, naast wie een douanebeambte was komen staan. De partijleider hoopte door een gezinskiekje te tonen de officiële ban enigszins te breken. "Willi..., Otto...", riep hij een paar bestuursleden wanhopig te hulp, "habt ihr vielleicht...?" Nee, schudden die hun hoofd nog voordat de partijleider zijn zin had kunnen afmaken. "Man soll mich nicht angenehm besig halten," waarschuwde de marechaussee in wat hij voor onvervalst Duits hield. "Haben Sie Gepäck zu verzollen?" vroeg de dreigend naderbij gekomen douanebeambte, die op zijn beurt het zaakje niet meer scheen te vertrouwen. "Ist das von Ihnen?" voegde hij er nog dreigender aan toe, wijzend op een ribkartonnen doos waarop onder elkaar 'Buys, Negerzoenen, *de lekkerste*, Têtes de Nègre, Negerküsse' stond. Verontwaardigd wees de partijleider elke verdenking in die richting van de hand. Hoe durfde men te veronderstellen, dat hij de eigenaar van een doos met zo'n inhoud ('Stuks, 12 X 9 pièces, Stück' stond er rechts op de zijkant) zou zijn? "Unerhört, wirklich unerhört," klaagde hij onophoudelijk, "ich füttere meine Kinder mit Mozartkugeln, aber nicht mit so etwas von Niederträchtigkeit, jawohl, ich wiederhole es nötigenfalls buchstäblich..., Nie-der-träch-tig-keit wie Negerküssen!" "Mitkommen!" zei de marechaussee, die er plotseling schoon genoeg van kreeg om de ander vriendelijk te bejegenen. Op hetzelfde ogenblik werd de in Oostenrijk ongenaakbare partijleider een wel zeer gedweë volgeling van een overheidsdienaar in Nederland.

Gescheiden van zijn partijgenoten, die hem met opgeheven arm een groet brachten (of vanuit de verte reeds vaarwel zeiden), werd hij naar een speciale ruimte op Schiphol gebracht, die hermetisch van de buitenwereld was afgesloten. Daar bevond hij zich in het gezelschap

van asielaanvragers, drugstoeristen en andere criminelen. Zo althans somde hij in gedachten het rijtje mensen op, dat hij bij het onvrijwillig betreden van het Intransitorium voor zich zag. Hij ging, zo ver mogelijk van hen vandaan, op een plastic stoel zitten. Af en toe kwam de marechaussee voorbij, gehaast en volstrekt niet aanspreekbaar. "Wissen Sie, wer ich bin? Ihre Unverschämtheit kann Ihnen sehr problematisch werden, séhr problematisch. Sie kriegen Ihr Pflaster!" beet de partijleider hem in het voorbijgaan toe, maar voordat hij goed en wel uitgesproken was, bleek de marechaussee alweer te zijn verdwenen. Met het verstrijken van de uren kreeg de ruimte steeds meer weg van een glazen kooi. Achterin bevond zich een telefoon-toestel, dat niet viel te bedienen met gewone muntjes. Dus probeerde de partijleider te achterhalen, wat hij wél in de inworpgleuf moest stoppen. Toen hij tegen elf uur een plastic bekertje koffie met een broodje kaas kreeg, vroeg hij de serveerster of ze hem speciale muntjes kon verstrekken, of anderszins een manier wist om van het telefoontoestel gebruik te maken. De vrouw keek hem niet begrijpend aan, blijkbaar verstond ze geen woord Duits. Tegen twaalf uur en tot het uiterste getergd, wist hij de marechaussee eindelijk staande te houden door hem de weg te versperren. "Ich frage Sie nur höflich," zei hij, "wie ich meine politischen Freunde in Holland anrufen kann. Ich möchte gerne diesen Herrn Janstein oder Bolkemaat sprechen." "Dort steht ein Telefoncel, gucken Sie mal ruhig," zei de marechaussee, voordat hij weer met een stapel akten en dossiers onder zijn arm wegliep. De partijleider vroeg zich af, of de sluisachtige deur waarachter de serveerster en de marechaussee geruisloos verdwenen waren, ook door hem in werking kon worden gesteld. Welk geheimzinnig mechanisme stelde een mens eigenlijk tot zulke handelingen in staat? De bolle wand voor de deur bevatte een vierkant paneel met méér dubbel gerijde knopjes dan hij knoopjes op zijn blazer had. Zonder aarzeling drukte hij die allemaal tegelijk in. Ergens klonk een plofje. Vanonder het paneel kringelden enige rookwolken naar boven, waarna het alarm afging. Meteen kwam er een veiligheidsbeambte aangesnel, die verontwaardigd uitriep: "Alles machen de buitenlanders kapot. Alles! Dit paneel en die plastic stoel daarginds heb ik nog niet hoeven te vervangen, maar voor de rest heb ik hier de hele boel al onder handen genomen. Waar zat u?" wendde hij zich onverwachts tot de partijleider. Die begreep hem nog ook en wees schuldbewust de enige plastic stoel in de hele ruimte aan. Jamme-

rend rende de veiligheidsbeambte ernaartoe om vervolgens vast te stellen, dat behalve in het zwaar gemoffelde paneel ook in de stoel-leuning een grote barst zat. Om te zien hoe ver die barst doorliep, schoof hij de regenjas van de partijleider achteloos terzijde. "Moet je eens kijken," zei hij tegen niemand in het bijzonder, "wat een barst! Die stoel had natuurlijk niet in een primaire kleur geschilderd mogen worden. Dat doen ze nou in alle moderne gebouwen, maar ik zeg: primaire kleuren lokken primitief gedrag uit. Die architecten van tegenwoordig hebben wel verstand van centen..., daar is natuurlijk niks mis mee, maar zij hebben nog voor geen cent verstand van de kleu-renleer."

"Der große Goethe...," zei de kleine partijleider zonder er nog één woord tussen te krijgen. "Heb ik op cursus geleerd," vervolgde de veiligheidsbeambte triomfantelijk. *De invloed van primaire kleuren in het new age tijdperk*, heette die cursus, *of door middel van welk kleu-rengebruik een gestreste asielaanvrager op zijn gemak kan worden gesteld*. Bedoel ik niks persoonlijks mee, hoor," wendde hij zich andermaal tot de partijleider. Deze was zelf gewend lange monologen te houden. Tot machteloosheid gedoemd, besloot hij het in zijn ogen verachtelijke wezen tegenover hem niet te onderbreken. "Heb ik in de praktijk enorm veel aan gehad, ik bedoel niet ten behoeve van anderen maar voor mijzelf. Mijn ogen openden zich dankzij de cursus-leider, nadat hij eerst mijn mond een tijdje wijd open had laten staan van verbazing: 'geestelijk doortochten' noemde hij dat. Daar is zo'n man bedreven in, net als in het stellen van lastige vragen. Stelt u zich eens een zesdelige kleurencirkel voor. Dat vraag ik nu aan u, zoals de cursusleider dat toen aan mij vroeg. Daarin bevinden de secundaire kleuren zich te midden van de primaire kleuren waaruit ze zijn ontstaan. Drie partjes boven de middellijn en drie eronder. Makkelijk zat. Wist u dat er tegenover elke secundaire kleur een primaire ligt? Dat is de primaire kleur die niet wordt gebruikt om er een secundaire mee te mengen: recht tegenover groen (ontstaan uit geel en blauw) ligt bijvoorbeeld rood. Ho! Ik zie gewoon aan u, dat u mij niet helemaal kan volgen, meneer. Daarom zal ik u verduidelijken, hoe het plaatje er in zijn geheel uitziet. Tegenover oranje (ontstaan uit geel en rood) ligt blauw en tegenover paars (ontstaan uit rood en blauw) ligt geel. Die tegenover elkaar liggende kleuren noemen we complemen-tai-re kleuren. Allemaal leuk en aardig, zult u zeggen, maar wat koop ik voor al die onzin? Daaraan kan ik zien, dat u al behoorlijk in

Nederland ingeburgerd begint te raken, meneer. Welnu, als u de complementaire kleuren geel en paars zou mengen (geel is een primaire kleur, weet u nog wel?), krijgt u...zwart. Als u de complementaire kleuren rood en paars zou mengen (rood is een primaire kleur, dat was u inmiddels niet ontgaan?), krijgt u...zwart. Als u geel, rood en blauw zou mengen, krijgt u...wederom zwart. Door absorptie van het licht ontstaat er in het laatste geval zelfs helemaal geen reflectie. Conclusies? Ik geef ze u meteen, meneer. Ten eerste, zwart deugt niet, want niet alleen alles *wat* zwart is, maar ook *wie* zwart is kan niet reflecteren. Bent u ooit een zwarte filosoof tegengekomen, meneer? Nee toch zeker! Ten tweede, primaire kleuren deugen wel, maar wie zo'n kleur heeft, hoort zich niet te mengen met iemand die een andere primaire kleur heeft (een als een oude foto vergeelde Scandinaviër hoort zich bijvoorbeeld niet af te geven met een Canadese roodhuid) en al helemaal niet met een kleurling. Ten derde, het Oranjehuis moet zo gauw mogelijk worden afgeschaft, zodat Nederland weer het aloude en gerespecteerde aanzien van een republiek krijgt. Begrijpt u eigenlijk wel, meneer, waarom ik mij uw lot aantrek? Van alle hier aanwezige buitenlanders komt u het minst onsympathiek op mij over. Onze huiden hebben nagenoeg dezelfde kleur en, laten we wel wezen, ondanks mijn voorkeur voor op zichzelf staande primaire kleuren misstaan blond en blauw niet in een heroïsch gezicht. Laat u nou net zo'n gezicht met mij gemeen hebben. Heel wat anders dan de gemene tronie van..."

"Ich verstehe es überhaupt nicht...," onderbrak de partijleider hem. "Nou kijk," vervolgde de veiligheidsbeambte, " 't is anders niet zo moeilijk, hoor. Eerst lagen alle kegeltjes op mijn netvlies omver,-daar begint zo'n cursusleider natuurlijk mee: de mensen lekker onzeker maken-, maar dankzij het door hem geschonken diepere inzicht lukte het mij daarna om al die omvergetuimelde kegeltjes één voor één recht te zetten. 't Valt overigens niet mee, hoor, om kegeltjes recht te zetten, voor wie hem zelf regelmatig om heeft. Stonden ze dus allemaal weer netjes als soldaten in het gelid. Daar houd ik nou van, meneer: orde en tucht! Toen begon ik dingen te zien. Bijvoorbeeld dit," hier wachtte de veiligheidsbeambte even. "Een fraaie pasteltint verlicht in een ruimte als deze grotere wonderen dan een plastic beker-tje koffie met een broodje kaas. O, ik heb niets tegen kaas, hoor... Zo," onderbrak hij zichzelf, "ik zal de interne dienst vragen, of ze het paneel komen repareren. Dat is mij te ingewikkeld, veel te 'gecompili-

ceerd' zeg ik altijd maar tegen de buitenlanders die graag een woordje Nederlands willen leren. Die stoel zet ikzelf wel weer op zijn poten. U gelieve daar met uw...handen van af te blijven, meneer! Heeft u die camera gezien...? Niet dat die stoel omgevallen is of pootjes heeft, maar ik bedoel..., ik maak er zeker weten weer een keurig zitje van. Wat weet ú eigenlijk zeker, meneer? Ja, ik zie u nu wel uw schouders ophalen, maar daar moet u toch mee uitkijken, hoor. Iedereen die zich hier beweegt, wordt namelijk gefilmd. Dat is een ding dat zeker is. Nogal wiesdes hè, meneer, 'movies' heet zoiets. Niet omdat u of iemand anders zich beweegt, maar omdat een film zelf beweegt. Heb ik laatst op een bijscholingscursus geleerd. *De camera als wakend oog* heette die. Was óók een bar interessante cursus, maar het voegt mij niet daar momenteel over uit te weiden. Nou gaan ik u een folkloristisch vraagje stellen," vervolgde de veiligheidsbeambte zijn onsaamenhangende relaas. "Kent u de zitting van een ouderwetse tractor, meneer, zo'n op ooghoogte verende vliegende schotel zal ik maar zeggen, waar een echte Hollandse boer vroeger minstens tien keer met zijn dikke billen in verdwijnen kon? Ja? Nou, zo'n geperforeerd ijzeren blad ga ik straks ter vervanging van het nog aanwezige plastic model monteren op het daaronder gelegen stuk beton. IJzer op beton: kennen jullie niks meer kapot maken, hè. Nee, dan ken helemaal niksie meer kaput. Leer ik iemand weer voor niks en niemendal twee woorden in het Nederlands. Dat is volgens kenners een algemeen beschaafde taal, dus zou iedere buitenlander die toch moeten beheersen." Hier had de veiligheidsbeambte verontwaardigd kunnen eindigen, zoals hij eerder argeloos begonnen was tegen niemand in het bijzonder te praten. Hij verkoos echter nog een toelichting op zijn krasse uitspraak te geven: "Heb ik pas een omscholingscursus voor gevolgd, want onder ons gezegd en gezwezen: ze zijn hierboven om een voor mij geheel en al onnaspeurlijke reden niet tevreden over mijn." Zachtjes voegde hij er nog aan toe: "Ik schijn niet flexibel en multi-inzetbaar genoeg te wezen. Maar u heeft mij lang genoeg aan het werk gezien om beter te weten, hè, meneer!"

Al pratend had de veiligheidsbeambte een mobiel telefoonapparaat uit de binnenzak van zijn overal gehaald. Hij trok er een stevige antenne uit en verschoof net zolang iets aan een paar panelen, totdat er een duidelijk afleesbare display zichtbaar werd. Door enige toetsen in te drukken meldde hij zich bij zijn superieuren. "Willem, Otto...Willem, Otto..., op één meldt zich Karel, Karel meldt zich op één."

Met fluisterende stem sprak hij in de microfoon van het apparaat, waarbij hij zijn hoofd professioneel schuin achter het hiervoor speciaal losgeknoopte bovenste gedeelte van zijn overal hield. Uit alles viel af te leiden, dat hij het betreurde geen uniform te mogen dragen waarvan de revers als een soort flexibele geluiddempers dienst hadden kunnen doen. Geroutineerd hield hij zijn omgeving in de gaten. Niemand mocht meeluisteren, maar iedereen moest natuurlijk wel zien, hoe gewichtig hij commentaar stond te leveren op wat onnozele lieden slechts een kleine ramp toescheen. Uitgebreid somde hij op, wat er allemaal kapot was gegaan en hoeveel zin het had om de boel te repareren. Van hem hing het af, óf en, zo ja, wélke hulptroepen zouden worden ingezet om de ramp te bestrijden. Terwijl er uit het apparaat een bezorgde stem klonk, die bij de partijleider vaag reminiscenties aan zijn verdwenen partijgenoten opriep, kwam deze op z'n Rapid Wiens (dat wil zeggen bliksemsnel) in actie. "Karel op één ontvangen, hallo...Karel...één, hier meldt zich commandopost. Je weet toch, dat loos alarm jou de kop kan kosten..., hallo Karel, de kop kan kosten." Het klonk, alsof de veiligheidsbeambte over twee levens beschikte en Karel II alsnog moest boeten voor de fouten van zijn koninklijke voorganger. Plotseling was de partijleider in een verwoed gevecht gewikkeld met de veiligheidsbeambte. Hij trachtte hem het mobiele telefoonapparaat afhandig te maken, waarmee hij het contact met de buitenwereld in het algemeen en met Willi en Otto in het bijzonder hoopte te herstellen. Languit lagen beide mannen op de grond. Zij sloegen en schopten elkaar bont en blauw zonder op hun omgeving te letten. In dat levende kluwen richtte de kleinste zich half op, als een persiflage op de nietzscheaanse Übermensch, om met een laatste uithaal van een arm of been zijn tegenstander uit te schakelen (gevloerd hadden zij elkaar immers al). Een automatische zwenking van de camera bracht behalve de commandopost van de interne dienst ook de marechaussee op de hoogte van de ongelijke strijd, die bezig was zich elders in het gebouw te voltrekken. Met een getrokken wapen snelde de marechaussee vanachter zijn bureau naar het Intransitorium. "Stehen bleiben," brulde hij onderweg om van anderen het tegenovergestelde gedaan te krijgen van wat hijzelf aan het doen was. Te laat bemerkte de partijleider, dat hij een ernstige beoordelingsfout had gemaakt. Dat was toen hij geboeid en wel tegenover de marechaussee in een cel zat. Na twee overwinningen behaald te hebben,-hij had het mobiele telefoonapparaat ongeschonden in

handen weten te krijgen en was er toch maar mooi in geslaagd de sluisdeur te passeren-, besefte hij, dat hij een willoos werktuig was geworden in handen van de man tegenover hem.

"Ich heiß Sie herzlich willkommen in das innere Teil des Intransitoriums," zei de marechaussee nog nahijgend van de door hem geleverde krachtsinspanning, "also, in jenes Teil was wir unter uns das 'innere Hospitium' nennen. Wir können und sollen Sie auch abführen nach das 'auere Hospitium', wenn sie durchgehen uns noch mehr Last zu besorgen. Ist das Ihnen ganz deutlich?"

"Ich sage nichts, kein einziges Wort," zei de partijleider, die er voor een overwinnaar wel erg verslagen bij zat. "Gehen Sie ruhig fort auf dieser Weise nichts zu sagen," nodigde de marechaussee hem vriendelijk uit. "Sie spielen uns damit völlig in die Karte. Wie ein Joker gingen Sie zu kehr. Es kostete mir wenig Mühe eine Grund für Ihre Festnahme zu finden. Sie mögen Fußball?" Op het vragende gezicht van de partijleider tekende zich onbegrip af, waarop de marechaussee reageerde met een blik van verstandhouding. "Ach so, Sie lieben das Spiel. Je nun, was Sie getan haben, war wie schießen in ein offenes Tor, oder so etwas wie ein Freistoß für die Schotten. Sie sind ein friedbrchiger Mensch, ein Hooligan um so zu sagen, und falls Sie rapido nach Wien zurückgehen möchten, muß ich Sie leider in Ihren Erwartungen tauschen... eh...täuschen." Toen de partijleider volhardde in zijn stil protest, liet de marechaussee een warme maaltijd voor twee personen aanrukken. Knabbelend aan hun Wiener schnitzel, voor welk culinair genoeg de een de ander van zijn boeien had moeten ontdoen, vergenoegden zij zich ermee lange tijd niets tegen elkaar te zeggen. "Was Sie jetzt hren, das Geknirsche der Zähne ausgenommen, ist genau was ich getan habe: nichts," verbrak de partijleider eindelijk de stilte, waarna hij er zijn gesprekspartner attent op maakte, dat deze hem nog steeds geen officiële reden voor zijn arrestatie had opgegeven. Behalve in overdrachtelijke zin was hem, en van de politieke hoofdrolspelers in het Europa van morgen (over kaarten gesproken: de politieke landkaart was belangrijker dan het spel waarin een joker voorkwam), de toedracht van wat hij op Schiphol misdreven had niet duidelijk. Kleine plaatsjes als Schiphol en Schengen konden, wat hem betrof, toch zeker niet de dienst in Europa uitmaken! Met zijn onstuitbare energie keek hij niet alleen over de landsgrenzen heen, maar reisde hij ook, wanneer en waarnaar het hem beliefdde. "Das sagen Sie nun wohl," zei de marechaussee, "aber

irgend etwas stimmt nicht. Schiphol" (dit woord sprak hij op z'n Duits uit, terwijl de partijleider juist moeite had gedaan om het op z'n Nederlands uit te spreken) "kann man nicht mit Schengen vergleichen. Vielleicht sind wir hier, in ein kleines Ort in ein kleines Ländchen, nicht international genug, da können Sie recht haben. Aber von Schengen darf man dasselbe nicht sagen. Schengen steht für neue, zwischenstaatliche Verhältnisse, während Schiphol nur wie ein Mainport im Westen anerkannt wird."

"Ach so," meende de partijleider, "Sie sind für offene Nationalgrenzen, undicht wie Bienenkörbe und frei wie ein feindliches Tor." Hij onthield zich verder van commentaar. Maar zijn gezicht sprak boekdelen, zodat de marechaussee weinig hoefde te zeggen om hem opnieuw aan de praat te krijgen. "Ortschaften wie Schiphol und Schengen (oder 'Plätzchen' wie Sie selbstverständlich sagen)," zei de partijleider, "platzen das nationales Selbstbewußtsein. Sie sind offenbar nicht meiner Meinung, ideologisch sind wir sehr verschieden, aber es muß Ihnen mit Ihren antipatriotischen Vorzügen und Ihrer starken Vorliebe für offene Nationalgrenze doch unerträglich sein mich hier aufzuhalten, nur weil ich keinen Paß zeigen kann. Das ist doch kaum zu glauben! Mich halten Sie auf und afro-asiatische und latino-amerikanische Ausländer lassen Sie unbeschränkt herein. Sie schicken wenigstens keinen von diesen Ausländern zurück. Das ist meiner Meinung nach die verkehrte Welt! Sind Sie ein holländischer Judenstämming? Oder?" Bij dat laatste, dreigend uitgesproken, woord schoot het hoofd van de Oostenrijkse partijleider naar voren en omhoog, zodat zijn hele bewegingsapparaat boven de schouders deed denken aan de kop en sifonachtig gebogen nek van een gier. Geschrokken van de heftige, non-verbale reactie van de marechaussee, vervolgde hij op iets minder luide toon: "Die Juden sind meistens auch international orientiert wie die Holländer. Nun die Rede darauf kommt und wir den Internationalismus feiern: laß mich doch Ihrer Großzügigkeit entsprechend durch! Bitte, ich bitte Sie höflich darum. Oder haben Sie Ihrer Großzügigkeit entsprechend keinen paradoxen Beruf gefunden,-Sie, ein feldjägerischer Grenzer der von einem unbeschränkten Lebensraum träumt-, sondern einen sich widersprechenden Beruf? Ach! Traumen Sie doch süß, mein Lieber! Denn höflich bin ich, jawohl, ich bin wie jeder Österreicher höflich."

De marechaussee verschoof zijn pet enigszins naar achteren, krabde zich bedachtzaam achter de oren en pakte toen de klep met beide

handen beet. Als een collectezak hield hij het geheel, dat men met enige fantasie een 'ensemble' zou kunnen noemen, voor de partijleider. "Smeissen Sie dort alle judenfeindlicher Schlamm und höfliche Amtsbeleidigungen herein," zei hij. "Jawohl, tun Sie mal. Es macht mir gar nichts!" Vervolgens zette hij op minder scherpe toon in het Duits uiteen, dat Oostenrijk het verdrag van Schengen (nog) niet had ondertekend en dat hij, hoe positief of negatief men ook tegenover het verschijnsel 'internationalisme' stond, in voorkomende gevallen alleen Oostenrijkers met een geldig reisdocument (waaronder hij helaas niet een ticket van Air Austria verstond) Nederland mocht binnenlaten. Van innerlijke tegenspraak, paradoxen of andere tegenstrijdige poespas was dus, zowel bij alle geratificeerde verdragen tussen de leden van de Europese Unie als bij de uitoefening van zijn beroep, geen sprake. Even dreigde er een kleine spraakverwarring te ontstaan, toen de partijleider hem naar de betekenis van 'poespas' vroeg. "Ach so, Mischmasch meinen Sie," zei hij even later opgelucht, met een sterk Oostenrijks accent, en een tikje verveeld tegelijk. "Ach so, Mischmasch oder Kuddelmuddel!" Hem was een lichtje opgegaan, dat hij liever over een ander onderwerp liet schijnen. Hij wenste niet met de eerste de beste (die volgens hem de eerste noch de beste was) in discussie te gaan. Kan één geüniformeerde idioot hier soms meer onheil stichten dan er door het puikje van een heel leger gecompenseerd kan worden, vroeg hij zich in stilte af. "Ja hoor, Apfelstrudel oder Nudel," beaamde de marechaussee, "es ist mir wohl gut."

"Dieselbe Gleichgültigkeit läßt sonst Juden, faule Schwarzen und durchaus energische Moslemen die demokratischen Prinzipien in Holland aushöhlen," hervatte de partijleider hun dialoog. "So eine Hölle wird es sonst nirgendwo auf der Welt geben, das verspreche ich Ihnen. Holland wird zum Hölland."

"Jawohl," zei de marechaussee, "gehen Sie ruhig weiter und fügen Sie hinzu: Holland wird zum Volland. Dann haben wir gleich alle wichtige Themen berührt. Aber ich verspreche Ihnen meinerwegen: es gibt hier keine Gleichgültigkeit und wenn Sie nichts weniger als positiv über unversöhnliche Menschen reden, ist es Ihnen nützlich zu wissen daß wir hier zwar tolerant aber intolerant in bezug auf die Intoleranten sind. Wir sind keine naive Schlappschwanze, wehrlos und überbildet!" Het ontbrak er nog maar aan, dat hij tegen de partijleider zei: "Das wird Ihnen noch in Lebhafter Erinnerung!" Hij was echter te

kwaad of te verstandig om een gedachte uit te spreken, waarvan het voorspellende karakter haaks op de te uiten bedreiging zou staan.

In plaats van zich te laten verleiden tot een langdurige discussie, deelde hij de partijleider kortaf mee, dat deze in voorlopige hechtenis was genomen wegens het aanrichten van vernielingen (die hij onder verwijzing naar het wetboek van strafrecht één voor één specificeerde, evenals wie eigendomsrecht kon laten gelden op de vernielde goederen: de Staat der Nederlanden) en wegens huisvredebreuk tenderend naar een moedwillige verstoring van de openbare orde, waarbij verdachte tot tweemaal toe slaags was geraakt met een ambtenaar in functie, zoals wettig en overtuigend kon worden bewezen aan de hand van videobeelden. "Bis zu zweimal?" verbaasde de partijleider zich. Ja, legde de marechaussee hem geduldig uit. Zat er soms geen scheur in zijn lichte regenjas? In het proces-verbaal, dat hij even later van de gepleegde wetsovertredingen opmaakte, gaf hij ditmaal zonder een tegenvraag te stellen de partijleider ook schriftelijk antwoord. Natuurlijk had er zich tot tweemaal toe een verstoring van de openbare orde voorgedaan. De eerste keer was geweest, toen een door hem toegetakelde veiligheidsbeambte hem had teruggebracht naar zijn zitplaats in het Intransitorium en de tweede keer, toen hij zich onverwachts op het mobiele telefoonapparaat had gestort als op een fel begeerde prooi. Het betrof hier nochtans een apparaat met verschillende digitale ruisonderdrukkers en met een belvolumeregelaar, die naar believen onafhankelijk van de toetsenverlichting te bedienen valt ('...viel', verbeterde de marechaussee zijn eigen proces-verbaal hardop overlezend), van het multinationale merk Philips. "Yeah! Let's make things better," meesmulde de partijleider, met welke reclameleus hij te kennen gaf de oude situatie verre van ideaal te vinden. Zelf geen vrij man, liet hij zijn gedachten toch de vrije loop gaan. 'Zie, Ik maak alle dingen nieuw!' klonk wezenlijk anders dan 'Zie, Ik maak alle dingen nieuwer!' God liet Zijn Zoon het eerste zeggen, maar het tweede doen. School er niet een raar soort messianisme in het afwijzen van een oude situatie, die men zelf in het leven had geroepen? Wie op Schiphol of elders in de wereld, zoals in het Derde Rijk, verantwoordelijkheid voor iets droeg en tegelijk beloofde alles te zullen veranderen, dwong a priori weinig respect af. Hadden Philips en Hitler niet al in een veel eerder stadium onheil kunnen voorkomen? Het was goed, dat hij de nieuwe partijleider was. Zou de oude nu nog leven, met een vertrouwenwekkend grijze

baard in plaats van een symmetrisch onder de neus geplaatst zwart snorretje, dan zou geen mens hem meer zijn vertrouwen schenken. Misschien zou dit ook het geval zijn, als Hitler zijn snorretje met een voorloper van het wereldberoemde scheerapparaat in het niets had laten verdwijnen. Er was ooit wel op een moeizamere manier Lebensraum gecreëerd. Wanneer? Toen de zoon van een timmerman uit zijn graf opstond. Dat leek de partijleider toch een sterk staaltje van resurrectiekunst, waaraan zelfs geen flintertje Kruppstaal te pas was gekomen.

Tegen half drie keerde de partijleider naar het Intransitorium terug, waar hem in aanwezigheid van Afro-Aziatische en Latino-Amerikaanse buitenlanders de boeien werden afgenomen. Terwijl hij zich pijnlijk om de polsen wreef, zag hij een blik van herkenning in hun ogen die was vermengd met spot en leedvermaak. Wat hij voor het eerst van zijn leven meemaakte, hadden zij al zo vaak moeten doorstaan. Hoe deden zij dat toch? Glansrijk, als hij keek naar de verdachte gloed in hun ogen. Aldus vernederd tot op het bot, nam de partijleider opnieuw op zijn plastic stoel plaats, waarvan de barst niet inmiddels gerepareerd bleek te zijn. Het ergerde hem dat zijn geest zich met zulke onbenulligheden moest bezighouden: wat interesseerde het hem, of die plastic stoel zou worden gerepareerd of vervangen door een ijzeren exemplaar? Uit een draagbare radio, door één van de asielaanvragers plompverloren op de grond neergezet, klonken de eerste voorbeschouwingen over de voetbalwedstrijd van die avond. Popmuziek wisselde de felle debatten van voor- en tegenstanders van een overwinning op Rapid Wien af. De partijleider voelde zich machteloos en eenzaam. Dan hoorde hij nog liever sentimentele schrammelmuziek in een of andere doodlopende Gasse te Wenen. Daar zat tenminste een melodie in, waarop leerzame en opbouwende teksten konden worden gemaakt, heel wat anders dan het moderne gebeuk van rappers die de snelheid van 'Rapid' Wien overtroffen. Zij struikelden althans minder snel over hun tong dan de snelste voetbalspitsen ter wereld over hun benen. Rappers... Hun negroïde inslag weerhield hen er kennelijk niet van om zich tot het uiterste in te spannen en op zichzelf al onverstaanbare teksten af te raffelen. Ritmisch gegoochel met woorden, daar waren die lui goed in. Jammer, dat hun gewoonte door steeds meer blanke rappers werd overgenomen. Dat was toch eigenlijk de wereld op zijn kop zetten, dacht de partijleider, als zichtbaar teken waarvan zij hun basket-

balpetje meestal achterstevoren droegen. Wat had die andere, eveneens uit Oostenrijk afkomstige, grote wereldleider ooit gezegd? "Jedes Mützchen singt wo ihm die Schnabel gewachsen ist." Jazeker, de uniform met hoogste toebehoren,-bepaald geen attributief monstrum-, had deze rijzige man allesbehalve met minachting gedragen. Zijn ogen stonden goed, net als de klep van zijn pet. Hoffelijke man ook, wel ingevoerd in kringen van de hogere burgerij en immer nog verwaande hofadel. Een voortreffelijk gastheer, dat wil zeggen alleen gastvrij voor de juiste personen. Zich altijd bewust van journalisten in zijn omgeving... Hoe geestig had hij als president zijn ideeën over de buitenlandse politiek van Oostenrijk samengevat: "Obwohl ich Kurt heiße, kommt kein Kurde Österreich herein. Unser Land kann sich aus pekuniären Gründen nur einen Kurt erlauben. Hahaha!" Volgens mij, dacht de partijleider, verzond de president zulke maximen (alvorens zich met een zijden lint te omhangen) alleen maar om zijn charme met verbale middelen op te poetsen. Het gratis erbij geleverde spotlachje moest dienen om zijn toehoorders op het juiste spoor te brengen. Zij mochten eens denken, dat hij méénde wat hij zei: dat hij het niet verdiende te worden onderhouden door de staat! Ja, der Kurt was een schertsende figuur, zeker geen schertsfiguur. Zijn taalgebruik was opmerkelijk, hij pakte er de buitenwereld mee in, alsof zij een kolossale kersenbonbon was. Maar er hoorde iets extra's om die met zilverpapier overhuifde lekkernij te zitten. Een sierlijk strikje of een muilkorf om beide polen,-wat was eigenlijk het verschil? En degene die de uiteinden bij elkaar hield, deze internationale chérie, liet in aanwezigheid van journalisten graag de ene na de andere bonbon uitdelen. Jaja, die bonbon-mots van Kurtchen werkten beter dan stroop... Een gefrakte officier kon, in verbaal opzicht, de commandostructuur niet meer ontwend zijn dan deze geestige causeur, voor wie tijdens menig galabal jonge meisjes en vrouwen in katzwijn vielen. Bij bosjes wierpen zij zich voor hem neer op de gepolitoerde parketvloeren van hun landhuizen en dure villa's in de stad. En als der Kurt geen uitnodigingen kreeg, inviteerde hij hen zelf wel. Nu ja, glimlachte de partijleider, persoonlijk had hij over vrouwelijke aanhang evenmin te klagen. De goede God had hem, behalve een scherp verstand, ook een schoon uiterlijk gegeven en omdat zijn nek minder tot een Arisch knikje geneigd was dan die van Kurt, droeg hij zijn knappe kop met meer verve. Der Kurt was trouwens op sterven na dood, ondanks de eeuwige roem die hij zich voor het forum van de wereld had

verworven. Dit stemde de partijleider droevig en maakte hem plotse-
ling weer bewust van zijn eigen situatie. Hoe sterfelijk was een mens
in de bloei van zijn leven! Welke grandioze volksverlakker zou zich
daarop niet te midden van alle grandeur verkijken? Ijsberend in zijn
witte regenjas ving hij een glimp van zichzelf op. Wat zag hij er in de
blijkbaar te weinig ontspiegelde ruiten van het Intransitorium bela-
chelijk uit. Zo'n Hollandse diender had hem om te beginnen al mond-
dood gemaakt. Wat volgde, kon alleen nog maar erger zijn. Daar zat
hij nu van God en iedereen verlaten met zijn sombere voorgevoelens
over vergankelijkheid, in een ruimte, die elke overgang naar een be-
ter leven scheen te ontkennen.

Tegen vieren kwam dezelfde serveerster die hem 's morgens be-
diend had, met thee en puddingbroodjes aanzetten. De paradoxale
wijze waarop ze het een en ander presenteerde, routineus en toch
vol aandacht voor zijn persoon, bracht hem de overdreven zorg van
een Amerikaanse gerechtsarts in herinnering: de ter dood veroor-
deelde gevangene mocht vooral niet ziek worden terechtgesteld. "I
am an Austrian german," probeerde hij tevergeefs een gesprek met
haar aan te knopen. Het leek waarachtig wel of hij er genoeg in
schepte, zonder paspoort op zak, zichzelf van zijn identiteit te bero-
ven. Hoe ver was het nu al met hem gekomen, dat hij zich zo anoniem
mogelijk had voorgesteld aan een wildvreemde vrouw, volgens
wie thee en puddingbroodjes waarschijnlijk net zo vanzelfsprekend
bij elkaar hoorden als Oostenrijk en een Germaan? Dat was niet
goed, daar moest hij hoognodig verandering in aanbrengen. Contact
zoeken met een neringdoend wijfje? Hij leek wel niet goed snik. "Och
gossie, een ossi," hoorde hij haar mompelen. Omdat er geen enkele
reactie volgde, bleef de serveerster iets langer dan ze van plan was
geweest met een doek in haar hand poetsende bewegingen maken
op het betonnen 'environment',-naast de plastic stoel-, waarop ze
een klein, uit haar cateringkarretje afkomstig dienblad met toebeho-
ren had uitgesteld. Dit verlegen dralen nu amuseerde de partijleider,-
het maakte een soort ontdooides ijsbeer van hem-, wat niet de reden
was, waarom hij haar vroeg: "Don't you speak English too?"

"A little bit," zei het schuwe wezen voor hem, waarna ze zich haastig
met haar karretje uit de voeten maakte. "I thought so. Yes, I thought
so," mompelde de partijleider op zijn beurt, terwijl hij alweer aan an-
dere dingen dacht. Hij kon maar beter uit haar buurt blijven, want
anders beschuldigde de marechaussee hem ook nog van seksuele in-

timidatie. Dat hij haar niet eens had aangeraakt, zou wel eens kunnen worden gelogenstraft door de videobeelden. Die vielen tegenwoordig zo eenvoudig te manipuleren. Als een volkomen maffe honkbalspeler uit de jaren 90 in staat bleek John F. Kennedy in het begin van de jaren 60 de hand te drukken, dacht de partijleider, moest het ook mogelijk zijn elke gewenste filmopname van hem en Adolf Hitler te maken, of ongewenste video-opname van hem en een Hollandse serveerster. Men was hier zo vlot met het uiten van beschuldigingen, dat de bewijzen voor een misdrijf haast nog eerder op tafel lagen dan het misdrijf was gepleegd. Die flikken in Holland flikten hem het ene na het andere kunstje, als hij niet oppaste. Daar kon zelfs niet een door een echte Weense patissier als Claus Flick vervaardigde bonbon tegenop. Preventie was dus meer dan ooit geboden. Allerlei gevaren lagen hier op de loer, waarvan het gevaar zich belachelijk te maken misschien nog wel het grootste was. Wat voor grap zou één van de Latino-Amerikaanse buitenlanders in het Intransitorium eigenlijk met hem kunnen uithalen? Hem achterstellen bij een Surinamer, omdat een eertijds illustere vertegenwoordiger van de Donaumonarchie minder in te brengen had dan een anonieme vertegenwoordiger van de huidige Commewijnrepubliek? Van 'eigen volk eerst' wilde men in Holland jammer genoeg niets horen. Men was hier liever doof en dom, onder het mom van tolerantie, dan nationalistisch gezind. Maar wel als een gek achter de Oranjes aanhollen natuurlijk, hoewel die als levende symbolen van het vaderland meer met Frankrijk, Engeland, Duitsland en...Oostenrijk verbonden waren dan met hun eigen land. Wat dat betreft, is het gebrek aan nationalisme van die Hollanders niet onlogisch: Leicester had in de Republiek ook zijn dynastie kunnen vestigen. Het kreupele broertje van Napoleon was er evenmin onwelkom gebleken, wat daarentegen van een verwante stamgast als Seyss-Inquart helaas niet gezegd kon worden. Een Frans schobbejakje lieten ze hier met rust, maar een Oostenrijkse hinkepoot die wat onhandig met een paar Joden had gemanoeuvreed,-waren het er maar meer geweest-, namen die Hollandse boeren te grazen. Ach, die lui waren niet beter dan hun eigen stinkende veestapel. Blind volk, dat niet scherp zag waar zijn belangen lagen. Nee, dan heeft onze zusterpartij in Vlaanderen meer oog voor de realiteit van het dagelijkse leven, dacht de partijleider. Dat een criminele president als Mobutu koning Albert II zou opvolgen, is volledig ondenkbaar, maar Bouterse koningin Beatrix? Wat had die Vlaamse kameraad en collega met zijn

gedeeltelijk koninklijke voornaam hem ook alweer te verstaan gegeven? Hollanders zijn een verwend volk. De harde werkers zijn al lang geleden naar Zuid-Afrika vertrokken, waardoor zich een scheiding der geesten heeft voltrokken. Zou best eens waar kunnen zijn, dacht de partijleider. Het verschil tussen 'eigen volk eerst' en apartheid, de grootste ontdekking van de Hollanders in deze eeuw, is slechts gra-dueel. Hoe kan een volk, dat woont en werkt in een land van ontelbare sloten, dijken, hekken en heggetjes, Gods water over Gods akkers laten vloeien? De letterlijke betekenis van 'cultuur', in de zin van een land in cultuur brengen, houdt al eindeloos verschillende afscheidingen in, laat staan de figuurlijke betekenis van dat woord. Katholieken en protestanten bevechten elkaar in Ierland op leven en dood, evenals elders christenen en moslimfundamentalisten, Joden en Palestijnen, Kroaten en Serviërs, en Bosniërs onderling. Hutu's en Tutsies maken elkaar als wilde beesten af. Wat een zootje is het in de wereld, dikwijls in gebieden van beperkte omvang, waar volkeren elkaar als Schotse clans het licht niet in de ogen gunnen. Hoe zou dat toch komen? Er moet een simpele verklaring voor zijn. In al deze antropomorfe afspiegelingen van de samenleving zit een kern, die uiteindelijk valt te herleiden tot een mislukt huwelijk tussen man en vrouw (aan de mogelijkheid van een ander soort huwelijk moest de partijleider niet denken: daar gruwde hij van). Hoe geaccepteerd zijn scheidingen niet in de moderne, westerse wereld, waar bijna één op de twee huwelijken mislukt of dreigt te mislukken? Als zo'n vorm van 'apartheid in het klein' een maatschappelijk aanvaard verschijnsel is, - waardoor de hoeksteen van de samenleving het minst zijn nut verliest-, waarom staat men dan zo afwijzend tegenover de politieke variant ervan? Afgezien van het percentage scheidingen is het huwelijk en daarmee het gezin eerder uitzondering dan regel geworden: er zijn tegenwoordig meer mensen die apart leven dan min of meer gelukkig met elkaar. Zoiets mag toch niet zonder politieke gevolgen blijven, dacht de partijleider. Er moeten over de hele wereld meer dranghekken komen en, als het enigszins kan, prettig zittende dwangbuizen. Ik zal die wel uitreiken aan wie daarvoor in aanmerking komt, want alleen met drang en dwang (dat wil zeggen met premies en sancties) kan er binnen één volk en tussen de volkeren onderling een algemeen aanvaarde en werkbare orde heersen.

Tot zover had de partijleider zijn gedachten uitgesponnen, toen hij merkte de enig aanwezige in het Intransitorium te zijn. Daarover

wond hij zich vreselijk op. Wat hem een onnozel grapje had geleden, bleek dus werkelijkheid te zijn geworden. De marechaussee liet hem wachten, totdat hij een ons woog. Alle Afro-Aziatische en Latino-Amerikaanse zwaargewichten waren eerder geholpen dan hij; in dit Intransitorium werd de Donau als een aan de Commewijne minderwaardige rivier beschouwd. Als ik nu niet snel geholpen word, dacht de partijleider, treed ik buiten mijn oevers. Geduld is een schone zaak, maar mijn geduld raakt op. Waarom moet ik langer wachten op de afhandeling van mijn zaak dan een met mensenschedels voetballende Somaliër op de komst van een UNO-soldaat, of dan een dikke Creoolse vrouw, die de hele dag ligt te luieren voor haar lemen hutje, op het ondergaan van de zon? Ik lijk wel een spichtige landjonker die, zich tegen het vallen van de avond reeds vervelend op een met lampions versierd buitenterras te Bad-Ischl, nog steeds zit te wachten op het einde van de Eerste Wereldoorlog.

Pas tegen half zeven, een kwartier voordat de voetbalwedstrijd begon, kwam de marechaussee hem halen. De partijleider maakte zich toen al geen enkele illusie meer over de afloop van zijn bezoek aan het Olympisch Stadion in Amsterdam. Hij zou er nooit arriveren-, daarin viel te berusten-, maar wel een poging kunnen doen om zijn ondervrager evenmin van het schouwspel te laten genieten. Spraakzamer dan hij de hele dag geweest was, liep hij achter de marechaussee aan, die bij de sluisachtige deur van de lift nogal lang op hem moest wachten. "Ich habe Sie wohl durch," zei de wachtende tegen de komende man, "weil ich der Rancunismus als ein wesentliches Unterteil des Nationalsozialismus verstehe. Habe ich von der Cursusführer, ein gewisser Menno ter Braak, gelernt. Nein, kein Familie." Hij hield de Oostenrijkse partijleider kennelijk voor erudierter dan deze was. "Sie meinen im Sinne der Anklage nicht den Rancunismus als ein wesentlicher Teil des Nationalsozialismus, sondern als ein wesentlicher Teil des Grollismus?" informeerde de partijleider met voorgevende belangstelling. "Jawohl, ist schon gut," kreeg hij ten antwoord. Weer zaten zij tegenover elkaar, alsof er sinds hun vorige ontmoeting niets was voorgevallen. Dat klopte wel min of meer met de feiten, maar kon toch hun beider goedkeuring niet wegdragen. Ongemakkelijk keken zij elkaar aan, totdat de partijleider ging staan en met een heersersgebaar om een warme maaltijd vroeg. De marechaussee allerminzaamst met 'Herr Ober oder Oberst' aansprekend, eiste hij een heldere bouillon vooraf (om de transparantie van het blanke ras

te bestendigen) en alvast een chocolademousse na (om de eeuwige Wiederkunft van alle voorbeeldig uit het Intransitorium weggeholpen asielaanvragers te vieren, wier huidskleur varieerde van het lichtste bruin tot het donkerste zwart), waarna 'Herr Obst' alsnog de maaltijd tot een onvergetelijk, zij het uit tal van afzonderlijke gangen bestaand geheel zou kunnen maken door die met de nodige stukjes fruit (géén tuttifrutti) te besluiten. Waaruit de hoofdgang van de maaltijd zou moeten bestaan, verzuimde hij intussen mee te delen. De marechaussee, op zijn beurt kwaad geworden wegens de Mussolini-achtige pose van de partijleider en de aan een Bosnische landkaart herinnerende beschrijving van het dessert, zei slechts: "Setzen Sie sich!" maar wel op zo'n toon, dat de ander begreep, daarin aanzienlijk minder vrije keuze te hebben dan in de samenstelling van het menu.

Voor de laatste keer zaten zij tegenover elkaar, terwijl zij spraken over het (jammer genoeg noodzakelijk gebleken) tijdelijke karakter van de Servische variant van apartheid,-etnische zuiveringen-, of over het (juist als een ideaal voorgestelde) permanente karakter daarvan en over het al of niet betrekkelijke van een begrip als 'vol'. Was het in de randstad niet minder druk dan in hartje New York, laten we zeggen van Wall Street tot Madison Square, en was het groene hart niet een oase van rust vergeleken met Central Park? Was er niet genoeg natuur voorradig in Holland, dat met zijn polders en uitgestrekte bossen in Brabant en op de Veluwe veel natuurschoon bezit? "Natur?" brieste de partijleider, "Natur? Und dann: was ist Natur in diesem Land? Ein Waldstück von der Größe einer Zeitung!" Daar had de marechaussee niet van terug, die toen maar weer haastig antropomorfe afspiegelingen van de samenleving in hun discussie betrok. Als hij de verhouding tussen delen van de samenleving, hele of halve bevolkingsgroepen, moest karakteriseren, zou hij ter definitieve bepaling daarvan 'het huwelijk' als model kiezen en niet 'de scheiding'. "Sind Sie verheiratet?" vroeg de partijleider hem op de man af. "Leider nicht," antwoordde de marechaussee ietwat bedremmeld, "obwohl ich die Ehe sehe..."

"Die Ehe sehe, die Ehe sehe...," hoonde de partijleider, "Sie sehen ja nichts! Nicht einmal die Nacktfigur einer Frau! So! Und jetzt antworten Sie mir wahrscheinlich mangelhaft (das heißt Sie antworten mir wahrscheinlich, aber ganz gewiß mangelhaft) in deutscher Sprache: Blotsinn anstatt Blödsinn." Taalkundig behaalde hij hier zeker een

overwinning, die een snoevende uitdrukking aan zijn gezicht verleende, waardoor zijn reeds strak aangespannen kaken een extra wilskrachtige indruk maakten. Het was hem dan toch maar gelukt om zich in een levend wezen te verplaatsen, dat wil zeggen om zich niet alleen aan heimelijke gedachten over te geven, maar ook een voorlopig niet meer dan speculatieve verstandhouding met een ander op te bouwen. Mussolini, dacht die ander, hij lijkt waarachtig Benito Mussolini wel, zoals die stoere krachtpatser lang geleden op het balkon van het Palazzo Venetia in Rome was verschenen: een omhoog gevallen caesar die zich moeizaam met zijn dikke lijf uit een wijwatersbakje hijst, als uit een privé-zwembad, en voor zijn niet geringe prestatie applaus verwacht, een staande ovatie van het voltallige personeel. Alsof er een film wordt teruggedraaid, staat daar ineens een wanstaltig poppetje te oreren, dat van louter bijval niet meer weet hoe het zich moet bewegen, een verkrampte maniak, die de wereld schokt met zijn nieuws en, sensibel als hij is, daarop met schokjes van zijn eigen lichaam reageert. Trompetmuziek en zonlicht, dat zich als een natuurlijke spot op de leider richt, completeren het tafereel. Ik geloof waarachtig dat ik gek word, dacht de marechausee, of dat ik in weerwil van het felle zonlicht een black-out heb gekregen. Toen hij er even later met de veiligheidsbeambte over sprak, gaf deze niet alleen een volstrekt logische verklaring voor dit verschijnsel, maar maakte hij ook dankbaar van de gelegenheid gebruik om, verwijzend naar een of andere door hem gevolgde cursus, Mussolini te vergelijken met een mannelijke tegenhanger van de Venus van Botticelli.

"Quatsch!" hoorde hij de partijleider zeggen. Hun discussie bleek zich wederom te hebben verlegd naar de hoeksteen van de samenleving. Als het gezin op grond van louter statistische cijfers geen belangrijke rol meer speelde, wat dan wel? Moesten bewust ongehuwde moeders en vrouwen met een latrelatie in de behoefte aan bestaanszekerheid voorzien? Leidde al dit matrimoniaal maakwerk op den duur niet tot scheidingen voor het leven of tot een tragisch afscheid na de dood? Dat is misschien wel zo, beaamde de marechausee, maar daaruit valt vooral de smartelijke kant van het bestaan af te leiden en niet een verkapte aanwijzing van de Schepper om apartheid in enigerlei vorm te legitimeren. Als er dan toch over het gezin als hoeksteen van de samenleving gesproken moest worden, plechtig en met een op zichzelf verwerpelijk ontzag, waarom dan niet positief en, met een verbreding van dat begrip, óók over

éénouder- en pleeggezinnen? "Jawohl," lichtte de marechaussee zijn eigen vraag tenslotte toe, "die Pflegefamilie spaltet nicht, sondern vereinigt die Leute unter ein leider viel zu wenig gehörtes Motto: Je größer die Gesellschaft, je größer die Lust. Sie sind dagegen ein Zeichen von Widerspruch."

"Wie der Christ," antwoordde de partijleider.

"Mitkommen," zei de marechaussee.

OP DE PIER VAN JALTA

In een buitenwijk van Jalta, waar de Zwarte Zee tot in haar donkerste regionen nog bespeurbaar was, stond een havencafé. Drie rijk gebeeldhouwde vrouwenfiguren,-kariatiden van een onbestemd soort-, verdrongen zich voor de voorgevel van dit oorspronkelijk oriëntaalse gebouw. Zij vormden er ogenschijnlijk één geheel mee, al school er in de ongenaakbaarheid der vrouwelijke atlanten een contrast met de toegankelijkheid die men gewoonlijk van een openbare gelegenheid verwacht. Weliswaar schenen zij alle drie ten volle bereid het gebouw te ondersteunen, maar uit nieuwsgierigheid hadden zij zich een halve slag omgedraaid om met iets van ontzetting in hun ogen alles te kunnen volgen wat er op straat gebeurde. De middelste vrouwenfiguur sprong iets meer naar voren dan de overige twee, die zich diep schenen te schamen over de cannelures onder hun voeten: groteske vervormingen van hun eigen geslacht. De vrouwen links en rechts van haar hadden hun armen moedeloos laten zakken, terwijl zij haar armen bezwerend omhoog hief, alsof de hemel haar getuige moest zijn bij het zien van zoveel rampen.

Eén daarvan kon betrekking hebben op haar eigen situatie, want in haar handen hield ze, aan weerskanten van haar hoofd, twee ramshorens vast. Hoorden deze ornamenten tot de standaarduitrusting van een Ionische zuil? Had een of andere dameskapper haar coiffure onder handen genomen en voorgoed bedorven? Of was ze bezig haar onzichtbare man een stel horens op te zetten? Er vielen in het verlengde van haar activiteiten nog wel meer vragen te stellen door wie zich niet blind wenste te staren op haar uiterlijk. Was haar bedrogen echtgenoot onder indruk van de vrouwelijke krachtpatzers het havencafé binnengevlucht? Zat hij daar, net als Lev Ganin⁷⁰, een potje te dammen of, als het zo uitkwam, op z'n Russisch te drammen? Was hij zich anders dan een in zijn mannelijke eer aangetaste Witrus van Duitse origine niet bewust van de overeenkomst tussen ramshorens en damschiiven en merkte hij hun qua rondingen eendere structuur niet op? Hoe het antwoord op al deze vragen ook mocht luiden,-hier en nergens anders hadden Lev Ganin en von Biberitz⁷¹ elkaar na wat observaties over en weer ontmoet, een potje dammend in een naamloos havencafé, voordat zij op hun beurt kennis zouden maken met mij. Om het begin van onze vriendschap te vieren trokken wij ons gezamenlijk in een chambre séparée terug, waartoe wij ons langs een blikken nopjesapparaat toegang moesten verschaffen. Sindsdien was

de trits van drie ontmoedigde vrijers in het havencafé (ter aanvulling op het zusterlijke trio daarbuiten) compleet.

Lev Ganin scheen een nog jonge jongen, die was opgegroeid aan de Engelse kade in Sint-Petersburg, dat wil zeggen in een wijk bestemd voor aristocraten, van wie hij de goede manieren tegenwoordig elders in de praktijk moest zien te brengen. Eigenlijk was hij een rijke jongen met een verwend gemoed, zij het aanzienlijk minder blasé dan ik op zijn leeftijd was. Zijn grootvader van moederskant had als minister onder tsaar Alexander II gediend. De naam van zijn vader werd vaak genoemd als minister van justitie in een niet-bolsjewistisch schaduwkabinet. Het krioelde verder in zijn familie van de strafpleiters en in het strafrecht gespecialiseerde hoogleraren. Toch weigerde Lev Ganin zich op hun verdiensten te laten voorstaan, want met al hun kennis van juridische zaken hadden zij onrechtvaardigheden op maatschappelijk gebied misschien wel voorzien, maar zeker niet voorkomen, zoals hij eens spijtig in mijn aanwezigheid vaststelde. In zijn stem had iets van de trots der Romanovs doorgeklonken. Dat amuseerde mij, van betrekkelijk lage adel als ik ben in tegenstelling tot de Ganins, die helemaal niet van adel zijn. In de maalstroom van de Revolutie werd ook deze burgerlijke familie meegezogen, totdat een paar afzonderlijke leden ervan volkomen berooid, en dus van liefdadigheid afhankelijk, op de Krim waren neergestreven. Daar verkeerden zij in gezelschap van goede families, of families die vroeger in goeden doen waren geweest en elkaar nu in steeds nauwer wordende cirkels bleven ontmoeten, min of meer dolgedraaid en luid protesterend tegen hun eigen ondergang, zoals het laatste badwater in een verstopte afvoer wegloopt. Dat pleegt zelden schoon en helder te zijn, vandaar dat ik mij op enige afstand van hen hield.

Lev Ganin vormde één van de weinige uitzonderingen op die mij van nature al vertrouwde leefregel. Ik had een uitgesproken zwak voor hem, met zijn trouwhartige oogopslag als van een hondje en zijn neiging tot fair play (waar hij ook buiten de vele potjes dammen om blijk van gaf), maar op één punt waren wij totaal verschillende persoonlijkheden en boterde het niet tussen ons. Was ik getrouwd geweest, dan had hij wegens ons leeftijdsverschil gemakkelijk voor mijn oudste zoon kunnen doorgaan. Maar ik voelde mij met handen en voeten gebonden aan Lydia Nikolajevna Dorn, over wie het laatste woord in deze geschiedenis nog wel niet gesproken zal zijn, omdat zij nu juist de hoofdoorzaak van mijn meningsverschil met Lev Ganin

vormde. Hoe goed speelde deze jongen de rol van jeugdige bezieler in ons driemanschap, waarvan ik in de korte tijd van zijn bestaan de leiding op mij had genomen. De zwierigheid, waarmee hij een kruisje zette op de zijkant van het blikken nopjesapparaat om het aantal zittingen van ons driemanschap te turven, groeide zelfs tot een aparte ceremonie uit, zonder welke hij als secretaris niet goed zou hebben kunnen functioneren. "U weet, wat ik zeggen wil?" placht hij mij bij het betreden van de ons toegewezen *chambre séparée* te vragen, waarop hij zijn hoofd schuin hield om zo, allerinnemendst, mijn reactie af te wachten. Ik diende dan overdreven ja te knikken ter bevestiging van het feit, dat wij weliswaar zéér in onze nopjes waren, maar een grap over de figuurlijke betekenis van het nopjesapparaat niet wensten te maken.

Von Biberitz, 'der Zweite im Bunde', had mijn vader kunnen zijn. Ik bedoel daar niets intiems mee ter karakterisering van onze relatie. Integendeel, ik duid slechts op zijn leeftijd en op zijn voorkomen van een oude man met bakkebaardjes, kromme rug en enigszins schuddend hoofd. Deze laatste fysieke eigenaardigheid bezorgde hem een zekere toberigheid, alsof hij zich constant over iets beklaagde en ongevraagd commentaar leverde op de wereld om zich heen. Sommigen veronderstelden een lakeienziel in hem aanwezig, maar ik ben een andere mening toegedaan. Von Biberitz schudde zijn hoofd niet uit gediensigheid, die in combinatie met een kromme rug oude lakeien eigen pleegt te zijn. Nee, hij schudde zijn hoofd ten gevolge van een ziekte: hij kon het eenvoudigweg niet laten. Waar Lev Ganin om met Gogol te spreken 'noch te dik, noch te mager'¹⁷² was, beantwoordde von Biberitz zodoende minder aan het ideaalbeeld van een vriend. Toch mocht ik hem wel, omdat hij ondanks het getrembleerde van zijn uiterlijk (dat ik misschien ten onrechte in verband bracht met het getroebleerde van zijn innerlijk), de rol van slachtoffer in zijn eigen huwelijksdrama waardig speelde. Bijna had ik 'koppig' geschreven in plaats van 'waardig'. Men zal het mij wel niet kwalijk nemen, dat ik mij onthoud van verdere toespelingen op zijn lichaamsgebreken. De verhoorde uitstulpsels op zijn hoofdhuid hadden hem in mijn ogen al erg genoeg toegetakeld. Ik stel dat niet vast om tot op zekere hoogte sadistische lusten bot te vieren, -alsof die ergens boven of onder de gordel de toets der kritiek kunnen doorstaan-, maar om von Biberitz als persoon zo volledig mogelijk tot zijn recht te laten komen.

Wij hadden elkaar voor het eerst ontmoet op de witte pier van Jalta. Vroeger liepen heren van onze stand daar te flaneren, de vervaarlijkste knevels opstrijkend om de aandacht van dames te trekken, die op hun beurt met onverwachte rukjes aan hun parasols de aandacht op zich trachtten te vestigen. Gingen hun wenkbrauwen onmerkbaar omhoog, dan deden hun parasols daar zichtbaar verslag van: kleine kosmische omwentelingen, die ik had moeten onderkennen als de voortekenen van onze huidige ellende. Een hele belle époque van kijken en bekeken worden, van manhaftige inspanningen om toch maar vooral de indruk te wekken niets om handen te hebben, kortom van allerlei maatschappelijke paradoxen doemt voor mij op, als ik terugdenk aan de pier van Jalta. Toen al waren wij randfiguren zonder het voldoende te beseffen. Of wij in het paviljoen van Vernet naar muziekuitvoeringen luisterden, in calèches rondreden op de boulevard terzijde van de pier, of 's avonds laat een digestieve wandeling maakten,-naar Oreanda of de romantische waterval-, wij waren werkelijk randfiguren: niet wegens de hogere standen die wij in onze persoon vertegenwoordigden (daarvan waren de meesten van ons zich al te scherp bewust), maar wegens het louter numerieke gegeven, dat wij tot de happy few behoorden. Smetteloos wit was dat verleden, voor wie alleen maar op de pier flaneerde om de heren in hun witte kostuums en de dames met hun witte parasols gade te slaan, dat wil zeggen indien hijzelf behoorde tot een kleine groep van mensen, die er verhoudingsgewijs trots en zelfbewust bij liep. Later hielden wij ons schuil in een naamloos havencafé, beroofd van have en goed en vooral van onze identiteit, wat meer dan met het dragen van een valse naam samenhang met de onmogelijkheid het beeld dat wij van onszelf koesterden, in werkelijkheid om te zetten. Zo had ik nog niet lang geleden mijn eigen witte kostuums in Sint-Petersburg moeten achterlaten, zonder dat ik daar overigens rouwig om was. Per trein onderweg naar het zuiden van Rusland peinsde ik over welk ellendig lot mij verderop zou wachten, terwijl mijn levensgeluk afhing van wat ik geografisch aan het doen was: 'een afzakkertje nemen'. Ik hoorde soldaten deze, naar ik aanneem, typisch Russische uitdrukking boven mijn hoofd bezigen om elkaar tot nog meer drankmisbruik aan te sporen. Zij reisden namelijk op het dak van onze overvolle trein mee. Kort daarna was mijn met caracalbont gevoerde overjas vuil geworden door toedoen van een ditmaal voor de verandering eens niet dronken soldateska, maar een stel urinerende stafofficieren dat een

oneigenlijk gebruik van de ventilator in mijn coupé wenste te maken. Onnodig te zeggen dat mijn witte kostuums (nog minder dan ikzelf) niet bestand waren gebleken tegen de manieren van deze omhooggevallen bolsjewieken!

Von Biberitz en ik bevonden ons al een tijd in Jalta, toen de pier inderhaast werd afgezet door matrozen uit Sebastopol. Op uiterst wanordelijke wijze werden even later mannelijke en vrouwelijke gevangenen uit een boevenwagen geladen, wat de ijzeren boeien en loden ballen aan hun voeten bemoeilijkten. Waar een stenen balustrade een hoek van 90 graden met de boulevard maakt, werden de gevangenen één voor één met hun gezicht naar de zee opgesteld. Sommigen werden neergeschoten, terwijl zij zich vooroverbogen om te kijken naar het kolkende water onder hen. Anderen wilden zich net omdraaien op het moment dat zij dodelijk werden getroffen. Met een slingerende beweging vielen zij loodrecht neer, alsof hun geest plotseling omhoog was gestegen en er nog iets van dit, op zichzelf onnavolgbare, proces natrilde in hun lichaam. De matrozen laadden hun zware knevelinstrumenten vervolgens in, maar lieten de lijken voor de balustrade liggen. Eén van hen controleerde of er geen overlevenden waren en gaf een zo te zien nog jonge vrouw een nekschot, terwijl hij bovenop haar lichaam stond te wiebelen. In zijn ene hand hield hij het geweer, met een slap neerhangende leren draagband, op haar gericht en in zijn andere hand schudde hij een fles Muscat Lunel tegen het zonlicht om te zien, hoeveel wijn er nog in zat. Zijn onhandige manoeuvres boezemden zelfs zijn kameraden (een leider scheen er niet te zijn) weerzin in. Ik stond erbij en mompelde iets over een stelletje proleten, dat in verband met de door hen gedronken soort wijn 'maanziek' moest zijn. Hevig geëmotioneerd riep ik tenslotte "Pozor!" uit, waarop één van de matrozen dreigend op mij afliep. Wat of ik schandelijk vond, vroeg hij, mij de keuze latend tussen het in de ware zin des woords 'unieke' optreden van Ruslands beste matrozen, of de onafzienbare reeks van misdaden waaraan allen zich schuldig hadden gemaakt, die in naam van het volk gisteren in Sebastopol waren gevonnist en vandaag in Jalta terechtgesteld? Ik zweeg, wat von Biberitz later veel te positief interpreteerde als: "Hij hield wijselijk zijn mond." Dat was toen hij Lev Ganin, nota bene in mijn bijzijn, inlichtingen gaf over de tragische gebeurtenis op de pier. "Mag ik even met u oplopen?" zo verbrak von Biberitz na afloop daarvan de stilte, waarna hij zich (zo mogelijk nog meer ontdaan dan

ik) aan mij voorstelde. Uit medelijden liet ik hem zijn gang gaan, ook toen hij mij vertrouwelijk een arm gaf. "U lijkt mij dieper geschokt dan valt af te leiden uit de aard van de tragische gebeurtenis, waarvan wij beiden zo-even getuigen waren," zei ik, "u beeft waarachtig helemaal!"

"Laten wij deze plek des onheils, waaraan ik zulke verschrikkelijke herinneringen bewaar, zo gauw mogelijk verlaten," stelde von Biberitz voor. Wat hij zei, klonk plechtstatig en geagiteerd tegelijk. Ik kon zijn taalgebruik wel appreciëren. "Natuurlijk," beaamde ik, "hoe eerder, des te beter. Helaas kunnen die arme stakkers op de pier u dat niet meer nazeggen..., hoewel voor hen wellicht in hogere mate hetzelfde geldt als voor ons. De wereld is een tranendal, meneer."

"Ach, u begrijpt er niets van," zei von Biberitz ongeduldig, "de pier van Jalta is eerder getuige van een persoonlijk drama in mijn leven geweest. Ziet u, Anna Sergejevna en ik..., ons huwelijk was niet goed!" Terwijl ik zijn reactie op mijn opmerkingen van filosofische aard wel billijken kon, -er school inderdaad iets ongepast in mijn vergelijking van een slordig uitgevoerde executie op de pier van Jalta met het kortstondig leven dat stervelingen op dit ondermaanse moeten leiden, alvorens hen in beide gevallen de eeuwige zaligheid ten deel zal vallen-, stond ik vol onbegrip tegenover zijn zelfbekentenis. Hij fluisterde die schuw om zich heen kijkend, waardoor ik opeens weer medelijden met hem kreeg en meende mij over hem te moeten ontfermen. Er konden immers nog meer adelborsten de kolder in hun kop krijgen! Wie garandeerde ons, dat de kleur van hun politieke overtuiging zich niet liet mengen met het rood of blauw van ons eigen bloed? God scheen kleurenblind te zijn, of zijn palet in een neerslachtige bui te hebben neergelegd. Van hem hadden wij a priori weinig steun te verwachten, sinds hij zich steeds meer was gaan vereenzelvigen met het (ongetwijfeld door zijn voedstervader getimmerde) houten gevaarte, waarachter hij gewoonlijk zijn hemelse vergezichten vervaardigde. Ach, een groot licht was deze zondagschilder (die bij voorkeur juist niet op zondag schilderde) nooit geweest, met alle gevolgen van dien voor wat het daglicht slecht verdragen kon: dat hield zich overal elders dan in Rusland schuil, hetzij omdat het in moreel opzicht niet deugde, hetzij omdat het door degenen die zelf in moreel opzicht niet wilden deugen, werd opgevat als een duistere praktijk. Dwars over een gazon liepen wij in de richting van het meest obscure havenkwartier dat wij ons maar konden

voorstellen, waarbij von Biberitz het ongeluk had te struikelen over een daar nog niet zolang geleden door de Duitsers neergezet bordje: 'Verzoeken dit gras niet te betreden.' Hoe vriendelijk klonken deze woorden van onze voormalige ervvijand ons niet in de oren in vergelijking met het Russische verbodsbord van weleer! Men had de Duitse bezetting van Jalta in onze kringen onder meer niet au sérieux genomen, doordat een verzoek, of erger nog een smeekbede, om iets niet te doen aanzienlijk minder respect afdwingt dan een verbod. Nu de stad was vergeven van de Tartaren, Witrusen en bolsjewieken, steeds meer bolsjewieken-, haalde menigeen uit onverschilligheid over zijn eigen gelijk de schouders op, of struikelde een enkeling als von Biberitz over de nalatenschap van een aan zijn voorouders verwant volk op de Krim. Laat ik mij bedwingen om in deze absurde tijden niet langer over een onooglijk bordje uit te weiden, hoe eerlijk en natuurgetrouw ik deze geschiedenis ook wil vertellen.

Eenmaal in het naamloze havencafé, waar wij gedrieën pas later zouden worden behandeld als anonieme stamgasten, vertelde von Biberitz mij wat hem zo hevig had geschokt. Uit zijn woorden rees het weinig lieflijke beeld van Anna Sergejevna op als dat van een hartstochtelijk door hem beminde vrouw. Voor een buitenstaander klinkt 'anonieme stamgasten' misschien net zo paradoxaal als 'het weinig lieflijke beeld van een hartstochtelijk door hem beminde vrouw', toch vertel ik deze geschiedenis niet anders dan zij zich aan mij voorgedaan heeft, dus zonder de feiten of andermans woorden te verdraaien. Welnu, von Biberitz en zijn vrouw bleken te hebben gewoond in de Staro Gontsjarnaja, één van de voornaamste buitenwijken van Saratov, naar hij mij niet zonder trots meedeelde. Gingen zij in hun eigen equipage uit, dan droeg Anna Sergejevna steevast een baret tegen de winterse kou en een lorgnon tegen de kippigheid die haar, althans volgens eigen zeggen, in hoge mate kwelde. Beide levenloze attributen gevoegd bij een wit keeshondje, dat in staat was een vrijwel volmaakte imitatie van haar trippelende gang te geven, riepen de sterkste gevoelens van liefde in von Biberitz wakker. Omdat hij geen schijn van kans had die ooit door haar beantwoord te zien, fungeerden deze drie fetisjen, behalve als amoureuze indicatoren, meestal als bliksemafleiders (in een nogal broze witporseleinen uitvoering). Werd hij door zijn vrouw langer aan het lijntje gehouden dan haar eigen keeshond, wat bijna altijd het geval was, dan schemerde het hem soms witter dan wit voor de ogen. Dit geduchte kef-

fertje was tot zijn ergernis al evenmin van zijn toenaderingspogingen gediend als zijn vrouw. Ook placht het zich op een plaats op te houden die, conform de eerste lettergreep van zijn omineuze hondenras, herinneringen aan de huwelijksnacht opriep. Hoe uitzonderlijk en onwelvoeglijk zulke herinneringen ook waren, toch kon von Biberitz zich er niet los van maken,-zelf sprak hij van 'bevrijden'-, waardoor de liefde voor zijn vrouw meer dan voor de persoon van Anna Sergejevna een grote obsessie voor hem werd. Nederigheid, als gevolg van de talloze vernederingen waaraan ze hem onbarmhartig bleef blootstellen, kenmerkte dan ook zijn verhouding tot haar (een verhouding mét haar had hij niet). Toen ik hem daarover eens hoorde uitweiden, moest ik onwillekeurig terugdenken aan het van xenofilie getuigende bordje op een grasveld ergens in Jalta: zoals de Duitsers met onze gazons omsprongen, behandelde von Biberitz dus zijn vrouw!

Van haar kant behandelde Anna Sergejevna hem uit de hoogte, maar niet met zoveel minachting, of ze haalde hem af en toe als een gecastreerde schoothond aan. In de volksmond heet zo'n hond 'geholpen' te zijn. "Nou," kefte het dier in kwestie verontwaardigd, "daar is hij dan mooi klaar mee, maar niet heus! Afgezien van alles wat hem lichamelijk wordt aangedaan, zal hij een reddende engel niet licht vertrouwen. Schuw als hij is, zal hij denken dat de helpende hand van wie dan ook hem schade berokkent. Steekt een rokken-draagster",-op dat ouderwetse woord voor 'vrouw' was von Biberitz natuurlijk door 'berokkent' gekomen-, "één vinger naar hem uit, dan voelt hij zich al hevig benadeeld. Hij reageert gewoonlijk abnormaal op alles wat zich aandient. Is dat een rokkendraagster, dan weet hij al helemaal niet meer hoe te handelen. Op den duur wordt elk rollenpatroon hem vreemd en nooit meer zal hij zijn mannetje weten te staan, tenzij de herinnering aan zijn eerste huwelijksnacht hem parten blijft spelen." Haar tot overmaat van ramp verdenkend van overspel, besloot von Biberitz zijn vrouw door een detective te laten schaduwen. Ook was hij niet te beroerd geweest om zichzelf als parkwachter te vermommen. Zodoende kon hij heimelijk haar gangen in Jalta nagaan. Daarheen placht ze zich op medisch advies te begeven, wanneer hun moeilijkheden van huiselijke aard weer eens onoplosbaar waren gebleken. Er bestonden tussen haar kippigheid en aanvallen van migraine kennelijk neurologische (dwars)verbanden, die voor leken niet te doorgronden waren. Wonderlijker dan Gods wegen zorgden interne circuits tussen haar ogen en hersenen af en

toe voor kortsluiting, waarna een heilzame kuur in Jalta uitkomst moest brengen. Haar regelmatig verblijf in zonniger oorden bezorgde von Biberitz op zijn beurt zware hoofdpijn, alsof er langs psychosomatische weg een geval van mimicry dreigde te ontstaan, en resulteerde in een verontrustende oogkwaal, waarover hij zijn vrouw nog vanuit Saratov liet berichten. Toen de veerboot uit Feodosia eens de haven van Jalta was binnengelopen,-met gedoofde lichten in wat men met enige welwillendheid nog het eerste morgenlicht zou kunnen noemen-, had hij als parkwachter vermomd zijn vrouw op de pier betrappt. Waar deze een hoek van 90 graden met de boulevard maakt, kruisten hun blikken elkaar. Kippig of niet, Anna Sergejevna had met een allersierlijkst handgebaar haar lorgnon opgeheven om hem beter te bekijken. Van schrik verslaptte ze haar greep om de zilveren houder (anders altijd via een paars lint losjes met haar rechterpols verbonden), waardoor haar lorgnon tussen een groepje ochtendwandelaars was gevallen. Als blijk van groot vertrouwen gunde von Biberitz mij een blik op de door hem haastig opgeraapte fetisj, de enige die hem ondanks de sterretjes in het ronde glas herinnerde aan zijn liefde voor Anna Sergejevna. Het had er alle schijn van, dat zich nóg iets in het met parelmoer bezette dubbeletui bevond: zijn eigen knijpbrilletje, dat ik hem nooit heb zien dragen. "Een gevallen lorgnon..., een gevallen vrouw...," mijmerde hij hardop. Een nauwelijks hoorbare Duitse tongval wees op zijn land van herkomst. "Ach, ik liet haar weten dat mijn oogkwaal zo erg geworden was, dat ik de spijkers op de grijze schutting tegenover ons huis niet meer kon zien," besloot hij zijn verhaal op een licht verwijtende toon, alsof zijn vrouw hem met behulp van diezelfde spijkers aan het kruis geslagen had. "Zij kwam onmiddellijk naar huis. Ik moest mij haasten om er eerder te zijn dan zij. Een week lang speelde Anna Sergejevna de rol van reddende engel, waarna ik voor eeuwig verloren was. Ach, ik verafgoodde die vrouw, voor zover je zoiets van een reddende engel kunt zeggen. Achteraf denk ik, dat ik niet idolaat van haar was, maar haar te hevig idealiseerde, of dat haar zogenaamde 'opofferingsgezindheid' mij stimuleerde om idolaat van haar te worden... Hoe dat ook zij,-als ik haar minnaar was geweest, zou ik op handen en voeten naar die lorgnon zijn gaan zoeken. Ik zou er bij wijze van spreken mijn eigen knijpbrilletje graag voor op mijn neus hebben gezet. God mag weten wat zo'n nietsnut van een minnaar allemaal wél gedaan heeft, sinds hij nog te beroerd is gebleken om op handen

en voeten voor mijn vrouw te kruipen. Ze woont nu met hem samen in Moskou, waar zij beiden gearmd door de Petrovka slenteren als een allang getrouwd stelletje. Volgens mijn informatie bakt Anna Sergejevna elke dag soljanka voor hem. Nu ja, ik weet wel veel over die 'twee handen in één mof', zoals ze bij ons in Saratov zeggen, maar ik weet jammer genoeg niet hoe groot hun koekenpan is en of je er iemand een flinke oplawaai mee kunt verkopen. Straks stopt ze nog eigenhandig zijn sokken. Ik moet er niet aan denken. 'Moge sleet en sleur vat op hun dode zielen krijgen,' zoals ze trouwens óók bij ons in Saratov zeggen... Ach, één keer in mijn leven..., één keertje maar, heb ik de voldoening mogen smaken om de minnaar van mijn vrouw de mond te snoeren. Dat was toen hij mij in vertrouwen wilde nemen. Hij roemde haar schoonheid, waarop ik zonder dat hij het wist eenmaal de exclusieve rechten had bezeten. "Je moest eens weten aan wat voor een betoverend mooi vrouwtje ik in Jalta kennis heb gekregen," had hij de onbeschaamdheid tegen mij te zeggen. Hij moest eens weten, wat ik wist! Na afloop van een kaartavondje hield hij mij expres staande om over Anna Sergejevna te kunnen praten. Ik installeerde mij haastig in mijn arrenslee en deed net alsof ik te verbouweerd was om een woord uit te brengen... Nu ja, ik dééd maar alsof, uit zelfbehoud, omdat ik ook werkelijk te verbouweerd was om iets zinnigs te zeggen. Even wist ik niet meer hoe ik het had, waarna ik rechtsomkeer liet maken. Vervolgens riep ik de minnaar van mijn vrouw bij zijn voornamen aan (die ik nog steeds moeilijk over mijn lippen kan krijgen en daarom niet eerder heb vermeld). "Dimitri Dimitrivitsj!" riep ik. Hij hoorde mij niet. "Hé daar, Dimitri Dimitrivitsj!"

"Nou?"

"U had toch gelijk, daarstraks, er zat een luchtje aan die steur!" Toen had je zijn gezicht eens moeten zien," besloot von Biberitz zijn verhaal met een brede grijns, alsof hij nog altijd kon nagenieten van deze enige echte triomf in zijn leven.

Onder ons drieën was zijn volzin een gevleugelde uitdrukking geworden, waarvan wij luid en omstandig gewag maakten als wij op weg naar huis werden aangehouden door de zoveelste dronken bolsjewiek in uniform. Brachten wij het er samen zonder kleerscheuren van af, dan zei Lev Ganin tegen mij: "U had toch gelijk, daarstraks, er zat een luchtje aan die steur!"

"Zoals een gevleugelde uitdrukking luidt," zei ik zogenaamd aange-naam verrast, waarna von Biberitz zich haastte eraan toe te voegen: "Hoewel deze uitdrukking geen wild of gevogelte betreft, maar een doodgewone vis." Met zulke prietpraat trachtten wij ons staande te houden te midden van het politieke geweld en ander onheil dat, zonder dat wij het ten volle beseften, niet 'naderend' was maar ons al-lang had 'ingehaald'. Of wij spraken in de derde persoon meervoud over onszelf: "Deze nacht besloten zij een wandeling naar Oreanda te maken. De grote Lev Ganin liep juist voorop, toen het licht van de volle maan, gelijk een tot de rand met soljanka gevulde koekenpan (zij het een buitengewoon model zonder steel), door het wolkendek heen brak en men hem de gedenkwaardige woorden hoorde spreken: "Waartoe zijn wij op aarde?" De kleine von Bibelebiberitz antwoordde gevat, maar met een ietwat geforceerd Duits accent: "Um ein wandelung in Jalta zu machen," waarna hij uit minachting voor de maan als culinair hoogstandje besloot zich doof te houden voor hun stormen van protest."

Sentimenteler dan ooit stelden wij onze eigen eerlijkheid ter discussie, wat Lev Ganin vooral deed om von Biberitz te confronteren met diens familieverleden,-de overgang van grootvader Julius von Biberitz tot de Russisch-orthodoxe Kerk-, waarna wij de armen om elkaars schouders sloegen en, het devies van de drie musketiers indachtig, elkaar naar huis brachten. Vaak sneed Lev Ganin zo'n thema aan om vrijmoedig (in plaats van openhartig) zijn gedachten over de liefde te laten gaan. Eens verkondigde hij een stelling in deze trant: "Onze openhartigheid is van een sentimenteler soort dan die van anderen, Duitsers inclus. Weet je wat het is met Duitsers?" Omdat niemand (zelfs von Biberitz niet) antwoord gaf, vervolgde hij: "Duitsers koppelen sentimentaliteit aan diepzinnige gedachten en tegelijk aan iets wat daar haaks op staat, banale gevoelens, die hun Germaanse voorouders in gebed verzonken of in liefde ontvlamd voor één en hetzelfde bovenaardse wezen,-een godin met onveranderlijk blonde vlechten-, het liefst gezamenlijk tot uitdrukking wilden brengen. Openhartig hoefden zij daarvoor niet te zijn, wij des te meer! Duitsers hebben altijd wel iets te vieren of reageren even instinctief als mas-saal hun ongenoegen af, indien Brünnhilde slechts in één van hen ge-interesseerd blijkt te zijn. Daarna dwepen zij met de gelukkige win-naar, Siegfried, of hoe hun aller stamvader ook heten mag, wanneer die op het punt staat zich namens hen aan de blond of bruin gelokte

verpersoonlijking van 'das Ewigweibliche' te vergrijpen. Weet je wat het is met Duitsers?" Weer wachtte Lev Ganin geduldig, totdat iemand zo vriendelijk was hem antwoord te geven. Toen dat uitbleef, mompelde hij: "Duitsers bedrijven de liefde honds en misschien ook wel op z'n hondjes,"-het klonk tamelijk geruststellend, zoals hij dat laatste langs zijn neus weg opmerkte-, "maar daar wil ik het graag een andere keer met jullie over hebben. Daarentegen bedrijven Russen de liefde niet als een Duitse herdershond, of als het kuddedier dat erdoor bewaakt wordt, maar als een steppewolf, een verscheurende lekkerbek, dat wil zeggen zonder al te veel hooggestemde idealen te koesteren! Duitsers plegen te kwelen, maar Russen kwijlen. Luidkeels..., ach wat," onderbrak Lev Ganin zichzelf, "de liefde van één Rus gaat gewoon dieper en is veel natuurlijker en welsprekender dan die van alle Duitsers bij elkaar!"

"Ik ken anders een Duitser, die de liefde in het geheel niet bedrijft," zei ik, "en voor wie Brünnhilde een even oningevuld beeld van de vrouw vertegenwoordigt als zijn eigen dierbare Anna Sergejevna. Deze 'Liebhaber' tegen wil en dank is niet bovenmatig in de lichamelijke kant van de liefde geïnteresseerd,-zoals jij, mijn beste Ljovoesjka, dit maar al te duidelijk wél bent-, maar snakt ernaar zijn liefde voor een vrouw beantwoord te zien. Hij is geen eenzame herdershond met in zekere zin 'verdekte' haremneigingen, zo eentje met wie zijn eigen fantasie over een grote kudde schapen op de loop dreigt te gaan, maar een uitgesproken pechvogel."

Op datzelfde ogenblik liet het nieuwste dier in de menagerie van min- of maanzieke mannen (we dronken veel Muscat Lunel in die dagen) een allermenselijkst geluidje horen, waarvan de naam niets met moezjeks te maken heeft, omdat de veel te nauwe oorsprong ervan lager dan een keelgat moet worden gezocht. "En door het sluimerend geblaart vloeit slechts een zwakke klacht," fluisterde ik in de plotseiling intredende stilte, "zoals de grote dichter Anton Sergevitsj Podtjagin in de vorige eeuw al voortreffelijk onder woorden heeft gebracht en, naar ik hoop, geenszins tegen dovemansoren gericht." Sindsdien bedachten wij von Biberitz met de naam van deze tamelijk onbekend gebleven Russische dichter.

"Die Podtjaginder is een slechte dichter," sprak Lev Ganin mij een paar dagen later tegen, "want hij weet niet eens wat liefde is. Wie dicht er nu: 'De liefde heeft een mens vermenigvuldigd tot een deerlijk niets'? Dat zijn toch paradoxen waar zelfs Duitse herdershonden

geen brood van lusten. Wie zoiets durft te beweren, is niet van deze wereld."

"Laat ons dan maar eens horen, wat volgens jou de liefde wél is!" daagde ik Lev Ganin uit, "maar kom mij niet aanzetten met: 'De liefde heeft een mens vermenigvuldigd tot een dierlijk niets.' Je zult toch echt met iets beters op de proppen moeten komen, Ljovoesjka." Daarop begon hij minder spraakzaam dan anders over zijn knie te wrijven. "Ik ben op weg naar Oreanda van de bergtrap gevallen," bekende hij, "waardoor ik mij heel wat méér als een man van de wereld liet kennen dan die Podtjajev van jou. Vernederend hoor, zo'n onvrijwillige knieval!"

"Wat heeft dat ongetwijfeld pijnlijke incident met jouw opvattingen over de liefde te maken?" vroeg ik hem. "Dat zal ik jou en onze wederzijdse vriend dan maar vertellen," zei Lev Ganin, "nu wij hier toch als mannen van de wereld onder elkaar vertoeven." Het leek, alsof hij onze driehoeksverhouding wilde wijzigen door zich meer tot mij te wenden dan tot von Biberitz. "Ik liep vanmorgen voor een afspraakje naar Oreanda. Halverwege de bergtrap hoorde ik iemand wilde kretten slaken, die werden afgewisseld met de typische geluiden van een briesend paard. Nu had ik al eerder de acteur Mozjoechin op die bochtige trap ontmoet, waar hij tot wanhoop van een of andere buitenlandse regisseur de rol van roverhoofdman moest spelen uit een Tsjetsjeense novelle van Tolstoj. Elke keer als er een opname begon, ging het paard er met Mozjoechin vandoor in plaats van omgekeerd. Door mij zo plat als een kopeke tegen de rotswand te drukken redde ik mijn leven. Mozjoechin reed mij vloekend voorbij. Ik weet niet eens, of hij mij wel heeft gezien. Hij hield de leidsels van het paard stevig vast om de opname niet helemaal te bederven of om dit doorgaans edele dier alsnog zijn wil op te leggen. Nooit heb ik een allerchristelijkst vloekende muzelman haastiger aan mij voorbij zien trekken. Zijn oogverblindend witte jurk met een verdraaid kruis even boven de enkels was besmeurd. Hoe ontstellend anders zag hij er toen uit dan op het witte filmdoek van de Piccadillybioscoop, die al sinds mensenheugenis (althans die van mij) aan de Nevskiboulevard in Sint-Petersburg gelegen is. Daar hadden Masjenka⁷⁰ en ik hem in menige glansrol bewonderd, voor zover wij elkaar tijdens filmvertoningen (die in onze dagen 'rolprenten' heetten) niet liefhadden. Dus toen ik vanmorgen precies dezelfde geluiden hoorde als voor de opname van zijn nieuwste film, rekende ik er vast op Mozjoechin

langs mij heen te zullen zien stuiven. Maar in plaats van de gevierde acteur schoot mij een bolsjewiek met scheefstaande ogen, gehuld in een Circassisch uniform, voorbij. Zijn Tartaarse voorkomen joeg mij schrik aan, evenals de zweep in zijn rechterhand. Hij zat hoog te paard en scheen heer en meester van de situatie. Weer drukte ik mij vast tegen de rotswand aan om een 'aanvaring op z'n Jalta's' te voorkomen. Dat lukte mij ook vrij aardig, maar op hetzelfde ogenblik dat ik zijn zweepslag wilde ontwijken, rolde ik een paar treden van de trap af."

"Nu ja," meende von Biberitz in een filosofische bui de verteller te moeten onderbreken, "er schuilt in ogenschijnlijk dezelfde opeenvolging van gebeurtenissen een groter contrast dan in de zuivere herhaling, als die al bestaat tenminste. Vroeger bezocht ik samen met Anna Sergejevna de schouwburg in Saratov om aanwezig te zijn bij de eerste opvoering van een opera die *De geisha* heette, -ik weet echt niet meer van welke beroemde componist-, later woonde ik er in mijn eentje de eerste opvoering van *Madame Butterfly* bij. Een pijnlijke ervaring, jonge vriend..."

Hier onderbrak ik von Biberitz op mijn beurt. "U heeft de essentie van Levs verhaal niet begrepen, Anton Sergevitsj," voegde ik hem op strenge toon toe. "Onze jonge vriend wil ons meer over Masjenka vertellen, maar wordt daar behalve door uw lompe interruptie óók van weerhouden door de ernst van de situatie waarin wij sinds kort verkeren. Als de bolsjewieken het hier écht voor het zeggen krijgen, is het gedaan met ons. Beseft u dat wel?"

"Natuurlijk," zei von Biberitz schuldbewust, terwijl hij zijn hoofd liet hangen. In ruststand ontkende dit eens zo machtige hoofd niet langer de strekking van zijn of andermans woorden. "Dat is er immers de reden van, dat ik als eerste van ons drieën mijn intiemste gevoelens onder woorden heb gebracht. Door die ellendige geschiedenis met Anna Sergejevna ben ik sowieso een verloren man. Mij kan niets meer gebeuren, al ben ik natuurlijk niet onkwetsbaar. Voordat de bolsjewieken hier hun rode vlag zullen laten wapperen, -en daar twijfel ik geen seconde aan-, zal het wel definitief met mij gedaan zijn. Maar 'voor wat, hoort wat', zoals ze bij ons in Saratov zeggen, dus nu is Lev Ganin aan de beurt. Ik ben werkelijk zéér geïnteresseerd in de vertrouwelijke mededelingen van onze jonge vriend. Ik ken hem goed genoeg om te weten, dat ze voor hem hoogstens een aanleiding zullen vormen om ons zijn opvattingen over de liefde kenbaar te ma-

ken... Nu ja, ik geloof niet dat hij veel aanmoediging van mijn kant nodig heeft om zijn verhaal over Masjenka te vervolgen."

Weer was het hem gelukt de naam van Anna Sergejevna ten gehore te brengen. Hoeveel voldoening schonk het hem een visueel gemis, dat bestond uit de lijfelijke afwezigheid van zijn vrouw, te compenseren door het noemen van haar naam! Het kwam mij voor, dat het hem uitsluitend daarom te doen was. De rest beschouwde hij als ijdel vertoon om een gesprek gaande te houden, dat zelfs tussen vrienden wel eens stroef mocht verlopen. O, dacht ik, was Lydia Nikolajevna maar hier, dan zou ik mij ervan vergewissen, of onze stille liefde nog steeds bestaansrecht heeft boven of naast zulke luidruchtige liefdesverklaringen als die van von Biberitz voor Anna Sergejevna en van Lev Ganin voor Masjenka... "Wat bedoel je toch met macaroni en vermicelli, Ljovoesjka?" vroeg ik even later aan de jongste in ons gezelschap. "Neem mij niet kwalijk hoor, dat ik de draad van het verhaal kwijt ben geraakt."

Hoe ingehouden vertelde Lev Ganin ons in twee of drie zittingen over de manier, waarop hij met Masjenka kennis had gemaakt. Met hoeveel relatief oude genegenheid en jeugdige verering noemde hij haar naam. De hele zomer van 1915 had hij doorgebracht op het landgoed van zijn moeder. Dat lag terzijde van de weg, die van Rozjestveno naar Loega voerde. Een kronkelig riviertje, de Oredezj, doorsneed het landgoed van zijn moeder en dat van haar broer, zijn oom, die vaker in Pau in de Pyreneeën vertoefde dan op zijn Russische zomerverblijf: het keizerlijke Biarritz oefende blijkbaar een grotere aantrekkingskracht op hem uit dan het tsaristische Sint-Petersburg. Ik zou afdwalen door daarover uit te weiden, maar volsta in een achteraf geconstrueerd geval van empathie (de gedachte was namelijk niet bij mij opgekomen, toen Lev Ganin zijn verhaal deed) met de mededeling, dat het rijk beboste gebied de jongen op tal van dwaalwegen bracht. Poesjkin, of zijn jeugdvriend Poesjtsjin, had er zijn naam in een eeuwenoude eik gekrast, die als enige duidelijk de grens tussen beide landgoederen markeerde. De natuurlijke omgeving vormde met andere woorden een getrouwe afspiegeling van de relatie tussen jeugdvrienden en familieleden. Niets wees op een mogelijke verstoring van harmonieuze verhoudingen. Toch maakte zich met het klimmen der jaren een zekere onrust van Lev Ganin meester, die letterlijk een uitweg vond in veel wandelingen en lange fietstochten. Het sportieve karakter daarvan verhulde zijn ongedurigheid, zo-

dat wat zijn ouders aanmerkten als gunstig voor zijn lichamelijke ontwikkeling in werkelijkheid wees op geestelijke spanningen, minder ongedifferentieerd van vorm dan zij wel dachten en betrekking hebbend op vragen naar de zin van het leven of naar de aard van de meer intieme betrekkingen tussen man en vrouw. Zowel binnens- als buitenshuis (over beide zou hij ons later nog meer vertrouwelijke mededelingen doen) bereidde de jongen zich als gevolg van deze combinatie van afzondering en lichamelijk afmattende inspanningen op een grote sprong voorwaarts voor. Het leek wel alsof er op korte termijn een ontlasting van al die spanning noodzakelijk was.

Daartoe kwam het op een zonnige zomermiddag, toen Lev Ganin Masjenka ontmoette. Nadat hij een blikken botaniseertrommeltje in plaats van een reparatieset had bevestigd onder het zadel van zijn (natuurlijk Engelse) fiets, reed hij dwars door het landgoed van zijn oom. Hij was van plan een dagkoekoeksbloem voor zijn herbarium te plukken en, als het kon, ook een mooi exemplaar van de knopherik, waarvan de opmerkelijk gevormde hauwen meestal stevig tussen de zaden zitten ingesnoerd. Terwijl hij hard doorreed, viel zijn oog op wat hij in aanwezigheid van zijn gouverneur 'fleurs sans tiges' en, als hij alleen was, 'fladderende bloemen' of zelfs 'klapwiekende varianten van de welriekende nachtorchis' placht te noemen,-vlinders-, waarvan hij eveneens een verwoed verzamelaar was. Tussen het zwart van naaldbomen en het wit van ontelbare berkenstammen was hem een vliegend tapijtje opgevallen, een bijzonder groot exemplaar van de koningsmantel, dat hij graag wilde vangen met behulp van een onder zijn fietsstang opgehangen vlindernet. Juist toen hij klaar was met zijn voorbereidingen en voorzichtig wilde toeslaan, viel zijn oog op drie meisjes. Eén van hen, degene die in het midden liep, zag hij het eerst. Gearmd en zich van geen kwaad bewust, liepen zij alle drie naar het rijkelijk met vazen gedecoreerde muziekpaviljoen, dat midden op een open plek in het bos van zijn oom stond en waar zij al evenmin iets te zoeken hadden als in het bos zelf. "Wat moeten jullie daar?" vroeg Lev Ganin hun op barse toon. Niet zonder familiale trots stond hij met gespreide benen voor hen, alsof hij de drie meisjes op iets vreselijks had betrapt. "Niets," verklaarde Masjenka eenvoudig (overeenkomstig de indruk die ze op hem maakte), terwijl ze haar ogen voor hem neersloeg. Het spontane karakter van haar antwoord viel niet helemaal te rijmen met haar enigszins bevangen lichaamshouding. Op hetzelfde ogenblik wist Lev Ganin zeker, dat geen enkele

harige koningsmantel de vergelijking met haar wimpers kon doorstaan. In plaats van slechts één exemplaar van de koningsmantel in zijn netje te vangen, liet hij tegelijkertijd honderden exemplaren van die vlindersoort in zijn buik los en, omdat het er zoveel waren, ook maar meteen in zijn maag en slokdarm, totdat ze klapwiekend zijn keel uitvloegen. Het duizelde hem een beetje van al die vlindervleugels en half geloken oogleden, waartussen het eigenlijke leven van een koningsmantel (of was het van een meisje?) zich scheen af te spelen. "Waar spraken jullie over?" vroeg hij vlug van onderwerp veranderend om zich een houding te geven. "Och, over iets héél onnozels," zei Masjenka. Ze weigerde hem blijkbaar opening van zaken te geven. "Waarover dan?" hield hij aan. Voor het eerst verlegen, keek ze hem recht in zijn gezicht aan, terwijl ze uitdagend zei: "Nou, over macaroni en vermicelli!" Op zijn vragende blik vulde één van haar vriendinnen aan: "Van een dikke deegsliert komen natuurlijk kleintjes. Zoiets hoeven wij jóú toch niet aan je neus te hangen!" Ze wekte de indruk, dat haar woorden ongelofelijk beledigend waren bedoeld. Om zijn aandacht van Masjenka af te leiden wikkelden de twee vriendinnen hun vingers om de zijden linten van hun hoed, die zij in een onbeholpen poging tot frivoliteit (of was het om een paardenvlieg te vangen?) beurtelings de lucht in gooiden. Daarna wipten zij, met beide armen recht naar beneden om hun wijde rokken bijeen te houden, langzaam voor hem op en neer. Alleen Masjenka stond stil. Verschrikt zag ze toe, hoe één van de strooien hoeden was blijven hangen aan het hengsel van een porfieren vaas, waardoor een kleine barst liep. Beschouwde ze de grillige loop daarvan als een imitatie van de Oredezj, of als een voorteken dat hun liefde maar van korte duur zou zijn? De andere vazen, waarvan er in totaal vier van kolossale afmeting om het muziekpaviljoen heen stonden, bleken bij nadere inspectie geen barsten te vertonen. Hun gladde en groen aangeslagen oppervlak stond ongetwijfeld model voor het prille geluk, dat een jong stel ten deel zou vallen.

In de volgende weken vielen Lev Ganin overal tekenen van Masjenka's aanwezigheid op. Fietste hij naar het nabijegelegen Woskresensk, waar de ouders van Masjenka een datsja hadden gehoord, dan zag hij dat op een wit hek bij de ingang van het dorp hun beider namen waren gekrast. Dat was waarschijnlijk het werk van haar jaloerse vriendinnen geweest, want er stond een vermanende spreuk onder: 'Prudentie is de vriend van passie.' Geërgerd vroeg de verliefde jon-

gen zich af, waarom zo'n oude wijsheid een waarschuwing moest inhouden. Waarom stond er niet gewoon 'Passie is de grootste deugd' op het witte hek, als er dan toch moraal aan te pas diende te komen? Enerzijds nam hij aanstoot aan elke morele bekommernis, zodra de liefde vrij spel had. Anderzijds vleide het hem, dat er tenminste notitie van zijn diepste zielenroerselen werd genomen. In de wereld van volwassenen stond hij blijkbaar niet alleen. Menig jeugdig dienstbevel, dat méér verduidelijkte dan het bestaan van een mogelijke verhouding tussen X en Y, legde zichtbaar de verstandhouding vast tussen hem en de bevelvoerende koppelaarster, die hij niet eens kende: 'Lev gaat met Masjenka!' Voortaan zou hij alle anonieme krabbels van zijn leeftijdgenoten (maar bestemd voor volwassenen) begrijpen, dacht hij, wat al gauw te optimistisch gedacht bleek te zijn. Op de zitting van een paar houten bankjes die even buiten de dorpskom stonden, verschenen geheimzinnige mededelingen, waarvan de betekenis niet dadelijk tot hem doordrong. 'Vlinders zijn schadelijke insecten,' las hij zonder er een hinderlijke verwijzing naar zijn verliefdheid op Masjenka in te zien, en ook las hij iets op een schutting, wat diende ter aangename verpozing van een (naar hij meende) toevallige voorbijganger of liefhebber van Russisch almanakkenproza met een hoog Podtjagingehalte: 'De innigste vriendschap verstrengelt meer dan kalverliefde ooit vermag.' Een rund heeft toch zeker niets met de liefde te maken, dacht Lev Ganin stomverbaasd, evenmin als een vis of koekenpan iets kan hebben uit te staan met het lieve wezen dat men een 'bakvis' noemt. Sommige grove woorden en uitdrukkingen verhinderden hem door te dringen tot de kern van een mededeling, waarin ze nochtans voorkwamen. Las hij zulke schuttingtaal, dan keerde hij er zijn (onder)rug naartoe, wat hem overigens op de zitting van een dorpsbankje gemakkelijker afging dan bovenop een schutting. Toch zat hij ook daar wel eens, met zijn benen zo ver mogelijk naar beneden, om langer dan in het voorbijgaan mogelijk geweest zou zijn een voor hem beschamende mededeling aan het oog te onttrekken. Op de rugleuning van een stenen stoel, waarvan er meerdere in een half ovaal om de dorpspomp heen stonden, viel hem deze smeekbede op: 'Keer ons niet de rug toe! L. & N.' Was hier sprake van een inconsequente smeekbede, waarvan hij de betekenis tijdelijk kon verdoezelen door er breed voor te gaan zitten, van een bevel of (gezien het uitroepteken) van een onverholen dreigement? Desgevraagd

verschafte Masjenka hem uitleg, zodat het hem alsnog begon te dagen.

Een op het eerste gezicht begrijpelijke mededeling trof Lev Ganin nog geen jaar later op de houten omheining van het muziekpaviljoen aan: 'Op drie juli 1915 hebben Lida, Masjenka en Nina tijdens een wolkbreuk in dit paviljoen geschild.' Om de een of andere reden ontroerden deze woorden hem meer dan hij zichzelf wilde bekennen. Iets begrijpen hield kennelijk meer in dan een bewuste registratie van wat hij las: hij moest ook zijn innerlijk verzet daartegen staken. Nooit had hij zich eenzamer gevoeld, naar hij ons met de hand op zijn hart verzekerde, dan toen hij die woorden las. Er school iets zichtbaars en onzichtbaars in. Eén naam sprong er onmiddellijk uit, zoals de middelste kariatide uit een onzichtbare band scheen te springen, die werd gevormd door de voorgevel van ons havencafé: 'Masjenka'. Hij had haar toen al zo vaak bezeten en was tegelijkertijd nog steeds zo hevig bezeten van haar, dat hij met haar lieflijk beeld voor ogen niet alleen door de bomen het bos niet meer zag, -zoals een bekende Russische uitdrukking luidt-, maar ook door Masjenka's uiterlijk geen oog meer had voor de bomen om zich heen. Haast te diep onder de indruk van haar natuurlijke schoonheid kon hij niets anders in zich opnemen dan wat uitsluitend betrekking had op haar. Als een muze zweefde ze hem voor ogen, bovenaards, zolang geen stengel haar aan de grond scheen vast te houden, te midden van stoere bossen en landelijke dreven. De afzonderlijke schoonheid daarvan registreerde hij wel, maar zag hij niet. Ervoer Lev Ganin in deze fase van zijn leven dan geen enkele binding meer met zijn directe omgeving? Stadse impressies, verlevendigd door de aanwezigheid van Masjenka, mochten daarvoor in de plaats gekomen zijn, toch bleef hij het bos van zijn oom beschouwen als een bij uitstek geschikte ontmoetingsplaats voor twee verliefde mensen: het was en bleef zijn favoriete stek voor een onvergetelijke tijdsbesteding. Dat was weinig verwonderlijk, want wie van ons drieën had als liefdeslaantje de beschikking over een heel bos gehad?

Hier onderbrak ik het relaas van Lev Ganin. "Ik vind jouw beschrijving van een jeugdliefde tot nu toe wel geslaagd," zei ik, "maar ten eerste heb jij iets niet verteld waarmee ik mijn verhaal zeker begonnen zou zijn, namelijk hoe Masjenka eruitziet, en ten tweede houdt jouw zoveelste parafrase van een Russisch spreekwoord wel een knappe overgang van het eerste deel van de handeling naar het

tweede in, dat zich blijkbaar op een totaal andere plek afspeelde, maar verzuim jij er de enig juiste conclusie aan te verbinden. Jij zegt, dat je door Masjenka de bomen in het bos niet meer zag, maar jij bedoelt natuurlijk, dat je door al jouw indrukken van Masjenka was vergeten, hoe weinig aantrekkelijk zij er in werkelijkheid uitzag. Verliefdheid houdt nu eenmaal vervreemding in, Ljovoesjka, hetzij doordat jouw beeld van de ideale geliefde vroeg of laat op fantasie blijkt te berusten, hetzij doordat haar ware gedaante niet kan tippen aan wat jij je er oorspronkelijk van had voorgesteld. Jij was je, kortom, te weinig bewust van de romantische tweespalt tussen werkelijkheid en verbeelding. Dát stemde jou droevig, toen jij op de voet van die porfieren vaas (of was het op de minder fameuze omheining van een muziekpaviljoen?) las, hoe Masjenka en haar vriendinnen daar hadden geschuild: zich op hun beurt veel te weinig bewust van alles wat hun boven het hoofd hing."

"Zij was knap, een zwarte furie, maar heel wat minder onhandelbaar dan Mozjoechins volbloed," trachtte Lev Ganin zijn verzuim onmiddellijk goed te maken. Ik herinner mij helaas zijn beschrijving van Masjenka's uiterlijk niet letterlijk meer, wel dat haar 'lenige leest', 'appelwangen' en 'gerede lach' daarin een belangrijke plaats innamen. Hij moet haar profiel in tegenlicht hebben gezien, want een teer dons of een perzikachtige huid verleende haar een stralend aureool. Dit engelachtige wezen mocht dan op de meest onverwachte plaatsen licht behaard zijn,-haar charmes waren er niet minder om. Daar toe behoorde vooral een blote hals, die ze zelfs midden in de winter niet hoefde te bedekken, omdat het haar gelukt was de al te knellende kraag van haar schoolmeisjesuniform te 'ecarteren'. Ik herinner mij, dat Lev Ganin dit woord met enig ontzag uitsprak: het had Masjenka blijkbaar moeite gekost daarvoor officieel toestemming te krijgen. Het vergrootte haar toch al niet geringe prestige in zijn ogen, want het kraagje was te vergelijken met een te hoog opgeschoven kuisheidsgordel, die in geëcarteerde toestand haar niet alleen begerlijker maar ook directer beschikbaar voor hem maakte.

Hoe welsprekend schilderde Lev Ganin hun eerste gezamenlijk doorgebrachte zomer op het platteland, waarvan zij de al te picturale elementen 's winters herontdekten in Sint-Petersburg. De verwarmde zalen nummer 30 en 31, die zich bevonden in de noordoostelijke vleugel van het Russisch Museum, gewijd aan de nagedachtenis van tsaar Alexander III, toonden hun althans schilderijen van Sjiskin en

Charlamov met in de zwaar vergulde onderlijst gevatte titels, die niets meer of minder betekenden dan de afbeelding erboven: *Een roeitocht op het water* (alsof men met de riemen die men heeft ook letterlijk op het land zou kunnen roeien) en *Twee verliefde mensen* (alsof men de afgebeelde jongen en het geheel in hem verstrengelde meisje hun 'menschelijkheid' of hun daaraan in de titel althans voorafgaande staat van verliefdheid zou kunnen ontzeggen). De blote hals van het kunstig geschilderde meisje bracht hun de hele zomer van 1915 in beeld: hoe Lev Ganin met een pikhaak de mahoniehouten roeiboot van zijn oom een zetje gaf, zodat hij het Canal Grande in plaats van de Oredezj leek te gaan bevaren, hoe hij vervolgens de roestig geworden dollen aan stuur- en bakboord stevig vastschroefde om er de riemen aan te kunnen haken en tenslotte echt van wal stak. Hoe Masjenka aan het roer zat, dat hij met behulp van een lijn en twee houten spanen haastig in elkaar had gezet, en hem naar het midden van een grote vijver navigeerde. Hoe stil het daar op het piepen van de dollen na was, waar gele irissen en roze waterlelies plaats maakten voor grillig gevormde donkere vlekken op het water. Hoe zij elkaar juist dáár hadden omhelsd, inniger in elkaar verstrengeld dan welke plant onder water ook, terwijl de boot langzaam tussen eilandjes van 'algenbrokaat' (dat belachelijke woord gebruikte Lev Ganin: 'algenbrokaat') uitdreef. Hoe het donkerblauwe jasje van Masjenka opening over een lichte maar niet al te doorschijnende blouse, die met haar mee scheen te ademen, zoals ze eerder bij elke roeislag op hem af was gevlogen en zich ook razendsnel weer van hem verwijderd had, in een zeer persoonlijk ritme, dat zij later als horend bij de geslachtsdaad zouden onderkennen.

En natuurlijk haalden zij, kijkend naar de schilderijen van Sjiskin en Charlamov, niet alleen herinneringen aan de voorbije zomer op, maar probeerden zij ook elkaar te beminnen achter hoge stellages van hout met nogal dikke voorzetramen, waarop tekeningen van het schilderende duo (veelal *Open plek in het naaldbos* of *Portret van een jonge zigeunerin* geheten) als pronkjuwelen in een trapeziumvormige vitrine waren tentoongesteld. Het dikke vensterglas zorgde voor een kleine perspectivische vertekening van alles wat daarachter zichtbaar was, waardoor zij werden gedwongen om zich van zeer nabij te overtuigen van de juiste kleurstelling en het eigenlijk bedoelde vormen spel. Om diezelfde reden bogen de twee verliefde mensen (om het andermaal op z'n Sjiskins en Charlamovs te formuleren) zich naar el-

kaar toe. Maar hoe onopvallend zij zich daarbij ook gedroegen, steeds werden zij in hun amoureuze 'entretiens' gestoord, naar Lev Ganin ons met duidelijk hoorbare spijt in zijn stem te verstaan gaf. In het Russische Museum scheidde 'een vuilbekkende veteraan uit de Turkse veldtocht' hen. Zo althans werd de suppoost door hem betiteld, die een kijkje was komen nemen achter de houten stellage en, gealarmeerd door wat hij daar te zien kreeg, eerst rustig wachtte om zijn ogen goed de kost te geven en pas in een zeer laat stadium dreigde op zijn beurt de politie te alarmeren. In het Soerovmuseum, waar zij hun naaktheid bedekten met aan flarden gescheurde krijgsvendels en ander gehavend oorlogstuig, -waaronder het zijden ondergoed van een beroemde marketentster-, hadden zij opnieuw de achterdocht van een suppoost gewekt. 'Een of andere leepogige oppasser op vilten voetzolen' kwam poolshoogte nemen, toen een rij geharnaste ridders in een doorgaans stille wapenkamer begon om te vallen. Hun postume wapengekletter scheen het hele museum in rep en roer te brengen. Het leepogige van de bewuste oppasser (geen 'suppoost', wat professioneler en minder moralistisch klinkt) is mij daarom als een detail uit het verhaal van Lev Ganin bijgebleven, omdat deze typisch Russische held op sokken het bij de uitoefening van zijn werkzaamheden meer van zijn gehoor moest hebben dan van zijn gezichtsvermogen, wat door zijn vilten voetzolen niet ten overvloede scheen te worden onderstreept. In hun val sleepten de zieltogende ridders Lev Ganin en Masjenka mee, die elkaar bezwoeren hun steelse passie te verleggen naar het Pedagogisch Museum (om opvoeders het betrekkelijke van hun opgeheven vingertje te doen inzien), naar het Museum voor Hofrijtuigen (om er zowel de vering van een Moskovische berline te beproeven als de sluiting van alle denkbare deuren en raampjes van cabriolets) of naar het Museum voor Landkaarten (om elkaars lichaamsdelen te bedekken met de afbeelding van werelddelen, waarvan Aziatische bergmassieven de prachtigste kaarten in reliëf opleverden). Toen een eveneens ongeschoeide oppasser hen in één van de gelijkvloerse zalen van de Nieuwe Hermitage betrapte, te midden van kabinetten met reusachtige scarabeeën, achter de sandelhouten sarcofaag van Nana, hogepriester van Ptah, was de winter al bijna voorbij. De god uit Memfis droeg een nauwsluitend kapje op zijn hoofd, wat hen deed besluiten het terrein van hun amoureuze verkenningen ditmaal te verleggen naar de botanische tuin op het Apothekerseiland. Daar stond een herbarium, waar Ptah,

met een preservatief over zijn hoofd, zich evenzeer op zijn gemak moest voelen als een vriend paartje dat angstvallig lette op een meer medicinale vrijwaring van ongewenste zwangerschappen. Dankzij dubbele voorzorgsmaatregelen kon er niets misgaan, of het moest zijn, dat de gedachte daaraan zich tijdens het vrijen nooit helemaal liet verjagen.

Lev Ganin verkeerde in het vroege voorjaar van 1916, waar hij ook met Masjenka aan zijn zijde verscheen, in een overwinningsoes. Zonder haar steun lukte het hem zulke goede schoolresultaten te behalen, dat zijn ouders hem hoog de hemel in prezen. Hij voelde zich als de 600 ton zware Alexanderzuil, die hij dagelijks op weg naar school passeerde: door zijn eigen gewicht hield deze zich overeind. Toch bekwam hem een onaangename gedachte, als hij ernaar keek. Had hij Masjenka, net als zijn gouverneur, minder nodig dan hij vroeger wel eens had gedacht? Begon de tijd nu al zijn sloperswerk te doen? In de Piccadillybioscoop op de Nevskiboulevard viel hem de slechte timing op, waarmee een enorme roller in beweging werd gebracht om het geluid van de branding zoveel mogelijk synchroon te laten lopen met de beelden uit een stomme film. Weldra verscheen Mozjoechin er in zijn oosterse baadje, breeduit lachend met een vrouw in zijn armen, die hij even later dwars over de rug van zijn paard legde, midden in een onafzienbare zandwoestijn, waar de branding van zo-even niet ophield hoorbare fata morgana's te produceren. De veelzijdige pianist, die ook de roller moest bedienen, rende haastig terug naar zijn instrument om er een treurig wijsje op te spelen. Dat was inmiddels door het happy end van de film achterhaald. Terwijl de projector (vanuit een identiek hoog camerastandpunt) beelden van een oprijlaan liet zien en de fel belichte stofdeeltjes in de bioscoopzaal zich, geheel synchroon, in uitwaaiende vegen zonlicht op het scherm schenen voort te bewegen, dacht Lev Ganin aan het begin en einde van zijn roekeloze romance met Masjenka. Op net zo'n oprijlaan met classicistische beelden aan weerskanten was hij nog geen jaar geleden naar het buitenhuis van zijn oom geslopen om er in de schemering Masjenka te ontmoeten. In het portiek had hij voor het eerst met haar gevreeën, slechts bespied door een oude huisknecht. (Zoals die stiekeme voyeur hem aan een parkwachter herinnerde, voegde Lev Ganin er ondeugend aan toe, speelde Masjenka aanvankelijk de rol van een ongenaakbare dame met een wit hondje.) Verdiept in hun liefdesspel hoorde hij ineens het regenwater

uit de onzichtbare gargouilles stromen, of uit de half verwrongen dakgoten, die ergens tussen hemel en aarde al te luid furore maakten. Hun klaterende geweld leidde hem van dringender bezigheden af. Wat hielden die ook alweer in? "Ljovoesjka...," fluisterde Masjenka hem in het oor, "Ljovoesjka, wat is er de laatste tijd toch met jou?" Wat hij haar toen allemaal had toevertrouwd, wist hij niet meer. Wel vermoedde hij dat het voortaan met zijn innerlijke rust gedaan zou zijn, want wie uit een geestelijke winterslaap ontwaakt, ontplooit allereerst lichamelijke activiteiten om vervolgens te ontdekken, dat hij niet zomaar de draad van zijn bestaan oppakken kan, alsof er in de tussentijd niets is voorgevallen.

"Weten jullie dat de romantische waterval in Jalta minder kabaal maakt dan ik toen meende te horen in het portiek van mijn oom?" besloot Lev Ganin zijn verhaal voor de eerste keer. "Binnenshuis ging het er zelfs nog luidruchtiger aan toe dan daarbuiten," zo kwam hij er bij een volgende gelegenheid op terug. "Ik ben die hele zomer maar één keer in zijn woning geweest, waarvan de blinden meestal gesloten bleven. In nagenoeg dezelfde houding als op de stenen stoel die bij de dorpspomp van Woskresensk staat, waarover ik jullie al eerder iets verteld heb, zat ik daarbinnen op een eikenhouten troon. Mijn voeten raakten nauwelijks de onderste tree van het gevaarte, waartoe ik in hoge nood mijn toevlucht had genomen als een monnik tot de Heilige Chrysostemus. Toen ik er eindelijk tot rust was gekomen, misschien wel voor de eerste en laatste keer van mijn leven, trok ik aan een fluwelen koord. Op datzelfde ogenblik begon de troon te wankelen en maakten zich krachtige waterstromen vrij in (naar het mij toen toescheen: geheime) onderaardse krochten. Gegorgel dat aan een nautische ramp, of gerochel dat aan het doodsgereutel uit misschien wel 100 matrozenkelen deed denken, vulde het vertrek met (moet ik het nog zeggen?) oorverdovend lawaai. "Wat ging er toen door jou heen," vragen jullie je ongetwijfeld af, "als je terugdenkt aan dat vreselijke ogenblik?" Welnu, anders dan historici later zullen beweren, heb ik door op mijn troon simpelweg aan een fluwelen koord te trekken de val van de Romanovs zo al niet veroorzaakt dan toch bespoedigd en, wat erger is, de schutsluizen wijd opengezet voor de bolsjewistische bemanningsleden van Zijne Majesteits pantserkruiser Aurora. Wee mij, die als gevolg van een slechte timing op het vlak van politiek en heimelijk beantwoorde liefde zo deerlijk faalde, dat wij er nu met ons drieën in Jalta de dupe van zijn." Zo onge-

veer besloot Lev Ganin zijn verhaal voor de tweede keer, waarin een fantasierijk brein en jeugdige branie om voorrang streden. Maar nog was dat verhaal niet afgelopen, alsof hij het eigen gelijk over zijn slechte timing ook wilde aantonen door onvoorziene omstandigheden op zowel nautisch als narratief gebied aan elkaar te koppelen.

"Heb jij Masjenka ooit teruggezien, nadat jullie uit elkaar waren gegaan?" vroeg ik hem. Aangezien ik hem al een keer eerder onderbroken had, reageerde Lev Ganin nogal geprikkeld: "Ten onrechte veronderstelde u, dat ik zo-even over onze laatste ontmoeting sprak. U heeft de verkeerde neiging op de dingen vooruit te lopen, meneer,"-hoe profetisch zouden deze woorden achteraf blijken te zijn, ofschoon ze werden uitgesproken door een jongen die meende een ware aardverschuiving teweeg te kunnen brengen door aan een fluwelen koordje te trekken-, "maar daar doet u in dit geval geen goed aan. However,"-hier liet de invloed van de Engelse kade zich weer gelden-, "ik zal u precies vertellen, hoe onze laatste ontmoeting verlopen is... Ik zat in een blauwe coupé en was op weg naar Moskou, toen ik Masjenka op het perron van een groot station zag staan, dat ergens ten zuiden van Sint-Petersburg ligt. Laat zij nou in dezelfde trein instappen als waarin ik reisde!"

"Nu ja, dat station ken ik," beaamde von Biberitz gezapig. "Is dat niet een laag gebouw met een...met een grijze overkapping? Ik ben daar wel eens uitgestapt met Anna Ser..." Een blik van mij was voldoende om hem zijn zin niet te laten afmaken, waarna Lev Ganin pas goed op dreef scheen te komen: "In een flits ging Masjenka aan mij voorbij (in werkelijkheid was het natuurlijk net andersom), terwijl verschillende perronopzichters en kruiers om het hardst mededelingen in het rond strooiden als pepernoten op het naamfeest van de tsaar. Ze stapte een gele coupé in en reisde dus tweede klas. Halverwege een overvolle entresol, waar in verband met de drukte alleen staanplaatsen waren, ontmoetten wij elkaar voor de allerlaatste keer. Ik was bereid mijn eerste klas plaatsbewijs voor welk entreebiljet dan ook in te wisselen, als ik maar náást haar mocht staan. Hoe lang hadden wij elkaar niet gezien? Mijn lieve Masjenka zag er met haar schoudertas, die ze over een veel te nauwe kokerrok droeg, als een kantoorjuf uit. Ze scheen ons weerzien heel gewoon te vinden en babbelde intussen honderduit over het kantoor waar ze werkte, alsof ik tot in de kleinste details op de hoogte was van haar werkomstandigheden. Wat ze zei, klonk vertrouwelijk genoeg, maar was volkomen onbegrijpelijk

voor mij. Naam en rang van haar collega's passeerden de revue, dat wil zeggen schoven telkens naar elkaar toe en weken na elk kortstondig oponthoud weer uiteen, en ik zat er al die tijd net zo geman-geld tussen, als de rubberen harmonicawand tussen onze entresol en de volgende coupé. Het scharnierende gedeelte van de trein veroor-zaakte schokkende bewegingen, rukjes naar links en rechts, die met schurende geluiden gepaard gingen en mij terugvoerden in de tijd, toen wij voor het eerst met piepende dollen en al een roeitocht op het water hadden gemaakt (om het op z'n Sjiskins en Charlamovs te zeggen). Ondertussen babbelde Masjenka niet alleen over nieuwe kantoormachines, maar knabbelde ze ook aan een heerlijk ouder-wetse chocoladereep van Blighen & Robinson, twee beherend venno-ten uit Sint-Petersburg, van wie nummer twee later in de schoenen is gegaan. Met haar sterke gebit brak ze er stukjes van af zonder die met mij te delen. Hoe dicht wij ook op elkaar stonden, toch is de af-stand tussen ons nooit groter geweest dan toen. In een landelijke buitenwijk van Sint-Petersburg stopte de trein opnieuw en stapte Masjenka zonder naar mij om te kijken uit. Aan de ene kant van de entresol zag ik buiten rookpluimen opstijgen, afkomstig van brandende turven, aan de andere kant zag ik de rode avondzon smeulen. Het geheimzinnige verband daartussen ontging mij niet (al zou ik het moeilijk onder woorden hebben kunnen brengen), evenmin als het definitieve karakter van de verwijdering tussen Masjenka en mij, waaronder rails en dwarsliggers eindeloos lange en korte strepen schenen te zetten." Zo ongeveer besloot Lev Ganin zijn verhaal voor de derde keer.

Het zou waarlijk passend en rechtvaardig zijn geweest, als er toen een granaat in ons havencafé was ingeslagen, waardoor ik mijn verhaal niet meer zou hoeven te vertellen. Was er na de eerste ook een tweede kariatide in brokstukken uiteengevallen? Dan zouden wij eens flink de handen uit onze mouwen moeten steken om puin te ruimen. Maar er gebeurde niets van dat al. Von Biberitz hernam het woord en stelde, zonder in te gaan op wat Lev Ganin ons verteld had, aan mij de vraag: "En jou, beste kerel, wat is jou overkomen? Na dit literair 'angehauchte' verhaal van deze esthetische jongeman hier, wil ik wel eens weten... Hoe zijt gij eigenlijk inzake de liefde gevaren?" Dat laatste woord zou achteraf profetisch blijken te zijn. Toen ik het hoorde, stelde ik mij de mahoniehouten boot voor, waarin Lev Ganin en Masjenka het schilderachtigste deel der elementen hadden ge-

trotseerd. Maar de sarcastische toon waarop von Biberitz mij uitdaagde tot iets waar ik helemaal geen zin in had, weerhield mij van nog meer romaneske bespiegelingen. "Anton Sergevitsj heeft gelijk," zei ik droogjes. "Na alles wat jullie mij daarover verteld hebben, werkelijk schitterende confidenties hoor, mes compliments-, zal ik mijn eerlijk commentaar op de liefde geven. Is dat wel nodig, vraag ik mij af, alvorens er geleidelijk op jullie verzoek toe over te gaan. Valt er na een verhaal over de onbeantwoorde liefde voor Anna Sergejevna en de heimelijk beantwoorde liefde voor Masjenka nog een derde verhaal te bedenken, dat wezenlijk anders is en toch op waarheid berust? Valt er behalve in pieken en dalen, -Aziatische bergmassieven en troggen-, in wezenlijk andere termen over de intensiteit van de liefde te praten dan Ljovoesjka het voor ons heeft willen doen? Ik bedoel door het stellen van zulke vragen heus niet de Russische taal in diskrediet te brengen, dat begrijpen jullie wel. Uit jullie verhalen, -nogmaals mijn complimenten voor de eerlijkheid waarmee jullie alles hebben opgebiecht-, blijkt wel dat niemand van ons het gelijk van Gogol betwist: 'Kennis van het menselijk hart en wijze levenservaring klinken ons uit de taal van de Britten tegemoet, in zijn luchtige praal fonkelt en fladdert het vluchtige woord van de Fransen, van fantastische overpeinzingen getuigt het moeilijk toegankelijke en beenderige Duits' (hier keek ik von Biberitz met een mengeling van spot en medelijden aan), 'maar geen woord ter wereld is zo veerkrachtig, zo overmoedig, zo direct uit het hart gegrepen, zo bruisend, ja zo tintelend als een pittige Russische uitdrukking.¹⁷² Laat mij dan zo'n pittige uitdrukking aan het begin van mijn verhaal mogen gebruiken om na te gaan, of er naast voornoemde these en antithese nog een wezenlijk andere opvatting over de liefde mogelijk is. Welnu, 'van een vuist maak je geen handpalm,¹⁷² zoals Tsjitsjikov over Sobakevitsj zei. Ja, ik zie Anton Sergevitsj kijken, alsof hij het ergens in Duitsland hoort donderen. 't Is niet mijn bedoeling hem te overdonderen, als hij dat soms denkt. Ik bedoel met die uitdrukking alleen maar, dat je van een geldwolf geen mak schaap kunt maken. Het is dus het een of het ander: de liefde wordt beantwoord of niet! Op dit punt verkeer ik nu juist in de grootste onzekerheid."

Hierna vertelde ik over een nietsnut van een nazaat, met wie ik mijzelf bedoelde, die was opgegroeid in Pokrov aan de Nerl. Weer stelde ik het uit over mijn intiemste ervaringen (waaronder ik gevoelens en gedachten versta) uit te weiden door in plaats daarvan lukraak een

beschrijving te geven van de witte kerk, die daar een beetje scheef op een eiland staat. "Zoals Podtjefstroom zegt in een poging om een kunstmatige tegenstelling te creëren tussen het lijden van onze Zaligmaker en het verval van een aan Hem gewijd heiligdom, waarvan de beklagenswaardige staat Zijn medelijden moet opwekken, vraag ik jullie met instemming te reageren op mijn vooropgezette idee van de liefde:

Uw aardse leven wordt niet langer ondermijnd,
maar ondanks dat maakt u een scherpe vouw
in dit riviergezicht: een vierkant wit gebouw
houdt zich slechts met grote moeite overeind.⁷³"

Het was mij tegen mijn bedoeling in toch gelukt de kern te raken van wat mij ten diepste bezighield en reeds in de aankondiging daarvan het eigenlijke onderwerp uit te werken, ter illustratie van mijn stelling, dat ten gevolge van welk relativerend inzicht dan ook tegenstellingen uiteindelijk niet bestaan. Beantwoorde of onbeantwoorde liefde komt natuurlijk niet op hetzelfde neer,-het heeft geen zin bestaande tegenstellingen te ontkennen of te verdoezelen-, maar de liefde kan zich wel in een bepaald stadium ontwikkelen tot een platonische variant, die beide andere varianten overbodig maakt of in zich 'incorporeert' (maar die term klinkt al te lichamelijk in dit verband, haastte ik mij eraan toe te voegen). "Nu, dat klinkt wonder-schoon," mengde von Biberitz zich onverwachts in mijn uiteenzetting, "er bestaat dus geen enkel verschil tussen kapitalisme en communisme? Als dat waar is, kunnen wij onze zittingen in dit havencafé net zo goed opheffen, want dan zijn wij niet noodgedwongen, maar toevallig hier in Jalta beland. Zijn wij eigenlijk wel in Jalta?" Zijn honende stemgeluid maakte mij boos, terwijl de lichte vertwijfeling die zich op het gezicht van Lev Ganin begon af te tekenen, mij tot een snel weerwoord dwong. "Natuurlijk zijn wij in Jalta. Anton Sergevitsj heeft slecht naar mij geluisterd," zei ik, "of mij in het gunstigste geval slecht begrepen. Ik heb het verschil in politieke denkbeelden helemaal niet ontkend. Wat ik beweer is, dat vanuit een nieuwe invalshoek twee tegenovergestelde denkbeelden wel eens minder scherp tegenover elkaar kunnen blijken te staan dan eerder klakkeloos werd aangenomen. Het strak omlijnen van bijvoorbeeld politieke denkbeelden staat daar los van: goed en kwaad worden bij wijze van spreken nooit

'kwoed' en 'gaad', wel kan het lijden een ander licht werpen op onze houding tegenover het kwade. Vanuit een nieuwe invalshoek valt mijns inziens aan te tonen, dat goed en kwaad niet als elkaars gelijke in de gangbare moraal worden verdisconteerd. Het lijden loutert ons. ("Wat doet het lijden?" vroeg von Biberitz, die zowat een rolberoerte kreeg, toen hij het al eerder door hem gehoorde antwoord ditmaal uit de mond van Lev Ganin vernam. "Wat? Doet het lijden hem dan géén wee? Potztausend, dat had ik niet achter de kerel gezocht!") Het lijden doorbreekt onze onverschilligheid ten opzichte van het kwade, hetzij doordat een slachtoffer hevig jammert over wat hem overkomen is," hier keek ik von Biberitz recht in zijn gezicht aan, "hetzij doordat een dader zijn kwade praktijken berouwvol opbiecht. Zelfs als een verstokte zondaar dat laatste vertikt, dan nog doorbreekt het plaatsvervangend lijden van zijn slachtoffer de grens tussen goed en kwaad. Het kwade blijft dus even kwalijk als het altijd was, wel verandert de factor lijden onze waardering daarvan, tenminste als deze factor niet als een zelfstandig kwaad beschouwd dient te worden. In termen van politieke denkbeelden maakt het voor de gewone man dus niets uit of de kapitalisten het voor het zeggen hebben of de communisten, zoals Anton Sergejevitsj de bolsjewieken pleegt te noemen. Het lijden, waaraan behalve het politieke systeem als zodanig, ook de geheime politie onder tsaar Nicolaas II en kameraad Lenin (die heel dialectisch mijn kameraad niet is) het nodige bijdraagt, is er niet minder om. Wat maakt het uiteindelijk uit, of je door de hond of door de kat wordt gebeten? Daar heb je alwéér zo'n pittige uitdrukking, die het Russisch tot één der rijkste talen ter wereld verheft."

"Inderdaad," beaamde Lev Ganin, "anders dan het Engels is het Russisch zo'n rijke taal, dat je tegenwoordig met 'kameraad' het tegenovergestelde bedoelt van wat je er vroeger in je argeloosheid onder verstond. Dat geldt niet alleen voor de betekenis van een woord, maar ook voor de psychologische context waarin het wordt gebruikt. Bestaat er een vriendschap of liefde die, los van knellende banden op linguïstisch gebied, 'echt' en 'hecht' genoemd kan worden, omdat zij echt en hecht in de praktijk is? Of ligt achter steeds meer woorden dezelfde dialectiek verscholen als in het kwatrijntje van de Zweedse dichter Podtjefström: 'Uw aardse leven wordt niet langer ondermijnd.' Dat is namelijk óók je reinste dialectiek, want gaat na beëindiging daarvan 'Uw aardse leven' niet gewoon in het hiernamaals door?

Wat is het leven toch ingewikkeld!" Hier zuchtte Lev Ganin diep, "om van de liefde nog maar te zwijgen. Overigens heeft u daarover tot nu toe bar weinig gezegd," wendde hij zich plotseling kwaad tot mij. Ik trok mij zijn verwijt aan en vertelde gauw verder over mijn belevenissen op het landgoed van mijn vader.

Hoe onbekommerd had ik mijn jeugd daar doorgebracht, door zowel arme moezieks als in verhouding rijke popes gekend en gewaardeerd wegens de menslievende omgang van mijn vader met zijn pachters, en door mijns gelijken gerespecteerd wegens zijn betrekkelijk hoge maatschappelijke positie. Toch school daarin nu juist een kiem van vervreemding tussen mij en mijn omgeving, hoe weinig de sociale verhoudingen in Pokrov ook konden worden beïnvloed door mijn persoonlijke kwaliteiten. Gezin, familie en levende have, waarvan de laatste factor in volgorde van belangrijkheid bestond uit paarden, dienstknechten, jachthonden en berken,-véél berken (ons landgoed heette Berkenrode)-, vertegenwoordigden nu eenmaal een weinig op kinderen ingesteld 'milieu' (om dit op de maatschappelijke standen geïnspireerde woord voor een natuurlijke omgeving maar eens te gebruiken), ondanks alle vertoon van hartelijkheid, waardoor ik zelfs de band met mijn moeder ervoer als ten zeerste bepaald door status buiten ons gezin en hiërarchie daarbinnen. Ik hield vreselijk veel van haar en werd vanzelfsprekend door haar bemind, terwijl mijn liefde voor of gehechtheid aan mijn vader allesbehalve vanzelfsprekend was, waarschijnlijk omdat ik niet vast op zijn wedermin kon rekenen. ("Op zijn wat?" vroeg von Biberitz proestend van het lachen. "Op zijn wedermin," antwoordde Lev Ganin beteuterd). Door een overmaat van gedragsregels gedwongen tot nietsdoen, kwam ik omstreeks mijn twaalfde jaar dan ook tegen hem in opstand. 't Moest er maar eens van komen, dacht ik, nadat ik een oude knecht in zijn gebrekkig taal-tje eens tegen mij had horen zeggen: "Heer, ik geleuf toch echt dat oe zich meer mot vieren!"⁷⁴ Prompt stelde ik mijn moeder voor er samen met mij vandoor te gaan. Vastomlijnde plannen had ik niet, zo graag wilde ik uit Pokrov weg (waar ik het juist erg naar mijn zin had en de kronkels van elke landweg en de kromme redeneringen van iedere inwoner even goed kende, vertrouwd als ik met beide was). Als het mij lukte daar weg te komen, zou ik al veel hebben bereikt. Misschien had ik een route uitgestippeld of een reisdoel bepaald om haar met des te meer succes te kunnen overhalen tot mijn dwaze onderneming. Ik herinner mij er niets meer van, wel dat ik geen enkel

succes boekte. Hoewel ze mijn voorstel aanvankelijk niet afwees en voorwendde daarover lang te willen nadenken,-het betrof per slot van rekening een serieuze zaak-, wees mijn moeder het uiteindelijk toch af. Haar 'nee' betekende in zekere zin het einde van mijn kindertijd. Het gaf mij op een beslissend moment in mijn leven te verstaan, dat zelfs de onbaatzuchtigste ouderliefde ondergeschikt is aan de liefde tussen ouders.

Kort daarop werd ik naar een internaat gestuurd, waar ik in het verlengde van de 'trouweloze' handelwijze van mijn moeder ervoer, hoe een onbeantwoorde liefde iemand ziek van ellende maakt. Ik zou julie dat omstandig kunnen toelichten, maar waarom zou ik dat doen? Het betreft immers maar een incident in mijn leven. Kort gezegd was er aan het internaat een apotheker verbonden, wiens jongste dochtertje weigerde met mij te spelen. Zoiets was mij nog nooit overkomen; ik had tot dan toe bij spelletjes met andere kinderen altijd mijn zin gekregen. Maar mijn leeftijdsgenootje wenste met die kinderachtige traditie te breken. Haar uiterlijk fascineerde mij, wat misschien iets zegt (ik houd er verder mijn mond over) over de oppervlakkigheid van onze relatie. Ik weet nu nog welke kleren dit lieve meisje droeg en hoe ze op een regenachtige zondag in de ontvangsthal van het internaat huppelde en tegelijk met een roodgelakte diabolo speelde. Wat ze telkens (te vaak?) de lucht in gooide en behendig weer opving, moest iets te maken hebben met ons gemeenschappelijk lot, dacht ik toen, als betrof het een of andere teerling die ze spontaan omhoog had geworpen. In mijn studententijd heb ik opnieuw contact met haar gezocht en tevergeefs geprobeerd de gemiste romance uit onze kindertijd nieuw leven in te blazen. Misschien zocht ik bij wijze van tegenwicht voor 'die arge, böse Welt' wel houvast in een onverwerkte jeugdherinnering, waarvan de onzekere afloop mij minder onzeker toescheen dan een toekomst vol gevaren. Ik weet echt niet meer, wat precies mijn beweegredenen waren voor onze hernieuwde kennismaking. Wie kan daar na al die jaren een zinnig woord over zeggen?

"Ik!" zei von Biberitz luid, voordat ik goed en wel was uitgesproken. "Ik begrijp niet hoe jij als kind zo'n intens liefdesverdriet kon hebben, dat jij er ziek van werd zonder van die apotheek aan huis gebruik te maken. Nu ja, aan huis..., internaat bedoel ik. 't Was toch een militair internaat? Om hemelswil..., wie door Venus wordt geblesseerd, of eigenlijk door een van haar knechtjes Amor en Cupido, als gevolg

waarvan hij een naar haar genoemde ziekte oploopt, moet ook in staat worden geacht tegenmaatregelen te nemen. Zo iemand gaat, om het eens martiaal te formuleren, toch zeker in de tegenaanval!" Prompt siste Lev Ganin hem in de oren: "Ssssstil, Anton Sergevitsj! Houd toch uw mond, Anton Sergevitsj! Er bestaat tussen de lieflijkste aller godinnen en venerische ziektes misschien een etymologisch verband, zoals u suggereert, misschien ook niet. Ik kan het mij haast niet voorstellen. By love! Misschien moet je bij het woord 'venerisch' wel denken aan uitgebaggerde moerassen of uiterst fijne bloedvaten. Wie zal het zeggen? U in elk geval niet, Anton Sergevitsj. Damned! Daar gaat het helemaal niet om, geslachtsziektes zijn hier niet aan de orde. Beseft u eigenlijk wel, dat u een klein meisje niet zomaar uw boodschappen op het Apothekeerseiland kunt laten doen? Tegen liefdesverdriet is trouwens geen kruid gewassen, zoals u beter dan wie ook zou moeten weten, Anton Sergevitsj!"

Ik was ernstig ziek, zo vervolgde ik mijn verhaal,-dat ik hier niet letterlijk weergeef om mijzelf niet voortdurend te hoeven citeren-, zodat ik op mijn veertiende jaar van het internaat werd gestuurd om thuis te kuren. Zorgzamer dan ooit stapte mijn vader elke dag opgewekt de ziekenkamer binnen om naar mijn gezondheid te informeren. Tijdens het daarop volgende informele praatje verschaftte hij mij inzicht in zijn bezigheden, waardoor ik hem begon te bewonderen om de snelheid en het gemak waarmee hij talloze praktische problemen met pachters, of van zuiver financiële aard, wist op te lossen. Nooit had hij het mis, al zijn voorspellingen in de familiale sfeer of op het gebied van beleggingen kwamen vroeg of laat uit, zodat hij stierf als een rijk man. "Mijn actiën hebben mij veroordeeld tot een leven van nietsdoen," zei hij mij in strijd met de waarheid kort voor zijn dood. Tegen die tijd was onze band al even irrationeel, als die tussen mijn moeder en mij was geweest. Zijn paradoxale wijsheden, zijn analyserend vermogen in combinatie met een grote redeneerzucht (waardoor hij hardop nadenkend vaak tot andere conclusies kwam dan die hij gevoelsmatig in stilte had willen trekken) en vooral zijn van optimisme getuigende toekomstverwachting, als tegenwicht voor een ziekelijk lichaam en gebaseerd op een onwankelbaar geloof in God, stempelden hem tot een bijzonder mens. Hij bezat een gezonde intelligentie, terwijl die van mij helaas te intuïtief van aard is om 'gezond' te kunnen worden genoemd. Dat verschil bleek ook uit onze leesgewoontes. Mijn vader las graag de *Kronieken* van Nestor en Sil-

vester en zwoer bij Karamzins *Geschiedenis van Rusland*, waaruit hij mij tijdens mijn ziekte een enkele keer voorlas. Zoals jullie wel zullen weten, eindigt het twaalfde deel daarvan in 1612, wanneer de allereerste (dan nog weinig schuchtere) Romanovs zich van de macht meester maken. Terzelfder tijd las ik Lermontovs *Een held van onze tijd*, die al evenmin modern was als koning Knias of prins Igor. Een kniesoor die daarop let, hoor ik jullie al denken, maar daarover verschillen wij dan serieus van mening. Zo ziek als ik mij toen voelde, was ik mij volledig bewust van het komische van de situatie en ontleende ik daar (met een glimlach weliswaar, maar toch) een licht besef van superioriteit aan. Later was ik in staat met mijn vader van gedachten te wisselen over het verschil in stijl tussen Tolstoj en Dostojevski, maar over de precisie en vrolijkheid van Poesjkins dictie was dat bijvoorbeeld niet mogelijk. Het klinkt jullie misschien raar in de oren: mijn vader is de enige mens die ik werkelijk en onvoorwaardelijk heb liefgehad. Daarentegen speelt in mijn contacten met zelfs de geestigste vrouwen ter wereld, behalve diepe genegenheid, mijn lichamelijke behoefte aan warmte een rol, die, groot of klein, er het onvoorwaardelijke karakter aan ontnemt. Daarom is met de dood van mijn vader het beste deel van mijzelf gestorven, als ik zo onbeschaamd mag zijn jullie deze tussenbekentenis te doen.

Terwijl mijn literaire smaak zich al vroeg begon te ontwikkelen, gaf mijn vader mij een novelle te lezen van een obscure schrijver die Podtjagin had kunnen heten. Hij schreef zo slecht, -Podtjagin niet natuurlijk, maar de obscure schrijver die ik op het oog heb-, dat ik jullie zijn naam wil onthouden. Indien ik blasé geweest zou zijn, had ik zijn novelle onmogelijk zo mateloos kunnen bewonderen, als ik toen deed. Naar het mij toescheen, was *Ik zag mijn Lydia komen* het mooiste boek dat ik tot dan toe had gelezen. Het gaat over een jongen, die aan tuberculose lijdt en op het Russische platteland moet kuren. Daar wordt hij door een meisje van zijn eigen leeftijd verpleegd. Hoe het verhaal afloopt, weet ik echt niet meer. Wel is mij de lyrische stemming bijgebleven waarin de jongen op haar wacht, zijn naarstig speuren naar de deur, waardoor ze straks zijn ziekenkamer binnen zal komen, en haar ongecompliceerde zorg voor hem en stille aandacht voor zijn ziekte, die ik totaal niet als verliefdheid onderkende. Ondanks alles wat ik had gelezen over deze machtige aandrang van de liefde, dat vlieg wiel van onze hormonale huishouding, herkende ik uit de beschrijvingen niet wat zich in werkelijkheid (dat wil zeggen in de

verbeelding van de schrijver) afspeelde. Toch onderging ik alle emoties die erbij hoorden, omdat ik intussen zelf verliefd op Lydia Nikolajevna was geworden. In een nimmer aflatend spel van werkelijkheid en verbeelding zie ik haar voor mij, zoals ze stralend in al haar onverwachte schoonheid aan mij verscheen: klein en blond, spontaan, maar met een door haarzelf welbegrepen neiging tot koketterie als gevolg waarvan ze haar mooie hoofd een tikje scheef hield, olijk en waar mogelijk schuchter bezig de grenzen in onze conversatie te verleggen. "Vind jij ook niet, dat mode een tijdgebonden verschijnsel is?" vroeg ze mij bijvoorbeeld, waarna ze de door haarzelf gestelde retorische vraag onmiddellijk met een langgerekt 'nééhée' beantwoordde, nadat ik er een bevestigend antwoord op had gegeven. Zodoende wist je nooit met haar, waar je aan toe was. Maakte Lydia Nikolajevna een niet al te snuggere opmerking, die ze vlug wilde corrigeren om bij jou des te meer in de smaak te vallen? Stelde ze met opzet een domme vraag om een ander in jouw bijzijn het betrekkelijke van zijn eigen slimme antwoord te doen inzien? Of stelde ze jou op de proef door zelf een bevestigend antwoord op haar vraag negatief en, omgekeerd, een negatief antwoord op haar vraag positief uit te leggen? Misschien zocht ik wel te veel achter haar vluchtig geformuleerde vragen, alvorens er een antwoord op te geven, en school er niet méér maar juist minder achter haar impulsieve gedrag dan ik dacht. Alleen in zoverre haar onvoorspelbaarheid voorspelbaar was (en dat was vaker niet dan wel het geval) zou je van Lydia Nikolajevna kunnen zeggen, dat ze een sfinx zonder geheimen was. Als zodanig leek ze zich vanuit de verte overdadig in het Egyptische zonlicht te koesteren, in hoge mate aaibaar ook voor wie de moeite nam haar onverhoeds te naderen, terwijl ze in werkelijkheid op een Russisch mijnenveld lag dat weinig met warm woestijnzand gemeen had. Zou er vóór haar iets tot ontploffing worden gebracht, dan veranderde er hoogst waarschijnlijk niets aan de minzame uitdrukking op haar gezicht. Of zou het versteende karakter daarvan een uitdrukking van gespeelde ontsteltenis toelaten?

Eens vroeg ze mij op een schoolfeest, of ik wel wist wat een bordeel was. Er waren zoveel jongens van haar eigen leeftijd, die enerzijds in de grootste onwetendheid op seksueel gebied verkeerden waar het anderzijds toch de meest natuurlijke levensverrichtingen betrof, zo beweerde zij, dat ik wel geen uitzondering op die regel zou zijn. Op dat moment waren wij tweeën niet alleen, want ze had dezelfde

vraag ook aan andere jongens gesteld. Haar theorie over het gebrek aan (zo al niet de totale afwezigheid van) kennis der latere 'veelgebruikers' (ze had de schaamteloosheid dit woord in plaats van 'hoerenlopers' in ons gezelschap te gebruiken, als ik mij tenminste niet vergis) scheen op schitterende wijze te worden bevestigd door hun 'domme' antwoorden. De ene na de andere jongen uit de kring van bewonderaars die zich om haar heen had gevormd, vermocht het raadsel van deze Russische sfinx niet op te lossen. De mannelijke helft van de jeunesse dorée van Pokrov en wijde omgeving stond derhalve (zoals het een helft betaamt) in het kledingstuk dat zij óók nog eens had moeten uittrekken in geval van een bezoek aan de gevraagde of gewraakte instelling. Tegen de tijd dat Lydia Nikolajevna mij haar raadsel opgaf, had ze al zo vaak kreetjes van triomf geslaakt, dat er een traditie van verrukt hoongelach en door niets meer af te remmen meisjesachtige bravoure was ontstaan. Daardoor sloeg ze onvoldoende acht op wat ik op haar vraag antwoordde en viel mij haast automatisch net zo'n afstraffing ten deel, als waaraan ze alle andere jongens vóór mij had onderworpen. "Verenigingsgebouw," was alles wat ik opperde als een niet onwaarschijnlijk klinkend alternatief voor wat kenners natuurlijk een 'bordeel' noemden, waarna ik gelaten haar geringschattende blikken over mij heen liet gaan. Later nam ik Lydia Nikolajevna apart om haar fijntjes de juistheid van mijn antwoord onder de neus te wrijven, want dit was wat ik toen onder tact verstond: liever een ander een smadelijke afgang in gezelschap besparen dan mijzelf!

Verliefdheid was al met al geen pretje. Integendeel, nadat ik eenmaal had begrepen welke uiteenlopende gewaarwordingen daaronder vielen, verbaasde het mij, dat ik in de romantisering van mijn gevoelens snel een piek kon bereiken, die daarna in de praktijk langdurig werd afgewisseld met een diep dal. Was ik aanvankelijk 'verliefd' op Lydia Nikolajevna, zonder de ware betekenis van dit woord in verband te brengen met mijn gevoelens voor haar, later begreep ik niet waarom mijn verliefdheid zo'n gecompliceerd verloop moest hebben. Romanpersonages wisten meestal dadelijk, alsof de bliksem bij hen insloeg, of hoogstens na verloop van een betrekkelijk korte periode, waaraan zij toe waren: hun liefde voor de ander werd beantwoord of niet. In het eerste geval leefden zij nog lang en gelukkig, als de grauwe werkelijkheid van het bestaan tenminste hun zevende hemel (of acht zaligheden) niet reduceerde tot één enkel surrogaat daarvan:

aardse trouw. In het tweede geval waren zij diep ongelukkig, doordat het voorwerp van hun verliefdheid zich hun niet waardig toonde of inmiddels zelf verliefd op een ander was geworden. In beide gevallen ontstond er snel klaarheid in de situatie. Bij mij lag dat anders. Al had de intensiteit van mijn gevoelens voor Lydia Nikolajevna er eigenlijk toe moeten leiden, dat ze werd bezielde door even heftige gevoelens voor mij als ik koesterde voor haar, -alsof de wederzijdse heftigheid van een gevoel het enige keurmerk vormt voor de oprechtheid ervan-, toch verkeerde ik voortdurend in onzekerheid, of ze wel genege was mijn gevoelens voor haar te beantwoorden. Vrouwelijke schroom of behaagzucht dreef Lydia Nikolajevna ertoe mij in woord en daad aan te moedigen tot iets wat ze niet onvoorwaardelijk wilde. Als gevolg daarvan verkeer ik tot op de dag van vandaag in onzekerheid over de aard van onze verhouding. Ondanks al onze gesprekken, brieven, blikken van verstandhouding (die er naast de geringschattende blikken óók waren, maar daar gaat het niet om, want zeg nu zelf: wat stelt een verstandhouding in vergelijking met een verhouding voor?) en een paar tastbare blijken van onze liefde, weet ik nu nog niet zeker of wij écht verliefd op elkaar waren. Misschien zijn wij wel langdurig in een preseksuele fase van de verliefdheid blijven steken, zoals die kortstondig bij zoveel andere mensen voorkomt, op grond van onze geaardheid... Hier aarzelde ik. "Als dat laatste waar is," zei ik, "gelieven jullie 'geaardheid' in de ruimste zin van dat woord op te vatten. Ik..., eh..., ik kan dat niet zo goed beoordelen."

Meteen onderbrak Lev Ganin mij: "U maakt ons deelgenoot van conclusies, die u behoedzaam trekt na een leven lang in stilte een verhaal aan uzelf verteld te hebben, -het verhaal van uw eigen leven, dat niet noodzakelijkerwijs uw levensverhaal is-, waarvan u weigert ons deelgenoot te maken. Ik onderbrak u, voordat u dit 'verhaal' of liever gezegd dit 'betoog' heeft kunnen afronden. Weet u waarom? Omdat ik het einde ervan wel kan raden. Natuurlijk had u nog willen zeggen, dat uw opvattingen inzake de liefde een synthese vormen van de opvattingen die Anton Sergevitsj en ik ten aanzien van de liefde huldigen. Bespaar u die moeite, want ten eerste geloof ik helemaal niet in uw theorie, dat hoe krasser een stelling is, des te eerder er een tegenstelling door wordt uitgelokt, waarna de dringende behoefte aan een alternatief zich zal doen voelen: het is in de liefde alles of niets! In dit opzicht verschillen Anton Sergevitsj en ik heus niet van mening met elkaar, want niet onze opvattingen over de liefde

maar onze liefdeservaringen zijn totaal verschillend. En ten tweede heb ik gewoon behoefte aan een anekdote, die illustreert wat u met uw afkeer van anekdotes bedoelt. Vertel mij dat nou eens! Ach, ik bedoel niet, vertel mij nou eens wat u bedoelt met uw afkeer van anekdotes, maar wat u verstaat onder dat alternatief van u. Het Russisch mag dan volgens u een rijke taal zijn, toch raakt een mens gauw verstrikt in zijn eigen redeneringen."

"Dat kan hem in elke taal gebeuren," zei ik. "Voor mij zijn woorden als de draad van Ariadne in een labyrint met te veel gedachtegangen. Jij gaat er sportief mee om, Ljovoesjka, terwijl ik moeite heb mij staande te houden. Ik jaag met een armzalig draadje in mijn handen hersenspinsels na, die sneller complexe gehelen vormen dan ik ooit zal kunnen bijbenen. Jij werpt achteloos woorden in ons midden, zoals een ander een balletje opwerpt of een roodgelakte diablo, maar dat weerhoudt jou er niet van de spijker op zijn kop te slaan. Daar heb je trouwens weer zo'n pittige... Ik geloof, dat ik een paar dingen door elkaar haal, Ljovoesjka. Het begint mij nu toch echt te duizelen van al die balletjes, diablo's en spijkers. Straks blijkt Ariadnes draad een springtouw te zijn, dat jij met vaste hand ronddraait,-wat zeg ik?-, dat jij met jouw kolenschoppen van handen ronddraait,-maar nee, dat is nog niet sterk genoeg uitgedrukt-, dat jij met jouw molenwieken van armen razendsnel ronddraait en ronddraait en steeds weer opnieuw ronddraait om mij de raarste toeren te laten uithalen. Ik háál de dingen niet door elkaar, welnee, ik máál ze door elkaar! Och, in tal van situaties heb je gelijk, Ljovoesjka," erkende ik ineens deemoedig (nadat ik onze chambre séparée even had moeten verlaten, alvorens ontuchtterd en wel terug te keren). "Het is in de liefde inderdaad héél vaak alles of niets, maar soms moet een mens met een beetje genoegen nemen. Dat alternatief van mij kan dus wel degelijk de vorm van een compromis aannemen,-een problematisch compromis bovendien-, indien slechts één of zelfs geen van beide partijen daarbij gebaat is. Van het eerste is sprake, wanneer een man meer van zijn vrouw gedaan wil krijgen dan ze hem binnen hun relatie wil toestaan of, als het om een kwestie van leven en dood gaat, wanneer matrozen uit Sebastopol hier hun beulswerk komen verrichten. Met wiens instemming doen zij dat eigenlijk? Toch zeker niet met instemming van hun slachtoffers, die zo graag nog een beetje langer hadden willen leven! Van het tweede is sprake, wanneer man en vrouw besluiten uit elkaar te gaan. De tijdsfactor speelt dan een

beslissende rol. Na elk conflict, in een huwelijk of tussen complete volksstammen, ontstaat er na verloop van tijd wel zoiets als een gewapende vrede. Het verschil tussen jullie en mij is dat ik daarvoor al bij voorbaat gekozen heb, dus niet na een moeizame strijd of zo. Mijn alternatief is een soort levensbeschouwing, iets principiëels, dat als zodanig met mijn belangrijkste beginselen te maken heeft en, zonder mij tot een beginselvast man te maken, mijn morele keuzes en onverschilligheid beïnvloedt. Beginselen plegen a priori iemands handelingen richting te geven, dat geldt ook voor mij. Mijn beginselen bepalen in elk geval niet mijn beginselen: zelf hoef ik goddank niet voortdurend voor mijn gevoel compromissen tussen goed en kwaad te sluiten. Jij wilde in dit verband een anekdote horen, Ljovoesjka? Dan zál ik jou eens een anekdote vertellen, Ljovoesjka, en weet je wat? Anton Sergevitsj mag er van mij óók naar luisteren. Welja, ik willig een nog niet door hem daartoe ingediend verzoek meteen in.

Lydia Nikolajevna nodigde mij eens voor een galabal uit. Dat was in mijn studententijd, toen ik mij van het ene naar het andere feest voortsleepte. Zoals van tevoren was afgesproken, overnachtte ik op haar adres in Sint-Petersburg. Toen wij daar vroeg in de morgen arriveerden, bleek Lydia Nikolajevna al het personeel te hebben weggestuurd. Wij hadden dus het rijk alleen. Ze begaf zich in een verrukkelijk ruisend gewaad (van het soort dat men, overigens meer naar de indruk van het geheel dan naar de kwaliteit van de stof, indertijd 'ravissant' noemde) naar haar slaapkamer, ik heel wat minder luidruchtig naar de mijne. Aan alles was te merken, dat ze die persoonlijk voor mij in gereedheid had gebracht. Haar liefdevolle attenties strekten zich zelfs over een licht geparfumeerd boek op het nachtkastje uit (helaas niet bedwelmend genoeg om mij dadelijk het bewustzijn te doen verliezen), waarin ik zou kunnen lezen alvorens in slaap te vallen. Het was een recent verschenen roman van André Gide: *L'Immoraliste*. Die nacht verkeerde ik in tweestrijd, want moest ik naar haar toegaan of niet? Hield de titel van de door haar hoogst persoonlijk voor mij uitgezochte roman niet een rechtstreekse uitnodiging in, op grond waarvan ik mij onverwijd bij haar diende te vervoegen? Ik heb het niet gedaan, moet ik jullie direct maar eerlijk bekennen, met ongeveer dezelfde snelheid als waarmee ik toen na enige aarzeling tot een besluit kwam. In plaats van mij heimelijk te beroepen op mijn nobele inborst verachtte ik mijzelf om mijn nalatigheid. Was ik laf of gekwetst in mijn mannelijke trots, omdat ze een initiatief nam dat ik

eigenlijk had moeten nemen? Zo verregaand als in mijn ogen het verzuim was, waaraan ik mij toen nota bene met *L'Immoraliste* in de hand schuldig maakte, zo dichtbij lag haar slaapkamer. Wat belette mij toch te doen, wat iedere andere man in mijn situatie allang gedaan zou hebben? Zou Julien Sorel zo'n kans voorbij hebben laten gaan om madame de Rênal het hof te maken? Ik vond het bijna immoreel mij aan de gangbare moraal te houden, waartegen zovéél mannen zondigen. Wat was ik toch voor een rare snuiter? In die situatie gaf mijn voorkeur voor de platonische variant van de liefde, waarbij je heus niet méér van de liefde houdt dan van een geliefd persoon, tenslotte de doorslag. Het woord 'doorslag' gebruik ik met opzet: 't klonk, alsof er in mijn binnenste een hendeltje werd overgehaald. Ja, hoor eens hier, als jullie je daarover verbazen, gelieven jullie te bedenken, dat hersenen in het Russisch kunnen 'kraken' ten einde hun werkzaamheid (om bijvoorbeeld een breinbreker op te lossen) te bewijzen. Ik koos dus voor de ontzegging, met tegenzin weliswaar, maar niettemin koos ik voor de 'Entsagung', zoals Anton Sergevitsj met zijn in germanistiek geïnteresseerde voorouders bekender in de oren zal klinken dan mij. Ik wilde (om het paradoxaal te formuleren: desnoods 'met alle geweld') mijn beeld van Lydia Nikolajevna intact laten. Dat klinkt verhevener dan ik het bedoel. Beschouw mij vooral niet als een mannelijk doetje dat inzake de liefde, in plaats van een troefkaart uit te spelen, zijn platonische variant op tafel gooit. Nogmaals, ik was en ben geenszins ongevoelig voor vrouwelijk schoon. Evenmin koesterde ik overdreven voorstellingen over de 'reinheid' of 'maagdelijke staat' van Lydia Nikolajevna. Het was wel degelijk in mij opgekomen, dat ik haar (op haar verzoek) lichamelijk zou kunnen schenden zonder wie dan ook te schande te maken (begeren deed ik haar toch al, maar van het schenden viel nog een afzonderlijk project te maken), als een natuurlijk uitvloeisel van alle gevoelens die ik voor haar koesterde. Om de een of andere reden kon ik er niet toe komen zo'n project te verwezenlijken, te weinig doortastend als ik nu eenmaal van nature ben. Voor wie alles op zijn beloop laat, is het verschil tussen iemand versieren en toetakelen gering. Beide handelwijzen getuigen immers van weinig respect (om van liefde nog maar te zwijgen) voor een ander, vinden jullie ook niet? Later kwam ik erachter, dat afgezien van mijn seksuele geldingsdrang of wat daarvoor armzalig moest doorgaan, Lydia Nikolajevna mij iets

had willen duidelijk maken over haar eigen al te lang door mij veronachtzaamde opvattingen over de liefde.

Samen stelden wij vast, dat de immoraliteit van Gides onmaatschappelijke romanfiguur, die nooit eens 'pozor' roept of het nu gaat om een geval van stroperij of om een beschuldiging van incest, in wezen op het recht van de sterkste is gebaseerd. Over de eventueel morele rechtvaardiging van zulke gevallen van immoraliteit zetten Lydia Nikolajevna en ik toen een heel andere hm...op dan ik van tevoren had gedacht. ("Wat zegt hij?" vroeg von Biberitz achterdochtig, terwijl hij van zijn hand een trechter maakte en die langzaam naar zijn oor hief. "Boom," antwoordde Lev Ganin. "Hij zei: Boom!") Lydia Nikolajevna en ik keurden beiden het recht van de sterkste af en namen geen genoegen met de 'natuurlijke' fundering ervan, waardoor een lustmoordenaar al op voorhand (ook als hij niet eigenhandig een vrouw ombrengt) op gratie rekenen kan. Wat ons daarbij leidde, was het bekende beginsel dat het voordeel van de een niet ten koste van de ander mag gaan. Over de fundering dáárvan doe ik er het zwijgen toe, op het gevaar af dat Ariadnes draad mij andermaal uit de hand loopt."

"Alles goed en wel," zei Lev Ganin, "maar ik geloof niet in uw platonische variant. Ik kan mij die hoogstens voorstellen als een bijproduct, een noodlottig gevolg van de 'Entsagung'. Zelf gelooft u er evenmin in. Daarvoor laat u zich de Muscat Lunel, die hier zo overvloedig wordt geschonken, te goed smaken. Wat zegt u?" Ik zei niets. "Dialectiek? Kom mij nou niet aanzetten met de redenering, dat u alleen maar goede wijn drinkt om u die slecht te laten smaken. Nee, mannetje, ik weet niet precies, hoe uw verhouding met Lydia Nikolajevna is geëindigd, maar het zou mij niets verwonderen, als u met uw uitweiding over geaardheid en met uw voorkeur voor een geliefd persoon slechts noodgedwongen een celibataire levenswijze verkiest, omdat Lydia Nikolajevna tegenwoordig met een andere dame in het buitenland woont."

Zo spraken wij nog lang in de chambre séparée van het naamloze havencafé, die meer dan wij konden vermoeden op een isoleercel leek. Lev Ganin had gelijk in zoverre Lydia Nikolajevna de compagnie waarvan ze later deel uitmaakte,-een in Sint-Petersburg vermaard toneelgezelschap-, als haar vrouwelijke metgezel beschouwde. Ze trouwde, na een affaire met haar tegenspeelster in *As you like it*, met een Berlijnse zakenman. Ik wist niet meer van hem dan zijn achter-

naam, die ik nog altijd in sierlijke letters op de enveloppes schrijf van mijn brieven aan haar: Dorn. "En, did she like it?" vroeg Lev Ganin mij verlekkerd, meer om een bevestiging te krijgen van zijn vermoedens over mijn seksuele geaardheid dan uit nieuwsgierigheid naar de lotgevallen van een hem totaal onbekende Lydia Nikolajevna Dorn. Het leek mij wijzer hem geen antwoord te geven, noch een tegenvraag te stellen over zijn eigen seksuele geaardheid op grond van zijn nogal verholten belangstelling voor de mijne. Lev Ganin was in staat tussen dialectiek en tweeslachtigheid een verband te leggen, dat niet eens ver bezijden de waarheid lag. Was hij niet in staat gebleken mij mijn leiderschap te betwisten en dat te reduceren tot het machteloze vertoon van een 'mannelijke'? Ik nam mij voor hem te bewijzen, dat ik inderdaad mijn mannetje stond, ongeacht wat een ander daarvan vond. Eerder dan ik toen dacht, zou ik in de gelegenheid worden gesteld om mijn voornemen uit te voeren.

De buitenwereld deed intussen, wat men van haar verwachten kon: zij smeedde naarstig complotten, rolde antibolsjewistische samenzweringen op en pleegde moord en doodslag op grote schaal. Het doel scheen haast alle middelen te heiligen, alsof die schaal de heilige graal was. Tegen zoveel moedwil en misverstand was geen van ons drieën bestand. De aangekondigde geldhervorming betekende min of meer het einde van onze zittingen in het naamloze havencafé. Waarvan zouden wij die nog kunnen bekostigen? Wat was bezit 'überhaupt' (dat woord gebruikte ik vroeger wel eens om Anton Sergevitsj een plezier te doen) waard? De witste landhuizen in Jalta werden voor een appel en een ei doorverkocht aan schaamteloze opkopers, die of niets van de naderende bolsjewieken te vrezen hadden of, aangelokt door ongewoon hoge-winstoogmerken, hun duistere praktijken in het volle daglicht durfden uit te oefenen. Woekerprijzen beheersten daarentegen het leven van alle dag, totdat er voor gewone levensmiddelen, zoals pens en lever, bijna het jaarinkomen van een vorst moest worden neergelegd. De honden die vroeger met dit soort organen werden gevoerd, dienden nu zelf als voedsel voor hun eigenaren. De idee van de 'Entsagung' was met andere woorden harde werkelijkheid geworden voor allen die er op basis van vrijwilligheid nooit iets voor gevoeld zouden hebben. Tot hen rekende ik mijn beide vrienden, die ik besloot te helpen in een soort van wanhoopsoffensief tegen mijn onbegrepen liefde en hun dreigende armoede. Zonder dat zij het wisten, had ik mij schriftelijk tot Lydia Nikolajevna

in Berlijn gewend met het verzoek mijn vrienden voorlopig te huisvesten. Zou ze mijn verzoek inwilligen, zo liet ik haar van tevoren weten, dan zou ik daarin een bevestiging zien van onze liefdesband. Haar huis zou zich op die manier tot een echt 'liefdespand' kunnen ontwikkelen, wat uiteindelijk toch ook maar een ander woord voor 'bordeel' is. Liefdesband of liefdespand,-op huisvesting van mijn twee vrienden kwam het nu aan. Het moest voor een eertijds gevierde actrice een koud kunstje zijn om haar man van de noodzaak daarvan te overtuigen. In het uiterste geval zou ze hem altijd nog de waarheid kunnen vertellen, desnoods de halve waarheid, namelijk dat ze het als een eer beschouwde de vermaarde dichter Anton Sergevitsj Podtjagin en zijn vriend Lev Ganin tijdelijk te eten te geven en een dak boven hun hoofd te bieden. In Jalta dreigden 'hoofd en dak van beiden' aan flarden te worden geschoten, zo liet ik haar kort en bondig weten, en, voegde ik er ietwat pathetisch aan toe, met alle schaarste die er toch al in de stad heerste, wilde geen van ons drieën als kanonnenvlees dienen. Daarvan zou beslist sprake zijn, als wij levend en wel bij het onoverwinnelijke Rode Leger zouden worden ingelijfd om dood op het slagveld te eindigen: aas voor de wijd opengesperde mond van een kanon, die anders dan de smalle loop van een geweer ons driemanschap in één keer zou kunnen verzwelgen.

Mijn eigen overkomst was in het geding gekomen, toen ik van een Griekse reder in Jalta had begrepen, dat mijn financiële middelen slechts toereikend waren voor de overtocht van twee personen. Het was mogelijk via Constantinopel passage voor Piraeus te boeken op het vrachtschip *De Hoop*, een roestige bark, die thans een fortuin maar zeker niet meer het oorspronkelijke aanzien waard was. Zodra ik een brief van Lydia Nikolajevna had ontvangen, waarin ze in de allerhartelijkste bewoordingen ons drieën (met een dikke streep onder dat laatste woord) uitnodigde voor een verblijf van onbepaalde duur in Berlijn, betaalde ik onder mijn eigen naam alvast de voor twee personen vereiste reissom. Wat mij verder te doen stond, wist ik al op het moment dat haar brief mij onder ogen was gekomen. Automatisch verrichtte ik handelingen, die ten nauwste samenhangen met mijn plan. Alsof ikzelf een willoos werktuig in Gods hand was, liep ik op een stille morgen naar het havencafé. Ik nam mijn hoed af voor de drie ongehavende kariatiden en liep rechtstreeks naar het apparaat met de blikken nopjes, dat net zolang onder het stof had gewacht tot ik er de hefboom van zou overhalen. Het klikte meteen tussen ons:

een stalen veer ontspande zich en bracht een nikkelen balletje in beweging. Dat stormde langs de nopjes, alsof zijn leven ervan afhing. In werkelijkheid zette ik mijn leven op het spel, want (zo had ik mij voorgenomen) als ik verliezen zou, ging ik niet met mijn vrienden mee aan boord, en als ik onverhoopt zou winnen, voer ik diezelfde dag nog in mijn eentje uit Jalta weg zonder afscheid van hen te nemen. *De Hoop* lag aan de kade te wachten voor vertrek, dus wat lette mij? Terwijl het uitgeraasde balletje eindelijk in een ronde opening verdween, hoorde ik in mijn binnenste een geluid alsof er een hendel werd overgehaald. Waar had ik dat eerder gehoord? Een blikken poppetje schoot uit de bodem van het apparaat tevoorschijn en wees triomfantelijk met een afgebroken handje het door mij behaalde aantal punten aan. Ik begreep er niets van, bereid als ik was mijn verlies op voorhand te nemen, en wendde mij half om. Winst of verlies, het kwam er niet op aan, zolang Lydia Nikolajevna met haar handtekening instond voor de waarachtigheid van onze liefde. Dat ging er door mij heen, alvorens ik opgelucht het havencafé verliet. Hoe oud zou ze nu zijn? Meer dan een kwart eeuw hadden wij elkaar niet gezien. Wat ik mij al die tijd had ingebeeld, was dus niet verzonnen! Van een gênante vertoning in het kwadraat, die betrekking zou kunnen hebben op onze hechte relatie en op mijn naderhand ingeslopen twijfels over de echtheid daarvan, was geen sprake. Moest ik mij niet schamen, omdat ik mij ten onrechte over iets (dat geen naam meer hoefde te hebben) had geschaamd? Nog een indirect beschamende gedachte be kroop mij, toen ik even later omkeek: waren de drie kariatiden niet te beschouwen als de fijn gesneden boegbeelden van drie naast elkaar aangemeerde 'levensboten'? Mijn levensbootje lag wel erg onwrikbaar op het vaste land, terwijl het eigenlijk met de golven van (noem maar iets op: het 'leven' of het 'lot') zou moeten meedeinen. De afhankelijkheid van een vrouw, die uit zo'n vergelijking sprak, was trouwens minder groot dan ik zo-even had gedacht, want niet een of ander onbehouden boegbeeld geeft de richting van een schip aan maar de vaste hand van een roerganger! Ik kreeg de onbedwingbare neiging mij vooral met deze figuur te vereenzelvigen: hij wendt per slot van rekening de stevenen, al of niet naar eigen inzicht (in dat laatste geval waarschijnlijk op bevel van een kapitein).

In de haven zag ik het op één na laatste transport vertrekken. Vanuit een tender werden kolen ingeladen aan boord van *De Hoop*. Sint-Petersburgse grootheden, die ik in betere dagen goed gekend had,

scheepten zich vertwijfeld in, nu zij waren aangewezen op eigen kracht (in plaats van op zoiets stompzinnigs als stoomkracht) om zich voortaan in het leven staande te houden. Misschien grepen sommigen daarom de reling wel zo stevig vast. Te veel grond was hun reeds onder de voeten weggezonden, een ongewisse toekomst wachtte ook de eertijds meest zelfverzekerden onder hen. Toch keek niemand naar de achterblijvers om, alsof allen het vertrek niet echt beleefden maar nog, voordat het in werkelijkheid zou plaatsvinden, in stilte herdachten. Ik deed in feite niets anders, want eer *De Hoop* wegvoer, had ik Lev Ganin en von Biberitz er in gedachten al op aangemonsterd om hen in een veiliger haven te zien landen dan Jalta. De factor tijd speelde mij weer eens parten op het moment, dat een visie of visioen mij een illusie armer maakte: er bestond slechts gewaande veiligheid, niemand was zijn leven zeker. Altijd had een mens, wat dat betreft, de poppen aan het dansen, of het nu om een blikken poppetje ging, dat plotseling uit de ronde opening van een nopjesapparaat tevoorschijn kwam, of om een ten dele zichtbare menselijke gedaante achter een patrijspoort. Horizontaal of verticaal, dansen moesten we allemaal! Wanneer zou het mijn beurt zijn? Onmiddellijk zette ik mij weer in beweging om vanuit een hoger standpunt het vertrek van *De Hoop* gade te slaan. Ironisch genoeg leidde dit eenmaal ingenomen standpunt er niet toe, dat ik van zienswijze veranderde.

Zo snel als het ons vergund was, had ik met Lev Ganin en von Biberitz een laatste ontmoeting op de pier van Jalta. Ik verstreekte hun de nodige passagebiljetten en nog wat extra geld, zodat zij bij wijze van spreken voor een pond een koffer konden kopen van een oude Jood in de haven van Athene of een regenjas van een Engelse luitenant in Constantinopel, vooropgesteld dat zij daar zulke voortreffelijke lieden zouden ontmoeten. Tegen Lev Ganin zei ik, dat hij ooit, misschien wel in Berlijn, in mijn voetsporen zou treden. Eenmaal in zijn leven zou hij de juistheid van mijn stelling inzien, dat abstinentie of 'Entsagung' (welk woord had ik ook alweer in zijn gezelschap gebezigd?) een relatie zorgvuldiger pleegt te onderhouden dan welke lichamelijke inspanning ook. Orgie en levensvreugde gaan uitstekend samen, verzekerde ik hem, maar een mens 'in alle staten' raakt (evenals een kosmopoliet zonder geldig paspoort) licht buiten zichzelf. Vroeg of laat zou hij wel begrijpen, waarom ik er nu juist om die reden van had afgezien mijn contact met Lydia Nikolajevna te hernieuwen. En tegen

von Biberitz zei ik, dat hij zich niet moest fixeren op Anna Sergejevna. Wat had het voor zin ons (voor hoe lang nog?) te blijven trakteren op allerlei verhalen over haar dubieuze manier van doen. Wat geweest is, zij geweest, bezwoer ik hem. Waarom zou hij zich spiegelen aan Ljovoesjka, die ons nog op de valreep meende te moeten vertellen, dat Masjenka nieuw werk in Poltava had gevonden? Zulke interessante nieuwtjes over Anna Sergejevna zouden hem maar afleiden van de harde werkelijkheid en daarop kwam het voortaan aan. Was het onnodig hem duidelijk te maken, waarom dat het geval was, -wat hij grif beaamde-, dan restte mij nog één vraag.

Ik werd gek genoeg het vertrouwelijkt met von Biberitz, toen ik hem op de man af vroeg of hij wist, dat Anton Pavlovitsj Tsjechov een kort verhaal over hem en zijn vrouw had geschreven. Dat hij het niet zou weten, leek mij uitgesloten, althans voor een man die stiekem zo belezen was als hij. Toen ik Pokrov voor het eerst ter sprake had gebracht, was hij mij haastig in de rede gevallen: "Is dat niet een wonderschone achterbuurt in Sint-Petersburg? Maar die ken ik toch, die ken ik toch! In het vijfde of zesde hoofdstuk van *De eeuwige echtgenoot*⁷⁵ loopt ene Pavel Pavlovitsj uitgerekend in jouw Pokrov op een 'onzindelijke' stenen trap. Daaruit zou je kunnen opmaken, dat wie het hogerop zoekt zich eerst in drek moet wentelen, maar dit terzijde." Zijn antwoord op mijn vraag verbaasde mij dan ook nauwelijks. Ruim voor de eeuwwisseling bleek hij, von Biberitz, hier, in Jalta, inderdaad zijn levensverhaal te hebben verteld aan de grootste verteller van Rusland. Zij hadden elkaar onder de palmen bij de waterval ontmoet. Het was er heel collegiaal aan toe gegaan. Tsjechov had van de twee b's twee d's gemaakt, dat wil zeggen de eigennaam van von Biberitz in 'von Dideritz' gewijzigd, maar voor het overige diens levensverhaal vrijwel intact gelaten. Men was te fijngevoelig in onze kringen, zo lichtte von Biberitz zijn antwoord toe, of vond het te pijnlijk om daarover rechtstreeks vragen te stellen aan iemand die model had gestaan voor de versmade echtgenoot van...de dame met het witte hondje. Dat men er in onze kringen ook wel eens te onwetend voor zou kunnen zijn, scheen in hem niet op te komen.

Het was dit springlevende personage allerminst ontgaan, dat ik hem af en toe met spot bejegende, ten onrechte grapjes makend over zijn naam, want Anton Sergevitsj Podtjagin heette dan misschien wel niet 'Anton Sergevitsj Podtjagin' maar wel degelijk 'Anton'. Hoe aange-naam was de grootste verteller van Rusland niet getroffen geweest

door het feit, dat hun eerste naam (afgezien van hun vaders voor-naam) precies hetzelfde luidde! Uit dankbaarheid had de ene Anton daarop aan de andere zijn pince-nez ten geschenke gegeven, als teken van hun onderlinge verbondenheid, of was het om als psychologiserend geneesheer zijn geloof in de oogkwaal van een tobberige (maar daarom niet noodzakelijk zieke) patiënt te demonstreren? Hardop stelde von Biberitz mij deze verbijsterende tegenvraag op de pier van Jalta, waardoor ik mij in stilte afvroeg, of hij soms zelf liefhebberde in psychologie. Behoefde zijn zienswijze dan toch enige correctie, ging hij door zich hardop af te vragen, en was het in al zijn eenvoud kostbare geschenk (de pince-nez van Tsjechov bleek een zilveren randje te hebben) tevens een blijk van kritiek? Mankeerde het hem aan visie en was ik (hier keek hij mij vastberaden aan zonder met zijn hoofd te schudden) niet de eerste geweest om dat op te merken? Mijn ene vraag lokte een reeks van tegenvragen uit, die mij wijzer maakten dan degene die antwoord gaf. Althans, dat dacht ik toen in mijn onnozelheid, de werkelijkheid bleek nog weer gecompliceerder te zijn.

Met een schuchter gebaar diepte von Biberitz een kostbaar kleinood uit de binnenzak van zijn colbert op,-het dubbeletui-, dat hij mij al eerder had laten zien. Ik moest het parelmoeren oppervlak ervan bewonderen, of ik wilde of niet. Hij wreef het net zolang schoon met de onderkant van zijn mouw, totdat het zonlicht er sterretjes in schoot. Voorzichtig tilde hij er Tsjechovs pince-nez uit, die hij hoog in de lucht hield als een Hollandse haring, en borg het ene voorwerp van zijn bijzondere verering achter het andere op. Vervolgens overhandigde hij mij het dubbeletui met de woorden: "Entsagen mußt du, mußt entsagen!"⁷⁶ Dezelfde fysieke sensatie als bij onze kennis-making deed mij even terugdeinzen. Ik was stomverbaasd over zoveel begrip van mijn situatie en over het zelfinzicht waarmee hij zich, in weerwil van het in mij geprojecteerde onbehagen, dapper staande hield op de pier van Jalta. Zwijgend omhelsden wij elkaar, ten eerste beklemd om het naderende afscheid en in de wetenschap dat ons driemanschap niet langer meer bestond.

Barnsteenkleurig was het zonlicht dat op mijn rug scheen, toen ik zonder om te kijken in de richting van de waterval liep. Kanonschoten uit de richting van Sebastopol voorspelden ook al weinig goeds. Elk ogenblik verwachtte ik een regisseur die van bovenaf zou ingrijpen, omdat het licht vanuit een verkeerde hoek inviel, of een scène slecht

werd gespeeld. Sloeg er in de verte niet een paard op hol? Daalde er van dichtbij niet een apocalyptische ruiter uit de wolken neer, die zich had vermomd als de acteur Mozjoechin? Absurd was het leven, zinloos geweld. Waarom leefde ik anders dan om mij voor te bereiden op de dood? Hoe zou ik dat beter kunnen doen dan door mij vrijwillig te onderwerpen aan een strenge leefregel? Maar waar zou ik onderdak kunnen vinden? Alleen een klooster met uivormige spitzen en ananasachtige uitstulpingen op het dak zou mij met zijn priemende contouren kunnen beschermen tegen de macht van het kwade. Uiteindelijk komt niet alleen alle goeds van boven, zo scheen het mij toe, maar ook de Boze zelf. Met zijn wigvormige staart geselt hij de daken van kerken en kloosters. Andere beelden rezen voor mij op, waarin een persiflage op periodieke onthouding werd omgebogen tot een minder vrijblijvende kijk op duurzame ascese. Onverbidlijk drong zich een monniken weinig passende vraag aan mij op. Hoe zou ik beter een leven van onthouding kunnen leiden dan door de mij nog resterende tijd te besteden aan het onthouden van alles wat er in Jalta was gebeurd? Onthouding is immers een substituut voor het onthouden van wat werkelijk de moeite waard is. Of zou, afhankelijk van wát de moeite waard is, het omgekeerde juist het geval zijn? Ik besloot mijn herinneringen aan ons driemanschap op te schrijven en bij mijn laatste brief aan Lydia Nikolajevna Dorn te voegen. Er was door anderen waarachtig wel minder gepresteerd ter rechtvaardiging van hun bestaan.

De winter van 1919 brak aan. Geestelijk tot op het bot verkleumd, dichtte ik à la Podtjagin:

De winter is een tijd voor herbezinning,
die nederlagen omzet in een overwinning
en, hoe streng ook, tot het inzicht leidt,
waarmee U licht van donker onderscheidt.⁷⁷

Toen dit kwatrijn verscheen in de maartaflevering van *Literatoera i zjizn*, tweede jaargang (1920), herkenden lokale machthebbers er een loflied op Lenin in. Een enkele commandant te velde zag er zelfs een te korte hymne op het Rode Leger in. En ik? Met lede ogen zag ik aan, hoe Rusland zich onder hun vaardige handen transformeerde tot een moderne staat die het aanzien niet meer waard was.

DE ZAAK VAN HET DIAMANTEN HALSSNOER

(1785)

PROLOG

'Tijdgeest' is net zoiets als gezond verstand, waarop men zich straffeloos kan beroepen om domme dingen te zeggen of te doen. Als een intelligent man deze term in de achttiende eeuw zou hebben bedacht,-en meteen daarna verworpen-, hoeft dat geen verbazing te wekken. De tijdgeest wijzigt zich immers met de waan van de dag. Men kan er alle kanten mee uit, maar kan men er ook de achttiende eeuw mee karakteriseren? Juist in de eeuw van de Verlichting, toen filosofen in de mode was, kon het wijzertje van de tijdgeest even heftig naar links als naar rechts uitslaan en nooit zijn er dommere dingen gezegd of gedaan dan toen het voor gezond versleten verstand de boventoon voerde. Terreur is per slot van rekening een typisch achttiende-eeuws verschijnsel. Afgezien van het grote aantal slachtoffers, maar met inbegrip van de morele en juridische implicaties van het begrip 'domheid', is het verschil tussen 'Algemene Wil' (linkse variant) en gezond verstand of volksoordeel (rechtse variant) niet bijster groot. Zo bezien waren Robespierre en Hitler even dom en kan men met Menno ter Braak⁷⁸ de parallel, die er in wezen een van alle eeuwen is, naar de twintigste eeuw doortrekken. Is terreur dan wellicht het meest wezenlijke aspect van tijdgeest? Als Onze Lieve Heer die al uitvoerende in het aardse paradijs, waar de eerste mensen elkaar min of meer vrolijk terroriseerden, en men zelf eerlijk gezegd in dit opzicht ook niet helemaal vrijuit gaat, is de verleiding groot die vraag bevestigend te beantwoorden. Toch zou dat onjuist zijn, want de term 'tijdgeest' betekent niet zozeer de geest van alle tijden als wel die van een bepaalde tijd. Op grond van eigen en andermans waarnemingen kan men tot de paradoxale slotsom komen, dat juist wanneer terreur van alle tijden is, zij de ene tijd niet wezenlijk van de andere onderscheidt en dus ongeschikt is om welke tijd dan ook te karakteriseren.

Denkbeelden (op grond waarvan terreur wordt uitgeoefend) kunnen dat wel, maar die van de achttiende eeuw zijn te caleidoscopisch van aard om wat dan ook te onthullen. Hoe gemakkelijk kan men met behulp van de term 'tijdgeest' niet aantonen, dat de Franse Revolutie een linkse samenzwering is geweest? Er was een 'communistische' partij, er was het 'communistische' complot van Gracchus Babeuf, er waren de wetten van 8 en 13 Ventôse (26 februari en 3 maart 1794),- al zette de Nationale Conventie de doodstraf op het indienen van wetsvoorstellen over niet-kerkelijke grondonteigeningen-, er was de 'natuur der dingen' van Barnave, kortom genoeg wat liefhebbers van

het historisch materialisme als muziek in de oren moet klinken. Er was links wapengekletter, linkse solidariteit en natuurlijk ook linkse onderdrukking. Er waren linkse filosofen als Rousseau, tussen wiens leer en de economische leer van Turgot, het fysiocratische, politieke verbanden bestonden. Maar de mislukking van het fysiocratische betekende niet het deficit van Rousseaus leer. Alleen al daaruit blijkt, dat productieverhoudingen en de bevrediging van elementaire levensbehoeften de Franse politiek in de achttiende eeuw niet in hoge mate hebben bepaald. Barnave zou de eerste geweest zijn om dat toe te geven, getuige zijn woorden: 'Filosofie is voor de politiek, wat de zon is voor de aarde. Van veraf verlicht de zon de aarde, maar van dichtbij zet hij alles in vuur en vlam.' Barnave duidt hier niet op productieverhoudingen ter verklaring van het verschijnsel revolutie, maar op de filosofie van gegoede burgers en adellijke tegenstanders van het ancien régime, onder wie min of meer rechtse vrijbuiters als Voltaire, encyclopedisten als d'Alembert en vrijmetselaars als beiden waren, de boventoon voerden. Hun politieke denkbeelden, vermengd met enig artistiek en religieus gedachtegoed, zijn te veelomvattend en ook te genuanceerd om 'links' of 'rechts' te worden genoemd. Wat dat betreft, kan men opnieuw niet van 'tijdgeest' spreken en slechts tot de slotsom komen, dat de achttiende eeuw minder werd gekenmerkt door bepaalde denkbeelden dan door het verschijnsel dat men de meest tegenstrijdige gedachten over wat dan ook kon koesteren. Dat vanaf ongeveer 1790 de hele achttiende eeuw nog eens razendsnel werd overgedaan en in plaats van 'progressief' en 'conservatief' de termen 'links' en 'rechts' in zwang raakten,-het verandert niets aan de onbruikbaarheid van de term 'tijdgeest' ter karakterisering van de achttiende eeuw. Monarchie, Schrikbewind en keizerlijke aspiraties,-ellende van voren en achteren, van links en rechts, zo kenmerkend voor totalitair geregeerde staten in onze eigen eeuw-, het zegt alles of niets van de achttiende eeuw.

Het beginsel dat wie het weet het óók mag zeggen, als hij maar niet, zoals Frederik de Grote, zijn soldaten toesnauwt: "Zwijnen, willen jullie eeuwig leven?" is daarentegen wél typerend voor de achttiende eeuw, de vrijheid van meningsuiting, die niet alleen bestond naast haar onvermijdelijke tegenhangers: censuur en lettres de cachet, maar ook de Bastille, het meest gehate symbool van koninklijke almacht, neerhaalde en zich door niets of niemand het zwijgen liet opleggen. Niet hóé van de vrijheid van meningsuiting gebruik werd ge-

maakt,-onschuldige slachtoffers niet te na gesproken-, maar dát de allergrootste schurken er ruimschoots gebruik van konden maken, is typerend voor de achttiende eeuw...en voor de eeuwen die daarop volgden, zodat de vierde macht (die van de publieke opinie) wel het begin van een achttiende-eeuwse 'tijdgeest' markeert, maar zeker niet het einde. Om die reden is en blijft deze term tenslotte onbruikbaar. Geen progressief of conservatief geluid, liedjes die de hertog van Marlborough als veldheer verheerlijkten, of Swifts krachtig commentaar op het oorlogsgeweld waaraan diezelfde hertog zich schuldig maakte, geen totale vernieuwing van de bekende bondgenootschappen halverwege de achttiende eeuw of zoveelste omwenteling tegen het einde ervan, maar de macht van de zwijgende meerderheid enerzijds en vooral die van de nu eens welsprekende en dan weer zichzelf overschreeuwende minderheid anderzijds is niettemin typerend voor de achttiende eeuw. Dat is de macht van de publieke opinie, die koningen kon maken en breken, tirannen in het algemeen, en die Lodewijk XVI tot een lachwekkende figuur stempelde om een andere reden dan meestal wordt aangevoerd in verband met de val van de Bastille. Dat hij er de ernst niet van inzag en op 14 juli 1789 'niets' in zijn dagboek noteerde, maakte deze koning in elk geval minder belachelijk dan dat hij bij het minste of geringste voorval placht te vragen: "Wat zegt Métra ervan?" Lodewijk XVI was dom, maar intelligent genoeg om de mening van een vooraanstaand journalist niet te onderschatten.

Met geen zaak heeft de publieke opinie zich kort vóór en na de Franse Revolutie meer beziggehouden dan met de zaak van het diamanten halssnoer⁷⁹. Verzuchtte Napoleon op Sint-Helena: 'Misschien valt de dood van de koningin wel omstreeks die tijd te dateren,'-Mira-beau uitte zich stellig: 'Het proces dat in 1786 de gemoederen niet weinig verontrustte, vormde het voorspel van de revolutie.' Goethe maakte over de verschrikkelijke uitwerking van de 'affaire du collier' een vergelijking met het Medusahoofd en Stefan Zweig merkte in zijn biografie over Marie-Antoinette op: 'Het is niet gemakkelijk deze geschiedenis enigszins geloofwaardig voor te stellen, want de zaak van het diamanten halssnoer is onwaarschijnlijker dan de onwaarschijnlijkste geschiedenis en dwazer dan welke roman ook. In alle werken van Molière tezamen vindt men niet één zo kleurig en logisch bijeengehouden boeket van gauwdieven, oplichters en hun slachtoffers, als in dit heerlijk olla podrida, waarin een diefachtige ekster, een met alle zalven van charlatanerie gewapende vos en een lompe, goedgelovige beer de dolste apenkomedie uit de wereldgeschiedenis in elkaar zetten.'⁸⁰ Afgezien van de nogal eigenaardige beeldspraak (wie was er ooit gewapend met zalf?), hoefde Saint-Just zoölogisch niet minder goed onderlegd te zijn om de zaak van het diamanten halssnoer het raakst te typeren: 'Wat een grote en gelukkige samenloop van omstandigheden. Een kardinaal die een oplichter is, de koningin verwickeld in een frauduleuze zaak. Kruis en scepter slaan een modderfiguur. Wat een triomf voor de ideeën van de Vrijheid. Hoe belangrijk voor het Parlement!'

De zaak van het diamanten halssnoer leek destijds te actueel voor verstrekkende politieke gevolgen. Op 31 mei 1786 veroordeelden de rechters alle aangeklaagden op één na, Cagliostro*, maar daarmee was deze zaak allerminst afgedaan. De hamerslag waarmee zij hun eindvonnis bezegelden, klonk als het startschot voor de Franse Revolutie. Na het eerste proces is duidelijk genoeg gebleken, dat troon en altaar het zich niet konden veroorloven de 'toevallige' verliezers te zijn in een tweede, nooit gevoerd proces, waarvan de voltrekking en het vonnis (in deze onlogische volgorde) al bij voorbaat vaststonden:

* Dat verhinderde de rechters echter niet twee andere aangeklaagden hun vrijheid te hergeven. Zie blz.799.

het proces van de hevige en niet zelden van heroïek ontblote strijd, die troon en altaar moesten leveren om de gunst van de publieke opinie.

II

Jeanne van Saint-Rémy van Valois werd in afwezigheid van haar vader op 22 juli 1756 geboren in Fontette, gelegen in het departement Aube. Haar vader, wiens tweede kind en eerste van drie dochters zij was, stamde in de zevende graad van Henri van Saint-Rémy af, een natuurlijke zoon van Henri II, koning van Frankrijk, en van Nicole van Savigny, landsvrouwe van Saint-Rémy, Fontette en Noëz. Door afkomst en geboorte behoorde Jeanne tot een vorstenhuis, dat ouder en 'dus', volgens de regels der toenmalige hereditaire kunst, eerbiedwaardiger was dan dat van de Bourbons. Het had al eeuwenlang over Frankrijk geregeerd, toen de laatste Valois in rechte lijn, koning Henri III, in 1589 werd vermoord tijdens het beleg om Parijs. De schurkenstreken van deze koning, over wie en wiens hof Alexandre Dumas père één van zijn meest romantische drama's schreef, werkten via zijn vader kennelijk in diens nageslacht door om een tragikomisch en minder bloederig hoogtepunt te bereiken in de persoon van Jeanne van Valois. Haar volgens velen waarlijk koninklijke allure (waarvan in de wieg reeds het nodige te merken moet zijn geweest) was nochtans onecht, al was ze een echte Valois. Haar levenseinde vertoonde wel een zekere overeenkomst met dat van haar verre voorvader, maar voltrok zich in een minder criminele en meer kluchtige atmosfeer. Ook aan haar wijdde dezelfde Dumas trouwens een historische roman, *Le collier de la Reine*, dat in 1848 verscheen.

Het lichaam van haar vader, baron van Valois, was even lenig als zijn geest bot, Jeanne één van zijn menselijkste vergissingen. Hij leefde van de jacht, zijn 'enige hartstocht', zoals hij ook na de geboorte van zijn kinderen bleef volhouden, toen hij met grote regelmaat verwoestingen aanrichtte in zijn eigen wouden. Met het eigendomsrecht daarvan was het vreemd gesteld: hij verpachtte zijn bezittingen, verkocht ze onderhands door, maar bleef er niettemin rechten op behouden die het onmogelijk maakten hem van stroperij te beschuldigen, doordat hij zich in zijn eigen domeinen had laten aanstellen tot jachtopziener. Het verschil tussen legale en illegale praktijken interesseerde hem toch al weinig, ver boven de wet verheven als ook hij

zich wegens zijn hoge afkomst waande. In zijn ogen nam hij slechts wat hem toekwam, of hij nu op jacht ging of niet. Zodoende was hij aan zijn vrouw blijven hangen, Marie Jossel, de dochter van één van zijn conciërges. Na haar een paar keer zwanger te hebben gemaakt, overwoog hij haar kinderen te wettigen, op de jongste dochter Marie-Anne na. Toen hij zijn onzalig einde voelde naderen, dat mede werd veroorzaakt door een hoogst eenzijdige voeding, bestaande uit wilde of gekweekte (in dat laatste geval vermoedelijk gestolen) vruchten, liet hij daarom alsnog zijn echt met Marie wettigen. Voor slechts een bordje hazelnotenpuree zou hij daartoe bereid zijn geweest, naar zijn vrouw later verklaarde. Per notariële akte gunde hij haar,-maar getuige een paar snerende opmerkingen over haar slordige huishouding geenszins van harte-, het vruchtgebruik van hun beider schamele bezit. Alvorens na deze wettelijke regelingen naar Parijs te vertrekken, 'hing' hij zijn jongste dochter 'op', naar hijzelf te pas en te onpas aan iedereen vertelde,-als gold het een goede grap-, dat wil zeggen deponeerde het in zijn ogen waardeloze wichtje in een wieg, die hij van tevoren met rafelige touwen had bevestigd aan de spijlen van een groot raam. Marie-Anne kwam aldus in huis (of preciezer uitgedrukt *aan* huis) van haar peetoom Durand terecht, een schuins-marcheerder vanjewelste, die zich voorstelde later nog veel plezier van of aan haar te zullen beleven (dat was hemzelf, nota bene de vermoedelijke vader van Marie-Anne, niet helemaal duidelijk). In het Parijse Park van de Heilige Clara, waar baron van Valois gewoontegetrouw en op gezette tijden zijn wandelingen maakte, werd hij wegens zijn uiterlijk van landloper gearresteerd. Gerechtsdienaren troffen hem eens zo uitgelaten in een speelweide bestemd voor kinderen aan, dat het hun overbodig toescheen naar zijn leeftijd te vragen. Vanuit de gevangenis schreef hij naar zijn vrouw om haar de zekerheid te geven, dat hij niet was omgekomen. Of ze zijn mededelingen daaromtrent als geruststellend ervoer, kan ernstig worden betwijfeld. Kort daarna, op 16 februari 1762, liet baron van Valois het leven,-de geest kon hij niet geven-, in een onder kardinaal Louis de Rohan ressorterend gast- of godshuis, dat met de nodige staatssubsidie voor de opvang van daklozen bestemd was.

De moeder van Jeanne, door het huwelijk met haar man tot een weinig klassenbewustzijn gekomen, bleek in de tussentijd reeds zwanger van een rondtrekkende soldaat te zijn. Die stak van zijn vrijages met haar het een en ander op, hoorde nog eens wat,-hoe het er

in adellijke kringen aan toeging bijvoorbeeld-, en werd vervolgens voor vijf jaar uit Frankrijk verbannen, nadat hij in Parijs bedelend onder de naam van zijn voorganger was aangetroffen bij de ingang van de Tuilerieën. Raymond, want zo heette deze arme drommel, is in zekere zin het meest raadselachtige personage van alle direct of indirect bij de zaak van het diamanten halssnoer betrokken personen: met achterlating van een zak hazelnoten,-waardoor hij ongewild de karikaturale band met zijn voorganger versterkte-, verdween hij spoorloos uit deze geschiedenis.

In plaats van door hem werd Jeanne door haar eigen moeder met een bosje wilde brandnetels geslagen, wanneer ze aanvankelijk op het platteland en later in de hoofdstad van Frankrijk weer eens te weinig bij elkaar had gebedeld. Marie Jossel liet haar zoon en dochters kennismaken met dezelfde harde leerschool die zijzelf in haar jeugd had moeten doorlopen. Van echt onderwijs was natuurlijk geen sprake. Hardhandig ramde ze er bij haar nakomelingen elk sprankje adellijk gevoel uit, om van edele gevoelens nog maar te zwijgen. Daartoe verzong ze de zonderlingste straffen, die minder zot waren dan menigeen dacht, want bij de dagelijkse toediening daarvan scheen ze met psychologisch raffinement de afstand tussen haar en haar kinderen te verkleinen, althans het obstakel van hun adellijke afkomst uit de weg te willen ruimen. Zelfs bont en blauw geslagen bleven de kinderen daardoor het gevoel houden, dat Marie oprecht, als een goede moeder, van hen hield. Volgens eigen zeggen deed een sentimentele Jeanne 'op ouderlijk bevel, maar vooral uit genegenheid voor haar bloedeigen moedertje', sinds haar vroegste kinderjaren dienst als bleekster, waterdraagster, keukenmeid, verstelster van ondergoed en linnenverkoopster. Dat haar, een Valois, zo'n ellendig lot beschoren was, bleef in Parijs niet lang onopgemerkt.

Alsof ze nooit eens op een andere plek heeft staan bedelen, wordt door niet de eerste de beste geschiedschrijvers verteld, hoe op zekere dag een echte markiezin,-naar het scheen met pruik en hoepelrok uit een sprookje weggelopen, maar in werkelijkheid door kwalijk riekende fistels geplaagd en om die reden zwaar geparfumeerd-, de markiezin van Boulainvilliers, haar karos op de Pont-Neuf liet stoppen, nadat ze Jeanne had horen roepen: "Heb medelijden met een wees, die in directe lijn afstamt van Henri II van Valois, koning van Frankrijk." Om boven het geluid van krakende rijtuigveren, getrappel van paarden en koetsiersmoppen uit, op zo'n ook toen al druk ver-

keersknooppunt in Parijs,-in de schaduw waarvan de hofjuweliers Böhmer & Bassenge hun nering dreven-, een klein meisje deze woorden te horen zeggen, die het nadeel hadden vóór alles als een vanbuiten geleerd lesje te klinken, moest de markiezin van Boulainvilliers wel over een uitzonderlijk scherp gehoor beschikken. Dat deed ze dan ook, sinds ze 's nachts nauwlettend de bewegingen van haar man in de gaten hield, voor en door wiens meest vreemdsoortige escapades ze in de loop der jaren een geoefend oor had ontwikkeld. Toch werd Jeanne niet wegens de magische klank van haar naam, maar uit medelijden door de markiezin op een meisjesspensionaat te Vassy geplaatst, samen met een jonger zusje, dat er weldra aan de pokken stierf. Toen de beroemde genealoog Antoine-Marie Hozier de Sérigny in 1776, op verzoek van de markiezin, de hoge afkomst van Jeanne aantoonde, garandeerde dat het jonge meisje onmiddellijk een jaarwedde van 800 livres. Ze werd door de markiezin op duurdere kostscholen gedaan,-van Vassy naar de abdij van Yerres gestuurd en van de abdij van Yerres naar het klooster van Longchamps-, en mocht nu ook, voldoende salonfähig als ze was bevonden, op het kasteel van de familie Boulainvilliers vertoeven. Alsof de hoogste eer met haar aanwezigheid ingelegd kon worden, mocht Jeanne zelfs het huwelijksfeest van een dochter van haar weldoenster met een adellijk heerschap uit de buurt bijwonen, wat haarzelf trouwlustig maakte en haar hang naar luxe en comfort niet weinig stimuleerde. Als een gracieus levend standbeeldje bewoog ze zich sindsdien in de allerhoogste kringen van Frankrijk. Niets leek haar levensgeluk in de weg te zullen staan, totdat de markies van Boulainvilliers ten tonele verscheen. Deze vadsige provoost van Parijs liet zich, geheel volgens de zeden van die tijd, geen vette prebende ontgaan. Hij wilde, behalve zijn niet onbemiddelde vrouw, vooral het ogenschijnlijk frêle freuletje laten 'delen in zijn welvaart', maar wat hij daaronder ook verstond,-dat freuletje was niet bereid voor geld of anderszins het bed met hem te delen. In haar memoires beschrijft Jeanne in het kort een nachtelijke scène die op de lezers van nu een hypocriete indruk maakt, omdat ze later bereid was het bed met Jan en alleman te delen en omdat ook toen al, nog afgezien van het vermetele optreden van de markies, 'meisjesachtige onschuld' niet bepaald haar handelsmerk was: 'De markies zette 's nachts zijn blakertje op één van de fraaie consoles in mijn slaapkamer neer, maar ik heb van mijn kant niet geprobeerd mij mijn opgewondenheid over zijn schandelijke

manier van doen te ontveinzen.' Haar zedelijke verontwaardiging moge groot geweest zijn,-die van de markies was zo mogelijk nog groter. "Ik had mijn ziel en zaligheid, ja mijn hele hart in haar gestoken," bromde hij (natuurlijk niet tegen de markiezin) ter verontschuldiging van zijn al te kordate handelwijze, maar het klonk, alsof hij een ander lichaamsdeel bedoelde en tegelijk een winstgevende investering op het oog had. Al wreekte de markies zich ook voor zijn mislukte avontuur door aan de markiezin te vertellen, dat hij zich Jeanne slechts met inspanning van al zijn krachten van het lijf had weten te houden,-het mocht hem noch haar baten. De markiezin had haar beschermeling al eerder van licht huishoudelijke werkzaamheden zien uitrusten op de knieën van haar man,-zij mankeerde al evenmin iets aan haar ogen als aan haar oren-, die als gastheer natuurlijk niets in de slaapkamer van 'het lieve logeetje' (zoals hij haar placht te noemen) te zoeken had. Het was te gevaarlijk Jeanne nog langer aan de tedere gevoelens van de markies bloot te stellen, dus werd ze om 'zuiver' menslievende redenen opnieuw naar het klooster van Longchamps gestuurd. Om haar voormalige pupil zedelijk minimaal op het oude peil terug te brengen ontving de abdis van tevoren zorgvuldig door de markiezin opgestelde instructies: Jeanne moest haar gebedsleven ten volle ontwikkelen, door driemaal daags de rozenkrans te bidden en zich in stichtelijke lectuur te verdiepen (een bijgevoegde boekenlijst van meer dan elf bladzijdes vermeldt onder andere een Franse vertaling van Ruusbroecs *Die gheestelike brulocht*), opdat ze in plaats van een kokette Parisienne of een door de wol geverfde linnenverkoopster de eeuwige poorteres van Sion zou worden. 'Houd haar alstublieft voor,' schreef de markiezin als een volleerd diëtiste aan de ongetwijfeld verbouwereerde abdis:

dat het laagste leven lichamelijk en gevoelig is. Het wordt in zijn honger en dorst met spijs en drank onderhouden en gevoed. Zolang honger en dorst met smaak en lust gepaard gaan, wordt het lichaam gesterkt en gevoed. Maar wanneer de verzadiging honger en dorst, smaak en lust verdrijft, zou men de menselijke natuur schaden door nog meer tot zich te nemen, alvorens alles verteerd is, want honger en verzadiging kunnen in de lichamelijke natuur niet met gezondheid samengaan. Hierom is de mens naar zijn lager deel gebrekkig en sterfelijk. Ik verzoek u dan ook dringend: bekommer u meer om het geestelijk voedsel van mijn beschermeling dan om haar dagelijkse

spijs en dranken. Zo verdraagt haar lager deel absoluut geen witte of rode wijn, als ik u hierover dan toch van enig advies mag dienen.

Het middelste leven is daarentegen geestelijk en in ieder goed mens op de rede gebaseerd. Dit leven verlangt kennis en wijsheid, devotie en innigheid, liefde en gerechtigheid, en verder alle deugden. Hoe meer men dit leven begeert, des te meer men het verkrijgt; en hoe meer men het verkrijgt, des te meer men het begeert. Daarom is het middelste leven per definitie onvolmaakt, want altijd ontbreekt er iets aan, en zijn verlangen wordt met niets minder dan met Godzelf vervuld. Wilt u Jeanne deze waarheid goed inprenten, opdat de Heilige Geest ooit de zeven clausuren van haar ziel zal openen?

Er is echter nog meer dan het laagste en het middelste leven, waarvan u als abdis wel meer zult weten dan ik, en dat is het goddelijk leven. Dat is niets anders dan schouwen en staren, en in blote liefde God aankleven. Ja, pas als het u lukt Jeanne in blote liefde God te laten aankleven, zal ik dankzij u mijn opvoedende taak als beëindigd kunnen beschouwen.⁸¹

Kort na deze mystiek getinte instructies ontving de abdis een nieuw 'epistel' van de markiezin, waarin ze onomwonden verklaarde, dat Jeanne maar bij de Zusters van het Heilig Hart moest intreden en dat, mocht dit op ernstige bezwaren stuiten (van de kant van Jeanne wel te verstaan), 'de hoogadelijke zondares' dan onverwijld (als een voorschotje op nog meer heiligheid) de gelofte van zuiverheid moest afleggen. Maar daar voelde de persoon in kwestie niets voor. Ze liet zich ondanks eenzame opsluitingen,-voor het eerst in haar jonge leventje maakte ze kennis met een echte cel-, en ondanks slagen met een speciaal voor dit doel gewijde karwats haar eigenhandig door de abdis toegediend (de brandnetels van haar moeder werden zo voor de karwats van moeder-overste ingeruild) niet temmen. Haar onafhankelijkheidszin, wispelturige aard en houding van gevierd actrice, haar minachting voor zichzelf en anderen, en zelfs haar hypocriete gedragingen en schijnbare vroomheid vonden in het klooster van Longchamps een ideale voedingsbodem. Een Valois laat zich niet knechten, moet ze in haar cel bij zichzelf gedacht hebben, en als men mij onder druk wil zetten, bezwijk ik niet, maar neem ik desnoods de benen, want meer dan in de zeven trappen van de unio mystica ben ik geïnteresseerd in één echte ladder. In de herfst van 1779 klom ze

dan ook met behulp van dit onmisbare attribuut over de muur van het klooster en vluchtte naar haar geboortestreek.

Te Bar-sur-Aube verhuurde ze zich in de beruchte herberg Tête-Rouge. Voor grof geld liet ze er alles met zich doen, wat ze de markies nu juist had willen onthouden. Op de drassige varensvlakte, gelegen aan weerszijden van de rivier de Aube, sprongen alle haastig door de abdis verzamelde inlichtingen over de plotselinge verdwijning van Jeanne af. Mogelijk heeft (afgezien van jaloezie) hebzucht de markiezin te weinig pogingen in het werk doen stellen om haar beschermeling terug te vinden. Door niets te doen stelde ze immers alles in het werk om de jaarwedde van 800 livres te kunnen blijven innen: een spoorloze Jeanne was in elk geval geen dode Jeanne. Het voorwerp van hun beider roerende zorg stond intussen klanten te bedienen achter de bar van Tête-Rouge. Totaal niet verlegen met de situatie verklaarde ze later, dat ze ten gevolge van haar nieuwe werkring ook wel eens met verkeerde mensen in aanraking was gekomen. Eén van de heimelijke bezoekers van Tête-Rouge herkende haar op slag: Durand, de peetoom van Marie-Anne. Hij beweerde oprecht medelijden met haar te hebben. Binnen de kortste keren bewerkte hij een aantal plaatselijke notabelen, onder wie een rechter, Clause de Surmont geheten. Zij moesten zich gezamenlijk over Jeanne ontfermen, hield hij hun voor. "In zekere zin hebben wij dat al eerder gedaan," zei de rechter vanuit zijn hoge positie, "niet wetend wie voor of onder ons te hebben." Toen zij dat eindelijk wel wisten, kwam Jeanne, ondanks of dankzij het feit dat 'iedereen' haar verleden kende, in dienst van madame Clause de Surmont voor 400 livres per jaar, kost en inwoning vrij. Voor de tweede keer in korte tijd vervulde ze aldus een spilfunctie in een door haar (zogenaamd) zélf niet gewilde driehoeksverhouding.

Niet lang daarna ontmoette ze een neef van haar nieuwe werkgeefster, Nicolas de Lamotte, werkzaam bij de gendarmerie. Hij was een lelijke kerel om te zien, maar bleek, hoe negatief velen ook over zijn uiterlijk oordeelden, een tamelijk gewiekste graaf te zijn, die het type van de handige jongen wás of, als hem dat beter uitkwam, spéélde. Niet al te tekstvast vermaakte hij zich kostelijk met zijn rol in het leven, totdat er een vrouwelijke regisseur in verscheen. Toen durfde hij opeens geen initiatieven meer te nemen. Omdat de gevoelens van Jeanne voor hem niet wezenlijk van de liefde verschilden, zoals ze in haar memoires te kennen geeft in een passage door haar man later

vol trots en met de diepste genegenheid in zijn memoires overgenomen, trad ze in het huwelijk met hem: niet uit liefde, maar uit dankbaarheid voor de vele attenties die hij haar bewees. Hoe slecht bleek ze hem te kennen! Graaf de Lamotte ontpopte zich als een rancuneuze profiteur, althans verried zich als zodanig, toen hij over de als zeer vrijgevig bekendstaande kardinaal Louis de Rohan schreef, 'dat die bisschop zelfs geen arme sloeber laat profiteren van het geloof dat hij aanhangt.' Schaamteloos bekende graaf de Lamotte in zijn memoires het misschien nog wel het 'leukst' te vinden 'scharminkelijke' Joden op te lichten (dat maakte de uitdaging voor hem groter) en, wat nog meer over hem zegt, voegde niet minder olijk de daad bij het antisemitische woord. Euvele moed kon hem allerminst ontzegd worden! Had hij die niet bezeten, dan zou hij nooit met Jeanne van Valois zijn getrouwd.

Op zijn dringend verzoek werd een poging gedaan om Marie Jossel, zijn aanstaande schoonmoeder, op te sporen, maar zij was en bleef al even spoorloos als Jeanne dat was geweest na haar spectaculaire ontsnapping uit het klooster van Longchamps. Hun huwelijk zou om die reden in alle stilte gesloten zijn. Voor het oog der wereld spanden de Lamottes al dadelijk samen, aan elkaar gewaagd als zij waren, want slechts één maand na de sluiting van hun huwelijk, zou blijken dat het niet zozeer in alle stilte als wel in alle haast was voorbereid en gesloten: Jeanne beviel van een tweeling, die weldra naamloos stierf. Grotendeels op kosten van de gendarmerie bracht het echtpaar enige wittebroodsweken op het kasteel van Lunéville door, waar graaf de Lamotte in garnizoen lag. Toen deze de aanwezigheid van zijn zichtbaar zwangere vrouw in de besloten mannengemeenschap aldaar niet langer duldde,-overigens de enige keer in zijn leven, dat de al of niet vermeende ontrouw van zijn vrouw hem griefde-, diende hij zijn ontslag bij de gendarmerie in. Had hij dat zelf niet genomen, dan zou hem dat ongetwijfeld zijn gegeven wegens grove nalatigheden in het vervullen van zijn plichten. Kampend met een chronisch tekort aan financiële middelen, waardoor hij te Lunéville ook wel eens in een verouderd uniform, of gezeten op een kreupel paard, op het appel verscheen, kreeg graaf de Lamotte een lumineus idee: waarom zou hij zijn jonge vrouw en zichzelf niet tijdelijk onderdak bezorgen in het Sint-Nicolaasklooster van de Zusters van Maria Boodschap in Lotharingen,-zo genoemd naar zijn patroonheilige-, wier orde lang geleden

was gesticht door de zalige Jeanne van Valois, een dochter van koning Lodewijk XI?

Hij slaagde nog in zijn opzet ook. Zelfs lukte het hem, om financiële redenen, het contact met de markiezin van Boulainvilliers te herstellen. In ruil voor de door Jeanne zo lang gederfde jaarwedde betaalde de markiezin, ten zeerste verheugd over het hoge zedelijk peil van haar voormalige beschermeling, alle door de Lamottes in Lunéville gemaakte schulden. Alsof dat nog niet genoeg was, voorzag ze hen van de nodige documenten om naar Saverne af te reizen, waar Jeanne samen met haar man een buitenhuis van haar vroegere werkgeefster, madame Clause de Surmont, zou gaan bewonen. Toen had de zaak van het diamanten halssnoer een totaal andere wending kunnen nemen dan zij in werkelijkheid deed: twee schurken in spe waren al met al goed terechtgekomen en leefden nog lang en gelukkig of, als dat niet mogelijk zou zijn, tenminste braaf verder. Maar zo onopvallend verliep hun leven niet en dat kwam vooral, omdat de markiezin op 21 september 1781 Jeanne de Lamotte op Slot Zabern voorstelde aan Zijne Eminentie, kardinaal Louis de Rohan, door wiens bemiddeling de tot dan toe werkloze graaf de Lamotte het ritmeestersbrevet kreeg van de dragonders van 'Monsieur', de oudste broer van koning Lodewijk XVI. Niet alleen bóze tongen fluisterden, dat Jeanne de kardinaal in natura terugbetaalde voor deze en andere aan haar man bewezen diensten.

III

In de laatromaanse basiliek op het Domplein van Brandenburg kan men nog steeds een vos in geestelijk gewaad aantreffen, prekend voor een koppel ganzen. Beter dan het borstbeeld dat Houdon van Cagliostro maakte, inclus het sierlijk ter hoogte van diens nek als op een lint uitgerolde vers:

Herken van deze mensenvriend de trekken:
elke dag verricht hij weer een wonder,
verlengt het leven van een arme donder
en gaat aan zijn vrijgevigheid ten onder.

geeft dit faunische beeld van de schijnheilige voorganger weer, wie Cagliostro in werkelijkheid was. In de lichtgelovigste van alle eeuwen

was zijn succes ongehoord en slikte men voor zoete koek, wat in een willekeurig andere eeuw niet eens naar de mond gebracht zou zijn (om van kauwen en doorslikken nog maar te zwijgen). Hoewel hij op 8 juni 1743 als kind van Felicita Bracconeri en een Joodse vader was geboren, wiens achternaam Balsamo luidde, bestonden er tot ver in de negentiende eeuw nog twijfels over, of Giuseppe Cagliostro en Jozef Balsamo wel één en dezelfde persoon waren. In het in 1863 verschenen boek van Émile Campardon, *Marie-Antoinette et le procès du collier d'après la procédure instruite devant le Parlement de Paris*, zit achterin een bijlage, waarin vernoemde twijfels worden weggenomen. Alsof de duivel ermee speelt, -de vergelijking is in verband met Cagliostro zeker niet ongepast-, heeft Dumas père ook aan Jozef Balsamo een roman gewijd.

Welk betrouwbaar beeld van deze wonderbaarlijke man, genie en charlatan tegelijk, kan men zich uit dit en ander materiaal vormen? Daaronder lijkt het moralistische blijspelletje *Der Groß-Cophta* van Goethe op het libretto van een terecht allang vergeten opera en maakt de ten dele in briefvorm geschreven roman *Der Geisterseher* van Schiller niemand veel wijzer, al zijn de bespiegelingen van Prins** over het bedrog van de gemaskerde Armeniër, in wie de welwillende lezer Cagliostro gelieve te herkennen, niet van scherpzinnigheid ontbloeit. Welnu, Cagliostro bracht zijn jeugd in Palermo door. Een spoedcursus van de alchimist Althotas stoomde hem klaar voor een leven als beroepsavonturier. Diplomaloos geschoold, maar daarentegen door schade en schande wijs geworden, lukte het deze Siciliaanse tovenaarsleerling algauw af te rekenen met een lang bestaande traditie. Verdienen andere alchimisten schatten en stierven zij bijna van de honger, -hij voorspelde de winnende nummers van loterijen, veranderde katoen in zijde, liet marmer smelten om het daarna zijn natuurlijke hardheid te hergeven, verdubbelde de omvang en het gewicht van ontelbare robijnen, smaragden en andere diamanten door deze edelstenen op de grond te gooien en vond tenslotte door en passant wat kwikzilver te fixeren de felbegeerde Steen der Wijzen, waarmee hij de transmutatie van alle onedele metalen in goud meende te kunnen waarborgen. De handel in levenselixers en Saint-Germainthee, getrokken van senebladeren, vlier, anijszaad, venkel en wijnsteen maakte hem en zijn jonge vrouw, Serafina Feliciani, schatrijk, maar dwong hem tevens zich snel te verplaatsen. Gerechtigde klachten van zijn clientèle kwamen hem zodoende nooit ter

ore, wat zijn toch al niet geringe zelfvertrouwen danig versterkte. Zijn overtuigingskracht maakte zo'n diepe indruk op anderen, dat het in welhaast geen van hen scheen op te komen minder dan een obool voor zijn onsterfelijkheid te willen geven. Toch was Cagliostro, althans volgens eigen zeggen, onsterfelijk. Als pretendent van de onsterfelijkheid verlegde hij zijn geboortedatum vaak naar een grijs en soms naar een Grieks of minder ver verleden: "U heeft natuurlijk Paris ook gekend, graaf Cagliostro?"

"Allicht, madame, het was een aardige jongen, maar eigenlijk had een minder groot dichter dan Homerus zich door hem moeten laten inspireren, trouwens, hij verdiende het ook niet, dat er zoveel vrouwen verliefd op hem werden. Wist u, dat hij rood haar had?" Rustig vertelde hij, hoe wijlen koningin Cleopatra hem ermee had belast om de bibliotheek van Alexandrië uit zijn as te doen herrijzen, iets wat hem als geen ander goed was afgegaan, omdat hij de grootste schrijvers uit de klassieke oudheid persoonlijk had gekend. Over Cleopatra liet hij zich ontvallen: "Schoonheid is iets betrekkelijks, weet u. Hoe bekoorlijk Cleopatra als koningin van Egypte ook was, -in Parijs zou ze niet meer dan een bekoorlijk naaistertje zijn geweest." Werd hij een enkele keer door een niet welwillend gehoor uitgelachen, dan placht hij te zeggen: "Ja, u kunt nu wel hard lachen, maar zo heb ik de zonen van Priamus ook horen lachen. Dat was toen Cassandra hen wilde waarschuwen voor de wisselvalligheden van het lot. Ik hoef u toch zeker niet uit te leggen, waarom het lachen hun is vergaan?" Cagliostro had zelf ook een onbedwingbare neiging om anderen de toekomst te voorspellen. Een edelman lachte hem eens uit, omdat de Onsterfelijke hem een wrede dood aan de galg in het vooruitzicht had gesteld, terwijl iemand van zijn rang en stand in geval van een zware misdaad (als het al tot een rechtszaak gekomen zou zijn) gewoonlijk werd onthoofd. Brutaal snoerde Cagliostro hem de mond: "U regelt deze zaak maar met de beul, monsieur!"

Hij joeg tal van mensen de stuipen op het lijf en trad ook zo onverschrokken en zelfverzekerd in de allerhoogste kringen van Frankrijk op, dat hij vooraf, om bewindslieden schrik aan te jagen, of achteraf, om als nationale boeman niet al te angstaanjagend op anderen over te komen (bijvoorbeeld op een er totaal verslagen bij zittend gezelschap van edellieden, uit wier midden hij zojuist één van hen een afschuwelijke dood had aangezegd), verklaren kon: "Tja, messieurs, iedereen wil wel eeuwig leven, maar zo'n lot is lang niet iedereen be-

schoren. Maak toch geen onnodig misbaar, wanneer uw tijd gekomen is en weet één ding heel zeker: ik heb liever met lichtgelovigen te maken dan met bangeriken!" Zo was het inderdaad, is men achteraf geneigd te denken, maar om een andere reden dan waarom voornoemde heren geestdriftig 'ja' zullen hebben geknikt. Vervolgens placht hij bij dit soort gelegenheden het glas te heffen om de gedrukte stemming zo snel mogelijk weer in een feestelijke te doen omslaan. Dat deed hij bijvoorbeeld door op te merken, dat hij de daarin flonkerende wijn zelf gebotteld had, "toen Montecuculli de Turken versloeg. Eens even kijken..., ja, dat moet in 1664 na Christus zijn geweest." Kortom, als glunderende en blunderende tafelredenaar kende Cagliostro zijns gelijke niet. Dacht iemand hem tuk te hebben, dan verzon hij onmiddellijk een list of een listig (klinkend) antwoord. Verkeerde hij in een kring van hem bewonderende dames, uit wier midden één van hen een kritisch geluid liet horen: "Zeg, meneer de graaf, hoe zit dat eigenlijk met dat levenselixer van u?" en had hij er geen zin in haar tekst en uitleg te geven, dan zei hij, dat hij nog nooit het exclusieve genoegen had mogen smaken in gezelschap van vrouwen te verkeren die, hetzij niet oud genoeg waren om een verjongingskuur te ondergaan, hetzij te oud waren om een zo krachtig brouwsel als het zijne te kunnen verdragen. Vervolgens liet hij het aan de verbouwereerde vragenstelster over om te bepalen tot welke categorie vrouwen zijzelf behoorde. Zou iemand opmerken, dat er met hem geen land te bezeilen viel, dan haalde hij meteen herinneringen aan zijn goede vriend Christoffel Columbus op, aan wie hij het een en ander over zijn ontdekking van Amerika had toevertrouwd, natuurlijk alvorens zij beiden aan boord van de *Santa Maria* waren gestapt. Nee, Cagliostro kende zijns gelijke niet, of het zou de graaf van Saint-Germain geweest moeten zijn, die volgens Nancy Mitford in haar slordig geschreven biografie over markiezin de Pompadour, tot 1760 kind aan huis was in Versailles: 'Op een dag speelde Saint-Germain een paar akkoorden op een klavechord en de koning vroeg hem, welk wijsje dat was. "Ik weet het niet," antwoordde hij onverschillig, "de eerste keer dat ik het heb horen zingen, was bij de intocht van Alexander in Babylon." Hij deed de koning versteld staan van zijn kunstjes met diamanten. Saint-Germain beweerde, dat hij het eeuwig leven bezat (niet de eeuwige jeugd, want hij was een stevige man van ongeveer 50 jaar), wat hij te danken had aan een elixer, dat degene die het innam tegen veroudering beschermde.' Cagliostro heeft zijn

bekende thee dus niet naar een vreemde vernoemd! De charlatanerie van de graaf van Saint-Germain vertoonde een hoogst opmerkelijke overeenkomst met die van de zich 'graaf' noemende Cagliostro, of het nu hun bemoeienissen met de Franse vrijmetselarij betrof, of iemand uit hun gemeenschappelijke kennissenkring: zo bekeerden beiden Christus persoonlijk zéér goed gekend te hebben. Over het gehoor dat zij al te gemakkelijk in de hoogste kringen vonden,-men hoeft de namen van Lodewijk XV en markiezin de Pompadour maar te vervangen door die van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette om daarvan een juiste indruk te krijgen-, verwondert men zich alleen dán niet, wanneer men zich de koning van Frankrijk, behalve als intelligent maar verdorven, ook als deugdzaam maar dom voorstelt.

Vrijwel gelijke tred houdend met zijn slechte reputatie, was de faam van Cagliostro's alternatieve geneeskunst over heel Frankrijk verbreid. Hij zag in zijn medische verrichtingen een middel om zich, overal waar hij maar kwam, een goede introductie te verschaffen. Menig doodzieke patiënt klampte zich radeloos aan hem vast, wilde in hem geloven en verloor aldus zijn laatste 'weerstand' in de dubbele betekenis van dit woord, waarna hem onveranderlijk een hoge rekening werd gepresenteerd. Af en toe boekte Cagliostro succes,-het kan moeilijk ontkend worden-, maar dat had hij meer te danken aan zijn psychologisch inzicht dan aan zijn medische kennis. In Straatsburg genas hij zieken voor niets, sterker nog, hij gaf hun geld toe. Zoals hij al gehoopt had, trok deze ongewone handelwijze de aandacht van zeer velen, onder wie vertegenwoordigers van de allerhoogste adel. Niemand minder dan kardinaal Louis de Rohan wenste hem audiëntie te verlenen, maar Cagliostro reageerde afwijzend: "Als monseigneur onwel is, laat hij dan tot mij komen en ik zal hem genezen. Is hij daarentegen kerngezond, wat ik vermoed, dan heeft hij mij niet nodig, noch ik hem." Kardinaal Louis de Rohan, hierdoor nog meer door de persoon van de wonderdoener gefascineerd, stelde alles in het werk om hem thuis te ontvangen.

De ontvangst van Cagliostro op het bisschoppelijk paleis te Zabern of Saverne, gelegen in Elzas-Lotharingen, vond in het begin van september 1781 onder vrij nauwkeurig overgeleverde omstandigheden plaats. Bij zijn entree in het paleis stond Cagliostro namelijk versted van de gelijkenis van een houten kruissculptuur met Jezus van Nazareth, met wie hijzelf ook beroepshalve (in zijn hoedanigheid van

wonderdoener) enige gelijkenis vertoonde. De kardinaal vroeg hem verrast: "Heeft u Jezus soms gekend?" wat in geval van diens assistent bij de bruiloft van Kana niet tegen dovemansoren was gezegd. Cagliostro antwoordde dan ook op zijn bekende wijze: "U vraagt mij, of ik Jezus persoonlijk heb gekend, dus niet als een gelovige die zich in gebed met Hem verenigt? Zeker heb ik Jezus gekend! Ik stond op goede voet met Hem tot Zijn allerlaatste snik. Wat hebben wij niet dikwijls samen gewandeld over de natte stranden aan de oever van het Meer van Tiberias. Zijn stem bezat een oneindige zachtheid. Jammer genoeg, wilde Hij niet naar mij luisteren. Om Zich heen verzamelde Hij een stelletje in lompen gehulde vissers. Preken dat Hij kon! Maar ja, het is slecht met Hem afgelopen. U weet toch, hoe dat in zijn werk is gegaan?" En zich tot zijn bediende wendend, die als zijn medeplichtige in het complot zat, vroeg hij quasi verstrooid: "Herinner jij je misschien nog die avond in Jeruzalem, toen Jezus werd gekruisigd?" Maar de bediende verontschuldigde zich op licht verongelijkte toon: "Nee, graaf... Meneer de graaf weet toch wel, dat ik pas 1500 jaar in zijn dienst ben?" Daarop mompelde de kardinaal iets van "amusement, hoogst amusant..." in plaats van zijn hondsbrutale gast het paleis uit te gooien of te corrigeren (want Jezus stierf volgens *Markus 15:25* tussen negen en twaalf uur 's morgens). Vervolgens boog deze zich vertrouwelijk naar zijn gastheer over en fluisterde: "Ik verzeker u, dat Jonathan nog veel amusanter was dan ik. Och, hij was zo'n goede vriend... Toen hij in de bergen van Gilboa sneuvelde, dreigde ik helemaal gek van verdriet te worden. Weet u, dat ik hem ook nu nog meer mis dan Jezus die Zich Christus noemde?"

Nadat hij zijn gastheer tijdens een lichte aanval van astma medische bijstand had verleend, door af en toe de ramen van diens slaapkamer open te zetten, kon Cagliostro ten paleize geen kwaad meer doen. De kardinaal verbeeldde zich het niet zonder hem te kunnen stellen. Weldra blakerde het alchemistenvuur van Cagliostro's oven de bischoppelijke schoorsteenmantels zwart. Voor dit ongerief werd de kardinaal ruimschoots schadeloos gesteld tijdens spiritistische seances: dan zag hij Cleopatra in een glazen bol, soupeerde met Lodewijk XIV en sliep met Christina van Zweden. Degene aan wie hij deze en andere paranormale ervaringen te danken had, kreeg zo'n grote invloed op hem, dat het paleis had kunnen afbranden zonder noemenswaardige gevolgen voor hun beider relatie. Cagliostro werd overigens niet alleen door zijn machtige beschermheer bijna afgodisch vereerd.

Er zijn ook nu nog zoveel borstbeelden van hem in omloop, op sommige waarvan 'De goddelijke Cagliostro' staat gebeiteld, dat één van de geschiedschrijvers die over de zaak van het diamanten halsnoer zijn licht heeft doen schijnen, Chaix d'est Ange, waarschijnlijk terecht opmerkt: 'Het succes van Cagliostro hield een overwinning voor de kardinaal in, want die had hem met zich meegetroond en den volke getoond.'

Als charlatan en gnostische hofnar van een kerkvorst, over wie hij in het openbaar leuk de baas kon spelen, was Cagliostro nog een betrekkelijk onschuldige dwaas. Maar vele gestalten verenigden zich in hem en lang niet ieder van hen afzonderlijk was zo onschuldig, als hij het deed voorkomen. Alleen al in zijn hoedanigheid van vrijmetselaar gaf hij blijk van een verrassende veelzijdigheid, die deels met zijn criminele inslag en deels met het gradensysteem van de vrijmetselarij samenhangt. In het derde hoofdstuk van *Mémoires d'un médecin: Balsamo* wordt hij door Dumas met een welhaast onvertaalbare term de 'Geïllumineerde' genoemd, dat wil zeggen een uitzonderlijk verlichte geest. Welnu, in 1776 was Cagliostro bij de illuminaten in Ingolstadt om, zoals hij plechtig verkondigde, "vooroordeelen weg te nemen en een grote maatschappelijke omwenteling teweeg te brengen." Als oprichter van de vrijmetselarij volgens de Egyptische rite, -hij vestigde een moederloge in Lyon-, ondertekende hij in Frankfurt am Main een eedsformulier, dat 'tegen de dwingelandij van de koningen in Frankrijk en Italië, en van de paus in de hele wereld' was gericht. Leert de Alexandrijnse variant van de hermetische theosofie, dat niets sterft, al moet iets samengestelds als ziel en lichaam zich ooit delen, -in het negende hoofdstuk van George Sands maçonnieke roman, *La Comtesse de Rudolstadt*, beweert Cagliostro precies hetzelfde: "Men sterft niet, er sterft niets, er is geen dood." Om die reden moedigde hij zijn volgelingen aan de geest te geven voor een goede zaak. Geen van hen hoefde immers de dood te vrezen, nadat hij hun geest persoonlijk had mogen vormen en verlichten. Had hij hun niet duidelijk gemaakt, wat zij onder een goede zaak dienden te verstaan? Dat hijzelf het eeuwig leven scheen te hebben, kon zijn trouwste volgelingen nauwelijks deren: een god kan de geest immers niet geven, zelfs niet als hij dat zou willen, bovendien heeft hij doorgaans een zending te verrichten, wat zijn volgelingen belangrijker vinden dan dat hijzelf het goede voorbeeld geeft. Cagliostro hoefde dus zijn leven niet voor

een bij uitstek goede zaak, de Franse Revolutie, op het spel te zetten, dat kon hij gerust aan anderen overlaten.

In Lyon hield hij een opruiende rede over piramides die, als ankers in de tijd, het verstarde bewind van farao's symboliseerden. Aarde en hemel waren puntsgewijs met elkaar verbonden, zo stelde hij tot zijn ongenoegen vast, maar zou in de tegenwoordige tijd eigenlijk niet het omgekeerde het geval moeten zijn? Zou een omgekeerde piramide niet krachten vanuit de hemel aardewaarts moeten uitstralen? Zoals een zandloper om de zoveel tijd wordt omgedraaid, wilde hij van elke piramide een puntige vergaarbak maken tot heil der mensheid. Daarbij hield hij dreigend een zwaard omhoog dat hem, naar hij beweerde, in 1308 na Christus was geschonken door zijn verre bloedverwant Jacob de Molay. Met behulp hiervan was hij zeker in staat het Franse koningschap door te prikken, want zijn zwaard scheen hem aanzienlijk scherper toe dan de geest van een adellijke lomperik die zich ten onrechte koning noemde. Al zou de onderste steen er ook voor boven moeten komen, hij, Cagliostro, keerde in geestelijk opzicht wel te verstaan alle piramides om, zodat hun puntige bovenkant niet langer blasfemisch getuigend van de grootheidswaanzin der farao's hemelwaarts zou wijzen, maar bij wijze van verlate zelfkastijding diep in de aarde weg zou zinken. En of hij nu al sprak over Egypte of Frankrijk, over Ramses of Lodewijk, dat deed er niet toe: "Vandaar kunnen onbekende maar menselijke wezens naar geloven, of volgens de beschikkingen van de Eeuwige, elk deel van de wereldbol in opstand brengen en held en schurk ertoe aanzetten om het onzichtbare instrument van de revolutie te worden." Niemand hoefde angst voor de naaste toekomst te hebben. Als vereerder van Isis (wier hoogste staat van heiligheid onder de vrouwen vooruitwees naar Maria, wier naam weer verwees naar 'Marianne', het toekomstige symbool van Frankrijk) wist hij, Cagliostro, precies waarover hij sprak. Onder haar machtige bescherming kon er weliswaar bloed vloeien, dat had hij als zaakgelastigde van de tempeliers menigmaal aan den lijve ondervonden-, maar anders dan in de veertiende eeuw zou het nu koninklijk bloed zijn. Sprak men gewoonlijk niet zonder afgrijzen over bloedverlies, hetzij omdat men een niet al te dappere krijger in dienst van Sparta was, hetzij omdat men als vrouw in staat van haar maandelijks stonde verkeerde, dan ging dat nu drastisch veranderen. Zou er voortaan blauw bloed vloeien, dan moest dat niet worden beschouwd als een groot persoonlijk verlies, maar als zuiver politieke

winst. De drie letters op zijn zegel, L.P.D., garandeerden zijn volgelingen met zekerheid winst. Deze waren een afkorting van Lilia Pedibus Destrue: 'Vertrap de Franse Koningslelies', zoals hij hun bereidwillig toelichtte. Het duidelijkst sprak Cagliostro zich in zijn brief van 1786 *Aux Français* uit: 'Binnenkort zullen uw Staten-Generaal ter vergadering worden bijeengeroepen, de Bastille zal een openbare weg worden en alle lettres de cachet zullen worden afgeschafft!'

Zowel voor wat betreft zijn intrigerend aandeel in de zaak van het diamanten halssnoer als zijn provocerend optreden daarbuiten diende Cagliostro maar één belang (afgezien van zijn eigenbelang): het belang van de door sommigen als schrikbeeld gehate, door anderen vurig verwachte, maar door hem haast bezworen Franse Revolutie. Dat rechtvaardigt een uitweiding over de orde der vrijmetselaars, een serieus intermezzo in 'de dolste apenkomedie uit de wereldgeschiedenis', dat ook buiten de zaak van het diamanten halssnoer om een licht kan werpen op Cagliostro's verwonderlijke doen en laten.

IV

'In mercurio est quidquid quaerunt sapientes': in het kwikzilver zit wat de wijzen zoeken. De naar Mercurius of Hermes Trismegistus genoemde 'hermetische' kunst bestond in het praktiseren van de alchimie. Voor wie kon bogen op het bezit van de naarstig gezochte, maar nog steeds onvindbaar gebleken Lapis Philosophorum, Königliche Rubin of Steen der Wijzen, was succes verzekerd: hij kon maken wat hij wou, kwikzilver veranderen in goud, kiezels in edelstenen en, omgekeerd, diamanten in het grofste grind, om er zelf beter van te worden, of de al te trotse eigenaars van juwelen de stuipen op het lijf te jagen. Cagliostro beweerde na enkele millennia de Steen der Wijzen langs eerlijke weg verkregen te hebben, waardoor het voor hem een koud kunstje was (al stookte hij er zijn oventje ook nog zo hard voor op) om goud te maken. Herhaaldelijk snoefde hij 'in een handomdraai' de kostbaarste kleinodiën van nietswaardige materialen te kunnen vervaardigen. Vingervlug was hij zeker, wanneer hij het omkeerbare van het alchemistische procédé demonstreerde door een aantal hem vanuit het hooggeëerde publiek aangereikte kostbaarheden te laten verdwijnen, of in prullaria te veranderen. Welke rol de Steen der Wijzen bij deze goocheltrucs speelde, is niet helemaal duidelijk. Het was er waarschijnlijk net zo mee gesteld, als met de graal:

de queeste is hoofdzaak, wat de zoektocht naar het felbegeerde voorwerp oplevert van nul en generlei waarde. Een heilzame of schokkende verwarring van doel en middelen, zoals in de gruwelijkste sprookjes, bestond er ook ten aanzien van de Steen der Wijzen. Was die nu het oogverblindende resultaat van een oeroud proces of alchimistisch procédé, zoals een legendarisch zwaard het eindproduct was van oeroude smeedkunst, of moest de relatieve waarde ervan in de praktijk blijken? Moest de Steen der Wijzen in alchemistische brouwsels worden meegekookt om iets wonderbaarlijks tot stand te brengen, of hing het van de ingrediënten in de vele potjes en pannetjes op het vuur af, welk hoogwaardig gesteente er zou ontstaan? Bezat zoiets unieks als de Steen der Wijzen de eigenschap om zich aldus te vermenigvuldigen? Het lijkt vrijwel onmogelijk een ondubbelzinnig antwoord op zulke vragen te geven. Er is trouwens nog een andere interpretatie van de Steen der Wijzen mogelijk, een niet letterlijke maar (meer) figuurlijke. De Nederlandse vrijmetselaar Faubel verdraait echter een beetje de achttiende-eeuwse feiten, wanneer hij om het wezen van de alchimie minder verdacht te maken als zijn mening over alchimisten ten beste geeft: 'Zij bedoelden niet te streven naar de kunst om het edelmetaal goud te maken, maar wel het symbolische goud. Dat is niet het goud van de grote massa, maar het levende goud, het goud Gods, het stralende woord van God.' Dat kan wel zo wezen, maar Cagliostro preekte wel degelijk de samenhang van de oude alchimie en gnosis met de Egyptische mysteries. De zwartgeblakerde schoorsteenmantels van Slot Zabern vormen het beste bewijs, dat deze letterlijke interpretatie van de Steen der Wijzen niet uit de lucht gegrepen is.

Cagliostro maakte als vrijmetselaar graag en veelvuldig gebruik van symbolen,-dat doen vrijmetselaars ook nu nog. Zo hamerde hij op een heus aambeeld om zijn volgelingen van een waarheid te doordringen (zonder dat er natuurlijk een rechtstreeks verband tussen waarheid en aambeeld bestaat). Behalve een zekere aanschouwelijkheid, die hem in staat stelde goede zaken te doen, had een dergelijk gebruik van symbolen nog een ander groot voordeel: het stelde hem in staat de ontstaansgeschiedenis van de vrijmetselarij te vervroegen. Zijn werkplaats deed niet voor de smidse van Vulcanus onder! Door hoog op te geven van zijn hermetische kunst, waaraan zelfs geen symbolische specie te pas kwam, vergrootte Cagliostro eens te meer het aanzien van zijn orde. Daartoe wees hij op het verband tussen

Hermes en Thoth, welke laatste god van Egyptische oorsprong door hem werd vergeleken met een redelijk opperwezen, zoals nadien ook Robespierre voor ogen moet hebben gestaan. Dat scheelt allicht weer een paar eeuwen, die de orde der vrijmetselaars nog ouder en eerbiedwaardiger maken dan zij al is, zo redeneerden niet alleen Cagliostro en zijn volgelingen. In ons land waarschuwde de schrijver van misschien wel het meest onleesbare boek ter wereld, *De Roomsche biecht in haare wording*, professor G.J.P.J. Bolland, al voor gegoochel met jaartallen en mythes: 'Wie een studie maakt van de Vrijmetselarij en wat met haar tezamen hangt, kan niet genoeg op mystificaties bedacht zijn.'

Aangezien in de vrijmetselarij welhaast alles mysterieus, emblematisch en allegorisch is, lijkt de werkelijke ontstaansgeschiedenis van de orde moeilijk te reconstrueren. Zonder die te willen zoeken in de isische of orfische mysteries, zoals Cagliostro deed, kan men de verplichte geheimhouding van de leden wel met een alchemistische term als een bindend 'element' opvatten, dat de vrijmetselarij met deze en andere vroege mysteries gemeen heeft: de onderlinge band en vijandige opstelling tegenover de buitenwereld houden als het ware een bevestiging van het eigen gelijk in. De hiërarchie die in exclusieve denkbeelden te ontdekken valt,-voor meesterlijke gedachten geeft men nu eenmaal meer dan voor kleingeestige-, is te beschouwen als vers twee. De ideeën van een 'godfather' (om alleen al op dit punt eens een pseudoreligieuze orde met de maffia te vergelijken) dienen daarom beter te zijn dan die van de eerste de beste huurmoordenaar. Zijn ze dat niet, dan kan uitsluitend machtsmisbruik, dat op zijn beurt geweld pleegt uit te lokken, de interne hiërarchie herstellen. Geheimhouding zorgt ervoor, dat het eigen falen met de mantel der liefde wordt bedekt. Het is net alsof hier nog even een zweempje van de moraal om de hoek komt kijken, voordat met de slip van die mantel ook elk schuldbesef verdwijnt. Wee degene, die tegen de regel van zwijgplicht of 'omertà' zondigt! Hem wachtte in de dertiger jaren van de twintigste eeuw, in Chicago bijvoorbeeld, geen wezenlijk ander lot dan dat van een verrader van het Ceresgeheim in Rome, met wie Horatius in de eerste eeuw voor Christus, getuige zijn *Carmina* 3:2, niet graag (voor geen goud ter wereld?) onder één dak zou willen vertoeven.

De mooiste en meest algemene mystificatie van de ontstaansgeschiedenis der vrijmetselarij is die van Hiram Abief of Adoniram. In

het Oude Testament (*1 Koningen 6:1*) wordt minutieus beschreven, hoe koning Salomon (met wiens zoon Roboam Cagliostro om een nog nader te noemen reden bar weinig ophad) in het jaar 480 na de uittocht van de Israëlieten uit Egypte, in het vierde jaar van zijn regering, in de maand Ziwa, dat is de tweede maand, de beroemde tempel voor Jahweh begon te bouwen. *1 Koningen 6:7* verhaalt, hoe koning Salomon 'bij het opbouwen van de tempel stenen liet aanslepen, die klaar uit de groeve kwamen; geen slag van een hamer, houweel of ander ijzeren werktuig werd er bij het bouwen van de tempel gehoord...' Anders dan vrijmetselaars beweren, blijkt uit dit vers, dat er niet één van de door hen geliefde symbolen als troffel, paslood en winkelhaak aan de bouw van de tempel te pas is gekomen. Bovendien is Hiram, niet te verwarren met Hiram, koning van Tyrus, die het voor de tempelbouw benodigde ceder- en cipressenhout leverde, geenszins de grote architect, de opperbouwmeester, voor wie vrijmetselaars hem verslijten. Hiram was de gewone zoon van een doodgewone koperslager, wie de ongewone vaardigheden van zijn vader niet vreemd waren. Pas toen de tempel nagenoeg klaar was, kwam Hiram opdagen om het koperbeslag voor de ingang te maken. Hij goot maar liefst 400 granaatappels, zo zwaar van gewicht, dat koning Salomon niet de moeite nam deze te laten nawegen, benevens twee bronzen zuilen, die hij eigenhandig in de voorhal van de tempel zette. De rechter zuil noemde hij 'Jakin', de linker 'Boaz', wat in het Hebreeuws 'kracht' en 'standvastigheid' betekent. Beide staan ook nu nog in elke vrijmetselaarstempel. Daarentegen was Hiram volgens vrijmetselaars degene, die het werk aan de tempel van Salomon voorbereidde en uitvoerde. Als ploegbaas had hij daartoe de onder hem ressorterende werklieden verdeeld in drie klassen: leerlingen, gezellen en meesters. Nu waren er drie gezellen zo ontevreden over de in hun ogen vernederende werkindeling, -waardoor zij nooit voor een hoger loon dan dat van gezellen in aanmerking zouden kunnen komen-, dat zij Hiram bij de twee zuilen in de voorhal opwachtten om hem het meesterteken te ontfutselen. Maar Hiram weigerde de drie gezellen te woord te staan; in het nauw gedreven trachtte hij tot driemaal toe in een andere richting weg te vluchten. Na hem met hun paslood en winkelhaak te hebben tegengehouden, verbrijzelden zij zijn hart met een moker. Toen koning Salomon hem in geen zeven dagen gezien had, liet hij, ten zeerste ongerust geworden, Hiram zoeken. De drie gezellen bleken hun werk grondig te hebben verricht,

wat het opsporingswerk niet weinig bemoeilijkte. Slechts een kleine, door de wind bewogen acacia verried de plaats, waar zij Hiram hadden begraven. In de tempel van Salomon werd hij in stilte herbegraven. Zijn stoffelijk overschot was zichtbaar tot ontbinding overgegaan, zo werd bij de rouwplechtigheid vastgesteld, want zijn vlees begon zijn beenderen reeds te verlaten. Hoewel Hiram dus onmogelijk verrezen kan zijn, althans in een min of meer logische voorstelling van zaken, zag Cagliostro hem als de man die vooruitwees naar de dood en verrijzenis van Christus. De acacia, 'het symbool van de vertredene en aanhoudend vermoorde, maar altijd weer oplevende onschuld' kan evenwel de treurige waarheid niet verbloemen, dat Hiram of Adoniram morsdood moet zijn herbegraven. Het laat zich na dit alles wel raden, hoe Cagliostro over Roboam dacht, over wie in *1 Koningen 12:18* geschreven staat, dat mede door diens toedoen Adoniram, de leider van de arbeidsdienst, werd gestenigd: Roboam was het mislukte zoontje van koning Salomon, goedmoedig maar dom, zoals Lodewijk XVI het mislukte kleinzoontje van koning Lodewijk XV was. Beiden waren de weinig daadkrachtige nazaten van eens machtige vorsten. Beiden stortten hun landgenoten in het verderf, zaaiden alom tweedracht en sloegen van tijd tot tijd op de vlucht, naar Jeruzalem of naar Varennes. Natuurlijk vergeleek Cagliostro zichzelf met Adoniram, de vermoorde onschuld, die in staat was 'overall' schitterend uit zijn graf op te staan, waar een minder fortuinlijk iemand zich met armzalige levenselixers moest zien te behelpen.

Behalve verzet tegen de troon moedigde deze algemeen verbreide mystificatie verzet tegen het altaar aan. In een rooms-katholiek land als Frankrijk viel het één niet moeilijk te combineren met het ander, en inderdaad hield de populariteit van Hiram in bepaalde kringen een dubbele aanslag op het prestige van Christus in. Wat stelde Zijn lijden, dood en verrijzenis voor, vergeleken bij het oneindig lijden van Zijn voorganger Hiram? Wat hield Zijn koningschap in, dat de machtsbasis vormde van de Franse monarchie? Was het niet zo, vroeg Cagliostro zich openlijk af en met hem iedere in de graad van Rozenkruiser ingewijde vrijmetselaar, dat de afkorting 'I.N.R.I.' in plaats van 'Jezus Nazarene Rex Judaeorum' veeleer 'Jood uit Nazareth, begeleid door de engel Rafaël in Juda' betekende? Zo had immers ook een engel Tobias naar Rages, de stad der Meden, begeleid. Door dit soort vernuftige exegetische trachtte Cagliostro Christus Zijn koningschap te ontnemen en tevens datgene, waaraan Hij Zijn koning-

schap ontleende: Zijn godheid. Wat bij Hem lukte, zou vanzelfsprekend bij Lodewijk XVI een koud kunstje zijn. Er zat niet zozeer achter een figuur als Christus tot menselijke proporties terug te brengen, als wel Lodewijk XVI zijn goddelijk recht op het koningschap te ontnemen. Het mag dan ook onbegrijpelijk worden genoemd, dat wie in het openbaar zo negatief over troon en altaar sprak als Cagliostro, door kardinaal Louis de Rohan vriendelijk werd ontvangen. Des te meer was dit onbegrijpelijk, omdat volgens de encycliciek *In eminenti* (1738) van Clemens XII en de pauselijke bul *Providas* (1751) van Benedictus XIV op toetreding van rooms-katholieken tot de orde der vrijmetselaars excommunicatie stond. Omgekeerd moet het christendom iets buitengewoon irritants hebben gehad voor de vereerders van het licht,-los van het feit dat zij Christus als een geduchte concurrent van Hiram beschouwden-, voor zover het zijn achttiende-eeuwse gelovigen vrees aanjoeg met datzelfde licht: het vuur van de hel.

Als gnosticus beschouwde Cagliostro alleen de evangelist Johannes met enig welgevallen. Diens apodictische en tegelijk cryptische uitspraken lieten meer ruimte voor bespiegelingen open dan een figuur als Christus hem ooit zou kunnen bieden. Johannitische christenen vereerden de slang, wat Cagliostro ook deed, omdat die de mens geleerd zou hebben om met smaak van de boom der kennis van goed en kwaad te eten. Zij hadden een exoterische leer, bestemd voor het gewone volk, en een esoterische leer, bestemd voor slechts enkele ingewijden. Deze dubbelzinnigheid in de presentatie van de leer moest een ongewenste openbaring ervan voorkomen. Eenzelfde soort geheimzinnigheid, die uiteindelijk weinig te ontraadselen overlaat, maar wel van alles suggereert, en uitsluitend schijnt te speculeren op de nieuwsgierigheid van oningewijde buitenstaanders, deed veel broeders aan het achttiende-eeuwse logeleven deelnemen zonder dat zij het gevoel hadden werkelijk tot een genootschap of orde te behoren: 'Het geheim bestond in niets anders dan in woorden, tekens en plechtigheden die een nog veel belangrijker geheim deden vermoeden, waarnaar men van graad tot graad zocht te geraken om tenslotte niets anders te vinden dan andere woorden en tekens.' Zo betekende het embleem van menige loge in Frankrijk, S.S.S., in de ene uitleg die eraan gegeven werd, dat wetenschap (Science) en wijsheid (Sagesse) een zondig mens heilig (Saint) maken, in de andere

uitleg,-hoe verrassend-, dat de hemel een met sterren bezaaide (Stellatus) zetel (Sedes) van de zon (Solis) is.

Door het bestaan van een exoterische en esoterische leer werden veel vrijmetselaars dom gehouden, althans waren de beoefenaars van de lagere graden alleen op de hoogte van hun eigen rituelen, of werd hun bij de inwijding in hogere graden een aantal vrijmetselaarsymbolen anders uitgelegd, ja zelfs tegenovergesteld aan wat zij eerder te horen hadden gekregen. Ook de geringschatting van de rode of capitulaire vrijmetselarij, waartoe Cagliostro behoorde, voor de slechts drie graden (leerling, gezelschap en meester) tellende blauwe vrijmetselarij wordt hierdoor verklaard: binnen één en dezelfde organisatie waarvan de leden zich beter waanden dan wie ook, bestond een scherpe tegenstelling tussen welingelichte voorgangers en relatief domme volgelingen, kortom tussen 'priesters' en 'leken'. Het zal duidelijk zijn tot welke categorie Cagliostro wenste te behoren, maar belangrijker dan die vaststelling is, dat er, zoals nog nader zal worden toegelicht, een opmerkelijke overeenkomst bestond tussen de door gnostici gepropageerde uitsluiting van de 'vijandige' buitenwereld en Robespierres stringente toepassing van terroristische methodes op al diegenen van wie lukraak werd verondersteld, dat zij geen 'Algemene Wil' of 'deugd' bezaten. Welke criteria daarvoor dienden te worden gehanteerd, was de Onkreukbare zelf niet helemaal duidelijk, laat staan zijn gerechtsdienaars, beulen en slachtoffers. Bij alle geheimzinnigdoenerij is het overigens Bolland die, nota bene zijn eigen waarschuwing in de wind slaand, voor een nieuwe mystificatie zorgt. Hij legt ten onrechte verband tussen de 'novitii, professi en perfecti der Roomsche kerkelijkheid' en de leerlingen, gezellen en meesters door zich te beroepen op de parabel van de zaaier, terwijl *Lucas 8:11-15* toch een vierledig onderscheid maakt tussen het zaad dat langs de weg, op rotsen, tussen doornen en in goede aarde valt. Wie houdt er nu eigenlijk wie (voor) dom?

Behalve het gnosticisme was Cagliostro de ideeën van de orde der tempeliers toegedaan, wat men zeker in zijn geval niet los van elkaar moet zien, omdat daaraan eenzelfde dubbelzinnigheid en eenzelfde revolutionair elan en antichristelijk gedachtegoed ten grondslag ligt. Trouwens ook op het meer wereldse vlak van de culinaire genoegens deed een vrijmetselaar van het type Cagliostro nauwelijks voor de spreekwoordelijk geworden tempelier onder. Toch zou, bij al deze overeenkomsten, een verwijzing naar de orde der tempeliers in ver-

band met het ontstaan van de vrijmetselarij opnieuw een mystificatie inhouden. Het kan om die reden geen kwaad bij de (ontstaans)geschiedenis van voornoemde orde stil te staan, waarvan het wel en wee Cagliostro tot in het diepst van zijn ziel raakte. Zij werd in de twaalfde eeuw na Christus gesticht om christelijke pelgrims te beschermen tegen de wreedheid van heidenen. De eerste tempeliers legden ten overstaan van de patriarch van Jeruzalem drie geloftes af, die van zuiverheid, gehoorzaamheid en armoede. Paus Eugenius III stond hun in het jaar 1146 toe een rood kruis te dragen op een wit habijt. Helaas lokte hun steeds groter wordende rijkdom al gauw beschuldigingen van trots, gierigheid, onzuiverheid en dronkenschap uit. Tempeliers zouden niets van Christus willen weten, op wiens houten kruis zij smadelijk spogen. Zelfs moesten zij ertoe in staat worden geacht hun fluimen op andere heilige plaatsen te deponeren, want kusten zij hun grootmeester niet schaamteloos op de meest intieme delen van zijn lichaam? In plaats van Christus zouden zij de zon aanbidden, althans dit alles werd onthuld door een overloper, Squin geheten. Philips de Schone kreeg *vervolgens* toestemming van paus Clemens V (of lokte hij de bekentenissen van Squin zelf uit, *nadat* hij toestemming van de paus gekregen had?), wiens wereldse naam Bertrand de Got luidde, om tegen de tempeliers te gaan procederen. Er mochten van 1306 tot 1312 zware beschuldigingen tegen hen worden ingebracht, waarna tijdens het in 1312 gehouden Concilie van Vienne hun orde werd opgeheven. De gearresteerde grootmeester van de tempeliers, Jacob de Molay, een verre neef en boezemvriend van Cagliostro, had aanvankelijk het bestaan van een groot aantal gevallen van corruptie binnen zijn orde toegegeven, maar later ontkende hij alles. Na zijn terechtstelling in 1314, waarover Cagliostro, ten zeerste verontwaardigd, de meest onsmakelijke details wist te vertellen, werden alle goederen van de orde in beslag genomen en verbeurd verklaard. Maltezer ridders eigenden zich de bezittingen van de tempeliers toe. Troon en altaar moesten het door dit alles zwaar ontgelden bij de aanhangers van de orde: in hun ogen was Squin een Judas, paus Clemens V een Caïfas en Philips de Schone, de eigenlijke schurk, een Pontius Pilatus.

Uiteraard kon de in Frankrijk verboden orde alleen in het geheim blijven voortbestaan. De harde kern ervan nam de wijk naar Kilwinning in Schotland en noemde zichzelf om elke verdachtmaking bij voorbaat weg te nemen 'herodom', wat een synoniem is voor 'tem-

pel', want de betekenis van dit Hebreeuwse woord luidt 'heilig huis'. Dat de orde zich inderdaad in Schotland heeft gevestigd, bewijzen de in oude commanderijen aldaar gevonden 'baphomets'. Daaronder worden (af)godsbeelden verstaan, waarvan de naam in het enkelvoud, conform de gnostische gang van zaken, moet worden gelezen als een afkorting van *Templi omnium pacis hominum Abbas*, wat betekent, dat er op de vindplaats van zo'n beeld een tempel der vrede aan God, de Vader van alle mensen, is gewijd. De Schotse rite in de rode vrijmetselarij valt nog steeds te vergelijken met de Latijnse in de rooms-katholieke Kerk. Het waren ook de tempeliers die, tijdens de slag om Bannockburne, onder koning Bruce van Schotland tegen Engeland streden. Cagliostro placht later hun vurigheid aan zijn eigen (volgens hem te weinig strijdbare) volgelingen ten voorbeeld te stellen, aldus eenzelfde negatief verband suggererend tussen de koning van Engeland en Lodewijk XVI. Bestond daarover nog enige twijfel, die is uitgesloten ten aanzien van de veelgehoorde bewering, dat de tempeliers zich vrij in Schotland konden vestigen en eeuwenlang handhaven door zich de exclusieve corpsgeest van vrije metselaren aan te meten. In werkelijkheid heeft er tussen hun geheime gilde en de speculatieve vrijmetselarij geen enkel verband bestaan, omdat de tempeliers, hun grootmeester inclusief, ook maar gewone stervelingen waren met een vergankelijke eigen cultuur. Er is dan ook geen sprake van een heimelijk en bewust voortgezette vrijmetselaarstraditie van eeuwen, beginnend in Egypte, die nieuw leven werd ingeblazen in Griekenland en Italië, alvorens min of meer roemloos in Frankrijk en Schotland te eindigen.

Er hoeft helemaal geen mystificatie aan te pas te komen om de werkelijke plaats en oprichtingsdatum van de orde der vrijmetselaars te achterhalen. 'Appletree Tavern' was de naam van de Londense herberg, waarin op 24 juni 1717 de orde werd gesticht door de presbyteriaan en rozenkruiser James Anderson, de archeoloog George Payne en de natuurkundige Theophiel Desaguliers, drie illustere vertegenwoordigers van wat toen nog niet 'Verlichting' heette. De officieel Engelse oorsprong van de orde, -nog in 1743 heette het Grootoosten van Frankrijk Grote Engelse Loge-, blijkt ook uit de manier waarop vrijmetselaars voor het plegen van meened werden bestraft. Dit misdrijf rekende de grootmeester hun indertijd even zwaar aan, als een opperrechter Britse onderdanen gewoonlijk strafte voor hoogverraad: 'Dat hun ingewanden zullen worden uitgerukt en verbrand,

en dezelve ter lengte van een kabeltouw in zee zullen vergaan, alwaar eb en vloed tweemaal in 24 uur plaatsvinden.'

De *Constitutie van Anderson* (1727) was het eerste wetboek van de vrijmetselarij, dat tevens de invloed van het rosicrucianisme bestendigde. Volgens de Schotse rite van 33 graden in de vrijmetselarij is de achttiende graad Soeverein Prins Rozenkruis. Een beoefenaar van deze graad diende de vaak al in een ver verleden gemaakte fouten van alchimisten te herstellen en zoveel mogelijk wetenschappelijk, als een moderne scheikundige, te werk te gaan om zijn doel te bereiken. Faubel omschrijft meer in het algemeen het doel van het rosicrucianisme als 'een beoefening van de magisch-magnetische geneeskunde'. Achttiende-eeuwse kwakzalvers als Cagliostro en Mesmer waren in dit opzicht notoire rozenkruisers. Overigens valt er over de betekenis van roos en kruis geen uitsluitsel te geven. Ontleend aan een eigenaam zijn roos en kruis volgens de ene lezing symbolen van het vrouwelijk beginsel en (opgevat als een gewijzigde vorm van de 'T' van Thoth) het Egyptische teken voor het mannelijk beginsel of generatievermogen, en volgens de andere lezing een voorstellingswijze van respectievelijk verstillig en heiligheid van het verbond tussen man en vrouw, of God en mensen. Men zou haast door de bomen het bos niet meer zien, zeker niet, als men verneemt hoe, afgezien van een man als Cagliostro, zelfs Luther kon worden 'beschuldigd' van sympathieën voor het rosicrucianisme. Luidde het devies van laatstgenoemde niet, dat het hart van een christen over rozen gaat, wanneer hij diep in gedachten verzonken onder het kruis staat? Kennen rozenkruisers, evenals lutheranen, niet slechts twee sacramenten? Door zo te redeneren kan men ook de Amsterdamse rederijkerskamer 'De Egelantier', die in haar schild het lichaam van Christus hangend aan een bloeiende hagenroos voerde, van rosicrucianisme 'betichten'.

Hoe dit numineuze spel met graden, het interpreteren van symbolen en (met veronachtzaming van de factor tijd) het voortdurend leggen van speculatieve (dwars)verbanden ook mogen uitpakken,-in de achttiende eeuw waren rozenkruisers voorstanders van een innerlijke ommekeer die zeker 'revolutionair' genoemd mag worden. Zij verwachtten het einde der wereld, goochelden te dien einde verwoed met het getal 666 (net zolang, totdat er bijvoorbeeld 1789 voor kon worden gelezen) en schermden met hun esoterische kennis van zaken en diepzinnige waarheden, waarover met name in rooms-kathol-

lieke kringen aanvankelijk meewarig werd gedaan, maar waarop onmiddellijk na de Franse Revolutie een man als abbé Lefranc schamper en zelfs agressief reageerde. Met de diverse bloedige gebeurtenissen nog voor ogen uitte hij zware beschuldigingen aan het adres van rozenkruisers: 'Er was niets heilig voor hen, troon noch altaar. Zij beloofden zich volledig in te zetten voor de verpulvering van de tridia-deem' (bedoeld wordt de pauselijke tiara). Van dat laatste is in de achttiende eeuw betrekkelijk weinig terechtgekomen, maar de terechtstelling van Lodewijk XVI werd mede door het optreden van rozenkruisers mogelijk gemaakt. Er bestaat dus ook in de persoon van Cagliostro een duidelijk aantoonbare verwantschap tussen rozenkruisers en tempeliers, want beiden waren, net als hij, fel gekant tegen troon en altaar.

De politieke bewustwording van Franse vrijmetselaars zou men eens tegen deze achtergrond moeten bezien. Sinds de oprichting van de eerste loge te Parijs (1725) door lord Derwent-Waters, wiens grootmeesterstitel hem slechts pro forma schijnt te zijn gegeven, ontwikkelde de orde zich van een filantropische tot een filosofische instelling. Aanvankelijk waren Franse vrijmetselaars niet meer dan lekkerbekken,-Cagliostro heeft als grootmeester aan ontelbare feestbanken aangezeten-, die een charitatief doel zochten ter compensatie van hun al te openlijk geëtaleerde welstand. Dat veranderde echter in 1740, toen de hertog van Antin zijn maçonnieke medebroeders uitnodigde hun medewerking te verlenen aan 'een ambitieus project, ter voorziening in een wetenschappelijke behoefte, waaraan geen enkele academie ter wereld kan voldoen'. Na hen onder een lawine van instructies te hebben bedolven, besloot hij zijn oproep aldus: 'Zodoende zal men in staat zijn de kennis van alle landen in één enkel werk te verzamelen, dat een soort universele bibliotheek zal vormen, waarin alles kan worden teruggevonden wat mooi en groots is, wat getuigt van verlichting en wat van fundamenteel belang en nuttig is in wetenschap en kunst.' Eén van de grootste autoriteiten op het gebied van de Franse vrijmetselarij in de achttiende eeuw, Daniël Morner, voegt hieraan toe: 'Stellig is dit het programma van de *Encyclopedie*.' In een uit 1784 daterend boek over het ontstaan en de revolutionaire ontwikkelingsgang van de Franse vrijmetselarij zegt de vrijmetselaar Béquillet: 'Ik heb gemeend u te moeten herinneren aan het verbond, dat te allen tijde tussen filosofen en vrijmetselaars heeft bestaan,' met welke woorden hij eveneens aan de *Encyclopedie* refe-

reert. Béquillet durfde voor een vergadering van filosofen de stelling te verdedigen, 'dat natuur en rede de constructietekeningen zijn voor het zedelijke bouwwerk van de wetenschap.' Hij nam daardoor een typisch gnostisch-maçonniek standpunt in, althans door Bolland worden (in al even snorkende taal) 'de gnostieke graden alleen werkelijk maçonniek' genoemd, 'dewijl zij het onderwijs bevatten van de leer, en wel de leer en de werkzaamheid van de zuivere rede en de natuur.' In Toulouse heette zelfs een loge 'De Encyclopedie', waarvan Mornet weliswaar betwijfelt, of zij de geest van de *Encyclopedie* uitdroeg, maar waaruit indirect toch een nauwe band tussen filosofen en vrijmetselaars kan blijken.

De van 1751 tot 1772 verschenen *Encyclopedie* bevatte weinig revolutionairs. Ondanks Diderots protesten werd bij de vervaardiging ervan scherp gelet op de aspirant-kopers, die zich de aanschaf van zo'n volumineuze kostbaarheid konden veroorloven. Het beeld van een ideale koning dat de encyclopedisten voor ogen stond, is dan ook dat van een verlicht despoot: 'Gelukkig is de staat, waar de koning filosoof, of waar de filosoof koning is.' Al of niet heerlijke voorrechten beschouwden de encyclopedisten als acceptabel, al mochten die niet worden uitgebreid. Geen wonder dat een zekere Lesueur onder de 159 medewerkers van de *Encyclopedie*, onder wie haar directeur, Diderot, slechts een tiental vrijmetselaars aantrof. Tot het verschijnen van de *Encyclopedie* in 1772 valt het accent binnen de vrijmetselarij nu eenmaal op filantropie, niet op het propageren van revolutionaire denkbeelden. De levenskunst wordt gretig in de loges beoefend (vreemd genoeg niet daarbuiten), die dan nog kunnen worden opgevat als een soort in pseudoreligieus opzicht vernieuwde redrijkerskamers. Na 1772 moet de Franse tak van de vrijmetselarij zijn aangegrepen door een ongehoorde bekeringswoede, want in 1785 is al één op de 700 Fransen vrijmetselaar. Frankrijk telt dan 30.000 vrijmetselaars. Waren er volgens de maçonnieke historicus Amiable in 1776 nog 198 loges, -dit aantal zou volgens Mornet overeenkomen met de in archiefstukken genoemde aantallen, althans zoals die destijds in Bastille werden bewaard met het opschrift: 'Alfabetisch overzicht van loges opgericht of heropgericht door het Grootoosten van Frankrijk', in 1789 waren het er 629, waarvan 59 loges een min of meer theoretisch dan wel kunstmatig bestaan leidden. Toch moet de invloed van de vrijmetselarij in Frankrijk ruim vóór 1776 groot geweest zijn, omdat zij behalve in pauselijke bullen al in 1763 door de

Sorbonne was veroordeeld. Het neutrale karakter van de *Encyclopedie*, 'indien men op goed geluk een tiental artikelen opzoekt, die politiek of religie tot onderwerp hebben, vindt men niets anders dan wat in neutrale, voorzichtige of zelfs eerbiedige bewoordingen gesteld is', schijnt met een dergelijke veroordeling in strijd te zijn, maar de encyclopedisten waren uitstekende essayisten; de door hen bedreven essayistiek maakte van het koningsgezinde Frankrijk niet ongestraft een republiek der letteren.

De combinatie van essayistiek en vrijmetselarij woelde onder de Franse burgerij meer los dan de *Encyclopedie* vermocht. Voltaire verenigde beide in zijn persoon. Pas vrij laat trad hij tot de Parijse loge 'De Negen Gezusters' toe, maar daarvoor had de bekende aansporing waarmee hij zijn brieven aan encyclopedisten beëindigde: 'Laten wij de Eerloze vernietigen,' antikerkelijk en dus uitnodigend genoeg geklonken om het contact met de vrijmetselarij tot stand te brengen. Veelbelovend mocht dit eerste contact zeker wel heten, maar een 'echte' vrijmetselaar is Voltaire nooit geworden: 'Voor hem betekende het genootschap, waartoe hij op zijn oude dag toetrad, slechts een bevrediging van zijn fel antikerkelijke gevoelens en revolutionaire neigingen; verdraagzaamheid tegenover Joden, één van de belangrijkste beginselen van de vrijmetselarij, heeft hij zich nooit eigen kunnen maken. In tegenstelling tot de meeste filosofen uit de achttiende-eeuwse school heeft hij heel zijn leven lang een zekere afkeer van Joden aan de dag gelegd. Maçonniek staat hij dan ook niet hoog in aanzien.' In zijn *Essai sur les mœurs* (1756), dat nochtans een apologie van verdraagzaamheid en deïsme behelst, blijkt Voltaire door niet meer dan Verlichtingsidealen bezield: 'Er bestaan maar drie methodes om de mensen er onder te houden: door hen te beschaven en hun wetten te geven, door godsdienst te gebruiken als een middel om de wet te handhaven en door een deel van de natie af te slachten om zodoende over de rest te kunnen heersen. Ik zou zo gauw geen vierde methode kunnen bedenken. De mensheid heeft al veel ervaring opgedaan met de laatste twee methodes, -dat was rampzalig-, de eerste methode blijft dus nog over. Een beschaafde samenleving zou die eens moeten uitproberen, dat wil zeggen mits redelijke wetten haar in toom houden.' Voltaire, 'de schitterendste ster in het grote en dichtbezaaide sterrenbeeld van de encyclopedisten,' zoals Romain Rolland meende, werd door Frederik II onschadelijk gemaakt, zoals Diderot door Catharina de Grote.

Weliswaar luidt een bekend achttiende-eeuws gezegde: 'Filosofen wil zeggen het juk der autoriteiten afschudden,' maar de meeste filosofen gingen er juist onder door. Broeder Helvetius, lid van dezelfde loge als Voltaire, schrijft heel voltairiaans in zijn boek over (niets meer of minder dan) 'de' mensen: 'Het doet er weinig toe of de mensen deugen. Ik vind alles goed, als zij maar verlicht zijn,' en Diderot bekent in zijn essay over de regeringsperiode van keizer Claudius en Nero: 'Ik breng de deugd weinig in praktijk,' al laat hij er onmiddellijk op volgen: 'Maar niemand heeft er zo'n hooggestemde verwachting van als ik. Ik zie waarheid en deugd als twee grote standbeelden op het aardoppervlak staan, onbeweeglijk te midden van ravages en ruïnes en alles wat hen omgeeft. Deze grote figuren zijn soms met wolken bedekt.' Onwillekeurig waant men de twee zuilen Jakin en Boaz in een landschap van Carel Willink verplaatst, als een tweetal niet te veronachtzamen decorstukken in een voorgoed verloren gegane wereld, maar evenals de encyclopedisten kan men de meeste filosofen betrekkelijk weinig verwijten maken: zij waren radicaler dan de encyclopedisten en wilden van de gangbare moraal afwijkende hervormingen invoeren zonder een bloedige revolutie te ontketenen. De door Diderot aan hemzelf opgelegde taak 'wolken te doen verdwijnen en standbeelden te onthullen' werkte ook toen al eerder op de lachspieren dan op de spierkracht die nodig was voor het omverhalen van de Bastille. Ook hĳ verliet zich, evenals andere encyclopedisten, te veel op een filosofisch geschoolde overheid, die bereid en in staat zou zijn haar intelligente onderdanen te begrijpen en hun welgemeende adviezen op te volgen.

Nee, het was het unieke optreden van Rousseau, de 'altijd' op de achtergrond aanwezige vriend van Diderot, waardoor Frankrijk pas een ware republiek der letteren werd. Dat Rousseau in 1749 tegelijkertijd bij het ontvouwen van zijn revolutionaire denkbeelden, "O, ik had niets begrepen en alles voorvoeld," zegt hij bijna jammerend over zijn eerder opgedane levenservaring-, een blaasziekte opliep die hem langzaam zou vergiften, zal wel toeval zijn geweest. Hij zei van allen het duidelijkst waar het op stond, sloeg in zijn essay over de ongelijkheid onder mensen een ongehoord hoge toon aan: 'Het is zonder meer een feit en vormt de grondslag van alle recht, dat volkeren leiders hebben gekozen om hun vrijheid te verdedigen en niet om zich slaafs door hen te laten behandelen.' In de ogen van zijn tijdgenoten maakte hij het nog bonter door de opstand van het volk, uitlo-

pend op de wurging of onttroning van een tiran, als een minstens even legale handeling voor te stellen als die, ten gevolge waarvan zo'n tiran voorheen naar willekeur en hartenlust had kunnen beschikken over lijf en leden van zijn onderdanen. Willekeur was in tegenstelling met hartenlust uit den boze, vandaar dat Rousseau in zijn *Contrat social*, in 1762 te Amsterdam uitgegeven, het politieke en maatschappelijke leven van zijn tijd wilde beperken tot een qua moeilijkheidsgraad opklimmende reeks van rechten en plichten. Tegen de machtige adel zette hij zich in *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761) af: 'Men ziet, ik erken het, er zijn veel oneerlijke lieden onder de burgerij, maar er zijn altijd twintig kansen tegen één, dat een edelman afstamt van een schurk. Waarin bestaat dan de eer van de adel, waarop u zo prat gaat? Wat doet die voor de roem van het vaderland en voor het geluk der mensheid? Heeft de adel, doods vijand van de wetten en de vrijheid, ooit iets anders bewerkstelligd dan tirannie en onderdrukking van het volk?' In het verlengde hiervan had Rousseau al eerder een goede traditie van het Franse koningshuis op de hak genomen door de vrouw van een kolenbrander hoger te achten dan de bijzit van een koning. Ook het feit dat deze filosoof en vrijmetselaar Émile in weerwil van diens aristocratische afkomst het stiel van schrijnwerker liet leren, wat in zijn tijd hoogst ongebruikelijk was, bewijst, dat hij een grote maatschappelijke omwenteling voorzag.

Cagliostro werd het meest door hem beïnvloed of, beter gezegd, door het succes van Rousseaus vooruitstrevende ideeën meege-sleept, want het teveel aan geest van de een moest de zelf gevoelde filosofische tekortkomingen van de ander compenseren. Beiden spraken zelden of nooit van 'omwentelingen', maar bezigden in tegenstelling tot anderen het enkelvoud, wat aan een programmatische opzet van de Franse Revolutie doet denken. Dit woord, '-revolutie', gebruikten beiden niet alleen om hun hoge idealen vorm en inhoud te geven, maar ook bij wijze van dreigement, wanneer het hun in maatschappelijk opzicht eens wat minder goed ging. Dan plachten zij pruilend te koketteren met revolutionaire denkbeelden, waarvan zijzelf soms de reikwijdte niet schenen te beseffen. Als betrof het de helpende hand van hun grote broer, riepen zij op de grote speelplaats van het leven (waar zij zich lang niet altijd aan hun eigen spelregels hielden) de revolutie te hulp. "Wacht maar," konden beiden kinderlijk verontwaardigd uitroepen, "nog blijft de maatschappe-

lijke erkenning uit, die ons eenmaal door de revolutie te beurt zal vallen!" Een gebelgde Cagliostro zwaaide na zijn zoveelste arrestatie met het zwaard van Jacob de Molay in het rond, waarmee hij zijn tegenstanders wel eens een kopje kleiner zou maken, en een verbolgen Rousseau smeekte zijn volgelingen in het vierde, als een afzonderlijk deel te beschouwen, boek van zijn *Émile ou de l'éducation* (1762), wegens de buiten hem om aangebrachte 'verbeteringen' in zijn werk en uit woede over de verbranding van zijn *Contrat social*, vooral haast te maken met de revolutie, omdat hij het leven niet langer aankon. Zelfs hield deze filosoof zich bezig met de constitutionele aspecten van de revolutie ná de revolutie, waarvan zijn grondwetsontwerpen voor Polen en Corsica getuigen.

Zijn revolutionaire denkbeelden vervreemdden Rousseau steeds meer van de encyclopedisten, wie hij verwijten over hun lust tot disputeren maakte. Hij vond hen blijkens zijn *Confessions* (1770) maar gewetenloze lieden, die de subtiliteiten van de rede misbruikten om het met hun geweten op een akkoordje te gooien, een stelletje muggenzifters die hij, Jean-Jacques, met zijn grootse visie (natuurlijk schril afstekend tegen hun enge blikken) op de samenleving, zo in zijn zak kon steken. Zelf stond hij op eenzame hoogte, dacht hij. Een in moreel opzicht hoogstaand man vonden zijn leerlingen hem. Dat hij de mond vol had over de moraal, maar zelf op geen stukken na voldeed aan de normen die hij anderen oplegde, praatten zij goed door op zijn originele ideeën te wijzen, door zijn eerlijkheid (waarmee hij schurkenstreken opbiechtte) te roemen (en de schurkenstreken vervolgens te vergeten) en door sommige voorvallen uit hun hoogst zonderlinge context te lichten of, waar het particuliere omstandigheden betrof, eenvoudigweg te negeren (het te vondeling leggen van zijn eigen kinderen bijvoorbeeld). Afgezien van zijn contacten met vrijmetselaars was Rousseau inderdaad een eenzaam man, in de laatste periode van zijn leven zelfs 'eenzamer in hartje Parijs dan Robinson Crusoe op zijn eiland'. Wie het kan opbrengen in de natuurlijke goedheid van mensen te geloven moet, hoe paradoxaal dit ook moge klinken, wel een pessimist zijn, want zijn wereldvreemde optimisme blijkt telkens weer op weinig of niets gebaseerd te zijn. Teleurgesteld in zichzelf en anderen wordt zo iemand door schade en schande wijs, dat wil zeggen een onverbetterlijke pessimist. Rousseau trok zich telkens in zijn leven nog net niet helemaal ontgoocheld terug: eerst in de vrije en paradijselijke natuur

rondom madame de Warens' landhuis te Charmette, verscholen in de wouden van Montmorency, vervolgens met Thérèse en zijn kat en hond op 'Isola Bella', het door water omgeven kasteeltje van de graven van Luxemburg, en tenslotte op het eiland met de populieren, Ermenonville, waar Robespierre hem niet met een bezoek durfde te vereren ter afronding van zijn literaire bedevaart. Rousseau was zeker geen gezelschapsmens: 'In gezelschap is het mij een ware marteling niets te moeten doen, alleen omdat men mij daartoe dwingt. Ik moet op een stoel vastgenageld blijven zitten en zowel de verveling van het nietsdoen als het gedwongen karakter van sociale contacten voor lief nemen. Ik moet belangstelling tonen voor alle dwaasheden die te berde worden gebracht, en voor alle complimenten die men mij geeft. Voortdurend moet ik mij tot het uiterste inspannen om niet op mijn beurt een flauwiteit of een leugen te debiteren. En dat heet 'ledigheid'? Gezwoeg van een galeislaaf is het!' Rousseau bedacht liever een politieke theorie voor mensen, die hij nóg liever ontweek. Vooral was hij, afgezien van zijn persoonlijke omstandigheden, een tragisch man om een reden door één van zijn moderne critici, Plamenatz, onderkend en als volgt geformuleerd: 'Oorspronkelijke geesten bezitten dikwijls de helft van de ideeën, waarom het nageslacht hen eert.' Met die andere helft was het in geval van Rousseau droevig gesteld, wat het lezen van zijn werken tot een hoogst zonderling genoegen maakt, ook nu nog, door de snelle afwisseling van afkeuring en instemming van de lezer. Men moet wel ziende blind zijn, zoals de grote Franse filosoof Jean-Paul Sartre, om tot de eenzijdige conclusie te komen, dat de leer van Rousseau een door en door humanistische is. Voor zover men al kan spreken van een 'leer', is er eerder sprake van een radicaal elan (met alle ethische voor- en nadelen van dien) dan van humanisme. In elk heethoofd schuilt wel iets van Erasmus, maar hoe ver heeft Rousseau zich van dit schitterende voorbeeld verwijderd (om nog maar te zwijgen van al degenen, die zich op hun beurt hém ten voorbeeld hebben gesteld)? Men hoeft heus niet last van collectieve verontwaardiging te hebben om met Heinrich Heine in Robespierre 'de bloedige hand van Rousseau' te ontwaren of om het eens te zijn met Friedrich Sieburg, één van de welwillendste biografen van de Onkreukbare, die hem typeerde als 'de paus van Rousseaus gemeenschap der gelovigen'.

Met name het door Robespierre stringent toegepaste systeem van de 'Algemene Wil' is de oorzaak van veel ellende geweest. Het was

onduidelijk wat Rousseau daaronder precies verstond, waardoor nietsontziende politici er gemakkelijk misbruik van konden maken. Ook de twintigste eeuw kent daarvan een aantal schrijvende voorbeelden: elitair denken, vertaald in politiek handelen, is *altijd* gevaarlijk. Natuurlijk is geen leermeester verantwoordelijk te stellen voor de daden van zijn leerling, maar verantwoordelijk voor wat hij hem geleerd heeft, is en blijft hij wel, of hij nu Seneca, Rousseau of Nietzsche heet. Wat bedoelde Rousseau toch met 'Algemene Wil'? Men zou er het mystieke residu onder kunnen verstaan, dat overblijft, nadat alle plus- en minpunten van de wil van alle mensen tezamen tegen elkaar zijn weggestreept. Zoals in een oorlog gelovige soldaten, in twee vijandige kampen verdeeld, eenzelfde god vurig om de overwinning kunnen smeken (maar de overwinning in het ene kamp betekent onherroepelijk de nederlaag in het andere), zo diende volgens Rousseau ook het eigenbelang van de ene burger tegen dat van de andere weg te vallen. Wat er vervolgens overblijft, -geloof of ongeloof enerzijds, unieke triviale wensen van egotrippers of schitterende staaltjes van altruïsme anderzijds-, is niet duidelijk. Maar wee 'de' mens, aan wie de wacht wordt aangezegd, omdat hij niet over (genoeg) 'Algemene Wil' beschikt! Dat geldt niet alleen voor 'de' mens, maar ook voor een andere (organische) metafoor: 'het' volk. Sieburg interpreteert de 'Algemene Wil' als volgt, voordat 'het' volk ook in zijn visie hevig zal moeten lijden onder de kortzichtigheid van Rousseau: 'De 'Algemene Wil' is niet de wil van een meerderheid, maar de wil van degenen die deugdzaam zijn en de waarheid bezitten. Het is de wil die alle mensen zouden hebben, als ze niet waren misleid door hun beschaving. Het is als het ware de a-prioristische wil van de mensen, een wil die altijd goed en onbaatzuchtig is, zolang de ervaring a posteriori niet noodlottig heeft ingegrepen. Het volk is niet de grootst mogelijke meerderheid van individuen, maar de aanvankelijk slechts kleine kring van hen die de 'Algemene Wil' goed begrepen hebben, alvorens zich daaraan te onderwerpen. Wie dat laatste weigert, behoort niet tot het volk.' En wie waren het volk? André Chénier tekent in zijn *Journal de Paris* aan: 'Enkele honderdduizenden nietsnutten die in een park of in een theater bijeenkomen, of een troep bandieten die winkels plundert, worden brutaalweg 'het' volk genoemd, en de meest onbeschaamde despoten zijn door de hebzuchtigste hovelingen nooit zo gemeen en walgelijk bewierookt, als de twee- of drieduizend lieden die zich de nationale soevereiniteit aanmatigen.' Zelfs

waar Rousseaus leer aan duidelijkheid niets te wensen overliet, had zij weinig aantrekkelijks. Wat er evenals aan de legitimering van het ancien régime aan ontbrak, was controle van de macht, hetgeen voor machthebbers van het kaliber van Lodewijk X(IV) en Robespierre een meer dan plezierige bijkomstigheid pleegt te zijn. Zoals ieder mens dankzij de natuur volledig zeggenschap over al zijn ledematen heeft,- zo redeneerde deze meer dan eens doodzieke filosoof-, oefent het politieke lichaam dankzij het maatschappelijk contract absolute macht over al zijn leden uit. Deze macht, ondenkbaar zonder 'Algemene Wil', draagt de naam van 'sovereiniteit'. Indien alle recht inderdaad van goddelijke oorsprong zou zijn, zoals Rousseau beweert, en de door hem in een mozaïsche bui gecreëerde 'Algemene Wil' van hemelse oorsprong, dan is degene die aan het hoofd van een regering staat, gelijk God de Vader, bij voorbaat verschoond: die kan alvast geen kwaad meer doen, ook niet in de ogen van hen die geen 'deugd' bezitten. Hij controleert zijn onderdanen in plaats van andersom. Fataal gemanipuleer met de leer van Rousseau, althans met termen als 'Algemene Wil', 'volk' en 'deugd', bezorgde de Elzasser pianobouwer Tobias Schmidt handenvol werk. "Er zit muziek in de bouw van guillotines," zou Cagliostro zich later met iets van galgenhumor laten ontvallen in de Engelenburcht. Op de achterkant van de spijskaart van het Restaurant de la Guillotine, dat in de beginjaren van de Franse Revolutie onmiddellijk achter de plaats van terechtstelling in Parijs gelegen was, prijkten dagelijks weer nieuwe namen van slachtoffers. Zij waren afkomstig uit alle lagen van de bevolking en,-zonder dat zij precies konden bevroeden, wat hun gemis inhield-, niet in het bezit van de 'Algemene Wil'. 'Men zal u dwingen vrij te zijn,' staat er kort maar krachtig in het *Contrat social*. O zeker, zij, de slachtoffers van de Franse Revolutie, hebben het geweten en Rousseau?

Lijdend aan achtervolgingswaan, ordende deze tirannieke wegbe-reider van de 'Algemene Wil' zijn gedachten tussen twee hysterische huilbuien door. Hij scheen te gul met bekentenissen waarvan noch waarmee een mens gediend was en die er vaak op neerkwamen, dat hij een ander misschien wel een beetje zou kunnen benadelen, maar zichzelf allerminst wilde bevoordelen. Dus de bedoelingen van deze masochist waren altijd goed, want ook als hij een ander in geestelijk of lichamelijk opzicht om zeep wilde brengen, rekende hij 'slechts' met een oude tegenstander in zichzelf af. Zodoende had Rousseau

geen hoge dunk van zichzelf. Dat hij zich in ruil daarvoor beriep op zijn grote gevoeligheid, kan diepe indruk op zijn tijdgenoten hebben gemaakt, maar stempelt hem niettemin tot een sentimentele profiteur, een nu eens cynische dan weer zoetsappige halve gare, die zich het morele gezag van zijn rechters en critici handig toe-eigende. In welke opzichten verschilde hij eigenlijk van Cagliostro? Die vraag dient zich gek genoeg aan, als men naar overeenkomsten tussen hen beiden zoekt. Hun zwerflust (nooit hielden zij het lang op één plaats uit, tenzij omstandigheden hen daartoe dwongen), hun ten dele begrijpelijke minachting voor rechters, hun redenaarstalent (ingezet om hun 'natuurlijke', dus eigenlijk al per definitie niet slechte ondeugden goed te praten), hun ambivalente houding tegenover God en het volk (omgezet in religieuze en politieke dweepzucht), hun populariteit bij de grote massa (die zij bij de neus namen) en vooral hun hoogst ondemocratische aanspraken op een andere dan de toen gangbare toetsing van het eigen geweten, dit op grond van genialiteit of gevoeligheid (ter verdoezeling van hun criminele praktijken), laten inderdaad meer overeenkomsten dan verschillen zien, van welke laatste de meest in het oog springende wel gradaties in die overeenkomsten zijn. Beiden meenden recht op een voorkeursbehandeling te hebben, terwijl zij de voorrechten van anderen het liefst wilden afschaffen, maar Cagliostro ontpopte zich als een ordinaire oplichter, zijns ondanks terugvallend op het verleden van de schreeuwlelijk en kermisgast, die hij eens geweest was en onder het dunne vernislaagje van goede manieren wel altijd zou blijven ook, en Rousseau bleek een masochistische jongleur te zijn, die het in verbaal opzicht beter bij het meer ontwikkelde publiek deed, maar minder toerekeningsvatbaar was dan zijn broeder. Welnu, als vrijmetselaars broeders door dik en dun, moeten zij er een vermoeden van hebben gehad, wat het effect van hun woorden op anderen zou zijn.

Een onwaarschijnlijk lijkende wreedheid springt dadelijk in het oog, als men zich in Rousseaus contacten met de vrijmetselarij verdiept. Het Grootoosten van Frankrijk was de leer van natuur én rede toegegaan, maakte dus min of meer bewust geen keuze tussen deze toch het ene doel van de revolutie dienende,-zij het in de praktijk onverenigbare-, twee exponenten van eenzelfde soort filosofie, en telde Rousseau én encyclopedisten onder haar leden. In het bijzonder onderhield deze filosoof contacten met de Beierse illuminaten (onder wie Weishaupt), die door Mirabeau en Cagliostro moesten worden

aangesloten bij de orde der vrijmetselaars onder het Grootoosten van Frankrijk. Behalve de drie gewone graden kenden de Duitse illuminaten die van Schotse Ridder (treft men zo'n ridder in het Zwarte Woud aan, dan kan men terecht opmerken dat hij hopeloos verdwaald is). Een nog hogere graad was die van Epopt. De Epopten waren vooral door Rousseau beïnvloed: 'de wilden' zijn het verlichtst, zo werd aan beoefenaars van deze graad voorgehouden, niet zinloze wetenschap maar kennis (zoals de slang in het paradijs had bezeten) in combinatie met plichtsbesef is van wezenlijk belang. Was die kennis eenmaal wijd verbreid, dan zouden mensen eindelijk in staat zijn zonder koningen en over hen gestelde overheidsdienaren te leven. De Epopten vergeleken de macht van koningen met het vaderlijk gezag, waaraan op z'n laatst een einde komt, zodra de kinderen volwassen zijn geworden.

Uit schaarse bronnen valt vervolgens op te maken, dat de Geneefse Epopt Rousseau onder zijn leiding een loge tot het bloeiende middelpunt van de revolutionaire beweging in Frankrijk maakte, waarheen 'een prins van koninklijke bloede' (bedoeld wordt de hertog van Orléans) 'is getogen om dood aan de opvolgers van Philips de Schone te zweren op het graf van Jacob de Molay'. Eerder was door toedoen van de hertog van Orléans, de latere Philippe Égalité, de vrijmetselarij van doelstelling veranderd. In 1774, na een jaar van hevige schermseligen in het door afvalligen als tegenhanger van de Grote Loge gestichte Grootoosten, kreeg hij als hertog van Chartres het grootmeesterschap over de Grote Loge, die zich voortaan als enige het 'Grootoosten van Frankrijk' mocht noemen. Deze hertog was een Kadosch, in wiens ogen zelfs het radicalisme van de Epopt gematigd scheen. De hierboven al 'schaars' genoemde bronnen hebben dus óók het nadeel, dat zij een mogelijk niet bestaande relatie tussen de hertog van Orléans en Rousseau suggereren. Als alle beoefenaars van de 30e graad moest ook de hertog een eed zweren om de moord op de grootmeester van de tempeliers, Jacob de Molay, te wreken. De inwijding in deze graad ging met een bloedig ritueel gepaard, waarbij de leiding van Rousseau moeilijk valt aan te nemen, al zou de hertog zich er ook aan hebben onderworpen. Ter beschrijving van het ritueel in kwestie kan een gids van J.M. Ragon, een soort handleiding voor de inwijding van vrijmetselaars, dienst doen: 'Eerst werkt men op de verbeelding van de inwijdeling door het tafereel van de marteldood van Molay en diens gezellen breed uit te meten. Vervolgens leert

men de aspirant, hoe door middel van een bloedige daad wraak te nemen: met zijn dolk laat men hem een levend schaap in het hart stoten, hem zeggende (hij is geblinddoekt) dat het een mens is. Daarna snijdt men het dier open en rukt er het lillende hart uit, dat hij druipend van het bloed op het puntje van zijn dolk de loge moet binnendragen. De ware Kadosch is verschrikkelijk, hij is de uitverkorene in zijn wraakzucht en verkondigt maar één stelling: oorlog aan troon en altaar!

De Kadosch moest voorts zweren een Maltezer ridder nooit te zullen vertrouwen en bij zijn inwijding een ladder beklimmen, waarvan elke sport een letter voorstelde van de namen Philips de Schone en Bertrand de Got. Stond de inwijdeling eenmaal op de hoogste sport, dan liet men hem vallen om op deze primitieve manier aan te geven, dat hij het nec plus ultra van de vrijmetselarij had bereikt. Ook droeg de Kadosch wapens van de tempeliers,-Cagliostro, zoals gezegd, een wapen van Jacob de Molay zelf-, en mocht hij hun dubbele kruis dragen op zijn tempelgewaad, waarop een zijn vleugels uitslaande adelaar met een dolk in zijn klauwen prijkte. Uit de catechismus voor een Kadosch is tenslotte nog het volgende vraag- en antwoordspel overgeleverd, dat meer dan op het doen en laten van Rousseau een licht werpt op de geheime missie van Cagliostro:

Vraag: Bent u Ridder?

Antwoord: Ja, dat ben ik, en ik noem mij Ridder Kadosch.

Vraag: Wie heeft u geïntroduceerd en ingewijd?

Antwoord: Een afgezant van de Grootmeester.

Vraag: Waar is dit geschied?

Antwoord: In een diepe grot in het holst van de nacht.

Vraag: Wat heeft u gezegd of gedaan alvorens die grot te betreden?

Antwoord: 'Nekom,' dat wil zeggen: 'Ik heb gedood.'

Vraag: Wat heeft u in uw hand?

Antwoord: Het hoofd van de verrader, die Onze Vader Hiram heeft vermoord, en een dolk...

Het is na het lezen van zulke inwijdingsrituelen,-luguber en tegelijk melodramatisch van aard-, niet vreemd te veronderstellen, dat sommige Franse burgers van vrijmetselaars de inventieve gewoonte hebben overgenomen om het hoofd rond te dragen van degene die men zojuist heeft vermoord. Het hoofd van markies Jourdan de Naunat,

de verdediger van de Bastille, waarin Jacob de Molay gevangen was gezet, zou het eerste zijn dat, op een piek gestoken, werd rondgedragen door jakobijnen die zichzelf zo noemden naar Jacob de Molay, de grootmeester van de tempeliers, wiens dood gewroken moest worden. Abbé Lefranc, die samen met abbé Barruel en John Robinson in het laatste decennium van de achttiende eeuw zijn boek over de vrijmetselarij publiceerde, wist heel zeker, dat deze historische verbanden bestonden. De abbé had er zelf onder te lijden gehad en er anderen in september 1792 onder zien lijden. Daarom kon hij het niet nalaten ten aanzien van het woord 'Kadosch' honend op te merken: 'Dit Hebreeuwse woord betekent 'hij die vernieuwt', want het doel van de beoefening van deze graad is het mensdom te hervormen door het te bevrijden van slavernij. Sinds twee jaar kunnen wij ten volle genieten van dit aan de 30e graad verbonden voorrecht.' Uit onbekendheid met de interne maçonnieke wereld konden anderen dan deze abbé zich moeilijk indenken, dat de hertog van Orléans zich middels een eed zou verplichten de dood van een in het jaar 1314 gestorven tempelier te wreken. Inderdaad lijkt de leidinggevende rol van Rousseau in de loge waarheen de hertog van Orléans 'is getogen om dood aan de opvolgers van Philips de Schone te zweren op het graf van Jacob de Molay' onwaarschijnlijk. Hoe de Geneefse Epopit precies in de vrijmetselarij functioneerde, is niet meer te achterhalen, maar dat hij zich in de Franse tak daarvan niet onbetuigd heeft gelaten, voor altijd onloochenbaar. En geldt, wat op hem van toepassing is, niet evenzeer voor die andere hogepriester van het revolutionaire geweld, Giuseppe Cagliostro, alias Jozef Balsamo?

Wil men hun persoon niet domweg als de belichaming van de vrijmetselarij beschouwen, dan nog zal men behalve kleine verschillen allereerst grote overeenkomsten tussen de orde en haar leden zien. Tussen de revolutionaire intentie van de orde en die van haar afzonderlijke leden bestaat dan ook net zoveel verschil als tussen Rousseau en Cagliostro. Kan een vergelijking met andere vrijmetselaars een duidelijker beeld van Cagliostro opleveren ter verklaring van zijn aandeel in de zaak van het diamanten halsnoer, dan dient met het oog op de gevolgen daarvan nog één vraag te worden beantwoord: was het Grootoosten van Frankrijk verantwoordelijk voor het ontstaan van de Franse Revolutie? De abbés Lefranc en Barruel, en John Robinson hebben deze vraag zonder meer bevestigend beantwoord. Zij hebben daardoor een rooms-katholieke traditie geschapen, die tot

ver in de twintigste eeuw in stand werd gehouden. Voorzien van het aartsbisschoppelijke predikaat 'Nihil obstat' en/of een Warmonds 'evulgetur' van J.J. Henneman, pr.a.h.d., verscheen bij Dieben in Wasenaar het vóór de Tweede Wereldoorlog menigmaal herdrukte geschiedenisboek van J. Kleijntjens S.J. en Prof. Dr. Huijbers, *Lotgevallen der volkeren*, waarin staat: 'De beweging van de vrijmetselarij zou nooit zo'n grote macht hebben ontwikkeld, dat zij de hoofdoorzaak van de Franse Revolutie kon worden, wanneer de Verlichting niet haar eigen organisatie had gevormd, die gericht was tegen kerk en staat beide: de vrijmetselarij.' Niet alleen aan het einde van de achttiende eeuw voelde men zich in rooms-katholieke kringen aangesproken door tal van voor die kerk funeste uitspraken en rampzalige gebeurtenissen in Frankrijk, maar ook aan het begin ervan, toen Montesquieu in zijn 118^e *Perzische brief* schreef: 'Ik durf met de huidige toestand van Europa voor ogen te beweren, dat het rooms-katholicisme nog geen 500 jaar zal bestaan.' Cagliostro deed tijdens zijn leven soms minder gratuite, meer controleerbare voorspellingen, maar ook daarin kwam het rooms-katholicisme in het bijzonder, het christendom in het algemeen, er slecht van af. Het standpunt van de eerder genoemde abbés zal bovendien door diverse pauselijke bullen al in een negatieve richting omgebogen zijn, nog vóór het goed en wel werd ingenomen. Daartegenover staat het standpunt van Daniël Mornet, door hem verwoord in zijn boek over de geestelijke oorsprong van de Franse Revolutie. Hij is van mening, dat het Groot-oosten van Frankrijk niet voor het uitbreken van de Franse Revolutie verantwoordelijk kan worden gesteld, zelfs niet waar het min of meer spontaan reageerde op wat men als de prima causa ervan dient te beschouwen: het morele verval van een in het ongereede geraakte absolutistische monarchie. Doordat Mornet zich uiteindelijk baseerde op het dossier van een loge te Joyeuse, slaagde hij er niet in de revolutionaire intenties van de orde der vrijmetselaars bloot te leggen, terwijl de tweede helft van de achttiende eeuw er voor een amateuristische speurder die níet 1576 boeken en artikelen over dit onderwerp las, er vol mee zit. Men kan zich dan ook maar het best op het standpunt stellen, dat de vrijmetselarij de publieke opinie voor het ontstaan van de Franse Revolutie rijp heeft gemaakt.

Schreeuwerig als een reclametekst was het drie-enige begrip 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' in 1747 door vrijmetselaars gelanceerd, aldus abbé Larudan in zijn boekje over de vrijmetselaars, waar-

in hij, althans schriftelijk, korte metten met hen maakte. Het propaganda-apparaat van de vrijmetselarij trad vervolgens snel in werking, waarvoor een effectieve beheersing van de publieke opinie een eerste vereiste was. Een vloed van periodieken en vlugschriften stortte zich over Frankrijk uit. Dit alles is overbekend; daarom kan hier een curieus voorbeeld van Dumas père volgen dat gerust twijfelachtig mag heten, omdat het toch maar een druppel uit de grote stortvloed van publicaties is: Mesmer zou in een revolutionair vlugschrift zijn leus 'Intelligente mensen zijn allen koning' hebben verbreid, terwijl ook een het Franse hof hekelend vlugschrift over een bezoek dat Marie-Antoinette aan Mesmer bracht, het licht zou hebben gezien onder de titel *Les crises de la princesse Etteniotna* (anagram van Antoinette) *chez le fakir Remsem* (anagram van Mesmer).

De vlugschriften dragen doorgaans een gelegenheidskarakter, dit in tegenstelling met het meer gedegen werk van de filosofen. In wielrennerstermen zijn filosofen ongetwijfeld de 'gangmakers' van revolutionaire beginselen geweest, -pamfletschrijvers en journalisten daarentegen de 'stayers'. De ene deskundige, Gaston Martin, noemt de vrijmetselaarsfilosofen Helvetius en Voltaire als de grootste en bekendste propagandisten op dit gebied. De andere deskundige, Mounier, twijfelt aan hun invloed: 'Willem Tell had geen filosofisch werk gelezen, toen hij, door de euvele moed van landvoogd Gessler getergd, het plan beraamde aan diens dwingelandij het hoofd te bieden.' Zo bestrijdt men slechts de oorspronkelijkheid van hun ideeën en gaat men er ten onrechte aan voorbij, dat Helvetius en Voltaire voor de verbreiding ervan zorg hebben gedragen. Ideeën koesteren was ook in de achttiende eeuw een koud kunstje, maar er anderen warm voor laten lopen niet. Er school dan ook een zeker systeem in de journalistieke verbreiding van het revolutionaire gedachtegoed, wat met name aan de hand van Mangourit, een vooraanstaand vrijmetselaar en lid van de loge 'De Gelijkheid' in Rennes, valt aan te tonen. Hij kan hier zelf zo goed als voorbeeld dienen, omdat hij geldt als de grondlegger van de Franse journalistiek. Mangourit voerde de redactie over de *Héraut de la Nation*, waarin hij liet weten onderrichting van het volk als zijn voornaamste taak te zien. Verder deed hij in zijn blad voortdurend mededelingen over een patriottische club, die hij later in zijn eentje bleek gevormd te hebben. In verscheidene nummers van de *Héraut*, verschijnend in Dyon, Montpellier, de Vivarais en de Dauphiné, was hij nooit langer dan een week op het

nieuws achter. Dit is zo verrassend weinig, dat Gaston Martin het bestaan van een het nieuws snel distribuerend informatiebureau, bezet en geleid door het Grootoosten van Frankrijk, als een feitelijk gegeven accepteert. Inderdaad was vooral hoofdstedelijk de vrijmetselaarspers goed georganiseerd. Fallet, lid van de loge 'De Negen Gezusters' (waarvan ook Voltaire lid was), had de leiding over de *Gazette de France*, Cerutti, lid van dezelfde loge, publiceerde een opruiend memorandum voor het Franse volk en Condorcet, eveneens lid van dezelfde loge, liep publiekelijk te koop met zijn *Sentiments d'un républicain*. De graaf van Mirabeau werd door het Grootoosten van Frankrijk de Provence in gestuurd en Volney naar Anjou en Bretagne 'om de plaatselijke bevolking aan te vuren en door het houden van lezingen de beginselen van Vrijheid en Gelijkheid ingang te doen vinden, die het Franse volk in opstand moesten brengen tegen de bevoorrechte standen, ter voorbereiding van hun algehele vernietiging'. In dat licht bezien maakt Augustin Cochin zich er met een schampere verzuchting al te gemakkelijk vanaf, wanneer hij zijn licht laat schijnen over het door leden van de loge 'De Herenigde Vrienden' reeds in 1785 over koning Lodewijk XVI gevelde doodvonnis: 'Och ja, 't zou heel goed kunnen!'

Dankzij de onverdachte propaganda voor revolutionaire denkbeelden en het Amerikaanse voorbeeld van een geslaagde revolutie konden vrijmetselaars hun gemoed in het openbaar luchten zonder al te veel repressieve overheidsmaatregelen te hoeven duchten. Benjamin Franklin ontleende voor zijn ontwerp van de Amerikaanse vlag een aantal motieven aan de plafondversieringen van maçonnieke tempels in Europa en toen broeder George Washington werd geïnstalleerd als eerste president van de Verenigde Staten, legde hij zijn ambtseed af ten overstaan van Livingstone, grootmeester van de Grootloge van New York, bij welke gelegenheid beiden zich bedienden van een bijbel die in gebruik was bij de Loge van de Heilige Johannes. Lafayette, gelijktijdig lid van verschillende Parijse loges, werd na zijn Amerikaanse avontuur de militaire ziel van de Nationale Partij, het meer profane pseudoniem van het Grootoosten van Frankrijk, en richtte de Nationale Garde op. De hertog van Orléans en enige bankierende leden van de orde, gespitst op fiscale hervormingen, zorgden voor voldoende financiële middelen. Aldus werd de greep van de vrijmetselarij op het leger buitengewoon groot. In 1789 waren meer dan 1000 officieren, ruim 200 onderofficieren en elf

soldaten lid van de orde der vrijmetselaars en bestonden er alleen al 25 uitsluitend voor militairen toegankelijke loges in Frankrijk. Niettemin kan men met Gaston Martin en Louis Madelin van mening verschillen over de invloed van het leger op de Franse Revolutie, ook al is de woedende menigte die op de Bastille afstormde, zoals Madelin vermoedt, door vrijmetselaars voorzien van wapens. Want hoe kan Madelin het leger 'de bakermat van de Franse Revolutie' noemen, nadat hij eerst heeft aangenomen dat de discipline in datzelfde leger verloren ging, doordat vrijmetselaarsgraden niet correspondeerden met legerrangen? Is zijn veronderstelling juist, dan zijn er twee mogelijkheden: hoe groter de invloed van het leger op de Franse Revolutie is geweest, des te geringer was de invloed van de vrijmetselarij op het leger, en, omgekeerd, hoe geringer de invloed van het leger op de Franse Revolutie is geweest, des te groter was de invloed van de vrijmetselarij op het leger. Aangezien het inderdaad om tal van redenen slecht met de militaire discipline gesteld was, hoeft het verder geen betoog, dat het leger voor het ontstaan van de Franse Revolutie een factor van weinig betekenis is geweest.

Kon de maçonnieke propaganda in (onder)officierskringen alleen een negatief doel bereiken, daartegenover staat dat zij voor de verkiezingen van de Staten-Generaal zeer succesvol verliep. De hiervoor aangelegde *Cahiers des doléances* waren regelrecht haar werk, evenals de niet geringe bijkomstigheid, dat meer dan de helft van de 900 gekozen afgevaardigden vrijmetselaar was. Men schrikt van zo'n hoog aantal, dat de eenzijdige kijk van abbé Lefranc op de politieke hoogtijdagen van 1789 lijkt te bevestigen: 'De verkiezingen waren een vorm van voor-de-gek-houderij waar niemand intrapte. De loges van elke provincie stuurden gewoon hun afgevaardigden naar de centrale loge.' Zo simpel was het natuurlijk niet,-de koning zou in dat geval zijn hoofd veel eerder dan in 1793 verloren hebben-, maar de overgang van monarchie naar republiek stond al wel bij voorbaat vast. 'En,' voegt de abbé er bitter aan toe, 'richtte elke loge een eigen comité op om lopende zaken van nauwelijks enig gewicht af te handelen,-in dezelfde geest en ter verwezenlijking van hetzelfde doel werden er in de Nationale Conventie comités opgericht.' Namen van dubbelfunctionarissen noemt de abbé ook. Kwam de functie van grootinquisiteur binnen de vrijmetselarij niet overeen met die van voorzitter van het Comité van Opsporingen in de Nationale Conventie? Welnu, Voidel was grootinquisiteur van één der grootste vrijmet-

selaarsloges en een tijd lang tevens voorzitter van eerder genoemd Comité. Als men dan ook nog bedenkt, dat het Grootoosten van Frankrijk het land had verdeeld in departementen, districten, kantons, arrondissementen en loges, dat de gemeenteraden overeenkwamen met de loges, maar dat voor de rest zelfs de benamingen identiek waren aan de administratieve indeling van Frankrijk ten tijde van de revolutie, dan wordt het wat minder onduidelijk hoe in Parijs de revolutie van heel Frankrijk kon ontstaan. Daarmee is niet gezegd, dat het Grootoosten van Frankrijk de hoofdoorzaak van de Franse Revolutie was (nog afgezien van de formele en morele verantwoordelijkheid van Lodewijk XVI en zijn hof), wél dat vrijmetselaars als Cagliostro deze revolutie mede mogelijk hebben gemaakt, nagestreefd en zelfs fanatiek gepropageerd; wél dat de sacrale bloeddorstigheid binnen de rooms-katholieke Kerk van een totaal andere orde is dan die van de Jakobijnenclub; wél dat geheime genootschappen, zoals die van de vrijmetselarij, krachtens hun aard en door hun manier van optreden in hoge mate intolerant en verdacht waren; wél dat de tomeloze bewondering van een man als Lessing voor de vrijmetselarij toch een grove overschatting van het door haar gepresterde inhoudt en een averechts effect krijgt, wanneer hij er in *Ernst und Falk, Gespräche für Freimaurer* van gewaagt, hoe groot de daadkracht van vrijmetselaars wel niet is, hoe groots hun visie, 'dat er honderden jaren voorbij kunnen gaan, alvorens men zal zeggen: dat hebben zij gedaan!'

V

Het ruitersstandbeeld van Rudolf von Habsburg, dat zich met zijn aan één kant afhangende mantel achter twee pilaren verscholen, in één van de grootste nissen bevindt boven de hoofdingang van de Dom van Straatsburg, was de eerste Habsburger die op kardinaal Louis de Rohan neerkeek. Hoewel hij toen geen kardinaal was maar coadjutor van zijn oom, de aartsbisschop van Straatsburg, wierp de breedgerande kardinaalshoed zijn schaduw al zo ver vooruit, dat Louis de Rohan het tot de waardigheid van kardinaal gebracht scheen te hebben, toen daarvan in de verste verte nog geen sprake was. Er is hier waarschijnlijk eenzelfde soort mechanisme aan het werk als dat wat van de kleine jongen die bij de Firma Lampsens aan het grote wiel draaide, een admiraal maakt: een groot man wordt verondersteld met te

rugwerkende kracht een groot man te zijn geweest, gepredestineerd als hij daartoe zeker in het calvinistische Nederland is. Maar kardinaal Louis de Rohan was géén groot man, veeleer een slechts door geboorte machtige vertegenwoordiger van de hoogste geestelijkheid en adel in Frankrijk, die hij door zijn persoonlijk optreden in de zaak van het diamanten hals snoer zwaar voor schut zou zetten. Van vorstelijke bloede, verwant aan de huizen van Condé, Marsan, Guéménée en Soubise, was hem de arrogantie van de macht niet tot een tweede natuur geworden, maar aangeboren. Hij genoot zijn adellijke voorrechten al jong zonder er evenwel echt van te genieten, -wat hem enigszins blasé maakte-, bemoeide zich op een allerongelukkigste wijze met de Franse politiek, door zich bijvoorbeeld sinds 1766 hardnekkig te verzetten tegen de keuze van Marie-Antoinette als toekomstige koningin van Frankrijk, en hield zich aan zijn persoonlijk (en kerkelijk) credo: 'Koning kan ik niet zijn, prins is mij te min, dus zal ik een Rohan zijn.' Met dat devies plaatste hij zich buiten de bestaande orde. Alexandre Dumas père heeft er in het eerste deel van *La Dame de Monsoreau* geamuseerd en met een vleugje ontzag over geschreven.

Als een toonbeeld van elegantie bezat de kardinaal de schoonheid van een vrouw, die nog eens extra werd benadrukt door zijn lange rok van violet gevlamde damast. Hij was zich terdege bewust van de indruk die hij op anderen maakte. Zij dienden de 'Mooie Eminentie', zoals zijn bijnaam luidde, even koninklijk als zijn voornaam te behandelen. Wee degenen die het waagden hem zonder de vereiste egards te bejegenen, want dan kon deze charmante ijdeltuit, al naargelang zijn stemming, pruilen of vuur spuwen, zodat de kleur van zijn rood aangelopen hoofd haast onmerkbaar in die van zijn toog overging. Spijt over het weinig precieuze karakter van zijn toorn kon hem even later overmannen, dan placht hij de handen gelaten ten hemel te heffen en zichtbaar het zijne van eigen en andermans feilen te denken. Eén van de kwesties die hem aanvankelijk het meest dwarszaten, was, dat hij zo onvoorzichtig was geweest om zich negatief over de Oostenrijkse prinses Marie-Antoinette uit te laten: hij had haar openlijk onverstand en lichtzinnigheid verweten (een Rohan hoefde anders dan een Habsburger zijn woorden niet op een goudschaaltje te wegen), terwijl zij toch al per procuratie met de kroonprins van Frankrijk getrouwd was. Later ergerde het hem, dat sommigen hem ook zulke verwijten, en dat nog wel zonder enige schroom, naar zijn hoofd durfden te slingeren. Het inzicht zelf geen haar beter te zijn

dan een ander viel hem maar moeizaam ten deel. Bij wijze van pleister op de wond van zijn gekrenkte trots mocht hij als coadjutor van zijn oom de door hem zwaar beledigde en belasterde aartshertogin Marie-Antoinette op 8 mei 1770 in Straatsburg inhalen. In vol ornaat sprak hij haar toe (zijn damasten sleep wedijverde in kleur, pracht en kostbaarheid met de hare), roemde retorisch haar vele deugden en zag voor volk en vaderland een stralende toekomst in het verschiet. Als een voorproefje van hemelse gelukzaligheid spotten alle fonteinen in het centrum van Straatsburg drie dagen lang rode en witte wijn op kosten van de feestredenaar, die gedurende slechts één dag voor deze bijzondere gelegenheid de open stadsriolen had laten afdekken.

In hofkringen bleef het persoonlijk optreden van deze even welbespraakte als hoogadellijke hulpbisschop niet onopgemerkt. Men waardeerde het, dat zo'n invloedrijke man op 8 mei 1770 openlijk overstag was gegaan en, ere wie ere toekomt, de kroonprins en diens gemalin ten volle zijn respect had betuigd. Ook adellijke gelederen dienden zich aaneen te sluiten, waarvoor natuurlijk wel een prijs moest worden betaald. Niet lang daarna werd prins Louis de Rohan tot opvolger van baron de Bréteuil, de Franse gezant te Wenen, in de rang van ambassadeur benoemd. De huizen van Bourbon, Habsburg en Rohan schenen zich broederlijk onder één dak te verenigen. Toenaderingspogingen over en weer hadden het gewenste resultaat opgeleverd, kortom, hier had de zaak van het diamanten halssnoer kunnen eindigen nog voordat zij goed en wel begonnen was. Maar de hoofdrolspelers, of slachtoffers zo men wil, lieten zich niet op een zijspoor in Wenen en Versailles rangeren, als postkoetsen áchter in plaats van óp het plein voor een dorpsheerberg. Dus zorgden zijzelf voor een, ook volgens hun tijdgenoten, bizar en volkomen onverwacht verloop van de zaak door nieuwe moeilijkheden tussen hen te laten rijzen. Was de nieuwe Franse ambassadeur te Wenen een machtig heerschap, schatrijk bovendien en goed ingevoerd in de allerhoogste kringen, tegelijkertijd was hij een tikje verwend, althans gewend aan de allerfijnste genietingen die een man van de wereld maar kon bedenken. Ter afwisseling daarvan had hij vulgair vermaak nodig om zijn getergde zintuigen extra te prikkelen, dus meende hij zich op de vreemdste plaatsen het (in zijn geval toch al verdachte) gezelschap van vrouwen te kunnen veroorloven, bijvoorbeeld in de sacristie van de Sankt Stefan of in de refter van een daarvoor nu eenmaal niet bestemd nonnenklooster. Het leverde hem de reputatie

van een geduchte rokkenjager op. Daarmee werden andere geruchten, ter compensatie van zijn schone uiterlijk, de kop ingedrukt. Als zijn in seksueel opzicht banale escapades binnenskamers waren gebleven, zou er om een hem vertrouwde Bijbelse term te gebruiken 'geen haan naar hebben gekraaid'. Maar het bleef enig opzien baren, dat er ook op deze rokkenjager werd gejaagd door mannen, die zich er op hun beurt op konden beroemen 'rokkenjagers' te zijn. Ruw optreden tegenover de ministers van Engeland en Denemarken, die hem een verwaande kwast vonden, deed zijn diplomatieke reputatie al evenmin goed. Zij beweerden, dat de nieuwe ambassadeur van Frankrijk al te diplomatiek was, wel héél gemakkelijk met zijn collega's meepraatte, doordat hij beter dan wie ook wist in hen geestelijk zijn meerderen te moeten erkennen, wat inzake oorlog en vrede zowel vriend als vijand van Frankrijk in grote verwarring bracht. Er werd over hem aan het Oostenrijkse hof openlijk geklaagd: 'Die Louis de Rohan zou niet zijn kiezen maar zijn schoenen moeten laten plomberen en zijn schedel met een loden in plaats van een rode calot bedekken. Dat was ook de geëigende voorzorgsmaatregel die Philotas nam om niet met alle winden mee te hoeven waaien.'

Het was vooral om zijn veronachtzaming van religieuze plichten in een land, waar die nu eenmaal het allernoodzakelijkst dienden te worden vervuld, dat keizerin Maria-Theresia zijn reputatie onherstelbaar beschadigd achtte. Rohan was wel degelijk een gelovig man,-goedgelovig was hij trouwens ook-, maar zijn vroomheid had onnozele trekjes. Die brachten hem ertoe naastenliefde goed in theorie te vinden,-waarover hij in de hofkapel eens een prachtige preek hield-, maar rekening houden met een ander verkeerd in de praktijk. Dat zo iets tegenstrijdigs in zijn houding niet alleen anderen opviel, maar dat hij er ook zelf voor een geselecteerd publiek zijn gedachten in de vorm van een preek over liet gaan, maakte hem minder onnozel dan scherpzinnige diplomaten dachten (die in de achttiende eeuw deze beledigende omschrijving van hun maatschappelijke functie zouden hebben opgevat als een pleonasme). Voor zover de keizerin van Oostenrijk zijn uiteenzettingen kon en wilde volgen, was ze het absoluut niet met hem eens. Ze verkoos de doorgewinterde vroomheid van een Franse dorpspastoor ergens hoog in de bergen boven die van de hulpbisschop van Straatsburg, wiens stadse vroomheid hemzelf vóór alles een esthetisch welbehagen schonk. Dat hij als ambassadeur in Wenen was neergestreken met een eigen hofhouding en, afgezien

van seizoenswisselingen, een duidelijk van zijn stemmingen afhankelijke vroomheid ten toon spreidde, viel bij haar niet in goede aarde. Wat een buitengewone verdienste van deze grand seigneur was, namelijk dat hij desnoods zonder priesterlijke assistentie, liturgisch volkomen correct, de Heilige Mis kon opdragen (wat zo'n twintig jaar later de bisschop van Autun hem op het Marsveld in Parijs niet na-deed), vond Maria-Theresia doodgewoon. Ze wenste de nu eens zijn dracht vergetende dan weer daarmee juist koketterende hulpbischop niet meer in haar hofkapel te zien, tenzij als een gewone ster-veling. Het liefst hoorde ze hem daar zijn eigen zonden opbiechten in plaats van anderen de biecht afnemen.

Aan haar zienswijze lag nog een zekere lankmoedigheid ten grondslag ook, als men bedenkt dat Louis de Rohan er in zijn hoedanigheid van lichtzinnige aristocraat niet voor terugdeinsde processies te verstoren. Meer dan eens verscheen hij in veldgroen gestoken, sierlijk en verbeterd te paard gezeten, op een Weens kerkhof, waar men eerder dan in de bedoeling lag een dierbare overledene van louter schrik ter aarde bestelde, omdat er een complete jachtstoet, met hem aan het hoofd, zich onder luid trompetgeschal een weg tussen de graven baande. Hij liep bij dit soort gelegenheden zelfs zoveel mensen onder de voet, dat het klachten regende op Schönbrunn. Eén daarvan kwam Maria-Theresia ter ore: dat de ambassadeur van Frankrijk in zijn oude fout vervallen was, waarbij het gehuil van de meute het verontwaardigde gebrul van een rouwende menigte op het kerkhof had overstemd. Ze vergaf het Louis de Rohan niet,-die op één dag in zijn Weense tijd eens tot haar grote ergernis eigenhandig 1328 gewerschoten loste-, en liet hem fijntjes weten tussen de hondse manier waarop hij de nabestaanden van haar pas gestorven onderdanen behandelde en zijn lievelingsbezigheid, het afjakkeren van jachtpaarden, geen noemenswaardig verschil te zien: zulke bezigheden gingen hem namelijk even beroerd af. Daarover had ze zich persoonlijk laten inlichten door keizerlijke spionnen die voor haar al zijn 'schoten' tel-den, of die nu op de jacht op wilde dieren, of op vrouwen betrekking hadden. Adel kon verplichten, maar geloof ook; wat de Oostenrijkse variant van Zijne Allerchristelijkste Majesteit betrof, geloof zelfs meer dan adel! Of de ambassadeur van Frankrijk dat goed in zijn (helaas door het geluid van te veel jachthoorns) gemaltraiteerde oren wilde knopen (het mocht van haar best een beetje pijn doen) en maar wilde maken, dat hij wegkwam. Dat ze niet gewend was tegen dove-

mansoren te spreken, reden waarom ze haar vriendelijk-dochdringend-verzoek aan hem op schrift had laten stellen!

De vicaris van kardinaal Louis de Rohan, abbé Georgel, trachtte later deze Weense smet op het blazoën van zijn meester weg te poetsen door vergoelijkend op te merken: 'De jeugdige adel ging zich in het begin van de zeventiger jaren der achttiende eeuw slechts aan geoorloofde vrijheden te buiten onder het toezien van zijn ouders.' Zijn toekomstige meester was toen al bijna 40 jaar! Als jezuïet had deze abbé zich moeten bedienen van betere argumenten. Zijn niet onvermakelijke redeneertrant had trouwens wel vaker een averechts effect, zoals verderop in dit relaas nog zal blijken. Rohan was, hoe dan ook, een onmogelijke figuur aan het keizerlijk hof geworden. Maria-Theresia had zo'n hekel aan hem gekregen, dat ze haar onervaren dochter in Versailles inschakelde om hem uit Wenen te verbannen. Ze schreef aan Marie-Antoinette zich daarbij bewust te zijn van grote gevaren, 'want de vrees is gewettigd, aangezien de verwanten van Rohan even talrijk zijn als machtig, dat zij aan mijn dochter het onrecht zullen wreken dat, naar zij beweren, het gevolg is van een paar strenge maatregelen die ik tegen hem heb moeten nemen.' Doordat Louis de Rohan in de tegenaanval ging, werd de reeds aanwezige antipathie van Marie-Antoinette ten opzichte van hem versterkt. Aan Lodewijk XV berichtte hij over Maria-Theresia: 'Ik heb haar met eigen ogen het lot van Polen zien bewenen, maar geoefend in de kunst niemand een blik in haar binnenste te gunnen, lijkt deze vorstin mij tranen op bevel te kunnen vergieten. Met de ene hand hield ze een batisten zakdoekje vast om er haar tranen mee te drogen, met de andere greep ze onvervaard naar het zwaard om daarmee als derde haar aandeel van Polen op te eisen.' Ongelukkigerwijs kwam deze brief in handen van gravin du Barry terecht, die de inhoud ervan ruchtbaar maakte, waardoor Marie-Antoinette in de veronderstelling verkeerde, dat Louis de Rohan rechtstreeks correspondeerde met de officiële maîtresse van de koning.

Pas na diens dood in 1774, toen Marie-Antoinette als nieuwe koningin van Frankrijk haar invloed ten volle kon doen gelden, werd Louis de Rohan als ambassadeur in Wenen door zijn rivaal en voorganger, baron de Bréteuil, opgevolgd. Al scheen zijn droom om een tweede Richelieu te worden ook voorgoed vervlogen, toch kon hij niet nalaten daarop te zinspelen tegenover allen die hem, eenmaal terug in het vaderland, een gebrek aan fatsoen zouden verwijten. "Och," riep

hij hun reeds van verre toe, "ik heb toch eigenlijk niets onwelvoeglijks gedaan. Zoals Armand, kardinaal de Richelieu, de sarabande danste aan het hof van Anna van Oostenrijk, danste ik een menuet aan het hof van Maria-Theresia." Bij zijn afscheid uit Wenen, terwijl er nota bene al verschillende leden uit zijn gevolg waren gearresteerd, stuurde hij aan zijn vrienden, onder wie de kanselier van Oostenrijk, graaf Wenzel von Kaunitz, een kleine ivoren plaquette waarop zijn beeltenis stond. Kaunitz was er zeer vereerd mee, liet dadelijk het portret van zijn ijdele vriend in een ring zetten en versieren met parels en briljanten, tot grote verontwaardiging van Maria-Theresia, die hij er onvoorzichtig genoeg mee onder ogen durfde te komen."Ik begrijp niet, waarom u daar zo 'verguld' mee bent," zei ze snibbig tegen haar kanselier, ten onrechte een toespeling makend op het volgens haar te weinig edele metaal, dat voor het smeden van de ring was gebruikt.

Bij zijn terugkeer in het vaderland werd Louis de Rohan benoemd tot grootaalmoezenier van Frankrijk, wat op het eerste gezicht verwonderlijk lijkt. Van 'wegpromoveren' was in de gegeven situatie immers geen sprake. Marie-Antoinette noch haar gemaal voelde er ook maar iets voor hem een gunst te verlenen en toch viel die hoge eer hem te beurt. Hoe kon dat? De simpele verklaring hiervoor laat het machtswoord van een koning onverlet, zij het dat het niet door Lodewijk XVI maar door zijn koninklijke grootvader gesproken was. Een stokoude tante van Rohan, de gravin de Marsan, had indertijd een paar slokjes van haar eigen melk aan Lodewijk XV gegeven en zich de opvoeding van Lodewijk XVI ter harte genomen. Voor wat hoort wat, zou men kunnen denken, maar de nieuwe koning van Frankrijk was het met die stelling pertinent oneens. Als er geen eigenhandig door Lodewijk XV geschreven belofte had bestaan, krachtens welke aan een broer van de gravin, een prins van Soubise, was beloofd, dat het grootaalmoezenierschap in de familie Rohan zou blijven 'aangezien beide onafscheidelijk van elkaar zijn', zou Lodewijk XVI eerder hebben geluisterd naar zijn vrouw dan naar de min van zijn beruchte grootvader. Nu kon hij moeilijk anders handelen dan hij na lang aarzelen deed, dat wil zeggen Louis de Rohan benoemen tot grootaalmoezenier van Frankrijk, maar hem de daarbij behorende waardigheid van kardinaal onthouden. Van zulke halve maatregelen was de nieuwe grootaalmoezenier van Frankrijk echter niet gediend. Hij zorgde er tactvol voor, dat het affront (niet alleen hem persoonlijk

aangedaan, maar ook zijn hele familie) zonder gezichtsverlies voor de koninklijke familie ongedaan werd gemaakt: de koning van Polen in ballingschap, Stanislas Poniatowski, mocht hem de kardinaalshoed opzetten. Een en ander had wel tot gevolg, dat kardinaal Louis de Rohan zich voortaan bij voorkeur in Straatsburg ophield en niet vaker dan strikt noodzakelijk was naar Versailles reisde.

Behalve bisschop van Straatsburg,-na jaren als diens coadjutor werkzaam te zijn geweest, had hij zijn oom eindelijk mogen opvolgen-, was de kardinaal lid van de beroemde Académie française (sinds zijn 27e jaar) zonder op het gebied der letteren, in proza of in poëzie, uit te blinken, al was zijn retorische welbespraaktheid vóór en na de inhuldiging van Marie-Antoinette zeker niet onopgemerkt gebleven. Voorts was hij Commandeur in de Orde van de Heilige Geest, provisor van de Sorbonne, abbé van de Heilige Vaast in Parijs en overste van het klooster 'De Zetel Gods' in de Auvergne. Deze opeenstapeling van functies bracht veel heen en weer gereis tussen Parijs,-Versailles werd angstvallig vermeden-, en Straatsburg met zich mee. Als pleisterplaats op zijn reizen fungeerde het alleen al bij de hoofdingang acht zuilen tellende paleis te Saverne in de Elzas (waarvan de kardinaal ook nog eens rijksvorst was), gelegen in een meer Duits dan Frans georiënteerde landstreek. Het verschaftte hem een uitermate luxueus onderkomen, waarvan het gedeeltelijk aanwezige vakwerk aan de voorkant en de keurig in vakjes gelegde flessen in de wijnkelder, bij hem en zijn bezoekers tegenstrijdige reacties opriepen. Afgaande op zulke uiterlijkheden zou men verwachten, dat het huishouden er op rolletjes liep, maar dat was niet het geval. Zelf vond de kardinaal zich een te groot man om zich met huishoudelijke futiliteiten bezig te houden. Als zijn bezoekers hem op het contrast tussen de ordelijk buitenkant van zijn paleis,-het vakwerk en de in geometrische patronen aangelegde tuinen-, en het chaotische leven daarbinnen opmerkzaam maakten, glimlachte hij minzaam en sprak gnuivend van een schitterende 'paradox', hoewel er (met uitzondering van de wijnkelder) van een *schijnbare* tegenstelling toch geen sprake was. In Parijs bezat de kardinaal op de Rue Vieille du Temple een al even luxueus herenhuis, Huize Straatsburg geheten, waarin later, onder keizer Napoleon III, een staatsdrukkerij was gehuisvest. Het was door tuinen verbonden met Paleis Soubise, ter bestendiging van de hechte familiebanden tussen de Soubises en de Rohans. De beroemde ornamentschilder Christophe Huet had de

wand van de Salon der Apen (natuurlijk zonder daarmee ook maar iets ten nadele van hoogadellijke families te bedoelen) voorzien van Chinese landschapjes. Dankzij hem zou alleen deze salon later gespaard blijven voor culturele roof en plundering, toen een groot aantal kunstschaten uit Huize Straatsburg 'verdween' dan wel naar het Louvre werd overgebracht. Achter de halfronde gevel aan de voorzijde bevond zich een enorme stoeterij van liefst 52 Engelse merries, die de kardinaal in staat stelden zijn Weense hobby te blijven beoefenen te midden van het drukke Parijse verkeer. De gevel zelf bevat een bas-reliëf van Robert Le Lorrain, zo levensecht de paarden van Apollo voorstellend, dat die in brons gegoten leken te zijn in plaats van uit steen gehouwen. In dit decoratieve huis ging het de kardinaal beter af zijn decorum te bewaren dan op Slot Zabern, waar hij juist ver genoeg van zijn Elzasser diocesanen verwijderd was om zich meer vrijheden te kunnen veroorloven dan in Parijs.

Daartoe behoorde het houden van open tafels, waaraan hij één keer in de week aanzat met ongenode gasten, veelal berooid en de kans op een goede maaltijd niet versmadend. In de loop der jaren was het tot een min of meer verplichte ceremonie uitgegroeid, dat men met enig misbaar een geldstuk onder zijn servet legde, zodat een toesnellende kamerheer zich ter plaatse kon vergewissen van de dankbaarheid der ongenode gasten. Het overkwam één van hen, een chevalier de Saint-Louis, dat hij de kamerheer nog geen stuiver fooi kon geven. Deze liet uit kwaadwilligheid de chevalier een volgende keer naast de kardinaal plaatsnemen, aan wie de berooide toestand van zijn gast wel niet zou ontgaan. Welwillend als altijd raakte de gastheer met zijn gast in gesprek en stelde hem op een gegeven ogenblik de vraag: "Hoeveel duivels kent u?"

"Twee, monseigneur."

"Twee?"

"Ja twee, een arme duivel die bij een goede ziel mag komen eten, maar die een duivelse geest in verlegenheid heeft willen brengen." De kardinaal begreep terstond (dat is het aardige van dit soort verhalen) waaraan het zijn gast ontbrak en handelde op de van hem bekende edelmoedige wijze.

Het was aan een dergelijke open tafel, dat hij kennismakte met graaf Nicolas de Lamotte, aan wiens vrouw hij op 21 september 1781 was voorgesteld door de markiezin van Boulainvilliers, niet wetend wat de gravin voor hem zou gaan betekenen. Daarover heeft mada-

me Campan, bij voorbaat op de hand van haar koninklijke werkgeefster, geen onzekerheid willen laten bestaan. In haar *Correspondance secrète* van het hof van Lodewijk XVI beweert deze hofdame, dat er buiten kijf intieme betrekkingen hebben bestaan tussen de kardinaal en zijn favoriete van koninklijke bloede: 'Er was immers geen sprake van een mesalliance!' Deze niet geheel en al overtuigende redenering brengt onder woorden, wat velen toen geloofden. Dat hij Jeanne de Lamotte op Slot Zabern ontmoette, waar de zeden aanzienlijk losser waren dan in Parijs, kan als een gunstig voorteken worden beschouwd. Stellig heeft Cagliostro in haar plotselinge verschijning aan dat kleine hof aldaar, in haar lamentabele levensgeschiedenis (onmiddellijk door haar aan de open tafel opgedist), in haar quasi geknakt fysieke voorkomen, maar even quasiongebroken geest, en in haar gespeelde, maar ook echt meelijwekkende allure een bedreiging voor zijn eigen veilige positie gezien. Zij waren rivalen op het eerste gezicht, die elkaar geen buit gunden. Cagliostro had op haar voor, dat hij de kardinaal eerder had ontmoet en uitgebuit dan zij, maar zij op hem, dat ze hem in seksueel opzicht scheen te kunnen overtroeven. Dat wapen, de aantrekkelijkheid van zijn eigen sekse, heeft Cagliostro sinds 1770 gelukkig getrouwd met Serafina Feliciani (wier achternaam een bevestiging van huwelijksgeluk scheen in te houden) in elk geval niet in de strijd geworpen. Hij trachtte de kardinaal op een andere manier aan zich te binden. Daarom bewees hij in de herfst van 1781 zijn astmatische gastheer goede diensten, door voor een doelmatige ventilatie op Slot Zabern te zorgen, en zichzelf, door het er af en toe flink te laten tochten. Dat stelde hem in staat, onder het mom van medische onmisbaarheid, zijn verblijf naar eigen believen te rekenen. Huis en haard van de kardinaal stonden sindsdien voor hem open en, omdat hij zo goed van de tongriem gesneden was, mocht de goddelijke Cagliostro ook elke morgen naar de gezondheid van zijn hoogadellijke patiënt komen informeren. Wie daarvoor afdaalde tot het niveau van wie, was niet altijd even duidelijk. Wel dat er soms sprake was van dubbel leedvermaak aan de kant van de kwakzalver, wanneer hij het halfduistere slaapvertrek van de kardinaal betredend zag, dat deze de nacht alleen had doorgebracht, of wanneer hij de gordijnen opentekkend merkte, dat de kardinaal het daglicht slecht verdroeg. Van dit soort observaties maakte hij aantekeningen in zijn agenda.

Bovenal moest Cagliostro om zich in de financiële gunsten van zijn meester te kunnen blijven verheugen als levend ochtendblad fungeren, dat wil zeggen liefst zo onderhoudend mogelijk het laatste nieuws vertellen. Ook daarvan zijn in zijn agenda sporen terug te vinden. Zo heeft hij tijdens één van die prinselijke 'petits levers' uitgebreid de geschiedenis van madame Cahouet de Villers verteld, wat opmerkelijk is vanwege de grote overeenkomst tussen deze geschiedenis en de zaak van het diamanten halssnoer. Dat een gewaarschuwd man voor de helft telt, zal in geval van Louis de Rohan overigens geen verbazing wekken. Wie was deze madame Cahouet de Villers, om wier oplichtingspraktijken de kardinaal blijkens Cagliostro's aantekeningen hartelijk heeft moeten lachen? Het was haar gelukt van tevoren gesigneerd postpapier van Marie-Antoinette in handen te krijgen, met behulp waarvan ze de rijkste, niet-adellijke pachter van grootgrondbezit in Frankrijk, een zekere Béranger, 2000 livres afhandig had gemaakt. Na argwaan van deze laatste was ze door twee politiefunctionarissen gearresteerd, hetgeen, aldus Cagliostro, met veel lijfelijk verzet van de vrouw in kwestie gepaard was gegaan. Voor de domheid van Béranger vond de kardinaal zo gauw geen woorden. Zouden die wel zijn overgeleverd, dan had hij daarmee zijn eigen vonnis geveld. De vrouw noemde hij verrukt van eigen geestigheid 'onbetaalbaar'.

Behalve als lijfarts en journalistiek vademecum maakte Cagliostro zich zeer verdienstelijk als architect en strateeg, toen de kardinaal in 1782 gebruik wenste te maken van diens formidabele kennis van Egyptische piramides. Sinds hij grootaalmoezenier van Frankrijk was geworden, verruilde Louis de Rohan zijn goudbrokaten koormantel graag voor een heuse vechtjas om legeroefeningen bij te wonen. Het stelde hem weer eens in staat, met inachtneming van het vereiste decorum, óp in plaats van áchter de rug van een paard de wijde wereld in te kijken. De grote Turenne werd tijdelijk zijn voorbeeld, al bleef het gelaat van kardinaal de Richelieu hardnekkig uit de glazen bollen van Cagliostro oplichten. Dit is het eigenaardige van zijn karakter: aan de ene kant regelde deze edelmoedige prins van Rohan zonder daartoe in het minst verplicht te zijn de liquidatie van grote familieschulden, toen in datzelfde jaar het faillissement werd uitgesproken over zijn neef, een prins van Guéménée, aan de andere kant stak hij zich onbezonnen in de schulden om te Salzbach een piramide voor Turenne op te richten. Met tranen in zijn ogen hield hij een rede over

de grote veldheer, die daar de dood had gevonden. Zelfs al zou hij geen ambitie meer hebben om eerste minister van Frankrijk te worden,-zijn impulsieve dadendrang (allerm minst wars van valse sentimenten) en onbezonnen goedgeefsheid stempelden hem in de zaak van het diamanten halssnoer bij voorbaat tot het gewilligste slachtoffer. In zijn directe omgeving werd hij reeds door twee gewetenloze lieden geplunderd zonder er erg in te hebben.

Nauwelijks was de markiezin van Boulainvilliers omstreeks deze tijd gestorven, of uitgerekend de kardinaal draaide voor alle door de Lamottes gemaakte schulden op. Dagelijks leende hij Jeanne de Lamotte vier à vijf gouden louis, wat niemand afkomstig uit Saverne later in twijfel trok, hoewel de begunstigde persoon in kwestie dit meende te moeten ontkennen: haar onbaatzuchtige vriendschap met de gemalin van de koning van Frankrijk was zo uniek, verklaarde ze met de hand op het hart, dat hun innige band een op hebzucht gebaseerde 'belangstelling' voor meer dan één gouden uitvoering van haar gemaal in de weg zou hebben gestaan. In 1783 dwong ze haar gulle gastheer aan een Joodse woekeraar uit de Elzas, Isaïc Cerf-Beer geheten, 5000 livres te betalen. De betalingstermijn van een door haar afgesloten lening was verlopen en, zo herinnerde ze de kardinaal er in een schattig briefje aan, hij had indertijd borg voor haar gestaan. Weinig gemotiveerd, tenzij men denkt aan in natura genoten tegenprestaties, betaalde hij nog ook.

Voordien was graaf de Lamotte op voorspraak van de kardinaal ritmeester van een regiment dragonders geworden. Zoals eerder al is opgemerkt, gaf de nieuwbakken ritmeester er blijk van zijn baan als een sinecure te beschouwen, doordat hij zich alleen de titel van ritmeester aanmatigde en na korte tijd de daarbij behorende functie niet meer wenste uit te oefenen. Om de noodzakelijk geachte verhuizing van de Lamottes naar Parijs te financieren, bood deze praktisch ingestelde man openlijk zijn titel van ritmeester voor de som van de verhuis- en transportkosten te koop aan. Ook hij ontving daarvoor een financiële tegemoetkoming uit Huize Straatsburg, volgens eigen zeggen 'een luttel bedrag, een kleine aalmoes van de grootaalmoezenier, alsof het niets was'.

Eén man ergerde zich mateloos aan de misplaatste gulheid van de kardinaal: Cagliostro. Hij zorgde er wel voor zijn bevoorrechte positie niet kwijt te raken,-een toepasselijk rekensommetje van Stefan Zweig leert, dat de kardinaal in plaats van Cagliostro zeven maîtresses had

kunnen onderhouden-, die positie echter met anderen te moeten delen zinde hem volstrekt niet. Wat hem dankzij zijn genie ten deel viel, mocht een ander niet voor niets in de schoot worden geworpen, ook niet als het de schoot van Lamottes echtgenote betrof. Zo min mogelijk riskerend volstond hij ermee de kardinaal te waarschuwen. Om een financieel debacle te voorkomen moest deze zijn uitgavenpatroon drastisch wijzigen, hij, Cagliostro, had wel een paar slimme ideetjes over hoe en waaraan de nodige sommen gelds konden worden besteed. Door grote leningen af te sluiten, die alleen al dankzij zijn bemiddeling meer kosten met zich meebrachten dan profijt opleverden, haalde hij zich de woede van Jeanne de Lamotte op de hals: ze hield er geheel eigen ideeën over waardevolle financiële tips en tipgeld op na. Daar stond tegenover, dat hij dankbaar de schijn op zich laadde het beter met de kardinaal te menen dan de beide Lamottes. Hem voor zich in te nemen door op haar beurt acties tegen Cagliostro te ondernemen zou één van hen beiden de kop kunnen kosten, want van kleinzielige intriges was zo'n grand seigneur natuurlijk niet gediend. Van tactiek veranderend besloot Jeanne daarom haar werkterrein van Saverne naar Parijs te verleggen. Cagliostro was, wat haar betrof, voortaan heer en meester op Slot Zabern, zij, wat hem betrof, in Huize Straatsburg. Gezien de politieke ambities van de kardinaal, was Parijs een betere vestigingsplaats voor een oplichter dan Saverne. Dat had zij beter in de gaten dan de toch ook niet op zijn achterhoofd gevallen Cagliostro.

Weinig verwonderlijk voor een zo geslepen tante,-ruwe diamant ware te veel gezegd-, vestigde ze zich met haar man (van wie in dezen het initiatief nadrukkelijk niet uitgegaan was) in Rohans nabijheid op de Rue de la Verrerie te Parijs. Daar betrokken zij de Villa van Reims in een buurt waarvan de reputatie nauwelijks onderdeed voor die van de herberg Tête-Rouge en omgeving. Slechts twee vertrekken van dit kolossale pand konden zij bemeubelen. Nog meer schulden maakten de Lamottes door naar de Rue Neuve Saint-Gilles no 13 (later no 10) te verhuizen, in een al evenmin van symboliek ontblote wijk van Parijs, Le Marais (=Het Moeras) geheten. Behalve de obligate portiersloge behoorde een eigen broodoven en een koetshuis, met een grote en een kleine paardenstal, tot de vaste inrichting van dit drie verdiepingen tellende herenhuis, waarvan de lange, smalle vensters waren voorzien van ijzeren balustrades in de vorm van bloemen, stijl Louis Quinze. Op kosten van de kardinaal en het meer dan

voldoende aanwezige kamerpersoneel voerden de Lamottes een voorname staat. Eventuele schuldeisers werden door hen rechtstreeks naar de kardinaal verwezen of afgescheept met de verrassende mededeling, dat de gravin van Valois restitutie van haar voorvaderlijke landgoederen Fontette, Essoyes en Verpillières verlangde. Ze geloofde daarin zeker te zullen slagen, omdat deze heerlijkheden onlangs de status van kroondomein hadden gekregen. "Dus geduld, heren," placht ze haast te triomfantelijk tegen haar schuldeisers te zeggen, "dan zult u beslist krijgen waarop u recht meent te hebben, ja, zelfs meer dan dat!" Soms verscheen zijzelf in de deuropening van haar woning om al het financiële geboefte hoogst persoonlijk af te poeieren, wat ze vaak aan haar bedienden, nooit aan haar eigen man overliet. Lamotte maakte liever goede sier dan dat hij zich bezighield met zulke trivialia als de domestieke besognes van zijn vrouw. Hij kon met een sinister glimlachje om de lippen zeggen, dat hij de nieuwe omgeving weer eens ging verkennen, wat Jeanne 'lief' van hem placht te vinden. Ze zag toen al veel van hem door de vingers. Men zou zelfs de mate waarin ze hem bij haar criminele praktijken betrok als een graadmeter voor hun echtelijke liefde kunnen zien: hoe meer Lamotte zich tot diefjesmaat ontwikkelde, des te minder begon ze van hem te houden.

Hoe stormachtig hun relatie ook was en langdurig blijven zou, met soms een uitschieter van haar kant (letterlijk wel te verstaan, want met een pistool in de hand dwong ze haar man haar lief te hebben of dreigde ze zich anders van kant te zullen maken), toch vormde geldelijk gewin de hechtste band tussen hen beiden. Ontving ieder van hen vóór hun huwelijk jaarlijks 800 livres in de vorm van een koninklijke lijfrente,-na hun huwelijk werd alleen de jaarwedde van Jeanne verhoogd tot 1500 livres. Lamotte werd dus als een soort gigolo door zijn eigen vrouw onderhouden. Het was al mooi, dat hij haar niet openlijk tegenwerkte. Hoogstens formuleerde hij een enkele keer iets hardop, waarover zij voortdurend in stilte wrok koesterde. Was het niet meer dan schandalig, dat zij van zo'n gering bedrag moesten zien rond te komen? Omdat hij zich in zijn mannelijke trots gekwetst voelde, durfde hij ook de boven elke verdenking verheven gulheid van de kardinaal in twijfel te trekken. Had hij gelijk met zijn schampere en op vals sentiment inspelende opmerkingen over 'gebedel' en 'bedeling',-waarvan zij in zijn ogen beiden het slachtoffer waren-, nog afgezien van zijn verdachtmakingen aan het adres van Rohan? Het is

moeilijk de waarde van het geld in de tijd vóór de Franse Revolutie goed in te schatten; er valt alleen vergelijkenderwijs iets over te zeggen. Toen de filosoof d'Alembert aan Lodewijk XV toestemming vroeg om een jaarwedde van Frederik de Grote in ontvangst te nemen, was de Franse koning duidelijk geamuseerd wegens de hoogte van het daarmee gemoeid zijnde bedrag: 1200 livres voor zo'n beroemd man, dat was toch zeker veel te weinig? De koning liet er mensen uit zijn directe omgeving een slag naar slaan. Zij zaten er heus niet uit beleefdheid tienduizenden livres naast, met uitzondering van markiezin de Pompadour, die voorstelde de gevraagde toestemming niet aan de filosoof te verlenen en hem, bij wijze van schadeloosstelling, het dubbele te geven van wat die krenterige Frederik de Grote in gedachten had gehad. Natuurlijk zijn Lamotte en d'Alembert in de verste verte niet met elkaar te vergelijken, noch kan men 1200 livres in de zestiger jaren van de achttiende eeuw vergelijken met 800 livres in de tachtiger jaren van diezelfde eeuw, om van het bestedingspatroon van Lodewijk XV en diens rancuneuze gemeesmuil over dat van anderen nog maar te zwijgen. Toch kan men wel globaal vaststellen, dat 800 livres een relatief hoog bedrag moet zijn geweest.

In die overtuiging wordt men gesterkt, als men het befaamde boodschappenlijstje van markiezin de Pompadour raadpleegt,-dat van 11 december 1751-, in de vorm van een voor haar bestemde rekening van Lazare Duvaux. Het wemelt van de kostbare stukken, waaronder twee kamerschermen (die in de Rue Neuve Saint-Gilles no 13 zeker niet misstaan zouden hebben) van massief amaranthushout voor 48 livres. Dan moet 800 livres zo'n 30 jaar later een niet te versmaden som zijn geweest. Een fooi van één louis (ongeveer 24 livres) voor staaltjes van normale dienstverlening werd als onbetamelijk hoog ervaren, zelfs indien afkomstig van koning Lodewijk XVI. Rohan honoreerde dagelijks bepaalde diensten van Jeanne de Lamotte met vier à vijf louis: de onbetamelijke hoogte van zo'n bedrag kan een aanwijzing vormen voor de aard van de door haar bewezen diensten. Wat Calonne, die onder Lodewijk XVI als minister van financiën (controleur-generaal) optrad, deed voor zijn geliefde, Elisabeth Vigée-Lebrun,-bonbons verpakken in biljetten ter waarde van 300 livres elk-, kon onder andere wegens de hoogte van het bedrag per afzonderlijke bonbon worden aangemerkt als de handelwijze van een parvenu. Als men tenslotte bedenkt, dat een brood van twee kilo in 1787 acht sous kostte, in de strenge winter van 1788 op 1789 zelfs

vijftien sous, terwijl het gemiddelde loon van een handarbeider 30 sous per dag bedroeg, vormt men zich het zuiverste denkbeeld over hoeveel 800 livres in die tijd wel niet was. Geheel overeenkomstig de door Jeanne de Lamotte gewenste status beschikten beide echtelieden dan ook over een 'vorstelijk' inkomen.

Om hun stand in een deftige behuizing op te houden hadden zij meer inkomsten nodig, wat Jeanne ertoe bracht gravin du Barry, eens de officiële maîtresse van koning Lodewijk XV, met een bezoek te vereren. Lamottes wettige echtgenote liet geenszins in het midden wie nu wie de eer van het bezoek aandeed, want ze beriep zich er naderhand in haar kennissenkring op te zijn ontvangen door zo'n koninklijke dame als du Barry. Hoewel één blik van beide vrouwen voldoende was om elkaar van hun koninklijke inborst te overtuigen, had Jeanne voor alle zekerheid toch maar een door de kardinaal gedicteerd verzoekschrift meegenomen en persoonlijk aan de gravin overhandigd. Daarin stonden haar genealogisch volkomen verantwoorde stamboom (inclusief een beschrijving van de heraldische herkomst van haar familiewapen) en een toelichting op de erbarmelijke omstandigheden waaronder ze als kind had moeten leven. Van veranderingen ten goede werd met geen woord gerept, zodat het duidelijk scheen, dat ze er als volwassene niet veel beter aan toe was. Kon aan al dat kinderlijke geploeter en volwassen getob niet eens radicaal een einde worden gemaakt? Het ontbrak er nog maar aan, dat gravin du Barry een concrete oplossing in de vorm van een geldbedrag ineens of een jaarwedde van zoveel livres aan de hand werd gedaan! Nu is dit verzoekschrift, waarvan Jeanne ook een exemplaar aan Calonne overhandigde, om twee redenen opvallend: hoewel hij de hoogste geestelijke in rang was, bleek kardinaal Louis de Rohan nog steeds in een zodanig isolement aan het hof te verkeren, dat hij van een contact uit zijn Weense tijd gebruik moest maken om voor Jeanne een goed woordje te doen. De methode die hij daarvoor koos, zal zijn beschermelingen ongetwijfeld aan het denken hebben gezet. Wie zich zo gewillig voor haar karretje liet spannen, moest ook anderszins bruikbaar zijn. Als de rollen nu eens konden worden omgedraaid? Als ze nu eens bij de koningin een goed woordje voor de kardinaal zou doen? Het valt niet te bewijzen, maar wie zou, de politieke ambities van de kardinaal kennend, niet op zo'n gedachte zijn gekomen? En zou die goedheilig man zelf ook niet onbewust gedacht hebben, dat de ene dienst de andere waard was? In afwachting van betere tijden

liet Jeanne alvast haar eigen lijfrente en die van haar nog altijd levende broer voor 9000 livres verkopen, maar in plaats van haar schulden te betalen vestigde ze zich in een tweede woning, Huize La Belle Image, gelegen aan de achthoekige Place Dauphine in Versailles. Wat ze daar van plan was, had ze in Parijs laten rondbazuinen alsof het reeds was voorgevallen.

De naam van het huis had op het eerste gehoor een rare bijklank, alsof een stenen prul per se mooi moest worden gevonden. Dat klopte wel zo ongeveer, want hoe mooi het er ook van buiten uitzag, -van binnen was het maar een armoedige bedoening. Het huis was alleen al om die reden zeer geschikt om de kardinaal te ontvangen: die moest vooral niet denken dat het de Lamottes voor de wind ging, wilden zij tenminste verzekerd blijven van zijn financiële steun. Terwijl ze in Versailles met haar kamenierster Rosalie onsmakelijke koolsoep at of de maaltijd deed met linzen, -wat de trouwe Rosalie dikwijls het commentaar ontlokte: "Laten wij maar gaan slapen, madame, dan hoeven wij tenminste niet aan lekker eten te denken!"-, vertelde Jeanne aan haar Parijse kennissen, dat ze 'glorieus' aan het hof ontvangen was en de koningin persoonlijk had leren kennen. Eén van hen, een zekere Fresnaye, sprak haar ten stelligste tegen en verklaarde in het bijzijn van anderen, dat ze voor het uitkramen van zulke lichtzinnige nonsens gevangenisstraf zou kunnen krijgen. Het scheen haar niet te deren, dat Fresnaye zijn informatie rechtstreeks had gekregen van degene die de koningin beter dan wie ook kende: de hofkapper Léonard. Deze kunstenaar in zijn vak had om zijn torenhoge kapsels in de vorm van bijvoorbeeld slagschepen te kunnen bouwen (leeghoofdigheid werd aldus omgekeerd evenredig gecompenseerd) vaak en langdurig toegang tot de koningin. Wat hij zei, legde een zwaar gewicht in de schaal. Jeanne beseftte dat ook wel, maar door net te doen alsof zo'n kapper haar te min was, probeerde ze zich uit een hachelijke situatie te redden. Toen Léonard eens luid verkondigde, dat ze zich uitsluitend had laten voorstellen aan gravin du Barry om als gezelschapsdame in haar dienst te treden, weersprak ze hem niet. Wel begon ze steeds vaker opmerkingen over haar 'lieve vriendin' in te lassen, op een toon die meer suggereerde dan officieel bevestigde, dat ze tegen haar zin geheimzinnig moest doen over de aard van haar betrekkingen. Dat ze met die woorden de koningin bedoelde, was volstrekt duidelijk. In werkelijkheid heeft ze ondanks alle moeite die ze ervoor deed, zoals blijkt uit de verhoren die beide

vrouwen na hun arrestatie werden afgenomen, Marie-Antoinette nooit ontmoet. Tijdens de Franse Revolutie zouden politici van het kaliber van Robespierre niets hebben nagelaten om de voormalige koningin verdacht te maken. Zij zouden haar inmiddels veroordeelde rivale desnoods postuum eerherstel hebben gegeven, maar dat bleef uit. Omdat op sommige bladzijden van zowel het proces-verbaal als het in 1786 in deze zaak gevelde vonnis de handtekeningen van daartoe bevoegde autoriteiten ontbraken, ging het revolutionaire justitiële apparaat uiteindelijk tot cassatie van het vonnis over. De zuiver formele grondslag van deze beslissing weerhield Lamotte er niet van in zijn memoires over een volledige rehabilitatie van zichzelf en zijn vrouw te spreken, maar daarin had hij ongelijk. Fouquier-Tinville heeft als openbaar aanklager geen woord over deze zaak gezegd, wat bewijst, dat hij geloof hechtte aan het ontkennde antwoord van Marie-Antoinette op de tijdens één van de vele verhoren aan haar gestelde vraag: "Heeft u madame de Lamotte ooit ontmoet?"

Hoe zielig en armzalig,-melodramatisch en doorzichtig-, was de eerste poging van Jeanne om met de koningin contact te krijgen in scène gezet! Zogenaamd als gevolg van ondervoeding viel ze flauw in één van de salons van prinses Elisabeth, een jonger zusje van de koning, met...een volledig uitgewerkt verzoekschrift in haar hand. De prinses toonde zich nog geroerd ook. Ze had, ter plekke het verzoekschrift lezend, zichtbaar te doen met een Valois die kennelijk in behoeftige omstandigheden verkeerde. Daarop had Jeanne gespeculeerd. Zelfs één van de weinige keren dat ze letterlijk op haar mondje gevallen was, had haar welbespraaktheid haar niet geheel verlaten. Integendeel, ook via Rosalie berichtte ze aan allen die bezorgd naar haar gezondheid kwamen informeren, 'dat gravin de Lamotte een miskraam had gehad en bijna was bezwaken aan vijf bloedingen'. Dat was nog eens krasse taal die verschillende hofartsen, onder wie de lijfarts van prinses Elisabeth, noopte haar langdurig te onderzoeken. Het daarmee gepaard gaande fysieke ongemak stond de ingebeelde zieke graag uit: de genereuze prinses Elisabeth zond haar 200 livres en later nog eens 1000 louis. Maar zelfs dat kolossale bedrag was niet genoeg naar haar zin, want ook nadat de jaarwedde van haar man (net als indertijd die van haarzelf) was verhoogd van 800 tot 1500 livres, bleven geldschieters en andere schuldeisers druk op haar uitoefenen. Dus fingerde Jeanne een tweede flauwte, ditmaal (zij het tevergeefs) rekenend op de steun van de gravin van Artois. In de Spiegel-

zaal, waarnaar de koningin onderweg was, bezwijmde ze voor de derde keer. Helaas was haar timing verkeerd! Zonder dat Marie-Antoinette er ook maar iets van merkte, werd ze door een zekere Descleaux, die zowel hofmuzikant als kamerdienaar van de koning was, de Spiegelzaal uitgedragen. Al haar pogingen om zich in hofkringen op te dringen, -als een tweede gravin de Polignac aan de hoogst biedende, tevens hoogste gebiedster van het land-, waren volkomen mislukt, maar voor het oog van de buitenwereld veinsde ze op vertrouwelijke voet met de koningin te staan. Jeanne verstond de kunst om op een denkbeeldig krediet te leven te wel dan dat ze niet zou hebben begrepen door haar directe omgeving te worden gemaakt tot wie ze graag wilde zijn: een puissant rijke edelvrouw met invloedrijke relaties aan het Franse hof, waarvan ze gezien haar niet geheel en al onbevleete blazen niet op elk moment van de dag gebruik kon maken voor zichzelf, maar waarin ze wel naar eigen believen kon grossieren ten behoeve van anderen. Ware zij een ander dan ze met zoveel staat voorgaf te zijn, dan zouden haar leveranciers al veel eerder financieel te kort aan haar gekomen zijn. Haar eigen financiële afhankelijkheid wisselde ze zo handig voor die van de buitenwereld in, tegenover welke haar gedragslijn werd bepaald door pure bluf en zoveel mogelijk uiterlijk vertoon.

Om die reden begon ze zich met een eigen hofhouding te omringen. Haar particuliere secretaris werd de zich 'chevalier' noemende Rétaux de Villette, een zoon van de inspecteur der belastingen (ook wel 'octrooien' genaamd) te Lyon. In de politierapporten die zijn opge maakt vóór het aan de zaak van het diamanten halssnoer gewijde proces, wordt hij steevast aangeduid als de 'stier' van madame de Lamotte. Hij gaf voortreffelijke imitaties van mademoiselle Contat van de Comédie Française, of zong sentimentele liederen van Rameau, waarbij Jeanne hem engelachtig op een kleine harp begeleidde. Soms weenden zij beiden van ontroering, wat in navolging van Rousseau als het zekerste bewijs gold voor zowel oprechtheid in het algemeen als een 'natuurlijk' gekoesterde liefde voor muziek in het bijzonder. Tot degenen die de Lamottes het meest frequenteerden, behoorden geparfumeerde abbés als pater Loth, een minderbroeder in dienst van de hertog van Orléans, bij wie Jeanne elke dag de Heilige Mis kwam horen. Geveinsde vroomheid van beide kanten, priester en adellijke leek, verhoogde hun kredietwaardigheid. Pater Loth koesterde op godsdienstig gebied al net zulke ambities als zijn herto-

gelijke heer en meester op politiek gebied: hij hoopte via Jeanne van de kardinaal gedaan te krijgen, dat hij een preek mocht houden in de koninklijke kapel te Versailles. Zijn eerzucht werd tijdens het pinksterfeest in 1785 bevredigd, toen hij een door een ander geschreven preek in het heilige der heiligen mocht voorlezen. Of hij slechts zijn eerzucht bevredigde, werd later openlijk in twijfel getrokken, want in diverse officiële stukken wordt over hem gesproken als over een 'zijn zwarte dracht vergetende monnik' en de 'stijve' majordomus die op de Rue Neuve Saint-Gilles no 13 nog wel iets méér dan alleen de scepter zwaaide.

Om hun vermeende invloed aan het hof werden de Lamottes thans zeer gezocht. De kardinaal bracht hun drie keer in de week vanuit Huize Straatsburg een bezoek en toonde zich zeer geïnteresseerd in het met de dag wisselende wel en wee van Marie-Antoinette. Het liefst waren de Lamottes vooraf van zijn komst op de hoogte, dan konden er aan hun ogenschijnlijk grote rijkdom enige retouches worden aangebracht. Met voornamelijk geleend geld werd een suggestie van grote weelde opgeroepen, waarvan de kardinaal immers geen weet mocht hebben. Pater Loth wist in een handomdraai een sfeer van nette armoede op te roepen door meubels te verslepen, lommerdbriefjes als bloemen in een vaas te schikken en een sleets tapijtje op de juiste plaats neer te leggen. Op den duur werd de kardinaal in een speciaal voor hem ingericht vertrek ontvangen, gescheiden van de overige gasten. Het vormde een armzalige tegenhanger van de Salon der Apen, maar bleek desondanks zeer geschikt om 'de dolste apenkomedie uit de wereldgeschiedenis' op te voeren. Langs haar neus weg beloofde Jeanne een goed woordje voor hem te doen, als ze haar lieve vriendin weer eens zou ontmoeten. Dat de koningin de enige was die zijn politieke ambities in de weg stond, betekende om te beginnen alvast een forse reductie van het aantal hinderpalen dat, naar ze beweerde, iedereen kon tegenkomen op weg naar grote roem. Niets was veranderlijker dan de geest van Marie-Antoinette, dus zou de koningin alleen al om die reden, -maar vanzelfsprekend ook dankzij Jeannes constante aandringen-, vroeg of laat haar mening over de kardinaal moeten herzien. Geduld moest hij hebben en haar vooral laten begaan. Wat later liet ze hem weten, dat zijn grote edelmoedigheid Marie-Antoinette aangenaam verrast had, omdat hij zijn neef, de prins van Guéménée, toch maar financieel was bijgesprongen. Sindsdien viel er in de koninklijke weerzin tegen hem een,

zij het voorlopig lichte, kentering waar te nemen. Voor elk bezoek gaf de kardinaal Jeanne aanvankelijk mondeling richtlijnen, waarvan ze niet gediend was, omdat het haar zogenaamd niet vrijstond zelf het onderwerp van gesprek te bepalen. Vervolgens wist hij haar ertoe over te halen haar overbrievende taak letterlijk op te vatten. Op eigen verzoek werd hij in staat gesteld een apologetisch getinte briefwisseling met Marie-Antoinette te voeren, waarvoor Jeanne uiteraard als tussenpersoon dienst moest doen om ervoor te zorgen, dat de brieven nooit te bestemder plaatse zouden aankomen. Toen had ze aan alle voorwaarden voldaan om de kardinaal als een ware goudmijn te kunnen exploiteren.

VI

Bij de hofjuweliers Böhmer & Bassenge, de één een halve Duitser en de ander een halve gek, bestelde Lodewijk XV een kostbaar halssnoer voor gravin du Barry. Het was samengesteld uit meervoudige windse-len van edelstenen, die werden bijeengehouden door hartvormige festons. Toen de koninklijke opdrachtgever stierf en zijn grafelijke bijzit werd verbannen uit Parijs, hadden de hofjuweliers hun meesterwerk nog niet kunnen afleveren. Na jarenlang met behulp van de financier Baudard de Saint-James een collectie van 647 parels en diamanten te hebben aangelegd, dreigden zij nu te worden geruïneerd door hun eigen sieraad. In december 1778 boden Böhmer & Bassenge het nog langer gemaakte halssnoer (later zouden publiekelijk grappes over de lengte daarvan worden gemaakt: het halssnoer hing dermate laag, dat men sprak van een 'rivier die terugstroomt naar zijn eigen bron') aan Lodewijk XVI aan. Er was een bijzonder geschikte gelegenheid om dat te doen, zo meenden zij, namelijk de geboorte van een kroonprinses. Zij stelden de koning graag in de gelegenheid een echt vorstelijk gebaar tegenover de jonge moeder te maken. Aanvankelijk voelde Lodewijk XVI wel iets voor hun voorstel, -misschien had hij last van enige scrupules ten gevolge van de door zijn grootvaders dood geannuleerde bestelling-, maar toen hij eindelijk begreep, welke prijs hij voor zo'n genereus gebaar zou moeten betalen, schrok hij voor de aankoop van het halssnoer terug. De Franse Potasch & Perlemoer vroegen maar liefst 1.600.000 livres voor hun kostbare schat, die zij als een kind (een kroonprinsesje?) koesterden en waarvoor zij alleen al bij Baudard de Saint-James 200.000 livres hadden geleend.

Ten einde raad probeerden zij het een tijdje later nog eens. Als hofjuweliers de dure smaak en verkwistende gewoontes van de koningin zeer wel kennend, besloten zij zich met hun halssnoer rechtstreeks tot haar te wenden. 'Zien is hebben,' zo luidt een rijk rijmend Frans spreekwoord, dat Jeanne de Lamotte in de mond bestorven lag. De koningin bezweek echter niet voor het door hen verleidelijk uitgestalde halssnoer, integendeel, ze sprak op hoge toon de hierna volgende woorden: "Frankrijk heeft meer behoefte aan een oorlogsbodden dan de koningin van Frankrijk aan een halssnoer!" Ze wilde op háár manier de buitenlandse politiek van haar man steunen, die zich inspande om de Franse oorlogsvloot te versterken. Nauwelijks was ze uitgesproken, of er speelde zich binnenspaleis een kleine tragedie af. Böhmer wierp zich aan de voeten van de koningin, smeekte haar onzakelijk het halssnoer toch vooral te kopen en dreigde zich van kant te zullen maken, als ze niet met de gevraagde som van 1.600.000 livres *over de brug zou komen*. Omdat Böhmer ook de manier waarop hij zich van kant zou maken luid snikkend had aangekondigd,-hij wilde zich in de Seine werpen-, en even later in dat verband opnieuw een ongepaste werkwoordelijke uitdrukking bezigde,-alsof de koningin van Frankrijk zich zou verwaardigen hem *de helpende hand te bieden*-, rees Marie-Antoinette als door een adder gebeten uit haar zetel op. Ze zag zich al over de Pont-Neuf leunen om Böhmer uit het water op te vissen! Zowel kwaad als geschrokken van Böhmers demonstratie van ongeveinsde wanhoop en hartstocht, sprak ze met aan haar staat verplichte koelheid, zij het met een aanvankelijk trillende stem: "Richt u zich toch op, Böhmer, ik houd niet van zulke tafferelen. Fatsoenlijke lieden hoeven niemand op hun knieën te smeken. Natuurlijk betreur ik het, dat u zich van kant wilt maken,-iets wat alleen in het hoofd van een halve gek opkomen kan, voor wiens doen en laten ik mij nog interesseer ook-, maar u kunt mij niet verantwoordelijk stellen voor uw eigen handelen. Weet u, ik heb het halssnoer vroeger niet ten geschenke willen ontvangen; de koning wilde het mij opnieuw geven, maar weer heb ik geweigerd het te aanvaarden. Roer dit onderwerp dus voortaan niet meer aan. Haal het halssnoer uit elkaar en verkoop alle losse onderdelen, maar wat u ook doet: verdrink u niet. U heeft in aanwezigheid van mij en mijn dochter een wanhoopsscène opgevoerd, die van slechte smaak getuigt. Ik hoop, dat u nooit hoeft mee te maken wat ons zo-even overkomen is, en verdwijn nu alstublieft uit mijn ogen!" De juweliers dropen geza-

menlijk af. Bassenge (de eigenlijke halve gek) was zo diep onder de indruk van het impulsieve optreden van zijn compagnon, dat hij een arm om hem heen sloeg. Böhmer nam intussen in tranen afscheid van de koningin, keek verwilderd om zich heen en schreeuwde nog in de holle paleisgangen, dat hij zich vast had voorgenomen om nooit...nóóit meer in het diepe van de Seine te springen. Wist Bassenge wel, dat hij serieus had overwogen van de Pont-Neuf af te springen? Hoe had hij zo stom kunnen zijn? Hij kon zich wel voor het hoofd slaan, maar door dat te doen zou hij fatsoenlijke mensen op een slechte gedachte brengen. Dus hield hij zijn handen maar in de zakken van zijn jas, dan kon hij zichzelf tenminste dáármee niet van het leven beroven!

De spilzuchtige natuur van Marie-Antoinette, zo blijkt niet slechts uit dit ene voorval, kende haar grenzen. In 1778, toen het kwaad (van de roddel) al was geschied, schrapte ze eigener beweging 1.200.000 livres van de voor haar hofhouding bestemde gelden. Ze bleef echter bekend staan als 'Madame Déficit'. Het portret dat Elisabeth Vigée-Lebrun in 1783 van haar maakte, laat Marie-Antoinette in een eenvoudig, wit mousseline gewaad zien, maar ook in dat jaar werd zo'n bewijs van zuinigheid anders uitgelegd: ze zou de Lyonnese linnenhandel hebben willen benadelen, ten voordele van de Kortrijkse, om de handelshervormingen van haar broer, Jozef II, te doen slagen. Voordat de zaak van het diamanten halssnoer haar reputatie onherstelbaar zou vernietigen, was die dus al zwaar beschadigd. Anders zouden de beide hofjuweliers het verstandige advies van de koningin in 1778 hebben opgevolgd. In plaats van haar het halssnoer een tweede en zelfs nog een derde keer al of niet via een tussenpersoon aan te bieden, zouden zij het uit elkaar hebben gehaald. Na de smadelijke afgang van Böhmer overwogen zij dit advies alsnog op te volgen, maar hun handelsgeest bleef zich verzetten tegen een relatief dure oplossing van het probleem. Het ging hun bovendien aan het hart zelf het mes te moeten zetten in hun met zoveel toewijding en vakmanschap vervaardigde meesterwerk. Aldus bleven deze goud-eerlijke lieden erop hopen ééns hun grote slag te slaan, net als de criminele tussenpersoon tot wie zij zich tenslotte zouden wenden. Door het halssnoer nog langer te maken en met andere zettingen te verfraaien, verschaften zij zich in geestelijk opzicht een alibi: als het de koningin in deze vorm onder ogen zou komen, moest ze wel voor de pracht en praal ervan bezwijken. Dan zou het er vast en zeker op

beginnen te lijken, alsof zij, Böhmer & Bassenge, niet eerder aan het hof waren verschenen. "Och," placht laatstgenoemde in deze periode op te merken (als om te bewijzen, dat hij toch echt de halve gek was en niet zijn compagnon), "beter ten hele gedwaald dan ten halve gekeerd." Zijn droge humor werd niet door iedereen gewaardeerd, want hun geldschietter Baudard de Saint-James vatte deze uitspraak serieus op: zoals hij waarschijnlijk niet bedoeld was, maar later wel bleek te kunnen worden opgevat. Hoe 200.000 livres terug te betalen? Böhmer & Bassenge wikkelden hun geesteskind beduusd in doeken, brachten haastig een bezoekje aan hun geldschietter en wisten hem er inderdaad van te overtuigen, -nadat hij er in de 'krib' (Bassenges geliefde omschrijving van een etui) een glimp van had mogen opvangen-, dat het halssnoer te fraai was om uit elkaar gehaald te worden.

Hoe zag het monstrum (door Simon Schama in *Burgers/een kroniek van de Franse Revolutie* als 'een dinosaurus onder de rococosieraden' beschreven) er in zijn definitieve vorm uit? Er bestaan verschillende afbeeldingen van, waarvan de bekendste er een in de vorm van de hoofdletter 'M' is met in het midden twee kwastjes, elk bestaande uit drie rijen peervormige parels en diamanten, voorzien van een rozet ter hoogte van de denkbeeldige lijn waarop deze hoofdletter geschreven is, en daaronder in vijf rijen parels en diamanten uitlopend. Een niet denkbeeldige, rechte lijn verbindt de twee hoogste punten van de hoofdletter 'M'. Daaraan hangen drie slingers, waarvan de middelste de grootste is en op een handspiegel lijkt. Men kan er van alles in zien: een dagobertstoel, een schommel in de vorm van een galg, of toepasselijker de binnenkant van toneelgordijnen, maar in elk geval niet iets wat prettig draagbaar is. Terwijl de werkelijke schoonheid van het halssnoer slechts weinigen bekend was, schroomden Böhmer & Bassenge niet die in brede kring te roemen, noch de namen van potentiële kopers te noemen, onder wie de kapitaalkrachtige ambassadeur van Spanje en de buitenissige sultan van Turkije. In het aldus ontstane geruchtencircuit zouden uiteindelijk ook de Lamottes worden betrokken, waardoor met name Jeanne een haar haast tegen wil en dank opgedrongen rol zou gaan spelen.

Van gevoel voor dramatiek had ze reeds eerder blijk gegeven, maar nu begon ze haar man ook nog eens als een volleerd dramaturge en ervaren regisseuse instructies te geven. Ook van productie en typecasting wist ze blijkbaar voldoende af om in een recordtempo de za-

ken naar haar hand te zetten. Er moest in de zomer van 1784 een dringend probleem worden opgelost. De brieven van de kardinaal aan de koningin hadden inmiddels hun onschuldig apologetische karakter verloren en waren in regelrechte liefdesbrieven ontaard. Jeanne speelde in deze komedie de rol van vrouwelijke postiljon d'amour, met grote ernst en waardigheid in het bijzijn van de kardinaal, maar met tranen in de ogen van het lachen, zodra deze zijn paarse (of blauwe) hielen gelicht had. Zo trof pater Loth haar op een keer met haar secretaris, Rétaux de Villette, in hun beider slaapkamer aan: gierend van de pret. Ze waren helemaal niet meer tot bedaren te brengen, nadat Rétaux op papier met blauwe vignetten een liefdesbrief van de kardinaal had beantwoord. Pater Loth wendde later voor weinig of niets begrepen te hebben van wat zich bij die gelegenheid in de slaapkamer had afgespeeld, maar dat was toen de zaak van het diamanten halsnoer ook voor hem een halszaak dreigde te worden en hij onder nogal vernederende omstandigheden werd verhoord in de Bastille. Ongetwijfeld heeft de even muzikale als dichterlijke Rétaux deze brieven in tweeërlei opzicht geschreven: hij verzon ze (waar Jeanne bij stond) en bootste het handschrift van de koningin na. Misschien heeft zijn werkgeefster er een paar typisch vrouwelijke trekjes aan toegevoegd, maar hij was er onbetwistbaar de geestelijk vader van. Omdat deze brieven later zijn vernietigd, evenals die van de kardinaal aan de koningin, kan men naar de inhoud ervan slechts gissen, wat anderen overigens niet belette er een fictieve versie van in omloop te brengen.

Romans in briefvorm waren in de mode; het is niet onaannemelijk, dat Rétaux de bekende roman van Choderlos de Laclos, *Les liaisons dangereuses*, verschenen in 1782, heeft gelezen. De toon van deze roman in brieven zal hém misschien nog wel meer dan Jeanne bevalen zijn: die van verdorvenheid ten gevolge van adellijke verleidingskunsten, een hoog toontje derhalve, dat zich wellustig vermengt met een snerpende bas in het koor van onderlijven, en als niet onwelkend zou kunnen worden bestempeld door de in alles meeklinkende (zelf)spot. Er staan brieven in dit boek waarvan men zou zweven, dat ze op de kardinaal en Marie-Antoinette betrekking hebben: 'Jouw bevelen zijn allerbekoorlijkst en de wijze waarop je die uitdeelt misschien nog meer: je bent in staat het despotisme beminnelijk te maken. Het is niet de eerste keer, zoals je weet, dat het mij spijt niet langer jouw slaaf te zijn. En al ben ik volgens jou ook nog zo'n *mon-*

ster, ik herinner mij niet zonder plezier, dat je mij vroeger lievere namen waardig keurde. Dikwijls verlang ik ernaar die opnieuw te verdienen en de wereld voortaan, samen met jou, een voorbeeld van standvastigheid te geven. Maar belangrijkere taken wachten ons. Veroveren is nu eenmaal ons lot en daaraan moeten wij gehoorzamen.' Zou men in deze brief van burggraaf de Valmont aan markiezin de Merteuil niet een toespeling op zekere Weense wantoestanden en, meer dan een aanmoediging, een bevestiging van Rohans politieke ambities door de koningin kunnen zien? In de hierna volgende brief van chevalier Danceny aan madame de Rosemonde zou men een uiterste poging van de hooghartige kardinaal kunnen zien om alsnog vergiffenis van de koningin af te smeken voor zijn talrijke jeugdzonden,-dezelfde ten gevolge waarvan hij in Versailles nog steeds persona non grata was:-

Weest u ervan verzekerd, dat ik wel degelijk spijt voel, al behoef ik mijzelf niets te verwijten. Ik durf zelfs oprecht te beweren, dat mijn leed in belangrijke mate wordt bepaald door alle verdriet dat ik u heb aangedaan. U behoeft uzelf slechts recht te doen om overtuigd te zijn van de gevoelens die ik voor u koester en om te beseffen dat ik, ook al heb ik nooit het genoegen gehad aan u te worden voorgesteld, toch de eer geniet u te kennen.

Terwijl ik zucht onder het noodlot, dat verantwoordelijk is voor uw leed en mijn ongeluk, waarschuwt men mij dat ik voor u op mijn hoede moet zijn, omdat u vastbesloten bent u te wreken en daartoe zelfs de strengheid van de wetten tegen mij in het geweer wilt brengen.

Wanneer markiezin de Merteuil haar liefdesnest heeft ingericht en graag een 'hogepriester' in haar 'tempel' wil ontvangen, leest men er een onverbloemde uitnodiging aan de kardinaal in om het levend voorwerp van zijn liefde toch vooral met een bezoek te komen vereren, wat later geheel en al overeenkomstig de plannen van Jeanne de Lamotte ook 'in werkelijkheid' zou gebeuren.

In de brieven aan zijn 'aanbiddeijke meester',-het vrouwelijke equivalent van dit woord zou de koningin alleen maar kunnen afschrikken-, drong de kardinaal herhaaldelijk op een gesprek onder vier ogen met haar aan. Aanvankelijk verzon Jeanne samen met haar secretaris allerlei smoesjes, waarom zo'n gesprek geen doorgang kon

vinden. In een brief aan de kardinaal somde de koningin die zogenaamd op: een priester diende zich niet willens en wetens aan verleidingen bloot te stellen, het gaf voor hem noch voor haar pas in elkaars gezelschap te worden gesignaleerd, als koningin wilde ze heus wel in een ontmoeting met hem toestemmen, maar haar directe omgeving was er nog niet rijp voor (een schoolvoorbeeld van projectie, want Jeanne verplaatste haar eigen moeilijkheden als tussenpersoon naar degene voor wie ze nu juist als tussenpersoon optrad), maar sinds enige tijd zag ze zich ter wille van haar eigen geloofwaardigheid toch genoodzaakt een persoonlijk onderhoud tussen koningin en kardinaal te regelen. Om die reden had ze haar man verzocht naar een op Marie-Antoinette gelijkende vrouw te zoeken en haar, als hij zo'n persoon gevonden had, zo gauw mogelijk mee naar huis te nemen. Dat was een kolfje naar zijn hand! Altijd al geïnteresseerd in vrouwelijk schoon, zag Lamotte in juli 1784 de gezochte dubbelgangster langs de egaal geschoren heggen lopen in de tuinen van het Palais-Royal, waar de hertog van Orléans zich had gevestigd, dat wil zeggen een ontmoetingscentrum voor alles wat toen nog 'oppositie' heette en later 'revolutie' zou worden genoemd. Het grafelijk oog viel op een niet geheel en al onschuldige inwonerster van Parijs, Marie-Nicole Legay, die daar samen met haar zoontje wandelde. Uit de haar later afgenomen politieverhoren komt ze naar voren als een zorgeloos en ook wel quasinaïef personage, dat zich de grafelijke blikken nog beroepshalve herinnerde: Lamotte liep haar voorbij, keek toen om en zou vervolgens nogal schielijk rechtsomkeer hebben gemaakt. Omdat ze onbekommerd het hele jaar door aan zomers weer aangepaste kleding droeg, zo merkte ze ietwat snibbig op, had zijn oog toch niet meteen hoeven te vallen op haar borstspeld in de vorm van een medaillon die een voortijdig décolleté moest zien te voorkomen? Zijn ogenschijnlijk onschuldige wijze van verpozen kon niet verhinderen, dat hij haar had aangesproken. Of ze daarvan niet 'heimelijk of anderszins' gediend was geweest, vroeg één van de rechters haar, ze maakte van haar charmes immers haar beroep? Marie-Nicole zou dat diep verontwaardigd ontkennen. Verstond ze de kneepjes van haar vak dan *niet* goed, drong de rechter aan, dat een man als Lamotte haar zonder moeite had kunnen volgen om zodoende achter haar naam en adres te komen? Was hij zelfs voor een schuinsmarcheerder niet verwonderlijk recht op zijn doel afgegaan? Hoe dacht ze daar beroepshalve over? Als ze het met Lamotte had willen aanleggen, zou

ze heel anders hebben gehandeld dan tot nu toe uit de feiten gebleken was, zo luidde haar deskundig klinkend verweer. "Hoe dan?" wilde de rechter graag van haar weten. In elk geval niet door naar het huis van verdachte te gaan om daar vorstelijk te worden onthaald door zijn echtgenote. Inderdaad was Lamotte haar tot achter de kerk van de Heilige Eustachius gevolgd, waar Marie-Nicole in Pension Lambesc woonde. Hij vond het maar wat handig, dat de plaats van zonde zo dicht bij die van biecht en vergeving gelegen was. Na voor hem bezweken te zijn (misschien was het wel andersom) liet ze zich voor grof geld meetrokken naar de Rue Neuve Saint-Gilles no 13, alwaar Jeanne het bestond haar met 'mijn hartje' aan te spreken en zichzelf voor te stellen met de volgende woorden: "Ik ben een dame die precies weet, hoe het hoort!"

Wat kon Marie-Nicole Legay tegenover zoveel lieflijk geweld stellen? Dat ze eigenlijk hoedenmaakster van beroep was, een door mesmeris-aanse schokken epileptisch geworden en zedelijk totaal verwilderde allemansvriendin? Zoiets maakte geen enkele indruk op het bonte gezelschap dat ze daar aantrof; maar dat ze op Marie-Antoinette leek, des te meer op de ingewijden in het complot. Onder de valse naam barones d'Oliva, een even modieus als onvolkomen anagram van 'Valois', werd ze door de Lamottes voorgesteld aan hun vaste gasten, van wie ze nota bene de goede manieren moest afkijken. Dat was typerend voor de roekeloze wijze waarop Jeanne te werk ging: het had immers makkelijk gekund, dat deze ongemane barones te vroeg met de kardinaal in aanraking was gekomen! Alleen het toeval, een handje geholpen door haar secretaris en de majordomus des huizes, voorkwam een ongewenste ontmoeting. Barones Oliva amuseerde zich intussen kostelijk, als een gevierde actrice die niet helemaal begrijpt, waaraan ze de naar aard en bedoeling zo verschillende attenties van haar gastheer en -vrouw te danken heeft.

In ijltempo stelde Jeanne toen een plan de campagne op. Van het plan kwam barones d'Oliva niet meer te weten dan dat ze een roos en een briefje aan een deftig uitziend heerschap moest geven, niemand die daarin toestemde voor 15.000 livres en een geschenk na afloop, dat voornoemd geldbedrag nog eens vele malen in waarde overtreffen zou, kon daarna, zoals zij deed, veinzen van niets te weten zonder zich belachelijk te maken-, van de campagne niet meer dan dat de plaats van handeling het Venusbos in Versailles zou zijn. Later zouden de Baden van Apollo in het park van Versailles, ingang

Louverterie, worden genoemd, zo al niet als plaats van handeling dan toch als plaats van de misdaad, maar daarop had men vanuit het paleis voldoende zicht om deze plek als uiterst onwaarschijnlijk te bestempelen. Alleen degenen die de koningin wilden beschuldigen van een op klaarlichte dag gepleegde misdaad, hadden er enig belang bij de Baden van Apollo in dit verband te noemen: Marie-Antoinette was in hun ogen niet stiekem maar schaamteloos in de weer geweest om het diamanten halsnoer alsnog via de kardinaal te bemachtigen. Hoe dit ook zij,-dit soort bespiegelingen zou iemand haast doen vergeten, dat de echte koningin op geen van beide plaatsen een rendez-vous met de kardinaal heeft gehad-, op 11 augustus 1784 vertrokken Rétaux de Villette, graaf de Lamotte en barones d'Oliva tussen zeven en acht uur 's avonds naar Versailles, waar zij via een omweg tegen tien uur aankwamen. Jeanne was het drietal in gezelschap van haar kame-nierster Rosalie al vooruitgesnel en verwachtte hen, zoals was afgesproken, in Huize La Belle Image, gelegen aan de achthoekige Place Dauphine. Onmiddellijk na haar aankomst werd barones d'Oliva onder handen genomen. Ze huiverde bij de gedachte dat wat haar eerder een idyllische rijtoer had toegeschenen, nu harde werkelijkheid zou worden. Tot haar waarschijnlijk niet eens gespeelde verbazing werd ze in een mum van tijd precies zo aangekleed en gekapt, als Marie-Antoinette er op een portret van Elisabeth Vigée-Lebrun uitziet, waarop deze een op de kinderdracht geïnspireerde jurk van wit gespikkeld linnen draagt. Een gazen hoofdbedekking en een waai-er, waarachter ze meer discreet dan koket haar gezicht verschuilen kon, completeerden de uitrusting van de nu steeds nerveuzer wordende dubbelgangster van de koningin. Als gold het een generale repetitie werden verscheidene details van het plan voor het laatst met haar doorgenomen. Toen barones d'Oliva haar tekst in één keer goed wist op te zeggen, gaf Jeanne, die zelf gekleed ging in zwarte tafzijde, het vertreksignaal.

Zwijgend ging het gezelschap op weg, zich via een open poortje achter het paleis toegang tot het park verschaffend. Laantjes van hagen-beuken en gekortwiekte lariksen mondden in een rotsachtig gedeelte van het park uit, waarin achter een hoge muur de Honderd Treden waren uitgehouwen. Over die trap kon men het Venusbos bereiken. Rétaux kwam moeilijk vooruit, omdat hij pijn aan zijn hiel had of voorwendde. Op een marmeren bank gezeten bleef hij daarom alleen achter, terwijl de rest van het gezelschap de Honderd Treden volgens

plan afdaalde. In het thans voor hen liggende Venusbos ritselden sommige vogels luid hoorbaar in de bladeren van de bomen, wat barones d'Oliva na de met struiken afgezette open ruimte van zo-even de schrik om het hart deed slaan. Ergens in de onzichtbare verte zat die benijdenswaardige Rétaux op zijn gemak te luisteren,-alsof de idylle van eerder op de avond een onverwachte voortzetting gevonden had-, naar het gekabbel van water, dat verderop in het park uit vergulde zwanenbekken in talloze marmeren Sint-Jacobsschelpen spoot. Net toen ze tot haar grote schrik door de Lamottes alleen was gelaten en overwoog er ijlings vandoor te gaan, voelde ze hoe een man, minstens zo zenuwachtig als zij, een kus op de zoom van haar kleed drukte. Ze was opeens niet zenuwachtig meer en stond het volgende ogenblik, uiterlijk onbewogen, oog in oog met kardinaal Louis de Rohan. De rand van zijn hoed was omgeslagen volgens de aanwijzingen, die hij van dezelfde regisseuse als barones d'Oliva had ontvangen. Daardoor kon hijzelf alles minder goed zien en op zijn beurt minder goed door een ander worden bekeken, wanneer hij zich overeenkomstig het door Jeanne opgegeven tijdstip op de plaats van handeling zou bevinden. Diep onder de indruk van zijn elegante verschijning liet barones d'Oliva de roos bijna uit haar handen vallen, maar vergat toch niet de brief af te geven. Op een iets te vragende toon zei ze tegen hem: "U begrijpt, wat dit wil zeggen?" en toen er geen antwoord kwam: "U kunt waarlijk de hoop koesteren, dat het verleden is vergeten!" Om een voor haar onbegrijpelijke reden schenen die woorden hun uitwerking niet te missen, maar dan klonk het: "Vlug, vlug, Hare Koninklijke Hoogheid en de gravin van Artois zijn in aantocht!" Deze woorden waren Jeanne uit angst ingegeven, omdat ze de komedie niet langer durfde vol te houden. Binnen de kortste keren schoot graaf de Lamotte uit de bosjes tevoorschijn om zich persoonlijk over barones d'Oliva te ontfermen en was het Venusbos door iedereen verlaten. Deze wel zeer haastige aftocht deed voor de kardinaal niets aan het kortstondig genoten samenzijn met Marie-Antoinette af. Nog in de meimaand van 1785 wist hij zich 'alles' te herinneren en liet hij, daartoe positief geadviseerd door Cagliostro, in het park van Slot Zabern een laan aanleggen, die hij minziek 'Weg van de Roos, Weg van het Geluk' noemde.

Jeanne had toen volledig bereikt, wat ze beoogde. Kon ze voordien al lezen en schrijven met de kardinaal,-thans was hij als was in haar handen. Tegelijkertijd maakte ze zich zorgen over een herhaling van

de idyllische escapade in het Venusbos. Zou ze niet nogmaals voor zijn verliefde aandrang moeten bezwijken? Kon ze de dubbelgangster van de koningin haar congé geven, desnoods met een koket natrapje tegen haar welgevormde achterwerk als dank voor bewezen diensten, of moest ze met het oog op de toekomst haar juist met gunsten blijven overladen? Ze wist niet goed wat te doen, maar aarzelde geen ogenblik toen ze merkte, hoe suggestibel de kardinaal was. Als hij in Versailles kwam, meende hij allerlei veelbetekenende blikken van de koningin op te vangen. De echte Marie-Antoinette deed haar werk dus beter dan welke dubbelgangster het ooit in haar plaats zou hebben kunnen doen! Met 4268 in plaats van de beloofde 15.000 livres werkte Jeanne vervolgens barones d'Oliva de deur uit, onder het ware voorwendsel dat ze de minnares van haar man was geweest. Ten bewijze van de radicaal veranderde houding van de koningin jegens de kardinaal liet ze hem al een paar dagen na de scène in het Venusbos schriftelijk weten, dat Hare Majesteit bereid was direct maar discreet 50.000 livres van hem te lenen om een onfortuinlijke adellijke familie een eindje op weg te helpen. Met veel gevoel voor understatement beschouwde de kardinaal dit verzoek als een claim op zijn eerste ministerschap. Hij leende op zijn beurt het hele bedrag van Isaïc Cerf-Beer, wie hij hooghartig als altijd en zowel vaderlijk als geheimzinnig duidend op zijn eigen belangrijke rol in deze aangelegenheid toevoegde: "Door uw goede diensten zijn u en uw volk verzekerd van de allerhoogste protectie!" Reeds op 21 augustus 1784 werd het geld aan Jeanne overhandigd, die zich natuurlijk ook had opgeworpen als tussenpersoon in deze, voor haar de belangrijkste, transactie. Argeloos vertrouwde de kardinaal haar toe, dat, mocht de koningin soms over meer geld van hem willen beschikken, hij grif afstand zou doen van zijn befaamde verzameling zilveren kunstvoorwerpen en ook van alle in Huize Straatsburg zo ruim voorradige kostbare meubelstukken. Dus troggelde Jeanne hem in diezelfde maand in totaal 60.000 en in november van datzelfde jaar maar liefst 100.000 livres af! Van een vroegere oorlogscontroleur kocht ze een buitenhuis te Bar-sur-Aube om nog, voordat het voor haar zo fortuinlijke jaar 1784 ten einde zou lopen, de schamelheid van haar afkomst allereerst in haar geboortestreek te hebben gewroken.

Intussen steeg de correspondentie tussen kardinaal en koningin naar nieuwe hoogtepunten. De pseudogelieven tutoyeerden elkaar dat het een lieve lust was, wat later, tijdens de juridische afwikkeling

van de zaak van het diamanten halssnoer, zou worden uitgelegd als een uiterst vermetele 'blasfemie' van de kardinaal. Althans een geseculariseerde variant daarvan schokte binnen en buiten de rechtszaal de gemoederen zo hevig, dat aanhangers van het Franse koningshuis om een in wezen nooit verstoorde balans te herstellen, plechtig verklaarden Marie-Antoinette een 'goddelijke' verering toe te dragen. Haar tegenstanders, -in hofkringen rijk vertegenwoordigd-, namen het de kardinaal ten zeerste kwalijk, dat hij er blijk van had gegeven de etiquette slecht te kennen. Het was kennelijk minder kwalijk zich te verbeelden de minnaar van de koningin te zijn dan haar als minnaar bij haar voornaam aan te spreken en te tutoyeren. Zelfs zijn eigen familie dacht er zo over, moest de kardinaal later tot zijn leedwezen constateren. Als er daarentegen geldbedragen in de correspondentie werden vermeld op speciaal voor dit doel vervaardigd geribbeld papier, in de bovenhoek waarvan drie Franse lelies prijken, -het zogenaamde 'papier met de blauwe vignetten'-, ging het er kennelijk minder blasfemisch aan toe. Dan was er hooguit sprake van 'vloekende kleuren', of had Jeanne haar secretaris slechts 'in een vloek en een zucht' gedictieerd, welke bedragen hij moest opschrijven. Abbé Geor-gel herkende er de voorlopers van assignaten in en klaagde later: "Wat voor Circe haar toverstaf was, waren voor dat mens van Lamotte haar briefjes met de blauwe vignetten!" Het stak de vicaris van de kardinaal niet weinig, dat Jeanne haar lucratieve handeltje slim had opgezet. Door de grootaalmoezenier voortdurend om aalmoezen voor haar en haar man te blijven smeken, wekte ze geen argwaan. Tijdens het aan de zaak van het diamanten halssnoer gewijde proces schetste de verdediger van de kardinaal, Target, de gemoedstoestand van zijn cliënt. Na de scène in het Venusbos, 'dit fatale ogenblik', was zijn cliënt 'niet alleen vol vertrouwen en lichtgelovig tegelijk, neen, hij was blind, stekeblind, en zijn verblindheid was hem zelfs een heilig moeten!' Target wees nog op een ander foefje van Jeanne, waardoor zijn cliënt totaal geen argwaan koesterde: een jonger zusje van de diefachtige ekster (of was het een spotvogel?) schreef op 30 november 1784 een aandoenlijk bedelbriefje aan pater de Bourbon, een onechte zoon van Lodewijk XV, die net als prinses Elisabeth op grote schaal aan liefdadigheid deed. Deze klerikale vriend van de kardinaal liet zich ook toen van zijn allerbeste kant kennen, maar ging ten onrechte van de veronderstelling uit, dat Jeanne niet in staat was voor familiale ondersteuning te zorgen. Zowel een Rohan als een Bourbon

moest zijn domheid dus bekopen zonder er erg in te hebben! Dit uiterst onbeholpen geschreven briefje bestaat nog steeds, het bevat gemiddeld zo'n drie spelfouten per regel, wat anderen dan de slimme Target ook het ergste deed vrezen voor de schrijfkunst van Jeanne. Ze zou noodzakelijkerwijs van een particuliere secretaris gebruik hebben moeten maken, omdat ze lezen noch schrijven kon. Door te wijzen op brieven van Jeanne, die in haar eigen handschrift bewaard zijn gebleven, kan men zo'n bewering gemakkelijk logenstraffen. Wel moesten later haar memoires door anderen worden geredigeerd en was, wat zijzelf schreef, bepaald geen toonbeeld van stilistisch vernuft.

De scène in het Venusbos komt in haar memoires begrijpelijk genoeg niet voor. Jeanne was erg goed in het afleggen van bekentissen, maar slecht in het uiten van zelfbeschuldigingen. Welke draai geeft zij aan wat aldaar was voorgevallen? Ze beroemt zich erop de kardinaal met 'Toinette' in contact gebracht te hebben, waarna hij een regelmatige bezoeker van de Venussalon in de tuinen van het kleine Trianon zou zijn geworden. Daar placht hij volgens haar zijn geliefde bij voorkeur te ontmoeten, wanneer de koning op hertenjacht was in Rambouillet. De suggestie dat de één een lafaard, de ander een stiekemer was, ligt er duimendik bovenop. Ze beschrijft uitvoerig de elegante, ronde vorm van deze salon, 'waarvan de uivormig gespitste koepel al vanuit de verte zichtbaar was.' Het koninklijke 'liefdesnestje',-zo'n woord gebruikt ze zeker niet zonder venijn-, lag op een kunstmatig eiland, was omgeven met een gracht en over een van binnenuit ophaalbare brug bereikbaar. Een betere waarborg voor een ongestoord samenzijn bestond er in heel Frankrijk niet, beweerde ze, maar zo héél erg veel stelde dat met de kardinaal nu ook weer niet voor (hier sprak ze kennelijk uit eigen ervaring). 't Was een beetje een onhandige man, 'cette Rohan', die één van de allereerste keren dat hij de Venussalon had willen bezoeken, met een sierlijke boog van het bruggetje gevallen was, wat haar 'van iemand die op alles zo koeltjes reageerde als de kardinaal' niet verwonderde. Volgens haar paste de 'Mooie Eminentie' met zijn vrouwelijke kleding en weinig mannelijke trekken ook wonderwel in het rijtje adellijke boezemvriendinnen van de koningin: heur natuurlijke krommingen en zijn sierlijk boogje (om over dat van het bruggetje nog maar te zwijgen) vormden als het ware één geheel. Indien haar lasterpraatjes ook maar een kern van waarheid hadden bevat, zou de intensieve corres-

pondentie tussen koningin en kardinaal overbodig, Jeanne als tussenpersoon niet nodig en de zaak van het diamanten halssnoer onmogelijk zijn geweest. Het lijdt daarom niet de minste twijfel, dat deze fantasierijke vrouw in haar memoires een achterhoedegevecht tegen de koningin heeft willen leveren, waarbij ze elk middel te baat nam om zichzelf van alle blaam te zuiveren.

Nu de Lamottes zich financieel van alles konden veroorloven en, behoudens voor de kardinaal, voor niemand de staat van hun grote rijkdom hoefden te verheimelijken, breidde hun vriendenkring zich steeds verder uit. Door hen te bezoeken gaf men te kennen tot de hogere kringen van Frankrijk te (willen) behoren. Tal van profiteurs betraden hun salon, onder wie zich ook een relatie van de hofjuweliers Böhmer en Bassenge bevond, die zich niet zelf naar de Rue Neuve Saint-Gilles no 13 durfden te begeven. Zij dreven een onveranderlijk slecht beklante zaak in de nabijheid van de Pont-Neuf en hadden, na hun avontuur in Versailles, het diamanten halssnoer nog steeds niet verkocht. Er zat voor hen niets anders op dan het te demonteren en de losse diamanten ver beneden hun gezamenlijke waarde te verkopen, tenzij iemand gravin de Lamotte eens kon polsen, of zij hun voorspraak bij Marie-Antoinette wilde zijn. Alvorens hun meesterwerk onder druk van belastingen en zware schuldenlasten van de hand te doen, wilden zij een allerlaatste poging wagen om het in zijn geheel kwijt te raken. Achteraf kan men gemakkelijk vaststellen, dat hun dat gelukt is, maar toen ging dat nogal moeizaam in zijn werk. Terwijl Böhmer uit concurrentieoverwegingen overal rondbazuinde, dat de buitenissige sultan van Turkije eindelijk had 'toegehapt', maakte Bassenge zich voor een zakelijk bezoek aan de beide Lamottes op. Bassenge trad na hun smadelijke afgang in Versailles steeds vaker als woordvoerder van de firma op, maar was daarvoor eigenlijk niet (of nog minder dan zijn compagnon) geschikt. Het leek er een beetje op, alsof een komisch duo de rol van aangever ten onrechte met die van de eigenlijke komiek had verwisseld, met alle onbedoeld tragikomische gevolgen van dien. Hun beider financier, Baudard de Saint-James, twijfelde sterk aan hun gezond verstand, nadat hij Böhmer had horen beweren, dat de koningin, ondanks haar niet voor tweeërlei uitleg vatbare weigering van weleer, alsnog van plan was het halssnoer te kopen. Men gelooft zijn eigen ogen niet, als men de financier een bezoek in Versailles ziet afleggen, waar hij de koningin persoonlijk attendeert op de zijns inziens dubieuze grootspraak van

Böhmer, waarna deze bibberend van angst op audiëntie bij haar gaat en de magische persoonlijkheid van de sultan van Turkije te hulp moet roepen om zich zonder al te groot gezichtsverlies te exculperen. Zoals Jeanne in financieel opzicht het ene gat met het andere dichtte, trachtte Böhmer door de ene leugen op de andere te stapelen de waarheid geen geweld aan te doen: bedriegster en bedrogene deden niet voor elkaar onder. Hoe onbegrijpelijk, dat de hofjuweliers zelfs toen nog aan hun idee-fixe bleven vasthouden! Hoe onvoorstelbaar, dat de koningin geloof hechtte aan een ter plekke verzonnen uitvlucht! Voor Marie-Antoinette geldt in het bijzonder, dat een herhaaldelijk gewaarschuwde vrouw blijkbaar voor minder dan de helft telt. Extra wrang in dit verband waren de contacten van het edele duo, Jeanne en haar man, met respectievelijk de Parijse goudsmid Regnier en de eveneens in Parijs woonachtige juwelier Furet, bij wie zij een kostbare pendule van 528 livres en, voor ieder van hen afzonderlijk, een gouden horloge bestelden waarvan de wijzerplaat moest worden afgezet met diamanten. Zij namen dus niet eens de moeite om hun kostbare bestellingen elders te laten opnemen: diefstal op klaarlichte dag kon niet brutaler zijn!

Op de avond van 29 december 1784 bracht Bassenge in zijn nieuwe hoedanigheid een bezoek aan de Lamottes en ontsloot voor Jeannes verbaasde ogen een etui, waarin het diamanten halssnoer glinsterde. Had ze eerst nog moeite gedaan om haar bezitsdrang enigszins te temperen,-na het zien van al die diamanten liet ze ogenblikkelijk haar bedenkingen varen. Stelde ze zich eerst op het standpunt (sterk door haar man verdedigd, maar zijn mening telde niet) dat haar brieven met de blauwe vignetten meer dan genoeg winst opleverden en dat onverwachte complicaties, zoals die zich in de vorm van de scène in het Venusbos en door tussenkomst van Baudard ten paleize hadden voorgedaan, zoveel mogelijk vermeden dienden te worden,-reden waarom ze haar man op die bewuste decemberavond met een smoesje de stad in had gestuurd-, sindsdien dacht ze daar duidelijk anders over. Ze vroeg de hofjuweliers alleen voor de vorm om enige bedenktijd. Lamotte, die terecht meende zijn vrouw op een inconsequentie te kunnen betrappen, probeerde met zachte dwang van haar gedaan te krijgen, wat hij met harde hand niet had kunnen bereiken. Prompt kreeg hij op niet mis te verstane wijze van haar te horen, dat hij zijn mond moest houden, want wie van hun tweeën was er nu eigenlijk de hartsvriendin van Marie-Antoinette? Hij had kunnen zeg-

gen: "Jij in elk geval niet!" maar verkoos er galant het zwijgen toe te doen.

Pas op 21 januari 1785 liet Jeanne opnieuw van zich horen. Ze berichtte aan de hofjuweliers, dat de koningin had toegestemd in de aankoop van het halssnoer, zij het onder het uitdrukkelijke beding, dat er 'een aanzienlijk man van onbesproken gedrag' als tussenpersoon dienst zou doen. Zelf wilde ze met de zaak helemaal niets meer te maken hebben, beweerde Jeanne, en voldeed ze ook los daarvan, wegens haar sekse, niet aan de vereiste kwalificaties. Behalve bij de koningin had ze mondeling reeds bemiddeld bij kardinaal Louis de Rohan, tot wie de heren zich maar rechtstreeks moesten wenden. Inderdaad werden de hofjuweliers een paar dagen later, om precies te zijn op 29 januari 1785, door de kardinaal ontvangen. In Huize Straatsburg regelden zij met hem de afbetaling van het halssnoer: over twee jaar, verdeeld in vier termijnen van zes maanden. Van haar kant zou de koningin aan haar illustere tussenpersoon om de drie maanden, te beginnen op 1 augustus 1785, viermaal 400.000 livres betalen. De onwaarschijnlijk hoge prijs van 1.600.000 livres hadden Böhmer & Bassenge met andere woorden weten te handhaven. Tevens spraken zij af het halssnoer, dat de kardinaal niet mooi en te zwaar vond, vóór Maria Lichtmis en wel op 1 februari 1785 aan de koningin te zullen leveren. Even dreigde er nog iets mis te gaan. De kardinaal wenste alle voorwaarden, waaronder de voor de levering noodzakelijke lening tot stand zou komen, schriftelijk vastgelegd te zien, ondertekend en wel door Marie-Antoinette. Jeanne probeerde hieronder uit te komen door op 30 januari aan hem te berichten, dat de aankoop van het halssnoer buiten medeweten van Lodewijk XVI zou plaatsvinden. Maar de kardinaal drong aan, dus kwam er op 31 januari ter ondertekening onder het koopcontract 'Goedgekeurd, Marie-Antoinette van Frankrijk' te staan. Deze koninklijke schuldbeentenis, wederom het werk van Jeanne, al had Rétaux de Villette er het kalligrafische gedeelte van verzorgd, was weinig zorgvuldig opgesteld. Marie-Antoinette was immers gewoon officiële stukken met niet meer dan haar eigen voornaam te ondertekenen. Het addendum 'van Frankrijk' had voor de gewezen diplomaat Louis de Rohan toch een vingerwijzing moeten vormen, dat er met de ondertekening van het koopcontract iets niet in orde was. Misschien heeft hij deze toevoeging wel aan de plechtigheid van het ogenblik toegeschreven. Zeker heeft hij, daartoe slecht geadviseerd door Cagliostro, de verkapte

schuldbekentenis van Marie-Antoinette als een wissel op zijn toekomstige politieke loopbaan aanvaard. Op 1 februari van hetzelfde jaar liet hij het vermeende echtheidscertificaat vol trots aan Böhmer & Bassenge zien. Het leek wel zijn meesterwerk, dat hij anders dan de hofjuweliers het hunne, niet bereid was af te staan. Hij liet hun ook een aan hem gericht begeleidend schrijven van de koningin zien (waarvan de valse handtekening natuurlijk identiek was aan die onder het vermeende echtheidscertificaat), dat onder andere de zinsnede bevatte: '...en verder heb ik niet de gewoonte om op deze wijze met mijn hofjuweliers te onderhandelen. Bewaar dit document alstublieft thuis en regel alles naar eigen goeddunken!' De hofjuweliers tóónden zich niet alleen hevig geïnteresseerd in deze vertrouwelijke stukken,-ze wáren het ook. Böhmer was opgelucht enkel en alleen met de kardinaal te maken te hebben, maar Bassenge liet zich niet van de wijs brengen. Hij realiseerde zich volgens eigen zeggen maar al te goed, dat het alsnog met hen gedaan zou zijn, als hun illustere tussenpersoon niet aan voldoende liquide middelen werd geholpen. Er evenwel vast van overtuigd dat alles in orde was, lieten de hofjuweliers het diamanten halssnoer bij de kardinaal achter.

Deze arriveerde nog op de avond van diezelfde dag in Versailles en trok, met het welgevulde etui in zijn jaszak, aan de bel van Huize La Belle Image. Door kale vertrekken die hem elke indruk van luxe moesten ontzeggen, werd hij naar een al even sober ingericht bovenverblijf geleid. Dit was door een glazen deurwand gescheiden van een alkoof, waarin hij zich op aanwijzingen van zijn gastvrouw discreet terugtrok, toen Rétaux zich als bode van de koningin meldde met de vertrouwenwekkende woorden: "Ik kom hier namens Marie-Antoinette van Frankrijk." Achter glas gezeten zag de kardinaal, hoe de bode zich legitimeerde en aan Jeanne een (door hemzelf geschreven) brief van de koningin overhandigde, die als volmacht dienst moest doen. De eigenlijke overdracht van het diamanten halssnoer was in een paar seconden geregeld, waarna Rétaux snel verdween. Aangezien de bode, hoe knap ook vermomd, de kardinaal vaag bekend was voorgekomen, informeerde hij bij Jeanne naar diens naam. Niet in het minst op zo'n vraag bedacht, noemde ze de eerste de beste naam die haar te binnen wilde schieten: 'Descleaux', de naam van de enige hofdignitaris die ze persoonlijk kende. De kardinaal nam gerustgesteld afscheid, maar dat ze hem gerust had moeten stellen verontrustte Jeanne nu juist in hoge mate. Zodoende bleef zij met

een kater zitten, terwijl haar camarilla in een overwinningsroes verkeerde. Met de rolluiken neergelaten en de gordijnen dicht peuterden de Lamottes, na de triomfantelijke terugkeer van Rétaux, de diamanten met een bot mes uit hun zetting los. Gedrieën verdeelden zij de buit, die eindelijk voor het grijpen lag, naar Jeanne niet ontevreden vaststelde.

De volgende dag, 2 februari 1785, was het Maria Lichtmis. De patroonsfeesten van Marie-Antoinette werden met groot ceremonieel vertoon gevierd, waarbij de hofjuweliers zeker niet mochten of wilden ontbreken. Tot hun niet geringe verwondering ontdekten zij, dat de koningin 'hun' halssnoer niet droeg. Op de vroege ochtend van de derde februari deden zij, op initiatief van Bassenge, hierover al hun beklag bij de kardinaal. Deze verklaarde met zijn gebruikelijke aplomb, dat zulk 'abstinent' gedrag slechts verstandig was van de koningin. Dat de aankoop van het halssnoer zogenaamd buiten Lodewijk XVI om was geschied, verzuimde hij hun mee te delen. De hofjuweliers namen genoeg met deze verder niet plausibel gemaakte verklaring en omdat zij aanvoelden overijld gehandeld te hebben, wilden zij de kardinaal tonen heus wel dankbaar te kunnen zijn. Om die reden boden zij gravin de Lamotte een diamant voor haar persoonlijke bemiddeling aan, maar zij weigerde de kostbare steen, tot woede van haar man, aan te nemen. De hofjuweliers werden bij die gelegenheid zelfs niet eens binnengelaten. Op het stoepje voor het huis van de Lamottes ontspoon zich een interessante discussie over het nut van bemiddeling, de waarde van vriendschap in het algemeen en van diamanten in het bijzonder, die door Jeanne vanzelfsprekend in haar voordeel werd beslecht. Ze wenste geen geschenken aan te nemen, wie dachten Böhmer & Bassenge wel dat zij waren, ze was al lang blij hun van dienst te zijn geweest en daarmee basta! Voor de neus van de totaal verbijsterde hofjuweliers,-nooit pakte hun initiatief goed uit-, smet ze de deur dicht, waarna ze ook binnenshuis nog een tijdje tekeer ging. Diamanten van een ander hoefde ze niet, verklaarde Jeanne haast te zelfbewust aan haar al even verbijsterde man (hem was de toegang tot hun beider woning op het nippertje niet ontzegd): het halssnoer was 21-delig, ze had meer dan genoeg kostbare juwelen in huis.

Nu deden zich allerlei moeilijkheden bij het te gelde maken van de diamanten voor. Nog voordat Jeanne haar secondanten naar het noorden en westen van Europa zou sturen, probeerde ze in Parijs een

deel van de buit kwijt te raken, maar die was zo onvoorstelbaar groot, dat ze het bestond in juwelierszaken kostbare sieraden te kopen en die vervolgens in natura te betalen. Om haar pronkzucht bot te vieren en de betrokken juweliers te doen vergeten, dat zij ook liever geld zagen dan juwelen, zag ze zich genoodzaakt een groot aantal diamanten ver beneden hun geschatte waarde als ruilmiddel aan te wenden. Dat wekte al evenzeer argwaan als de verkoop van losse diamanten aan geldschieters. Bovendien was aan veel parels en diamanten duidelijk te zien, dat ze ondeskundig uit hun zetting waren verwijderd. In Parijs en later in Brussel, Amsterdam en Londen gebeurde steeds weer hetzelfde volgens een vast patroon: eerst werden de diamanten verkocht of geruild voor minder mooie sieraden, daarna werd de politie gewaarschuwd en tenslotte moesten verschillende officiële instanties overal opnieuw vaststellen, dat de gewraakte juwelen niet van roof of diefstal afkomstig konden zijn. Was dat wel het geval geweest, dan zouden politie en justitie ongetwijfeld over meer informatie hebben beschikt, gelet althans op de grote partij waardevolle sieraden in kwestie. De meest gerenommeerde zakenlieden vielen later door de mand, toen zij op verzoek van inspecteur Quidor rekeningen moesten overleggen, die hij vervolgens als 'bewijsstukken' voor illegale transacties aanmerkte. Heling kon de meesten van hen niet worden aangewreven, maar zij werden er wel ernstig van verdacht. Wie in de zaak van het diamanten halssnoer de eerste en tweede stand betreft om à la Beaumarchais een gemakkelijk satirisch succesje te boeken, zou ook eens naar vertegenwoordigers van de derde stand moeten kijken.

Terwijl de geduchte Baudard als geldschieder ogenschijnlijk correct handelde door ten huize van de kardinaal diverse (valse) handtekeningen van Marie-Antoinette met elkaar te vergelijken (inclusief die met het verkeerde addendum 'van Frankrijk'), verdiepten de Lamottes zich in andere lectuur: brochures met kostbare aanbiedingen. Zij begonnen een ware passie voor klokken te ontwikkelen. Voor 3720 livres kochten zij er drie tegelijk bij Furet, aan wie zij vroegen de door henzelf meegebrachte diamanten in twee eerder bij hem gekochte zakhorloges te zetten. Furet liet hun weten, dat de diamanten daarvoor te groot waren, maar dat hij deze wel kon verwerken in een brede gouden armband, waarmee de Lamottes genadig instemden. Op 15 februari 1785 toog Rétaux naar Israël Vidal, een geldschieder, aan wie hij drie pakjes diamanten wilde verkopen voor 20.000 of

(volgens andere bronnen) 36.000 livres. Dat was zo ver beneden de werkelijke waarde, dat Vidal, na op dit aanbod ingegaan te zijn, onmiddellijk de politie waarschuwde. Op 16 februari moest Rétaux voor commissaris Gauthier verschijnen. Vidal had toen al, dus één dag later, de diamanten die hijzelf voor een prikje had weten te bemachtigen, voor een prik doorverkocht! De gearresteerde Rétaux hoefde niet eens voluit de naam van zijn opdrachtgeefster te noemen, gravin de Lamotte van Saint-Rémy tot Valois, om ijlings op vrije voeten te worden gesteld. Een onderzoek naar de gang van zaken was niet nodig, verklaarde commissaris Gauthier later, omdat niemand de daarvoor vereiste aangifte van diefstal had gedaan. Jeanne trok hieruit de conclusie, dat ze van politie en justitie voorlopig niets te duchten had, maar besloot desondanks geen edelstenen meer in Parijs te (la-ten) verkopen. Ter compensatie van de schrik, die er bij haar als gevolg van de arrestatie van Rétaux goed in zat, 'kocht' ze bij Regnier twee grote ringen, met briljanten ingelegd, ter waarde van 25.000 livres. Daarvoor 'betaalde' ze Regnier veel te veel: twintig briljanten van 42 karaat, één briljant van zeventien grein en 39 briljanten van bijna 60 karaat. In de daarop volgende maand maart speelden zich in Brussel en Amsterdam soortgelijke taferelen af. Op 10 april van dat jaar was graaf de Lamotte naar Engeland vertrokken om in een internationaal bekende juwelierszaak, gelegen aan de New Bond Street in Londen, te onderhandelen met een Engelse uitgave van Böhmer & Bassenge, de Gebroeders Gray. Pro forma informeerden zij een dag later bij de politie, of er op het Europese vasteland (in hun eigen land gebeurde zoiets vanzelfsprekend niet) een grote juwelenroof was gepleegd. Op het ontkennende antwoord hadden ook zij niet gewacht om met de Franse graaf alvast zaken te doen. Later beroemde één van de Gebroeders Gray zich erop de door Lamotte aangeboden partij juwelen dadelijk te hebben herkend als onderdelen van de windsels die het beroemde chef-d'oeuvre van zijn Franse collega's bijeenhielden. Kennelijk had hij een hogere dunk van hun vakbekwaamheid dan van zijn eigen moraal, of wilde hij liever een immorele dan ondeskundige indruk op anderen maken.

Het leek wel alsof de Lamottes tot 1 augustus 1785, de datum waarop de koningin werd verondersteld de eerste aanbetaling te doen, onder de speciale bescherming van de godin van het toeval en het geluk stonden. Jeanne hoefde zich niet eens in allerlei bochten te wringen om uit het puntje van de hoorn des overvloeds te halen, wat

er te halen viel. Aldus door de fortuna begünstigd, gingen de Lamottes er eindelijk toe over hun buitenhuis in Bar-sur-Aube te bewonen. Het was een bijzonder groot huizencomplex, dat zich met zijn smalste kant aan weerszijden van een rechthoekige stenen binnenplaats uitstrekte op de Rue Saint-Michel. Een lang, van boven boogvormig en van pijlpunten voorzien hek, tussen twee brede pilaren annex net daarboven uitstekende poortgebouwtjes ingeklemd, gaf toegang tot dit merkwaardig genoeg aan de linkerkant drie en aan de rechterkant twee verdiepingen tellende bouwsel. Later werd er op die binnenplaats vaak van postpaarden gewisseld; dat was aan het begin van de negentiende eeuw. Weer later werd er dwars door het huis van de Lamottes, dat wil zeggen over de binnenplaats, een weg aangelegd; dat was aan het einde van de negentiende eeuw. Op de hoek van de Rue de la Nation en de Rue Armand kan men tegenwoordig nog de armzalige resten van dit eens zo fraaie huizencomplex 'bewonderen'. De ironie van het lot wil, dat de beruchte herberg Tête-Rouge en het herenhuis van madame Clause de Surmont de tand des tijds wél hebben doorstaan, op enige al te zichtbare aanpassingen aan hun moderne bestemming na. De destijds vervallen herberg is nu een tamelijk gewoon herenhuis aan de rand van Bar-sur-Aube, gelegen op de hoek van de Rue P. Brossolette en de Rue Romagon, terwijl in het huis van madame Clause de Surmont, gelegen aan de Rue d'Aube, een modern postkantoor is gevestigd. Overigens wordt er in Bar-sur-Aube nog steeds op de meest onverwachte plaatsen aan hoogmoed geleden, want de huidige burgemeester van dit stadje laat op zijn briefpapier het volgende veertiende-eeuwse gezegde afdrukken: 'Wie eenmaal provoost van Bar-sur-Aube is geweest, wenst niet langer koning van Frankrijk te worden.' Chauvinisme en (onbedoelde?) geestigheid gaan er blijkbaar hand in hand. Dat is nu niet anders dan toen de Lamottes er met een even heimelijke ambitie als die van de burgemeester resideerden.

In minder dan geen tijd raakte het stadje, daar gelegen waar de kromme loop van de Aube de Bresse kruist, bedreven in het naar de zin maken van zijn nieuwe heer en meesteres. Iedere inwoner van Bar-sur-Aube wist precies, waar zij woonden. Als betrof het een even drukke als in toeristisch opzicht markante route, werden er speciaal bordjes gemaakt en langs de kant van de weg neergezet om het verkeer van 'domme' provincialen,-waartoe in dit uitzonderlijke geval ook leveranciers uit Parijs behoorden-, in goede banen te leiden. 't

Was alsof Godzelf zonder snode plannen in de Hof van Eden was neergedaald,-zo Hij tot het koesteren van zulke plannen al in staat moest worden geacht-, en ondanks andersluidende berichten zag, dat alles er goed was. Hij liet iedereen zomaar mee profiteren van Zijn milde gaven, niets was door Hem verboden, alles mocht. Kortom, nering- en andersdoenden in Bar-sur-Aube voeren wel bij de komst van de Lamottes, evenals een schare van profiteurs in hun gevolg (onder wie één van de meest schaamteloze uit de Franse Revolutie, die wellicht bij de Lamottes in de leer is gegaan: burggraaf de Barras). Reeds waanden zij allen Bar-sur-Aube een flink eind opgestoten in de vaart der volkeren. Daarover waren de ingezetenen van de nieuwe hoofdstad van Frankrijk zo intens verheugd, dat het niet in hun hoofd opkwam om zich af te vragen, hoe hun verarmde plaatsgenote zich verrijkt kon hebben. Nochtans was haar terugkeer niet onopgemerkt gebleven.

Een stoet van 42 rijtuigen maakte hen voor het eerst opmerkzaam op haar komst. Men doet er beter aan niet van een 'verhuisstoet' te spreken maar van een complete 'verhuiskaravaan', verzuchtte een lokale middenstander, toen deze zich met iets van spijt en ontzag in zijn stem realiseerde, wat het edele duo allemaal in Parijs had aangeschaft ten koste van de middenstand in Bar-sur-Aube. Hij wist kennelijk nog niet, hoe gul het hart en ruim de beurs van de beide Lamottes waren. Gaat men na, wat er zoal in opdracht van hen vervoerd werd,-sommige spullen moesten onderweg eerst uit de lommerd worden opgehaald-, dan ziet men één van de meest smakeloos samengestelde kunstverzamelingen aller tijden aan zijn geestesoog voorbijtrekken. Een opsomming van het een en ander zou, vanwege het ratjetoe van stijlen en kunstvoorwerpen, een hoogst bizarre indruk maken, die ongetwijfeld nog zou worden overtroffen door de opsomming van een niet gigantische maar giganteske hoeveelheid kitscherige snuisterijen, waarbij vergeleken de vele rekeningen, notities en verhuisbriefjes van wijlen markiezin de Pompadour allergunstigst afsteken. Op een of andere manier liggen ware adel en de achttiende eeuw met elkaar overhoop, zou men haast denken, ware het niet dat zo'n gedachte mogelijk een bevestiging van andere vooroordelen inhoudt: markiezin de Pompadour is evenmin een geschikt voorbeeld van ware adel als gravin de Lamotte. Haar broer misschien wel, als hij zich niet in de adelstand had laten verheffen en als Abel Poisson, markies van Marigny, door het leven was gegaan. Deze zijn burgerlij-

ke afkomst tenminste niet geheel en al verloochnende kunstkenner zou de verhuisstoet van de Lamottes naar de dichtstbijzijnde rommelmarkt hebben laten rijden,-ware hij bij leven en welzijn van het transport op de hoogte geweest-, door desnoods zelf op de bok van het voorste rijtuig te klimmen en de paarden er eigenhandig met een zweep van langs te geven. Het surrealistische karakter van de achter zijn rug opgestapelde inboedel zou hem waarschijnlijk zijn ontgaan in tegenstelling met de verschillende stijlen van op zichzelf fraaie kunstvoorwerpen of het kitscherige karakter van allerhande kleinodiën. Daaraan zou hij zich niet in het minst gestoord hebben, maar wel aan het bonte karakter van kunst en kitsch tezamen. Overigens had een man als Marigny, eenmaal op de rommelmarkt aangekomen, één van de verhuizers dadelijk tot zijn intendant benoemd en nauwkeurig van instructies voorzien, in de hoop dat deze voor hem een paar topstukken uit de uitgeladen kunstverzameling zou weten te bemachtigen.

Een bed van karmijnrood fluweel bezaaid met talloze parels en pailletten, ten dele van het diamanten halssnoer afkomstig,-door Jeanne als het meest waardevolle voorwerp beschouwd om quasisentimentele redenen van huwelijksplicht en echtelijke liefde-, had Marigny vast nog geen blik waardig gekeurd. Over de zilveren aspergetangen, meubels van Adam en tapijten van Aubusson zou hij daarentegen zijn blikken graag hebben laten weiden. Aanvankelijk kon het daarbij nog gaan om curiosa die hem nieuwsgierig naar meer maakten, naar kroonkandelaars van Clodion bijvoorbeeld, naar Chinees gelakte kamerschermen, etagères van Boule, onderdelen van een rozenhouten lambrisering en losse plafonds van Boucher, naar een klein maar fijn beschilderd loddereindoosje, verdwaald tussen rode schabrakken van met de tong geplet Marokkaans leer, naar een broche in de vorm van een vlinder met beweegbare vleugeltjes, waarop het blauw van saffieren en het rood van robijnen hem pijn zouden doen aan zijn ogen, maar het ding had tussen twee Gothische reliekhouders van verguld zilver toch even zijn aandacht kunnen trekken, naar een koning George III tweelichtskandelaar door Matthew Boulton in 1772 ontworpen, waarvan het ovaalvormige corpus uit veldspaat bestond en was gemonteerd tussen twee vergulde vrouwenlichamen uit wier hoofd meerdere slangen in de vorm van een kaarsenhouder kropen, als betrof het (pot)sierlijke variaties op het afschrikwekkende hoofd van Medusa, naar vierkant en rechthoekig geslepen smaragden die als

onderste stenen plachten boven te komen, nadat ze in de Muzomijn in Colombia voor hun onbekende eigenaar of eigenares waren gedolven, aldus met hun felle kleuren groen hemel en aarde verbindend en verblindend, maar later zou vooral een Stichts getijdenboek met een afbeelding van Maria van Cleef (wier gezicht, volgens Jeanne, precies op het hare leek) zijn nieuwsgierigheid hebben kunnen bevredigen. Van nul en generlei waarde had hem daarentegen het automatisch zingend vogeltje met automatisch klapwiekende vleugels toegeschenen, waartoe Jeanne zich in het bijzonder voelde aangetrokken: ze vond het zo goed bij zijn staande maar verrijdbare koperen kooi passen, dat ze voor het geheel grif een diamant ter waarde van 15.000 livres overhad. In de Hermitage te Leningrad staat tot op de dag van vandaag een soortgelijk koperen vehikel, waarvan de onaardse charmes indertijd Catharina de Grote in hoge mate bekoorden. Bar-sur-Aube mocht dan wel niet zijn opgestoten in de vaart der volkeren, toch verstond een illustere inwonerster van deze stad de kunst om zich met de groten der aarde te meten!

Zelfs Cagliostro kwam er om één van zijn meest spectaculaire goochelvoorstellingen te geven. Hij slaagde erin een paar diamanten háást ongemerkt achterover te drukken, waarover Jeanne hem geen verwijten durfde te maken uit vrees dat hij anders de kardinaal een verkeerde indruk van haar weinig stichtelijke handel en wandel zou geven. De situatie die de Goddelijke ter plekke aantrof, deed hem sterk aan Slot Zabern denken. Jeanne beoefende er verscheidene liefhebberijen, waarvan ze de kunst had afgekeken van de kardinaal, maar die ze bij gebrek aan financiële middelen niet eerder volledig in de praktijk had kunnen brengen. Zo hield ze er niet minder dan zes rijtuigen op na, waaronder een in Engeland gefabriceerde berline, en een stoeterij van twaalf paarden. Haar voorkeur ging uit naar een sportieve cabriolet in de vorm van een ballon, met een voor die tijd onvoorstelbaar geringe instaphoogte van drie voet. Ook nam ze de gewoonte van de kardinaal over om open tafels te geven. Evenals dat op Slot Zabern het geval was, dineerde men bij de Lamottes, zelfs als er in de verste verte geen gastheer of -vrouw viel te bekennen. Het talrijke en voorbeeldig geïnstrueerde personeel nam dan de honneurs waar en benutte de gelegenheid om in het klein te doen, wat de Lamottes in het groot hadden gedaan. Wat er in hun bijzijn of achter hun rug om aan kostbaarheden verdween, scheen niemand te interesseren. Voor de vorm tuchtigde de graaf af en toe een al te arge-

loze dienstmaagd of sprak Jeanne een nietsvermoedende dienst-knecht vermanend toe. Beiden realiseerden zich terdege, dat zij het door hen gepleegde bedrog niet lang meer zouden kunnen volhouden. Waarheen moesten zij op de vlucht slaan? Dat zij voorzorgsmaatregelen hadden getroffen, bleek uit hun rijk gevulde boekenkast, waarin naast folianten met een veelbetekenende titel als '*Over de waardigheid der menselijke ziel*', twee woordenboeken stonden: Frans/Engels en Engels/Frans.

Het probleem van de snel naderende eerste augustus 1785 kostte Jeanne veel hoofdbrekens. Die dag was zoiets als het demasqué na een Venetiaans carnaval. Ze vond er niettemin een voorlopige oplossing voor. Aan de kardinaal schreef ze eigenhandig een briefje, waarin stond dat de koningin een korting van maar liefst 200.000 livres op de reeds vastgestelde prijs voor het diamanten halssnoer bedong en dat, mochten de hofjuweliers daar niets voor voelen, het halssnoer alsnog zou worden teruggestuurd. Veel te snel naar Jeannes zin, die op eindeloos gedelibereer en een daarmee gepaard gaand langdurig uitstel van de eerste afbetaling had gerekend, werd de kardinaal het al op de tiende juli met de hofjuweliers eens. Na een kort maar hevig verzet stemden Böhmer & Bassenge met de nieuwe voorwaarde in. Zonder Jeanne erin te kennen eiste de kardinaal bovendien van hen, dat zij de koningin zouden bedanken. Böhmer had nog even de euvelle moed om te vragen: "Waarvoor?" wat hem op een sussend gesis van Bassenge kwam te staan. Terwijl de hele komedie bij de gratie van Jeannes persoonlijke bemiddeling bestond en alleen kon worden opgevoerd dankzij Marie-Antoinettes zalige onwetendheid, corrigeerde de kardinaal al een rechtstreeks aan de koningin gericht bedankbriefje. Niets leek de ondergang van de Lamottes nog in de weg te staan. Met dit briefje: 'Madame, wij zijn gelukkig te durven denken, dat uw laatste schikking waaraan wij ons eerbiedig onderworpen hebben, het bewijs vormt van onze toewijding aan Uwe Majesteit, en het stemt ons waarlijk tevreden, dat het mooiste diamanten halssnoer van de wereld de grootste en geliefdste van alle koninginnen siert,' toog Böhmer op 12 juli naar Versailles. Hij kweet zich van een dubbele opdracht, want ter gelegenheid van de doop van de hertog van Angoulême, een zoon van de graaf van Artois, hadden Böhmer & Bassenge de vererende opdracht gekregen schouderbelegsel, gespen en een sierlijk houwdegentje bij wijze van ereswaard voor het knaapje te vervaardigen.

Een hofdignitaris griste Böhmer de brief uit handen, die hij hoopte persoonlijk aan Marie-Antoinette te mogen overhandigen. Juist toen hij verwachtte zijn betrekkingen met de koningin enigszins te kunnen normaliseren, gebeurde er zoiets onverwachts! Te verbouwereerd om hiertegen te protesteren, was hij al weg, toen Marie-Antoinette hem terug liet roepen. Zijn brief maakte op haar de indruk van een raadsel, ze begreep er werkelijk niets van. Tegen madame Campan zei ze even later, denkend dat Böhmer echt gek geworden was: "Ik heb vandaag de rebus in de *Mercure* opgelost, ik zal hier de zin ook wel van achterhalen, maar niet nu." Dat haar reactie uitbleef, stelde zowel de kardinaal als de hofjuweliers extra gerust. Voor zover zij nog enigszins werden beslopen door twijfels over de gang van zaken, hadden zij een negatieve reactie van haar kant verwacht, of op zijn minst een vraag om opheldering indien er iets met de aflevering van het diamanten hals snoer niet in orde zou zijn. Gezamenlijk dronken zij ten huize van de kardinaal op de goede afloop van hun avontuur, maar zij hadden hun glazen nog niet geheven en met elkaar op de gezondheid van de koningin geklonken, of een bode van baron de Bréteuil, aartsrivaal van de kardinaal en minister des konings, kwam de feestvreugde verstoren: of Böhmer zich bij de baron wilde melden om hem tekst en uitleg over zijn briefje te geven. Kennelijk was hier sprake van een persoonlijk initiatief buiten alles en iedereen om. Onmiddellijk raadde de kardinaal de beide hofjuweliers aan discreet en prudent in deze gewichtige aangelegenheid te werk te gaan en vooral met geen woord van het hals snoer te reppen tegenover welke hooggeplaatste buitenstaander ook. Böhmer moet deze raad naar de letter hebben opgevolgd, want een paar dagen later was hij opnieuw in Versailles om met de baron slechts te spreken over 'juwelen die hij aan de koningin wilde verkopen'. Al waren er dus op hoog niveau enige bedenkingen tegen haar gerezen, toch was Jeanne op dat tijdstip nog een totaal onverdacht persoon, wat ze niet aan haar eigen geslepenheid maar aan het toeval te danken had. In het onderhavige geval wordt Marie-Antoinette daarentegen ernstige nalatigheid verweten. Ze wordt door geschiedschrijvers vaak gezien als een kruising tussen de vermoorde onschuld en de verpersoonlijking van alles wat lichtzinnig is, maar zelfs al had ze de zaak van het diamanten hals snoer eerder ontdekt dan ze uiteindelijk deed, -het zou buiten haar schuld om te laat zijn geweest.

Het voor haar steeds urgenter wordende probleem van de eerste augustus 1785 loste Jeanne nu definitief op. Ze mocht blij zijn, dat er tenminste nog iets door haar viel te regelen. Op het papier met de blauwe vignetten deed ze op 31 juli het volgende voorstel: per 1 oktober 1785 zou Marie-Antoinette aan de kardinaal 700.000 livres ineens betalen. In plaats van de volgende dag 400.000 of 700.000 livres te ontvangen (volgens een andere lezing zou de koningin op die eerste augustus namelijk 700.000 livres afbetalen in ruil voor de korting van 200.000 livres op de eerder vastgestelde prijs voor het halssnoer) ontving de kardinaal dus geen cent. Jeanne had wel zoveel psychologisch inzicht, dat ze hem die bittere pil niet toediende zonder haar te vergulden. Zogenaamd namens de koningin bezorgde ze hem tegelijkertijd 30.000 livres (door haar geleend met diamanten als onderpand), waardoor de kardinaal van het ene uiterste in het andere vallend meende, dat zijn stille geliefde bereid en alsnog in staat moest worden geacht aan haar financiële verplichtingen te voldoen. Als Baudard de Saint-James verder niet bij de zaak betrokken was geweest, -niet zomaar een geldschieter, maar in hoog aanzien als thesaurier van de Franse marine en trotse eigenaar van het Park Neuilly (tegenwoordig bekend onder de naam 'Bois de Boulogne')-, zou Jeanne zeker tot 1 oktober 1785 respijt hebben gekregen. Maar hij was er de man niet naar om zich voor joker te laten zetten, veeleer om zijn troefkaart (en het liefst de hele stok) in handen te houden en uit te spelen op een door hem gewenst moment. Aangezien Böhmer & Bassenge inmiddels voor 800.000 livres bij hem in het krijt stonden, dat wil zeggen voor meer dan de helft van de prijs van het diamanten halssnoer, verkeerde Baudard ontegenzeggelijk in een machtspositie. Welnu, indirect werd Jeanne door hem onder druk gezet. Elke aanneemelijke verklaring van haar kant moest wijken voor zijn onverbidelijke eis, die erop neerkwam dat hij geld wilde zien. De hofjuweliers konden niet aan zijn eis voldoen, de kardinaal wilde hen niet betalen voordat de koningin hém betaald had, en Jeanne beschikte niet over genoeg contanten om de kardinaal zogenaamd namens de koningin ter hand te stellen. Het moment brak aan, waarop met de wel zeer toepasselijke woorden van de geduchte thesaurier 'de ratten het zinkende schip verlieten'.

Terwijl Rétaux op het punt stond over Italië naar Zwitserland te vluchten en graaf de Lamotte al bedrijvig heen en weer sjouwde met reiskoffers en juwelenkistjes, wijzigden beiden op het allerlaatste

ogenblik hun plannen. Dat was toen zij Jeanne een meesterlijke tegenzet zagen doen. Openlijk, maar zonder verder tekst en uitleg te geven bekende ze de hofjuweliers: "U bent bedrogen, de kardinaal zal alles wel betalen!" Dadelijk togen Beteuterd & Betoeterd naar Huize Straatsburg om daar te bekomen wat zij van de oplichtster niet gekregen hadden: tekst en uitleg. De kardinaal was maar al te graag bereid hun die te geven, nadat hem de ware toedracht van de zaak van het diamanten halssnoer duidelijk was geworden. Vervuld van een angstig voorgevoel gelastte hij Cagliostro toen pas het originele handschrift van Marie-Antoinette en ook haar handtekening, zoals die voorkwamen op authentieke stukken in zijn persoonlijk archief, te vergelijken met hun vervalste tegenhangers. Veel te laat kwam hij er zodoende achter, dat hij was bedrogen. Meteen stond zijn gedragslijn vast: ten koste van alles wilde hij voorkomen, dat de zaak van het diamanten halssnoer in de openbaarheid zou komen. Hij wenste niet de lachwekkendste figuur van heel Frankrijk te worden. Hoeveel wilden de hofjuweliers eigenlijk hebben? Hij was bereid hun het volle pond te geven, precies zoals Jeanne op grond van haar mensenkennis in het algemeen en een langdurige observatie van zijn karakter in het bijzonder had verwacht. Cagliostro raadde hem niettemin aan alles openlijk te bekennen, want zo'n groot schandaal zou vroeg of laat toch bekend worden. Het was natuurlijk wel godgeklaagd, maar noch met de mantel der liefde, noch met zwijggeld viel hier zodanig te manipuleren, dat de onthulling ervan kon worden voorkomen. Dat was zeker geen slechte raad van de Goddelijke, tactvol in een terzijde gegeven, maar de kardinaal wilde er absoluut niet naar luisteren. Om de hofjuweliers gerust te stellen, -zij zouden niet alleen hun geld krijgen (van het halssnoer zou wel niet veel meer over zijn), maar ook hun vertrouwen in hem niet mogen verliezen-, loog hij hun voor rechtstreeks met de koningin te hebben onderhandeld over de aankoop van het diamanten halssnoer. Dus wat deed het er nog toe, of gravin de Lamotte nu wel of niet een ordinaire bedriegster was? Het woord van een Rohan, die vrije toegang had tot de appartementen van de koningin en in Versailles bij wijze van spreken 'kind aan huis' was, woog immers zwaarder dan de schuldbekentenis van wie dan ook. En waarom zouden zij geloof hechten aan haar woorden, als die wie-dan-ook écht een bedriegster was? Hij vertelde hun er vanzelfsprekend niet bij, dat (en waarom) hij voor al zijn zogenaamde 'con-

tacten' met de koningin gebruik had moeten maken van de diensten van een minder hoogadellijke tussenpersoon dan hijzelf was.

Helaas staat het niet met zekerheid vast, of deze opvallende schuldbekentenis van Jeanne op 31 juli 1785 of kort daarna werd gedaan. Is dat laatste het geval, dan ging ze stap voor stap te werk, trachtend de kardinaal met steeds hardere middelen tot het verlenen van uitstel van betaling te bewegen en vervolgens tot haar medeplichtige te maken. Is dat eerste het geval, dan moet Baudard vóór 1 augustus 1785 een onwaarschijnlijk grote druk op de hofjuweliers hebben uitgeoefend. Dan zou Jeanne niet met enig psychologisch raffinement maar uit bittere noodzaak 30.000 livres aan de kardinaal hebben overhandigd: alleen op die manier kon hij in de onschuld van zijn voormalige beschermeling blijven geloven. Dat ze Bassenge op diezelfde dag een schuldbekentenis deed, lijkt daarmee in tegenspraak. In plaats van sluw te speculeren op de zwakte van haar tegenstanders zou ze het slachtoffer van haar eigen zwakte zijn geworden. De leugen van Rohan zou in dat geval kunnen worden afgedaan met 'een leugentje om bestwil', want hij wilde, inmiddels zeker van de eerste aflossing door niemand minder dan de koningin van Frankrijk, anderen op zijn beurt geruststellen. Tijdens het onderzoek dat hij in verband met deze zaak verrichtte, bleek inspecteur Quidor hem zijn leugen echter zo hevig kwalijk te nemen, dat hij daaruit de hoofdaanklacht tegen hem zou destilleren.

Nog éénmaal gaf Jeanne een groots tuinfeest in Bar-sur-Aube, waar Barras en andere later bekend geworden revolutionairen te gast waren. In het holst van de nacht,-het tuinfeest was nog in volle gang-, sloop de gastvrouw weg. Ze wenste haar lot aan dat van de kardinaal te verbinden, aan wie ze nog diezelfde nacht om onderdak vroeg. Haar ontmoeting met de radeloze Rohan pakte totaal anders uit dan men zou verwachten. Hij had medelijden met haar en wilde haar, hoewel hij alles wist, in bescherming blijven nemen! Het ontbrak er nog maar aan, dat hij haar in weerwil van het heersende seizoen met een warme kruik in bed stopte. Ongetwijfeld werd zijn medelijden hem ingegeven door eigenbelang, maar misschien heeft hij wel echt van haar gehouden. Zijn minder baatzuchtige dan lankmoedige bejegening van haar zette aan madame Campans woorden op zijn minst de schijn van waarheid bij: zij hadden een verhouding. De geestelijkheid kende Jeanne trouwens niet anders dan als de 'Kerkvorstin', een benaming die ze dankte aan de vele keren, dat ze in het gezelschap

van de kardinaal was gesignaleerd. Hoe dat ook zij,-op 4 augustus 1785, dus na het verstrijken van de fatale datum, zou ze een weekje in Huize Straatsburg komen logeren. Aan al te nieuwsgierige buitenstaanders werd als reden voor deze even onverwachte als ongepaste logeerpartij opgegeven, dat gravin de Lamotte in politiek opzicht partij kiezend voor de kardinaal,-wiens ambities om eerste minister van Frankrijk te worden zij volledig goedkeurde en op de kortst mogelijke termijn verwezenlijkt wenste te zien-, zich in bepaalde hofkringen weinig geliefd had gemaakt. Niemand kon voor haar persoonlijke veiligheid in Versailles instaan. Over die diepe schande werd zelfs door de plotseling weer heftig met haar meelevende hofjuweliers schande gesproken.

Om te voorkomen dat men hem met haar zou kunnen compromitteren, besloot de kardinaal op advies van Cagliostro een beroep op de geestelijkheid te doen. Hij wilde Jeanne in de eeuwenoude abdij van Clairveaux laten opnemen. Gewilliger dan ooit liet ze zich wegsturen naar een verafgelegen abdij, die meer dan de haar vanuit haar jeugd reeds bekende abdijen iets van een penitentiaire inrichting moet hebben weggehad. Om aan geldschietters te ontsnappen zou ze zich overal heen hebben laten sturen. De zaak van het diamanten halsnoer begon zelfs háár te gecompliceerd te worden. Toch hield ze het daar niet lang uit. Op 6 augustus 1785 vertoefde ze in gezelschap van haar man te Bar-sur-Aube, waar zij beiden werden herkend door een paar lokale middenstanders. De graaf nam een kistje met juwelen ter waarde van 100.000 livres mee. Hij en de particuliere secretaris van zijn vrouw sloegen eindelijk op de vlucht,-zo leek het althans-, de een naar Engeland en de ander naar Zwitserland. Hun medeplichtigheid aan deze oplichtingszaak kon niet langer verborgen blijven. Waarschijnlijk voerden de Lamottes daarom een kleine privé-klucht op. Zij bespraken met elkaar de beste vluchtroute naar Zwitserland om Rétaux, hun voornaamste medeplichtige en een potentiële getuige à charge, op een ideetje te brengen. Men kon in dat land zo uitstekend terecht voor pendules en bancaire zaken! Zij overstelpten hun huisvriend met goede wensen, vergaten niet hem wat extra geld voor de reis toe te stoppen en bestookten hem met nuttige tips voor onderweg. Rétaux doorzag hun bedoelingen wel (het was dus een klucht voor één dame en twee heren), maar liet niets merken. Het verontrustte hem, zou hij na zijn arrestatie bekennen, dat de mannelijke

wederhelft van het edele duo niet definitief zijn karbiezen had gepakt: Lamotte had ook zoveel mee te nemen.

Op 9 augustus 1785 kreeg de zowaar in eer herstelde Böhmer een door hem aangevraagde audiëntie bij Marie-Antoinette. Als gevolg daarvan zou hij drie dagen later een schriftelijk memorandum over de gebeurtenissen overhandigen aan de immer in het doen en laten van de kardinaal geïnteresseerde baron de Bréteuil. Het toch al wankele evenwicht tussen waarheid en leugen, geloof en ongeloof, echt en zogenaamd 'hersteld' vertrouwen bestond niet langer meer. Men kan het met Stefan Zweig eens zijn: Böhmer & Bassenge gingen volstrekt niet logisch of psychologisch te werk. Hun verstandelijke vermogens werden door kardinaal en adellijke dievegge danig overschat, hielden althans geen gelijke tred met hun hebzucht en handelsinstinct. Had Böhmer op die dag niet een bezoek bij de koningin afgelegd, dan zouden hij en zijn compagnon te gereder tijd hun loon hebben ontvangen. Zij (en later hun erfgenamen) zouden in dat geval niet tot 1829 hebben hoeven te procederen om nog weer later bovendien in het ongelijk te worden gesteld. Maar hoe dikwijls zij de kardinaal vroeger ook hadden geraadpleegd,-nu lieten zij hem in zalige onwetendheid over deze door henzelf geplande actie. Zijn al te voorspelbare reactie,-vooral geen overhaaste stappen zetten op een heilloze weg-, was na het verstrijken van de fatale datum niet meer van belang. Niet aan een herderlijk advies, een vaderlijke raad, maar aan een ondubbelzinnige reactie van de koningin op hun nooit beantwoorde brief hadden de juweliërs grote behoefte. Die kregen zij eerder dan hun lief was. Binnen één minuut na zijn ontvangst door de koningin kwam het bedrog aan het licht en begreep een diep geschokte Böhmer, dat het halssnoer, anders dan hij zich in het ergste geval voorgesteld had, nooit in het bezit van Marie-Antoinette was geweest. De koningin was zo mogelijk nog dieper geschokt dan hij. Zonder een blad voor de mond te nemen gaf ze blijk van haar diepe verachting voor de kardinaal en daarmee ook van haar minachting voor allen die tijdens deze audiëntie aanwezig waren, in wier tegenwoordigheid ze de kardinaal 'een bankroetier, een praalhans en een blaaskaak van de ergste soort' noemde. Kort daarna zou ze zich in nagenoeg dezelfde krachtige bewoordingen over hem uitlaten in brieven aan haar broer, Jozef II. Ze zag nu eenmaal een schaamteloos pralende prelaat in Rohan, een goddeloze schurk met een slecht passende tabberd om zijn prinselijke schouders, en een charitatieve

dwaas die niet eens goed het beheer over de koninklijke godshuizen kon voeren. Daarover was onlangs door het parlement het faillissement uitgesproken, zodat de kardinaal, naar ze veronderstelde, zich vast en zeker uit zijn financiële perikelen had trachten te redden door een kostbaar halssnoer achterover te drukken. Liep die aartsmisdadiger niet de deur van Joodse geldschieters plat in plaats van als een godsvruchtige aartsbisschop dagelijks de Heilige Mis op te dragen? Broer Jozef kende hem vanuit diens Weense tijd, maar wat deze Marie-Antoinette ook mocht verzekeren omtrent de betrekkelijk lage graad van schurkachtigheid waartoe hij Rohan slechts in staat achtte,-zij voelde zich te diep beledigd om voor rede vatbaar te zijn.

Over de politieke gevolgen van de zaak van het diamanten halssnoer, de rol van de publieke opinie, bekommerde ze zich al helemaal niet. Integendeel, alsof er niets was voorgevallen, werden de door Böhmers audiëntie hinderlijk onderbroken repetities van een door de koning zelf aanvankelijk verboden toneelstuk,-maar waarvan de opvoering later oogluikend werd toegestaan-, in volle hevigheid hervat. Het toneelstuk in kwestie heette *De Barbier van Sevilla*. De koningin speelde er de rol van Rosine in (er was dus eigenlijk sprake van een soort koninklijke contrabande). Stefan Zweig, die er in zijn bekende biografie ook bij stilstaat, beschrijft uitvoerig, hoe ze haar rol in eerste instantie 'vluchtig' moet hebben ingestudeerd. Anders zou ze wel begrepen hebben, dat de op 19 augustus 1785 in Versailles opgevoerde komedie, in weerwil van alle bijval die ze voor haar persoonlijk optreden oogstte, het begin van een niet alleen persónlijke tragedie inluidde. De woorden van haar tegenspeler, die volgens Stefan Zweig zo profetisch de macht van de laster verduidelijkten, hadden haar te denken moeten geven. Basilio zegt:

"Laster! U heeft geen idee, wat of dat is! De eerlijkste mensen heb ik erdoor te gronde zien gaan! Geloof mij, er bestaat geen grotere leugen, hoe grof en gemeen ook, geen grotere gemeenheid dan de laster, waarmee men een stelletje nietsnutten in een grote stad op zijn hand kan krijgen, mits men het maar goed aanpakt, en hier in ons land zijn er velen die dat kunnen!

Eerst is er niets dan zacht geruis, dat voorbijtrekt als een zwaluw voor de storm, zacht, héél zacht, maar het zaad van de laster is al rondgestrooid. Een oor vangt het geluid op, een mond gaat fluisteren, zacht, héél zacht. Het onheil is geboren, het verbreidt zich en

vindt zijn weg, sneller, steeds sneller. Plotseling, God weet waarom en hoe, richt de laster zich op en blaast en fluit en tiert en krijst: de hel met alle duivels is losgebroken!"

Men zou in wat Basilio hier in navolging van Vergilius over de laster zegt (maar Vergilius spreekt over de 'faam'), liever iets hebben vernomen over koninklijk machtsmisbruik in verhouding tot de invloed van de publieke opinie op het maatschappelijk leven. Daaraan ontleent de zaak van het diamanten hals snoer tenslotte zijn historische meerwaarde, al zou men de woorden van Basilio ook zonder enig bezwaar als een kritisch commentaar op het doen en laten van bijvoorbeeld de hertog van Orléans kunnen opvatten. In een ander blijspel van Beaumarchais, *De bruiloft van Figaro*, wordt graaf Almaviva door Figaro belachelijk gemaakt. Hoewel die knappe kapper heel wat meer in zijn mars blijkt te hebben dan de graaf en expres met alle standsverschillen een (muzikaal) loopje neemt, applaudisseerden tijdens de opvoering van deze komedie talrijke vertegenwoordigers van de hoogste adel in Frankrijk het luidst voor die passages, waarin zijzelf het belachelijkst werden gemaakt. Ook dat geeft te denken: hoeveel waarschuwingen werden er door de Franse adel niet zorgeloos, onverschillig en (zij het met enige zelfspot) quasi superieur of domweg in de wind geslagen?

Het op 12 augustus 1785 ingediende memorandum van de hofjuweliers maakte volgens baron de Bréteuil spoedberaad noodzakelijk. De ministerraad diende bijeen te komen, wat op 15 augustus inderdaad geschiedde. Het was een uitgelezen dag voor zo'n bijeenkomst, want de koningin placht op Maria Hemelvaart (evenals op andere aan Maria gewijde hoogtijdagen) haar naamdag te vieren. Bovendien was de kroon van Frankrijk door Lodewijk XIII aan de Heilige Maagd opgedragen, wat elk jaar aan de viering van 15 augustus extra luister bijzette. Tal van hoogwaardigheidsbekleders, onder wie vele ministers, maakten op die dag in 1785 hun opwachting in Versailles. Lodewijk XVI vroeg hun er niet vreemd van op te kijken, als hij aanstonds de arrestatie van kardinaal Louis de Rohan zou gelasten. Daartoe was hij zonder enige twijfel aangezet door Marie-Antoinette, maar dat liet hij niet merken. Na hun enige, overigens niet verschuldigde, uitleg te hebben gegeven over het hoe en waarom van zijn handelwijze, kon hij niet voorkomen, dat zij er met uitzondering van baron de Bréteuil wél vreemd van opkeken. Terwijl dit overleg om een uur of tien

's morgens in het Kabinet des Konings plaatsvond, maakte de nietsvermoedende kardinaal zich in de naast de koninklijke kapel gelegen sacristie gereed om de hoogmis te celebreren. De lange Spiegelzaal en de brede Galerijen waren inmiddels volgestroomd met edellieden, tussen wie de kardinaal pontificaal in zijn purperen koormantel, gehuld over een donkerrode soutane, voortschreed om zich op weg te begeven naar de Grote Ingang, de voor de hoogste adel bestemde antichambre naast het Kabinet des Konings. In vol ornaat mengde hij zich onder zijns gelijken om vanuit hun midden de koninklijke familie naar de kapel te begeleiden. Maar plotseling trad er een zichtbaar met zijn opdracht verlegen kamerdienaar uit het Kabinet des Konings tevoorschijn, die aan de kardinaal vroeg hem te volgen. Even later maakten de ijskoude blikken van de koningin de nu ook nog eens als minnaar totaal mislukte prelaat zijn positie van aangeklaagde op slag duidelijk. Wel sprak de koning hem niet onvriendelijk aan met "Waarde Neef", maar de hooghartige houding van de koningin wond hem buitengewoon op. Zonder enige inleiding vroeg de koning hem: "Wat is er toch gebeurd met het diamanten halssnoer dat u zich heeft verwaardigd voor Hare Majesteit te kopen?" Op Rohans vrijwillige bekentenis: "Sire, ik erken het volmondig, ik ben bedrogen, maar geloof u mij, ik ben het niet die bedrog heeft gepleegd," antwoordde de koning slechts: "Geeft u zich in dat geval schriftelijk rekenschap van al uw handelingen die rechtstreeks met de aankoop van het halssnoer samenhangen." Daarop trokken de koning en koningin zich met een zichtbaar triomferende baron de Bréteuil in de bibliotheek terug om de kardinaal zo min mogelijk bij zijn bezigheden te storen. Deze trachtte zich niet te laten meeslepen door zijn gevoelens. Hij wilde een zo beknopt mogelijke en tegelijk efficiënte apologie opstellen, beweerde zijn vicaris later-, maar het werd een vijftien bladzijdes tellend, nogal triest epistel, dat begon met de woorden: 'Een vrouw die ik vertrouwde...', en eindigde met het vermelden van haar naam.

In de tussentijd was baron de Bréteuil al een paar keer op hinderlijke wijze komen informeren of het karwei wel goed opschoot, wat alderminst bevorderlijk was voor de concentratie van de kardinaal. Niets bleef hem op die dag ook bespaard. Aan de op een teken van de baron teruggekomen koning en koningin bood hij wanhopig aan, wat hij al eerder van plan was geweest, om het halssnoer uit eigen zak te betalen. De baron sneed hem ogenblikkelijk die pas af door op scherpe toon te verklaren, dat in geval van arrestatie al diens eigen-

dommen zouden worden verzegeld. Tot schrik van de kardinaal, die zelfs in zijn stoutste dromen niet had kunnen denken zich zo'n behandeling te moeten laten welgevalen, trad als op een afgesproken teken de koninklijke grootzegelbewaarder het vertrek binnen. Er ontspan zich vervolgens een korte dialoog tussen de hoofdpersonen in deze scène. "Ik lees hier iets over een vrouw... Waar bevindt ze zich?" vroeg de koning het epistel lezend. "Ik weet het niet, Sire," stamelde de kardinaal niet naar waarheid. Hij begreep natuurlijk precies, wie de koning bedoelde. "Is het halssnoer in uw bezit?"

"Nee, Sire, het is in bezit van die vrouw." Op een vraag van de koning naar de door Marie-Antoinette ondertekende volmachten, in verband met de aankoop van het diamanten halssnoer en alle later overeengekomen financiële transacties, antwoordde de kardinaal: "Sire, die zijn in mijn bezit, maar kennelijk zijn die officiële stukken vals."

"Natuurlijk zijn die vals," merkte de koning nijdig op, waarna het hoge woord er eindelijk uitkwam: "Tja, Waarde Neef, onder deze omstandigheden moet ik u, hoezeer het mij ook spijt, het volgende besluit medelen: ik laat uw woning verzegelen en uzelf in verzekerde bewaring stellen." Op de vragende blik in de ogen van de kardinaal (die ten onrechte meende, dat de koning 'verzegelen' en 'verzekeren' door elkaar haalde) reageerde hij met een kleine aanvulling op zijn eigen woorden: "Dat wil zeggen, ik moet u helaas laten arresteren!" Zich letterlijk in allerlei bochten wringend smeekte de kardinaal hem deze smaad toch te besparen, welke straf hij ook verdiend mocht hebben. Daarop barstte Marie-Antoinette in woede uit. Ze vond de smaad hém aangedaan,-minstens acht jaar had ze hem geen blik waardig gekeurd en dus kon ze hem ook nooit hebben uitverkoren om, zonder de koning daarin te kennen, als tussenpersoon voor haar en Böhmer dienst te doen-, in geen verhouding staan tot de smaad háár aangedaan. Als hier één reputatie werd beschadigd, dan was dat toch zeker de hare? De koning liet zich heen en weer slingeren tussen medelijden met zijn 'Waarde Neef' en begrip voor de gekrenkte trots van zijn vrouw. Na een ogenblik te hebben nagedacht over welke partij hij in deze familievete moest kiezen, verbrak hij het stilzwijgen met de nogal onpersoonlijk klinkende woorden: "Ik wilde, dat mijn Waarde Neef zijn gedrag zou kunnen rechtvaardigen, maar ik moet doen waartoe ik als koning en echtgenoot verplicht ben." Vlug liep baron de Bréteuil naar de Spiegelzaal, waar menig edelman zich verveeld

stond af te vragen, waarom de hoogmis nog steeds niet begonnen was. De baron had zich tijdens de woordenwisseling evenmin onbetuigd gelaten, vooral toen Rohan zich beriep op de verdiensten van zijn tante, gravin de Marsan. Wat zou de moedermelk van een min nog meer kunnen uitrichten dan de tranen van een echtgenote, had hij zich toen bezorgd afgevraagd. De aartsrivaal van de kardinaal genoot even later schaamteloos van zijn triomf: hier en nu in Versailles werd 'Wenen' eindelijk gewroken. Voor iedereen goed hoorbaar gaf hij aan een onderofficier het bevel: "Neem de kardinaal gevangen!" Samen liepen zij naar het Kabinet des Konings terug.

Tijdens deze arrestatie door een *onderofficier*, -op zichzelf al een grote vernedering voor een *prince* de Rohan-, voegde Lodewijk XVI de aldus smadelijk weggeleide kardinaal de woorden toe: "Monseigneur, ik zal beproeven uw verwanten te troosten, voor zover dat althans in mijn vermogen ligt." Misschien had het beroep op gravin de Marsan zijn uitwerking voor de tweede keer niet helemaal gemist. De kardinaal moest zich vervolgens een plaagstootje van baron de Bréteuil in zijn rug laten welgevallen. In de Galerijen werd hij ten aanschouwen van de aldaar verzamelde adel zelfs vastgegrepen: alleen de handboeien ontbraken nog! Gevoelens van verbijstering, schaamte en leedvermaak vielen op de gezichten van alle aanwezigen af te lezen. Dit pontificale spitsroeden lopen was ongetwijfeld het meest intieme en publieke dieptepunt in de schitterende loopbaan van Louis de Rohan. In een zijvertrek mocht hij zich omkleden, dat wil zeggen zich van zijn zware koormantel ontdoen. Van de ontsteltenis die zijn arrestatie teweegbracht, maakte hij dankbaar gebruik door zijn vicaris een ter plekke haastig met potlood in het Duits geschreven briefje te laten bezorgen: 'Verbrand alle brieven in de rode portefeuille!' Bij zijn aankomst in Huize Straatsburg was alle correspondentie van (en aan) Jeanne de Lamotte reeds vernietigd. Als vriend en vicaris was abbé Georgel hem in elk opzicht zeer toegewijd, zodat elke later verschenen prachteditie van de liefdesbrieven van Marie-Antoinette aan de kardinaal (en omgekeerd) uitsluitend in het rijk der fabelen kan zijn vervaardigd.

Als blijk van koninklijk medeleven mocht de kardinaal één dag huis-arrest genieten om aan het ongewone van zijn situatie te wennen. Die ene dag bereikte 'de dolste apenkomedie uit de wereldgeschiedenis' haar anticlimax: nieuwsgierig geworden Parijzenaars zagen, hoe de veelgeplaagde man zich terloops, met zijn aapje spelend, aan

een venster in de Salon der Apen vertoonde. Hij streefde het diertje, dat evenals hijzelf een paarse kalot droeg, onophoudelijk over diens kromme rug en hield (overeenkomstig de veronderstelde landaard van zijn benaauwenis) diens gekrulde staart stevig vast, alsof het een langgerekt Spaans vraagtekentje was zonder punt, of een wandelstok met behulp waarvan hij hoopte al het kwaad der wereld in één keer uit te roeien. In gedachten verzonken had hijzelf volstrekt niet in de gaten, dat hij werd gadeslagen, laat staan in gezelschap van welke ongewone huisgenoot. Door abbé Georgel daarop geattendeerd, trok hij zich schielijk van het venster terug.

Na een doorwaakte nacht werd hij door de gouverneur van de Bastille, markies de Launey, op de middag van 16 augustus 1785 opgehaald. Eenmaal in de Bastille opgesloten, was hij weer vrij man. In verband met de grote toeloop van zijn bezoekers werden de ophaalbruggen van de Bastille alle dagen neergelaten en stonden de deuren van zijn cel dag en nacht wijd open. Wederom gelooft men zijn eigen ogen niet, want geen getralied vertrek maar twee ruime officiersverblijven stonden de kardinaal tot zijn beschikking. Op de torentransen of in de tuinen van de gouverneur wandelde hij met zijn talloze bezoekers rond. En wat zette de gulle gastheer hun, vóór of na zijn wandelingen, al niet voor? Een met overvloedig schuimende champagne overgoten maaltijd in tientallen gangen, waaraan evenzovele gasten aanzaten, behoorde niet tot de uitzonderingen. Het was in de hoogste kringen zelfs korte tijd in de mode, als gold het een niet eens bizarre hoofdstedelijke attractie, een hapje uit eten te gaan bij Louis de Rohan, zoals men ook nu nog uit eten gaat bij een chef-kok die tevens eigenaar van een gerenommeerd restaurant is.

Omgekeerd evenredig aan de gerieflijkheid, waarmee de gevangenschap van de kardinaal gepaard ging, was het comfort van Jeanne tijdens haar gedwongen verblijf in de Bastille. In de abdij van Clairveaux was haar het verpletterende nieuws over de arrestatie van de kardinaal ter ore gekomen. Ze wandelde er als een verdwaald muurbloempje in de tuinen. De monnik die haar het slechte nieuws overbracht, was nog niet uitgesproken, of er zou volgens haar zeggen een hevige onweer losgebarsten zijn, iets (een literaire topos) wat in een legende wellicht kan gebeuren, maar in een klucht dient te worden vermeden. De dichtste regen had een onwaardig haastige aftocht van de 'Kerkvorstin' niet kunnen verhinderen, evenmin als zij haar angst had kunnen bedwingen, dat de op hol geslagen paarden haar niet

recht over de bruggen van de Aube zouden voeren. Onderweg vroeg ze zich heen en weer geslingerd in haar koetsje af, wat er was misgegaan. Dat ze toen, -werkelijk doodsangsten uitstaande in dat door en door natte koetsje-, niet op de vlucht sloeg, wekt enerzijds bevreemding over zo'n gemiste kans. Als het haar man lukte aan Franse gerechtsdienaren te ontkomen, dan háár toch zeker ook? Anderzijds wekt het, behalve weerzin tegen zo'n grote brutaliteit, bewondering voor haar durf: ze ging de door haarzelf veroorzaakte moeilijkheden niet uit de weg! De Lamottes spreidden zodoende het risico, wat in de gegeven situatie niet eens onverstandig was. Voor zover er politieke berekeningen en niet een vlucht naar het veilig gewaande holt ten grondslag lag aan haar beslissing om terug te keren naar Bar-sur-Aube, speculeerde Jeanne niet ten onrechte op de slechte reputatie van de koningin. Op 18 augustus 1785 werd ze te Bar-sur-Aube, in haar eigen huis, gearresteerd krachtens een schriftelijk bevel tot aanhouding (een van het beruchte soort in de achttiende eeuw) onder hoogst eigenaardige omstandigheden. Dit mede door baron de Bréteuil ondertekende bevel maakte namelijk geen gewag van graaf de Lamotte, die in hetzelfde huis bezig was met zijn eeuwige voorbereidselen tot de vlucht. Niet alleen werd hij ongemoeid gelaten bij deze gelegenheid, de enige die justitie en politie te baat hadden kunnen nemen om hem vóór het proces in de kraag te vatten, maar ook werd het hem zelfs officieel toegestaan de restanten van het corpus delicti, dat Jeanne op haar lichaam droeg, te verwijderen. Schaamteloos stelde hij zich in het bezit van haar kostbare oorbellen. Lieve woordjes tegen haar fluisterend, schoof hij alle ringen één voor één van haar vingers af. Vervolgens vluchtte hij op zijn dode gemak naar Londen, terwijl zijn vrouw geboeid en wel werd weggevoerd naar de Bastille. Precies twee dagen later, op 20 augustus 1785 's morgens in alle vroegte, leken de zware poorten van deze gevangenis zich voorgoed achter haar te sluiten. Zelf spreekt ze in haar memoires niet ongeestig van 'definitief in de hoofdstad arriveren', maar de lezer weet, wat daarmee bedoeld wordt.

De in dit relaas reeds te lang buitenspel staande Cagliostro kwam na haar eenzame opsluiting in de Bastille onmiddellijk weer in beeld. Politie en justitie vonden hem uiterst verdacht. Ogenscheinlijk was daar ook alle reden toe: er waren immers diamanten verdwenen, zoals bleek uit de eerste verhoren. Sinds hij in het bezit van de Steen der Wijzen was, had Cagliostro zich gespecialiseerd in het op raadsel-

achtige wijze doen verdwijnen van andere, zij het natuurlijk minder kostbare, stenen. Zijn Europese faam in dezen bracht Jeanne ertoe hem van oplichting en valsheid in geschrifte te beschuldigen om zichzelf vrij te pleiten. Bij elk verhoor deed ze er, wat dat betreft, nog een schepje bovenop. Had hij niet in opdracht van kardinaal Louis de Rohan diamanten verkocht? Hadden zij (Jeanne en haar man) op hun beurt niet geprobeerd in opdracht van Cagliostro menig diamant aan de man te brengen? Die Goddelijke was niet de eerste de beste, zoals uit zijn correspondentie zou kunnen blijken, bovendien had de kardinaal, gezien zijn buitensporig uitgavenpatroon, bij voortdurend de beschikking over veel contanten nodig. Dus zou het haar niet verwonderen, als een groot aantal vervalste rekeningen van juweliers en nog meer edelstenen als bewijsmateriaal konden dienen voor haar beschuldigingen aan het adres van Cagliostro. 't Was jammer voor hem, dat hij niet van echte adel was, maar zijn preoccupaties met de Allerhoogste hadden ruimschoots in dat gemis voorzien, op grond waarvan ('adel zoekt adel', niet waar?) een justitieel onderzoek naar zijn connecties met de kardinaal meer voor de hand lag dan naar die met haar. Zo begon ze hem dadelijk na haar arrestatie in een netwerk van leugens en halve waarheden te betrekken, wat op zichzelf al om een nader onderzoek vroeg.

Ook het feit dat Cagliostro dichtbij haar in Huize Savigny te Parijs woonde, maakte hem in de ogen van politie en justitie verdacht. Op 23 augustus 1785 werden hij en zijn vrouw dan ook gearresteerd. Laatstgenoemde zou het eerst van alle in deze zaak gearresteerde personen worden vrijgelaten, want wegens ziekte en niet, zoals haar man later beweerde, wegens gebrek aan bewijs, zou de lieflijke Serafina Feliciani, -ondanks haar hemelse voor- en aardse achternaam ongelukkiger dan ooit-, op 6 maart 1786 de Bastille mogen verlaten. Pompeus vertoon, aanspraak op vermeende adellijke prerogatieven noch occulte dreigementen hadden kunnen verhinderen, dat deze valse graaf en gravin daarvóór binnen de kortste keren achter de tralies waren gezet. Hun bezittingen, waaronder talrijke edelstenen, werden in dozen verzegeld met rode Spaanse lak of in kartonnen mappen gestopt, die zijzelf meer dan één keer moesten omwikkelen met groene zijden linten. De beide uiteinden daarvan bevatten een zegel, waarop de kop van een grijsaard prijkte. Dit curieuze zegel behoorde aan Cagliostro's vrouw toe: in haar bijzijn werden de kartonnen mappen met haar eigen zegel dichtgelakt. Vreemd genoeg her-

kende Cagliostro het zegel van zijn vrouw later niet, toen hij haar spullen van markies de Launey terugkreeg. Wellicht was voor hem de grens tussen mijn en dijn tijdens zijn gevangenschap al zodanig verwaagd, dat hij uit angst om opnieuw te worden gearresteerd, bereid was andermans rechten op zijn eigen bezittingen te erkennen.

Cagliostro had het van alle gevangenen in de Bastille misschien wel het zwaarst te verduren, gewend aan zeeën van tijd, ruimte en buitensporige luxe als hij was. Zijn eerste confrontatie met Jeanne liep bijna op een handgemeen uit, zo woedend was hij op alles en iedereen. Hij slingerde haar zijn banbliksems naar het hoofd: het hemelse gerecht zou het onrecht hem aangedaan drievoudig op haar wreken. En niet alleen op háár, want wat er zich binnen deze muren afspeelde, tartte elke beschrijving en schreeuwde om wraak. Daarvoor hoefde hij, Cagliostro, niet eens zelf zijn mond open te doen. O nee, hij hoefde niets te zeggen, maar zij..., zij moest haar grote mond houden. Wie dacht Jeanne wel, dat ze was? Wist ze wel, dat niemand daar ooit achter zou kunnen komen, zonder te weten wie h́j was? Natuurlijk wist ze dat niet. Was hij, de grote Cagliostro, daar zelf niet pas na eeuwen van diep gepeins achtergekomen? Met een hoop verbeelding redde je het niet in deze wereld. Vormde zij niet het levende bewijs voor de juistheid van zijn stelling...? Ze moest vooral niet denken, dat hij haar zijn indrukwekkende hoofd op een presenteerblaadje zou aanbieden. Jeanne (het woord zei het al) was Salomé niet, hij trouwens geen Johannes de Doper. Wel leek ze minder op Salomé dan hij op Johannes de Doper... Ha! Geen steen zou hij heel laten of, ten koste van welke krachtsinspanning dan ook, op de andere laten staan. Zo was het indertijd met de tempel van Salomon gegaan en, let op zijn woorden, zo ging het binnenkort óók met de Bastille. Als het aan hem lag, werd dat vermaledijde tempeltje van Salomé nu al gesloopt en grondiger dan... Jeanne zou nog gek staan te kijken, als ze merkte, wat hij allemaal niet tussen zijn kolossale dijen kon vermalen...! Toen Cagliostro zich zogenaamd had neergelegd bij het onvermijdelijke, zich een vergeestelijkte pose aanmatigend om zijn overwicht op het bedienend personeel niet helemaal te verliezen, liep een tweede confrontatie met haar opnieuw op een handgemeen uit. De rollen waren bij die gelegenheid omgekeerd, zij het dat Jeanne hem niet een drievoudige banbliksem maar een driearmige bronzen kandelaber naar het hoofd slingerde. Temperamentvol als beiden waren, zorgden zij ook in gevangenschap voor spektakel!

Lodewijk XVI liet nu aan zijn 'Waarde Neef' weten, dat er in de juridische afhandeling van het onderzoek schot diende te komen. Daartoe werd hem de keuze gelaten zijn zaak aan het parlement voor te leggen of aan zijn soeverein. Een derde mogelijkheid werd als niet ter zake doend verworpen, maar verstoorde gedurende enige tijd de doorgaans goede betrekkingen tussen koning en paus. De kardinaal wilde zich eerst namelijk alleen aan het kerkelijk tribunaal in Rome onderwerpen, een soort tuchtcollege voor lieden van zijn hoge rang. De strijd om voorrang tussen de drie standen laaide blijkbaar ook toen al hoog op. Uiteindelijk koos hij toch voor de behandeling van zijn zaak door het parlement, na ietwat onnozel verklaard te hebben, dat hij zich slechts aan het oordeel van de koning wilde onderwerpen, zijn eigen maar niet opperste soeverein, indien deze hem voor onschuldig hield. Wegens zijn onderwerping aan het wereldlijk gezag werd de kardinaal daarna tijdelijk door de paus geschorst, waarin geen van alle betrokken partijen wenste te berusten. De koning stuurde haastig een zekere pater Lemoine naar Rome: de schorsing werd ongedaan gemaakt, omdat de kardinaal niet vrijwillig, maar onder koninklijke dwang, afstand van zijn roomse privileges had gedaan. De aldus niet in zijn eer maar wel in zijn waardigheid herstelde kardinaal kon, wat dat betreft, zijn rechters met opgeheven hoofd tegemoet treden.

Door de zaak van het diamanten halssnoer met al z'n verraderlijke intriges ten volle aan de openbaarheid prijs te geven, maakte Lodewijk XVI zijn eerste taxatiefout. Door de zaak in plaats van in de doofpot te stoppen, afhankelijk van de keuze van de kardinaal, aan het parlement voor te leggen, maakte hij zijn tweede taxatiefout. Het te weinig als 'nobel' benadrukte motief voor zijn handelwijze, eerlijkheid, bleek hij zich niet te kunnen veroorloven te midden van de eerlijke en oneerlijke concurrentie troon en altaar aangedaan. Een naïef vertrouwen op de goede afloop van het proces kan de koning eveneens parten hebben gespeeld. Hij had echter moeten voorzien, dat zijn handelwijze de impopulariteit van Marie-Antoinette immens zou vergroten. Om te overleven hadden de eerste en tweede stand gemene zaak met elkaar moeten maken in plaats van hun onderlinge geschillen indirect ter beoordeling voor te leggen aan de derde stand. Die was immers niet tot een onpartijdig oordeel in staat. Vroeg of laat zou de koning alsnog moeten ingrijpen en zodoende ernstig gezichtsverlies lijden.

Teneinde de bemoeienissen van het parlement hun zogenaamd 'indirecte' karakter te ontnemen, werd de Bastille per koninklijk decreet uitgeroepen tot staatsgevangenis. Sinds 15 december 1785, de datum waarop het decreet officieel in werking trad, was de kardinaal de gevangene van het parlement. Zijn voorkeursbehandeling werd toen opgeheven, waardoor zijn gezondheidstoestand aanmerkelijk verslechterde. Spontaan reageerden vertegenwoordigers van de derde stand op een niet alleen bij de kardinaal bestaande vrees voor vergiftiging, als ging het om een reëel alternatief voor de eerder genoemde doofpot:

Men weet, dat dokter Portaal
door zijn goede zorgen ons de kardinaal
heeft teruggegeven dankzij kina.
Alleluia!
Werd voor zijn leven eerst gevreesd,
alle leed is nu geweest.
Alleluia! Alleluia!

Aanvankelijk was de kardinaal helemaal niet geliefd bij het volk. Dat zong uit misnoegen over hem en de Franse koning (maar hém bij hun gemeenschappelijke voornaam aansprekend):

Louis, jij simuleert de gekste kwalen
om jouw schuld niet te betalen!

Omdat de koningin nog minder geliefd was, trok het publiek allengs partij voor hem. Uit sympathie voor de 'Mooie Eminentie' begonnen modebewuste vrouwen rode en gele linten te dragen, waarvan de kleuren werden omschreven als 'kardinaal op stro'. Ondanks zijn ergernis over dit frivole blijk van medeleven onderkende abbé Georgel terdege het belang van de publieke opinie. Enerzijds meende hij te moeten verordineren op welke delen van hun lichaam vrouwen zulke linten mochten dragen, anderzijds beproefde hij verschillende van een minder hoog zedelijk peil getuigende methodes om de volksgunst voor de kardinaal te winnen. Zo liet hij in zijn hoedanigheid van vicaris in alle Parijse parochies bekendmaken: "Ik, François Georgel, doctor in de theologie etc., tot u gezonden, mijn zeer beminde broeders en zusters, zoals Timoteüs tot het volk, dat de geketende

Paulus zelf niet in staat was te onderrichten, ik zeg u..., dat het u is toegestaan boter, kaas en eieren te eten tijdens de vasten!' Tegen zulke doeltreffende strijdmethodes waren de vijanden van de kardinaal niet opgewassen. Overal, tot zelfs in de koninklijke kapel van Versailles, liet de geleerde bedenker van dit fraais Paulus' verzuchtingen in diens tweede brief aan Timoteüs aanplakken: 'Zeker, wij weten dat de Wet goed is, zo men haar toepast op een wettige wijze, en zo men bedenkt, dat de Wet niet is gemaakt voor de rechtvaardige, maar voor tuchtelozen en losbandigen, voor goddelozen en zondaars, voor heiligschenners en heidenen, voor vadermoorders en moeder-slachters, voor doodslagers, ontuchtigen en knapenschenners en voor mensenrovers, leugenaars en meinedigen.' Een echte jezuiet, die abbé Georgel. Het nauwelijks verholten syllogisme: Rohan is rechtvaardig, (hij hoort als enige in dit rijtje niet thuis), de wet is niet voor een rechtvaardige, dus Rohan staat boven de wet, beantwoordde precies aan de propagandistische doeleinden waarvoor het bestemd was. Overigens stond abbé Georgel in het bedrijven van buitenparlementaire oppositie niet alleen. De machtige huizen van Rohan, Soubise, Marsan en Condé bundelden het op zichzelf niet antimonarchistische, maar wel antiroyalistische verzet in Frankrijk samen. De Sorbonne, waarvan Rohan een zeer gewaardeerde provisor was, ten dele het parlement als tegenhanger van de troon, de vijanden van Marie-Antoinette en van de minister des konings, baron de Bréteuil, en de gehele Franse geestelijkheid waarover Rohan de scepter zwaaide van de nederigste seminarist tot en met de aartsbischop van Cambrai, die trouwens ook familie van Rohan was, -zij allen keerden zich tegen Lodewijk XVI en zodoende tegen de troon. Van hun kant wachtten de sprekers op de vele openbare wandelplaatsen, parken en pleinen en de meest welsprekende redenaars van het Palais-Royal slechts het moment af, waarop troon en altaar tegen elkaar konden worden uitgespeeld, terwijl zij popelden van verlangen om de reeds bestaande tegenstellingen tussen de eerste en tweede stand verder aan te wakkeren.

In die situatie kon de kardinaal hoe langer hoe minder de hulp van zijn machtige familie ontberen. De door inspecteur Quidor geleide politieverhoren waren te zijner nadeel op twee punten vastgelopen. Op de eerste plaats prijkte onder de met 'Marie-Antoinette van Frankrijk' ondertekende akte van verkoop alleen zijn naam, die natuurlijk meer waard was dan een valse handtekening van de koningin,

en op de tweede plaats had de eveneens ondervraagde Jeanne voor haar rijkdommen een logische verklaring: ze was de betaalde minnares van de kardinaal geweest. Het tegendeel van haar bewering viel moeilijk aan te tonen. De familie Rohan beijverde zich niettemin één van de kroongetuigen, barones d'Oliva, op te sporen. Kon die niet een ander licht op de zaak werpen? Vanuit de Bastille had Jeanne de dubbelgangster van de koningin bestookt met allerlei adviezen die, hoe moederlijk ook bedoeld, op een verbod neerkwamen: ze mocht niet langer in Parijs blijven. In Brussel zou het goed toeven voor haar zijn. Stonden de rechte wegen in die stad niet model voor wat iedere goede moeder haar dochter in zedelijk opzicht toewenste? Door Rohans familie in kennis gesteld van haar mogelijke verblijfplaats, haastte inspecteur Quidor zich noordwaarts. Maar Brussel ressorteerde onder de Oostenrijkse Nederlanden en het niet-uitleveringsrecht behoorde tot de privileges van Brabant. Hij had er dus officieel niets te zoeken. In afwachting van nader onderzoek werd barones d'Oliva toch in hechtenis genomen en mocht de inspecteur haar, uit overwegingen van collegialiteit, verhoren in het Brusselse huis van bewaring 'Treurenberg'. Als inspecteur van de zedenpolitie kostte het hem weinig moeite in het pseudobaronesje Marie-Nicole Legay te herkennen, het gewilde Parijse hoertje van eertijds, dat gemakkelijker van hand tot hand ging dan een ijsje in Café Naudet. Haar overkomst naar Parijs kwam hem dringend gewenst voor, maar hoe kon hij zo iets regelen zonder de hem niet onwelgezinde Brabantse autoriteiten op hun tenen te trappen? In ruil voor haar invrijheidstelling wist inspecteur Quidor te bewerkstelligen, dat de arrestante zelf een schriftelijk verzoek tot uitlevering indiende en daarna, dat ze de overtocht naar Parijs, waar naar ze wist de Bastille haar wachtte, uit eigen zak zou betalen: 'Men verleende het konijn niet alleen de gunst het op te peuzelen, maar liet het ook de saus betalen!'

Inspecteur Quidor had alle reden om zich met zijn vangst gelukkig te prijzen, niettegenstaande de verwarrende ontwikkelingen, die het gevolg van Jeannes confrontatie met het pseudobaronesje waren. Tot haar leedwezen zag de dievegge zich genoodzaakt al haar vroegere verklaringen te herroepen, zo belastend waren de door Marie-Nicole Legay afgelegde getuigenverklaringen voor haar. Had Jeanne eerst over de scène in het Venusbos schamper opgemerkt, dat men wel lid van de beroemdste academie ter wereld moest zijn om zo'n ongeloofwaardig verhaal te verzinnen, thans bekende ze vlot wat zich

daar had afgespeeld. Had ze eerst Cagliostro beschuldigd van diefstal, thans verklaarde ze hem voor onschuldig te houden: zo onschuldig als een pasgeboren lam. Dat wenste ze staande te houden, ook al zou het lam in kwestie meer gelijkenis met een arm schaap vertonen en in weerwil van zijn beate oogopslag ook nog zo fel tegen de christelijke symboliek van die uitdrukking protesteren. Véél boette ze door het afleggen van zulke tegenstrijdige verklaringen aan geloofwaardigheid in, álles, nadat de onvermoeibare inspecteur Quidor, wederom getipt door de almachtige familie Rohan, op 15 maart 1786 Rétaux de Villette in Genève had gearresteerd. Verdacht van medeplichtigheid bekende hij al even vlot als zijn voormalige werkgeefster zijn en andermans aandeel in de zaak van het diamanten halssnoer. Aldus verried hij 'het geheim', dat Jeanne bij wijze van laatste uitvlucht alleen had willen onthullen aan een door de koning gevolmachtigde minister. Uit het verder achterwege blijven van belangrijke getuigenverklaringen,-wat ook bezwaarlijk anders kon, omdat graaf de Lamotte in Engeland verbleef en geen enkel land zich volgens hem meer op het recht van asielerlening liet voorstaan dan Engeland-, blijkt, dat men toen al niet de kardinaal of de koningin, maar Jeanne de Lamotte voor de ware schuldige hield.

Ze verkeerde ontegenzeggelijk in een lastig parket. Eén voor één werden haar leugenachtige verdachtmakingen ontzenuwd tot wat ze in werkelijkheid waren: onhoudbare en niet eens spitsvondige verzinsels. Om van de eindeloos lange verhoren verschoond te blijven, restte haar geen andere uitweg dan het simuleren van krankzinnigheid. Daarin slaagde ze voorbeeldig door haar naakte borsten tegen de wanden van de Bastille te schuren en ook, als een gang naar de verhoorruimte haar niet zinde, door te weigeren zich aan te kleden. "O God, ik geloof, dat ik nog gekker word dan mijn verre voorvader, Karel de Welbeminde... Wie houdt er eigenlijk nog van mij?" placht ze ondanks alles bedacht op haar moeizaam verworven status, zowel wanhopig als gekscherend, uit te roepen. Furieus ging ze tegen haar cipiers tekeer. Schuimbekkend van woede herinnerde ze Cagliostro eraan, dat hij haar eenmaal en nog wel bij hun eerste kennismaking in Saverne 'mijn zwaan, mijn duifje' had genoemd. Hadden zij toen niet een uniek koppel gevormd, hij met zijn triomfantelijk gekoer en zij met haar smachtend gekir? Konden zij samen niet de hele wereld aan...? Ze zou er heus wel voor zorgen, dat hij vrijkwam, maar dan moest hij niet zo verdomd eenkennig doen. Waarom wilde hij nu

niets meer met haar te maken hebben? Hadden zij vroeger niet alles met elkaar besproken en gedeeld? Liefjes vroeg ze aan Marie-Nicole Legay, of er recentelijk een keer ten goede in haar losbandige levenswijze was gekomen. Rechtstreekse confrontaties tussen haar en de kardinaal of Rétaux bleven uit, althans in hun aanwezigheid volhardde Jeanne om verschillende redenen in stilzwijgen. Beiden wisten te veel, maar de een zou haar met zijn autoriteit rugdekking kunnen geven, na haar eventuele vrijlating, en de ander zou haar met zijn belastende getuigenverklaringen de grond in kunnen boren: doordat hij al bij zijn eerste verhoor in Genève doorsloeg, had Jeanne op haar voormalige 'stier' geen vat meer. Marie-Nicole Legay nam ze niet helemaal serieus,-dat was geen zwaan en geen duif maar een dom gansje-, vandaar dat ze zich niet inhield voor zo'n in haar ogen gemakkelijk manipuleerbaar sletje en het rustig aandurfde de door haar eerder ten dele herroepen verklaringen thans geheel in te trekken. Tegenover Cagliostro hoefde ze zich evenmin in te houden: die geduchte tegenstander had met de ontvreemding van het diamanten halssnoer niets te maken. Hun namen kwamen haar daarom sneller over de lippen dan die van de anderen.

Werd Cagliostro in zijn eentje ondervraagd, dan bleek algauw dat hij inderdaad van niets wist. "De Goddelijke is niet alwetend," placht inspecteur Quidor na zulke verhoren smalend op te merken. Dat hij de kardinaal in de zaak van het diamanten halssnoer bij herhaling slecht geadviseerd had, verried niets van zijn opzet. Wat hem werkelijk ter harte ging, het in de praktijk brengen van staatsgevaarlijke vrijmet-selaarstheorieën, was voor inspecteur Quidor van geen belang. In zijn ogen mocht een veredelde dienstknecht als Cagliostro zich nog zo dik door de kardinaal hebben laten betalen voor tal van adviezen op medisch en paranormaal gebied, toch maakte dat een grand seigneur niet minder verantwoordelijk voor zijn eigen doen en laten. Scherpzinnig en vasthoudend tegelijk beschuldigde hij de kardinaal ervan, dat deze ten eerste had beweerd in handen van Marie-Antoinette de somma van 700.000 livres te hebben gezien, ter aanbetaling van het halssnoer, en dat deze ten tweede in aanwezigheid van Bassenge had beweerd rechtstreeks met de koningin te hebben onderhandeld over een wijziging van de betalingstermijnen. De kardinaal bracht daartegen in, dat hij, wat de eerste beschuldiging betreft, die eenvoudig kon weerleggen door te verwijzen naar een eigenhandig door de koningin geschreven briefje. Had zij daarin niet over precies dezelfde

aanbetaling gesproken als hem nu ten laste werd gelegd? Dat briefje bestond helaas niet meer, maar eens had hij het in zijn bezit gehad zonder aan de echtheid ervan te hoeven twifelen. En wat de tweede beschuldiging betreft, die moest hij nolens volens voor ongegrond verklaren. Had de grafelijke oplichtster op 3 augustus van het vorig jaar Bassenge niet bij zich ontboden? Was toen niet het bedrog, trouwens ook het bedrag, in zijn volle omvang duidelijk geworden? Was diezelfde Bassenge de volgende dag niet naar hem toegestapt, op aanraden van de oplichtster, om hem te vragen: "Monseigneur, bedriegt uw tussenpersoon ons niet allemaal?" Was die laatste vraag niet volkomen overbodig, als de hofjuweliers wisten, dat hij in direct contact met de koningin stond? Volgde daar niet uit, dat deze goud-eerlijke ambachtslieden al die tijd hadden verondersteld, dat hij *niet* rechtstreeks met de koningin had onderhandeld? Inspecteur Quidor was vervolgens dagenlang bezig om waarheid en leugen van elkaar te onderscheiden. Zolang duurde het namelijk, voordat hij er in nauwe samenwerking met commissaris Titon achter kwam, dat de kardinaal pas *nadat* Bassenge hem de bekende vraag had durven stellen, ten onrechte beweerde rechtstreeks met de koningin te hebben onderhandeld over de aankoop en afbetaling van het diamanten halssnoer. Het gevolg van al deze intensieve verhoren was, dat de minzame kardinaal danig op z'n Elzas-Lotharings 'ingeschüchtert' werd en ook na zijn vrijlating door het leven zou gaan als een schuchter en verongelijkt man, terwijl Cagliostro vreesde hetzelfde lot als dat van Jacob de Molay te moeten ondergaan. Die angst, gevoegd bij zijn grote twijfels over het bereiken van zijn politieke idealen, maakte hem schuchter noch verongelijkt (daar was hij veel te exuberant in zijn gedragingen voor), maar wel steeds depressiever. Om te voorkomen dat hij zich van het leven zou beroven, moest er op den duur een klein legertje van gerechtsdienaren worden ingezet. Die zagen er dag en nacht op toe, dat de Goddelijke niet in weerwil van zijn numineuze pretenties al te vroeg het tijdelijke met het eeuwige zou verwisselen. Uit liefde voor God, in wie hij niet geloofde, wierp hij zich toen maar vol overgave in de armen van de voorzienigheid.

Dit ingewikkelde kunstje keken de anderen van hem af. Tijdens het proces wierpen voor het oog van de onthutste parlementariërs achtereenvolgens Jeanne de Lamotte, Marie-Nicole Legay en de kardinaal zich in de armen van de voorzienigheid. Dit bleek voor Jeanne het minste rendement op te leveren. Het bij haar tot valse heroïek

verheven kwaad benam het Hof van Parijs, zoals het parlementaire college van rechters heette, het zicht op de ware toedracht van de zaak. Sterker nog, Jeanne suggereerde die zelf niet te kennen, door de koningin misbruikt te zijn, want in haar opdracht gehandeld te hebben, en liever dan hierover uit te weiden grootmoedig de schuld van alles op zich te willen nemen. Maar de verschillende getuigenverklaringen bevatten te veel punten van overeenkomst dan dat men uiteindelijk geloof zou kunnen hechten aan haar opofferingsgezindheid. Het beroep op de voorzienigheid ten spijt, zou over haar een rechtvaardig vonnis worden geveld. Wie nu eens zegt in opdracht van de koningin, dan weer in opdracht van de kardinaal en Cagliostro, en tenslotte in opdracht van niemand of zelfs in het geheel niet gehandeld te hebben, kan in een zaak als die van het diamanten halsnoer bezwaarlijk op clementie rekenen. Jeanne was ook voor zichzelf een teken van tegenspraak geworden, wat anders dan ze in haar memoires suggereert, eerder op schuld dan op onschuld wijst. Toch blijft het merkwaardig, dat de schuldigste van alle verdachten, zowel vóór als na haar veroordeling door het Hof van Parijs, zo hardnekkig in haar eigen onschuld bleef geloven, dat ze er vast op rekende door een hogere macht uit haar benarde situatie te worden bevrijd. Ze was immers veel te intelligent om zich bij wijze van laatste redmiddel aan iets of iemand vast te klampen, tenminste, indien dat uitsluitend uit wanhoop zou geschieden of om zo'n slechte raadgeefster als angst te bedwingen. Misschien kende ze tijdens haar gevangenschap in de Bastille al de naam van haar bevrijder, of wilde ze op de hertog van Orléans een gunstige indruk maken, opdat hij bereid zou zijn later zijn rol van redder in de nood te spelen. Als dat zo is, heeft ze háár rol goed gespeeld, zij het dat de voltrekking van het vonnis en niet haar acteertalent haar pas tot een echt meelijwekkende figuur zou maken, geschikt om welke redder in de nood dan ook tot haast aan te zetten.

In de nacht van 29 op 30 mei 1786 werden de gevangenen van de Bastille naar de Conciërgerie overgebracht. Vandaaruit konden zij de volgende dag gemakkelijker worden gehoord door het Hof van Parijs. De bijzondere zitting van het parlement, waarvoor maar liefst 64 gelegenheidsrechters naar het dichtbij de Conciërgerie gelegen Paleis van Justitie waren gekomen, beschouwde men over het algemeen als een ceremonieel sluitstuk van het proces. In feite was uit de nijver door commissaris Titon opgestelde, verzamelde en onder hen gedistribueerde processtukken de schuld en onschuld van alle betrokke-

nen voldoende gebleken. Aangezien ook Tiron deel van het parlement uitmaakte, van trias politica wilde men in die tijd kennelijk niets horen-, zouden zijn parlementaire collega's ten volle van het vele door hem verrichte voorwerk kunnen profiteren, zodat naar hun verwachting uitsluitend de strafmaat en daaraan af te meten krachtsverhoudingen tussen de drie standen en de koning langdurig beraad noodzakelijk maakten. In werkelijkheid was de zitting allerminst een sinecure,-evenmin werden de verhoren 'dunnetjes' overgedaan-, want zij duurde maar liefst van 's morgens zes tot 's avonds tien uur. Eén uur voor de aanvang zagen de beide oevers van de Seine al zwart van de mensen, waardoor rechters en advocaten op weg naar het Paleis van Justitie meenden spitsroeden te moeten lopen. Stefan Zweig beschrijft uitvoerig hoe het hun, de rechters in dit geval, te moede moet zijn geweest: 'Door de opgewondenheid en de hartstochtelijke uitroepen van de menigte voelen de 64 rechters op weg naar het gerechtshof het gewicht van hun uitspraak voor heel Frankrijk zwaar op hun schouders drukken. Een indrukwekkende waarschuwing wacht het Hof van Parijs in de Grote Zaal, het voorvertrek van de Raadzaal. Hier bevinden zich negentien vertegenwoordigers van de familie Rohan, Soubise en Lotharingen, allen in rouwkleding. Als de rechters binnenkomen, staan zij in een lange rij geschaard. Wanneer de rechters in plechtige optocht langs hen lopen, maken zij een diepe buiging, maar geen van hen spreekt een woord, geen van hen komt naar voren. Hun kleding en houding spreken voor zich. Dit stille verzoek aan de rechters om door hun uitspraak de bedreigde eer aan de familie Rohan terug te geven, maakt een diepe indruk op de raadsheren, die zelf voor het grootste deel tot de oude adel van Frankrijk behoren. Alvorens met elkaar te beraadslagen, weten zij het: het volk en de adel, het hele land verwacht de vrijspraak van de kardinaal.'

Diens advocaat had daarop handig ingespeeld door in een memorandum de onschuld van zijn cliënt aan te tonen. Het memorandum van Jeanne de Lamotte was opzettelijk door háár advocaat het eerst uitgegeven, dat van de kardinaal het laatst, in mei 1786. Afgemeten aan het vonnis bleek de tactiek van Target de beste te zijn. Zijn tegelijk in drie oplagen verschenen memorandum verkocht hij bij duizenden uit de eerste hand. Het volk zong:

Target heeft dankzij een knappe redenering,
zo goed en zo kwaad als dat ging,

het verhaal van Louis de Rohan verteld.
Wie van de twee is nu een held?
Target natuurlijk, want die bewijst hier op papier
niet in een half uur maar in een stijf kwartier,
dat die arme kardinaal onschuldig is!

Men oordeelde hem geen echt medeleven waard, men amuseerde zich ten koste van de kerkvorst,-een klerikale koning welbeschouwd-, deed meewarig over die zielige kardinaal en erkende met lichte tegezin de juistheid van Targets 'knappe redenering'. Nee, echt populair was de kardinaal niet bij het volk, evenmin als Jeanne de Lamotte. Cagliostro (per slot van rekening geen echte graaf) en vooral Marie-Nicole Legay mochten zich daarentegen mateloos in de volksgunst verheugen. Het vroegere pseudobaronesje was in de Bastille moeder van een zoon geworden. Haar ondervraging moest te pas en te onpas voor een natuurlijke handeling worden onderbroken: werd haar een lastige vraag gesteld, of wilde ze enige bedenktijd alvorens op een vraag te antwoorden, dan verschikte ze iets aan haar felgekleurde kanten fichu en gaf haar zoontje ostentatief de borst. Hun beider inspanningen werden met instemming van het Hof van Parijs verricht, althans de griffier tekende herhaaldelijk aan: 'Hier zwijgt de wet voor de natuur!' Het volk dweeptte met dit levende symbool van het ware moederschap, waarvan de sentimentele mogelijkheden door haar advocaat, Blondel, handig werden uitgebuit. Ook hij had een memorandum voor zijn cliënte geschreven (zij was daarnaast één van zijn minnaressen, hij waarschijnlijk de vader van haar zoontje) en dat, vóór het proces begon, zelf uitgegeven en uit de eerste hand verkocht. Het volk legde haar met betrekking tot de door haar minstens even vaardig als argeloos gespeelde scène in het Venusbos deze woorden in de mond:

Beiden toonden klaar en overduidelijk aan,
dat ik niemand ooit iets heb misdaan,
Target, dat het nacht, Blondel, dat het pikdonker was
en dat ik dus niets heb kunnen zien.
Ach, daarin hebben zij gelijk misschien.
Mijn schuld is zeker klein noch groot
(ik liep met niemand in de pas)
en toch, evenals dat ding in het donker,

moet mijn arm, onschuldig zieltje bloot.
'k Herinner mij alleen het stergeflonker,
etc.

Wie zich in een postvictoriaans tijdperk ergert aan de vrijmoedigheid, waarmee men over bepaalde lichaamsdelen sprak of zong, gelieve te bedenken, dat het bovenstaande versje volmaakt onschuldig is vergeleken met de ronduit platvloerse onthullingen over de zogenaamd 'seksuele' uitspattingen van een echte koningin: de vagina van Marie-Antoinette was één van de meest geliefkoosde onderwerpen (het lijdend voorwerp bij uitstek is men geneigd te denken) voor een lied of pamflet, dat uitgerekend haar aangetrouwde familie liet componeren of schrijven, en altijd weer ten gehore brengen of verspreiden in de directe omgeving van het Palais-Royal.

Over het eigenlijke verloop van het proces kan men kort zijn, hoeveel tijd het Hof van Parijs er ook voor uittrok. Reeds het verschil tussen de binnenkomst van Jeanne, die als eerste voor het Hof van Parijs moest verschijnen, en de kardinaal was typerend voor de verdere gang van zaken. Dat ze op een beklagdenbankje zonder leuning moest plaatsnemen, vond de ene verdachte zo'n schokkende vernedering, dat men haar moest sommeren er met gekruiste armen op te gaan zitten (wat ze uiteindelijk deed, maar niet zonder nog lang daarna vervaarlijk te zitten mokken of edele verontwaardiging uit te stralen, dit volgens het onverdachte getuigenis van respectievelijk een tegen- en medestander van haar), terwijl de andere verdachte op een inderhaast aangesleepte leunstoel mocht gaan zitten en te kennen gaf liever met gebogen hoofd voor zijn rechters te willen blijven staan. Tot driemaal toe moest de plotseling wel zéér nederig geworden kardinaal door de president van het Hof van Parijs, Étienne d'Ali-gre, worden gemaand om toch vooral op die leunstoel te gaan zitten. Omdat een door hem haastig in de Bastille gedronken kopje koffie kopergroen had bevat, zag de kardinaal er slecht uit, wat hem nog zieliger maakte dan hij al was. Mogelijk kreeg hij om die reden een voorkeursbehandeling van het Hof van Parijs.

Hoe dat ook zij,-degene die hier in figuurlijke zin terechtstond, was niet Louis de Rohan, en al evenmin Jeanne de Lamotte, Cagliostro of één van de andere verdachten, maar een grote afwezige (met wie niet de veilig in Londen verblijvende graaf de Lamotte wordt bedoeld). De schuld van Marie-Antoinette stond al bij voorbaat vast,

terwijl die van haar voornaamste handlangers nog moest worden opgehelderd en bewezen. Was Jeanne de Lamotte of Louis de Rohan schuldig aan het ten laste gelegde? Was het eerste het geval, dan laadde de koningin van Frankrijk een in moreel en juridisch opzicht minder grote schuld op zich dan wanneer het tweede het geval was, zo redeneerde men in die tijd, omdat de kardinaal gezien zijn maatschappelijke positie nu eenmaal ouder (hét criterium voor een adellijk prerogatief) en wijzer had moeten zijn dan welke andere Franse onderdaan ook. Wie hij in zijn val meesleepte, viel dieper dan in een bodemloze put. Een ordinaire oplichtster kon zich tot op zekere hoogte van alles verbeelden, met desnoods dubieuze adelbrieven in de hand, wat een kardinaal zeker niet was toegestaan: '(Hoge) adel dom verplicht (tot meer)!' Maar geldelijke transacties ten behoeve van een kostbaar halssnoer en een denkbeeldige liefdesaffaire met de koningin waren, ook afgezien van de vraag welke persoon nu eigenlijk de hoofdschuldige was, schadelijk voor de institutie van het Franse koningshuis. Dat werd met name door Cagliostro zeer wel beseft: de frivole levenswijze van de koningin maakte het mogelijk, dat de zaak van het diamanten halssnoer kon worden bekokstoofd door de eerste de beste, of die nu madame Cahouet of gravin de Lamotte heette. Daarin mag dan indirect de schuld van Marie-Antoinette gelegen zijn,-in het hoofd van geen enkele rechter kwam het op, haar rechtstreeks van medeplichtigheid aan oplichting, bedrog en valsheid in geschrifte te beschuldigen. Er bestond onder de 64 rechters juist een neiging om Jeanne de Lamotte het meest en de kardinaal het minst van al de schuld te geven, want zodoende werd noch het door de koning in het parlement gestelde vertrouwen beschaamd, noch de positie van de koningin ernstig geschaad.

Geen wonder dat de rechters zich in het bijzonder ontvankelijk toonden voor de bewijsvoering van Target. Die beweerde ijskoud (behalve 'knap' werd zijn redenering door velen 'koel' gevonden), dat de kardinaal niet onschuldig was,-wat een sterke opening van zijn slotpleidooi inhield-, maar onschuldig moest zijn. Het speet hem zeer, dat hij de rechtbank geen enkel bewijsstuk kon overleggen, waaruit dat overduidelijk bleek, maar met het welnemen van de heren rechters nam hij graag nog even de getuigenverklaring van Böhmer met hen door. Dat was natuurlijk een voor de kardinaal zeer belastende getuigenverklaring. Had Böhmer niet geprobeerd hem een hoofdrol te laten spelen in een ongeschreven klucht (die evenmin kluchtig was

als een ongeschreven wet wettig), luisterend naar de naam *De bedrieger bedrogen*? Stond de eerbare hofjuwelier er niet met een eed voor in, dat de kardinaal hem had verzekerd rechtstreeks te hebben onderhandeld met de koningin, in wier handen hij het lieve sommetje van 700.000 livres had gezien? Was zijn cliënt niet door de knieën gegaan, een beroepsbezigheid bijna, die aan zijn lichamelijke (bij gebrek aan geestelijke) lenigheid een nieuwe dimensie gaf? Had hij met andere woorden Böhmer & Bassenge niet door middel van een leugentje om bestwil willen geruststellen? Was hij, van de weeromstuit in een groteske redenatie vervallend, later niet tegen Böhmer uitgevaren, omdat deze hém bedrogen had door buiten hem om de koningin op 9 augustus 1785 over alles in te lichten? Was dat niet pas echt misbruik van vertrouwen maken? Niet hij had het vertrouwen van de hofjuweliers geschonden, maar zij toch zeker het zijne! Op dit punt in zijn slotpleidooi aangekomen, zorgde Target voor een opmerkelijke wending in het proces. Had Böhmer eigenlijk niet een de kardinaal ontlastende in plaats van belastende getuigenverklaring afgelegd? Kon de onschuld van zijn hoogadellijke cliënt niet worden aangetoond door middel van een bewijs uit het ongerijmde, als men één onderdeel van Böhmers getuigenverklaring nog eens nader bekeek? Als zijn cliënt zich het fameuze halssnoer inderdaad had willen toe-eigenen, aldus pleitte Target, zou hij dan de hofjuweliers ertoe hebben aangezet om de koningin voor de laatst getroffen schikking van 10 juli 1785 te gaan bedanken? Zou hij hun dan een brief hebben gedictreed en de door Marie-Antoinette persoonlijk ondertekende brief geruime tijd hebben bewaard? Natuurlijk niet! Zo handelde alleen een man, die volkomen te goeder trouw was. Het Hof van Parijs zou over voldoende bewijsmateriaal hebben kunnen beschikken, als de koningin de brief van de hofjuweliers niet zelf had verbrand. Nu was het voor de bevestiging van zijn bestaan aangewezen op Böhmer. Of de heren rechters maar zo vriendelijk wilden zijn om Böhmer op zijn woord te geloven... Nog geen 24 uur later bevond de kardinaal zich op vrije (volgens zijn tegenstanders weer op vrijers)voeten. Aan een slimmigheidje van zijn advocaat had hij zijn invrijheidstelling te danken. Maar hij was er niet echt blij mee, hoogstens tijdelijk opgelucht. De vermaning die hij zich door het Hof van Parijs moest laten welgevallen, omdat hij in het Venusbos zo vermetel was geweest Marie-Antoinette met een Parijse hoer te verwisselen, scheen hem niet het ergste toe. Erger was de belachelijke positie waarin hij zichzelf had

gemanoeuvreerd: de bekendheid daaraan gegeven ervoer hij als de grootste vernedering, zijn betrokkenheid in een schandaalzaak als minder fnuikend voor zijn reputatie dan het bekend worden ervan.

Het nieuws van zijn invrijheidstelling beroerde de Parijse burgerij betrekkelijk weinig. Het volk was om redenen van politieke en sentimentele aard vooral geïnteresseerd in de vrijlating van Cagliostro en het pseudobaronesje. Menigeen begreep niet eens goed, wat de Goddelijke precies ten laste was gelegd; de vage aantijgingen aan zijn adres werden aan een persoonlijk door Jeanne tegen hem gekoesterde wrok toegeschreven en niet de moeite van een serieuze weerlegging waard gevonden. Cagliostro deed natuurlijk wat men van hem verwachtte: het liefst zou hij letterlijk voor vuurwerk in het parlement hebben gezorgd. In plaats van zich te verdedigen (uiteraard had hij geen advocaat nodig: hij zou een advocaat van de duivel nog te slim af zijn) hield de Goddelijke een twee uur durende rede, waarin hij zich aan uiterst sombere toekomstvoorspellingen waagde en, evenals in zijn brief *Aux Français*, de revolutie preekte. Zijn Italiaanse tongval maakte hem slecht verstaanbaar, zijn nauwelijks bedekte toespelingen op de wankele positie van troon en altaar werden lang niet door iedereen gehoord. Daarbij viel het spreken hem nog om een andere reden zwaar, want de ironie van het lot wilde, dat zijn neus bloedde. Over de zaak van het diamanten halssnoer zei hij geen woord. Zijn grootse toekomstvisie liet vanzelfsprekend niet toe, dat hij zich met zulke onbenulligheden bezighield. Nauwelijks was hij uitgesproken, of er gebeurde iets merkwaardigs. De president van de rechtbank, evenals als Cagliostro een vrijmetselaar, applausseerde luid en langdurig. Voor een onafhankelijk college, zoals het Hof van Parijs bedoeld was, ging deze president wel zeer opvallend te werk. Door als het ware een nog onuitgesproken vonnis eigenhandig te bezegelen, vervroegde hij Cagliostro's vrijspraak met een dag.

Op 31 mei 1786 wees het Hof van Parijs onder zijn voorzitterschap vonnis: kardinaal Rohan, Cagliostro en het pseudobaronesje herkregen onmiddellijk hun vrijheid. Graaf de Lamotte werd bij verstek veroordeeld tot de galeien en Rétaux de Villette verbannen naar een Franse kolonie. Jeanne de Lamotte werd veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf, die ze zou moeten uitzitten in de Salpêtrière, en tot geseling en brandmerking met de letter V (de beginletter van het Franse woord voor dievegge) op haar rechterschouderblad. Het proces was uiteindelijk niet voor de onschuldigen gunstig verlopen, zoals

men uit dit vonnis zou kunnen opmaken, maar voor het volk. Als er iets of iemand een overwinning had behaald, dan was dat het volk wel, dat Cagliostro na afloop van het proces letterlijk op handen door Parijs droeg en dat de zelf behaalde overwinning ook zelf karakteriseerde. Luid liet de vox populi zich horen en daarmee, paradoxaal genoeg, het te weinig als ongehoord benadrukte belang van de publieke opinie: "Leve het Parlement!"

VII

Lodewijk XVI besloot alsnog ten nadele van de kardinaal en Cagliostro te interveniëren. Het pseudobaronesje, dat met haar advocaat was gaan samenwonen, liet hij ongemoeid, maar Cagliostro kreeg last zich uit Frankrijk te verwijderen. Er was al een voor hem bestemde lettre de cachet in de maak. Te lang onderschatte Lodewijk XVI de redenaarskwaliteiten van zijn tegenstander. Toen hij eindelijk ingreep en de beslissingsbevoegdheid van het parlement introk, onderschatte hij het volk. 'Het is duidelijk,' zegt Rousseau in het derde boek van het *Contrat social*, hoofdstuk XV, 'dat het volk niet kan worden vertegenwoordigd in de wetgevende macht, wat wel kan en moet in de uitvoerende macht.' Wat Rousseau hier min of meer clandestien voor het volk claimde, uitoefening van de rechterlijke macht langs de omweg van een parlementaire bevoegdheid, eiste het thans openlijk op. Niettemin wees Lodewijk XVI elke inmenging in zijn gezagsuitoefening af en wijzigde hij het vonnis van het Hof van Parijs. Slechts nagewuifd door een geëerbiedigd lid van de Isisloge, gravin de Polignac, moest Cagliostro als gevolg hiervan naar het buitenland uitwijken, waar hij niet zonder frivole dadendrang zijn ondergang tegemoet ging. Na veel omzwervingen belandde hij in Italië, waar de Heilige Inquisitie een aanklacht tegen hem indiende wegens het uitoefenen van verderfelijke vrijmetselaarspraktijken. Hij werd in de Engelenburch te Rome opgesloten, maar zou uiteindelijk elders aan de gevolgen van zijn gevangenschap overlijden.

Meer nog dan tegen het slappe vonnis van de Onsterfelijke had de koning bezwaren tegen het vonnis van zijn 'Waarde Neef'. Hij vond, dat het Hof van Parijs de zaak van het diamanten halssnoer verkeerd had behandeld. Dat liet zich volgens hem gemakkelijk verklaren: "Men hoeft waarachtig geen Alexander te zijn om deze gordiaanse knoop te ontwarren. Het parlement heeft in de kardinaal slechts een

kerkvorst willen zien, uit het huis Rohan, ten nauwste verwant aan een vorst van den bloede. Het had in hem een hansworst moeten zien, een man die niet eens in staat is zijn kerkelijk ambt waardig uit te oefenen, een verkwister, een groot man maar onteerd en ontaard door zijn schandelijke verbintenissen, het kind van een familie-ten-einde-raad, zoals er tegenwoordig zoveel families in Parijs zijn, een man tenslotte die geen maat kan houden en bij alles wat hij doet te veel overhoop haalt. Hij meende Böhmer genoeg geld voor het diamanten halssnoer te kunnen overhandigen om mettertijd zijn schulden af te betalen, maar hij kende zeer wel de gewoontes van dit hof. Geloofde hij echt, dat de koningin van Frankrijk een zekere madame de Lamotte zou hebben ontvangen en met een oneervolle opdracht belast?" Wie er zo over denkt en tevens aan anderen zijn koninklijke wil kan opleggen, zal niet aarzelen om van zijn macht gebruik te maken. Daartoe ging de koning dan ook over, tot woede van abbé Geor-gel, die diens handelwijze ten opzichte van de kardinaal als 'onwaardig' betitelde en op grond van een niet te volgen jezuïtische redenering van mening was, dat Lodewijk XVI juist blij had moeten zijn met het vonnis van het parlement.

De reactie van de koning was begrijpelijk, maar kwam veel te laat. Dezelfde negatieve gevoelens beheersten ook de koningin. Ze liet aan madame Campan weten: 'U mag mij condoleren in uw hoedanigheid van hofdame, want de intrigante die mij te gronde wilde richten, of ten koste van mij rijkdom trachtte te verwerven door mijn handtekening na te bootsen, is zojuist volledig vrijgesproken. U mag mij ook condoleren in uw hoedanigheid van Française. Een volk is erg ongelukkig, als het over zo'n bijeengeraapt zootje als dienaars van het opperste gerechtshof beschikt. Die heren rechters hebben slechts hun eigen hartstochten botgevierd, sommigen onder hen zijn allerminst onkreukbaar en anderen net zo vermetel als zij zich altijd al hebben gedragen tegenover het bevoegd gezag.' De koningin bleef zich door de gang van zaken diep gekrenkt voelen, ondanks dat ze zich aanvankelijk blijkbaar slecht had laten informeren over de inhoud van het vonnis. Vandaar dat ze bij haar man óók op krasse maatregelen tegen de kardinaal aandrong, toen Lodewijk XVI in het begin van juni 1786 overwoog Cagliostro min of meer legaal uit Frankrijk weg te jagen.

Terzelfder tijd kreeg de kardinaal zijn ontslag als grootaalmoezenier van Frankrijk. Men zag daarin de harde hand van de koning, wiens bevoegdheid niet zo ver reikte, dat hij zijn 'Waarde Neef' de kardi-

naalshoed van het hoofd kon slaan. Ware dat mogelijk geweest,-hij zou het, koning of niet, gedaan hebben ook: eigenhandig en, als het moest, met fladderende kwastjes en al, omdat de zaak van het diamanten halssnoer hem danig begon te vervelen. Nu volstond hij ermee de kardinaal uit Parijs te verbannen,-men zag daarin de liefdevolle hand van de koningin-, naar het klooster 'De Zetel Gods' in de Auvergne. Daar woonden stugge monniken, die hun medebroeder alles behalve warm onthaalden. Standsverschillen hielden niet bij kloostermuren op en kardinaal Louis de Rohan liet zich maar al te graag op zijn hoge afkomst voorstaan. Tussen de metten en lauden, de vespers en completen, verdiepte hij zich daarginds,-door anderen angstvallig gemeden-, in gregoriaanse kerkmuziek. Het onderscheid tussen Dorische, Frygische en Mixolydische toonladders was hem tot dusver ontgaan, maar door een vrome tic in combinatie met zijn onmiskenbaar muzikale aanleg ontwikkelde hij plotseling een passie voor alle naar Gregorius de Grote genoemde Latijnse gezangen. Had deze vrome maar weinig muzikale paus indertijd een verbod uitgevaardigd om jonge mannen tot diaken te wijden, enkel en alleen vanwege hun mooie stem,-kardinaal Louis de Rohan ging weinig vroom maar uiterst muzikaal in het koorgebed van de monniken voor en wierp zich, in zelfgekozen vernedering en luid zingend, niet zonder zwier ter aarde. Hij deed dat met een hardnekkigheid die, volgens enige sceptici onder zijn medebroeders, de dagelijkse gang van zaken in het klooster ernstig verstoorde, maar op den duur slaagde hij erin zelfs hen te stichten. Toen er eens brand in de kapel uitbrak, stal hij hun hart door in de met modder en bluswater gevulde heilige ruimte neer te knielen voor de in allerijl overgebrachte relieken. Zijn knieval maakte een diepe indruk op de monniken. Kennelijk was de kardinaal niet helemaal ongelovig, zo dachten zij, en op hun beurt, als om ook iets van hun sympathie voor hém te laten blijken, besmeurden zij hun knieën met alles wat maar voor het oprapen lag. Daardoor moesten de bluswerkzaamheden tijdelijk worden gestaakt en, men zal het geloven of niet, brandde de kapel volledig uit. Zelfs als de kardinaal correct handelde, was het effect van zijn handelwijze rampzalig en sloeg hij alsnog een 'modderfiguur', zoals zijn tegenstanders niet zonder leedvermaak opmerkten.

Hoe geliefd hij zich ook door dit ene voorval had weten te maken,-de gezondheid van de kardinaal had er zwaar onder geleden. Dat noopte hem met toestemming van de koning te verhuizen naar

Marmoutiers in de omgeving van Tours, waar een abdij van de benedictijnen stond. Hij deed het met de grootst mogelijke tegenzin, door schade en schande wijs geworden en derhalve de reacties van zijn nieuwe medebroeders gelaten afwachtend. Die vielen hem bitter tegen. Daarom besloot hij het gezelschap van geestelijken voortaan te mijden en dat wat voor hem altijd het zwaarst gewogen had, -het gezelschap van zijns gelijken-, op te zoeken. Dat hij kort daarna als priester de constitutionele eed aflegde (waardoor hij zich de facto buiten de kerk van Rome plaatste en ook de jure afstand deed van zijn kerkelijke bezittingen), had daar net zoveel mee te maken, als dat hij in de nadagen van de Terreur nog een antirevolutionair legertje uitrustte voor een verre bloedverwant, de prins van Condé.

Tot aan zijn dood woonde hij op zijn landgoed in Ettenheim-Münster, aan de gevolgen van de Franse Revolutie minder zwaar tilkend dan aan alles wat hem persoonlijk was overkomen. Daar werd de kardinaal kort na de eeuwwisseling, voor een liefhebber van apostolische poespas, zoals hij zichzelf graag afficheerde, met te weinig ceremonieel ter aarde besteld, na te zijn afgelegd in een jasje van hemelsblauw fluweel dat, beter dan een parse toog, in staat scheen zijn verbondenheid met de Allerhoogste uit te drukken. Frivool tot aan zijn laatste snik bleef hij de 'Mooie Eminentie', waarvan het vrouwelijk lidwoord in het Frans de suggestie van amoureuze perikelen en niet geheel en al onzedelijke liederlijkheid oproept. De achttiende-eeuwse varianten daarvan had hij uit eigen waarneming (méér dan uit eigen ervaring) leren kennen en toch was hij in zekere zin een buitenstaander gebleven. Zij hadden hem minder naïef en verdorven gemaakt dan hij van nature al was: een aristocratische sul, die het geenszins op grond van eigen verdiensten had gebracht tot kardinaal en grootaalmoezenier van Frankrijk en vervolgens tot een (onbedoeld) lachwekkende figuur in een komedie. Hij werd volgens het getuigenis van een tijdgenoot pas echt indrukwekkend door de wufte vormgeving van zijn dood, toen niemand van de uitgaande wereld hem meer zag, hoewel hij er tijdens zijn leven nu juist intens van had genoten overal door zijn aanwezigheid opzien te baren.

VIII

Op 21 juni 1786 werd het vonnis aan Jeanne de Lamotte voltrokken. Aanvankelijk stond haar 'executie' op 19 juni gepland, maar wegens

de te grote drukte (het schouwspel bracht een massa mensen op de been, waarmee politie en justitie te weinig rekening hadden gehouden) moest er twee dagen uitstel worden verleend. De macht van de publieke opinie deed zich ook hier voelen: er waren staanplaatsen 'met of zonder paraplu' verhuurd in de onmiddellijke omgeving van het schavot en talloze zitplaatsen 'met of zonder toneelkijker' op balkons en achter ramen, die uitzicht op de binnenplaatsen van het Palais van Justitie boden. De rechterlijke macht stoorde zich minder aan de daarmee gepaard gaande sensatiezucht van burgers dan aan de onmogelijkheid het vonnis correct ten uitvoer te leggen. Er waren zulke hoge bedragen geboden voor staanplaatsen op de Pont-Neuf en de beide oevers van de Seine,-waar ook zonder het verkregen uitstel niets van het schouwspel te zien zou zijn geweest-, dat de verantwoordelijke autoriteiten wel het ergste moesten vrezen voor een ordelijk verloop van de rechtsgang. Wie zich had opgeworpen tot een rivale van de koningin, werd óf hartstochtelijk bewonderd óf ten diepste verafschuwd. In beide gevallen zou het beulswerk niet gewoon doorgang kunnen vinden.

De gevoelens van liefde en haat die men Jeanne toedroeg, waren zichtbaar verankerd aan de muren van huizen en openbare gebouwen: slingers in de kleur van de haat prijkten daarop (tot ver in de binnenstad) naast stroken van gekleurde boomschors, die volgens sommigen de liefde voor het slachtoffer van een rechterlijke dwaling,-volgens anderen van méér dan dat: een historische vergissing-, moesten verbeelden. Geen mens kon onder zoveel verbaal en visueel geweld onverschillig toezien, hoe de beulen het vonnis aan haar zouden voltrekken, ook de autoriteiten niet, die terecht ongeregelheden vreesden. Vandaar dat Jeanne de Lamotte op 21 juni 1786 heel vroeg, om vijf uur 's morgens, uit haar slaap werd gewekt door niet minder dan vier gemaskerde beulen. Hun opzienbarende entree hielp haar dadelijk uit de droom, dat ze alsnog zou worden vrijgelaten. Omdat men haar niet schriftelijk had meegedeeld, hoe het vonnis luidde, was ze ijdele hoop op vrijspraak of (in het ergste geval) op verbanning blijven koesteren. Zonder zelf in haar onschuld te geloven, maar zich sterk van haar zogenaamde 'machtspositie' bewust, ontstak ze nochtans in machteloze woede. Als een volleerde actrice gedroeg ze zich beurtelings overdreven waardig en ordinair,-wat gepaard ging met snelle tempowisselingen-, sprak vanuit de hoogte krachtig onzichtbare belagers toe en wierp zich krijsend op de grond,

fingeerde een toeval en produceerde net voldoende schuim op de lippen om in haar rol van vermoorde onschuld geloofwaardig te blijven. Ze rolde met haar ogen, dat het een lieve lust was, en werd tenslotte echt bang, toen ze merkte dat de vier beulen haar ietwat verbijsterd, maar vooral gelaten, gadesloegen. Hier was geen sprake van een denkbeeldig publiek, dat ze naar willekeur kon bespelen, nee, hier gunde men haar even de tijd om uit te razen en op verhaal te komen. Hier waren vaklui aan het werk, terwijl zij nog geen vinger naar haar hadden uitgestoken. Wat haar te wachten stond, was maar al te duidelijk.

Heftig tegenstribbelend werd ze een binnenplaats van het Paleis van Justitie, de Cour du Mai, op gesleurd. Een houten ladder, waarvan de drie sporten onmiskenbaar tekenen van improvisatie vertoonden, leidde naar een inderhaast opgesteld schavot, dat niet meer dan een verhoginkje zonder leuning was. Bajonetten van de ernaast opgestelde soldaten vormden de enige afzetting, een beweeglijk traliewerk, op korte afstand waarvan een afvaardiging van de 64 rechters haar opwachttte. Eén van hen las onbewogen het vonnis voor, dat Jeanne knielend op het schavot moest aanhoren. Herhaaldelijk onderbrak ze de rechter met smartelijke uitroepen en verdachtmakingen aan het adres van de koningin. Op elke te luide verzekering van haar onschuld grepen de vier beulen hardhandig in. Hief ze haar hoofd op om zodoende met meer stemverheffing de omstanders te kunnen toespreken, dan werd dat meteen ruw afgestraft. Ze kon op het laatst geen kant meer uit, legde zich bij het onvermijdelijke neer en deed toen toch nog iets onverwachts: ze lonkte naar de beulen, bood hun haar linkerborst aan en maakte obscene gebaren. Het hierna volgende schouwspel kreeg daardoor iets smoezeligs in erotisch opzicht, alsof ze een gewillig slachtoffer was, een masochistische gezelschapsdame, die veel te gretig vier heren op hun wenken wilde bedienen en, over hun hoofden heen, zonodig een grote menigte. Die heren lieten zich al evenmin onbetuigd en bleken in plaats van 'echte' beulen minder professionele genotzoekers. Als hartenbreekster stelde Jeanne de Lamotte toen bitter weinig voor. Ze weigerde zich op hun bevel uit te kleden. Geen vrouwelijk schaamtegevoel dreef haar daartoe, maar angst voor de weinig zachtzinnige beulshanden die al bezig waren haar de kleren van het lijf te rukken. Met een mes werden de moeilijkst verwijderbare kledingstukken doorgesneden. Het maakte blijkbaar niets uit, of Jeanne zich op dan wel aan de voet van de verho-

ging bevond waarvan zij, zich hevig verzettend tegen één van de beulen, samen met hem afgevallen was, want het werk werd door de zich naarstig over haar heen buigende beulen onverstoorbaar voortgezet. Naakt, met slechts een strop om haar hals, stond de weldra niet meer tegenspartelende vrouw deemoedig voor haar rechters. Het uiteinde van de strop werd aan een paal met, in hoogte verstelbare, ijzeren ringen bevestigd, opdat ze staande kon worden gegegeld. Zo sloegen de vier beulen haar voor iedereen zichtbaar met een zweep, totdat ze ten gevolge van een mankement aan de verroeste ringen opnieuw aan de voet van het schavot belandde. In een hoekje van de Cour du Mai hing een pot met hete as aan een driepoot. Daaruit werd een gloeiende tang genomen, waarvan het uiteinde de vorm van de 'V' van 'Voleuse' verried, het brandmerk van een dievegge. Eerst zwaaide één van de beulen er zegevierend mee in het rond, als was hij een goochelaar die het publiek van zijn zogenaamd 'eerlijke' bedoelingen wilde overtuigen. Daarna steeg er een lichtblauwe walm op, ten teken dat Jeanne de Lamotte was gebrandmerkt. Vrijwel gelijktijdig maakte een schroeilucht van menselijk vlees sommige omstanders onpasselijk. Op twee plaatsen had ze toen al de stigma's van een misdadigster ontvangen: op haar rechter-schouder,-wat te doen gebruikelijk was-, en op haar linkerborst. Een onverwachte beweging of stuiptrekking van haar lichaam was er de oorzaak van geweest, dat de beulen zich hadden 'vergist', althans borst en schouder al te gemakkelijk met elkaar verwisseld bleken te hebben. Misschien voelden zij zich door haar obscene gebaren wel gekwetst in hun mannelijkheid en wilden zij daar van hun kant iets tegenoverstellen. Hoe dat ook zij,-in zijn lezing van het geval laat Dumas père één van de omstanders de opmerking maken, dat hij er zo-even getuige van was, hoe niet Jeanne de Lamotte maar de koningin van Frankrijk werd gebrandmerkt. Het blijkt een nogal precies en precies mannetje te zijn, een tikje op macht belust ook, met een scherp profiel en een fijne neus voor zaken (ook letterlijk, want hij werd onwel van de schroeilucht) die hem toen nog volstrekt niet aangingen: Maximilien de Robespierre. Hij spreekt met een medicus over zijn ervaringen, een zekere Marat, om er lering uit te trekken. Historisch klopt er niets van, maar wie de scène ooit gelezen heeft, vergeet haar zijn leven lang niet.

Als na een geslaagde operatie kwamen de vier beulen uit hun gebukte houding overeind, terwijl zij het vrouwenlichaam onder hen

haastig in een grauwe kamizool hulden. Meer dood dan levend werd het werk van hun handen op een ladderwagen naar de Salpêtrière vervoerd. Het laatste bedrijf van de zaak van het diamanten halsnoer kon zich daar toen achter gesloten deuren afspelen. Men zou de hertog van Orléans er de regisseur van kunnen noemen. Was hij niet de ziel van de door hemzelf tegen de koningin opgerichte coalitie? Had hij er niet het meeste belang bij om zich rechtstreeks met het lot van de gevonniste vrouw te bemoeien? Naarmate zijn grootste rivaal, de koning, het parlement dwarsboomde, verzette het volk zich steeds meer tegen de koningin en in dezelfde mate waarin die aan populariteit inboette, won Jeanne de gunst van het volk. In de strijd tussen beide vrouwen kon de hertog van Orléans niet rustig blijven afwachten en toekijken, wie van hen de overwinning zou behalen. Er stond te veel voor hem op het spel dan dat hij de uitslag van die ongelijke strijd niet persoonlijk zou trachten te beïnvloeden. Als de troon van Frankrijk meer waard was dan een mis, en (levens)beginselen er allang niet meer toededen, was oplichting een vorm van hoogwaardig amusement geworden. Kwam het in de politiek niet op succes in plaats van goede ideeën aan? De hertog van Orléans meende enig recht op het eerste en volop de beschikking over het laatste te hebben. Het leverde hem uiteindelijk een andere naam op, Philippe Égalité, onder welke geuzennaam hij op het schavot zou sterven. Overigens toonde deze aartshuichelaar en politieke intrigant nooit enig medelijden met zijn illustere familielid, koning Lodewijk XVI, voor wiens dood hij in de Nationale Conventie stemde. Medelijden, in tegenstelling met zelfmedelijden, legde hij al snel als een teken van zwakte uit. Deze op macht beluste speler ging inderdaad over lijken om zijn doel te bereiken, zoals Jeanne de Lamotte spoedig zou ondervinden.

IX

De Salpêtrière was een voormalig tehuis voor wezen, dat in religieus en filantropisch opzicht erfelijk belast scheen. Er liepen (behalve sommige gevangenen) tamelijk veel geestelijken in en uit, wel of niet in gezelschap van al te openlijk aan liefdadigheid doende dames. Het bestond uit twee gedeelten, een huis van bewaring en een huis van

verbetering. De onverbeterlijk geachte Jeanne de Lamotte werd in de vrouwenafdeling van het huis van bewaring opgesloten. De zusters van de Salpêtrière maakten een bundeltje van haar kleren en overige bezittingen, die zij in geval van haar overlijden gerechtigd waren onder elkaar te verdelen. Dat zijzelf de gelofte van armoede hadden afgelegd, mag in dit verband niet onvermeld blijven. Of de zusters zich een overdreven voorstelling van Jeannes rijkdom maakten, is niet bekend. Wel dat zij haar in ruil voor het bundeltje kleren met toebehoren een baaien rok en een paar klompen gaven. Daarop liep Jeanne niet alleen in haar cel rond, die zich compleet met dek en strozak in het midden van de Salpêtrière onder een zuilengalerij bevond, maar ook in een speciaal voor bezoekers bestemde ontvangstzaal. Tegenover hen sprak ze wegens die zuilen schamper van 'mijn Spiegelzaal', wanneer ze hen door de zuilengalerij naar de ontvangstzaal loodste, alsof dat laatste vertrek kon worden vergeleken met de antichambre voor de koninklijke vertrekken in Versailles. Háár ontvangstzaal bevond zich aan de kant van de hoofdingang van het gebouw, terwijl de slaapzaal net aan de andere kant lag. Ze had dus alle gelegenheid om haar omgeving grondig te verkennen.

Heimelijk beproefde ze de hardheid van houten sponningen, waarin zelfs voor haar doen hinderlijk veel onwrikbare tralies waren bevestigd, mat cipers die er natuurlijk ook rondliepen met een allervrijmoedigste blik en deed zich tegenover één van de zusters, zuster Martha, vromer voor dan ze was: zuster Martha sloot en ontsloot de deur die toegang verleende tot de vrouwenafdeling van het huis van bewaring. Tevens trachtte Jeanne het met een strenge ambtenaar van de reclassering aan te leggen, een zekere meneer Tillet, opdat deze zich in de welwillendste bewoordingen over haar zou uitlaten tegenover zijn superieuren. Ze wilde graag in zijn rapporten worden afgeschilderd als een vrome zondares, liever nog als een zondebok voor koningin Marie-Antoinette en het liefst als een vriendin van laatstgenoemde, thuishorend in het ook toen al beruchte rijtje van de prinses de Lamballe en gravin de Polignac. Uitgerekend deze twee hartsvriendinnen van de koningin vereerden haar met een bezoek. Stefan Zweig heeft er in zijn aan Marie-Antoinette gewijde biografie geen goed woord voor over, zoals hij trouwens de houding van de hofkliek in haar geheel veroordeelt: 'De hertog van Orléans zet een publieke collecte op touw, de volledige adel zendt geschenken naar het tuchthuis; elke dag houden voorname equipages voor de ingang

van de Salpêtrière stil. Het geldt als 'dernier cri' een bezoek aan de gevangen dievegge te brengen. Op een dag merkt de abdis tot haar verbazing onder de ontroerde bezoeksters één der intiemste vriendinnen van de koningin op: de prinses de Lamballe. Dadelijk vraagt men zich onder elkaar fluisterend af, of ze uit eigen beweging gekomen is of in geheime opdracht van Marie-Antoinette. In elk geval maakt dit de zaak van de koningin er niet beter op.' De al eerder gewekte suggestie, dat Jeanne de Lamotte ten onrechte boette voor iets wat de koningin misdreven had, werd door zulke bezoekjes versterkt. Het predikaat dat Stefan Zweig daaraan hecht, 'laaghartig', is dan ook zeker op zijn plaats. Men zou bovendien van 'lichtzinnig gedrag' kunnen spreken, want er school overeenkomstig de toen heersende mode misschien wel iets koddigs in om voor anderen het contrast tussen een op klompen lopende dievegge en hoogadellijke dames aan te dikken, maar een sentimenteel soort meewarigheid van de hofkliek (die blijkbaar niet inzag aan wie zij loyaliteit verschuldigd was) scheen voor datzelfde hof nu juist levensgevaarlijk. Jeanne profiteerde ten zeerste van het beeld dat men van haar koesterde. Ze was niet alleen in revolutionaire kringen populair. Tot in ons land werd ze een voorwerp van devotie voor de gewone man, een profane heilige op klompen, wier godsvruchtige inslag men niet licht zou kunnen overschatten. In de Franstalige *Gazette de Leyde* verscheen er in die tijd een artikel, waarin hoog werd opgegeven van haar vaderlandslievende opofferingsgezindheid. Met vrome wellust vernamen de meer ontwikkelde lezers van deze krant, hoe Jeanne zich in de *Imitatio Christi* verdiepte! In werkelijkheid had ze allang berekend negen binnenplaatsen te moeten oversteken om de buitenste ringmuur van de Salpêtrière te bereiken.

Terwijl ze ondanks de schijn van het tegendeel haar zinnen op maar één ding had gezet, namelijk hoe kan ik zo gauw mogelijk uit deze gevangenis ontsnappen, kreeg ze via de hertog van Orléans duplicaten van een aantal sleutels in handen; voor die van zuster Martha had ze inmiddels zelf gezorgd. 'Men liet haar gewoon ontsnappen,' verzuchtte madame Campan in haar memoires, omdat 'die brutale en op eigenbelang beluste hertog van Orléans' haar daarbij een handje had geholpen. Vandaar ook dat (niet alleen volgens madame Campan) politie en justitie geen onderzoek wilden instellen naar de gang van zaken: niemand weet precies, hoe de ontsnapping van Jeanne de Lamotte in zijn werk is gegaan. Aan alle speculaties daarover zou men

haast nog een zelf verzonnen theorie toevoegen, die erop neerkomt, dat Lodewijk XVI, het ergste vrezend voor de reputatie van zijn vrouw en allerm minst gelukkig met een adellijke pottenkijkster in zijn koninkrijk, een martelares en bovendien een gevaarlijke mededingster voor het huis van Bourbon-, in zijn eigen smidse aan het werk is getogen met het bekende resultaat als gevolg. Natuurlijk is zo'n theorie even dwaas als een andere, die indertijd veel opgang maakte en erop neerkomt, dat Marie-Antoinette uit rancune, omdat het parlement kardinaal Louis de Rohan te licht en Jeanne de Lamotte te zwaar gestraft had, meende persoonlijk te moeten ingrijpen. In dat geval zou een isoleercel voor een zware misdadigster meer voor de hand gelegen hebben dan de vrije buitenlucht. Het volk dacht intussen, dat de 'arme' koningin de 'rijke' dievegge om een andere reden, een wonderlijke mengeling van schaamte en erkentelijkheid, de helpende hand had geboden.

Op 5 juni 1787 telde de Salpêtrière twee vrouwelijke gevangenen minder. Als man vermomd ontsnapte Jeanne samen met haar dienstmeisje of 'kamenierster' Marianne, zoals zijzelf in haar memoires zegt, uit weerzin tegen een omgeving die haar het licht in de ogen en (ondanks de naam van de inrichting) het zout in de pap niet gunde. Hoe de vrouw des huizes er bij die gelegenheid uitzag, is precies bekend: ze droeg een koningsblauwe overjas, een vest en zwarte broek, voorts rijglaarzen, een hoge hoed met slappe rand en een paar leren handschoenen om beter grip op haar dunne rotting te krijgen. Die kleren zaten haar allerm minst als gegoten, integendeel, ze voelde zich er niet prettig in en was slecht te spreken over haar uiterlijk. Met name haar schoeisel en hoge hoed maakten een rommelige indruk. Voor iemand die graag van top tot teen een 'lady' wilde zijn (hoewel ze sinds kort haar hoofd met een eenvoudig linnen kapje bedekt hield en op klompen met een plukje stro erin over het gevangensterrein rondliep) was dat een uitermate pijnlijke ervaring. Hoe volgens haar de eigenlijke ontsnapping in zijn werk ging, knullig is men zonder opzettelijke verwijzing naar haar vermomming geneigd te denken-, valt te lezen in het tweede deel van haar autobiografie *Vie de Jeanne de Saint-Rémy de Valois*.⁸² Ondanks de daarin voorkomende gedetailleerde beschrijving van haar ontsnapping wordt de lezer geen snars wijzer:

Zuster Fanchon, met het sluiten van de gangdeuren belast, had mij enige dagen tevoren verteld, dat ze haar vriendinnen met een plezierreisje wilde bedenken. Ze was van plan met hen naar het Bois de Vincennes te gaan. De dag waarop meneer Tillet mij zou komen bezoeken, was ervoor uitgekozen. Ik maakte haar er evenwel opmerkzaam op, dat ze er veel beter aan zou doen tot volgende week dinsdag te wachten. Zodoende hoefde ze de gelegenheid om meneer Tillet te ontmoeten niet voorbij te laten gaan. Die zou haar voor deze respectvolle bejegening stellig dankbaar zijn. Zuster Fanchon keurde mijn raad goed, bedankte mij en beloofde die stipt te zullen opvolgen.

Toen ze maandagavond tegen negenen de deuren kwam sluiten, nam ze met een opgewekt 'tot morgen' afscheid. Maar dinsdagmorgen bracht degene die zuster Fanchon verving mij ervan op de hoogte, dat ze toch om acht uur was weggegaan. Ik vroeg haar de gang zo vroeg mogelijk af te sluiten, onder het voorwendsel dat ik wilde rusten.

Ze maakte mij complimentjes over de frisheid van mijn gelaatskleur en merkte vluchtig op, dat ik mij veel beter leek te gedragen dan eerst, wat ze toeschreef aan de bezoeken van meneer Tillet. Ik zei haar, dat Marianne hevige koorts had en in de kamer naast die van mij het bed moest houden, zodat ze mij op generlei wijze van dienst kon zijn, en dat ik mij zeer aan haar verplicht zou voelen als iemand, - ik noemde de naam van een vrouwelijke medegevangene-, mij mocht verzorgen. De ziekte van Marianne had ik verzonnen om geen argwaan te wekken. Ik had haar moeder, die werkzaam was in de tuin van de inrichting en gewoonlijk tweemaal per dag een bordje door haar dochter eigenhandig bereide soep kwam halen, helemaal voor onze zaak gewonnen. Ik had ook een andere gevangene, een zekere vrouw Dubois, voor mijn karretje weten te spannen. Volgens mijn aanwijzingen moest ze zeggen, dat, als de moeder van Marianne de soep kwam halen, die nog niet klaar was en dat, als zulks wel het geval was, ze de portierster wel zou waarschuwen. Om kwart over elf 's morgens riep vrouw Dubois de naam van een ons bekende portierster door het luik van de grote deur, de zogenaamde 'Rode Deur', die leidde naar het vertrek der vrouwen, dat van zuster Martha en de bewaarster, en naar de keuken.

Alvorens weg te gaan dronken Marianne en ik liefst twee koppen koffie om de inwendige mens te versterken. Een ogenblik later hoor-

de ik vrouw Dubois uit alle macht schreeuwen: "Kom nou, waar blijven jullie toch?" De portierster, die op dat moment alleen was, sloot de deur en ging de soep halen. Om haar bezig te houden liet vrouw Dubois haar verscheidene handwerkjes zien die ze al bijna af had, waardoor wij net genoeg tijd kregen om drie deuren open te maken en te sluiten. Ik opende vervolgens een vierde deur, die Marianne achter zich dichttrok. Op de binnenplaats van zuster Martha aangekomen zagen wij een groot aantal dienstbodes, knechts en werklui, die ons in het voorbijgaan groetten. Marianne, die de inrichting op haar duimpje kende, verkeerde in de veronderstelling, dat ik haar op de voet volgde. Ze nam de kortste weg naar de uitgang, maar ik verloor haar plotseling uit het oog. Niettemin bewaarde ik mijn tegenwoordigheid van geest. Er vast van overtuigd, dat het gezegde waar is: 'Alle wegen leiden naar Rome', liep ik steeds verder naar voren en betrad een zeer ruime zaal, de Kinderzaal geheten, waar ik een groot aantal bedjes zag, in elk waarvan een kind lag. Ik wierp een blik in het rond en aarzelde niet de zusters aan wie de zorg voor de kleintjes was toevertrouwd, de weg naar de uitgang te vragen. Ik snapte niets van de inlichtingen die ze mij gaven en dus maakte ik maar dat ik wegwam, na hun drie daalders voor de moeite te hebben gegeven. Ik doorkruiste meerdere binnenplaatsen, die nog in aantal schenen toe te nemen, naarmate ik op mijn weg voorwaarts vorderde. Ik stuitte vervolgens op een andere binnenplaats, waarvan de lengte mij zeer verwonderde en waar ik een verbazingwekkend groot aantal mensen ontmoette, die blijkbaar allemaal de inrichting kwamen bezichtigen. Om minder op te vallen sloot ik mij bij een groepje nieuwsgierige bezoekers aan, dat de kerk binnenliep. Ik zou mij wel graag uit hun midden hebben willen verwijderen, maar ja, ik kende de weg niet en had behoefte aan een gids. Nadat ik de hemel in een vurig gebed had aangeroepen, om daar de moed vandaan te halen die ik op dat ogenblik nodig had, liep ik onder verscheidene poorten door. Aan de ervoor zittende portiersters gaf ik steeds wat kleingeld, totdat ik eindelijk bij de poort kwam waarop al mijn wensen gericht waren en die mij wel een hemelpoort toescheen.

Nauwelijks had ik deze geduchte hindernis genomen, of ik werd opnieuw in verlegenheid gebracht, doordat ik niet wist aan welke kant de Seine stroomde. Zodra ik een paar passen naar rechts had gedaan om mij zodoende op de grote weg te begeven, was ik zo fortuinlijk Marianne op te merken. Ze stond te wachten op de oever van de ri-

vier. Bij het weerzien met dit brave schepsel trilde ik helemaal van vreugde. Ze daalde in het roefje van een trekschuit af, aan boord waarvan zich reeds twee mannen bevonden. Een ogenblik later ging ik ook schielijk aan boord. De Jardin du Roi, zag ik, stroomde vol met mensen. Later hoorde ik dat zuster Martha er juist aan het wandelen was op het ogenblik dat ik ertussenuit kneep. Ik beduidde Marianne mij niet aan te spreken. De twee mannen zaten in het roefje en omdat ik vreesde, dat de vermomming door mijn zichtbare verlegenheid hun argwaan opwekken zou, bleef ik op het dek staan en keek naar Parijs, dat mij toescheen een metamorfose te hebben ondergaan...

Ongetwijfeld genoot Jeanne op de plaats waar deze drie puntjes staan haar grootste triomf. Daar kan men tot op zekere hoogte begrip voor hebben, dat echter niet valt op te brengen voor de manier waarop ze haar ontsnapping beschrijft. Dit warrige (en hierboven enigszins gefatsoeneerde) proza roept meer vragen op dan het beantwoordt. Het doet sterk denken aan de verhoren haar door de onvermoeibare parlementariër Titon afgenomen in de Bastille. Is zuster Fanchon soms dezelfde persoon als zuster Martha? Waarom raakte Jeanne de weg kwijt, terwijl ze over minstens één goede plattegrond van het gebouw beschikte? Wie worden er precies met al die *ze's* en *zij's* bedoeld? De rol die de moeder van Marianne, vrouw Dubois en de portierster in verband met het afhalen van de soep speelden, is onduidelijk. Waarom moest er trouwens zo'n triviale komedie worden opgevoerd door iemand die op elk door háár te bepalen tijdstip, op klaarlichte dag, uit de gevangenis had kunnen weglopen? Wel duidelijk is beschreven, hoe het leven van alledag zich in de Salpêtrière afspeelde: weinig opwindend voor de gevangenen, maar verrassend modern met toeristen en ambtenaren van de reclassering en al!

Graaf de Lamotte liet zich niets aan de dramatische verandering in de levensomstandigheden van zijn vrouw gelegen liggen. Terwijl zij langs een omweg via Bar-sur-Aube (waar de eerste de beste met haar opsporing belaste ambtenaar haar zou gaan zoeken) en de stad Luxemburg naar Engeland reisde, maakte hij de reis vrijwel gelijktijdig in omgekeerde volgorde. Er was allang geen sprake meer van echte liefde tussen hen. De graaf verweet zijn vrouw gebrek aan goede manieren en een al te heftig temperament (naar goed achttiende-eeuws

gebruik níet, dat ze daarvan misbruik maakte door het met andere heren aan te leggen), een grenzeloze eierzucht en een even duidelijk als gevaarlijk gebleken trots op haar hoge afkomst. Later kwam daar nog iets van medelijden met haar armzalig lot bij en placht hij de schouders ophalend over zijn vrouw te zeggen, dat het leven haar niets dan ellende had gebracht. Behalve gevoelloos was de graaf erg vergeetachtig! Hij was er dus niet, toen ze hem juist zo hard nodig had. Agenten van de hertog van Orléans waren achter haar adres in Londen gekomen en deden alle mogelijke moeite om haar het leven te vergallen. Zoals het geheim agenten betaamt, leek hun gedrag te onopvallend dan dat Jeanne zich niet voortdurend van hun aanwezigheid bewust was. Op den duur zou ze zelfs aan achtervolgingswaanzin gaan lijden, ten gevolge waarvan ze zich zelden buitenshuis durfde te vertonen. Haar jongensachtige branie raakte Jeanne in haar Londense jaren voorgoed kwijt; veeleer reageerde ze op onvoorzienbare omstandigheden (vooral indien agenten van de hertog van Orléans er de hand in hadden) als een kat in het nauw. Ze begreep heel goed, dat het welslagen van hun missie afhing van haar bereidheid om naar Frankrijk terug te keren, hetzij om persoonlijk aan het verschijnen van haar memoires de nodige luister bij te zetten, hetzij om te getuigen in een proces dat, naar de hertog van Orléans toen al voorzag, binnen afzienbare tijd tegen Marie-Antoinette gevoerd zou worden. Meer door een instinctieve drang tot zelfbehoud gedreven dan door de wil om zich voor vermeend onrecht schadeloos te stellen, had Jeanne trek in het een noch het ander.

Men zou in haar weigering om naar Frankrijk terug te keren een indirecte schuldbekenenis kunnen zien, behalve vrees voor een herhaling van juridische zetten en tegenzetten (door haar ietwat nonchalant met 'trammelant' aangeduid), ware het niet, dat ook andere factoren op haar weigering van invloed waren. Eén daarvan was het betrekkelijk comfortabele leventje dat ze aanvankelijk in Londen kon leiden dankzij de verkoop van losse diamanten, haar geliefde en meestal in zwart fluwelen zakjes gewikkelde 'duiveneieren'. Wekelijks liet ze er wel een aantal van 'neerploffen' (zoals Simon Schama plastisch zegt) op de toonbank van kennelijk nietsvermoedende juweliers. Ook had ze spoedig contacten gelegd met enkele voor het Franse bewind gevluchte antiroyalisten, -geen revolutionaire types natuurlijk-, die allerminst tot verdriet van haar man 'veelbelovend' mochten worden genoemd. Graaf de Lamotte weigerde openlijk zijn echtelijke

plichten nog langer te vervullen, nadat hij tot tweemaal toe ernstig had moeten lijden onder de suïcidale neigingen ('zelfmoordpogingen' ware een te groot woord) van zijn vrouw. Hij voorkwam ternauwernood een huiselijke ramp (zelf spreekt hij in zijn memoires van een 'gezinstragedie'): de eerste keer, door met een boek te gooien naar het pistool waarmee ze zichzelf van het leven wilde beroven en, de tweede keer, door haar op het juiste ogenblik een dolk te ont-futselen, toen hij zijn voornemen om van haar te scheiden, bekend had gemaakt. Tot aan haar dood zou Jeanne de naam van haar wettige echtgenoot blijven dragen, van wie ze beweerde innig veel te houden, al was een levende Lamotte die niet eens bereid was om haar een derde keer van zelfmoord af te houden aanzienlijk minder waardevol dan een dode Valois. Ware adel liet zich in haar ogen, zelfs zo dood als een pier, niet verloochenen. Had zijzelf niet het goede voorbeeld gegeven door onbevreesd het schavot te beklimmen? Zo zelfbewust en negatief dacht Lamotte later, dat zijn vrouw over hem zou oordelen. Geen wonder dat ze, uitsluitend terend op oude herinneringen, zich met het schrijven van haar memoires onledig hield en haar toevlucht zocht tot het eerder genoemde gezelschap of 'kamp', zo men wil, van antiroyalisten in Londen.

Eén van hen was de voormalige minister van financiën, graaf de Calonne. Hij had Marie-Antoinette een bijnaam bezorgd, 'Madame Déficit', die overigens ook op Jeanne kon slaan. Ongetwijfeld zal hij zich vrolijk hebben gemaakt over de slordige manier waarop ze haar Londense huishouden bestierde en vooral financierde: door in wezen gestolen waar van de hand te doen,-aangeschaft middels de verkoop van diamanten-, en door van tijd tot tijd liefdadigheidsbazars, loterijen en drukbezochte kaartavondjes te organiseren met behulp van personeel, dat ze ten dele in de Salpêtrière had geworven. Door bovendien te dreigen met publicatie van haar memoires verschaftte ze zich niet te versmaden neveninkomsten. Haar man ging er in 1789 voor naar Parijs, waar men hem onmiddellijk had moeten arresteren. In plaats daarvan deed hij goede zaken met Mirabeau (zelf een grote opportunist) en een vertegenwoordiger van het hof, zodat hij ongeacht de uitslag van de politieke ontwikkelingen zich aan twee kanten had ingedekt. Graaf de Lamotte liet zich namelijk bij de een als een gematigd progressieve vrijmetselaar kennen en bij de ander als een, welwillend conservatieve, literaire agent van gravin de Lamotte, door haar persoonlijk gemachtigd om de totale oplage van haar memoires

in een desnoods door de koningin zelf aan te wijzen oven te laten vernietigen, mits er uiteraard een vorstelijke beloning tegenover zou staan. Die werd hem krachtens de kleine lettertjes van een speciaal daarvoor opgesteld contract plechtig overhandigd, waarna alle exemplaren van de memoires in aanwezigheid van een notaris werden verbrand, op één na. Daarvan verschenen, na terugkeer van de graaf in Engeland, vervolgens honderden kopieën alleen al in Parijs, binnen de kortste keren aangevuld met nieuwe onthullingen en sensationele ontdekkingen, zoals een lange lijst bestaande uit namen van mannen en vrouwen met wie de koningin het bed zou hebben gedeeld. Kieskeurig waren de Lamottes bepaald niet, vond ook Calonne, al had hij geconfronteerd met de gang van zaken rondom de memoires eerder stilistische dan morele bezwaren.

Indien 'mens' en 'stijl' identieke begrippen zijn, zoals wel eens in omgekeerde volgorde wordt beweerd, kan men deze memoires 'onthullend' noemen, maar om een andere reden dan de schrijfster voor ogen stond. Hoe goed leerde men de ware aard van Jeanne eerst na het verschijnen van haar memoires kennen, waarvan wel meer dan alleen de stijl niet deugde! In verband met de eerder genoemde lijst met namen veroorloofde deze vrijbuitster zich uitspraken op seksueel gebied, bijvoorbeeld over het verschil tussen de harts- en boezemvriendinnen van Marie-Antoinette, die er niet om liegen en toch leugenachtig zijn: immorele geestigheden, die wellicht ook onthullend zijn voor de heersende smaak aan het einde van de achttiende eeuw. Enige voorzichtigheid lijkt nochtans geboden, want men kan in haar geval haast te gemakkelijk aantonen, dat ze op tweeërlei wijze (in moreel en stilistisch opzicht) als mens niet wilde deugen. Dwong men haar een rol te spelen, waarvoor ze eigenlijk niet geschikt was?

Tegen Calonne kan men als bezwaar aanvoeren, dat hij evenals de vrouwelijke auteur van deze geschriften rancuneus tegenover de koningin stond en daarom de vorm ervan belangrijker vond dan de inhoud (vooropgesteld dat die tenminste overwegend negatief was). Het behoort tot zijn verdiensten, dat hij een in Londen verblijvende journalist, Serre de Latour, er voor een habbekrats toe wist over te halen om haar memoires te herschrijven, wat een hels karwei geweest moet zijn, maar de leesbaarheid ervan aanzienlijk heeft verhoogd. Tevens gaf hij nieuwe impulsen aan zijn al bestaande relatie met de vereenzaamde en door hem als schrijfster versmade vrouw (wat hem bezwaarlijk als een verdienste kan worden aangerekend),-

voornamelijk van lichamelijke aard-, zodat men anders dan zij tweeën toen huichelachtig beweerden, geenszins kan spreken van 'verdiepen van elkaars gevoelens'.

Jeanne had aan dat soort impulsen grote behoefte om een uiterst praktische reden. Agenten van de hertog van Orléans, wiens anglomanie hem in Engeland de nodige voorrechten schonk, hadden bij een Londense vredesrechter een aanklacht tegen haar ingediend: ze zou aan hen een schuld van 100 guineas niet hebben voldaan. De vredesrechter, ook maar een mens, schatte de betrekkingen tussen de hertog van Orléans en William Pitt op hun juiste waarde en gaf bevel haar voor dit, op zichzelf lichte, vergrijp onmiddellijk in hechtenis te nemen. Misschien koesterde hij vermoedens over de rest van een geheim plan om haar het leven in Londen onmogelijk te maken. Misschien wenste of diende hij zijn volledige medewerking te verlenen aan de officiële handlangers van iemand, die later wel eens een bevriend staatshoofd zou kunnen worden. In elk geval wist de vredesrechter, dat de verdachte in kwestie niet zwanger was en dus geen beroep kon doen op de *Habeas corpus act*.

Met een rechterlijk vonnis op zak begaven drie orléanistische agenten zich op weg naar haar woning, maar degene die zij wilden arresteren, had intussen niet stilgezeten of domweg hun komst afgewacht. Om precies dezelfde reden als waarom het met dieven goed dieven vangen is, had Jeanne zich in de Engelse rechtspraak verdiept. Vasthoudend en met satanisch genoegen werkte ze de ene juridische verhandeling na de andere door. Uit het voorbeeld van haar eigen vader had ze kunnen afleiden, hoe gering het verschil tussen koddebeier en stroper, uit dat van haar eigen moeder, hoe gering het verschil tussen 'psychiater' en zottin was. Jeanne beschikte als oplichtster over genoeg mensenkennis en vooral over genoeg gezond verstand om zich in een juridisch steekspel staande te kunnen houden. Maar al wist ze, dat haar redding alleen in zwangerschap gelegen was, wilde ze althans tijdelijk uitstel van executie krijgen-, veel vertrouwen in een goede afloop had ze niet. Geldt inderdaad niet voor het rijtje koddebeier, psychiater en advocaat van de duivel, dat eigen falen ten grondslag ligt aan mogelijk succes? Calonne mocht zich dus in haar gunsten verheugen, ja móést zich in haar gunsten verheugen, of hij wilde of niet. Natuurlijk wilde deze beroepscharmeur wel, zelfs was hij bereid haar gratis juridische adviezen te geven of voor de Londense vredesrechter onder ede te verklaren, dat gravin de Lamot-

te een gehuwde vrouw was, wier trouwboekje naast andere persoonlijke bezittingen zich om een niet nader te noemen reden in de Bastille had bevonden: daar was het, gezien de huidige staat waarin dat gebouw verkeerde, helaas niet meer terug te vinden. Calonne moet haar sponde met zichtbaar genoegen hebben gedeeld. Hij was trots op zijn laatste verovering, maar maakte misbruik van de situatie door haar uit de hoogte te behandelen (zoals zij vroeger leveranciers te woord had gestaan). Het was dat Jeanne hem nodig had, anders zou ze al eerder hebben geweigerd van zijn diensten gebruik te maken.

Toen ze maar niet van hem in verwachting raakte, verloor hij zijn grootste aantrekkingskracht voor haar. Tijdens een heuse Londense teaparty zette Jeanne hem voor schut door zich lachend, alsof het een goede grap betrof, aan de gastvrouw voor te stellen als de tweede 'Madame Déficit' van Calonne. Op één van haar eigen kaartavondjes werd hij woedend, omdat ze aldoor van hem gewonnen had. Het ging om een buitensporig hoog bedrag (de kaartavondjes vormden een steeds belangrijkere bron van inkomsten voor Jeanne, naarmate haar duiven meer van de leg raakten), het kaartspel heette 'piket'. Calonne sarde haar door eerst cynisch vast te stellen, dat hij ten gevolge van haar winst, overeenkomstig de regels van het spel, hevig 'gepikeerd' was, en vervolgens te suggereren, dat ze 'gemerkt' speelde, waarbij hij doelde op mogelijk door haar voorbereekte speelkaarten. Jeanne, die zijn woordspeling verkeerd begrepen had, reageerde furieus. Ze verkeerde in de veronderstelling, dat hij het had gewaagd een toespeling op haar beide brandmerken te maken. Dat stak haar meer dan welke beschuldiging van bedrog ook. Ze barstte in snikken uit en gaf hem op staande voet de bons. Eenmaal bedaard merkte ze op, dat die arme Calonne niet tegen zijn verlies kon, maar zij wel! Terecht heeft Dumas père ooit van hem gezegd: 'Hij maakte koninginnen aan het lachen, maar zijn maîtresses aan het huilen!'

In haar buurman vond Jeanne een waardige vervanger voor Calonne: ze was haar hele leven liever lui dan moe. Deze handelaar in parfumerieën, Warren geheten, liet ze nog voor zijn goede diensten betalen ook. Er was een handelsinstinct in haar ontwaakt, dat haar lichaam weliswaar tot koopwaar degradeerde, maar van de fysieke nood een deugd maakte. Had Calonne haar schulden gesaneerd, Warren zuiverde haar tekorten aan, zij het blijkbaar niet in die mate, dat ze de schuld van 100 guineas kon 'aflossen' in plaats van 'vol-

doen'. Zo was ze inmiddels over haar termijnloze schuld aan de agenten van de hertog van Orléans gaan denken: veeleer in termen van psychologische dan van financiële aard. Ook de snelheid waarmee ze toen van partner verwisselde, wijst op grote psychische druk, waaraan ze al of niet vermeend van orléanistische zijde blootstond. Overal ontwaarde ze geheim agenten, in lange mantels achter lantaarnpalen weggedoken, plotseling in dichte mist opdoemend of uitgebreid bij de burens inlichtingen over haar inwinnend. In de gezamenlijkheid van hun acties bespeurde ze de exclusieve corpsgeest van rondtrekkende vrije metselaren: "Daar heb je die ijverige werklieden weer!" zoals ze deels spottend, deels vreesachtig te kennen gaf aan wie het maar horen wilde. Soms bracht ze midden op straat een bizarre monoloog ten gehore. Trok haar optreden te veel bekijks, dan schoot Warren haar vanachter zijn toonbank te hulp. Beroepshalve al geïnteresseerd in vrouwelijk schoon, kreeg hij het ook anderszins zwaar te verduren: hij moest en zou haar zwanger maken. Jeanne sprak tegenover adellijke derden beschaamd van 'werk aan de winkel', op de negotie van haar flegmatieke gigolo een weinig neerziend. Deze trachtte haar gerust te stellen door haar tussen de bedrijven door, -als was hij haar wettige echtgenoot-, in te fluisteren, dat Jakin en Boaz echt niet van hun plaats konden verschuiven en dat lantaarnpalen zelfs in Engeland lantaarnpalen waren, ook al stond er een futuristisch aandoend embleem van Standard Stainless Steel op (zoals ze meende in een paranormale bui gezien te hebben) en kon men in de eerste drie hoofdletters een afkorting voor Stellatus Sedes Solis of een ander vrijmetse-laarssymbool lezen. Toen Jeanne ook steeds meer agenten binnenshuis begon te ontwaren, achter keukenkastjes en onder de waterafvoer, gaf Warren het op haar als een redelijk wezen te behandelen. Wat ze van dit alles ook denken mocht, -zelf bleef de parfumeur zich op het standpunt stellen dat het onlogisch was (hij bedoelde voor een normaal mens als hijzelf onbegrijpelijk), dat één en dezelfde persoon haar in Londen tegenwerkte, terwijl deze in Parijs nu juist op haar volledige medewerking was aangewezen.

Op een voor Jeanne hoogst ongelegen tijdstip, toen het contact met Warren nog geen positief resultaat had opgeleverd, meldden de drie orléanistische agenten zich bij haar aan huis. Uiterlijk kalm stond ze hen te woord, terwijl ze haar kamenierster opdroeg een advocaat te gaan halen. De agenten lieten zich niet door haar wegsturen. Voor de zoveelste keer in haar leven verzoon Jeanne een list. Onder het voor-

wensel een lichte maaltijd te willen opdienen liet ze hen alleen in de woonkamer achter, die ze af en toe weer binnenliep om het gesprek gaande te houden of hun lege glazen vol te schenken met witte port. Argeloos lieten de agenten haar begaan, óók nadat haar kame-nierster onverrichter zake was teruggekomen. Zij verheugden zich over het gastvrije onthaal, waarop zij, gezien de grillige reacties van hun gastvrouw in het verleden, eigenlijk niet eens meer hadden dur-ven te rekenen. Toch beseften zij weldra (onverwachte meevallers of niet), dat zij waren opgesloten. Eén van hen liep vlug naar het raam om te kijken of hun arrestante het huis uit vluchtte en zo ja, in welke richting. In plaats van zich aan het oog te onttrekken, of in één van de toevallig voor haar deur gestationeerde huurrijtuigen te stappen en zich zodoende naar een ander deel van de stad te laten vervoeren, rende Jeanne in paniek de winkel van Warren binnen. De memoires van haar man vertellen de rest van het verhaal; de lezer zij er vooraf slechts op geattendeerd, dat 'huisseigenaar' Lamottes summiere aan-duiding voor Warren is:

Inmiddels waren die eerloze tirannen druk bezig op de deur van haar woonkamer te beuken, die ze pas na veel moeite open kregen. Ook zij betraden weldra het aangrenzende huis; één van hen stelde zich als wachtpost bij de voordeur op. Zij richtten zich op hoge toon tot de huiseigenaar en eisten de uitlevering van madame de Lamotte. De huiseigenaar antwoordde hun, dat hij deze dame totaal niet kende, en weigerde huiszoeking. Zij drongen echter aan en verklaarden de huiseigenaar, dat zij zich vrijwillig als veroorzakers van huisvrede-breuk aan de wet zouden onderwerpen, indien mocht blijken, dat madame de Lamotte zich niet in zijn huis ophield. Dit ging aan de eigenlijke huiszoeking vooraf.

Nadat zij in het souterrain noch op de eerste verdieping iets van hun gading gevonden hadden, liepen zij de trap naar de tweede verdie-ping op. De huiseigenaar ging hen achterna en verdubbelde zijn pro- testen, maar wat hij ook verzekerde, zij bleven onverstoorbaar door- gaan met alles te doorzoeken. Tenslotte stonden zij voor de deur van een afgesloten vertrek. Tevergeefs zei de huiseigenaar hun, dat dit vertrek aan een particulier was verhuurd die de sleutel altijd bij zich droeg. Er niet aan twijfelend dat madame de Lamotte zichzelf nu juist in dit vertrek had opgesloten, dreigden zij de deur te zullen openbreken, als hij hun de sleutel niet gaf.

Madame de Lamotte, die zich inderdaad in dit vertrek bevond, hoorde hun dreigementen aan. Ze geloofde al een tijdje, dat men een complot tegen haar smeedde met als enig oogmerk haar naar Frankrijk te ontvoeren en daar opnieuw op te sluiten. Ze verloor haar tegenwoordigheid van geest, opende het raam dat op een smalle binnenplaats uitzicht bood en liet zich, met een ijzeren stang als enig houvast, aan haar handen hangen, vastbesloten om zich achterover te laten vallen, indien haar achtervolgers de deur zouden openbreken. Ongelukkigerwijs was die deur van gewoon vurenhout. Een paar welgerichte trappen hadden er algauw de panelen vanaf doen springen. Zodra ze even later het hoofd van één van haar vijanden opmerkte, liet ze de ijzeren stang los en viel op het plaveisel. Ze had het ongeluk niet ter plekke te overlijden. Haar heup was op twee plaatsen gebroken, ze had een verbrijzelde arm en één oog hing uit zijn kas. In deze toestand leefde ze nog ongeveer drie weken. Ik ontving van haar een slordig geschreven brief, waarin alle details van de tragische gebeurtenis werden vermeld. De ongelukkige vrouw kondigde mij zelfs aan, dat men haar naar de vrije natuur zou brengen, waarin ze hoopte spoedig weer op verhaal te zullen komen.

Zonder echt te beseffen, dat ze haar vrijheidsdrang met de dood moest bekopen, schreef Lamotte over het naderende levenseinde van zijn vrouw. Het werkelijk tragische van de 'gebeurtenis' ontging hem volkomen. Als enig blijk van medeleven noemde hij de orléanistische agenten,-haar achtervolgers-, 'eerloze tirannen' en 'vijanden', en gaf hij te verstaan, dat Jeanne maar beter dadelijk had kunnen overlijden: ze mocht van hem al heel lang doodvallen. Alleen abbé Georgel maakte het nog bonter door als zijn commentaar op het voorgevallene te geven: "Zo zie je maar weer, alle wraak komt van boven!"

De laatste paar weken van haar leven,-het waren er meer dan drie-, werd Jeanne de Lamotte op kosten van Warren verpleegd. De parfumeur verdroeg de lucht die de doodzieke vrouw om zich heen verspreidde slecht. De aanblik van haar gezwollen ledematen gaf hem weinig hoop op herstel van haar gezondheid. Zijn zakelijk instinct waarschuwde hem, dat snel handelen geboden was, wilde hij op tijd een voor hem voordelige financiële regeling kunnen treffen. Hoe hoog zouden de kosten van haar verpleging en begrafenis wel niet uitvallen? In plaats van de doodzieke vrouw zoveel mogelijk te ont-

zien, dwong hij haar meer dan 1000 exemplaren van haar pas uitgekomen autobiografie te signeren. Dat was zeker geen slechte zet van deze zakenman, zij het dat er in moreel opzicht het nodige op viel af te dingen. Lang kon Warren niet profiteren van de groeiende belangstelling voor haar autobiografie, of wat hij voorzien had, gebeurde ook. Op 23 augustus 1791, om elf uur 's avonds, stikte Jeanne de Lamotte in haar eigen braaksel. Het was een warme zomer. Ze werd nog geen drie dagen later begraven op het kerkhof van Maria Lambeth in Londen, dichtbij de Westminsterbrug.

EPILOOG

Alle direct of indirect bij de zaak van het diamanten halssnoer betrokken personen werden vroeg of laat het slachtoffer van hun medeplichtigheid met uitzondering van één man: graaf de Lamotte. In morele en juridische zin ten volle medeplichtig aan de diefstal van het halssnoer, groeide hij toch boven een platvloerse 'esprit d'escroquerie' uit, voornamelijk dankzij één eigenschap. Van veelzijdigheid heeft hij nooit erg blijk gegeven, maar die ene eigenschap deed hem werkelijk feilloos de kant van de sterkste kiezen: politiek instinct. Als Jozef Fouché, onder wiens leiding hij trouwens een tijd lang als politespion werkzaam was, had Lamotte veel weg van 'een ijskoude rekenaar en cynische amoralist, die nooit een idee maar altijd de macht diende en op het juiste ogenblik alles en iedereen verried.' Met deze woorden heeft Stefan Zweig in zijn biografie over de hertog van Otranto in het groot een type schurk beschreven, waarvoor graaf de Lamotte in het klein model had kunnen staan.

Over het hoofd van beiden heen laat zich hetzelfde vaststellen: ware adel heeft niets met adeldom te maken, die zelfs als het nog levende koningen en koninginnen betreft, voorgoed heeft afgedaan. En toch... God en constitutionele monarchen mogen dan met elkaar gemeen hebben, dat hun invloed na de Franse Revolutie tanende is, -eerstgenoemde is al net zo dood als Lodewijk XVI-, toch vormt hun rijk (al of niet van deze wereld) voor menig een een attractie van de eerste orde. De moraal van karakterloze lieden als graaf de Lamotte maakt hun rijk een stuk minder aantrekkelijk, pleegt er niet alleen een aanslag op, maar vormt ook een gemakkelijk doelwit voor allen die bij gebrek aan een positieve levensinstelling menen te weten, hoe het *niet* hoort, wat *niet* 'vere dignum et iustum'* is. Pas als er sprake is van een grote bedreiging van buitenaf, oorlog of revolutie, komt de ware aard van hun in moreel opzicht te snel verontwaardigde critici naar boven. Hoe is het daarmee in minder roerige tijden gesteld? Kan de schrijver van dit relaas, na zijn tribuut aan andere schrijvers gebracht te hebben, zich rekenschap van het aantrekkelijke van zijn eigen tijd geven? Of is dat uiteindelijk ook maar gebaseerd op zoiets ontstellend vaags als levenslust, dezelfde levenslust, die graaf de Lamotte in staat stelde zijn vrouw 40 jaar te overleven? Wie het weet mag het zeggen, maar laat alle anderen hun mond houden.

* 'waarlijk passend en rechtvaardig'

Aantekeningen

¹ Zie *Brabants Dagblad* van 1-8-2003.

² Zie *Brabants Dagblad* van 15-9-2003.

³ Charles Berlitz, *Vreemde verschijnselen/raadsels die zelfs de moderne wetenschap niet kan oplossen*. Baarn, z.j. Zie blz.23.

⁴ M. Baigent, R. Leigh en H. Lincoln, *Het heilige bloed en de heilige graal/Een onthutsend nieuw licht op de oorsprong van het christendom*. Baarn, 1988. Zie blz.264, 265 en 272.

⁵ Hiermee wordt Willem Elsschot bedoeld. Zie Jeroen Brouwers, *Het Vlaamse vlakgom*. In: *De Groene Amsterdammer*, 3-4-1996.

⁶ Zie *Jonas 4:9* in het Oude Testament.

⁷ V. Hugo, *Lyrische poëzy verzameld en vertolkt door J.J.L. ten Kate*. Amsterdam, 1881. Zie blz.42.

⁸ C. Otis Skinner, *Madame Sarah. Het leven van Sarah Bernhardt*. Baarn, 1968. Zie blz.31, 15 en 178.

⁹ Cashewnoten zijn de zaden van de *Anacardium occidentale*. Cashew (in het Portugees 'acajoba', in het Frans 'acajou') bracht Henry Smith ongetwijfeld in verband met 'cash', wat hem niet verhinderde deze noten gratis aan zijn gasten te presenteren.

¹⁰ Deze aan de lis verwante bloem is vernoemd naar de Kielse arts F.H. Th. Freese, die in 1876 stierf. Aanvankelijk kwam de *Freesia refracta* alleen in het zuiden van Afrika voor. Het is dus nogal uitzonderlijk, dat aan Sarah Bernhardt op 27 oktober 1880 in New York een bosje fresia's werd aangeboden.

¹¹ Racine, *Athalie*. In: *Théâtre complet de Racine*. Tome II. Bibliothèque Hachette. Paris, z.j. Zie blz.263.

¹² Hier vergist Henry Smith zich. Melville vertelt in *Moby Dick* over het meest illustere lid van deze sekte het volgende: 'Hij was oorspronkelijk grootgebracht tussen de dwaze kerkgemeente van de Neskyauna Shakers, bij wie hij een groot profeet was geweest; hij was op hun krankzinnige bijeenkomsten meermalen uit de hemel neergedaald met behulp

van een valluik, en had het spoedig openen aangekondigd van de zevende fiool, die hij in zijn vestzak droeg, maar die, naar men veronderstelde, in plaats van buskruit te bevatten, gevuld was met laudanum. Een vreemde apostolische gril had hem te pakken gekregen, hij was van Neskyeuna vertrokken naar Nantucket waar hij, met de sluwheid die kenmerkend is voor krankzinnigheid, een uiterlijke schijn van bezadigde wijsheid had aangenomen, en probeerde als groentje aan te monsteren voor de walvisreis van de *Jeroboam*. Ze namen hem aan; maar meteen toen het schip buiten zicht van land voer, brak zijn krankzinnigheid als een overstroming los. Hij maakte zichzelf bekend als de aartsengel Gabriël en beval de kapitein overboord te springen. Hij vaardigde zijn manifest uit, waarin hij zichzelf uitgaf als de bevrijder van de eilanden der zee en de vicaris-generaal van heel Oceanië.¹ Zie blz.336 en 337 van H. Melville, *Moby Dick*. Vertaling Emy Giphart. Zonder plaats, 1994.

¹³ Waarschijnlijk wordt hier *Athalie* van Racine bedoeld.

¹⁴ Jan van Ruusbroec, *De geestelijke bruiloft*. Bewerkt door P.Ant. Ari-aens. Kalmthout/Tegelen, 1946. Zie blz.114, 144 en 142.

¹⁵ Thomas a Kempis, *De navolging van Christus*. Utrecht/Antwerpen, 1957. Zie blz. 40, 114 en 9.

¹⁶ D. de Lange, *De martelaren van Gorcum*. Utrecht/Antwerpen, z.j. Zie blz.225, 225, 236, 243, 251, 252 en 253, 254, 255, 255 en 255.

¹⁷ Louis Bouyer, *Erasmus in zijn tijd/Essays over het christendom van de katholieke humanisten*. Utrecht/Antwerpen, z.j. Zie blz.125 en 45.

¹⁸ Hadewijch, *Brieven/Oorspronkelijke tekst en nieuw-Nederlandse over-zetting met inleidingen en aantekeningen bezorgd door F. van Bladel en S. Spaapen*. Tiel/Den Haag, 1954. Zie blz.161, 78 en 193.

¹⁹ Conrad Busken Huet, *Het land van Rembrandt/Studiën over de Noord-nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan de Rijn, 1980. Zie blz.134.

²⁰ Augustinus, *Belijdenissen*. In de vertaling van Prof. Dr. A. Sizoo. Utrecht/Antwerpen, 1965. Zie blz.52 en 17.

²¹ J. Eijkelboom, *Het lied van de krekkel*. Amsterdam/Antwerpen, 1996. Zie blz.42 en 31.

²² Alessandro Manzoni, *De verloofden. Vertaald door Mary Robbers/Met een voorwoord van Romano Guarnieri*. Amsterdam, z.j. Zie blz.79, I en II (uit het voorwoord), 97 en 98, 753, 757 en 758, 741, 740, 740, 417, 189, 37, 190 en 191, 351, 345, 249 en 250, 567, 528 en 529, 205, 523, 526 en 527, en 754 en 755.

²³ M.H. Vicaire, *Dominicus/Tekst van M.H. Vicaire, O.P. Foto's van Leonard von Matt/Nederlandse bewerking van Aug. Hollaardt, O.P.* Brugge, 1957. Zie blz.232 en 146 en 147.

²⁴ W. Szymborska, *Uitzicht met zandkorrel/Gedichten/Vertaling en nawoord Gerard Rasch*. Amsterdam, 1997. Zie blz.21.

²⁵ Hermann Mostar, *Beroemde gevallen van gerechtelijke dwaling. Met een voorwoord van Prof. Dr. W. Pompe*. Utrecht/Antwerpen, z.j. Zie blz.79, 79, 82, 91, 91, 90, 90, 91, 92, 94, 94, 94, 95 en 98.

²⁶ C.P. Janz, *Friedrich Nietzsche/Complete biografie. Deel 1, Jeugd/De jaren in Basel (1869-1879). Deel 2, Periode van de vrije filosofie/Erkenning/Het tragische levenseinde (1900)/Bronnen en register*. Baarn, 1990. Zie Deel 2, blz.38, 103, 16, 46, 48; Deel 1, blz.218, 453 en Deel 2, blz.104, 453 en 20.

²⁷ E. von Hartmann, *Philosophie des Unbewussten. Zweiter Teil: Metaphysik des Unbewussten*. Leipzig, z.j. Zie blz.295.

²⁸ F. Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen. Vertaald door Thomas Grafdijk*. Amsterdam, 1983. Zie blz.244 en 245, 255, 82, 80, 62, 259 en 30.

²⁹ F. Nietzsche, *De antichrist/Vloek over het christendom/Vertaald door Pé Hawinkels/Voor deze editie herzien door Michel van Nieuwstadt*. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Zie blz.80, 27, 69, 8 en 10.

³⁰ F. Nietzsche, *Ecce homo/Hoe iemand wordt, wat hij is. Uit het Duits vertaald door Pé Hawinkels en van een nawoord voorzien door de uitgever*. Amsterdam, 1969. Zie blz.25, 62 en 63, 49, 107 en 65.

³¹ F. Nietzsche, A. Scriabin en F. Liszt, *Klavierwerke*. Walid Akl piano. Pavana Records, 1995. Hoor 1, 2, 8 en 7.

- ³² F. Nietzsche, *Nietzsche contra Wagner/Gekozen, vertaald en van een nawoord voorzien door Hans Driessen*. Amsterdam/Antwerpen, 1994. Zie blz.69, 15, en 75 en 76.
- ³³ R. Wagner, *Siegfried/Des Bühnenfestspiels/Der Ring des Nibelungen/Zweiter Tag*. Leipzig, z.j. Zie blz.93, 105, 109, 122, 21 en 22.
- ³⁴ L. Salomé, *An den Schmerz/Afgeschreven door Friedrich Nietzsche*. Oosterbeek, 1978.
- ³⁵ W.A. Braasem en Johan Schwencke, *Van Haagse dingen die voorbij zijn*. Amsterdam, 1966. Zie blz.83 e.v.
- ³⁶ John Ekkelboom, *Waanbeelden, maar toch oké*. In: *De Volkskrant*, 5-2-1994.
- ³⁷ Marcellus Emants, *Inwijding/ingeleid door Ton Anbeek*. Amsterdam/Brussel, 1978. Zie blz.35 en 37.
- ³⁸ Louis Couperus, *De boeken der kleine zielen*. Amsterdam, z.j. Zie blz.432, 460 en 62 en 63.
- ³⁹ Louis Couperus, *Eline Vere/Een Haagse Roman*. Amsterdam, z.j. Zie blz.104, 74, 73, 22 en 576.
- ⁴⁰ William Shakespeare, *The complete works of William Shakespeare*. Londen, z.j. Zie blz.849.
- ⁴¹ Edward Radzinsky, *De laatste tsaar/Het drama van Nicolaas II*. Amsterdam, 1993. Zie blz.72, 74, 75, 129, 110, 267, 315, 347, 349, 305, 398 en 399, 366, 395, 405, 379 en 401.
- ⁴² Fjodor Michailovitsj Dostojevski, *De gebroeders Karamazow*. Wageningen, 1973. Zie blz.329, 314, 317, 319 en 83.
- ⁴³ Jane Oakley, *Raspoetin/De meestermagiër*. Rijswijk, 1991. Zie blz.33 en 35.
- ⁴⁴ Vladimir Nabokov, *Speak, Memory/Geheugen, spreek*. Amsterdam, 1968. Zie blz.55, 183, 184, 171 en 172.
- ⁴⁵ Judicus Verstegen, *De revoluties*. Amsterdam, 1971. Zie blz.11 en 12.

⁴⁶ Edmund Wilson, *Reis naar de revolutie*. Hilversum, 1963. Zie blz.261. Edmund Wilson geeft een gedetailleerde beschrijving van het huis dat de Oeljanovs in Simbirsk bewoonden. In dit verband mogen blauwe en lila vlindernetten zeker niet onvermeld blijven.

⁴⁷ Boris Pasternak, *De jeugd van Ljoewers*. In: *Vier verhalen uit het Russisch vertaald en van een nawoord voorzien door Charles B. Timmer*. Amsterdam, 1979. Zie blz.40 voor de uitwerking van deze raadselachtige vergelijking.

⁴⁸ Edmond Rostand, *L'Aiglon/Drame en six actes, en vers*. Paris, 1903. Zie blz.120.

⁴⁹ Boris Pasternak, *Autobiografisch essay. Vertaald en ingeleid door Charles B. Timmer*. Amsterdam, 1967. Zie blz.81 en 87. Olga Ivinskaja licht Pasternaks visie op het werk en de persoon van Majakovski in *Gevangene van de tijd/Mijn leven met Boris Pasternak* toe. Amsterdam/Brussel, 1978. Zie blz.158.

⁵⁰ Zie *Jezus leeft*, een artikel van Marc Veldt in *De Volkskrant* van 14 januari 1995.

⁵¹ H.M. Kuitert, *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof*. Baarn, 1992. Zie blz.164 en 141.

⁵² Patricia Highsmith, *Vreemden in de trein*. Amsterdam, 1979. Zie blz.199.

⁵³ Zie *Vreemde voorvallen in Britse hospitaals* in het *Brabants Dagblad* van 4 februari 1995.

⁵⁴ Er waren uitzonderingen op die regel. Houston Stewart Chamberlain verkondigt in *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*, dat Jezus geen Jood was. William L. Shirer geeft daarop als (afdoende) commentaar: 'De onzinnigheid van Chamberlains ideeën blijkt al spoedig. Hij heeft verklaard, dat de persoonlijkheid van Christus één van de drie grote legaten van de antieke tijd aan de moderne beschaving is. Daarna gaat hij 'bewijzen', dat Jezus geen Jood is. Zijn Galileïsche afkomst, zijn onvermogen om de Aramese keelklanken goed uit te spreken zijn voor Chamberlain 'duidelijke aanwijzingen', dat Jezus een 'aanzienlijk percentage niet-semitisch' bloed bezat.' Hierna beweert Chamberlain (volgens Shirer 'op een hem typerende wijze'): 'Wie de stelling heeft verkondigd dat Jezus een Jood was, is óf een stommeling óf een leugenaar... Jezus was geen Jood.'

Zie *Opkomst en ondergang van het Derde Rijk/de geschiedenis van het nationaal-socialistische Duitsland*. Amsterdam, 1979. Deel 1, blz.118.

⁵⁵ Lion Feuchtwanger, *De Oppenheims, roman vertaald door Nico Rost*. Amsterdam, 1934. Zie blz.369 en 363.

⁵⁶ E. Philipp Schäfer, *Dertien dagen wereldgeschiedenis 22 augustus-3 september 1939*. Amsterdam, 1969. Zie blz.33, 122, 150, 190 en 191, 191, 208.

⁵⁷ H.S. Hegner, *In de ban van de waanzin/Opkomst en ondergang van Hitlers Derde Rijk*. Hoorn, z.j. Zie blz.359, 360, 368.

⁵⁸ In werkelijkheid vond op 31-8-1939 eerst de aanval op het radiostation Gleiwitz plaats (om 20.00 uur) en daarna op het groepje als SS'ers verklede Joden (om 21.00 uur). Zie onder meer H.S. Hegner, op.cit., blz.367.

⁵⁹ Werner Maser, *Hitlers Mein Kampf/Een doorlichting van het ijzingwekkendste boek van onze eeuw*. Amsterdam, 1969. Zie blz.155, 175 en 202 en 203.

⁶⁰ Hermann Mostar, *Beroemde gevallen van gerechtelijke dwaling. Met een voorwoord van Prof. Dr. W.Pompe*. Utrecht/Antwerpen, z.j. Zie blz.172 e.v., blz.189, 181 en 182, 182, 183 en 184, 185 en 186, 188, 196, 197 t/m 199, 204 en 205 en 211.

⁶¹ Herman de Man, *Rijshout en rozen*. Rotterdam, 1940. Zie blz.67, 122, 436, 89, 94, 259, 261 en 262 en 437.

⁶² In het Duitse strafrecht wordt geen onderscheid meer gemaakt tussen de status van een verdachte en een aanklaagde. Een verdachte wordt niet alleen van een strafbaar feit verdacht, maar staat ook als zodanig terecht.

⁶³ Han G. Hoekstra, *Panopticum*. In: *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1972. Zie blz.118.

⁶⁴ Simon Schama, *Burgers/een kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989. Zie blz.722 e.v., waaruit voor de historische verantwoording van van dit verhaal rijkelijk geput is.

⁶⁵ G. Lenotre, *Le drame de Varennes/Juin 1791*. Paris, 1933. Zie blz.327 e.v.

- ⁶⁶ René Gysen, *De slecht befaamde Markies de Sade*. Amsterdam, 1961. Zie blz.124, 85, 112 en 107.
- ⁶⁷ Friedrich Sieburg, *Robespierre/terreur en ondergang*. Utrecht/Antwerpen, 1961. Zie blz.60 en 61.
- ⁶⁸ Robert Franquinet, *Marat/de marskramer*. Heemstede, zonder jaar. Zie blz.178 en 146.
- ⁶⁹ Norman Gear, *De Sade/een biografie*. Den Haag, 1966. Zie blz.154 en 106.
- ⁷⁰ Dit personage bevat karaktertrekken van Lev Glebovitsj Ganin en van de ik-figuur uit respectievelijk Vladimir Nabokov, *Masjenka*, Baarn, z.j. en (van dezelfde auteur) *Twaalf*, uit: *Speak, Memory/Geheugen, spreek*, Amsterdam, 1968. Zie blz.205 t/m 226. Zo ook bevat Masjenka karaktertrekken van de heldin naar wie Nabokov zijn eerste roman noemde en van Tamara uit zijn autobiografie.
- ⁷¹ Anton Tsjechov, *De dame met het hondje*. Uit: *15 beroemde verhalen*. Wageningen, 1974. Zie blz.7 t/m 26.
- ⁷² Nicolai Gogol, *De dode zielen*. Wageningen, 1974. Zie blz.5, 97 en 94.
- ⁷³ Gerard Liefveld, *Honderd kwatrijnen*. Heerhugowaard, 1981. Zie blz.68.
- ⁷⁴ Frans Erens, *Vervlogen jaren*. Den Haag, 1938. Zie blz.199 en 200.
- ⁷⁵ Fjodor Michailovitsj Dostojevski, *De eeuwige echtgenoot*. Amsterdam, 1921. Zie hoofdstuk 5, blz.60.
- ⁷⁶ Wolfgang von Goethe, *Ausgewählte Werke in einem Bande. Zusammenge stellt und eingeleitet von Dr. Paul Habermann*. Berlin, 1934. Zie blz.8.
- ⁷⁷ Willem Mertens, *Het koetshuis van notaris Worst/Bossche kwatrijnen*. Berlicum, 1992. Zie blz.58.
- ⁷⁸ Menno ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967. Zie blz.61.

⁷⁹ *De zaak van het diamanten halssnoer (1785)* heb ik in mijn studententijd geschreven en, uit ergernis over zijn verdwijning in een donkere bureaulade, ruim twintig jaar later tevoorschijn gehaald om het grondig te herzien. De autoriteiten op wie ik mij toen beriep, zijn zeker niet minder autoritair geworden, alleen zeggen hun namen mij minder als zij autoriteiten op het gebied van de vrijmetselarij zijn. Dat zegt waarschijnlijk meer over mij dan over hen.

Minder argeloos en meer wantrouwend dan toen, heb ik toch verzuimd mijn bronnen opnieuw te raadplegen, met uitzondering van het standaardwerk van Émile Campardon, *Marie-Antoinette et le procès du collier d'après la procédure instruite devant le Parlement de Paris*, Paris, 1863, ter aanvulling waarop ik onder andere financiële gegevens heb geput uit het meesterwerk van Simon Schama, *Burgers/een kroniek van de Franse Revolutie*, Amsterdam, 1989. Het is overigens best mogelijk, dat ik iets letterlijk uit het boek van een ander heb overgenomen zonder dit ter plekke te verantwoorden. Met E. du Perron wil ik mij niet vrijpleiten van plagiaat,-trouwens evenmin gul zijn met een bekentenis-, maar waar hij blijkens zijn nawoord bij *Schandaal in Holland (1939)* weigerde voor de toen 'gebruikelijke ereraden' te verschijnen, dis ik mijn verhaal slechts voor de geïnteresseerde lezer op.

⁸⁰ Stefan Zweig, *Marie Antoinette/Nederlandsche bewerking/G.J. Werumeus Buning-Ensink*. Amsterdam, 1936. Zie blz.160 en 161.

⁸¹ L. Reypens, *Uren met Ruusbroec*. Baarn, z.j. Zie blz.76

⁸² Was Jeanne de Lamotte een echte Valois geweest, dan zou ze over de zaak van het diamanten halssnoer eerder hebben gezwegen dan haar autobiografie te schrijven. Dat kan men althans opmaken uit wat Heinrich Mann over koning Henri III schreef. In zijn magistrale roman over de jeugd van koning Henri IV, de eerste Bourbon die als zodanig aan de macht kwam, stelde Mann, dat er vaak misbruik van de laatste koning uit het huis Valois werd gemaakt door 'intriganten, oplichters, schandknappen en, als enige vrouw, zijn moeder. Hij schonk weg, verspeelde, vergooide. Er kwam ook altijd een moment, waarop hij inzag wat er gebeurde, hoe hij werd beroofd en onteerd, en dan verviel hij tot zwijgen. Degenen die misbruik van hem maakten, vonden zijn zwijgen bedreigend en maakten zich klein, zodra de koning zweeg. Zijn stilte betekende echter niet meer dan de tragische erkenning van zijn onvermogen. Van tijd tot tijd besefte hij met een schok, dat een uitstervend koningshuis in de wereld en in het land niets meer kan uitrichten of tegenhouden.' Zie H. Mann, *De jeugd van koning Henri Quatre*. Vertaald door José Rijnaarts. Met een nawoord van Theo Kramer. Amsterdam/Antwerpen, 2011.

Blz.326. In tegenstelling tot deze laatste vertegenwoordiger van het huis Valois ging Jeanne luidkeels ten onder.

INHOUDSOPGAVE	Blz.
De zomer van 2003	3
De steen	21
Een plonsje in de vijver <i>(vier ontmoetingen met Sarah Bernhardt)</i>	41
Getuigenis van een onbeschaamd man <i>(ter nagedachtenis aan Dirk van der Eem)</i>	113
De koningin van Lombardije	171
Naumburg, 1893	251
Het syndroom van Bonnet	311
De ceder	333
De wederopstanding	399
De meesterknecht <i>(een streekverhaal)</i>	421
De dood van Marat	495
'Heb u naasten lief!'	599
Op de pier van Jalta	623
De zaak van het diamanten halssnoer (1785)	673
Aantekeningen	827

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Conditioes (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831). In vier delen.*
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

